

I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş

**“TÜRKOLOJİ ELMİ-MƏDƏNİ
HƏRƏKATDA ORTAQ DƏYƏRLƏR
VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR”**
mövzusunda Beynəlxalq konfransın

MATERİALLARI
(I hissə)

Bakı, 14-15 noyabr 2016-cı il

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2016**

KONFRANSIN RƏYASƏT HEYƏTİ

AKİF ƏLİZADƏ

AMEA-nın prezidenti, akademik

İSA HƏBİBBƏYLİ

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

KAMAL ABDULLAYEV

Millətlərarası multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, akademik

TEYMUR KƏRİMLİ

AMEA Humanitar Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik

NAİLƏ VƏLİXANLI

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, akademik

NƏRGİZ AXUNDOVA

AMEA İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, AMEA-nın müxbir üzvü

RAFAEL HÜSEYNOV

N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru, akademik

TEYMUR BÜNYADOV

Akademik

MÖHSÜN NAĞISOYLU

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

NİZAMİ CƏFƏROV

Atatürk Mərkəzinin direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

GÖVHƏR BAXŞƏLİYEVƏ

AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü

YAQUB MAHMUDOV

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

MUXTAR İMANOV

AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

ƏRTEGİN SALAMZADƏ

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

KONFRANSIN TƏŞKİLATÇILARI:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti
Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

Konfrans 2016-cı il noyabr ayının 14-15-də Bakı şəhərində keçiriləcəkdir
Açılış mərasimi: AMEA Rəyasət Heyətinin binası, Böyük akt zalı, III m.
Bölmə iclasları: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, II, III, IV m.
Ünvan: Bakı, H.Cavid prospekti, 115

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

İSA HƏBİBBƏYLİ

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik, sədr

MÖHSÜN NAĞİSOYLU

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü, müavin

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİNİN ÜZVLƏRİ

ŞAHİN MUSTAFAYEV	AMEA-nın müxbir üzvü
İLHAM TAHIROV	fil.ü.e.d., prof.
İSMAYIL KAZIMOV	fil.ü.e.d., prof.
İSMAYIL MƏMMƏDLİ	fil.ü.e.d., prof.
MAYIL ƏSGƏROV	fil.ü.e.d., prof.
MƏMMƏD ƏLİYEV	fil.ü.e.d., prof.
MƏSUD MAHMUDOV	fil.ü.e.d., prof.
NADİR MƏMMƏDLİ	fil.ü.e.d., prof.
SAYALI SADIQOVA	fil.ü.e.d., prof.
SEVİL MEHDİYEVA	fil.ü.e.d., prof.
AYNEL MƏŞƏDİYEVA	fil.ü.f.d., dos.
AYTƏN BƏYLƏROVA	fil.ü.f.d., dos.
BABA MƏHƏRRƏMLİ	fil.ü.f.d., dos.
RASİM HEYDƏROV	fil.ü.f.d., dos.
TEYYUB QULİYEV	fil.ü.f.d., dos.
ELÇİN İBRAHİMOV	

KONFRANSIN MƏSUL KATİBİ:

SEVİNÇ MƏMMƏDOVA fil.ü.f.d., dos.

KONFRANSIN MƏTBUAT KATİBİ:

TƏRANƏ ŞÜKÜRLÜ fil.ü.f.d., dos.

**KONFRANSIN MATERIALLAR TOPLUSUNUN
REDAKSİYA HEYƏTİ:**

ELMİ REDAKTOR:

MÖHSÜN NAĞISOYLU
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü

REDAKSİYA HEYƏTİ ÜZVLƏRİ:

İLHAM TAHİROV,	fil.ü.e.d., prof.
İSMAYIL KAZIMOV,	fil.ü.e.d., prof.
İSMAYIL MƏMMƏDLİ,	fil.ü.e.d., prof.
MAYIL ƏSGƏROV,	fil.ü.e.d., prof.
MƏSUD MAHMUDOV,	fil.ü.e.d., prof.
NADİR MƏMMƏDLİ	fil.ü.e.d., prof.
SAYALI SADIQOVA,	fil.ü.e.d., prof.
SEVİL MEHDİYEVA,	fil.ü.e.d., prof.
AYNEL MƏŞƏDİYEVA,	fil.ü.f.d., dos.
AYTƏN BƏYLƏROVA,	fil.ü.f.d., dos.
BABA MƏHƏRRƏMLİ,	fil.ü.f.d., dos.
SEVİNC MƏMMƏDOVA,	fil.ü.f.d., dos.
RASİM HEYDƏROV	fil.ü.f.d., dos.
TEYYUB QULİYEV	fil.ü.f.d., dos.
ELÇİN İBRAHİMOV	

Kompüter dizaynerləri

CAHİD KAZIMOV
LALƏ DƏMİROVA
JALƏ ƏSGƏRZADƏ

Kompüter operatorları

PƏRVİN İSAYEVA
RƏNA MƏMMƏDOVA
XATİRƏ MƏLİKOVA
TƏHMİNƏ AXUNDOVA
ANARƏ BABAYEVA
FİRƏNGİZ MƏMMƏDOVA
MİNARƏ MƏLİKZADƏ

Məruzə mətnlərindəki orfoqrafik, qrammatik və üslubi xətalara görə müəlliflər məsuliyyət daşıyır.

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN 90 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN SƏRƏNCAMI

2016-cı ildə Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 90 illiyi tamam olur.

Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələnin təməlini qoymuş diqqətəlayiq hadisələrdəndir. Qurultayda əsaslı müzakirə obyektinə çevrilmiş problemlərlə bağlı böyük perspektiv əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri işlənib hazırlanmışdır. Həmin əlifbanın ilk kütləvi tətbiqinə türkdilli respublikalardan məhz Azərbaycanda başlanılması hələ XIX əsrdən etibarən burada mütərəqqi ziyalıların əlifba islahatı uğrunda fəal şəkildə apardıqları mübarizənin nəticəsi idi. Lakin sovet idarə üsulu çox keçmədi ki, bütün bunların ardıcıl gerçəkləşdirilməsinin qarşısını müxtəlif vasitələrlə aldı.

XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qəti surətdə təsbit edildi və Türkoloji Qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Bir əsr boyunca üçüncü dəfə dəyişdirilməyə məruz qaldıqdan sonra latın qrafikalı yeni əlifbaya keçildi və ölkənin ictimai-siyasi həyatının, xalqın yazı mədəniyyəti tarixinin təleyüklü məsələlərinin həlli istiqamətində mühüm addımlar atıldı.

Qurultaydan bəri ötən dövr türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda Qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş totalitar rejim qurbanı görkəmli alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq və türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni həyatında müstəsna rol oynadığını nəzərə alaraq, Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 18 fevral 2016-cı il

Akif Əlizadə
Azərbaycan Milli Elmlər
Akademiyaşının Prezidenti, akademik

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY – TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİ HƏYATINDA MÜHÜM HADİSƏ

1926-cı ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni inteqrasiyasında yeni bir mərhələnin təməlini qoyan ən əlamətdar hadisələrdən biridir. Bu möhtəşəm toplantıda keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrində, ucsuz-bucaqsız və geniş bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqlarının mədəni həyatı üçün bir sıra qlobal məsələlər müzakirə olunmuş, yaxın gələcəyə yönələn mühüm qərarlar qəbul edilmiş və ən başlıcası keçmiş Sovet İttifaqı məkanında yaşayan bütün türk xalqları üçün latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodoloji prinsipləri işlənilib hazırlanmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi üçün Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin seçilməsi heç də təsadüfi olmamışdır. Məsələ burasındadır ki, həmin dövrdə bir sıra elmi-mədəni sahələrdə olduğu kimi, türkologiya elmində də Azərbaycan ən qabaqcıl sıralarda yer tuturdu. Maraqlıdır ki, latın əlifbasının ilk kütləvi tətbiqinə də keçən əsrin 20-ci illərinin sonunda türkdilli respublikalardan məhz Azərbaycanda başlanılmışdır. Təqdirəlayiq haldır ki, Sovet İttifaqının süqutundan sonra da türkdilli müstəqil respublikalar içərisində ilk dəfə latın əlifbasına keçən Azərbaycan Respublikası olmuşdur. Məlum olduğu kimi, hazırda digər türkdilli respublikalardan yalnız Özbəkistanda və Türkmənistanda latın əlifbası tətbiq olunur. Türkiyə Cümhuriyyətinə gəldikdə isə, qardaş ölkə 1928-ci ildən bəri latın əlifbasına keçmişdir.

Azərbaycan 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da ölkəmiz türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Nüfuzlu “Türkologiya” jurnalının müasir elmi tələblər səviyyəsində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında öz işini davam etdirməsi bunun əyani sübutudur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın türkologiya elmi sahəsində qazandığı uğurları Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilinə töhfələr vermiş və sonralar repressiyaya məruz qalmış türkoloq alimlərin xatirəsinə dərin ehtiramın ifadəsidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev Birinci Türkoloji Qurultaya dövlət səviyyəsində hüquqi qiymət vermiş və həmin tarixi hadisənin 90 illik yubileyi ilə bağlı 18 fevral 2016-cı ildə sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda qeyd olunduğu kimi, “XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu təsbit edildi və Türkoloji Qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı”.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi ilə bağlı sərəncamından irəli gələn vəzifələri yerinə yetirilməsi istiqamətində indiyədək bir sıra elmi tədbirlər, sessiya və konfranslar keçirilmiş, bu möhtəşəm toplantının müasir dövrdə də öz aktuallığı ilə seçilən və böyük əhəmiyyət daşıyan çağırışları işığında bir sıra qərarlar qəbul edilmişdir. Həmin toplantılarda Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, digər ölkələrdən gələn türkoloq alimlər də iştirak etmişlər.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun və Akademiyanın digər institutlarının təşkilatçılığı ilə keçirilən bugünkü möhtəşəm Beynəlxalq Konfrans həmin tədbirlərin yekunu olaraq olduqca əhəmiyyətli bir elmi-mədəni hadisədir. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Bakı Konfransında 250-dən artıq məruzəçinin, o cümlədən türk dünyasının müxtəlif ölkə və diyarlarından gəlmiş 60 nəfər türkoloq alimin iştirakı bu toplantının yüksək səviyyəsini açıq-aşkar bir şəkildə sübut edir.

İsa Həbibbəyli
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
vitse-prezidenti, akademik

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN DƏRSLƏRİ VƏ MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR

Ümumən dünya elminin, xüsusən də türk dünyasının böyük elmi hadisəsi olan Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı tarix kimi də, müasirlik baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1926-cı ilin 26 fevralından 5 martına kimi Azərbaycanda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay həm də türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mənəvi dəyərlərinin inkişaf etdirilməsinə, inteqrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsinə geniş üfüqlər açan ictimai hadisədir. Türkologiyanı böyük və sistemli elmi təlim kimi təqdim edən Bakı Türkoloji Qurultayı beynəlxalq miqyasda da böyük əks-səda tapmışdır. Bu, Azərbaycanın dünya türkologiyasına, geniş mənada ümumdünya elminə çox qiymətli töhfəsidir. Birinci Türkoloji Qurultay türk dünyasının çoxəsrlik tarixinin və böyük gələcəyinin elmi cəhətdən tədqiq edilib öyrənilməsinin möhtəşəm proqramıdır.

Ümumdünya coğrafiyasında böyük yer tutan türk dünyasını landşaft olaraq Böyük çöl birləşdirir. Böyük çöl coğrafiyası dünya xəritəsində meşə mühiti ilə səhra arasında olan geniş əraziləri əhatə edir. Bəzən də yuxarı sərhədlərini dağlar, aşağı uzantılarını dənizlər əhatə edən Böyük çöl Şərqdən Qərbə doğru, Gündoğandan Günbatana qədər uzanıb gedir. Böyük çölün böyük bir hissəsində isə landşaft bir qədər dəyişir, çöllük əraziləri bözqır torpaqlar əvəz edir. Böyük çöllə Bozqırın torpaq örtüyündə və hətta bitki aləmində müəyyən fərqlər olduğu kimi, türk dünyasının etnik tərkibində də bir-birini tamamlayan oğuzlar, qıpçaqlar, türkmənlər, qaşqaylar və sair kimi bənzər müxtəlifliklər vardır. Bu, eyniliklərin və bənzər müxtəlifliklərin sintezi, yəni Böyük çöllə Bozqır landşaftının vəhdəti geniş mənada türk dünyasını özündə cəmləşdirir. At, ilxı, çadır, yovşan, karvanqıran, sürü, çaylar və vadilər Böyük çölün və Bozqırın rəmzləri kimi türk dünyasını səciyyələndirir. Eyni zamanda, türk dünyasında adət-ənənə, mətbəx, məişət və mərasimlər də oxşar, yaxın və doğmadır. Ən əsası isə dil faktoru türk dünyasında mühüm birləşdirici vasitə kimi çox fəal iştirak edir. Qədim türklərin tanrıçılıq inancı ilə sonrakı dövrlərin islam dini dünyagörüşü arasındakı birlik də türk dünyasını mədəni zənginliyə və mənəvi bütövlüyə qovuşdurmuşdur. Qədim türk inanclar sistemi ilə islam dini dünyagörüşünün çarpazlaşması XI-XIII əsrlərdə böyük müsəlman intibahını yaratmışdır. Müsəlman intibahı bəşəriyyətə qüdrətli elm, sənət, fikir bahadırları bəxş etmişdir. Bu mənada türk dünyası coğrafiya baxımından ümumdünya coğrafiyasının üzvi tərkib hissəsi olduğu kimi, üfüqlərdən-üfüqlərə qədərki geniş ərazilərdəki qohum xalqların mədəniyyətləri də böyük bir toplumun zəngin mənəvi mirası olmaqdan başqa, həm də bəşər sivilizasiyasının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu, bənzər müxtəlifliyə malik olan landşaftda yaşayan qohum xalqları tarixi tale, ortaq köklər və milli-mənəvi dəyərlər birləşdirir. Həmin böyük coğrafiyada baş verən etnik proseslər və inteqrasiya türk dünyasında və ümumən dünyada yenidən zənginləşməni şərtləndirir, daha böyük inkişafa təkan verir. Bu isə türk dünyasının, son nəticədə isə dünya mədəniyyətinin daha da inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Buna baxmayaraq, Türk dünyasında baş verən bu inkişaf və dəyərlərə ikili standartlarla yanaşma XX əsrin əvvəllərindən etibarən siyasi-ideoloji mühitdə pantürkizm, panislamizm kimi düşünlümlü damğaları meydana çıxarmışdır. Eyni zamanda, tarixin müxtəlif dövrlərində etnik proseslərdə qabaran yersiz millətçi ideyalar ümummillilik dəyərlərinin üfüqlərini aşdıqda daxili ziddiyyətlərə, hətta bəzi hallarda parçalanmaya gətirib çıxarmışdır. Bu prosesləri tənzimləməyin ən münasib yolu, əsas vasitəsi mədəniyyət və ədəbiyyat amilinin üstünlüyünün qorunub saxlanılmasından və ardıcıl olaraq inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Mədəniyyət - cəmiyyətdə ortaq dəyərlərin və baxışların tarazlı bir səviyyədə yaşadılmasına, qabarma və çöküşmələr arasındakı ziddiyyətlərin, çatların aradan qaldırılmasına əlverişli şərait yaradır. Həm də mədəniyyət amili müxtəlif sivilizasiyalar arasındakı əlaqələrin, yaxınlaşmaların, bəzən isə hətta harmoniyanın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Buna görə də türk dünyasında mədəniyyət faktoru milli-mənəvi dəyərlərlə bəşəri dəyərlər arasında böyük körpü funksiyasını yerinə yetirir. Mədəniyyət isə geniş anlayış olub dil, ədəbiyyat, teatr, musiqi, təsviri sənət, mətbuat,

adət-ənənə, milli mətbəx və sair kimi mənəvi sərvətləri əhatə edir. Mədəniyyətlə qoşa addımlayan ədəbiyyat milli ruhu və mənəviyyatı möhkəm surətdə qoruyub saxlayır və gələcək nəsillərə ötürür.

Bakı şəhərində bunlara görə 26 fevral - 6 mart 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay ilk növbədə türk dünyasının inkişafında baş vermiş böyük mədəniyyət hadisəsidir. Birinci Türkoloji Qurultay – türk dünyasının mədəni birliyinin və mənəvi bağlılığının yeni tarixi epoxadakı vəzifələrini diqqət mərkəzinə çəkən böyük elmi forumdur. Bu qurultay XX əsrin əvvəllərində türkoloji elmi-mədəni mühitin ən aktual məsələlərinə: dilçilik, latın əlifbası, orfoqrafiya, tarix, ədəbiyyat, folklor, incəsənət, etnoqrafiya, terminologiya, metodika sahələrində ən aktual problemlərin həllinə, mövcud səviyyəsinə və inkişaf etdirilməsi yollarına işıq salan mühüm baxışlar sisteminin əməli-nəzəri ifadəsidir. Türk dünyası sistemində mədəni inteqrasiyanın və maarifçiliyin nəzəri əsaslarının və təcrübi-əməli imkanlarının müəyyən edilib istiqamətləndirilməsində Birinci Türkoloji Qurultay böyük rol oynamışdır. Birinci Türkoloji Qurultayın 17 iclasında dinlənilib müzakirə edilən 38 məruzədə humanitar və ictimai elmlərin, türkologiyanın ən aktual problemləri əhatə olunmuş və konkret təkliflər irəli sürülmüş, mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Bu planetin bərabərhüquqlu üzvü olan türk xalqlarının milli-mənəvi varlığının və gələcəyinin qurultayıdır. Ümumiyyətlə, türkologiyanın bütün genişliyi ilə beynəlxalq miqyasda inkişaf etdirilməsi baxımından Birinci Bakı Türkoloji Qurultayının müzakirələri və direktivləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qurultayda keçmiş Sovetlər Birliyində yaşayan türkdilli xalqların, Avropa türkologiyasının nümayəndələrinin təmsil olunması, Türkiyə və İran ziyalılarının iştirakının təmin edilməsi əhatə olunan türkoloji mühitin genişliyini, miqyasını aydın şəkildə təsəvvür etməyə imkan verir. Coğrafi cəhətdən yanaşsaq, Birinci Türkoloji Qurultayda Böyük Çöl və Bozqır landşaftında yaşayan xalqların əksəriyyətinin gərəkəmlə nümayəndələrinin təmsil edildiyi nadir hadisədir.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqları kimi, türkologiyanın da böyük coğrafiyasını bütün genişliyi və zənginliyi ilə əks etdirir. Elmi fikrin və coğrafi mühitin genişliyi bu forumun böyük elm hadisəsinə çevirmişdir. Bu, türkologiyanın elmi coğrafiyası, türk xalqları coğrafiyasının isə türkologiyasıdır. Bu, böyük Çöl və Bozqır landşaftı və mədəniyyətinin bütövlüyünün elmi-nəzəri əsaslarının bəyannaməsidir. Bu, türk dünyasının dünya türologiyasına möhtəşəm töhfəsidir. Bu, dünya türkoloji mühitində Azərbaycanın yerini və mövqeyini göstərən şərəfli tarixi hadisədir.

Ölkələr üzrə Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndə heyətləri həmin xalqların tanınmış, gərəkəmlə alimlərindən və ictimai xadimlərindən ibarət olub, türkologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi nə qədər böyük potensiala malik olduğunu bütün reallığı ilə əks etdirirdi. Məlum olduğu kimi, Türkoloji Qurultayda Türkiyə Cümhuriyyəti 4 nəfərlik nümayəndə heyəti (onlardan 1 nəfəri alman və 1 nəfəri macar alimi olmaqla), Rusiya Federasiyası 48, Almaniya 2, Qazaxıstan 4, Özbəkistan 11, İran 1, Türkmənistan 4, Qırğızıstan 2, Gürcüstan 5, Ermənistan 2 təmsilçi ilə iştirak etmişdir. Mərkəzi hökumətlə razılaşdırmaqla Türkoloji Qurultayda Tatarıstan 10, Başqırdıstan 5, Dağıstan 6, Krım tatarları 5 nəfərlik ayrıca nümayəndə heyəti ilə təmsil olunmuşdur.

Birinci Türkoloji Qurultaya rəsmi olaraq Azərbaycan hökuməti tərəfindən ölkələr üzrə dəvət olunmuş ziyalılar aşağıdakılardan ibarət idilər:

Azərbaycan üzrə

Səmədəğa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Ruhulla Axundov, Hənəf Zeynallı, Həbib Cəbiyev, Mustafa Quliyev, Nikolay Aşmarin, Əziz Qubaydullin, Xalid Səid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Cabbar Məmmədzadə, Zifeldt-Simumyaqi, Artur Rudolfoviç, Pənah Qasimov, Müseyib İlyasov, Cəlil Məmmədzadə, Ayna Sultanova, Fərid Xurşid, Həmid Sultanov, Mirzə Davud Hüseynov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pepinov, İbrahim Rza Şəbüstəri, Həsən Musayev;

Türkiyədən

Əlibəy Hüseynzadə, Mehmet Fuad Körpülüzadə, Vitek Paul (alman), Yulius Messaros (macar);

Rusiya Federasiyası

Akademik Vasili Bartold, Sergey Malov, Aleksandr Miller, Aleksandr Samoyloviç, Feodor Menzel (alman), Lev Şerbak, Aleksey Başkirov, İlya Borozdin, Solomon Veltman, Anatoli Çenko, Lev Jirixov, Sergey Oldenburq, Nikolay Poppe, Sergey Rudenko, Vsevolod Tomoşevskiy,

Konstantin Yudaxin, Nikolay Yakovlev, Rauf Sabirov, Şamil Usmanov, Qani İtamişev, İbrahim Yumankulov; **Qaraçaylardan:** Umar Aliyev, Abdulkərəm Xubiyev, Nana tokov; **Yakutiya:** İsidar Baraxov, Anempodist Satronov, Aleksey İvanov; **Başqırd:** Çuvaş Pamel İvanov, Xakas Nikolay Ratanov, Rulayev; **Ukraynalı:** Aqafəngil Krımski; **türkmən** Beşim Külbeşirov, **İnquş** Zaurbek Malsatov, **Rostovdan:** Cahəngir Nəciyev, **Votyak** İosif Naqovitsin, **çəçen:** Xəlid Oşayev, **yəhudi:** Mixail Pavloviç, **çuvaş:** Mixail Petron, **oryot:** Aleksey Savaşkin, **adigey** Səfərbəy Siyuxov, **Leninqraddan** Abdulla Tağızadə, **balkar** İbrahim Usbayev, Tsey Davud Xatiroviç, noqay Əbdülhəmid Canibekov, **avar** Əbdüllətif Şamxalov, **Tatarıstandan:** Qaley Əbdürrəhimov, İbad Alnarov, Səttar Arifullin, Sabah Alnaqubov, Sibqat Qafurov, Qalimcan İbrahimov, Qayaz Maqsudov, Qəbdürrəxman Sədi, Şərəf Alimcan, İ.Lemanov; **Başkırdıstandan:** Qəbdiləhəl Vilqadonov, Həbibulla Qəbibov, Kərim İdelqujin, Sadiq Miryasov, Zakir Zakirov, **Dağıstandan:** İbrahim Əliyev, Qalınca Ayyupov, Şevgi Bekturə, Cələləddin Qorxmazov, Kərim Mamedbekov, Edhem Feyzi, **Krımdan:** Həbibulla Odabaş, Həsən Səbri Odabaş, Hüseyn Akçokraklı, Yaqub Kamal;

Almaniyadan

Elmlər doktoru Radebold Valter;

Qazaxıstandan

Əhməd Baytursunov, Lides Omarov, Əziz Bayseyidullin, Bilal Suleyev,

Özbəkistandan

İ.Əbducabbar Əbducabbarov, Mixail Qavrilov, Aşurəli Zahiri, Meşriq İlbek, Rəhim İnoqarnov, Bikcan Rəhmanov, Sadri İsmail, Mecid Usmanov, Neymət Həkimov, Qazi Yunusov, Rəhimi Şakircan;

Türkmənıstandan

Bekki Berdiyev, Məhəmməd Qəldiyev, Həşim Perənqiyev, Bazarkul Daniyarov;

Gürcüstandan

Bassariya Simon, Hikmət Cövdətzadə, Rzaqulu Nəcəfov, Aleksandr Tibilov, Nikolay Roqdayev, Şərif Manafov;

Ermənıstandan

Bala Əfəndiyev, Raciya Açıryan.

Müşahidələr göstərir və mənbələr təsdiq edir ki, Azərbaycandan Birinci Türkoloji Qurultaya rəsmi siyahıya daxil edilməyən, müəyyən təkliflər əsasında dəvət olunan tanınmış ziyalılar, elm adamları və yazıçılar da olmuşdur. Məsələn, görkəmli Azərbaycan şairi və damaturqu Hüseyn Cavid, tanınmış tədqiqatçılardan Vəli Xuluflu, Salman Mümtaz, İsmayıl Hikmət, Əli Nazim, Əmin Abid və başqaları da Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmişlər. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin yerləşdiyi binanın üçüncü mərtəbəsində keçirilmiş böyük akt zalında keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan ziyalıları geniş tərkibdə təmsil edilmişdir. Bizdə olan məlumatlara görə «Molla Nəsrəddin» jurnalının redaktoru, böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə də Türkoloji Qurultayın iştirakçıları sırasında olmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultaya aid foto şəkillərdən Abdulla Şaiqi və Əziz Şərifli də tanımaq mümkün olur. Bu böyük elmi forumun Azərbaycandan olan təmsilçilərinin, rəsmi və qeyri-rəsmi çəkildə iştirak edənlərin tam siyahısını müəyyən etmək qarşıda duran vəzifələrdən biridir. Bu, Azərbaycanda türkologiya elminə olan marağı ifadə etməklə bərabər, həm də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılığının inkişaf səviyyəsini aydın şəkildə təsvir etmək baxamandan da əhəmiyyətlidir.

Birinci Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın həmin dövr üçün geniş mənada türkologiyasının əsas mərkəzlərindən biri olduğunu göstərir. Bundan əvvəl, 1920-ci ildə Şərq xalqlarının Birinci Qurultayı da Bakıda keçirilmiş, həmin mötəbər tədbir nəticəsində Azərbaycanın türk-müsəlman dünyasında əhəmiyyətli mövqeyi və böyük intellektual potensialı diqqəti cəlb etmişdir. Azərbaycan ziyalılarının Şərq xalqlarının Qurultayında və Birinci Türkoloji Qurultayda yaxından və fəal iştirakı ölkəmizdə yalnız dilçilik mənasında deyil, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya və maarifçilik miqyasında böyük elmi və yaradıcı qüvvələrin yetişib formalaşdığını nümayiş etdirir. Digər ölkələrdən olan təmsilçilərin əhəmiyyətli fikirləri və təkliflərinin əhəmiyyətini heç də azaltmadan qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan nümayəndələrinin qaldırdıqları məsələlər, irəli

sürdükləri ideyalar hər iki qurultayın ana xəttinin, əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin türk-müsəlman dünyasının, şərqşünaslıq və türkologiya elminin görkəmli nümayəndələri ilə təması, əlaqələri baxımından da Şərq xalqlarının Qurultayı və Birinci Türkoloji Qurultay mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə isə Birinci Türkoloji Qurultay türk dünyasında elmi-mədəni inteqrasiya ilə yanaşı, beynəlxalq miqyasda türkologiyanın inkişafına da qüvvətli təsir göstərmişdir. Türkologiyanın yüksək inkişafı və türk dünyasında başlanan güclü inteqrasiya prosesləri qurultaydan sonrakı yeni türkoloji axını formalaşdırmışdır. Bu yeni dalğa dünyada XIX əsrdən başlanan və XX əsrin əvvəllərində sürətlə dərinləşən milli-mənəvi özünüdərk və mədəni inteqrasiya proseslərinin türkoloji mühitdəki əks-sədası idi. Sağlam milli və elmi əsaslara malik olan həmin axının ideyasında hər hansı qarşıdurma, çəkişmə, ixtilaf, inkarçılıq meyli yox idi. Əksinə, Birinci Türkoloji Qurultay geniş mənada türkologiyanın dünya elmi fikrinin üzvü tərkib hissəsi olduğunu göstərmişdir. Türk mənşəli xalqların nümayəndələrindən başqa, Qurultayda rus, alman, macar, gürcü, yəhudi, abxaz, çərgəz və başqa xalqlarının nümayəndələrinin də təmsili olunması Qurultayın ümumiyyətlə böyük elmi hadisə olduğunu bir daha təsdiq edir. İştirakçıların əhatə etdiyi coğrafiyanın genişliyi beynəlxalq miqyasda türkologiyaya olan marağın miqyasını təsəvvür etməyə imkan verir.

Ayrı-ayrı ölkələrdən gəlmiş tanınmış nümayəndələrin, görkəmli alimlərin Birinci Bakı Türkoloji Qurultayında aşağıdakı mövzularda məruzələri dinlənilmişdir:

1.«Müasir vəziyyət və türk xalqları tarixinin araşdırılmasının ən yaxın vəzifələri» (*akademik Bartold*); 2. «Tatar mədəniyyəti sahəsində ən yeni kəşflər» (*Borozdin*); 3.«Türk-tatar xalqlarında tarixi ədəbiyyatın inkişafı» (*Qubaydullin*); 4.«Türk tayfalarının etnoqrafik tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri» (*Rudenko*); 5.«Anadolu və Balkan türklərinin etnoqrafiyasının tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri» (*Messaros*); 6. «Qafqaz türklərinin etnoqrafik tədqiqinin ən yaxın vəzifələri» (*Çursin*); 7.«Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında» (*Miller*); 8.«Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında» (B. *Çobanzadə*); 9. «Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələlərinin tarixi və müasir vəziyyəti» (*Poppe*); 10. «Türk dillərinin Yafəs dillərə münasibəti haqqında» (*Genko*); 11.«Türk dillərinin tədqiqinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri» (*Samoyloviç*); 12.«Qədim türk dillərinin tədqiqi» (*Malov*); 13.«Türkologiyanın keçmiş və onun hazırkı vəziyyəti haqqında bəzi məlumatlar» (*Aşmarin*); 14.«Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri» (*R.Açaryan*); 15.«Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti» (*Şerbak*); 16.«Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranması prinsipləri haqqında» (*Zifeldt*); 17.«Elmi terminologiya sistemi haqqında» (B. *Çobanzadə*); 18.«Türk dilləri üzrə elmi terminologiya sistemi haqqında» (*Hənəfi Zeynalli*); 19.«Əlifba məsələləri türk millətlərinin varlığının sosial və mədəni şəraiti ilə əlaqədə və yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi proqramı» (*Yakovlev*); 20.«Əlifbanın texniki baxımdan quruluşunun əsasları» (*Jirkov*); 21.«Ərəb və latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri» (*Alimcan Şərif*); 22.«Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı» (*Fuad Köprülüzadə*); 23.«Doğma dilin tədrisi metodikasında ən yeni cərəyanlar» (*Şerbak*); 24.«Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları» (*Lemanov*); 25.«Türk xalqları arasında diyarşünaslıq işinin xüsusiyyətləri» (*Oldenburq*); 26.«Anadolu-Balkan türkləri ədəbiyyatının araşdırılmasının nəticələri və perspektivləri» (*F.F.Menzel*); 27.«Oktyabr inqilabından sonra türk-tatar xalqlarının mədəni nailiyyətləri» (*Pavloviç*); 28.«Türk dilində imla qaydaları» (*Fərhad Ağazadə*); 29.«Qərbin iki dastanında türk» (*Əli bəy Hüseyinzadə*) və s.

Türkoloji Qurultayda dinlərin məruzələr elmi cəhətdən yüksək nəzəri səviyyəsi və aktuallığı ilə səciyyələnir. Məruzələrin heç birində kəskin millətçi, şovinist baxışlara yol verilməmişdir. Lakin məruzələrdə ortaq köklərə malik olan elmi-mədəni inteqrasiya baxımından qohum xalqların vahid amanlı dərin milli-mənəvi dəyərləri əks etdirilmişdir. Bu isə, türk dünyasının, son nəticədə isə dünya elm və mədəniyyətinin daha da zənginləşməsinə, inkişafına xidmət edirdi. Buna baxmayaraq, hakim sovet ideologiyasının prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi üçün həmin türkoloji elmi axın Sovetlər İttifaqının ictimai-siyasi mühitində böyük vahimə və şübhə ilə qarşılanmış, ağır repressiyalara səbəb olmuşdur. Əslində, yeni böyük sivilisasiyanın yaranmasına təkanverəcək bu prosesə hakim ideologiya pantürkizm, nanislamist baxımından yanaşaraq, sağlam düşüncəni arxa plana keçirmişdir. Ona görə də, milli-mənəvi yaxınlığın və birliyin yarada biləcəyi bütövlüyə ümumi

mədəni inkişafın bir parçası səviyyəsində yox, mövcud ideoloji meyarların tərs mütənasibi kimi baxılmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Birinci Türkoloji Qurultayın demək olar ki, Sovetlər İttifaqından olan bütün əsas iştirakçıları ciddi təqiblərlə üzlənmiş, həbs cəzasına məhkum olunmuş, sürgünə göndərilmiş, ölüm hökmünün qurbanı olmuşlar. Beləliklə, ümumtürk coğrafiyasını əhatə edən Böyük Çöl landşaftı mədəniyyət, ortaq dəyərlər və elm baxımından sanki dünyadan qoparılmış, bütövlük və harmoniya pozulmuşdur. Lakin nə qədər çətin olsa da, Birinci Türkoloji Qurultayın ideyaları, çağırışları yaşamış, sonrakı dövrlərdə milli-mənəvi dəyərlərin, milli mədəniyyətlərin və ədəbiyyatın inkişafında, elmi-mədəni inteqrasiyanın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qurultayda qaldırılan latın əlifbasına keçid məsələsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Türkiyədə tətbiq olunmuşdur. Sonradan Sovetlər İttifaqı daxilində bu proses dayandırılma və fərqli kiril əlifbası ilə əvəz olunsa da, müstəqillik epoxasında latın əlifbası ideyası yenidən dirçəldilmişdir. Hazırda Azərbaycanda, Türkiyədə, Özbəkistanda və Türkmənistanda rəsmi olaraq latın əlifbasından istifadə olunur. Qazaxıstan isə latın əlifbasına keçmək haqqında qərar qəbul etmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin 1 avqust 2001-ci il tarixli xüsusi fərmanı ilə Azərbaycanda latın əlifbasına tam keçidin təmin edilməsi Birinci Türkoloji Qurultayın ideyalarının müstəqillik qazanmış ölkəmiz üçün nə qədər aktualıq qazandığını və müasirlik baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyini nümayiş etdirir. Eyni zamanda, 3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan Sammitində Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması və səmərəli fəaliyyəti də yeni tarixi epoxada Birinci Türkoloji Qurultayın ideyalarının işığında meydana çıxan mühüm tarixi hadisə olub türk xalqları coğrafiyasında elmi-mədəni inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsində mühüm hadisəyə çevrilmişdir. Beynəlxalq Türk Akademiyasının dilçilik, ədəbiyyat, arxeologiya və folklorşünaslıq baxımından apardığı çoxaspektli işlər, həyata keçirdiyi əhəmiyyətli layihələr türk xalqlarının daha da yaxınlaşmasına ümumdünya elmi-mədəni proseslərində aktiv iştirakında şərait yaradır. Beynəlxalq Türk Akademiyasının layihəsi kimi türkdilli ölkələrin orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunmaq üçün qəbul edilmiş «Ortaq türk tarixi» dərsliyinin nəşr edilməsi və istifadəsinə start verilməsi, «Ortaq türk ədəbiyyatı» və «Ortaq türk coğrafiyası» dərsliklərinin hazırlanmasına başlanılması da yeni tarixi epoxada müasir türkologiyanın mühüm nailiyyətlərindən sayılmağa layiq hadisədir. Keçmiş Sovetlər İttifaqı dövründən «Sovetskaya türkologiya» adı ilə Bakıda çap edilmiş elmi jurnalın müstəqillik illərində daha geniş elmi istiqamətləri əhatə etməklə yüksək poliqrafik səviyyədə “Türkologiya” adı ilə nəşr edilərək beynəlxalq aləmdə və türk dünyasında yayılması Azərbaycanın əsas türkoloji mərkəzlərdən biri olduğunu nümayiş etdirir. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyətinin davamı olaraq Azərbaycanda – Bakıda Mədəni irs fondunun işə başlanması müasir şəraitdə ortaq mədəniyyətlərin birgə inkişaf etdirilməsinə daha bir imkan yaradır. Eyni zamanda, 29 iyun 2015-ci ildən türk dünyasının Elmlər Akademiyaları Assosiasiyasının fəaliyyət göstərməsi ilə elm sahəsində ortaq tədqiqatların, birgə ekspedisiyaların, müştərək konfransların təşkilinə və həyata keçirilməsi prosesləri ardıcıl xarakter almışdır. Bütün bunlarla bərabər, Türk xalqları üçün ortaq latın əlifbasının müəyyən edilib qəbul olunması və vahid terminologiyanın formalaşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir. Türk xalqlarının elmi mühitini əhatə edən xüsusi bir impakt faktorlu elmi jurnalın təsis edilməsi də müasir mərhələdə türkologiyanın inkişafında yeni dalğa yarada bilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 18 fevral 2016-cı il tarixli Sərəncamı böyük tarixi hadisə olan Birinci Türkoloji Qurultayın dərsələrini müstəqillik dövrü epoxasının işığında müasirlik baxımından bir daha yenidən tədqiq edib ümumiləşdirməyə, ictimai və elmi cəhətdən qiymətləndirməyə və nəticələr çıxarmağa, yeni inkişafa nail olmağa, müasir vəzifələri müəyyənləşdirməyə böyük meydan açır. Mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan Sərəncamda deyildiyi kimi, “XX yüzilliyin sonlarına doğru... dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə... Türkoloji Qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Bir əsr boyunca üçüncü dəfə dəyişdirilməyə məruz qaldıqdan sonra latın qrafikalı yeni əlifbaya keçildi və ictimai-siyasi həyatın, yazı mədəniyyəti tarixinin taleyüklü məsələlərinin həlli istiqamətində mühüm addımlar atıldı.”

Ümumiyyətlə, bütün dövrlərdə Azərbaycanda elm və mədəniyyət inkişaf etmiş, elmi-ədəbi və mədəni əlaqələr istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. XX əsr ölkəmizdə humanitar düşüncənin və mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi baxımından xüsusi mərhələyə çevrilmişdir. Xüsusən, Azərbaycana böyük öndər Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrdə Azərbaycanın elmi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti özünün «qızıl dövrü»nü yaşamışdır. Məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük iradəsi və uzaqgörənliyi sayəsində hələ 1978-ci ildə Azərbaycan dilinin ölkəmizin Konstitusiyasında dövlət dili kimi əks etdirilməsi böyük ictimai-siyasi hadisədir. XX əsrin yetmişinci illərində «Müasir Azərbaycan dili» adlı çoxcildlik dərsliyə görə görkəmli dilçi alimlərin: Muxtar Hüseynzadə, Əlövsət Abdullayev, Yusif Seyidov və Ağaməli Həsənovun respublika Dövlət Mükafatına layiq görülmələri geniş mənada ana dilinə, həmçinin dilçilik elminin inkişafına dövlət səviyyəsində göstərilən qayğısının əməli ifadəsi idi. Bu zəmində Azərbaycanda mükəmməl türkologiya məktəbi yaranmış və böyük elmi ənənələr formalaşmışdır. Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında dilçilik elmi ilə yanaşı, geniş mənada türkoloji elmlər sitseminə daxil olan ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafiya, sənətşünaslıq, folklorşünaslıq elmləri də inkişaf etdirilmiş, elmi-mədəni inteqrasiya istiqamətində əsaslı tədbirlər həyata keçirilmiş, mühüm nəticələr əldə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 18 fevral 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi tədbirlərinin Türkiyədə, Macarıstanda, Qazaxıstanda, Tatarıstanda da keçirilməsi elmi-mədəni inteqrasiya proseslərinin daha da inkişaf etdirilməsində ölkəmizin xüsusi rola malik olduğunu nümayiş etdirir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının türkdilli dövlətlərlə, türk xalqları ilə geniş və hərtərəfli əlaqələr qurması və inteqrasiya proseslərində yaxından və fəal iştirak etməsi türk dünyasında birlik və əməkdaşlığın inkişaf edib möhkəmləndirilməsinə sanballı töhfələr verir. Ümumiyyətlə, Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinin yüksək səviyyədə qeyd olunması və keçilmiş yolun, elmi ənənələrin araşdırılıb öyrənilməsi, müasir vəzifələrin müəyyən edilməsi Azərbaycanda və türk dünyasında, ümumən beynəlxalq aləmdə ictimai və humanitar elmlərin, o cümlədən türkoloji elmlər sisteminin bütün yönəri ilə inkişaf etdirilməsinə işıq salır. Bu böyük elmi-mədəni hadisənin tarixi dərsləri mədəniyyətlərin dialoquna, qarşılıqlı münasibətlərin və əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə böyük imkanlar yaradır. Bu isə öz növbəsində həm də dünya elminin daha da zənginləşdirilməsi, beynəlxalq miqyasda inteqrasiya proseslərinin yeni hədəflərə doğru inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan yeni addımların meydana çıxması, böyük üfüqlərin açılması deməkdir.

Şükrü Halûk Akalın, Prof. Dr.

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NIN 90. YILINDA TERİM ÇALIŞMALARININ BUGÜNKÜ DURUMU VE GELECEĞİ

Giriş

Günümüzden doksən yıl önce Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı, Türkoloji araştırmalarının tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kuşkusuz bu Kurultay'ın aldığı en önemli karar Türk dünyasında ortak bir alfabe kullanılmasıdır. Kurultay'da günlerce süren tartışmalardan sonra Latin alfabesinden alınan harflerden oluşan Birleştirilmiş Yeni Türk Elifbası 6 Mart 1926 günü yapılan on yedinci oturumda kabul edilmişti (Tutanaklar 2008: 444).

Birinci Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Terim Tartışmaları

Kurultay'da alfabe ve yazı sorunundan sonra üzerinde durulan ikinci önemli konu ise terimler idi. Kurultay'ın 2 Mart 1926 günü yapılan VIII. oturumunda *Türk Dillerinde Bilim Terminolojisinin Oluşum Esasları*, *Türk Dillerinde Bilim Terminoloji Sistemi*, *İlmî Terminoloji Sistemi*, *Türk Dillerinde Terminoloji* başlıklı bildirimler sunulmuş, aynı gün yapılan IX. oturumda ise bu tezler tartışılmıştı. Türk yazı dillerinin bilim dili olarak gelişmesi ve yaygınlaşmasına yönelik son derece ciddi, samimi düşüncelerin dile getirildiği bu oturumlarda Bekir Çobanzade, Zifeldt, Zeynallı, Odabaşı, Maksudov bildirimlerini sunmuşlar; Habitov, Suleyev, Manatov, Bektüre, İbrahimov tartışmacı olarak IX. oturumda görüşlerini dile getirmişlerdi (Akalın 2016: 82).

Zifeldt, *Türk Dillerinde Bilim Terminolojisinin Oluşum Esasları* başlıklı konuşmasında Rusçadan verdiği örneklerle dillerin gelişmesinde terimlerin önemi üzerinde dururken, Kırım'dan Bekir Çobanzade, *İlmî Terminoloji Sistemi* başlıklı uzun konuşmasının sonunda Kazan, Osmanlı, Azerbaycan aydınlarının ilmî metotlarının birbirine çok yakın olduğunu, ortak Çağatay-Osmanlı temellerinde birbirine yaklaşmanın kolaylığını söyleyerek şu öneride bulunmuştu: Yerel komitelerin çalışmalarını kaydedecek ilmî Türkoloji komitesi kurulmalı, Tataristan ve Azerbaycan'da aynı zamanda Türkiye'de sözlükler şeklindeki hazır çalışmalar örnek alınmalı, yerel komitelerin terminoloji çalışmaları birbirine bağlanmalı (Tutanaklar 2008: 245).

Zeynallı da konuşmasında terimler konusunu son derece ayrıntılı bir biçimde ele almış, bilim dilinin sınırlarının çizilmesi gerektiğine dikkat çekmişti. Odabaşı, Baytursun, Suleyev, Manatov da ortak terimler üzerine konuşan üyelerdi. Konuşmalarda yalnızca bilim terimleri değil dilin söz varlığındaki sözcüklerdeki ortaklıklar da ele alınmıştı.

Tartışmaların sonunda terminoloji konusunda kararnamenin hazırlanması için Çobanzade'nin başkanlığında Zifeldt, Zeynallı, Odabaşı, Geldiyev, Maksudov, Şakircan Rahimi, Ayupov ve Saidi'den oluşan on bir kişilik bir komisyon oluşturulmuştu. Komisyonun hazırladığı *Türk Dillerinin İlmî Terminoloji Sistemi Hakkında* rapor Kurultay'ın son günü olan 6 Mart 1926 günü XVII. oturumda okunarak kabul edilmişti (Tutanaklar 2008: 462-463).

Birinci Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Terimler Konusunda Alınan Kararlar

Birinci Türkoloji Kurultayı'nda Türk dillerinin terim çalışmalarındaki ilkeler şöyle belirlenmişti:

Grubun diğer üyeleri ile ilişkilerin kopmaması için Türk dillerinde ortak terminoloji oluştururken her dilin belirli bir gruba mensup olduğunu dikkate almak,

Terminolojinin temeli olarak bu dilde yaygın olan ve en uygun kelimelerin alınması,

Bu grupta uygun kelimeler bulunmadığı takdirde diğer Türk gruplarından kelime almaya Türkçe olmayan kelimelere göre ağırlık vermek,

Türk dillerinde uygun kelimeler bulunmadığında geniş kitlelerin benimsediği Arapça ve Farsça terimleri Türkçe dil bilgisi kurallarına uymaları şartıyla korumak,

Türk dilleri için bundan sonra Arapça ve Farsça kelimelerin alınması imkânsız kabul edilerek, Arapça ve Farsça terkiplere dönüşten tamamen uzak durmak ve yeni terimlerin seçiminde Avrupalı yönüne üstünlük vermek,

Avrupalı kelimelerin sadece kökleri alınsın ve Türkçenin telaffuzuna uygunlaştırılsın. Türkçe dışındaki dillerden artık benimsenmiş sesleri yahut heceleri veya belirli ölçüde değiştirilmesiyle Türk telaffuzuna uygunlaştırılmış kelimeleri olduğu gibi korumak,

Aynı köklere bağlı olan Türk dillerinin özelliği göz önünde bulundurularak terminoloji kurallarını onların etimolojik tabakalarına uyarlamak,

...

Kalabalık kitlelerin konuşmasına dayanarak oluşturulmuş bilim dili sınırlarının belirlenmesi aşamasında halkın alt ve üst tabakalarının dili olarak ayrılması şeklinde düzenlemek,

Kelime üretimi kurallarını dikkate alarak herkes için anlaşılır olabilecek yeni kavramlara karşılık Türkçe kelime kökünden oluşan birleşik kelimeler yapmak,

Birçok anlamı olan kelimeleri kesinleştirmek amacıyla sadece bir kavrama en yakın anlamı kullanmak,

Terimler yaparken oluşturulan terimlerin kavranmasını ve kitleler tarafından kullanılmasını kolaylaştırmak için yapay yolla kısaltılmış kelimelerden uzak durmak, (Tutanaklar 2008: 462-463)

Bu ilkeler doğrultusunda yürütülecek çalışmaların kapsamını ise son paragraf belirliyordu:

Her cumhuriyette sürekli terminoloji komisyonları çalışarak diğer komisyonlarla tecrübe alışverişinde bulunmalı, belirli zamanlarda görüşmeler yapılmalıdır; bu alandaki bütün başarılar genelleştirilmelidir. Her cumhuriyetin çalışmalarının kolaylaştırılması için Türk Bilim Terimleri Sözlüğü'nün oluşturulması gerekli kılınsın (Tutanaklar 2008: 463).

Kurultay'da kabul edilen bu kararların gerçekleştirilmesi ne yazık ki mümkün olmadı. İkinci Türkoloji Kurultayı'nın 1928 yılında Semerkant'ta toplanması kabul edilmişti. Ancak bu kurultay toplanamadı. Bu kararlar doğrultusunda terimler konusunda birtakım çalışmalar başlatılmıştı ama "1937 repressiya" dönemi ve sonrasındaki gelişmeler tamamen farklı uygulamaların gündeme gelmesine yol açtı.

Günümüzde Terim Sorunları

Birinci Türkoloji Kurultayı'nın doksanıncı yılında terimler konusu Türkolojinin karşısında yine önemli bir sorun olarak varlığını korumaktadır. Sorunu yalnızca dil bilimi, dil bilgisi, edebiyat terimleriyle sınırlı tutmamak, bütün bilim dallarının terimlerini aynı kapsamda değerlendirmek gerekir. Türk yazı dillerinin bilim dili olarak gelişmesi bütün bilim, sanat, spor dallarında terim çalışmalarının yapılmasına bağlıdır. Günümüzde geniş kitlelerin ilgilendiği bilgisayar, akıllı telefonlar, tablet bilgisayarlar uygulamalarıyla bilişim; para kaynaklarını, yatırımları değerlendirme kaygısıyla iktisat; sağlıkla ilgilenme dolayısıyla tıp vb. yaklaşımlarla bazı bilim dallarının terimleri genel dilde de yaygınlaşmaktadır. Her bir yazı dilinde farklı terimlerin kullanılması, yabancı kökenli terimlerin tercih edilmesi; yaşadığımız önemli sorunların başında gelmektedir.

Ortak iletişim dilinin yaratılmasında alfabe, dil, edebiyat çalışmalarının içerisinde en önemli yeri terimler oluşturmaktadır. Avrasya'da birbirine komşu ülkelerde yaşayan Türk soylu toplulukların akrabalıklarını, kültürel yakınlıklarını ortaya koyan somut değer, dilleridir. Türk dünyası diye adlandırdığımız Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde, Özerk Cumhuriyetlerde veya farklı ülkelerde, farklı yönetimler altında yaşayan Türk soylu toplulukların oluşturduğu bu dünyanın kültür değerleri içerisinde dilleri, yapı özelliği ve söz varlığı açısından büyük benzerlikler gösterir. Ses özellikleri bakımından birtakım farklılıklar görülse de bunlar, belirli ses değişiklikleri çevresinde toplanarak büyük ölçüde kurallaşmış olduklarından, düzenli ses denklikleri göz önüne alındığında Türk yazı dilleri arasında anlaşılabilirlik oranının yükseldiği görülmektedir.

Kâşgarlı'dan Günümüze Türk Yazı Dilləri Söz Varlığı ve Terimlerimiz

Türk yazı dilləri ve ağızları hakkında ilk bilgileri söz varlığı verileriyle ve sözlü edebiyat ürünleriyle sunan, Türk dilinin ilk sözlüğü ve dil bilgisi kitabı *Divanü Lüğati't-Türk*'tür. Kâşgarlı Mahmud'un ünlü eseri; Karahanlı, Uygur, Oğuz, Kıpçak, Kırgız, Yağma, Tohsı, Çiğil, Argu gibi Türk soylu halkların dillərini belirleyici özellikləriyle tanıtmıştır. Türk yazı dilləri ve ağızları arasındaki kurallı veya kuralsız ses deęişikliklerini söz varlığından örneklerle tanıtan Kâşgarlı Mahmud, böylece XI. yüzyıldaki Türk dünyasının dil durumunu da bizlere sunmuş olmaktadır.

Döneminin Türk dünyası coğrafyasını bu şekilde belirleyen Kâşgarlı Mahmud, Türk soylu halkların dil özelliklerinden benzerlikleri ve farklılıkları göstererek sıralar. Bir bölümü konuşma dili niteliğinde olan Türk lehçelerinin ayırıcı özellikleri, bin yıl öncesinde Türk dünyasında dil ilişkilerinin ses farklılıkları çevresinde yoğunlaştığını göstermektedir.

Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyıldaki Türk soylu halkların dili üzerine verdiği bilgilerden bu yüzyılda Türk dünyasında Türk soylu halkların dillərinin, ağız farklılıkları olarak nitelendirilebilecek düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

Aslında Kâşgarlı Mahmud'un eserine verdiği ad, XI. yüzyıl Türk dünyasında dil durumunu en gerçekçi ve en açık bir biçimiyle ortaya koymaktadır. Kâşgarlı Mahmud, eserinde adlarını andığı, dil özelliklerini tanıttığı, söz varlığından ve sözlü edebiyat ürünlerinden örnekler verdiği Karahanlı, Uygur, Oğuz, Kıpçak, Başkırt, Peçenek, Bulgar, Yemek, Basmıl, Kay, Yabaku, Argu, Suvar, Çiğil, Tohsı, Uğrak, Çaruk, Tatar, Kırgız halklarını Türk adı altında toplamış ve kitabına *Divanü Lüğati't-Türk 'Türk Dilləri (Lehçeleri) Divanı (Kitabı)'* adını vermiştir. Kısacası Kâşgarlı Mahmud, Türk adını bir üst kimlik olarak kullanmıştır.

Yusuf Ulug Has Hacib aynı dönemde yazdığı ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'in deęerini ortaya koyarken o güne kadar Türkçede bu kitaptan daha iyi bir kitabı kimsenin hazırlayamadığını dile getirmektedir:

Meşrik vilayetinde kamug Türkistan illerinde Bugra Han tiliñçe Türk lugatiñçe bu kitabdın yakşırak hergiz kim erse tasnif kılmadı.

Eserini Tavgaç Ulug Bugra Kara Han Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Kara Kan'a ithaf eden, Karahanlılar sülalesinden İslamiyeti ilk kabul eden ve Kâşgar'da ilk Türk İslam devletini kuran Abdülkerim Satuk Bugra Kara Han'a nispetle Türkistan illerinin yazı dilini *Bugra Han tili*, bunun da ait olduğu dili *Türk lugati* 'Türk dili' diye ifade eder.

Kısacası Türk soylu halkların dili bu dönemden itibaren *Türk tili*, sonra da *Türkî*, *Türkçe* adlarıyla anılır olmuştur.

Bugün 'Çağatay şairi', 'Çağatayca yazan şair' diye anılan XVI. yüzyılın büyük şairi Ali Şir Nevayi eserlerinde kullandığı dili Türkî, Türkçe diyerek adlandırır. Ünlü eseri *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de iki dilin karşılaştırmasını söz varlığından örneklerle yaparken Farsçaya üstünlüğünü kanıtlamaya çalıştığı kendi dili Türkîdir, Türkçedir. Arapçayı Kur'an dili olması dolayısıyla ayrı olarak deęerlendiren Ali Şir Nevayi:

Mundın (Arapçadan) sonıra üç nev tildür kim asl u muteberdür. Ve ol tiller ibareti gevheri bile kayiliniñ edasığa ziver ve her kaysınıñ fîruu begayet köptür. Amma Türkî ve Farsî ve Hindî asl tillerniñ menşeidür ki Nuh Peygamber salavatullahi aleyhiniñ üç oğliga kim Yafes ve Sam ve Ham'dur, yitişür.

dünyadaki asıl ve muteber dil olarak Türkçeyi, Farsçayı ve Hintçeyi gösterip, bu dillərin köklerini Nuh Peygamber çocuklarına dayandırır. Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü kanıtlamak üzere anlatım gücünü söz varlığından verdiği örneklerle açıklarken bu sözcükleri kullananları Türkler, dillərini de Türkî, Türk tili veya Türkçe diye tanımlar:

Amma anıñ eczasınıñ köpini Türk tili bile ayturlar.

Yana at envaıda ki tobuçak ve argumak ve yeke ve yabu ve tatu yosunluk barını Türkçe ok ayturlar.

Bu yazı dillərindən sonra gelişen Harezmi-Kıpçak, Anadolu, Azerbaycan, Çağatay sahası yazı dillərinin de Türk tili veya Türkî, Türkçe diye adlandırılması XIX. yüzyıla kadar sürer.

Kimi zaman Osmanlıca diye adlandırdığımız ve Türkçenin tarihî dönemlerinden biri olan Osmanlı Türkçesinin “lisan-ı Osmanî”, “Osmanlı lisanı” diye adlandırılmasına ünlü sözlükçümüz, yazarımız Şemseddin Sami şu sözlerle karşı çıkacak ve tıpkı Kâşgarlı Mahmud, Yusuf Ulug Has Hacib, Ali Şir Nevayi gibi dilin adının Türkçe olduğunu ifade edecektir:

Söylediğimiz lisan ne lisanıdır ve nereden çıkmıştır? Osmanlı lisanı tabirini pek de doğru görmüyoruz çünkü bu unvan Selâtin-i Osmaniyye'nin birincisi, fatih-i meşhurun nam-ı âlilerine nisbetle müşarünileyhin tesis etmiş oldukları bir devletin unvanıdır. Hâlbuki lisan ve cinsiyet müşarünileyhin zuhurundan ve bu devletin tesisinden eskidir. Asıl bu lisanla mütəkəllim olan kavmin ismi “Türk” ve söyledikleri lisanın ismi dahi “lisan-ı Türki”dir. Cühela-yı avam indinde mezmum addolunan ve yalnız Anadolu köylülerine ıtlak edilmek istenilen bu isim intisabıyla iftihar olunacak bir büyük ümmetin ismidir.

Fuzulî'nin şiirleri Azərbaycan coğrafiyasında olduğu gibi İstanbul'da da, Anadolu'da da, Balkanlar'da da yaygın bir biçimde okunuyor, Doğu Türkçesinin güçlü şairi Ali Şir Nevayi'nin şiirlerine İstanbul'da nazireler yazılıyordu. Bununla birlikte daha geçen yüzyılın başlarına kadar Türk dünyasında yazı dili birlikteliği söz konusuydu. Bu birlikteliğin birkaç göstergesi vardır.

Türk dünyasının büyük düşünürü, eğitimcisi, yayımcısı Gaspıralı İsmail Bey'in, ‘Dilde birlik, fikirde birlik, işte birlik’ ölküsü ile 1883'te yayımlamaya başladığı Tercüman gazetesi Türk dünyasında büyük yankı uyandırmıştı. Kırım'da, Bahçesaray'da yayımlanan Tercüman, İstanbul'dan Kafkasya'ya, Türkistan'a kadar çok geniş bir alanda Türk aydınları tarafından okunuyordu.

Osmanlı aydınları arasında İslamcılık ve Osmanlıcılık tartışmalarının yapıldığı bir dönemde Yusuf Akçura Kazan'da ünlü eseri Üç Tarz-ı Siyaset'i yazıyordu. Akçura'nın bu eseri Kahire'de çıkmakta olan Türk gazetesinde dizi yazı olarak yayımlanmıştır. Kazan'da yazılan, Kahire'de yayımlanan, Türk dünyasının pek çok aydını tarafından okunan bu eser en fazla da Osmanlı aydını üzerinde iz bırakmış, Türkçülük hareketinin güç kazanmasını sağlamıştı. Kazan'dan Kahire'ye, Kahire'den Anadolu'ya çizilen bu hat, Türk İstiklal Harbi'nin ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin de felsefesini oluşturacaktı.

1897 Yunan savaşı dolayısıyla Mehmet Emin'in yazdığı ve *Yurdumun koç yiğitlerine* diyerek Türk askerine ithaf ettiği

Ben bir Türk'üm dinim, cinsim, uludur

Sinem özüm ateş ile doludur

İnsan olan vatanının kuludur

Türk evlâdı evde durmaz giderim.

dizleriyle başlayan şiiri ise Selanik'te Asır gazetesinde çıkmıştı. Şairin bu tarz şiirlerinin yer aldığı Türkçe Şiirler adlı kitabı yayımlandığında yalnızca Osmanlı Devleti'ndeki insanları etkilememiş, Türk dünyasında da derin izler bırakmıştı. Bu şiirden etkilenen Gaspıralı İsmail Bey Mehmet Emin'e samimi duygularını ileten bir mektup yazmıştı. Mektupta, Mehmet Emin'in şiir dilini övüyor ve bütün Türk dünyasında anlaşılacak bir dil kullandığını belirtiyordu:

“...Şiirlerinizi Edirne, Bursa, Ankara, Konya, Erzurum Türkleri anlayıp lezzetlenip okuyacakları gibi Tiflis, Tebriz, Şirvan, Horasan, Türkistan, Kâşgar, Deşt-i Kıpçak, Sibirya, Kazan ve Kırım Türkleri de okuyacaklardır ki bu şerefe Fuzulî ve Nabi nail olamadılar. Kırk elli milyonluk ve otuz asırlık bu âleme ibtida bir kaşık oğul balını yediren siz oldunuz ki size şereftir, bize saadettir...”

XIX. yüzyılda ünlü Türkolog Á. H. Vámbéry, Balkanlardan Mançurya'ya kadar yolculuk yapmak isteyen bir kişinin Türk dilini bilmesi durumunda bu yolculuğu en kolay bir biçimde gerçekleştirebileceğini, çünkü bu coğrafyada en geçerli dilin Türk dili olduğunu söylemişti. Bugün bu alan daha da genişlemiştir. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren çalışmak ve okumak başta olmak üzere çeşitli nedenlerle Türklerin endüstrileşmiş Avrupa ülkelerine göçmesi sonucunda Türk dilinin yayılma alanı Balkanları da aşarak Atlas Okyanusu kıyılarına ulaşmıştır. Yurt dışında açılan Türk okullarıyla, her yıl düzenlenen Türkçe Olimpiyatları'yla Türkçe evrensel dil niteliğini kazanmıştır.

Söz Varlığımızın Özellikleri ve Terimler

Avrasya'ya yayılan ve kökleri ortak medeniyetimize dayanan dil mirasımızın büyük bir bölümünü oluşturan sözcükler, atasözleri, deyimler ve temel kavramlar Türk soylu halklarda ortaklıklar gösterir.

Türk dili konuşurları arasında en dikkat çekici benzerlik atalarımızdan bize miras kalan söz varlığında kendisini göstermektedir.

Bütün bu yazı dillerinde ve lehçelerde sayı adları, zamirler, fiiller ortaktır. Bu geniş coğrafyada 200 milyonu aşkın insan aynı sayı adlarıyla saymaktadır. Birkaç sayı adındaki küçük ses değişikliği dışında bütün sayı adları tam bir ortaklık gösterir. Kişi zamirlerimiz anlaşılabilir küçük ses farklılıklarıyla ortaktır.

Sayı adları ve kişi zamirlerinde birkaç örnekte görülen Türk yazı dilleri arasındaki bu ses farklılıkları geneldir ve kurallı olarak diğer sözcüklerde de görülürler. Ancak yakın dönemde Türk yazı dillerine ve lehçelerine geçen Batı kaynaklı sözcüklerde bu ortaklık görülmez. Türkiye Türkçesine önce İtalyancadan, sonra Fransızcadan alıntılanan sözcüklerin karşılığında diğer Türk yazı dillerinde ve lehçelerinde Rusça ve Rusça aracılığıyla Almancadan alıntılanan sözcükler dikkati çeker.

Son yıllarda da İngilizcenin uluslararası dil olma özelliğini kazanmasıyla İngilizce terimlerin dillere girmesi yeni bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İngilizceden Türkiye Türkçesine geçen terimler ve genel sözcükler özgün biçimleriyle yazılıp özgün biçimleriyle söylenmektedir. İngilizcede sözcüklerin yazılış ve söylenişlerinin farklılıklar göstermesi, bu sözcüklere Türkçe ekler getirilmesi sırasında yazımda ilginç biçimlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Türk yazı dillerinin büyük bir bölümü ise İngilizce alıntılar okunduğu gibi yazılmaktadır. Bu uygulama daha uygun bir yol olarak görülebilir. Nitekim 1926 Birinci Bakü Türkoloji Kurultayı'nın terim çalışmaları raporunda Avrupa dillerinden bu yolla sözcük alınabileceği ilkesi benimsenmiştir. Hiç kuşkusuz bazı terimler yeryüzü dillerinin genel kültür sözcükleri niteliğini kazanmış olabilir. Ancak son yıllarda bir özenti sonucu kullanılan İngilizce terimlerin ister özgün biçimleriyle yazılıp söylensin ister yazı dillerimizde okunduğu gibi yazılsın her iki yolun da yazı dillerimizin söz varlığının yabancılaştırılmasına yol açacağı açık bir gerçektir.

Örnek Bir Çalışma: Türk Dünyası Ortak Bilişim Terimleri Çalışma Grubu

Ortak iletişim dilinin oluşturulması ve geliştirilmesinde İngilizce terimler ve sözcükler değil dillerimizin söz varlığındaki sözcüklerimiz kullanılmalıdır. Bu konuda örnek bir çalışma bilişim terimleri alanında yürütülmektedir.

Özellikle son yıllarda terimler alanında görülen bu farklılıkları gidermek amacıyla bilişim terimleri alanında 2004 yılından bu yana çok ciddi ve sonuç alıcı çalışmalar başlatılmıştır. Gelişen bilim ve teknoloji alanlarında Türkçe kökenli terimlerin kullanılması yolunda yapılan çalışmalarda özellikle bilişim alanında önemli başarılar elde edilmiştir. Bugün *bilişim*, *bilgisayar*, *yazılım*, *donanım* gibi on binin üzerinde bilişim terimi dilimizin söz varlığına kazandırılmıştır. Türk dili kökenli bu terimlerin bütün Türk dünyasında kullanılması ortak iletişim dilinin kurulmasına katkıda bulunacağı gibi ekonomik, teknolojik ilişkilerin geliştirilmesini de sağlayacaktır. Bu düşüncelerle on iki yıldır Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'dan üniversitelerin ve çeşitli kurumların temsilcileri bir araya gelerek çeşitli çalışmalar yürütmüşlerdir. Son dört yılda çalışmalar ortak bilişim terimlerinin gün yüzüne çıkarılması doğrultusunda yuvarlak masa toplantısı biçiminde gerçekleştirilmektedir. Türk dili kökenli bu terimlerin bütün Türk dünyasında kullanılması, ortak iletişim dilinin yaygınlaşmasına katkıda bulunacağı gibi ekonomik, teknolojik ilişkilerin geliştirilmesini de sağlayacaktır.

Bilişim İş Birliği Forumu-2004 Azerbaycan: Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan, Tacikistan'dan bilişim ve iletişim alanında faaliyette bulunan kamu kurumları ile sivil toplum kuruluşlarının yetkililerinin katıldığı "Bilişim İş Birliği Forumu" 15-17 Aralık 2004 tarihlerinde Bakü'de Türk Dil Kurumu, Azerbaycan Rabıta ve Telekomünikasyon

Teknolojileri Nazırlığı, Türkiyə Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, Türk İşbirliğı ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve Türkiyə Bilişim Derneğı tarafından ortaklaşa gerçektirilmişdir.

Türk Dünyası Ekonomi ve Bilişim Forumu-2005 Kazakistan: Türk Dil Kurumu, Dış Ticaret Müsteşarlığı, Türk İşbirliğı ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi iş birliğinde düzenlenen “Türk Dünyası Ekonomi ve Bilişim Forumu” Kazakistan, Özbekistan ve Türkiyə temsilcilerinin katılımıyla 12-15 Ekim 2005 tarihlerinde Kazakistan’da gerçektirilmişdir.

Türk Dünyası Ekonomi ve Bilişim Forumu-2006 Kırgızistan: Türk Dil Kurumu, Dış Ticaret Müsteşarlığı ve Kırgızistan-Türkiyə Manas Üniversitesi Türk Uygarlığı Araştırma Merkezi tarafından ortaklaşa düzenlenen Forum Kazakistan, Özbekistan, Azərbaycan, Kırgızistan ve Türkiyə’den kırk sekiz temsilcinin katılımıyla 14-18 Kasım 2006 tarihinde Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te gerçektirilmişdir.

Türk Cumhuriyetlerinde Ortak Bilişim Terimlerine Doğru Oturumu-2009 Türkiyə: Türkiyə Bilişim Derneğinin düzenlediğı Bilişim’09 etkinliğı kapsamında 18 Kasım 2009 tarihinde gerçektirilen “Türk Cumhuriyetlerinde Ortak Bilişim Terimlerine Doğru” oturumuna Türkiyə, Kazakistan, Tataristan ve Kırgızistan’dan toplam beş bilim adamı katılmış ve ortak bilişim terimleri konusunda neler yapılabileceğı, nasıl projeler üretilebileceğı konusunda görüş alışverişinde bulunulmuştur.

Türk Cumhuriyetleri Bilişim ve Ortak Terimler Alanında İş Birliğı Forumu-2010 Azərbaycan: Türk Dil Kurumu ile Türkiyə Bilişim Derneğı tarafından ortaklaşa olarak 23-27 Haziran 2010 tarihleri arasında Bakü’de gerçektirilmişdir.

Türk Cumhuriyetleri Bilişim ve Ortak Terimler Alanında İş Birliğı Forumu-2011 Kazakistan: Türkiyə Bilişim Derneğinin Kazakistan Dil Kurumu ile ortaklaşa olarak 14-20 Kasım 2011 tarihlerinde Astana’da gerçektirdiğı Forumda; Türkiyə, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan Yakutistan, Tataristan, Rusya ve Azərbaycan’dan kırk dokuz dil bilimci ve bilişimci katılmışdır.

Türk dünyası içerisinde ortak iletişim dilinin kurulmasını, bu alandaki ekonomik ve teknolojik ilişkilerin geliştirilmesini sağlamak üzere dilimizin söz varlığına kazandırılan bilişim, bilgisayar, yazılım, donanım gibi Türkiyə Türkçesine ait bilişim terimleri ile diğerk Türk Cumhuriyetlerinde kullanılan Türk dili kökenli bilişim terimlerinin ortak bir zeminde buluşması ve belirlenen terimlerin bütün Türk dünyasında ortak olarak kullanılmasını sağlamak amacıyla Türkiyə Bilişim Derneğı bünyesinde Türk Dünyası Ortak Bilişim Terimleri Çalışma Grubu kurulmuştur.

Çalışma Grubunun üyeleri Türkiyə’den Prof. Dr. Şükrü Halük Akalın, Nezih Kuleyin, Koray Özer, Belgin Tezcan Aksu; Azərbaycan’dan Dr. İsmayıl Sadıqov, Özbekistan’dan Dr. Şahina İbrahimova, Kırgızistan’dan Doç. Dr. Sonunbubu Karabayeva, Kazakistan’dan Prof. Dr. Şerubay Kurmanbayuli ve Türkmenistan’dan Doç. Dr. Berdi Sarıyev’dir.

Türk Dünyası Ortak Bilişim Terimleri Çalışma Grubu, çok genel hatlarıyla bilişim teknolojileri alanındaki son gelişmeleri Türk dünyasına aktararak iş birliğı arayışlarını geliştirmek ve ortak bir iletişim dili kurmak üzere çalışmalarını sürdürmektedir. Son iki yılda çalışmaların biçimi değiştirilmiş ve 2012’de Azərbaycan’da, 2013’te Özbekistan’da, 2014’te Kazakistan’da, 2015’te Kırgızistan’da Türk Cumhuriyetleri Ortak Bilişim Terimleri Kılavuzu/Sözlüğü çalışma toplantıları gerçektirilmişdir. Toplantılarda önce kılavuzun/sözlüğün hazırlanma ilkeleri belirlenmiş sonra terim çalışmalarına başlanmıştır.

Çalışma Grubu kültürel, ekonomik ve teknolojik ilişkilerin geliştirilebilmesi için ortak iletişim dilinin oluşturulması gerekliliğine inanmaktadır. Bu düşünceyle:

- Türk Cumhuriyetlerinde (Azərbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiyə, Türkmenistan) dil bilimciler ile bilişimcilerin bir araya gelmelerini sağlamak,
- Türk Cumhuriyetlerindeki bilişim ile dil bilimi alanındaki terim çalışmalarını takip etmek,
- Ortak terimlerin gözler önüne serilebilmesi için altı Türk yazı dilinde terimlerin bir arada bulunduğu kılavuzun/sözlüğün hazırlanması amacıyla çalışma toplantıları yapmak,
- Kılavuzun/Sözlüğün hazırlanabilmesi için ilkeleri belirlemek,

- Belirlenen ilkeler doğrultusunda altı Türk yazı dilinde bilişim terimlerini bir araya getirmek,
- Hazırlanan kılavuzun/sözlüğün sayısal ortamda kullanılabilmesi için özel bir yazılım hazırlamak,
- Hazırlanan kılavuzu/sözlüğü önce Genel Ağ (İnternet) ortamında daha sonra kitap olarak yayımlamak,
- Gelecekte yapılabilecek çalışmalar konusunda görüş alışverişinde bulunmak,
- Ortak bilişim terimlerinin kullanıldığı bilişim ders kitapları hazırlamak veya hazırlatmak görevlerini yerine getirmektedir.

Belirlenen bu ilkeler doğrultusunda İngilizce bilişim terimlerine altı Türk yazı dilinde Türk dili kökenli sözcükler önerilmiştir. Devam eden bu çalışmadan örnekler ekte Excel dosyası olarak sunulmaktadır.

Türkiye’de Terim Çalışmaları

Türk Cumhuriyetleri Ortak Bilişim Terimleri Kılavuzu için belirlenen bu ilkelerin ve yürütülen çalışmaların diğer bütün bilim, sanat, spor dallarındaki terim çalışmalarında kullanılabilmesi kanaatindeyiz. Türkiye’de Türk Dil Kurumu ve Türkiye Bilimler Akademisi bütün bilim dallarında terim çalışmaları yürütürken pek çok kurum ve kuruluş da kendi alanlarına yönelik terim çalışmaları gerçekleştirmektedir.

Kuruluş yasasında yer alan hükümlerle Türkiye’de terimler konusunda çalışmalar yapmakla görevlendirilmiş olan Türk Dil Kurumu, kuruluşundan bu yana yüze yakın terim sözlüğü yayımlamıştır. Türkçenin bütün söz varlığını bir veri tabanına aktarma çalışmasının bir parçası olarak *TDK Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğü*¹ adıyla bütün bu terim sözlükleri sayısallaştırılarak veri tabanına aktarılmıştır. Şu anda veri tabanında Türk Dil Kurumunun yayımladığı ve hazırlamakta olduğu terim sözlüklerinde yer alan 185.332 terim http://tdk.org.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat adresindeki ağ sayfasında bulunmaktadır.

Türk Dil Kurumu ağ sayfasındaki bu veri tabanında üç ayrı seçenekte arama yapılabilmektedir. Birinci seçenekte aranan terimle birebir eşleşen terimler ve anlamları sıralanmaktadır (Örnek: *alan*). İkinci seçenekte ise aranan terimi içeren madde başları, içinde yer aldığı sözlükle birlikte gösterilmektedir (Örnek: *alan boşluğu, kapalı alan* vb.). Üçüncü seçenek ise ikinci aşamanın genişletilmiş biçimidir (Örnek: *alan boşluğu, atlama alanı, değişir alanlı işlem* vb.).

Türkiye Bilimler Akademisi de son yıllarda yürüttüğü terim çalışmalarını hem basılı olarak hem de sanal ortamda kullanıma sunmuştur. *Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü* adıyla hazırlanan çalışma *Sosyal Bilimler Terimleri Sözlüğü, Doğa Bilimleri Terimleri Sözlüğü, Mühendislik Terimleri Sözlüğü* ve *Tıp Terimleri Sözlüğü* olarak dört ana sözlükten oluşturulmuştur. Bu ana sözlüklerden tamamlanmış ve yayımlanmış olan *Sosyal Bilimler Terimleri Sözlüğü*’nde 21.281 terim bulunmaktadır. *Mühendislik Terimleri Sözlüğü*’nde yaklaşık 30.000, *Doğa Bilimleri Terimleri Sözlüğü*’nde yaklaşık 15.000 terim bulunacağı ifade edilmektedir. Bu üç sözlük de Türkiye Bilimler Akademisinin <http://www.tubaterim.gov.tr> adresindeki ağ sayfasında kullanıma açılmıştır.

Bütün bilim, sanat, spor dallarındaki terimlerin bütünü üzerinde çalışmalar yürüten bu iki kurum dışında Türkiye’deki pek çok kurum kendi meslekî alanındaki terim çalışmalarını da yürütmektedir. Örneğin Türkiye Radyo Televizyon Kurumu *Yayıncılık ve Medya Terimleri Sözlüğü* adıyla radyo, televizyon yayıncılığı alanındaki kurumsal sözlüğünü yayımlamıştır. Türkiye Bilişim Derneği Bilişim Terimleri Sözlüğü çalışmasını yürütmektedir. Türk Tabipler Birliği, Mimar ve Mühendis Odaları Birliği, Türk Hukuk Kurumu gibi çeşitli sivil toplum kuruluşları da alanlarıyla ilgili terim çalışmalarını yürütmektedir.

¹ Bu sözlük veri tabanı Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın başkanlığında, Prof. Dr. Recep Toparlı, Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın, Prof. Dr. Mustafa Çiçekler, Doç. Dr. Bilgin Aydın, Dr. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Ş. Bilâl Çavuşoğlu’ndan oluşan Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğü Çalışma Grubu tarafından hazırlanmıştır.

Türkiye’de terim çalışmalarının kuramsal anlamda yürütüldüğü Hacettepe Üniversitesi Terminoloji Uygulama ve Araştırma Merkezinin çalışmalarından da söz etmek gerekir. Hacettepe Üniversitesinde 2010 yılında kurulan Merkez, terminoloji çalışmalarının bilginin yönetilmesi ve paylaşılması, ana dilde ve yabancı dilde etkili iletişim kurulması amacıyla kurumsal ölçekte terim çalışmalarının yürütülmesine destek vermektedir. Çağımızda Avrupa’da da terim çalışmalarının kurum kültürünün en temel değeri olarak kabul edilmesiyle yeni bir evreye girmiştir. Hacettepe Üniversitesi Terminoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi de kurum ve kuruluşlarda terim çalışmasının kurumsal ve teknik iletişimin nitelikli olmasını, kurum dilinin gelişmesini, üretilen belgelerin kaliteli olmasını araştırma sürelerinin kısaltmasını, kurum saygınlığının yükselmesini, müşteri şikâyetlerinin azaltılmasını ve maliyetlerin düşürülmesini sağlayacağı düşüncesiyle çeşitli projeler yürütmektedir (Drewer vd. 2015).

Sonuç

Hiç kuşkusuz benzer birtakım çalışmalar kardeş Türk Cumhuriyetlerinde de yürütülmektedir. Bizler Türkologlar olarak bu çalışmalardan kısmen haberdarız. Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu Terminolojiya Şöbesinin çalışmalarını takip ediyoruz. Kazakistan’da Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Dil Komitesinde, Uluslararası Türk Akademisinde terim çalışmalarının gerçekleştirildiğinden haberdarız. Ancak Türkiye’dekiler de dâhil olmak üzere bütün bu çalışmalar ülke sınırları içerisinde kalmaktadır. Birinci Bakü Türkoloji Kurultayı’nın doksanıncı yılında aynı ruh ve heyecanla bütün bu terim çalışmalarının ortak yürütülmesi, kurumların ortak çalışmalar yapması gerekmektedir. Bunun için çatı kurumu Uluslararası Türk Akademisi ile ülkelerimizin Bilimler Akademileri, Türk Dil Kurumu, Dilçilik İnstitutu, Dil Komitesi gibi kurumlar olabilir. Çeşitli bilim dallarındaki terim çalışmaları proje hâline getirilip kurumlarca desteklenebilir. Terimler üzerine yapılacak bu çalışmalar, Türk dünyasında ortak iletişim dilinin yaygınlaştırılması konusunda en gerçekçi ve sonuç alıcı adımlar olacaktır. Türk yazı dillerinin geleceği, ortak iletişim dilinin kurulması ve yaygınlaştırılması açısından bu kapsamdaki ortak terim çalışmalarına yeniden önem verilmesi, bu konudaki çalışmaların desteklenmesi gerekmektedir.

Türk dünyasında ortak terim çalışmaları Türk yazı dillerinin geleceğini aydınlayacağı, ortak iletişim dilinin yaygınlaştırılmasını sağlayacağı gibi doksan yıl önce 1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayı’na katılan ve bu uğurda canlarını veren yüce insanların da ruhunu şad edecektir.

KAYNAKÇA

1. AKALIN Ş.H. (2016). “1926 Bakü Birinci Türkoloji Kurultayı’nın 90. Yılı Dolayısıyla”. *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı 342, s.79-83
2. DREWER P., PULITANO D., SCHMITZ K. (2015). *Terminoloji Çalışması En İyi Uygulamalar 2.0*. Türkçeye Uyarlayan Ender Ateşman. Ankara: Grafiker Yayınları.
3. TDK BİLİM VE SANAT TERİMLERİ ANA SÖZLÜĞÜ. http://tdk.org.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat
4. TUTANAKLAR (2008). *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar*. Çevirenler K.V. Nerimanoğlu, M. Öner. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları
5. TÜRKCÇE BİLİM TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ. <http://www.tubaterim.gov.tr>

Möhsün Nağısoylu,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü

I TÜRKOLOJİ QURULTAY: ÇAĞIRIŞLARI VƏ ONLARIN GÜNÜMÜZDƏKİ AKTUALLIĞI

1926-cı ilin 26 fevral-5 mart tarixlərində – doqquz gün ərzində ölkəmizin paytaxtı Bakı şəhərində keçirilmiş I Türkoloji Qurultay XX yüzillikdə türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəni həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri kimi tarixə düşmüşdür.

Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında xüsusi və mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu möhtəşəm Qurultay ilk növbədə geniş vüsəti və böyük bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra taleyüklü məsələlərin qoyuluşu, işlənilib hazırlanması və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, məhz bu mötəbər məclisdə keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənilib hazırlanmışdır.

I Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun idi, çünki həmin dövrdə bir çox elmi-mədəni sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də Azərbaycan öndə gedirdi, birinci idi. Ölkədə bu istiqamətdə tanınmış və nüfuzlu söz sahibləri, elm adamları çoxdan bəri səmərəli fəaliyyət göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, keçən əsrin 70-ci illərində də nüfuzlu “Sovetskaya Türkologiya” jurnalı məhz Bakıda nəşr edilməyə başladı. Bu fakt Azərbaycanın və onun paytaxtı Bakı şəhərinin postsovet məkanında türkologiyanın mərkəzi kimi məşhurluğunun və təsdiqinin ifadəsidir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, sözügedən jurnal hazırda da “Türkologiya” adı ilə beynəlxalq dərgi olaraq Bakıda öz işini uğurla davam etdirir və dörd dildə (Azərbaycan, Türk, rus və ingilis dillərində) nəşr olunur.

I Bakı Türkoloji Qurultayın nə dərəcədə möhtəşəm və mötəbər bir tədbir kimi tarixi əhəmiyyət daşması haqqında əyani təsəvvür əldə etmək üçün aşağıdakı bilgilər xüsusilə diqqətçəkicidir: Qurultayda 131 nəfər nümayəndə iştirak etmiş, 17 iclas keçirilmiş, türklərin, bütövlükdə Türk Dünyasının dili və tarixinə, etnogenezisi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənilmişdir. İclasla Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakı şəxslər seçilmişlər: Səməd Ağamalıoğlu, Azərbaycandan Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqsünas-tarixçi alim akademik Bartold, akademik Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor Mensel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Samoyloviç, Qazaxıstandan Bəytursun, Yakutiyaqdan Barahov, Şərqsünaslıq Assosiasiyasından Borozdin və Pavloviç, Tatarıstandan Qəlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan Qorqmasov, Özbəkistandan Nahamov, Qara-Qırğızıstandan Tunstanov, Türkmənıstandan Berdiyev, Krimdan Akçökraklı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar. Bundan əlavə Azərbaycan nümayəndə heyəti və digər respublikalar adından Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Marr, Lunaçarski və Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçilmişlər.

İclasda SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyovun təbrik nitqi ilə çıxış etməsi də Qurultayın mötəbərliyini təsdiqləyir. Qeyd edək ki, Qurultay məşhur türkoloq Radlovun və İsmayıl bəy Qaspiralının şərəfinə keçirilmişdir. Qurultayda Bartold, Köprülüzadə, Ə.Hüseynzadə, Krimski, Poppe, Aşmarin kimi tanınmış türkoloq-şərqsünas alimlərin iştirakı da onun böyük əhəmiyyəti və mötəbərliyindən xəbər verirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bu mötəbər və möhtəşəm toplantıda 23 nəfər nüfuzlu dövlət və elm adamı ilə təmsil olunmuşdur. Onlar sırasında Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, osmanlı türkü (Fərid Xurşid), kırım tatarı (Bəkir Çobanzadə), uyuğ (Həsən Musayev) və İran türkü (İbrahim Şəbüstəri) də olmuşdur. Maraqlıdır ki, digər ölkələrdən gələn nümayəndələr sırasında isə

Azərbaycan türkləri də təmsil olunmuşlar. Məsələn, Türkiyə nümayəndə heyətinin üzvü Əli bəy Hüseyinzadə, Rusiyadan gələn nümayəndələrdən Cahangir Nağıyev və Abdulla Tağızadə, Gürcüstan nümayəndəsi Rzaqulu Nəcəfov, Ermənistan nümayəndəsi Bala Əfəndiyev milliyətçə Azərbaycan türkləridir.

Qurultayda olan məruzələr sırasında aşağıdakılar xüsusilə diqqətçəkicidir:

Vasili Bartold “Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri”, Sergey Oldenburq “Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları”, Aleksandr Müllər “Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında”, Fuad Köprülüzadə “Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı”, Aleksandr Samoyloviç “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri”, Bəkir Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında”, Hənəfi Zeynallı “Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında”, Sergey Malov “Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri”, Fərhad Ağazadə “Türk dillərində düzgün yazı”, Nikolay Yakovlev “Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri”, Cabbar Məmmədzadə “Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında”, Lemanov “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları”, Nikolay Poppe “Türk dillərinin altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti”, Alimcan Şərəf “Ərəb və latın sistemli şrifflər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri”, Teodor Menzel “Balkan türkləri ƏDƏBİYYATının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri”.

Qurultayda fonetika üzrə görkəmli alim Lev Şerbanın “Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti” adlı məruzəsi nəzəri baxımdan olduqca diqqətəlayiq idi. Maraqlıdır ki, erməni dilçisi Raciya Açıryanın “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri” mövzusunda məruzəsi türk dilinin erməni dilinə tarix boyunca bütün dil səviyyələri üzrə təsirinə açıqlanması üzərində qurulmuşdu. Məruzədə əski ermənicədən (qrabardan) yeni ermənicəyə (aşqrabara) keçidin əsas səbəbi və dil stimulu türkcədir ideyası başlıca yer tuturdu. Qeyd edək ki, obyektivliyi ilə seçilən bu məruzə yaşadığımız günlərdə zərərli erməni şovinist millətçi ideologiyasına qarşı güclü elmi arqumentdir.

I Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin aşağıdakı yeddi böyük problemi müzakirə obyektinə oldu və müvafiq qərarlara imza atıldı:

1. Əlifba məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərqdə əlifba islahatı məsələsi ilk növbədə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır. İsmayıl bəy Qaspiralı, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədəğa Şahtaxtı, Firdun bəy Köçərli, Vəli Xulufu kimi dövrün tanınmış ziyalıları, elm xadimləri də bu yöndə səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda hələ Qurultaydan öncə – 1922-ci ildə görkəmli yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi altında “Yeni yol” qəzeti latın əlifbası ilə nəşr olunurdu. Eləcə də həmin il “Yeni türk əlifbası” komitəsi yaradılaraq ona Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu rəhbərlik edirdi. Hətta 20 oktyabr 1923-cü ildə Azərbaycan hökuməti Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi adlı qərar da çıxarmışdı. Bununla belə, Azərbaycanda, bütünlüklə latın əlifbasına keçid məsələsi bir neçə il sonra gerçəkləşdi.

2. İmla-orfoqrafiya məsələsində fonetik prinsipə üstünlük verilməsinə baxmayaraq, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsip məsələləri də nəzərə alınır.

3. Termin məsələsində başlıca qaynaq olaraq türk dillərinin öz daxili imkanlarına və beynəlmiləl səciyyəli sözlərə üstünlük verildi.

4. Tədris-metodika məsələlərində ana dilinin tədrisində Avropa standartları ilə yanaşı, milli ənənəyə də əhəmiyyət verilməsi ayrıca olaraq qeyd olundu.

5. Qohum və qonşu dillərin elmi metodlarla öyrənilməsi ilə bağlı müzakirələr zamanı altayşünaslıq və komparativistikanın perspektivlərinin əhəmiyyəti önə çəkildi.

I Türkoloji Qurultayda türk ədəbi dillərinin norma və üslub xüsusiyyətləri, eləcə də türk xalqlarının ana yurdu məsələsi də müzakirə obyektinə oldu. Qurultay nümayəndələri böyük özbək

şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyində də iştirak etdilər. Qurultayın qərarına görə II Türkoloji Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şəhərində keçirilməsi nəzərdə tutulsa da, bu qərar məlum səbəblər üzündən baş tutmadı.

Qeyd edək ki, I Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusilə mühüm yer tuturdu. Məlum olduğu kimi həmin məsələlər və onlarla bağlı problemlər bu gün də öz aktuallığı ilə seçilir və böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra I Bakı Türkoloji Qurultaya dövlət səviyyəsində hüquqi qiymət verildi və 2005-ci ilin noyabr ayının 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin tarixi hadisənin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzaladı. Həmin sərəncama uyğun olaraq 2006-cı ildə Bakıda I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirildi. Yaşadığımız günlərdə isə məlum olduğu kimi, I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi tamam olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin tarixi hadisənin – I Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində keçirilməsini təmin etmək məqsədilə 18 fevral 2016-cı ildə sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda deyildiyi kimi, XX yüzilliyin sonlarına doğru Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi ilə, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu qəti surətdə təsbit edildi və Türkoloji Qurultay tərəfindən vaxtilə irəli sürülmüş qərar və tövsiyələrin müasir şəraitdə uğurla həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Sərəncamda xüsusi olaraq vurğulanır ki, Qurultaydan bəri ötən dövr ilk növbədə türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın dünya miqyasında aparılan türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır. Qazanılan nailiyyətlər eyni zamanda Qurultayın təşkili işinə töhfələr vermiş və az müddət sonra günahsız repressiya qurbanları olmuş görkəmli türkoloq alimlərin xatirəsinə ehtiramın ifadəsidir.

Sərəncamdan irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında adı çəkilən yubileyin keçirilməsi istiqamətində tədbirlər planının hazırlanması üzərində intensiv işlər görülməkdədir. Bu ilin – mart ayının 3-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti akademik İsa Həbibbəylinin sədrliyi ilə Humanitar Elmlər Bölməsi ilə İctimai Elmlər Bölməsinin birgə yığıncağı keçirilmiş və orada Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsi haqqında müvafiq institutlara və qurumlara göstərişlər verilmiş, bu yöndə görüləcək işlər haqqında fikir mübadiləsi aparılmışdır. Aydın ki, Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlər sırasında görüləcək işlərin mühüm bir hissəsi ölkəmizdə dilçilik sahəsində fundamental tədqiqatların mərkəzi sayılan AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun payına düşür. Həmin planlar və görüləcək işlər sırasında bu ilin noyabr ayında AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Türkoloji konfransın keçirilməsini qeyd etmək olar.

Tariximizə öz əbədi möhürünü vuran, dəyərli töhfələrini verən I Türkoloji Qurultayda qaldırılan ortaq türk əlifbası, ortaq türk dili, ortaq türk tarixi, ortaq türk ədəbiyyatı, ortaq türk terminologiyası kimi qlobal məsələlər bu gün də olduqca aktualdır, əhəmiyyətlidir və bu sahədə artıq müəyyən işlərə start verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini ikinci dəfə bərpa etdikdən sonra Türk dünyası ilə siyasi-iqtisadi və mədəni-ədəbi əlaqələrini geniş şəkildə qurmuş və bu sahədə bir sıra uğurlu nəticələr əldə etmişdir. Onlar sırasında 2009-cu ildə Naxçıvanda keçirilən sammitdə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması xüsusilə böyük əhəmiyyət daşıyır.

Mədəni-ədəbi əlaqələrə gəldikdə isə bu sahədə görülən işlər kifayət qədərdir ki, onlar sırasında bir sıra ortaq layihələrin həyata keçirilməsini və yaxın gələcək üçün nəzərdə tutulan bir sıra tədbirləri qeyd etmək olar. Görülən işlərdən “Ortaq Türk tarixi” dərsliyinin nəşri xüsusilə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu dərsliyin hazırlanmasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu yaxından iştirak etmiş və səmərəli fəaliyyəti ilə seçilmişdir. “Ortaq Türk ədəbiyyatı” dərsliyinin hazırlanması da yaxın gələcəkdə gerçəkləşəcəkdir. Bu dərsliyin hazırlanması istiqamətində AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda artıq müəyyən işlər görülmüşdür.

Bunlardan əlavə “Ortaq Türk Terminologiyası”, “Ortaq türk ünsiyyət dili”, “Ortaq Türk əlifbası”, “Ortaq Türk dili qrammatikası” kimi məsələlər qarşıda mühüm vəzifələr kimi durur.

I Bakı Türkoloji Qurultayının ən başlıca vəzifə və məramlarından, qayə və amallarından biri ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək olmuşdur. Bu ideal və arzunu türk dünyasında ilk dəfə gerçəkləşdirən Azərbaycan olmuşdur. Azərbaycan hələ Sovetlər Birliyinin tərkibində olarkən keçən əsrin 20-ci illərində latın əlifbasını rəsmən qəbul etmişdir. 1928-ci ildə Türkiyədə aparılan dil və əlifba islahatları da Bakı Qurultayının birbaşa nəticəsi idi. Qeyd edək ki, sonralar Azərbaycanda uzun müddət (1939-1993-cü illər) kiril əlifbasından istifadə olunmuşdur. Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra kiril əlifbasından latın əlifbasına keçmiş və bu iş Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyəti zamanı – 2001-ci ildə tam şəkildə başa çatdırılmışdır. Latın əlifbasına keçidin ölkəmizin həyatında mühüm bir elmi-mədəni hadisə olduğunu nəzərə alan Heydər Əliyev 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı ilə hər il avqust ayının ilk gününün Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd olunmasını rəsmiləşdirdi. Azərbaycandan sonra türkdilli müstəqil dövlətlərdən Özbəkistanda və Türkmənistanda da latın əlifbası qəbul olundu. Hazırda Qazaxıstanda da bu sahədə müəyyən işlər görülür, latın əlifbasına keçidin 2020-ci ildə həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Bütün bu mühüm tədbirlər I Bakı Türkoloji Qurultayının işıqlı və gələcəyə yönələn ideyalarının bu gün də yaşadığını və böyük aktualıq kəsb etdiyini sübut edir. Bu işdə Azərbaycan həmişə öndə getmiş və yenə də bayraqdarıdır – öndədir.

First Turkological Congress: Challenges and Their Topicality

Summary

First Turkological Congress held in Baku in 1926 had very important role in cultural life, integration of Turkic people in XX century. Such important decision as access to the Latin alphabet of Turkic people lived in post-Soviet as well as holding ceremonies connected with their history, literature, culture in future are accepted. Azerbaijan governing bodies and scientists had special contribution in holding the conference and fulfilling the accepted decisions. Ideas of the First Turkological Congress are still alive and topical. Present day, definite projects have been still enforcing in this direction and Azerbaijan has very necessary duties on this topic.

Keywords: Congress, Azerbaijan, Turkological, Baku, alphabet

BÖLMƏ 1

I TÜRKOLİ QURULTAY: KEÇMİŞƏ VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ

Gövhər Baxşəliyeva, AMEA-nın müxbir üzvü,
millət vəkili, AMEA akad. Z.M.Bünyadov
adına Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN QARŞIYA QOYDUĞU VƏZİFƏLƏR VƏ AMEA AKADEMİK Z.M.BÜNYADOV ADINA ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTUNDA TÜRKOLOGİYANIN İNKİŞAFI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti hörmətli İlham Əliyevin 18 fevral 2016-cı ildə imzaladığı Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinin yüksək səviyyədə və geniş miqyasda qeyd olunması haqda xüsusi sərəncamı çərçivəsində keçirilən hazırkı konfrans türkologiya elminin inkişafında çox önəmli hadisədir.

Məlumdur ki, qurultayda irili-xırdalı 19 məsələ ətrafında müzakirələr keçirilmiş, məruzələr dinlənilmişdir. Qurultay iştirakçıları türk xalqları tarixinin öyrənilməsinin müasir durumu və yaxın vəzifələri, türk xalqları mədəniyyət, dil və ədəbiyyatlarının tədqiqinin perspektivləri, türkoloji mərkəzlərin vəziyyəti, təşkilati strukturu və qarşdakı vəzifələri və sairə məsələlərə böyük diqqət yetirdilər. Bütövlükdə Birinci Türkoloji Qurultay AR Prezidentinin sərəncamında deyildiyi kimi, “Azərbaycanın türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır”.

Birinci Türkoloji Qurultayın yaratdığı ənənələr, qarşıya qoyduğu vəzifələr şərqşünas türkoloqlarımızın daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, 1958-ci ildə yaranan Şərqşünaslıq İnstitutunda Türkiyənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının ən mühüm məsələlərinin elmi tədqiqi şərqşünas türkoloqlarımızın əsas tədqiqat istiqamətlərini təşkil etmişdir. Müasir problemlərlə əsaslı sürətdə məşğul olan türkoloqlarımız kamalizm (ataturkçülük) təliminin, cümhuriyyət dövrü türk cəmiyyətinin inkişafının bütün sahələrində dərin iz qoymuş respublikaçılıq, dünyəvilik (laikizm), dövlətçilik (etatizm), xalqçılıq, millətçilik kimi təməl prinsipləri ilə bağlı problemlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, onların hərtərəfli işıqlandırılması işinə böyük əmək sərf etmişlər.

Tarix problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar, istər orta əsrlər, istərsə də, yaxın tarixi keçmiş və Türkiyə tarixinin ən yeni dövrünü əhatə etmişdir. Tarixçi alimlərimiz Türkiyədə milli-azadlıq hərəkatı, Türkiyə Respublikasında dünyəvilik prinsipinin bərqərar edilməsi, millətçilik ideologiyasının formalaşması, ictimai və bədii-estetik fikrin yaranması, maarif və mədəniyyətin inkişafı, islam, müasir Türkiyədə müxtəlif ictimai-siyasi hərəkatlar problemlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Türkiyə inqilabı və milli-azadlıq hərəkatı mövzusu üzrə yerinə yetirilmiş və elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş tədqiqatlar içərisində, ilk növbədə, H.Əliyevin “Турция в период правления младотурок (1908-1918)” (“Türkiyə gənc türklərin hakimiyyəti dövründə (1908-1918)”) (Moskva, “Наука”, 1972) adlı monoqrafiyası, Y.Bağirovun “Türk xalqının imperialist işğalına və sultanlığa qarşı respublika uğrunda mübarizəsi (1917-1924-cü illər)” adlı tədqiqatı, habelə həmin müəllifin “Türkiyə Lozan konfransında” (Bakı, “Elm”, 1957) kitabı, N.Əfəndiyevanın “Борьба турецкого народа против французских оккупантов на юге Анатолии” (“Anadolunun cənubunda fransız işğalçılarına qarşı türk xalqının mübarizəsi”, Bakı, “Elm”, 1966) adlı əsəri qeyd olunmalıdır. Türk xalqının antiimperialist mübarizəsi mövzusu İ.Axundovun “Современная Турция: борьба против империализма” (“Müasir Türkiyə: imperializm əleyhinə mübarizə”, Bakı, “Elm”, 1977) kitabında, “Müasir Türkiyədə tərəqqipərvər qüvvələrin demokratiya və müstəqillik uğrunda mübarizəsi. 1945-1960-cı illər” tədqiqatında da işıqlandırılmışdır. H.Əliyevin “Türkiyə birinci dünya müharibəsi dövründə” (Bakı, Azərb.SSR EA

nəşriyyatı, 1965) kitabında Osmanlı İmperiyasının tam iflası dövründə Türkiyədə daxili vəziyyət və s. məsələlər tədqiq olunmuşdur.

XX əsrdə Türkiyənin ictimai-siyasi inkişafının ideoloji əsaslarının araşdırılması İnstitutun mühüm elmi istiqamətlərindən biri olmuşdur. Kamalist dünyəvilik (laikizm) prinsipi, onun mahiyyəti, Türkiyənin dövlət quruluşu, ictimai-siyasi və mədəni həyatının dünyəvi prinsiplər əsasında yenidən qurulması, dünyəvilik və islam dəyərləri və s. problemlər türkoloq alimlərimiz tərəfindən ciddi şəkildə və uğurla öyrənilmiş məsələlərdəndir. Laikizm mövzusunda institutda xüsusi tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir: Ş.Tacıbov. “Türkiyə Respublikasında laikizmin bərqərar edilməsi” (1966), E.Həsənova. “Лаицизм и ислам в республиканской Турции” (“Cumhuriyyət dövründə Türkiyədə dünyəvilik və islam”, Bakı, 2002). E.Həsənovanın gənc türklərin ilk ictimai-siyasi mətbu orqanı olan “Türk yurdu” jurnalının materialları əsasında hazırladığı “Идеология буржуазного национализма в Турции” (“Türkiyədə burjuva millətçiliyi ideologiyası”, Bakı, “Elm”, 1966) əsərində Türkiyədə 1908-ci il gənc türklər inqilabı dövründə vüsət tapmış millətçilik cərəyanı tədqiq edilmişdir. Türkiyənin ictimai-siyasi fikrində “islam sosializmi” ideyaları eyni müəllifin 1994-cü ildə nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında («Идеи «исламского социализма» в общественно-политической мысли Турции») ətraflı təhlil edilmişdir. 2006-cı ildə müəllifin “XX əsr Türkiyəsində din və islam mistisizmi-təsəvvüf sosiologiyası (ideya mənbələri, əsas problemləri, yeni meyillər)” kitabı nəşr olunur.

İnstitut əməkdaşları Türkiyə Respublikası ilə keçmiş SSRİ arasında münasibətlərin öyrənilməsinə də xeyli əmək sərf etmişlər. Bu baxımdan Y.Bağirovun 1965-ci ildə çap olunmuş “Sovet-türk münasibətləri tarixindən” (1920-1922-ci illər) adlı əsəri diqqəti cəlb edir. Başlıca olaraq Azərbaycan SSR materialları əsasında yazılmış bu kitab yeni Türkiyənin varlığının ilk çağlarında Sovet-türk münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin öyrənilməsi sahəsində Sovet tarixşünaslığında edilmiş ilk uğurlu təşəbbüs olmuşdur.

Türkiyənin XX əsrdə xarici ölkələrlə siyasi-diplomatik münasibətləri, daxili siyasi vəziyyəti və digər tarixi problemlərinə dair şöbədə yerinə yetirilmiş tədqiqatlar içərisində aşağıdakıları da qeyd etmək olar: “30-cu illərdə Türkiyə Respublikasının daxili vəziyyəti” (M.Səidov), “İkinci dünya müharibəsi illərində Türkiyə hökumətinin daxili siyasəti” (V.Hüseynov), “60-80-ci illərin əvvəllərində Türkiyənin Yaxın və Orta Şərqdəki siyasətinin əsas istiqamətləri” (S.Məcidova), “ABŞ və Türkiyə: Trumen doktrinasından Atlantik İttifaqına (1947-1952)” (A.Rəsizadə), “İnqilabdan əvvəlki Azərbaycan dövrü mətbuatında Türkiyəyə dair materialların qısa şərhli göstəricisi” (Z.Sultanova) və digərləri.

İnstitutun türkoloq alimləri (H.Əliyev, İ.Əlibəyov, F.Şabanov) Moskvada “Nauka” nəşriyyatı tərəfindən 1967-ci ildə nəşr edilmiş “Новейшая история Турции” (“Türkiyənin ən yeni tarixi”) monoqrafiyasının hazırlanmasında fəal iştirak etmişlər. Türkiyə tarixinin müxtəlif məsələləri şərqşünaslarımız tərəfindən hazırlanıb nəşr edilmiş “Türkiyənin tarixi məsələləri” toplusunda da (Bakı, “Elm”, 1972) öz əksini tapmışdır. 1988-ci ildə alimlərimizin nəşr etdirdikləri “Müasir Türkiyənin aktual problemləri” məqalələr toplusunda Türkiyənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafının bəzi mühüm aspektləri üzrə institutda aparılmış tədqiqatların nəticələri işıqlandırılmışdır.

Müstəqillik illərində də şöbə əməkdaşları Yaxın Şərq bölgəsində yaranmış yeni vəziyyət və Türkiyənin bu sahədə siyasəti ilə əlaqədar tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirmişlər. Belə ki, Y.Məsimov “Səddam rejimi devrildikdən sonra Şimali İraqda etnik münasibətlər və Türkiyənin siyasəti”, A.Məhərrəmzadə “Türkiyə və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” problemləri üzrə maraqlı tədqiqat işləri aparmışlar. Türkiyə ilə Azərbaycanın tarixi əlaqələri sahəsində M.Quliyevin “1918-ci ildə Qafqaz-islam ordusunun Naxçıvan əyalətində və Quba qəzasında xilaskarlıq missiyası” mövzusunda son illərdə hazırladığı elmi araşdırması da əhəmiyyətli əsərdir.

İnstitutda yeni dövrdə Türkiyənin ictimai-siyasi inkişafı məsələlərinin hərtərəfli öyrənilməsi sahəsində də xeyli iş görülmüşdür. Burada ilk növbədə F.Şabanovun “Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата” (“Tənzimat dövründə Türkiyənin dövlət quruluşu və hüquq sistemi”) (Bakı, «ЭЛМ», 1967) adlı sanballı tədqiqatı qeyd olunmalıdır. Əsərdə sovet

şərqşünaslığında ilk dəfə olaraq XIX əsrin ortalarında Türkiyədə dövlət hakimiyyəti və idarə sisteminin təşkili, tənzimatın hüquqi aktları və institutları hərtərəfli işıqlandırılmışdır.

Orta əsrlər Türkiyə tarixi məsələləri alimlərimizi daim maraqlandıran mövzulardandır. Bu sahədə türkoloq tarixçilərimiz Səlcuq dövrü, bəyliklər dövrü və Osmanlı imperiyası dövrü Anadolu tarixinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsi sahəsində önəmli nəticələr əldə etmiş və bir sıra dəyərli tədqiqat əsərləri hazırlamışdılar. Bu qəbildən olan əsərlər içərisində R.Hüseynovun “Suriyalı Mixailin “Salnamə”si Ön Asiyada türklərin XI-XII əsrlər tarixinin öyrənilməsinin mənbəyi kimi” və “Səlcuqlar Zaqafqaziya”, H.Musayevin “İbn-Bibinin “Əl avamir əl-ələiyyə fil umur əl-ələiyyə” əsəri Anadolu Səlcuqlarının tarixi üzrə mənbə kimi”, Ş.Mustafayevin “Ağqoyunludan Osmanlı imperiyasına qədər Şərqi Anadolu” (Moskva, “Наука”, 1994) (“Восточная Анатолия: от Ак-Коюнлу к Османской империи”) və həmin müəllifin “Anadolunun türk mühitində etno-siyasi proseslər (XI-XV yüzilliklər)” (Bakı, “Elm”, 2010) adlı tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın sosial-iqtisadi tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbə olaraq Osmanlı təhrir (vergi) dəftərlərinin xüsusi əhəmiyyəti var. Azərbaycan şərqşünaslıq elmində bu istiqamətin başlanması, ilk növbədə, akademik Z.M.Bünyadovun adı ilə bağlıdır. Bu dəftərlərin tədqiqi, tərcüməsi və nəşri son illərdə Şərqşünaslıq İnstitutunun əsas elmi istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Nəşr edilən mühüm mənbələrdən aşağıdakıların adlarını çəkmək lazımdır: “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri” (Hazırlayanlar akad. Z.Bünyadov və H.Məmmədov; Bakı, 1996), “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” (Hazırlayanlar akad. Z.Bünyadov və H.Məmmədov; Bakı, 1997), “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” (Hazırlayan H.Məmmədov; Bakı, 2000), “1728-ci il Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax)” (Hazırlayan Ş.Mustafayev; Bakı, 2001), “Lori vilayətinin icmal dəftəri” (Hazırlayan Ş.Mustafayev; Bakı, 2004), “Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri” (Hazırlayan E.Arıklı; Bakı, 2004). Hal-hazırda şöbənin mediyevistləri Ş.Mustafayev, Y.Nəsirova, F.Məmmədova tərəfindən qeyd edilən istiqamətdə bir neçə Osmanlı dəftəri üzərində iş davam edir.

Qarabağ tarixinə aid Osmanlı sənədlərinin tərcüməsi və nəşrə hazırlanması da mühüm elmi iş olaraq Z.Vəliyeva tərəfindən aparılmaqdadır. Son illərdə C.Qasımovun Osmanlı imperiyasında ictimai-siyasi islahatlar layihələri və M.Ənsərlinin dünya türkologiyasının mühüm simaları mövzuları üzərində apardıqları tədqiqat işləri də təqdirə layiqdir. B.Bəşirovanın “Övliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsərinin tərcüməsi və tədqiqi”, M.Ənsərlinin “Ə.Zəki Vəlidü Toğan və Türkiyə tarixşünaslığı” şərqşünaslıq elmimizdə müvafiq boşluqları doldurmaq məqsədini izləyir.

Türkiyə iqtisadiyyatının şərqşünas alimlərimiz tərəfindən əhatəli şəkildə tədqiq olunan problemləri sırasında ilk öncə “etatizm” (dövlətçilik yaxud dövlət kapitalizmi) problemi qeyd olunmalıdır. Türkiyənin təsərrüfatçılıq praktikasının başlıca xüsusiyyətlərindən birini təşkil edən etatizm problemi institutda yerinə yetirilmiş bir neçə tədqiqat işinin obyektinə olmuşdur. Bunlardan İ.Əlibəyovun “Государственный капитализм в Турции” (Moskva, “Наука”, 1966) (“Türkiyədə dövlət kapitalizmi”) adlı monoqrafiyasında Türkiyədə ictimai tərəqqinin müxtəlif mərhələlərində dövlətçilik siyasətinin həyata keçirilməsinin forma və metodları, dövlət kapitalının banklar, nəqliyyat və sənaye sahələrində fəaliyyəti, Türkiyənin sosial-iqtisadi inkişafında etatizmin rolu və s. məsələlər ətrafında təhlil olunmuşdur.

İqtisadçı şərqşünas alimlərimiz Türkiyənin hakim siyasi partiyalarının iqtisadi platformaları və iqtisadi siyasətinin öyrənilməsinə ciddi əhəmiyyət verirlər. Bu mövzu “Türkiyədə Cümhuriyyət Xalq Partiyası hökumətinin iqtisadi siyasəti (1923-1939-cu illər)” (Ə.Şirinov), “1980-ci il dövlət çevrilişdən sonra Türkiyə hökumətinin iqtisadi siyasəti” (B.Hacıyev), “Türkiyə Ədalət Partiyası hökumətinin iqtisadi siyasəti (1965-1971)” (T.Qurbanov) adlı tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

Türkiyə Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri, xüsusilə xarici ticarət və xarici ticarət siyasəti, Türkiyənin sosialist ölkələri və başlıca olaraq SSRİ ilə iqtisadi və texniki əməkdaşlığı məsələləri ətrafında öyrənilmişdir. Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar sırasında Ə.Bijenin “Türkiyənin xarici ticarət siyasəti (1920-1980)”, (Bakı, “Elm”, 1987), “Sovet-Türkiyə iqtisadi münasibətləri (1923-1939-cu illər)”, İ.Əlibəyovun “Sovet İttifaqının inkişaf etməkdə olan ölkələrlə iqtisadi-texniki əməkdaşlığı” (Bakı, “Azərənəş”, 1974) kitabları, K.Səmədovun “İkinci dünya müharibəsindən sonra Türkiyənin xarici ticarəti və xarici ticarət siyasəti” araşdırmaları qeyd edilə bilər.

Alimlərimiz müasir Türkiyənin iqtisadiyyatında xarici kapitalın fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsinə böyük maraq göstərirlər. Bu mövzuda iki sanballı tədqiqat hazırlanıb çap olunmuşdur: H.Əliyev “Müasir Türkiyədə xarici kapital” (Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1962) və İ.Əlibəyov “Иностранный капитал в Турции” (Bakı, “Elm”, 2002) (“Türkiyədə xarici sərmayə”).

Türkiyənin iqtisadi inkişaf problemləri ilə əlaqədar elmi araşdırmalar son illərdə də davam etdirilmişdir. Bu sahədə İ.Əlibəyovun “Türkiyə iqtisadiyyatının dövlət sektorunda bazar islahatları”, A.Şimiyevanın “Müasir Türkiyənin xarici iqtisadi siyasəti (1980-ci ildən müasir dövrədək)”, N.Məmmədovun “Müasir Türkiyənin neft problemi” adlı monoqrafik tədqiqatlarını qeyd etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, türkoloqlarımızın son illərdəki araşdırmalarının tematikası müxtəlif mövzuları əhatə edir. Bu sıraya Osmanlı dövründə Anadolunun tarixi inkişafı, Türkiyə, Azərbaycan və Orta Asiya respublikaları arasındakı münasibətlər, Türkiyə və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin Türkiyə təcrübəsi, Türkiyə iqtisadiyyatının dövlət bölməsində bazar islahatları və sairə bu kimi problemlər daxildir.

İnstitutda aparılan tədqiqatlarda türk ədəbiyyatı tarixinin bir çox dövrləri və sahələrinə aid araşdırmalar aparılmış, görülən işlərin ədəbi, elmi təhlili verilmişdir. Ədəbi və nəzəri tədqiqin müxtəlif formalarından istifadə edərək aparılan araşdırmalarda Türkiyənin folkloru, klassik ədəbiyyatı, əsasən, XIX-XX əsr mütərəqqi ideyalı şairlərinin, yazıçılarının həyatı, yaradıcılığı, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, ədəbi aləmdə gedən inkişaf prosesləri, ədəbi-tənqidi jurnalların ədəbiyyatın tərəqqisinə göstərdiyi təsir, ədəbiyyatlarımız arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi və s. əsas tədqiqat obyektinə olmuşdur. Namizədlik dissertasiyalarının mövzularının çoxunun XIX əsrdən sonrakı dövrü əhatə etməsi, bu əsrdən başlayaraq türk ədəbiyyatında, xüsusilə türk nəsrində baş verən yenilikləri, ictimai-siyasi, ədəbi prosesdəki inkişafı tədqiq etmək, aydınlaşdırmaq zərurətindən irəli gəlirdi.

Aparılan tədqiqat işləri Türkiyənin özündə də böyük maraq doğuran, nəzəri cəhətdən araşdırmağa ehtiyacı olan mövzulara həsr olunmuşdur. Ə.Əhmədovun Rəşad Nuri Güntəkinin romanlarının təhlilinə, G.Quliyevanın II Dünya müharibəsindən sonra türk nəsrində kəndli məsələsinə, V.Nasiboğlunun Orxan Xəncərlioğlunun yaradıcılığına, A.Abiyevin Ömər Seyfəddinin həyat və yaradıcılığına, A.Qurbanovun Əbdülhaq Hamidin dramaturgiyasına, M.Gülmaliyevin «Sərvətifünun» jurnalına, X.Quliyeva-Qafqazlının Qaracaoğlanın yaradıcılığına, Məhəmməd Hatəminin sehrli türk nağıllarına, B.Osmanovanın Məlih Cövdət Anday yaradıcılığına, S.Qasımlının Haldun Tanerin bədii nəsrinə, Ə.Nəhmədovun türk xalq teatrlarının tədqiqinə, Z.Haşımovun heca vəznində yazıb-yaradan şairlərin yaradıcılığına həsr etdikləri namizədlik dissertasiya işləri istər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə öz aktuallığı ilə seçilən mövzularda yazılmışdır.

F.ü.e.d. A.Abiyev şöbədə çalışdığı illərdə Türkiyə ədəbiyyatının müxtəlif problemləri və Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri məsələləri ilə mütəmadi məşğul olmuşdur. Ən çox “Türkiyə teatrı və dramaturgiyası tarixi məsələləri”, “Milli hekayə və novellanın banisi Ömər Seyfəddinin həyat yolu və yaradıcılığı”, “Türkiyə ədəbiyyatında satirik janrların inkişafı və Azərbaycan Ədəbiyyatı ilə əlaqələri”, “İbrahim Şinasinin yaradıcılıq yolu” və s. mövzularda elmi əsərlər yazan A.Abiyev “Türk ədəbiyyatında satira”, “Füzuli və Türkiyə poeziyası”, “Şəxs adları sözlüyü (I, II kitab)”, “Türk şəxs adları (Türk mənşəli şəxs adları sözlüyü)”, “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi” (I, II cild) “Ziya Gökalp”, “Həsənoğlundan üzü bəri” və “Sərvətifünun” kitabların müəllifidir.

F.ü.f.d. X.Quliyeva-Qafqazlı türk aşığı Ədəbiyyatı üzərində tədqiqat aparır. Türk aşığı ədəbiyyatının “altun dövrü” hesab olunan XVII əsrin görkəmli aşığılarından Qaracaoğlan yaradıcılığına həsr etdiyi namizədlik dissertasiya işi monoqrafiya halında çapdan çıxmışdır (Bakı, “Qaracaoğlan”, 1985).

İnstitutda aparılan elmi tədqiqatlar arasında ədəbi əlaqələrlə bağlı mövzular da mühüm yer tutur. Məhz bu mövzuda B.Osmanova ilə S.Qasımlının birgə hazırladıqları “XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan mətbuatında Türk ədəbiyyatının tədqiqinə aid materiallar” adlı kitab nəşr olunmuşdur. B.Osmanova, S.Qasımlı və E.Xəlilova 1998-2004-cü illər ərzində Əbül-Xeyr Ruminin XV əsrdə yazıya alınmış “Saltuknamə” dastanının tərcüməsi üzərində işləmişlər. Üç cilddən ibarət dastan 2007-2008 illərdə çap olunmuşdur.

B.Osmanova S.Qasımlı ilə birlikdə “1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar” kitabını nəşr etdirmişdir. Cari ildə isə B.Osmanovanın “Çar Rusiyasının Türkiyə siyasəti” adlı kitabı nəşr edilmişdir.

İnstitutun əməkdaşları tərəfindən “Haldun Tanerin bədii nəsr” (S.Qasımoğlu), “Nazim Hikmət poeziyasında Şərq” (R.Quliyev), “Mehmet Akif Ərsoy yaradıcılığında sosial problemlərin bədii təcəssümü” (S.Gündoğdu) adlı monoqrafiyalar və s. kitablar hazırlanaraq çap edilmişdir.

Ümumiyyətlə, İnstitut əməkdaşları türk ədəbiyyatının aktual problemlərinə həsr olunmuş otuzdan çox kitab, yüzlərlə elmi məqalə, bir o qədər də publisistik yazılar və tərcümə əsərləri çap etdirmişlər.

Govhar Bakhshaliyeva, corresponding member of ANAS,
Deputy, director of Institute of Oriental Studies
after acad. Ziya Bunyadov ANAS

Objectives, stated on the I Turcological Congress and Development of Turkology in Institute of Oriental Studies after acad. Ziya Bunyadov ANAS

Summary

Traditions and stated objectives of I Turcological Congress had been always in eyesight of our orientalist turkologists. It is a fact, that on the Congress 19 topics of different levels of importance were an object of discussion and listened lectures. Participants of the Congress in their works paid a great attention to such research fields as contemporary state of study of History of Turkic peoples and its objectives, results of research on literature and culture of Turkic peoples and perspectives, state of Turcological centers, their organizational structure, stated work objectives etc. Orientalist turkologists of Institute of Oriental Studies, which was founded in 1958, had chosen socio-political, socio-economic and cultural development of Turkey as main direction for their further researches. Our turkologists were engaged in research of main principles of such actual problems of the time as Kemalism (ataturkism); republicanism, which left a great trace in all fields of development of Turkish society in times of the Democratic Republic; secularism (laicism), etatism, populism, nationalism, and spent a lot of work on its comprehensive coverage in academic press.

Fikret Türkmen, Prof. Dr.
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü E. Öğretim Üyesi

1926, BAKÛ I. TÜRKOLOJİ KONGRESİNİN ÖNCESİ VE SONRASINDA TÜRKİYEDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

1926 Bakû I. Türkoloji Kongresi, gerek hazırlanma aşamasında, gerekse basındaki çeşitli yorumları ilə çox geniş bir yelpazədə akislər bulmuşdur. Bu yelpaze bəzən sadəcə ortaq bir əlifbədə, bəzən də kultural və ideoloji başqa bir alanda yankılanmışdır.

1926 yılındaki kongrenin toplanmasına kadar, bu konu hakkında yoğun bir faaliyet vardır. Bu faaliyetlerin bir kısmı siyasal boyutludur. Bir kısmı da tamamen ortaq yazı yəni, əlifbe və ortaq edebî dil ilə ilgilidir. Bu boyutlarıyla Bakû kongresi halâ üzərinə çox konuşulacaq və inceleme yapılacak önəmde bir kongredir.

Kongrenin Türkiyə yerinə Sovyetlər Birliğı topraklarında və Türkoloji adıyla toplanmış olmasının da çox önəmli bir anlamı vardır.

Kongrenin Sovyet hökumətince desteklenmesi və alınan kararlardan yönlendirilmesi tamamen siyasal amaçlıdır. Bu amacın başında, Türkiyə ilə Türk dünyası arasındakı kultural ilişkiyi kesmek,

araya alfabe duvarı çəkmək ön plândadır. Moskova, Tanzimat'tan beri Türkiyə'deki alfabe münakaşalarını takip etmiş, aydınların çoğunluğunun Arap alfabesini desteklediklerini, ikdam ve Tehvid-i Efkâr gibi etkili gazeteleri ve basın yayın organlarının da bu alfabenin, ya ıslah edilerek ya da aynen devam ettirilmesi yönündeki görüşləri savunduklarını görerek Lâtin harflerinin alınmayacağı kanaatine varmış olmalıdır. Yine Sovyet hökumətinin, Türkiyə Latin alfabesinə geçsə bile, daha önceden Sovyetlerdeki Türklərin Latin alfabesinə keçişini sağlayaraq prestij kazanmaq, Türkolojinin merkezini Sovyetlər Birliyinə kaydıraraq siyasal Pantürkizmi kontrol etmək və milliyetçi akımları önlemek istəyi de kongrenin desteklenmesi için önemli gerekçələrdən biridir.

Bu arada Türkiyə'de de bu konuda bir takım görüşmələrin və faaliyyətlərin olduğu bilinməkdədir. Meselâ, 1924 yılında yenidən alevlənən münakaşalar sırasında İzmir millətvekili Şükrü Saraçoğlu, bütçe görüşmələri sırasında, Millî Eğitim Bakanı Vasıf Çınar'a alfabe konusunda Bakanlığın ne düşündüyünü, sormuş; ancak bu soru karşılıksız kalmıştır. Daha sonra Vasıf Çınar, öğretmenlə arasında anket yaptırmıştır, bu ankette öğretmenlərin %96 gibi ezici bir çoğunluğunun Lâtin alfabesinin alınmasına karşı olduğu görülmüştür.

1925 yılında bu sefer Şükrü Saraçoğlu, Millî Eğitim Bakanı olmuştur. Arap alfabesinə açık bir şekilde karşı çıkmasına rağmen, kendisine aynı soru sorulunca, *“Efendiler bendeniz Maarif Vekiliyim. Ve Maarif Vekili olarak, memleketimizde harfler hakkında birçok cereyanlar olduğu için, bu cereyanlardan herhangi birisini kuvvet verecek şekilde bu millet kürsüsünde söz söylemeyi faydalı değil, zararlı görüyorum.”* şeklinde cevap vermiştir.

O günlerdeki Şeyh Sait İsyanının başlaması, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının henüz ayakta olması vs. gibi Arap harflerini destekleyen sebepler, Moskova'nın kanaatini kuvvetlendirici rol oynamıştır.

Ayrıca İstanbul Üniversitesi hocaları başta olmak üzere, pek çok aydın Lâtin alfabesinin alınmasına teknik, bilimsel, siyasî hatta ekonomik sebepler göstererek karşı çıkmaktadır. Moskova Sovyetlər Birliyi bünyesinde bulunan Türklərin, Türkiyə'deki yeni fikirlərdən və yayınlardan etkilenmesindən çekinmiş olabileceği de düşünülebilir. Bir başka siyasal amaç da onuncu yılını kutlamaya hazırlanan Sovyet rejiminin yenilik getirmeye öncülük edeceği, eski kültürden uzaklaşacak yeni kuşağın yeni Sovyet insanı tipine daha çabuk uyum sağlayacağı düşüncəsi ile de destekleme ihtiyacını hissetmiş olabileceği akla gelmektedir.

Bakû I. Türkoloji Kongresi bilindiği gibi 27 Şubat- 6 Mart 1926 tarihleri arasında toplandı. Ancak bu toplantının yapılması için uzun bir hazırlık aşaması geçirildi. Kongre düşüncəsi 1920'lere kadar gitmektedir. 1920 yılında Bakû'da “Doğu Halkları Kongresi” toplanmış ve bu kongreye bazı ülkelerden resmî olmaktan çok gayr-ı resmî olarak pek çok delege katılmıştır. Bu arada, Türkiyə'den de bazı delegelerin gizlice bu kongreye katıldığı istihbaratı alınmış, bunun üzerine bir Erzurum millətvekili “Doğu Cephesi Hakkındaki Bir Soru Önergesi” vermiş, bu önergeye verilen cevapta şöyle denilmiştir: *“Baylar! Sırası gelmişken, yine Doğuyu ilgilendiren bir şeyden söz açacağım. İstemiş olacaksınız, son günlerde, Bakû'da uluslararası bir kongre toplanmaktadır. Bizden de oraya delegeler çağırılıp duruyor. Bu çağrı devlet ve hükümet aracılığı ile değil, doğrudan doğruya halka seslenilerek halk çağırılıyor. Trabzon'a, Erzurum'a böyle çağrıların geldiğini haber alıyoruz. Aldığımız bilgiye göre, sınır boylarımızdan bu kongreye katılanlar da var. Her sırası geldikçe belirttiğim gibi bir daha söylemek ve pekiştirmek isterim ki, biz ülkemizin ve ulusumuzun varlığını ve bağımsızlığını kurtarmak için karar verdiğimiz zaman kendi görüşlerimize uyuyor, kendi gücümüze dayanıyorduk. Hiçbir kimseden ders almadık, hiç kimsenin aldatıcı sözlerine kanarak işe girişmedik. Bizim görüşlerimiz, herkesçe bilinmektedir ki, Bolşevik ilkeleri değildir. Bolşevik ilkelerini ulusumuza benimsetmek için de şimdiye kadar hiç düşünmedik. Hiçbir davranışta bulunmadık. Bizim inancımıza göre, ulusumuzun yaşayıp yükselmesi, ancak kendi içine sindirebileceği, benimseyip hazmedebilmek imkânı bulacağı ilkelere bağlıdır.”* (Türk Dili, S. 194, s. 86, Kasım 1967)

Aynı konuşmanın son paragrafında da *“Biz kongrelere gideriz. Her çağrıya gerekirse katılırız, ama biz katılırız. Demek istiyorum ki ulus adına, yetkili olanlar, kendisine ödev verilenler katılır. Bu katılmada ulusun temsilcileri olan meclisinin kararı ile olur. Ancak bu yetki ve ödevle katılanların verdiği söz, attığı imza geçerli olabilir. Biz, bugün için kendi görüşlerimize, ulusumuzdan, halkımızdan aldığımız gerçek görüşlere uyararak, davranışlarımızı düzenliyoruz.”*

(Türk Dili, S. 194, s. 87) Görüldüğü gibi, Moskova'nın organize ettiği 1920 Doğu Halkları Kongresinin amacı Türkiye tarafından bilinmektedir.

I. Türkoloji Kongresinin 1923-1924 yıllarda fikrî temelini atıldığı, 1925 yılında da hazırlıkların epeyce ilerlemiş olduğunu görüyoruz.

Eylül 1925'te Türkiye'nin Bakû Konsolosluğu'ndan gelen raporda, özetle şu bilgiler yer almaktadır: “*Önce Kongrenin Moskova'da toplanmasından Ruslar ısrar etmiş, yapılan müzakereler sonunda Bakû'ya razı olmuşlardır. Ancak kongre işlerinin Milliyetçilere bırakılmaması ve Komünist Parti direktifinde organize edilmesi şartı getirilmiştir. Müzakere programı yanında, Türk ve Tatarlarla meskûn Şura Cumhuriyet ve Eyaletlerindeki ilgili kurumlar problemlerin etraflıca müzakeresi için malzeme hazırlayacaklar. Bunlar ilmî eserler ve vesikalar düzenleyip neşreceklerdir. Kitap sergileri açılacaktır. Kongreye 120 şahıs katılacak ve çoğunluk Türk ve Tatar üyelerden oluşacaktır. Ayrıca, Bilim Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü, Üniversiteler ve Pedagoji Enstitülerinden delegeler katılacak, yabancı ülkelerden özellikle Türkiye ve İran'dan Türkologlar davet edilecektir.*” (Dışişleri Bak. Arşivi, Bakû Şehbenderliğinden Hariciye Vekâletince Yazı, 23 Eylül 1925, No: 875/ 93'ten naklen Bilâl Şimşir, Türk Yazı Devrimi TTK. Yay. 1992, s.118)

Kongrenin başlamasından önce Türkiye'de sert tartışmaların olduğu ancak bunların basına aynı sertlikte yansımadağı anlaşılmaktadır. Özellikle Sovyetler Birliği dışında yaşayan çeşitli mülteci kesimden gelen eleştiriler dikkati çekmektedir. Meselâ Kafkas Mültecilerinin yanına organı olan Yeni Kafkasya Dergisi, “*Kongre, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türklere Lâtin yazısının dikte etmek için Moskova'nın hazırladığı komedidir. Kongre öncesinde Lâtin alfabesi konusunda sürekli yayın yapması için Moskova direktif vermiştir. Latincelerin gürültü koparmasına ve kongrenin karar vermesine gerek bile yoktur. Karar Moskova'da çok önceden verilmiştir.*” (Yeni Kafkasya, üçüncü sene no: 7, 6, 2, 1926)

Kongre zabıtları ve Menzel Castagné gibi yabancı bilim adamlarının verdiği bilgilerle Türkiye'deki az kanıtlardan edindiğimiz bilgiye göre, kongre tertip heyeti 6 Ağustos 1925'te bir toplantı yaparak, kongrenin Türkistan'ın merkezinde yapılması düşünülmüş, daha sonra bu fikirden vazgeçilerek, ikinci Kongrenin Semerkant'ta yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca I. Kongrenin Bakû'da ve 25 Aralık 1925'te yapılması kararlaştırılmış ve tespit edilen programla birlikte Fransızca bir özet davetlilere gönderilmiştir. Meselâ T. Menzel İstanbul'da iken bu daveti almış, o sırada Bakû'dan yeni dönen Fuat Köprülü de kongre için davette getirmiştir (Joseph Castgne, “Le Congres de Turkologie...”, s.24-25; Bilâl Şimşir, Türk Yazı Devrimi, s. 118-119).

Bu arada Menzel, kongreye katılmak üzere 23 Aralık 1925'te Batum'dan Bakû'ya hareket etmiş, Köprülü de davete katılmadığı için Menzel'le bir özür mektubu göndermiştir. Başlangıçta Türkiye'den bu ilk çağrıya ilim adamlarının katılmalarına karar verilmiştir. Fakat daha sonra bundan vazgeçilmiştir. Muhtemelen alfabe meselesi ile ilgili zor bir durumla karşılaşmamak, ilerideki plânları etkileyecek uluslararası taahhüde girmemek gibi sebepler bu konuda etkili olmuştur.

Menzel, 3 Ocak 1926'da Bakû'ya ulaşmış, ancak kongrenin tehir edildiğini orada öğrenmiştir. 3-4 Ocak 1926 tarihinden, ön kongre niteliğinde iki gün süren Agamalioğlu başkanlığında bir toplantı yapılır. Bu toplantıda kongrenin başlangıç tarihi 25 Şubat 1926 olarak tespit edilmiştir. İlk toplantıya çağrılanlara ek olarak Samayloviç'in verdiği yeni isimlerle ki bunlardan on beşi yabancısıdır, 120-130 kişilik yeni bir liste hazırlanır. Bu toplantıda Odabaş, Baytursun, Berdiyev, Korkmazov, Memedzade, Pavloviç, Samayloviç birer bildiri sunarlar.

Menzel'in kanaatine göre; Türklerin çoğunluğu, Azeriler ve Türkmenler hariç, Lâtin alfabesine karşıdır.

Kongre sonunda Çobanzade, Alişir Nevai'nin 500 yıllığı için 16 eserinin kongreye kadar yayınlanacağını belirtir. Ancak, Hüseyin Baykara Divanı ile sadece üç eser yayınlanır.

Jübile organizasyonu için 11 kişi görevlendirilir. Menzel, kongrenin Radloff'un şerefine düzenlenmesi teklifini yapar. Türkler de Gaspıralı İsmail'in de eklenmesini teklif ederler. Her ikisi de kabul edilir. Burada Menzel “*Türkler Radloff'u kışkandılar*” diye not düşmektedir. Kongreye kadar Bakû'da misafir olması ve konferanslar vermesi teklifini kabul etmeyen Menzel, tekrar İstanbul'a döner ve olanları anlatır. Menzel'in anlattıkları büyük ilgi uyandırır ve kongreye katılmak isteyenlerin sayısı artar.

Bu hazırlıklardan sonra İstanbul'un Fuat Köprülü ve Hüseyinzade Ali Bey Türk delegesi olarak, Bakü I. Türkoloji kongresinə katılırlar.

Kongrenin hazırlık safhası sırasında Türk Dünyasındaki dalgalanmalar, müzakere və münakaşalar hakkında Halid Said Hocayev'in hatıraların yazdığı eserinde bize yeni bilgiler vermektedir. (Halid Said Hocayev, Yeni Elifba Yollarında Eski Duygu ve Hatıralarım)

Bakü Kongresinde Türk ortak edebî dilinin yaratılması konusunda "Osmanlı, Özbek, Kazak dilleri arasında Sarfça Münasebet" adlı eserini, kongre komitesinin isteği üzerine hazırlamış ve 1926'da Bakü'də neşretmiş olan Halid Said, bu eserinde Fuat Köprülü'nün Kongre sırasında sunduğu "Türk Dillerinin Edebiyat Dilinin Gelişimi" isimli bildirisini tamamlar nitelikte fikirler ileri sürmüştür.

Halid Said'in ortak edebî dil için fikirleri şöyledir: "Eğer doğrudan böyle bir şey mümkün olursa, ne için buna girişmeyelim. Garpta yazılan Türkçe bir eserden, Şarkta olan Türklerinde istifade etmesini ne için te'min etmeyelim? Kaşgâr'da yazılan bir eserden istifade etmekten Kırım'da olan Türkleri ne için mahrum edelim? Altın Ordu'da yazılan bir kitaptan Tebriz'de yaşayan bir Türk ne için mahrum kalsın? Bu hususta düşünmemiz lazım olan yine mühim bir nokta var. Henüz taassup altında ezilmekte olan birçok Türk Uruğları var. Onlara manevî yardımda bulunmaya mecburuz. Eğer onların anlayabileceği bir dil kabul etmek mümkün olmazsa böyle bir yardım da mümkün olmayacak."

Bakü Kongresinin gerek batı dünyasında gerekse Türkiye'deki akisleri üzerinde yeterli bir çalışmanın yapıldığı söylenemez.

Kongrenin Batı Dünyasındaki akisleri hakkında Theoder Menzel'in, "Die Ergebnisse des I. Turkologen-Kongresses in Baku", Körösi Csoma –Archivum II., 1926, ss. 143-162. A. J. Toynbee'nin *The Adoption of the Lâtin in Place of Arabic Alphanet in Turkey and in The Turkische State Members of the USSR (1918-28)* Survey of International Affairs, 1928, London 11929, ss. 224; j. Castagne'nin "Lâtinisation de L'Alphabet Turc dans les Republiques Turco-Tatares de I. U.R. S.S." *Revue des Etudes İslamiques*, Annee, 1927, Cahier III. Paris, 1927; özellikle aynı yazarı, "Le Mouvement de Lâtinisation dans les Republiques Sovietique Musulmanes et les Pays Voisins", *Revedes Etudes İslamiques* 1929. Paris; Ettore Rossi'nin "La Questione dell Alfabeto par la lingua Turche" *Oriente Moderno*, Anno VII., Nr. 6, Giugno, 1927; Wittek Paul, "Der erste Kongress der Turkischen Völker", *Berliner Börsen- Courier*, Nr. 173, 15 April, 1926 vb. verdikleri bilgiler son derece önemlidir. Ancak Türkiye'deki akisleri hakkında bilgi çok yetersizdir.

Bakü Kongresinin arkasında Moskova'nın olması dolayısıyla Türkiye'nin oldukça ihtiyatlı tavrı dikkati çekmektedir.

Türkiye'deki yayınların büyük bir kısmında Lâtin alfabesinin karşısında yer alınmaktadır. Bunun siyasi olduğu kadar kültürel, teknik ve ekonomik sebepleri üzerinde durulmaktadır.

Atatürk'ün bu konuda ince bir politika izlediği anlaşılmaktadır. Onun izniyle kongreye katılan Fuat Köprülü, başlangıçta Lâtin alfabesine karşı görüşler ileri sürer. Ancak kongre sırasında tarafsız kalır. Daha sonra Lâtin alfabesini savunur. Sovyetlerden İstanbul'a gelen Türklerin çoğunluğu Arap alfabesini savunurlar. Bu konuda Bilâl Şimşir'in Türk Yazı Devrimi adlı eserinde geniş bilgi ve bibliyografya mevcuttur.

Mustafa Toker, yukarıda sözünü ettiğimiz Halid Said'le ilgili eserinin 28. dipnotunda Abdülbaki Gölpınarlı'nın Atatürk'le ilgili bir hatırasını anlatmaktadır. Fazıl Ağış'ın 1979 yılı başlarında A. Gölpınarlı'nın Üsküdar'daki evinde bizzat dinlediği olay şu şekilde anlatılmıştır: "1979 yılı başlarında A. Gölpınarlı'nın Üsküdar'daki evindeyiz. Lâf lâfi açtı ve söz Bakü'de yapılan Türkoloji Kurultayına geldi. Gölpınarlı'nın bu hususta söylediği şeyler gayet ilgi çekiciydi. Gölpınarlı özetle şöyle dedi: Atatürk, Köprülü'yü Bakü'ya gönderirken Lâtin harflerini kastederek 'Emperyalistlerin harflerini kabul etmeyelim, şu anda kullandığımız harfler üzerinde ısrar edelim' dedi. Bunu söylerken ben de oradaydım. Ama Köprülü, Bakü'de Lâtin harflerinin kabulünü savunur ve Arap alfabesinin bırakılması gerektiğini ifade eder. Köprülü yurda döndükten sonra Atatürk Köprülü'yü bu tavrından dolayı tebrik etmiş ve ona imzalı bir portresini hediye etmiştir. Üstünden onca yıl geçmiş olmasına rağmen, Atatürk'ün bu hususta niçin böyle davrandığını hâlâ anlayabilmiş değilim." (M. Toker, s.88,28.dip not)

Gölpınarlı'nın şahit olduğu ve Köprülü'nün Bakû'da Lâtin harflerini savunduğunu söylediği bu hatıradə, bilgi yanlışları olubilir. Zira Köprülü Bakû'da kesin bir tavrı bildirmemiştir.

“Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu- Ankara 1991” adlı bilimsel toplantının bildirielerinin yayınlandığı kitabın “Tartışmalar ve Açıklamalar” bölümündeki Doç. Dr. Meral Alpay'ın açıklamasında, İsmet İnönü'ye Bakû Kongresi ile ilgili 1972 yılında bir mektup yazdığını, cevap olarak daktilo ile yazılmış, fakat imzalanmamış bir yazı aldığı ve bu cevapta İnönü'nün “*Bakû Kongresi ile bizim devrimiz arasında ilişki yoktur.*” dediğini nakletmektedir. (S. 92)

Bütün bunlar, Türk hükümetinin kongreye soğuk baktığını göstermektedir. Ancak ilgisiz görünme, özel bir politika sebebiyle ilgili olmalıdır. Açıklandığı takdirde Moskova'nın Lâtin harflerine geçişten vazgeçebileceğı ihtimali göz önünde bulundurulmuş ve Sovyetler Birliğı'ndeki Türklerin alfabe birliğınin sağlaması amacına yönelik böyle bir politika güdülmüş olubilir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin bu konudaki tavrının açık olarak öğrenilebilmesi için kongre zabıtlarının yanı sıra, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Azerbaycan temsilcisi olan Memduh Şevket (Esendal)'ın raporları ve hatıralarının bilmesi gereğı ortadadır. Ayrıca bu kongreye katılanların Halid Said'de olduğu gibi görüş ve hatıralarını araştırmak ve geniş bir çalışma yapmak zorundayız.

Türk kültürü, dili, alfabesi, tarihi ve siyaseti açısından büyük bir öneme sahip olan Bakû Kongresi 90. yılında önemine layık bir şekilde yeniden ele alınması hatta yapıldığı şehirlerde yani Bakû'da ihya edilmesi memnuniyet vericidir.

KAYNAKÇA

1. 1926 Bakû Türkoloji Kurultayı Tutanakları 26 Şubat-6 Mart 1926, (Çev. Kamil V. Nerimanoğlu-Mustafa Öner), TDK Yayınları, Ankara 2008.
2. 1929 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996), TDK Yayınları, Ankara 1999.
3. Castagné, Joseph, “Le Congrès de Turkologie de Bakou en Mars 1926”, Revue de Monde Musulmane, LXIII, 1e trimestre.
4. Hocayev, Halid Said, Yeni Elifba Yollarında Eski Duygu ve Hatıralarım, (Haz. Mustafa Toker-Ufuk Deniz Aşçı), TDK Yayını, Ankara 2006.
5. Rossi, Ettore, “Il Nuovo Alfabeto Latino Introdotto in Turchia” Oriente Moderno, Anno IX, Nr. I, Gennaio 1929.
6. Şimşir, Bilal, Türk Yazı Devrimi, TTK Yayınları, Ankara 1992.
7. Türk Harf Devrimi Üzerine-İncelemeler, AKM Yayınları, Ankara 2006.
8. Toynbee, Arnold J., “The Adoption of the Latin in place of the Arabic Alphabet in Turkey and in the Turkish States Members of the USSR (1918-1928)” in Survey of International Affairs, 1928,
9. London 1929.

Hülya Kasapoğlu Çengel, Prof. Dr.
Gazi Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi
hcengel2001@yahoo.com

BİRİNCİ TÜRKOLJİ KURULTAYI'NIN 90. YILINDA KASIM TINISTANOV'UN ALFABE VE TERİM ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Alfabe ve terim konuları, 1926 yılında Bakü'de gerçekleştirilen Birinci Türkoloji Kurultayı'nda tartışılmış ve bu konuda ciddi kararlar alınmıştır. Türk yazı dillerinin geleceğinin tartışıldığı bu Kurultay'da Kırgız milli alfabesinin temelini atan Kasım Tınıstanov ve İşenali Arabayev de birer bildiri sunmuşlardır.

Kasım Tınıstanov, Kırgız millî alfabesinin mimarı ve Kırgız dilbilimcisi olarak Türkoloji tarihinde önemli bir yere sahiptir. Eğitimi, yazar, şair, dramaturg, gazeteci ve akademisyen kişiliğiyle halkı için büyük hizmetlerde bulunmuştur.

Tınıstanov, 1901 yılında Kırgızistan'ın Çırpıktı köyünde dünyaya gelmiştir. Onun tahsil hayatı, 1916 yılının bahar aylarında Kırgızistan'ın doğu bölgelerinde Çarlık rejimine karşı çıkan isyanla birlikte yarım kalmıştır. Bu isyan, Kırgız tarihinde *Ürkün* olarak geçer. İsyanın Rus ordusu tarafından bastırılmasının ardından bölge halkı arasında sağ kalanlar, Çin'e göç etmiştir. Kasım'ın ailesi de bu kabile arasındadır. 1917 Bolşevik Devrimi'yle Çin'e sığınan Kırgızlara, tekrar vatan topraklarının yolu açılmıştır. Kasım Tınıstanov'un ailesi de 1917 yılı sonlarına doğru vatana dönmüştür (Kongantiyeva 2015: 5-6).

Tınıstanov'un vatana döndükten sonra yazdığı şiirler ve yazılar, Kazakça gazetelerde yayımlanır. 1923 yılında Kırgız diliyle ilgili ilk ders kitabını yazar. 1924'te Kazak Kırgız Enstitüsü'nü bitirdikten sonra ilk Kırgız gazetesi *Erkin Too*'nun redaktörlüğünü yapar. 1926'da Bakü'de yapılan *Birinci Türkoloji Kurultayı'na* İ. Arabayev'le katılan Tınıstanov, bu Kurultay'da "*Yeni Kırgız Alfabesini Oluşturma Prensipleri*" adlı bildiriye sunar. Yine aynı yıllarda Arap alfabesini ıslah etme işini de üstlenir. 1927-1936 yılları arasında *Bizdin Til* "Bizim Dil", *Til İliminin Terminologiyalık Sözdüğü* "Dil Biliminin Terminoloji Sözlüğü", *Kırgız Adabiy Tilinin Cañı Orfografiyasının Dolbooru* "Kırgız Edebi Dilinin Yeni Yazım Projesi", *Kırgız Tilinin Morfologiyası* "Kırgız Dilinin Morfolojisi", *Kırgız Tilinin Sintaksisi* "Kırgız Dilinin Sentaksı" adlı çalışmalara imza atar. 1930'lu yılların başında *Akademiya Keçeleri* "Akademi Akşamları" adlı piyesi yazar ve sahneye koyar (Kongantiyeva 2015: 6-8; Artıkbayev 2015: 27).

Bu bildiride 1926'da Bakü'de toplanan Birinci Türkoloji Kurultayı'nda K. Tınıstanov'un sunduğu bildiriden hareketle onun alfabe ile ilgili görüşleri ve dilbilim terimleri konusunda yaptığı çalışmalar değerlendirilecek; ayrıca, günümüzde bu çalışmalardan yararlanma konusunda neler yapılabileceği tartışılacaktır.

KAYNAKÇA

1. Artıkbayev, k. (2015). "Mağcan Cumabayev, Mukay Elebayev ve Kasım Tınıstanov" (Çev. İ. Türkhan). *Ala Too Edebiyatı*. S. 4. 2015. 24-30.
2. Aşnin, F.D. /V. M. Alpatov/ D. M. Nasilov (2002). *Repressirovannaya Tyurkologiya*. Moskva: Vostochnaya literatura.
3. Bektenov, A. (1991). *Kasım Tınıstan Uulu Adabiy Çığarmalar*, Bişkek: "Adabiyat".
4. Buran, A. (2007). *Kurşunlanan Türkoloji*. Ankara: Akçağ yayınları.
5. Cigitov, S. (2005). "Kasım Tınıstanov (1901-1938)". *Türk Yurdu*. Ağustos 2005, C. 25. S. 216.
6. Kongantieva, S. A. (2015). "Kasım Tınıstanov'un Hayatı, Tahsili ve Eserleri (1901-1938)" (Çev. M. Dıykanbayeva). *Ala Too Edebiyatı*. S. 4. 2015. 5-8.
7. Musaev, S. (2015). "Latin Yazısı ve Kırgız Alfabesi" (Çev. A. Isakov). *Ala Too Edebiyatı*. S. 4. 2015. 16-19.
8. Tentimişev, M. (2015). "Yüzyılda Bir Doğan Aydın Kasım Tınıstanov" (Çev. G. Murzakulova). *Ala Too Edebiyatı*. S. 4. 2015. 20-23.

Jalə Əliyeva, fil.ü.e.d., prof.

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN BİRİNCİ BEYNƏLXALQ TÜRKOLOJİ QURULTAYDAKI MƏRUZƏSİ VƏ MÜASİR QƏRBDƏ İKİLİ STANDARTLAR

Birinci və hələlik yeganə Beynəlxalq Türkoloji Qurultay, məlum olduğu kimi, 1926-cı il fevralın 26-da Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində başladı və düz bir həftə davam etdi. O zaman yeganə müstəqil türk dövləti olan Türkiyə Cümhuriyyətindən cəmi iki nəfər dəvət almışdı ki, onun da biri məşhur professor Məhməd Fuad Köprülü digəri isə Türkiyədə yaşayan əslən azərbaycanlı Əli bəy Hüseynzadə idi. (Bax: 1.)

Əli bəyin hazırladığı məruzə “Qərbin iki dastanında Türk” adlanırdı və bu janr üçün çox böyük həcmə malik olduğundan, təbii ki, forumda səslənmədi, ancaq elə həmin il Bakıda kitab şəklində nəşr olundu. Əli bəy bu əsəri qurultayda səsləndirmək məqsədilə sırf məruzə şəklində deyil, ciddi bir elmi tədqiqat əsəri kimi hazırlamış, uzun illər ərzində müxtəlif dillərdəki bədii, tarixi və elmi ədəbiyyatı toplayaraq sistemləşdirmiş türk obrazına tamamilə başa bir rakursdan nəzər salmağa nail olmuşdur. “Yeni əsəri (“Qərbin iki dastanında türk” nəzərdə tutulur – J.Ə.) Əli bəyin bütün dünyagörüşü, ədəbi, elmi fəaliyyəti üçün dönüş nöqtələrindən biri” adlandırılan AMEA-nın müxbir üzvü Əziz Mirəhmədov müəllifin belə bir məlumatını misal gətirir: “Bundan iyirmi il əvvəl, Bakıda işlədiyim zaman ədəbiyyatımızın geridə qaldığını (Qərblə əlaqə baxımından – Ə.M.) onda gördüm ki, biz daim Şərqi özümüzə nümunə hesab edirik, Şərqə rəğbət göstəririk. Odur ki, mən Qərb əsərlərini nümunə kimi seçərək onun təbliği yolunda bir az (!) çalışdım.” (2, 59.)

Əsərin müqəddiməsində isə bu tədqiqatı aparmaqdan məqsədini müəllif özü belə izah etmişdir:

“Beynəlmiləl ədəbiyyatdan türkə dair “Müntəxəbatı-ədəbiyyə” (Albom xrestomatı) vücuda gətirilməsi lüzumu. Bunu müvərrixlərdən və ya türkün kəndi ədəbiyyatından deyil, əcnəbi ədəbiyyatından toplamalıdır. Hər kəs kəndini mədh edər...” (3, 356.)

Əsərin əsas hissəsi belə adlanır: “«İdealizatsiya tyurka». İtalyan şairi Tasso ilə Portəgiz şairi Kamoensə nəzərən türk”.

Burada maraqlı kəsb edən cəhət – rusca verilmiş “Türkün ideallaşdırılması ifadəsinin dırnaq arasında yazılmasıdır ki, bununla da əslində Əli bəy Hüseynzadə ezop dili ilə müsbət mənada deyil, mənfi mənada “ideallaşdırmadan” söhbət gedəcəyinə işarə vurmuş olur. Bu mənada əsərdəki rəmzi mənaları, dərin simvolikanı, ezop dilindən bacarıqla istifadəni əlibəyşünaslardan Ofeliya Bayramlı, Əziz Mirəhmədov, Yaşar Qarayev vaxtında üzə çıxararaq elmi obyektivliklə dəyərləndirmişlər. Bu baxımdan O. Bayramlının xidmətlərini xüsusilə yüksək qiymətləndirən Əziz Mirəhmədov yuxarıda adını çəkdiyimiz məqaləsində yazır:

“O. Bayramlıya görə “Qərbin iki dastanında türk”də bir çox ciddi siyasi, konseptual məsələ, bir çox fikirlər ehtiyat üzündən mürəkkəb bədii üsullarla, üstüörtülü verilmiş, cürbəcür məcazi, şifrələnmiş, “kilidli” hallarla ifadə olunmuşdur. Bu, Azərbaycan və Türkiyədə Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığı haqqında yazılan elmi əsərlərdə, oçerklərdə ilk dəfə, həm də cəsarətlə qoyulan bir məsələdir. Tədqiqatçı öz tezislərini açıb aydınlaşdırmaq, əsaslandırmaq üçün bir çox faktlara istinad edib belə bir qəti fikir irəli sürür ki: “Ə. Hüseynzadə V.D. Qamanın Hindistanı işğalının arxasında Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğalını gizlətdiyindən, “Qərbin iki dastanında türk” əsərində də “Luziada”nın qəhrəmanlarını rəmzi obrazlar kimi təqdim etmişdir. V.D. Qama – erməni millətçiləri, II Juan – II Nkolay, kral Manuel – Lenin, Pol de Qama – Stalin, Sarama Perimal – M.Ə. Rəsulzadə, Katual isə Nərimanovdur.” (2, 65.)

Y. Qarayev də “Şərqi və Əli bəyin dörd dastanında türk” adlı məqaləsində əsərdəki simvolikanın dərinliyindən bəhs edərək yazır:

“Qərbin iki dastanında türk” – Əli bəyin şərtlik və rəmzlə, tarixi-siyasi simvolika ilə, “alt qat”la və “ikinci plan”la ən zəngin, mürəkkəb əsəridir. Odur ki, haqqında ən az danışılan və... qərribədir ki, ən az söyülən (traktatı başa düşməkdən çox uzaq olan vulqar marksçı sosioloqlar da onun heç adını çəkməməyi daha üstün hesab eləmişlər) əsəridir.” (4, 71.)

Yaşar Qarayevin təbiri ilə desək, “Qərbin iki dastanında türk” traktatındakı simvolikaya və müasirliyə müxtəlif rakurslardan yanaşmaq mümkündür. Biz isə əsərin məziyyətlərindən birini və müasir dövrdə də aktuallığını itirmədiyini çağdaş dünyamızın sosial-siyasi bəlalərindən biri olan ikili standartlar baxımından qiymətləndirməyə çalışacağıq.

Bəri başdan qeyd edək ki, traktatın adındakı “türk” sözü baxmayaraq, Əli bəy bütövlükdə Qərbin işğalına və istismarına, zülm və ədalətsizliyinə məruz qalan Şərqi taleyini düşünür, insanlıq və humanizm baxımından yolverilməz, qəbul edilməz olan bu biabırçılığın hətta “mədəni və humanist əsr” sayılan XX əsrin əvvəllərində, yəni Əli bəyin bilavasitə müşahidə etdiyi dövrdə də təəssüf və ürəkəğrısı ilə qələmə alır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən dəfələrlə elan edilmişdir ki, tolerantlıq və multikulturalizm Azərbaycan xalqının çox qədimlərdən qoruyaraq bugünüməzə çatdırdığı özünəməxsus həyat tərzidir və xalqımız bu gün də fəxr etdiyi həmin ənənələri davam etdirməkdədir. Cənab Prezident tərəfindən 2016-cı ilin “Multikulturalizm ili” elan edilməsi və bu tarixin Bakıda keçirilmiş Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyi ilə üst-üstə düşməsi də dərin simvolik mənə kəsb etməkdədir. Eyni bioloji növə aid olan, eyni torpaq üzərində yaşayan, eyni havadan udub, eyni sudan içən bəşəriyyəti “birinci və ikinci növ” insanlara bölən və bununla da ikili standartlara rəvac verən müasir Qərb siyasi güclərindən fərqli olaraq, Azərbaycan xalqı, onun tarixi şəxsiyyətləri, böyük şair və yazıçıları insanları zahiri əlamətlərinə, dini inanclarına, etnik mənsubiyyətinə görə bölməyin həmişə əleyhinə olmuş, bu bərdəki humanist fikirlərini həmişə ucadan səsləndirmişlər. Hələ XII əsrdə dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi özünün ölməz “İskəndərnamə” poemasında insanların yalnız biliklə, həm də başqalarına xeyir verən biliklə bir-birindən üstün ola biləcəyini elan edərək yazırdı:

Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz! (5, 235.)

Nə yazıq ki, səkkiz yüz il əvvəl elan olunmuş bu dahiyanə fikrə yenə də ikili standartlar mane olmaqdadır və Əli bəyin traktatında da müəyyən qədər üstüörtülü şəkildə olsa da, eyni humanist fikirlərin təbliğ olunduğunu görməmək olmur.

Məsələnin başqa və əsas bir tərəfi isə ondan ibarətdir ki, elm və alim kimə xidmət edir – xeyirə, yoxsa şərə? Traktatı oxuduqca belə bir fikirdə möhkəmlənirsən ki, “Qərbin iki dastanındakı” “alim qəhrəmanlar” məhz şərə - insanın insan üzərindəki istismarına və insanın insana yanaşmasında ikili standartların meydana gəlməsinə və normal bir hal kimi təqdim edilməsinə xidmət edir. Burada yenə yada dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin məşhur “Ey müəllim” qitəsi yada düşür. Böyük humanist şair hələ 500 il bundan öncə insanları ayıq olmağa və şərin yayılmasına rəvac verməməyə səsləyərək yazırdı:

Ey müəllim, aləti-təzvirdir əşrə elm,
Qılma əhli-məkrə təlimi-məarif, zinhar!
Hiylə üçün elm təlimin qılan müfsidlərə,
Qətli-am üçün verir cəlladə tiği-abidar.
Hər nə təzvir etsə əhli-cəhl, ona olmaz səbat,
Məkr-i-əhli-elmdir əsli-fəsadi-ruzigar! (6, 353-354.)

Əli bəy Hüseynzadənin təsvir etdiyi Qərb dastanlarının qəhrəmanları ilk baxışda elmi, savadlı, mədəni, dindar insanlardır. Ancaq konkret situasiyada onlar bütün bu sifətlərin ancaq Avropa insanına münasibətdə keçərli olduğunu, Şərqlə davranışda isə tamamilə başqa standartlardan istifadənin, yəni qarşılarındakını təmədəyərli insan saymayaraq, onun başına hər cür müsibətin gətirilməsinin “insanlıq dəyərlərinə” zidd olmadığını düşünməyin və bu düşüncə (bəlkə də düşüncəsizlik! – J.Ə.) ilə hər cür hərəkət etməyin mümkünlüyünü irəli sürürlər. Məhz bu düşüncəsizlik, güc kultuna tapınmaq, əslində müasir dövrdə də Qərbdə davam edən və daha da güclənən ikili standartların qaynağında durur.

Traktatın əvvəlində ikili standartların meydana çıxma tarixini və səbəblərini göstərən Əli bəy, sonrakı təsvirində, əsasən, senzoru yayındırmaq məqsədini güdürək yazır:

“XI əsrin nəhayətindən XIII əsrin nəhayətinə qədər (1096-1270) Şərqi ilə Qərb arasında hadisə olan və ədədi səkkizə varan “Səlib müharibələri” o növ hadisədir ki, əkmış olduğu müxasəmə

və münafirət toxumlarının izlərini cahanın əsrimizdə belə cərəyan etmiş və etməkdə bulunan bir çox vəqayəində görməmək mümkün deyildir... XIII əsrin nəhayətində aləmi-islam əhli-səlibin iqa etdiyi qailələdən silkinib müvəffəqiyyətlə çıxmış və o vəqtə qədər qüvvət və qüdrət, səviyyəyi-irfan və mədəniyyət etibarilə Qərb aləmi ilə rəqabət edə bilmiş ikən biləxərə vüqu bulan yeni bir hadisəyi-mühümmə Şərqi müddəti-mədidə, hətta haman bu günə qədər düçari-zəf olmasına badi oldu.” (3, 411-412.)

Bu problem çox geniş olduğundan, burada təfərrüata varmayaraq və bunu gələcək tədqiqatlara həvalə edərək, yalnız Əziz Mirəhmədovun bu rakursdan traktata verdiyi təhlildən bir abzas örnək gətirməklə kifayətlənmək istərdik:

“Ə. Hüseyinzadənin “Luziada”ya verdiyi ümumi müsbət qiymətdən danışarkən açıq demək lazımdır ki, burada İslama, Türkə mənfi münasibət aşkar görünür. Halbuki Kamoens Portuqaliyanın Şərqdəki təcavüzünün iştirakçısı olmuşdur və onun müasir tədqiqatçıları bunu gizlətmirlər. “Luziada”nın baş qəhrəmanı V. Qama isə XVI əsrdə bir çox xalqları əsarət altına salıb, onların var-yoxunu əlindən alan müstəbiddir. Kamoens göstərir ki, Hindistana əlində xaç gələn Portuqaliya əskərləri bu ölkəni əsarət altına salandan sonra xaça da, xristianlıq təliminə də büsbütün göz yumub, yerli xalqa zülm etməyə başlamışlar.” (2, 60.)

Beləliklə, Əli bəy Hüseyinzadənin Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultaya təqdim etdiyi “Qərbin iki dastanında türk” traktatında irəli sürülən və bu gün də öz aktuallığını itirməyən problemlərdən biri də - insanlıq adına yaraşmayan ikili standartlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Elm: Bakı, 1999.
2. Mirəhmədov Ə. “Həqiqətin böyüyünü” deyən sənət əsəri // Əli bəy Hüseyinzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. C. 1. Çarşıoğlu: Bakı, 2008.
3. Əli bəy Hüseyinzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. C. 1. Çarşıoğlu: Bakı, 2008.
4. Qarayev Y. Şərqi və Əli bəyin dörd dastanında türk // Əli bəy Hüseyinzadə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. C. 1. Çarşıoğlu: Bakı, 2008.
5. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. “Yazıçı”: Bakı, 1981.
6. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. 6 cildə. C. 1. “Şərq-Qərb”: Bakı, 2005.

Summary

Azerbaijani, one of the largest scientific, literary, social, historical, philosophical figures, Ali bey Huseynzadeh (1864-1940) submitted on First International Turkish Congress (Baku, 1926) topic the "Turk on two west's dastans" in his speech he touched is a very painful period upon the problems, applying and continuing the problem of double standards so far from the West to the East

In The article has been published those report and determine the scientific results.

Key words: Ali bey Huseynzadeh, medieval, Tasso, Kamoens, Vasco da Gama, the occupation of the East, Turkish character, double standards.

Mayıl Əsgərov, fil.ü.e.d., prof.
AMEA Dilçilik İnstitutu Sosiolinqvistika və dil siyasəti şöbəsinin müdiri
Bakı Avrasiya Universitetinin professoru
mayil62@yandex.com

“TOLERANT TÜRK BİRLİYİ”NİN YARADILMASI TARİXİ ZƏRURİYYƏTDİR

Dünya qloballaşır və bunun nəticəsi olaraq çoxsaylı hərbi, siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni birlik və ittifaqlar yaranır. “Avropa Birliyi” (bax: 1), “Müstəqil Dövlətlər Birliyi” (bax: 2), NATO (bax: 3), Varşava İttifaqı (bax: 4), Neft İxrac Edən Ölkələr birliyi bunlardan bəziləridir. Əslində bu kimi birlik və ittifaqların sayı yüzlərcədir. Yaradılan bu qurumların adı ittifaq və ya birlikdir. Amma bəzi hallarda bu qurumları yaradanların əsas məqsədi müxtəlif toplumları birləşdirmək yox, özlərini başqalarından ayırmaq, seçmək olmuşdur. Həmin “seçilənlər” əldə etdikləri xüsusi hüquq və imtiyaz nəticəsində öz iradələrini “seçilə bilməyənlər”ə qəbul etdirməyə, onlara təsir və ya təzyiq göstərməyə çalışmışlar.

Bu qurumların ən məsumu Neft İxrac edən ölkələr təşkilatıdır (OPEC). Bu təşkilat 1960-cı ildə qlobal xam neft qiymətlərinin və neft əldə edilməsi həcmi üzrə fəalliyətlərin koordinasiyası və tənzimlənməsi məqsədilə yaradılıb. Hazırda neft ticarəti üzrə dünya bazarının demək olar ki, yarısı bu təşkilatın nəzarəti altındadır. Bu səbəbdən də adı çəkilən bu təşkilat qiymət səviyyələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir (daha ətraflı bax: 5).

Bizim məqsədimiz həmin ittifaq, təşkilat və ya birlikləri tənqid etmək, yaxud da onlara qarşı mübarizə aparmaq deyil. Yeganə məqsədimiz elə bir tolerant birlik yaratmaqdır ki, heç kimə qarşı olmadan və heç nəyə zərər vermədən hamının faydasına fəaliyyət göstərsin. Bu birliyə daxil olmaq istəyən hər kəs onun üzvü ola bilsin.

Hamının faydasına olan birliyin yaradılması bir zamanlar utopik sosialistlərin qurmaq istədiyi “İdeal cəmiyyət” fəlsəfəsinə və ya ideyasına bənzədilə bilər. Bəziləri belə deyə bilər ki, “İdeal cəmiyyət qurmağın mümkün olmadığını uzaq tarix sübut etmişdir”. Bəlkə də ideal cəmiyyət qurmaq, həqiqətən də, mümkün deyil. Amma biz ideal cəmiyyət deyil, fərqli cəmiyyətlərin birini qəbul edə biləcəyi, bir arda yanaşı yaşaya biləcəyi tolerant birlik qurmağı təklif edirik.

Bir neçə filosofun və ya siyasətçinin dediyi sözləri “tarixin sübutu” kimi təqdim edənlər belə bir faktı, həqiqəti də unutmasınlar. Yaxın dövrlərə aid Avropa tarixi multikulturalizmlə bağlı da belə demişdi ki: “multikulturalizmin gələcəyi və perspektivi yoxdur”. Buna baxmayaraq 2016-cı il Azərbaycanla multikulturalizm ili elan olundu. Sırf Azərbaycan brendi olan “Asan xidmət”, “Balanslaşdırılmış siyasət” kimi “Azərbaycan multikulturalizmi” də bu gün bir çox dünya ölkələri tərəfindən qəbul olunur. Biz bütün milli brendlərimizi, o cümlədən də Azərbaycan multikulturalizmini yayır, təbliğ edirik. Amma heç bir halda onu qəbul etməyən dövlətlərə və qurumlara qarşı deyilik, onlarla mübarizə aparmırıq. Azərbaycan multikulturalizminin və tolerantlığının əsl mahiyyəti də elə bundadır.

Məlum olduğu kimi, 16 noyabr beynəlxalq tolerantlıq günüdür. Bu gün 1995-ci ildə YUNESKO-nun 50 illiyi münasibəti ilə təsis edilib. Onun məqsədi dünyada hamını bir-birinə qarşı dözümlülük, xoşgörü nümayiş etdirməyə, mehriban qonşular kimi yaşamağa çağırmaqdır.

Azərbaycan bu çağırışa ən yüksək səviyyədə – Respublika Prezidenti səviyyəsində qoşulan ölkələrdən biridir. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2015-ci ildə nəşr edilən və geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulan “**İlham Əliyev: Azərbaycan tolerantlıq örnəyidir**” kitabı bunun əyani sübutudur. Bu kitabda Prezident İlham Əliyevin 2003-2015-ci illərdə dövlət-din münasibətləri ilə bağlı imzaladığı sərəncamları, tolerantlıq və multikulturalizm ideyalarını ehtiva edən çıxışları, nitqləri, görüşləri, müxtəlif beynəlxalq konfrans iştirakçılarına ünvanladığı müraciətləri, müqəddəs dini məkanlara etdiyi səfərləri, bayram və əlamətdar hadisələrlə bağlı dini konfessiya rəhbərlərinə ünvanladığı təbrikləri toplanıb.

Azərbaycanda multikulturalizm ili elan edilən 2016-cı ilin noyabr ayının ikinci ongünlüyü Respublika ərazisində **tolerantlıq dekadası** kimi qəbul edilir. Bu münasibətlə bütün ölkədə

müxtəlif tədbirlər keçirilir. Çox əlamətdar haldır ki, I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunan bu beynəlxalq konfransın keçirilmə tarixi də məhz həmin ionicünlüyə təsadüf edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının Azərbaycanı tolerantlıq örnəyi adlandırması və 2016-cı ili Azərbaycanda multikulturalizm ili elan etməsi, eləcə də Türkiyə Respublikasının prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Türk Dünyasını Yaxın və Orta Şərfin aparıcı qüvvəsi adlandırması onu göstərir ki, 1990-cı illərdən bu günə qədər ən böyük arzumuz olan türk birliyini yaratmaqla bağlı ideyamızı açıq şəkildə elan etməyin vaxtı gəlmişdir.

1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Quru Qoşunları Məktəbində NATO standartlarının tətbiqinə başlanan zaman bəzi qanuni sənədlərin hazırlaması prosesində biz də iştirak etmişik. “Azərbaycan Hərbi Məktəblərində Təhsil Haqqında Qanun” adlı sənədin ilkin layihə formasını şəxsən biz hazırlamışıq. Bundan başqa bir çox əsasnamə, təlimat və nizamnamələrin hazırlanması prosesində iştirak etmişik. Həmin o dövəndə Türk Birliyi yaratmaqla bağlı fikirlərimizi türk dilində bir şeirlə ifadə edib 1997-ci ildə “Hərbi Məktəb” jurnalında nəşr etdirmişik. Həmin şeiri olduğu kimi təqdim edirik:

VER ELİNİ, TÜRK OĞLU

Bir babanın evladıyız,
Birdir annemiz, dilimiz!
Gücümüz birliktedir,
Birleşsin tutan elimiz!
Kırk kavim bir milletiz,
Bir köke bağlı ilimiz!
Birleşsin ırmağımız,
Dünyayı sarsın selimiz!
Bir selin damlasıyız,
Ver elini, Türk Oğlu!
Biz kardeş olmalıyız,
Ver elini, Türk Oğlu!

Yüzyıllar ayrılığı
Sardı bizi, yad olmadık!
Yabancı yalvarışı,
Hoş sözüne şad olmadık!
Ayrı düşmüş kardeşe
Zor anda imdat olmadık!
Toyunda davul sesi,
Yasında feryat olmadık!
Birliye dalmalıyız,
Ver elini, Türk Oğlu!
Biz kardeş olmalıyız,
Ver elini, Türk Oğlu!

“Türk” deme her ortağa,
Sofrada Türküm yiyene!
Sözümü söylüyorum
Yürekten “Türküm” diyene!
Türk odur destek ola
Bu şarkım, türküm diyene,

Kalbinin her atışı:

“Ne mutlu Türküm diyene”!

Türkün, Türk kalmalıyız,

Ver elini, Türk Oğlu!

Biz kardeş olmalıyız,

Ver elini, Türk Oğlu!

Te-Te-Be kurmalıyız,

Ver əlini, Türk Oğlu!

“**Tolerant Türk Birliyi**” (TTB) yaratmaq, artıq, tarixi zərriyyəyə çevrilmişdir. TTB ilk növbədə Türk dünyasında, daha sonra Yaxın və Orta Şərqdə yayılan elə bir birlik olacaqdır ki, istər türkçülükdən, istərsə də İslam dinindən qorxan insanların və cəmiyyətlərin bu qorxusu zehinlərdən tamamilə siləcəkdir. Dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq bütün toplumlar bu Birliyə can atacaqdır. Bəlkə də “Tolerant Türk Birliyi” bütün Yer planetini bürüyən, birləşdirən, tək vücuda çevirən, bütün kainatı hamının və hər kəsin ortaq Vətəni halına gətirən bir qurumun başlanğıcı, bünövrəsi olacaqdır.

Yaradılmasını təklif etdiyimiz “Tolerant Türk Birliyi”nin Nizamnamə layihəsini bir məqalədə vermək mümkün deyil. Bu səbəbdən burada həmin birliyin tolerantlıqla bağlı əsas prinsiplərini verməklə kifayətlənirik.

“Tolerant Türk Birliyi” yaradılması hər kəsin və hər bir işin faydasına olacaqdır. Birliyin tolerantlıq ideyasını qəbul edən hər kəs bu birliyin üzvü ola biləcəkdir. Bu birlik dünyada sülhün, iqtisadi və mədəni inkişafın təminatçısı, dəstəkçisi olacaqdır.

İstər bütünlükdə türkdilli bir dövlət, istər başqa bir dövlət tərkibindəki türkdilli muxtar respublika və ya milli mahal, istər əksəriyyətini türklərin təşkil etdiyi şəhər, qəsəbə, kənd, ictimai birlik, qurum və ya ayrıca bir fərd “Tolerant Türk Birliyi”nin üzvü ola bilər və üzv olduğu istiqamətlər üzrə bütün digər üzvlərlə eyni hüquqlara malik olacaqdır. Tərkibində türkdilli muxtar respublika və ya milli mahal, əksəriyyətini türklərin təşkil etdiyi şəhər, qəsəbə, kənd, ictimai birlik, qurum və ya ayrıca bir fərd olan istənilən dövlət, respublika, milli mahal, şəhər, qəsəbə, kənd, ictimai birlik və ya qurum “Tolerant Türk Birliyi”nin üzvü ola bilər və üzv olduğu istiqamətlər üzrə bütün digər üzvlərlə eyni hüquqlara malik olacaqdır.

Bu birliyə mənəvi, mədəni, elmi, iqtisadi, hərbi, siyasi istiqamətlərdən birini, bir neçəsini və ya hamısını qəbul etməklə qatılmaq mümkündür. Yəni potensial üzvlərindən biri sadəcə mənəvi, biri sadəcə mədəni, biri sadəcə elmi, biri sadəcə iqtisadi, biri sadəcə hərbi, biri sadəcə siyasi məsələlərdə, başqa biri öz seçiminə uyğun olaraq 2, 3, 4, 5 istiqamətdə, bir başqası isə bütün istiqamətlərdə əməkdaşlıq etmək məqsədi ilə bu birliyə qatıla bilər. Bütün istiqamətlərin mahiyyəti və detalları elm sahələri üzrə mütəxəssislər, iqtisadçılar, hərbcilər və siyasətçilər tərəfindən müəyyənləşdirilsə, bizcə bu, daha məqsədəuyğun olar. Amma bir şərtlə ki, ilkin meyarlar, xüsusilə də tolerantlıq şərti mütləq şəkildə nəzərə alınsın.

İstiqamətlərdən hər hansı birini qəbul etmək həmin istiqamət üzrə əksəriyyət üzvlərin qəbul etdiyi bütün layihə və tədbirləri məcburi şəkildə qəbul etmək mənasına gəlmir. Məsələn, iqtisadi istiqamət üzrə əməkdaşlıq məqsədi ilə birliyə daxil olan bir üzv “ortaq bazar” layihəsinə qoşularkən “digər üzvlərin ərazisində yerli istehsalçıların hüquq və imtiyazlarına uyğun şəkildə müəssisələr açmaq” layihəsinə qoşulmaya bilər. Belə bir faktın varlığı digər üzvlər tərəfindən həmin layihənin reallaşdırılması üçün əngəl də təşkil etmir. Yəni ümumilikdə birliyin zərərinə olmayan hansısa bir layihənin iki və daha artıq üzv tərəfindən reallaşdırılmasına başqa bir üzv və ya üzvlər tərəfindən veto qoyula bilməz. Bu birliyin tolerantlığı da elə məhz bundadır.

Birliyə daxil olan üzv bütün milli və etnik tərkibi ilə həmin birliyin üzvüdür. Məsələn, Türkiyənin daxil olduğu iqtisadi əməkdaşlıq istiqaməti onun bütün millətlərdən olan vətəndaşları üçün açıqdır. Bununla belə Azərbaycan Respublikası hansı ölkənin vətəndaşı olmasından asılı olmayaraq milliyyətə erməni olan şəxslərin Azərbaycanla hər hansı əlaqəsinin olmamasını tələb edə bilər. Amma belə bir fakt Türkiyə vətəndaşı olan ermənilərin, digər üzvlərlə, məsələn, Qazaxıstanla hansısa əlaqəsinin olmasına əngəl təşkil etmir.

Eyni şərtlər davam edərsə, bu birlik yaxın gələcəkdə “Tolerant Dünya Birliyi” şəklinə də transformasiya oluna bilər. Amma ilkin formalaşma mərhələsinin məhz Türk coğrafiyasından başlaması və “**Tolerant Türk Birliyi**” (TTB) adı ilə yaradılması daha məqsəduyğundur.

“Tolerant Türk Birliyi”nin yaradılması ideyasını daha geniş şəkildə yaymaq və ona dəstək almaq məqsədi ilə bütün türkdilli respublikaların, başqa dövlətlərin tərkibindəki türkdilli muxtar respublika və ya milli mahalların, əksəriyyətini türklərin təşkil etdiyi şəhər, qəsbə, kənd, ictimai birlik, qurum və quruluşların rəhbərlərinə müraciətlər və çağırışlar ünvanlanmağı nəzərdə tuturuq. Ümid edirik ki, hamının və hər kəsin faydasına olacaq bu birliyin yaradılmasına hər kəs dəstək verəcəkdir və ya ən azı bu birliyin yaradılmasına heç kim mane olmayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. R. Karluk, Uluslararası Ekonomi: Teori ve Politika, VI. Baskı, İstanbul, 2009.
2. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств. Исполнительный комитет СНГ. Архивировано из первоисточника 21 июля 2006 года.
3. НАТО. Североатлантический договор (4 апреля 1949 г.). Архивировано из первоисточника 22 августа 2011 года.
4. Системная история международных отношений в двух томах, События 1945-2003, том второй. Под редакцией А.Д.Богатурова. Москва – 2007.
5. Организация стран-экспортеров нефти (ОПЕК), <http://www.ereport.ru/articles/ecunions/opec.htm>

Mayil B.Asgarov, Doctor of Science in Philology, professor
Institute of Linguistics of ANAS, Head of the department of Sociolinguistics and Language Policy,
Professor of Baku Euroasian University

Creation of the “Tolerant Turkic Unity” is Historical Necessity Summary

The creation of the “Tolerant Turkic Unity” will be in favour of everybody and everything. Each person who accepts the Unity’s idea of tolerance can be a member of the unity. This unity will be a guarantee of peace, social and cultural development in the world.

Keywords: tolerant, Turkic, unity, peace, development.

Fərman Xəlilov, fil.ü.e.d.
AMEA Naxçıvan Bölməsi
fermanhalilov@yahoo.com

NAXÇIVANDA BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYA HAZIRLIQ

90 il bundan əvvəl Bakıda türk xalqlarının mədəni həyatında tarixi hadisəyə çevrilən bir tədbir – Birinci Türkoloji Qurultay keçirildi. 1926-cı il fevral ayının 26-da başlayıb 6 martda sona çatan bu qurultayda Azərbaycan nümayəndələrindən başqa keçmiş Sovet İttifaqı və dünyanın bir neçə ölkəsindən – Türkiyə, İran, Rusiya, Avstriya, Macarıstan və Almaniya dən dəvət olunmuş Ə.Hüseynzadə, F.Köprülzadə, V.Bartold, A.Miller, A.Samoyloviç, A.Krimski, T.Menzel, N.Poppe, V.Radebold kimi məşhur türkoloqlar da iştirak edirdi. 131 iştirakçının tərkibi akademik, professor və dosentlərlə yanaşı, ədəbiyyatçı, müəllim, tələbə, pedaqoq, jurnalist, qəzet redaktorları, siyasətçi, elm, təhsil və partiya işçilərindən ibarət idi. Qurultay nümayəndələri və dəvət olunmuş qonaqların azərbaycanlı, türk, qazan və kırım tatarları, qazax, özbək, başqırd, abxaz, yakut, türkmən, qırğız,

noqay, hakas, qumuq, inquş, xoyrat, çeçen, adıgey, qaraçaylı, avar, çərkəz, bolqar, kürd, osetin, eston, rus, ukrayn, alman, yəhudi və s. millətlərin nümayəndələrindən olan tərkibi bu tədbirin əzəmətini göstərən ən mühüm faktorlardan biri idi.

Qurultayda müzakirəyə çıxarılan əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, türk tayfalarının etnoqrafiyası, türk dillərinin mənşəyi, öyrənilmə vəziyyəti və tədrisi metodikası, türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı, ədəbiyyatı və mədəniyyəti kimi problemlər o dövrün türkologiya elmi üçün olduqca aktual və əhəmiyyətli idi. Bu günədək həmin problemlərin bir çoxuna dair ciddi araşdırmalar aparılsa da, onlardan bəzisi, məsələn, türk xalqlarının ortaq əlifbası, dili, tarixi, ədəbiyyatı və onların tədrisi metodikası məsələləri yenə də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Birinci Türkoloji Qurultay Azərbaycanda keçirildiyi üçün bu möhtəşəm tədbirə təkcə paytaxt Bakıda yox, respublikanın digər regionlarında, o cümlədən, Naxçıvanda da ciddi hazırlıq işləri aparılmışdır. Əldə etdiyimiz arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Naxçıvanda aparılan hazırlıq işləri Naxçıvan Xalq Deputatları Sovetinin və onun sədri Həmid Sultanovun xüsusi diqqətində olmuşdur. H.Sultanov hətta şəxsən qurultayda iştirak da etmişdir (1, s. 418).

Qurultaya hazırlıq işlərinin aparılması XX əsrin əvvəllərində "Naxçıvanın tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən" (3, s. 176) Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinə (NTTC) tapşırılmışdı.

Naxçıvan Dövlət Arxivində saxlanılan (9) və 2005-ci ildə bizim tərəfimizdən tam mətnləri çap etdirilən (4) NTTC-nin fəaliyyətinə aid iclas protokollarından aydın olur ki, Cəmiyyətin sədri Vahab Həsənzadənin rəhbərliyi, elmi katibi Mirbağır Mirheydərzadənin təşkilatçılığı ilə bu iş layiqincə yerinə yetirilmişdir.

Cəmiyyətin 1925-ci ildə keçirilmiş 9 iclasının protokolunda görülməli işlər və yerinə yetirilmiş tədbirlər haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

1925-ci ilin 3 oktyabrında bu məsələ ilə bağlı keçirilən ilk iclasın protokolundan aydın olur ki, "Bakıda çağırılan qurultay həmin ilin dekabr ayında" (4, s. 16) keçiriləcəkdir. (Məlum olduğu kimi Azərbaycanda bu tədbirə hazırlıq işləri nəzərdə tutulan vaxtda başa çatmadığı üçün qurultayın keçirilməsi 1926-cı ilin fevral ayında baş tutmuşdur). Məhz buna görə də, Cəmiyyət hazırlıq işlərini sürətlə aparmağa məcbur olmuşdur. 5, 6, 10, 13, 20, 27 noyabrda dalbadal altı, 4 və 25 dekabrda isə müəyyən fasilə ilə keçirilən iki iclasla aid protokollardan görünür ki, tələsik olsa da, Cəmiyyətin qısa müddət ərzində gördüyü işlər qənaətbəxş olmuşdur.

Oktyabr ayında qurultayla bağlı müəyyən izahat işləri və məlumatlanma mərhələsi bitdikdən sonra Cəmiyyətin 5 noyabr 1925-ci il tarixli iclasında "dekabr ayında Bakıda çağırılmış Türkoloji Qurultayın yaxınlaşması və ona hazırlıq görülməsi barəsində" məsələ müzakirə olunur. Sədr V.Həsənzadə bu qurultayın "türk lisan və ədəbiyyatında olan əhəmiyyətini və gələcək mənfəətlərin və qurultaya hər yerdə hazırlıqlar getdiyini, Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin də hazırlıqlar görməsini bəyan edir" (4 s. 20).

V.Həsənzadənin çıxışı dinləndikdən sonra qərar qəbul edilir ki, qurultaya hazırlıq aparılması "vacib və lazımdır. Bu barədə Cəmiyyətin türkoloji və ədəbiyyat bölməsi tezliklə gərək təşəbbüsatda bulunsun, bu yolda mühazirələr versin, maarif və ədəbiyyat xadimlərindən məlumat və materiallar toplasin" (4, s. 20).

Bu qərarın icrasını yubarmayan Cəmiyyətin türkoloji və ədəbiyyat bölməsi səhəri günü, yəni noyabrın 6-da keçirilən iclasda müzakirə üçün aşağıdakı mövzularda oxunacaq mühazirələrin adlarını təqdim edir: "Ümumi lisanın mədxəli", "Dillərin quruluşu", "Türk dilinin şivələrinin mənşəyi, tarixi inkişafı, türk tayfalarının ibtidai tarixi və ibtidai dini təsəvvürləri", "Türk millət və tayfalarının əlifbalı, türk dilinin imlası və üsuli-tədrisi", "Türkcədə elmi istilahlı yaratmaq məsələsilə əlaqədar olaraq türk dili və şivələrinin qiyası, morfologiyası, türk dilinin başqa dillər ilə əlaqə və rəbəsi", "Türk dilinin bugünkü vəziyyəti, ərəb və ya latın əlifbalı ilə islah və tovsihı" (4, s. 21).

Təklif olunan bu mövzular noyabr ayının 10-da keçirilən iclasda yenidən müzakirə olunur, adları dəqiqləşdirilir və mühazirəçilər müəyyənləşdirilir.

13, 20, 27 noyabr və 4 dekabr tarixli iclas protokollarından məlum olur ki, türkoloji və ƏDƏBİYYAT bölməsinin ən fəal üzvlərindən M.Rasizadə "Dillərin quruluşu", H.Səfərli "Türk

dilinin mənşəyi və inkişafı”, Ə.Rüstəmov “Türk dilinin bugünkü vəziyyəti, ərəb və latın əlifbası ilə tovizh və tənziyi”, Ə.Qılmanov “Türk millətinin ibtidai tarixi və dini təsəvvürləri” mövzularında cəmiyyət üzvləri və həvəskarlar qarşısında çıxış etmişlər. Tiflisdə çıxan “Yeni fikir” qəzetinin 14 noyabr 1925-ci il tarixli nömrəsində ilk mühazirə haqqında verilən məlumatdan oxuyuruq: “Türkoloji qurultaya hazırlanmaq məqsədilə ilk (referat) mühazirə türkoloji şöbəsinin sədri (Mirbağır Mirheydərzadə - F.X.) tərəfindən “Ümumdillərin dillərin quruluşu, təbdili, təqsimatı” xüsusunda Gənclər klubunda oxundu. Üzvlərdən başqa müəllimlər və tələbələrdən də bir çox adam hazır idi” (2, s. 3)

Oxunan mühazirələr türk dilləri, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra aktual mövzuları əhatə etmişdir. Mühazirələrdə toxunulan məsələlərin çoxunun bu icaslardan təxminən üç ay sonra keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda qaldırılmış problemlərlə səsleşməsi də diqqətəlayiqdir. Təəssüf ki, yuxarıda adları çəkilən dörd mühazirənin tam mətni əlimizə gəlib çatmamışdır. Protokollarda yalnız M.Rasizadə və Ə.Rüstəmovun mühazirələri haqqında qısa məlumat, H.Səfərli və Ə.Qılmanovun mühazirələrinin isə yığcam mətni verilmişdir. Yaxşı cəhət odur ki, verilən qısa məlumatdan heç olmasa mühazirələrin ümumi istiqaməti haqqında təsəvvür əldə etmək olur. Məsələn, M.Rasizadənin mühazirəsi haqqında yazılır: “Mühazirəçi ümumi dillərin ibtidası barəsində deyir: Əsasən dillərin mənşəyi əsvatdandır (səslərdəndir – F.X.) Bu barədə təkyə edir Şarl Diprosun sözlərinə və bəzi ərəb alimlərinin demələrinə və bu barədə müfəssəl məlumat verir. İkinci, dillərin inqrazı (məhv olması – F.X.) barəsində danışır bu inqraza başlıca üç səbəb dəlil olduğunu göstərir: siyasət, mədəniyyət və din, iqtisad, çoxluq. Buna dəlil misallar deyir” (4, s. 25).

Mətni yığcam şəkildə verilən mühazirələrdə isə xeyli maraqlı məlumatlar və elmi mülahizələrlə rastlaşırıq. Bu baxımdan H.Səfərlinin mühazirəsi daha çox diqqəti cəlb edir. O, türk dillərinin mənşəyi və inkişafı haqqında danışarkən əvvəlcə türk mədəniyyətinin tarixinə nəzər salır, çin alimlərinin və A.Vamberi, A.Samoyloviç kimi dünya türkoloqlarının əsərlərinə istinad edərək dinləyicilərə bu mədəniyyətin qədim mənbələri haqqında məlumatlar verir. Sonra mühazirəçi türk dillərinin dörd qrupa bölünməsindən və həmin qruplara daxil olan dillərdən söz açır, türkoloqlardan V.Radlov, V.Tomsen və başqalarının bu məsələ ilə bağlı nəzəriyyələrindən bəhs edir.

Ə.Qılmanov da müxtəlif mənbələrə, daha çox isə Z.Göyalpın tədqiqatlarının nəticələrinə söykənərək türk millətinin ibtidai tarixi və dini təsəvvürləri, xüsusilə totemizm haqqında ətraflı şəkildə danışır.

Oxunan bütün mühazirələr dinləyiciləri maarifləndirməklə yanaşı, Cəmiyyət üzvlərinin intellektual səviyyəsini də göstərir və onların mühazirələrə necə böyük həvəs və məsuliyyətlə yanaşdığını deməyə əsas verir.

Protokollarda mühazirəçilərə verilən suallar və həmin suallara alınan cavablar da öz əksini tapmışdır. Mühazirəçilərin hazırlıq səviyyəsi və dinləyicilərin maraq dairəsi, yaşadıkları dövrdə ictimai-siyasi proseslərə münasibəti haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün verilən bəzi suallara nəzər salmaq kifayətdir: “Dilin əsasının Nuhun üç oğlundan olması fəqət nəzəriyyədir, yaxud fənni-sübutlar var?”, “Dillər getdikcə artır, ya azalır?”, “Mədəniyyət ən əvvəl hansı millətdən başqa millətə keçmişdir?”, “Türklər nə zamandan oğuz və cığatay tayfalarından ayrılmışlar”, “Lisan və ədəbiyyatımızın tərəqqisi üçün Naxçıvanda nə kimi bir elmi müəssisənin olması lazımdır?”, “Nə üçün Nizami və Füzuli kimi şairlərimiz türkcə yox, farsca şeir deməyə başlamışlar?”, “Türküstan və Tatarıstan ayrı olduqlarını onların iki ismə - tatar və türk kəlmələrinə malik olduqlarını sabit edir. Siz onları birləşdirdiniz. “Stan” fars kəlməsidir. Xahiş olunur bu barədə bir qədər izahat verəsiniz” (4, s. 25-29).

Bu sualların hamısına cavab verilsə də, təəssüf ki, onların bir qismi protokollarda öz əksini tapmamışdır. Məsələn, “Hərgah biz ərəb ləhcəsinə yavuş idik, nə üçün ləhcəmiz getdikcə ruslaşır?” Bu sualın qoyuluşunda “Azərbaycan türkcəsində ruslaşma meyilləri ilə bağlı narahatlıq ifadə olunur” (10, s. 4). O vaxt həmin suala necə cavab verilməsi bizə bəlli deyil. Lakin bu fakt onu göstərir ki, sovet hakimiyyətinin ilk illərində rejim hələ çox möhkəmlənmədiyi üçün belə sualların verilməsinə imkan var imiş. Axı “Azərbaycanda nisbi müstəqillik ideyalarına bəslənən ümidlər hələ ölməmişdi” üstəgəl “elmi qurumda fəaliyyət göstərənlərin çoxu “köhnə qvardiyanın” müstəqil qabiliyyətini itirməmiş nümayəndələri idilər” (7, s. 4). Lakin çox faciəli bir reallıqdır ki, ölkədə

Stalin diktaturası möhkəmləndikdən sonra nəinki bu cür sualları verənlərə, yaxud düşünənlərə, hətta Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən 131 nəfərdən 100-nə divan tutuldu. Onlar ya güllələndi, ya da Sibirə sürgün edildi (6, s. 363).

Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq işlərinin aparılması Naxçıvanda ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. “Ə.Ş.” imzalı müəllifin “Şərq qapısı” qəzetinin 20 fevral 1926-cı il tarixli nömrəsində dərc olunan “İkinci müəllimlər qurultayında türkoloji məsələləri” adlı məqaləsindən məlum olur ki, adıçəkilən müəllimlər qurultayı Naxçıvanda türkoloji qurultaya hazırlıq işlərinin yekununa həsr edilib. “Bu həftə içerisində çağırılan Naxçıvan müəllimlər qurultayının əsas məqsədi bu müddətdə Naxçıvanda aparılmış fəaliyyətə yekun vurmaqla türkoloji məsələləri, xüsusilə lisan və əlifba haqqında müəyyən bir fikir çıxarmaq idi”, - yazan müəllif burada əcnəbi sözlərdən yaxa qurtarmağın vacibliyi, yeni əlifbaya keçməyin əhəmiyyəti məsələlərinin müzakirəsinə daha çox diqqət yetirildiyini vurğulayır. Məqalə bu sözlərlə bitir: “Naxçıvan müəllimlər qurultayı lisan və əlifba haqqında... nəzəriyyələri ortalığa sürərək bu yolda lisanı sadələşdirmək, əcnəbi, farsı qaydalarını kənara atmaq, mümkün mərtəbə müqabilləri olan türk kəlmələrinin yerinə əcnəbi kəlmələri işlətməmək, vahid imla yaratmaq, bütün türklər üçün bir şəkili yeni əlifba qəbul etmək şüarını ortalığa atmaqla öz tarixi vəzifəsini bitirmiş olur” (5, s. 4).

Birinci Türkoloji Qurultaya Naxçıvandan üç nəfər getmişdir: Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən göndərilən Naxçıvanın maarif komissarı Hüseyn Musayev nümayəndə sifətilə, Naxçıvan XDS-nin sədri Həmid Sultanov və prokuror İbrahim Şəbüstəri dəvət olunmuş qonaq kimi (1, s. 417-418). Qurultayın stenoqramında İ.Şəbüstərinin Cənubi Azərbaycandan ezam edilməsi qeyd olunsada, yaşadığı yerin Naxçıvan şəhəri olması göstərilmişdir. Təəssüf ki, qurultaya NTTC-dən bir nəfər də olsun dəvət edilməmişdir. Halbuki Cəmiyyət üzvləri 3 oktyabr 1925-ci il tarixli iclasında qurultayın təşkilat komitəsi tərəfindən göndərilən məktuba münasibət bildirərək qərar çıxarmışdı ki, iclas “qurultayın çox əhəmiyyətli olmağını, Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti idarəsi qurultaya mənfəətli məlumat verib ölkənin tədqiqinə artıq dərəcədə möhtac olduğunu nəzərə alıb Naxçıvanda fəqət maarif komissarına bir yer verilməsini az hesab edib... şöbə komissiyonundan və Mərkəzi Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətindən xahiş etsin Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinə bir yer verilsin” (4, s. 17).

Qəribədir ki, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinə də belə bir biganəlik göstərilmişdir. Həmin Cəmiyyətdən cəmi bir nəfər – Cəlil Məmməd zadə qurultayda iştirak etmişdir (1, s. 417).

Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq işlərini Naxçıvanda yüksək səviyyədə həyata keçirən NTTC bu tədbirin başlanmasından dörd gün qabaq, yəni 22 fevral 1926-cı ildə keçirdiyi iclasda qurultaya təbrik teleqramı göndərmək haqqında qərar qəbul edərək onun mətnini hazırlamağı cəmiyyətin fəal üzvü Xəlil Hacılarova tapşırılmışdır (4, s. 38). Naxçıvandan göndərilən maarif komissarı H. Musayev isə qurultay haqqında təəssürlərini “Şərq qapısı” qəzetinin 18 mart 1926-cı il tarixli 9-cu nömrəsində “Birinci Türkoloji Qurultayı xatirəsi” sərəlvhəsilə dərc etdirmişdir. Məqalədə iki ilə yaxın bir müddətdə qurultaya hazırlıq işlərinin aparılması xatırladılır, gələcək qonaqların milli tərkibi və onların içerisində Avropada məşhur olan türkoloqların da olması adbaad qeyd edilir, müzakirəyə çıxarılan problemlər üzərində dayanılır, məruzələrin Azərbaycan, türk, tatar, özbək, başqırd, rus və digər dillərdə oxunduğu diqqətə çatdırılır və çıxarılan qərarlar haqqında oxuculara dolğun məlumat verilir. Qurultayın keçirildiyi vaxtilə Bakı milyonçusu və xeyriyyəçi Musa Nağıyevin oğlu İsmayıl tikişirdiyi və xalq arasında İsmailiyə adı ilə məşhur olan, lakin sovet dönəmində Bakı Maarif Sarayı adlandırılan binanın salonunda (indi həmin binada AMEA-nın Rəyasət Heyəti yerləşir) təşkil edilən sərgi haqqında müəllifin verdiyi məlumat da oxucular üçün maraqlı idi: “Burada Azərbaycan ədəbiyyatının 50 sənəliyi münasibətilə açıq ədəbiyyat sərgisi, Azərbaycan maarifinin 5 sənədə əldə etdiyi müvəffəqiyyət şəbəkəsi, türk-tatar qövmlərinin ədəbiyyatı nümunələri sərgisi diqqəti cəlb ediyordu. Yeni türk (latın) əlifbasının başqa türk-tatar və əski əlifbalardan üstün olmasını elmi surətdə sübut etməkdən ötrü xüsusi əlifba sərgisi qurulmuşdur. Burada əski yunan, uyğur, orxon, kufi, ərəb, Mirzə Fətəli Axundov, Əfəndiyev, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və başqalarının əlifbalarını görürdünüz” (8, s. 4).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” imzaladığı 18 fevral 2016-cı il tarixli sərəncamından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirildiyi bir vaxtda həmin möhtəşəm qurultaya Naxçıvanda hazırlıq işlərinin aparılmasına dair araşdırmalarımız və onun nəticələri bir daha sübut edir ki, bu qədim diyar Azərbaycanda bütün istiqamətlərdə, xüsusilə elm və mədəniyyət sahəsində həmişə aparıcı mövqedə olmuş və öz sözünü demişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алфавитный список делегатов Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда / Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд 26 февраля - 5 марта 1926 года (стенографический отчет). Баку АССР 1926, стр. 415-418.
2. Köçəri. Naxçıvanda türkoloji qurultay münasibətilə // “Yeni fikir” qəz., 1925, 14 noyabr.
3. Həşimov T. Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin Naxçıvanın tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsi sahəsində fəaliyyəti (ingilis dilində) / AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Axtarışlar” (folklor, Ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix) elmi toplusu, cild 4, № 2 s. 173-176.
4. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, 196 c.
5. Ə.S. İkinci müəllimlər qurultayında türkoloji məsələləri // “Şərq qapısı” qəz., 1926, 20 fevral.
6. Qasimov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı: Nurlan, 2011, 599 s.
7. Quliyev V. XX əsrdəki ilk elmi qurumumuz (müqəddimə) / Xəlilbəyli H. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. Bakı: Ozan, 1999, s. 3-7.
8. Musayev H. Birinci Türkoloji Qurultayı xatirəti / “Şərq qapısı” qəz., 1926, 18 mart.
9. Naxçıvan MRDA f.1, siy.2, iş 13.
10. Nağısoylu M. Naxçıvan diyarının yaxın və uzaq keçmiş tarixi sənədlərdə // “Elm” qəz., 2005, 27 sentyabr.

Farman Khalilov

Preparation to the First Turkological Congress in Nakhchivan

Summary

The first Turkological Congress held in Baki in 1926 year is one of the grandiose historical event for the XX century Turkic world. The article deals with the preparation works in Nakhchivan Autonomous Republic for this congress. According to an important archives and press materials the character and direction of the preparation works is learnt. The role and activity of the members of Investigation and Learning Society of Nakhchivan is valued in the article.

The author comes so result that the highly level preparation works in Nakhchivan to that grandiose congress proves that this ancient region has its own track and role in all directions of the development history of science and culture in Azerbaijan and always say his word.

Key words: The First Turkological Congress, Baki, Nakhchivan, the alphabet and orthography of Turkish languages, Investigation and Learning Society of Nakhchivan.

Adil Babayev, fil.ü.e.d., prof.
Azərbaycan Dillər Universiteti

RƏSMİ DAİRƏLƏRİN BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYA MÜNASİBƏTİNİN AÇIQ VƏ GİZLİ TƏRƏFLƏRİ

1926-cı ildə çağırılmış birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay türk xalqları tarixində ilk və misli olmayan bir hadisə idi. Qurultayda Azərbaycanla yanaşı Türkiyə, Macarıstan, Tatarıstan, Almaniya və digər ölkələrdə geniş tərkibdə nümayəndə heyətləri iştirak etmişdir. Burada türkologiyaa ən geniş baxışlar nümayiş etdirilmişdir. Qurultayın latın əlifbasına keçidlə bağlı olan qərarı xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycan yazısı problemi demək olar ki, bütün savadlı ziyalıları düşündürən elmi-praktik məsələ idi. M.Kaşqaridən üzübəri özbək Ə.Nəvidən, azərbaycanlı M.Füzulidən, türk Münif Paşadan başlamış türk dilinin tədrisi ilə məşğul olanların hamısı ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını göstərmişlər. XIX əsrdə M.F.Axundzadə bu məsələni bütün Zaqafqaziya, İran və Türkiyə miqyasına çıxarıb böyük bir hərəkata çevirmişdi. Bu hərəkat öz ardınca M.Şahtaxlı, M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli və onlarla başqa ziyalıları da aparırdı. Lakin yeni əlifba ideyası çoxlarının şüuruna hakim kəsilə də, bu iş dövlət səviyyəsinə qaldırılmadığı üçün səmərəsiz qalırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan cəmi 1 il 8 ay sonra XKS tərəfindən bu məsələnin müzakirəsi edilib dövlət səviyyəsində həll olunmasına qərar verildi. Rəsmi dairələr üzə bu qurultayı dəstəkləsədə, gizli olaraq ona mane olmaq və qurultay iştirakçılarını izləmək yolu tutmuşdular. Bunun çox acı nəticələri oldu.

Məruzənin adının belə qoyulması təsadüfi deyildir. Çünki rəsmi dairələrin açıq münasibəti məlum olsa da, həmişə alqışlarla qarşılanırsa da, gizli tərəflərin olduğu çoxlarına məlum deyildi. Buna görə də bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılması və ya bir çox suallara cavab verilməsi çətin idi. Belə ki, 1) Nə üçün Yeni əlifba ideyasını ilk dəfə olaraq qaldıran, bu yolda uzun mübarizə aparan Azərbaycan yeni-latın əlifbasına demək olar ki, hamıdan sonra (1930-cu ildə) keçdi? 2) Nə üçün qurultayın qətnaməsinə görə hər iki ildən bir beynəlxalq türkoloji qurultay çağırılmalı idi. Bəs nə üçün çağırılmadı? 3) Nə üçün 2 nəfərdən başqa (çünki onlar 1930/31-ci illərdə öz əcəlləri ilə ölmüşdülər). Qurultayın bütün iştirakçıları repressiya qurbanı oldu və s.

Rəsmi dairələrin açıq münasibəti. Bu ideya Azərbaycanda meydana gəldiyi üçün N.Nərimanov, S.Ağamalı oğlu, Q.Musabəyov və başqa rəsmi şəxslər Yeni əlifba ideyasını və qurultay çağırılması məsələsini alqışlayırdılar. Hələ 1922-ci il avqustun 21-də S.Ağamalı oğlu Leninə görüşəndə ona xalqımızın yeni əlifbaya keçmək arzusunu bildirmişdi. Lenin bundan sevinmişdi ki, Şərqi xalqları Quran əlifbasından uzaqlaşır. Deməli, onlara inqilabi doktrinanı qəbul etdirmək üçün asan yol açılır. Buna görə də bu işi alqışlamış və “Şərqdə böyük inqilab” adlandırmışdı. Bundan ruhlanan Azərbaycan rəhbərliyi (Azərbaycan XKS) 1921-ci ilin dekabrında yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etdi. 1922-ci ilin yanvarın 6-da F.Ağzadənin sədrliyi ilə bir komissiya yaradıldı. 1922-ci ilin aprelində Yeni Türk Əlifbası komitəsi yaradıldı. Sonra bu komitənin sədri S.Ağamalı oğlu oldu.

Qurultayın açılışında SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov təbrik nitqi söylədi. ÜK(b)P MK-ya Stalinə təbrik teleqramları qəbul edildi və s. Moskva istisna olmaqla bir sıra təşkilatlar Qurultayı təbrik etdi. Hətta S.Ağamalı oğlu 2 il əvvəl ölmüş Leninin xatirəsini yad etdi, amma vəfatının ili tamam olmamış, Yeni əlifba və qurultay ideyasının böyük himayəçisi Nəriman Nərimanovun adını da çəkmədi. Bu fakt haradasa gizli tərəflərdən xəbər verirdi. İndi onlara baxaq.

Rəsmi dairələrin gizli münasibəti. Azərbaycan K(b)P MİK rəyasət heyətinin 25.01.26-cı iclasında (protokol №9) Qurultayın çağırılma tarixi ilə yanaşı, onun gedişinin bütün detalları müəyyənləşdirilmişdir. Bura Azərbaycandan qurultayda iştirak edəcək nümayəndələrin siyahısında S.Ağamalı oğlunun adı da yoxdur (1-125). Burada qeyd edilir ki, bütün məsələlər MK ilə razılaşdırılsın. Qərardan 3 səhifə sonra nümayəndələrin 120 nəfər alması qeyd edilir. Bu iclasdan 2 gün sonra AK(b) P MK katibi Ə.Qarayev Moskvaya Stalinə yazmışdı ki, Bakıda Türkoloji Qurultay

çağrılacaqdır. Sizin direktivlərinizi gözləyirik. Ondan üç həftə əvvəl isə türklərin bir araya gəlməsini istəməyən, lakin buna mane olmaq iqtidarında olmayan AK(b) P MK-nın birinci katibi Levon İsayeviç Mirzoyan RK(b)P Rostov vilayət komitəsinin birinci katibi, öz həmməsləki, daşnak qardaşı Anastas İvanoviç Mikoyana məktub göndərərək onunla məsləhətləşir və mümkünsə onu qurultayda iştirak etməyə çağırırdı (1, səh.9).

Ə.Qarayevin 27-01-1926-cı il tarixli məktubuna cavab olaraq Tbilisidən 19-02-1926-cı ildə yazırdılar.

1. Kommunistlərə tapşırılsın ki, onlar elə xətt aparsınlar ki, “Qurultay yalnız latın əlifbasına keçmək imkanları ilə məhdudlaşdırılsın və latın əlifbasına tezliklə keçmək haqqında qərar qəbul etməsin”.

2. Qurultay özündən sonra daimi fəaliyyət göstərən orqan yaratmamalıdır.

3. Qurultayı keçirmək üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya təklif edilir. Sədr: Orconikidze, Üzvlər: Ağamalı oğlu, Pavloviç, Naqoviçin və AK(b)P nümayəndəsi.

4. Zaqafqaykomdan RK(b)P (Zaqafqaziya ölkə komitəsindən) xahiş edilsin ki, komissiyanın tərkibinin tamamlansın və dəyişməsi haqqında ÜİK NP nII (onp.9) şifri ilə MK katibi Stalinə məlumat versin (1-59).

Artıq bu sənəd Moskvanın türk xalqlarının mədəni inkişafına münasibətini əyani şəkildə göstərir. Qurultaydan bir gün qabaq – 21-02-1926-cı il tarixdə ÜİK(b)P MK-nın təklif etdiyi komissiya (S.Ağamalı oğlu, R.Axundov, M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev, L.Mirzoyan, Noqoviçin, Pavloviç), dəvət edilmişdir: M.C.Bağirov, H.Cəbiyev, Y.Qasimov, C.Qorxmazov (Dağıstan XKS sədri), Məmməd zadə və Y.Musabəyov) qurultayın gündəliyini təsdiq etdi (1, səh.65).

Birinci Türkoloji Qurultayda həm ÜİK(b)P MK-nın həm Zaqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi A.Nazaretyanın iradəsindən kənarında heç bir qərar qəbul edilməsin deyərək özlərinin təklif etdiyi 120 nəfər nümayəndədən 53 nəfərlik kommunist fraksiyası yaradıldı. Onlar qurultayın iş reqlamentini müəyyənləşdirir və ona ciddi nəzarət edirdilər. Bu fraksiyaya daxil olanlar 25-02-1926-cı ildə toplaşaraq bütün komissiyaların tərkiblərini, kimin nə deyəcəyini müəyyənləşdirdilər. Kommunist fraksiyası qurultay keçirildiyi günlərdə 3 dəfə iclasa toplaşmışdı. Təbii ki, kommunist olmayanların bundan xəbəri yox idi, Yoxsa ehtiyatlı olardılar. Fraksiyanın iclasında qurultaya heç bir qərar qəbul etməməyə, yuxarı partiya təşkilatlarının iradəsini yerinə yetirməyə söz verən S.Ağamalı oğlu və başqaları qurultaydakı demokratizm və sevinc şəraitində möhkəm psixoloji gərginlik keçirməli olurdular.

Məsələn, kommunist fraksiyasının 3-cü iclasında (son gün yəni Qurultayın 17-ci iclası başlamazdan əvvəl) belə bir mübahisə olmuşdur. Qalimcan İbrahimov (Qazan tatarı) soruşur: - Bəs ikinci qurultay?

Bu vaxt Azərbaycan KP(b)P MK-nın birinci katibi Levon Mirzoyan işə qarışır: - Belə çıxır ki, biz ÜİK(b) P MK direktivlərini həyata keçirmək istəmirik. Biz bu formulirovkanı ÜİK(b) P MK-ya göndərmişdik. Onlar icazə vermədi (1, səh.429).

Buna görə də Qurultayda ilk əvvəl çox ehtiyatla davranırdılar. Belə ki, S.Ağamalı oğlu qurultay açarkən belə demişdi: *“Bu qurultayı türkoloji elmi ədəbiyyata böyük və qiymətli hədiyyə verəcək ki, bu da bəşəriyyətin inkişaf tarixində iz buraxmaya bilməz – Deməli, burada siyasi heç nə axtarmaq lazım deyil”*.

SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov da çox ehtiyatla çıxış etmişdi. O, qurultayı təbrik edərək belə demişdi: *“Müstəsna şəkildə türkologiya məsələlərinə həsr edilmiş bu qurultayın açılışı türk-tatar xalqlarının həyatında, şübhəsiz ki, çox böyük əhəmiyyəti olan fakt olacaqdır”*. Bu çıxışın da mənasından anlaşılır ki, burada siyasi rəng ola bilməz. Bu çıxışların belə bir məzmununda olması təsadüfi deyildi. Çünki qurultaya gizli partiya, dövlət və xəfiyyə nəzarəti vardı. Partiya nəzarətini ÜİK(b)P Zaqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi Amayak Nazaretyan (1889-1939), Azərbaycan K(b)P MK birinci katibi Levon İsayeviç Mirzoyan (1897-1939) (1, vərəq 25) xəfiyyə nəzarətini isə Azərbaycan Fövqəladə komissiyasının sədri M.C.Bağirov həyata keçirirdi (1, vərəq 25). Qurultayın gedişinin siyasi cəhətlərini L.Mirzoyan Tiflisə A.Nazaretyana ötürür, o isə ÜİK NP nII-0 pr-9 şifrəsi ilə “Türk xalqlarının böyük dostu” ÜİK(b)P MK-nın birinci katibi Stalinə ötürürdü. Qurultayın işindəki antisovet”, “Cinayətkar” cəhətləri isə Azərbaycan FK sədri çox “Uğurla” qeyd edirdi.

Siyasi Partiyalar və ictimai hərəkətlər tarixinin arxivində fond 1, siyahı 88, 3№-li iş bu cəhətdən çox diqqət çəkəndir. Sən demə, 1922-ci ildən qurultaya hazırlıq keçirildiyi iclaslardan tutmuş, qurultaya kimlərin çağırılması haqqında material toplaymış. Məktub Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası sədri tərəfindən 29-IV-1926-cı ildə “Tamamilə məxfi” şəkildə Orconikidzeyə və Azərbaycan rəhbəri L.Mirzoyana habelə Ə.Qarayevə ünvanlanmışdır. Burada göstərilir ki, indi bizim ifşa etdiyimiz cinayət faktlarının çoxu ifşa edilmiş xalq düşmənlərinin ifadələri, xüsusilə Çobanzadə və Ə.Qubaydulinin və başqalarının ifadələri göstərir ki, cinayətkar fəaliyyət o vaxtdan (qurultaya hazırlıqdan) davam edirmiş. Faktlara keçməzdən əvvəl bir məsələni qeyd etmək maraqlı olardı. Üİ Baş siyasi idarəsinin təhriki ilə. Bu sahədə iş davam etdirilir ki, on bir ildən sonra yəni 1937-ci il iyulun 20-də 205№ ilə həmin məktubun surəti Azərbaycan SSR XDİK-in müavini Gerasimova göndərilir və qeyd edilir ki, “*Xahiş edirəm Azərbaycanda əksinqilabi, panislamist, pantürkist üzlərin tam mənzərəsini müəyyən etmək üçün əvvəlki məktubda göstərilən faktlara xüsusi diqqət yetirəsiniz. Yəni Türkoloji Qurultayla əlaqəsini nəzərə alınız*”. Sən demə dəvət edilən hər bir nümayəndə haqqında ayrıca təhqiqat aparılmış. Çoxlu faktlardan tək birinə diqqəti cəlb etmək istərdik. Böyük türkoloq M.F.Körpülüzadə haqqında yazılırdı: O Bakıya gəlmək arəfəsində Türkiyə hökuməti tərəfindən Ankaraya dəvət edilmiş, Türkoloji Qurultay haqqındakı müşavirədə (daxili işlər naziri, maarif naziri iştirak etmişdir) qərara alınır ki, öz səfərlərində türk nümayəndələri aşağıdakı məsələləri öyrənsinlər.

1. SSRİ müsəlmanlarının müasir Türkiyəyə mürasibətlərini aydınlaşdırın.

2. Türk ziyalıların yüksək təbəqəsinin fikrini öyrənmək, dəyişmək, ümumtürk dilinin əsasını qoymaq, bununla bütün türkləri birləşdirmək və beləliklə Türkiyənin təsirini gücləndirmək üçün əsaslar yaratmaq və s.

Məktubda Azərbaycanın yuxarı təşkilatlarının isə qeyri-ciddi münasibəti tənqid olunur. Məktubda deyilir: Keçmişdə olduğu kimi, indi də Azərbaycan ziyalıları məsələsi xüsusi ilə diqqət çəkir. Tamamilə aydındır ki, belə ziyalıların Azərbaycan xalqının geniş təbəqələrinə güclü təsiri vardır. Azərbaycan Sovetləşənə qədər Azərbaycan ziyalıların böyük əksəriyyəti müsavətçilərin təsiri altında olub pantürkist və türkçülük istiqamətinə yönəldilmişdi. Son təsir Azərbaycanın Sovetləşməsindən sonra daha da güclənmişdir. Xalq Maarif Komissarlığının bütün müəssisələri - Ali məktəblərdən başlamış orta məktəblərə qədər, kitabxanalar, oxu zalları bir sözlə hər yer müsavətçilərlə dolmuşdur. Onların türk gəncliyinə güclü təsiri vardır. Bu təsirə əhalinin loyallıq təbəqəsi hətta kommunistlər çox asanlıqla düşürlər.

Bundan əlavə ali məktəblərdə müsavət qruplaşmalarının olması haqqında bizdə çoxlu məlumatlar vardır. Mən burada göstərmək istərdim ki, gəncləri sovet məcrasına salmağa böyük ehtiyac vardır... XMK öz məktəblərinə xaricdən, xüsusilə Türkiyədən müəllim və alimləri dəvət edir. Bu ad altında bizə Türkiyədən öz ideyalarını təbliğ edən şpionlar, casuslar gəlir” (Bir neçə alimin adını göstərir – A.B.).

“Bunların sırasında professor B.Çobanzadə də vardır ki, onun şəxsiyyəti Türkoloji Qurultayla bağlı əvvəlki təqdim edilmiş qeydlərdə göstərilmişdir. B.Çobanzadə M.Körpülüzadə və Mesarəşlə əlaqədardır. Hələ onun yerli müsavətçilərlə də əlaqəsini bura əlavə etsək məsələ tam aydınlaşar. Bu qrup təkcə təhsil alan gənclər arasında deyil, habelə yüksək dairələrdə, xüsusilə XMK-da böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Bu iş özünü Türkoloji Qurultaya hazırlığın bütün dövrlərində təşkilat komissiyasının işində, habelə fərdi şəkildə dəvət olunanların siyahısının tərkibinin müəyyənləşməsində özünü bariz şəkildə göstərir. Yəni bu siyahıya SSRİ-nin bütün türk-tatar xalqlarının millətçi şovinistləri və xaricdəki Köpülüzadə, Ə.B.Hüseynzadə, Masarəş və s. daxildir.

Sonra məktubda oxuyuruq: Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycanda aparılan əksinqilabi, pantürkist, panislamist işin tarixini daha yaxşı işıqlandırmaq üçün gələcək dindirmələrdə bu məktubda qeyd olunanlara xüsusi diqqət verməyinizi xahiş edirəm. (AzK(b)P MK katibi M.C.Bağirov)

Bu o demək idi ki, heç nə sübut edə bilməsəniz deyin ki, Türkoloji Qurultayda iştirak etmişən. Kifayətdir. Bu qurultayçıların qırğınına yol açdı. Bununla belə, Qurultay çox səmimi şəraitdə, türk xalqlarının qardaş birliyi şəraitində keçdi. Hamı bir-birini başa düşür və qarşı tərəfin uğurları ilə sevinirdi.

Türkoloji qurultayın tarixi rolundan və əhəmiyyətindən çox danışmaq olar. Bu haqda Fransa şərqşünası prof. Mosinyonun sözləri daha diqqətəlayiqdir: “*Avropa artıq Şərqi tanımır, onu anlaya*

bilmir. Bir neçə ilin ərzində Şərq tamamilə dəyişilmişdir. Şərqin zəifliyi onun donmuş orta əsr ənənələrində idi. Amma indi həmin ənənələr məhv olur. Şərq canlanmaqdadır. O, öz üzərindən keçmişin kabusunu qovur. Köhnə, namünasib ərəb əlifbasını atır. Azərbaycan türkləri artıq neçə ildir ki, yeni latın əlifbası ilə yazır. Anadolu türkləri artıq üç aydır ki, özlərinin bütün rəsmi sənədlərini yeni əlifba ilə yazır. Albanlar bundan artıq 15 ildir ki, istifadə edirlər. Onların dalınca başqa xalqlar da gedir, bütün Şərq gedəcək. Şərq ayağa qalxır. Şərq güclüdür. O, tezliklə bizə deyəcək, biz də siz avropalılar qədər mədəniyik, biz sizdən qədimik, biz sizə qalib gələcəyik”.

Artıq 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS yeni türk əlifbasına keçmək haqqında qərar vermişdi ki, bununla da bu əlifbanın məcburi tətbiqi təsbit edilirdi. Bütün SSRİ miqyasında türkdilli xalqların yeni latın əlifbasına keçməsi haqqında SSRİ MİK sədri Q.Musabəyovun 7 avqust 1929-cu il qərarı həll edici rol oynadı. Bu gün 90 illiyini qeyd etdiyimiz qurultay qarşısına qoyduğu – Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları N.Nərimanovun, S.Ağamalıoğlunun, C.Məmmədquluzadənin, C.Məmmədzadənin, R.Axundovun, H.Cəbiyevin, H.Zeynallının, B.Çobanzadənin və onlarla türksevər ziyalının arzusunda olduğu məsələləri uğurla həll etdi. Səməd Ağamalıoğlu dərindən bir rahatlıq nəfəsi alaraq son sözlə qurultayı bağlı elan etdi.

Hamı ayağa qalxıb “Internasional” oxuyur.

Gecə saat 10:15-dir. İsmailiyyə Mədəniyyət Sarayının gur işıqlarının şüaları ilə türk xalqlarının birlik səsinin dalğaları geniş pəncərələrdən şəhərə yayılır. Türk xalqlarının hamısının nümayəndələri 8 gündən bəri özlərini mehriban bir ailədə hiss etmişlər. Hər kəs ana dilində danışmışdır. Şakircan Rəhimi ilə Əhməd Baytursun, Həbibulla Habitovla Qalimcan Şərəf, Qasım Tınıstanovla Məhəmməd Gəldiyev, Əbdül Cabbarovla, Cambəyovla Şövqi Bektora, Mehmet Köprülüzadə ilə Bəkir Çobanzadə bir-birini necə gözəl başa düşürdü. Dilləri ayrı-ayrı yarımqrupa daxil olan türklər isə diqqətlə bir-birinə qulaq asır, öz dilinin şirinliyini o birisinin sözündə, ahəngində, morfologiyasında, sintaksisində tapanda qəlbində sevinc, çöhrəsində şadlıq oynayırdı. Elə bu vaxt uzaq Xakasiyadan uzun yol gələrək son anda qurultay sarayına girən Katanov qapıda göründü. Sədr S.Ağamalıoğlu Katanovu alqışlar altında tribunaya dəvət etdi. Sədr Katanovdan məhz xakas dilində danışmasını xahiş etmişdi. Tarixin qədim qatlarından gələn türk xalqları hələ heç vaxt bugünkü kimi bir araya gəlməmiş, özlərinin qəlblərində əsrlərlə gəzdirdikləri dərnlərini bir-birinə belə açıq və mehriban şəraitdə deməmişdilər...

600 nəfərin oxuduğu “İntemasional” sanki Türksoyun ilk birlik səsi, ilk himni idi!..

Qurultay 75 bənddən ibarət 10 qətnamə qəbul etdi. Amma onların hamısı həyata keçmədi. Türkcə danışanların nitqi yazılı şəkildə katibliyə verilsə də, sonralar onlar məhv edildi. Qurultayda iştirak edənlər təqib edildi. Bu sənədlər yalnız arxivlərdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Arxiv idarəsi Siyasi Partiyalar və ictimai hərəkətlər tarixi institutunun arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahid 253, səh.76 (9, 65, 429)
2. Azərbaycan Milli Arxiv idarəsi Siyasi Partiyalar və ictimai hərəkətlər tarixi institutunun arxivi. Fond 1, siyahı 88, iş №3.
3. Dilimizin islahı. “Kommunist” qəzetinin əlavəsi, B., 1922, 3s.

Open and hidden sides of the attitude of officials to the first Turkological Congress

Summary

The first turkological congress held in 1926 was the first international congress and the most important gift in the history of turkic peoples. The officials, in spite of the fact that supported the work of congress in the publicity, but in fact they carried out concealed persecution related to the work of conference and created obstacles to the work of the conference which brought to bitter conclusions.

Key words: turkology, congress, open attitude, gidden persection

Bədirxan Əhmədli, fil.ü.e.d., prof.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

I TÜRKOLOJİ QURULTAYDA ƏDƏBİYYAT MƏSƏLƏLƏRİ

I Türkoloji qurultaydan 90 il keçir; dünyaya əlifba qurultayı kimi daxil olan bu elmi toplantıda, əslində türk xalqlarının əlifba məsələsi ilə yanaşı, onun dili, kulturoloji görüşləri, tarixi, ədəbiyyati, dilçilik məsələləri də geniş yer tuturdu. Qurultayda dilçi alimlərlə birgə ədəbiyyatşünaslar da yaxından iştirak etmişdilər. Təkcə bunu demək lazımdır ki, M.Köprülü, V.Bartold, Ə.Hüseynzadə, Samoyloviç, T.Mentsel, B.Çobanzadə, Qubaydulin kimi ədəbiyyatşünasların məruzələrində bu və ya digər şəkildə ümumtürk ədəbiyyatının problemlərinə də toxunulmuşdur. Ədəbiyyatşünas İsmayıl Hikmət Türkiyəni təmsil etsə də, Bakıda yaşadığı üçün qurultaya buradan qatılmışdı. Bu cür nüfuzlu Ədəbiyyatşünasların qurultaya qatılması türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyində ədəbiyyat məsələlərinin də başlıca yer tutduğunu göstərdi. Burada sırf ədəbiyyatla bağlı məruzələr olduğu kimi, dil, dil əlaqələri, dil nəzəriyyəsi, termin, orfoqrafiya, tarix, kulturoloji, eləcə də ədəbi dil məsələlərində də bu və ya digər şəkildə Ədəbiyyata da müraciətlər edilmişdir. Müxtəlif məruzələrdə "Qudatqu bilik", "Divani-lügətt-it-türk", "Divani-hikmət", Orxon -Yenisey abidələrinin təhlillərində, leksik-sintaktik paralellikləri ədəbiyyat da müşayiət edir. Problemin bu cür qapsamlı təhlillər və əlaqəli şəkildə müzakirə edilməsi məsələyə ciddi konseptual baxışdan irəli gəlirdi.

Azərbaycan dilində edilən məruzələr stenoqramda yer almadığından bu məruzələrin bəzilərini əldə etmək mümkün olmur. Yalnız həmin məruzələrin bəzi tezisləri haqqında digər məruzəçilərin çıxışlarından müəyyən nəticələr çıxarmaq, fikir yürütmək olar. Həmin müəlliflərin yaradıcılığının qurultaydan sonrakı mərhələsini izləməklə burada olunan məruzənin bir qədər də genişləndirilmiş versiyasına rast gəlmək olar. Belə ki, M.F.Köprülünün qurultayda stenoqramı yazılmayan məruzəsi sonralar Türkiyədəki məcmuə və kitablarda dərc edilmişdir. Yaxud, Ə.Hüseynzadənin "Qərbin iki dastanında türk" məruzəsinin çap variantı əlimizdə olduğundan onun haqqında ətraflı fikir söyləmək olar. B.Çobanzadənin "Türk dillərinin yaxın qohumluğu haqqında", akademik V.Bartoldun "Türk xalqları tarixini tədqiqin indiki vəziyyəti və yaxın vəzifələri", Qubaydullinin "Türk-tatar xalqlarında tarixi ədəbiyyatın inkişafı", F.Köprülünün "Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı" (1-ci məruzə), "Türk xalqları ədəbiyyatlarını tədqiqin yekunları və gələcək vəzifələri" (ikinci məruzə), T.Mentselin "Anadolu-Balkan türklərinin Ədəbiyyatlarının araşdırılması və nəticələri" adlı məruzələrində Ədəbiyyat məsələləri ayrıca və digər problemlərlə əlaqəli şəkildə təhlil edilib müəyyən nəticələrə gəlirdi.

Bu məruzələr içərisində Türkiyə nümayəndə heyətinin üzvü olaraq qurultaya qatılmış Ə.Hüseynzadənin "Qərbin iki dastanında türk" özünün mövzusu, problematikasi və strukturu cəhətdən fərqlənir. Belə ki, məruzə adlanan bu mətn, əslində mükəmməl struktura malik bir əsərdir; onun həcmi, mövzusu da məruzə janrına uyğun gəlmir. Ə.Hüseynzadənin ali qurultayda bu cür məruzə etməsinin yəqin ki, müəyyən səbəbləri vardır; 1910-cu ildə vətəndən ayrılan böyük mütəfəkkir buraya 1918-ci ildə başqa, həmin gün isə tamamilə başqa bir missiya ilə gəlmişdi. Xüsusilə, sonuncu gəlişi zamanı bolşevizmin tüğyan etməsi şəraitində bu məruzəsində önəmli mesajlar vermişdir. Görünür, elə buna görə də, Ə.Hüseynzadə tədqiqatçılarından biri Ofeliya Bayramlı yazırdı: "Bu məruzə Azəri türklərinin istiqlaliyyəti, azadlığı uğrunda çalışmış, özünə inam yolu, haqq yolu seçən Ə.Hüseynzadənin öz xalqı qarşısında 1926-cı ildə son çıxışı, söylədiyi son sözlər idi. Bu çıxış ədibin xalqı ilə son dəfə görüşdə söylədiyi son vəsiyyəti idi" (Böyük ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə. B., 2015, s. 165). Maraqlı burasındadır ki, Ə.Hüseynzadə qurultayda olduğu zaman onun bu məruzəsi Bakıda kitab halında dərc olunmuşdu. Portuqaliya şairi Kamoensin "Luziada" və İtaliya şairi T.Tassonun "Qurtarılmış Qüds" poemalarında türkə münasibəti müqayisəli şəkildə araşdıran Ə.Hüseynzadə bu əsərində, əslində Azərbaycanın mövcud siyasi şəraiti ilə uyğun gəlməyən siyasi mesajlar vermişdir: "Ey mənə istiqbalın nasıl olacağını soran adam! Sən bilməzmişən ki, insanlar bunu kəşf etməyə müqtədir deyildir. Fəqət keçmiş

zamanın təcrübələrinə baxaraq deyə bilərəm ki...hüzur və rahatı başqa günlərə, daha məsud zamanlara burax! Şimdi əziz vətənin sevgili təban əcnəbi boyunduruğu altında inləyib duruyor. Uyğu zamanı degildir!"

Türk-tatar xalqlarında tarixi ədəbiyyatın inkişafı ilə bağlı V.Bartoldun məruzəsində türk xalqlarının ədəbi-mədəni həyatı başlıca yer tutur. Ədəbiyyatşünas alim bu məruzəsində problemlə bağlı ümumtürk tarixinin çağdaş dövrü ilə bağlı onları möhtəşəm etnos kimi qiymətləndirmişdir. Tədqiqatçı ən qədim dövrlərdən orta yüzilliklərin sonuna qədərki zaman məsafəsində yaranan qədim türk dastanları, Orxon-Yenisey yazıları, XI-XVI əsrlərdə Orta Asiya, Qafqaz, İran və anadoluda yazıb-yaratmış klassiklərin əsərləri ilə bağlı sistemli təhlillər aparmışdır. Məruzəçi islamlığın qəbulundan sonra türk xalqlarının islam mədəniyyətinin inkişafında oynadığı rolu türk-islam dəyərləri olaraq ifadə edir. Akademik V.Bartold kimi böyük türkoloqun çıxışı zamanı türk ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı F.Köprülünün araşdırmalarına yüksək qiymət verməsi onun bu sahədəki tədqiqatlarının nüfuzundan xəbər verirdi.

Şübhəsiz, konseptuallıq və problemə yanaşma baxımından T.Mentselin məruzəsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, "Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılmasının nəticələri və perspektivləri" adlı məruzəsində maraqlı məsələlərə toxunmuşdur. Türk xalqlarının əhatəsində olduqları hind, çin, islam-fars və bizans mədəniyyətlərinin təsirinə məruz qaldıqlarına diqqət çəkən məruzəçi türk xalqlarının "heç vaxt öz mədəniyyətlərinin mərkəzində dayanmadıqları" fikrini irəli sürürdü. "Yabançı təsirlər", "başqalarını yamsılama və meyarların dəyişdirilməsi" kimi məsələlər heç bir türk tayfasının öz ədəbiyyatına müstəqil baxış formalaşdırmasına imkan vermirdi. Bəzən isə xalq ədəbiyyatının adını belə çəkmək olmurdu. Bu cür yabançı təsirlər isə türklərin özünəməxsus olduqları dəyərlərə, istər-istəməz təsir edir və təhrif edirdi. Görkəmli alim buna nümunə olaraq ən qədim dövrlərdən etibarən türk xalqları ədəbiyyatında dörd misralıq formalardan-mani, türkü, türkhani, tuyuğ kimi şeir şəkillərini gətirir. Halbuki, bu cür formaların klassik Azərbaycan ədəbiyyatında çox az hallarda rast gəlmək olur. Buna görə də tədqiqatçı milli formalara laqeydlik və başqasınınkına layiq olduğundan daha yüksək qiymət verildiyini türk ədəbiyyatı tarixində müşahidə edən T.Mentsellə razılaşmaq lazım gəlir: "Başqalarında olana üstünlük verilməsi o qədər dərin kök salmışdır ki, əsərlərinə elmi və ya bədii önəm aşılamaq üçün bir çox türklər əsərlərini yabançı dillərdə, xüsusən də, ərəb və fars dillərində yazırdılar. Osmanlı dövrünə qədər fars dili Orta Asiya səlcuqlarının saray və idarəçilik dili kimi qalmaqda idi. Beləcə, türk yaradıcılığının məhsulu olan əsərlər türk dilində olmayan ədəbiyyatlara məxsusdur".

T.Mentsel eyni prosesin türk ədəbiyyatı tarixinin tərtibində də müşahidə edildiyini göstərir. Bu hala tərcümeyi-hal materiallarında daha çox rast gəlmək olur. Onun fikrincə farslar tərcümeyi-halları yazarkən heç bir tənqiddə duruş gətirə bilməyən ən cüzi materialla kifayətlənir və bu material çatışmazlığını "üslubi qiyafə və sözcüklüklə ört-basdır" etməyə çalışırdılar. Görkəmli alim bu fikrini belə əsaslandırır ki, türxililik hissi güclü olan, tarixə məhəbbəti heç bir şübhə doğurmayan türk xalqlarının ədəbiyyat tarixini yazmamasına bu qədər diqqətsiz yanaşması buradan irəli gələ bilərdi. Məruzəçi ona görə haqlı idi ki, minillik ədəbiyyat tarixi olan türk xalqlarının o zaman bir ədəbiyyat tarixi yazılmamışdı. Nəzərə alsaq ki, məruzənin edildiyi vaxt ilk dəfə olaraq F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı nəşr edildi, onda deyilən həqiqətlə barışmaq lazım gəlir. Zəngin bədii düşüncəyə malik Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatında da eyni vəziyyətlə qarşılaşmaq mümkündür.

Tədqiqatçı Anadolu-Balkan türklərini oğuz səlcuqlarının varisi və sələfi hesab edərək, onların bütün türk xalqları arasında ən yüksək siyasi və ədəbi inkişafa nail olduğunu, eləcə də bu dilin müasir mədəni Avropa dili səviyyəsində inkişaf etdiyini önə çəkir. Türklərin önəmli xalq ədəbiyyatı nümunələri yaratmaqlarına baxmayaraq, həmin əsərlərin ədəbiyyat tarixçilərinin diqqətindən yayınması da araşdırma mövzusu olur. Məruzəçiyə görə, xüsusilə, mistik, mifoloji sahədə yaranan nümunələr uzun müddət araşdırmadan kənardə qalmışdır. Eyni zamanda ədəbiyyat tarixində dini, fəlsəfi, elmi, tarixi və coğrafi nəsrin də mühüm yer tutduğunu bildirir. Keçmişdə ədəbiyyat dedikdə daha çox süni, dar bir çevrənin anladığı ədəbiyyatın nəzərdə tutulduğunu, bəlağətli bir dil yarandığını önə sürən məruzəçi bir çox təkliflər də verir. Bu təklifləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

a) İndiyədək nəzm əsərləri çox cüzi şəkildə araşdırıldığından, onlara daha çox diqqət yetirmək lazımdır;

b) türk ədəbi toplularında daha çox süni poeziyaya üstünlük verilir, tərcümeyi-hala dair materiallar isə bir çox hallarda kasad olduğundan yoxlanılmağa ehtiyac var;

c) ənənəvi mühakimələrdən uzaqlaşaraq ən yaşı şairləri seçmək üçün bu qədər bol materialı nəzərdən keçirmək kimi ağır bir vəzifənin öhdəsindən gəlmək lazım gəlir;

d) təzkirə tərtib edən müəlliflər ad sadalamalarına yox, şairin dövrü, xalqının əqli inkişafı (intellekti), ədəbiyyatdakı mövqeyi, doğma və yad ədəbi mühitlə əlaqələrinə fikir verməlidir.

T.Mentsel təzkirə tərtibçiləri Səhi Ədirnəvi, Lətif Kəstamonulu, Tüşkərpüzadə, Aşıq Çələbi, Əhdi Bağdadi, Həsən Çələbi və b. təskirəçi üslubu, çatışmazlıqları və bu tərtiblərdə qısa tərcümeyi-halın əsas yer tutduğuna diqqət çəkir. Ancaq Avropada, xüsusilə Almaniyada və Avstriyada türk ədəbiyyatının tarixinin araşdırılması milli arealda da yeni üsulla bədii düşüncə tarixini araşdırmağa imkan yaratmışdır. Tədqiqatçı bu prosesin son yüzilliyə qədər davam etdiyini, son vaxtlar isə türk ədəbiyyatının araşdırılmasında köklü dəyişikliklərin baş verdiyini, bu sırada Radlovun, Tomsenin, Krimskinin, Smirnovun, Qordlevskinin və b. rolunun böyük olduğunu önə çəkir. Bu alimlərdən türkologiyanın banisi hesab etdiyi Radlovun türk xalqları ədəbiyyatındakı rolunu daha yüksək qiymətləndirərək yazır: "Bu işin nəticələri öz əksini, əsasən, "Türk xalqları ədəbiyyatları nümunələri"nin 10-cu cildində (Peterburq, 1866 və sonrakı illər) tapıb. Hazırda Radlovun fəaliyyəti çox vaxt lazımınca qiymətləndirilmir, lakin bu-haqsızlıqdır, çünki Radlovsuz türkologiyanın bir çox nailiyyətləri mümkünsüz olardı. Orxon yazılarının oxunması Tomsenin xidməti olsa da, bütövlükdə türkologiya tamamilə Radlovun əsərlərinə əsaslanır". Təsədüfi deyil ki, qurultay başlayarkən məhz T.Mentsel onu Radlovun şərəfinə keçirilməsini təklif etmişdir. Doğrudur, İ.Qaspıralı ilə bağlı da təklif səsləndiyindən qurultayın Radlov və Qaspıralının şərəfinə keçirilməsi qərara alınmışdır. Məruzəçinin fikrincə, Qrim qardaşlarının və Kunoşun xalq ədəbiyyatını toplaması mərhələsi türk xalqlarında xalq ədəbiyyatının araşdırılması prosesini də sürətləndirəcəkdir. T.Mentsel türk ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran vəzifələri də müəyyənləşdirməyə çalışıb; bunlar qədim, ən vacib əlyazmaların aşkarlanması, tədqiqi və nəşri, bu günə qədər səpələnmiş halda olan sənəd və materialların, o cümlədən türk qəzet və jurnallarının toplanması və önəmli monoqrafiyaların çap olunması kimi məsələlər idi.

Türkiyə elmi heyətinin rəhbəri M.F.Köprülünün "Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı" adlı birinci məruzəsi ədəbi dil normalarından danışılır. Lakin demək olmaz ki, məruzə tam olaraq verilmişdir. Çünki türkcə olan məruzələrin ya xülasəsi verilir, ya da bir neçə cümlə ilə məruzədə nədən bəhs edildiyi çatdırılırdı. Görkəmli türkoloqun Orxon-Yenisey abidələrinin dili və X-XII yüzilliklərdən etibarən türk dillərinin ədəbi dil səviyyəsində inkişafı ilə bağlı fikirləri onun müəyyən nəticələrə gəldiyini göstərirdi. O, bu dövr ədəbi dilini şərti olaraq iki istiqamətə Şərqi və Qərbi ləhcələrinə ayırırdı. Orta Asiya və Xorasan türklərini Şərqi ləhcəsinə aid edərək bu ləhcədə "Qudatqu bilik", "Hübbətül həqaiq", "Müqəddümətül virat" əsərlərinin yarandığını qeyd edirdi. İkinci istiqamət isə Oğuz türkcəsinə aid idi ki, bunu da iki yerə bölürdü; şərqi oğuzca, yəni azəri türkcəsi, qərbi oğuzca, yəni Anadolu türkcəsi.

"Türk xalqları ədəbiyyatını tədqiqin yekunları və gələcək vəzifələri" məruzəsində isə görkəmli alim bu ədəbiyyatların tarixi, coğrafi inkişaf yollarını izləyərək bu sahədəki işlərdən danışır. Avropa alimləri Gibb, Samoyloviç, Bartold, Mentsel, Tomsen kimi alimlərin bu sahədəki əməyini yüksək qiymətləndirməyin zəruriliyini qeyd edir. Klassik irsin nəşri, tərtibi, tədqiq kimi məsələlərin qarşısında duran vəzifələrdən biri olması fikri məruzədə səslənmişdir.

Ümumiyyətlə, F.Köprülünün məruzəsində türk xalqlarının ədəbiyyatına aid əlyazmaların vahid kataloqunun hazırlanması, klassik irsin toplanması və araşdırılması məsələsini də qaldırmışdır. Türk xalqlarında tarixi ədəbiyyatın inkişaf yolları barədə məruzə edən Qubaydulin qısa da olsa, ədəbiyyat məsələlərinə də toxumuşdur. Türk-tatar dilində yazılan əsərlərin əksəriyyətinin populyar xarakter daşdığı qeyd edən məruzəçi bu əsərlərdə tarixi mənbələr və Orta Asiya ədəbiyyatı ilə tanışlığın çox az olduğu fikrini də nəzərə çatdırır.

Literary Issues in the First Turkological Congress

Summary

In the article is investigated the literary issues in the First Turkological Congress. It is noted that in the turkological congress known as the alphabet and language congress, is dealt with the problems of literature and literary historiography. Some literary researchers such as M.Korpulu, V.Bartold, A.Huseynzade, Samoylovich, T.Mentsel, B.Shobanzade, Gubaydulın were participated in the congress and expressed views to the problems of the Turkic literature in their reports. The investigation, publication and research of classic and modern heritage of Turkic literature are still important.

Vefa Kurban, Doç. Dr.

İzmir Ekonomi Üniversitesi

Gülmira Kuruoğlu, Prof. Dr.

Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

gulmira.kuruoglu@deu.edu.tr

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ KONGRESİ'NİN AZERBAYCAN'DA ALFABENİN GELİŞİMİNE ETKİSİ

Üç kıtada tarih boyunca çok geniş sahalara yayılan Türkler gittikleri yerlerde birçok kültür merkezleri meydana getirmişler, temas ettikleri çevrelere ve iletişimde oldukları topluluklara bağlı olarak değişen çeşitli alfabeler ve yazı biçimleri kullanmışlardır. Nitekim Göktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Arap, Süryani, Rum, Latin, Slav vs. alfabelerini Türklerin kullanmış olduklarını görüyoruz. Fakat az veya çok kullanılan bu alfabelerin içinde dört tanesi geniş ölçüde kullanılarak Türklerin umumi milli alfabeleri haline gelmiştir. Bunlar Göktürk, Uygur, Arap ve Latin alfabeleridir. Bunlara eski Sovyetler Birliği'ndeki Türk Cumhuriyetlerinde kullanılan Slav alfabesini de beşinci umumi alfabe olarak eklenebilir (Ergin, 1976: 340).

Türkler tarih boyunca Şamanlık, Budizm, Müslümanlık, Hıristiyanlık, Manihaizm ve Yahudilik gibi din ve kültürlerle yakın ilişki içinde bulduklarından, birbirinden farklı alfabeler kullanmışlardır. 5–6. ile 9–10. yüzyıllar arasında kullanılan Göktürk yazısı, eskiden Germanlerin kullandığı runik alfabeye benzer. Bu yazının en güzel örnekleri Orhun yazıtlarında görülür.

Azerbaycan'da kullanılan en eski alfabe Alban (Kafkasya) alfabesidir. Arap istilasından sonra Arap alfabesi, 1929'da Latin, 1939'da Rus alfabesi (Kiril) kullanılmıştır (ASE, 1980: 226-228). Sovyetler Birliğinin dağılması üzerine bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'da tekrar Latin alfabesine geçilmiştir.

Bir dönem Arap alfabesi, İslam dünyasının ortak yazısı olmuştur. Bu alfabenin Türk diline uymadığı daha sonraları ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda, eğitim öğretim yaygınlaşmaya başlayınca, Arap yazısının Türk çocuklarına öğretilmesinin zorlukları ortaya çıkmıştır. Arapça gazete hazırlamanın zorluğu, bu yazıyla dizgi işlerinin çok geciktiği fark edilmiştir. 19.yüzyılda telgraf telleri Türkiye'ye ve Rusya'ya ulaşmıştır. Ama dış ülkelere Arap harfleriyle telgraf çekilemediği, telgraf çekebilmek için Latin harflerini kullanmak gerektiği görülmüştür. Latin harfleri dünya posta ve telgraf alfabesiydi (Şimşir, 1991: 1-2).

Osmanlı Devleti'nde Arap yazısının ıslahı veya Latin alfabesine geçiş konusundaki tartışmalar ta 1862 yılında Münif Paşa'nın Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de verdiği konferansla başlayıp Türkiye Cumhuriyetinin 1928 yılında Latin alfabesi temelinde Türk alfabesine geçişine kadar sürmüştür. Doğu ve Kuzey Asya Türk Dünyasında ise Çarlık Rusya'sının Türk boy ve topluluklarını kendi egemenliği altına aldıktan sonra uyguladığı politika Türk dil ve kültür tarihi açısından bir gerileme ve körelme dönemidir.

Azerbaycan'da kimi aydınlar Arap yazısının ıslah edilerek Türk diline uydurulabileceğini savunurken, kimi aydınlar ise Arap yazısının büsbütün terk edilmesini ve onun yerine Latin

alfabesinin alınmasını ileri sürmüşlərdir. Bu alanda en açık düşüncələr Mirza Fethali Ahundov'dan gəlmişdir. M.F.Ahundov, 1857 yılında Türkçe kelimelerin doğru okunabilmesi için Arap alfabesinin ıslah edilerek Latin alfabesi gibi yazılmasını savunmuştur. 1863 yılında İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı sadrazamı Fuat Paşa'ya "Harflerin ıslahı" konusunda bir proje sunmuştur. Tasarı, Cemiyet-i İlmîyeyi Osmaniye'de iki defa görüşülmüştür. Osmanlı hükümeti Ahundov'a çalışmalarından dolayı bir takdirname ile bir Mecidiye nişanı vermiştir. Ayrıca, piyeslerinin Türkiye Türkçesiyle basılması da kararlaştırılmıştır. Ama Ahundov'un önerdiği alfabe reformu o gün için kabul edilmemiştir (Şimşir, 1991: 2)

1920'lerde Sovyet Türkleri, Latin alfabesine geçtiler. Latin alfabesini ilk kabul eden Türk toplumu Yakutlar olmuştur. Fakat bu yazı devrimi Türk dünyasını pek etkilememiştir. Türk dili için Latin alfabesinin alınması yolunda asıl önemli akım, Azerbaycan'da gelişmiştir. Ahundov'un izinde yürüyen aydınlar, 1922 Mayısında Bakü'de Yeni Elifba (Alfabe) Komitesi'ni kurdular. Bu komite ilk iş olarak Latin alfabesi esaslarına dayanan yeni bir alfabe hazırladı. Anadolu'da Yunan ordularına karşı Büyük Taarruz hazırlıkları tamamlanırken, Bakü'deki Türk Alfabe Komitesi de yeni alfabeği tamamladı (Şimşir, 1991: 3).

Latin harfleri esas itibarıyla Türk dillerine tamamen yabancı değildir, mesela 1303 tarihinde Karadeniz'in kuzeyinde Kıpçak bozkırlarında kaleme alınmış olan Codex Comanicus gibi Latin harfleriyle yazılmış olan bazı eserlere de rastlamaktayız. Fakat bu gibi olaylar münferit kalmış kitle halinde Latin harflerinin Türk boyları tarafından kabulü ancak 1920–1930 yılları arasında vuku bulmuştur. Latin harflerinin Türk dilleri için tatbiki meselesi o tarihten çok önce de bazı şahıslar tarafında ortaya atılmış bulunuyordu (Temir, 1976: 1393).

Azerbaycan'da yeni Türk alfabesi 1922 yılında, yani Türkiye'den 6 yıl önce hazırlandı. Alfabe 33 harften oluşmaktaydı. Azerbaycan Türk alfabesinde kullanılan "Ö" harfi Danimarka alfabesinden alınmıştı, "J" harfi Alman alfabesinden alınmıştı ve "Y" sesini veriyordu, "Y" harfi ise Rus alfabesindeki gibi "U" sesini veriyordu. Bunların dışında açık ve kapalı "E" harfleri, bir de kalın ve ince olmak üzere "Q" ve "G" harfleri mevcuttu (Şimşir, 1991: 5).

Yeni Türk Elifba Komitesi, yeni harflerle gazete çıkarmaya başladı ve ilk gazetenin adı "Yeni Yol" olarak bilinmektedir. Gazetenin ilk sayısı 21 Eylül 1922'de Cuma günü çıkmıştır.

"Yeni Yol" gazetesi, ilk sayısında yeni Türk alfabesinin hazırlanmış olduğunu duyurdu. Bu alfabeği hazırlayanları hararetle kutladı (Şimşir, 1991: 5).

"Yeni Yol" gazetesi, Türk dilini yalnız Arap harflerinden kurtarmayı değil, aynı zamanda yabancı kelimelerden arındırmayı da hedefliyordu. Azerbaycan Türkçesine girmiş Arapça, Farsça ve Rusça kelimelerden yakınıyordu. Yazı devrimi ile birlikte dil devrimine de geçilmek isteniyordu. Önce Türkçenin gramer kurallarının belirlenmesine çalışılıyordu. Çünkü bu kuralların yeterince bilinmemesi veya bunlara uyulmaması yüzünden dilde kargaşa olduğu görülüyordu. Aynı kelime Bakü'de, Nahçıvan'da, Tiflis'te, Kars'ta başka başka telaffuz ediliyordu. Azerbaycan'daki aydınlar bu soruna da eğilmişlerdi ve bilimsel terimleri Türkçeleştirmeye koyulmuşlardı (Şimşir, 1991: 7).

Azerbaycan'da yazı devrimini yapmak amacıyla 1922 yılında Bakü'de kurulmuş olan Yeni Elifba Komitesi özel bir dernek gibi işe koyulmuştu. Arkasında devlet desteği yoktu. Bu yüzden başlangıçta cılız bir hareketti. Latin harfleriyle basılan ilk Türkçe gazete Yeni Yol'un ilk sayısı ancak 37 adet dağıtılabiliyordu. Azerbaycan'da, Kafkaslarda ve genellikle Sovyetler Birliğinde yayımlanan öteki bütün Türkçe gazeteler Arap harfleriyle çıkıyordu. Bunlar arasında Latin harfleriyle yayın hayatına atılan "Yeni Yol" gazetesi pek cılız kalıyordu. Ama bu hareket kısa zamanda tutundu ve Azerbaycan dışında da yayılmağa başladı. Bunun üzerine 1923 yılında Azerbaycan Sovyet Hükümeti de yeni yazı kampanyasına destek vermeğe başladı. TBMM Hükümetinin Bakü'deki temsilcisi Memduh Şevket Esenal Bey, 21 Nisan 1923 günü Ankara'ya şunları rapor ediyordu:

"Bu mesele bidayette Bolşevik fırkasına mensup olmayan bazı gençler tarafından ileri sürülmüş idi. Sonradan Neriman (partili) ve bazı onun gibi şahıslar da buna taraftar oldular. Bunun da başlıca sebebi, lisan-ı resmiyi süratle Türkçeleştirerek, daireleri Rus ve Ermenilerin istilalarından kurtarmak idi. Çünkü Türkçe yazılıp okunamamasının yegâne sebebi huruftan ibaret olduğu zannolunuyordu. Bidayeten Ruslar bu meseleye aleyhtar iken bazı taraflardan vuku bulan itirazat

onların gözlerini açtı və Latin hurufunu kabul taraftarı oldular. Mesele İcraiye Komitesinə vaz olunaraq təsdiq etdirildi. Bu sene (1923) de mekteplerde tətbiqinə qərar verildi...” (Şimşir, 1991: 11-12).

Gürcistan'da yeni Türk əlifbasını yaymaq üçün partiya təşkilatı işə qoyuldu. Tiflis'te 1921 yılından bəri qəski hərflərlə yayınlanan “Yeni Fikir” qəzetəsi, iki sayfasını yeni Türk hərfləriylə yayımlamaya başladı və bu sayfalara “Işık Yol” adını verdi. “Işık Yol”un ilk sayısı 1924 Mart ayının başında yayımlandı və “Yeni Fikir” qəzetəsinin eki olaraq dağıtıldı. Tiflis yeni əlifba komitəsi, 28 Şubat 1924 günü quruluşunu tamamladı. Bir həftə kədar sonra 9 Martta ilk yeni əlifba kursunu açtı. Buna ilk günde 72 kişi katıldı (Şimşir, 1991: 13).

5 Mayıs 1924 tarixində yayınlanan həftəlik bir qəzetə olan “Yeni Yol”da əlifba dəyişikliyi qonusundakı təzələrdən birisi yer almaktadır. Yazı Behremov tərəfindən kələmə alınmışdır. Burada özəlliklə Arap əlifbasının Türklərə İslamiyyət'le birlikdə zorla qəbul etdirildiği, bu əlifbanın mollalar üçün Kuran okuyup, dualar yazmanın dıışında başqa bir işə yaramadığı, qramer yapısı itibariylə də Arap əlifbasının Arapların dil və tələffuzlarına uyğun olaraq dūzenləndiyi, bu əlifbanın sadəcə üç səslı hərftən oluştuğu, Türkçenin isə dokuz səslı hərfinin olduğuy və dolayısıyla Arap əlifbasının qramer olaraq Türkçeyə uymadığı anlatılmaktadır. Yazar şöyle devam eder: “Bu hərflərlə Arap kəndi dilində düzgün yazıp, bəlki də okuyabilir, amə Türklərin bunu yapması zordur, çünkü bazı səslərin iki, üç vəya dōrt şəkli mevcuttur.” Bunun dıışında hər Arap hərfinin dōrt şəklinin olduğundan, başta, ortada, sonda və tek; noktalamaların və hərəkələrin çokluğundan bəhsedilməkdə, bunun isə eğitimi aksattığından və Türkçenin saflaşmasına engel olduğundan bəhsedilməkdədir. Makalənin devamında isə Latin əlifbasının Türkçeyə uyğunluğu və hək eğitiminin hızla ilerleməsinə əlverişli olduğuy anlatılmaktadır. Yeni əlifba qonusunun 65–70 yıl kədar əncə ilk dəfə Ahundov tərəfindən ortaya atıldığı, amə bunun bir nəuəç vermədiyi də vurgulanmışdır. Ayrıca, Məsəvat Hükümeti dönəmində bilə əlifbanın ıslahı üzərində durulduğuy, amə dəvletin işğal nəuəçü sona erməsi ilə bu proqenin kəğıt üzərində kaldığı da anlatılmaktadır. Şura Hükümeti dönəmində bu işə ciddi yanaşılmış, Yeni Türk Əlifba Komitəsi qurulmuşdur. Bu komitə bütən Dōğu ölkələrində Türkiistan, Buhara, Başkurdistan, Tataristan, Türkiyə və Azərbaycan'ın kəzalarında şubələr oluşturaraq əlifbanın yayılması qonusunda önəmli işlərə imza atmışdır. Ayrıca, Neriman Nerimanov'un yeni əlifba qonusunda təşəbbüsqarılardan birisi olduğundan və Moskova'da bu əlifbəyi umum Rusya Türkləri arasında yayma faaliyyətinə qəçtiyi də burada vurgulanmaktadır. Yazının sonunda isə əlifba qonusunun çōzölənmesi üçün Türk Həqlərinin Qurultayının çağırılması qerektiği ifadə edilmişdir (“Yeni Yol” qəzetəsi, 5 Mayıs Çarşamba, 1924, no: 10 (64)).

16 Kasım 1924 tarixli “Yeni Yol” qəzetəsində əlifbanın uygulanması qonusunda bir yazı daha yayınlanmışdır. Bu yazı Gürcistan'ın Borçalı vilayətində yaşayan Türk asıllı E.Karabağlı tərəfindən kələmə alınmışdır. Burada Gürcistan “maarif komiserliqinin” emriylə Türk okullarında dərslərin yinə də əski yōntəmlə yapıldığından bəhsedilməkdə, bundan duyulan əndişə dilə qətirilməkdədir.

23 Kasım 1924 tarixli “Yeni Yol” qəzetəsində də bu qonu üzərində bir makələ yazılmışdır. Yazı “Yeni Əlifba və Türk Ziyalıları” olaraq adlandırılmaktadır.

19 Aralık 1924 tarixli “Yeni Yol” qəzetəsində Ziyət Novşirinov isimli bir yazar “Arap Hərfləri Nədən Türk-Tatar Dillərinə Yaramır” başlıklı bir yazı yayınlamışdır. Yazıda özəlliklə qramer yapısı itibariylə Arap əlifbasının Türkçeyə uyarlanmasındakı problemlərə değinilmişdir: “Türk-Tatar həklləri uyuyanda, maarif və mēdēniyyət həkylatı aşığı olanda, yazı ilə lap az iş qöröləndə Arap hərflərinin Türk-Tatar dillərinə yarayıp yaramadığını başa düşənler yoktu. Həbələ o zamanın yazı və çap (matbaa) təkniği ilə bu cür bir təkseri mēydana çıkaramazdı. Maarif və mēdēniyyət həkylatının yazı vasitəsilə olan kolları Arap və Fars dillərində əl yazısı ilə qədirdi. Türkçə yazı yalnız səyrək səyrək tapılan şairlərin şiirlərində, kasidələrində, tarifnamələrində olurdu. Fakət burada da Arap hərflərinin Türkçeyə tətbiqində binlərcə çetinlik vardı. Əvvəlinci çetinlik Arapçanın əvəzlər usulündəki katmərlik və qarışıklıqtaydı.”

“Yeni Yol” qəzetəsinin 22 Aralık 1924 sayısında da Ziyət Novşirinov “Arap Hərfləri Nədən Türk-Tatar Dillərinə Yaramır” qonusunda yazmaya devam etməkdədir.

Ziyət Novşirinov “Yeni Yol” qəzetəsinin 23 Aralık 1924 sayısında da Arap əlifbasının Türkçeyə uyarlanmasındakı zorluqları örnəklərlə açıqlıyor: “Bütən bu noktayı nəzarlardan da Arap

alfabesi Türk-Tatar dillerine yaramır. Bütün bu terakkileri elde etmək və orta asrılıktan kurtulmaq üçün Türk-Tatar halklarının Arap alfabesini bırakarak dilin ses usullerine ve zaman, teknik, fen taleplerine cevap verebilecek yeni alfabe, Latineden Türk-Tatar dillerinin bünyesine göre yapılacak yeni Türk alfabesine geçmek zaruridir.”

26 Şubat - 6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de Birinci Uluslararası Türkoloji Kongresi toplandı. Kongreye 131 delege katıldı Bunların 98'i Türk-Tatar, 33'ü yabancıydı. Kongrede Türkiye'yi Fuat Köprülü ile İstanbul Tıp Fakültesi hocalarından Dr. Hüseyinzade Ali Bey temsil ettiler. Kongrede görüşülen konuların en önemlilerinden birisi yazı sorunuydu. Sovyetler Birliği Türklerinin Arap yazısından Latin yazısına geçişlerinde Bakü Türkoloji kongresinin önemli bir yeri vardır. Yazı konusunda genel görüşler ortaya atıldı:

- Türkçedeki bütün kelimeler, bu arada Türkçeye girmiş olan Arapça kelimeler için bir tek imla kuralı uygulanmalıdır,
- Çeşitli ortograf ilkeleri içinde Türk diline en uygunu fonetik imla ilkesidir,
- Fonetik imla ilkesine en uygun alfabe, Azerbaycan'da kullanılmğa başlanan Latin kökenli Türk alfabesidir,
- Yeni Türk alfabesinin imla bakımından çeşitli üstünlükleri vardır: Bu alfabe ile özel isimler ve coğrafi isimler büyük harflerle yazılabiliyor, kelimeler hecelere ayrılabilir, sesli harfler kelimelerde vurgulanabilir ve dolayısıyla çocuklar doğru okuyup yazabiliyor (Şimşir, 1991: 17).

Bakü kongresi, tartışmaları tamamladıktan sonra alfabe konusunda şu karar örneğini onayladı:

“1. Kongre, yeni Türk alfabesinin Arap alfabesine ve ıslah edilmiş Arap alfabesine teknik üstünlüğünü ve yeni alfabenin kültürel ve tarihsel alanda gittikçe artan önemini belirttikten sonra yeni alfabenin ve bunu uygulama yönteminin Türk-Tatar bölgelerinde ve cumhuriyetlerinde benimsenmesini bu Sovyet birimlerinin her birinin kendi yetkisine bırakır.

2. Kongre ayrıca, yeni Türk alfabesinin Azerbaycan'da ve birkaç başka bölgede ve cumhuriyette benimsenmiş olmasının son derece önemli olduğunu da belirtir. Kongre, Azerbaycan'ın ve öteki cumhuriyetlerin deneyimlerini ve yeni alfabe öğrenme yöntemlerini, ilerde kendi ülkelerinde de uygulamak üzere, öğrenmeleri için Türk-Tatar halklarına çağrıda bulunur.”

Bu karar 7 olumsuz ve 6 çekimser oya karşı 101 oyla alınmıştı. Olumlu oyların 6'sını Ruslar, 95'ini Türkler vermişlerdi (Şimşir, 1991: 19).

Aslında Sovyet idaresi, 1930'da Türk topluluklarının alfabesini resmen Ruslaştırmaya karar vermişti. Fakat bu husustaki fikirlerin izlerini daha önce de görmek mümkündür. Mesela, 1924 yılında Türk dilleri için Latin alfabesinin hazırlanması sırasında Sovyet İlimler Akademisinin antropoloji ve etnografya müzesinde Leningrad Üniversitesi Filoloji Topluluğu'nun Dilbilim Dalı'nda L.V. Şerba başkanlığında, Latin harfleriyle ilgili muhtelif projeler müzakere edilmiştir. Komisyon “artık ilgili müesseseler tarafından da kabul edilmiş bulunan Latin alfabesini” esas olarak almış fakat aynı zamanda şunu da açık olarak belirtmiştir ki: “Bütün Türk toplulukları için müşterek bir alfabe temel olmak üzere Latin alfabesi, Rus alfabesine nazaran, ilmi bakımdan hiçbir üstünlük göstermemektedir” (Temir, 1976: 1396).

1939–1940 yıllarında Stalin İkinci Dünya Savaşını fırsat bilerek Sovyet Türklerine Kiril (Rus) alfabesini empoze etti. Sovyet Türklerinin 1927–1931 yılları arasında benimsemiş oldukları bileştirilmiş Türk alfabesi ortadan kaldırıldı. Türk alfabesinin yerini Kiril alfabesi aldı. Sovyet Türkleri zorla Kiril alfabesine sürüklenince, Türk alfabe birliği parçalanmış oldu. Kaba bir Ruslaştırma politikasına hedef olan Sovyet Türkleri, Türkiye Türklerinden uzaklaştırıldılar (Şimşir, 1991: 29).

Sovyetler Birliği sınırları içindeki Türkler de birbirlerinden uzaklaştırıldılar. 1930'larda bir tek alfabe kullanan bu insanlara ayrı ayrı Kiril alfabeleri kabul ettirildi. Bir tek alfabe yerine yirmi kadar değişik alfabe empoze edildi. Yani, Sovyet Türkleri alfabe bakımından yirmi kadar parçaya bölündü. Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde ve çeşitli özerk bölgelerde yaşayan Türklere empoze edilen Kiril alfabelerinin hiçbiri birbirinin aynısı değildi. Aynı soydan olan, aynı dili konuşan ve daha dün aynı alfabe

kullanmış olan bu insanlar şimdi birbirlerinin yazılarını anlayamaz duruma düşürülmüşlerdi (Şimşir, 1991: 29).

Sovyet rejiminin temel amacı Türk Halk Cumhuriyetlerine kültür temelinde birbirinden farklı birer alfabe kabul ettirerek, eğitimde Rus dilini yoğunlaştırarak ve iki dilli birer toplum yaratarak Türk boylarına Rus kültürünü aşılama; dolayısıyla Türk kültürünü parçalamaktı (Korkmaz, 2006: 8).

Rus harflerinin kabulü sırasında, Latinleşme kampanyasını canlandıran ve ilgi ile takip olunan fonetik ve kelimeler üzerindeki nispeten serbest münaza münakaşalar artık mevcut değildi. Yerli liderlerinden mahrum kalan Rus olmayan milletler ürkmüşlerdi. Onlar şimdi sanki yazının Ruslaştırılmasına boyun eğmek mecburiyeti karşısında bulunuyorlardı. Sovyet idaresi de, Rus harflerinin kabulünün, Rus olmayan milletlerin Ruslaştırılması için yapıldığını gizlemeye lüzum görmüyordu. Çok geçmeden bu değişimin Rusça olmayan dillere Rus kelimelerinin alınması hususunu kolaylaştırdığı görüldü (Temir, 1976: 1396).

1920–1930 yıllarında Sovyet rejiminde yetişmiş olan birçok Türk şairi, tiyatro yazarı, gazeteciler ve diğer münevverler, büyük katliam esnasında yok edilmişlerdi. Sonra bunların eserleri de ortadan kaldırıldı ve okunması yasaklandı. Sovyetler için tarihin yeniden yazılması, eskiden basılmış olan milyonlarca cildin ortadan kaldırılması lazımdı. Alfabe değişikliği bu işi kolaylaştırdı. Zaman komünistlerin maksatları için işliyordu. Latin alfabesiyle yazılan eserler gittikçe azalıyor ve Rus alfabesiyle yetişen yeni nesil için elde edilmesi güç bir hal alıyordu (Temir, 1976: 1396).

1939'daki alfabe değişikliği konusu Azerbaycan basınında yer almaktadır ve bu dönemde genellikle propaganda amaçlı yazıların yazıldığı dikkati çekmektedir.

21 Mayıs 1939'da "Muallim Gezeti" (Muallim Gazetesi) "Yeni Azerbaycan Alfabesini Tartışıyoruz" isimli makale yayınlamıştır. Makalede büyük tarihi geçmişi olan Azerbaycan'ın yüzyıllar boyunca siyasi, iktisadi ve bilim olarak Arap-Fars, etkisi altında olduğundan bahsedilmiş, Arap alfabesinin zorluğu anlatılmıştır. Ayrıca, XIX. Yüzyılın ortalarında M.F. Ahundov'un Arap alfabesine karşı çıktığı ve yeni alfabe için reform yaptığı fakat bunun İran'daki feodal dini gruplar ve Osmanlı Sultanları tarafından örtbas edildiği de anlatılmaktadır. Makalede ayrıca M.F. Ahundov'dan sonra Seyit Azim Şirvani, M.A. Sabir ve diğer aydınların Azerbaycan halkını Batı medeniyetini öğrenmeğe çağırdıklarından da bahsedilmiştir. Ayrıca, Latin alfabesinin olumlu yanlarıyla birlikte, Rus alfabesine geçilmesiyle birlikte Rusçanın daha çabuk ve daha kolay bir şekilde öğrenilebileceğinden de bahsedilmektedir. Bunun dışında, Rus alfabesinin kabul edilmesinin Azerbaycan halkının siyasi ve kültürel anlamda kalkınması için önemli bir faktör olacağı da burada belirtilmiştir (Ahundov S., 1939: no 19 (212)).

12 Ağustos 1939 tarihinde yayınlanan "Kommunist" gazetesi de "Yeni Azerbaycan alfabesi Projesini Tartışıyoruz" isimli makale yayınlamıştır. Makalede yeni Azerbaycan alfabesi örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır. Tartışmalı bir harf olan "j" (ses olarak Türkiye Türkçesinde "y"yi ifade eder) üzerinde durulmuştur (Zeynalov, 1939, no: 184 (5716)).

Ayrıca, "Kommunist" gazetesi daha sonraki yayınlarında yeni alfabe öğrenenlere yardım amaçlı dersler yayınlamıştır. Bunlardan birisi 16 Kasım 1939'daki "Kommunist" gazetesinde yayınlanmıştır.

20 Kasım 1939 tarihinde yayınlanan "Muallim Gazetesinde G. Aslanova'nın "Yeni Azerbaycan Elifbası Hoşbaht Halkımızın Medeni Tarihinde Yeni Parlak Bir Sayfa Açıyoruz" isimli yazısı yayınlamıştır. Ayrıca bu sayıda yeni alfabe öğrenenlere kolaylık sağlamak amacıyla dört ders eklenmiştir. Alfabe örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Bunların dışında da gazetelerde alfabenin kısa sürede öğrenilebilmesi için dersler ve propaganda amaçlı yazılar yazıldığı da görülmektedir. Örneğin, 21 Kasım 1939'da yayınlanan "Komünist" gazetesinde yayımlanan "Rus Elifbası Grafikasını Esasında Düzeltilmiş Azerbaycan Elifbası" adlı yazı buna örnek olarak gösterilebilir.

1941'de harbin başlamasıyla Sovyetlerin Alman istilasını önlemeye çalışmaları yüzünden ve mevcut itaatsizlik ve memnuniyetsizliği gidermek amacıyla birçok yerde komünist tazyiki azalmıştı. Bütün bunlar, Rus alfabesini öğrenmeye icbar edilen toplulukların harp bitinceye kadar arzu ettikleri şekilde hareket etmelerine ve diledikleri yazıyı kullanmalarına vesile oldu. Harp bittikten sonra komünistler tekrar memleketin dâhili işlerini ele aldılar. Yeni tasfiyeler başladı. Yerli kültüre

yapılan zalimce hücumlar sürətlə ilerledi ve Stalin'in ölümünden üç yıl evveline kadar en yüksek haddini buldu. Harpten sonra Ruslaşdırma belirli alanlarda fazlasıyla başarılı olmaya başladı. Rusça kelimeler, siyasi, ekonomik, ilmi ve teknik alanların çoğu için mecburi tutuldu (Temir, 1976: 1396).

1991 yılında Sovyetler Birliđinin parçalanmasından ve Asya'da bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin kurulmasından sonra kendini gösteren yeniden yapılanma sürecinde çeşitli konular yanında, alfabe ve ortak yazı dili konusu da gündeme gelmiştir. Bu konunun yeniden gündeme getirilmesinin nedeni, Türk Cumhuriyet ve topluluklarının kendi kimliklerini güçlendirme yanında, yeni dünya şartlarının gerekli kıldığı deđişim ve gelişmelere de ayak uydurarak daha ileri bir gelişme düzeyine ulaşmaktı. Bu nedenle 18-20 Kasım 1991 tarihleri arasında, İstanbul'da Türk dünyasından Türk dünyasından gelen deđerli düşünce ve bilim adamlarının katkıları ile Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu yapılmış ve oy birliđi ile bazı tavsiye kararları alınmıştır. Genel duruma bakılırsa bugün için Türk dünyasında daha birleştirici ve bütünlleştirici bir alfabe birliđi kurulamamıştır (Korkmaz, 2006: 11).

KAYNAKÇA

1. Ahundov S. "Yeni Azərbaycan Elifbasını Müzakere Edirik", "Muallim Gezeti" 21 Mayıs 1939, no 18
2. Aslanova G. (SSCB Baş Sovyeti Milletler Sovyetinin Başkan yardımcısı) "Azərbaycan Halkının Yeni Alfabeti" "Muallim Gezeti" 20 Kasım 1939, no 38
3. Azərbaycan Sovyet Ensiklopediyası (ASE) IV. cilt 19, Bakû 1980
4. Ergin M. "Türklerde Yazı ve Alfabeler", Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976
5. İslam Ansiklopedisi, EBCED maddesi, cilt,4, İstanbul, 1964
6. "Kommunist" gazetesi, 21 Kasım, 1939, no, 266, "Rus Elifbası GrafİKası Esasında Düzeltilmiş Azərbaycan Elifbası"
7. Korkmaz Z. "Türk Dünyasının Ortak Kültür Deđerleri Açısından Alfabe ve İletişim Dilinde Ortaklık Üzerine", Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Azərbaycan Respublikası Təşkil Nazirliđi I. Türkoloji Qurultayının 80 Yıllık Yubileyine Həsrolunmuş Elmi Konferansın Tezleri, Bakü, 23–25 Mayıs, 2006
8. "Rus Elifbası GrafİKası Esasında Düzeltilmiş Yeni Azərbaycan Elifbası" "Kommunist" Gazetesi, 16 Kasım 1939
9. Şimşir B. "Azərbaycan'da Türk Alfabeti. Tarihçe", Ankara, 1991
10. Temir A. "Dış Türklerde Dil ve Yazı", Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1976
11. Zeynalov Y. "Yeni Azərbaycan Elifbası Proyektini Müzakere Edirik" "Kommunist" gazetesi, 12 Ağustos 1939, no 184 (5716)
12. "Yeni Yol" gazetesi, 5 Mayıs Çarşamba, 1924, no 10 (64),
13. "Yeni Yol" gazetesi, 16 Kasım, 1924, VI-XII. Aylar, no, 14–57
14. "Yeni Yol" gazetesi, 23 Kasım, 1924, no,38
15. "Yeni Yol" gazetesi, 19 Aralık, 1924, no:47
16. "Yeni Yol" gazetesi, 22 Aralık 1924, no:49
17. "Yeni Yol" gazetesi, 23 Aralık 1924, no:80

Vefa KURBAN, Assoc. Prof. Dr.
Izmir Ekonomi University, Izmir-Turkey

Gülmira KURUOĞLU, Prof. Dr.
Dokuz Eylül University, Faculty of Letters, Izmir-Turkey

The effect of the First Turkological Congress on development of the alphabet in Azerbaijan

Summary

Throughout history Turks have used a variety of texts and alphabets. Gokturk, Uighur, Arabic and Latin alphabets have become Turkish national alphabets. To this alphabets can be added, the Kiril alphabet which has been used in Turkish Republics of the former Soviet Union as fifth public alphabet.

The problem of alphabet of Turks was one of the most important subjects in the First Turkological Congress which was hold in Baku-Azerbaijan on February 26-March 6, 1926. The First Turkological Congress played a major role on the change of the Arabic alphabet to the new Turkish alphabet with Latin letters in Azerbaijan and other Turkish republics of Soviet Union. Besides, the Congress expressed that the adaptation of the new Turkish alphabet in Azerbaijan was very important

Today, when the features of alphabet used in Azerbaijan, and its harmony with other Turkish alphabets and its cultural-political results are taken into consideration, it is understood that this “alphabet issue” has not finished yet.

Key words: First Turkological Congress, Azerbaijan alphabet, Turkish alphabet, Latin alphabet, Cyrillic alphabet.

Qafar Çakmaklı Mehdiyev, Prof. Dr.
Erciyes Üniversitesi Edebiyat fakültesi
Ermeni dili ve Kültürü bölümü Öğretim Üyesi

HRAÇYA ACARYAN'IN 1926 TÜRKOLOJİ KURULTAY'DA SUNUMUNDAKI TÜRKCEDEN ERMENİCEYE GEÇEN KELİMELER KONUSU VE BUNUNLA İLGİLİ ERMENİCE ESERLERİ ÜZERİNE

Türk dilinden Ermenice'ye ve Ermenice'den Türkçe'ye kelimelerin geçmesi ile ilgili ilk bilgiyi XVII. Yüzyılda seyyah Evliya Çelebi hatırlatmıştır. Onun sefer kayıtlarında bu örnek olarak sunduğu böyle kelimelerden onlarca yeri almıştı. Sonralar dilbilimci Robert Dankoff “ Çelebinin sözlüğü” adlı eserinde bunlardan bahis etmiştir. Diğer bilim adamları da hem Ermenistan'da, hem Azerbaycanda, hem de Türkiye'de Ermenice'den Türkçe'ye ve Türkçe'den Ermenice'ye geçen kelimelerden bahis etmişler. Bunların içerisinde en kapsamlı araştırma Hraçya Acaryan'a aittir. O 1902. ve 1926 yılında Türkoloji Kurultaylarda bu konu ile ilgili geniş sunumlar yapmış ve konuyu daha sonraki eserlerinde incelemiştir.

Acaryan kimdir? Ermeni bilim adamı, profesör Hraçya Acaryan İstanbul'da , kunduracı ailede doğmuş, Ermeni Okulu'nda okumuş, Paris'te, Sorbonne Üniversitesinde yüksek öğrenim görmüştü. O, 1917 yılında Paris'te Ermeni dilinin 13. Kongresinde yer aldı ve dilbilimcilikle ilgili iki rapor sunmuştu. 1898'de yüksek öğretimden mesleki mezun olduktan sonra Kafkasya'ya gelmiş ve kendini bilimsel çalışmalara adanmıştır. Türkoloji ile ilgili toplantılarda Türkçe'den Ermenice'ye ve Ermenice'den Türkçe'ye geçen kelimeler üzerine çok sayıda çalışmaları olmuştur. Bir süre Erivan Devlet Üniversitesi'nde çalışan ve bilimsel ve pedagojik çalışmalarını devam ettiren Acaryan Türk dilinin araştırılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Hraçya Acaryan Türk dili Kurultaylarında (1902 ve 1926) sunumlar yapmış ve Türk dilinden Ermeniceye 4 binden fazla kelimenin geçtiğini

belirtmişdir. Bilindiği üzere 1902 Yılında Moskova'da Lazarev Enstitüsü tərəfindən tam ismi "Türk dilindən Ermeniceyə keçən kelimələr İstanbul Ermeni halk lehşesinin Van, Karabağ və Yeni Naxçıvan diyalektləri ilə kıyaslaşken" olan kitabı (Ermenicesi: «Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի եւ Նոր-Նախիջեանի բարբառներուն», Մոսկուա-Վաղարշապատ (1902). yayınlanmıştır. Adı geçen kitapta ve onun 4 ciltlik "Ermeni dilinin etimoloji sözlüğü" («Հայերէն Արմաստկան Բարբառան») (1926-1935) kitabında bunlardan geniş şekilde bahis etmiştir. Tam adı "Türk dilinden Ermeniceyə keçən kelimələr İstanbul Ermeni halk lehşesinin Van, Karabağ və Yeni Naxçıvan diyalektləri ilə kıyaslaşken" eserinin yazıldığı dönemde (1902) Türk dili etkili bir dil idi ve Ermenice'ye oldukça fazla kelime geçmesi yazılan eserlerden belli oluyordu. Bu kitapta toplanan kelimelerin kökeni, etimolojisi, Ermeni dilinde seslenme şekli, onun hangi bölgede hangi şekilde kullanılması geniş araştırılarak ortaya konulmuştur. Eser Türk dilinden Ermeniceyə geçen kelimelerden bahis ediyor. O, Ermeni halk dilinde olan kelimeleri titizlikle toplayarak İstanbul ağzında konuşulan kelimeleri sistemleştirmiş ve bu kelimelerin Van, Karabağ ve yeni Nahçıvan diyalektleri ile kıyaslamıştır. Sunacağımız çalışmada amacımız bu kıymetli eseri bilim dünyasına kazandırmaktır. Türk dilinin diğer dillere, o cümleden Ermeniceye ne derecede etkili olduğunu anlatmaktır. Bu kitabın Türk okurlarına tercüme edilerek sunulması neticesinde dilcilik alanında bir ilke imza atılacaktır. Tanınan bilim adamı Hraçya Acaryan'ın tespitleri ile Ermeni dilinin önemli bir bölümünün Türkçe kelimelerinden oluştuğu ve bu dilin yapılanmasında Türkçenin etkin faktörlerden biri olması görülecektir. Bununla da bazı Ermeni yazarların yanlış olarak ortaya attıkları iddialara son verilecektir. Eserin gelecekte Türkçeye çevrilmesinin çok büyük hizmet olacağını da vurgulanmalıdır. Acaryan da araştırmalarında bildirmiştir ki, Ermeni alfabesi ile yazılı dil olarak ortaya çıkan eski Ermenice –Grabar'da Türkçe kelimeler fazla olmasa da vardır, bu ise o demektir ki 1071 Malazgirt savaşından önce de bu coğrafyada yaşayan Türklerin dilinden Ermenice'ye kelimeler geçmiştir. Bu çalışmada adı geçen konuların araştırılmasından bahis edeceğiz. Kuşkusuz ki, esas konu Hraçya Acaryan ve onun Türkoloji Kurultaylarda yaptığı konuşmalar olacaktır.

Mehmet Fatih Kirişçioğlu, prof. Dr.
Gazi üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Ankara-Türkiye
mfatihkr@gmail.com

BAKÜ TÜRKOLOJİ KONGRESİNE KATILAN SAHA (YAKUT) DELEGELERİ

Sovyetler Birliği bazında İlk kez 130'dan fazla delege katıldığı, 1926 yılında Bakü'de gerçekleştirilen Birinci Türkoloji Kongresi bütün Türk halkları için bir dönüm noktası olmuştur. Kongrenin detayları üzerinde daha önce çok bilgi verildiği için fazlaca üzerinde durmayacağım. Kongre, Türklükbiliminin üç temel konusu üzerinde çalışmıştır: Türk tarihi, Türk etnografyası ve Türk dili (Şimşir 1991: 16, Buran 2009: 434, BTK 2008: 15). Kongrede imla problemiyle birlikte hepimizin bildiği gibi alfabe konusu da geniş bir yer tutmuştur. Genellikle tartışmalar Türkçeye giren bütün kelimeler için bir tek imla kullanılması, fonetik imla kullanılması, fonetik imlaya en yakın alfabenin Latin kökenli Azerbaycan alfabesi olduğu, Latin alfabesinin büyük harf yazma, hecelere ayırma kolaylığı, vb. hususlarda olmuştur. 1926 yılında yapılan bu kongreye Saha (Yakut) Cumhuriyetinden devlet adamı, Saha Özerk Cumhuriyetinin kurucularından biri olan İsidor Barahov, klasik yazar Anempodist Sofronov-Alampa, ünlü yazar ve dilci Aleksey İvanov-Künde'nin de katılmış olması önemlidir. Çünkü uzak bir mesafeye ve maddî desteklerin yetersizliğine rağmen bu kongre sonrası Saha Özerk Cumhuriyeti'nde kültür ve imlâ hususlarında önemli değişiklikler olmuştur. Alfabe konusunda Rus türkoloğu Yakovlev şunları söylemiştir:

"Tarihsel bakımdan Rus alfabesi, çar zamanındaki Ruslaştırma politikası ve rus misyonerleri propagandası ile bağlantılıdır. Bu durum, Rus olmayan halkların hoşuna gitmemiştir ve bu halklar ulusal bir yazı sistemi yaratırken Rus alfabesini almak

istememişlərdir. Hatta daha önce Rus alfabesi almış olanlar (Yakutlar gibi) da bunu reddetmişlerdir”.

Yakovlevden sonra konuşan Azərbaycan delegeşi Mehmet Zade, Rus profesörü Jirkov, Pavloviç, Samoyloviç, Avusturyalı Türkolog Paul Wittek, Galimcan Şeref, Barahov ve birçok delege Sahaları örnek göstererek Latin kökenli alfabenin kullanılması gerektiğini savunmuşlardır (BTK 2008: 185, 294, 342, 345, 441). Nitekim bunun sonucunda Moskovadaki merkezî hükümet 11 Mayıs 1927’de kongre sonrası kurulan Yeni Türk Alfabesi Merkez Komitesini ve onun ana tüzüğünü onaylayıp bu komiteyi yeni Türk alfabesini yaymak için yetkiyle donatmıştır (Şimşir 1991: 17-21).

Sahalardan Barahov’un Kurultay başkanlık divanına seçildiğini, kurultay sonrası kararların tashih ve düzeltme komisyonunda da yer aldığını (Nerimanoğlu, Öner 2008: 53,376) ve bir konuşma yaptığını bilmekteyiz (Nerimanoğlu, Öner 2008: 342, 343). Barahov konuşmasında tarihî sebepler sonucunda ana Türk topluluklarından tecrit olduklarını, kendileri için Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmek gibi bir problem olmadığını, devrimden önce Yakut dilinin özelliklerine göre değiştirilmiş Rus alfabesi kullandıklarını, devrimden önce farklı dört alfabe olduğunu bu alfabelerden Böhrling’in hazırladığı alfabenin Bilimler Akademisince kabul edildiğini, devrimden sonra ise S.A.Novgorodov tarafından hazırlanan uluslar arası fonetik transkripsiyona dayanan Latin alfabesi kullandıklarını ifade ettikten¹ sonra konuşmasını şu temenniyle bitirmiştir:

“Ümit ediyoruz ki, Türkoloji Kurultayı’ndan sonra önümüzde Latin yahut Arap alfabesinin üstünlüğü problemi değil, diğer Türk dilleriyle birlikte yakutça için de faydalı olan Ortak Türk alfabesini oluşturmak için perakende teşebbüslerin birleştirilmesi görevi duracak” (BTK 2008: 342,343).

Sahalarla ilgili en geniş bilgiyi M. P. Pavloviç vermiştir. Pavloviç, Türk toplulukları içinde ilk olarak Yakutlar (Sahalar), 1917 yılında Lâtin alfabesini kullanmaya başladılar. Sahalar Müslüman olmadıkları için Arap alfabesini hiç kullanmamışlardı. Esasen 20. yüzyıl başlarına kadar bir yazı dilleri de yoktu. Bir Saha Türkü olan Semen Andreyeviç Novgorodov (1892-1924) ,N.E.Afanasyev ile birlikte hazırladıkları 33 harften müteşekkil Sahaca Alfabe Kitabı (Saxalı Suruk-Biçik, Yakutsk,1917)’ nı 1917 yılında bastırmıştır (Kirişçiöglü 1999:127).

Bundan sonra da ilk Latin harfi uygulaması Azerbaycan’da olmuştur. Azerbaycan Türkleri 1922 yılından itibaren Lâtin harfleriyle gazete çıkarmaya başladılar. 1926 yılına geldiği zaman Kafkasya Türkleri arasında Lâtin alfabesinin kullanılması oldukça yaygınlaşmıştı (Şimşir 1992:100).1926 yılında yapılan Bakû Türkoloji Kongresi’nin bu sürece katkısı büyüktür. Kongre, Lâtin alfabesini Türk cumhuriyet ve topluluklarına tavsiye etme kararı aldı. 1926’da çalışmalarına başlayıp 11 Mayıs 1927’de resmîleşen "Yeni Türk Alfabesi Tüm Sovyetler Birliği Merkez Komitesi", 3–6 Haziran 1927’de Bakû’da yaptığı birinci kurultayda Prof. Bekir Çobanzade’nin rapor ve teklifi üzerine yeni Türk (Lâtin) alfabesinin birleştirilmesine karar verdi ve "Birleştirilmiş Yeni Türk Elifbası" adı verilen Lâtin alfabesini kabul etti. (Şimşir, 1995: 131 vd.). 1927–28 ders yılında Azerbaycan yeni alfabeye resmen geçti. Ercilasun 1993:X,XI).

Şimdi bu kongreye katılan Saha delegasyonu hakkında bilgi vermek istiyorum:

İsidor Nikiforovich Barahov (1898-1938) Kurultaya Yakut (Saha) delegasyonu başkanı olarak katılan Barahov, Yakutistan’daki Sovyet iktidarının organizatörlerinden biri olup Xarbalaxskom Naslegi Verxenvulyuysk köyünde doğdu. Yakutskda eğitimine devam ederken siyasî faaliyetlere katılan ve öne çıktığı için 1918’de sürgüne gönderilen siyasetçi 1920 yılı yazına kadar öğretmenlik yapmıştır. Bu tarihten sonra YKP içinde hızla yükselerek 1921’de Vilyuy bölge sekreterliği, Yakutistan polütbüro sekreterliği, Yakut bölgesel komitesi birinci sekreterliği, gibi görevlerde bulunmuştur.1921 yılında Moskovadaki KP toplantısına devlet başkanı P. A. Oyuunskiy ile katılan iki kişiden biridir. Barahovun pek çok siyasî görevleri üstlendiği bilinmektedir.

¹ Birinci Türkoloji Gurultay 4 Mart sabah ve akşam oturumları (Barahov) //Kommunist.-1926 7 mart (No. 56).-s.2 (Arap harfli).

Barahov İ.N. İtogi 1-go Vsesoyuznogo tyurkologičeskogo s’ezda 26 fevral’- 6 Mart 1926g//Kaspi.-2006.-23-24 fevrale.(BTK 2008: 28,47)

Hükümetdə Tarım bakanlığı da yapan Barahov 1937 yılında başbakan seçilmişdir. Ancak 3 Şubat 1938'de "anti-Sovyet milliyetçi örgüt" kurmaktan Moskova'da tutuklandı. 15 Eylül 1938'de SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri ölüm cezasına çarptırıldı ve aynı gün ceza infaz edildi. 31 Ekim 1956 SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Heyeti kararı rehabilite etti. Kendisiyle ilgili bilgilerin bir kısmı hala arşivlerde erişime açık değildir.

Aleksey İvanov- Künde (16.01.1898-30.10.1934), Suntar ilçesinde doğdu. İrkutsk Öğretmenlik Ruhban Okulunda okurken siyasî faaliyetlere katıldı.1917-23 yılları arasında öğretmenlik yapan Künde1924 yılından itibaren SSCB Merkez Yayınevinin Yakut Bölümünün genel sekreteri olmuştur. 1926 yılında okuma kitabı ve dilbilgisi kitabı hazırlayan yazar, 1927-1929 yılları arasında Kım gazetesinin editörlüğünü, 1929-1931 yılları arasında Yakut kitap yayıncıları editörlüğünü yapmıştır.1931 yılında, YASSR Başkanlığının Yeni Alfabenin Komitesi Bilimsel Sekreteri olan Künde 1934 yılında bilinmeyen bir sebepten ölmüştür. Edebiyatın hemen her dalında eserler vermiştir. Onun tabiat ve köy hayatı tasvirleri Saha şiirinin en seçkin örneklerini teşkil eder. Eserleri arasında Traktorist "Traktörcü", Bastaki Xaar "İlk Kar", Sayıññı"Yaz", Sarsıarda "Sabah", Töröobüt Sir "Doğduğum Topraklar", Kühün"Sonbahar Zamanı" ve Ol Cıllar "O Yıllar" adlı Piyesle Marba "Marfa" adlı hikâye kitapları vardır.

Anempodist İvanoviç Sofranov -Alampa (1886-1935) 1886'da şimdiki adıyla Tatta Rayonunda doğdu. Küçük yaşta yetim ve öksüz kalan Sofranov'u Aldan'da bulunan ve daha sonra Saha aydınlarını temsil edecek bir eğitimci olan abisi Vasilyev eğitti. 1907'de iş bulmak için geldiği Yakutsk'da Saxa Oloğ adlı gazetede bir müddet çalıştıktan sonra, gazetenin kapanmasıyla değişik işlerde çalıştı. 1912 yılında Kulakovskiyle tanışana kadar Krilov'un fabllarını tercüme eden yazar, ilk edebî eserlerini bu tarihten sonra vermiştir. 1912-13 yıllarında Saxa Sañata adlı dergide çalışan yazar, bu fablları ve İye Doydu "Anayurt" adlı şiirini bu dergide yayımlamıştır. Yazar, bu şiirinde buz ve karlarla kaplı Yakutistan'ı yer altında ölü bir cesete benzeterek baharın gelmesiyle karların eriyeceğini yani Sahaların dirileceğini belirtmiştir. Şiir, muhteva olarak Çar'a karşı savaşmak gerektiğini anlatmaktadır. 1919 yılında "Şair Petr Çernix'e", "Melek ve Şeytan" şiirlerini kaleme almıştır. Melek ve Şeytan şiiri, I. Dünya Savaşı'na karşı tepkiyle kaleme alınmıştır. Aynı yıl yazdığı Çadañı Çakıp "Zavallı Yakup" adlı piyesi Sahaların günlük hayattaki zorluklarını dile getirmektedir. Yazar, 1915-16'da kaleme aldığı Taptal "Sevgi" adlı oyununda başlık parasından hareketle eskimiş gelenekleri eleştirir. Yazarın bunlardan başka Būdürüybüt Kömmöt "Düşen Kurtulmaz" (1917-18), Olox Carabata "Hayat Bataklığı", "Vasiyetsiz Cimri" (1921), "Allah'ın Cezası", "Herşey Ondandır" gibi piyesleri; "Gençlikte", "Atama Mektup", "Dost", "İnsan", "Dinleyin", "Ruhların Şarkısı" gibi şiirleri de bulunmaktadır.

Sofranov, 1921 yılında Mañçari adlı kültür-eğitim kurumunun başkan yardımcısı oldu. Daha sonra bu kurum Saxa Omuk "Saha Milleti" adını aldı ve Sofranov buranın başkanı oldu. Ardından Çolbon dergisinin yazı işleri müdürlüğünü, Saha Yazılı Eserler Komisyonu'nun başkanlığını, Saha Millî Tiyatrosu'nun yöneticiliğini yaptı. Bu dönemde Komünist Partiyle arası iyi olan Sofranov, tiyatro eğitimi yapması için Moskova'ya gönderilmiştir. 1926 yılında yapılan Bakü Türkoloji Kongresine katılmıştır. Belki de bu sebepten 1928 yılında yaptığı bir konuşmadan dolayı haksız olarak 5 yıl sürgüne gönderilmiştir. Sürgünde ağır hastalandığı için serbest bırakılan ve 1934'te Yakutistan'a dönebilen yazar 1935'te vefat etmiştir.

A.E. Kulakovskiy Öksöküleex Ölöksöy (1877-1926) 1877 yılında şimdiki adıyla Tatta Rayonunda doğmuş, 1897 yılında Öğretmen Okulunu bitirdikten sonra bütün Yakutistan'ı baştanbaşa dolaşmış ve Saha dili, folkloru ve etnografyasıyla ilgili birçok malzeme toplamıştır. 1925 yılında da *Saxa Keskile*"Sahaların Geleceği" adlı ilmi cemiyetin üyesi olmuştur. 1909'da kaleme aldığı "Lena'nın Hediyeleri" başlıklı uzun şiirinde Yakutistanın uçsuz bucaksız coğrafyasını anlatmıştır. Saxa Caxtalların Metiriettere"Saha Kadınlarının Portreleri" (1904) adlı uzun şiirinde ise, Yoksul Saha halkının zor hayat şartlarını dile getirmiş, 1907'de Kaççagay Baay"Zengin Cimri" şiirini, 1910 yılında Oyun Tüle "Şamanın Rüyası" adlı şiirlerini kaleme almıştır. Bu şiirinde Kulakovskiy ülkesine birçok insanın göç ettiğinden bahisle yakında Yakutistanın bir sömürge ülkesi haline geleceğini ve buna karşı hazırlıklı olunması gerektiğini ifade etmiştir. Yazarın 1912 yılında büyük bir toplantıda Yakutskay İntelligentsii "Saha Aydınlarına" adlı tebliği yasaklanarak uzun

müddət el yazısıyla kalmış, ancak, 1992 yılında basılabilməştir. Yazar, bu makalesinde ülkenin sosyal ve ekonomik şartlarından kurtulabilmek için hangi yolların izleneceği yönünde düşünceler öne sürmüş, Sahaların geleceği konusunda bütün aydınların ve halkın birlikte karar vermeleri gerektiğini belirtmiştir.

Yazarın diğer eserleri arasında İtirik Burjua İriata "Sarhoş Burjuvanın Şarkısı" (1915), Kuorart Kırğıttara "Şehrin Kızları" (1916), Tia Caxtara "Taşralı Kadın", Törüü Ilğıttan Tünneri Tölkölöx "Doğmadan Lanetlenmiş", Süühün Tuolbut Emexsin İriata "Yüz Yaşındaki İhtiyarın Şarkısı", Sayın Keliite "Yazın Gelişi" (1924) "Kar-Buz Ülkesinin Ordusu" (1925), "Vapur", "Düşünce İle Aklın Tartışması" sayılabilir. Şiirleri İria-Xohoon adı altında 1924 ve 1925 yıllarında yayımlanmıştır. Yazar, 1926 yılında Bakü'de yapılan I. Türkoloji Kurultayı'na delege olarak katılmış, dönüşte uğradığı Moskova'da bilinmeyen bir sebepten hastalanarak 6 Haziran 1926'da (?) Moskova'da ölmüştür. Ancak, yazarın Kongreye katıldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Bazı kaynaklara göre Kongreye katılmadan önce uğradığı Moskova'da ölmüştür (Şamilov Əli Hüseynoğlu, İnternet 1). Tebliğin yazımı biterken son dakikada Saha gazeteci ve yazar Çokuur Gavriilyev, kongreye katılmadan Moskova'da öldüğünü bildirmiştir.

Yuriy Vasilyev, kurultaya katılan Saha delegasyonu ile ilgili bir belgesel hazırlamıştır. Fakat bu belgesel elimizde değildir¹. Ayrıca Barahov'un yazdığı tahmin edilen "Итоги 1-го Всесоюзного Тюркологического съезда ("Хозяйство Якутии ", 1926, № 5, сс. 37-50. В публикуемых материалах сохранены стиль и орфография оригиналов) (İnternet 2)

Sonuç olarak SSCB sınırları içerisinde yaşayan Türklerin 1939 yılından itibaren yeniden alfabe değişikliğine bırakılması bu kurultayda alınan kararları rafa kaldırdığı gibi Stalin'in ölümüne kadar bu kurultaydan bahsetmek de yasaklanmıştır (Kasimov, 2011, s. 10). Bazı araştırmacılar kurultayı Moskova'nın bir fantezisi olarak kabul etse de (Kazımoğlu, 1999, s. 4; Şimşir, 1992, s. 98) Bakü Türkoloji Kurultayı, Türklük bilimi tarihinde kendisinden en çok bahsedilen toplantılardan biridir. Hakkında yapılan her bir çalışma kurultayın siyasi yönünü değerlendirmekle beraber Türkoloji tarihinde birçok ilklere imza attığı, günümüzde bile önemli ve güncel meseleleri tartıştığı görülmektedir (Buran, 2009, s. 435; Buran, 2011, s. 295; Hesenli, 1999, s. 7). Meseleye Sahalar açısından bakarsak, o günün olumsuz şartlarında binlerce kilometre öteden bu kurultaya katılan Sahaların ilim, siyaset ve edebiyat alanındaki bu dört mümtaz şahsiyeti sudan sebeplerle repressiyaya uğramıştır. Bugün Sahaların hürmetle andığı bu şahısların ruhları şad olsun.

KAYNAKLAR

1. (BTK) 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı-Tutanaklar- (çeviri ve aktarma Kâmil Veli Nerimanoğlu, Mustafa Öner) TDK, Ankara 2008.
2. Buran, A. (2009). Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı. Turkish Studies, 4(3), 430-444.
3. Ercilasun, Ahmet B. (1993) Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ankara.
4. Kaluzunski, Stanislaw (1964) "Die Jakatische Literatur" Ph. T. F. c. İL s. 886-895, Wiesbaden. (tercümesi: Yüksel Baypınar. Türk Dünyası Edebiyatı. s. 73-84, İstanbul 1991)
5. Kasimov, C. (2011). Azerbaycan Folklorşünaslığı ve Sovet Totalitarizmi. Bakı: Nurlan Matbaası.
6. Kazımoğlu S. (1999) "Alman Türkologları ve Birinci Bakü Türkoloji Kongresi. (Prof. Dr. Georg Jakob, Prof. Dr. Theodor Menzel, Prof. Dr. Paul Wittek)", 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı Bildirileri (29-30 Kasım 1996) ss. 1-5) Ankara: TDK Yayınları.
7. Kazımoğlu Samir (1997) "Saha (Yakut) Türklerinin Edebiyatı", Türk Topulukları Edebiyatı, c.II, s 26-43, Ankara.
8. Kirişioğlu, Fatih (1998) "Saha (Yakut) Türkleri Edebiyatı ", Türk Dünyası El Kitabı (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları) , c.IV, Ankara, s.501-512.

---

¹ "Yakutistan Delegasyonu 1926 Bakü - Birinci Sovyetler Birliği Türkoloji Kongresinde" Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt 1 . Sayı: 1 . Kasım 2004, Ankara.

11. Kirişçiöglü, Fatih (1999) “Saha Yerinde Alfabe Çalışmaları” , G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Himmet Biray Özel Sayısı, Ankara, s.122–129.
12. Şimşir Bilal N. (1991) Azərbaycanda Türk Alfabeti Tarihçesi, Ankara.
13. Şimşir, Bilal N. (1992) Türk Yazı Devrimi, Ankara.
14. Şimşir, Bilal N. (1995) “Türkmenistan'da Lâtin Alfabetine Geçiş Hazırlıkları”, Türk Dili, sayı: 518 s. 115–138, Ankara.
15. Vasilyev Yuriy (2007) “Yakut Edebiyatının Kurucularından Şair Anempodist Sofronov’un Doğumunun 120. Yıldönümü Kutlandı “Kardeş Kalemler Şubat 2007 s.89-90, Ankara.
16. İnternet 1 <http://www.trtazerbaycan.com/trtworl/az/newsDetail.aspx?HaberKodu=387533b2-d879-44d6-a156-087e8fba4d4b> (Erişim 06.09.2016).
17. İnternet 2 <http://ilin-yakutsk.narod.ru/1999-12/50.htm> (Erişim 08.09.2016).

Məsud Mahmudov, fil.ü.e.d., prof.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, baş elmi işçi
masud@lan.ab.az

I TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ AZƏRBAYCANDA LATİN QRAFİKALI ƏLİFBAYA KEÇİD TƏCRÜBƏSİ

Türk xalqlarının həyatında ən mühüm tarixi hadisələrdən biri olan I Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsi də ciddi müzakirə obyektinə olmuşdur. Qurultay materiallarında türk xalqlarının vahid latın qrafikalı əlifbaya keçidi məsələləri geniş yer tutur. Etiraf etmək lazımdır ki, vahid əlifba problemi indi də ən aktual bir məsələ kimi müzakirə olunmaqdadır və hələ də həllini tapmamışdır. Türkoloji Qurultayın yeni latın qrafikalı əlifbaya keçid barədə qərarı yalnız qardaş Türkiyə və Azərbaycanda reallaşdırılmışdır. Məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbaya keçid təcrübəsi ilə bağlı müzakirələr aparılması faydalı olardı.

2001-ci ilin avqustunda müstəqil Azərbaycan Respublikasının həyatında mühüm bir hadisə baş verdi. Təxminən 10 illik keçid dövründən sonra 2001-ci il avqustun 1-dən Azərbaycanda bütövlükdə və tam şəkildə latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasına keçildi. Yeni əlifbaya keçidin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətinin tarixində olduqca mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq 9 avqust 2001-ci il tarixli Prezident Fərmanı ilə avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü elan olundu. O vaxtdan hər il Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü ən əziz bayramlardan biri kimi qeyd olunur.

Azərbaycan əlifbasının tarixini türk kontekstində araşdırmaq lazımdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı eramızdan əvvəl V əsrdə hun yazıları aşkar edilmişdir. Həmin yazılar əski göytürk yazılarından qrafik cəhətdən fərqlənir. Eramızın VI əsrinə aid tarixi mənbələrdə qədim türk əlifbası haqqında məlumatlara rast gəlinir. Müxtəlif ərazilərdə qeydə alınmış göytürk abidələri isə VII-VIII əsrlərə aid edilir. Sibirdə Orxon-Yenisey çayları ərazilərində türk sarkərdələrinin şərəfinə ucaldılmış qəbrüstü kitabələr qədim türk əlifbası ilə yazılmışdır.

Ərəb istilasından sonra İslam dini ilə bərabər ərəb qrafikası da geniş yayılmağa başladı. VII əsrdən başlayaraq tədricən bütün müsəlman dünyasında bu əlifbadan istifadə olunmağa başladı. Azərbaycanda ərəb əlifbası min ildən yuxarı istifadə olunmuş, bu qrafika ilə xeyli elmi əsər, tarixi xronika, ədəbi-bədii nümunələr yaranmışdır. Lakin, bu əlifbanın türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə yaramadığı danılmaz faktır. Təsədüfi deyil ki, görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, ictimai xadim, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) hələ XIX əsrin əvvəllərində ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi təşəbbüsü ilə uzun müddət mübarizə aparmış, lakin onun cəhdləri səmərəsiz qalmışdır. 1863-cü ildə M.F.Axundov ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ideyasına dəstək almaq üçün İstanbula Sədrəzəm Fuad Paşanın yanına gedir. M.F.Axundov yazırdı: «...yaxşı olar ki, ərəb əlifbasını ləğv edək. Avropa yazı üsuluna keçək,

yəni soldan sağa yazmaq, nöqtələri işlətməyə. Latin yazısında olduğu kimi əlifbaya sait səslər üçün hərflər də daxil edək».

«Pəncşənbə» sözü ilə bağlı M.F.Axundovun yarızarafat, yarıdoğru dedikləri onun ərəb qrafikasına münasibətini bir daha nəzərə çarpdırır: Bir gün Mirzə Fətəli işdən evə çox gec gəlmiş və arvadı bunun səbəbini soruşduqda, o, ərəb əlifbasında çoxlu nöqtə olduğuna və bunların qoyulmasına çox vaxt sərf edilməsinə işarə edərək demişdi: - Pəncşənbənin nöqtələrini qoymağa başım qarışdığından gecikdim!

Çox təəssüf ki, o nöqtələrdən qurtula bilmədik. Latin qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında incə saiti göstərmək üçün yenə nöqtələrdən istifadə olunur.

Lakin, M.F.Axundovun yeni əlifba yaratmaq cəhdi, sonralar onun yenidən bu məqsədlə İstanbulla və Tehrana səfərləri heç bir nəticə vermir, onun yaratdığı əlifba layihələri həyata keçmir. XX əsrin 20-ci illərində yeni əlifbaya keçid, ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması məsələləri yenidən aktuallaşdı. Görkəmli türkoloq-alim, Krımtatar və Azərbaycan dilçisi, ədəbiyyatşünas, şair Bəkir Çobanzadə «Yeni yol» qəzetinə mü sahibəsində məsələyə münasibətini belə ifadə edirdi: «...bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək çətindir. Ərəb əlifbasını islah etmək, yalnız yeni hərflər icad etmək deyil, bəlkə bütün sistemi dəyişmək məsələsidir ki, bu təqdirdə də yeni bir əlifba meydana gətirmiş olur. Latin əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır».

1921-ci ildə Xalq Komissarları Soveti tərəfindən Azərbaycanda Əlifba Komitəsi yaradılmışdır. 1922-ci ildə N.Nərimanovun başçılıq etdiyi xüsusi komissiya geniş müzakirələrdən sonra latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasının layihəsini mətbuatda dərc etdi. 1923-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Şurası 1924-cü ildən başlayaraq, ərəb əlifbası ilə bərabər, yeni əlifbanı rəsmi olaraq dövlət əlifbası kimi qəbul etmək haqqında dekret imzaladı. 1929-cu il yanvarın 1-dən rəsmi olaraq tam şəkildə latın qrafikasına keçildi.

1939-cu ildə isə heç bir hazırlıq mərhələsi olmadan kiril əlifbasına keçidlə bağlı qərar verildi. 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycanda, keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan bir çox digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi kiril əlifbası tətbiq olundu. Həmin il sentyabrın 1-dən məktəblər kirilə keçmiş oldu.

Ümumiyyətlə, əlifbanın tez-tez dəyişdirilməsi hər hansı bir mədəni xalq üçün ağır nəticələr verir. Ərəb əlifbasını dəyişməklə biz minillik tariximizdən, mədəniyyətimizdən, elm xəzinələrimizdən ayrı düşdük. Yenidən latından kirilə keçidlə 15 illik tariximizdən, yazı vərdişimizdən aralandıq. Yeni latın qrafikalı əlifbaya son keçid nəticəsində isə 70 illik tariximizdən, nəşr olunmuş bütün mədəni irsimizdən (bu, heç də az itki deyil, bütün klassik irsimiz, dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı inciləri kirildə çap olunmuşdu) imtina etməli olduq.

1991-ci il dekabr ayının 25-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti «Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar verdi. Bu əlifba kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, türk əlifbası əsasında yaradılmışdır. Bu, türk xalqlarının yaxınlaşması, ortaq türk ədəbi dili, ortaq türk terminologiyası yaradılması sahəsində olduqca mühüm addımdır. Bu baxımdan vahid əlifbanın mövcudluğu zəruri şərtidir.

Yeni əlifbaya keçidin ağrısız və səmərəli olması üçün keçid dövrünün olması mühüm şərtidir. Azərbaycanda yeni əlifbaya keçid prosesi təxminən 10 il olmuşdur. İlk əvvəl olaraq orta məktəblərin birinci sinifləri yeni əlifbaya keçmiş, 10-cu sinifdə artıq yeni əlifbanı mənimsəmiş yeni nəsil yaranmışdır. Həmin ildən ali məktəblərin I kursları yeni abituriyentləri qəbul etmiş, onlar artıq yeni qrafikalı dərsliklərdən istifadə etməyə başlamışlar. Keçid dövrü həm də zəruri Ədəbiyyatın, dərsliklərin, lüğətlərin çapı baxımından zəruridir.

Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinə qayğı dövlət səviyyəsindədir və bir çox hüquqi sənədlər, Prezident sərəncamları ilə tənzimlənir. Onların ən mühümlərini nəzərdən keçirək:

- Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (H.Əliyev, 18 iyun 2001-ci il);
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (H.Əliyev, 4 iyul 2001-ci il);

- Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (H.Əliyev, 9 avqust 2001-ci il);
- Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (H.Əliyev, 30 sentyabr 2002-ci il);
- «Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (H.Əliyev, 2 yanvar 2003-cü il);
- Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında (İ.Əliyev, 12 yanvar 2004-cü il);
- Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi barədə (İ.Əliyev, 12 yanvar 2004-cü il);
- Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı;
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 may 2012-ci il tarixli qərarı. Həmin qərarla Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan

Bu fərman və sərəncamlarla bağlı xeyli iş görülmüş, Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlər həyata keçirilmiş, bütün zəruri ədəbiyyat çap olunmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin dil siyasəti onun layiqli varisi İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir.

Azərbaycan əlifbası keçmiş MDB məkanında yaşayan türkdilli respublikalar üçün örnəkdir. Məlum olduğu kimi, Krım tatarları və Qazaxıstan Respublikasında da latın qrafikalı əlifbaya keçid sahəsində intensiv işlər aparılmaqdadır. Sevindirici haldır ki, bir çox türkdilli respublikalarda latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid təcrübəsi öyrənilir, bizim bu sahədə nailiyyətlərimiz nümunə kimi götürülür. Bu da gələcəkdə ortaq türk əlifbasına keçid prosesini həyata keçirmək imkanı yaradır. Yaxın zamanlarda digər türkdilli respublikalarda da latın qrafikalı milli əlifbaya keçidlə bağlı mühüm qərarların qəbul edilməsi günümüzün reallığıdır.

Masud Mahmudov

I Turkish Congress and the experience of the transition to the Latin graphic alphabet in Azerbaijan

Summary

The information about the experience of transition to the Azerbaijani Latin graphic alphabet is given compactly in the article.

Key words: azerbaijani alphabet, the latin graphic alphabet, congress turkological, the transition period, arabic alphabet

Roza Eyvazova, fil.ü.e.d., prof.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutu
Sosiolinqvistika və dil siyasəti şöbəsi, baş elmi işçi

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYDA QOYULAN MƏSƏLƏLƏRƏ AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN MÜNASİBƏTİ

*Müasir Türk dünyası yeni yüksəliş mərhələsini yaşayır. Bu gün suverenlik əldə etmiş gənc türk cümhuriyyətlərinin bir sırada inamla addımları türk dünyasının xoşbəxt sabahından xəbər verir.
Heydər Əliyev*

Akademik Tofiq Hacıyevın təbirincə deyilsə, türkcə otuza qədər xalqın ana dilidir. Bu gün qloballaşma dövründə siyasi-iqtisadi-mədəni əlaqələri sıxlaşdırmaq üçün bu xalqların bir ünsiyyət (ilətişim) dilinə ehtiyacı var. Bu təcrübə tarixən olub. Zamanında Altaydan Dunaya qədər coğrafiyada yaşayan türklərin yerli təzahürləri ilə yanaşı, bu gün Orxon kitabələrinin dili kimi götürdüyümüz vahid ədəbi dili, ümumi ünsiyyət dili olub. Bu anlaşmanın bu gün də olması imkan verir ki, türkcələrdən birini ortaq ünsiyyət (ilətişim) dili kimi işlədək. Türkcələrdən hər biri öz vətəninə ədəbiyyat, elm, mətbuat, ailə dili kimi bütün imkanlarını saxlamaqla uluslararası tədbirlərdə, siyasi-mədəni toplantılarda ümumi anlaşma üçün türkcələrdən birini işlətmək mümkündür və faydalıdır.

Tofiq Hacıyev İlham Əliyevın çıxışından bir sitat təqdim edir: “Türk dünyası böyük dünyadır. Biz elə etməliyik ki, türk dünyası daha da sıx birləşsin. Bunu etmək üçün bütün imkanlar vardır”.

Tofiq Hacıyev yazır ki, əslində tarix bizə bir şans verib. Daşkənddə, Ankarada, Astanada, Aşqabadda, Bakıda, Ufada, Qazanda, Naxçıvanda, Nukusda, Çimkənddə, İstanbulda keçirilən beynəlxalq – uluslararası mədəni tədbirlərdə, iş adamlarının bir araya gəlməsində, türk dövlət başçılarının sammitlərində hamının anlayacağı bir türk dili işlənsə, gözəl olar, ürəkaçan bir atmosfer yaranar. Türk xalqlarının Dostluq, Qardaşlıq, İşbirliyi (əməkdaşlıq) qurumunun 2008-ci ildə Antalya qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevın çıxışını bütün salon ayaq üstə alqışladı... 2010-cu ildə Bakıda Atatürkün heykəlinin açılışında Türkiyə Cümhuriyyətinin baş naziri (R.E. hazırda Prezidenti) Rəcəb Tayyib Ərdoğanın çıxışı eyni dərəcədə səmimi və sürəkli alqışlarla qarşılandı... Azərbaycanın mərhum Prezidenti Heydər Əliyev riyazi dəqiqliklə düsturlaşdırıb: “Biz bir millət, iki dövlətik”, “Dədə Qorqud kitabı”nın 1300 illik yubileyinə (Bakı, 8 aprel 2000) Qırğızıstanın məsul dövlət adamı bu müdrik kəlamı çox müdrikliklə improvizə elədi: “Biz bir millət, altı dövlətik”. Altı müstəqil türk dövləti (Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycan, Türkiyə) nəzərdə tutulurdu. Bunlar oğuz, qırçaq, karluq dilli dövlətlərdir.

Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili məsələsini aydınlaşdırmaq məqsədilə Tofiq Hacıyev 2001-ci ildə “Ulus” qəzetinin jurnalisti ilə etdiyi mükəliməni aşağıdakı şəkildə nəzərə çatdırır:

- Neçə ildir ki, vahid türk dili ideyası atılıb ortalığa. Bunun reallaşması nə dərəcədə həqiqətə uyğundur?

- Ümumi türk dili formalaşa bilməz. Kimsə ana dilindən əl çəkib, təzə dil yaratmaz. Sadəcə müasir türk dillərindən birini ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul etmək olar. Bu ümumi ünsiyyət dili sənin həmişə işlətdiyin ana dilinin yerinə gəlmir. Sən ailədə, işdə dostlarınla həmişə ana dilində danışacaqsan. Ümumi ünsiyyət dilini başqa türkcələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə beynəlxalq (uluslararası) tədbirlərdə işlətməlisən, o sənın dil açdığın dili, beşik dilini sıxışdırmamalıdır, yoxsa bütün türklər tərəfindən sevilməz, ana dilinə şərək sayılar. Ana dili Tanrı gücündə varlıqdır. Tanrı da ki, bildiyimiz kimi, şərək sevməz.

- Azərbaycan dili bu yerdə şanslıdır mı?

- Bunun üçün dövlətin iqtisadi, siyasi gücü olmalıdır. O güc ancaq Türkiyədədir.

Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, mən bu fikri 1996-cı ildə Ankarada III Uluslararası Türk Dili Qurultayında da demişəm, yeni türk dili yaratmağı donkixotluq saymışam, bu gün də həmin

fikirdəyəm. Dil əlifba deyil ki, gündə dəyişək, imla qaydası deyil ki, mütəxəssislər yığılıb yaxşı-pis bir norma təklif etsinlər. Dil xalq yarananda yaranır, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni şəraitlə bağlı inkişaf edərək, təbii surətdə dəyişir. Dillərin ayrılması təbii prosesdir və bütün dil ailələrində belə olub; ilk insan cəmiyyətlərində bu qədər dil olmayıb. Dil ailəsi anlayışı buradan gəlir... Heç bir türkcənin hüququna toxunmadan, hər birinin tarixi inkişaf yolunu davam etdirməsi şərtilə elə bir məxrəcə gəlmək olar ki, bütün türklər bir dildə danışsınlar.

“İdeyanın tarixcəsi” bölməsində (səh. 10-47) Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, ideya ehtiyacdən doğulur. Ehtiyac duyulanda tarix ideyanı və bu ideyanı düşünənləri yaradır. Türklər üçün ümumi dil məsələsi belə ideyalardandır. Bu ideya o zaman dirçəldi ki, rus imperiyasındakı türklər bir-biri ilə ünsiyyətlərini, qarşılıqlı anlaşmalarını itirirdilər. İmperiya bunu şüurlu şəkildə edirdi. İmperiya türk toplumlarını bir-birindən təcrid edir, hər biri ilə təkbətək öz ünsiyyətini qururdu. İş elə qururdu ki, rus dili türk cəmiyyətlərinə daxil olsun. Bu işi türk ziyalıları ilə, türk elitesi ilə birbaşa ünsiyyətdən başlayırdı. Ancaq bu yola düşənlər xalqın oğulları, bəy, zadəgan nəsilli nümayəndələri olduğundan hər şey çarın düşündüyü kimi olmur. Krım türkü İsmayıl bəy Qaspiralı imperiya ərazisindəki türklərin bir ədəbi dildən istifadə etməsi fikrini irəli sürür. O, bu ideyanı mümkün bilir və üzünü bütün türk dünyasına tutub deyir: “İşdə, fikirdə, dildə bir!”

XIX əsrin birinci yarısında təcrübə iş kimi fəaliyyətə başlayan, Qazan Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində başqa şərq dilləri ilə yanaşı, bir neçə türk dilinin tədrisinə rəhbərlik edən Mirzə Kazımbəy çalışırdı ki, yetişdirdiyi türkoloqlar müxtəlif türkcələrə bələd olsunlar; bir türk dili üzrə mütəxəssis, yaxud bir türkcədə danışan şəxs o biri türkcələri də başa düşsün. Buna görə də o, dərslük mətnlərinin dilini, ümumən, bu prinsiplə tərtib edirdi. Kazımbəyin işi siyasi dəyər daşımırdı, ictimai hərəkətə çevrilməmişdi; adi təcrübə, pedaqoji iş idi.

İsmayıl bəy Qaspiralının ümumi türk ədəbi dili məsələsi siyasi-ictimai məzmun kəsb edirdi. Ancaq İsmayıl bəy Qaspiralı qəzetçilik fəaliyyətində Kazımbəyin 50 il əvvəl başladığı dil təcrübəsini əsas götürmüşdü. Qaspiralının “Tərcüman” qəzeti Krımdan Qafqaza, Türkünə, Volqaboyuna yayıldı, oxundu, anlaşıldı. Bunun bir səbəbi o idi ki, Krım tatarlarının dili oğuz xüsusiyyətli və qıpçaq xüsusiyyətli dialekt əsasında formalaşmışdı. Türkiyə ilə daimi tarixi əlaqə Krım türkcəsində oğuz elementlərini gücləndirdiyi kimi, Qazan tatarları ilə bilavasitə yaxınlıq, folklor-dastan müştərəkliyi qıpçaq faktlarını genişləndirir və yeniləşdirirdi. Bu halda “Tərcüman”ın dilini oğuz və qıpçaq coğrafiyalarının ziyalıları rahat anlamalı idilər. İkinci tərəfdən, İ. Qaspiralı bu işin ustası Mirzə Kazımbəyin iş üslubunu davam etdirərək, şüurlu şəkildə müxtəlif türkcələrin leksik materialından istifadə edirdi.

Rusiya imperiyasının bütün şərqşünaslıq təsisatlarında Türkiyə türkcəsi müntəzəm tədris olduğundan, ümumiyyətlə, Qaspiralı da, başqaları da Türkiyə türkcəsinin qrammatik şəkildələrini işlətməkdə sərbəstlik göstərirdilər. Azərbaycan mətbuatının babası Həsən bəy Zərdabi Qaspiralının bu işinə rəğbətlə yanaşırdı: “Tərcüman” 30 ildir çıxır. Bu otuz il müddətində hər tərəfin müsəlmanları qeyri qəzeti olmadığına görə onu aparıb oxuyublar. Odur ki, bəradərimiz İsmayıl bəy istəyir ki, “Tərcüman”ın dili ümumi dil olsun (“Həyat” qəzeti, 11 yanvar 1906, № 9).

Deməli, böyük ictimai xadim Həsən bəy Zərdabi də ümumi türk dili ideyasını bəyəndi. Ümumi türk ədəbi dili uğrunda böyük mübariz Əli bəy Hüseynzadə bu fikri öz qəzetində çap etməklə böyük ideoloq İsmayıl bəy Qaspiralıya rəğbətini bildirmiş olur.

İsmayıl bəy Qaspiralı (1850-1913) Bağçasaraydan Türkiyəyə, Qafqaza, Daşkəndə, Buxaraya, Səmərqəndə, Volqaboyuna, Misirə, Hindistana, Moskvaya, Vyanaya qədər və onlardan da geniş coğrafiyaya səyahətlər etmiş, keçmişdə Çingiz xanın, Əmir Teymurun, Sultan Süleymanın, “Tərcüman”ın fəth etdiyi diyarları gəzirdi... İsmayıl bəy türkün maariflənməsi üçün əməyi keçən hər kəsi dəyərləndirirdi. O, öz ideyalarının Əlibəy Hüseynzadələrin, Əhməd bəy Ağaoğluların, Ziya Göyöplərin, Mehmet Emin bəylərin davam etdirəcəklərinə qəlbən inanırdı.

Tofiq Hacıyev yazır ki, Əlibəy Hüseynzadənin elmi fikri və məslək amalı budur ki, mövcud türk şivələrini, əslində, pərakəndə türkcələri islah edərək birləşdirib bütün türklərə qulluq edəcək mədəni və ədəbi bir ümumi türk dili yarada bilər. Dili xalq yaradır, xalq yaşadır. Ancaq ədəbi dili kütlə yox, xalqın elitesi, seçmə zəka sahibləri yaradır. Əlibəy Hüseynzadə bu gerçəkliyi diqqətdə saxlayır.

Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, Əlibəy Hüseynzadə “Həyat”, “Füyuzat əzəmətli ümumi türk ədəbi dilinin yaradılmasını hər qələm sahibinə yox, türklərin zəka sahibi elitesinə etibar edirdi. Əlibəy Hüseynzadə bilirdi ki, ümumi ədəbi türkcəni hazırlamaq üç-beş ilin işi deyil. Ona görə də bu işə uşaqları, balaları hazırlamaqdan başlamağı inadla tövsiyə edir, mükəmməl uşaq Ədəbiyyatının, intellektual ibtidai məktəb dərslərinin yaradılmasını məsləhət bilirdi. Əli bəy 1926-cı ildə son dəfə Bakıya, Türkoloji Qurultaya gələrkən öz ata yurdunda, ana vətəninə elan etdi ki, insan ucalmaq üçün ayağını ana torpağa dayamalıdır, top yerə dəydikdə göyə qalxdığı kimi, insan da torpaqdan, yəni xalqından güc alaraq yüksəlir; beləcə, ədəbi dil də zirvələnmək üçün xalqın, millətin dilinə söykənməlidir.

Birinci Türkoloji Qurultayda (Bakı, 1926) türklər üçün ədəbi dil məsələsindən bəhs edən Tofiq Hacıyev yazır ki, qurultayın ən səs-küylü, ətrafında ən qızğın mübahisə gedən məsələsi əlifba mövzusu idi. Əlifbanın müzakirəsi beş iclası əhatə etdi. Əslində, Moskvanın bu qurultayı təşkil etməsi türk xalqlarını əzizləməsindən irəli gəlmirdi. O, bir tərəfdən türklərin bir-biri ilə ünsiyyətini kəsmək, o biri tərəfdən, onları öz qədim, dolğun tarixlərindən məlumatsızlaşdırmaq istəyirdi. Bunun üçün min ildən çox işlətdiyi əlifbasını onun əlindən almaq lazım idi. Türkün böyük, şərəfli tarixi bu əlifba ilə yazılmışdı. “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” məruzəsində Bəkir Çobanzadə qeyd edir ki, Asiya tarixinin ən mühüm, ən uca dövrləri, monqollar, hunlar, teymurilər dövrü, ya islamın yayılma dövrü bu əlifba ilə yazılmışdı. Gələcək türk nəsilləri öz babalarının bu şanlı tarixini oxuya bilməyəcək, kimin övladları olduqlarından xəbərsiz qalacaq və tarixini 1920-ci illərdən başladığını sanacaqlar və türklər özlərini “böyük rus tarixinin” qarşısında yazıq sanacaqdılar. Hələ də dərin niyyətini pərdələmək üçün “slavyan çirkabını” gizlədib, riyakar siyasi biclik işlədərək, “Oktyabr inqilabında” imperiya xalqlarına verdiyi hörmət vədini saxlayaraq”, kiril-filan təklif etmədən tarixi əlifbasının yerinə türkə müasir Avropanın və dünyanın ən böyük işlənmə coğrafiyasına malik olan latın əlifbasını təklif etdi.

Tofiq Hacıyev bu məsələyə münasibətini bildirərək yazır ki, rus hökumət dairələrinin türkün taleyinə hazırladığı dramın səhnəarxası faciə məzmunundan qurultay nümayəndələri xəbərsizdilər. Hətta qurultayın Moskva təşkilatçısı professor Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç də, nəhəng şərqşünas “Dədə Qorqud kitabı”nın rus dilinə gözəl tərcüməçisi V.V.Bartold da bu səhnəarxası qurğu haqqında heç nə bilmirdilər, latın əlifbasına keçməyi sadəcə mədəni hadisə sayırdılar.

Türklər üçün ədəbi dil məsələsi qurultayın 14-cü iclasında Türkiyənin və o dövr şərqşünaslığının böyük ədəbiyyatşünası professor Mehmet Fuad Küprülüzadənin “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” adlı məruzəsinin müzakirəsi ətrafındakı çıxışlarda qaldırıldı. Bu çıxışların hamısının canı odur ki, Türkcələr yaxındır, başa düşüləndir və asanlıqla ortaq türk dili yaratmaq olar. Qurultaydan sonra mübahisəni davam etdirənləri incik salan bu idi ki, həmin yüksək tribunada bu məsələ nə üçün “layiqincə” qoyulub həll edilmədi, yəni niyə ortaq dilin yaradılması üçün plan, proqram verilmədi.

Qurultaydakı bu məsələ ilə bağlı münasibətini bildirən Tofiq Hacıyev yazır ki, söylənənlərin içərisində həm elmi-məntiqi məzmunu, həm türklər üçün milli obyektiv münasibəti baxımından ən çox diqqəti çəkən türk olmayan, ancaq ürəyində türkə böyük sevgisi olan professor Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviçin çıxışı idi. A.N.Samoyloviç söylədi ki, ümumi türk ədəbi dili məsələsinə pessimist yanaşmamalıyıq. O dedi ki, vaxtilə bu mövzuda bu ideyanın müəllifi İsmayıl bəy Qasıralı ilə şəxsən üz-üzə söhbəti olub. İsmayıl bəy də bu fikirdə olduğunu söyləyib ki, bürokratik yolla, əmr etməklə dərhal ümumi ədəbi dil yaratmaq olmaz, bu, tarixi inkişaf prosesinin nəticəsində reallaşa bilər. Türk dillərinə yaxşı bələd olan A.N.Samoyloviç dedi ki, çuvaşca və yaqutcaları çıxarmaqla qalanları ayrı-ayrı dillər yox, bir dilin dialektləri və şivələridir. Bunu böyük professional kürsüdən rəsmi elan etdi: “Başqa dil ailələri ilə müqayisədə türk dilinin dialekt və şivələri o qədər yaxındır ki, hətta slavyan və german qrupları arasında belə yaxınlıq yoxdur” (Stenoqramma, səh. 328). A.N.Samoyloviç müşahidə etmişdi ki, tarixən bir-birinə yaxın cənub-qərb qrupundakı dillər kimi (Azərbaycan, Türkiyə türkcələri kimi), Özbəkistanda və Volqaboyunda ədəbi və danışq dilləri arasında yaxınlaşma gedir. Bu faktı gözləri ilə gördüyü üçün deyirdi ki, ümumi ədəbi dilin hazırlanmasına pessimist baxmağa heç bir əsas yoxdur. Deməli, məktəb, mətbuat və dövlət birləşsə, bu iş baş tutar (Stenoqramma, səh. 329).

Birinci Türkoloji qurultayın gəldiyi ümumi nəticə: türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür. Əvvəldən türk ləhcələri arasında danışq dilləri səviyyəsində anlaşma olub, indiki iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin, nəqliyyat və başqa kommunikatv vasitələrin artdığı, məktəb-təhsil şəbəkəsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha da çevikləşdiyi yaşadığımız bir zamanda ümumi dil ideyasını gerçəkləşdirmək olar.

Bu nəticədə qoyulan məsələyə öz münasibətini Tofiq Hacıyev belə bildirir:

Bizim fikrimiz: Ümumi ortağ türk ədəbi dili yaratmaq əsla mümkün deyil. Müxtəlif coğrafiyalarda formalaşmış yerli milli dillər şəklinə düşmüş türkcələri bir yana qoyub, yeni dil hazırlamaq olmaz. “Olar” demək xam xəyala düşmək deməkdir. Ayrılma təbii gedən prosesdir, birləşdirmə ona qarşı ideyadır, yəni təbii prosesə qarşı çıxmaq deməkdir. Bunu ancaq dekretlə həyata keçirmək lazım gəlir. Geniş kütlə, hər dilin sahibi olan xalq bu dekretə boyun əyməz, xalq öz dilindən əl çəkməz. İnkişaf deyilən anlayışın hərfi mənası da bu fikri rədd edir. Vaxtilə ana dil olub, onda ayrılma getməyə başlayıb. Bu, tarixi inkişafın məntiqidir. Geriyə inkişaf, əgər buna inkişaf demək olarsa, assimilyasiyadır, bu, zorakılıqdır. Türkmən nümayəndəsi Verdiyev deyir ki, hər kəs öz dilindəki, öz türkcəsindəki özənəməxsus xüsusiyyətləri aradan qaldırırsa, ümumi ədəbi dil yaranar. Bu da assimilyasiyanın bir tipidir. Belə demək mümkünsə, bu, könüllü assimilyasiyadır. Hər halda bu da zorakılıqdır, özünə qarşı zorakılıq tətbiq etməkdir. Yəni: milli coğrafi türkcələr formalaşandan sonra təzə dil yaratmaq olmaz. Bunun üçün əvvələn, gərək bütün türklər üçün bir dövlət yaransın və bu dövlət öz ədəbi dilini hazırlasın; bunun üçün də onilliklər gərəkdir. Əlbəttə, belə ümumi vahid dövlətin yaradılması əsla mümkün deyil. Bütün bunlarla yanaşı, türklər üçün ümumi ünsiyyət təşkil etmək olar. Heç bir türkcənin varlığına toxunmadan, dünya dövlətlərində işlənən bir təcrübədən biz də yararlına bilərik. Bütün türklər ümumi bir ünsiyyət vasitəsindən (ilətişim dilindən) istifadə edir. Bu ümumi ünsiyyət dilini yaratmağa ehtiyac yoxdur. Mövcud türk dillərindən birini alıb, onu işlətməliyik. Məsələn, vaxtilə SSRİ ərazisində bütün xalqlar rus dilinin vasitəsilə ünsiyyət saxlayırdılar. Bu gün dünyanın çox dövlətlərində bu mövqedə ingilis dili işlənir. Belə ümumi ünsiyyət dili vəzifəsini bugünkü müstəqil türk dövlətlərindən hər birinin ədəbi dili yerinə yetirməyə qabildir. Ancaq o dil seçilməlidir ki, o dilin sahibi olan dövlət hamıdan artıq iqtisadi gücə, mədəni imkanlara, beynəlxalq siyasi nüfuza malikdir. Bu gün bu imkanların sahibi Türkiyə türkcəsidir... (s. 95-109).

Beləliklə, heç bir türkcənin hüququna toxunmadan, hər birinin tarixi inkişaf yolunu davam etdirməsi şərtilə elə, bir məxrəcə gəlmək olar ki, bütün türklər bir dildə danışıqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Tofiq Hacıyev. Türklər üçün ortağ ünsiyyət dili. Bakı, “Təhsil”, 2013, 248 səh.

Roza Eyvazova

Doctor of philology, professor

Academician Tofiq Hacıyev’s attitude the issues imposed in the First Turkological Congress

Summary

In order to explain the problem of common intercourse language for Turks Tofiq Hacıyev says that, it is impossible to form common Turkish language. No one would create new language disclaiming its own one. It can’t be formed new language without existing Turkish languages that changed to local national languages. It is impossible to form new language after formation of national geographical Turkish languages. In order that first of all it is necessary to establish common state for all Turks and this state would prepare its own language. Of course, establishing such unique common state is not feasible. Language is not alphabet to change it every day and it is not rule of dictation that specialists could offer new norm. Language springs up with the nation and

develops related with social-political, economic, cultural situation and changes naturally. Separating of languages is natural process and it occur in all languages, there are not too many languages in first human societies. Notion of family of language comes from it...

It is possible to come to an agreement that all Turks could speak in common language, without violating the right of any Turkish language and promoting continuation of their historical development way.

Key words: Congress, alphabet, literary language, common language, issues, relations.

Solmaz Rüstəmovə-Tohidi, t.ü.e.d., prof.
AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

I BAKI TÜRKOLOJİ QURULTAYI - SSRİ TÜRK XALQLARININ MODERNLƏŞMƏSİ SAHƏSİNDƏ SOVET DÖVLƏTİNİN SİYASİ-İCTİMAİ TƏDBİRİ KİMİ. QURULTAYIN GÖRÜNMEYƏN TƏRƏFLƏRİ

1926-cı il Ümumittifaq Türkoloji qurultayı türk və Şərq xalqlarının tarixində elmi-nəzəri və mədəni-təcrübi hadisə kimi müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə həm də böyük ictimai-siyasi maraq kəsb edir. Qurultayın keçirilməsini şərtləndirən mühüm obyektiv tarixi-mədəni səbəblər arasında Sovet hökumətinin bilavasitə dövlət maraqlarından irəli gələn konkret siyasi məqsədlər var idi. Artıq sovetləşdirilmiş müsəlman-türk ucqarlarının çoxmilyonlu yeni vətəndaşlarının – o dövr “türk-tatar” adlandırılan müxtəlif xalqların və etnik qrupların ictimai-siyasi həyata cəlb edilməsində ortaya çıxan ciddi maneələr Sovet rəhbərliyini təcili tədbirlər görməyə vadar edirdi. Sovet hökumətinin rus dilini bilməyən, əsasən savadsız, ən başlıcası yeni hakimiyyətə inamsız və ya laqeyd münasibət bəsləyən müsəlman-türk fəhlə-kəndli əhalisi ilə ünsiyyət tapa bilməməsi, yerli kadrlara olan hədsiz tələbat və d. bu kimi məsələlər həlli vacib olan problemlərdən idi. Bu xalqların bir hissəsinin qısa zamanda olsa, artıq milli dövlətçilik təcrübəsinə malik olduğunu, milli mədəni inkişaf yolunda müəyyən işlər gördüyünü, milli ziyalılar nəslini yetişdirdiyini nəzərə almağa məcbur olan yeni hakimiyyət bütün bu xalqları iri miqyaslı bir ideya və məqsəd ətrafında birləşdirmək üçün yeni əlifba məsələsini gündəmə gətirir. Türk xalqları üçün tarixi-aktual bir məsələ olan Əlifba islahatı mövzusu, şəksiz ən uğurlu proyekt idi. Bu məsələ həm də Sovet hakimiyyətinin 1920-ci illərin əvvəllərində başladığı geniş siyasi-mədəni quruculuq planlarının və “milliləşdirmə” siyasətinin tərkib hissəsi olmalı idi.

Qurultaya hazırlıqla əlaqədar görülən çoxsaylı tədbirlər, təşkilati işlərə cəlb edilmiş milli xadimlərin və yerli kommunistlərin nüfuz və bacarığı Sovet hökumətinin bu məsələyə nə qədər ciddi əhəmiyyət verdiyini göstərir. Lakin bütün bu işlərə nəzarət edən Mərkəzi partiya orqanlarının iclaslarının “tamamilə məxfi” quruluşu ilə işarələnmiş protokollarından aydın olur ki, bu qurultay qarşısına daha geniş, ən müxtəlif xarakterli məqsəd və vəzifələr qoyulmuş, onun gedişi ən ciddi surətdə tənzimlənmiş, nəticələri və qəbul edəcəyi qərarlar isə müzakirələrdən asılı olmayaraq əvvəlcədən müəyyənləşdirilmişdir.

İlham Tahirov fil.ü.e.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, baş elmi işçi
ilham_tahir@rambler.ru

I TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ MÜQAYİSƏLİ TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

1926-ildə fevral ayının 26-dan mart ayının 6-na qədər Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay bütövlükdə türk xalqlarının ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni həyatında silinməz qoydu. Həmin qurultayda müzakirəyə çıxarılmış məsələlər təkcə Azərbaycan elmində deyil, ümumiyyətlə, türk humanitar düşüncə tarixində misilsiz bir hadisə idi. Bu qurultay o zamankı dövrdə türk dünyası, türk xalqları, onların dilləri, tarixi, etnoqrafiyası və s. məsələlərlə bağlı çağırılmış sadəcə bir elmi məclis olaraq qalmadı, bununla bərabər türkologiya sahəsində həmin dövrdə əldə edilmiş uğurlara yekun vuraraq, onun inkişaf etdirilməsi üçün möhtəşəm bir təməl yaratdı.

Qurultayda türk xalqları tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri, türk xalqlarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri, türk dillərinin öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri, elmi terminologiya sistemi və türk dillərində terminologiya, orfoqrafiyanın elmi əsasları və türk dillərində terminologiya, linqvistik və texniki nöqteyi-nəzərdən əlifbazaratmanın əsasları və türk dillərinin əlifbaları, türk dillərinin ədəbi dillərinin inkişafı, ana dilinin tədrisi metodikasının ən son nailiyyətləri və türk dillərinin tədrisi metodları və digər mövzularda ümumilikdə 14 məsələ ətrafında 40-a qədər məruzə və həmməruzələr dinlənilmiş, müzakirə edilmiş və bir çox qətnamələr qəbul edilmişdir.

I Türkoloji qurultayda müqayisəli türkoloji dilçilik məsələlərinə də diqqət yetirilmişdir. İstər müqayisəli dilçilik, istərsə də müqayisəli türkoloji dilçilik tarixi-genetik qohumluq kimi anlaşılan dil qohumluğu dərəcəsini müəyyənləşdirməyə səy göstərir, uludillərin bərpası, dillərin, dil ailələrinin və onların qruplarının tarixində diaxron proseslərin tədqiqi ilə məşğul olur. Bütün XIX əsr boyu dilçilikdə hakim mövqə tutmuş müqayisəli-tarixi dilçilik məsələləri I Türkoloji qurultay kimi mötəbər elmi məclisdə də diqqətdən kənar qala bilməzdi.

Qurultayda bu yöndə söylənməmiş fikirləri iki qrupda birləşdirmək olar:

1. Türk dillərinin özləri arasında qohumluğun ortaya çıxarılması məqsədilə müqayisəsi;
2. Türk dillərinin monqol, tunqus, fin-uqor, yafəs dilləri ilə qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müqayisəsi.

Türk dillərinin özləri arasında qohumluğun ortaya çıxarılması məqsədilə müqayisəsi ilə bağlı qurultayda prof. Bəkir Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” (8, s. 129-137) adlı məruzə etmişdir. Məruzədə alim türk ləhcələrinin Orxon abidələrinəqədərki dövrdə mövcud olduğu və bunun heç bir şübhə doğurmadiğı fikrini irəli sürür: “Bir tərəfdən, belə bir danılmaz fakt ki, tukyuya aid orxon yazılı abidələrinin şərq və qərbi, yaxud şimali və ya cənubi olmaqla iki hissəyə bölünməsi, digər tərəfdən, həmin abidələrdə karluk, uyqur, doqquz oquzlar, qırğız və digərlərinin adlarının xatırlanması və, nəhayət, Orxon yazılı abidələrinin dilinin özü bu barədə danışır və yuxarıda dediyimizi sübut edir. Həmin türklərin özlərini “türk” adlandırması da heç bir şübhə doğurmur. ... Əgər “Qutadqu-Bilik”, “Divan Hikmət”, “Divan lüğət-it-turk” kimi müxtəlif dövrlərə aid olan əsərlərə baxsaq, onda onların müxtəlif ləhcələrdə yazıldığını, müəlliflərin özlərini “türk” adlandırdığını görəcəyik” (8, s. 129).

B.Çobanzadə XI əsrə aid “Divan lüğət-it-turk” əsərinə əsaslanmaqla həmin dövrdəki türk ləhcələri ilə tanış olmaq imkanı olduğunu dilə gətirir. Mahmud Kaşqarının əsərinin birinci cildinə “ön söz”ündəki türk ləhcələrinin bölgüsünə əsaslanan B.Çobanzadə M.Kaşqarının elmi bilik düşüncəsinin böyük elmi əsaslandırmağa sahib olduğunu qeyd edir. “Mahmud-əl-Kaşqari o zamankı dövr nöqteyi-nəzərindən böyük elmi əsaslandırma ilə və xüsusi elmi sistemə riayət etməklə, həmin türk ləhcələrinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini aydınlaşdırmışdır. Onun əsərini öz dövrü üçün dahiyənə və xüsusi diqqətəlayiq əsər olaraq qəbul etmək olar.” (8, s. 130).

Mahmud Kaşqarının yüksək hazırlıqlı və böyük erudisiyaya, geniş görüş dairəsinə sahib olduğunu onun aşağıdakı sözlərindən müəyyənləşdirmək olar: “Türk ləhcələri arasında əsas lüğət tərkibi eynidir. Burada fərqlər yoxdur. Əgər varsa, bu, yalnız müxtəlif hərfələrdə (səslərdə) və onların dəyişməsidir” (8, s. 130). Bəkir Çobanzadə Mahmud Kaşqarının bu ümumiləşdirməsinə onun hərtərəfli tədqiqat və dərin təhlil qabiliyyətinin nəticəsi kimi yanaşır.

Türkoloji qurultayda etdiyi məruzəsində B.Çobanzadə Mahmud Kaşqarının əsərində türk tayfalarının ləhcələri arasında 9 bənddən ibarət səsdəyişmələrinin müqayisəsi əsasında və müəllifin (Mahmud Kaşqarının) toxunmadığı digər xarakterik xüsusiyyətlərə əsaslanaraq hazırkı canlı türk-tatar ləhcələrinin ümumi şəkildə hələ XI əsrə qədər müəyyənləşdiyi nəticəsinə gəlir.

B.Çobanzadənin məruzəsində Mahmud Kaşqarından başlamış A.N.Samoyloviçə qədər türk tayfa birliyi ləhcələrinin tədqiqi istiqamətində aparılan tədqiqatlarda mövcud olan aşağıdakı çatışmazlıqlar göstərilir: “1) Türk ləhcələrinin tədqiqi əksərən tarixi, iqtisadi və ya siyasi məsələlərə işıq salmaq işinə yardım və kömək məqsədilə aparılmışdır. 2) Müxtəlif türk ləhcələri nə qədər müqayisə edilsə də, əksər hallarda bu tədqiqatlar son nəticədə həmin ləhcələrin biri çərçivəsində qapanır və ondan kənara çıxmır. 3) Türk ləhcələrinin təsnifinə dair tərtib olunmuş işlərin, fikrimizcə, aşağıdakı qüsurları vardır. a) yalnız səs xüsusiyyətləri nəzərə alınır. b) tarixi məlumatların xüsusiyyətlərinə toxunulmur və onlar nəzərə alınmır. c) çox zaman bir prinsip digəri ilə qarışdırılır.” (8, s. 135). Məruzədə türkologiya sahəsində, türk dillərinin qohumluğunun müəyyənləşdirilməsində Bötlinq, V.Radlov, V.Tomsen, A.Vamberi, Budents və Pamstedtin tədqiqatları, yüksək qiymətləndirilir, onların bu sahədəki xidmətlərinin böyük olduğu vurğulanır. Bununla belə, B.Çobanzadə Radlovun topladığı materialın kifayət qədər sistemli olmadığını dilə gətirir, onun lüğətinin yenidən nəşrini alqışlamadığını söyləyir. Həmin materialın yenidən işlənməsi türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasının və lüğətinin meydana çıxmasına imkan verəcəyini vurğulayır.

B.Çobanzadə türk dilləri və ləhcələrinin qohumluğu ilə bağlı aparılmış tədqiqat işlərinin əhəmiyyətini heç də azaltmadan belə bir mülahizəni də vurğulayır ki, bu tədqiqatlar türk dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinə kifayət qədər işıq salmaq imkanında və bu dillərin müqayisəli qrammatikası kimi çıxış etmək iqtidarında deyildir: “Madam ki, məsələ qarşımızda bu şəkildə görünür, onda fantastik düşüncələri bir tərəfə qoyub, hər bir türk dilinin ayrılıqda öyrənilməsi və ya hər hansı bir dil qrupuna aid müqayisəli əsərlərin hazırlanması ilə məşğul olmaq, şübhəsiz, məqsədəuyğun olardı” (8, s. 137).

I Türkoloji qurultayda müqayisəli dilçilik yönündə söylənmiş fikirlərin ikinci qrupunu türk dillərinin monqol, tunqus, fin-uqor, yafəs dilləri ilə qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müqayisəsi təşkil edir. Sözügedən məsələ ilə bağlı Berlindən prof. Nikolay Nikolayeviç Poppenin “Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu haqqında məsələnin tarixi və müasir vəziyyəti” (8, s. 139-159), Leninqraddan Anatoliy Nesteroviç Qenkonun “Türk dillərinin yafəs dilləri ilə əlaqələri haqqında” (8, s. 159-166) adlı məruzələri dinlənilmişdir.

A.N.Qenkonun məruzəsində göstərilir ki, türk dillərinin yafəs dilləri (Qafqaz dağlılarının dilləri, gürcü və ona qohum olan dillər) ilə qohumluğu genetik deyildir, substrat və alınmalar kimi xarakterizə edilə bilər.

I Türkoloji qurultayda etdiyi məruzədə N.N.Poppenin Altay dillərinin qohumluğu haqqında irəli sürdüyü mülahizələr müqayisəli türkoloji dilçiliyin inkişafı baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

a) Altay dillərinin müqayisəli tədqiqi tarixində iki əsas dövrü fərqləndirmək olar. Birinci dövr – Ural-Altay dövrüdür ki, bu dövr ərzində Altay dilləri ayrıca qrupa ayrılmamışdı və tədqiqatçılar tərəfindən bir ümumi dil ailəsinin üzvü kimi yanaşılırdı. İkinci dövr onunla səciyyələnir ki, Altay dilləri bu dövrün lap əvvəlindən digər Ural-Altay dillərinin bütünündən ayrıca bir qrupa ayrılaraq Altay dilləri qrupunu əmələ gətirmişdir. N.Poppenin fikrincə, əgər, ümumiyyətlə, Ural-Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğundan danışmaq olarsa, məhz dövrdən təyin etmək mümkün olmuşdur ki, türk və monqol, eləcə də, tunqus dillərinin daha sıx qohumluq əlaqələrindən danışmaq olar. Buna görə də tədqiqatçılar bütün səylərini bu dillərin Ural, yəni samodi və fin-uqor dilləri ilə əlaqəsindən asılı olmayaraq, məhz onların, yəni türk və monqol və tunqus dillərinin bir-birinə münasibətlərini öyrənməyə istiqmətləndirmişdilər. Buna görə də, qeyd etmək olmaz ki, müqayisəli

Altay dilçiliyinin başlanğıcı məhz bu ikinci dövrə aiddir. Lakin bu dövrün müqayisəli Altay dilçiliyi üçün tamamilə faydasız olduğunu demək də düzgün olmazdı, çünki bu dövr hazırlıq dövrü idi və həmin dövrdə o dövrün tədqiqatçılarının yol verdiyi səhvlər və yanılmalar yeni dövrün tədqiqatçıları üçün ibrət dərsi oldu.

b) N.Poppe Ural-Altay dilçiliyinin, daha sonra ondan nəşət edən müqayisəli Altay dilçiliyinin başlanğıcını XVIII yüzilliyə aid edir. Ural-Altay dilçiliyi öz başlanğıcını İ.Stralenberq *Das Nord- und Ostliclie Theil von Europa und Asia, insoweit solches das gantzo Russische Reich mit Sibirien und grossen Tatarei in sich begreiffet etc. von Philipp Johann von-Strahlenberg. Stockholm, 1730* adlı əsərindən götürür. Bu əsər, hər şeydən öncə, Ural-Altay dillərinin qohumluğunu əsaslandırmağa ilk cəhd kimi dəyərlidir. Bundan əlavə, İ.Stralenberq Ural-Altay dilləri ailəsini 1) uyqurlar (burada fin-uyqor xalqları, barabın və hunlar nəzərdə tutulur), 2) türk-tatarlar, 3) samodi, 4) monqol və manjur, 5) tunqus, 6) Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında məşkunlaşan tayfaların dilləri kimi qruplara ayırmışdı. Bütün əyər-əskik cəhətlərinə baxmayaraq, bu təsnifat Ural-Altay dillərinin ilk bölgüsü kimi önəm daşıyır. İ.Stalenberqin xidməti isə ondadır ki, o, Ural-Altay dillərinin qohumluğu məsələsini irəli sürmüşdür. Bu məsələ sonradan inkişaf etdirilərək təxminən yüz il sonra Danimarkalı R.Rask tərəfindən “Skif dilləri”, M.Müllərin “Turan dilləri” nəzəriyyəsinin meydana çıxması ilə nəticələndi.

c) Türk, monqol, tunqus, fin-uyqor və samodi dillərinin qohumluğuna əsaslanan Ural-Altay dilləri nəzəriyyəsinə fin dilçisi M.A.Kastren elmi əsaslar üzərinə qoydu. Ural-Altay dillərinin qohumluğu məsələsi ilə məşğul olan Kastren digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq həmin dillərlə başqalarının əsərləri vasitəsilə deyil, bilavasitə tanış olmuşdu, bilavasitə material toplamışdı. Bütün ömrünü Ural-Altay dillərinin tədqiqinə həsr etmiş M.A.Kastren həmin dillərin bugünkü gündə də əhəmiyyətini saxlayan ilk elmi təsvirini verdi. “Altay” adlandırdığı dilləri beş qrupda – fin, samodi, türk, monqol və tunqus – birləşdirməklə, M.Kastren onların qarşılıqlı əlaqələri haqqında o mənada fikir söyləyir ki, hind-Avropa dilləri ailəsinin ayrı-ayrı budaqları arasındakı oxşar yaxınlığı bu dillər arasında aşkar etmək olmasa da, amma müəyyən uyğunluqlar, xüsusilə fin, samodi və türk dilləri arasında hər halda müşahidə edilir. “Dilçilərin sözügedən dilləri eyni ailəyə daxil etməsi üçün bu uyğunluqların nə dərəcədə əhəmiyyətli olub-olmaması sualının cavabını gələcək özü verər. Bu sözlərlə Kastren Ural-Altay dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinə öz baxışını kifayət qədər aydın şəkildə ifadə etmişdir.

N.N.Poppe bu kimi arqumentləri ortaya qoymaqla, Ural-Altay dillərinin qohumluğu məsələsinin ortaya çıxmasının çox tez olduğunu nəzərə çatdırırdı. N.N.Poppe Ural-Altay nəzəriyyəsinin müvəffəqiyyət qazanması üçün bir sıra şərtlərə əməl etməyi tövsiyə edir. Onun fikrincə, Ural-Altay nəzəriyyəsinin qəbul edilməsi üçün yeni üsullar seçilməli, metodlar işlənilib hazırlanmalıdır. Tədqiqatçı hər şeydən əvvəl, öz tədqiqatlarının dairəsini məhdudlaşdırmalı, onları əvvəlcə məhdud sayda dillərə şamil etməlidir.

d) Ural-Altay dillərinə yapon dilini daxil etmək təşəbbüsləri olmuşdur. N.Poppe bu təşəbbüsün uğurlu olmadığı qənaətinə gəlir. Amma qeyd etmək lazımdır ki, yapon dilinin Ural-Altay dilləri ailəsinə aid edilməsi fikri müasir müqayisəli Altayşünaslıqda özünə daha çox tərəfdar tapmaqdadır.

I Türkoloji qurultaydan sonra müqayisəli Altay dilçiliyi uzun sürən fasilədən sonra tədqiqat dairəsini genişləndirərək sözügedən məsələnin araşdırılması ilə məşğul olmaqdadır. Bu istiqamətdə Avropa, xüsusilə rus, eləcə də Azərbaycan dilçilərinin tədqiqatları diqqəti cəlb edir (Bax: 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 9; 10).

I Türkoloji qurultayda türk dillərinin özlərinin, eləcə də türk dilləri ilə monqol, tunqus, fin-uyqor, yafəs dilləri ilə qohumluğu məsələsinə toxunan məruzələr üzrə qəbul olunmuş qətnamə də müasir müqayisəli türkoloji araşdırmalar baxımından vacib hesab oluna bilər. Həmin qətnamədə ayrı-ayrı türk dillərinin, dialekt və şivələrinin dərindən, hərtərəfli öyrənmək, toplanmış dil materiallarını çap etmək, ayrı-ayrı elmi qrammatikaların və lüğətlərin tərtib olunmasını təşkil etmək, müqayisəli-tarixi qrammatika kitablarının yazılması, müqayisəli etimoloji lüğətlərin hazırlanmasına, türk dillərinin və dialektlərinin təsnifi ilə əlaqəli işlərin görülməsinə diqqəti artırmağın lazım olduğu, türk dillərinin altay, fin-uyqor dilləri və yafəs nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi barədə

araşdırmaların davam etdirilməsi, beynəlxalq miqyasda kollektiv əsər əsasında türkoloji işin konkret plan üzrə və nəşr fəaliyyətinin təmin edilməsilə təşkil edilməsi nəzərdə tutulurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilbəyli O.B. Altay dilləri nəzəriyyəsi və yapon dili. Bakı: Nurlan, 2004.
2. Cəlilbəyli O.B. Altayşünaslıq kontekstində feillərin strukturu və semantikasi (yapon və azərbaycan dillərinin materialları üzrə). Fil.ü.e.d. .... diss. avtoref. 2016.
3. Quliyev T.A. Altay dillərinin qohumluğu məsələsi, Bakı: Nurlan, 2006
4. Miller R. A. Languages and History. Japanese, Korean, and Altaic. Bangkok: White Orchid Press, 1996.
5. Дёрфер Г. Можно ли проблему родства алтайских языков разрешить с позиции индоевропеистики? // Вопросы языкознания, 1972, №3, с.51-68.
6. Кормушин И.В. Явление фузии в истории алтайских языков и его значение для решения проблемы общности алтайских языков // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971, с. 58-60.
7. Мельников Г.П. Алтайская гипотеза с позиции системной лингвистики // Проблема общности алтайских языков. Л.: Наука, 1971, с. 61-78.
8. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. Баку: "Нагыл Еви", 2011.
9. Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. М.: Наука, 1991
10. Цинциус В.И. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л.: Наука. 1972.

Ilham Tahirov

The First Turkological Congress and Problems of Comparative Turkic Linguistics

Summary

The First Turkological Congress has left its mark in the socio-political and spiritual-cultural life of the Turkic peoples. The issues discussed in this congress were of incomparable significance not only for Azerbaijan learning, but also for the history of the Turkic humanitarian thinking. In this congress, parallel with other issues, the problems of the comparative turkic linguistics were touched upon. The opinions delivered on this matter can be divided into groups: 1) comparison of turkic languages with purpose to reveal close relation between them, 2) comparison of turkic languages with Mongolian, Tungusian, Finno-Ugrian and Japhetic with purpose to determine affinity.

Keywords: 1st Turkological Congress, Comparative Turkic Linguistics, Turkic languages, Altaic languages, Uralo-Altaic languages.

Güllü Yoloğlu (Məmmədli), t.ü.e.d., f.ü.f.d.

I ÜMUMİTTİFAQ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN PƏRDƏARXASI MƏQAMLARI: DÜNYA İNQİLABI VƏ DÜNYA ƏLİFBASI

1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra bolşeviklər, digər sahələrdə olduğu kimi, elm və təhsil sahəsində də islahatlara başladılar. Əlbəttə ki, hər şey Çar Rusiyasındakından fərqlənməli idi. 1917-ci ilin sonu 1918-cü ilin əvvəlində kilsənin dövlətdən, məktəbin kilsədən ayrılması haqqında dekretlər qəbul olundu. Bu tək xristianlara aid deyildi. Müsəlmanlar da mollaxanalardan əl çəkib sivil məktəblərdə təhsil almalı idilər. Bütün işlər Dövlət Xalq Təhsili Komissarlığına tapşırıldı. Ən

böyük uğur məktəblərin yaradılması və hamının təhsilə cəlb edilməsi idi. 1923-cü ildə “Rədd olsun savadsızlıq!” şüarı ilə könüllülərdən “likbez”lər (savadsızlığın ləğvi) cəmiyyəti yaradıldı. Artıq 1926-cı ildə RSFSR-da savadlı əhalinin sayı iki dəfə artaraq 51 % olmuşdur. Əlifba islahatı daha geniş vüsət almışdı. Kiril əlifbası da köhnəliyin qalığı kimi aradan qaldırılmalı idi. Buna görə də latın qrafikalı əlifbaya keçid yenə gündəmə gətirilmişdi. İnqilabın ilk illərində latın qrafikalı əlifbaya birdən-birə keçməyin çətinliyini, bəlkə də mümkünsüzlüyünü dərk edən yeni hökumət, Xalq Komissarları Soveti inqilabdan əvvəlki əlifbaya edilən düzəlişlərlə bağlı dekret imzaladı. Dekretə əsasən, 1918-ci ildə bu əlifbada islahat apararaq **і, Ѡ, , ѡ** kimi hərfləri, eyni zamanda samitlə bitən sözlərin sonundakı «**Ѣ**» işarəsini çıxartdılar. Yəni Çar Rusiyasında istifadə olunan kiril əlifbasına bəzi sadələşdirilmiş dəyişikliklər etməklə o dövr üçün xüsusilə vacib olan çap işini davam etdirdilər. Lakin heç kəs bu dəyişikliklərə fikir vermir və inqilabdan əvvəlki əlifba ilə qəzet, jurnallarını çap edirdi. Volodarskinin (Moisey Qoldşteyn) sərt göstərişindən sonra Peterburqda bütün qəzet və jurnallar düzəliş edilmiş yeni əlifbada çıxır. Lakin bu o demək deyildi ki, bolşeviklər və onların tərəfində olan alimlər latın qrafikalı əlifba ideyasından uzaqlaşdılar. Bu siyasəti həyata keçirənlərdən biri olan dilçi alim N.F.Yakovlev 1932-ci ildə yazırdı ki, SSRİ-də əlifbaların latınlaşdırılması Oktyabr İnqilabından həməən sonra başladı. Belə ki, artıq 1917-ci ildə Yakutiya da inqilaba qədərki, missioner təbliğatının əsas aləti olan rus şrifti əsaslı əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsi qoyuldu və latın qrafikası ilə əvəz edildi. Bir sözlə, inqilaba qədərki kiril və ərəb əlifbaları xristian və müsəlman xalqları dinin cəhalət çərçivəsində saxlayan, mürtəcə, ruslaşdırma və xristianlaşdırmaya, ərəbləşdirməyə xidmət edən vasitə kimi latın qrafikası ilə əvəz olunmalı idi...

RSFSR-nin Xalq Maarifi Komissarı (1917-1929) A.V.Lunaçarski başda olmaqla bir sıra inqilabçı və ziyalı qrupu rusların və eləcə də bütün dünya xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsinə təklif edirdilər. A.V.Lunaçarski düşünürdü ki, dünya inqilabı azad bəşəriyyətə dünya əlifbası – latın qrafikalı əlifba gətirməli idi... Onun şahidliyinə görə, V. İ. Lenin (1870-1924) də bu əlifbanın tərəfdarı idi. Lakin V.Lenin haqlı olaraq latın qrafikalı əlifbaya birdən-birə keçməyi təhlükəli hesab edirdi...

Deməli, dünya xalqlarının vahid latın qrafikalı əlifbaya keçməsi bolşeviklərin, sonralar SSRİ-nin geniş miqyaslı planlarından biri idi. 1919-cu ildə Lunaçarskinin də bilavasitə əli olmaqla Xalq Maarifi Komissarlığının Elm şöbəsi respublikanın bütün xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsinə təklif etdi. Artıq yeni hakimiyyət bir sıra yeni addımlar atmış, yeni təqvim stilinə, ölçü və çəki sisteminə keçmişdi.

Latın qrafikasına keçməyə, əsasən, ərəb qrafikasından istifadə edən xalqlardan başladılar desək yanılıq. Çünki inqilabdan sonra latın qrafikalı əlifbaya ilk keçənlər rəsmi xristian, qeyri-rəsmi şamanist olan saxa (yakut) türkləri idi... Bu hərəkət 1921-ci ildən Azərbaycanda və Şimali Qafqazda (İnquşetiya, Şimali Osetiya və Kabarda) da başladı. Bolşeviklər hər yerdə latın qrafikasının yayılmasına şərait yaradırdılar. Yerlərdə kargüzarlıq latın qrafikasında aparılır, bu əlifba ilə əlifba, dərs kitabları, qəzet, jurnalların çapına və müəllimlərin hazırlanmasına pul ayrılırdı. Orta Asiyanın bəzi yerlərində latınlaşdırmaya qarşı dirəniş vardı. Bir çoxları İnqilabın ilk günlərində əlifba dəyişikliyinə bolşeviklərin qələbəsi kimi yanaşdıqlarından ərəb əlifbasından uzaqlaşmaq istəmirdilər. Bu, əsasən Özbəkistan ərazisində daha ciddi şəkil almışdı. Lakin 1928-ci ildə SSRİ-yə dost Türkiyənin də latın qrafikalı əlifbaya keçməsi vəziyyəti bolşeviklərin xeyrinə xeyli yaxşılaşdırdı. Mərkəz yeni əlifbaya keçidi elə təqdim edirdi ki, guya bu bolşeviklərin deyil, yerli ziyalıların arzusu idi. Əslində arzular üst-üstə düşürdü.

Bir çoxları inqilabın ilk günlərində əlifba dəyişikliyinə bolşeviklərin qələbəsi kimi yanaşdıqlarından ərəb əlifbasından uzaqlaşmaq istəmirdilər. Bu, əsasən, Özbəkistan ərazisində daha ciddi şəkil almışdı. 1923-cü ildə Y.D.Polivanov “Türk yazılarında latın şrifti problemi” adlı broşüründə SSRİ-nin türk xalqlarının maarif işçilərinin qrafika məsələsi ilə bağlı konfransın və ya qurultayın çağırılmasının vacib olduğundan yazır. Məqsəd islahatın pərakəndə yerinə yetirilməsinin qarşısını almaq idi. Çünki saxa S.Novqorodov kimi, hərə özü üçün bir əlifba yaradacaqdı... Bunun vacibliyini latınlaşdırılmanın digər tərəfdarları da başa düşürdülər. Ona görə də 1924-cü ildə Moskvada Şərqşünaslıq Elmi Cəmiyyətinin nəzdində Türk yazısı üçün latın şrifti Assosiasiyası (Aslat) yaradıldı. Bu Assosiasiya ümumtürk qurultayının hazırlığına başladı. Əsas işi Azərbaycanı

Tədqiq və Tətöbbö cəmiyyəti görürdü. Nəhayət, 1926-cı ilin fevralında Bakıda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay keçirildi...

1926-cı ildəki Bakı Qurultayında Moskva və Leninqraddan olan alimlər də iştirak edərək Azərbaycanın təcrübəsini SSRİ-nin digər respublika və muxtar vilayətlərində də yaymaq qərarına gəldilər. Bu işə rəhbərlik məqsədilə Yeni Türk əlifbasının 1927-ci ildə Bakıda keçirilən I Plenumunda 34 hərfdən ibarət vahid yeni türk əlifbasının layihəsi qəbul olundu. Nəzərdə tutuldu ki, ehtiyac olarsa, bura əlavə işarələr də salınacaq. 1929-cu il avqustun 7-də SSRİ MİK-nin və Xalq Komissarları İttifaqının “SSRİ-nin ərəb yazılı xalqlarının yeni latın qrafikalı əlifbası” başlıqlı qərarı ilə latın qrafikasına keçidə rəsmi status verildi. Qəzet və dərgilərin, kitab çapının yeni əlifba ilə yayılması geniş xalq kütləsinin də bu əlifba ilə yazıb oxumasına təkan verirdi. 1930-cu ildən digər xalqların da bu əlifbaya keçməsi geniş vüsət aldı. 1929-1939-cu illər arası SSRİ-nin yazısı olan 72 xalqından 50-si latın qrafikalı əlifbaya keçmişdi. Burada mari, mordva və udmurtların keçmədiyi bildirilir. Bəzi mənbələrdə isə 66 xalqın bu əlifbaya keçdiyi göstərilir. Məqsəd burada Qafqaz və türk xalqlarının vahid latın qrafikalı əlifbaya keçidi ilə bağlı razılığa gəlmələri idi. Bütün qərarlar artıq Ümumittifaq Kommunist Partiyasının(b) Mərkəzi Komitəsinin direktivində qeyd edilmişdi. Bir il sonra yenə də xalqların nümayəndələrinin öncədən Köhnə meydanda qəbul olunmuş qərarı ilə Yeni Türk Əlifbasının Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsi yaradıldı. 1931-ci ildən Komitənin adındakı “türk” sözü ləğv olundu...

Qeyd edək ki, Oktyabr inqilabından sonra Çar Rusiyasının ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətində əsas vasitə olan kiril əlifbasının latın qrafikasına keçməsi məsələsinin daha da kəskin qalxması yeni məsələ deyildi...

I Pyotr öz təbəələri üçün yeni vətəndaş əlifbası irəli sürdükdən sonra Rusiya İmperiyasında daim “rus yazısı hansı əlifbaya əsaslanmalıdır?” sualı ətrafında mübahisələr olmuşdur. Qərb yönümlü alimlərin bir çoxu Pyotrun islahatlarına əsaslanaraq hesab edirdilər ki, əlifba da latın qrafikasına əsasında hazırlanmalı idi. Onlar I Pyotrun “düşündüyü”, lakin həyata keçirə bilmədiyi bu işi başa çatdırmağa çalışırdılar. Slavyanofillər isə belə hesab edirdilər ki, I Pyotrun əməllərini layiqli davam etdirməyin yeganə yolu bütün Çar Rusiyası xalqlarının kiril əlifbasına keçməsinin təmin etmək olardı və bu yöndə doğrudan da xeyli iş görmüşdülər...

Latın qrafikasına tərəfdarları da fəaliyyətdə idilər. XIX - XX əsrin ilk yarısında polyak latından belarus dilindəki yazıda da istifadə olunurdu. Belarus dili yazı dilinin fonetik sistemə keçmişdi. 1900-cü ildə cz, sz və z ç, ş və ž ilə əvəz olundu. Yeni hərflərdən “Naşa Niwa” qəzeti istifadə etdiyinə görə, arada həmin əlifba “naşenskiy” adlandırılırdı. Əvvəlkinə isə “velikolitovski” deyirdilər.

XIX – XX əsrlərdə Ukrayna dili üçün latın qrafikalı əlifbanın iki variantı vardı: İosif Lizinskinin 1834-cü ildə tərtib etdiyi “polyaklaşdırılmış” və çux slavisti Yozef İreçekin 1859-cu ildə tərtib etdiyi “çəxləşdirilmiş” əlifbaları.

1833-cü ildə Moskvada naməlum müəllifin “Новья усовершенствованныя литеры русскаго алфавита” və ya “Опыт веденія новыхъ русскихъ литер” yazısı çap olundu. Burada müəllif rus dili üçün belə bir əlifba təklif edirdi: Aa, Bb, Cc (цэ), Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, Ii, Jj (жэ), Kk, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Zz, Чч, Шш, Ыы, Юю, Яя.

1842-ci ildə K.M.Kodinski “Упрощение русской грамматики” (“Uproscenie ruscoi grammatichi. — СПб., 1842”) (“Rus qrammatikasının sadələşdirilməsi”) kitabında rus dili üçün latın əlifbası təklif edir. O, 1857-ci ildə “Преобразование и упрощение русскаго правописания” (“Rus yazısının dəyişdirilməsi və sadələşdirilməsi”) adlı kitabında yenə də latın qrafikasının tətbiqini təklif edir. Kodinskinin təklif etdiyi əlifba rumın, macar və fransız əlifbalarının qarışığı idi: Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh, İi, Jj, Ll, Mm, Nn, Oo, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Üü, Vv, Xx, Yy, Zz. Qəliz diqrafları olan (cz (ц), sz (ш), sc (ш), hi (ы)) olan əlifba ilə sözlərin oxunuşunda və yazılışında çətinliklər yaranırdı. Məsələn, “рыбы” (“balıqlar”) sözü bu əlifbada belə yazılırdı: rhibhi. Soyadların sonundakı –ов, –ев isə “-of”, “-ef” kimi yazılırdı... Bir sözlə, bu əlifba yazını daha da qəlizləşdirirdi.

1845-ci ildə V.Belinski difraqramları çıxardaraq rus latınını irəli sürdü. 1862-ci ildə Yulian Kotkovski öz broşüründə bütün slavyanlara polyak əlifbasından istifadə etməyi təklif etdi. 1871-ci

ildə Zasyadko da öz təklifini verdi. Beləliklə, latın qrafikalı rus əlifbasının tərəfdarlarının hərəsi bir əlifba təklif edirdi.

Yəni hələ Böyük Oktyabr Sosialist inqilabına qədər Çar Rusiyasında latın qrafikalı əlifbaya keçmək üçün kifayət qədər ciddi cəhdlər olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq yenə də latınlaşdırma prosesində ən ağırlı yer rus dili üçün latın qrafikasının tətbiqi idi. İnqilabdan sonrakı zaman kəsiyinin uzandığı hər gün rus dilində işlənmiş kiril əlifbası ilə minlərlə çap məmulatı yeni hökumətin siyasətini dünyaya yayırdı. Bu və bir çox digər amilləri nəzərə alan Mərkəzi Komitə rus əlifbasının latın qrafikasına keçidini dayandırdı. 1931-ci ildə qərarı daha kəskin şəkildə təkrar etdilər.

Bundan sonra da SSRİ xalqlarının əlifbalarının latınlaşdırılması davam edirdi. Lakin aparıcı xalq olan rusların kiril əlifbasında qalması onları ölkənin digər xalqlarından ayırırdı. Bu da Moskvanı qıcıqlandıрмаğa başlamışdı. 1933-cü ildə ÜMK EA-nın elmi şurasının plenumunda alimlərlə partiya nümayəndələri üz-üzə gəldilər.

Dünyada baş verən iqtisadi böhranla yanaşı SSRİ-nin xarici siyasət kursunun dəyişməsi də latınlaşdırmanın dayandırılmasına səbəb oldu. Əgər bayaqdan Türkiyənin latın qrafikasına keçməsi SSRİ-nin müsəlman türk xalqlarının da bu əlifbaya keçidinə təkan verirdisə, Türkiyə ilə münasibətlər gərginləşəndən sonra artıq ortaq əlifba təhlükə qaynağına çevrilirdi. Belə ki, 1935-ci ildə Türkiyə Cumhuriyyətinin Xalq Təsərrüfatı nazirinin Moskvaya səfəri zamanı, eləcə də 1936-cı ildə Montredəki beynəlxalq konfransda və s. bəzi fikir ayrılıqları yarandı. Münasibətlərdəki böhran ona gətirib çıxartdı ki, 1938-ci ildə Qarsda, Artvində, İzmirdə, Ərzurum və Trabzonda SSRİ, Odessada, Bakı, Leninkan və Yerevanda da Türkiyə konsulluqları bağlandı, ölkələrarası ticarət dövryyəsi azaldı. İkinci Dünya savaşının başlaması, dövlətlərin bu müharibədə mövqelərini müəyyənləşdirmələri, gizli və açıq müqavilələr, maraqlar SSRİ ilə Türkiyənin son dövrdə onsuz da soyuq olan münasibətlərini bir az da soyutdu...

Bəşəriyyət yeni ağırlı bir mərhələyə qədəm qoyurdu. Belə olduğu halda SSRİ “dünya inqilabının verdiyi dünya əlifbası” ideyasından əl çəkərək cəlb olunduğu müharibədən ölkənin qalib çıxması yolunda addımlar atmaqla məşğul oldu... Artıq kommunistlər latın qrafikalı əlifbanı dünya inqilabının əsas alətlərindən biri hesab etmirdilər...

Dünyada baş verən iqtisadi böhranla yanaşı SSRİ-nin xarici siyasət kursunun dəyişməsi də latınlaşdırmanın dayandırılmasına səbəb oldu. Əgər bayaqdan Türkiyənin latın qrafikasına keçməsi SSRİ-nin müsəlman türk xalqlarının da bu əlifbaya keçidinə təkan versə də, Türkiyə ilə münasibətlər gərginləşəndən sonra ortaq əlifba təhlükə qaynağına çevrilirdi. Artıq SSRİ latın qrafikalı əlifbanı dünya inqilabının əsas alətlərindən biri hesab etmirdi.

Kiril əlifbasına keçirilən ilk əlifba 1936-cı ildə kabarda-çərkəz əlifbası oldu. 1937-ci ildə Şimal, 1938-ci ildə Dağıstan, Altay və s. xalqları ard-arda kiril əlifbasına keçirildi. 1940-1941-ci illərdə tatarlar, başkurtlar, qazaxlar və digərləri də bu əlifbaya keçdilər. Ən son keçirilənlər kürd, uyquridunqan dilləri oldu (1940-cı illərin sonu-1950-ci illərin əvvəli). Nivx, nanay və udegey dillərində əlifba yaradılsa da, kitab çap edilmədi... Üstəlik də 13 mart 1938-ci ildə SSRİ Xalq Komissarları Soveti və ÜK(b)P MK “Rus dilinin bütün milli respublikaların və vilayətlərin məktəblərində öyrənilməsi haqqında” qərar çıxardı... Bundan sonra bir sıra dillər ortadan qalxır...

Əvvəl qərara gəldilər ki, 33 hərflik (və apostrof) rus əlifbası olduğu kimi tətbiq olunsun, yəni heç bir əlavə işarə salınmasın. Lakin bu əlifba başqa dillərdəki səsləri tam əks etdirmədiyindən, bəzi dillər üçün əlavə hərflər, bəzilərinə isə diqraf və apostrof daxil etməli oldular. Lakin tezliklə bir çox dildəki əlifbadan diqraflar çıxarıldı, yerinə əlavə hərflər salındı. Onu da qeyd edək ki, bu gün Rusiyada “Rus latınını sevənlər klubu” var və onun üzvləri rus dili üçün latın qrafikalı əlifbanın müxtəlif variantlarını müzakirə edirlər...

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya gələnələr də, orada bir sıra məsələlərlə yanaşı, latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsini müzakirə edənlər də aldadılanlar idi. Onlar Moskvanın uzaqgörən siyasətinin qurbanları idilər. Lakin zaman göstərdi ki, həqiqət gec-tez öz yerini alır. SSRİ dağıldıqdan sonra bir çox xalqların latın qrafikalı əlifbaya keçməsi 1930-cu illərin qurbanlarının qanının yerdə qalmadığını, onların fikir və ideyalarının həyata keçdiyini göstərdi. Həm də onu göstərdi ki, baxmayaraq ki, Moskva xalqları öz siyasətinə uyğun olaraq latın qrafikalı əlifbaya keçirirdi, “yanlış da bir naxışdır”, elə ən doğrusu latın qrafikalı əlifba imiş.

Müstəqilliyə qədəm qoymuş türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsi və bəzilərinin də keçmək arzusu onu göstərdi ki, doğrudan da bu əlifba xalqların inkişafı, gələcəyi, dünyaya inteqrasiyası üçün ən əlverişli əlifbadır.

QAYNAQLAR

1. Грот Я. К. Спорные вопросы русского правописания отъ Петра Великаго донынъ . — СПб., 1873.
2. О латинизации русского алфавита, Еженедельник «Коммерсантъ» (№ 2 (856), 18.01.2010). Проверено 17 февраля 2012.
3. В. Т. Чумаков Латиница вторгается в русский язык // СМИ «Интеллигент». — 2004.
4. Никола Танасич; Анастасия Галанина. Нация безграмотных. Православие.Ru (9 апреля 2009). Проверено 17 февраля 2012.
5. Клуб любителей русской латиницы. <http://ru-latinica.livejournal.com/>
6. Русская латиница. <http://latinization.livejournal.com/>
7. А. Луначарский, Латинизация русской письменности // Культура и письменность Востока, № 6, 1930, стр. 20—26.
8. Н. Ф. Яковлев, О развитии и очередных проблемах латинизации алфавитов // Революция и письменность, № 2, 1936, стр. 25—38.
9. Яковлев Н. Ф. «Вопросы алфавита в связи с социальными и культурными условиями существования тюркских национальностей и проблема установления системы письма» (Первый Всесоюзный тюркологический съезд. Стенографический отчет, 1926).
10. «Культура и письменность Востока», кн. 6. Баку, 1930. ↑ Докладная записка Ямальского (Ненецкого) окружкома Омскому обкому ВКП(б) о переводе ненецкого латинизированного алфавита на русскую основу. Цитируется по: Судьбы народов Обь-Иртышского Севера. Тюмень, 1994
11. Докладная записка Омского обкома ВКП(б) И. В. Сталину «О переводе языков северных национальностей Омской области с латинизированного алфавита на русскую основу». Цитируется по: Судьбы народов Обь-Иртышского Севера. Тюмень, 1994
12. Борькьуей Т'ут'а. Буквар. — Налшык, 1936.
13. Татар аьдяби теленень алфавиты хьям орфографиясе. — Казан, 1938.
14. Омар Шариф. Латинизация алфавита. Узбекский опыт. <http://www.fergananews.com/articles/5092>
15. К вопросу о латинизации тюркских алфавитов. <http://bibliotekar.kz/chitat-knigu-onlain-n-z-r-t-re-lov/k-voprosu-o-latinizacii-tyurkskih-alfavi.html>
16. Даудов Абдулла Хамидович, Мамышева Елена Петровна. Из истории латинизации национальных алфавитов СССР. - Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История, № 2 / 2011.
17. Барахов И. Итоги 1-го Всесоюзного Тюркологического съезда. – «Хозяйство Якутии», 1926, №5, с. 37-50.

Tofiq Əbdülhəsəni, fil.ü.e.d.

I TÜRKOLOJİ QURULTAYDA TÜRK DÜNYASI ÜÇÜN ORTAQ ƏDƏBİ DİL İDEYASININ NƏZƏRİ KONSEPSİYASI

Biz çox istəyirik ki, türkdilli xalqlar, ölkələr arasında birlik daha da güclənsin. Bu, bizim tariximizdir, bizim mədəniyyətimizdir, bizim köklərimizdir. Eyni zamanda, bu, bugünkü vəziyyətin reallıqlarıdır.

İLHAM ƏLİYEV

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultayda türk dünyası üçün tarixi əhəmiyyət daşıyan bir çox məsələlər müzakirə olunmuş, onların həlli istiqamətində elmi faktlara söykənən məruzələr edilmişdi. I Türkoloji qurultay böyük tarixi, mədəni, ictimai-siyasi hadisə idi. Onun Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun idi, çünki həmin dövrdə bir sıra sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də Azərbaycan öndə gedirdi, birinci idi. Ölkədə bu istiqamətdə tanınmış və nüfuzlu söz sahibləri, elm adamları çoxdan bəri səmərəli fəaliyyət göstərirdi.

Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında xüsusi və mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu möhtəşəm qurultay ilk növbədə geniş vüsəti və böyük bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra taleyüklü məsələlərin qoyuluşu, işlənilməsi və ardıcıl şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, məhz bu mötəbər məclisdə keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında yaşayan türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra mühüm və əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilib, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənilib hazırlanıb.

Qurultayda 131 nəfər nümayəndə iştirak etmiş, 17 iclas keçirilmiş, türklərin, bütövlükdə Türk Dünyasının dili və tarixinə, etnogenezi və etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənilmişdi. İclasa Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakı şəxslər seçilmişdilər: Səməd Ağamalıoğlu, Azərbaycandan Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqşünas-tarixçi alim akademik Bartold, akademik Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor Mensel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Samoyloviç, Qazaxıstandan Bəytursun, Yakutiyaqdan Barahov, Şərqşünaslıq Assosiasiyasından Borozdin və Pavloviç, Tatarıstandan Qəlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan Qorqmasov, Özbəkistandan Nahamov, Qara-Qırğızıstandan Tunstanov, Türkmənıstandan Berdiyev, Krımdan Akçökraklı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar. Bundan əlavə Azərbaycan nümayəndə heyəti və digər respublikalar adından Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Marr, Lunaçarski və Tomsen Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçiliblər (1, s. 256).

I Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin aşağıdakı yeddi böyük problemi müzakirə obyektı oldu və müvafiq qərarlara imza atıldı:

1. Əlifba məsələsi;
2. İmla-orfoqrafiya problemi;
3. Termin məsələsi;
4. Tədris-metodika məsələsi;
5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri;
6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi;
7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Qurultayın gündəliyində yer alan əsas məsələlərdən biri də **ortaq ədəbi dil** problemi idi. Bu ideyanın banisi Krım-tatar ziyalısı İsmayıl bəy Qaspiralının nəzəri ideyalarının davamı olaraq böyük elmi auditoriyanın müzakirəsinə verilmiş ortaq ədəbi dil məsələsi ətrafında türkologiyanın

tanınmış simaları: M.F.Köprülüzadə, B.Çobanzadə, X.S. Xocayev, A.Samoyloviç, N.Xakimov, X.Qabtiyov və başqaları maraqlı elmi məruzələrlə çıxış etmişdilər (6, s. 260).

Biz öncə bu ideyanın tarixi və məsələnin o dövərdə qaldırılması ilə bağlı təşəbbüs və təsəvvürlərə baş vurmaq istərdik. Ortaq ədəbi dil ideyasının müəllifi görkəmli Krım tatar ziyalı İ.Qaspıralı idi. Əslində onun ümumtürk ədəbi dili məsələsi ictimai-siyasi məzmun daşıyırdı. Ancaq o, qəzetçilik fəaliyyətində M.Kazımbəyin 50 il əvvəl başladığı dil təcrübəsinə əsaslanmışdı. İ.Qaspıralının təsisçisi olduğu “Tərcüman” qəzeti Krımdan başlayaraq Qafqaza, Volqaboyuna yayılmış, oxunmuş və anlaşılmışdı. Bunun bir əsas səbəbi də o idi ki, Krım tatar türkcəsi oğuz və qıpçaq ləhcələrinin elementləri əsasında formalaşmışdı. Türkiyə ilə daim sıx tarixi əlaqə Krım tatar türkcəsində oğuz elementlərini gücləndirdiyi kimi, Qazan tatarları ilə bilavasitə yaxınlıq, folklor-dastan müştərəkliyi qıpçaq faktını genişləndirmiş və yeniləşdirmişdi. Bu halda “Tərcüman”ın dilini oğuz və qıpçaq coğrafiyalarının ziyalıları rahat anlamalı idilər (7, s. 22).

Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabi də İ.Qaspıralının bu işini rəğbətlə qarşılayır və belə yazırdı: “Tərcüman 30 ildir ki çıxır. Bu otuz ilin müddətində hər tərəfin müsəlmanları qeyri qəzeti olmadığına görə onu aparıb oxuyublar. Odur ki, bəradərimiz İsmayıl bəy istəyir ki, “Tərcüman”ın dili ümumi dil olsun” (7, s. 23).

Deməli, böyük ictimai xadim Həsən bəy Zərdabi də ümumi türk dili ideyasını bəyəniirdi. Və deməli, ümumi türk ədəbi dili uğrunda böyük mübariz Əli Bəy Hüseynzadə bu fikri öz qəzetində çap etməklə böyük ideoloq İsmayıl bəy Qaspıralıya öz rəğbətini bildirmiş olurdu.

Bütün bunlar onu göstərir ki, I Türkoloji qurultayın ideyasını verənlərin, onun təşkilatçılıq mexanizminin tərkib hissəsi olanların belə bir təşəbbüsə yiyələnmələri təsadüfi deyildi. Bütün layihə, demək olar ki, qurultaydan əvvəl nəzəri cəhətdən hazırlanmışdı. Ona görə də Səməd Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə bu işə təşəbbüs edilməsi, hələ qurultaydan öncə türk dünyasının diqqət mərkəzində olan Bəkir Çobanzadənin Bakıya dəvət olunması türklər üçün nə qədər tarixi əhəmiyyət daşıyan məsələlərin müzakirəsinin labüd olduğunu və ciddi problemlərin aradan qaldırılmasını zəruri edirdi.

Uzun əsrlər boyu müxtəlif imperiyaların qurbanı olmuş, xüsusilə də son yüzilliklərdə rusların ağır təcavüzünə məruz qalmış və nəticədə öz əlaqələrini zəiflətməmiş türk xalqlarının bir araya gəlməsi üçün XX əsrin əvvəllərində münbit şərait yaranmışdı. XIX əsrdən başlayaraq millətperəst ziyalıların aktiv fəaliyyəti bir regionda deyil, bütün türk coğrafiyasının sərhədlərinə qədər gedib çıxırdı. Nəticədə istər bədii, istər publisistik, istərsə də elmi müstəvidə öz əksini tapmış nəzəri konsepsiyaların artıq XX əsrin əvvəllərində praktik tətbiqi üçün bircə “siqnal verilməsi” yetərli idi və bu “səs” 1926-cı ildə türk xalqlarının tanınmış ziyalılarını Bakıda bir araya gətirdi.

Əslində 1926-cı ildə belə bir qərarın verilməsi də bir qəribə görünür. Artıq Sovetlər Birliyinin qurulduğu dövərdə belə bir sərbəstliyin verilməsi nəyə lazım idi? Niyə imperiya rəhbərləri belə bir təşəbbüsün gerçəkləşməsinə könül xoşluğu ilə qəbul elədilər? Özü də bütün türk coğrafiyasını birləşdirəcək ümumi dil məsələsinin müzakirəsinə belə “səmimi” yanaşdılar? Təbii ki, bunlar göz önündə olan fəaliyyətlər idi, səhnəarxası nə proseslər gedirdisə, bunları dərinliklə müəyyən etmək mümkün deyildi. Ancaq bu dövərdə Türkoloji qurultayın təşkil olunması, türk dünyasının görkəmli ziyalılarının bir araya gətirilməsinə göz yumulmasının arxasında çirkin bir niyyət gizləniirdi: gələcəkdə “dünya dövlətinə çevriləcək olan” Sovet İmperiyasını millətçi ziyalılardan təmizləmək (2, s. 65). Və elə də oldu. 1937-ci ildən başlayan repressiya maşını Türkoloji qurultayın təşkilatçısı və iştirakçısı olmuş ziyalıların böyük hissəsini aradan götürdü. Ancaq bu ideya ölmədi, bugünəqən yaşayır, çünki onun təməli möhkəm prinsiplər üzərində qurulmuşdu.

Türklər üçün orta ədəbi dil məsələsi qurultayın 14-cü iclasında qaldırılmışdı: Türkiyədən gəlmiş professor M.F.Köprülüzadənin “Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı” adlı məruzəsi ilə məsələ ətrafında qızgın müzakirələr getmişdi.

M.Köprülüzadə qədim və yüksək mədəni inkişaf faktoru kimi türk xalqlarının mükəmməl ədəbi dilə sahibi olmalarından bəhs etmiş, hələ islamaqədərki dövərdə türk dilinin bir sıra ləhcələrə ayrılmış olmasından söz açmışdır. O, çıxışdan açıq şəkildə bildirmişdir ki, orta ədəbi dil yaradılsın, ancaq məruzəsinin adıyla, yəni “türk xalqlarında ədəbi dillərin inkişafı” yox, “ədəbi dilin inkişafı” deməklə öz məqsədini açıq şəkildə ifadə etmiş olurdu (5, s. 446).

Adından da göründüyü kimi, məruzədə söhbət türk ədəbi dilinin keçmişindən, tarixin hansı dərində bu ədəbi dilin fəaliyyətə başlamasından, bu illərlə apardığı tədqiqatın nəticəsi olaraq, F.Köprülüzadə türk dilində sasanilər dövrünə (V əsr) gedib çıxan əsərlərin olduğunu söyləyir. Dünya mədəniyyətinə hələ XIX əsrdən məlumdur ki, məhz öz əlifbası ilə yazılmış Orxon abidələrinin kamil dili timsalında VIII əsrdə türk mükəmməl ədəbi dili vardır. Bu, kifayət qədər inkişaf etmiş ədəbi dildir. Bu, Altaydan Dunaya qədər uzanan möhtəşəm imperiyanın dövlət dilidir (6, s. 261). Şübhəsiz, bu ucsuz-bucaqsız coğrafiyada az-çox özünəməxsus məhəlli əlamətlər qazanmış müxtəlif ləhcələr də olmalıydı. Bu nəhəng türk imperiyasının qövmələri olmaq etibarilə yerli türklərin yerli ədəbi ləhcələri də imperiya ədəbi-dövlət dilinin tərkib hissələridir və təbii ki, yerli ədəbi təzahürlər də əsas leksik, qrammatik norma imperiya - dövlət ədəbi dilindədir.

Bəkir Çobanzadə də qurultayda M.F.Köprülüzadə kimi iki məruzə ilə çıxış etmişdi: “Türk dillərinin yaxın qohumluğu” (üçüncü iclas), “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” (səkkizinci iclas). Hər iki məruzəsində türk xalqları üçün ortaq ədəbi dilin yaradılması probleminə tarixi faktlara söykənərək tutarlı elmi dəlillərlə aydınlıq gətirmişdi. Türklər üçün ümumi ədəbi dil mübahisəsində vahid ədəbi dil tərəfdarlarının əsas söykənəcəklərindən biri bugünkü türklərin bir-birini anlaması faktı idi. B.Çobanzadənin məruzəsində bu məsələ canlı faktlarla özünəməxsus şəkildə cavablanmışdı, onun məruzəsində çox ibrətli məqamalar vardı.

B.Çobanzadə türk xalqlarının ünsiyyətini iqtisadi həyat və təhsil kompleksinin birliyində görür. Görkəmli alim elm dilinin yaxınlaşması üçün məktəb təliminə böyük əhəmiyyət verir. Məsələyə çox real yanaşan dilçi görünür ki, beşik dili ilə elmi dil arasında, yerli ana dili ilə ümumi ədəbi dil arasında ziddiyyət yaratmamaq üçün inkişafın təbiiyyətinə və tədriciliyyətinə ehtiyatla və diqqətlə yanaşır. Ümumi və ya ortaq dil, əlbəttə, yerli canlı danışq dili deyil, bədii əsərlərin, bayatların, laylaların dili deyil, kürsülərin və auditoriyaların dilidir, elmin və siyasətin dilidir, terminlərin, professionalların dilidir. Buna görə də B.Çobanzadə bu işi yaşın və intellektin artımı ilə bağlayır. Əvvəlcə, B.Çobanzadə hazır olan dillərdən birini ümumi dil kimi götürmür. Görünür, alim iki cəhəti nəzərə alıb: 1. Bütün türk xalqlarının zehni intellekti bir hazır dilə sığmaz, bu dil bütün türk soylarının intellektinin ümümləşməsi olmalıdır - yeni, zəngin, hamısından yüksəkdə duran bir dil olmalıdır; 2. Mövcudlardan birini götürəndə başqa qardaşlarda ögeylik emosiyası dirçələ bilər (4, s. 205).

Əksəriyyət bu qənaətdə idi ki, türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq mümkündür, həm də asanlıqla başa gələn hadisədir. Etiraz edən tərəf azlıq təşkil edirdi. F.Köprülüzadədən sonra birbaşa əks tərəfə söz verilir, tatar nümayəndəsi Neymət Xakimov əlavə məruzə ilə çıxış etdi, onun ardınca başqırd X.Qabitov nitq söylədi və Neymət Xakimovun mövqeyində dayandı. Türkmənistandan gəlmiş Bekki Berdiyev heç bir giriş vermədən N.Xakimovun məruzəsinin tənqidinə başladı. B.Berdiyev konkret danışdı, məntiqə söykəndi. Türkmən şivələri ilə ədəbi türkməncənin münasibətini ümümləşdirdi. O göstərdi ki, türkmən ləhcəsinin şivələri bir-birindən və ədəbi türkməncədən xeyli fərqlənir. Məntiqli sual verir: “Bu deməkdirmi ki, ayrı-ayrı dialektləri və şivələri varsa, onda bütöv türkmən ləhcəsi (dili) yoxdur?” Əlbəttə, bu suala “hə” demək olmaz. O, halda analoji paraleli davam etdirərək deməliyə ki, yerli türk ləhcələri arasındakı fərqlər ortaq türk dili faktını rədd etmir. Türkmən dilçisi öz şəxsi müşahidəsinə söykəndi, dedi ki, o, tatar və başqırd dillərinin xüsusi olaraq öyrənməyib, ancaq N.Xakimov və X.Qabitovun çıxışlarını, nə dediklərini başa düşüb (N.Xakimov Qazan tatarcasında, X.Qabitov başqırd ləhcəsində danışmışdı). Ona görə də inamla dedi ki: “Göründüyü kimi, bir-birimizi anlamağa imkan verən kifayət qədər leksik material var” (11, s. 79). Bu da maraqlıdır ki, nətiq məsələni özbaşına buraxmamağı, prosesə şüurlü münasibət göstərməyi, işə məqsədli müdaxiləni məsləhət görür: yerli ləhcələrin xüsusiyyətləri ədəbi dilə uyğunlaşdırılmalıdır; deməli, ədəbi dil yerli ləhcəyə yox (halbuki belə olsa, daha demokratik yanaşma olardı, proses təbii məcrada gedərdi), yerli ləhcə ədəbi dilə güzəştə getməlidir, yerli ünsiyyətdə vərdiş olunmuş materialdan müəyyən qədər imtina etməlidir. Təbii ki, bu da yerli ləhcə ilə ədəbi dil arasında ögey-döğməliq intriqası yaradacaq bir işdir.

Ümumiyyətlə, qurultayda əksər çıxışların məzmunu bu formada idi: türkcələr yaxındır, başa düşüləndir, rahatlıqla ortaq türk dili yaratmaq olar. Beləliklə, qurultayın gəldiyi nəticə bu idi: əvvəlcədən türk ləhcələri arasında danışq dilləri səviyyəsində anlaşma olub, indiki iqtisadi, siyasi,

mədəni əlaqələrin, nəqliyyat və başqa kommunikativ vasitələrin çoxaldığı, təhsilin inkişaf etdiyi bir zamanda türklər üçün ümumi ədəbi dil yaratmaq ideyasını gerçəkləşdirmək olar.

Ortaq türk dili ilə bağlı müzakirələrin 150 ildən artıq bir yaşı var. Amma türk dövlətləri müstəqillik qazandıqdan sonra bu məsələ yenidən gündəmə gəldi. Məsələnin ən mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, bu gün artıq bu sahədə prinsipial müəyyənlik yaranmışdır. Əgər bir vaxtlar müxtəlif türk dilləri əsasında süni bir ortaqlıq, ortaqlıq ünsiyyət vasitəsinin yaradılması olduğu düşünülürdüsə, indi həmin mülahizə gündəmdən çıxıb. Başqa bir mülahizə var idi ki, türk dillərindən hər hansı biri alınmalı və onun üzərində xeyli işlənilməlidir ki, o gəlib ortaqlıq ünsiyyət vasitəsinə çevrilsin. Burada doğruluq, təbiilik var, amma yenidən sünilik meydana çıxırdı. İllərin təcrübəsi göstərdi ki, Türkiyə türkcəsi ortaqlıq ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır (8). Hələlik vasitə rolunu, həmçinin, rus və ingilis dilləri oynayır. Ancaq bu gün Türkiyə türkcəsi öz ünsiyyət coğrafiyasını genişləndirir. Bunun da bir çox göstəriciləri var. Türkiyənin dövlət olaraq beynəlxalq nüfuzu, Türkiyə türkcəsinin inkişaf edən bir türkcə olması, eləcə də Türkiyənin bu gün ümumən dünyada bu türkcədə məktəblər açması, televiziya yaratması istiqamətində proses gedir. Əlbəttə, bu prosesin təbiiliyini qəbul etmək şərti ilə, hər bir məsələnin siyasi-ideoloji tərəfi var. Bəzən bu məsələ də gündəmə gəlir. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada söhbət bu və ya başqa türk sınıqlandırılmasından getmir. Söhbət Türkiyə türkcəsinin bu xalqlar arasında ortaqlıq ünsiyyət dili kimi işlənməsindən gedir.

Həqiqətən də bu gün türk xalqlarının hər biri haqqında düşünmək, onların iqtisadi və siyasi qayğılarını himayə etmək iqtidarında olan bir türk dövləti var. Bu dövlət tarix boyu dünyanın siyasi coğrafiyasının müəyyənləşməsində fəal iştirak etmiş türkün həmin tarixi missiyanı yerinə yetirməyə qüdrəti olan qüvvə indi Türkiyə Cümhuriyyətidir¹. Özünün başqa türk dövlətləri ilə və qalan türk dövlətlərinin bir-biri ilə iqtisadi, mədəni, siyasi əlaqələnməsində Türkiyə televiziyası fəal iştirak edir. Bu əlaqələrdə birbaşa anlaşmanı gücləndirmək üçün dil əvəzsiz vasitədir. Türkiyə türk millətlərinin qohum və qardaşı olması ilə yanaşı, həm də bu gün Türkiyə sayılan, sözü keçən qüdrətli dünya dövlətidir (13, s. 38). Buna görə də uluslararası - beynəlxalq əlaqələrdə və bir-birilə əlaqələrdə yarayan bir xarici dil kimi Türkiyə türkcəsini bütün türk xalqları öyrənməlidir. Qeyd: Türkiyə türkcəsinə “xarici dil”, “yabancı dil”, “əcnəbi dil” demək nə qədər ağır səslənsə də, biz xarici dil anlayışının müasir dünya mədəniyyətindəki məlum beynəlxalq statusunu nəzərdə tuturuq. Yüngül-yüngül sözlərlə oynamaqdansa, bu sözün arxasındakı anlayışa hörmət etməliyik. Bu həm də Türkiyə türkcəsinin və ümumiyyətlə, türkcənin beynəlxalq statusunu böyüdür – otuz qədər türk dövlətində və ya muxtar dövlətində xarici dil kimi tədris olunmaq ciddi tarixi-siyasi nüfuzdur.

Beləliklə, Türkoloji qurultay ortaqlıq türk dilinin yaradılmasını qəbul edirdi, ancaq bugünkü baxışlar onu göstərir ki, ortaqlıq türk dili yaratmaq yox, ortaqlıq ünsiyyət dili yaratmaq daha düzgün variantdır. Necə ki, vaxtilə Sovetlər Birliyində bütün respublikalar bir-biri ilə rus dili vasitəsilə ünsiyyət qururdular, bu gün türk dünyası üçün də eyni şəkildə ortaqlıq ünsiyyət dili olmalıdır, yəni türkcələrdən birini götürüb ümumi dil kimi istifadə etməliyik. Əgər tutarlı elmi faktlarla danışsaq, türk dillərinin tarixi inkişaf qatlarına baş vursaq, türk ləhcələri arasındakı münasibəti dərinə təhlil etsək və bunlar səmimiyyətlə qəbul edilsə, fikrimizcə, ortaqlıq türkcə üçün daha əlverişli vasitə əslində Azərbaycan türkcəsidir. Vaxtilə dövlət dilinin adlandırılması ilə bağlı müzakirələrin birində ulu öndər H.Əliyevin tarixi çıxışı bunu bir daha təsdiq edir: “Biz türk mənşəli bir xalqıq. Bizim dilimiz türk dilləri qrupuna daxildir... Biz öz dilimizi heç bir başqa dilə nə qarışdırmalıyıq, nə də ona yapışdırmalıyıq, qoşmalıyıq...”

Mən bunu demişəm, yenə də deyirəm, başqa dillər, türk dil qrupuna mənsub olan dillər, bizə həsəd apara bilərlər ki, bizim dilimiz nə qədər zəngin dildir. Hər bir dilə mən hörmət, ehtiramımı bildirirəm. Amma öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə hesab edirəm ki, biz hər birimiz fəxr edə bilərik.

---

¹ Təbii ki, bu gün ulu öndər H.Əliyevin memarı olduğu müstəqil Azərbaycan Respublikası da dünyanın tanınmış türk dövlətlərindən birinə çevrilməkdədir. Bugünkü siyasi, iqtisadi və mədəni uğurlar da göz qabağındadır. İnanırıq ki, cənab İ.Əliyevin apardığı müdrik siyasət Azərbaycanı daha da böyük zirvələrə daşıyacaq, Azərbaycan daha da böyük tribunlardan öz ədalət səsinə dünyaya layiqincə duyuracaqdır.

Çünki bu zəngin dildir, **dünyada artıq tanınmış dildir**. Xalqımızın adı da tanınıb, respublikamızın adı da tanınıb, dilimizin adı da tanınıb”.

Bu gün bunu beynəlxalq simpoziumlarda, qurultaylarda türkiyəli alimlərin özləri də səssizcə qəbul edirlər. Bunun digər tərəfi Türkiyə türkcəsinin daxilində xarici təsirlərlə bağlı gedən proseslərlə əlqəlidir ki, bu, özü də böyük narahatlıq doğurur. Ancaq bugünkü siyasi mənzərə və eləcə də yuxarıda qeyd etdiyimiz mədəni, iqtisadi, elmi faktorlar, yəni bütün dediklərimiz onu göstərir ki, bu gün yeganə variant Türkiyə türkcəsinin ortağ ünsiyyət dili olmasından ibarətdir. Artıq hadisələrin gedişi də problemin bu yöndə həlli istiqamətində müsbət təsəvvürlər yaratmaqdadır. Bu məsələdə öz möhürünü vurmuş mərhum alimimiz, akademik Tofiq Hacıyev demişkən: “Türkiyə türkcəsi yalnız türkiyəlilərin deyil...”

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Birinci Türkoloji qurultay və müasir türk dünyası. / Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı: “Abis Alarco”, s. 255-259
2. Bayramov R. B.Çobanzadə və I Türkoloji qurultay (əlifba məsələsinə baxış). / Türkoloji araşdırmalar -1. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015 s. 148-219.
3. Buran A. Kurşunlanan Türkoloji. Ankara: Erek matbaası, 2012
4. Çobanzadə B. Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında. / Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı: “Abis Alarco”, s. 199-208
5. Eyvazov P. Bekir Çobanzadənin Dilçilik Araşdırmalarında Edebi Dil meseleləri / X Uluslararası Böyük Türk Dili Qurultayı. Tam bildiri metnleri. Sarayev, 2015, s. 441-453.
6. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələləri / Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı: “Abis Alarco”, s. 259-261
7. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri / BDU-nun “Bakı Universiteti Xəbərləri” elmi jurnalı. Bakı, 2006, № 2, s. 18-26.
8. Xəlilov B. Türkiyə türkcəsi də, Azərbaycan türkcəsi də, digər türkcələr də bir kökə bağlıdır / <http://www.xalqcebhəsi.az/news.php?id=3599>
9. Qacarlı C. I Türkoloji qurultayda dil məsələləri. Bakı: “Azərnəşr”, 2006
10. Mehdiyeva S. Azərbaycan dili tarixi I Türkoloji qurultay işığında / Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı: “Abis Alarco”, s. 259-262
11. Mehdiyeva S. Ədəbi dil məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012
12. Musaoğlu M. Türkoloji dilçilik I Türkoloji qurultaydan öncə və sonra / Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı: “Abis Alarco”, s. 265-269
13. Musaoğlu M. Türkoloji dilçilik. Bakı: BSU, 2012
14. www.anl.az
15. www.bsu.edu.az

Summary

In this study, I Turkish Congress held in Baku in 1926, have taken place on the agenda of historical importance for the Turkic world and one of the main issues - the question is about a common literary language. Here is the history of the idea of a common Turkic language spoken, before congress provides information on theoretical ideas. I Turkish Congress a report on the problems of common Turkic language articles comparative analysis of the ideas being discussed. At the same time return to the article, the idea of a common Turkic literary language is investigating the situation in the last 20 years, the issue of relations between Turkic languages are discussed.

Keywords: Turkish Congress, Baku, linguistics, a common language, literary language, theoretical concept, Turkish geography

Bəsirə Əzizəliyeva, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
besi.azizali@gmail.com

MUHSİN KADIOĞLUNUN “KÜRESEL DÜŞÜN, ULUSAL DAVRAN” ƏSƏRİNDƏ TÜRKÇÜLÜK MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir dünyamızda türkçülük ideyalarının yeni istiqamətdə inkişafında mühüm rol oynayan araşdırmaçı və yazıçılardan biri də Muhsin Kadioğludur. Muhsin Kadioğlu İstanbul Texnik Universitetinin doktoru, bir çox kitab, elmi məqalə və bədii əsərlərin müəllifidir. Araşdırmaçı yazar Türkiyə və dünyanın bir sıra ölkələrində müxtəlif layihələrdə iştirak etmişdir.

Yazarın “Anlayarak Çok Hızlı Okuma Teknikleri” (Veli Yayınları, 1990), “Küresel Sorunlara Karşı Ulusal Tavr” (21. Asır Yayınevi, 2010), “Küresel Düşün Ulusal Davran” (21. Asır Yayınevi, 2010), “Polonya'da Türk İzleri” (Postiga Yayınları, 2011), “Turan Yolunda. Macaristan İzlenimleri ve Turancılık” (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2014) və digər kitabları önəmli məsələlərə həsr olunmuşdur. M.Kadioğlu, eyni zamanda, iyirmidən çox e-pub kitabın müəllifidir. ABŞ və Avropa ölkələrinə qaçırılan türk və islam əsərləri ilə əlaqədar çalışmaları bu kitabların əsas tədqiqat obyektidir.

M.Kadioğlu türk dilində ilk bilgisayar proqramı hazırlayan və sürətli oxuma mövzusunda ilk kitab yazan tədqiqatçıdır. Türkçülüyə gətirdiyi yenilikləri - internetdə türkçülük, bioloji müxtəliflik və türkçülük, gələcəyin türkçülüüyü kimi mövzuları Türkiyədə ilk dəfə olaraq qələmə almış və gündəmə gətirmişdir. Eyni zamanda, texno-milliyətçilik anlayışını da ilk dəfə təqdim edərək, bu mövzuda 1995-ci ildə iki məqalə yazmışdır. “Türkçü kimdir?” “Turançı kimdir?” suallarını dəyərləndirən yazar sözügedən məsələlərdə də yeni düşüncəyə sahibdir.

Çoxsaylı elmi və bədii əsərlərində türkçülüynün intellektual istiqamətinə böyük önəm verən yazar “romantik türkçülükdən akılcı türkçülüyə” adlandırdığı fikir istiqamətinin formalaşması və təbliğində mühüm işlər görməkdədir.

Muhsin Kadioğlunun “Küresel düşün, ulusal davran” adlı əsəri (İstanbul, 21. Asır Yayınevi, 2010) və bir çox məqalələri türkçülük ideyalarına ümumdünya milli dəyərlərinə münasibət kontekstində yanaşılması, türk dünyası üçün vacib olan məsələlərin şərh, yeni prizmadan qiymətləndirilməsi, milli kimlik, onun global arenada ifadəsi kimi məsələlərin ifadəsi baxımdan əhəmiyyətli əsərlərdəndir. Muhsin Kadioğlunun kitabının ən mühüm əhəmiyyətindən biri hadisələrə, faktlara standart ölçülərdən deyil, fərqli yanaşma bucağından baxmasıdır. Ona görə də yazarın fikirləri çoxlarının düşünmədiyini, bəlkə də düşünüb ifadə edə bilmədiyini tərəfləri aydınlaşdırır, alternativ fikirlər ortaya qoyur, həqiqətən də küresəl düşüncəyə vadar edir.

Muhsin Kadioğlu türk dünyasını vəhdət olaraq qəbul edir, milli mədəniyyətimizin inkişafında böyük yeri olmuş mütəfəkkirləri özünəməxsus şəkildə türk insanına örnək kimi təqdim edir: “Türk olmak; Kaşğarlı Mahmud'tan Türkçeyi, Hoca Ahmed Yesevi'den inancı, Karamanoğlu Mehmet Bey'den dili, Mevlana'dan hoşgörüyü, Yunus'tan doğruluğu, Fuzuli'den tasavvufu, Mehmet Akif'ten Çanakkaleyi ve istiklali, Yahya Kemal'den Suleymaniyeyi, Necip Fazil'den Sakaryayı öyrənmək demektir” (2, s. 23). Azərbaycanın milli məfkurə tarixində həlledici rol oynamış mütəfəkkir, yazıçı və mücahidlərimiz də Muhsin Kadioğlunun vahid türkçülük düşüncəsində xüsusi mövqeyə malikdir: “Türk olmak, Bakü'de Hüseyinzade Ali Turan, Ahmet Ağaoğlu, Alimerdan Topçubaşlı, Mehmet Emin Resulzade olmak demektir” (2, s. 26).

Adət-ənənələr, məişət həyatından tutmuş elm və mədəniyyət nümunələrinə qədər müxtəlif səviyyələrdə türk kimliyinin tərifini verən, “türk olmağın” yüksək məziyyətləri, şərəf və qürurunu önə çəkən Muhsin Kadioğlu çağdaş dünyada türkçülüynün önəmli vəzifələrinə diqqət çəkmək üçün dünyanın müxtəlif xalqlarında milli atributları nəzərdən keçirmiş, müqayisələr aparmaq, müasir tendensiyanı öyrənmək, əhəmiyyətli örnəklərdən maariflənmək imkanları yaratmışdır. Türklərin müasir dünyada dəyərləndirilməsindəki fərqli cəhətlər, türklərə münasibət kimi önəmli məsələlər də Muhsin Kadioğlunun əsərlərində diqqət mərkəzindədir.

Sözbaşı və on yeddi bölümdən ibarət olan “Küresel düşün, ulusal davran” adlı əsəri mübaligəsiz və sözün həqiqi mənasında hər bir türkün, dövlətindən asılı olmayaraq, milli-mənəvi dəyərlərlə yaşayan, türk qürurunu düşünən, türk millətinin və dövlətlərinin gələcək inkişaf istiqamətləri haqqında narahatlıq hiss edən, eyni zamanda da, dünya insanının bir parçası olduğunu dərk etməyə çalışan hər bir millətdaşımız üçün önəmə sahibdir. Örnəkləri təbii olaraq daha çox Türkiyə Cümhuriyyətindən götürülsə də, bu əsərin ümumtürk kontekstini, ümummili dəyərlərini kölgədə qoymur.

Müasir dünyanın, xüsusilə də kiçik və daha az inkişaf etmiş, yaxud inkişaf etməkdə olan, öz milli dövlətçilik tarixinin yeni dövrünə keçid mərhələsini yaşayan dövlətlərin ən çox müzakirə etdiyi və əslində isə, istər-istəməz içərisinə cəlb olunduğu məsələrdən biri də qloballaşma və inteqrasiya problemi, onun mənfi tərəfləridir. Qərbin Şərq siyasətində yeni mərhələnin başlanğıcı kimi XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərindən sözügedən məsələ ön plana çıxmışdır. Bu, qarşılıqlı əməkdaşlıq, iqtisadi münasibətlər, siyasi basqı, mədəni hücum, texnoloji üstünlük və Şərq ölkələrinin assimilyasiyasına qədər humanist pərdə arxasında fəaliyyət göstərən bir Qərb siyasətidir. Qərb mərkəzli qloballaşma modeli XX əsrin ikinci yarısından bu günümüzdə kimi Qərbin xeyrinə çox uğurlu nəticələr göstərdi və uzun müddət inteqrasiyanın şirinliyinə və Qərb modellərinin dadına uyan dövlətlər isə daha çox milli ictimai şüurda uduzduqlarını müzakirə etməyə başladılar. Nəticə o yerə gətirdi ki, qloballaşma adıyla yabançı sərmayələr kiçik dövlətlərin iqtisadiyyatını ələ keçirdi və gələcəyini mənimsədilər. İnteqrasiya adıyla isə kiçik dövlətlər sakitcə həzm olundular. Muhsin Kadioğlunun xarici basqını müqavimətsiz qarşılayan tendensiya ilə bağlı söylədiyi kimi “... Sermayenin hem vatanı, hem de milliyeti var. Eger sermayenin vatanı ve milliyeti olmasaydı; Alman sermayesi Almanya’ya, Amerika sermayesi ABD’ye döner miydi?” (2, s. 150)

“Küresel düşün, ulusal davran” əsərinin ən mühüm əhəmiyyəti də məhz sözügedən məsələlərə türk düşüncəsi, türk dövləti sferasında yanaşmaq, həm geniş mənada humanitar fikirdə, həm də sosial və iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrində problemdən irəli gələn məsələləri araşdırmaqdır. Təbii ki, M.Kadioğlu qloballaşmanın və mədəni inteqrasiyanın müsbət tərəflərini yüksək qiymətləndirir, lakin burada daha çox məsələnin, geniş mənada, milli düşüncəyə zidd tərəflərinə diqqət yetirmək istərdik.

“Küresel düşün, ulusal davran” kitabının ikinci əhəmiyyətli cəhəti araşdırılmağa cəlb olunmuş və dəyərləndirilmiş mövzular kontekstdə Qərbi tanımağa imkan yaratmağıdır. “M.Kadioğlu baxışından Qərbi necə görürük?” sualı çox maraqlı fikirləri ortaya qoyur. Burada nə təkzib, nə tənqid, nə də vurğunluq ön plandadır və məqsəd də Qərb dövlətlərinin çeşidli siyasi-iqtisadi fəaliyyəti, yaxud da Qərb insanının milli və ictimai məsələrdəki görüşlərini ortaya çıxarmaq deyil. Bütün bu məsələlər müxtəlif zamanlarda, ayrı-ayrı əsərlərin, istər Şərq, istərsə də Qərb müəlliflərinin tədqiqat obyektinə çevrilmiş, fərqli prizmalardan şərh olunmuşdur. Əsərin məntiqi vurğusu qlobal düşünən türk insanının ulusal davranmalı olduğunu göstərmək, “qloballaşma və inteqrasiya” oyununa uymadan, assimilyasiyaya meyldən xilas olunması naminə Qərbdən örnəklər gətirməkdir. Yəni, geniş anlamda, əsər “Akılcı türkçülük” təlimini ortaya qoymaq üçün dünya miqyasında nümunələr təqdim edir, çağdaş zamanın xaos fikir burulğanında milli-mənəvi dəyərlər üzərində qurulmalı və gələcəyə istiqamətləndirilmiş vacib yolları göstərir.

XX əsrin əvvəllərində geniş şəkildə ifadə olunan türkçülük ideyalarının türk dünyasının milli şüurunun inkişafı, mədəniyyətimizin milli dəyərlərinin qoruması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından gördüyü tarixi missiya məlum və təkzibolunmaz həqiqətdir. Milli ideologiya, milli dövlətçilik ənənələrimiz, milli ziyalı anlayışları məhz bu mühüm mərhələdə tarixə öz imzasını qoydu. Bu günümüzdə də davam edən və türkçülük düşüncələrimizin təməl daşlarına çevrilən həmin axının çağdaş zamanımızda da varsiləri az deyil. Bu gün türklük və türkçülük dəyərlərimizin inkişaf modeli də yeni dövrün tələbləri ilə uyğunlaşmalıdır. Elm və texnologiya inkişaf etdikcə uyğun olaraq humanitar düşüncədə də tendensiya sürətlə dəyişir. Ən sabit tərəflərdən olan psixologiya, mənəvi baza və zəka qatında da dəyişikliklərin tezləşməsi ideologiyadan da daha çox zamanla ayaqlaşma bilmək tələb edir. Muhsin Kadioğlunun əsərində ortaya qoyduğu “Akılcı türkçülüyn” təlimi də qeyd olunan həmin zərurətdən irəli gəlmişdir. Təsadüfə deyil ki, Türk

Dünyası Araştırmaları Vakfının qurucusu, araşdırmaçı və yazar, türkçü ziyalı Turan Yazgan öz çıxışlarının birində Muhsin Kadioğlunu “müasir türkçülüğün yeni ideoloqu” adlandırmışdır.

Kitabda, ilk növbədə, “Akılcı türkçülük” təliminin formalaşmasının tarixi zərurətləri diqqətə çatdırılır. Bu da qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmanın lokal sferada törətdiyi problemlərə qarşı milli dirənc zəruriyyətindən doğur. M.Kadioğlu əsərin ön sözündə yazır: “Küresel sorunlara qarşı yerel direnc odaklarının oluşturulması, hiç şübhesiz ki, her ülkenin milli/ulusal değerlerinin öne çıkartılmasını gerektirmektedir. Güçlenmiş milli (yerel) özelliklerin kendi aralarında çarpıştırılarak ufulanması, küresel güçler tarafından sıklıkla denenen bir yöntem olmuştur. Bu bakımdan, yerel direnc odaklarının küresel güçlere karşı mücadelede etkin ve diğer millî (yerel) direnc odaklarına karşı hoşgörülü olması son derece önemlidir” (2, s. 14). Milli və yerli müqavimət gücünün formalaşdırılmasını yazar, haqlı olaraq, qloballaşmanın problemlərinə qarşı, yabançı axında itməmək adına yeganə yol kimi dəyərləndirir. “Akılcı türkçülük” təliminin ənənələr üzərində inkişaf etdiyini göstərmək üçün Muhsin Kadioğlu “Kim bu Türklər” adlı birinci bölümdə türklərin milli dəyərlərinə, önəmli keyfiyyətlərinə, dünya insanı arasındakı mövqeyinə yer ayırmışdır. Burada yazarın daha çox romantik türkçülüğün ənənələrini davam etdirdiyini müşahidə edirik. Eyni zamanda, ilk cümləsindən türkçülüğün müasir mərhələdəki rolu və gələcəyə yönəlmiş planı diqqətə çatdırılır: “Türk olmak; dünle övünürken bugünü değerlendirmek, yarınla hazırlanmak demektir” (2, s. 19). Nümunədən də gördüyümüz kimi, bu çox önəmli bir məsələdir. Milli inkişafa əngəl olan amillərdən biri tarixin daha parlaq səhifələrinin təsiri altında qalaraq, passiv düşüncə içində dayanmaq, yalnız keçmiş qüdrəti və əzəməti ilə öyünməkdir. Muhsin Kadioğlu da “bugünü dəyərləndirmək, yarınla hazırlanmaq” deməklə çağdaş dünya içində türkləri dəyərləndirir və gələcək üçün də “Akılcı türkçülük” təlimini təqdim edir.

İlk növbədə, Muhsin Kadioğlu düşüncəsində “türk kimdir?” sualının cavabına diqqət yetirək. Yazarın türklərə aid etdiyi özəllikləri belə dəyərləndirmək mümkündür: Türklər tarixi keçmişinə sadıq olan, varislik ənənələrini qoruyub saxlayan millətdir: “Türk olmak; tarihiylə gurur duymak demektir. Türk olmak; Ata’sını tanımak, Türk’ün və Türklüğün atasına saygıda kusur etmemek demektir (2, s. 19); Türklər dünyanın ən qədim millətlərindən biri olaraq insan inancının ilk pilləsi olan mifoloji dünya görüşdən bəhrələnmişlər: “Türk olmak; bozkurt sesiylə Başbuğ önderliğinde Ergenekon’dan çıkmak... demektir” (2, s. 19); Türklər qəhrəmanlıq tarixinə dəyər verən və onları yaşadanlardır: Türk olmak; Alp Er-Tunga’nın öcünü almaktır (2, s. 19). Bu sadalanan özəlliklərdə daha çox qədim və zəngin tarixə sahib olan, millət kimi bəşər tarixinin ilkin mərhələsinə gedib çıxan, mübarizə və qəhrəmanlıq tarixi, dövlətçilik ənənələri olan türklər oxucuya təqdim olunur. Bir millətin tarixinə, ənənələrinə diqqət yetirmədən onun müasir düşüncə modelini hazırlamağın mümkün olmadığını anlayan Muhsin Kadioğlu da kitabın ilk bölümündən türklər haqqında ən mühüm məqamları ifadə edir, yığcam və dəqiq şəkildə türkləri dəyərləndirir.

Sonrakı fikirlərdə bir insan kimi türklərin əsas xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Belə qruplaşdırmaq mümkündür: Türklər ədalətli, mərd, haqsızlıqdan uzaq, rəhimli, şəfqətli, savaş mədəniyyətinə malik, cəsarətli millətdir: “Türk olmak; haksızlığın karşısında demir pençe, mazlumun yanında şefkat eli olmak demektir” (2, s. 19); Türklər imana sahibdirlər; “Türk olmak; Tanrıya yakın olmaktır” (2, s. 19); Türklər dostuğun dəyərini anlayanlardır, sədaqətlidirlər. “Türk olmak; Pir Sultan Abdal kibi “Bir dost bulamadım, gün akşam oldu” (2, s. 20) diyenlərə ses olmaktır; Türklər sevgiyə çox önəm verən, yaxşılığı sevən, sayğıya dəyər verən insanlardır: “Türk olmak; “Yaratandan ötürü” yaratılanı sevmek demektir. Türk olmak; Nesimi gibi her güzellikte Türk’ü görmektir” (2, s. 20).

Muhsin Kadioğlu türklərə məxsus olan özəllikləri sadəcə sadalamır, türk xalqlarının tarixi keçmişi, şəxsiyyətləri, mütəfəkkir və şairlərindən örnəklər gətirir. Burada, Göytürk abidələrindən, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından nümunələrə, Mahmud Kaşğari, Yusuf Has Hacib, Mövlana, Nəsimi, Yunis Emre, Pir Sultan Abdal, Koroğlu, Dadaloğlu, Aşıq Veysəl kimi türk dünyasının məşhur isimlərinə təsadüf edirik. Bu da yazarın türkçülük düşüncəsinin sərhədsizliyindən, millətin tarixi və mədəniyyətinə bələd olmasından xəbər verir.

Sözə çox böyük dəyər verən Muhsin Kadioğlu türklərin ən mühüm özəlliklərindən biri kimi sözügedən məsələyə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Kitabda sadalanan keyfiyyətlər sadəcə bir millətin

xüsusiyyətlərini ifadə etmək məqsədi daşımır. Yazar o məsələləri daha çox ön plana çəkir ki, həmin məsələlər milli kimliyin əsasında dayanmaqla “Akılçı türkçülük” təliminin təməlinə də durmalıdır. Daha çox böhran hiss etdiyimiz, çözülməsinə ehtiyac olan problemlər çox məntiqi şəkildə Muhsin Kadioğlu hədəfinə seçilir: “Türk olmak; Türk’ce söylemek, Türk’ce dinlemek, Türk’ce yazmaktır. Türk olmak; Divani Lügati’t-Türk’te Kaşgarlı Mahmud olmaktır. Kutadgu Bilig’de Yusuf has Hacip olmaktır. Ali Şir Nevai’ce Türk dilini zenginləştirmek demektir” (2, s. 23). Tarixi keçmişini, millət üçün önəmli rol oynayan şəxsiyyətlərini, dil, inanc, fəlsəfə, ədəbiyyat, elm, yaradıcılığı dərk etməyən, özündə daşımayan və qorumayan insanlar türk adına yalnız xələl gətirə bilirlər. Türk insanı mədəniyyətinin daşıyıcısı olmalıdır: “Türk olmak; Karadeniz’de kemançeye, İstanbul’da kanun ve tambura, Azərbaycan’da tara, Anadolu’da bağlamaya, Türkistan’da kopuza ses vermektir”. Bütün sözügedən məsələlərə diqqət yetirən Muhsin Kadioğlu müasir dövrün türk insanının əsas vəzifələrinə diqqət yetirir. Daha çox gələcəyə yönəlmiş kitab əsərlərin üzərində formalaşan çağdaş türkün yolunu göstərir: “Türk olmak; yönetmek demektir... Türk olmak; Türklüğünün farkında olmak, Tanrının Türk’e yüklediği misyonu bilmek, o misyon için çalışmak demektir... Türk olmak; Türk doğmakla övünmek, Türk olaraq doğmayanlara şefkat göstermektir” (2, s. 26).

Türk kimliyinin xüsusiyyətlərini şərh etdikdən sonra Muhsin Kadioğlu ölkəsində və dünyada türklərə qarşı formalaşdırılmış stereotiplərdən bəhs edir. “Qloballaşma və inteqrasiya” oyununun mənfi yekunu olan assimilyasiyaya meyli, milli aşağılama, “yalançı türkçülük”, düzgün olmayan siyasətin millətə gətirdiyi acınacaqlı hallar yazarın qələmində narahatlıqla ifadə olunur. “Türkiyedeki etnik ve soyağacına dayalı karalama kampanyalarının arkasında Türk’ten çok Türk görünen dönmələr, devşirmeler ve Batının devşirdiyi ilim, fikir, kültür, sanat ve siyaset adamlarının olması təsadüfə izah edilemez” (2, s. 33) deyən Muhsin Kadioğlu millətinin arxasında dayanmağı bacarır: “Oysa Türklerin yaptığı her işte kalite var. Sözlerinde doğruluk, davranışlarında mertlik, düşüncelerinde berraklık var. İçi dışı bir olduğundan, savaşı bile mertlikle kazanan bir millet Türkler” (2, s. 33).

Türk kimliyi və ona qarşı siyasət arasındakı ziddiyyətlər tarixin çox müxtəlif dövrlərində onun problemlərinin əsasında dayanmış və inkişafına əngəl olmuşdur. Türkçülük əslində sözügedən ziddiyyətlərə qarşı milli müqavimət düşüncəsi kimi meydana çıxsada da, bu ideoloji cərəyanın ön plana keçməsi türklərə yönəlmiş açıq və gizli hərəkətləri də gücləndirmişdir. Hələ XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının mövcud durumdakı inkişafına mane olan əngəlləri nəzərdən keçirən Əhməd bəy Ağaoğlu müasir dövrdə də aktuallığının saxlayan çox mühüm bir məqama toxunmuşdur: “Tarix səhnəsinə gəldikləri dövrdən onların daxili inkişafı məşğul olmalarının qarşısını alan əbədi və ciddi maneə meydana çıxır: türklər həmişə özünümüdafiə vəziyyətində dayanmalı olmuşlar. Onların özlərini də, mənsub olduqları islam dinini də hər zaman və hər tərəfdən sıxışdırırdılar” (1, s. 331). Bu məsələni Ə.Ağaoğlu intellektual inkişafa ən böyük maneə kimi qiymətləndirmişdir. Eyni tendensiya yenə də davam edir və Muhsin Kadioğlunun düşüncə hədəfində də sözügedən məsələlər yer alır.

Milli dirəncin ən yüksək forması milli dövlətin möhkəmlənməsi, hakimiyyətdə milli kimliyin üstünlük təşkil etməsidir. Bu nə qlobal düşüncəyə, nə demokratiyaya, nə də toleranlığa ziddi olan bir cəhətdir, bu millətin dövlətçilik, idarəçilik haqqıdır. Muhsin Kadioğlu da həmin cəhətlərə mühüm önəm vermişdir: “Türkiyede kendini Türk kabul eden herkesin görevi, devletin Türkleşmesini sağlamaktır” (2, s. 34).

“Akılçı türkçülük” təliminin əsas xüsusiyyətləri, eyni zamanda, türkçülüynün ifrat milli hərəkət kimi dəyərləndirilməsinin əks arqumentlərini göstərmək üçün Muhsin Kadioğlu kitabın ayrı-ayrı bölmələrində bayraq sevgisi, milli dilin qorunması, türk dili məsələsi, vətənsəvərlik, milli ziyalı, dini dəyərlərə sevgi, milli güvənlik kimi mövzuları Qərbi dünyanın örnəkləri ilə müqayisəli şəkildə şərh edir. Qeyd olunan məsələlər milli düşüncənin əsasında dayanır və qlobal dünyada “akılçı türkçülüynün” sözügedən dəyərlərinin qorunmasındakı başlıca prinsipləri burada öz əksini tapır. “XXI əsrdə, dünyanın küresəl düzəni qurulduqdan sonra milli axınların rolu, yaxud əhəmiyyəti nə qədər aktualdır?” sualına gəlincə isə, elə kitabın bölümlərində ona cavab tapırıq. Qərb modellərinin təqdimi də həmin məqsədə xidmət edir. Müəllif çox cəsarətlə yazır: “Bayraq için

“Aman canım... bir bez parçası...” zihniyyətini yaymaya çalışanların yüzlərindəki maskeyi indirməyə üçün küresel mənada bayraq sevgisinin çeşitli ölkələrdə nasıl yaşandığını bilmək və anlamak gerekiyor” (2, s. 39). Araşdırmaçı yazar “heç bir Qərb ölkəsində belə şeylər yoxdur” sözlərinin “moda halına gəldiyi və ya gətirildiyi” zamanda Qərb örnəklərinin verilməsini haqlı olaraq çox vacib hesab edir. Bu da qeyd etdiyimiz “qloballaşma və inteqrasiya” siyasətinin Qərb hegemonluğu və Şərq assimilyasiyasının törətdiyi problemlərdən qaynaqlanır. Bu bölümdə Rusiya, İspaniya, İngiltərə, ABŞ, Almaniyada bayrağa verilən dəyərdən nümunələr təqdim olunur və bayraq sevgisi küresel dairədə qiymətləndirilir: “Bayraq sevgisi ya da bayrağa sayğı, sadəcə Türk millətinə has bir duyğu değıl. Bayraq sevgisi, millet ve ülkeyle özdeşleşiyor. Bu manada, her millet, kendi bayrağına ilişkin “sayğı ve hürmet” istiyor” (2, s. 46).

Milli dil məsələsi Muhsin Kadioğlunun kitabında diqqəti cəlb edən çox mühüm məsələlərdəndir. Burada dörd əsas məsələyə təsadüf edirik: Türk dilinin qlobal basqıdan qorunması; Qərbdə milli dili qorumaq məsələləri, yəni milli dil məsələsinin “millətçilik” deyil, dünya hadisəsi olması; Türk dilinə qarşı mənfi mövqe; “yabancı dil” sevdası. Hər biri geniş problemi əhatə etdiyi və araşdırmaçı yazarın dərin analizləri ilə şərh olunduğu üçün sözügedən məsələni ayrıca bir yazı ilə təhlil etmək lazımdır. Burada əsas məqamlara diqqət çəkdik.

Qlobal basqıdan, küresəlləşmənin mənfi meyillərindən qorunmağın yeganə yolu güclü milli resurs və kadrlara söykənən iqtisadiyyata nail olmaqdır. İqtisadi gücü və inkişaf etmiş mədəni səviyyəsi olmadan heç bir dövlət milli dirənc ilə bu basqıdan qurtara bilməyəcək. Milli dirənc küresel basqıya qarşı sadəcə ilkin addımdır. Yalnız mədəniyyətin müxtəlif yaruslarında milli kimliyi qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək də “Akılcı türkçülük” təliminin yeganə meyarı və məqsədi deyil, iqtisadi, sosial həyatın, elmin müxtəlif sahələrinin milli zəmində inkişafı, milli resurslardan gələcəyə hesablanmış proqram çərçivəsində istifadə etmək küresel basqıya qarşı dayanmaq deməkdir. Təsadüfi deyil ki, kitabda iqtisadi milliyətçilik, yabancı sərmayə və milli güvənlik, qida böhranı kimi sahələri əhatə edən ayrıca bölümlər vardır ki, bunlar da yeni bir tədqiqatın mövzudur. Bütün bu məsələləri şərh edən Muhsin Kadioğlu inteqrasiyanın assimilyasiyaya gətirib çıxar bilən təhlükəli məqamlarını önə çəkir, Qərb nümunələrini də təqdim etməklə qoyulan problemlərin qlobal və dünyəvi xarakter daşdığını, hər bir millətin haqqına sahib olmasının küresel düşüncəyə zidd olmadığını əsaslandırır.

Muhsin Kadioğlu türkçülüğün mahiyyətini anlayan və ona xidmət edən araşdırmaçı və yazarlardandır. Sözügedən məsələ türkçü ideoloqun yaradıcılığında ilk mərhələlərdən başlayaraq hər bir yeni kitabında əsaslı şəkildə davam edən əsas xəttidir. Çünki yazar türkçü olmağın şərtlərini dərk etmiş, əsərlərində ifadə etmiş və fəaliyyəti ilə təsdiq etməkdədir. Hələ 2007-ci ildə yayınlanmış “21. Yüzyıl Türkçülüğü. Yeni yaklaşımlar” kitabında yazırdı: “Türkçü” olabilmenin ilk şartı, “Türk soyunun üstünlüğüne inanmış olmak”tır. Demek ki, Türkçü olmak için “Türk” olmak yetmiyor. Türk soyunun Dünya’da en üstün başarılarına imza atmış bir soy olduğuna inanmak ve bunu her ortamda savunmak gerekiyor. Türkçülüğün görevi Türklüğe hizmettir. Türklüğe yapılacak her hizmet, insanlık ailesinin tüm fertlerine adil bir şekilde ulaşacak bir hizmettir” (4, s. 23). Muhsin Kadioğlu türkçülük və turançılığın gələcəyinə inanan ideoloqlardandır. Əsərlərində də həmin münasibət özünü göstərməkdədir. Təsadüfi deyil ki, fikirlərini davam etdirən Muhsin Kadioğlu 2014-cü ildə yayınlanmış “Turan yolunda. Macarıstan izlenimleri ve Turançılık” adlı kitabında da yazırdı: “Huseynzade Ali Bey Turan, İsmail Gaspıralı, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Hüseyin Nihal Atsız’dan Turan Yazgan’a ulaşan ve geleceğe akan Turançılık fikri yeniden en gürlü şəkliyle hayat buluyor. Turan Yazganın belirttiği gibi ırmaklar kavuşuyor” (3, s. 8).

“Küresel düşün, Ulusal davran” kitabının ön sözündə Muhsin Kadioğlu “milli bünyemize olumlu veya olumsuz tesir edebilecek iç ve dış olaylar karşısında toplumuzu bilgilendirmek aydınların görevidir” (3, s. 15) deyər yazmışdır. Türk dünyasının dəyərlı aydınlarından biri kimi “Küresel düşün, ulusal davran” kitabında Muhsin Kadioğlu da öz görəvinı layiqincə həyata keçirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Kadioğlu M. Küresel düşün, Ulusal davran. İstanbul: Asır Yayınevi, 2010.
3. Kadioğlu M. Turan yolunda. Macarıstan izlenimleri ve Turançılık, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2014.
4. Kadioğlu M. 21. Yüzyıl Türkçülüğü. Yeni yaklaşımlar (e-pub), İstanbul, 2007.

Basira Azizaliyeva

Turkism Problems in Muhsin Kadioghlu's Work "Think globally, act locally"

Summary

In today's modern world Muhsin Kadioghlu is an esteemed person among the researchers and writers who plays crucial role in developing Turkism ideology in a new path. M. Kadioghlu is currently Ph.D of Istanbul Technical University being the author of a number of books, scientific papers and literary works. The issues he successfully wrote up – "Turkism on The Internet", "Biological Diversity and Turkism", "Turkism of The Future" had been quite new themes related to Turkism in Turkey for the first time they were published. The writer, placing much value on the intellectual aspect of Turkism in his scientific and literary works, zealously works on the serving and formation of Turkism conception what he defines as "from romantic Turkism to rational Turkism". "Think globally, act locally" and some other works by Muhsin Kadioghlu are considerably significant works particularly from national identity and its expression in global sphere perspective. And what makes the work so weighty is mainly because that the author approaches and evaluates Turkism concepts in the global values context and from a new angle, clarifies numerous issues which are important to the Turkish world.

Key words: Muhsin Kadioghlu, Turkism, global, writer

Э.С. Ганиева, к.ф.н., доц.
декан факультета истории, искусств, крымскотатарского языка и литературы
Крымский инженерно-педагогический университет
Н.С. Сейдаметова, к.ф.н., доц.
заведующая кафедрой крымскотатарского и турецкого языкознания
Крымский инженерно-педагогический университет

1-ЫЙ ВСЕСОЮЗНЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ КРЫМСКОТАТАРСКОГО ЯЗЫКА

В истории языковой политики в Крыму 1-ый Всесоюзный Тюркологический съезд занимает особое место. В докладах, прозвучавших на тюркологическом съезде, были подняты различные вопросы теоретической и практической значимости: история тюркских народов, родственные связи тюркских языков, проблемы орфографии и терминологии тюркских языков, проблемы образования на родных языках и др. Главной проблемой, по которой развернулась острая дискуссия, явилась проблема реформирования алфавита и смена графики тюркских языков.

В 1920-е гг. центральные союзные власти принимали меры к расширению функций и повышению статуса местных языков, что требовало реформирования письменной нормы для местных языков. Смена графики повлекла за собой серьезные изменения в самих языках:

создание современных литературных языков и изменение лексического состава языков — из-за введения большого количества неологизмов (советизмов, интернационализмов и др.) и естественного либо принудительного превращения в архаизмы ранее широко применявшихся слов.

В Крыму сразу же после тюркологического съезда развернулась активная деятельность по переводу письменности крымскотатарского языка на латинскую графику. Для руководства всей работой по переводу письменности был создан специальный комитет. Для ведения теоретической и практической разработки нового алфавита и решения вопросов орфографии в сентябре 1927 г. была созвана конференция специалистов крымскотатарского языка. После пленума был определен план введения нового алфавита в Крыму, увязывавший работу педагогического персонала, в учебных заведениях, органов печати, делопроизводства. Были учреждены специальные печатные органы в центре и на местах.

Итак, в истории языковой политики в Крыму латинизация занимает особое место. Данный процесс ознаменован своей поэтапностью. Первый этап - с 1922 по 1929 г., когда перед «латинистами» стояла задача упрощения письменности тюркоязычных народов, пользовавшихся арабским алфавитом, и создания новой письменности. Для него характерен некоторый демократизм, о чем свидетельствуют многочисленные съезды и конференции, обсуждавшие вопросы алфавитного строительства. Но постепенно латинизация переросла из движения энтузиастов в государственную политику, подготавливая второй этап (1929–1938 гг.), когда уже ставилась задача унификации всех латинизированных алфавитов.

Переход на латиницу в Крыму в 1920-е гг. был не единственным актуальным вопросом языковой политики. В числе насущных проблем выдвигаются вопросы языкового строительства. Вследствие наличия нескольких диалектов крымскотатарского языка, еще не был решен вопрос о едином литературном языке. Предстояло выбрать опорный диалект, на основе которого строился бы крымскотатарский литературный язык. Ко времени тюркологического съезда в Баку и начала перехода на латиницу лингвисты, писатели, ведущие представители интеллигенции Крыма были сосредоточены на возведении «своего» диалекта в ранг единого литературного языка. В первые годы языкового строительства исследовательская работа была направлена на создание национальной письменности, литературного языка и его грамматики, а также на изучение диалектов крымскотатарского языка. В связи с открытием национальных школ и обучением в них на родном языке появилась острая потребность в школьных учебниках и учебных пособиях по крымскотатарскому языку.

Ağahüseyn Şükürov, fil.ü.f.d.
AMEA Rəyasət Heyətinin elmi katibi
agahuseyn.shukurov@mail.ru

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYIN QAZAXISTAN TƏMSİLÇİLƏRİ

Türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində 1926-cı il 26 fevral – 6 martda keçirilmiş Birinci Türkoloji qurultayın materialları (1) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bakıdakı “İsmailiyyə” binasında (hazırda AMEA Rəyasət Heyətinin binası – A.Ş.) keçirilən qurultay ümumtürk ədəbi dili, əlifba, termin məsələləri, eləcə də tarix, arxeologiya və ədəbiyyat sahələrinin bir sıra istiqamətlərini əhatə edən çox mühüm hadisə kimi tarixə düşmüşdür.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Birinci Türkoloji qurultayın 80 illiyi ilə bağlı 9 noyabr 2005-ci il tarixli sərəncamının (2) xüsusi əhəmiyyətini vurğulamaq yerinə düşür. Türkdilli xalqların tarix və etnoqrafiyasının, dil və ədəbiyyatının aktual problemlərinin həllində mühüm rol oynamış, bu xalqların mədəni inkişafında yeni bir mərhələnin təməlini qoymuş Türkoloji qurultayın yubileyinin keçirilməsi haqqında ilk Prezident sərəncamı türk xalqları arasında möhkəm əlaqələrə, beləliklə də türkologiya elminin inkişafına böyük təkan vermişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Birinci Türkoloji qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 18 fevral 2016-cı il tarixli sərəncamı da (3) həmin qurultayın türk xalqlarının həyatında necə böyük tarixi əhəmiyyət daşıdığını bir daha təsdiq edir. Sərəncamda qeyd olunduğu kimi, “Qurultaydan bəri ötən dövr türkologiyaya dair araşdırmalar sahəsində yeni konsepsiyaların formalaşdırılması, Azərbaycanın türkoloji araşdırmaların nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanınması və türk xalqlarının mədəni-mənəvi birliyinin nəzəri-elmi bünövrəsinin yaradılması ilə əlamətdardır.” (3) Dövlət başçısı tərəfindən imzalanmış hər iki sərəncam bu gün türkdilli respublikalar arasında elmi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2016-cı ildə türkdilli respublikalarda Birinci Türkoloji Qurultayın möhtəşəm yubiley mərasimləri keçirilir. 23-25 may Qazaxıstanın paytaxtı Astana şəhərində keçirilmiş “Böyük Çöl” Birinci Beynəlxalq Humanitar Forumunu buna misal göstərmək olar. Belə ki, bu tədbirdə türkdilli dövlətlərdən, eləcə də dünyanın bir çox ölkələrindən rəsmi şəxslər, beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri, diplomatik nümayəndəliklərin təmsilçiləri, 20 ölkədən 200-dən çox ekspert və alimlər iştirak etmişlər.

Tədbir çərçivəsində Azərbaycanın Qazaxıstandakı səfiri Rəşad Məmmədov “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəxri diplomu”nu qazax xalqının böyük oğlu, müasir ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi və tanınmış ictimai xadim Oljas Süleymenova təqdim etmişdir. Qeyd edək ki, 17 may 2016-cı il tarixdə dövlətimizin başçısı İlham Əliyev 80 illik yubileyi münasibətilə Oljas Süleymenovun “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəxri diplomu” ilə təltif edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Forumda “Avrasiya məkanında elmi əməkdaşlıq və inteqrasiya: Müasir yanaşmaların axtarışı”, “Türkologiya yeni mərhələdə: Metodoloji yanaşmalar, müasir texnologiyalar və fənlərarası aspektlər”, “Türk irsi müasir etnik-mədəni inteqrasiya kontekstində”, “Böyük Çöl sivilizasiyası: ümumi və xüsusi” mövzusunda panellərdə müzakirələr aparılmış, “Böyük Çöl”ün mədəniyyəti, həmin sivilizasiyada insanın formalaşması kimi mövzular müzakirə olunmuşdur. Məşhur alimlərin tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, folklor, ədəbiyyat və incəsənət, dil və terminologiya elmlərinə və sahələrinə, latın əlifbası məsələlərinə dair mülahizələri maraqla dinlənilmişdir.

Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr edilmiş “Türkologiya yeni mərhələdə: Metodoloji yanaşmalar, müasir texnologiyalar və fənlərarası aspektlər” mövzusunda keçirilən panelin moderatoru akademik İsa Həbibbəyli olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyi münasibətilə imzaladığı sərəncamın böyük əhəmiyyətini xüsusi vurğulayan akademik İsa Həbibbəyli yubileylə bağlı digər türkdilli dövlətlərlə yanaşı ölkəmizdə də keçirilən tədbirlərdən ətraflı danışmışdır. “Türk dünyasında inteqrasiya prosesləri: ədəbi-tarixi ənənələr və müasir dövr” adlı məruzə ilə çıxış edən akademik İsa Həbibbəyli qurultayın tarixi və elmi əhəmiyyəti, müzakirə olunmuş məsələlər, təmsil olunmuş ölkələr və Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndələri, onların sonrakı taleyi haqqında geniş danışaraq Birinci Türkoloji Qurultayın 131 nəfərlik nümayəndə heyətinin ölkələr üzrə adlarını bəyan edərək görkəmli türkoloq alimlərin xatirəsini minnətdarlıq hissi ilə yad etmişdir. Türkoloji Qurultaya həsr edilmiş iclasda Seul Universitetinin professoru Yonq Sonq Li (Koreya), Əhməd Baytursunov adına Dilçilik İnstitutunun baş elmi işçisi Alimxan Junisbek (Qazaxıstan), Türk Dil Qurumunun prezidenti Mustafa Kaçalın Miçiqaq Universitetinin professoru Timur Kocaoğlu (ABŞ), İstanbul Universitetinin professoru Osman Fikri Sərtqaya (Türkiyə) və Rusiya EA Sibir Şöbəsi Filologiya İnstitutunun direktor müavini, professor Natalya Şirobokova (Rusiya) Altay dilləri üzrə tədqiqatlar, ümumi türk əlifbası, türk ədəbi abidələri, türk dünyasının ümumi latın əlifbasına keçid məsələləri, müasir türk dünyasının tarixi əlaqələri və sair mövzularda məruzələrlə çıxış edərək dəyərli fikir və mülahizələrini bildirmişlər.

Beynəlxalq forum çərçivəsində Türk Dünyası Elmlər Akademiyaları Birliyinin də toplantısı keçirilmişdir. Qurumun rəhbərliyində AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəylinin də təmsil olunduğu iclasda bir sıra məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmış, mühüm əhəmiyyətə malik qərarlar qəbul olunmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyi ilə bağlı tədbirlər planından

danışan akademik İsa Həbibbəyli türk dünyasında mütəşəkkilliklə keçiriləcək yubiley tədbirlərinin koordinasiyası, əhatə dairəsi, mövzuları barədə ətraflı söhbət açaraq təkliflərini səsləndirmişdir. Türkdilli respublikalarda qeyd olunacaq yubiley tədbirlərindən sonra akademik İsa Həbibbəylinin təklifi ilə yekun beynəlxalq elmi konfransın bu ilin noyabr ayında Bakıda keçirilməsinin planlaşdırıldığı və tədbirin elmi istiqamətləri barədə fikir mübadiləsi aparılmışdır. (8) Qeyd edək ki, yubileylə bağlı tədbirlər 2016-cı il boyu davam etdiriləcəkdir.

Məlum olduğu kimi, Birinci Türkoloji qurultayda 131 nümayəndə iştirak etmişdir. Sonradan 120-yə yaxın iştirakçısının, seçmə alim və mütəfəkkirinin əksəriyyətinin həbsi və fiziki məhvi ilə bitən bu qurultay türkologiya elminin müxtəlif istiqamətlər üzrə öyrənilməsi baxımından mühüm mərhələ kimi dəyərləndirilir.

Tarixi qurultayda doqquz gün ərzində 17 iclas keçirilmiş, Türk dünyasının dilinə, tarixinə, ədəbiyyat və mədəniyyətinə və s. həsr olunmuş 29 məruzə dinlənmişdir.

İsmayıl Bəy Qasıralı və V.Radlovun şərəfinə keçirilməsi qərarlaşdırılan qurultay, artıq qeyd olunduğu kimi, türk xalqlarının ədəbi-mədəni həyatında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya türkologiya elminin məşhur simaları olan görkəmli şərqşünas-alimlərin tədbirdə iştirakı və məruzələrlə çıxış etmələri Birinci türkoloji qurultayın elmi-tarixi mahiyyətini daha da artırmışdır.

Qurultayda görkəmli türkoloq alimlərdən Vasili Bartold (1869-1930) «Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrədilməsinin yaxın vəzifələri», Sergey Oldenburq (1863-1934) «Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları», A.A.Miller (1875—1935) «Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında», Fuad Köprülüzadə (1890-1966) «Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı», Aleksandr Samoyloviç (1880-1938) «Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri», Bəkir Çobanzadə (1893-1938) «Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında», eyni zamanda «Elmi terminologiya sistemi haqqında», Hənəfi Zeynallı (1895-1937) «Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında», Artur Rudolfoviç Zifeldt-Simumyaqi (1889-1938) «Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri məsələsi haqqında», Sergey Yefimoviç Malov (1880-1957) «Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri», Fərhad Ağazadə (1880-1931) «Türk dillərində düzgün yazı», Nikolay Feofanoviç Yakovlev (1892-1974) «Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri», Cəmaləddin Məmmədzadə (1864-1911) «Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında», İzmail Lemanov (1871-1942) «Türk dillərinin tədris metodikasının əsasları», Nikolay Nikolayeviç Poppe (1897-1971) «Türk dillərinin altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti», Qalimjan Şərif (1896-1950) «Ərəb və latın sistemli şrifflər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri», Teodor Menzel (1878-1939) «Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri» mövzularında maraqlı elmi məruzələrlə çıxış etmişlər. Görkəmli dilçi-alim fonetist Lev Vladimiroviç Şerbanın (1880-1944) «Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və bunların sosial əhəmiyyəti» və «Ana dili tədrisinin metodikasında ən yeni cərəyanlar» adlı məruzəsi elmi-nəzəri baxımdan diqqətəlayiq idi. Erməni dilçisi Raçiya Akopoviç Açıryan (1876-1953) tərəfindən «Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri» mövzusunda edilən məruzə türk dilinin erməni dilinə tarix boyunca bütün dil səviyyələri üzrə təsirinə həsr olunmuşdu. R.Açıryan öz məruzəsində qədim ermənicədən (qrabardan) yeni ermənicəyə (aşqrabara) keçidin əsas səbəbi və dil stimulu türkcədir – ideyasını əsaslandırır.

Qazax xalqının nümayəndələrinin də fəal iştirak etdiyi Birinci Bakı Türkoloji Qurultayında türkologiyanın çoxaspektli, geniş yaradıcılıq istiqamətlərinə malik mövzularını əhatə etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: Əlifba məsələsi; İmla-orfoqrafiya problemi; Termin məsələsi; Tədris-metodika məsələsi; Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi; Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri. Müzakirəyə çıxarılan problemlər əsasən dil məsələlərinə aid olub, digər filoloji problemləri əhatə etməmişdir. Bunun da əsas səbəbi sovet ideologiyası məsələləri idi ki, bunun da səbəbləri aydındır. Sonrakı dövrdə - 1937-1940-cı illərdə İ.V.Stalinin yenidən türklərin əlifbasını dəyişərək kiril-rus əlifbasına keçməsi, dilin adını dəyişdirməsi isə sovet repressiya siyasətinin və ümumən, totalitar rejim ideologiyasının tərkib hissəsi kimi səciyyələndirilir.

Türkdilli xalqların qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin daha da genişləndirilməsinə stimül yaratmış Birinci Türkoloji Qurultay türkologiya problemlərinin öyrənilməsində misilsiz əhəmiyyətə malik olmuşdur. Belə ki, qurultaydan sonrakı uzun bir dövr ərzində türkdilli xalqların əlifbalarının poliqrafik və orfoqrafik əsasları, ədəbi dil, dilçilik xüsusiyyətləri, elmi terminologiya məsələləri, ana dilində dərsliklərin yazılması, lüğətlərin yaradılması istiqamətlərində xeyli işlər görülmüşdür. XX əsrin məşhur rus şərqşünas alimi, görkəmli dilçi və türkoloq Andrey Kononov “Qurultayın qərarlarının elmi əhəmiyyətini bu gün də itirmədiyini” xüsusi qeyd etmişdir. (7, 14)

Qurultay türk tarixinin, türk etnoqrafiyasının, türk təsviri sənətinin öyrənilməsi ilə bağlı məruzələr, çıxışlar elmi dəyəri və bu gün də əhəmiyyətini itirməyən elmi sanbalı ilə seçilir.

İndiyədək qurultayın məram və məqsədi, tarixi əhəmiyyəti, ayrı-ayrı türk xalqlarının filoloji tarixinin öyrənilməsi və digər bir çox məsələlər barədə müxtəlif ədəbi-elmi qaynaqlarda, kütləvi elmi tədbirlərdə ətraflı bəhs olunmuş, türkoloq dilçi və filoloq alimlərin elmi, elmi-nəzəri müddəaları öz əksini tapmışdır.

Birinci Türkoloji qurultayın böyük coşqu və mütəşəkkilliklə davam edən əks-sədası böyük bir coğrafiyanı əhatə edirdi. 1927-ci ildə Kırmda, 1928-ci ildə Səmərqənddə, 1930-cu ildə Almatıda imla konfransları, 1932-ci ildən başlayaraq keçirilən Türk Dili Konqresləri, 1976-cı ildə Almatıda, 1980-ci ildə Daşkənddə, 1988-ci ildə Aşqabadda keçirilən sovet türkoloji konqresləri Birinci Türkoloji Qurultayın təsiri ilə keçirilmiş mühüm elmi tədbirlərdir. Bu tədbirlər türkologiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafına böyük töhfələr vermişdir ki, bu inkişafda da bütün türkdilli xalqların nümayəndələri kimi qazax xalqının görkəmli alimlərinin də xüsusi payı vardır.

Biz digər türkdilli xalqların nümayəndələri ilə yanaşı, qurultayda iştirak etmiş və müxtəlif mövzularda çıxışlar etmiş Qazaxıstan nümayəndələri barədə söhbət açacağıq.

Birinci türkoloji qurultayda Qazaxıstan 4 nümayəndə ilə təmsil olunmuşdur. Nazir Torekulov adlı daha bir qazax isə tədbirə Moskvadan dəvət edilmişdi. Beləliklə, qurultayda iştirak edən 5 nəfər qazax - məşhur maarifçi, dilçi alimlər, öz ölkələrində yeni əlifba siyasətinin görkəmli nümayəndələri Əhməd Baytursunov (1872-1937), Bilal Suleyev (1893-1937), İldes Omarov (1892-1937), Əziz Bayseyidov (1893-1955) və Nazir Torekulov (1892-1937) olmuşlar.

Onlar kim idilər? Qazax xalqının tarixində misilsiz xidmətləri ilə iz salmış bu görkəmli şəxsiyyətlərin keçdiyi həyat yoluna qısaca nəzər salaıq.

1. İctimai-siyasi xadim, maarifçi, linqvist alim, ədəbiyyatşünas, türkoloq, tərcüməçi olan Əhməd Baytursunov (5 sentyabr 1872-1937) parlaq ədəbiyyatşünas və pedaqoq kimi tanınmışdır.

Əhməd Baytursunov aul ilk təhsilini mollaxanada almış, burada əlaçı şagird kimi tanınmışdır. Sonra Turqay ikisinfli rus-qazax məktəbində təhsil almışdır. Daha sonra Orenburqa gedərək təhsilini davam etdirmək məqsədi ilə görkəmli maarifçi İbray Altınсарin tərəfindən əsası qoyulmuş dördillik müəllimlər seminariyasına daxil olmuşdur. Əhməd Baytursunov olmanın əzab-əziyyətinə, böyük maddi çətinliklərə baxmayaraq 1895-ci ildə məktəbi bitirmiş və o vaxtdan 1909-cu ilədək Aktübinsk, Kustanay və Qarqaralı uyezdlərinin aul volost məktəblərində müəllimlik etmişdir. Kustanay uyezdində işlədiyi zaman meşəbəyinin evində yaşayan Əhməd onun qızı Aleksandra ilə evlənir. Müsəlman adət ilə ailə quran cütlüyün xanımı ərinin soyadını götürüb adını da dəyişərək Badrisəfa Məhəmmədsadıq qızı Baytursunova kimi tanınır. Kustanayda məskunlaşan ailə sonradan Omska, daha sonra Qarqaralıya köçərək 1909-cu ilədək burada yaşayır. Əhməd Baytursunov 1907-ci ildə çar üsuli-idarəsini tənqid etdiyinə görə həbs olunur və iki ildən sonra ikinci dəfə tutularaq məhkəməsiz-filansız 8 ay müddətinə azadlıqdan məhrum edilərək Semipalatinsk həbsxanasına göndərilir. 1905-ci ildə siyasi fəaliyyətə başlayan Əhməd Baytursunov bir müddətdən sonra məsləkdaşı ilə Orenburqda “Qazax” qəzetini açır və 5 il müddətində bu qəzet əsas milli ictimai-siyasi və elmi-ədəbi nəşr kimi tanınır. 1917-ci ildə “Alaş” qazax partiyasının və Alaş-Orda hökumətinin yaradıcılarından və rəhbərlərindən biri kimi tanınsa da, təşkilat bağlandıqdan sonra sovet hakimiyyəti tərəfinə keçərək bir sıra vəzifələrdə çalışır.

Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının üzvlüyünə namizəd qəbul edilən Əhməd Baytursunov 1919-cu il aprelin 24-də qurulan RSFSR Xalq Hərbi Komissarlığı yanındakı Qırğız (Qazax) bölgəsini idarə edəcək Hərbi İnqilab Komitəsinə üzv təyin olunur. Bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra o, Qazaxıstan MSSR maarif naziri təyin olunur. Əhməd Baytursunov Mərkəzi

Komitədə, Qazaxıstan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində müxtəlif vəzifələrdə və Türküstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin orqanı “Ak jol” qəzetində işləyə-ışləyə elmi-pedaqoji fəaliyyətini də davam etdirir. 1926-cı ildə onu partiya üzvlüyündən və vəzifədən azad edirlər. 1929-cu ildə keçmiş siyasi fəaliyyətinə görə NKVD tərəfindən həbs olunaraq Arxangelsk vilayətinə sürgün olunur, arvadı isə qızlığa götürdükləri Şolpanla birlikdə Tomska göndərilir. 1934-cü ildə Maksim Qorkinin arvadının müdaxiləsi ilə həbsdən azad edilir və sonradan yenə də ailəsi ilə birgə - artıq övladlığa götürdüyü 3 uşaqla birlikdə Alma-Ataya köçür (burada yaşadığı ev sonradan muzeyə çevrilmişdir – A.Ş.). 1937-ci ilin oktyabr ayında yenidən həbs edilən Əhməd Baytursunov iki aydan sonra - dekabrın 8-də “xalq düşməni” adı ilə güllələnir. Yalnız ölümündən 51 il sonra - 1988-ci ildə ona bəraət verilmişdir.

Əhməd Baytursunovun yaradıcılığı bir sıra mühüm hadisələrlə zəngindir. 1896-cı ildə qazax çöllərini gəzərək folklor toplayan, qazax xalqının etnoqrafiyasını, dialektlərini öyrənən çuvaş araşdırıcısı Alektorovla tanışlıq gənc Əhmədin dünyagörüşündə böyük dəyişiklik yaradır. Vətəninə hədsiz məhəbbətlə sevən Əhməd xalqının yaşadığı coğrafiyanı, millətinin yaşam tərzini öyrənir, folklorunu toplayır, uşaqların daha yaxşı təhsil alması, biliklərə tez yiyələnməsi üçün forma və metodlar axtarır. Yeniyetmə yaşlarında dombra çalmağa böyük maraq göstərən Əhməd həm də qazaxların jir adlandırdığı xalq mahnılarının toplanması ilə məşğul olur. (4)

Baytursunov qazax əlifbasını ərəb qrafikası əsasında yenidən işləyərək tarixi islahat aparmışdır. 1912-ci ildə qazax dilində işlənməyən ərəb hərflərini əlifbadan çıxararaq onları doğma dilə uyğunlaşan hərflərlə əvəzləmişdir. “Jan emle” (“Yeni orfoqrafiya”) adını almış bu əlifba indinin özündə də Çin, Əfqanıstan və İranda yaşayan qazaxlar tərəfindən istifadə olunur. (5)

2. Görkəmli xadim, parlaq maarifçi, qazax, rus, tatar dillərini səlis bilən Bilal Suleyev Qazaxıstanda təhsil sisteminin əsas yaradıcılarından biridir. Bilal Suleyev Orenburqda müəllimlər seminariyasını bitirdikdən sonra bir müddət müəllim işləmişdir. 1918-ci ildə dövrün görkəmli ziyalı xanımı, maarifçi, pedaqoq, şair və yazıçı, rus, alman və fransız dillərinin gözəl bilicisi tatar qızı Fatimə Qaibova ilə ailə həyatı qurmuşdur. Bilal Suleyev tanınmış maarif işçisi idi. 1923-cü ildə kommunist partiyasına qəbul olunduqdan sonra təhsil və maarifçilik sahəsində məsul vəzifələrdə işləmişdir. 1920-1929-cu illərdə Semireçye xalq təhsili şöbəsinin müdiri kimi vilayətin bütün yaşayış məntəqələrində məktəb və internatların açılışını təşkil etmişdir. 1928-ci ildə Qazaxıstan xalq maarif komissarlığının məsul işçisi kimi Bilal Suleyev Uraz Candosovla birlikdə Qazaxıstanda ilk universitetin açılmasında böyük əmək sərf etmişdir. Bilal və Fatimənin 1919-cu ildə qızı Fəridə, 1923-cü ildə isə oğlu Janibek (Böyük Vətən müharibəsində 1943-cü ildə həlak olmuşdur) dünyaya gəlmişlər. 1929-cu ildə Suleyevlər ailəsi Aktübinskə köçdükdən sonra Bilal vilayət xalq təhsili şöbəsinin müdiri işləmişdir. 1930-cu ilin qışında 10 yaşlı Fəridənin dünyadan köçməsi ailəyə böyük kədər gətirmişdir. Sonra ailə Seminapalatinskə köçmüş, Bilal Suleyev burada pedaqoji institutun rektoru vəzifəsində çalışmışdır. 1930-cu ildə Azat adlı oğlu dünyaya gəlmişdir. 1931-ci ildə millətçilikdə təqsirləndirililərək həbs edilən Bilal Suleyev 1932-ci ildə azadlığa buraxılmışdır. Bundan sonra o, Moskvaya getmiş, istehsalatda çalışaraq maarifçilik fəaliyyətini davam etdirmişdir. Məhz bu zaman Fatimə iki övladı ilə birlikdə Semipalatinskədən Alma-Ata şəhərinə köçmüşdür. (Lakin onlar 1932-ci ildə boşanmışlar. Fatimə Qaibova sonradan şair, Qazaxıstan SSR Yazıçılar İttifaqının sədri İlyas Cansuqurovla (o da iftira ilə 1937-ci ildə tutulmuş, 1938-ci ilin fevral ayında “yapon casusu” adı ilə güllələnmişdir), üçüncü dəfə isə məşhur qazax yazıçısı Muxtar Auezovla ailə qurmuşdur). 1934-cü ildə Qaraqalpak MSSR-in Nukus şəhərinə ali təhsil müəssisələri və orta məktəblər şöbəsinə müdirlik etmək məqsədilə Moskvadan göndərilmiş Bilal Suleyev 1937-ci ildə NKVD tərəfindən yenidən həbs edilmiş və repressiya olunmuşdur. Yalnız 1958-ci ildə Qazaxıstan SSR Ali Məhkəməsi tərəfindən bəraət almışdır. (6)

3. Görkəmli ictimai xadim, publisist, tərcüməçi, alim-lingvist Eldes Omarov 29 fevral (bəzi mənbələrdə 1 mart) 1892-ci ildə Kustanay vilayətinin Semiozerniy rayonunun Kojay aulunda anadan olmuşdur. Əvvəlcə aul mollaxanasında təhsil almış, sonra Kustanay ikisınıfli rus-qazax məktəbini fərqlənmə ilə bitirmişdir. Daha sonra Orenburq qırğız məktəbini bitirdikdən sonra Komek volostunun Dobay aulunda müəllimlik etmişdir. 1917-ci ildə dərslük hazırlayan komissiyanın üzvü seçilən Eldes Omarov Orenburqda nəşr edilən məşhur “Qazax” qəzetinin fəal

məlliflərindən biri kimi də tanınmışdır. Vətəndaş müharibəsi illərində Alaş-Ordanın Kustanay uyezdi üzrə sədri və uyezdin komissarı olmuşdur. 1920-ci illərin əvvəllərindən Orenburq xalq təhsili komissarlığının məktəb şöbəsində işləyən Eldes Omarov Qazax Xalq Təhsili İnstitutunda dərs demişdir. Məktəblilər üçün dərslik yazmışdır. Alma-Ata şəhərində yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Alaş-Orda muxtariyyətinin yaradılması proqramının müəlliflərindən biri olmuşdur.

Sonradan özü kimi “vətən xaini” damğası vurulmuş Əhməd Baytursunov, Miryakıb Dulatov, Muxtar Murzin, Jusibbek Aymautovla dostluq etmişdir. Doğma vətəni dərin məhəbbətlə sevən Eldes Omarov qazax yazısının ərəb qrafikası əsasında işlənməsinin tərəfdarı olmuşdur. O, bu bərdə birinci türkoloji qurultayda da bildirmişdir. Qazax şifahi ədəbiyyatının mahir bilicisi kimi tanınmış Eldes Omarovu müasirləri “qazaxların Lomonosovu” adlandırmışlar. Riyaziyyat, cəbr, fizika, triqonometriya, həndəsə üzrə çoxsaylı dərsliklərin müəllifi olmuş Eldes Omarov balacalar üçün özündə atalar sözləri və məsəllər, xalq yaradıcılığı nümunələrini əhatə edən əlifba (“Alippe”) dərsliyi hazırlasa da nəşrinə nail ola bilməmişdir. O, görkəmli qazax yazıçısı Muxtar Auezovun elmi fəaliyyətinin ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur.

Eldes Omarovun həyatı daima məhrumiyyətlərdə keçmiş, dəfələrlə həbs olunmuşdur. Birinci dəfə ona 10 il həbs cəzası kəsilmiş, Kareliya meşələrində sürgün həyatı yaşamışdır. 1933-cü ildə sürgündən vaxtından qabaq azad olunaraq bir müddət Tibb İnstitutunda, sonra isə Qazaxıstan Dövlət Universitetində dərs demiş, yeni dərsliklər üzərində yorulmadan çalışmışdır. Həkimlər üçün qazax dili dərsliyinin hazırlanması ona tapşırılmışdır. 22 noyabr 1937-ci ildə yenidən tutularaq dekabrın 1-də bərdəndə ölüm hökmü çıxarılmış, 1937-ci ildə güllələnmişdir. 25 may 1989-cu ildə qazax xalqının görkəmli oğlu Eldes Omarova Alma-Ata prokurorluğu tərəfindən bəraət verilmişdir.

4. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, dilçi və diplomat, publisist, filoloq, keçmiş Sovet İttifaqının Səudiyyə Ərəbistanında ilk səfiri olmuş Nazir Torekulov 1892-ci ildə Fərqanə vilayətində anadan olmuşdur. Kokandda “Cədid” mədrəsəsində və rus-tuzem məktəbində ibtidai təhsil almış, burada səkkizillik kommersiya məktəbində oxumuş, 1914-1916-cı illərdə Moskva Kommersiya İnstitutunun iqtisadiyyat fakültəsini bitirmişdir. O, çar Rusiyasının əsarətində olması ilə Türküstanın nə qədər məhrumiyyətlərə düşər olduğunu gözəl anlayırdı. O, bu fikrini məruzə və çıxışlarında, çap olunmuş kitablarında dəfələrlə açıq-açıqına bildirirdi. Çar hökuməti və bolşeviklər Türküstanı Rusiyanın xammal məkanı hesab edirdi. Bir sıra qəzet və jurnalların (Məsələn, “Xalq qəzetəsi”, “İnkilob” jurnalı və s.) yaradılmasında, eləcə də redaktə olunması və nəşrində fəal iştirak etmiş Nazir Torekulov diyarın müsəlman bürosunun orqanı olan “İştrati-İyun” qəzetinin redaktoru olmuşdur. Çoxmillətli Türküstan Respublikasının siyasi həyatında vacib post tutan Nazir Torekulov Türküstan KP MK-nın birinci katibi seçilmiş (1920), respublikanın Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə başçılıq etmişdir (1921-1922). Onun köməkliyi ilə Daşkənddə ilk qazax ali məktəbi açılmışdır. Yüksək vəzifələrdə çalışdığı vaxt o, təkcə siyasi sahədə deyil, mədəniyyət sferasında da xeyli işlər görmüşdü. 1920-ci illərin əvvəllərində müsəlmanların ən əziz bayramı olan Qurban bayramının (Kurban-ayta) üç gün bayram edilməsi ilə bağlı fərman vermişdir. 1922-1926-cı illərdə Moskvada işləmiş, SSRİ xalqlarının nəşriyyatına başçılıq etmiş, eyni zamanda Şərqi Zəhmətkeşləri Universitetində mühazirələr oxuyaraq elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O dövr üçün çox nadir hadisə sayılan 36 yaşından Səudiyyə Ərəbistanının səfirliyində fəaliyyətə başlamış, cəmi iki ildən sonra səfir kimi irəli çəkilmişdir. 8 il böyük SSRİ-ni bu ərəb ölkəsində təmsil etmiş Nazir Torekulov keçmiş SSRİ-nin Əfqanıstan, Türkiyə, İran, İraq, Suriya, İordaniya ilə dostluq əlaqələrinin qurulmasında yaxından iştirak etmişdir. Ümumittifaq yeni türk əlifbası komissiyasının sədri kimi türk yazı nümunələrinin ərəb əlifbasından latın əlifbasına tərcüməsi işində böyük səy göstərmiş görkəmli maarifçi alim türk yazısının latınlaşdırılması problemi ilə məşğul olaraq yeni türk əlifbası layihəsinin müəllifi olmuşdur.

Alaş-Ordaçıları dəstəklədiyinə görə millətçilikdə təqsirləndirilərək 3 oktyabr 1937-ci ildə repressiya olunaraq güllələnmişdir. 28 yanvar 1958-ci ildə bəraət almışdır.

5. Əziz Bayseyidov 1893-cü ildə Semipalatinsk vilayətinin Zaysan uyezdində anadan olmuşdur. Zaysan yeddiillik ibtidai-ali məktəbini və Türkiyədə səkkizillik müəllimlər seminariyasını bitirmişdir.

1924-cü ildən Kommunist partiyası sıralarına daxil olan Əziz Bayseyidov 26 yaşından müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Daşkənd Qazax Maarif İnstitutunda (1919-20) və Birinci dərəcəli Aul-Ata məktəbində (1920-21) müəllim, Aul-Ata kənd təsərrüfatı texnikumunun müdiri (1921-22), Aul-Ata “Koşçi” yoxsullar ittifaqının katibi, sədri (1922-23), Aul-Ata Xalq təhsili şöbəsinin müdiri (1923-24), Sırdərya maarif şöbəsinin inspektoru (1924-25), Qazaxıstan SSR Xalq Maarif Komissarlığı Akademik Mərkəzinin diyar insruktor məktəbinin müdiri (1926-27) vəzifələrində işləmişdir. O, Semipalatinsk şəhər avtoyol texnikumunu yartamış, 1935-ci ilədək texnikumun direktoru olmuşdur.

Əziz Bayseyidov əksinqilabi millətçi qruplaşmaların təşkilində təqsirli bilinmiş, 1935-ci il dekabrın 28-də tutularaq 1937-ci ildə mühakimə olunmuşdur. Bu zaman hamilə olan həyat yoldaşı üç qızı ilə birlikdə Karaqanda vilayətinin Ulutau kəndinə - ərinin qohumlarının yanına köçmüşdür. 5 il islah-əmək düşərgəsində cəza çəksə də müharibənin başlanması ilə əlaqədar olaraq həbs müddəti 1945-ci ilədək uzadılmışdır. Yalnız 19 yanvar 1957-ci ildə əməlinə cinayət tərkibi olmadığına görə bəraət almışdır. 1949-cu ilədək Karaqanda vilayəti Ulutau rayon yol şöbəsində işləmişdir. 1949-cu il mayın 3-də “xalq düşməni” kimi yenidən həbs edilərək 10 il həbs cəzası almış, Kolıma və Maqadana sürgün olunmuşdur. Cinayəti sübuta yetirilmədiyinə görə 1954-cü ildə Əziz Bayseyidov yenidən bəraət qazanmışdır. 1955-ci ildə azad olunaraq ailəsinin yanına qayıtsa da bir neçə aydan sonra dünyasını dəyişmişdir. Yalnız 2003-cü ildə Şərqi Qazaxıstan vilayətinin prokurorluğu əməlinə cinayət tərkibinin olmaması ilə əlaqədar olaraq Əziz Bayseyidov kütləvi repressiyaların qurbanı hesab edilmiş və bəraət qazanmışdır.

Göründüyü kimi, Birinci Türkoloji Qurultay nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti kimi, tədbirdə təmsil olunmuş və müxtəlif səpkili elmi müzakirələrdə yaxından iştirak etmiş 5 nəfər qazax mütəfəkkiri də ağır repressiyaya məruz qalmış, yalnız ölümlərindən sonra bəraət qazanmışlar.

Beləliklə, Birinci türkoloji qurultayın ümumi fəaliyyətinə və bu mötəbər tədbirdə iştirak etmiş qazax alimlərinin həyat yoluna nəzər saldıq. Qazax xalqının görkəmli ziyalıları Əhməd Baytursunov, Bilal Suleyev, İldes Omarov, Əziz Bayseyidov, Nazir Torekulov nə qədər məşəqqətli həyat sürsələr də, hər cür məhrumiyyətə düşər olsalar da, daima qazax xalqının maariflənməsi yolunda əsl fədakarlıq göstərmiş, yorulub-usanmadan hər zaman öz məsləkləri uğrunda mübarizə aparmışlar. Qısa ömürlərində bir sıra dövlət vəzifələrində az müddətdə fəaliyyət göstərsələr də onlar öz əqidələrinə sadıq qalaraq xalqın maariflənməsi yolunda canlarını fəda etmişlər. Birinci Türkoloji qurultaya gələndə də onların məqsəd və məramı aydın idi: öz aydınlıqlarını və ziyalılıqlarını qazax xalqının maariflənməsinə yönəltməklə, ümumilikdə türk dünyasının aydınlığına xidmət göstərmək və xalqın mənafeyini hər şeydən üstün tutmaq! Onlar bütün ömürləri boyu yalnız bu arzu ilə yaşamış və ideallarına son nəfəslərindədək sadıq qalmışlar. Məhz elə buna görədir ki, Birinci Türkoloji Qurultayın qazax millətindən olan nümayəndələri Əhməd Baytursunov, Bilal Suleyev, İldes Omarov, Əziz Bayseyidov və Nazir Torekulovun adı bu gün qazax xalqının qəlbində fəxrlə xatırlanaraq millətin yaddaşında uca mərtəbəyə yüksəlmiş, görkəmli maarifçi və eyni zamanda vətənpərvər mütəfəkkirlər Türk dünyasının fəxri vətəndaşları zirvəsinə ucalmışlar. Belələrini isə nə tarix, nə zaman, nə də ki, insanlar unudur! Onlar müqəddəs amallar uğrunda mübarizə aparan, bu yolda ömrünü şam kimi zərrə-zərrə əridən azadlıq çarçılarına dönərək ölməzliyə qovuşurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, (Стенографический отчет). Баку, 2011. “Нагыл Еви”, 522 стр.
2. Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 9 noyabr 2005-ci il // “Azərbaycan” qəzeti, 2005, 10 noyabr
3. Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 16 fevral 2016-cı il // “Azərbaycan” qəzeti, 2016, 17 fevral
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Əhməd_Baytursunov
5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Байтурсинов,_Ахмет

6. <http://www.zhensovet.kz/content/fatima-gabitova>
7. Кононов Андрей Николаевич. Современное тюркское языкознание в СССР. Итоги и проблемы. Москва, “Наука”, “Вопросы языкознания”, №3, 1977.
8. Şükürov Ağahüseyn. “Böyük Çöl Birinci Beynəlxalq Humanitar elmlər Forumu (Azərbaycan elmi tədbirdə uğurla təmsil olunub)” // “Elm” qəzeti, №10, 27 may 2016, səh.4

Arzu Hacıyeva, fil.ü.f.d.

AMEA Nizami adına ədəbiyyat İnstitutu, böyük elmi işçi
arzuhaci@gmail.com

ABDULLA ŞAIQIN DƏRSLİKLƏRİNDƏ ÜMUMTÜRK MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Görkəmli türk ədəbiyyatşünasi Yavuz Akpınar özünün “Azeri edebiyatı araşdırmaları” əsərində ümumtürk mədəniyyətinin təbliği və tədrisində Abdulla Şaiqin tərtib etdiyi onlarla dərsləyin əhəmiyyətindən söz açır: “Aynı şəkildə Türkiyədəki edebiyatı Azərbaycana ulaştıran ders kitabları arasında Abdulla Şaik Talıbzadənin hazırlamış olduğu Kıraat Kitabı (Bakü, 1924), Türk Edebiyatı (Bakü 1922) vs. gibi kitabları da saymaq gerekir. Abdulla Şaikin kitablarındakı bu “Türk” sıfatı hem Azərbaycan türklüğünü, hem de Türkiye türklüğünü ifade etmektedir. Azerbaycanda 1930'lu yıllara kadar da hep bu manada kullanılmışdır” (7,281).

Həqiqətən də, Azərbaycan ədəbi-elmi və bədii fikir tarixində xüsusi xidmətləri və yeri olan Abdulla Şaiq tərtib etdiyi 30-a yaxın dərsləkləri (bəzilərinin müəllifi, bəzilərinin həmmüəllifidir) ilə pedaqogika tarixində milli intibahın ilk tribunlarından hesab edilə bilər. Tədrisə dərsləklərlə milli dil, milli düşüncə tərz, folklor süjet və obrazlarını gətirən Abdulla Şaiqin bütün çoxcəhətli fəaliyyəti onun apardığı ideoloji işin tərkib hissəsidir. Ədib ana dilində ilk sinif təşkil etməsi, anadilli dərsləklər hazırlaması, uşaqlar üçün əsərlər yazması və tərcümələrlə böyük bir missiyanı üzərinə götürmüş və bu işi uğurla həyata keçirmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda məktəb və maarif işinin yüksəlişində Abdulla Şaiqin müstəsna xidmətləri vardır. İlk anadilli siniflərin açılması kimi böyük ictimai, eyni zamanda siyasi hadisənin baş tutması bir neçə həmkarı ilə birlikdə Abdulla Şaiqin çətin və ardıcıl əməyinin nəticəsidir. 1917-ci ildə çar hökumətinin sözdə “Məktəblərin milliləşdirilməsi” barədə verdiyi qərardan sonra A.Şaiq onsuz da gizli şəkildə həyata keçirdiyi işi leqal şəkildə sala bildi. Hökumətin milli dili və milli mədəniyyəti bütün vasitələrlə gözdən salmağa çalışmasına baxmayaraq, Abdulla Şaiqin təşəbbüsü ilə 3 aylıq Azərbaycan dili kursu açıldı. Kursu cəlb edilən 25 şagirdə dərsləri türk dilində A.Şaiq, Q.R.Mirzəzadə, C.Cəbrayılbəyli, H.S.Səyyah kimi müəllimlər tədris edirdilər. Kursu bitirən şagirdlər üçün 49 rus sinfi olan Bakı Birinci Reallıq Məktəbinin nəzdində bir sinif açılır. 1924-cü ildə həmin sinfi bitirən şagirdlər Azərbaycan maarifi tarixində ana dilində ilk orta təhsil alan şagirdlər oldular. A.Şaiq tərəfindən əsas qoyulan milli siniflərin əsasında 20-ci illərin əvvəllərində yaradılan Şaiq Nümunə Məktəbi Azərbaycanda milli kadr yetişdirilməsi sahəsində müstəsna işlər gördü. Elm, mədəniyyət, ədəbiyyat sahəsində görkəmli yeri və xidmətləri olan T.Ş.Simurq, R.Axundov, B.Talıblı, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, Niyazi, A.Əfəndizadə, Ş.Bədəlbəyli, Ə.Bədəlbəyli, S.Rüstəm kimi ziyalılar həmin məktəbin yetirmələridir.

Pedaqog kimi böyük və səmərəli işlər görən Abdulla Şaiq tədrisdə başqa bir boşluğun aradan qaldırılmasına nail oldu. İlk anadilli dərsləklərin tərtib edilməsində yaxından iştirak etdi. O, 30-a yaxın dərsləyin bəzilərinin müəllifi, bəzilərinin həmmüəllifidir. A.Şaiqin yaradıcılığında didaktik-əxlaqi motivli əsərlərin çoxluğu onun pedaqoji fəaliyyəti və dərsləklər tərtib etməsi ilə bağlıdır.

İlk dərsləyi “Uşaq çeşməyi”ndən (1907) (M.Mahmudzadə, S.Əbdürrəhmanzadə, S.Axundzadə ilə birlikdə), son dərsləyi “ədəbiyyat dərsləri”nə qədər (1934) (H.Zeynallı, İ.Hikmət, A.Musaxanlı ilə birlikdə) A.Şaiq ideoloji kursunu davam etdirmiş, ümumtürk mədəniyyətinin daşıyıcısı və təbliğatçısı olmuşdur. Bu dərsləklər tarixi-ictimai dəyərə malik olması ilə bərabər, həm də müəllifin şəxsiyyət olaraq, ictimai-siyasi mövqeyinin, peşəkarlığının, ədəbi-bədii zövqünün göstəricisidir.

Dərslilər ümumtürk mədəniyyəti, ədəbiyyatı tarixinin tədqiqi və təbliği baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada türklərin qədim dövrlərdən başlamış ədəbin öz dövrünə qədər olan mədəni təkamülü əks olunur. Dərslilərdə dünyanın yaranışı barədə mifoloji mətnlər, türklərin etnogenezisi haqqında, türk mənəvi dəyərləri, əxlaqı və dili barədə bilgilər müxtəlif elmi və ədəbi qaynaqlardan istifadə olunmaqla təqdim edilmişdir. Mətnlərin adlarından göründüyü kimi, dərslilərdə şagirdlərə türklərin etnik kimliyi, coğrafi əraziləri, məişəti, mədəniyyəti haqqında informasiya ötürülürdü: "Qamusi-ələm"dan "Türklər"(Gülzar,1912),"Türk ələmi" (Türk çələngi, 1919), Ə.Hüseynzadə "Türk dili" (Türk çələngi, 1919), Ə.Canib "Turanın yolu" (Türk çələngi, 1919), "Türk qanı" (Türk çələngi, 1919), Z.Göyalp "Türklük tufanı"(Türk çələngi, 1919), İ.Ələvi "Türk obasına səyahət" (Türk ədəbiyyatı, 1920), Z.Göyalp "Dəli Domrul"(Türk ədəbiyyatı, 1920).

Göründüyü kimi, Abdulla Şaiq "Türk çələngi" dərsliyinə Əli bəy Hüseynzadənin "Türk dili" məqaləsini daxil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, bir sıra məsləkdşinin bioqrafı olan A.Şaiq Ə.Hüseynzadə şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında ilk oçerkin müəllifidir. 1912-ci ildə çap edilən "Gülzar" dərsliyində o, Ə.Hüseynzadənin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat vermiş, onun Azərbaycan mədəniyyəti tarixində xüsusi yeri və xidmətləri barədə söz açmışdır.

Dərslilərdə Abdulla Şaiqin təhsil və tərbiyəyə dair konsepsiyası əks olunur. Dərslilərin mündəricatı ilə tanışlıq göstərir ki, Abdulla Şaiq bir müəllif kimi şagirdlərə milli və dini dəyərləri aşılamağa səy göstərir. A.Şaiq dərslilərinə uşaqların milli ruhda, soy-kökünə bağlı vətəndaş kimi tərbiyə etmək məqsədini yaddan çıxarmırdı. Həm də şagirdlərin yaşaq və maraq dairəsini nəzərə alırdı. 1919-cu ildə dərc edilən A.Şaiqin "Türk çələngi" dərsliyində türkçülüyn ideoloqu Ziya Göyalpın "Qızıl alma" poeməsindən "Ərkənəqul" şeiri yer alır. Bir millət kimi türklərin tarixi təkamül yolunu işıqlandıran şair sonda türklərin birliyə nail ola bilməməsindən və bu məsələdə əli olanlardan söz açır. Şair türk balalarına kimin dost, kimin düşmən olduğunu çatdırır:

Bundan sonra tale döndü,
Ulduzumuz yenə söndü.
Qarşımızda rus göründü,
Kəsildi yurd ortağımız.
Kırım,Qazan hədə oldu,
Dona,Qafqaz betər oldu.
Türkistanda nələr oldu,
Eşitmədi qulağımız.(4,336)

Amma şair ümitsiz görünür və bir gün türklərin bir liderinin olacağına və türklərin çırağının yenidən yanacağına inanır:

Yurd girincə yad əlinə
Ərkənə qul oldu yenə.
Çıxmazmı bir "Portaçənə",
Nurlanmazmı çırağımız?! (4,336)

Ziya Göyalpın "Türk çələngi" dərsliyində verilən digər şeiri "Altun yurd" türklərin birliyinə, həmrəyliyinə çağırış motivləri üzərindədir:

Ey oymaqlar, alaylar, birləşəlim, türk bir soy
Olduğunu hər kəsə, hər tərəfdə anlatsın.
Hanki millət, hankı boy, hankı oymaq, hankı soy
Baş əyməzsə, başını mizrağımız patlatsın.
Türk bir millət, bir ordu, qatılmayan qaçaqdır,
"Yasa"ımızda yazılı: "Hərbdən qaçan alçaqdır". (4,323)

Eyni ruhu, birliyə çağırışı Abdulla Şaiqin "Açıq söz"qəzetinin 1918-ci il, 6 fevral sayında dərc olunan "Türk ədəmi mərkəziyyət firqəsi" "Müsavat"a ithaf" şeirində də görürük:

Birləşəlim, türk oğlu, bu yol millət yoludur,
Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur.
...Yıldırımli gözümüz qan ağladır düşmənə,

Qorxaq,alçaq, xainin bu meydanda işi nə?!
Dəniz kibi coşalım, dalğa kibi qoşalım,
Altun ordu, irəli! Dağlar-daşlar aşalım!”

Ümumtürk mədəniyyəti Abdulla Şaiqin çoxcəhətli yaradıcılığının bütün sahələrində təbliğ olunmuşdur. Bədii yaradıcılıqda M.Əkrəm, Ə.Hamid, M.Əmin, R.Tofiq, Z.Göyalp yaradıcılığından bəhrələnən ədibə görə ədəbiyyatşünaslıqda, tədrisdə əsas meyar ümumtürk mədəniyyəti idi. Dərslikləri də onun turançılıq konsepsiyasının tərkib hissəsidir. Dərsliklərdə Avropa ədəbiyyatından tərcümələrə yer verilibsə də, ağırlıq ortaq türk ədəbiyyatı üzərindədir. Hələ 1912-ci ildə nəşr edilən “Gülzar” dərsliyində Abdulla Şaiq “Qamusı-əlam”dan “Türklər” bölümünü, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəcəzadə, T.Fikrət kimi sənətkarların bioqrafiyasını və əsərlərindən nümunələri daxil edir.

1919-cu ildə nəşr edilən “Türk çələngi” dərsliyində A.Şaiqin əsərlərindən və Avropa klassiklərindən əlavə türk ədiblərinin, o cümlədən Əhməd Hikmətin “Altun ordu”, “Dünya yaradılarkən”, Məhəmməd Əminin “Yurdumuzun iniltisi”, İzzət Ələvinin “Türk obasına səyahət”, Sami Paşazadə Sezainin “İki yüz əlli quruşa bir əsər”, “İstanbulda yıldıızlı bir gecə”, Ziya Göyalpın “Qızıl alma” kimi əsərləri yer alırdı.

1920-ci ildə nəşr edilən “Türk ədəbiyyatı” dərsliyində şagirdlərə Rza Tofiqin “Axşam qaranlığı”, Əli Canibin “Soqaq fənəri”, Tofiq Fikrətin “Xaliqin əmanəti”, “Ramazan sədəqəsi”, Ziya Göyalpın “Dəli Domrul”, Xalid Ziyabəy Eşqizadənin “Türk nəfəri”, “İçəcək su”, Mahmud Əkrəmin “Hali-səhər”, “Bu da bir şeiri-məhzuni-digər”, “Yad et!” kimi əsərləri təqdim olunurdu.

Əsas amalı uşaqlara öz ana dilini və ədəbiyyatını tanımaq, sevdirmək olan A.Şaiq bir pedaqoq və vətəndaş kimi prinsiplərinə həmişə sadıq qaldı. Sovet hakimiyyətinin bərqərar olduğu illərdə - vulqar sosiologizm, proletkültçülük ideyalarının tüğyan etdiyi dövrlərdə də onun dərsliklərinin kursu dəyişmədi. 1928-ci ildə nəşr edilən “ədəbiyyatdan iş kitabı” (H.Zeynalı, A.Musaxanlı, C.Əfəndizadə ilə birlikdə) dərsliyində də prioritet milli ədəbiyyat üzərində idi. Ümumtürk mədəniyyətinin İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, Y.İmrə, M.Füzuli, Nəfi, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakir kimi sənətkarların bioqrafiyası və onların əsərləri sovet stereotiplərinə uyğun olmadıqları halda dərslikdə yer alırdı.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində professional mərhələyə qədəm qoyan ədəbiyyatşünaslıq elminin aparıcı simalarından olan A.Şaiq özünün ədəbiyyat tarixi konsepsiyasında milli yazılı ədəbiyyatı mərhələlərə ayırarkən şifahi xalq ədəbiyyatını bədii fikrimizin ilk mərhələsi hesab edirdi. Dil amilini milliliyin əsas meyarı hesab etdiyinə görə A.Şaiqin dərsliklərində türk ədəbiyyatı adı altında yalnız türk dilində yazan sənətkarlar təqdim olunurdu. Bu ədəbi bölgədə coğrafi sərhədlər, milli mənsubiyyət yox, dil faktoru nəzərə alınır. Milli yazılı ədəbiyyatın Vaqif poeziyası ilə, sonralar isə Salman Mümtazın ədəbi aləmə tanıtdığı Həbibə yaradıcılığı ilə başlanması fikrini irəli sürən A.Şaiq dərsliklərində Türk ədəbiyyatı sərlövhəsi altında Füzuli, Nəfi, Y.İmrə, M.P.Vaqif, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, M.Ə.Rəcəzadə, Z.Göyalp, M.Ə.Yurdaqul, Ə.Hikmət, R.Tofiq, T.Fikrət, Ə.Canib və başqalarının; Fars ədəbiyyatından mühazirələr – sərlövhəsi altında Rudəki, Ənvəri, Xaqani, Ö.Xəyyam, Ə.X.Dəhləvi, C.Rumi, Sədi, Firdovsi, Nizaminin bioqrafiyasını və yaradıcılığından nümunələri təqdim edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu meyil mövcud idi və ədəbi təsnifata belə yanaşan alimlər sırasında A.Şaiq də vardı. Lakin sonrakı illərdə ədib Nizami, Xaqani kimi sənətkarların yaradıcılığını Azərbaycan ədəbiyyatının faktı hesab edir, onların dəyərini bilməyi tövsiyə edirdi.

Abdulla Şaiq özünün çoxcəhətli fəaliyyəti ilə türkçülüyn son mərhələsi olan turançılıq ideologiyasına xidmət göstərmişdir. Dərslikləri də bu ideoloji işin tərkib hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Açıq söz" qəzeti, 6 fevral, 1918.
2. A.Şaiq. Arazdan Turana. Bakı, Nurlan, 2003.
3. A.Şaiq. Gülzar, Bakı, Orucov qardaşları mətbəəsi, 1912.
4. A.Şaiq. Türk çələngi. Bakı: Hökumət mətbəəsi, 1919.
5. A.Şaiq. Türk ədəbiyyatı. Bakı: Hökumət mətbəəsi, 1920.

6. A.Şaiq, A.Musaxanlı,H.Zeynallı,C.Əfəndizadə.Ədəbiyyatdan iş kitabı. Bakı, Azərnəşr, 1928.
7.Y.Akpınar. Azeri edebiyatı araşdırmaları. Dergah yayınları. Birinci baskı: Haziran, 1994.

The analysis and evaluation of common Turkic culture in A.Shaig's textbooks **Summary**

A.Shaig is one of the tribunes of national renaissance who has special service and place in the history of Azerbaijani literary-scientific and artistic thought with about 30 textbooks compiled by him. A. Shaig who brought national language, national thought, folklore plot and characters to the education propagates common Turkic culture and carried out great ideological work with his comprehensive activity. Beside biography and examples of Azerbaijani and Ottoman writers and poets, there is also information about mythological texts, etnogenesis of Turks, Turkic mortal values, language and ethics of Turks. A. Shaig presents to his pupils M.Fuzuli, S.A Shirvani, Y. Amra, Nafi, Z. Goyalp, A.Hikmat, I,Alavi, A. Huseyzada, T. Fikrat, M. Akram and other representatives of common Turkic culture and their works in his textbooks.

Key words: Abdulla Shaiq, common Turkish culture, textbooks, Shaig's school, Ziya Goyalp

Aygün Orucova, fil.ü.f.d.
AMEA Naxçıvan Bölməsi
orujovaaygun82@gmail.com

“QƏRBİN İKİ DASTANINDA TÜRK”

Ucundadır dilimin,
Həqiqətin böyüyü.
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi.

...Ayıltmadı qələmim,
Bu türk ilə əcəmi.
Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi (2, s. 35).

Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikri tarixinə istedadlı ədib, görkəmli publisist, tənqidçi, şair, tərcüməçi və filosof kimi daxil olan Əli bəy Hüseynzadə çoxcəhətli yaradıcılığa, zəngin biliyə malik olmuş, mənalı və çətin həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdir. “XX əsrin əvvəllərində müstəmləkə əsarətinin kəskinləşdiyi, milli siyasi şüurun boğulduğu bir şəraitdə Əli bəy Hüseynzadənin demək istədiyi “həqiqətin böyüyü” – müsəlman və türk xalqlarını azadlıq və ittihad uğrunda mübarizəyə səsləyən çağırışı ifadə edirdi” (1, s.45).

Professor Turan Yazqanın sözlərilə desək, doğduğu, yaşadığı, çalışdığı yerlərdə bəkməzsizin bütün Türk dünyasının mücahidi Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan-türk-islam mədəniyyətini ilk dəfə olaraq Şərqi-Qərbi kontekstində birləşdirməyə çalışmış böyük mütəfəkkir şəxsiyyətdir. O, xalqın sosial-mədəni ehtiyaclarını ilkin qavrayıb başa düşənlərdən biri olaraq yaşadığı dövrün bütün sosial-siyasi-mədəni ağırlıqlarını öz çiyinlərində daşımışdır. Əli bəy Hüseynzadə “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”, “Siyasəti-fürusət”, “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” və s. dəyərli əsərləri, “Həyat” qəzeti və “Füyuzat” jurnalındakı fəaliyyəti ilə adını qızıl hərflərlə türkçülük və azərbaycançılıq tarixinə yazmışdır. “Siyasəti-fürusət” (“At oynatmaq siyasəti”) irihəcmli traktatında Zərdüş, “Avesta”, Neron, Dante, Sofokl, Esxil, Evripid, Lermontov, Sen-Sans, Kəyumərs, Nəvai, Cami Cəlaləddin Rumi, Teymur Ləng, Çingiz xan, Nadir şah, Nərimanov, Haqverdiyev kimi onlarca tarixi və əfsanəvi şəxsiyyət, siyasi, mədəni hadisə, klassik sənətkar, bədii, elmi, fəlsəfi əsər fonunda İran və Cənubi Azərbaycanın keçdiyi çoxəsrlik yola nəzər salınır” (4, s. 74-75).

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaya Türkiyədən “türkcülüyün atası” kimi tanınmış Əli bəy Hüseynzadə də dəvət olunmuşdu. On altı illik ayrılıqdan sonra doğma Bakını, yaxınlarını, dostlarını görmək böyük sənətkara nəsb olur. İsmailiyə binasının yanında qoyulan radio efirində qurultayın gedişatı şəhər sakinləri tərəfindən izlənilirdi. “İllər sonra doğma vətəninə gəlişi Azərbaycanda böyük maraqla qarşılanmış, haqqında o dövrün mətbuatında bir çox yazılar, məqalələr, şəkillər çap olunmuş, bəzi məqalə və şeirləri nəşr edilmiş, hətta bir sənədli film də çəkilmişdir (5, s. 55-59). Tədqiqatçıların fikrincə, qurultayda Əli bəy Hüseynzadə Fuad Köprülüzadə ilə birlikdə iştirak etmiş, “Qərbin iki dastanında türk” adlı məruzəylə çıxış etmişdir. Bu məruzə çox böyük maraq doğurmuş və elə həmin ildə 45 səhifəlik kitab halında Bakıda Üçüncü İnternasional Mətbəəsində latın qrafikası ilə nəşr edilərək ictimaiyyətə çatdırılmışdır. “Bu çıxışdan sonra o, türkün xilaskarı kimi yenidən şöhrət qazanmışdır. Martın 5-də Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilir” (6). Əli bəy Hüseynzadə akademik Marr, Lunaçarski, Tomsen və digər görkəmli şəxsiyyətlər Qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçilmişlər. Lakin “Birinci Türkoloji Qurultayın fəxri rəyasət heyətinə seçilmiş Əli bəyin çıxışı, təəssüf ki, qurultayın stenoqramına daxil edilməyib. Lakin Hüseynzadənin bu qurultayla əlaqədar yazdığı birdəftərlik qeydlərini türkiyəli alim Hilmi Ziya Ülken “Türk sosializminin və türkcülüyün atası Əli Turan” əsərinə daxil edib” (3, s. 27).

“Qərbin iki dastanında türk” Azərbaycan türklərinin azadlığı uğrunda çalışdığı haqq yolu kimi seçən Əli bəy Hüseynzadənin öz xalqı qarşısında son çıxışı, son sözləri idi. Bu çıxış böyük ədibin siyasi vəsiyyəti idi. Çünki xalqının istiqlaliyyəti məhv olmuş, vətəni Rusiya tərəfindən ikinci dəfə bolşevizm qiyafəsində işğal olunmuşdu. Əsər Portuqaliya şairi Kamoensin “Luziada” və İtaliya şairi T.Tassonun “Qurtarılmış Qüds” əsərlərində türkə münasibət məsələlərindən bəhs edir. Əslində isə rəmzlərlə yazılmış bu əsər 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalı haqqında ittihamnamədir. Hər iki əsərin mövzusu xristian dövlətlərinin Şərq torpaqlarına təcavüzkarlığından bəhs edir. Əli bəy 500 il bundan əvvəl Portuqaliya dənizçisi V.D.Qamanın Hindistanı kəşfi ilə 1920-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalını bir-birinə bağlayır. Böyük sənətkar “Luziada”dan elə bədii parçaları, fəsilləri, təsvirləri, mühakimələri əsərinə daxil etmişdir ki, bu hadisələr, təsvirlər onun müdaxiləsilə çox aktual siyasi hadisələri diqqət önünə gətirmişdir.

“Luziada” əsərində Qamanın sərgüzəşti detalına müraciət Əli bəy Hüseynzadəyə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı təşkil etdikləri soyqırımını ifşa etməyə imkan yaratmışdır. Böyük sənətkar T.Tassonun “Qurtarılmış Qüds” əsərində səlib müharibələrindən bəhs edərkən ədalətsiz müharibələri, xristian dövlətlərinin müsəlman xalqlarına qarşı təcavüzkar siyasətini pisləməklə yanaşı milli heysiyyəti tapdanan xalqların öz torpağını, şərəfini qorumaq uğrunda mübarizəsinə də öz rəğbətini bildirmişdir. “Qərbin iki dastanında türk” əsərində bir-birinə qarşı duran iki dünyanın mübarizəsi təsvir olunmuşdur. Bu dünyanın biri Qərbin tamahkarlıq, qəsbkarlıq dünyası, o biri isə öz torpağını, varlığını, dinini, dilini qoruyan Şərq dünyasıdır. Bu məqsədlə əsərdə əsas iki xətt vardır. Birinci xətdə böyük ədib istibdadı, təcavüzü V.D.Qama, I Juan, Henri, IV Alfons, Kral Manuel, azadlıq və istiqlaliyyət ideyalarının tərənnümünü isə “Qurtarılmış Qüds” əsərində xristian müstəbidlərinin təcavüzkarlığının qurbanı olmuş Səlcuq hökmdarı Süleyman, türk qəhrəmanı Aldəmir, Səlahəddin Eyyubi obrazlarında təsvir etmişdir.

“Luziada” əsərinin baş qəhrəmanı Vasko da Qama XVI əsrdə Hindistan və Afrika xalqlarına zülm edən, əsarətə məruz qoyan müstəmləkəçi obrazıdır. Əsərdə həmçinin, “müsəlmanlara qarşı kin və xüsumətini gizli saxlayan” Şaumyanın, onun “mücahidatı-bəhriyyəsinə ittixaz edən” Venera və dəniz neredləri də daşnak bolşevik diktaturasının obrazlarıdır. XV əsrdə portuqaliyalılar Hindistana bir əlində qılınc, digər əlində xaçla gəlmişdilər. Lakin elə ki, Hindistanı işğal etdilər, xaçı kənara atdılar, ciblərini qızılla doldurdular, xalqın sərvətini taladılar. Eynilə, 1920-ci ildə Rusiya bolşevikləri də Azərbaycana bir əlində silah, bir əlində oraq-çəkilə gəldilər, lakin Azərbaycanın işğalından iki gün sonra ölkədə talan həftəsi başladı. Çünki məqsədləri Azərbaycanda bolşevizmi yaymaq deyil, onun neftini, sərvətlərini Rusiyaya daşımaq idi. Deməli, müxtəlif dövrlərdə avropalıların müstəmləkəçilik üsulları, Yaxın Şərqə qarşı münasibətləri demək olar ki, eyni olmuşdur. Bu siyasət müxtəlif dövrlərdə müxtəlif ad və forma alsa da, mahiyyət eyni olmuşdur.

Ədib bu siyasətin ifşasını əsərdə “Luziada”dan götürdüyü “həp miramulindir” (Əmirəlmömin deməkdir- A.O.) kəlməsilə açıqlayır. Bu ifadə ilə Kamoens XI-XIII əsrlərdə portuqaliyalıların ərəblərlə apardığı müharibələrdə müsəlmanları günahlandırmalarına işarə etmişdir. Əsrlər boyu Şərqi ölkələrini təcavüzə məruz qoyan “həp miramulindir” (3, s. 414) anlayışı olmuşdur. Dahi ədib “həp miramulindir” kəlməsindən sonra haşiyədə “Bu adətən bir nəqəratdır” (3, s. 414) yazarkən məhz keçmişin yenidən təkrar olunduğunu yada salmışdır. Əsərdə “Luziada”nın qəhrəmanları rəmzi obraz kimi təqdim edilmişdir. Kamoens - Rusiya, II Juan - II Nikolay, Kral Manuel – Lenin, Pol de Qama – Stalin, Sarama – Perimal - M.Ə. Rəsulzadə, Katual – Nərimanov və s.

Böyük sənətkar əsərdə V.D.Qamanın qanlı portreti ilə erməni millətçilərinin rəmzi obrazını yaratmışdır. Lakin o təkcə bir əsrin qəsbkar, qəddar obrazı deyil. V.D.Qamada hər bir dövrün müstəbidi öz surətini, xarakterik cəhətlərini görə bilər. Əli bəy Hüseynzadə əsərdə “Luz əlində bir dal tuturdu” – sözlərilə Lenin hökumətinin çar Rusiyasının müstəmləkəçilik ənənələrini davam etdirməsini açıqlamışdır. Bu ənənə I Pyotrın məşhur vəsiyyətnaməsi idi. Ədib Pyotrdan sonra gələn rus çarlarının Qafqaza təcavüzünə ustalıqla toxunaraq, onları Pyotr siyasətinin davamçıları, Lenini də Pyotrın ənənələrinin layiqli varisi kimi təqdim edir. Ə.Hüseynzadə Romanovlar sülaləsinin hökmdarlarını “Luziada”dan gətirdiyi Burqundskilər sülaləsinə görkəmli kralları I Henrinin, I Alfonsun, I Juanın, II Juanın simasında ifşa edir. Onun fikrincə, Rusiya “pərvətə kimi qəlibdən qəlibə, şəkildən şəkə”, çarizm donundan bolşevizm donuna girsə də, onun müstəmləkəçilik mahiyyəti eynidir. Hindistanın, yəni Azərbaycanın işğalını, “bu hadisəti-əziminin, bu məşkul və zəhmətli səfərin icraçısı “fələki-hakimi mütləq” olan Kral Manuel, yəni Lenin nəinki II Juanın, yəni II Nikolayın yalnız taxt-tacının, eyni zamanda onun “təsəvvürati-müəzziməsinin dəxi varisi idi”. Əsərdə Hindistanın “Malabar ölkəsində hökmdar olan kralların sonuncusu” Sarama Perimal M.Ə.Rəsulzadənin rəmzi obrazıdır. İstedadlı ədib onun mənəvi təkamülünə, yüksək əqidəsinə, türkçülüynə, xalqın səadəti uğrunda fəaliyyətinə elə rəmzi ifadələrlə işarə etmişdir ki, o oxucunun təsəvvüründə dolğun səciyyəli siyasi, ictimai xadim kimi canlanır. Ədib əsərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna və M.Ə.Rəsulzadənin hakimiyyəti bolşeviklərə müqavimətsiz təhvil verməsindən danışaraq yazır ki, Sarama Perimal “bütün əmlak və ərazi üzərində haqqından əl çəkib bunları başqalarına ehsan və təbərrü etmiş bulunuyordu. Nəgah o sırada hökmdarın pək ziyadə məzhəri-təvəccöh və məhəbbəti olan bir dəliqanlı hüzzuri-humayununa çıxıyor. Buna da ta o dövrdə məşhur və zəngin bir bəldə olan Kalikut şəhri ehsan olunuyor” (3, s. 427). Əsərdə dəliqanlı hind naziri Samurirlərin (Azərbaycan bolşevikləri nəzərdə tutulur) vükəlasından olan Katual isə N.Nərimanovun obrazıdır. Şeytanın portəgizlərin işğalçılıq məqsədilə Hindistana gəlmələri haqqında dediyi həqiqətlər Katualı vahiməyə salır. Bu günə qədər gördüklərini rəya hesab edən “islam alimi”nin bütün vücudu lərzəyə düşür. O, yatağından dərhal qalxaraq xidmətçilərinə işıq gətirir. İşıq burada rəmzi mənə daşıyır, bu işıq ona ətrafındakı hadisələri dərk etməyə kömək edir. İşıqla Katual hər şeyi – limanlarına gəlmiş əcnəbilərin öylə yüksək insani fikirlərlə deyil, kəşf olunan məmləkətləri istila niyyətilə gəlmiş olduqlarını görür.

Əsərdə Şeyx Fəzlullahlar, Seyidəli Yəzdir kimi “pampadurları” da, düşməne bələdçilik edən Mon Səidləri də ədib qeyrətsizlikdə və gələcəyi görməməzlikdə təqsirləndirirdi. Kamoensin əsərində Mon Səid - vaxtilə vətəni Tunis uğrunda portəgizlilərlə döyüşən bu vətənpərvər sonralar öz şəxsi mənfəətini güdərək onlara bələdçilik və tərcümanlıq etmişdir. Əli bəy Hüseynzadənin təsvirində isə Mon Səid əvvəllər, yəni 1918-ci ildə Bakını erməni millətçilərindən, rus bolşeviklərindən xilas edən, sonralar isə, yəni 1920-ci ildə Azərbaycanda müstəqil dövlətin devrilməsində rus bolşeviklərinə kömək edən mühacir türk zabitlərindən Xəlil Paşaların rəmzi obrazıdır.

Əsərdə müstəmləkəçiliyin, işğalların ifşası ilə yanaşı, əsarətə, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizənin təbliği də ön plana çəkilmişdir. Müəllif bu ideyanı “Luziada”dan əsərinə gətirdiyi İnes de Kastronun müsibətlərindən bəhs olunan epizodun təsvirində aydın əks etdirmişdir. Bu epizodda Portuqaliya hökmdarı IV Alfons saray adamlarının fitnəsilə oğlu Pyerin zövcəsi, “dərbər və hüsna qadını” (3, s. 419) qəddarcasına qətlə yetirir. Öləndən sonra əri onu kraliçə kimi bəzədərək taxta oturdur və saray adamlarını məcbur edir ki, İnessanı koroleva kimi tanıсынlar və əlindən öpsünlər. Kamoensin onun haqqında yazdığı “öləndən sonra kraliçə edilmiş” (3, s. 419) sözlərilə

Ə.Hüseynzadə vətənin azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda “cəsüranə hər b edən həmvətənlərinin” qəhrəmanlıqlarının tarixə yazılacağına, adlarının əbədi yaşayacağına işarə etmişdir.

Əsərdə Adamastor obrazı ən maraqlı, rəmzi obrazlardandır. “Luziada”da Adamastor “Ümid burnu”nun mühafizi “Fırtınalar devi”ni təmsil edir və bu ad təbiətdə gizlənmiş bəd başlanğıcı təqdim edir. Əli bəy Hüseynzadənin Adamastoru isə “dənizlərin, dağların arasında uzanıb yatan qoca bir dağ kütləsi” (3, s. 423) – Azərbaycanın parlaq timsalıdır. Onun əsərə gəlişində böyük əzəmət, qalib sərkərdələrə məxsus vüqar duyulur. “Vaxtilə allahlarla cəngə tutuşmuş olan bu əjdər” (3, s. 423) sonralar müdhiş bir fəlakətə uğrayıb buraya düşmüşdür. Adamastor Thetisə - azadlığa eşqi üzündən daşlaşan, cəsim bir qayalığa çevrilən şərəfli bir ölkənin – Azərbaycanın obrazı kimi təqdim olunur. O, fəlakətə uğrayıb əsarət üzündən daşlaşsa da, azadlıq uğrunda mübarizə eşqi, intiqam hissi onda sönməmişdir. Çünki “əlam və ekdarını təzyid üçün Thetisin (azadlığın) hakim olduğu sular onu daima əhatə edib duruyor” (3, s. 423). Əksinə, Adamastor “cəsim qayalıqların hizasında dəhşətli boralarla bərabər havada dəvəndəm mühib bir xəyalətə dönüb”, düşmənin önünə dikilərək, qorxunc sədası ilə onu “tədhış və təhdid” edir.

Əsarətə etiraz, üsyankar ruh əsərdə yalnız Adamastora aid olmayıb, Saturn, Yanus, Merkuri, Mars, Febus ulduzlarının şikayətlərində də rast gəlinir. Əli bəy Hüseynzadə bu obrazlarla əsarət dünyasının mənəşəsində boğulan məhkum xalqların uğursuz taleyini, əsarətə etirazını, azadlıq eşqini təsvir etmişdir.

T.Tassonun “Qurtarılmış Qüds” poeması türkçülük ruhuna görə Kamoensin “Luziada”sına cavab olaraq yazılmışdır. Kamoens Portuqaliyanın tarixi keçmişini, qəhrəmanlığını vəsf edərəkən əsarət altına alınmış türk xalqlarının faciəsini görə bilməmişdir. Tasso isə məhkum xalqların faciəsini görür və yanırı. Tasso səlib müharibələrində din uğrunda mübarizələrə atılan Qodefroildən başqa doğma vətəni uğrunda mübarizə aparan Səlahəddin Eyyubilərin, Süleymanların, Aldəmirlərin də qəhrəmanlığını görürdü. Buna görə də o öz əsərində müsəlman xalqlarının da möhtəşəm obrazlarını yaratmışdır. Şair türk xalqlarının azadlıq eşqini əsərin baş qəhrəmanı Süleyman obrazında cəmləşdirir. Misir torpağının sərkərdəsi Süleyman öz ağı və uzaqgörənliyi ilə xristian sərkərdəsi Qotfriddən yüksəkdə durur. Tassoda humanizm, ümumbəşəri hisslər bütün başqa hisslərdən üstündür. O, Kamoensdən fərqli olaraq, poemada türklərə dərin hörmət və rəğbət bəslədiyini açıq-aşkar ifadə edir. Ə.Hüseynzadə də Tassonu məhz bu xüsusiyyətinə görə yada salmışdır. O, vətənin, xalqının ağır günlərində də Tasso çağırışı ilə Azərbaycana gəlir, öz məramını da Tasso əsərinin ideyaları ilə açır. Dahi sənətkarın xalqına vəsiyyəti kimi səslənən bu əsərdə Azərbaycan xalqına istiqlaliyyət uğrunda mübarizə yolları göstərilmişdir: “Ey mənim dinimin salıqları! Düşmənin şərrindən həzər ediniz! Sizə bir fəlakət hazırlamaq üçün əmvaci-ümmanın mavərasından gələn şu düşmən qövmə əmniyyət etməyiniz. Hənuz təhlükə qabili-ictinabdır!” (3, s. 432). Bu sözlərdə dərin bir hikmətlə bərabər xalq üçün döyünən alovlu bir qəlbin böyük narahatçılığı, yalvarışı var idi. Əli bəy Hüseynzadə Şərq xalqlarının milli şüurunu öldürən “Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!” – şüarını xalqının müdafiə edəcəyindən qorxurdu. Böyük ədib xalqını bu bələdan, bolşevizm təhlükəsindən xilas etmək istəyirdi. O, çox böyük siyasi uzaqgörənliklə gələcəyi görür və tələb edirdi ki, düşmənin vətən torpaqlarına ayaq basmağına mane olsunlar. Böyük ədib işğalçılara qarşı mübarizə aparmağa, ayıq olmağa çağırır, bolşevik qiyafəsində gələnləri xalqına tanıtdırır, onların, əslində, azadlıq və istiqlaliyyət düşməni olduqlarını tarixi keçmişə nəzər salmaqla isbatlayır: “Əmin olunuz ki, gürhicühələnin gözüne girmək üçün gündə bir məslək dəyişdirərək pərvətə kimi qəlibdən-qəlibə, şəkildən şəklə düşən bu düşmənlər irz və namus pərdəsi altında zavallı xalqın varını, yoxunu qəsb və qarət edənlərdir. Bu zalım və hissiz və mərhəmətsiz xalqa acımayınız. Bunların mükafatları ancaq küfrani-nemətdir. Düşmənin şərrindən həzər ediniz!” (3, s. 435). Bolşevizm əleyhinə ittiham aktı kimi səslənən bu əsər Əli bəy Hüseynzadənin böyük cəsarətlə yazılmış siyasi, bədii, mənəvi qələbəsi idi.

Böyük sənətkar əsərdə müstəmləkəçiliyin törətdiyi zülm və əsarət faktlarını sadəcə qeyd etməklə kifayətlənməmiş, insanları öz haqları, azadlıqları uğrunda mübarizə etməyə israrla səsləmişdir: “Huzur və rahatı başqa günlərə, başqa məsud zamanlara burax. Şimdi əziz vətəninin sevgili təbanı əcnəbi boyunduğu altında inləyib duruyor. Uyğu zamanı deyildir!” (3, s. 436). Əli bəy

Hüseynzadənin Tasso dililə xalqına böyük bir təlaşla vəsiyyət etdiyi yüksək fikirlər bunlar idi. Əli bəy Hüseynzadənin bu əsəri xalqını əsarətə qarşı mübarizəyə çağırış hissilə yazılmış mənsur himn idi. Və bu, böyük ədibin vətəninə çap etdirdiyi son əsəri idi!

ƏDƏBİYYAT

1. Əli bəy Hüseynzadə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. (Transliterasiya, tərtib, müqəddimə və izahların müəllifi Ofeliya Bayramlı). Bakı: Azər nəşr, 1996, 253 s.
2. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. (Transliterasiya, tərtib və izahların müəllifi Ofeliya Bayramlı). Bakı: Çarşoğlu, 2007, 640 s
3. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. (Elmi redaktoru və izahların müəllifi Azər Turan). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
4. Mirəhmədov Ə. Əli bəy Hüseynzadə. "Fikrin karvanı" (Tərtib edən, redaktoru və ön sözün müəllifi). Bakı: Yazıçı, 1984, 348 s.
5. Rəfiq Zəka Xəndan. Unudulmuş dahi. "Qobustan" incəsənət toplusu. Bakı, 1990, №4.
6. <http://www.baki-xeber.com/sosial/2350.html>

"Turks in the two west epics"

Summary

In the paper is considered the lecture "Turks in the two West epics", made by a prominent representative of the Azerbaijani public thought of the XX century, the "father of Turkic Studies", famous writer, journalist, educator, artist Ali bey Husseinzadeh (1864-1940) at the I Turkic Study Congress, carried out in Baku in 1926. This lecture at the time aroused great interest, in the same year was published as a book and presented to the public. The report "Turks in two poems of the West" is devoted to issues related to the Turks in the works "Lusiads" of the Portuguese poet Camoes, and "Liberated Jerusalem" of the Italian poet T. Tasso. In fact, this work is an allegory denouncing the occupation of Azerbaijan by Soviet Russia and the fall of the Azerbaijan Democratic Republic in 1920.

Key words: Turkish, Christian, Muslim, freedom, Bolshevism.

Namiq Abbasov, kultur.ü.f.d.

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun böyük elmi işçisi
namiq_abbasov_70@mail.ru

TÜRK XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNİ BİRLƏŞDİRƏN TƏŞKİLAT

XX əsrin son onilliyində dünyada baş verən qlobal siyasi hadisələr nəticəsində sovet imperiyası dağıldı, uzun illər onun tərkibində yaşamağa məcbur olmuş xalqlar siyasi müstəqilliyinə qovuşaraq öz suveren dövlətlərini yaratdılar. Bu xalqların qarşısında milli-mənəvi dirçəliş yolunda, dünya xalqları ailəsində özünə layiq yer tutmaq üçün geniş üfüqlər açıldı. Zəngin və qədim mədəni irsə sahib olan türk xalqları da tarixin bəxş etdiyi bu gözəl fürsətdən istifadə edərək milli-mədəni özünəqayıdış yolunda ciddi addımlar atmağa başladı. Eyni soya, dilə, tarixi və mədəni keçmişə, adət ənənəyə malik olan xalqlarımızın mənəvi həyatında gedən prosesləri əlaqələndirmək və düzgün istiqamətləndirmək məqsədilə həmin dövrdə TÜRKSÖY təşkilatının yaradılması bu yolda vaxtında atılmış faydalı bir addım oldu. Bu tarixi hadisə ilə bağlı öncə onu söyləmək lazımdır ki, ölkəmizin müstəqilliyə qovuşması, tarixi, mənşə, dil, din və mədəniyyət baxımından eyni kökdən olan xalqlarımızın yeni şəraitdə əlaqələrinin genişlənməsi və dərinləşməsi üçün hərtərəfli imkanlar açıldı.

Türk Mədəniyyət və İncəsənətinin Birgə İnkişafı Üzrə Beynəlxalq təşkilat (TÜRKSÖY) 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası, Qazaxstan, Türkiyə, Özbəkistan, və Türkmənistan respublikası Mədəniyyət Nazirlərinin İstanbul və Bakı şəhərlərində keçirilən görüşləri, toplantısı

zamanı əldə olunmuş razılıq əsasında yaradılmışdır. TYRKSOY təşkilatı daxili və xarici siyasət kursundan, dövlət quruluşlarının siyasi oriyentasiyasından asılı olmayaraq, türkdilli dövlətlərin mədəniyyət sahəsində regional əməkdaşlığını həyata keçirir. TÜRKSÖY-un fəaliyyət mərkəzi kimi Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhəri seçilmişdir. Bir müddət keçdikdən sonra Başqırdstan və Tatarstan Respublikalarının mədəniyyət nazirlikləri də bu təşkilatın mədəni işbirliyinə qoşulmuşlar. “TÜRKSÖY-un yaradılması və onun fəaliyyət prinsipləri haqqında müqavilə” bu ölkələr tərəfindən 1993-cü ilin iyul ayının 12-də Qazaxstan Respublikasının keçmiş paytaxtı Alma-Ata şəhərində imzalanmışdır. Təşkilatın rəsmi dili türk, mərkəzi Ankara olaraq qurulmuşdur. Almaatı toplantısında Başqırdstan, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti və Tatarstan nazirləri də TÜRKSÖY-a qatılmışdılar. TÜRKSÖY: Türk mədəniyyətinin ortaq dəyərlərini, insanlarını, ədəbi və fikri əsərlərini tanımaq məqsədilə də işlər görməkdədir. Yaradılması müstəqilliyin ik illərinə düşdüynə görə fəaliyyətini çox az bir büdcə ilə başlamışdır. Ancaq xeyli nailiyyətlər əldə etmişdir. Bu nailiyyətdə qurucu cümhuriyyətlərin dövlət başçıları Süleyman Dəmirəlin, Heydər Əliyevin, Nursultan Nazarbayevin, İslam Kərimovun, Əsgər Akayevin, Səfərmurad Türkmənbaşının və qurulmasından bu günə qədər Türksöyün başqanı Polad Bülbüloğlunun və Türksöy işçilərinin rolu böyük olmuşdur (3, s. 52).

Beynəlxalq təşkilat olan TÜRKSÖY türk dövlət və topluluqlarına istiqamətlənmiş, mədəniyyət və incəsənət fəaliyyəti məqsədilə qurulmuş rəsmi qurum, vəqf, dərnək kimi qurumlarla əməkdaşlıq edir. TÜRKSÖY üzv ölkələrinin mədəniyyət nazirləri Türk Dünyasında tarixi, mədəni və sənət sahələrində nələ edilə biləcəyi mövzusunda görüşlər keçirir və mühüm qərarlar qəbul edirlər. Bu qərarlar çərçivəsində Ankarada 1993-cü ildə Türk Dünyası yazarlar Birlikləri Toplantısı, 1994-cü ildə Ankarada möhtərəm Heydər Əliyevin də bu məqsədlə gəlib qatıldığı Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubiley tədbirləri, 1994-cü ildə Qazaxstanda Türk Dünyası Əl Sənətləri Sərgisi, 1994, 1995 və 1996-cı illərdə Şimali Kipr Cümhuriyyətində TÜRKSÖY Opera günləri, 1993 və 1994-cü illərdə Türkmənstanda Aşiq Aydın Pir Festivalı və Türkiyədə 1995 və 1996-cı illərdə TÜRKSÖY Novruz Şöləni fəaliyyətləri təşkil edilmişdir.

Beləliklə, təməli 1993-cü ildə qoyulan TÜRKSÖY-un tutduğu əsas xətt dünyanın müxtəlif məkanlarında yaşayan türkdilli xalqların bir-birinin mədəniyyətlərini tanıması və bəhrələnməsidir. Dahi şəxsiyyətlərimizin, millii mədəniyyətimizin korifeylərinin bəşər mədəniyyətinin inciləri sayılan milli eposlarımızın əlamətdar ildönümlərinin, xalqlarımızın həyatındakı mühüm və tarixi hadisələrin birlikdə bayram edilməsi artıq ənənə halını almışdır. Bu mənada zəngin mənəvi dəyərlərimizlə bağlı birgə layihələrin, tədbirlərin konkret işlərin bu təşkilat çərçivəsində gələcəkdə də hazırlanıb həyata keçirilməsi hərtərəfli əlaqələrimizi genişləndirmək baxımından xalqlarımız üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Təşkilatın indiyədək keçirdiyi toplantılarının nəticələri bir daha sübut edir ki, onun fəaliyyəti türkdilli xalqların dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olmaq səylərini artırır, öz mənəvi dəyərlərini tanıtmalarına kömək edir. Müxtəlif ölkələrdə keçirilən mədəniyyət günləri, festivallar, beynəlxalq müsabiqələr, sərgilər, yubiley və xatirə gecələri bu istiqamətdə atılan addımlardır. Vaxtaşırı keçirilən zirvə görüşlərinin TÜRKSÖY tədbirlərinin tarixi bir daha sübut edir ki, belə əhəmiyyətli toplantıların müntəzəm keçirilməsi xalqlarımızın siyasi, ictimai və mədəni həyatında çox böyük hadisələrdir. Mədəni əlaqələrin qurulması istiqamətində ən böyük uğur isə türk xalqları ilə ənənəvi münasibətlərin yaradılmasıdır. Bu da səbəbsiz deyil. Hər bir ailənin gələcəyi, xoşbəxtliyi səmimiyyətə və məhəbbətə bağlı olduğu kimi dünyanın da gələcəyi xalqların, millətlərin qarşılıqlı münasibətinə və əməkdaşlığına bağlıdır. Millətlərin öz soykökünə - dilinə, dininə əcdadlarının adət-ənənəsinə qayıtdığı bir zamanda bu mehribanlığa və birliyə ehtiyac daha çox hiss olunur. Türkdilli xalqların birliyinin və əməkdaşlığının inkişafı üçün Türk Kültür və Sənətləri Ortaq Yönetimi – TÜRKSÖY yarandığı gündən bu istiqamətdə səmərəli işlər görür (2, s.301).

TÜRKSÖY təşkilatı Türkdilli Dövlət Birliyinin ən əsas özəklərindən biridir. TÜRKSÖY-un xətti ilə türkdilli ölkələrdə Azərbaycanın zəngin mədəniyyətini nümayiş etdirmək üçün Azərbaycan Mədəniyyəti Günləri keçirilir. Onu qeyd edək ki, TÜRKSÖY təşkilatını türkdilli ölkələrin YUNESKO-su adlandırırlar. TÜRKSÖY nadir təşkilatdır. O, türk mədəniyyətinin daşıyıcısı olan ölkələrin və xalqların birləşməsi prinsipi əsasında bu ölkələrin dövlət strukturlarının siyasi

mövqeyindən, daxili və xarici siyasətindən asılı olmayaraq mədəniyyət və incəsənətlər sahəsində əməkdaşlığı həyata keçirir. Beynəlxalq aləmdə bu təşkilatın tanınmasının göstəricilərindən biri 1996-cı ilin iyun ayının 8-də Türkiyənin İstanbul şəhərində TÜRKSÖY və YUNESKO arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında müqavilənin bağlanmasıdır ki, həmin sənəddə mədəniyyət və incəsənət, təhsil və elm sahələrində onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Bu da türkdilli ölkələrin və xalqların tarixi və mədəni irsinin saxlanması və zənginləşməsi, onların intellektual və mənəvi sərvətlərinin artırılması, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir. TÜRKSÖY-ü türklərin YUNESKO-su adlandırmaq məqsədlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- Türk dilində danışan ölkələr və topluluqlar arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi;
- Tütk mədəniyyətinin araşdırılması, tədqiqi, inkişaf etdirilməsi, qorunması və millətlərarası sahədə tanıtılması;
- Tarixi, siyasi və coğrafi şərtlərin və xarici amillərin səbəb olduğu mədəni fərqliləşmələrin ortadan qaldırılması;
- Türk mədəniyyətini başqa mədəniyyətlərin təsirindən qurtarmaq, öz qaynaqlarına dayanan bir şəkildə öz mədəni dinamikasının hərəkətə keçirilməsi və yaygın olan digər yabançı mədəniyyətlərlə yarışacaq hala gətirilməsi;
- Geniş bir coğrafi ərazidə yaşayan türk dövlət və topluluqları arasında əlifba və dil birliyinin yaradılması;
- Dünya sivilizasiyasının formalaşmasında önəmli bir yer tutan türk mədəniyyətinin gələcək nəsillərə ötürülməsi;
- Türk mədəniyyəti, sənəti və digər mövzularda arxiv və sənədləşmə mərkəzi qurulması (2, səh.310).

TÜRKSÖY-un quruluş məqsədi isə: Tükdilli ölkələr və topluluqlar arasında mədəni əlaqələri artırmaq, türk mədəniyyətini araşdırmaq, inkişaf etdirmək, qorumaq, bütün dünyada tanımaq və dünya mədəniyyəti ilə qovuşdurmaqdır. Bundan başqa geniş bir coğrafi ərazidə yaşayan türk dövlət və topluluqları üçün dil və əlifba birliyini təmin etmək, arxiv qurmaq və gələcək nəsillərə ötürməkdən ibarət olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

TÜRKSÖY-un başında təşkilata üzv ölkələrin Mədəniyyət Nazirlərinin meydana gətirdiyi bir “Daimi Şura”, bir “Dönəm Koordinatoru” və bir də “Daimi Şura” tərəfindən seçimlə təyin edilən, bütün işləri, çalışmaları və fəaliyyətləri idarə edən Ümumi Müdir durur. 1994-cü ildən də Türk respublikaları və topluluqları arasındakı əlaqələr sürətlə inkişaf edir. TÜRKSÖY-un proqramında türk mədəniyyətinin önəmli əsərlərinin nəşrləri əsas yer tutur. “Atayurddan Anayurda Türk Dünyası” adlı kultürel dərgi materialları pulsuz paylanılır.

1996-cı il mart ayında Ankarada türkdilli ölkələrin mədəniyyət nazirləri bütün bu çalışmaları kifayətlənməyərək dünya mədəniyyəti ilə bütünləşmək niyyətlərini bəyan etdilər. Təhsil, elm və mədəniyyət yolu ilə beynəlxalq əməkdaşlığı artırmaq, sülh və əmin-amanlığın qorunmasına yardım etmək məqsədilə YUNESKO genəl müdiri Federiko Mayor İstambula dəvət edilmiş və YUNESKO-TÜRKSÖY mədəni əməkdaşlıq sözləşməsi gerçəkləşdirilmişdi. Bunun nəticələri türk və dünya mətbuatında əks-səda oyatdı. Türk Cümhuriyyətləri ilə Türk topluluqları üçün bu əməkdaşlıq böyük bir uğur və mədəni qazanc oldu.

Aralarında güclü tarix, dil mədəniyyət və din bağı olan Türk Cümhuriyyətləri gələcəkdə barış, güvən, əməkdaşlıq mühiti qurmaları və keçmişi gələcəyə daşmaları əsas məqsəd saydı. Bildirdi ki, Türk Cümhuriyyətləri arasında olan bu dayanışma bizlərə təməldə dostluq, qardaşlıq, aydınlıq və mədəniyyət dolu günlər gətirəcəkdir. TÜRKSÖY bəyan etdi ki, türklərin ortaq keçmişinə, tarixinə, sənətinə mədəniyyətinə və dilinə sahib çıxması, qorunması və inkişaf etdirməsi onların ən təbii haqqıdır və kimsə bundan başqa bir mənə çıxarmamalıdır. VIII zirvə görüşünün xüsusi bəyannaməsində deyilir: “Dövlət başçıları tarixi, dil və mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və gücləndirilməsinə tərəfdar olduqlarını, TÜRKSÖY-un təhsil və mədəniyyət sahəsində fəaliyyətinin müsbət töhfə verdiyini bildirmiş və bu təşkilatın fəaliyyətini bundan sonra da təşviq edəcəklərini vurğulamışlar (4, səh.102)

Bütün bu çalışmalarımla yanaşı TÜRKSOY-a tərəfdar olan Türkiyə Cümhuriyyətinin də kültürel anlamda və türk işbirliyi və Kalkınma Ayansı (TİKA) vasitəsilə Avrasiyaya və Türksöy üzvü olan ölkələrə yardım göstərir. Təşkilatçılar bütün dünyaya bəyan edirlər ki, TÜRKSOY-u qurmaqda məqsəd yüksək Türk mədəniyyətinin varlığını və kimliyini qorumaq, dünya mədəniyyətləri ilə bütünləşdirmək və bu mədəniyyət silahı ilə bölgədə və dünyada sülhə yardımçı olmaq.

Ümumilikdə, TÜRKSOY həm Azərbaycan–Türkiyə elmi-mədəni əlaqələrinin qurulması, həm də Türk dünyasının mədəni inteqrasiyası istiqamətində xüsusi rol oynayır. 1993-cü ildən fəaliyyət göstərən təşkilat öz sıralarında yalnız müstəqil ölkələri deyil, eyni zamanda müşahidəçi qismində türk muxtar qurumlarını, Rusiya Federasiyası tərkibində olan Türk respublikalarını da birləşdirir. Qısa müddət ərzində qurulmuş təşkilat Türk dünyasının mühüm tarixi əhəmiyyətli hadisələrini özündə əks etdirən olduqca zəngin bir təqvimin tərtib edilməsini təmin etmiş, intensiv fəaliyyət sayəsində mədəniyyət və incəsənət sahəsində bir-çox uğurlar əldə etmişdir. Ümumtürk dəyərlərinin qorunub saxlanması, tarixi şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi, incəsənətin müxtəlif sahələrində birgə müsabiqələrin təşkili vahid Türk Dünyası ideyasını dünyanın nəzərinə çatdırır. TÜRKSOY-la YUNESKO arasında birgə əməkdaşlıq müqaviləsinin imzalanması təşkilatın beynəlxalq aləmdə nüfuzunu daha da artırır. Təşkilatın yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında müqaviləyə müvafiq olaraq TÜRKSOY aşağıdakı mühüm funksiyaları bu gün də uğurla həyata keçirir.

- Türk ölkələri arasında mədəniyyət və incəsənət sahəsində əlaqələri daha da möhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək üçün müxtəlif proqram və layihələrin həyata keçirilməsi;
- Ümumi mənəvi dəyərlərin, tarixi irsin, mədəniyyət və incəsənət əsərlərinin, ənənəvi idman növlərinin və xalq oyunlarının təbliğ edilməsi;
- Televiziya və radio proqramlarının, sənədli, video, kinofilmlərin hazırlanması, Türk dünyasının ən yaxşı mədəniyyət və incəsənət nailiyyətlərini populyarlaşdırılması;
- İncəsənətin teatr, musiqi, opera və balet növlərində birgə festivalların, müsabiqələrin və başqa tədbirlərin keçirilməsi;
- Sərgilərin təşkili edilməsi, incəsənətin və heykəltaraşlığın inkişafına yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Davamlı olaraq çap məhsullarının nəşr edilməsi;
- Türk dünyasının tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarixi şəxsiyyətlərin, mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat hadisələrinin xatırlanması üçün kütləvi tədbirlərin, yubileylərin keçirilməsi
- TÜRKSOY-un məqsəd və vəzifələri çərçivəsində beynəlxalq elmi konfrans, simpozium, müsabiqələrin təşkil olunması;
- Mədəniyyət və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən başqa milli, beynəlxalq təşkilatlarla, ictimai struktur və hərəkatlarla əlaqələrin qurulması, əməkdaşlıq üçün müxtəlif birgə tədbirlərin keçirilməsi.

Beləliklə, TÜRKSOY-un tutduğu əsas xətt dünyanın müxtəlif məkanlarında yaşayan türkdilli xalqların bir-birinin mədəniyyətini tanıması və bəhrələnməsidir. Daha doğrusu türk xalqlarının mədəni irsinin öyrənilməsi, qorunması və təbliğində bir araya gəlməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Beynəlxalq TÜRKSOY təşkilatının XV toplantısında Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Naziri Polad Bülbüloğlunun çıxışı. Mədəni-maarif jurnalı, 2001, №1-2
2. Dünya mədəniyyət siyasəti. Ali məktəblər üçün dərslik, Mars-print, Bakı 2012.
3. F.Hüseynova, “Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında TÜRKSOY-un roly”. Məqalə, ADMİU-nun 90 illiyinə həsr olunmuş konfrans, Bakı 2014
4. Heydər Əliyev və Şərq, 6 cildə I kitab (Müəllif tərtibçilər: Qaley Allahverdiyev, Vəhdət Sultanzadə). Bakı Tural-Ə NPM, 2002,
5. N.Abbason Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Monoqrafiya. Təknur, Bakı 2009
6. <http://www.mct.gov.az>. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
7. www.mfa.gov.tr. (T.C. Xarici İşlər Bakanlığı)

Namiq Abbasov, PhD in Culturology,
Senior researcher of ANAS

The organization brings together the culture of the Turkic peoples

Summary

The establishment of authoritative TURKSOY organization and this organization cultural integration to Turkish nations, reveal of researching this old and rich heritage, to propagate widely in the world and that of becoming true the different cultural project activities are discussed in the article. TURKSOY relations with other international organizations, particular with UNESCO are lightened in the article. The joint projects, measures, to embody the preparation of concrete works within the frame of TURKSOY organization related with reach cultural values of Turkish speaking nations, and about the importance of the works to be done of this organization in future upon enlarging the cultural values between our nations are also discussed

Keywords: The Organization, of Turkic peoples, cultural contact, art, cultural heritage.

Seyfəddin Altaylı, fil.ü.f.d.
Bakı Avrasiya Universiteti
altayli_s@yahoo.com

TÜRK XALQLARININ MÜQAYISƏLİ LÜĞƏTİNİN HAZIRLANMASI- AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ ÖRNƏYİNDƏ

“Sözlük” kəlməsi Türk Dil Qurumunun çap etdiyi “Böyük Türkçə Sözlük”də, “ Bir dilin bütün və ya müəyyən bir çağda istifadə edilən sözlərini və deyimlərini əlifba sırasına görə tənzimləyib mənalarını izah edən, özgə dillərdəki müqayisəsini verən əsər ”; “ Bir dilin və ya qarşılıqlı olaraq birdən çox dilin söz ehtiyatını lüğət şəklində yaratmaqla bağlı metodları araşdırma; lüğət hazırlama, yazma, onun qayda-qanunlarını inkişaf etdirmə və həyata keçirmə işinə sözlükçülük, leksikoqrafi deyilir ” (TDK,2009:1806) şəklində izah edilib.

Biz bu məqalədə Türk xalqlarının müqayisəli lüğətçiliyinin hazırlanmasını Azərbaycan və Türkiyə Türkçəsi örnəklərində göstərməyə çalışacağıq.

Türkçə, çox böyük bir coğrafi sahəyə yayılıb, Sarı çayın döngəsindən başlayıb Adriatik sahillərinə, Şimali Afrikaya kimi böyük bir coğrafiyada hökmran olub. Həm coğrafiyanın böyüklüyü, həm də bu coğrafiyalarda fərqli mədəniyyətlərlə olan ünsiyyətlər, tarixi, siyasi və coğrafi səbəblər bu dildə müxtəlif ləhcə və şivələrin yaranmasına da gətirib çıxarıb. Bundan asılı olaraq da şivələr arasında həm qrammatika, həm də leksik və fonetik yöndən bəzi fərqliliklər özünü göstərib. Ancaq bu fərqliliklər yaranmış olsa da şərqdəki bir türk ilə qərbdəki bir türkün bir-birini başa düşməsi on günlük və ya daha az bir zamanda öz həllini tapacaq özəllikdədir (xüsusiyyətindədir); çünki bəzi səslərə qulaqların öyrəşməsi ilə bu narahatçılıq nisbətən aradan götürülür. Nümunə olaraq Türkiyə Türkçəsində “yıl” sözü Azərbaycan Türkçəsində “il”, Özbəkistanda “yil”, Qazaxıstanda “jıl”, Qırğızıstanda isə “cıl” kimi səslənir.

Güney Azərbaycan bölgəsi bu gün Türkçənin ən baki sahələrindən biridir, çünki burada Türkçənin ən qədim və nadir örnəkləri yaşadılmaqdadır. Fars təzyiqinin şiddətinə baxmayaraq onillərdən bəridir Cənubi Azərbaycan türklüyü dilimiz və mədəniyyətimiz yönündən alqışlanacaq bir qəhrəmanlığı nümayiş etdirərək milli dəyərlərimizi böyük bir həssasiyyətlə qoruyub-saxlayıb. Eyni təzyiq Kərkük, Uygur, Rusiya Federasiyası hakimiyyətindəki türklər və qaqauzlarla birlikdə müstəqil türk cümhuriyyətlərinin xaricində yaşayan bütün türklər üçün qüvvədədir.

Bunları nəzərə alaraq Türkçənin müqayisəli lüğətçiliyi üstündə işləmək xalqlarımızın və dilimizin taleyi üçün əsla nəzərdən yayındırılmaması vacib olan bir məsələ kimi qarşımızda dayanmaqdadır.

Dil iki əsas ünsürdən təşkil tapır. Bunlardan biri o dildəki səs, şəkil və cümlə quruluşunu araşdıraraq müəyyən qaydalarını təyin edən qrammatika, digəri isə o dilin söz ehtiyatıdır (Eminoğlu, 2010:3). Lüğətlər bir dilin söz ehtiyatının nə qədər böyük olduğunu özlüyündə saxlayır.

Lüğətlərin yaranmasının əsas səbəbi isə ondan istifadə edən şəxslərə sözlərin sinonimlərini, antonimlərini və mənalarını çatdırmaqdır.

Peşəkar mənada ilk lüğəti hazırlayan şəxs isə eradan qabaq II əsrdə yaşayan və İsgəndəriyyə muzeyinin rəhbəri Aristophanes olduğu irəli sürülür (Bingöl, 2006:200).

Türkcənin ilk lüğətini hazırlayan şəxsi isə Kaşqarlı Mahmuddur. Kaşqarlı, bu əsərini nə cür hazırladığını bu sözlərlə dilə gətirib: “ Lüğətdən istifadə edən, axtardığı kəlməni düz yerdə tapsın deyər hər sözü əlifba sırasına görə düzdüm; mənsur və mənzum cümlələr, atalar sözləri, hikmətli sözlərlə və zərif bir dillə bəzədim” (Atalay, 2006:5).Türk dünyasında hazırlanan ilk lüğət vəsfindəki Divani Lüğəti Türkün ən önəmli özəlliyi dünya dilçiliyində müqayisəli metodun özülünü qoymasıdır (Əsgər, 2008:11).Əsər, Orta Türkcə dönəmində Qaraxani Türkcəsi ilə yazılıb.

XIX yüzillikdən sonra lüğətlər Qıpçaqca, Çağatayca və Osmanlıca olmaqla üç hissədə dəyərləndirilir.

Əbülqasım Zəməşərinin hazırladığı “Müqəddimət-ül Ədəb” Qıpçaq Türkcəsi ilə hazırlanıb. Lüğət Ərəbcə, Farsca, Monqolca və Türkcə olaraq tərtiblənilib. Əsər, Xarəzm bölgəsinin mədəni mərkəzlərini monqolların təxrib etməsi səbəbilə dilimizin o dövrlərdəki özəlliklərini əks etdirdiyindən nadir bir əsər xüsusiyyətinə malikdir. Uzun müddət Məkkədə qaldığına görə “Carullah” ləqəbini də götürən Mahmud Zəməşəri əsərini “Kanqlı-Qıpçaq” yəni Xarəzm ləhcəsində yazıb (Köprülü, 1986:202-204).

" İbn Mühənnə lüğəti ", XIII əsrin sonları ilə XIV əsrin əvvəllərində yazılıb. Əsər Farsca, Türkcə və Monqolca olmaqla üç hissədən ibarətdir və Kaşqar-Uyğur türkcəsi (Xaqaniyə)ilə hazırlanıb. Lüğətdə sözlərin anlamı hər üç hissədə də ərəb dilində izah edilib.

Lüğətin yazıldığı dövrdə Azərbaycanda həm Oğuz, həm də Qıpçaq tayfaları və onların danışdığı dil hakim idi. İbn Mühənnə Lüğətinin ən önəmli özəlliklərindən biri Elxanilər dövründə Türküstan Türkcəsi ilə yanaşı, Türkmən və Azərbaycan Türkcəsinə də yer ayırmasıdır (Cafəroğlu-II, 2015: 117-118).

Əlişir Nəvai 16-cı əsrdə yetişən və Türk Mədəniyyəti üçün böyük bir dəyər ifadə edən şəxsiyyətimizdir, çünki əsərləri əsrlər boyu Türk dünyasının hər bir küncündə zövqlə oxunub (Barthold,1984:217). Əlişir Nəvai ilə Çağatay Türkcəsinin qazandığı qüdrət, onun əsərlərini başa düşmək məqsədilə bir çox lüğətin hazırlanmasına səbəb olub (Ərcilasun,2010:423). Özünün hazırladığı və Türkcənin Farscadan da, Ərəbcədən də üstün olduğunu şüurlara yeritdiyi “Mühakəmətü’l-Lüğəteyn”, dilimiz və mədəniyyətimiz yönündə əvəzsiz bir əsərdir (Cafəroğlu,2015:168-169).

Nəvai tərəfindən 16-cı əsrin əvvəllərində Ərəb lüğətşünaslığı əsasında Çağatayca hazırlanan“ Abuşqa Lüğəti” Ərəb və Fars dilinə məxsus olduqca çox sözləri ehtiva edir. Lüğətdə Çağatay Türkcəsindəki sözlərin Anadolu Türkcəsində hansı anlamlara gəldiyi izah edilib (Bingöl, 2006:202). Bu lüğət əslində yalnızca Çağatayca olan kəlmələrin izahını Anadolu Türkcəsində vermiş olsa belə o həm də Azərbaycan Türkcəsinə aiddir, çünki o vaxt bu iki coğrafiyada danışılan dil harada isə 90 faiz bir-birinə yaxındı və haçalanma yeni başlamışdı.

XVI əsrdə yetişmiş önəmli alimlərdən biri olan Vankulu Məhməd “Kitab-ı Lüğəti Vankulu” adıyla tanınıb.

Farablı Cövhərinin “Sihah-ı Cövhər” adlı Ərəbcə lüğəti, Anadoluya gətirilən mətbəədə çap edilən ilk əsərdir. Ancaq XVIII əsrə kimi yalnızca Türkcə sözləri əhatə edən hər hansı lüğət çap olunmayıb. Bu əsrdə Əsəd Məhməd Əfəndi “Ləhcət-ül Lüğət” adlı bir əsər hazırlayıb və orda Türkcə sözlərin Farsca hansı mənaya gəldiyinin izahı verilib. Tənzimat dövründə və sonrakı illərdə Türk dilinin sadələşməsində böyük rol oynayanlar arasında zikr edilən Mütərcim Asim Əfəndi Təbrizli Hüseyn ibn Xələfin “Burhan-ı Katı” əsərini 6, Məhəmməd Firuzabadinin Ərəbcə hazırladığı “Qamus-ül Mühit” adlı əsərini isə 8 ildə Türkcəyə tərcümə edib. Onun tərcümə etdiyi Qamusda Türkiyə Türkcəsində işlədilən (qurşaq, gəmirtdək, pısqırmaq, dərnək) kimi küllü miqdardakı sözlərin eynilə bu gün də Azərbaycan Türkcəsində yaşadığımızın şahidi oluruq (Türk Ansiklopediyası, 1971:448).Nadir Şahın və qənəvist Mirzə Mehdi Xan tərəfindən hazırlanan “Sənglax” da Çağataycanın önəmli əsərlərindən biridir. (Bingöl, 2006:203).

Anadoluda Əhməd Vefik Paşanın XIX əsrdə hazırladığı iki cildlik “Ləhcə-i Osmani” adlı lüğət o dövrün ən önəmli əsəridir, çünki Əhməd Vefik Paşa digər Osmanlı ziyalılarından fərqli olaraq Türkcənin müstəqil bir dil olduğunu, Osmanlı toplumunun danışdığı dilin də Türkcənin ancaq bir ləhcəsi, “Türkmən lisanı” olduğunu irəli sürərək Osmanlı sərhədlərinin xaricində də bu dilin yaşadığını vurğulayıb (Yavuzarslan,2004:191).

Müəllim Nacinin hazırlamağa başlayıb ölümü səbəbilə yarım qalan və Müstəcabizadə İsmət tərəfindən başa çatdırılan “Lüğəti Naci” adlı əsərdə dilimiz yönündən önəmlidir.

Ancaq XIX əsrin ən məşhur əsəri “Lüğət bir dilin xəzinəsi hökmündədir” (Sami, 1987:3) deyən Şəmsəddin Sami tərəfindən hazırlanan “Qamus-ı Türki” adlı lüğətdir.

Azərbaycan sahəsində hazırlanan ilk lüğət Türkiyə türkcəsində olduğu kimi Divanı Lüğətit Türkün adı çəkilir. Anadolu və Azərbaycan Türkcələrinin haçalanmağa başlamasından sonra hazırlanan lüğətlərdən 13-cü əsrdə Fəxrəddin Naxçıvaninin “Əs Sihal Əl Əcəmiyyə”, 14-cü əsrdə İbn Mühənnə Lüğəti, 19-cu əsrdə Sankt Peterburqda L. Z. Budaqovun “Sravnitelny Slovar Turətsko-Tatarskih Nareçiy”, Radlovun 1893-1911-ci illər arasında hazırladığı “Opıt Slovariya Turetskix Nareçiy”, 1920-ci illərdə M. Qənizadə, Üzeyir Hacıbəyli və Q. Qarabəyovun hazırladığı “Rusca-Azərbaycanca”, yenə Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən hazırlanan “Rusca-Türkcə və Türkcə-Rusca Lüğət”, Qarabəy Qarabəyovun “Qamusu Türki” adlı əsərlər bu sahədə mənbə olmaq özəlliyinə malik əsərlərdir (Karaman, 2009: 698-699).

Sovet dövründə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında yaradılan “Lüğət Şöbəsi”nin fəaliyyətləri nəticəsində “Lüğətlər İnstitutu”nun qurulması lüğətçilik sahəsində önəmli addımların atılmasına gətirib çıxarıb.1944-cü ildə “Rusca-Farsca-Azərbaycanca Lüğət” (Qurbanov-I,419-420) yayımlanır və Sovet dövründə Azərbaycanda İngiliscə-Azərbaycanca, Fransızca-Azərbaycanca, Almanca Azərbaycanca, Ərəbcə Azərbaycanca, Farsca-Azərbaycanca Danışq Lüğəti, Dialektoloji lüğəti, Ərəb-Fars Sözləri lüğəti, Ə.Ə. Orucovun rəhbərliyində “Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti”, eyni adla Ağamusa Axundovun hazırladığı lüğət, terminlər lüğətləri, izahlı lüğətlər, bir də kiçik Türkiyə Türkcəsi lüğəti çap olunub.

Ancaq qeyd etməliyik ki, 16-cı əsrdən 1930-cu illərə kimi Azərbaycanda dilimiz üçün “Türkcə, Türk Dili” terminləri işlədilib, lakin Anadolu sahəsində işlədilən yazı dili isə “Osmanlıca” termini ilə əvəz edilib (Ərcilasun,2010:430).

Türkiyədə Hayati Dəvəlinin 1992-ci ildə “Azəri Türkcəsi Lüğəti” və mənim 8 ildə hazırlayıb başa çatdırdığım “Azərbaycan Türkcəsi Sözlüğü” adlı əsərim1994-cü ildə Milli Əgətim Bəkanlığı tərəfindən çap olundu. Türk dillərində ilk müqayisəli lüğət 1991-1992-ci illərdə Ahmət Bican Ərcilasun bəyin rəhbərliyində “Karşılaştırmalı Türk Ləhcələri Sözlüğü” adıyla hazırlandı və Kültür Bəkanlığı tərəfindən çap olundu. Bu əsər, müqayisəli Türk dilləri lüğətçiliyinin hazırlanması yolunda atılan ilk və ən önəmli addımdır. Üstündə otuz il işlədiyim “Karşılaştırmalı, Ensiklopedik Azərbaycan Türkcəsi Sözlüyü” adlı əsər inşallah 2017-ci ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən çap ediləcəkdir, hal-hazırda lüğətin yığılması işləri aparılır.

ƏsərdəAzərbaycanTürkcəsiiləTürkiyəTürkcəsimüqayisəlişəkildəverilibvə söz ehtiyatı Azərbaycan Türkcəsində 88 min, Türkiyə Türkcəsində isə 93 mindən artıqdır.

Türk xalqlarının müqayisəli izahlı və terminoloji lüğətlərinin hazırlanması işinin Türk cumhuriyyətlərinin müstəqilliklərini qazanmasından bu tərəfə keçən 25 illik zamanda həyata keçirilə bilməməsi dilimiz və mədəniyyətimiz adına böyük bir itkidir. Türkiyə, bu işdə öncüllük etməli, qardaş Türk cumhuriyyətləri ilə əlbir olunaraq müqayisəli izahlı və terminoloji lüğətlərinin hazırlanması işi ən tez vaxtda başa çatdırılmalı, dilimizdə meydan sulayan yad sözlər digər Türk xalqların da və dialektlərdə işlənən sözlərlə əvəz edilərək çirklilikdən xilas edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalay, Bəsim, Divan-ı Lüğət-it Türk-I, TDK Yayınları, Ankara 2006
2. Barthold, W., İslâm Mədəniyyəti Tarihi, Hazırlayan: Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, DİB Yayınları, 6. Basım, Ankara 1984
3. Bingöl, Zekeriya, Sözlük və Sözlükçülük Üzərinə Bir Araştırma, Akademik Bakış Dergisi, 9. Sayı, Kırgızistan 2006

4. Büyük Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, Ankara 2009
5. Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, Altınordu Yayınları, Ankara 2015
6. Eminoğlu, Emin, Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010
7. Ercilasun, Ahmet B., Türk Dili Tarihi, Akçağ, Ankara 2010
8. Əsgər, Ramiz, Mahmud Kaşğari və Onun “DivanüLügət-it Türk” Əsəri, Avrasya Yazarlar Birliyi Yayınları Dil Araştırmaları Dizisi, Bakı 2008
9. Karaman, Erdal, Azərbaycan Sahası Sözlükleri, Turkish Studies, Lətəraturə and History of Turkishor Turkic Volumə 4/4 Summər 2009
10. Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötükən Yayın evi, İstanbul 1986
11. Qurbanov, Afad, Müasir Azərbaycan Dili-I, Bakı 2008
12. Sami, Şəmseddin, Kamûs-ı Türki, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987
13. Yavuzarslan, Paşa, Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şəmseddin Sami'nin Kamus-ı Kürki'si, Ankara Üniversitesi Dil və Tarih-Coğrafiya Fakültesi Dergisi 44, 2, Ankara 2004

Summary

Taking into consideration; working on comparative lexicography of Turkish language is a very important issue for our nations and language's fate.

Keywords: Azerbaijan, Turkish language, dictionary, lexicography

Aynurə Paşayeva, doktorant

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi

aynure8@mail.ru

“AZƏRBAYCAN” JURNALININ PUBLİSİTİKASINDA TÜRK DÜNYASI

1960-cı illərdə Azərbaycan publisistlərində Türk dünyası mövzusunə qarşı böyük maraq oyandı. Buna tarixdə baş verən siyasi proseslər də təsir göstərdi. Belə ki, uzun sürən gərginlikdən sonra, 1960-cı illərdə Sovet-Türkiyə münasibətlərində müəyyən yaxınlaşma meyilləri hiss edilməyə başladı. Türk dünyası mövzusu türk xalqları ölkələrinə səyahət edənlərin məlumatı ilə məhdudlaşdığından bu mövzu özünü daha çox bədii publisistikanın səyahətnamə janrında tapdı. Əlbəttə, Türk dünyası mövzusunə bütün publisistlərin maraq dairəsində deyildi. Çünki Türk dünyası haqqında yazmaq daxildən gələn türkçülük sevgisinin bir təzahürü idi. Mövcud hakim dövrdən çıxıb kapitalist, burjua münasibətlərinin hökm sürdüyü cəmiyyətdə Sovet adamı üçün Türk dünyası dövlətləri bir ölkə kimi ümumi təsəvvürdə nə qədər yeni idisə, bir o qədər informativ xarakter baxımından maraqlı hesab olunurdu. Müstəqillik dövründə milli mənlilik şüurun oyanması, milli ideologiyanın formalaşması, genetik yaddaşın dirçəldilməsi publisistikada türk dünyası mövzusunə qarşı daha böyük diqqət yetirildi. Bu səbəbdən həmin mövzunun araşdırmaya cəlb olunmasının böyük əhəmiyyəti var.

Azərbaycanın fəal ədəbi mətbu orqanlarından olan “Azərbaycan” jurnalında çap olunmuş Mehdi Hüseynin “Bir ay və bir gün” (1964, №8), Nigar Rəfibəylinin “Sağlıqla qal, yaxın qonşu” (1970, № 3-4), Elçinin “Yaxın, Uzaq Türkiyə” (1980, №6), Məmməd Aslanın “Ərzurumun gədiyinə varanda” (1984, №7), Əli Səmədlinin “Mən bir ceviz ağacıyam Gülxanə parkında” (2000, №12) səyahət oçerkləri, Aybəniz Əliyevanın (Kəngərli) “Ziya Göyalp” (2000, №3); “Türklüyün fədaisi. İsmayıl bəy Qaspiralı-150” (2001, №10) məqalələri Türkiyə Cümhuriyyəti, Osman Sarıvəllinin “Ən dəyərli hədiyyə” (1960, №3) oçerki Özbəkistan, Məmməd Orucun “Buxara əsirinin sirri” (1999, №2), Fəxrəddin Əliizinin “Məxtumqulu vətəmində” (2000, №7) səyahət oçerkləri Türkmənistan mövzusunda. İstər Sovet, istərsə də müasir dövr publisistikasında adları çəkilən müəlliflərin səyahət oçerkləri türk dünyası ilə ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi

məqsədi daşdığından onların araşdırılmasının böyük əhəmiyyəti var. Bu əsərlərdə səyahət olunan məkanla bağlı təsviri, səyyahın görüşdüyü tarixi şəxsiyyətlər, tarixi və etnoqrafik, ictimai sfera haqqında məlumatlar, yazıçıların içərisində olduqları məkanlarla bağlı təəssüratları olduqca maraqlıdır.

M.Hüseyn 1963-cü ildə Türkiyə ilə ədəbi-mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək məqsədi ilə may-iyul aylarında bu ölkəyə səyahət edir. M.Hüseyn səfər təəssüratları ilə bağlı qələmə aldığı “Bir ay və bir gün” səyahət əsərində ədəbiyyat məsələlərini daha çox qabartmışdır. M.Hüseyn Ankara Universitetinin rektoru Suut Kamal Yütginlə Türkiyə ədəbi prosesi ilə bağlı söhbətindən aydın olur ki, Əhməd Haşiminin dilinin qəlizliyinə görə oxunmaması, Yəhya Kamalın məzmunca müasirlikdən uzaq olması, şair Orxan Vəlinin erkən dünyasını dəyişməsi, hekayələrinə görə qüvvətli yazıçı olan Orxan Kamal, Said Faiqin müasir dünyagörüşünü dəstəkləyir. Kənd mövzusunda olan romanların oxucu auditoriyası tərəfindən zəif qarşılanırsa da, kəndin gerçəkliklərini əks etdirən əsərlərin (Sünullah Arsoyun “Karapüçək”, Yaşar Kamalın “Yer dəmir, göy, mis” romanları) sayının az olmadığını da xüsusi vurğulayır. M.Hüseyn Sünullah Arsoyun “Karapüçək” romanında bəhs olunan Karapüçək kəndini Türkiyədəki cahillik problemini yaşayan 40 min kəndin biri hesab edir.

M.Hüseynin ən çox bəyəndiyi şəxsiyyət Tofiq Fikrət olmuşdur. Onun xalq sevgisinin qazanmasına səbəb xalqa yaxından bağlılığı, demokratik ideyalar tərənnümçüsü müstəqil Türkiyə uğrunda qələmi ilə mübarizə aparmağında görürdü: “Türk xalqı öz milli azadlığını xarici istilacılarından qorumaqda Atatürk kimi siyasi bir xadimi necə bərludursa, yeni türk ədəbiyyatı əsil progressiv və demokratik ideallarla zənginləşməsində Tofiq Fikrət kimi şairə və mütəfəkkirə elə bərludur” (4, s.168-169).

Nigar Rəfibəylinin “Sağlıqla qal, yaxın qonşu” 1969-cu il 8-25 may tarixində Türkiyəyə səfəri ilə bağlı yazılmış, “Azərbaycan” jurnalı 1970-ci il 3-4-cü saylarında çap olunmuşdu. Əsərdə müəllif həyat yoldaşı R.Rza ilə birgə Türkiyənin Ankara, İzmir, Bursa, İstanbul şəhərlərində olurlar. ədəbiyyat məsələləri müəllifin yaradıcılığında daha çox öndədir. O, türkləri şirin dilli, kəndlərdən gələn nəzakət qaydalarına görə çox bəyənilir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə tanınmasının böyük tərəfdarıdır: “Gözüm ərəb əlifbası ilə basılmış tanış bir kitaba sataşdı. Molla Pənah Vaqif əzizim, xoş gördük, sən Türkiyə torpağına xoş gəlmisən, o gün olsun ki, Sabir gəlsin, Mirzə Cəlil, Mirzə Fətəli Axundov gəlsin bu ölkəyə...Hər cürə kitabla dolu olan kitab mağazalarında yeriniz elə görünür ki...” (7, s.152). Əsərdə daha çox N.Hikmətə geniş yer verilmişdi. O, Nazim Hikmətə çirkab atanlara ikrah hissi ilə yanaşır. N.Hikmətin dəfn mərasimində iştirak edən İstanbulda Çinar altında Türkiyə tarixində həlledici rol oynayan böyük inqilabçı şair Namiq Kamalı, Sultan Əbdülhəmidə qarşı gəncləri milli azadlığa səsləyən Tofiq Fikrəti, dəstə-dəstə gənclərin onun “ev muzeyini- Asiyani” ziyarət etməsi, İstanbulu gözəl tərənnüm edən şairi Orxan Vəli, tribunası böyük meydanlar olan N.Hikmətin şeirlərini xatırlayır.

Yazıçı Elçin 1979-cu ildə 22 iyun tarixində tərənnümçisi Muza Pavlova, tarixi romanlar müəllifi yazıçı İqor Kovalenko ilə birlikdə Türkiyə və Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədi ilə Türkiyə Yazarlar Sindikasının dəvəti ilə səyahətə çıxırlar. Əsərin sərlövhasında verilən “yaxın” və “uzaq”lıq əslində ictimai kateqoriyalar içərisindəki işıqlı və qaranlıq ziddiyyətləri, naqislik və dürüstlük, kəskin, çatışan və çatışmayan cəhətləri ilə nəzərə çarpan Türkiyə dövlətidir. Elçinin “Yaxın, uzaq Türkiyə” səyahət əsəri dərin elmi düşüncə ilə fəal ədəbi təcrübənin, müşahidənin vəhdətindən yoxlanmışdır. “Bu əsərdə bədii publisistika ilə elmi publisistika özünün təəssümünü çox maraqlı bir vəhdətdə tapmışdır. “Yaxın, uzaq Türkiyə” əsərində müəllif gördüklərini yalnız təsvir etməklə kifayətlənmir, görüb anladıklarını oxuculara təhlil və şərhərlə maraqlı bir şəkildə çatdırır” (1, s.4).

Elçin, hər şeydən öncə, bir ədəbiyyat tədqiqatçısıdır. Bu təcrübəsi onun ədəbi hadisələri analitik təhlil edən zaman daha çox üzə çıxır. Elçin Yaşar Kamalın ədəbiyyatçı mövqeyini təhlil edir, onun roman, poeziya oxucusu barədə fikirlərini təkzib edir. “İfadə ruhunun dilinin ağırlığından asılı olmayaraq “poeziya-müasir türk poeziyası xalqın yaxın sirdəşidir. Çünki bu poeziya xalqın sevincini bölüşməyən, dərdinə şərik çıxmağı bacarır” (2, s.105). Elçin Yaşar Kamalı pessimist bir yazıçı adlandırmış, 1956-cı ildə YUNESKO tərəfindən “İncə Memmed” ən yaxşı romanı adının

alması, xalqın həyatını əks etdirən “Yer, dəmir, göy imiş Tənəkə” kimi əsərlərini yüksək qiymətləndirmişdi. Ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatı Elçinin gözündə müxtəlifliyi və çoxşaxəliliyi ilə özünü təsdiq edə bilən, həm vətəndaş, həm də vicdan ədəbiyyatı kimi səciyyələndirilir. Bu mükəmməlliyin səbəbini türkün bütün dövrlərində yazıcının siyasətlə məşğul olması, xalqla bağlı olmasında görürdü. Türkiyə ədəbiyyatının müəyyən istiqamətə yönəlməsində oynadığı rol, hətta Atatürk reformalarının həyata keçməsində türk ədiblərinin böyük dayağını vurğulayır. Elçin Atatürkdən sonra türk ədəbiyyatının zəifləməsinə, Menderes-Bayar diktaturasının türk ədəbiyyatı üçün acı nəticələrinə, Səbahəddin Ali kimi yazıcının güllələnməsinə təəssüflənir.

Məmməd Aslanın “Ərzurumun gədiyinə varanda” səyahət oçerkində publisisti ən çox düşündürən məsələ Türkiyə cəmiyyətinin mövcud mənəvi-əxlaqi problemləridir. 1960-cı illərdən sonra Almaniyada işçi qüvvəsinə ehtiyac duyulmuş, bir çox müəssisələr bu işçi qüvvəsi toplamaq üçün Türkiyəyə gəlmişdi. Almaniyada qazandıqları pulla geri qayıdan həmin işçi qüvvəsi vətənlərində ərazi, minik alırlar. Ancaq onları gələcəkdə gözləyən aqibətlərində xəbərsiz idilər. Ancaq pulun şirnikləndirici təsiri nə qədər cəlb edici olsa da, bir o qədər Avropa cəmiyyətində türkün mənəvi uçurumunu dərinləşdirir. Çünki iki ayrı irqin qarşılaşması xeyirlə şərin qarşılaşmasına bənzədir. Burada Şərin qələbəsi onun güclü cəzbedici təsiri sayəsində həyata keçir.

Məmməd Aslanın Ədirnədə “Qapı Külə sınır qapısı”nda tanış olduğu bəy əfəndinin acı taleyi əslində bütün türklərin acı yaşamının bir nümunəsidir. 18 il kömür mədəsində çalışan, öz vətəninə 2 evə sahib olan bu bəy oğlu tərəfindən avropasayağı etinasızlıq görür. Mühit hər bir gəncin formalaşmasında mühüm amildir. Hər bir fərdi şəxsiyyət kimi formalaşdıran cəmiyyət və onun tələbləridir. Əgər gənc ata-babalarının mental dəyərlərini saxlamış olsa da, Almaniyanın qarışıq mühitində alçaldılır, təhqir olunur, müxtəlif tənələrə məruz qalmalıdır. Yox əgər özünü cəmiyyətdə tapmaq istəyirsə, ətraf aləmin qanunlarına uymalı, zəngin türk mənəvi tərbiyəsindən uzaqlaşmalı idi. Ancaq köhnə ata-baba mənəvi dəyərləri ilə böyüyən valideyn pul qazancı üçün Almaniya mühitində yaşamağa məcbur olsa da, vətənə olan bağlılığını itirmir: “Gərçi İstanbulda iki ev satın” aldım. Bir az da param var. Amma nəyə yarar? Şimdiki aklım olsaydı. Gedib yad ellərdə, el kapılarında çalışmazdım” (5, s.141).

Digər publisist Əli Səmədli atasının təsiri ilə Tofiq Fikrət, Nazim Hikmət, Rəşad Nuri Güntəkinin yaradıcılığına qarşı rəğbəti onda Türkiyə sevgisini formalaşdıran əsas elementdir. Ə.Səmədlinin “Mən bir ceviz ağacıyam Gülxanə parkında” əsəri Nazim Hikmət sevgisinin ən böyük bəhrəsidir. Müəllif yaddaşında canlandığı Nazim qəbri ilə Nazimi Gülhanə parkındakı ceviz ağacı analogiya yaradır. Müəllif hər iki analogiyanın əyani fakt kimi canlı şahididir: “Nəhayət, tapdım bir ceviz ağacı. Mərmər lövhəsiz, altı skamyasız. İnandırdım özümü ki, budur Nazimin ceviz ağacı. Əllərimi mehribanlıqla sürtdüm cadarlanmış gövdəsinə. Tamaşa etdim “şəhram-şəhram” olmuş budaqlarına, toxundurdu əllərimi “ipək mendil gibi tiril-tiril” olmuş yarpaqların, gözlərimin yaşını sildim bu yarpaqlarla” (8, s.155).

Aybəniz Əliyevanın “Ziya Göyalp” və “Türklüyün fədaisi. İsmayıl bəy Qaspiralı-150” məqaləsində araşdırma obyektini türkçülük uğrunda savaşıyan konkret adı çəkilən şəxslərdir. Aybəniz Əliyevanın (Kəngərli) “Ziya Göyalp” (2000, №3) məqaləsində Atatürkün ideoloqu Ziya Göyalpı yetişdirən türkçülük məfkurəsinin səbəbkarları və qaynaqları açıqlanır. Müəllif Ziya Göyalpı yetişdirən mühitə aydınlıq gətirir: “Ziya Göyalp türk ruhundan qopmuş, türk millətinin ehtiyaclarından doğulmuşdu. Zaman və tarix, türk dünyasının böyük mənəvi ehtiyacları onu Ziya Göyalp eləmişdi” (3, s.147). Əvvəl turançı olan Z.Göyalpın “Türkçülüyn əsasları” (1923) elmi əsərində türkçülüyn elmi əsaslarını işləyib hazırlamışdı. Z.Göyalpın türkçülük görüşlərində publisist Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə təsirindən bəhs açır: A.Əliyevanın nəzərində Z.Göyalp türkçülüyn müasir təmayüllərini doğru dərk edib aydınlaşdırırdı: “Bu gün bizim üçün müasirləşmək avropalılar kimi zirehli gənclər, avtomobillər, təyyarələr hazırlayıb istifadə etmək deməkdir. Müasirləşmək şəkildə və yaşayış tərzini etibarlı ilə avropalılara bənzəmək deyildir” (3, s. 150). Müəllif tək Türkiyənin deyil, Azərbaycan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Qazaxıstanın müstəqillik əldə etməsini Ziya Göyalp ideyalarının təntənəsi ilə bağlayır.

Aybəniz Əliyevanın (Kəngərli) “Türklüyün fədaisi” (2010, №10) məqaləsini ümumdünya türklərinin maariflənməsində böyük rol oynayan, türk dünyasının atası İsmayıl bəy Qaspiralının 150

illik yubileyinə həsr eləmişdi. Müəllifin İ.Qaspiralıya qarşı olan məhəbbətini, rəğbətini Ə.Topçubaşovun, M.Ə.Rəsulzadənin, Yusuf Akçuranın mətbu nümunələrdə söylədiyi yüksək fikirli sözləri ilə aydınlaşır. Onun “Tərcüman” qəzetinin dilini xarici dildən təmizləyib İstanbul ləhcəsinə uyğunlaşdırması, bütün türk dünyası üçün göstərdiyi mədəni xidmətlərini təqdir edir. A.Əliyevanın fikrincə, İ.Qaspiralı yaşadığı dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrə, türk milli özünüdərək prosesinin güclənməsi, türkçülük ideyalarının qabardılması publisistikanın həm mövzu dairəsinin, həm də sənətkarlıq keyfiyyətlərini yüksəkliklərə qaldırdı.

Osman Sarıvəllinin “Ən dəyərli hədiyyə” (1960, №3) əsərində qeyd olunur ki, Əli Əliyev, Məmməd Rahim, Süleyman Rüstəm, Qabil İmanverdiyev və bir sıra aktyorlarla birlikdə ədəbi əlaqələri genişləndirmək məqsədi ilə Özbəkistana səyahət edirlər. Əsər publisistin ümumi görüş təəssüratlarını əks etdirən informativ xarakter daşıyır. Onlar Daşkənddə Nəvai adına Akademik teatrda Voroslov, Kozlov, Furtseva yoldaşlarının şərəfinə təşkil olunmuş konsertdə, ədəbiyyat həftəliyində, kənd təsərrüfatı maşınları ilə məşhur olan “Taşselmou” zavodunda, Səmərqənddə özbək astronomu Uluğbəyin rəsədxanası, qədim abidələri, qaragül cinsli qoyunların yetişdirilməsi ilə məşğul olan elmi-tədqiqat İnstitutunda, Qaraqalpaq Muxtar Respublikasının Nuqus şəhərində ədəbi - bədii gecə, Xoceli rayonundakı elektrik stansiyası, Xivə şəhərindəki Xivə muzeyində olurlar, Özbəkistan Yazıçılar İttifaqının katibi Həmid Qulam, şair Qafur Qulam, S.Rüstəm, özbək alimi Məqsud Şeyxzadə, şair M.Rahim, qaraqalpaq şairi İbrahim Yusupov, Q.İmamverdiyev və s. birgə ədəbiyyat həftəliyində iştirak edirlər.

Orta Asiya xalqları içərisində milli mənsubiyyəti baxımından Azərbaycan xalqına ən yaxın olan xalqlardan biri türkmənlər hesab olunur. Hər iki xalq türklərin oğuz boyundandır. “Azərbaycan” jurnalında çap olunmuş Məmməd Orucun “Buxara əsirinin sirri” (1999, №2), Fəxrəddin Əliizinin “Məxtumqulu vətəninə” (2000, №7) adlı səyahət öçerkləri Türkmənistan mövzusunda. “Azərbaycan” jurnalında çap olunan Məmməd Orucun “Buxara əsirinin sirri” (1999, №2) Türkmənistan haqqında məlumat əldə etməklə bağlı əhəmiyyətli əsərdir. 1980-ci il may-iyun aylarında Asiya və Afrika ölkələrində həmrəylik komitəsinin məsul katibi işləyən Hamlet Qoca 1998-ci ilin avqustunda Sara Oğuzla birgə Türkmənistana səyahətə çıxırlar. Səyahətnamədə məkan səyyahın 2-ci dəfə nəzərində canlananda həmin yerin təsvirçiliyindən daha çox yazıçının oxşar və müqayisəli təhlil metodu əsərdə üstünlük təşkil edir. Çünki müəllifin gördüyü hadisələrin bir hissəsi şüurda qalır, müəyyən vaxt keçdikdən sonra insan həmin olayları dərk edir. Müəllifin görmədikləri zaman keçdikcə açılır, əvvəlki məlumatların təhlili qarşılıqlı əlaqələrin assosiyasını yaradır. Əlbəttə, bu müəllifin təkrarçılıqdan qaçmaq istəyi ilə bağlıdır. Məmməd Oruc “Buxara əsirinin sirri” səyahət öçerkini hər hansı elementlə ikinci dəfə qarşılaşmaqla vizual dərk etmə ilə deyil, ikinci tərəfdən doğma vətən ilə müqayisəli təhlil etməyə üstünlük verir. Belə ki, Türkmənbaşı bazarında sayca çoxluq təşkil edən azərbaycanlıların doğma mühiti xatırlatması, Türkmənbaşı şəhərinin özülünü azərbaycanlı neftçilərinin qoyması, Aşqabad şəhərinin Mingəçevirə bənzərliyi, Orta Asiya çöllərinə həyat verən Amurdərya çayının suyunun Arazın suyuna bənzətməsi, doğma vətən-səyahət ölkəsi ilə bağlı oxşar və müqayisələrdir. Müəllifin Türkmənistana ilkin səyahətindən 18 il keçməsinə baxmayaraq bu vaxt ərzində toponimlərin (yer adları) dəyişdiyini qeyd edir: “Bəli bağımsızlıq (müstəqillik-A.P.) Türkmənistanda da çox şeyləri dəyişib. Dəyişməyən özünə “Türkmən” deyən türkmənin nur dolu üzüdür, yalan bilməyən dilidir” (6, s. 165).

Türküstanın qədim və gözəl şəhərlərindən biri olan Buxara şəhərinin 209-cu ildə ərəblər, XII əsrin ortalarında aqra kitaylar, Çingiz xan (1220), Teymurun (1370) türklərin (1868) hücumuna məruz qalması, İpək yolunun üzərində yerləşən, panaqlarla zəngin, hər qarışında bir tarix yaşadan, M.Orucun, H.Qocanın “Moskviçinin” nə qədər çalışsa da, sata bilmədiyi qarabazarı, şəhərin qalaları “Kuhəndiz”, qədim tikililərlə zəngin “Şəhristan” hissəsi, “Cümə məscidi” (1221), “Kəlan” minarəsi (1127), “Uluqbəy” mədrəsəsi, “Mir ərəb”, “Əbdüləziz xan” mədrəsəsi haqqında məlumatlar əsərdə tarixizm elementləridir.

Fəxrəddin Əliizinin “Məxtumqulunun vətəninə” (2000, №7) məqaləsində müəllif türkmən şairi Məxtumqulu Fəraqinin 266 illik yaşı münasibəti ilə poeziya günlərində iştirak edir, Türkmənistanın ümumi ictimai və siyasi mənzərəsi haqqında məlumat verir. Əsərdə publisistin mühakimələrində müəllif təsvirçiliyi daha çox öndədir. Aşqabadda Yazıçılar birliyinin katibi, xalq

yazıçısı, F.Əliizinin şair dostu Atamurad Atababayevlə, “ədəbiyyat və sənət”, “ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin baş redaktoru Annamurad Poladovla görüşü, Azərbaycanda çıxan “Ekspress”, “Respublika”, “ədəbiyyat” qəzetlərində M.Fəraqinin poeziya günləri ilə bağlı məlumat çap edilərək Türkmənistan prezidentinə çatdırılması, M.Fəraqinin qəbrinin Gürgən şəhəri yaxınlığındakı Ağtokay qəbiristanlığında ziyarət edilməsi, ölkədə hökm sürən əmin-amanlıq, şair və yazıçılara verilən yüksək qiymət, sağlamlıq zonaları olan Qızılqum səhrası, Aşqabadın “Firuzə” qəsəbəsi, türkmən dilində çap olunan “Qalkınış” qəzeti, “Siyasi mühasib” jurnalında birpartiyalılığın hökmü, mətbuat üzərində senzura əsərin informativ xarakteri zənginləşdirir.

Gələcəkdə türk dünyası mövzusunda daha çox publisistik əsərlərin yazılmasına və üzərində daha geniş tədqiqatlar aparılmasına böyük ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Araslı Həmid. Yaxın, uzaq Türkiyə. “Kommunist” qəzeti, 1981, 13 mart, s.4.
- 2.Elçin. Yaxın, uzaq Türkiyə. // “Azərbaycan” jurnalı, 1980, №6, s.99-160.
- 3.Əliyeva (Kəngərli) Aybəniz. Ziya Göyöl // “Azərbaycan” jurnalı, 2000, №3, s.146-151.
- 4.Hüseyn Mehdi. Bir ay və bir gün // “Azərbaycan” jurnalı, № 8,1963, s.101-175.
- 5.Məmməd Aslan. Ərzurumun gədiyinə varanda...// “Azərbaycan” jurnalı, 1984, №7, s.110-148.
- 6.Oruc Məmməd. Buxara əsirinin sirri // “Azərbaycan” jurnalı, 1999, №2, s.164-184.
- 7.Rəfibəyli Nigar.Sağlqla qal, yaxın qonşu. // “Azərbaycan” jurnalı,1970, №3, s. 146-166.
- 8.Səmədli Əli. Mən bir ceviz ağacıyam Gülxanə parkında// “Azərbaycan” jurnalı, 2000, №12,s.137-156.

Turkic world “Azerbaijan” journal publicity

Summary

After 1960 year woke up great interest in the Turkic world theme for Azerbaijan publicists. “Azerbaijan” journal which one of the Azerbaijan active literary media outlet were published Mehdi Huseyn’s “A month and a day” (1964, №8), Elchin’s “Near, far Turkey” (1980, №6), Mammad Aslan’s “When arrive Erzurum coast” (1984, №7), Ali Sametli’s “I am nut tree in Gulkhane park” (2000, №12), Aybeniz Aliyeva’s (Kengerli) “Ziya Gokalp” (2000, №3), “Turks bouncer. Ismail Gasprinski” (2001,№10) were about Turkey republic, Osman Sarivelly’s “The most valuable gift” (1960, №3) was about Uzbekistan, Mammad Oruc’s “Secret to Bukhara prisoners” (1999, №2), Phakhraddin Alizi’s “In Makhtumgulu homeland” (2000, №7) were about Turkmenistan.

Key words: Turkish, Turkey, Turkmenistan, Elchin, Ziya Gokalp, Ismail Gasprinski

Aytək Məmmədova, fəl.ü.f.d.
AMEA Fəlsəfə İnstitutu, aparıcı elmi işçi
a.z.m-9@mail.ru

TÜRKİYƏLİ MÜTƏFƏKKİR HİLMİ ZİYA ÜLKƏN BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY HAQQINDA

Türkiyənin tanınmış mütəfəkkiri Hilmi Ziya Ülkən (1901-1974) zəngin yaradıcılıq irsinə malikdir. Türk düşüncəsi və Türkçülük tarixi haqqında da araşdırma aparan alimin əsərlərində 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay haqqında məsələlər geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Hilmi Ziya Ülkənin Qurultay haqqında əsərləri Türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Əli bəy Hüseynzadənin (Əli Turan) (1864-1940) qeydləri əsasında yazılmışdır. Belə ki, Əli Turanın qurultay haqqında qeyd dəftəri Hilmi Ziya Ülkənin şəxsi kitabxanasındadır [1, 269]. Bu qeydlər mütəfəkkirin daha çox "Prof. Əli Turanın (Hüseynzadə) 1926-cı ildə Bakıda toplanan I Türkoloji

Konqresində yazdığı qeydlərdən", "Türkçülüyn və Türk sosializminin atası Əli Turan" məqalələrində öz əksini tapmışdır [2; 3].

Bir faktı göstərmək lazımdır ki, Hilmi Ziya Ülkənin atası - professor, kimyaçı və təbib Mehmet Ziya Ülkən (1870-1951) Tibbiyyədə Əli Turanın tələbə yoldaşı olmuş və mütəfəkkir yaradıcılığının ilk dövrlərində Əli bəy Hüseynzadə ilə məsləhətləşdiyini yazmışdır.

Birinci Türkoloji qurultayda dövrün görkəmli türkoloqları, şərqşünasları iştirak etmişlər. Şərqşünas və islamşünas alim, Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının akademiki Vasili Vladimiroviç Bartold (1864-1930), Etnoqrafiya Muzeyinin müdiri, macar mədəniyyət tarixçisi Gyula Mesaroş (Meszaros) (1883-1957), Strasburqdan professor Theodor Menzel, şərqşünas, Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki Sergey Fyodoroviç Oldenburq (1863-1934), tarixçi, şərqşünas alim, professor İlya Nikolayeviç Borozdin (1883-1959), Sankt-Peterburqda Etnoqrafiya Muzeyinin şöbə müdiri Sergey İvanoviç Rudenko (1885-1969), şərqşünas və türkoloq alim, SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938), Ukrayna Elmlər Akademiyasının akademiki, şərqşünas, türkoloq alim Aqafangel Yefimoviç Krımski (1871-1942), Sankt-Peterburqda Rus imperatoru III Aleksandrın Rusiya Muzeyinə başçılıq etmiş Aleksandr Aleksandroviç Miller (1875-1935), dilçi, filoloq, professor Bəkir Çobanzadə (1893-1938) və başqa alimlər qurultayda məruzələr etmişlər. Birinci Türkoloji Konqresində Türkiyə tərəfdən Əli bəy Hüseynzadə və ədəbiyyatçı, tarixçi, türkoloq Fuad Köprülü (1890-1966) də yer almışlar.

Əli bəy Hüseynzadə Birinci Türkoloji konqres ilə əlaqədar yazmışdır: 16 fevral 1926-cı ildə İstanbuldan hərəkət etdik. Fuat Köprülü, Etnoqrafiya muzeyi müdiri Gyula Mesaroş, V.V.Bartold, Strasburqdan professor Menzel bərabərdik. 26 fevral 1926-cı il cümə günü. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin başçısı Səməd Ağamalıoğlu Əliyev (1867-1930) Qurultayı açdı. Bir neçə nəfər çıxış etdi. Məclisdən sonra Sovet dövlət adamı Əliheydər Qarayevlə (1896-1938) görüşdüm [2, 10].

Hilmi Ziya Ülkən Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçıları haqqında yazmışdır: Hüseynzadənin qeydlərinə görə "Qurultayda 127 üzv olmuş, onlardan 82-si türkdür. Türk üzvlər də bu zümrələrə görə sıralanır: 18 Azərbaycan, 3 Anadolu türkü, 6 Krım türkü, 4 Türkmən, 13 Kazan türkü, 1 Mişer, 5 Başqırt, 1 Nogay, 1 Balkar, 1 Karaçay (Qıpçak), 2 Komik, 1 Oyrat, 1 Uygur, 1 Hakaz, 3 Yakut, 3 Çuvaş. İkinci qrup: Moğol, Fino və Uğur zümrəsidir: 1 Kalmuk, 1 Macar, 1 Estoniyalı. Üçüncü qrupa Ali Turan Yafes deyir. Buraya türk olmayan qafqazlıları daxil edir. Ən sonra iranlılar və avropalılar gəlir. Bu son qrupda 3 alman, 16 rus, 3 ukraynalı vardı" [3, 146-147].

Əli bəy Hüseynzadə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay haqqında qeydlərində türk xalqlarının tarixi, yaşayış tərzii, kultürü ilə bağlı danışan alimlərin görüşlərini geniş şəkildə işıqlandırmışdır. Azərbaycan mütəfəkkiri Bartoldun ərəbcə və farsca qaynaqlara əsaslanaraq Teymur tarixindən bəhs edib. VII əsrdə Orxon yazılarıyla özlərinə türk deyən bir qövüm meydana çıxdığını yazmışdır: Bartolda görə, türklər İslamiyyəti öz arzularıyla heç bir məcburiyyət olmadan qəbul etdilər. Çin, Cava, Somatra və Afrikada İslamiyyətin yayılması da belə olmuşdur. İslamı hər qövüm qəbul edə bilər. Bartold burada "türkmən" sözünün etimologiyası ilə məşğul oldu [2, 10].

Türk xalqlarının iştirak etdiyi Birinci Türkoloji Qurultayda ruscanın türkcəyə və türkcənin ruscaya tərcüməsinə ehtiyac olmadığına əksəriyyətlə qərar verilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əli bəy Hüseynzadə türk xalqının ilk öncə özünü tanımasının zəruriliyini yazmış, "Türklüklə iftixar etdiyi halda türkün kimlərdən ibarət olduğunu bilməyən nə qədər yazarımız var" fikrini irəli sürmüşdür. Mütəfəkkir tarixdəki böyüklərimizə dair həqiqəti meydana çıxarmaq üçün öncə özümüzü tanımalıyıq, aramızda özbəklərin, qırğızların, başqırdların türk olduğunu bilməyənlərin olduğunu bildirmişdir. Bu məsələ ilə bu gün deyil, əsrlərlə məşğul olmaq lazımdır. Keçmişdə etinasızlıq edilmiş bir məsələni gələcəyə buraxmayıb indi araşdırmalıyıq [2, 11].

Bu mənada Birinci Türkoloji Qurultay böyük tarixi əhəmiyyət daşıyırdı. Əli bəy Hüseynzadə qurultay haqqında qeydlərində həmin məsələni ətraflı şəkildə göstərmişdir. Mütəfəkkir oyrat qövmindən olan Savaşkinin çıxışı barədə yazırdı ki, diqqətə dəyər sözləri arasında başlıca bunları söylədi: "Bilmirdim hansı millətdənəm. Başqalarıyla təmasa gəldikdən sonra anladım ki, nə

kalmıcam, nə monqolam, dosdoğru bir türkcəm". Əli bəy Hüseynzadə konqresdə Savaşkinin çıxışını oyratca təkrar etdiyini, Alim Yunusovun özbəkçə, Şakirovun başkırdca, kazanlı Nimet Hakimnin tatarca, əslən çovaş olan Petrov Tovariçin əvvəlcə rusca, sonra isə çovaşca, kırımlı Bəkir Çobanzadənin həm türkcə, həm də rusca danışdığını bildirmişdir. Petrov Tovariç çovaşların ölkəsinin ruslarla tatarlar arasında döyüşlərə səhnə olduğunu, bu sırada aydınların məhv olub, orta təbəqənin aradan qaldırıldığını, yalnız xalq təbəqəsinin qaldığını göstərmişdir [2, 11].

Hilmi Ziya Ülkən yazmışdır: Əli Turan, A.N.Samoyloviçin Türk ulusları və ləhçələri ilə əlaqədar, incəliklərə girən uzun bir məruzə etdiyini bildirmişdir. Divardakı xəritədə yerlərini göstərərək yakutlar, tonguzlar, karakazlar, salinqurlar, Tobolsk tatarları, qırqızlar, xarəzmlər, özbəklər və başqalarından ətraflı söz edir [3, 147].

Azərbaycan mütəfəkkiri konqresdə Sankt-Peterburqda Etnoqrafiya Muzeyinin şöbə müdiri olan S.İ.Rudenkonun oyratlar haqqında danışdığını, "Altay dağları türklüyün qaynağıdır" fikrini söylədiyini qeyd etmişdir [2, 11].

Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy Hüseynzadənin qeydi əsasında göstərmişdir: Türkoloq A.N.Samoyloviç qurultayda rusca canlı Türk şivələri haqqında danışmış, Cami bəy Noqani noqay türklərindən bəhs etmişdir. Aqam Əliyev "Osmanlı" təbiri yerinə "Anadolu Türkü" təbirini işlətməyi təklif etmişdi [2, 23].

Əli bəy Hüseynzadə bir toplantıda Azərbaycan SSR Xalq Maarif rəhbəri Mustafa Quliyevin (1893-1938) nitq söylədiyini, Fuat Köprülünün onu tamamladığını yazmışdır: Şərqdə ilk opera olan Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operasında Məcnunun ilk ifaçısı olmuş Hüseynqulu Sarabski (1879-1945) musiqi ilə Mustafa Kamal Paşa mahnısını oxudu. O sırada mən də öz məruzəmi etdim. A.N.Samoyloviç türkcə çıxış etdi. Gyula Mesarəş danışdı: "Özünün yad olmadığını söylədi, belə deyənlərə etiraz etdi. Macar milləti bu torpaqdan getmişdir" dedi [2, 23].

Əli Turan qurultayda iki məqamın çox yaxından maraq çəkdiyini yazmışdır: Qurultayda məruzələrdən iki məqam bizi çox yaxından maraqlandırmışdı. Birisi latın hərflərinin alınması məsələsindəki çıxışlar, digəri orta qədər türk dilinin mənimsənməsi məsələsindəki müzakirələrdi. Kırımlı Çobanzadə belə deyir: Birinci qurultay dil və ədəbiyyat məsələləri ilə əlaqədar çağırılmış bir qurultaydır [3, 143].

Azərbaycan mütəfəkkiri Əli Turanın Birinci Türkoloji Qurultay haqqındakı qeydlərində orta qədər əlifba və orta qədər ədəbi dil məsələləri ətrafında da müzakirələrin aparıldığını qeyd etmişdi. Türk xalqlarının ümumi əlifbası ilə əlaqədar məsələni işıqlandıran Əli bəy Hüseynzadə konqresdə ərəb, kiril və latın hərfləri ətrafında müzakirələrin aparıldığını bildirərək, Türk qövmləri arasında orta qədər hərflərin latın əlifbası olmasına daha çox üstünlüyünü göstərmişdir [2, 23].

Əli Turan Ord. Prof. Fuad Köprülünün ümumi türk dili ilə əlaqədar qurultayda bunları söylədiyini yazmışdır: Xalq ədəbiyyatı müqayisəli bir şəkildə tədqiq ediləcək olarsa müxtəlif Türk qövmləri arasındakı yaxınlıq meydana çıxar. Dilin farscadan, ərəbcədən qurtulub Türkçülüyə getməsi gerilik deyil, öz ruhunu, mənliliyini tapmış bir dilin irəli hərəkətidir, mədəni bir addım və tərəqqidir. Ədəbi dilin türk qövmləri arasında orta qədər olmasının səbəbləri siyasi deyildir, millətin özündən, kültüründən gəlmişdir. Yad sözlər töküləcək, ancaq xalqın vicdanında yer etmişsə qalacaqdır. Bütün insanlar elm sayəsində dağılmaya doğru deyil, birliyə doğru gedirlər.

Əli Turan bəzi danışanların orta qədər türk dilinin yaranması üçün aşağı təbəqənin bir araya gəlməsini önəmli saydıqlarını bildirmişdir: Rusca danışan Umadova görə ümumi ədəbi dil məsələsində birləşmək mümkündür. Ancaq bu həmlə yuxarı təbəqələrindən deyil, aşağı təbəqələrdən gəlməlidir. Çünki məhdud sayda olan aydınların eyni ədəbi dillə yazması məsələni həll etməz. Xalq yenə öz ləhçələriylə bir-birindən ayrı qalırlar. Qazi Alim Yunus bu diskussiyada oldu: "Azəri Türk şairi Sabiri Türkiyənin hər tərəfində oxuyurlar, anırlar, dad alır və gülürlər. Demək ki, xalqa yaxınlaşdıqca anlaşma imkanı artır. Nəvaini nədən anlayırıq? Çünki xalq dilinə yaxın yazmışdır. Bu halda ümumi ədəbi dildə həmlənin aşağıdan gəlməsi ehtimalı qüvvətlidir. Dilin özü birləşməni və yaxınlaşmanı təmin edir. Buna heç bir şey, heç bir kimsə mane olmaz. Bunun üçün ümumi bir mərkəz lazımdır. Xalq dilindən nə qədər söz gəlir və ədəbi dil onlarla nə qədər zənginləşərsə türklər arasında orta qədər dil o qədər daha asan hazırlanmış olar" [2, 24].

Qeyd edildiyi kimi, Türkiyə yazı dilinin Türk dünyasında ümumi və ortaq dil halına gətirilməsi Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirə edilən məsələlərdən idi. İstanbul türkcəsini bütün türklər tərəfindən milli dil olaraq qəbul edilməsi məsələsi XX əsrdə bəzi mütəfəkkirlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Böyük mütəfəkkir Ziya Gökalp bu mövzunu açıqlarkən İstanbulun bir paytaxt kimi yalnız Osmanlı türklərinin deyil, Türk Xaqanlığının "paytaxtı" olduğunu bildirmişdir: Buna görə, bütün türklərin yönəldiyi qiblədir. Bundan başqa İstanbul, İslam xilafətinin də mərkəzidir. Elə isə İstanbulun, milli ruhdan başqa, dini bir müqəddəsliyi də vardır. İstanbul türkcəsinin bütün türklərə milli dil olması, bu ruhu və müqəddəsliyi dilə keçməsinə görədir. Əlavə olaraq İstanbul türkcəsi, türk ləhcələrinin ən gözəli, ən işlənmiş, ədəbiyyat və elmi baxımından ən zənginidir. O halda, göstəriləcək maneələrə baxmayaraq İstanbul türkcəsini ədəbi dil olaraq mənimsəmək, bütün türklər üçün milli bir vəzifədir. Bu vəzifə yerinə yetirildiyində, bütün türklər dil və ədəbiyyatda ortaq və tək bir ulus durumuna gəlir [4, 62].

XX əsrin əvvəllərində Türk xalqları arasında sözlər kimi terminlərin də ortaq olmasına, yəni bütün türklərin ortaq bir ədəbiyyat və elm dili olması məsələsi də diqqət çəkir. Ziya Gökalp bu məsələ haqqında yazırdı ki, Rusiyadakı türklər terminlərini ruscadan, Çindəki türklər çincədən, biz fransızcadan alsaq, türkcələrimiz bir-birindən uzaqlaşar. Halbuki ərəbcə və əcəmcədən ya da türkcədən alsaq, tam əksinə bir-birlərinə yaxınlaşarlar [4, 20].

Birinci Türkoloji Qurultay o dövrdə dünyanın bütün şərqşünaslarının və türkoloqlarının marağına səbəb olmuşdu. Bəzi elm adamları qurultayda iştirak edə bilməsələr də, təbrik teleqramı göndərirlərdi. Belə ki, Danimarka tarixçisi, dilçisi, Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü Vilhelm Thomsen (1842-1927) da qurultaya təbrik teleqramı göndərmişdi.

Görkəmli filoloq alim, professor Bəkir Çobanzadə Vilhelm Thomsenin türkologiya sahəsində xidmətini yüksək qiymətləndirmişdir: Thomsenin ölümü ilə türkologiya sahəsində şərəfli və bütün elm aləmi üçün faydalı və maraqlı kəşflərlə dolu olan və on doqquzuncu əsrin ikinci yarısından başlayan bir dövr başa çatır [5, 279].

Birinci Türkoloji Qurultayın son toplantısı 6 mart 1926-cı ildə şənbə günü keçirilir. Bağlısı nitqini Atam Əliyev rusca oxudu. Qurultayda bunlardan bəhs etdi: "Tarixdə bundan öncə heç bir təcrübə olmadığı halda, ilk dəfə qurultaya dəvət edə bilmək çətin bir məsələ idi. Şərqdə iki mühüm inqilab oldu. Birincisi, Anadolu türkləri xəlifəliyi qaldırdılar. İkinci inqilabı Azərbaycan etdi: Yeni əlifbanı aldı. Qurultay icad edilməmiş, bir qafadan çıxmamış, fəqət onu hayatın özü doğurmuşdur". Atam Əliyev həmin nitqi bir də türkcə öz ləhcəsiylə təkrar etdi [2, 25].

Azərbaycan mütəfəkkiri Əli Turanın Birinci Türkoloji Qurultay haqqındakı qeydlərində ortaq əlifba və ortaq ədəbi dil məsələləri ətrafında müzakirələrin aparıldığı yazılmışdır. Türk xalqlarının ümumi əlifbası ilə əlaqədar məsələni işıqlandıran Əli bəy Hüseynzadə konqresdə ərəb, kiril və latın hərfləri ətrafında müzakirələrin aparıldığını bildirərək, Türk qövmləri arasında ortaq hərflərin latın əlifbası olmasına daha çox üstünlüyünü göstərmişdir. Birinci Türkoloji Qurultayında Türkiyə türkcəsinin Türk dünyasında ortaq dil olaraq qəbul edilməsi məsələsi müzakirə mövzusu olmuşdu.

Əli bəy Hüseynzadənin qeydləri Birinci Türkoloji Qurultay haqqında, eyni zamanda o dövrün Türk xalqlarının düşüncəsini geniş şəkildə əks etdirir. Qurultayda ortaq hərflərin və ortaq ədəbi dilin hazırlanması ilə əlaqədar fikirlər irəli sürülsə də, bu gerçəkləşmədi. Əli Turanın qeydlərini təqdim edən Hilmi Ziya Ülkən yazmışdır ki, qurultayda olan üzvlərdən əksəriyyətinin qəbul etdiyi bu fikirlərin sonradan necə pozulduğu və tam əksinə bir yola girildiyini söyləməyə lüzum yoxdur. Bu təzadlı davranış, gerçəklərin siyasətə qurban edildiyinin çox acı bir arqumentidir

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda danışanlar türk qövminin mədəniyyət bağlarının qopmaması naminə çalışdılar. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci ildə verdiyi fərmanla 1 avqust 2001-ci ilə qədər Azərbaycan Respublikası latın qrafikasına keçmiş, 9 avqust 2001-ci il verdiyi fərmanla hər il 1 avqust tarixi Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili günü kimi qeyd edilməyə başlamışdı. Bu fərmanlar Azərbaycan xalqının, ümumiyyətlə, türk xalqlarının mədəniyyət bağlarının birləşməsi baxımından böyük elmi və mədəni hadisədir.

Türk xalqlarının ortaq bir əlifbada yazıb, ortaq dildə danışmaları üçün ortaq əlifba və dilin hazırlanması məsələsi XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi XXI əsrdə də aktual bir məsələdir.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay böyük tarixi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 18 fevral 2016-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Sərəncamı qurultayın Türk xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycan xalqının həyatında mühüm tarixi hadisə olmasının parlaq ifadəsidir.

Beləliklə, Hilmi Ziya Ülkənin Əli bəy Hüseynzadənin qeydləri əsasında yazdığı əsərlər 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın tarixi mahiyyətini, həmin dövrün düşüncə tarixini öyrənmək baxımından böyük bir əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ülken Hilmi Ziya. Türkiyede çağdaş düşünce tarihi. İstanbul, 1994
2. Ülken Hilmi Ziya. Türkçülüğün ve Türk Sosyalizminin babası Ali Turan (II). Yeni İnsan Dergisi, C. I, S. 85, s. 6-11; 23-28. Ocak 1970.
<http://www.huseyinzadealituran.com>
3. Ülken Hilmi Ziya. Prof. Ali Turan'ın (Hüseynzade) 1926'da Bakü'da toplanan I Türkoloji Kongesinde aldığı notlardan. X. Türk Dili Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963'den ayırması. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964. s. 143-147
4. Gökalp Ziya. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İstanbul, 2010
5. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri. Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: fil.e.d. Məmməd Adilov. II cild. Bakı, 2007

Aytən İmanova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, elmi işçi

QUZEY AZƏRBAYCANDA MİLLİ İSTİQLAL VƏ TÜRK BİRLİYİ İDEYALARININ YAYILMASINDA MƏTBUATIN ROLU (1875-1918)

Xalqın milli xarakterini müəyyən edən xüsusiyyətlər uzun əsrlər boyu tarixi inkişaf prosesində və bu prosesin özünəməxsusluğunu əks etdirərək yetişir, cilalanır və millətin, milli mədəniyyətin, milli şüurun təşəkkülünə zəmin yaradır. Milli şüurun oyanışı millətin öz əslini-kökünü, tarixini tanıması problemi ilə sıx bağlıdır. İlk əlamətləri XIX əsrin ortalarından təzahür etməyə başlayan maarifçilik və milli oyanış hərəkatı əsrin 70-80-ci illərindən getdikcə dərinləşərək XX əsrin əvvəllərində milli şüurun siyasiləşməsi ilə milli-azadlıq mübarizəsinə çevrilir.

XIX əsrin 70-ci illərinə qədərki maarifçilikdə yeni yanaşma, anadilli ədəbiyyatın və ədəbi dilin inkişafının sürətlənməsi kimi müsbət meyillər artıq özünü göstərirdi. Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğalından sonra çar hökumətinin burada İranın nüfuzunu itirmək üçün fars dilini məhdudlaşdırması ilə görkəmli mütəfəkkirlər, ədəbiyyat xadimləri və ümumiyyətlə, ziyalılarımızın bir çoxu yerli xalqın mədəni inkişafının geridə qalmasının, doğma dilindən məhrum olmasının fərqi varmış və bu geriliyin aradan qaldırılması üçün maariflənmənin vacibliyini təbliğ etməyə, işğalçı hakimiyyətin mənfi xüsusiyyətlərini ifşa etməyə başlamışdılar. XIX əsrin sonlarına doğru "Əkinçi" qəzetinin simasında milli mətbuatın yaranması ilə maarifçilik və milli özünüdərk prosesinin yeni mərhələsi başlanır. Bu dövrdə milli ideyaların rüşeymlərinin yaranması, xalqın kütləvi şəkildə maariflənməsi, türk millətinin oyanışı, milli və dini birlik ideyasının yayılmasında "Əkinçi" və ondan sonra yaranmış milli dövrü mətbuatın müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Azərbaycan kəndli təbəqəsinin Rusiyada təhsil almış ilk nümayəndəsi olan Həsən bəy Zərdabi belə hesab edirdi ki, müsəlman cəmiyyətində hökm sürən ətalət, millətin problemlərinə etinasızlığı aradan qaldırmaq, xalqı cəhalətdə saxlamaq cəhdlərinə qarşı mübarizə aparmaq üçün ictimaiyyətə birbaşa müraciət etmək labüddür. Məhz bu dövrdə H.Zərdabi xalqın maariflənməsində daha fəal iştirak etmək, eyni dildə danışan cəmiyyəti həm də eyni məqsəd uğrunda birləşdirmək üçün Azərbaycan dilində qəzet nəşr etdirməyi qərara alır. Onun fikrincə, "...ölkənin qəzeti onun güzgüsü olmalıdır. O, xalqın cəkdidi əziyyətləri, düçar olduğu məşəqqətləri olduğu kimi əks etdirməlidir ki,

onun hər bir oxucusu güzgüdəki əksi kimi, xalqının vəziyyətini görsün”[5, səh.91]. Ana dilində mətbuat orqanının yaradılması həm də cəmiyyətin bir-birindən ayrı düşmüş ziyalı təbəqəsini birləşdirməyə xidmət etməli idi.

H.Zərdabi uzun sürən mücadilədən – üç ildən sonra ana dilində qəzetin nəşrinə rəsmi dairələrin icazəsini ala bildi. Hakimiyyətin qəzetin nəşr olunması üçün qoyduğu şərtlərin ən başlıcası o oldu ki, qəzet siyasi istiqamət daşmamalı, yalnız əkinçilik və təsərrüfatla bağlı əhalini maraqlandıracaq məsələləri işıqlandırmağa idi. Bütün çətinliklərə və məhdudiyətlərə baxmayaraq nəhayət, 1875-ci ilin iyun ayında “Əkinçi”nin ilk sayı çapdan çıxdı. Rusiyada türkcə ilk qəzetin nəşri bütün müsəlman aləmini silkələmişdi. “Əkinçi”nin nəşri münasibətilə Rusiyanın müxtəlif bölgələrində – Omsk, Tümen, Çistopol, Orenburq, Ufa, Krım və Volqaboyunda yaşayan müsəlmanlar H.Zərdabini təbrik etmişdilər.

Zaman keçdikcə senzuranın qoyduğu məhdudiyətlərə baxmayaraq, “Əkinçi”nin səhifələrində yayınlanan materialların məzmunu və sətirləri mənasında siyasi çalarlar özünü büruzə verməyə başlayırdı. Həsən bəy Rusiyada “əvvəlinci türk qəzeti” olan “Əkinçi” vasitəsilə Azərbaycanın sosial-siyasi və mədəni tarixində ilk dəfə milli hərəkətin ideoloji prinsiplərini işləyib hazırladı. Zərdabiyə görə, millətin var olması üçün onun əzmkar və mübariz olması vacibdir, bu xüsusiyyətlər isə yalnız öz siyasi və iqtisadi vəziyyətini dərk edən millətlərin nümayəndələrinə xas ola bilərdi. Həsən bəy, Rusiya dövləti tərəfindən ilhaqın bəzi müsbət cəhətlərinin (Azərbaycan ərazisinin, müvəqqəti də olsa, beynəlxalq çəkişmə hədəfi olmaqdan qurtulduğunu, daxili müharibələrin bitdiyini, bununla da nisbi asayişin bərqərar olduğunu) olduğunu inkar etmir, lakin mənəvi köləliyin təzyiqi altında və siyasi asılılıqda olan bir xalqın adından “yaşamımızdan razıyıq” söyləməyi qəbul etmədi[5, səh.92]. Həsən bəy millətin öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxması üçün keçmişini və indisini düzgün anlamasının vacibliyini gözəl başa düşürdü və buna görə də qeyd edirdi ki, tarixi hadisələri əks etdirən siyasi anlayışlar düzgün ifadə olunmalı və yerində işlədilməlidir.

H.Zərdabi üçün qarşıda duran əsas məsələ xalqının bir millət olaraq varlığını və birliyini yaratmaq məsələsi olmuşdur. Onun fikrincə, bu məqsədə nail olmaq üçün iki mühüm amilin mövcudluğu ən vacib şərtlərdən idi. Bu amillər isə dil və din birliyi idi: “...hər tayfa gərək ki, iki şeyi bərk saxlasın ki, bu şeylər hər tayfanın dirəkləri hesab olunurlar və onların tayfa olmağına səbəbdirlər. Bu şeylərin birisi dil və birisi din və məzhəbdir. Elə ki, bunların birisi əldən getdi, tayfanın beli sınaq kimidir. İki də gedəndə, tayfa qeyri tayfalara qarışır, mirur ilə yox olur”[5, səh.94]. Həsən bəy “Dil birliyi” məqaləsində Rusiya dövlətinin tərkibindəki müsəlmanların etnik mənşəyinin türki, dillərinin türk dili olduğunu, lakin müxtəlif şivələrə bölündüyünü qeyd edərək, dil birliyinə nail olmağın vacibliyi haqqında yazırdı: “...bizlərə vacibdir ki, indi vaxt keçməmişdən dil birliyi dalıncan olub bir ümumi dil bina edib, bu ümumi dildə yazıb-oxuyaq...”[4, səh.201]. Onun fikrincə, yalnız bu halda Rusiya ərazisinin müxtəlif bölgələrində yaşayan türklərin bir-biri ilə yaxınlaşması, mədəni baxımdan birləşməsi, güclənməsi və gələcək inkişafı mümkün ola bilərdi.

H.Zərdabi Qafqaz, həmçinin bütün Rusiya türklərinin din birliyi ətrafında birləşməsinə də xüsusi əhəmiyyət verir və bunu millətin tərəqqisi üçün vacib şərt sayırdı. O, belə hesab edirdi ki, din hər bir millətin mənəviyyatının əsas özəyidir, hər bir millətin borcudur ki, bu mənəvi mirası və onun müqəddəs kitabını mənəvi işğaldan, məhv olmaqdan qorusun və cəhəltədən, mövhumatdan uzaq, siyasiləşməmiş şəkildə özündən sonrakı nəsillərə ötürsün. H.Zərdabi dil birliyi və mədəni türkçülüklə bağlı cəsarətli konkret fikirlərlə çıxış edirdi. Həsən bəy Azərbaycan türkcəsi ilə Osmanlı dövlətinin rəsmi dili arasında cüzi fərqi olduğunu, lakin “...onların arasında...birindən o birinə tərcümə etməyə...” ehtiyac olmadığını qeyd edirdi[4, səh.201].

1877-1878-ci illər başlanmış Rus-Türk müharibəsi ilə əlaqədar çar sensor nəzarəti “Əkinçi”nin qapanmasına qərar verdi. Lakin qəzetin səhifələrində nəşr olunan geniş polemikalar artıq işini görmüşdü. “Əkinçi”nin mücadiləsinin əsas məqsədi olan milli birlik fikri artıq dövrün ziyalıların yazılarında daha tez-tez təkrarlanmağa başlamışdı. XIX əsrin sonlarına doğru “Əkinçi” qəzetinin simasında milli mətbuatımızın yaranması ilə maarifçilik və milli özünüdərk prosesinin yeni mərhələsi başlandı. Milli azadlıq hərəkətinin şərti olaraq, “Əkinçi” adlanan bu dövrdə (1875-1905-ci illər) “türk milləti” anlayışı gündəmə daxil edildi, anadilli yeni tipli məktəbin və

mətbuatın yaradılması zərurəti siyasi bir proqram kimi irəli sürüldü, milli birliyin yaradılmasının labüdlüyü aydınlaşdı.

“Əkinçi”nin nəşri dayandırıldıqdan sonra, 1879-cu ildə Tiflisdə “Ziya” adlı qəzet nəşrə başladı. Qəzetin nəşirləri burada mətbəə qurmuş Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları idi. Əsasən dini mövzularda yazan bu qəzet qapadıldıqdan sonra (1881) onlar “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetini təsis etdilər (1884-84). Qardaşlar bu qəzetlə paralel “Kəşkül” adlı həftəlik dərginin nəşrinə başladılar. Bu qəzetlərin yazılarında da Azərbaycanda işlədilən yerli ədəbi türkcə Osmanlı türkcəsi ilə yaxınlaşdırılırdı və kimlik arayışı üzərində daha sıx dayanılırdı. “Kəşkül”ün 14 noyabr 1890-cı il tarixli 115-ci sayında “Avam gəzmək – yuxu görməkmi dedin?” adlı məqalə buna gözəl sübutdur[2, səh.46]. Əcnəbi qonağın Tiflisdə yerli bir kişidən millətini soruşması və sonradan bu sual ətrafında qurulan dialoqda millət anlayışının mahiyyəti açılır, Azərbaycan millətinin “tatar”lardan fərqli dilə və adət-ənənəyə mənsub olduğu və Arazın o tayında da eyni millətin nümayəndələrinin yaşadığı vurğulanır. Bu isə Azərbaycan torpaqlarının iki dövlət arasında işğalının açıq bədii ifadəsi demək idi. “Kəşkül” qəzetində dərc edilmiş yazılar içərisində Məhəmməd ağa Şahtaxtlının məqaləsində “Bir az da özümüzdən ki, Azərbaycan türkləriyik, danışaq” çağırışı səslənir. Rus isilasından əvvəl indiki rus Zaqafqaziyasının müstəqil və yeganə sahibinin Azərbaycan türkləri olduğu, İran əhalisinin əksəriyyətini də azərbaycanlıların təşkil etdiyini və Qafqaz tayfaları arasında coxluq təşkil etdiyi qeyd olunur. Şahtaxtı Azərbaycan türkcəsi ilə Osmanlı türkcəsini eyni dilin müxtəlif ləhcələri olduğunu bildirir və sübut üçün alman və fransız dillərində olan müxtəlif ləhcə fərqlərini nümunə gətirirdi. “Kəşkül” hökumətin təzyiqi ilə nəşrini dayandırdıqdan sonra (1891) Ünsizadə qardaşları yeni mətbu orqanı – “Azərbaycan” qəzetinin nəşri üçün müraciət edirlər. Lakin onların bu müraciəti rədd edilir.

1897/1898-ci illərdə xeyriyyəçi milyoner H.Z.Tağıyevin maliyyə dəstəyi ilə nəşr olunan “Kaspi” qəzeti ətrafında dövrün siyasi türkçülük cərəyanının gənc nümayəndələri Ə.Topçubaşov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev toplanmışdı. Qəzetin redaktoru Ə.Topçubaşov idi. Rus dilində nəşr olunan qəzetdə millətin maariflənməsi, əsasən də qadın təhsili ilə bağlı müxtəlif yazılar dərc edilirdi.

XIX əsrin son onilliklərində Azərbaycan mətbuatının etnik kimlik axtarışı və Türk birliyi cəhdləri İsmayıl bəy Qaspirinskinin 33 il aramsız olaraq nəşr etdirdiyi “Tərcüman” qəzetinin ideyaları ilə üst-üstə düşür. Dövrü mətbuatın yazıları Azərbaycan ziyalılarının yeni əsrə yeni göstəricilərlə qədəm qoyduğunun əyani sübutudur. XX əsrin əvvəllərində ziyalıların sayı xeyli artmış, onların əksəriyyəti təhsilini Avropa məktəblərində davam etdirmək imkanı əldə etmişdi. Onlar artıq xalqın problemlərini açıq və konkret dilə gətirir, fəaliyyət sahələrini daha da genişləndirirdilər.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai fikrində milli oyanış, milli özünüdərək və milli istiqlal düşüncələrinin inkişafının intibah dövrüdür. Bu dövrdə milli ideologiyanın siyasi xarakter alması mətbu yazılarda da özünü büruzə verirdi. Azərbaycan dövrü mətbuatında dərc edilən yazılarda artıq milli ideologiyanın konkret fəaliyyət proqramı formalaşırırdı. Bizcə, bu proqram qarşısına üç əsas məsələni həll etməyi məqsəd qoymuşdu: 1) Ortaq türk ədəbi dili konseptinin gerçəkləşdirilməsi; 2) Dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş türklərin ideoloji-kültür və siyasi birliyinə nail olunması; 3) Rusiya tərkibində yaşayan müsəlman türklərin arasında İslam dinindən ayrılmadan Avropa təhsilini yaymaq və İslam fikri ilə Avropa təhsilini qarışdırmaq.

Zəmanəsinin görkəmli maarif xadimi M. Şahtaxtı 1902-ci ildə Tiflis şəhərində “Qeyrət” adlı mətbəə açır. Mətbuat və fikir azadlığı tariximizdə xüsusi yeri olan, təsisçisi və baş redaktoru olduğu “Şərqi Rus» qəzetinin ilk sayını 1903-cü il mart ayının 30-da bu mətbəədə çap etdirir. İstedadlı, həmçinin reformist jurnalist olan M. Şahtaxtı həmin qəzetin səhifələrində liberal millətçilik, qadın azadlığı, dünyəvi elmlərin tədrisi, ana dilimizin problemləri ilə bağlı mütərəqqi fikirlər səsləndirərək Azərbaycan jurnalistikasına yeni nəfəs gətirir.

M.Şahtaxtlıhaqlı olaraq “ilk azərbaycanşünaslardan biri” hesab olunur[5, səh.326]. Onun “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?!” məqaləsi “azərbaycanşünaslığın ilk elmi bünövrəsi, azərbaycançılığın ilkin minimum proqramı” hesab edilir[5, səh.330]. Bu məqalədə Şahtaxtı ilk dəfə olaraq Azərbaycan ölkəsinin, xalqının və dilimizin adının müəyyən olunması

baxımından mühüm elmi-siyasi mülahizələr irəli sürmüş və bu məsələyə aydınlıq gətirmişdir. “Böyük bir hissəsi İrandan Rusiyanın payına düşmüş Azərbaycan mahalı – indiki Zaqafqaziya, əhalisi də türklərdir. Onları həm Şərqi yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq “Azərbaycan türkləri” adlandırırlar. Gündəlik həyatımızda xalqın adını və dilinin adını iki sözlə ifadə etmək rahat deyil: məsələn, azərbaycanlı türk və yaxud azərbaycanlı türk dili. Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, Zaqafqaziya türk dilini isə “tatar dili” əvəzinə, “Azərbaycan dili” adlandırmaq məqsədəuyğun olardı” [7, səh.184]. M.Şahtaxtılı bu fikirlərini sonrakı əsərlərində daha da genişləndirmişdir və milli kimliyin müəyyənləşdirilməsi məsələsi onun bir çox məqalələrinin təhlil obyektinə olmuşdur. M.Şahtaxtılı XIX əsrin 80-90-cı illərində belə bir ciddi, aktual, eyni zamanda, təhlükəli mövzunu qabardıb gündəmə gətirməsi böyük cəsarət tələb edirdi. Çünki çar Rusiyası işğal etdiyi Zaqafqaziyanın böyük bir hissəsinin Azərbaycan, burada yaşayan müsəlmanların isə türk olduğunu yaxşı bilirdi və onların Qafqaz türklərini “müsəlman”, yaxud “tatar” adlandırmalarını məqsədli olaraq Qafqaz türklərinin digər türk xalqları ilə eyni soydan olduğunu unutturmağa xidmət edirdi. Lakin M.Şahtaxtılıya qədər milli kimlik və azərbaycançılıq mövzusu kimsə açıq surətdə gündəmə gətirməmişdi. Milli kimlik axtarışı konsepsiyası onun sonrakı yaradıcılığında və qəzetin digər yazılarında da inkişaf etdirilmiş və dolaylı yolla xalqa çatdırılmağa çalışılmışdır. M. Şahtaxtılı Azərbaycan mətbuatı tarixində əvəzsiz xidmətlərindən biri dəsonradan mətbəni təmənnəsiz olaraq Mirzə Cəlilə verməsi və bu mətbəədə “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının çap olunmasıdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının yeni nəsr üslublu ictimai-siyasi mətbu orqanı sayılır. Müəyyən fasilələrlə nəşr olunan jurnal 1906-1918-ci illərdə Tiflisdə, 1920-1921-ci illərdə 8 nömrə ilə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə isə Bakıda nəşr olunur [1, səh.8]. Jurnalın nəşri ilə milli mətbuatımızın tarixində ilk dəfə olaraq geniş oxucu kütləsi satirik mətbuat janrı ilə tanış oldu. “Molla Nəsrəddin” həm də azadlıq, demokratiya, tərəqqi uğrunda mübarizə meydanına çevrildi. Jurnalın ilk sayının üz səhifəsində verilən şəkildə yuxuya getmiş bir dəstə müsəlman təsvir olunur. Şərqi müdrik ağsaqqallarından hesab olunan Molla Nəsrəddin onları oyatmağa çalışır. “Molla Nəsrəddin”i dövrün ən müasir inqilabi məsələləri ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının min illərdən bəri davam edib gələn dərdləri də çox düşündürürdü. Jurnalın səhifələrində millətin sivil inkişafı, onun təhsil və maarif işini düzgün və yüksək səviyyədə qurmaq yolları, Azərbaycan dilinin taleyi və problemləri, istiqlal mübarizəsinin yollarına həsr olunmuş məqalələr dərc olunurdu. “Molla Nəsrəddin” jurnalı xalqın maariflənməsi yolunda nəinki Azərbaycanın ziyalılar ordusunu öz ətrafında birləşdirmişdi, həmçinin başqa xalqların nümayəndələrini də öz ideyalarının təbliğatçısına çevirə bilmişdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının əməkdaşları O.Şmerlinq və Y.Potterin Azərbaycan mətbuatı tarixində xidmətləri əvəzsizdir [3, səh.63]. “Molla Nəsrəddin”in tarixi mübarizəsinin böyüklüyü onda idi ki, onun XX əsr Azərbaycan həyatının eybəcərliklərinə qarşı çevrilmiş bu amansız qəzəb və nifrətinin arxasında vətənə və xalqa böyük məhəbbət dayanmışdı. Bu, mübariz sevginin amalı vətəni və xalqı hər cür ictimai rəzalətlərdən xilas etmək, onu müasir dünyanın qabaqcıl xalqları sırasına çıxarmaq idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasətinin, ictimai fikrinin və ədəbiyyatının görkəmli simalarının ümumi məqsəd uğrunda birliyinin ən bariz nümunəsi 1917-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş “Qardaş köməgi” adlı məcmuədir. Ömər Faiq Nəmanzadə, Abddulla Şaiq, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli Nəzmi, Seyid Hüseyn, Tağı Şahbazi, Məmməd Səid Ordubadi və başqaları kimi müxtəlif əqidəli, müxtəlif yaşlı və müxtəlif sosial təbəqələri təmsil edən bu insanları əziyyət çəkən, ehtiyacı olan insanlara qardaş yardımını etmək, maddi və mənəvi dəstək olmaq məqsədi birləşdirmişdi. Məcmuədə nəşr olunmuş məqalələrdə mütəfəkkirlərimizin siyasi və ictimai fikir azadlığı, qadının cəmiyyətdə hüquqlarının tanınması, ən başlıcası isə I Dünya müharibəsi illərində əziyyət çəkən insanların problemlərinə münasibəti öz əksini tapmışdır. Müharibələr nəticəsində insanların doğma yerlərdən qaçqın düşməsi, iqtisadi çətinliklər demək olar ki, bütün millətlərin payına düşürdü. Lakin beynəlxalq aləmin bu çətinliklərin aradan qaldırılmasına, əziyyət çəkən insanlara qarşı ikili münasibəti daha mürəkkəb bir problem idi. Məcmuədə dərc edilmiş yazıları oxuyarkən bəşəriyyətin eyni problemləri bu gün də yaşadığının şahidi oluruq və bu “Qardaş köməgi” dərgisinin materiallarının araşdırılmasının aktuallığını bir

daha sübut edir. “Qardaş köməgi” məcmuəsində dərc edilmiş məqalələrdə dünyanın xristian dövlətlərinin müsəlmanlara ögey münasibətinə qarşı türk birliyinə çağıran şüarlar səslənir: “Səni qurtarırsa, qurtarır birlik, çünki birlikdədir fəqət dirilik!..”[6, səh.6]Hələ tarixin ən qədim dövrlərindən beynəlxalq aləmin qüvvələri güclü müsəlman dövlətlərinin yaranmasının qarşısını almağa çalışmış, bu yolda müxtəlif vasitələrdən, ən başlıcası isə əqidə ayrılığının yaratdığı ixtilaflardan istifadə etməklə onların arasına nifaq salmışlar. Ö.F.Nemanzadə “Bən kiməm?” məqaləsində “Sən ey türk, nə əqidədə, nə məsləkdə olursan ol, həmişə türksən!”[6, səh.10]şüarı ilə “Zəmanəmiz özgə zamandır... Bu haldakı mövqeyimizə, mühitimizə, elmimizə, ehtiyacımıza görə bizim ən birinci əqidəmiz azad millətperəstlik əqidəsi olmalıdır” yazırdı [6, səh.11]. Mühəmməd Ayaz əl-İshaqi həyatın əsas qanununun bir mübarizə olduğunu yazır, türklərin mübarizəsinin istiqamətini “məzhəb ayrılmasına əhəmiyyət vermədən ” ümumi ədəbi dilin, maarif sisteminin yaradılması və türk xalqları arasında nikahları artırmağa yönəltməyin vacibliyini vurğulayırdı [6, səh.23].

“Qardaş köməgi” məcmuəsində dərc edilən yazılar tarixin təkrarlandığını və onu unudanların yaşadıkları mərhumiyyətləri yenidən yaşamağa məhkum olunduqlarını bir daha sübut edir.

Beləliklə, fəaliyyətini tədqiq etdiyimiz mətbuat orqanları bir ideya məktəbi kimi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın vətənpərvər ziyalıları, mütərəqqi fikirli söz və ideya məsləkdaşlarını öz ətraflarında birləşdirməyə və Türk birliyinin ilkin ideoloji məramnaməsinin yaradılmasına nail oldular.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov N. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi. Bakı, 1959;
2. Camalov K. Böyük mütəfəkkirlərin maarifçilik ideyaları. Naxçıvan, 2015;
3. Camalov K. “Molla Nəsrəddin”çilərin maarifçilik ideyaları. Bakı, 2015;
4. Əkinçi 1875-1877. Tam mətni. Transliterasiya və tərtib edən Turan Həsənzadə. Bakı, 2005;
5. Əliyərli S. Tariximiz. Açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, 2012;
6. Həbibbəyli İ. Millətin canlı heykəli (müqəddimə). Filologiya məsələləri – №8, Bakı, 2013;
7. Qardaş köməyi. Bakı, 2012;
8. Şahtaxtı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006.

Summary

The article is devoted to the history of national press which played a special role in the formation of Azerbaijani Turks as a nation, perceiving Turks-Muslims existence during the last quarter of the 19th century. Here is researched the program of activities of “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kashkul”, “Kaspi”, “Molla Nasraddin” and other national newspapers, magazines that founded after “Akinchi” newspaper (1875-1877), followers of its traditions for realizing cultural-ideological and political unity of Turks spread over different world countries. The topicality of the articles published in “Qardesh yardimi” journal in 1917 year in Baku is particularly noted.

Key words:press, Azerbaijan, “Akinchi”, “Ziya”, “Tarjuman”.

Inkar AKHMETOVA

KAZAK VE MOĞOL HALKININ ORTA GELENEKLERİ VE İNANÇLARI

Aynı toprakları uzun zamandır paylaşmış bu iki milletin, yaşam tarzları ve adetleri benzemiştir. Günümüzde bu benzerlikleri meydana çıkararak, kökü bir olan halkların medeniyeti hakkında günümüz toplumunu aydınlatacaktır. Birbirlerini daha yakın tanıyıp, kültürel bağ kurmak ve ortak kültürüne sahip çıkmaya teşvik edecektir. Bu tür çalışmalar kültür ve geleneklerimizi korumamıza katkı sağlayacaktır. Tabi ki bu konuda hiç çalışmalar yapılmıyor değil, yapıyordur

ama yeterli değildir. 1998 yılında Kazakistanda ‘Kazakistan – Moğolistan: geçmişi, bugünü, geleceği’ adlı konferans düzenlenmiş ve ancak 2014 yılında, aradan 16 yıl geçtikten sonra tekrar düzenlenmiş. Moğol ve Kazak halkları olarak, ortak unsurların olmasına rağmen, birbirlerini yabancı görüyorlar. Oysa ki yakın halklar sayılabilir. Moğolistan’la sınırlarımız çok yakın olmasına rağmen birbirimizi iyi tanımıyoruz. Okullarda kendi kültürümüz hakkında bilgiler edinirken, ortak medeniyetler hakkında bilgiler almıyoruz.

Coğrafi olarak ayrıldıktan uzun süre sonra bile, örf adetlerinde ortak gelenekler devam etmektedir. Aynı dil ailesine mensup olan, bu uzak lehçeli diller çok eskide ayrılmıştır. Prof. Dr. Bazılhan Buhatılı’nın yaptığı araştırmalara göre, 60-65 bin kelimedede yapılan karşılaştırma neticesinde Kazak ve Moğol dillerinde 3000’e yakın kelimenin benzer köklü olduğunu, bunun 1500’e yakını ise tıpatıp aynı köklü kelimeler olduğunu bilinmektedir.¹

Moğol halkıyla hep yan yana yaşadığımızın bir örneği şu anki Moğolistan sınırları içerisinde bulunan, Türk halkının en önemli tarihi mirası, Orhon Abideleridir. *Kül Tigin, Bilge Kağan* ve *Tonyukuk* abideleri bizim ilk tarihimizdir ve Türk adı geçen, VII asıra ait en eski yapıttır. Kül Tigin abidesinin Kuzey-Doğu cephesinde şu yazı bulunmaktadır:

‘Kül Tig(i)n: koon yılka: yiti y(e)g(i)rm(i)ke: uçd: Tok(u)z(u)nç (a)y: y(e)ti ot(u)zka: yog: (e)rtürt(ü)m(i)z: B(a)rkin: b(e)d(i)zin: bit(i)g t(a)ş[ın]: biçin: yılka yit(i)nç (a)y: yiti ot(u)zka: koop (a)lkd[(i)m](i)z: Kül Tig(i)n ö[zi?] kırk: (a)rtuk[ı y]iti: y(a)ş[ı]na: t(a)ş [b(a)rk: itgüçig] bunça: b(e)d(i)zçig: Tuyg(u)n: (e)lt(e)b(e)r: k(e)lü[r]ti:

‘Kül Tigin Koyun yılında, on yedi(nci gün)de vefat etti. Dokuzuncu ay(in), yirmi yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini, resimlerini – heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ay(in), yirmi yedi(sin)de hep bitirdik. Kül Tigin kendisi kırk yedi yaşında (?) idi. Taş (türbe ustalarını), bunca ressam (ve) heykeltıraşı Tuygut Elteber getirdi.’²

Bu yazıyı seçmemin sebebi orada geçen yıl adlarıdır. Bildiğimiz gibi Türk-Moğol takvimi on iki senede bir tekrar ediyor ve her yılı farklı bir hayvan temsil ediyor. Kazaklar buna *жыл қайыру* (jıl qaiyrıw) adını vermiştir, Moğolcada *арван хоёр жил* (arvan hoyor jil) denir. Bu on iki senenin içinde neden ‘deve’ yılı yoktur, ve en önemlisi, hem Kazak hem Moğol efsanelerinde ve masallarında bu sorunun cevapları bulunmaktadır. Kazak-Moğol mitolojisinde, takvimde bulunan her bir hayvan devenin farklı vücut bölümlerini aldığı hakkında efsane vardır. Ve gerçekten devenin kulakları farenin, toynakları sığırın, göğüsü parsın, dudakları tavşanın, boynu yılanın, başı atın, yanı koyunun, kalçası maymunun, baş ucu tavuğun, ayakları köpeğin, kuyruğu domuzun gibidir. Demek ki deve on iki senelik takvimde yok değil, tam tersi on iki senelik takvim deveden ibarettir diyebiliriz.³

Resim 1

Hayvanlar hayatımızın en önemli parçası olmasından dolayı efsanelerimiz, masallarımız daha çok hayvanlar hakkındadır. Mesela ‘atı ne zaman binek yaptık?’ sorusuna aynı şekilde ortak bir efsane bulunmaktadır. ‘Yılkı, insanların taşıtı olmayan eski çağ imiş. Geyikler atın otlagını mahvetmiş. At ne kadar kovalasa da onlara yetişememiş. Sonunda insana gelip yardım istemiş. İnsan da demiş, benim yaptığım dizgine gücün yeterse, senin yerine öcünü ben alırım, demiş. At

¹ Базылхан Б., (1967) Монгольские Заимствования в Баян-Ульгейском Говоре Казахского Языка. Монголын Судлал. Уланбаатар,

² THOMSEN V., (2002) Orhon Yazıtları Araştırmaları, çeviren Vedat Köken. TDK, Ankara, s 41-42

³ Ақеділ Тойшанұлы, (2009) Түрік-Моңғол Мифологиясы, «Баспалар Үйі» АҚ Алматы б.13

kabul etmiş və insan atın ağızına dizgin, sırtına eğer takmış. Böylece at adamın bineği olmuş, insanlar da geyik avlamaya başlamış¹.

Tabiat ve hayvanlar Kazak-Moğol nakışlarında da çok sık rastlanır. Kullandığımız milli nakışlarımızda koyun, yıldı başına benzer, koç boynuzuna benzer ya da güneşe ve çiçeklere benzer ortak nakış türleri vardır. Nakışlar Kazakça *ойу-өрнектер* (oyu örnekler), Moğolca *хээ угалз* (hee ugalz) adıyla adlandırılmaktadır.

Resim 2 Moğol, *Resim 3* Kazak nakışlarından alınmış birer örnektir. İkisi de güneşi simgeliyor ve her biri dörder tabakadan oluşuyor. Kazakçada bu tür yuvarlak nakışlara *шеңбер* (şeñber), Moğolcada *дугуй хээ* (dugui hee) denir. Ortadan saydığımızda Moğol nakışının üçüncü tabakasında çekiç, Kazak nakışının üçüncü tabakasında ise deve tabanı görüntülenmiş.

Resim 2

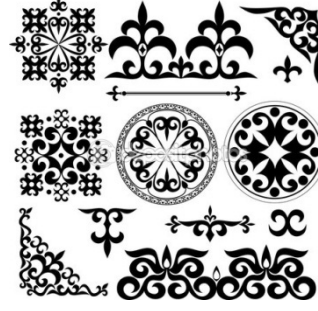

Resim 3

Resim 4 ve *Resim 6*'daki nakışlarda ne kadar ortak yönlerin olduğu çok net görünüyor. En sık rastlanan nakış türleri; boynuz, çiçek, yaprak, kız ve yiğit silüetleri, ay ve güneş.

Resim 4

Resim 5

Süs aletleri, simgeler ve damgalar gibi arkeolojik kalıntılardan, araştırmacılar o dönemki halkların yaşam tarzlarını öğrenebiliyorlar. Bu nakışların hepsi bir milletin aynasıdır ve belli bir halk hakkında çok şey açıklayabilir.

At, deve, inek ve koyun (keçi), bu dört evcil hayvana Kazaklar *төрт түлік мал* (*tört tülük mal*) diyor. Bu hayvanlar göçebe halkın hayatında bulunan en önemli parçadır. Hem yiyecek, hem içecek, hem de binek olarak kullandıkları bu dört evcil hayvanın her birinin ruh atası olduğuna inanmışlardır. Doğayla sık bağlantıda olan Kazakların ve Moğolların örf adetlerinde bu hayvanların inciğinde bulunan küçük kemiğe büyük önem veriyorlar. Bu kemiğe Kazakçada *асық* (asıq), Moğolcada *шагай* (şagai) denilir. Kazak-Moğol halkı için asık'ın yeri bambaşkadır. Asık'la ilgili farklı inançlar da mevcuttur. 'Altı sene aç olsan da asık etini kemirme' diyerek çocukların asık etini kemirmelerini yasaklamışlar. Ayrıca kurt asık'ını yanlarından hiç ayırmazlarmış bunun sebebi farklı kötülüklerden koruyacağına inanmalarıdır. Bu kültürümüze ve yaşamımıza o kadar sinmiş ki, hala her kazak evinde asık bulunur ve kimse asık'ı başka kemikleri attığı gibi atmaz. Her zaman toplu bir şekilde saklar, çocukları oynasın diye verir, hatta farklı renklere boyarlar. Bu kemiğin büyüğüne *сақа* (saqa) derler.

Asık, falcılar tarafından da kullanılmıştır. Asık'ın nasıl düştüğüne bakarak farklı yorumlarda bulunmuşlar. Kazaklar ise asık'ın nasıl düştüğünü *tört tülük mal*'in simgesi olarak görmüşler.

¹ Цэрэнсодном Д., (1989) Монгол Ардын Домог Үлгер. Улаанбаатар, ст. 45-46

Moğollarda bu daha net görünməkdədir, çünki asıq'ın her bir cəhəsi fərqli heyvanlar adıyla adlandırılmışdır. *Resim 6*'da görüldüyü kimi asıq altı fərqli şəkildə koyulmuşdur, işte bu fərqli düşüş şəkilləri şöyle adlandırılmaktadır: *moğ. 1 üher (inek), 2 honho, 3 buhe, 4 morin (at), 5 yoro, 6 teemen (deve), kaz. 1 alşı, 2 şige (şik), 3 büge (bük), 4 taike, 5 ompı, 6 şonqai (resim 6).*

Asıq sadəcə örf inançlarda deyil, ayrıca oyunda da istifadə edilir. Kazaklarda asıq oyunu olaraq keçən bu oyun Moğollarda şagai oyunudur. Asıq'la çox fərqli oyunlar oynanmaqdadır. Örneğin Kazaklarda bu kemiklə oynanan oyun adları: *üş taban; bügip alw; kön (joñ); jarıp alw; sıyrımai; türtpei; pıştırmai atan; bestas; mergendik; han talapai; altı taban; asıq qağı; qarşu; alşı; şubırtw; upai utısw; at jarıstırw; qoşqar soğıstırw; muz oiynaq, iyirmekil; qaqpaqıl; sasır; han oyını; alaman han; asıq tabısw; bük-şik; tört şükeiyt; şomşı; manai vs.*¹ Ama ən yaygın olan oyun türü nişana vurma oyunudur. *Kaz. myergen, moğ. mergen.* Bu oyun bir kaç kişi ya da qruplar halində oynanır. Belli bir məsafədən dizilmiş kemiklərin vurulmasıyla oynanan bu oyunu sadəcə uşaqlar deyil, böyüklər də oynarlar. Daha öncə bahsettiyim kimi, asıq'ın biraz irisinə *saka* deyir və dizilmiş asıq'ları vurmaq üçün *saka* istifadə edilir. Her oyunçunun öz *saka*'sı olur, daha ağır olsun deyərək *saka*'larına kurşun dökürlər. (*Resim 7*) Çox zəngin yapıya sahib milli oyunlarımız sadəcə eğlencə məqsədli deyil, güclü və mahaşətli olmaya öyrətiyir.

Resim 6

Resim 7

Orta əsrlərdə Asya topraklarında zərdüştlük (zoroastrianism), şamanizm, budizm kimi fərqli dinlər yaygındı. Şamanizmə inanan göçəbə xalqları, hər nəsənin ruhu olduğuna və göktaarıya inanmışlar. Zərdüştlük dinində isə doğanın dörd elementi olan havaya, toprağa, suya və atəşə tapmışlar. Onlara zərər verməməyə önəm göstərmişlər, zərər verdikləri halde ruhların qazabına uğrayacağına inanmışlar və qorxmışlar. Kazak-Moğol kultüründə bu eski inançlardan günlük yaşamın quralları halinə dönüşmüş fərqli tabular vardır. Kazakların və Moğolların kəndinə has fərqli adətləri, inanışları və tabuları görünməkdədir. Bunların içində çox sayda ortaq tabular da rastlanmaqdadır. Bazılarından nümunə:

Misafir gəldiyində istədiyi yere oturmamalı, ev sahibi göstərdiyi yere gəcməli. Boş tabakla gəlməməli, içində mutlakə yiyecek bulunmalı. Eve gələn misafirə mutlakə yiyecekler sunulur, misafirin də qəbul edip yeməsi şərttir, aksi təkdirdə bu ev sahibinə göstərilmiş sayğısızlıq olur.

Qapı eşiğində durmaq, qapı yanlarını əllə gərmək, eşiqte oturmaq yasaktır.

Başkalarına tərs gözle bəkilməməli, keyfin yerində deyilsə onu annəne və babana göstərmək tərbiyəsizlik və sayğısızlıqdır.

Kızların və ya evli qadınların saçlarını açıq bərkəməmələri və kocasının önündə saçlarını taramamaları gərəkdir.

Kazak-Moğol çadırına sessizcə girmək yasaktır, çadıra yaxlaşırken səs vermək lazım.

Çadıra girərkən yanında kəsici alet və ya silah varsa, çadıra girmədən öncə qapının sağ tərəfinə bərkəməmək lazım.

Büyüklərin önünü kəsməməli. Bu büyüklərə göstərdiyin sayğısızlıq anlamına gəlir.

Külü və dökülmüş sütü ayakla basmaq; kəsici aletlər hədiyyə etmək; . bəyazı (süt, ayran, kıymız vs) dökmək; gəbe və ya yavrusu olan heyvanları kəsmək; hiç səbəpsiz otları, çiçəkləri

¹ Базарбек Төтенәй, Қазақ Ұлттық Ойындары, Алматы, Балауса баспасы, 2013

koparmak; ateşe, suya tükürmək; elinin önünde çapraz tutmaq, başının üstünə koymak; yeri tekmelemek; hayvanları dövmək; atın başını dizginle vurmaq yasaktır.¹

Bu tür tabulara sadece yasak olarak bakılmamalıdır, bu bir kuraldır, terbiye ve öğüttür. İnsanın ahlaklı, büyüklere saygılı, tabiata ve hayvanlara karşı iyi ve dürüst olmaya öğreten örf adetlerdir. İnsanların iyi, ahlaklı ve çalışkan olmasını, ayrıca aile ilişkisini ve başka önemli noktalar atasözlerde saklıdır. Atasözler halkın aynası ve ayrılmaz bir parçasıdır. Atalarımızın binlerce yıl boyunca biriktiği tecrübelerini yansıtan atasözler hala araştırmacılar ve dilbilimcileri tarafından incelenmektedir.

Atasözleri, ait oldukları milletlerin ortak bilinçaltılarını yansıtan anonim ürünlerdir. Bir milletin nelere ağlayıp nelere güldüğünü, nelere kızıp nelerden mutlu olduğunu o milletin atasözlerine bakarak görebilmek mümkündür.²

Kazak ve Moğol dilinde yüzlerce atasözler bulunmaktadır. Bunların içinde tabii ki çok benzer hatta aynı atasözler de vardır.

Moğolcadaki *Agt aldval bar'j bold, Am aldval bar'j boldogüü*³ atasözünü Türkçeye *at kaçırırsan tutabilirsin, söz kaçırırsan tutamazsın* şeklinde tercüme edilir. Mana açısından aynı atasöz Kazakçada da mevcuttur, *Aiytilğan söz atılğan oqpen teñ* (Türkçesi; *Söylenmiş söz atılmış ok gibidir*). Sözle ilgili başka bir atasöz, moğ. *Mesiin şarh edgedeg, ügiin şarh edgedegüü*, Türkçe *Bıçak (kesici alet) yarası iyileşir, kelime yarası iyileşmez* olarak tercüme edilir, Kazakçada mana açısından çok yakın atasöz vardır, *tayaq etten, söz süiyeekten ötedi* (Türkçesi: *Dayak eti, söz kemiği geçer*). Ya da moğ. *Muu hün idsen uuznaa yardag, sain hün yavsan üzsenee yardag*, kaz. *Aqımaq işken-jegenin aytadı, aqıldı körge-bilgenin aytadı*, Türkçeye; *Kötü insan yiyip içtiklerini, iyi insan gidip gördüklerini anlatır*, şeklinde tercüme edilir. Çocuk, evlat hakkında atasözler: moğ. *Ehiin setgel ürd, üriin sanaa uuland*. Kaz. *Ananıñ oiı balada, balanıñ oiı dalada*. Moğolcası ve Kazakçası aynıdır. Türkçe çevirmesi; *Annenin gönlü, düşüncesi çocuklarda, çocukların düşüncesi dağlarda*. Bir başka atasöz; moğ. *Ugaa medehgüü hün, usaa hanihgüü mal*. (Türkçesi; *Kökünü bilmeyen insan, suyunu tanımayan hayvan (gibidir)*), kaz. *Jeti atasın bilmegen er jetesiz* (Türkçesi; *Yedi dedesini tanımayan er soysuz*). Kahramanlık, cesurluk hakkında atasözler: moğ. *Zorigtoi hün neg ühdeg, zoriggüü hün myanga ühdeg*. Kaz. *Er bir ret öledi, qorqaq mıñ ret öledi* (Türkçesi; *cesaretli insan bir kez ölür, korkak insan bin kez ölür*). Bilgi hakkında atasöz: moğ. *Garın hüçten gansıg diileh, erdmiin hüçten myangıg diileh*, kaz. *Bilekti birdi jıgadı, bilimdi mıñdı jıgadı* (Türkçesi: *Bilek gücü ile birini yenersin, Bilgi gücü ile binini yenersin*). Moğol ve Kazak dillerinde çok sayıda ortak atasözler vardır, manası benzer atasözler dışında tıpatıp benzer atasözler de yok değil.

İki halk ikizler gibidir dersek abartmış olmayacağız, ortak geçmişimiz olduğunu ıspatlayan başka ortak noktaların olması gerçektir. Rahvan at Moğolcada *joroo* iken, Kazakçada *jorğa*'dır. Nişancı iki dilde de *mergen*'dir. Kartal; moğ. *bürgeđ*, kaz. *Bürkit*; Kazaklar yağda pişiren ekmeğe *baurısaq* derler, Moğollar da aynı ekmeğin türü vardır ve Moğolcası *boortsog*'tur. Bu adların hepsi bir göçebe halkın günlük yaşamında kullandıklarıdır. Bir Moğol kışın başına *malkai* giyorsa, bir Kazak *malakai* giyer. İşte bunların hepsi mevcut olan benzerliklerdir.

Kazak-Moğol kültüründe çözülmemiş ortak noktalar sayısı çoktur. Gördüğümüz gibi halklar sadece dil akrabası değil, daha önemlisi kültür akrabası olabiliyorlar. Tarihi miraslarımız, en önemli servetimiz sayılır ve bu serveti korumamız lazım. Zaman geçtikçe dil, kültür, örf adetler hepsi değişikliğe uğruyor. Kültür kökenimizi kaybetmemeye çaba sarfetmeliyiz, komşu halkların da geleneklerinin tanımaya, ortak yanlarımızı bulmaya çalışmalıyız. Bu tür çalışmaların daha geniş ölçüde yapılması, kültürel miraslarımıza, uluslararası ilişkilerimize büyük katkı sağlayacaktır.

¹ Ю. Кручин. (2002) Монголия. Энциклопедический справочник. Улан-Батор, стр. 536–541.

² Uğur Başaran, Atasözlerin Kalıpsallığı üzerine, Turkish Studies, Volume 8/9 Summer 2013, p. 757-770, ANKARA-TURKEY

³ Bülent Gül, (2010) Moğol Atasözleri; Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara

KAYNAKÇA

1. BAŞARAN, Uğur, Atasözlerin Kalıpsallığı üzerine, Turkish Studies, Volume 8/9 Summer 2013, p. 757-770, ANKARA-TURKEY
2. GÜL, Bülent, Moğol Atasözleri; Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2010.
3. THOMSEN V.,Orhon Yazıtları Araştırmaları, çeviren Vedat Köken. TDK, Ankara, 2002
4. БАЗЫЛХАН, Б., Монгольские Заимствования в Баян-Ульгейском Говоре Казахского Языка. Монголын Судлал. Уланбаатар, 1967
5. КРУЧКИН, Ю. Монголия. Энциклопедический справочник. Улан-Батор, 2002 г. стр. 536–541.
6. ТОЙШАНҰЛЫ, Акеділ, Түрік-Моңғол Мифологиясы, «Баспалар Үйі» АҚ Алматы 2009
7. ТӨТЕНАЙ, Базарбек, Қазақ Ұлттық Ойындары, Алматы, Балауса баспасы, 2013
8. ЦЕРЕНСОДНОМ, Д., Монгол Ардын Домог Үлгер. Улаанбаатар, 1989

Common traditions and beliefs of Kazakh and Mongolian people

Summary

Kazakhstan and Mongolia have large territories and located in Central Asia. Kazakh and Mongolians shared the same land for a long time in the past. Even though we do not share border nowadays, we are geographically very close, that's why we have a lot of common elements in our daily lives. We had the same ways of life and we were considering as Nomads, as animal husbandary was the main part of life from immemorial ancient times. From past till current times both Kazakh and Mongolian people have nomadic lifestyle where the most important occupation is animal husbandary. Between those people who give an importance for saving the nature and, who had same beliefs have much in common. These two culture have similarities in folklore as folk dances (ұлттық ойындар / үндэсний тоглоом), ornaments (ою-өрнектер / хээ угалз), stamps (таңба / тамга), proverbs (мақал-мәтелдер / сургаал үг), national costumes (ұлттық киімдер / үндэсний хувцас), tabu (тыйым сөздер / цээрлэх ёс) which is an important part of the culture and language of the people. Kazakh and Mongolian customs carry unique structure and properties. These structure and properties, which are unique for all nations, are very important. So that should be examined after the similarity of language, are culture and traditions.

Key Words: Turcic, Kazakh, Mongol, tradition, proverb, tabu, history

Mustafa Samet Kumanlı

Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara-Türkiye
samet.kumanli@hacettepe.edu.tr

BAKÜ TÜRKOLOJİ KURULTAYI'NIN 90. YILINDA TÜRK DİL KURUMUNUN ELEKTRONİK SÖZLÜKLERİ ÜZERİNE

Giriş

26 Şubat 1926 günü, Azərbaycan'ın başkenti Bakü'de toplanan I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda başta ortak alfabe olmak üzere, ortak terimler ve ortak edebi eserler ile ilgili çeşitli konular gündeme getirilmiş ve tartışılmıştır. Söz konusu oturumlarda Türk yazı dilinin ve lehçelerinin söz varlıklarının derlenerek taranması gibi gereklilikler pek çok konuşmacı tarafından

dile getirilmişdir. Aradan keçən 90 yılda Türkoloji alanında büyük gelişmeler yaşanmış bunun yanı sıra teknolojik olarak da büyük değişimler ortaya çıkmıştır.

Bu teknolojik gelişmeler, belirttiğimiz üzere ilk olarak 26 Şubat 1926 günü başlanmış olan Bakü Türkoloji Kurultayı'nın düzenlenmesinde XIX. yy. sonlarından itibaren yayımlamaya başladığı *Tercüman* gazetesi ile ortaya koyduğu *Dilde, fikirde, işte birlik* düşüncesi ile oldukça etkili olan büyük Türk düşünürü İsmail Gaspıralı'nın ideallerinin bugün gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu noktada Türk Dil Kurumunda yapılan çalışmalarla bir yandan Türkoloji alanında yaşanan gelişmeleri izlerken diğer yandan teknolojide ortaya çıkan yenilikleri takip etmiş ve Türkiye Türkçesinin söz varlığının kaynaklarını elektronik ortama aktarılması sağlanmıştır.

Bugüne dek 11 baskısı yapılan ve ilk baskısı 1945 yılında tamamlanmış olan *Türkçe Sözlük*'ün 2002 yılına dek dokuz baskısı yapılmış bulunmaktaydı. 1997 yılında hizmete giren Türk Dil Kurumu ağ sayfası ile birlikte *Türkçe Sözlük*'ün artık ağ ortamına aktarılması ve kullanıcıların hizmetine sunulması gerekliliği ortaya çıktı. Bu bağlamda ilk olarak 11 Temmuz 2002 günü düzenlenen törenle Türk Dil Kurumunun ağ sayfasındaki sözlük kamuoyuna sunulmuştur. Türkiye Türkçesinin söz varlığının elektronik ortama aktarılması konusunda atılan bu ilk ve önemli adımın ardından yine aynı yıl içerisinde Atatürk Kültür, Dil, Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun kararıyla Güncel Türkçe Sözlük Çalışma Grubu oluşturularak dildeki gelişmeler izlenmiş ve Türkçe Sözlük bu gelişmelerle birlikte elektronik ortamdaki veri tabanına uygun hale getirilmiştir. 2005 yılında dönemin Türk Dil Kurumu başkanı Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın öncülüğünde Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Çalışma Grubu oluşturularak Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Çoklu Ortam Yoğun Diski kullanıcıya sunulmuştur. Bu önemli adımların ardından Türk Dil Kurumu genel ağ sayfasında *Güncel Türkçe Sözlük*'ün yanı sıra *Kişi Adları Sözlüğü*, *Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü*, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* ile Yazım Kılavuzu kullanıcılar için genel ağ sayfasında erişime açılmıştır.

Bildirimizde söz konusu çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi vererek Türk Dil Kurumu'nun ağ sayfasındaki sözlüklerin kullanım özellikleri ile *Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Çoklu Ortam Yoğun Diski*'nin kullanım özellikleri ile bu çalışmaların Türk diline sağladığı katkılar irdelenecek ve araştırmacılarla paylaşılacaktır.

Bakü Türkoloji Kurultayı ve Söz Varlığının Önemi

Bugün 90. Yılıni kutladığımız Bakü Türkoloji Kurultayının 1926'da gerçekleştirilen ilk toplantısında en önemli konulardan birisi de ortak edebi eserler ve ortak söz varlığının ortaya çıkarılmasıydı. Oldukça zor şartlar altında toplanan kurultaydan elde edilebilecek çıkarımların değeri günün koşulları düşünüldüğünde daha iyi anlaşılmalıdır. Kurultayda söz alan konuşmacıların çoğu söz varlığının önemine dikkat çekmiştir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte söz varlığının tespiti ve ortaya konulmasında kolaylıklar ortaya çıkmıştır. Türk Dil Kurumu gibi öncü bir kurumun da bu gelişmelerin takipçisi olarak Türk dilinin özellikleri ve söz varlığını teknolojik imkânlarla birleştirerek ortaya koyması Türk dili araştırmaları bağlamında oldukça önemli bir adımdır. Teknolojik gelişmelerle birlikte artık sözlükler elektronik ortama aktarılarak araştırmacıların kullanımına sunulmuştur. Türk Dil Kurumu da bu kapsamda tıpkı Bakü Kurultayının toplanmasında fikirleriyle etkili olan İsmail Gaspıralı'nın *Dilde, fikirde, işte birlik* anlayışına hizmet edecek biçimde yayınladığı sözlükleri elektronik ortama aktarmıştır.

Bakü Türkoloji Kurultayı Bağlamında Türk Dil Kurumunun Elektronik Sözlük Çalışmaları

Bakü Türkoloji Kurultayının ilk toplantısında katılan 131 delegeden üçü Türkiye'nin temsilcisi olarak kurultayda bulunmuştur. Mehmed Fuad Köprülü, Hüseyinzade Ali Turan ve İsmet Hikmet Ertaylan Türkiye'nin kurultaydaki temsilcileri olmuştur. Kurultayda alınan 7 karardan 6.sı Türk Dil Kurumunun yaptığı sözlük çalışmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Buna göre, Türk dilleri arasında ortak edebi dil ve ortak söz varlığı tespit edilmelidir. Bugün bunun yapılabilmesinin en etkili yolu elektronik sözlüklerin kullanımını yaygınlaştırmaktır.

Türk Dil Kurumunun kuruluş misyonuna bağlı olarak öncelikle Türkiye Türkçesinin söz varlığının tespiti ve Türkiye Türkçesini kapsayan genel Türkçe sözlük oluşturulması çalışmaları hız

kazanmıştır. Bu bağlamda Türkçe Sözlük'ün ilk baskısı 1945 yılında yapılmıştır. Böylelikle Türkiye Türkçesine ait söz varlığının tespiti konusunda ilk ciddi çalışma Türk Dil Kurumu tarafından ortaya konulmuştur. 1945 yılındaki bu ilk adımın ardından günümüze dek Türkçe Sözlük'ün on bir baskısı yapılmıştır. Türk Dil Kurumu'nun ağ sayfasının 1997 yılında erişime açılmasının ardından 11 Temmuz 2002'de Türkçe Sözlük'ün ağ sayfasına aktarılması ile birlikte elektronik sözlük çalışmaları hız kazanmıştır. Elektronik sözlüklerin en önemli özelliklerinden biri de söz konusu sözlüklerin sürekli güncel tutularak kullanıcının hizmetine sunulması olduğundan aynı yıl içerisinde güncelleme çalışmaları başlamıştır. Bu konuda en önemli adım Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın tarafından oluşturulan Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Çalışma Grubunun çalışmalarıyla birlikte Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Çoklu Ortam Yoğun Diski kullanıma sunulmuştur. İki yıllık bir çalışmanın ardından ortaya çıkan bu değerli çalışma ile dijital ortamda Türkçe Sözlük'ün kullanılması konusunda büyük bir adım atılmıştır. Yoğun diskin hazırlanması ile birlikte Türk Dil Kurumunun diğer sözlükleri de elektronik ortama aktarılmıştır. Böylelikle kullanıcıların Türk Dil Kurumunun ağ sayfası <http://tdk.gov.tr/> üzerinden Güncel Türkçe Sözlük'ün yanı sıra Kişi Adları Sözlüğü, Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü ile Yazım Kılavuzu'na erişimi sağlanmıştır.

Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzunun Teknik Özellikleri ve Kullanımı

Güncel Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzunun yoğun disk 2 yıllık bir çalışma sonucunda ortaya konulmuştur. Bu çalışmanın en önemli yanın Güncel Türkçe Sözlük'ün ilk kez elektronik ortama aktarılmış olmasıdır. Güncel Türkçe Sözlük'ün ağ ortamındaki sürümü ile Yazım Kılavuzu'nu bir araya getiren söz konusu yoğun disk, söz varlığı bakımından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. 110.804 söz varlığı ögesini barındıran diskte söz, deyim, terim ve anlamdan oluşan çeşitli söz varlığı ögeleri yer almaktadır. Madde içi ve madde başı sözcük sayısı ise toplamda 83.430'dur. Söz konusu sözcüklerin 68.641 adedi madde başı sözcüktür. Madde başı sözcükler TRT'de yetişmiş olan tecrübeli sunucular Göksel Durna ve Rahmi Aygün tarafından seslendirilmiştir. Böylelikle yoğun disk kullanıcıları için sözcüklerin sesletim ve telaffuzlarını rahatça dinleme imkânına sahip olabilmektedir. Sözlük hazırlama aşamasında en önemli noktalardan biri de madde başı sözcüğün bağlamının anlamdan sonra aktarılmasıdır. Bu bağlamda yoğun diskte Türk edebiyatının önemli iki yüz on yedi yazar ve şairinin eserlerinden seçilmiş olan 96.417 cümle bulunmaktadır.

Elektronik sözlüklerin bir diğer özelliği de kullanıcının özel olarak araştırma alanına yönelik olarak arama yapabilme olanağını sağlamasıdır. Bu bağlamda Güncel Türkçe Sözlük'te kullanıcıya arattığı sözcüğün tür, köken, anlam, söyleyiş, deyim yapısında kullanımı, birleşik fiil ve atasözlerini görebileceği bir arama yazılımı bulunmaktadır. Çevrim içi arama motorlarında olduğu gibi önceden tahmin yeteneği ile aranacak sözcüğün ilk harfinin yazımından itibaren sözcük tahminleri kullanıcının kullanımına sunulmaktadır. Dolayısıyla kullanıcı sözcüğü ararken istediği noktada sözcüğün tamamını yazmadan hedef sözcüğün madde başı sayfasına ulaşabilmektedir.

Sözlüklerin hazırlanmasında artık sözcüklerin telaffuzuna kullanıcıların ulaşabilmesi de oldukça önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Genel Türkçe Sözlük'te sözcüğün doğru ve güzel söylenişini dinleme imkânını hoparlör simgesine tıklayarak elde eden kullanıcı doğru telaffuz ile kendi telaffuzunu karşılama imkânını da mikrofon simgesini tıklayarak elde etmektedir. Böylelikle her kullanıcı arattığı sözcüğün doğru telaffuzunu istediği sayıda dinleyerek kendi telaffuzunu da belli noktalarda düzeltme şansına sahip olmaktadır. Günümüzde özellikle bağlamli sözlüklerde gördüğümüz örnek içi arama yönteminin de genel bir sözlük olan Güncel Türkçe Sözlük'te yer alması bir diğer önemli unsurdur. Örnek içi arama bölümünde aranacak sözcüğün hangi şair veya yazarın eserinden alınacak cümlelerden elde edileceği filtrelenebilmektedir. Bunun yanı sıra Türkçe kökenli sözcüklerle birlikte dilimize diğer dillerden alıntılanmış sözcükler de birlikte görüntülenebilmektedir.

İnteraktif sözlükçülük çalışmalarında genel kullanıcıya hitap edildiği için özellikle güncel sözcüklerin kullanıma sunulduğu yazılımlarda oyun vb. gibi uygulamaların sözlük kullanımını teşvik edecek biçimde verilmesi oldukça önemlidir. Bu bağlamda kullanıcıların söz varlığına

yönelik olarak birikimlerini deęerlendirebilecekleri oyunlar bölümünde ise söz ve zekâ oyunları önemli bir yer tutmaktadır. *Kelime İşlem* oyunuyla kullanıcılar verilen harflerden hareketle oluşturulabilecek en uzun sözcüğü bulmaya çalışmaktadır. *Terim Avı* oyunuyla Türk Dil Kurumunun türettięi terimlerin verilen harfler arasından bulunması istenmektedir. *Şifre Çözümü* oyununda da kullanıcılar Mustafa Kemal Atatürk'e ait bir özdeyişini çözümleyerek sözcük daęarcıklarını test etme imkânını yakalamaktadır. *Sözcük Hazinesi* oyunuyla kullanıcılar verilen harfler içerisinde atasözü veya deyimler tahmin edilmektedir. Dilin kullanımı bakımından söz varlığının uygulamada da başarıyla kullanılabilmesi için kafiyeli söz oluşturma ve kafiye bulma gibi uygulamalar da yazılımda kullanıcıya sunulmuştur.

Dilin ve dil araştırmalarının sürekli deęişip geliştięi düşünüldeğinde kullanıcının söz konusu gelişmeleri ve söz varlığındaki sözlüğe eklenen ya da çıkarılan yeni sözcükleri takip edebilmesi ve uygulamasını sürekli güncel tutabilmesini sağlamak amacıyla yazılım güncelleme kısmında çevrim içi kullanıcı son güncellemelerden faydalanabilmektedir.

Elektronik sözlükçülük konusunda Türk Dil Kurumunun bu ilk deneyimi daha sonra <http://tdk.gov.tr/> adresinden dięer Türk Dil Kurumu sözlüklerine erişim konusunda önemli bir adım oluşturmuştur. Güncel Türkçe Sözlük Yoęun Diskinde olduęu gibi Güncel Türkçe Sözlük'e <http://tdk.gov.tr/> adresine erişim sağlandığında doğrudan ulaşılabilmektedir. Güncel Türkçe sözlüğün çevrim içi bu versiyonunda aratılan sözcüğün yoęun diskte olduęu gibi anlamı, kullanıldığı örnek cümlelerin yanı sıra Türk İşaret Dilinde kullanımı işaret dili alfabetinin hareketli kullanımı ile birlikte madde başı sözcüğün alt kısmında hareketli animasyon şeklinde verilmektedir.

Türk Dil Kurumunun ağ sayfası <http://tdk.gov.tr/> üzerinden erişime açık olan *Kişi Adları Sözlüğü* ile 3612 kız, 7230 erkek olmak üzere toplam 10842 ad aranabilmektedir. Kişi Adları Sözlüğü Çalışma Grubu tarafından kullanıcılardan gelen iletiler de deęerlendirilerek sözlük geliştirilmektedir.

Türkçenin söz varlığının deęerlendirildięi en önemli çalışmalardan biri olan *Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü* terim sözlüklerinden derlenen söz varlığının toplandıęı özel bir sözlüktür. Türk Dil Kurumunun yayınladıęı terim sözlüklerinin yanında yakın zamana kadar yayınlanmış olan bağımsız terim sözlüklerinin söz varlığı verilerine de Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü sekmesinden erişilebilmektedir.

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü de çevrim içi sözlüklerin en önemli unsuru olan kullanıcılarla interaktif biçimde hazırlanmış olan bir sözlüktür. Kullanıcılar katki@tdk.gov.tr adresine katkılarını göndererek Atasözleri ve Deyimler Sözlüğüne katkıda bulunabilmektedirler.

Söz konusu genel ve özel sözlüklerin yanında Yazım Kılavuzunun Türk Dil Kurumu tarafından erişime açılması oldukça önemli bir adımdır. Böylelikle özellikle Türkçenin günlük kullanımında ve gerek iş gerekse teknik terimlerin yazımı konusunda her gün yaşanan sorunlar ve bu sorunların çözümleri açısından kısa yoldan Türkiye Türkçesi konuşurlarının ulaşabilecekleri önemli bir kaynak olarak dikkati çekmektedir.

Yazım Kılavuzunun yanında Yazım Kurallarının da çevrim içi biçimde kullanıcıya sunulması Türk dili araştırmacılarının yanı sıra Türkçenin kullanıldığı her alanda doğru biçimde kullanılabilmesi için önemli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

Türk Dillerinin Ortak Söz Varlığı Bakımından Elektronik Sözlüklerin Önemi

Bakü Türkoloji Kurultayının ilk toplantısında katılımcıların belirttięi üzere Türk dilinin söz varlığının söz varlığının ortaya konulması 1900'lü yılların başında en önemli dil problemlerinden biri olarak Türkoloji'nin en önemli çalışma alanlarından biri olarak araştırmacıların karşısına çıkmaktaydı.

2000'li yıllardan itibaren özellikle akademik çalışmaların elektronik ortama taşınması ile birlikte bilimsel kurumların da elektronik ortamdaki çalışmaları büyük önem kazanmıştır. Söz konusu kurumlardan biri olan Türk Dil Kurumu bilindięi üzere Türkiye Türkçesinin öncü kurumudur. Bu bağlamda çevrim içi ağ sayfalarının dünyada ve Türkiye'de bilgiye erişimin temel noktasını oluşturmaya başladığı 1997 yılından itibaren ağ sayfasını oluşturan Türk Dil Kurumu çağın gereklerine uygun olarak o güne dek yayınladıęı genel ve özel sözlükleri genel ağ ortamına

aktararak Türkiyə Türkçəsi kullanıcıları və Türk dili araştırmacılarının genel kullanımına açmıştır. Böylelikle Türkiyə Türkçesinin söz varlığı ve gelişiminin yakından izlenebilmesi ve özellikle günlük dilde Türkiyə Türkçesi konusunda yapılan yanlışların önlenmesi açısından bilgiye en hızlı biçimde ulaşılabilmesi sağlanmıştır. Türk Dil Kurumu'nda özellikle Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın'ın kurum başkanlığı döneminde elektronik sözlüklerin oluşturulması sağlanarak Türkiyə Türkçesinin söz varlığının kullanıcılara açılması sağlanmıştır.

Bakü Türkoloji Kurultayının ilk toplantısında Türk dilinin sorunları üzerine vurgulanan noktalar düşünüldüğünde Türk Dil Kurumunun bahsettiğimiz çalışmaları daha fazla anlam kazanmaktadır. Türk dünyasında Türk dili konuşurları ve araştırmacılarının daha fazla etkileşim içerisinde olarak Türkçenin söz varlığının ve kullanım şekillerinin tespiti ve takibinin daha yakından sağlanabilmesi için elektronik sözlüklerin ve derlemlerin kullanımının sağlanmasının sıklaştırılması 90 yıl önce Bakü Türkoloji Kurultayında vurgulanmış olan Türkçenin sorunlarının çözümü daha da kolaylaşmış olacaktır.

Рафиг Аббасов, к.ф.н., доц.
заведующий отделом стран Центральной Азии и Дальнего Востока
Института востоковедения имени Зии Буниятова НАНА

ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДНОСТЕЙ КИТАЯ В МАТЕРИАЛАХ ПЕРВОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА

В работе Первого тюркологического съезда, прошедшего в 1926 году в Баку и заложившего основы алфавита, терминологии и орфографии тюркских народов, среди зарубежных делегатов принимали участие и представители Уйгурской области Западного Китая, региона, с которым в 1920-е годы СССР вел широкую караванную торговлю, способствовал развитию его экономики. В выступлениях на съезде известных востоковедов В.В. Бартольда, А.Н.Самойловича, С.Е. Малова отмечалась значимость сообщений китайских источников для подтверждения родства и сходства тюрков с отдельными кочевыми народностями Китая, важность исследований памятников уйгурской письменности, относящихся к отдельным векам и к разным культурам, научная ценность археологических открытий, в частности камнеписанных тюркских памятников в Китайском Туркестане для сравнительного анализа исторических и лингвострановедческих фактов, связанных с до-мусульманской культурной историей тюрков.

В частности, среди тюркских народностей Китая упоминались сяньбийцы, расселенные во II—IV вв. н. э. на территории Южной Монголии и владевшие северным Китаем в IV и V вв., которые пользовались орхонским алфавитом, а позже перешли на слоговое и комбинированное письмо, используя графические элементы китайского иероглифического письма. Необходимо отметить, что в структуре слов сяньбийского языка четко различаются корневые и аффиксальные морфемы, что позволяет исследователям сделать вывод об агглютинирующем типе языка, свидетельствующем об его алтайском происхождении. Из других тюркских народностей отмечались сары-уйгуры -желтые уйгуры, являющиеся в настоящее время одним из 56 официально признанных народов Китая, одна из территориальных групп которого говорит на тюркском сарыг-югурском языке, генетически связанного с хакасско-шорскими диалектами, претерпевшего определенное влияние уйгурского языка, а в фонетике и лексике сильное влияние китайского и тибетского языков.

Касаясь истории древних уйгуров и уйгурского языка на основе сведений китайских письменных источников и мусульманских авторов XIII в. Докладчики отмечали дискуссионность вопроса существования двух названий для одного и того же коренного народа Восточного Туркестана – уйгуры и токуз-огузы, особенности староуйгурского алфавита, использовавшегося в Китае для написания государственных актов в начале XIII — XIV в.в., адаптированного уйгурами из согдийской письменности для записи тюркской

фонетики и вытесненного к XVI в. «чагатайским» вариантом арабского алфавита. В современном уйгурском языке используются различные типы «уйгурского латинского письма», включая различные широко распространенные модификации *йеңи йезиқ*, в том числе на основе турецкого латинского алфавита, при этом большую часть слов имеют тюркское происхождение, включая более поздние заимствования из узбекского и казахского языков. В свою очередь, пришедшие в уйгурский и другие тюркские языки в различные исторические периоды китайские заимствования и являющиеся, как правило, изолированными омонимами по отношению к другим словам, не связанными словообразовательными парадигмами, охватывают названия титулов, различных должностей и профессий, понятия духовной культуры, слова обозначающие различные вещества и металлы, предметы быта, топонимы, а также обозначающие имена прилагательные и глаголы. Например, тюрк. *çini* «фарфор» < кит. 瓷 *cí*, *čaj* «чай» < 茶 *chá*, *çyn* ~ *çin* «истина, истинный» < 真 *zhēn*, *su* ~ *suw* «вода» < 水 *shuǐ*, *teŋri* «Бог» < 神力 *shén lì*, *çoŋ* «большой» < 长 *zhǎng*, *temir* «железо» < 铁皮 *tiěpí*, *küg* ~ *küj* «песня, мелодия» < 曲 *qū*, *xan* «хан» < 汗 *hàn*, *indži* ~ *indzü* «жемчуг» < 珍珠 *zhēnzhū*, *tyŋla* «слушать» < 听 *tīng*, *iş* ~ *is* «дело» < 事 *shì*. Также можно отметить наличие в тюркских языках и таких аффиксов словообразования и словоизменения которые исторически представляли собой заимствованные самостоятельные слова из китайского языка, например аффикс - *dzy* ~ *şy* ~ *çy/-çi*, образующий словообразовательные модели со значением профессии - *temir-çi* «кузнец», в котором аффикс *-çy/-çi* происходит либо из кит. 职业 *zhíyè* «профессия», либо 人 *rén* «мужчина, человек, лицо».

Səadət Məmmədova, *sociol.ü.f.d.*
AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu, *a.e.i.*
amea-saadet@rambler.ru

TÜRKİYƏ DÖVLƏTİNİN MÜASİR İNKİŞAF MEYLLƏRİ

Qloballaşma prosesinin sürətlənməsi, o cümlədən qlobal siyasi idarəçiliyin formalaşması Türkiyə kimi ölkələrin mədəni özünümüəyyənləşdirməsi və siyasi təsir imkanlarını təsdiq etməsi prosesini mürəkkəbləşdirir [14]. Müasir Türkiyə patriotizm (vətənpərvərlik) və kosmopolitizm, lokal müstəqillik və müasir idarəçilik arasında düzgün tarazlıq tapmağa çalışın, öz keçmişi ilə fəxr edən və qlobal gələcəyə istiqamətlənən dövlət kimi çıxış edir. Türkiyə vətəndaşlarının böyük əksəriyyətinin müsəlman olması dövlətin uğuru kimi çıxış edir. Türkiyənin Avropaya meyilli olması bir tərəfdən avropalılarla mədəni və dini fərqliliklə bağlı yaranan münaqişə və ayrışdırıcıliyin zəifləməsinə, digər tərəfdən isə Türkiyənin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamasına, milli təhlükəsizliyi təmin etməsinə və cəhd etdiyi inkişafa nail olmasına şərait yaradır [6, s.8].

Hələ 1963-cü ildə Avropa Birliyinə daxil olan Türkiyə belə demək olarsa, Avropa inkişaf modelinə uyğun dövlət quruculuğuna yönəlmişdir [1]. Ərazi və millilikdən üstün təşkilat kimi AB millətlərarası sülh və sabitliyin qorunması və davamı, iqtisadi, siyasi və sosial haqlar və azadlıqlar, demokratiya və hüququn üstünlüyü kimi məsələlərlə bağlı təkliflər verir [8, s.4]. AB-nin qəbul etdiyi müxtəlif istiqamətli qanun və bəyannamələr bilavasitə üzv ölkələrində tətbiq edilir. AB-nin ideoloji fəaliyyətinin əsas istiqaməti üzv ölkələrin sosial siyasətlə bağlı fəaliyyətinin ümumi əsaslarda müəyyənləşdirilməsidir. Hazırda hər sahədə, o cümlədən sosial siyasətdə də Türkiyənin AB-nin təsiri altında olduğu görünür. Onu da qeyd etmək olar ki, bir çox tarixi və ictimai amillər Türkiyənin həyata keçirdiyi sosial siyasətdə bəzi fərqliliklərin olmasına şərait yaradır. Belə güman etmək olar ki, sosial dövlətə – rifah cəmiyyətinə yönəlmə Türkiyənin gələcək inkişaf modelini müəyyənləşdirəcək. Tədqiqatçılar Türkiyənin müasir inkişaf modelini Cənubi Avropa Sosial Dövlət modelinə aid edirlər [2, s.8]. Cənubi Avropa modeli daha gec və Şimali Avropanın təsiri altında modernləşməsi ilə fərqlənir. Əlbəttə ki, Güney Avropa ölkələri arasında da fərqli inkişaf imkanları

müşahidə edilir, sosial-iqtisadi oxşarlıq olsa da mədəni və gündəlik həyat tərzində daimi fərqlilik nəzərə çarpır. Bu modelə daxil olan ölkələrdə bir qism sosial müdafiə sistemləri mövcuddur, ölkələrin Konstitusiyalarında modern rifah dövləti ilə bağlı vədlər olsa da tam həyata keçirilməmişdir. Keydə görə bu ölkələrin ortaq xüsusiyyətləri fərqli qruplar üçün fərqli və iyerarxik hüquqlar olması, bəzi qrupların islahatlara açıq olmamasıdır [2, s.47-49].

Daniel Grütjenə görə, Cənubi Avropa modeli beş əlamətə əsasən xarakterizə olunur:

- Birincisi, qütbləşmiş sosial təhlükəsizlik sistemi tərəfindən müdafiəyə ehtiyacı olan sosial qrupların və digər təbəqələrin himayə edilməsi;
- İkincisi, ümumi və vergi gəlirlərinə əsaslanan səhiyyə sistemi;
- Üçüncüsü, sosial sahədə dövlətin zəif iştirakı;
- Dördüncüsü, özəl sahə ilə ictimai sahənin yüksək səviyyədə qarışması və sosial siyasət sahəsində qeyri-mərkəzləşmə;
- Beşincisi, sosial siyasət modelində ailənin dövlətin əsas elementi kimi qəbul edilməsi.

Cənubi Avropa sosial dövlət modelinə daxil edilən Türkiyədə bir qədər özünəməxsusluq nəzərə çarpır. Belə ki,

- ilk növbədə burada sosial təhlükəsizlik dövlət tərəfindən mərkəzləşmiş şəkildə təşkil edilir, sosial sığorta institutları mühüm rola malikdir.
- İkincisi, ailənin əhəmiyyətli sosial funksiyası vurğulanır.
- Üçüncüsü, rifah halının yaxşılaşdırılmasında özünüidarə orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sığorta müəssisələri kimi uyğun aktorlar əhəmiyyətli təsirə malikdir [4, s.112, 113].

Dr. Süleyman Özdəmir Rifah dövlətinin təməl sosial vəzifələrini aşağıdakı kimi təsnif edir:

- sosial təhlükəsizlik;
- sosial sığorta;
- sosial təhlükəsizliklə bağlı xərclər məcmusu;
- sosial yardım;
- sosial xidmətlər;
- sosial təminat və sosial həvəsləndirmə;
- dövlətin təhsillənməni təmin etmə vəzifəsi;
- səhiyyə xidmətləri;
- dövlətin gəlirləri yenidən bölüşdürmə bacarığı [5, s.11-12].

Türkiyə Konstitusiyasında sosial təhlükəsizliyin hər bir kəsin haqqı olduğu göstərilir. Burada qeyd edildiyi kimi “Dövlət bu müdafiəni təmin edən gərəkli tədbirlər həyata keçirir və təşkilatlar yaradır”, o cümlədən hər kəsin “sosial müdafiə haqqı qorunur” (maddə 60) [12].

Türkiyə Konstitusiyasının 61-ci maddəsində - “müharibə iştirakçılarının, şəhidlərin dul qalmış həyat yoldaşı və uşaqlarının layiqli həyat şəraiti ilə təmin edilməsi, əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası, yaşlıların yardım və sağlamlılıqlarının qeydinə qalınması, müdafiəyə ehtiyacı olan uşaqların cəmiyyətə adaptasiyası məqsədilə dövlətin hər cür tədbirlər həyata keçirdiyi və bilavasitə bu işlə məşğul olacaq təşkilat və təsisatlar yaratdığı” göstərilir [12].

Süleyman Özdəmirə görə, “Türkiyənin sosial müdafiə sisteminin sığortalar baxımından təşkilatlanması başa çatmışdır. Bununla belə dövlət sosial sığorta sistemində idarəetmə və texniki boşluqlar olmasını nəzərə alaraq əlavə *sosial təhlükəsizlik xərcləri* də müəyyən edir. Bu zaman əsas məqsəd sosial sığortaya malik olmayan qrupların, həmçinin sosial sığortaya daxil olmayan digər risklərə qarşı vətəndaşların qorunması, kifayət qədər qorunmaya malik olmayan və sosial sığortalardan faydalanma haqqını itirmiş şəxslərin, yaşlılar, əlillər və iş qabiliyyətini həmişəlik itirənlərin və s. sosial müdafiəsinin nəzərə alınmasıdır” [5, s.93, 95]. Dövlətin sosial təhlükəsizlik sahəsinə ayırdığı xərclər 2001 – 2009-cu illərdə 7% - 7,3% arasında dəyişmişdir [11, s.115-136].

Sosial müdafiənin əsas istiqamətlərindən biri də sosial yardımdır. Türkiyədə sosial yardımın təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı qanunlar qəbul edilmişdir: “65 yaşından yuxarı möhtac, gücsüz və kimsəsiz türk vətəndaşları haqqında Qanun”, “Sosial yardımlaşma və həmrəylik təşviq Qanunu”, “Əsgər ailələrindən ehtiyacı olanlara yardım haqqında Qanun”, “Sosial xidmətlər və

Uşaqları müdafiə qurumu haqqında Qanun” və s. Ölkədə bələdiyyələr, fondlar və dərnəklər də sosial yardım xidmətləri həyata keçirirlər” [5, s.96-99, 102, 104].

Ramazan Kılıç Türkiyədə tətbiq edilən sosial yardımın – tibbi yardım, qida yardımları, yaşayışla təmin etmə, yanacaq yardımı, yaşlılara yardım, qüsurlu insanlara yardım, geyim və ev əşyası ilə yardım, işsizlərə yardım formalarını fərqləndirir. Ölkədə sosial yardım xidmətlərini yerinə yetirən qurumlar sırasında – Baş nazirlik Fondu Ümumi Müdirliyi, Ailə və Sosial siyasət Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyinin Birliklər Sədrliyi qeyd edilə bilər. 2012-ci ilin məlumatlarına görə Türkiyədə 91860 qurum fəal şəkildə sosial yardımla məşğul olur. Onlardan 460-ı ictimai əhəmiyyətli birliklərdir. İcazə almadan yardım toplamaq hüququ olan 18 birlik mövcuddur. Sosial yardım məqsədli birliklərin ümumi sayı aşağıdakı kimi dəyişir:

- Dini birliklər – 15821;
- Yardımlaşma birlikləri – 15040;
- Sosial həyat birlikləri – 6548;
- Xeyriyyə işləri ilə məşğul olan birliklər – 632 [9, s.93-112].

Türkiyədə sosial xidmətlərin planlanması, tətbiqi, əlaqələndirilməsi və nəzarət edilməsi “Sosial xidmətlər və uşaqların müdafiəsi qurumu ümumi müdürlüyü” tərəfindən həyata keçirilir. Artan sənayeləşmə, şəhərləşmə, ailə ilə bağlı meydana gələn dəyişikliklər və 60 yaşdan yuxarı əhalinin sayca artmağa başlaması Türkiyədə qocalar evləri və yaşlılarla bağlı məlumat mərkəzlərinin açılmasını, yaşlılara qayğı və reabilitasiya xidmətlərinin genişlənməsi tələbatının artdığını göstərir”.

Sosial təminat təminatla bağlı yardım formasıdır. Lakin sosial yardımlar birtərəfli olaraq dövlət tərəfindən həyata keçirildiyi halda, sosial təminat dövlətin həyata keçirmək məcburiyyətində olduğu vəziyyəti ifadə edir. Məsələn, əsgərlərin, sosial işçilərin, eyni zamanda vətəndaşların ictimai vəzifələrini yerinə yetirərkən məruz qaldıqları zərərin qarşılığının ödənməsi ilə bağlı vəziyyətdir. Əsgər və zabitlərin dul qalmış qadınlarına və yetim qalmış uşaqlarına, hərbi xidmət və müharibə veteranlarına, şəhidlərin ailə və uşaqlarına, ehtiyacı olan əsgər ailələrinə, milli mübarizə, Koreya və Kipr müharibəsi iştirakçılarına aylıq pul verilir və tibbi xidmət göstərilir [5, s.96-99, s.102, 104].

Dövlətlər sosial ədalətin, ictimai və iqtisadi inkişafın təmin edilməsində *təhsilə* böyük önəm verir. Sosial ədaləti təmin etmək və sosial imkanlarda bərabərlik yaratmaq üçün dövlətlər təhsil xidmətlərini pulsuz təqdim edərək hər kəsin faydalanmasına imkan yaradır. Bununla da mədəniyyət səviyyəsi yüksək, səriştəli, iqtisadiyyata faydalı insan ehtiyatlarının meydana gəlməsi təmin edilir. Sosial siyasətin bir hissəsi olan təhsil siyasəti iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli təsirə malikdir [5, s.106-108]. Türkiyənin təhsil sahəsinə ayırdığı xərclər 2001-2009-cu illərdə 4,05% arasında dəyişmişdir [11, s.115-136].

Rifah dövlətinin digər bir vəzifəsi isə *tibbi xidmətlərin* təmin edilməsidir. Tibbi xidmətlər rifah halının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Tibbi xidmətlər ya sığorta daxilində, ya da milli tibbi xidmətlər çərçivəsində təqdim edilir. Birinci halda sığortalı olmaq və müəyyən şərtlərin reallaşması (müddət, mükafat və s.) kimi şərtlərə diqqət yetirilir. İkinci halda isə, pulsuz tibbi xidmətlərdən istifadə edilir [5, s.106, 108, 112]. Türkiyə hökuməti 2001-2009-cu illərdə büdcədən səhiyyə sahəsinə təxminən 4% pul ayırmışdır [11, s.115-136].

S.Özdəmirə görə, rifah dövlətinin əsas göstəricilərindən biri də *gəlirlərin bölüşdürülməsi* ilə bağlıdır. Gəlirlərin bölüşdürülməsi deyərkən, iqtisadiyyatda müəyyən bir dövrdə əldə edilən gəlirin adamlar, sosial qruplar və istehsal amilləri arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur. Rifah dövlətlərində "daha yaxşı ictimai nizam" nail olmaq və cəmiyyətdə bərabərsizliyi və yoxsulluğu azaltmaq məqsədilə müxtəlif vasitələrlə gəlirin yenidən bölüşdürülməsinə müdaxilə edilir [5, s. 106, 108, 112].

Ümumilikdə, 2001 – 2009-cu illər arasında Türkiyədə tibbi, təhsil və sosial təhlükəsizliklə bağlı dövlət xərcləri artmışdır [11, s.115-136].

Türkiyə hökuməti nə zaman olacağı bilinməyən, lakin ehtimalı və ya mümkün olan sosial risklərin qarşısını almaq məqsədilə ILO 102 sayılı Razılaşmaya qoşulmuş və burada sosial sığorta

ilə bağlı 9 istiqaməti qəbul etmişdir. Razılaşmaya əsasən hər bir dövlət 9 istiqamətdən ən azı 3-nü özündə birləşdirən sosial sığorta sistemi qurmalıdır. Belə ki, son illərdə baş verən hadisələr, iqtisadi güvənsizlik şəraiti yaradan yeni keyfiyyətli sosial risklər meydana gəlmişdir [9, s.93-112].

Betül Altuntaşın fikrincə, “Qloballaşma, liberallaşma, qaydasızlaşma və çevikliyə yönəlmiş yeni iqtisadi siyasətlər ictimai nizamda daha çox sosial güvənsizlik, işsizlik və yoxsulluğa səbəb olmuşdur. Modern sosial rifah sistemlərinin məqsədi cəmiyyətin bir üzvü kimi sosial xidmətdən yararlananların sosiuma inteqrasiyasına nail olmaq, eyni zamanda müdafiə və qabaqlayıcı tədbirləri tətbiq etməkdir” [3, s.165-173].

Şərq əyalətlərində sosial vəhdətə və sosial inteqrasiyaya nail olmaq məqsədilə Türkiyə hökuməti 2008-ci ildə sosial müdafiə ilə bağlı yeni proqram qəbul etmişdir. Proqram əsasında həyata keçiriləcək layihələr yoxsulluq nəticəsində sosial təcrid olunmaya məruz qalmış uğursuz vətəndaşların ölkənin iqtisadi və sosial həyatında iştirakının genişləndirilməsinə yönəlib. Bu layihələrin əsas məqsədi kasıb ərazilərdə işsizliyin aradan qaldırılması, həmçinin gənc kişi və qadınların mədəni, bədii və idman tədbirlərində özünü ifadə etməsinə şərait yaratmaqdır. Bu, sadəcə türk ailələrinin həyatında irəliləmələrə səbəb olur, ölkə vətəndaşlarının insan inkişafının əsas məqsəd və prinsiplərinə uyğun olaraq daha sağlam, təhlükəsiz və dolğun həyata inamlarını artırır [13, s.83].

Ümumi analiz əsasında deyə bilərik ki, müasir Türkiyənin sosial inkişaf modeli bir tərəfdən sosial, iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni yeniliklərə açıq olan və bu sahələrdə dünya təcrübəsinə öz töhfəsini vermək iqtidarında olan, digər tərəfdən isə öz milli və dini özünüməxsusluğunu israrla qoruyub saxlayan xüsusi bir modelidir. Türkiyəli tədqiqatçı Meryem Koray müasir Türkiyənin inkişaf modelini liberal-sosial sintez kimi xarakterizə edir. Müəllifin fikrincə, “bu sintezin bir tərəfində kapitalist inkişaf modeli, digər tərəfində rifah dövləti və rifah siyasəti dayanır. Belə ki, Türkiyə kapitalist iqtisadiyyatı, plüralist demokratiya və rifah dövlətinə söykənən üç istiqamətli bir model yaşayır. Bu modeldə kapital öz mülkiyyət haqqını və azad sahibkarlığı müdafiə edir və bunun qarşılığında dövlətin ictimai rifaha yönələn, yəni dövlətin gəlirinə yenidən bölüşdürülməsi kimi bazardan kənar fəaliyyətini qəbul edir. Digər tərəfdən fəhlə sinfi kapitalist sərmayə toplanmasını qəbul edir, lakin buna qarşılıq olaraq siyasi qərarlara təsir etmə imkanı əldə edir. Sosial və iqtisadi haqlar sosial dövlətin və rifah dövlətinin qanuni əsaslarını təşkil edir” [7].

ƏDƏBİYYAT

1. Avropa Birliyi'nin sosial politikası
2. Avropa Birliyi'nin Sosial Politikası Çərçevesində Güney Avropa Sosial Devlet Modeli ve Türkiye. Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi. Hazırlayan Pınar Günal. Ankara, 2010, s.8
3. Betül Altuntaş “Sosyal haklar ve sosyal adalet bağlamında Türkiye’de kurumsal sosyal hizmetler ve yardımların değerlendirilmesi”. Muğla Üniversitesi, 2009, s.165-173
4. Daniel Grütjen “The Turkish welfare regime: an example of the Southern European model? The role of the state, market and family in welfare provision”. “Turkish policy quarterly”, Volume 7, Number 1, p.112, 113.
5. Doç. Dr.Süleyman Özdemir “Küreselleşme sürecinde refah devleti”. İTO Çağrı Merkezi, İstanbul, 2007, s. XI-XII
6. Kemal Derviş, Michael Emerson, Daniel Gros, Sinan Ülgen “The European transformation of modern Turkey”, © Copyright 2004, Centre for European Policy Studies. p.8
7. Meryem Koray “Avrupa Toplum Modeli”, İmge Kitabevi, 2011
8. Muharrem Gürkaynak “Avrupa Birliği'nin Ulusçuluk ve Bütünleşme Paradoksu”. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2011, Sayı:24, s.4
9. Ramazan Kılıç “Türkiye’de yoksullukla mücadelede sosyal yardım stratejileri ve bir model önerisi”. Dumlupınar Üniversitesi 10.Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 34, Aralık 2012, s.93-112
11. Senem Kurt Topuz “Türkiye’de sosyal devlet harcamalarının genel eğilimi: 2001–2009 yılları arasında yapılan eğitim, sağlık ve sosyal koruma harcamaları” Alternatif Politika, 2009, Cilt. 1, Sayı. 1, s.115-136
12. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. Kabul Tarihi: 7.11.1982

13. Доклад о человеческом развитии 2013 Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире. Опубликовано для Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН) New York, NY 10017, С.83

14. Кудряшова Ю. Взаимодействие Турции со странами Центральной Азии. 2009. <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1257485520>

Summary

The model of social development of modern Turkey on the one hand is open for social, economic, political, cultural innovations and has opportunities to give the preconditions to world practice, on the other hand this model steadily keeps the national and religious originality. Some researchers characterize modern model of development of Turkey, as "liberal-social synthesis". "On the basis of this synthesis there is a model of capitalist development and the welfare state, the welfare policy". Turkey defined the main goal of the state to enter into the list of 10 developed states and intends to spend a certain part of the income for strengthening of social safety of citizens of the country and on the basis of it to provide social stability.

In article it is made attempt to analyze the directions of social and economic development of Turkey on the basis of scientific works of certain researchers.

Key words: Turkish model of social development, social policy, EU and social policy of Turkey, social service, social safety.

Sədaqət Səlimova, dissertant
Bakı Slavyan Universiteti

XVI-XIX ƏSRLƏRDƏ FRANSADA TÜRKOLOJİ FİKRİN İNKİŞAFI

Ümumən Avropada olduğu kimi, Fransada da ilkin olaraq türkoloji fikrin inkişafı müharibələrdə əsir düşmüş zabitlər, missionerlər və səfirlik nümayəndələri tərəfindən yerinə yetirilmişdir. XVI əsr Avropada türklərin dilinin geniş vüsətlə öyrənilməyə başlanılması əsridir. Bu dövrdə təkcə türk dili deyil, həm də onların dini inancları da dövrün aktual məsələsinə çevrilir. Onların ən görkəmli nümayəndələrindən biri Sultan Süleyman Qanununin dövründə müharibələrin birində əsir düşən Bertalan Georgievitsdir. O, əsir bazarlarında satılmış, bir çox Şərqi ölkələrini gəzdikdən sonra əsirlikdən qaça bilmişdir. Türklərin dini inancları və adətləri barədə onun iki kitabı vardır. 1553-cü ildə Parisdə onun "De Turcarum moribus" adlı əsəri çap olunur. Bu kitabda əvvəlcə iki risalə, sonra isə latın hərfləri ilə türkcə şerhər verilib. Eləcə də, bunların ardınca xristianla müsəlman mübahisəsi və türkcə yazılmış xristian duaları özünə yer almışdır. Digər bir fransız missionerinin türkoloji fəaliyyətini də qeyd edə bilərik. Bu Andre dü Ryerdir. Andre dü Ryer quranı fransızcaya çevirən ilk müəllifdir. Onun tərcüməsində "Türklərin dini üzerine bir özet" də yer almışdır. XV I əsr Fransası siyasət, elm, mədəniyyət sahəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Təbii ki, türk dillərinə olan praktik ehtiyac onun müxtəlif istiqamətlərdə inkişafını zəruri etmişdir: Türk dilinin tədrisi məsələsi: XVII əsrdə Fransada türkologiyanın tədris istiqamətində də inkişafının dərin kökləri var idi; bu səbəbdən də türk dilinin öyrənilməsinin elmi-metodiki əsaslarını hazırlamaq zərurəti meydana çıxmışdı. Bu ehtiyacı ödəmək üçün 1669-cu ildə İstanbulda "L'Ecole des Jeunes des Langueues" açılır. 1700-cü ildə bu məktəb Parisə köçürülür və 1795-ci ildə "L'ecole speciale des Langues Orientales Vivantes" adı ilə adlandırılır. 1915-ci ildən isə "Des langues Orientales Vivantes", müasir dövrdə isə "L'Institut National des Langues et Civilizations Orientales(Paris)" kimi fəaliyyət göstərir. Avropada belə proqramlı şəkildə türk dilini öyrənməkdə məqsəd türkdilli xristian missionerləri hazırlamaq idi. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərindən türk dilinin tədrisi Fransada xüsusi təmayüllü məktəblərdə genişləndirilir.

Bu sahədə ən qətiyyətli addım 1795-ci ildə atılır ki, bu da Krım-Tatarlarının dilinin öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Fransada Krım-tatarlarının dilinin öyrənilməsi tarixi 1795-ci il martın 30-na təsadüf edir; Krım-tatarları bu dövlətin maraqları dairəsində olduğundan Fransa Respublikasının parlamenti tərəfindən həmin tarixdə qəbul edilmişdir. Bu qərara görə, Fransada Şərqi dilləri üzrə xüsusi məktəb açılır ki, onda da əsas məqsəd Fransa dövlətinin maraqlarına cavab verən canlı Şərqi dillərinin öyrənilməsi idi; xüsusən diplomat korpusları üzrə mütəxəssislərin hazırlanması diqqət mərkəzində dururdu (1). Türk dillərinə belə bir mükəmməl siyasi-tarixi və elmi –metodiki yanaşma yeni-yeni qrammatika kitablarının meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Deyilənləri nəzərə alaraq növbəti məcmuələri nəzərdən keçirək.

Türk dillərinə aid qrammatika kitablarının hazırlanmağa başlanması:1790-cı ildə M.Vigüyer”in qrammatikası (6) fransız dilində Türk dilində yazılmış ilk ətraflı bir qrammatika kitabıdır. Kitab “Ön söz” və “Giriş”lə birlikdə 10 bölmədən ibarətdir. “Ön söz”də içindəki 32-ci səhifəyə qədər olan hissədə nümunələrlə birlikdə isim və felin şəkilləri verilmişdir. “Giriş” hissəsində, “Türk dilinin tədrisi problemləri, cəmiyyətin hər yerində danışılan Türk dili, Türk dilinin musiqiyə dayanan kökü, kitabın metodu, nə məqsədlə yazıldığı və kimlərə ithaf edildiyi kimi mövzular yerləşdirilmişdir” (3, 39-64). Bu hissədən sonra gələn 10 bölmədə sıra ilə aşağıdakı məsələlər verilmişdir: 1. Türk dilindəki səslər 2. İsmnin kateqoriyaları. 3.Fel düzəldən şəkilçilər 4. Bağlayıcılar 5. Ədatlar 6. Zərflər və ünləmlər 7. Söz 8. Ərəb əlifbası ilə türk dilindəki səslər 9. Türk dilindəki hərflərlə fransız əlifbasındakı hərflər. 10. Mükəmməl. Bu hissələrdən sonra “Nəticə” və “Lügət” hissələri gəlir (3, 53).

Bu əsərin mahiyyətini Gümüşkılıç bu cür izah edir:

1.M.Vigüierin əsəri, o vaxta qədər yazılmış olan Türk dili qrammatika kitablarından istər mövzuları işləməyi, istərsə də gətirdiyi yeni öyrətmə metoduyla seçilir.

2.Kitab, Türkcədə işlədilmiş bütün sait və samitləri göstərilmiş və Türk əlifbasında olan səsləri ifadə etməkdə çətinləşdirən heç bir əlavə işarəyə yer verməmişdir.

3.Əsər, Latın hərfləri ilə yazıldığından Türkcə sözlərin XVIII yüzildəki tələffüzlərini, yəni danışmaq formaları göstərmişdir. Ayrı –ayrı fərqlərin və xalqın işlətdiyi dilin fərqli olduğu əsərdə vurğulanmışdır.

Kitab, XVIII yüzildəki səs uyğunluğu – xüsusilə sait uyğunluğu- ətraflı şəkildə göstərməsi baxımından çox önəmlidir (3, 53-62).

Əsərdə türkcədəki sait və samitlər asanlıqla başa düşülən, ayrı-ayrı işarələrlə göstərilmişdir. Burada 9-cu hissənin içində Ərəb əlifbası ilə atalar sözlərindən nümunələr verilmişdir; sonra bunlar əvvəl fərqlər, daha sonra isə xalqın tələffüzünə görə, Latın əlifbası ilə yazılmışdır; onlara aid nümunələr aşağıdakı şəkildə qarşılaşdırılmışdır.Fərd tələffüzü : *Bir infan Haqden guilen derdlere mihnetlere adjilere fabr edub chukrini artdirise Tanrının qhas qouli der.* Xalq tələffüzü: *Bir infah Haqden guilen derdlere, mihnetlere, adjelere fabr edib chukrunu artdererfa, Tanrenen has qoulou dour.*

1833-cü ildə Parisdə A.Joberin “qrammatika “sı nəşr olunur. Türk dilinin qrammatikasına həsr olunmuş bu əsər üç bölmədən ibarətdir. Əsərin girişində A.Joberin dövründəki Türk əlifbası və kitabın sonunda isə hər hərfə aid cümlələr verilmişdir. Burada ismin halları “*eşitlik və vasita halı*” da izah olunmuşdur. İsmnin hallarına aid cümlələr həm latın, həm də ərəb əlifbası ilə verilmişdir. Bu da ona imkan vermişdir ki, sözün imlası ilə tələffüzü arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirsin. Əsərdə saylar və onlara dair şəkilçilər də izah olunmuşdur. Kitabda feilə daha geniş yer verilmişdir. Əsərin sonunda cümlədən bəhs olunur. Sonda dialoq və lügətin, atalar sözləri və mətnə aid misalların verilməsi əsərin dəyərini daha da artırmışdır. Əsərdə ahəng qanunu ilə bağlı misallar da vardır (2, 36).

V. Redhuz qrammatikası Fransızca yazılmış bir Türk dili kitabı olmaqla geniş şöhrət qazanmışdır (5). Bu əsər əsas etibarilə “Yazı, Etimologiya, Söz yaradıcılığı hissəsindən ibarətdir. Əsərdə ərəb əlifbası ilə yazılan sözlər təmənilə hərəkələrlə və bəzilərinin latın əlifbası ilə qarşıqları da verilmişdir. Buna görə də əsər həmin dövrün fonoloji, morfonoloji və morfologiyası haqqında geniş məlumatlar verir. V.Redhuzun əsərində ərəb hərfləri ilə qəlibləşən imlaya görə, yazılan Türkcə sözlərin Latın əlifbası ilə yazıldığından danışığa təsiri hiss olunur. Bununla bir daha

XIX yüzilin ortalarında dildə bir çox elementlərin dəyişdiyini, amma bunların yazıya çox da təsir etmədiyi aydın ifadə edilmişdir (2, 37).

Lüğətçilik: Fransada türkoloji fikrin inkişafının bir istiqaməti də lüğətçilik idi. Onların çox mühüm olanlarını nəzərdən keçirək. Fransız Türkoloqu B.Meynard türkcə, Ərəbcə və farsca öyrənmiş, Fransa Xarici işlər Nazirliyində vəzifədə olmuşdur. 1854-cü ildə İrana gedən B. Meynard Tehranda tərcüməçi işləmiş və 1863-cü ildə Parisdə Şərq Dillər Məktəbində L.Düböksun yerinə Türk dili professorluğuna seçilmişdir. 1876-cı ildə Fransada Farsca professorluğa gətirilən Barbier de Meynard 1898-ci ildə Şərq Dilləri məktəbi müdürlüyünə yüksəlmişdir.

Barbier de Meynard, Yaxın Şərq ölkələrinə, xüsusilə İrana aid olan bir çox mətnlərin tərcüməsini dərc etmişdir. Türkologiya elmi sahəsində *“Supplément aux dictionnaires publiés jusqu'à ce jour renferment les mots d'origine turque et les mots arabes et persans employés en osmanli avec leur signification particulière...”* (Paris 1881-1886,) adlı lüğəti ona böyük şöhrət gətirir. Barbier de Meynard, bu lüğətdə Ahmet Vakıf Paşanın *“Lehçe-i Osmanı”* adlı lüğətindən və Türkiyədə otuz il qalan misyoner Atoine Arcere-in Parisdə “Bibliothèque Nationale”də saxlanan Fransızca-Türkcə lüğətindən də dəyərənmişdir.

Digər lüğətçi B.Xavyer Fransada leksikoqrafiya sahəsində böyük işlər görmüşdür; səfirlik işçiləri, tacir, turist və dənizçilər üçün vəsaitlər hazırlamışdır. O, lüğətçi olaraq *“Vocabulaire français - turc”* (Paris 1829-1831.); *“Le guide de la conversation en Français et un Turc”* (Paris 1839) adlı lüğətlər hazırlamışdır. Daha sonra J.D.Kiefferlə birlikdə *“Dictionnaire turc-français a l'usage des agents diplomatiques et consulaires, des commerçants”* (Paris 1835-1837) adlı bir lüğət hazırlamağa başlamış və Bianchi tərəfindən tamamlanmışdır. Bilanşinin *“Dictionnaire français-turc”* (Paris 1843-1846) başlıqlı lüğəti A. Handjerinin *“Dictionnaire français-arabe-oersan et turc”* başlıqlı lüğətinin qısa variantıdır. Bilanşi, 1863-cü ildə L.Düböksün ölümündən sonra Parisdə mövcud olan Şərq Dilləri Məktəbi Türkcə professorluğuna namizəd göstərilə də, seçkidə C.A.Babier de Meynard keçmişdir (4, 105).

Cığatay dillərinə aid tədqiqatlar: Orta Asiya türklərinin dillərinin, xüsusilə cığatay dilinin öyrənməsi sahəsində Quatremere Etyennin böyük xidmətləri vardır. E.Quatremere ixtisasca ərəb və fars dili üzrə mütəxəsis olsa da, sonradan türk dili ilə də məşğul olmuşdur. Müasiri olduğu bəzi fransız türkoloqlarından fərqli olaraq, Orta Asiya, Cığatay türklərinin dili ilə də məşğul olmuşdur. Onun *“Chrestomathike en turk oriental”* (1841) əsəri ilə Qərbi Avropada Cığatay dilinin öyrənilməsinin başlanğıcını qoymuşdur və onun ardınca bu işi fransada A.J.B.Pavet de Kurtel davam etdirmişdir (4, 262).

P.Kurtel fransız türkoloqu və şərq dilləri mütəxəssisidir. Parisdə Şərq Dilləri məktəbi *“Ecole des langues orientales”*da oxumuşdur. P.Kurtel 1855-ci ildə *“College de France”*da Türk dili professorluğuna qədər yüksəlmişdir. Türkcədən Fransızcaya bir sıra tərcümələr etmişdir. Nümunə olaraq, Kamal Paşazadənin tarixindən bir hissəni fransız dilinə tərcümə etmişdir (*“Histoire de la Campagne de Mohacz”*). Ancaq P. Kurtel yalnız Osmanlı Türkcəsi ilə kifayətlənməmiş, Cığataycaya aid əsərlərlə də məşğul olmuşdur. Baburun xatirələrini Fransızcaya tərcümə etdiyi kimi (*“Les Mmoires du Sultan Baber”*. 1871) böyük bir Cığatayca lüğət də hazırlamışdır. (*“Dictionnaire turk-oriental, destiné à faciliter la lecture des ouvrages de Baber, d'Aboul-Gazi et de Mir-Ali-Chir-Nevai”* Paris 1870). Babur, Ebulgazi Bahadır xan və Əlişir Nəvai kimi yazıçı və şairlərin əsərlərinə əsaslanan bu lüğət dəyərini bu günə qədər itirməmişdir. Cığatayca sözlər yalnız ərəb hərfləri ilə göstərilmişdir və onda bir sıra yanlışlıqlar vardır. Bu cür yanlış nümunələr sonra yazılan bütün Cığatayca lüğətlərdə nəzərə çarpır.

Fransada türkologiyanın inkişafında Pavet de Kurtel xüsusi bir yer tutmuşdur. Onun yazmış olduğu Cığatayca lüğətdən W.Radloff da bəhrələnmişdir (4, 245).

Fransız Sinologu, ixtisasca botanik olan R.J.Abel çincə öyrənmiş, “1811-ci ildə *“Essai sur la langue et la litterature chinoises”* adlı bir əsər yazmışdır. Fransada sinologiya sahəsində yeni bir yol açan Remusat, 1814-cü ildə *“Collage de Franceta”* professorluğuna qalxdığı kimi, 1816-cı ildə *“Academie des inscriptions et belles-letters”* namizədliyinə seçilmişdir. Nəhayət, 1824-cü ildə *“Bibliothèque royale”* şərq yazmaları konservatoriyasına gətirilmişdir. Remusat 1822-ci ildə Parsdə *“Asiatik”* dərnəyini təsis etmişdir. Bu dərnək Avropada Şərq dillərinə aid

araşdırmalarının inkişafında böyük bir rol oynamışdır. Remusatın “*Eléments de la grammaire chinoise*” (1822), “*Melanges asiatiques*” (1825), “*Nouveaux melanges asiatiques*” (1828) bir sıra əsərləri də onu məcmuəsində dərc edilmişdir. Remusat Türkologiya sahəsində “*Recherches sur les langues tartares*” (1820) adlı əsəri ilə tanınmışdır (4, 283).

Fransadan kənar fəaliyyət göstərən fransız türkoloqlar: Fransız mənşəli isveç, D. Danyel Piterburqda “İngilis yaradıcılıq evin”də işləmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının mühüm nümayəndəsi seçilmişdir “*Vocabulaire comparatif des langues orientales ve Comparative Vocabulaire of the Eastern Languages*” başlığı altında lüğət müəlifli olaraq tanınmışdır. Ancaq, bu lüğətin mətnin üzrə sağlam bir məlumat əldə edilməmişdir (4, 152).

D.J.Pierre Fransız mənşəli Rus türkoloqudur. Kazan Universitetində şərq ədəbiyyatı namizədi adını almış, Orenburg hərbi məktəbində ərəb və fars dilləri müəllimi işləmiş və tərcüməçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Türk dillərini və məişətini öyrənməyə çox zəhmət sərf etmişdir. 1834-cü ildə Buxaraya göndərilən Desmeson 1835-ci ildə geri qayıtmışdır. Bundan sonra Rusiya Xarici İşlər Nazirliyində işləmiş, Şərq Dilləri fakültəsində türk və fars dili dərslərini tədris etmişdir. Eləcə də uzun müddət Asiya departamentində tərcüməçi olaraq işləmişdir.

D. Pyer türkologiya sahəsində Ebülgazi Bahadır Xanın “*Şecere-i Türki*” adlı əsərinin Fransızca tərcüməsi ilə tanınmışdır (*Histoire des Mogols et des Tatars par Aboul-Ghazi Behadour Khan, publiee, traduite et annotée par le Baron Desmaisons. I.Texte St. Peterburg 1871; II. Traduction. St. Peterburg 1874; yeni nəşr.1970*)

Desmeson böyük bir Türkcə-Fransızca lüğət də yazmışdır. Bu lüğət yazıcının ölümündən sonra dərc olunmuşdur (“*Dictionnaire persan-français par le Baron Jean Jacques Pierre Desmaisons*”, publié par ses neveux. 1-4, Rome 1908-1914) (4, 138).

ƏDƏBİYYAT

1. avdet.org/node/1319
2. Dr.Yavuz Karatallıoğlu. Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları 2011.
3. Gümüşkılıç M. Vigüyerin “Eléments de la langue Turque” Türk Dilinin qaydaları adlı əsərinin Ses uyumları bakımından incelenmesi: İstanbul Ün Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, 1992.
4. Türklük bilimi sözlüğü. Prof. Dr. Hasan Eren. Ankara 1998.
5. V.Redhouse grammaire raisonnee de la langue Ottomane. Paris. 1846
6. Viguiet M. Eléments de la langue turque ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur developpement, Constantinople 1790.

Summary

The article "Development of Turkological mindset in France in XVI-XVIII centuries," describes the process of establishment of Turkological mindset at the time. The paper highlights various dimensions of Turkological mindset and studies the works of famous Turkish scientists who worked in this science field and provides some interesting facts about their life and work. In conclusion the history of Turkological mindset in France is so deep that Turkology history serves a political purpose.

Keywords: France, specialist in Turkic philology, missionary training, vocabulary, grammar.

Zülfüyyə İsmayil, fil.ü.f.d., dos.
Rəşad Zülfüqarov, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Naxçıvan Bölməsi

I TÜRKOLOJİ QURULTAYDAKI DİL MƏSƏLƏLƏRİNİN C.MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA ƏKSI

Ümummillə lider Heydər Əliyev 1926-cı ildə Bakıda Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay çağırılmasını “Türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyətli hadisə” kimi dəyərləndirmişdir. XXI əsrdə müstəqil Azərbaycan Respublikası hüquqi, demokratik, dünyəvi milli-mənəvi dəyərlərini çağdaş beynəlxalq aləmə inteqrasiya etmək yolunda inamlı addımlar atmaqdadır. Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik prinsipləri içərisində prioritet təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsi və ümumbəşəri dəyərlərə inteqrasiya olunması yolunda mühüm tarixi-siyasi addım sayılan Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 18 fevral 2016-cı il Sərəncamı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Üstündən 90 il keçən Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan ədəbi dilinin əsasən 3 məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdı: əlifba, orfoqrafiya və terminologiya məsələləri. Professor R.Məhərrəmov bu məqsədlə yazırdı ki, Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ədəbi dilin yazısında əsaslı dəyişiklik etmək, ədəbi dilin yeni əlifbasını düzəltmək, yazıdan ərəb əlifbasını çıxarmaq Azərbaycan ictimai fikri qarşısında çox mühüm bir məsələ kimi durdu. 1920-1929-cu illərdə ədəbi dilin digər məsələlərinə nisbətən əlifba məsələsi çox müzakirə edilmişdir (4, 8). Bu da təbiidir, çünki əlifba məsələsi həll olunmayınca, ədəbi dilin digər məsələlərini düzgün həll etmək, ana dilinin tədrisini qaydaya salmaq mümkün olmurdu. Professor T.Hacıyev isə belə qeyd edir: “Ümumiyyətlə, heç bir xalqda və heç bir zamanda dil məsələsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii və bədii-publisist ədəbiyyatında olduğu qədər bədii fikri məşğul etməmişdir” (3, 85). Xüsusilə, XX əsrin və Yaxın Şərqi ən böyük simalarından olan C.Məmmədquluzadənin ümumi yaradıcılığında Ana dili məsələsi əsas xətt kimi keçir.

Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai xadimi, maarifçi, pedaqoq, görkəmli publisist, nəşir, tənqidi realist ədəbi cərəyanının bayraqdarı, ilk mənşüm və alleqorik dram əsərinin müəllifi, dramaturgiyanın nəhəng simalarından biri, yeni tipli ictimai satiranın yaradıcısı, bütün dünyada məşhur olan yeni üslublu “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşiri və molla-nəsrəddinçilərin ağsaqqalı, milli mücadilə ədəbiyyatımızın sərkərdəsi böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) irsində və fəaliyyətində mənsub olduğu xalqın ana dilinin qorunması, onun savadlanması və yeni tipli əlifbanın yaradılması məsələsi başlıca yer tutur. Təsədüfi deyil ki, böyük azərbaycançı ədib Mirzə Cəlil Azərbaycan ədəbiyyatında həm də ana dilinin təəssübkeşi kimi tanınır.

Qeyd olunduğu kimi Azərbaycan xalqının mədəni tərəqqisində, milli oyanışında, maariflənməsində əvəzsiz xidmətləri olan Cəlil Məmmədquluzadəni Birinci Türkoloji Qurultayda da geniş müzakirə obyektinə olan Azərbaycan ədəbi dilinin əsasən əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və digər məsələləri daha çox narahat edirdi. Məlumdur ki, həmin dövrdə yeni əlifba yaratmaq və ya ərəb əlifbasını Azərbaycan (və digər türk xalqlarının) dilinin səs sistemində uyğunlaşdırmaq ictimai fikir qarşısında çox mühüm bir məsələ kimi dururdu. Bu baxımdan, Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu, ana dilinin böyük təəssübkeşi və mücahidi, yeni əlifba mücadiləçisi və islahatçısı Cəlil Məmmədquluzadənin “Ana dili”, “Dil”, “Lisan bəlası” və digər əsərləri milli-mənəvi dəyərlərimizin əsas atributu olan ana dilinin saflığının qorunması uğrunda mübarizəsinin və onun ictimai mahiyyətinin dərk olunması nəticəsində qələmə alınmışdır. Onun ədəbi yaradıcılığında bu problem xüsusi mahiyyət qazanır, daha doğrusu, 1920-ci ildə yazılan “Anamın kitabı” əsərində azərbaycanşünaslıq donuna girir və onun mahiyyətinə çevrilir. M.Cəlil bu dövrdə Azərbaycan ictimai reallığında müşahidə etdiklərini obrazlar üzrə paylaşmış, bu barədəki mövqeyini obrazların dili ilə demişdir. “Anamın kitabı” əsərində Ana dilimizə zərərli təsir mənbələri çox ustalıqla, bədii yolla ifadə edilmişdir. Prof. T.Hacıyev bu xüsusda yazır: “Ədəbi dilin saflığını korlayanlar vahid

mənbə üzərində dayanmır, üç ada ayrılırlar, bir qrup ərəb-fars mənbəyinə, ikinci qrup-türk osmanlı, üçüncü qrup isə rus-Avropa dillərinə meyl edirdilər” (3, 85).

Ədibin yaradıcılığında ədəbi dilin digər məsələlərinə nisbətən əlifba məsələsi daha çox yer almışdır. Bu da təbiidir, çünki əlifba məsələsi həll olunmayınca, ədəbi dilin digər məsələlərini düzgün həll etmək, ana dilinin tədrisini qaydaya salmaq mümkün olmazdı. Ədibin böyük arzusu olan xalqın kütləvi savadlanması və milli oyanışı məsələsi məhz hamı üçün yazılması asan olan yeni əlifbanın yaradılması zərurətinə dayanırdı. Elə yazıçının “Kürk”, “Nöqtələr”, “Molla Nəsrəddin”, “Ərəb əlifbası”, “Behişt əlifbası” əsərindəki əsas qayəsi də odur ki, bu əlifba ədəbi dilimizin sözlərinin, xüsusilə ərəb-fars sözlərinin yazılışının ərəb və fars dilləri orfoqrafiyasında olduğu kimi saxlanılmasına səbəb olmuş, beləliklə də, sözlərin yazılışı və deyilişi arasında böyük fərq doğurmuş, Azərbaycan dilində düzgün yazmaq və oxumaq işini çətinləşdirmiş, kütləvi ünsiyyət və ictimai əlaqə işini həll etməyə müvəffəq ola bilməmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1926-cı ilin mart ayında “Molla Nəsrəddin” jurnalının №9 seriyasında “Ölmək ölməkdir, xırıldamağa nə var” epigrafi ilə başlayan “X” hərfi” adlı məqaləsini “Mozalan” imzası ilə yazır. Bu məqalə həmin ildə Bakıda keçiriləcək I Türkoloji Qurultaya həsr olunmuşdur. Bu məqalənin məğzi onsuz da məqalənin adında öz əksinin tapmışdır. “X” hərfini əlifbada saxlanıb, saxlanmayacağı məsələsindən irəli gələn narahatlığının qocaman müəllim dostunun dialoqu ilə mübahisə məxrəcinə gətirir. Həmin Türkoloji Qurultayda da bu məsələnin gündəmə gələcəyini və nigarançılığını belə dilə gətirir: “Ola bilər ki, həmin qurultay “X” hərfini türk hərfinin içindən bilmərrə çıxardıb tullaya” (11, 380). Klassik ədəbiyyatı dərinədən bilən qocaman müəllim “X” hərfinin əlifbadan uzaqlaşması fikrindən bərk məyus olur. Və bütün “x” hərfi olan sözlərdə “q” hərfini işlətmək ağıllıdır. Sadəcə, ərəb və fars mənşəli sözlərdə “x” hərfi işlənir dilimizdə ümumişləklilik hüququ qazanmış xoruz, xiyar, xəbər və qeyri sözlərimiz var ki, bu sözlərdə “x” hərfinin əvəzinə “q” hərfini işlətmək olmaz.

Xarakteri bir az da baməzə olan müəllim hər hansı yolla olursa olsun qurultaya getmək üçün yol axtaracağını və həmin qurultayda “x” hərfini əlifbadan çıxartmaq fikrinə düşənləri ələ salaraq inandıracağına and içir və “... elə ki, gördüm bəli, söhbət o yerə gəlib çıxdı ki, guya türk dilində “x” səsi yoxdur, onda mən özümü yatmışa oxşadıb, başlayacağam xoruldamağa. Məclisə səs düşəcək ki, ədə, o xoruldayan kimdir? Yanımdakı adamlar deyəcək ki, burda qocaman bir müəllimi yuxu tutub, yatıbdı. Onda mən birdən gözümlü açıb, qurultay üzvlərinə deyəcəyəm: Hey, nə deyirdiniz? Türk danışıqında “x” səsi yoxdur. Bəs bu saat mənim xoruldamağımı eşidib, özünüz soruşdunuz ki, burda xoruldayan kimdir?” (11, 381), əgər bu fəndi tutdura bilməsə xırıldayacağını deyir və “indi hünəriniz varsa mənim xırıldamağıma “qırıldamaq” deyiniz görüm” (11, 381).

C.Məmmədquluzadə “X” hərfi”, “Yeni əlifba nə istəyir”, “Yeni əlifba komitəsinin görmüş və görəcəyi işlər”, “Xala xətrin qalması” və digər məqalələrində yazıda və danışıqda vahid bir qaydanın olmamasının yazıçıların çaş-baş saldığını vurğulayır. Sabit dilçilik nizam-intizamına, riyazi qayda-qanuna tabe olmayan qaydasızlığı və “özbaşınalığı” ifşa edərək “neçə yazıçımız varsa, bir o qədər də yazı qaydamız var”, - deyirdi. Ədib yazı zamanı yaranmış qaydasızlığı aradan qaldırmaq üçün müxtəlif prinsiplər müəyyənləşdirirdi. “Belə ki, bu əlifba ədəbi dilimizin sözlərinin, xüsusilə ərəb-fars sözlərinin yazılışının ərəb və fars dilləri orfoqrafiyasında olduğu kimi saxlanılmasına səbəb olmuş, beləliklə də, sözlərin yazılışı və deyilişi arasında böyük fərq doğurmuş, Azərbaycan dilində düzgün yazmaq və oxumaq işini çətinləşdirmişdir” (2, s.19). Azərbaycan dili imlası 20-ci illərdə daha da pərakəndə şəkllə düşür; ikiəlifbalılıq şəraitində bu, təbii idi. Bir tərəfdən, ərəb qrafikalı yazımız inqilabdan əvvəlki qarışıq nizamını davam etdirir, o biri tərəfdən, latın qrafikalı əlifbada yazı özünü qaydaya sala bilmir (1, 262). Bu qaydasızlıq bir sıra ağızlara aid canlı nitqin eynilə yazıda əks olunması, ərəb qrafikalı yazının üzünün köçürülməsi və s. ilə əlaqədar bir müddət davam etmişdir. 1920-ci illərin imlası və fonetikasi o dövrün tarixi imlası və tarixi fonetikasi idi. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin orfoqrafiya tarixində 1920-1930-cu illər xüsusi bir yer tutur.

Cəlil Məmmədquluzadənin C. imzası ilə “Yeni yol” qəzetində çap etdirdiyi “Yeni əlifba nə istəyir” məqaləsində yazıda və danışıqda vahid bir qaydanın olmamasının yazıçıların çaş-baş saldığını vurğulayır. Sabit dilçilik nizam-intizamına, riyazi qayda-qanuna tabe olmayan dil qayda və

qanunlarının olmamasını, açıq məntiqlə qaydasızlığı və “özbaşınalığı” ifşa edərək “Neçə yazıçımız varsa bir o qədər də yazı qaydamız var” - deyirdi. Yazı zamanı yaranmış qaydasızlığı aradan qaldırmaq üçün 4 prinsip müəyyənləşdirir.

Ədib bir kəlməsinin dəyişilməsi nəticəsində yazıda baş verən fəsdlərə nümunə olaraq göstərir ki, *oluram, alıram, aluram, almıram, olmuram, olmayıram, almayıram, almadım, olmadım, ölmədim, almaçağam, ölməyəcəyəm, almayacağam, ölməgəm, alınmışdır, alınmışdır, alınarsa, almar sə, alunur sə, alunurse* (11, 372). Müəllif fikirlərini əsaslandırmaq üçün “odun” kəlməsini də dəyişdirdik də yenə o halların baş verdiyini nümunələrlə sübut edərək qeyd edir ki, “yeni əlifba hökm edir ki, yazıda bu qarışıqlıqlara axır verilsin, çünki bu əlifbada dilimizdə olan səslərin hamısı vardır” (11, 372).

Bəllidir ki, heç bir dil sabit qalmır. Zaman irəliyə gedir. Elm və texnika inkişaf edir və digər dillərdən hər bir dil yeni söz alır. Maarifpərvər və uzaqgörən yazıçı qələm dostlarının həmin “özgə millətlərdən aldığı kəlmələri türkləşdirə bilmirlər, çünki ərəb əlifbası bu işə mane olur” fikrini ikinci hal kimi müəyyənləşdirir. Məsələn: *nəmaz, kol, kolof, kələft, bolbol* və yüzlərcə belə kəlmələri türkün tələffüz etdiyi *namaz, qul, külfət, bol-bol* kimi yazı bilmirdi. “Çünki belə yazanlara “savadsız” deyirdilər” (11, 372). Onun fikrinə görə yeni əlifba bu kimi kəlmələri həm türkləşdirməyə imkan verir, həm də məcbur edir.

Çaşqınlıq yaradan üçüncü hal kimi tələffüz məsələsini də gündəmə gətirir. Dilçilik elminin ədəbi dilinin tələffüz normalarından və qayda-qanunlarından bəhs edən bir bölməsi olan orfoepiya da Cəlil Məmmədquluzadəni narahat edən və düşündürən ən aktual məsələrdən biri idi. Məlum olduğu kimi o dövrdə orfoqrafiya qaydalarındakı qaydasızlıq özünü orfoepiyada da göstərirdi. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin müəyyən qrupu yazıldığı kimi tələffüz edilmədiyini kimi, əksinə, deyildiyi kimi də yazılır prinsipi həmin məqalənin “üçüncü hal”ında müəyyən qaydaya riayət olunmaması “böyük pozğunluq salırdı” (11, 372). Məsələn: *məhəbbət* kəlməsi *məhəbbət, mühəbbət, mühibbət, möhübbət* kimi tələffüz olunurdu. “Yeni əlifba bu kimi kəlmələrin doğru tələffüzünü tapıb bir cür yazılmasını və bir cür söylənməsini bərk-bərk-istəyir” (11, 372).

Məqalədə “dördüncü hal” ərəb və fars dillərindən olduğu kimi dilimizdə işlənən izafət tərkiblərinə həsr olunur. Müəllif yazıçılarımızın “*cesmani tərbiyə*”, “*əzabi şadiq*”, “*vəzifeyi mədəniyyə*”, “*odabeye əsar*” və digər bu qəbildən olan tərkiblərin *əvazinə cisim tərbiyəsi, şiddətli əzab, mədəniyyət vəzifəsi, əsr-ərbək ədibləri* və s. birinci və ikinci növ ismi birləşmələrin işlənməsinə tərəfdar olaraq “biz ərəb və fars kəlmələrinə, şivələrinə, tərkiblərinə elə alışmışıq ki, öz dilimizin gözəl qanunlarını və qaydalarını o tərkiblərə tabe edib öldürürük” (11, 372). Ədib yeni əlifbanın xalqın düşünən beyinlərindən nə istədiyini qısaca bu dörd halla müəyyənləşdirir və “əcnəbi qaydalar dilimizdən büsbütün atılsın, dilimiz azad olub təmizlənsin və dirilsin” şüarı ilə bütün yazıçı və şairləri, bütövlükdə qələm əhlini bu şüar ətrafında birləşməyə çağırır və dilimizin saflığı uğrundakı mübarizəsində silahdaşlarından kömək istəyir.

Yazıçını düşündürən digər mühüm məsələlərdən biri də imla məsələsi idi. Həm əlifba, həm də imla məsələsi bir-birilə sıx şəkildə əlaqədardır. Ərəb əlifbasından istifadə edildiyi dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin imla qaydaları qeyri-sabitliyi, prinsipsizliyi ilə nəzəri cəlb edirdi. Bu sahədə düzgün qaydalar, prinsiplər hazırlanmaması, ana dilinin qrammatikasının hələ lazımınca işlənməməsi məsələsini yazıçı “Sirkə” adlı hekayəsində dörd ədibin mübahisəsi zəminində gündəmə gətirərək belə yazır: “Əhməd Fitrət bir qədər ucadan dedi: - Balıx nədi? Balıx, bax bu yediyimiz heyvanın adıdır ... Ay mənim əziz qardaşlarım, axır bir mənə deyim görüm, axır hər bir dilin bir qanunu var, axır bizim türk dilinin də bir qanunu var, ya yox? Məlumdur ki, biz türk milləti necə ki, hər bir işdə geri qalmışıq, dil bərsində də habelə, nə bir qanun tanıyıyıq, nə də bir ahəngə tabe oluruq, elə başımızı aşağı salıb Kabla Məhəmməd Cəfər və Fatma xalalar kimi deyirik, elə ata-babalarımız deyən kimi biz də gərək balığa, balıx deyək” (11, 255). Mirzə Cəlil ana dili qrammatikasının işlənməsinə, onun elmi əsaslar üzrə qurulmasına çalışırdı. O, nəzərə çatdırırdı ki, ana dilinin qrammatikası hələ lazımınca işlənməmişdir. Buna görə də hər kəs istədiyi kimi danışır, hər kəs istədiyi kimi yazır.

Molla Nəsrəddin imzası ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalı 40-cı sayında “Dərs kitablarımız” adlı məqalədə Maarif Komissarlığında fəaliyyət göstərən nəşriyyat şöbəsinin icazəsi ilə çap oluna

“Üçüncü il” adlı dərs kitabı haqqında tənqid və iradlarını yazır. Müəllif bu məqalədə həmin kitabın yetişməkdə olan gənc nəslin təlim-təربiyəsində heç bir müstəsna xidmətə layiq olmadığını qeyd edir və dilinin bizim dil ilə heç bir əlaqəsinin olmadığını nümunələrlə göstərir. Kitabda verilmiş mətnlərin, şeir parçalarının “çürük, məzmunu çürük, dili çürük, məsləki çürük. Əgər bu kitabı yazan mərhum müəllimimiz kitabını bu şəkildə meydana qoyubsa, bu iş onun öz şəxsi işidir, onun ağı belə kəsib” – deyir. “Amma təəccüb burasındadır ki, indiki əsrimizdə açıq bir ana dilinə möhtac olduğumuz yerdə bir nəfər də mənim kimi bir namərd insafa gəlib dillənmiş və demir ki, a balam, bu ərəb dili behiştə gedənlər üçün lazımdır; çünki, ağayi-məcilisi əleyhürrəmə buyururlar ki, behişt əhli ərəb dili, cəhənnəm əhli məcus dili danışır. Aman gönüdü, nə dili olur olsun, - qoy məcus dili olsun, - ancaq oxuyub qanmalı olsun” (11, 375-376). Müəllif bəzi dərs vəsaitlərinin, ələlxüsus da ana dili dərslərinin milli ruhda, anlaşılıqlı, sadə, təmiz ana dilində yazılmasını təkidlə gündəmə gətirir. Köhnə fikirlə, məqsədi-məramı anlaşılmayan, heç bir milli mənsubluğa xidmət etməyən kitabların istifadədən qaldırılmasını və yeni məzmunlu, milli mənafeyə xidmət edən, azərbaycançılıq ideologiyası hər kəlməsində bəlli olan, bütün ruhu ilə bizə xas olan dərs kitablarının yazılmasının tərəfdarıdır. Burdan belə nəticə çıxarmaq olur ki, coxcəhətli fəaliyyət dairəsinə malik olan C.Məmmədquluzadə ana dilində aparılan təlimin ictimai-pedaqoji əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmiş, Azərbaycan məktəblərinin ana dilində olmasını, ana dilində tədrisin yaxşılaşdırılmasını dövlətdən qəti tələb etmişdir. dilin saflığı, zənginliyin, ədəbi dilin yaradılması uğrunda mübarizə aparmış, nəzəri fikirlərin həyata keçirilməsi üçün bütün fəaliyyəti boyu inamla, dönmədən əməli iş görmüşdür.

Cəlil Məmmədquluzadənin bu silsilədən olan məqalələrindən biri də “Yeni yol” qəzetində “İmzasız” imzası ilə çap etdirdiyi “Yeni əlifba komitəsinin görmüş və görəcəyi işlər” məqaləsidir. Bu məqalə “Yeni Türk Əlifba Komitəsi”nin beş aylıq fəaliyyətinin hesabatına həsr olunub ki, bunlar da 8 bənddə öz əksini tapır. Məqalədən də aydın təsəvvür yaranır ki, bu komitə öz dövründə mühüm işlər görməsinə, sıralarını günü-gündən möhkəmlətməsinə baxmayaraq, cürbəcür maneələrlə də qarşılaşır “fəqət nə olursa-olsun, komitəmiz getdiyi yoldan dönməyəcək və məqsədinə yetişincə daha böyük bir əzm ilə irəliləyəcək” (11, 374) – deyib daha da əzmkarlıqla çalışır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının №11 sayında “Cırcırma” imzası ilə 1926-cı ilin mart ayında nəşr olunan “Ərəb əlifbası” adlı məqalə ərəb əlifbası tərəfdarlarına cavabən yazılmışdır. Hərtərəfli dünyagörüşünə, hərtərəfli bilik və məlumata sahib olan Mirzə Cəlil XI əsrdən bu yana ərəblərinin özlərinin belə öz əlifbalarında islahat aparmaq haqqında fikirlərinin qısa xülasəsini kiçik həcmli bu məqalədə tutarlı faktlarla verə bilmişdir. Həmçinin həmin ərəfədə ərəb əlifbasının tərəfdarlarına “biz türklər burda əyləşib ərəb əlifbasını tənqid edənlərin qabağına çıxıb, bu tənqidçiləri pisləyirik və başlayırıq ərəb əlifbasının yaxşı tərəflərini üzə çıxarmağa və pis tərəflərini də inkar etməyə. Amma olmazdı ki, bu barədə sahibkarların özlərindən də baxəbər olaq və ərəblərin özlərinin əlifbaları barəsində rəylərini bilək” (11, 381-382) – deyə tövsiyə verir. Məşhur əlifbaçı Mirzə Məhəmmədəli Üveysi, Mirzə Rzaxan Səfir və Mirzə Fətəli Axundovun əlifba inqilabı yolunda çalışmaqlarına və onların bu uğurdakı mübarizələrinə mane olanlara isə cavabı “ləzzət burasındadır ki, ərəblər də bir vaxt bu cızma-qaranı bilmərrə buraxıb, adam əlifbasını qəbul edələr. ... o vaxt pislik hamısı bizə qalacaq” (11, 383).

Sonda ümumiləşdirilmiş nəticə olaraq qeyd edək ki, onun əsərlərinin sadə ana dilində yazılmasından tutmuş ana dilinin müxtəlif problemlərinə həsr olunan çoxsaylı məqalələri böyük ədibin ana dilinə qoyduğu ən böyük mənəvi abidələrdən hesab olunur. Ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məqaləsi olan “Sizi deyib gəlmişəm” məqaləsindən başlamış “Lisan bəlası”, “Bizim obrazovannılar”, “Abirin və kilab”, “Şirin rusi danışan”, “Ana dili”, “Dil”, “Bismilla xiragima nırragim”, “Əlifba”, “Rus məxrəci”, “İlan-qurbağa”, “Təzə əlifba”, “Latın hürufatı və ingilislər”, “Yeni əlifba nə istəyir?”, “Nöqtələr”, “Behişt əlifbası”, “X” hərfi”, “Ərəb əlifbası” kimi məqalə və felyetonlarında, eləcə də “Anamın kitabı”, “Saqqallı uşaq”, “Sirkə” kimi bədii əsərlərində ana dili və əlifba məsələlərinə aid müxtəlif problemləri öz təbirincə qaldırmış, konkret münasibət və fikir ifadə etmişdir.

C.Məmmədquluzadənin yuxarıda adı çəkilən və ya bu səpkili əsərlərində orfoqrafiyanın əsas prinsipləri, orfoqrafiya və onu qaydalarını təyin etmə imkanları nəzərdən keçirilir. Məqalə və felyetonlarında ayrı-ayrı sözlərin yazılış qaydalarının parametrləri, nitq vahidlərinin mənalı morfoloji hissələrinin verilməsi, qrafik işarələrdən düzgün istifadə, həmin işarələrin seçilməsi, dilin mənalı vahidlərinin düzgün yazılışı, söz birləşməsi və cümlələrin düzgün tərtibi, qanuni şəkllə salınması, qrafik transkripsiya sistemində səsin və ya sözün yazılışı, həmçinin qrammatik işarələr sisteminin qaydaları və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, I Türkoloji Qurultaydan sonra ustad Cəlil Məmmədquluzadəni düşündürən dil məsələlərinin, Azərbaycan ədəbi dilinin mənzərəsi göstərir ki, bu şəraitdə dil siyasəti və dil quruculuğu əvvəlki dövrlərlə müqayisədə intensivləşir, genişlənir. Kəskin mübahisələrlə müşahidə olunan ana dilinin əlifba, imla və termin məsələləri zaman keçdikcə şəffaflaşmağa başlayır, qeyd edilən sahələrdə ana dilinin xeyri üçün xeyli işlər görülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "Azərbaycan" qəz. Bakı: 2009, 6 fevral
2. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı: Maarifi, 1987, 158 s.
3. Hacıyev T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1977, 187 s.
4. Məhərrəmov R.C. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin əlifba, orfoqrafiya və terminologiya məsələləri.-Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Sovet dövrü). III cild. Bakı: Elm, 1982, 123 s.
5. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1989, 235 s.
6. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, I c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
7. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. 4 cildə, II c. Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
8. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. 4 cildə, III c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
9. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, IV c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
10. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
11. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 496 s.

Bəhicə Xocayeva-Mamedova

XALİD SƏİD XOCAYEV VƏ ONUN BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYINA HAZIRLIQ İŞİNDƏ ROLU

Bilindi ki, 1926-cı ildə yer almış Birinci Türkoloji Qurultay tarixi əhəmiyyət daşıyan hadisə olmuşdur. Qurultay türkdilli xalqlarının latın qrafikasına keçmək işi və bu işdə müvəffəqiyyət qazanmaları ilə bağlıdır. Qurultay qabağı Ağamalıoğlu başda olmaqla latın əlifbasına keçməklə əlavə xüsusi Komissiya yaradılmışdır. Bu Komissiyanın uzun sürən və müvəffəqiyyətlə başa çatan işi danılmazdır. Komissiyanın tərkibində başqa üzvlərlə bərabər mənim atam, Xalid Səid Xocayev də var idi. Onun Türkoloji Qurultayına hazırlıq işində və təşkilat baxımından, istərsə də müxtəlif əsərlər yazmaq baxımından əməyi danılmazdır. Buna sübut olaraq Qurultaydan sonra "Yeni Əlifba yollarında..." adlı əsərini göstərmək yerinə düşərdi. Xalid Səid 1937-ci il qurbanlarından olan görkəmli alim-türkoloq, bir çox elmi əsərlərin, o cümlədən XI əsr abidəsi olan Mahmud Qaşqarının "Divani Lügət-it Türk" əsərinin dünyada ilk dəfə məhz Azərbaycan dilinə tərcümə edən müəllifdir. Xalid Səid 12 dilin bilicisi və Füzuli yaradıcılığını mükəmməl bilən bir alim idi. Onun vaxtı ilə tələbələrindən olan professor Əli Sultanlıın sözlərini

yada salmaq yerinə düşərdi: “Füzüliyə aid sualla Çobanzadəyə müraciət etdikdə o, tələbələrini Xalid Səidin yanına göndərərdi”. Xalid Səid Komissiyanın tərkibində bütün türkdilli respublika və ölkələrdə olmuş, yerli rəhbərlik və bütün cəmiyyətin nümayəndələri ilə birlikdə danışıqlarda iştirak etmişdi. Qeyd edim ki, bu məsələ ilə ilgili olaraq o, Tatarıstan, Qazaxstan və Orta Asiya ölkələrində dəfələrlə olmuş, danışıqlar aparmışdı. Onun Bakıda Türkiyə nümayəndələri ilə apardığı heç də asan olmayan söhbətlər onları yeni əlifbaya keçmək haqqında razılığa gətirmişdi. Bunları Qurultaydan sonra, 1928-ci ildə yazdığı “Yeni Əlifba yollarında...” kitabında əks etdirmişdi. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu kitab Azərbaycan ədəbiyyatında ilk səyahətnamə janrında yazılmış əsərdir. Əfsuslar olsun ki, Qurultay iclaslarında Xalid Səidin dörd çıxışları onun tutulması ilə əlaqədar Qurultayın protokollarından çıxarılmışdır. Lakin “Yeni Əlifba yollarında...” kitab Ağamalıoğlu və digər Komissiya üzvləri ilə birlikdə aparılan nəhəng hazırlıq işlərinin buna canlı subutdur. Xalid Səidin bu işdə nə dərəcədə fəal olduğuna bir məqam da subut ola bilər. Qurultaya həsr olunmuş banket məhz onun evində keçirilmişdir. Burada Türk nümayəndələri ilə yanaşı digər Qurultay iştirakçıları da qonaq olmuşdur. Bu qonaqlar arasında Türkiyədən gəlmiş Köpürülüzadə, Əlibəy Hüseynzadə və bir çox başqa qonaqlar da var idi. Demək lazımdır ki, bu banket haqqında Azərbaycanın ilk qadın rejissoru olmuş Gəmər Salamzadə öz xatirə mövzulu kitabında yazmışdır. Anam Sitarə xanım da tez-tez bu banket haqqında mənimlə bölüşərdi. Qurultaydan sonra Xalid Səid Qurultayın qərarlarını həyata keçirmək işləri ilə yanaşı öz elmi fəaliyyətini davam etdirirdi. Bu fəaliyyətin zirvəsi isə digər əsərlərlə yanaşı 2000 səhifəlik iri miqyaslı Mahmud Qaşqarının “Divani Lüğət-it Türk” əsərinin Azərbaycan dilinə izahatlı tərcüməsi olmuşdur. NKVD tərəfindən tutulan zaman müsadirə olmuş bu əsər indiyə gədər tapılıb üzə çıxarılmamışdır. Bu halda Azərbaycan bu məsələdə tarixdə birinci olduğu ilə fəxr edə bilərdi. Beləliklə, birinci Türkoloji Qurultayın 90-cı il dönümünün geyd edilməsi, Azərbaycanın və bütün Türk dünyasının ictimai həyatında əhəmiyyətli bir hadisə kimi giymətlidir. Bu təbii yeni əlifbaya keçid işində fəaliyyət göstərən şəxsləri bir daha yad etmək imkanını da yaradır.

BÖLMƏ 2

ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA

Əbülfəz Quliyev, AMEA-nın müxbir üzvü
Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLININ ƏLİFBA LAYİHƏLƏRİ

Görkəmli Azərbaycan maarifçi-publisisti Məhəmmədəğa Şahtaxtli mənalı ömrünün böyük bir hissəsini xalqımızın maariflənməsi işinə həsr etmişdir. O, Avropada hələ XIX əsrin sonlarında Almanyanın Leypsiq şəhərində və Fransanın paytaxtı Paris şəhərində mükəmməl dilçilik təhsili almış, sanballı şərqşünas kimi yetişmişdir. Məhəmmədəğa Şahtaxtli bu məsələ haqqında hələ 1902-ci ildə çap etdirdiyi kitabçada qeyd edirdi ki, o, Parisdə yaşayarkən ümumi fonetika mütəxəssisi prof. Pavel Passininin başçılıq etdiyi Beynəlxalq Fonetika cəmiyyətinin həqiqi üzvü olmuş, cəmiyyətin bütün tədbirlərində fəal iştirak etmişdir. Bu cəmiyyətin bütün Avropa ölkələrini təmsil edən filoloq üzvləri vahid fonetik yazı üzərində çalışır və məqalələrini cəmiyyətin elmi orqanı olan «Maitre Fonetike» jurnalında nəşr etdirirdilər (1, s. 412). Bu orqandakı məqalələri ilə həmin filoloqlar orfoqrafik yazıdan fərqli olan latın əlifbası əsasında fonetik yazı düzəldir və onu populyarlaşdırmağa çalışırdılar. Bu mühit gələcəyin dilçi aliminə böyük müsbət təsir göstərmiş və onu müsəlman dünyasında maariflənmə, oxuyub yazmaq işində xeyli çətinlik törədən ərəb əlifbasını islah etməyə, ümumi fonetik yazı hazırlamağa təşviq etmişdi. Beləliklə, o, Şərqdə böyük dramaturq, filosof və maarifçi M. F. Axundzadənin ən birinci xələfi, onun əlifba islahatının davamçısı kimi tanınmışdır.

Onu da qeyd edək ki, XIX əsrdə Fransa maarifçiliyi Avropa mədəniyyətinin önündə gedirdi və elə ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişdirilməsi ideyası da XIX əsrin əvvəllərində yaşamış fransız səyyah və maarifçisi K. Volneyə məxsus olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, onun adına M.F.Axundzadənin məqalələrində də təsadüf edilir (2. s. 242). Doğrudur, burada Konstantin Volneydən əsasən bir filosof kimi bəhs edilmişdir.

Son dövrlərdə M. Şahtaxtli irsinə diqqətlərin artırılması Azərbaycan-Fransa ədəbi-elmi əlaqələrinin, Azərbaycanda əlifba fəaliyyətinin tarixinin öyrənilməsi baxımından da faydalı olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində görkəmli ədəbiyyatşünas Ə. Mirəhmədov M. F. Axundzadə və fransız maarifçisi K. Volney arasındakı ədəbi-elmi əlaqələrə toxunarkən bu məsələdə M. Şahtaxtlinin arxivdə rast gəldiyi çap olunmamış, rus dilində yazılmış “Latın əlifbası işığını müsəlman şərqinə” adlı məqaləsinin əlyazmasının mühüm rol oynamağına işarə etmişdi (55 səhifəlik məqalənin əlyazmasının 20.VIII.1922-ci ildə qələmə alındığı göstərilmişdir).

Ə.Mirəhmədov göstərir ki, XIX əsrdə Avropa və dünya şərqşünaslığının mərkəzlərindən biri olan Parisdə universitet və elmi cəmiyyətlərdə Şərq xalqlarının dilləri, o cümlədən Azərbaycan, türk, fars, ərəb dillərinin qrammatikası, fonetikasi və başqa məsələləri üzərində onlarla dilçilər işləmişlər. Həmin alimlər sırasında sonralar bir jurnalist və dilçi kimi tanınmış “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru M. Şahtaxtinski də olmuşdur. Sorbon Universitetindəki “Asiya fonetikasi cəmiyyəti”nin həqiqi üzvü olan Məhəmmədəğa Şahtaxtinski, bir tərəfdən xarici alimlərin, digər tərəfdən də M. F. Axundzadənin yolu ilə gedərək XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində yeni əlifba yaradılmasına bir sıra cəhdlər etmişdir. Müəllif onu da vurğulayır ki, M. F. Axundzadə yaradıcılığı ilə K. Volney irsi arasındakı əlaqələrə həsr etdiyi həmin məqalənin mövzusunun aydınlaşmasına Məhəmmədəğa Şahtaxtlinin göstərilən əlyazması təkan vermişdir.

Həqiqətən, Məhəmmədəğa Şahtaxtli ilk dəfə bu məqaləsində yeni əlifba hərəkətinin tarixindən bəhs edərkən M. F. Axundzadənin bu sahədə böyük xidmətlərini qeyd etməklə bərabər, fransız şərqşünası K. Volneyin adını xüsusi olaraq göstərmiş və açıq şəkildə yazmışdır: “...müsəlman Şərqini məqsədəuyğun bir əlifba ilə təmin etməyin zəruri olduğu barədə ideyanı ilk dəfə konkret

şəkildə Persopolis xərabelərini təsvir etməklə dünya şöhrəti qazanmış alicənab fransız dövlət xadimi və yazıçısı Volney irəli sürmüşdür”(3. s.15).

Kimdir Konstantin Volney?

K.Volney 1757-ci ildə doğulmuş, Parisdə ali təhsil almış, dövlət işlərində çalışmış, Corc Vaşinqtonla yaxın əlaqələrə malik olmuş və Napoleon Bonapartın ehtiram göstərdiyi fransız dövlət xadimlərindən biri olmuşdur. O, sonralar siyasi fəaliyyətdən çəkilməmiş, qədim Şərq mədəniyyət və tarixinə böyük maraq göstərmiş, Suriya və Misirə bir neçə dəfə səyahət etmiş, burada araşdırma aparmışdır. Onun “Misir və Suriyaya səyahət” və “Xərabelər” əsərləri XIX əsrin sonlarında bir sıra dünya ölkələrində yayılmış, tərəqqipərvər ictimai fikrə müəyyən təsir göstərmişdir. Alim ömrünün sonlarında onu əvvəllər də maraqlandıran dilçilik məsələləri ilə, xüsusilə Şərq dilləri ilə daha intensiv şəkildə məşğul olmuşdur. O, ərəb, fars və türk dillərini daha asan şəkildə öyrənmək məqsədilə latın qrafikası əsasında əlifba tərtib etmişdir. Bu mövzuda o, xüsusi bir əsər də yazıb (*L'alphabet europeen aus langues asiatiques*, Paris, 1819) nəşr etdirmişdir. Bu əsərində Volney bu sahədəki fəaliyyətindən və tədqiqat zamanı əldə etdiyi nəticələrdən bəhs etmiş, fikrini aydınlaşdırmaq üçün bir neçə cədvəl vermişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fransız alimlərindən Silvestr de Sasi və Lanqle onun sisteminin qəbul edilməz olduğunu iddia etmişlər (molotok.ru).

Doğrudur, M. Şahtaxlı yaradıcılığının ilk dövrlərində ərəb əlifbasının islah edilməsinin tərəfdarı olmuşdur. Amma “Şərqi-Rus” qəzetindən sonrakı dövr yaradıcılığında o, artıq latın əlifbasına keçməyin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Bu məsələyə 1914-cü ildə Peterburqda çıxan “Mir islama” jurnalında çap olunan bir məqalədə də işarə edilmişdir: “Bizcə, cənab Şahtaxtinskiyin 5 əlifba layihəsi mövcuddur. Bir çap olunmuş broşürdə o, hər hərfin 4 müxtəlif işarəsini vermişdir. Bu onun “səsli əlifbası”ndan ibarətdir...Lakin cənab Şahtaxtinski bu əlifba layihələrinə müvəqqəti münasibət bəsləmişdir. O, Şərq latın əlifbasına böyük ümid bəsləmişdir”. (4, s. 49). Bundan əlavə, F. Ağazadə də bir məqaləsində onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əlifba layihəsi hazırlamasından, ancaq onun qəbul edilmədiyindən bəhs etməkdədir (5).

Məlumdur ki, böyük maarifçi alim 1918-1922-ci illərdə Bakı şəhərində yaşamışdır. O illərdə Moskva və Peterburqda məskunlaşıb oradakı mərkəzi qəzetlərdə çalışan böyük ədib müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasını ürəkdən alqışlamış və Azərbaycana gəlib hökumətin maarif işlərinə kömək etmək istəmişdir. Bu illərdə Məhəmmədəğa Şahtaxtlinin Azərbaycanda universitet yaradılması istiqamətində layihələr hazırlaması və bu layihələri yuxarı dairələrə təqdim etməsi və bu təhsil ocağının qurucularından biri olaraq ilk azərbaycanlı professor kimi burada çalışması rəsmi sənədlərdə göstərilmişdir (6, s. 29).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Məhəmmədəğa Şahtaxtli əlifba islahatı ilə də geniş şəkildə məşğul olmuşdur. Doğrudur, etiraf etmək lazımdır ki, onun bu sahədəki əsərlərini hələlik əldə edə bilməmişik. Amma F. Ağazadə bir məqaləsində Müsavat hökuməti dövründə onun latın qrafikalı əlifba layihəsi hazırlaması haqqında bizim üçün çox mühüm olan məlumat vermişdir. “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” adlı qiymətli əsərində F. Ağazadə Şərqli yazının tarixindən, əlifbanın yaranmasından, mədəniyyətin inkişafındakı rolundan, ərəb əlifbasının türklər tərəfindən qəbul olunmasından, bu yazının türk dillərinin fonetik sistemini, səs quruluşunu dolğun şəkildə əks etdirə bilməməsindən, bu istiqamətdə meydana çıxan əlifba hərəkətindən, onun nümayəndələrindən ətraflı və yüksək elmi səviyyədə bəhs etmişdir. O, əlifba hərəkətinin tarixində “Məhəmmədəğa dövrünü” xüsusi olaraq qeyd edir və “bu dövrün ən böyük heykəli Məhəmmədəğa cənablarıdır” - deyə bəyan edir(4,s.161). O, “sövti Şərq əlifbası” və “Məhəmməd ağa xətti” layihələrini alimin ərəb əlifbasının islahı sahəsində mühüm xidməti olduğunu qeyd etdikdən sonra, “lakin Qafqaz və Krım qəzetləri Məhəmmədəğanın üstünə dəhşətli tənqidlər yağdıraraq imkan vermədilər ki, məslək sahibi məsləkini axırkı mənzilə kibi yeridə bilsin” - deyə göstərirdi. Daha sonra müəllif əsərin başqa bir yerində qeyd edir ki, Cümhuriyyət dövründə hökumət özü 1919-cu ildə bu işə müdaxilə edib maarif nəzarəti yanında komissiya tərtib etmişdi. Bir neçə şəxs tərtib etdiyi layihə müzakirəyə qoyulmuşdu. Komissiyanın üzvləri Qaplanov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Şahsuvarov, Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndizadə, Mahmud Mahmudbəyov, doktor Qarabəyov, Axund Yusif Talıbzadə, İsa bəy Aşurbəyli idi. 17.06.1919-cu il tarixli iclasda Axund Yusif Talıbzadə təklif

edir ki, latın hurufatını təcrübədən keçirmək üçün bir ilin müddətinə qəbul edilsin. Buna cavab olaraq Mirzə Məcid Qənizadə cənabları etiraz edir ki, bir illik təbdilatın mənası ola bilməz. Əvvəlcə əlifba yaradılmalıdır, sonra məktəb, sonra da təlim üsulu. Bunu deyib Qənizadə cənabları əlifbamızın qüsurlarından bir çoxunu zikr edir. Sair nətiqlər də məsələyə müdaxilə edir. Bir çox danışıqdan sonra “hurufatın reforması zamanı gəlib çatmışdır?” - sualına hamı “çatmışdır”, - deyir. Bundan sonra təqdim olunmuş layihələrə baxılır. Ortalığında üç layihə var: I. Abdullah bəy Əfəndizadənin layihəsi, II. M. Şahtaxtinskiyin layihəsi, III. Tağızadə və Seyidovun layihəsidir. Birinci layihəyə təşxis verilib “Son türk əlifbası” adı ilə çap edilməsinə izin verilir. Sonra layihənin təsdiq edilib ümum Azərbaycanda qəbul edilməsi üçün tamam məntəqəti ilə məsələni parlamana təqdim etmişlər ki, hələ parlamanda bu məsələnin müzakirəsinə növbə çatınca, 28 apreldə döndəriş (çevriliş-Ə.Quliyev) olur. Məsələ yarımçıq qalıb səktəyə uğrayır” (4, s.170).

F. Ağazadə Sovet dövründə M. Şahtaxtlını tənqid edən bir məqaləsində də alimin yuxarıda bəhs edilən latın qrafikalı əlifba layihəsi haqqında məlumat vermişdir (5).

Onu da qeyd edək ki, A.Əfəndizadənin “Son türk əlifbası” adı ilə nəşr etdiyi dərslik 34 səhifədən ibarətdir. Həmin dərslikdə ərəb və latın əlifbaları müqayisəli şəkildə verilmişdir. Müəllif kitabın əvvəlində qeyd edir ki, yazımızda işlədiyimiz ərəb əlifbasının bir çox qüsurlarından naşı bu əlifba teleqraf kimi böyük əhəmiyyəti olan dövlət mürasilatı üçün, yazı makinaları və kəlmələr tökən mətbuat makinaları üçün yaramır. Latın əlifbasını məktəb cocuqları öyrənərsə, onlar üçün latın, firəng, nemes və rus dillərini oxumaq nə qədər asan bir şey olduğunu kimsə inkar etməz. Buna görə həmin əlifbanı yalnız teleqraf mürasilatı üçün deyil, ərəb əlifbası ilə bərabər ibtidai məktəblərdə oxutmuş olursaq, əhaliyə böyük mənfəətlər qazandırmış olarıq. Məhz bu mülahizə ilə mən də həmin əsəri meydana gətirdim ki, hər iki əlifbanı birlikdə oxutmaq mümkün olsun (16,s.6).

Bildiyimiz kimi, 1918-ci ildən başlayan türkçülük hərəkatı dildə geniş əks-səda vermişdi. Bu dövrdə Anadolu və Qafqaz üçün İstanbul türkcəsinə əsaslanan vahid ədəbi dildən istifadə olunmaqda idi və Məhəmmədəğa Şahtaxtlının məqalələri də bu tendensiyanı açıq şəkildə əks etdirməkdədir. Görkəmli maarif xadimi universitetdəki dərsləri zamanı Türk Ədəbiyyatı və dilini alovlu şəkildə təbliğ edirdi. Bu barədə bir məqaləsində müəllif belə yazmışdı: “Mən türk lisanı tədrisində Əhməd Rasimin kitablarını şərh və izahla oxutduğundan sonra Hüseyn Cavidin və Abdulla Şaiqin “Ədəbiyyat dərsləri” kitabını da eyni minvalla tədris edirəm”(6).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ Cümhuriyyət dövründə əlifba məsələsində ziyalılar iki cəbhəyə ayrılmışdılar. Birinci cəbhə ərəb əlifbasını islah etmək yolu ilə işlədilməsinin tərəfdarlarından təşkil olunmuşdu. Məsələn, A. Əfəndiyev “Azərbaycan” qəzetində ərəb yazısı üzərində islahat aparmaq yolu ilə düzəltdiyi yeni əlifba layihəsindən bəhs edən silsilə məqalə çap etdirmişdi (7).

T. Şahbazi, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyli, F. Ağazadə Şərqli, eləcə də M. Şahtaxtlı bir cəbhədə birləşmişdilər və bunları latınçılar adlandırırdılar. Məsələn, Rza Ayazlı “K voprosu o reforme tyurkskoqo alfavita” adlı məqaləsində latın əlifbasına keçməyin ən doğru yol olacağını və bunun Avropa ilə mədəni yaxınlaşma istiqamətində mühüm əhəmiyyətə malik olacağını göstərirdi (8).

Onu da qeyd edək ki, Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə latınçıların sırası daha da genişlənməyə, tərəfdarlarının sayı artmağa başladı.

Akademik İsa Həbibbəylinin son axtarışları müəyyən etmişdir ki, 1921-1922-ci illərdə bir müddət böyük maarifçi (21.XII.1921-ci il tarixdən 20.VII. 1922-ci il tarixədək) Azərbaycan Sovet Respublikasının Xalq Komissarlar Sovetinin sədri N. Nərimanovun xüsusi işlər üzrə müşaviri vəzifəsində çalışmışdır. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı müşavir kimi Bakıda Şərq xalqlarının qurultayının keçirilməsinin əsas təşkilatçılarından biri olmuş, 5 sentyabr 1922-ci ildə kollegiya üzvü seçilmişdir. Sonra Məhəmmədəğa Şahtaxtlı N. Nərimanovun təşəbbüsü ilə Moskvada Şərq Xalqlarının Kommunist Universitetində mühazirəçi-tərcüməçi vəzifəsinə göndərilmişdir.

Məlumdur ki, əlifba məsələsi Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən gündəliyə çıxarılmışdı. Belə ki, 1922-ci ilin mart ayında bu məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Bu komissiya həmin ilin iyul ayında Yeni Türk Əlifba Komitəsinə çevrildi. YTƏK-nin təklifi ilə Azərbaycan MİK 1922-ci ilin 20 oktyabrında idarə və müəssisələrdə

kargüzarlıq işlərinin yeni və köhnə əlifba ilə paralel aparılması haqqında dekret verdi. Həmin ildən C. Məmmədquluzadənin baş redaktorluğu ilə latın əlifbasında “Yeni fikir” qəzeti nəşr olunmağa başlayır.

Bu əlifba layihəsi məsələsini ortaya atmaqda sovet hakimiyyəti orqanlarının, onun rəhbərlərinin məkrli niyyətləri var idi. Bu məsələni ortaya atmaqla hakimiyyət bir sıra siyasi məqsədlər güdüdü. Hər şeydən əvvəl guya o əməkçi insanların mənafeyini müdafiə edir, görüntü yaratmaqla xalqı öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. Amma Məhəmmədəğa Şahtaxtlı hakimiyyətin əlifbanı dəyişmək ideyasının siyasi mahiyyətinə varmadan latın əlifbasının alovlu tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Nədənsə bu latın qrafikası əsasında tərtib olunmuş yeni Azərbaycan əlifbası heç də mükəmməl olmayıb bir sıra nöqsanlara malik idi. Çünki latın əlifbasının özündə belə, dilimizin sait və samitlərini göstərən hərfi işarələr yox idi. Bundan əlavə, hər bir qrafik işarənin (qrafemin) bir neçə forması (alloqrafi) olmalıdır. Bu qrafemlərin və alloqrafların nə kimi şəkilləri olmalıdır, bu şəkillər yazı işini çətinləşdirməzmi və s. problemlər yalnız yüksək ixtisaslı alimlər tərəfindən həll edilə bilərdi (9, s. 187).

Son dövrlərdə Azərbaycan Respublika Dövlət Arxivində yuxarıda Ə. Mirəhmədovun bəhs etdiyi əlyazmasından əlavə, Yeni Əlifba Komitəsi sənədləri içərisində alimin “Müsləman dünyasında latın əlifbası” (Latinskaya azbuka v musulmanskoy mire) adlı rusca 19 səhifəlik məqaləsinin əlyazmasına təsadüf etdik. Sənəddə bu məqalənin 1922-ci ilin aprel ayında qələmə alındığı göstərilmişdir (10).

Müəllif məqalənin əvvəlində yeni latın qrafikasına keçməyin zəruriliyini, vacibliyini əsaslandırmağa çalışır. Bu əlifbanı qəbul edərkən onun çatışmayan hərflərinin yerinə rus əlifbasındakı hərflərdən istifadə olunmasını məqbul variant hesab etmədiyini vurğulayır. Bunlarla yanaşı, Latın əlifbasının özünün də qüsursuz olmadığını qeyd edərək bu məqamda ancaq esperanto əlifbasının əlverişli olduğunu və Avropadakı Fonetika cəmiyyəti tərəfindən esperanto yazısının inkişaf etdirildiyini göstərir. Çünki esperanto yazısında latın əlifbasına yeni hərflər əlavə edilmədən hərflərin üzərinə diakritik işarələr əlavə etməklə yeni danışmaq səslerini ifadə etmək imkanları daha genişdir. Müəllif məqaləsində esperanto əlifbasındakı hərfi işarələrin cədvəlini də verməyi məqsəduyğun hesab etmişdir. Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, bu əlifbada latın qrafikasındakı q, w, x, y hərfi işarələri esperanto əlifbasına daxil edilməmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, beynəlxalq yazı sistemləri onu hələ XIX əsrin sonlarından etibarən maraqlandırmışdır. Belə ki, o, “Poezdka v Baku” məqaləsində volapyükdən bəhs etmişdir (11). M. Şahtaxtlı nə üçün esperanto əlifbasına üstünlük verirdi? Nədir esperanto, nə vaxt yaranmışdır? Esperanto haqqında ilk nəşr 1887-ci ildə Polşa Respublikasının paytaxtı Varşava şəhərində yaşamış doktor L. Zamenqof (1859-1917) tərəfindən gerçəkləşmişdir. Hələ uşaqlığında o bütün insanlar üçün ümumi dil yaratmaq fikrinə düşmüşdür. Ona görə də o, bütün ömrü boyu bəzən təkbaşına, bəzən dostları ilə bu məqsədə çatmaq üçün səy göstərmiş, cəhd etmişdir. O, özü bu dili 1887-ci ildə İnternaçia (beynəlxalq) adlandırmışdır. Esperanto (ümid edən-nadəyüşiyisyə) isə ilk dövrlərdə onun ilk broşuralarını çap etdirdiyi psevdonim olmuşdur. Bu dil neytral mahiyyətli olub heç bir irqə, millətə, sinfə mənsub deyil. Eyni zamanda esperanto digər bəşəri canlı dillər kimi ifadəli bir dildir və öyrənmək üçün çox asandır.

Esperanto əlifbası latın əlifbasına (q, w, x, y xaric) bəzi hərfi işarələrin əlavəsi ilə (ĉ, ĝ, ĥ, ĵ, ŝ, ŭ) yaradılmışdır. Esperanto mütəxəssisləri üstü xətli hərfləri çətinlik yaratmasın deyərək hərflər birləşmələri ilə dəyişməyi də mümkün hesab edirlər.

Esperantonun əsasını tərcüməsiz anlaşılan beynəlmiləl sözlər və 16 əsas qrammatik qayda təşkil edir. İndiyə qədər esperanto dilində xeyli miqdarda ədəbi-bədii və elmi Ədəbiyyat nəşr olunmuşdur ki, bunları bir yerə toplasan böyük bir kitabxana olar. İnternet saytlarında belə bir virtual kitabxananın mövcud olması haqqında məlumatlara rast gəlik (<http://www.webcom.com/~donh/esperanto.html> и [Виртуальную Эсперанто-Библиотеку Мартина Вайхерта http://www.esperanto.net/veb/ – soc.culture.esperanto](http://www.esperanto.net/veb/))

Alim alman əlifbasındakı ö, ü, ä hərfi işarələrin yeni Azərbaycan əlifbasına alınmasını məqbul hesab edir. Müasir yazımızdakı q hərfini g ilə işarə edir. Müasir əlifbamızda gecə şəklində yazılan sözdəki hərfləri ĝĝä şəklində yazmağı təklif edir, ı hərfini i hərfinin altında işarə qoymaqla təqdim

edir. Beləliklə, müəllif latın qrafikalı Azərbaycan yazısı üçün 36 (apostrof və tire ilə birlikdə) hərfi işarə müəyyən etmişdir. Onu da qeyd edək ki, müəllifin təklif etdiyi latın qrafikası müasir Azərbaycan latınından çox cüzi şəkildə fərqlənir. Bu müsbət xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, Məhəmmədəğa Şahtaxtlının Yeni Əlifba Komitəsinə təqdim olunmuş əlifba layihəsi rəyə göndərilmiş, I rəy RSFSR Şərqsünəslıq İnstitutunun rektoru Qismətullinə təqdim edilmişdir. O bu layihəni orijinal və mədəni-ictimai baxımdan əhəmiyyətli bir iş adlandıraraq məqbul qiymətləndirmişdir. Layihəyə verilən II rəy isə mənfidir (rəyçinin F. Ağazadə olduğunu ehtimal edirik-S.H.). Rəyçi apostrof və səslərin uzunluğunu bildirmək üçün tire işarəsindən istifadə edilməsini qüsurlu hesab edərək bu layihəni yararsız adlandırmışdır (12, s. 94).

Eyni nöqsanları F. Ağazadənin yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsində də təsadüf edilməsinə əsaslanaraq ehtimal etmək olar ki, mənfi rəyi yazan da o özü olmuşdur. Həmin məqalədə M.Şahtaxtlının mətbuatda əlifba layihəsi hazırlaması və bu sənədi Yeni Əlifba Komitəsinə təqdim etməsi və həmin orqan tərəfindən laqeydliklə qarşılınması barədə çıxış etdiyi göstərilir. F.Ağazadə əvvəlcə böyük alimi “əski latınçılarımızdan birincisi” adlandıraraq tərifləsə də sonra onu tənqid etmiş, əsərin guya çox nöqsanlı bir layihə olduğunu iddia etmişdir. Müəllif məqaləsinin sonunda M. Şahtaxtlının 4 Şərq xalqının dili üçün vahid layihə hazırlamasını yolverilməz, qəbahətli bir hərəkət kimi qiymətləndirərək: “Azərbaycan xalqına ərəb, fars əlifbası deyil, doğma əlifbası lazımdır” - deyə irad tutur (5).

Əlbəttə, böyük ədib və alim Məhəmmədəğa Şahtaxtlı bu haqsız iradları cavabsız qoymamış, elə qəzetin növbəti nömrəsində F. Ağazadəyə tutarlı dəlillərlə əsaslandırılmış cavab vermişdir (13).

Məhəmmədəğa Şahtaxtlının əhatə dairəsi daha geniş idi. Təsadüfi deyil ki, Moskvada yaşayarkən redaksiya şurasının üzvü olduğu “Qızıl Şərq” məcmuəsində çap etdirdiyi məqalələrindən birində də Yeni Əlifba Komitəsinin işindəki nöqsanları faktlarla açıb göstərmiş, əlifba layihəsi hazırlamaq işində komitəçilərin təcrübəsiz və səriştəsiz olduqlarını tənqid etmişdir. O, komitəçiləri nəzərdə tutaraq yazırdı: “Görünür ki, hərə-mərəcə yapmağa bizim əlifbaçı ağalarda məxsus həvəs var...Əlifbalarına latın əlifbası adını verirlər də düzəldikləri əlifba doğrudan-doğruya rus ilə latın hərflərindən alınma və hər bir qaydanın xaricində yapılmış nəzm-nizamsız bir məxlutədir...Biz öylə bir latın hərfləri ilə yazı yazmaq istiyoruz ki, onu işə tətbiq etdikdən sonra yazıca bizimlə mədəni millətlər arasında bir müştərqlik peyda olsun. Komitənin əlifbası isə hər bir cəmiyyətə (birləşməyə-Ə.Q.) fələn mane olur. Böylə bir əlifbanın kəndi-kəndinə edilməyi, məhal qəbulə keçməyi namümkün olduğu kibi hökumət tərəfindən zoraki yürüdülməsi də dövlətin sərf edəcəyi əmək və məxaric boş yerə işlənilib onun nəticəsində peşimanlıq hasil olacağı şəksizdir” (14, s. 100-103).

Amma hökumətin siyasi məqsədi və tutduğu hərəkət xətti məlum olduğu üçün onun bu ittihamlarına məhəl qoyan yox idi. Əvəzində isə bədxahları vətənpərvər və milli ideallar üçün çalışan, bir Avropalı nəcibliyi ilə həqiqəti söyləməkdən çəkinməyən böyük alimin dövlətdən aldığı fərdi təqaüdün dayandırılmasına müvəffəq oldular. Bu məqamlar son zamanlarda arxivdən tapdığımız böyük alimin yazdığı ərizədə də öz əksini tapmışdır (15). Komitəçilərin təklif etdiyi və qəbul etdirdiyi layihənin latın qrafikalı müasir əlifbamızla müqayisəsi də M. Şahtaxtlının bu məsələdə tamamilə haqlı olduğunu göstərməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şahtaxtlı M. Seçilmiş əsərləri, Toplayanı, tərtib və ön sözün müəllifi akad.İsa Həbibbəyli, B.: Çayıoğlu, 2006, 432 s.
2. Axundov M.F. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri, B.: Azərənşr, 1982, 302 s.
3. Mirəhmədov Ə. Axundov M.F. və Volney //“Elm və həyat” j, 1970, NO:6, 15 s.
4. Həbibbəyli İ. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı:tale yolları və xidmətləri//Məhəmmədəğa Şahtaxtlı: taleyi və sənəti, B.: Nurlan, 2008, 49 s.
5. Ağazadə F. Yoldaş Məhəmməd ağa Şahtaxtlının səhvləri //“Yeni yol” qəzeti, 23, V. 1923, NO: 16

7. Эфендиев А.Б.. К реформе тюркского алфавита //“Azərbaycan”, 1919, NO: 32, 12 fevral
8. Аязли Р. “К вопросу о реформе тюркского алфавита//”Знамя труда”, 1919, 11 июня
9. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. B.:Təhsil,2008, 560 s.
10. ARDA, f.103, siyahı 1, iş 1
11. Шахтагинский М. Поездка в Баку//”Новое обозрение”.Тифлис, 28.V,1891, №:2556
12. К.Зейналова. Неизвестная рукопись М.Шахтагинского о реформе алфавита// СТ, 1971, №:5, стр. 90-94
13. Şahtaxtılı M. Yeni türk əlifbası ilə yazılan məqalə münasibətilə//”Yeni yol” qəzeti, 1923, NO:17
14. Məhəmmədəğa Şahtaxtılı. Azərbaycan əlifbasının tətbiq etməyə başladığı “latın” əlifbası münasibətilə// ”Qızıl şərq” məcmuəsi, yanvar-fevral, M., 1923, s. 100-103
15. ARDA siyahı 1119, siyahı 1, iş 562, vərəq 58.
16. Əfəndizadə A. Son türk əlifbası. Bakı, 1919.

Aydın Abi Aydın, fil.ü.e.d., prof.
AMEA akad.Z.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu

TÜRKLƏRDƏ ORTAQ DİL İLƏ ƏLAQƏDAR BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Ortaq ədəbi türk dili məsələsi fikri iyirminci əsrin əvvəllərində ilk dəfə meydana gəlsə də, müxtəlif səbəblərdən bu önəmli fikir həyata keçmədən ortadan qalxmış, ancaq Sovet İttifaqı dağılıqdan sonra çox gərəqli bir məsələ olaraq aktuallaşmışdır. Tarix həyata keçirilməsi çətin olsa da, ancaq öhdəsindən gəlinə biləcək vacib bir problemin – ortaqlıq dilinin həll olunmasını tələb edir. Bu məsələ ilə əlaqədar bəzi işlər görülsə də, təəssüf ki, qətiyyətli işlər hələ ki, yoxdur.

Orta ədəbi dil üçün türk dillərindən biri baza kimi əsas götürülməlidir. Fikrimizcə Türkiyə türkcəsinin əsas kimi götürülməsi daha məqsədəuyğundur. Niyə Türkiyə türkcəsi? Çünki, Türkiyə türkcəsi çağdaş durumuna görə başqa türk dillərindən ən təmizi, asan anlaşılını, dünyada çox geniş bir coğrafiyada yayılanıdır. Türkiyədəki 78-80 milyon adamdan başqa, digər ölkələrdə də, demək olar ki, çox sevilən, danışılan bir dildir. Almaniyada, Bolqarıstanda, Bosniya-Hersoqoviniyada və bir sıra digər Avropa ölkələrindəki türklər də bu dildə danışirlar. Eyni zamanda türkmənlər, qaquzlar, azərbaycanlılar, İranda və İraqda yaşayan türklər də çox az fərqlərlə Türkiyə türkcəsinə çox yaxın bir türkcə ilə danışır, bir-birlərini asanlıqla başa düşürlər. Hətta, xarici ölkələrdə, xüsusilə də Avropa və Amerikada müxtəlif səbəblər üzündən yaşamaqda olan özbək, türkmən, qırğız, qazax, başqırd, tatar, qaquz türkləri də bir-birləri ilə Türkiyə türkcəsində danışaraq anlaşmaqdadırlar. Ümumiyyətlə, Türkiyə türkcəsi yazışma, elm, mədəniyyət və ədəbiyyat ənənələri olan inkişaf etmiş bir dil olduğundan, ortaqlıq türk dili üçün yararlı və son dərəcə gərəklidir. Dünya türklərinin, demək olar ki, 80 faizi çox asanlıqla, tərcüməçiyə ehtiyac olmadan bir-birlərini başa düşürlər.

Bütün bunlarla bərabər, həm Türkiyədə, həm də digər türk dövlətlərində görüləsi işlər də vardır. Bunlar, eyni zamanda ortaqlıq dillə əlaqədar işləri yüngülləşdirmək və sürətləndirmək üçün vacib olan təkliflərdir.

Ortaqlıq türk dili problemlərinə sözün gerçək anlamında əlifbadan başlamaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, bir zamanlar ümumiyyətlə müsəlman türklərin əlifbalı ərəb dilinin əlifbası olmuş, sonralar bəziləri latın, bəziləri kiril (rusların indi işlətdikləri köhnə slavyan) əlifbasından istifadə etmişlər. Türkiyədə də keçmiş SSRİ məkanına daxil olan Azərbaycanda da latın qrafikalı əlifbaya, demək olar ki, eyni zamanda keçilsə də, lakin fərqlər də mövcud olmuşdur. Məsələn, Türkiyə əlifbasında «x» və «h» səsləri yalnız «h» ilə göstərilmiş, açıq və qapalı «e» səsi (yəni, bizim «e» və «ə» səsləri ancaq bir hərf olaraq göstərilmişdir və s).

Hərflər, adından da göründüyü kimi, ağızdan çıxan, eşidilən, söylənilən səsin yazıdakı işarələridir. Dilin müəyyən məlum bütün səsləri üçün ayrı-ayrı hərflərdən istifadə olunması şərtdir. Ancaq hərf bolluğu olmasın deyər əvvəl bir-birinə yaxın səslər eyni hərflə göstərilmiş, əlifbadakı bir neçə hərf birdən artıq səs üçün istifadə olunmuş və indi də istifadə olunmaqdadır. Artıq ortaq dil üçün bəzi dəyişikliklər etməyimiz vacibdir.

Türkiyə türkcəsinin əlifbasında bir neçə iki cür oxunan hərflər mövcuddur. Bunlardan ikisi, yəni yumşaq «ğ» adlandırılan hərflər, «e» hərfi, təkcə başqa türk ölkələrində deyil, hətta öz vətəndaşları içərisində də çətinliklər törədir. Məlum olduğu kimi, «ğ» hərfi qalın saitli sözlərdə ya özündən öncəki səsi uzadır (məsələn: aaq, aalamaz, uur, uultu kimi), ya da bəzi başqa türk dillərində olduğu kimi ayrıca bir səs verir (məsələn: ağac, ağlamaq, uğur, uğultu). Azərbaycan türkcəsində bu səsin ayrıca hərfi (yəni «ğ») var. Bu qala bilər.

Lakin incə «ğ» səsi hal-hazırda da Türkiyə türkcəsində «y» səsini də verir. «Y» hərfi ola-ola bəzi sözlərdə onun yeninə «ğ» hərfini işlətməyə ehtiyac yoxdur. Məsələn, «değil», «değmek», «düğme», «geleceğim», «gideceğim» sözlərini «deyil», «deymek», «düyme», «geleceyim», «gideceyim» kimi yazmaqda heç bir şey itmir. Bu, digər türk dilləri üçün də çətinliklər törətməyəcək, hamı «y» səsini verən «ğ»ni öz səsinə uyğun hərflə yazacaqdır. Qədim türk dilində (Orxon-Yenisey və uyğur əlifbalarında) də və ərəb əlifbasında da bu səsləri verən hərflər olmuşdur.

Türkiyədə danışq dilində açıq «e»nin yanında bir də «e» ilə «i» arasında söylənən bir qapalı «e» vardır. Axı bu səsləri ayrı-ayrı hərflərlə yazmaqda heç bir ziyanı yoxdur. Əksinə Türkiyə türkcəsi üçün də xeyirlidir. Həm də tarixən, əsrlərcə türk dillərinin demək olar ki, hamısında bu səslər olmuşdur. Bəzi vaxtlarda bu səslər ayrı hərflərlə də göstərilmişdir. İndi bəzi türk respublikalarında bu səslər yenə də ayrı hərflərlə bildirilir. Məsələn, Azərbaycan əlifbasında qapalı «e» isə bunun tərsinə çevrilmiş şəkildə, «ə» kimi yazılmış və yazılmaqdadır. Bəzi türk dillərində bu «ä» işarəsi kimi göstərilir.

Əslində Türkiyə türkcəsində də həm açıq, həm də qapalı «e» səsi qarışdırılır. Özəlliklə də danışq dilində, radio və televiziyalarda, demək olar ki, hamı açıq «e»ni daha çox işlədir. Heç kim yer, ver, elçi, deyiş, ev, eş, eşik kimi sözləri olduğu kimi, yəni qədim zamanlardan istifadə olunaraq gələn sözləri dəyişməyə cəhd etməməlidir. Ancaq nədənsə qapalı «e» ilə yazılması və qapalı «e» olaraq istifadə olunmalı halda, əksinə, hamı yər, vər, əlçi, əv, əş... kimi söyləyir.

Türkiyədə açıq «e» ilə (yəni, bizim «ə» səs ilə) söyləməyə o qədər alışmışlar ki, hətta qapalı «e» ilə yazılan xarici sözləri də açıq «e» ilə söyləməkdədirlər: pərsil, jəl, pəpsi, pərsənəl və s. Eynilə bəzi ərəbcə və farsca sözləri də, bəyza, çəşmə, fəyz, ləyl (Ləyla), məydan, nəyzan və s. kimi söyləməkdədirlər.

Açıq «e» hərfi olmadığından nəinki digər türk respublikalarında sözlərin sonundakı açıq «e» səslərini, hətta qədimdən bəri işlədilməkdə olan – ca, - cə, - ça, - çə, - ar, - ər; - şar, - şər; - al, - əl; - sal, - səl və digər şəkilçiləri səsləndiyi kimi deyil, yazıldığı kimi işlədirlər. Bunun ən bariz örnəyi olaraq – al, əl; - sal, səl şəkilçiləri ilə düzəldilən adlarda görülməkdədir. Azərbaycanda Günəl, Aysel, Güner, Ayçe, Sezer, Gürsel, Sezen, Eren, Benek kimi adlar sonralar yayılmağa başlayıbdır. İyirmi-iyirmi beş ildən bu yana uşaqlarımıza verilən bu adlar yazıldığı kimi yazılır və söylənir. Lakin əslində xüsusilə şəkilçilərdəki «e» səsləri açıqdırlar. Yəni azərbaycanca (türkcədə olduğu kimi) Aysel, Ayçe, Günəl, Ərəm, Bənək olmalıdır.

Azərbaycanda Yunus Əmrənin adı müxtəlif formalarda yazılmaqdadır. Bəziləri Y.Emrə, bəziləri Y.Əmrə, bəziləri də Y.İmrə kimi yazırlar. Əgər açıq və qapalı «e» lər ayrıca formalarda yazılmış olsaydı, belə hallar da olmazdı.

1928-ci ilə qədər bu fərqlər, demək olar ki, bariz surətdə gözə çarpmırdı. Çünki, sait səsləri hərə öz ləhcəsinə uyğun söyləyirdi: gəlirəm, gəliyorum. Latın qrafikasını qəbul etdikdə azərbaycanca və türkcədə bəzi səslər eyni olduğu halda, hərflər fərqli olmuşdur. Bunun nəticəsində də sözləri Türkiyədə və Azərbaycanda (eyni zamanda başqa türk ölkələrində də) fərqli oxumuş, zaman keçdikcə də bu fərqlər ortaya çıxmışdır.

Azərbaycan ikinci dəfə müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra, öz latın qrafikalı əlifbasına da qovuşdu. Ancaq hərflərin adları öncəki kimi qaldı. Bütün samitlərin sonuna Türkiyədə olduğu kimi

bir «e» səsi artırmaq lazım gəlmiş halda, «em», «en», «er», «es» kimi deyilənlər yenə də dəyişməyib qaldı.

Xarici sözlərin alınmasında və işlədilməsində də müəyyən fərqli cəhətlərlə qarşılaşırıq. Bəziləri ərəb dilinə, digərləri fars dilinə daha çox meyl etmiş, çoxlu sözlər, ifadələr alıb işlətməmişlər. Türkiyədə Avropa dillərindən alınaraq işlədilən sözlərə, Azərbaycanda isə ruslardan alınan sözlərə çox yer verilmişdir.

Xarici ifadə və sözlərin yerinə türk dillərindən götürüb istifadə etmək lazımdır. Özəlliklə də gündəlik həyatımızda (xüsusilə radio və televiziyalardan eşitdiyimiz) bəzilərinin işlətməkdə olduğu: mersi, bravo, pardan, net, super, uje, da, vot, neujeli, şto, davay... kimi yabançı sözlərdən qəti şəkildə imtina edilməlidir.

Bütün bu cür nöqsanların aradan götürülməsi və problemlərin həll edilməsi üçün komissiyalar yaratmalı, bu və bunun kimi ortaq dil məsələlərini müzakirə etməli və bunların nəticələri nəşr edilib yayılmalıdır!

Summary

Common language the most important problem in turkoloji. The major problem is two vowels sounds in the Turkish language. Also it uses in Azerbaijan language.

Key words: The common Turkish language, Turkish words, foreign words

Buludxan Xəlilov, fil.ü.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY ƏRƏFƏSİNDƏ YENİ ƏLİFBA UĞRUNDA MÜBARİZƏ: 1924-CÜ İLDƏ KRİM VƏ TÜRKÜSTAN ELLƏRİ

“Yeni Əlifba Komitəsi”nin 1924-cü ilin sentyabr ayında təşkil etdiyi heyətdə Xəlil Səid Xocayev də vardı. Məqsəd türk xalqları arasında mətbuat mübadiləsini həyata keçirmək üçün yeni əlifba tərəfdarları arasında təbliğatı gücləndirmək, görüşlər təşkil etmək yolu ilə tərəfdarların sayını artırmaqdan ibarət idi. Heyət üzvləri böyük əhval-ruhiyyə ilə mindikləri vaqonun içərisindəki masanın ətrafında yeni əlifbanın gələcəyi barədə söhbət edir, məsləhətləşirlər. Qatar Maxaçqalaya çatanda heyətin burada qalmasına heç bir lüzum görünür. Ona görə ki, Dağıstan yeni əlifbaya keçmək məsələsində Azərbaycanla həmrəy idi. 1924-cü il sentyabrın 9-da heyət Rostova doğru hərəkət edir, bir müddətdən sonra Krım cümhuriyyətinə və onun mərkəzi Ağməscidə çatır. Heyət faytonla Komissarlar Şurasının binasına gəlir. Xəlil Səid Xocayev Bəkir Çobanzadə ilə burada tanış olur. Xəlil Səid Xocayev davam edərək yazırdı ki, Səməd Ağamalıoğlu Krımda yeni əlifba məsələsinə münasibəti Bəkir Çobanzadədən soruşur. Bəkir Çobanzadə isə ciddi bir vəziyyət alaraq burada yeni əlifba məsələsinə münasibət barədə məlumat verir. Qeyd edir ki, Krımda əlifba və imla ilə bağlı gənclər arasında üç cərəyan özünü göstərir (7, s.359). Birinci cərəyan tərəfdarları islahatçılardır. Onlar ərəb əlifbasının üzərində müəyyən islahatların aparılmasının tərəfdarıdır. İkincilər latın əlifbasının tərəfində olanlardır. Üçüncülər isə rus əlifbasının (yəni kirilin) tərəfdarlarıdır. Bəkir Çobanzadənin bu məlumatından sonra Səməd Ağamalıoğlu deyir ki, ərəb və rus əlifbasının tərəfdarlarının fikri mənasız fikirdir. Krımlılar yeni əlifbanı qəbul edəcəklər. Xəlil Səid qeyd edir ki, Səməd Ağa bu fikrini çox qətiyyətli və inamlı söyləyirdi.

Xəlil Səid onların faytonlarla Bağçasaray şəhərinə gəlmələrini, buradakı Xan sarayında olmalarını və bu işə Krımda Bəkir Çobanzadənin rəhbərlik etdiyini müfəssəl şəkildə qeyd edir. Yeni əlifbanın həyata keçirilməsi təkcə Azərbaycanla məhdudlaşa bilməzdi. Ona görə ki, məqsəd yeni əlifbanı qəbul etməklə türk xalqlarını birləşdirməyə nail olmaq idi. Məhz türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasını təmin etmək üçün əsaslı islahatlardan biri əlifba ilə bağlı idi. Yəni yeni əlifbaya keçmək mümkün qədər türk xalqlarının bir-biri ilə yaxınlaşmasını, birləşməsinə təmin edə bilərdi.

Doğrudan da, əlifba məsələsi mühüm məsələ idi. Həm də həyati məsələ idi. Belə bir həyati məsələ millətin təkamülünü gözləməklə həll oluna bilməzdi. Əksinə, bunu həll etməklə milləti təkamül etdirmək, inkişaf yoluna çıxarmaq, irəliyə aparmaq mümkün idi (5, s.35-38). Ona görə də Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılması bir zərurətə çevrilmişdi. (1; 2; 3)

Bəkir Çobanzadə yeni əlifba məsələsinə ciddi yanaşır, məsələnin həlli yolunda durmadan çalışırdı. O, Ağməciddə Krımın məsul işçilərinin, maarif xadimlərinin iştirak etdiyi iclasda çıxış edərək deyirdi: “Yoldaşlar, əlifbaya əvvəla elmi-nöqtəyi nəzərdən yanaşalım: əlifbanı bir lisanıda mövcud olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir. İkinci: Bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir məsələdir...” (4, s.21). Daha sonra Bəkir Çobanzadə cəmiyyətin təbii olaraq təşəkkülünü və təşəkkül etmiş cəmiyyətdə yazının rolunu, bu mənada türk xalqlarını mədəniyyət yolu ilə irəli aparacaq bir əlifbanın vacibliyini öz çıxışında Krım türklərinin nəzərinə çatdırırdı. Onun fikrincə, mədəni inkişafa nail olmaq üçün “bu əlifbanı (yeni əlifbanı – B.X.) qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur”. Bəkir Çobanzadə Bakını türk xalqları üçün mədəniyyət mərkəzi hesab edirdi. O, əlifba ilə bağlı çıxışında qeyd edirdi ki, Rusiyada yaşayan türk xalqları arasında bir mədəniyyət mərkəzinə ehtiyac vardır. Belə bir mərkəz kimi Bakı namizəd ola bilər. O deyirdi: “Bakıdan başlamış yeni əlifba məsələsinə bütün Krım xalqı və gəncliyinin yardım etməsini ümid edirəm”. (4, s.21) 1924-cü ilin sentyabr ayının 14-də “Yeni Əlifba Komitəsi”nin Krıma səfər etmiş heyəti Ağməciddən 30 kilometr uzaqlaşaraq Sevastopola doğru hərəkət etdi. Xanışküy adlı bir tatar kəndində Krım tatarlarının “Dərvizə” adlı xalq bayramları qeyd olunmuş. Burada milli havalər və şərqlər ifası altında tatarlar öz bayramlarını qeyd edirmiş. “Tatarlıgım”, “Tatarbarmı” mənşumələri bir şərqiçi tərəfindən ifa edilirmiş. Belə bir xoş gündə Bəkir Çobanzadə Krım türklərinin bayramını hökumət adından təbrik edir, bu bayramın ictimai əhəmiyyətindən danışır, hal-hazırda yüzə yaxın Krım kəndli uşaqlarının darülfununda oxuduqlarını qeyd edir. Həm də bu bayramda iştirak edən qonaqları təqdim edir. O, Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin rəisi Səməd Ağamalıoğlunu təqdim edir və Səməd Ağamalıoğlu çıxış edir. Krımlılar Səməd Ağamalıoğlunun çıxışını sürəkli alqışlarla qarşılayırlar. Bu sürəkli alqışlar arasından “Yaşasın Şura Azərbaycanı”, “Yaşasın yeni əlifba qəhrəmanı” (qəhrəman deyəndə Səməd Ağamalıoğlu nəzərdə tutulurdu) sədələri eşidilirdi. Səhərisi gün “Yeni Əlifba Komitəsi”nin heyəti Ağməciddə doğru hərəkət edirlər. Və yolda ziyarət etdikləri iki yer olur. Bunlardan biri “Zəncirli mədrəsə” adlı bir mədrəsə, ikincisi isə Bağçasarayda çap olunan “Tərcüman” qəzetinin mühərriri İsmayıl Qaspiralının evi. İsmayıl Qaspiralının evində onları İsmayıl Qaspiralının oğlu Rüşət bəy qarşılayır. Rüşət bəy onlara öz atası barədə xeyli məlumat verir: İsmayıl Qaspiralının Bağçasarayın iyirmi kilometrliyində olan Avçıköy adlı kənddə 1851-ci ildə anadan olması, 1914-cü ilin 10 sentyabrında dünyasını dəyişməsi və s. Xalid Səid Xocayev qeyd edir ki, İsmayıl Qaspiralını türk-tatar ölkələrində tanımayan bir ziyalı yoxdur. Və onun çap etdirdiyi “Tərcüman” qəzeti türk-tatar xalqlarının oyanmasında böyük rol oynamışdır. Xalid Səid Xocayev yazırdı: “Tərcüman” qəzetəsi sabiq rus imperatorluğu daxilində olan bütün türk-tatar ölkələrində oxunurdu. Bundan başqa, Türkiyədə, Ruminiyada, Bolqariyada və hətta Hindistanda da bir çox müştərilər qazanmışdı. “Tərcüman” orta bir dillə yazılırdı. Bağçasaray kimi kiçik bir şəhəri bütün dünyaya tanıtdıran bu qəzetə idi. Ziyarət etdiyimiz ev bu böyük adamın evi və nəşr etdiyi qəzetinin idarə və mətbəəsi idi. Şura hökuməti onun evinin bir qismini muzey halına gətirmişdir”. (4, s.37)

“Yeni Əlifba Komitəsi”nin üzvləri Bağçasarayda olduqdan sonra Ağməciddə yollanırlar. 1924-cü ilin sentyabr ayının 15-də Ağməciddəki maarif evində yığıncaq təşkil olunur. Bu yığıncaqda iki yüzə yaxın müəllim və müəllimələr iştirak edir. Burada Səməd Ağamalıoğlu mənalı və məzmunlu bir çıxış edir. Səməd Ağamalıoğlu çıxışında deyirdi: “Böyük adamların kitablarını açsanız hamısı müsəlmanların geridə qaldıqlarından şikayət edirlər. Bəs bunun səbəbi nədir? Bunu anlamaq lazımdır. Çünki dünyada səbəbsiz heç bir şey yoxdur. Hər şeyin mütləqə bir səbəbi var”. (bax: 4, s.37) Həmin səbəbləri Səməd Ağamalıoğlu bir-bir izah edirdi. Məsələn, Avropanın sərmayəsi çoxaldıqca öz kitablarını qoymaq üçün yerlər axtarmağa başladılar. Bu da Avropanın müstəmləkəçilik siyasətinə bir meydan açdı. Müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirmək üçün Şərq ölkələri bir meydana çevrildi. Və bununla da Şərq məsələsi avropalılar üçün aktuallaşdı. Avropalıların Şərq məsələsinə diqqəti artırmaqda əsas məqsədləri şərqilərin torpaqlarını

bölüşdürmək, əhalisini istismar etməkdən ibarət olmuşdur. Səməd Ağamalıoğlu “tərki-silah” məsələsini “avropalıların bir-birlərinin boynuna kəndir salmaq üçün yaptıkları bir siyasət, bir “oyun” kimi izah edir, bununla da avropalıların müstəmləkəçilik siyasətindən vaz keçmədiklərini açıq-aydın şəkildə bildirirdi. Avropalıların Şərqlə olan marağının səbəblərindən biri kimi Şərqlin öz maddi nemətlərindən istifadə etmədiklərini və bu baxımdan da Avropanın buraya marağının artdığını qeyd edirdi. Avropanın Şərqlə olan bu marağının Şərqlə, o cümlədən türk xalqlarına fəlakət gətirəcəyini deyirdi. Səməd Ağamalıoğlunun fikrincə, bu fəlakətin biri də əlifba ilə bağlı olan fəlakətdir. Onun fikrincə, cəhalət, elmsizlik savadlı olmağa əngəl törədən səbəblərdəndir. Hərflər də savad üçün alətdir. Ona görə də Səməd Ağamalıoğlu türk xalqlarının hamısının yeni əlifbanı qəbul etməsini arzu edirdi. Belə hesab edirdi ki, qüvvətli mətbuat, əsaslı bir ədəbiyyat yaratmaq üçün böyük bir cəmiyyət, birlik yaratmağa ehtiyac vardır (6, s.115-116). Təbii ki, türk xalqlarının hər biri ayrı-ayrı əlifbalardan istifadə etsə, güclü bir mətbuat və birlik yarada bilməz. Səməd Ağamalıoğlu deyirdi: “Biz türk-tatar xalqları az deyilik, hesabımız qəti surətdə müəyyən olmamaqla bərabər, hər halda 50-60 milyondan az deyilik. Əgər dilləri bir-birinə yaxınlaşdırarsak, ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın gələcəyini əmin bir hala gətirə bilərik, yoxsa bir milyon orada, iki milyon burada... darmadağın bir halda ədəbiyyat və mətbuat yaratmağa qalxmaqdan heç bir şey çıxmaz. Dili yaxınlaşdırma bilmək üçün müştərək hərflər qəbul etməyə məcburuq. Hərflərimiz müştərək olmazsa, dilimiz də bir-birinə yaxınlaşmaz. Dilimiz bir-birinə yaxınlaşmadıqca bizdə qüvvətli mətbuat meydana gətirmək mümkün deyil, qüvvətli mətbuat olmazsa, qüvvətli ədəbiyyat da yox deməkdir...” (4, s.40) Səməd Ağamalıoğlu yeni əlifba ilə bağlı söylədiklərinin müqabilində meydana çıxacaq sualları da yaxşı bilir, həmin suallar ona verilməmişdən qabaq özü yaranacaq sualları irəli sürür və bu suallara cavab verirdi. Məs.: “... amma deyəcəksiniz: “O halda nə üçün siz bütün türk aləmindən ayrı bir (Azərbaycanı nəzərdə tuturdu – B.X.) hərflər qəbul edirsiniz; əski hərfləri atmaq istəyirsiniz? Doğrudur. Əgər bütün türklərdəki əlifba onların dillərinin birliyini saxlaya bilsəydi, biz böylə işə girişməzdik. Halbuki, islah deyərək (ərəb əlifbasında islahat aparmaq nəzərdə tutulur – B.X.) öylə şeylər meydana çıxardınız ki, bu, dilimizin birliyini tamamilən parçaladı, pərişan etdi. Yapılan islahat bir şeyə bənzəşəydi, sözümlə yox idi. O da yaxşı bir şey meydana qoymadı. İndi ən yaxşısı, gəliniz, dilimizin birliyini təmin edə bilən yeni bir əlifba qəbul edək”. (4, s.40)

Beləliklə, Ağməscidin maarif evindəki yığıncaqda Səməd Ağamalıoğludan sonra söz Xəlid Səid Xocayevə verilir. Xəlid Səid Xocayev öz çıxışında mədəniyyətin qədimliyini dil ilə bağlayır. Onun fikrincə “...mədəniyyətin tarixi dil tarixi ilə başlayır”. Ona görə də o, “biz də işə dildən başlamalıyıq”, elm və mədəniyyət dilinin inkişafında əlifba məsələsindən başlanılması məcburiyyətini yığıncaq iştirakçılarının nəzərinə çatdırırdı. Xəlid Səid Xocayev əlifba ilə bütün xalqın əlaqədar olduğunu, daha çox isə müəllimlərin bağlı olduğunu söyləyirdi. O, müzakirədə iştirak edənlərin əksəriyyəti müəllimlər olduğu üçün məqamdan istifadə edərək müəllimlərə əlifba məsələsinin əhəmiyyətli bir iş olduğunu xüsusilə çatdırmaq istəyirdi. XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Fətəli Axundovdan başlayan bu məsələnin müzakirəyə çevrilməsi səbəbini ərəb əlifbası ilə əlaqələndirirdi. Ərəb əlifbasının türk dillərinə uyğun olmaması ilə bağlayırdı. İndiyə qədər ərəb əlifbasının islahat olunması ilə bağlı iki cür islahat tərəfdarlarının olduğunu açıqlayırdı. Birinci qrup islahat tərəfdarlarının Kırım türkləri, qazaxlar, özbəklər, qismən də Kazan türklərinin olduğunu deyirdi. Birinci qrup islahat tərəfdarlarında ərəblərə məxsus olan hərflər çıxarılmış, hərəkələrin yerində işlədilən səsli hərflər yazıya gətirilmiş, bir neçə vəzifəni ifadə edən səsli hərflər üzərinə işarələr qoyulmaqla ərəb əlifbasında islahat aparılmışdır. Bu cür islahatı aparmaqda məqsəd kəlmələrin düz oxunmasından ibarət olmuşdur. Ancaq burada yenə də nöqtələr, işarələr hərflərin sayını bir az da artırmışdır. Bu da mətbəədə, yazı makinasında, teleqrafda çətinliklər yaratmışdır.

İkinci qrup islahat tərəfdarları isə yalnız Kazan türkləri olmuşdur. Onların ərəb əlifbasında apardıqları islahatın məğzi ondan ibarət olmuşdur ki, ərəb əlifbasını olduğu kimi qəbul etməklə bərabər, həm də hərflərin quyruqlarını kəsmişlər. Xəlid Səid bu cür islahatın heç bir faydasının olmadığını deyirdi. O bilirdi ki, bu cür islahatların heç bir xeyri olmadığını daha düzgün nəzərə alan Azərbaycan olmuşdur. Odur ki, çıxışında deyirdi: “Bu nöqtələri nəzərə alan Azərbaycan, yeni əlifba komitəsi ərəb əlifbasını olduğu kimi buraxaraq yeni bir əlifba qəbul etməyi müvafiq görür, bu yolu

daha sağlam, daha əsaslı bir yol hesab edir. Yeni əlifba projesini tənzim edərkən Amerikanı təzədən kəşf etmək xülyasına düşmədi; əsrlərdən bəri öz qabiliyyətini, öz istedadını göstərə bilən latın əlifbası sistemini qəbul etdi. Yanınıza bu xüsusda görüşmək üçün gələn heyət (özlərini nəzərdə tutur – B.X.) latın əlifbası sistemində hazırlanmış olan yeni əlifba projesini təqdim edir. Əlbəttə hər şeyin ibtidasında bəzi nöqsanlar ola bilər, bizim də sizə təqdim etdiyimiz projədə bəzi nöqsanlar olması təbiidir. Bəlkə də bu nöqsanları biz görmürük. Bunu göstərsəniz çox şad və minnətdar olarıq”. (4, s.43)

1924-cü ildə Ağməscidin maarif evində çıxış edənlərdən biri də Bəkir Çobanzadə olur. Bəkir Çobanzadə öz həmyerlilərinə çıxış etməsinin səbəbini açıqlayır. O qeyd edir ki, dilçi olmaq əlifbaçı olmaq deyildir. Ancaq əlifba ilə bağlı fikrini söyləməyin də vacib olduğunu deyir. Bir sıra məsələlərə münasibətini konkret olaraq bildirir. Məsələn, ərəb əlifbasının türk xalqlarının dilindəki səsləri təqdim edə bilməməsi, əlifbanın alət olması, ancaq bu alətin (ərəb əlifbasının) mükəmməl olmaması. O, ən başlıcası indi əlifbada üç cərəyanın mövcud olduğundan bəhs edir: əski imla, islah, yeni əlifba. Bəkir Çobanzadə əski imlanın doğru olmadığını deyir və islahata gəlincə, onun bir əfsanə olduğunu söyləyir, və yeni əlifbanı ən əlverişli əlifba kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, yeni əlifbanı qəbul etmək vacib bilinirdi.

Krımada bir əlifba komitəsi yaratmaq məqsədilə namizədlər göstərildi. Müəllimlərdən Osman Ağçoğraqlı, Kərim Cəmaləddin, Mahmud Nedim, professor Bəkir Çobanzadə, “Yeni Dünya” qəzetinin redaktoru Tarxan Qafarov Əlifba Komitəsinə seçildilər. Azərbaycandan gələn heyət Krımada yeni əlifba ilə bağlı söhbətlərdən razı qalmışdı. Odur ki, heyət Krımdan ayrılaraq Moskvaya və oradan da Türküstanə yola düşür. Heyət Moskvada çox qalmayacaqdı. Əsas iş Türküstanda olmalıydı. Qazaxıstan, Özbəkistan, Tacigistan, Qırğızıstan, Qaraqalpaq Şuralar Cümhuriyyətində xeyli işlər görülməli idi. Odur ki, heyət Moskvada az bir vaxt dayandıqdan sonra Daşkəndə yola düşür. Daşkəndə çatan kimi Xəlid Səid Xocayevlə Vəli Xuluflu lazım olan adamlarla görüşmək üçün şəhərə çıxırlar. Ona görə ki, ertəsi gün yeni əlifbanı müzakirə etmək üçün rəsmi adamlarla, ziyalılarla, müəllimlərlə görüş olmalıydı. Ancaq onlar axtarıqlarının hamısını tapa bilmirlər, ziyalıların bir qismi ilə görüşürlər. Səməd Ağamalıoğlu Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində səlahiyyətli adamlarla görüşəcəkdə. Ancaq o, buna müvəffəq ola bilməmişdi. Ona görə ki, məsul işçilər, səlahiyyət sahibləri Moskvaya getmişdilər. Yeni əlifba məsələsi burada geniş müzakirə olunana qədər bir sıra vacib adamlarla görüşməyə böyük ehtiyac vardı. Bu ehtiyaclardan biri də Maarif Komissarı ilə olacaq görüş idi. Maarif Komissarı ilə görüşəcək şəxs Xəlid Səid Xocayev olmalıydı. Maarif Komissarı da Moskvaya getməli olduğundan imkanı yalnız ona çatır ki, vəğzalda on beş dəqiqə Xəlid Səid Xocayevlə görüşür. On beş dəqiqəlik söhbətdə maarif komissarı Xəlid Səid Xocayevə öz qəti fikrini bildirir. Və deyir ki, “Bu lazımlı məsələdir, bunu həll etmək zamanı gəlmişdir”. Ancaq Moskvaya getməli olduğu üçün müzakirədə iştirak edə bilməyəcəyini deyirdi. Həm də yeni əlifbanı müdafiə edəcəyinə də vəd verirdi.

Daşkəndin maarif evində təşkil olunacaq tədbirə Vəli Xuluflu ilə Xəlid Səid Xocayev bir az tez getməliydilər. Maarif evinə müəllimlər toplandıqdan sonra Səməd Ağamalıoğluna telefonla məlumat verməliydilər, və Səməd Ağamalıoğlu bura gəldikdən sonra tədbir başlanmalıydı. Gözlənilmədən bir adam gəlib insanlara pıçhapıçla nə isə deyir. Məlum olur ki, tədbir olmayacaq və ona görə də Səməd Ağamalıoğlunun tədbirə çağırılması təxirə salınır. Tədbirin təxirə salınması səbəbi aydın olmur. Odur ki, Vəli Xuluflu və Xəlid Səid Xocayev Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin binasına gəlirlər. Onları Səməd Ağamalıoğlu və Cəlil Məmmədquluzadə burada – Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin binasında qarşılayır. Burada təşkil olunmuş məclisdə özbək, qazax, türkmən elmi şuralarından nümayəndələr iştirak edirdi. Onların içərisində hündürboylu, qaraşın saqqalı bir professor da vardı. O, fizioloq bir professor idi. Səməd Ağamalıoğluna verilən müxtəlif suallar içərisində biri də həmin professorun sualı idi. O, bu işə (yeni əlifbaya keçmək işinə) Moskvanın necə münasibət bəslədiyini soruşurdu. Onun bu sualı Səməd Ağamalıoğlunu bir az əsəbləşdirdiyi üçün o, sərt şəkildə deyirdi ki, yoldaş professor, qarşınızda kimin olduğunu bilmirsiniz. “...mən sizə Şuralar İttifaqı hökuməti adından deyirəm: hər cümhuriyyət mədəni işlərində sərbəstdir, indiyə qədər köhnə mədrəsələri, köhnə məktəbləri, qarexanaları (xüsusi surətdə quran əzbərlərdən yerlər) davam etdirmişsiniz. Bunda bütün qəbahət sizindir. Mərkəz qətiyyənlə məsul deyildir. Ən böyük

mədəni inqilab amili olan yeni əlifbaya Moskva dostluq yardımını göstərəcəkdir. Buna əmin olunuz. Mərkəzin ağzı ilə bu inqilaba qarşı çıxmaq istəsəniz, çox böyük səhv edərsiniz”. (4, s.61) Bunların hamısı onu göstərirdi ki, yeni əlifbaya keçməklə bağlı o dövrdə olan qaranlıq məqamlar, tarixin qaranlıq səhifələri hələ də açılmamışdır. Daşkənddə yeni əlifba ilə bağlı söhbətlərdən belə məlum olur ki, özbək və türkmən mütəxəssisləri yeni əlifbanın tərəfində olublar, ancaq qazaxlar yeni əlifbanı qəti surətdə qəbul etməyəcəklərini bildirmişlər. Bununla belə, qazaxlar məsələnin türkoloji qurultayda həll edilməsinin də əleyhinə olmamışlar.

Ancaq Aşxabadda məsul şəxslərin Moskvaya getmələri və yeni əlifba ilə bağlı yığıncaqlarda iştirak etməmələri də sual doğurur. Bunu Xəlid Səid Xocayevin yazdıqları bir daha təsdiq edir. O yazır: “... o zaman Türküstan Cumhuriyyətinin başında olanlar, daha doğrusu, cümhuriyyətin başında olanların yerində qalantardan bir çoxu (Moskvaya getməyənlər – B.X.) yeni əlifba barəsində xalq və ictimai müəssisələr ilə əlaqədə bulunmamağı az istəyirlər və yaxud heç istəməyirlər. Bununla bərabər bizim, bilxassə Səməd Ağanın bu məsələdən dolayı xüsusi olaraq Türküstana gəlməsi bir çox ziyalıların nəzəri-diqqətini yeni əlifba üzərində cəlb etmiş, yeni əlifba tərəfdarlarını da xeyli canlandırmışdı. Bunun nəticəsi Birinci Türkoloji Qurultayda açıq, aydın hiss edildi”. (4, s.75). Daşkənddəki vəziyyət Səməd Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi heyətə məlum olduqdan sonra orada qalıb vaxt keçirməyə ehtiyac qalmır. Qarşıda heyəti yeni-yeni görüşlər gözlədiyi üçün Orenburq yolu ilə Qazaxıstan, Başqırdıstan, Tatarıstan ellərinə yollanmaq lazım gəlirdi. Bu barədə Xəlid Səid Xocayev yazır: “Mən əfsus ki, bu səyahətdə (Qazaxıstan, Başqırdıstan, Tatarıstan ellərinə olan səyahətdə - B.X.) iştirak edə bilmədim. Çünki oktyabrın yeddisi idi (1924-cü ilin oktyabr ayının 7-si – B.X.), məktəblərdə artıq dərslər başlamışdı. Səməd ağadan izn alaraq Krasnovodsk yolu ilə Bakıya dönməyə məcbur oldum. Yuxarıda göstərilən üç cümhuriyyətdə görülən işlər ilə nəticələri barəsindəki məlumatı qeyd etmək vəzifəsini Xulufu (Vəli Xulufu – B.X.) yoldaş öz öhdəsinə aldı”. (4, s.75) Qazaxıstan, Başqırdıstan, Tatarıstan cümhuriyyətlərində yeni əlifba ilə bağlı görüləcək işlər və onların nəticələri barədə Vəli Xulufunun yazdıqlarını əldə edə bilmədik. Yəqin ki, bu cümhuriyyətlərdə də yeni əlifba ilə bağlı maraqlı müzakirələr aparılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşmarin N. Çağırılacaq türkoloji qurultay haqqında bir neçə kəlmə. – “Kommunist”, №256 (1550), 9 noyabr, 1925
2. Bartold V.V. Türkoloji qurultay münasibətilə. – “Kommunist”, №256 (1550), 9 noyabr, 1925
3. Çobanzadə B. Türkoloji qurultay. – “Kommunist”, №256 (1550), 9 noyabr, 1925
4. Xocayev X.S. Yeni Əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım. Bakı, 1929
5. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı, Elm, 1999
6. Xəlilov B. Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2001
7. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013

Buludkhan Khalilov

Struggle for a new alphabet on the eve of the first Turkological Congress: notions of Grimea and Turkistan in 1924

Summary

The major points of discussions, advices and campaign works organized by the “New Alphabet Committee” on the eve of the first Turkological Congress among the people of Grimea and Turkistan are reflected in the article.

The author analyzes worthy deeds of Khalid Said Khojayevev, Samad Agamalioglu, Bakir Chobanzadeh for the adoption of alphabet based on Latin script for uniting Turkic nations, researches all factors of the allitude for alphabet reform existing among Turkic nations/

Here, definite standpoints of Turkic people in favor and against the adoption of a new alphabet on latin script are given special analysis.

Key words: New Alphabet Committee, Khalid Said Khojaye, Samad Agamalioglu, Bakir Chobanzadeh, the first Turkological Congress.

Nizami Xudiyev, fil.ü.e.d., prof.
ADPU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

TÜRK DİLİ QURULTAYI (iştirakçının qeydləri; 1992-ci il)

Türkiyə Kültür bakanlığının (mədəniyyət nazirliyinin) keçirdiyi sürəklili (daimi) Türk dili qurultayına Azərbaycandan akademik Bəkir Nəbiyev, professorlar Ağamusa Axundov, Firudin Cəlilov, filologiya elmləri namizədi Lətif Kərimov və bu sətirlərin müəllifi dəvət olunmuşdu. Ankarada bizə daha üç həmyerlimiz – professorlar Türkan Əfəndiyeva, Kamil Vəliyev və filologiya elmləri namizədi Ələddin Əliyev qoşuldu. Onlar Türkiyənin müxtəlif universitetlərində mühazirələr oxuyurdular.

Bakıdan təyyarə ilə Naxçıvana uçduq. Naxçıvandan Türkiyəyə keçmək təsəvvür elədiyimiz qədər də asan olmadı, gömrükxana rəsmiləşmədiyinə görə Naxçıvan Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyevə müraciət etməli olduq. H.Əliyev bizi qəbul elədi və üç saata qədər davam edən söhbətimizdə Azərbaycanın bu günü, sabahı və gələcəyi ilə bağlı problemlər, elm və mədəniyyətin inkişafına aid aktual məsələlər ətrafında canlı fikir mübadiləsi keçirildi. Etiraf etməliyəm ki, Ali Məclisin sədrinin elmi-siyasi məlumatının genişliyi, məntiqinin dərinliyi hamımızı heyran qoydu. Türk xalqları arasında son zamanlar getdikcə güclənən yaxınlaşma, müxtəlif xarakterli əlaqələrin yaranması və inkişafı söhbətin əsas mövzusu idi. Və bu baxımdan qurultay bizim üçün elə bil Naxçıvandakı səmimi, işgüzar görüşdən başladı.

Nəhayət, Heydər Əliyevin köməyi ilə mayın 2-də səhər tezdən sərhədi keçdik... Türkiyə tərəfdə bizi xalqımızın dostlarından biri İbrahim Bozyel qarşılayıb İqdıra qədər müşayiət etdi. Sədərlə Türkiyəni birləşdirən **Ümid körpüsündən** Türkiyənin Aralıq yaşayış məntəqəsinə qədər təxminən 25-30 km ikixətli yol çəkirdi. Mayın 28-nə kimi qurtarması nəzərdə tutulan bu iş o qədər sürətlə, həm də keyfiyyətlə görülürdü ki, adam istər-istəməz öz bərhad yollarımızı göz önünə gətirirdi. Ankaraya səhər tezdən çatdıq. Kültür bakanlığının nümayəndələri bizi otelə gətirdilər. Mən gündən-günə inkişaf edən, gözəlləşən Türkiyəni necə təsəvvür edirdimsə, o cür, hətta ondan da artıq gördüm. Tarixi yazmaqdan daha çox yaratmağa meyili olan türkün keçmiş, bu günü, gələcəyi məni bir daha düşündürdü və xocamız, görkəmli türk filoloqu, eyni zamanda şairliyi olan Orhan Şaiq Gökyayın aşağıdakı misralarını xatırladım:

Bu vatan – torpağın
kara bağrında,
Sıra dağlar kibi
duranlarıdır.
Bir tarix boyunca
onun uğrunda
Kəndini tarixə
verənlərindir...

Qurultayda dünyanın bütün türk ölkələrindən, o cümlədən keçmiş ittifaqın Türk respublikalarından 400-dək dilçi alim iştirak edirdi.

Türk dili qurultayı **açıq konuşmaları** (plenar iclas) ilə başladı: kültür bakanı Fikri Sağların çıxışını dinlədik. Başbakan Süleyman Dəmirəlin və Cümhurbaşkanı Turqut Özalın proqramda nəzərdə tutulmuş çıxışları üzürlü səbəbdən olmadı. Azərbaycandan B.Nəbiyev, K.Vəliyev və F.Cəlilov danışdılar. Burada söhbət əsasən türk xalqlarının mədəniyyətlərinin və dillərinin qarşısında duran aktual problemlər və onları həll etməyin ümumi prinsipləri barədə getdi. Bütün

çıxışlarda belə bir fikir öz əksini tapdı ki, türklər bu gün qarşısızalmaz bir ünsiyyətə, sıx əlaqələrə, birləşməyə can atırlar və bu elə ehtiyacdır ki, bilavasitə gur bulaq kimi etnik təfəkkürdən çağlayıb gəlir.

Sonra isə söhbətlər aşağıdakı üç bölmədə daha konkret mövzular ətrafında davam etdirildi: əlifba, orfoqrafiya və yazı dili (ədəbi dil). A.Axundovla F.Cəlilov əlifba, L.Kərimov orfoqrafiya, qalanlarımız isə yazı dili (ədəbi dil) bölməsində iştirak etdik.

Əlifba bölməsində diqqət, ümumiyyətlə, bir məsələyə verilmişdi ki, bu da hazırda müxtəlif mübahisələrin, rəsmi qərar və göstərişlərin mövzusu olan ümumi türk əlifbası yaratmaq məsələsi idi. Həmin məsələ ətrafında gedən söhbətlər, aparılan polemikalar nəticəsində xüsusi qərar imzalandı. Burada qeyd olundu ki, 34 işarədən ibarət ümumi türk qrafik fondu qəbul edilsin və hər bir türk dili bu fond əsasında öz əlifbasını yaratsın. Eyni zamanda məsləhət görüldü ki, əgər bu və ya digər türk dilində iki səs arasında fonematik fərq yoxdursa (yəni onlar sözü sözdən fərqləndirmirsə), onlar ayrı-ayrı işarələrlə deyil, bir işarə ilə ifadə olunsun; bundan başqa **ə-ö**, sağır **nun**, **h-x** və s. səslərlə, onların bir-birinə münasibəti, işarələnməsi ilə bağlı müəyyən nəticələrə gəldi.

Görünür, təkcə Azərbaycandan gələn nümayəndələrin deyil, ümumiyyətlə, qurultayın gücü daha çox yazı dili (ədəbi dil) bölməsinə verilmişdi. Ümumi əlifba, ümumi orfoqrafiya məsələləri nə qədər mühüm əhəmiyyətə malik olsa da, ümumi ədəbi dil məsələsi bütün bunların hamısını ehtiva etdiyinə görə daha mühümdür. Bu bölmədə azərbaycanlı türkoloqlardan, artıq qeyd olunduğu kimi, əksəriyyəti iştirak edirdi: B.Nəbiyev, T.Əfəndiyeva, K.Vəliyev, Ə.Əliyev və mən.

Məlum olduğu kimi, son illərdəki türkoloji qurultaylarda, yığıncaqlarda ümumi türk ədəbi dili məsələsi ya ümumiyyətlə, qoyulmamış, ya da bu məsələyə öləri toxunulmuşdur. Odur ki, müzakirə olunması problemlər çox idi.

Mübahisələrdən biri termin üzərində idi: necə deyilməlidir – «türk yazı dilləri (dili)», ya «türk ədəbi dilləri (dili)»? Müəyyənlaşmış ənənəyə görə, bizdə «ədəbi dil» terminindən istifadə olunur və bu zaman normalaşmış, üslub diferensiallığına malik həm şifahi, həm də yazılı dil (əslində, nitq) təzahürü başa düşülür; «yazı dili»ni isə biz, ümumiyyətlə, «yazının dili» mənəsində işlədirik. Halbuki qurultayın sənədlərində sonuncu termin az qala «ədəbi dil»i əvəz edilir, eyni zamanda «ədəbi dil» anlayışı bizim adət etdiyimiz təsəvvürü müəyyən mənada dəyişdirir. Məsələ o qədər də sadə deyil. Türk dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı mərhum professor Əhməd Cəfəroğlu həmin terminlərdən heç birinə üstünlük vermir və arabir «mədəni dil» anlayışından istifadə edirdi. Görünür, burada söhbət məhz normalaşmış, az və ya çox üslub diferensiallığı olan həm yazılı, həm də şifahi dildən getməlidir.

Yazı dili (ədəbi dil) bölməsində çox maraqlı məruzələr, çıxışlar oldu, məzmunlu mülahizələr söyləndi, bununla belə həmin sahənin bu cür ümumtürkoloji planda ilk dəfə diqqət mərkəzində durması özünü hiss etdirirdi, belə ki, bir sıra məsələlərdə qəti rəyə gəlmək hələ tez idi, polemikaları davam etdirməyə ehtiyac duyulurdu.

Türk ədəbi dillərinin tarixi, eləcə də müasir problemləri ilə bağlı müəyyən məsələlər var idi ki, mənə çoxdan düşündürürdü və çıxışımda məhz bu barədə bəhs etməyi qərara aldım. Hər şeydən əvvəl göstərdim ki, ümumi (ortaq) türk ədəbi dilinin həm nəzəri, həm də əməli ənənələri vardır – XIX əsrin ortalarından etibarən müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində türk ziyalıları ümumi türk dilində (ümumən türklər üçün) yazmağa çalışmışlar. Nəticə etibarilə İsmayıl bəy Qaspralının məşhur «Tərcüman»ı meydana çıxmış və XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərini əhatə edən mürəkkəb bir dövrdə nəşr olunub öz böyük tarixi missiyasını həyata keçirmişdi. Əlbəttə, ümumi türk ədəbi dili ayrı-ayrı türk ədəbi dillərini inkar etmir. Ona görə ki, ayrı-ayrı türk ədəbi dillərinin tarixi təcrübəsi, xüsusi mədəni-sosial bazası, coğrafi müəyyənliyi var və bütün bunlar türk ədəbi dillərini mövcud keyfiyyətində mühafizə edir. Lakin ayrı-ayrı türk ədəbi dilləri də ümumi (ortaq) türk ədəbi dilini inkar etmir, əksinə, onların inkişafına müxtəlif baxımdan təsir göstərir – müxtəlif səviyyəli türk ədəbi dillərinin qarşılıqlı əlaqələrini bilavasitə təmin etməklə, bir tərəfdən ədəbi dilin genetik əsaslarını möhkəmləndirir, ikinci tərəfdən müştərək zənginləşmə sferası açır... Mən təklif etdim ki, məsələnin düzgün nəzəri dərkindən irəli gələrək, bir sıra anlayışları dəqiqləşdirək: məsələ, **azəri türk dili, qazax türk dili, özbək türk dili**; yaxud, müvafiq olaraq, **azəri türkcəsi**,

qazax türkcəsi, özbək türkcəsi yerinə **Azərbaycan türk dili, Qazaxıstan türk dili, Özbəkistan türk dili** (yaxud, **Azərbaycan türkcəsi, Qazaxıstan türkcəsi, Özbəkistan türkcəsi**) işlədək (**Türkiyə türk dili**, yaxud **Türkiyə türkcəsi** termininə uyğun şəkildə) ki, burada müxtəlif türk xalqlarının vahid türk dili sisteminə, türk dil stixiyasına eyni hüquqla şərik olduqlarını hər dəqiqə sübut etməyə ehtiyac olmasın. Digər tərəfdən, «**türkdilli xalqlar**» və «**türki dili**» ifadələri yaygın və əslində, yanlış ifadələrdir və onların yerində, sadəcə olaraq, «**türk xalqları**» və «**türk dili**» ifadələri işlədilməlidir...

Ümumi türk ədəbi dilinin tarixi zərurət olduğunu dərk etməklə yanaşı onun necə formalaşacağını irəlicədən aydın təsəvvür etmək də, heç şübhəsiz, böyük maraq doğurur... Mənim fikrimcə, ümumi türk ədəbi dilinin üç yolla formalaşması mümkündür:

1) müasir türk ədəbi dillərindən birinin (birinci növbədə, Türkiyə türkcəsinin) ümumtürk ünsiyyəti vasitəsinə çevrilməsi ilə;

2) müxtəlif türk regionları üçün xarakterik olan bir neçə (oğuz, qıpçaq, karluq-uyğur və s.) türk ədəbi dilinin variantının təşəkkül tapıb sonradan intensiv qarşılıqlı əlaqədə bir ədəbi dilə çevrilməsi ilə;

3) türk xalqları arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin güclənməsi ilə əlaqədar olaraq türk ictimaiyyətinin vahid ədəbi dil ehtiyacının meydana çıxması və müştərək nitq vərdişlərinə əsaslanan ədəbi dil quruculuğu ilə.

Mənə belə gəlir ki, ümumi türk ədəbi dilinin reallaşması bu sahədə görüləcək konkret işlərdən də bu və ya digər dərəcədə asılıdır. Hər şeydən əvvəl, bizə müştərək (bütün türklər üçün nəzərdə tutulan) qəzetlər, jurnallar, radio, televiziya, məktəblər, müxtəlif şirkətlər və s. lazımdır ki, haqqında danışılan ümumi nitq vərdişləri formalaşsın. Bilavasitə linqvistik məzmunlu məsələlərə gəldikdə isə, burada heç şübhəsiz, elmi-nəzəri münasibət fəal olmalıdır: məsələn, türk ədəbi dillərində işlənən ərəb-fars mənşəli sözləri ucdantutma milli sözlərlə əvəz etmək özünü doğrultmur, heç olmasa ona görə ki, həmin sözlər türk ədəbi dillərinin müştərək leksik fondunun əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Lakin elə düşünülməsin ki, türk ədəbi dilləri məhz qeyri-milli leksika hesabına «birləşir». V-X əsrlər qədim türk yazılı abidələrində alınma sözləri barmaqla saymaq olar, halbuki həmin abidələri bütün türklər eyni dərəcədə anlamışlar və ümumiyyətlə, türk ümumxalq dilləri arasındakı fərqdən daha azdır, müştərəklik isə əksinə çoxdur. Ona görə də ümumtürk ədəbi dilinin formalaşmasında türk ümumxalq dillərinin rolu heç zaman unudulmamalıdır – xalq dilində biz bir-birimizi daha yaxşı başa düşürük...

Ümumi (ortaq) türk ədəbi dili barədə qurultayın mövqeyi yazı dili (ədəbi dil) komissiyasının xüsusi qərarında öz əksini tapdı. Həmin qərarı komissiyanın sədri professor Əhməd Ərcilasun, sədrin müavini professor Bəkir Nəbiyev, katiblər doktor M. Fateh Kirişçioğlu, doktor Mehmet Gecə və müxtəlif türk xalqlarından olan mütəxəssislər imzaladılar. Qərarla göstərilir ki, türk xalqlarının qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsi, vahid məram və məqsəd müştərək ədəbi dilin formalaşmasına gətirib çıxarır. Ancaq onun qısa zamanda gerçəkləşdirilməsi, zorla ümumi dil yaradılması da mümkün deyil. Siyasət, iqtisadiyyat, turizm, təhsil kimi dil-xarici şərtlərin bu ehtiyacı özü-özündən duyulacaq və sürətləndirəcəkdir qənaətindəyik... Və bu qənaətdən çıxış edərək komissiya bir sıra konkret təkliflər verdi ki, bunlardan ən mühümü «bütün türklərə xitab edən» bir qəzet – «Türk dili» qəzeti nəşr etməkdən ibarətdir; məktəbin həmin baxımdan çox mühüm amil olduğunu nəzərə alıb «ümumiləşmə» hərəkətinin, xüsusilə burada öz əksini daha intensiv tapıb «gənç türklərin» təfəkküründə möhkəm yer tutmasına çalışmaq tövsiyə edildi. Ali məktəblərdə müxtəlif türk ədəbi dillərindən seçilmiş, müxtəlif üslublara (xüsusilə bədii, elmi, rəsmi üslublara) aid mətnlərin müqayisəli təhlilinə diqqət yetirilməsi məsləhət görüldü. Komissiya belə bir fikri müdafiə etdi ki, türk dilləri üzərində çalışan mütəxəssislərin kəmiyyət və keyfiyyət yüksəlişinə nail olmaq, «bir bilim ordusu» yaratmaq lazımdır ki, bunsuz professional təfəkkürün mövcud dil proseslərinə nəzarətini həyata keçirmək mümkün deyil. Eyni zamanda gələcək türk dili qurultaylarında yazı dili (ədəbi dil) bölməsinin də öz növbəsində lüğət tərkibi, qrammatika, terminologiya, üslublar və s. sahələrə ayrılması qərara alındı. Bu da, şübhəsiz, daha konkret mövzular, problemlər ətrafında söhbət aparmağa imkan verəcək.

Türk dili qurultayının qarşısına müzakirə olunan məsələlərlə bağlı, həmin qurultayın

sənədlərində qeyd olunduğu kimi, «ortaq həll yolları tapmaq və bu baxımdan dövlət siyasətinə dayanacaq qərarlar qəbul etmək» vəzifəsi qoyulmuşdu. Müxtəlif türk dövlətlərindən gəlmiş görkəmli mütəxəssislərin gərgin fəaliyyəti nəticəsində həmin vəzifə layiqincə yerinə yetirildi və növbəti qurultayların mövzuları da praktik olaraq müəyyənləşdirildi.

Mən Azərbaycandan olan nümayəndələrin qurultaydakı işi ilə bağlı bir neçə kəlmə yazmağa ehtiyac duyuram. Azərbaycanlı alimlər ən müxtəlif məsələlər ətrafındakı müzakirələrdə olduqca aydın elmi mövqelərdən çıxış edir, ümumtürk marağını əks etdirirdilər. B.Nəbiyevin müdrikliyi, ünsiyyət mədəniyyəti, A.Axundovun aydın və güclü məntiqi, F.Cəlilovun əsaslandırılmış elmi mühakimələri, ümumiyyətlə, azərbaycanlı nümayəndələrin səviyyəli çıxışları dərhal diqqəti cəlb etdi. Türk televiziya ilə nümayəndə heyətimizin bütün üzvləri dəfələrlə çıxış etdilər.

Azərbaycanın etnik-kulturoloji mövqeyi elədir ki, Kiçik Asiya ilə Orta Asiya arasında keçid mövqeyi tutmaqla mədəniyyət ötürücüsü rolunu oynayır. Odur ki, ümumtürk dil proseslərinin «nizamlanma»sında azərbaycanlı türkoloqun üzərinə xüsusi vəzifələr düşür. Və mən əminəm ki, biz həmin vəzifələrin öhdəsindən gələcəyik.

Ankaranı birinci dəfə idi ki, göürdüm. Möhtəşəm türk şəhəri məni heyran etdi, ürəyimi qürur hissi ilə doldurdu: bu şəhərdə türklüyün əzəməti duyulurdu... Atatürkün məqbərəsində olduq, Azərbaycan demokratik hərəkatının banilərindən biri M.Ə.Rəsulzadənin məzarını ziyarət etdik. Müsavat partiyasının rəhbəri Azərbaycan türkü Məmməd bəy Kəngərli və onun məsləkdaşları ilə həmsöhbət olduq, Türkiyədə müsavat partiyasının yaranması və M.Ə.Rəsulzadə haqqında onların xatirələrini dinlədik. Türk qonaqpərvərliyinin, qardaş istiqanlılığının şahidi olduq...

Nəhayət, bütün bunlar sona çatdı və Kiçik Asiyanın Qərbindən Şərfinə yol başladıq – bir zamanlar bu yolu səlcuqlar Şərqdən Qərbə bir neçə əsrə keçmişdilər, biz isə saatlarla ölçülən vaxta gəldik.

Mən qətiyyənlə o fikirdə deyiləm ki, türk dili qurultayı hər şeyi həll etdi, türkləri bütünlüklə birləşdirdi – belə deyil. Ancaq bu sahədə mühüm və zəruri, gözlənilən, ehtiyacdən irəli gələn bir addım atıldı.

...Naxçıvana qayıdanda naxçıvanlıların bədnam qonşu ilə atışdığını gördük. Həmyerlilərimiz vətənlərini igidliklə müdafiə edir, düşmənə öz mənfur tarixi planlarını həyata keçirməyə imkan vermirdilər. Lakin Naxçıvandan Bakıya gedən yollar bağlanmışdı. Ona görə də bir neçə gün orada qalmalı olduq. Ali Məclisin sədri Heydər Əliyev yenə də işə qarışdı və çox keçmədi ki, Naxçıvan-Bakı təyyarə marşrutu yenidən açıldı. Bu dəfə o, İran ərazisindən keçirdi. Həmin marşrutla uçan ilk təyyarə bizi Bakıya çatdırdı.

Və mən hiss etdim ki, biz Bakıdan Ankaraya hansı inamla getmişdiksə, Ankaradan da Bakıya həmin inamla qayıtdıq – bu, türk xalqlarının birliyinə və gələcək xoşbəxtliyinə inam idi! Bu, vaxtilə təkə adı dünyanı lərzəyə salan türkə inam idi – özümüzün özümüdə inamımız idi!...

Summary

In this article it is spoken about the congress of the Turkic languages. In the same time the importance of the congress is explained widely. Also it has been received an interesting result and it has been given a wide scientific explanation of the congress.

Key words: Turkic languages, congress, culture, Haydar Aliyev, Orkhan Shaiq Kokyay, president Suleyman Demirel.

I BAKI TÜRKOLJİ QURULTAYIN MƏRUZƏLƏRİNDƏ VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ TERMİNLƏRƏ MÜNƏSİBƏT

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ərəb və fars mənşəli terminlərin işlənməsində aşağıdakı səciyyəvi əlamətlər müşahidə edilir:

1. Məhdud dairədə işlək olub, kəmiyyətə üstünlük təşkil etməyən terminlər: nəfsi-əmmarə, kümeysi-bənan, məxarici-kəsirə, rüsumi-siyasət, məvaddi-nəbatiiyyə, maddeyi-əsliyyə, məfumi-iləh, ismi-cins, ismi-əsas, müzaf, müzafün-iləyh, cümleyi-mötərizə, mübhəm zəmirlər, zəmir, mizanül-hərərə(t), müvəllidül-hümuuz, məzrubfih, bəhr, cəzirə, bəhri-mühiti-kəbir və s. T.Hacıyevin fikrincə, ictimai-publisist anlayışın perifrastik ifadəsində izafət formasına daha çox yer verilir. Görünür, bu cəhət onunla bağlıdır ki, izafət azərbaycanlı tərəfdən analitik şəkildə qavranılmır, söz birləşməsi kimi yox, ümumən leksik vahid hüququnda alınır. Doğrudan, bu izafətlər müəyyən ictimai-siyasi məzmunu, təşkilat və ya vəzifə adını və s. bildirməklə təsəvvürdə vahid anlayış yaradır: füqərayi-kasibə, əvfi-ümumi, nöqteyi-nəzər (7,237). Xüsusilə dil-ifadə çətinliyi yaradan bu tərkib terminlər, yad sintaktik vahidlərin dilimizdə işlənmə və istifadə imkanları məhdudlaşmış, tədricən lüğət tərkibini tərk etmişlər. Öz işləkliyini qoruyub saxlamış izafət birləşməli terminlər isə müasir dilimizdə müvafiq qarşılıq-əvəzətmələr, ümumxalq səciyyəsi daşıyan internasional sözlərlə sinonimləşmiş, bəziləri leksikləşmiş, mürəkkəb sözlər yaradan leksik morfoloqiyələrə çevrilmişlər. Bəzilərinə semantik birləşmə baş vermiş, ikiüzlü söz birləşməsinin mənası bir sözdə cəmləşmişdir; bəziləri Azərbaycan dilinin qrammatik təbiətinə uyğunlaşaraq təyini söz birləşməsinə çevrilmiş, tərkibləri ərəb yaxud fars mənşəli olsa da, sıraları dəyişmişdir. Məsələn, əfali-mürəkkəb – mürəkkəb feil, heyəti-təhrir – redaksiya heyəti, ülumi-ictimaiyyə – ictimai elmlər və s.

Ərəb və fars mənşəli terminlərin böyük bir qismi ümumişlək xarakter daşısa da, bir qismi Azərbaycan dilinin leksik-semantik və qrammatik təbiəti ilə uyğunluq təşkil etməmişdir. Ona görə də bu qəbildən olan sözlər ədəbi dilimizin sonrakı mərhələlərinə gəlib çatmamışdır (4,168). Əlbəttə, bunlardan bir qisminin köhnə anlayışlar bildirməsini də nəzərə alırıq.

2. Azərbaycancalaşmış, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə keçmiş və sabitləşmiş terminlər: *sərmayə, qərardad, divan, dava, tayfa, xalq, millət, asayiş, imtahan, sual, toxum, rütubət, təyin, sənəd, fərman, ləqəb, ticarət, təbabət, iqlim, mədaxil, məxaric* və s. Belə ərəb və fars terminləri dilimizin milliləşməsi prosesi üçün xarakterikdir (5,193).

Ərəb və fars mənşəli leksik alınmalar təkcə ərəb və fars ədəbi dillərindən deyil, şifahi şəkildə də keçmişdir. Ona görə də ərəb və fars mənşəli terminlərin alınmasının iki yolunu da qeyd etməliyik:

1. İqtisadi, mənəvi, mədəni əlaqələr və ərazi yaxınlığı ilə əlaqədar danışıq dilindən şifahi alınmalar (1,8).

2. Dinin təsiri ilə ədəbi dillərdən yazılı alınmalar.

Azərbaycan ədəbi dilində milli terminlərin yaranması XIX əsrin II yarısına təsadüf edir. O vaxta qədərki elmi terminlər, əsasən ərəb mənşəli olmuş, tərcümə əsərlərində ərəb dilində olduğu kimi saxlanmışdır (3,141).

Ötən əsrin əvvəllərində, xüsusilə terminologiya sahəsi ideoloji-mübarizə cəbhəsinə çevrilmişdi. Terminoloji sistemdə ərəb və fars mənşəli sözlərə ikili münasibət yaranmışdı. Bəziləri qəliz, dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına cavab verə bilməyən, bəziləri isə bütün, hətta vətəndaşlıq hüququ qazanmış, mənimsənilmiş ərəb, fars mənşəli söz və terminləri dildən çıxarmağı təklif etmişlər. Məsələn, F.Ağazadə «Türkcəni zənginləşdirmək yolları» adlı məqaləsində ərəb və fars kəlmələrinin əleyhinə olduğunu və onların «türkləşdirmə üsullarını» açıqca bildirir, bu üsullar faydasız olduqda başqa tədbirlər təklif edirdi: «Əvvəla, türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcəsi varsa, həmin əski kəlmələri bulub canlandırmalı; ikincisi, hərgah türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcəsi yoxdursa, başqa türk şivələrindən qarşılıqlarını almalı» (2,6-7).

Beləliklə, termin yaradıcılığında ziddiyyətli – dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi, təkmilləşməsinə təsir göstərən purizm cərəyanı əmələ gəlmişdir. Puristlər ərəb və fars terminlərinə birtərəfli münasibət göstərmişlər. Onlar Azərbaycan terminologiyasında nöqsanları aradan

qaldırmağın əsas yolunu bütün ərəb və fars sözlərini «qovub», yerinə hər necə olursa-olsun «azərbaycanca sözlər» qoyulmasına yaxud sözlərin sonunu Azərbaycan dili şəklinə salınmasına cəhd edirdilər (8,70). Həmin nümunələri 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında təşkil edilmiş İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlərdə görmək olar. «Maarif və mədəniyyət» jurnalının 1923-cü il 3-cü sayında Ə.Cövdət ərəb və fars mənşəli terminləri dilimizdən tamamilə təmizləmək şüarı ilə çıxış edən İstilah Komissiyasının hazırladığı terminoloji lüğətlərə tənqidi münasibətini bildiren məqalə ilə çıxış edir. Həmin lüğətlərdən bəzi nümunələr gətirək:

градус – dərəcə – bölki
землетресение – zəlzələ – titrənmə
карта – xəritə – taslaq
круг – dairə – girdola
материк – qitə – parçaquru
масштаб – miqyas – özölçüm
население – əhali – yaşaq
промышленность – sənaye – törədiş
порт – liman – qarı
артерия – şəryan – qızıl damar
вена – vərid – kök damar
вьющиеся – sətləq – sarmaşanlar
дыхание – tənəffüs – hək alma
природа – təbiət – varış
количество – kəmiyyət – nancalıq
решение – həll – çürüş
сумма – təsmi – tupal
уравнение – moadelə – tartış
геометрия – həndəsə – biçimbil
конус – məxrut – incik
мера – mizan – ölçək
ограничение – məhdudiyyət – çitli
пирамида – ehram – inciktay
количество – kəmiyyət – buyur köçür

Termin yaradıcılığında purizmin zərərli hadisə olduğunu göstərən B.Çobanzadə «Türkcə sərf və nəhv istilahları» adlı məqaləsində «Əcəba, Azəri türk sərf və nəhvində hanki tədbirləri işlətməli?» sualına 3 «dürlü cavab» verir: «1.Avrpa istilahlarını almalı; 2.Türkcədən istilahlar yapmalı; 3. Əski ərəb istilahlarını mümkün olduğu qədər sadələşdirərək indilik braqmalı » (6,54).

Əlbəttə, terminologiyamızın çətin anlaşılan ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsində, ədəbi dilin xalq danışığı dilinə yaxınlaşmasında puristlərin xidmətini inkar etmək olmaz. Hətta yaratdıqları terminlərin bir çoxu indi də dilimizdə işlənməkdədir: *fırlanma, yığılma, durum, sıxac, tıxac, biçim, itki, bildiriş, görkəm, uduş* və s.

I Bakı Türkoloji Qurultayda Odabaş öz çıxışında purizmin müsbət meyillərinə toxunur. Onun fikrincə, purizm ərəb və fars dili qanunlarının Azərbaycan dilinə təsirini zəiflətdi, eləcə də bu dillərdən söz axınının qarşısını aldı (9,190). Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Odabaş qurultaydakı əksər məruzəçilərdən fərqli olaraq ərəb və fars sözlərinə o qədər də mühafizəkar yanaşmır. Məsələn, türk xalqları üçün elmi terminologiya yaradılarkən ilkin prinsiplər kimi təklifi belə olur: «Sosial-tarixi səbəblər üzündən türk dillərinə ərəb və fars dillərindən daxil olan elmi terminləri araşdırdıqdan, onlara eyni yazılış formaları verdikdən və bütün türk xalqları üçün eyni mənə verdikdən sonra saxlamalı. Bəzi ayrı-ayrı türk tayfalarının bu ləhcələrdə müəyyən mənada vətəndaşlıq hüququ almış və bir növ, beynəlmiləl sayılan bir sıra ərəb və fars terminlərini yerli sözlərlə əvəz etmək meylini məqsədəuyğun saymamaq; ..yeni terminologiya yaradılarkən, ərəb dilinin bəzi şəkiciləri elə həmin dildən alınan sözlərdə tətbiq edilə bilər..» (9,190) Həmin qurultayda «Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri» mövzusunda çıxış edən Zifeld-Simomyagi, ümumiyyətlə, ərəb və fars alınmalarının əleyhinə olduğunu gizlətmir.

Məruzəçiyə görə, türk dillərində yalnız dini anlayışları bildirən ərəb və fars sözləri işlənməlidir: “Mən bu sözlərin (ərəb və fars sözləri nəzərdə tutulur – *N.M.*) əleyhinəyəm. Hesab edirəm ki, bunlar dini mirasdan başqa bir şey deyil, odur ki, türk dilində yalnız dini anlayışları ifadə edən terminlərin saxlanması mümkün sayıram. Elə məhz kilsələri bağlamadığımız, adamlara etiqad etməyi qadağan etmədiyimiz üçün ərəb dilindən alınmış “*Allah*”, “*şeytan*”, “*molla*”, “*axund*”, “*namaz*”, “*hacı*”, *fars dilindən alınmış “dərviş”, “abdəst”, “aftaba” kimi sözləri dini anlayışlar üçün saxlamaq olar.*» (9,178) Nəticədə alınma terminlərə münasibəti belədir: “..ümumi bir qayda əsasında – əcnəbi dillərdən terminləri yalnız ən zəruri hallarda, dilin özünün bütün imkanları istifadə edildikdə götürmək lazımdır.” (9)

Zifeld-Simomyagi ərəb və fars mənşəli alınma terminlərin «canlı xalq sərvətləri» ilə əvəz edilməsi yollarından danışır, maraqlı fikirlər irəli sürür: «Canlı xalq şivələrinin yerlərdə ən yaxşı söz materiallarının toplayıcıları qismində kənd müəllimlərinin iştirakı ilə dilçi alimlər tərəfindən tərtib edilən izahlı lüğətlər xalq kütlələrinə yaxın olan ədəbi dilin yaradılmasında böyük kömək göstərə bilər... Anatomiya və tibb üçün terminləri hazır şəkildə, xeyli dərəcədə, qəssablar, baytar və türkəçarələrdə, aqronomiya və botanika üçün terminləri əkinçi və bağbanlarda, zoologiyaya aid terminləri isə ovçular və balıqçılarda tapmaq olar və i.a. (9,177) Müəllif fikrini davam edərək bildirir ki, ərəbşünasların gülüş hədəfinə çevirdikləri yer-bil tipli terminləri rədd etmək yox, onları yer-bilik (coğrafiya), yulduz-bilik (astronomiya), su-bilik (hidrologiya), daş-bilik (petroqrafiya) və s. şəkildə təshih etmək lazımdır. (9) Lakin Simomyagi etiraf edir ki, xalq dilinin bütün dialekt sərvətlərindən istifadə etdikdən sonra da onda boşluqlar qalacaq, bunları yalnız başqa dillərdən alınmalar doldura bilər. Bu zaman o, aşağıdakı qaydalara riayət etməyi vacib bilir:

alınan söz iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səslər sərhəddini aşmamalıdır (məsələn, onda **ü** affrikatı olmamalıdır);

alınan sözdə yalnız iqtibas edən dilə xas olan müəyyən səs uyuşmaları və sıraları ola bilər (məsələn, söz samit diftonqu ilə başlamamalıdır);

alınma söz ahəng qanununa uyğun gəlməlidir;

danışanın qüvvələrinin psixofiziki qənaəti baxımından, dilin ümumi üslubunu ciddi şəkildə saxlamaq zəruridir. (9,177)

Qurultayda B.Çobanzadə «Elmi terminologiya sistemi haqqında» adlı məruzəsində ərəb və fars sözlərinin türk dilinə xas olan aqqlütinasiya və sinharmonizmi pozmasını bildirir, lakin bu dillərlə bağlı başqa bir əsası olduğunu qeyd edir: «..Əlişir Nəvainin, XV – XVI əsrin istənilən osmanlı klassikinə, Baki, Nəbi, Nadəmin dilini götürsək, onların dilləri oxşardır və bizim üçün anlaşılıqdır ki, bunun da səbəbi, qismən, terminologiyalarındakı ərəb və fars sözləridir.» (9,180) Hənəfi Zeynallı türk dilləri üzrə elmi terminologiyanın əsasında “xalqın özünün yaradıcılığı durmalıdır” fikrini irəli sürsə də, “ərəb və fars mənşəli terminlərin də dilimizdə mövcud olmaq hüququnu hələlik qüvvədə saxlamağ”ı vacib bilir. Belə qənaətə gəlir ki, “..ərəb və fars terminlərindən yalnız kütlə üçün anlaşılıq olanlarını saxlamalı.» (9,184)

Terminologiya sistemlərində ərəb, fars sözlərinin sayı Azərbaycan dilinin keçdiyi mürəkkəb tarixi proseslə üzvi əlaqədə daim dəyişkən olmuşdur. Azərbaycan milli dilin təşəkkül mərhələsinədək elmi üslubun əsas terminoloji mənbəyi olmasını, ictimai gərəkliliyini nəzərə alaraq I Bakı Türkoloji Qurultay dilimizin normalarına tabe olan, mənimsənilən ərəb və fars sözlərinin seçmə yolu ilə götürülməsini düzgün hesab etmişdir. Nəticə bu gün də özünü doğruldur. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan dilinin ictimai və kommunikativ funksiyası dəyişmiş, genişlənmiş, ictimai həyatda baş verən irəliləyiş, elmin, mədəniyyətin inkişafı dilin lüğət tərkibinə və sözlərin mənasına da öz təsirini göstərmişdir. Cəmiyyətin yeni quruluşda, mühitdə formalaşması ilə bağlı olaraq sözləmə obyektinə də dəyişmiş, ictimai-siyasi proseslər fonunda yeni anlayışlar və bu anlayışları ehtiva edən söz və terminlər yaranmış, bir sıra leksik vahidlər arxaikləşmiş, dildən çıxmış yaxud yenisi ilə əvəz olunmuşdur. XX əsrin ilk onilliklərindən etibarən ərəb və fars dilləri yeganə terminoloji mənbə rolu funksiyasını tamamilə itirmiş, kəmiyyət və keyfiyyətə yeni məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün yerini rus və Avropa dilləri terminlərinə vermişdir. Rus və müasir Qərbi Avropa dilləri terminlərinin güclü təsirinə baxmayaraq, ərəb və fars mənşəli terminlər Azərbaycan dili terminologiya sistemlərində mövqeyini saxlamaqda, bünövrə rolu oynamaqdadır.

Hal-hazırda ərəb və fars dillərindən terminlərin alınmamasına baxmayaraq, dilimizdə ümumişləklilik qazanmış bu sözlərin terminləşməsi prosesi bu gün də davam etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аль-Аббаси Х.Н. Лексико-грамматические изменения арабских заимствований в современном азербайджанском литературном языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Баку, 1983, с.8.
2. Ağazadə F. Məktəb kitabları və istilahlər. «Maarif işçisi» jurn., 1926, №8, s.6-7.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Sovet dövrü). III c., Bakı, «Elm», s.41.
4. Budaqova Z., Nəcəyev T. Azərbaycan dili. Bakı, «Elm», 1992, s. 168.
5. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. II h., Bakı, «Elm», 1989, s.192-193.
6. Чобанзадя В. Түркся сярғи вә няһв истилһлары. «Maarif işçisi» jurn., Bakı, 1927, № 5, с.54.
7. Nəcəyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı, «Maarif», 1987, s.237.
8. Qasımov M.Y. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm», 1973, s.70.
9. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (stenoqram materialları, bibliografiya, foto-sənədlər). Bakı, 2006.

Nadir Memmedli,
Doctor of Philology, professor

In the lectures of I Baku Turkish Congress and the attitude to the terms of Arab and Persian origin at the beginning of XX century

Summary

The number of the words from Arab and Persian origin has always been changeable due to the complex historical process that the Azerbaijani language spent.

Being the main terminological source of the scientific style of Azerbaijan in the development stage of a national language, I Baku Turkish Congress considering the social necessity which obeys to the rules of our language, has considered to be right the words from Arab and Persian origin by choosing in the selected way.

Key words: the terms of the Arab and Persian origin, purism, religious concepts, borrowed word, dialects and accents, social and historical reasons

Rüfət Rüstəmov, fil.ü.e.d., prof.
Bakı Dövlət Universiteti, kafedra müdiri

ORTAQ TÜRK DİLİNƏ GEDƏN YOL

Genealoji və tipoloji cəhətdən bir-birinə çox yaxın olan dillər qrupundan olan türk dilləri dünyanın ən inkişaf etmiş və zəngin dillərindəndir. Onları bir qrupda birləşdirən əsas əlamət lüğət fondlarının ümumi olmasıdır. Elə bu ümumiliyə görədir ki, dünyanın müxtəlif yerlərinə yayılmış türk xalqları bir-birini bu və ya digər dərəcədə başa düşürlər. Əlbəttə, indi mövcud olan türk dilləri çox zəngin, mürəkkəb və ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçib. Türk dillərinin quruluşunun sabitliyindən çıxış edərək müasir türk dillərinin materiallarını ümumiləşdirərək fikir söyləmək elmi cəhətdən özünü doğrultmuş olar. Türk dillərinin quruluşu türk dillərinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşlarını əhatə edir.

Təbii ki, müasir türk dillərində özünü göstərən qanunauyğunluqların hamısı tarixi səciyyə daşıyır. Bu məqalənin “Ortaq Türk dilinə gedən yol” adlandırılması heç də təsadüfi deyildir. Bu türk dünyasını maraqlandıran çox vacib məsələlərdən biridir.

Hörmətli toplantı iştirakçıları! İstəyirəm, hörmətli prezidentimiz zati-aliləri İlham Əliyevin birliyimiz (Ortaq Türk dili) haqda söylədiyi fikri diqqətinizə çatdırım. O, belə demişdir: “Türk

dünyası böyük dünyadır. Biz elə etməliyik ki, türk dünyası daha da sıx birləşsin. Bunu etmək üçün bütün imkan vardır. Əslində tarix bizə bir şans verib. Daşkənddə, Ankarada, Astanada, Aşqabadda, Bakıda, Ufada, Kazanda, Naxçıvanda, Çimkənddə, İstanbulda keçirilən beynəlxalq-uluslararası mədəni tədbirlərdə, iş adamlarının bir araya gəlməsində, türk dövlət başçılarının sammitlərində, hamının anlayacağı bir türk dili işlənsə, gözəl olar, ürəkaçan bir atmosfer yaranar.

Hörmətli prezidentimizin bu müdrik kəlamları alimlərimizin bu istiqamətdə çalışmalarına qol-qanad verir, düzgün yol göstərir. Burada əsas məqsəd Türk birliyi deyərəkən, türkdilli xalqların bir-birinin dilinə hörmətlə yanaşmaları və ortaq terminlər yaratmalarıdır ki, milli xüsusiyyətlərimizi, dünya türkləri arasında paylaşa bilmək üçün Ortaq Türk dilinin olması vacibdir. Mahmud Kaşğari deyirdi ki, “Türkün ürəyinə girmək üçün onunla onun dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur.”

Məlumdur ki, dil canlı bir varlıqdır və bu ortaq dil yaratma müddətinin də canlı şəkildə olması lazımdır. Bu baxımdan da Ortaq Türk dilinin yaradılması müddətini təbii qarşılamaq lazımdır.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu ulu öndərimiz Heydər Əliyevin türkdilli xalqlar üçün dediyi kəlamları nəzərinizə çatdırırıq: Müasir türk dünyası yeni yüksəliş mərhələsini yaşayır. Bu gün suverenlik əldə etmiş gənc türk cümhuriyyətlərinin bir sırada inamlı addımları türk dünyasının xoşbəxt sabahından xəbər verir.

Ulu öndərimizin işlətdiyi çox qiymətli kəamlardan, belə qənaətə gəlmək olur ki, qloballaşma dövründə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri türkdilli xalqlarla bərabər inkişaf etdirmək üçün ortaq dilə ehtiyac var.

IX əsrin 80-ci illərində Kırım-tatar ideoloqu İsmayıl bəy Qasıralı Türk birliyi üçün “işdə, fikirdə, dildə bir” ideyasını irəli sürdü. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə, Türkiyədə Ziya Göyalt bu ideyanı yaşatdılar və inkişaf etdirdilər.

Qeyd etmək istərdik ki, bu məsələnin 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayında gündəliyə düşməsinə baxmayaraq, istənilən nəticənin əldə olunmasına repressiya mane oldu. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra müstəqil türk dövlətlərinin yaranması ilə Türkiyədə Uluslararası Türk dili qurultaylarında bu mövzu yenidən qaldırıldı.

Bu məsələnin müsbət nəticə verməsi üçün təşkil olunan və olunacaq qurultaylara türkdilli mütəxəssislərin dəvət olunması məqsədə uyğun olardı.

Məlumdur ki, bəzi problemlərin həllində insan dilinə güc verir, danışqlar aparır, söz xəzinəsindən bəhrələnməklə ünsiyyət fəaliyyətinə qatılır, hadisələri cilovlayıb öz istəyinə tərəf yönləndirməyə çalışır.

İnsan fəaliyyətinin bütün sferalarını özündə əks etdirən danışqdır. İstər beynəlxalq, istərsə də bəzi peşə sahələrində aparılan danışqlar dillə bağlıdır.

Dövlətlərarası münasibətlərin qurulmasında və inkişaf etdirilməsində də canlı danışqlar ən əhəmiyyətli vasitələrdən biri, daha doğrusu ən başlıcasıdır ki, bu proses dilin imkanları ilə formalaşır.

Biz də düşünürük ki, türkdilli dövlətlərlə danışqların aparılmasında Ortaq türk dilinə ehtiyac vardır. Ortaq türk dili dedikdə yeni bir dilin yaranmasını düşünmək doğru olmazdı. Bu ünsiyyət dilini elmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün kökləri çox-çox qədimlərə gedən türk dillərinin tarixi qanunauyğunluqlarını və onların əsas inkişaf xəttinin müəyyənləşdirilməsi üçün orijinal yazılı abidələrin dil xüsusiyyətlərinin monoqrafik və sistemli şəkildə öyrənilməsinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Ümumtürk yazılı abidələrinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi diaxronik tədqiqatlarda hələ də öz həllini gözləyir. Bu problemin həlli qarşısında duran ortaq türk dilinin yaradılması istiqamətində önəmli rol oynayacaq.

Məlumdur ki, türk dillərinin inkişafında və müasir mərhələyə çatmasında onlara mane olan yad elementlərin mövcud olmasına baxmayaraq, onların qarşısı vaxtında alınmalıdır.

Fəxrlə qeyd etmək olar ki, çox illər keçdikdən sonra müstəqillik qazanmış türkdilli dövlətlər gün-gündən güclənməkdədir. Onlar öz müqəddəratlarını özləri həll edirlər.

Tarix göstərir ki, türk xalqlarının öz aralarında anlaşmaları heç vaxt problem yaratmamışdır. Bu anlaşma türkdilli ölkələrin Rusiya tərəfindən işğalına qədər rahat, maneəsiz davam etmişdir.

Tam əminliklə deyə bilərik ki, yuxarıda qeyd olunan çətinliklər bir daha təkrar olunmayacaqdır.

Ortaq türk dilinin yaradılması istiqamətində çalışan mütəxəssislər qarşıya çıxan hər bir çətinliyə hörmətlə yanaşmalı, onlara öz münasibətlərini bildirməlidirlər.

Türkiyənin Hacəttəpə Universitetinin professoru Şükrü Haluk Akalın qeyd edir ki, hazırda ortaq türk dilində bütün sahələr üzrə 1300 ortaq termin yaradılıb. Daha sonra alim qeyd edir ki, 150 il ərzində dilimizə fransız, rus və alman dillərindən daxil olan alınma sözlər ortaq türk dilinin inkişafına mane olur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, Dünya dövlətləri bir-biri ilə iqtisadi, siyasi, mədəni, elmi və s. əlaqələrini gün-gündən inkişaf etdirirlər. Bunların içərisində türkdilli dövlətlər də xüsusi yer tutur. Belə əlaqələrin inkişafında alınma sözlər həmişə olub, indi də olacaqdır. Biz düşünürük ki, mütəxəssislər bu sahədə hələ öz tutarlı fikirlərini irəli sürməyiblər.

Qeyd etmək istərdik ki, türk dilli dövlətlərin hamısında terminologiya komitələri fəaliyyət göstərir. Bu gün adı çəkilən komitələr bir-biri ilə öz aralarında birgə termin məsələsinin həlli yolunda fikir mübadiləsi etsələr, çox çətinliklərə imza atmış olarlar.

Məlumdur ki, Türk dünyasında Oğuzlar saylarına görə çoxluq təşkil edirlər. Bəzi mütəxəssislər Ortaq Türk dilinin Oğuz ləhcələrindən birinin olmasını təklif edirlər.

Səbuhi ismində (Turançı) biri yazır ki, Oğuz ləhcələri arasında da istər dünya xalqları, istərsə də türk xalqları tərəfindən ən çox bilinən və mənimsənilən dil isə Türkiyə türkcəsidir. Ortaq Türkcə Anadolu türkcəsi olmalıdır. Yəni Ortaq Türkcə Anadolu ləhcəsinin üzərində inkişaf etdirilməlidir. Türkiyə türkcəsində yad dillərdən alınma sözlər çıxarılmalı, həmin sözlərin dildən çıxması ilə yaranan boşluq isə digər Türk ləhcələrindən olan sözlə doldurulmalıdır.

Bizə elə gəlir ki, bu kimi təkliflər mütəxəssislər tərəfindən əsaslandırılmış şəkildə müzakirə olunub öz düzgün həllini tapacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili, Bakı, 2013, s.4.
- 2.

Rufat Rustamov

The way to the common Turkish language

Summary

In the article is investigated the process of forming of common Turkish language. It is noted that Turkish language is one of the most development and richest language in the world and these languages are and very close to one another in genealogical and topological point of views. Their common point is common vocabulary so, creation common Turkish language is the most important problem.

Key words: Turkish language, development, problem, topologic, tendency, common language, general meaning.

Sayalı Sadıqova, fil.ü.e.d., prof.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sayalisadiqova@yahoo.com

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ORTAQ TERMINOLOGİYA VƏ ORTAQ ÜNSİYYƏT PROBLEMİ

Qloballaşma şəraitində dilin terminoloji qatında özünü göstərən daimi dəyişikliklər, yeniləşmə və zənginləşmə prosesi dillərin terminoloji sistemə təsir göstərir. Terminologiyanın inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx şəkildə bağlı olduğu üçün cəmiyyətdə baş verən hər bir dəyişiklik bu və ya digər şəkildə dilin leksik tərkibində öz izlərini qoyur, burada müəyyən şəkildə öz əksini tapır. Çünki elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklər dildə anlayışlar vasitəsi ilə öz əksini tapır və dilin terminoloji leksikasını zənginləşdirir. Bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində elm və texnikanın inkişafı, yeni anlayışların meydana çıxması terminlərin sayca artımı terminologiyanın daha sürətlə artmasına şərait yaradır. Türkdilli ölkələrin müstəqillik əldə

etməsindən və xarici aləmlə birbaşa təmasından sonra dilin lüğət tərkibinə beynəlxalq termin – sözlərini axını güclənir. Bu tipli terminlərin türk mənşəli milli terminlərlə əvəzlənməsi, yeni terminlərin dilin daxili imkanları hesabına yaranması, dilin arxaik mövqedə dayanan terminlərin fəallaşması da diqqəti cəlb etdi. Yeni dövlət sisteminin yaranması, müstəqilliyin əldə edilməsi milli respublikalar qarşısında yeni imkanlar açdı. İctimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər dilə, dilin lüğət tərkibinə, xüsusilə onun terminologiyasına təsirini göstərir və ortaq terminologiya probleminin həlli istiqamətində mühüm işlərin görülməsi zərurəti yaradır. Bu baxımdan tədqiqatlarda “ortaq türk dili”, “ortaq terminologiya” anlayışı ilə bağlı ümumi bir fikir yoxdur. Bəziləri “ortaq türk dili” dedikdə, türk dilləri əsasında yaradılan yeni bir dilin yaradılmasının ictimai səbəblərini əsaslandırmağa çalışırlar. Bəxtiyar Kərimov və Şoəhməd Mutalov ortaq türk dilini yaratmağın riyazi formulunu verdikdən sonra göstərilər ki, “dil problemlərinin təqdim edilən həllinin üstünlüyü bundadır ki, 1) etnosların dilləri əsasında yaradıldığından, koyneni (ortaq türk dilini –S.S) onların yaradıldığı dialektlərin nümayəndələri xüsusi öyrənmə olmadan bu və ya digər dərəcədə anlayırlar; 2) o, hər hansı bir etnik birliyin dili olmadığı üçün onlardan heç birinə üstünlük vermir və beləliklə, dil siyasəti üzrə ixtilafın güclənməsinə yardım göstərmir; 3. yerli dillərdən birinin ümumməhəlli dil kimi seçilməsində özbaşınalığı və bundan irəli gələn etnik çəkişmələri aradan qaldırır; 4) keçmiş müstəmləkəçilərin dillərinin ümumməhəlli dil kimi tətbiqi məsələsini və bununla da keçmiş metropolidən mədəniyyət və təhsil sahəsindəki asılılığı aradan qaldırır” (2,47).

Tədqiqatçıların bir qismi isə ortaq türk dili dedikdə, bütün türk dillərinin vahid, ümumi prinsiplər əsasında qurulmasını - ortaq əlifba, orfoqrafiya, terminologiya məsələlərini nəzərdə tuturlar. Göründüyü kimi, ortaq türk dili anlayışı iki mənada işlənir. 1. ortaq türk dili - türk dilləri arasında ümumüsiyyət vasitəsi olan bir dil kimi 2) ortaq əlifbası, orfoqrafiyası, terminologiyası olan ortaq türk dili kimi. Lakin bu o demək deyildir ki, bütün türk dillərinin lüğət bazası əsasında vahid ortaq türk dili yaradılsın. Bu kökündən yanlış fikirdir. Ortaq türk dili dedikdə, türk xalqları arasında vahid üsiyyət vasitəsi kimi işlənə bilən dil nəzərdə tutulur. Türk dillərində terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin yaradılmasıdır. Ona görə də elm və texnikanın müxtəlif sahələrində yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl milli dilin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək zəruridir. Çünki terminlərin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Milliliyi təmin edən milli elmi terminologiya dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı prinsiplərinə uyğun yaradılmalıdır.

Türk dillərinin daxili imkanları əsasında, dilin bilavasitə özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin alınıb işlədilir. Buna görə də terminologiyada başqa dillərdən (rus və Avropa dillərindən) alınmış terminlər üstünlük təşkil edir. Belə terminlərin işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Son dövrlərdə elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, ictimai fəaliyyətin, daha geniş mənada ictimai quruluşla bağlı meydana gələn məfhumların ifadəsi üçün yeni-yeni terminlər alınır və bu zaman dilin ən fəal və ən mütəhərrik bir qolunu təşkil edən terminoloji leksika daim zənginləşir. Xüsusən türk dillərinin funksional inkişafında baş verən belə dəyişikliklər birbaşa onun terminologiyasına təsir edir. Bu baxımdan ortaq terminologiya məsələsi öz həllini gözləyən problemlərdəndir. Çünki türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşması, bir-birini asan başa düşməsi üçün türk dillərində termin yaradıcılığının yeni istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir.

Türk dillərində ortaq terminologiyanın yaradılması üçün birinci növbədə ortaq abidələrin lüğət tərkibini əhatə edən lüğətlər tərtib edilməlidir. Qədim türk yazılı abidələrinin bütün türk xalqlarına aid olduğunu, onların hələlik elmə məlum olan ilk yazılı kitabələri hesab edildiyini, qədim türk dillərinin əsasında durduğunu, çağdaş türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatını əks etdirən leksik tərkibə malik olmasını nəzərə aldıqda çağdaş türk dillərinin leksik qatını bu abidələrdən kənar təsəvvür etmək mümkün deyil. Abidələrin dilinin təhlili türk dillərinin leksik qatının formalaşmasının qədimliyini, hətta Orxon-Yenisey abidələrinin yarandığı dövrdən də əvvəl mövcud olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Burada adlandırma, normativlik ifadəsi və onun xüsusiyyətləri o qədər incə leksik-semantik fərqlərlə bildirilir ki, bu abidələrin tam sabitləşmiş, formalaşmış, fonetik-qrammatik və üslubi normalara malik olan bir dildə qələmə alındığına heç bir şübhə yaranmır. Ona görə də türk dillərinin leksik tərkibinin formalaşmasında bu abidələr xüsusi rol oynayır. Ümumtürk yazılı abidələrin təhlili göstərir ki, bu abidələrin yarandığı ilk dövrlərdən başlayaraq türk dilləri öz inkişafının yüksək səviyyəsi ilə fərqlənmiş, zənginliyi ilə seçilmiş və bu xüsusiyyətlərinə görə də qonşu xalqların bir çoxunun dilinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu təsirin reallaşması müxtəlif dildaxili proseslər və dilxarici-ekstralingvistik faktorlarla bağlı olmuşdur. Belə ki, inkişaf etmiş dillərin qonşu dillərə və ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrlə bağlı olduğu xalqların dillərinə təsiri təbii proses kimi qəbul edilir. Təbii ki, leksik-qrammatik cəhətdən inkişaf etmiş türk dillərinin areal baxımdan qonşu olan dillərə təsiri izsiz qalmamış, onun özü də əks təsirə məruz qalmışdır. Buna görə də hələ qədim dövrlərdən türk dilləri ilə qonşu olan dillərin qarşılıqlı təsiri müşahidə olunmuş, onun izlərinə müxtəlif dillərdə yazıya alınmış abidələrdə təsadüf edilmişdir.

KDQ dastanlarının dili ilə ortaq türk abidələrinin dili arasındakı ən böyük dil fərqlərinin üzə çıxması isə KDQ dastanlarının artıq nisbətən diferensiasiya olmuş, nisbətən ayrılmış oğuz qrupu dilləri elementlərinin üstünlük kəsb etməsidir. Dastanların dilində sırf oğuz mənşəli, o cümlədən Azərbaycan dil xüsusiyyətlərini daha çox özündə əks etdirən, müasir dövrdə də çoxlu sayda hərbi məzmunlu leksik vahidlərə rast gəlmək olur. Belə sözlər işləndiyi dövrdən uzun əsrlər keçməsinə baxmayaraq səslənməsinə, semantikasına və quruluşuna görə müasir dilimizlə uyğunluq təşkil edir. Məsələn, alay, gözçü (müşahidəçi), yaraq, yağ, sancaq (bayraq mənasında), çavuş (gözetçi), ağı (yürüş, hücum), aqınçı (döyüşçü, hücum keçən əsgər), oxçu, çəribəşi (qoşun başçısı) və s. Lakin abidələrin dilində öz dövrünün inkişaf səviyyəsinə uyğun olan bir çox döyüş, savaş anlayışlarını bildirən sözlər də vardır ki, onlar müasir dilimiz üçün qanunauyğun və məntiqli olaraq arxaikləşmiş terminlərdir. Çünki həmin terminlərin ifadə etdiyi anlayışların- denotatların özləri arxaikləşmiş, həmin döyüş alət və vasitələri cəmiyyətin inkişafı nəticəsində istifadədən qalmış, sıradan çıxmışdır. Ona görə də ortaq terminologiyanın yaradılması zamanı abidələrdə işlənən, müasir dövrlə səsləşən ortaq sözlərdən istifadə edilməlidir.

Məlumdur ki, dilimizin lüğət tərkibi tarix boyu müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, amma öz nüvəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Ümumtürk kontekstində götürülmüş Azərbaycan dilinin sahə terminləri də türk dünyasında ayrı-ayrı baxışlar sisteminin hakimiyyət uğrunda mübarizənin ilkin və mükəmməl formalarının yaranmasına və inkişafına söykənir. Türkdilli ölkələrdə gedən ictimai-siyasi proseslər dilin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olmasına və bu terminlərin geniş işləklilik qazanmasına şərait yaratmışdır. Türk dünyasının tarixi inkişafı qonşu xalqları da bu inkişafa biganə qoymamışdır. Qonşu xalqlar türklərdən dövlət, idarəetmə, milli maraqlar üstündə qurulmuş xarici əlaqələr və digər sahələrdən az şey mənimsəməmişlər. Bu gerçəklik mənimsənilmədiyi kimi həmin anlayışların ifadəsi olan terminlər də digər xalqların dilinə, o cümlədən də ərəb, fars, rus və Avropa dillərinə də keçmiş, müəyyən fonetik fərqlər bu gün də işlənməkdədir. Bu terminlərin semantikasında baş verən dəyişiklikləri, reterminləşməni - terminin yenidən mənbə dilə qayıtmasını izlədikdən sonra belə bir qənaət yaranır ki, türk dillərinin yayıldığı arealda ilkin semantikasını bütün türk dillərində qorumuşdur. Türk dillərində yeni yaranan anlayışların ifadə edilməsi üçün sözdüzəltmə vasitələrinin bütün arsenalının terminologiyada istifadə olunması ilə yanaşı, bu sahədə özünəməxsus termin yaradıcılığı üsulları da vardır. Bu üsulların müəyyən qismini bir sıra əlamətlər əsasında təyin etmək olduğu halda, bir qisminin ümumi şəkildə izahı çətinlik törədir və onlar istisnalar şəkilində qeydə alınır. Termin yaradıcılığının spesifik cəhətlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif xarakterli tədqiqat işləri aparılmışdır. Belə tədqiqatların böyük bir hissəsi termin və söz yaradıcılığının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Belə ki, cəmiyyətin sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq çoxlu sayda yeni-yeni elmi texniki anlayışlar meydana çıxır ki, onların hamısını xüsusi dil vahidləri ilə operativ şəkildə ifadə etmək bəzən mümkün olmur. Ona görə də çox vaxt dildə artıq hazır şəkildə mövcud olan dil vahidlərinə yeni məna verməklə onlardan yeni yaranan anlayışların adlandırılması məqsədilə istifadə olunur. Bu proses xüsusilə bu və ya digər terminoloji sahənin yenidən

formalaşdığı dövrdə daha fəal şəkildə özünü göstərir. Dünya dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən müasir türk dillərində sözlərin yeni mənalar kəsb edərək - terminləşərək digər anlayışları da adlandırma prosesi yeni formalaşan bir çox terminoloji sahələrdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Yəni dildə mövcud olan sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrlə bağlı terminin əsas mənasının qalması ilə yeni məna qazanaraq elm sahələrində işlənir. Məsələn, informatika, aviasiya, logistika, hərbi sahə, hərbi işi, hərbi maşın və mexanizmlər, hərbi-sənaye kompleksi müasir cəmiyyətin ən sürətli inkişaf edən sahələrindən olduğu üçün bu sahədə yaranan çox müxtəlif funksiyalı anlayışları ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları, xüsusən semantik üsulla söz yaradıcılığı öz aktuallığı və fəallığı ilə seçilir. Müasir türk dillərində onlarla yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün dilimizin tarixi boyu fəal leksik qatda işlədilən söz və ifadələrə yeni məna çalarları verməklə yeni yaranmış anlayışları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu, bir də onunla bağlıdır ki, çoxlu sayda yeni yaranan müxtəlif elmi-texniki anlayışları ifadə etmək üçün dilin digər terminyaratma üsulları kifayət etmir və dildə hazır şəkildə mövcud olan leksik vahidlərin ifadə etdiyi mənalar əsasında anlayışların adlandırılması məqsədyönlü hala çevrilir. Bu zaman motivləşmə yolu ilə sözlərin ifadə etdiyi mənalardan biri əsasında terminlər yaradılır. Məsələn, hərbi terminologiyada ayrı-ayrı hərbi anlayışları ifadə etmək üçün dildə hazır şəkildə artıq mövcud olan ağız, bölük, bölmə, açar, yuva, göz, daraq və s. sözlər terminləşmiş və müvafiq anlayışların adına çevrilmişdir.

İstər qrammatik, istərsə də leksikoqrafik baxımdan ən çox araşdırılan ortaq türk ədəbi dili üçün ümumi terminoloji bazaların yaranmasında terminoloji tədqiqatların xüsusi rolu var. Tarixilik baxımından araşdırılan əsərlərə nəzər yetirdikdə ümumtürk arealının ümumi termin bazasının olduğu müşahidə edilir.

Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafını şərtləndirir. Cəmiyyətdə baş verən yeniliklər ictimai ünsür olan dildə əks olunur. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox elm sahələrində baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Bu yenilikləri, elmi-texniki tərəqqini ifadə edən terminlər isə bütün türk dillərində həm dilin daxili imkanları, həm də alınmalar hesabına formalaşır. Yəni dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk ümumi bazası əsasında yaranan sözlər deyil, onlarla yanaşı ərəb-fars və rus-Avropa ümumi bazaları əsasında yaranan xeyli sayda terminlər işlənərkəndir. I Türkoloji Qurultayda Bəkir Çobanzadə termin yaradıcılığında əsaslanmalı olduğumuz üçüncü baza kimi Avropa ümumi bazasını göstərir və qeyd edir ki, “Terminologiya yaradarkən diqqət yetirməli olduğumuz üçüncü baza elmi anlayışlar, elmi nəzəriyyələr sahəsində ümumi istiqamət tutduğumuz və bununla yanaşı, onların adlarının, terminlərinin Avropa tərzinə əsaslanmağımızdır” (3,180). Müasir dövrdə də terminlər yaradarkən ümumtürk söz bazasını nəzərə almaq yəni, bunun üçün türk xalqlarının bir-birinə ümumi yaxınlığı olan dialektlərinə və ümumiyyətcə, xalq dilinə əsaslanmaq zəruridir. Dilimizdə mövcud olan terminlərin heç də hamısı ümumtürk bazası əsasında yaranmamış, onlarla yanaşı ərəb-fars və rus-Avropa bazaları da əsas mənbələrdir. Hətta bu tendensiya müasir dövrümüzdə də aktualdır. Bunun isə müəyyən səbəbləri vardır. Buna görə də Bəkir Çobanzadə dildə işlənən əcnəbi terminlərin zəruriliyini “ümumiyyətlə, elm bir xalqın həyatı içərisində qapanmadığı kimi, elmi istilahlər da yalnız bir dilin çərçivəsi içində qalamaz” (4, 218) fikrini söyləyərək təsdiq edib əsaslandırır. Alim onu da qeyd edir ki, elmi və mədəni əlaqələr nəticəsində bir dilin başqa dillərdən termin alması yaxşı haldır, hətta elmin, mədəniyyətin nisbi üstünlüklərini göstərən hallardan birisidir. Bu tendensiya müasir dövrümüzdə də aktualdır. Birinci mənbə kimi qonşu türk dillərindən, ikinci mənbə kimi Qərbi-Avropa və rus dillərindən terminlər alınır. Bir şərtlə ki, söz əvvəlində diftonq olmasın və bütün alınmalar ahəng qanununa tabe etdirilsin: Ümumiyyətlə isə türk xalqları birlikdə elmi terminologiyayı hazırlamalıdır. Bunun üçün 3 mənbə - fars, ərəb, ümumtürk və Avropa sözlərini əsas götürməlidir. Avropa mənşəli sözlərlə bağlı deməliyə ki, hamı bir mənbəyə əsaslanmalıdır. Yəni,

eyni siyasi, sosial və iqtisadi məziyyətlərə malik olan türk dilləri üçün alınma termin mənbələri təxminən eyni olmalıdır.

Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibində ərəb-fars, rus dillərindən alınmış terminlərlə yanaşı, Avropa mənbəli terminlərin də müxtəlif kəmiyyət göstəricilərinə malik olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Cəmiyyətimizdə baş verən bir sıra ictimai-siyasi, tarixi hadisələr, xüsusilə əsrin müqaviləsi-neft kontraktları və s. təbii olaraq Avropa mənbəli terminlərin dilimizə gəlməsini gücləndirmişdir. Maraqlı cəhət odur ki, həmin terminlərin bir qismi vasitəsiz alınmalardır. Yeni ictimai-siyasi və köklü dəyişikliklərlə bağlı terminologiyamıza, dilimizin lüğət tərkibinə yeni terminlər daxil olur və xalq tərəfindən mənimsənilir. Bütün bunlar beynəlmiləl xarakterlidir. Beynəlmiləl elmi terminlərin müasir dilimizdə artması, çoxalması, hər şeydən öncə, müxtəlif sistemli dillərdə yaranıb inkişaf edən elmlərin qarşılıqlı əlaqəsini və inteqrasiyasını təmin edir ki, bu prosesdə də əvvəllər rus dili, indi isə Qərbi konteksti, o cümlədən, ingilis dili mühüm rol oynayır. Deməli, türk dillərində terminoloji sistemin zənginləşməsində əsas mənbə olan rus dilinin təsir dairəsi azalmış, Qərbi Avropa dilləri, xüsusən ingilis dili əsas mənbə olmuşdur. Azərbaycan dilində elmi terminlərin semantik sahəsinin təhlili göstərir ki, bu elmin son illərdəki inkişafı ilə əlaqədar onun müxtəlif sahələrinə aid terminlər sistemi yaranmışdır. Bu isə terminologiya daxilində semantik diferensiasiya prosesi ilə nəticələnmiş, müxtəlif sahələrlə bağlı terminlər digər sahələr ilə ortaq-müştərək terminləri sisteminin sabitləşməsi yolunda mühüm addım atılır. Məsələn: internet, menecer, bank, bankomat, referendum, ratifikasiya, plüralizm, qrant, sammit, bonus, investisiya, konsorsium, konvensiya və s. Ümumiyyətlə, türk dillərində işlənən terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türk dillərinin hər birinin sırf özünəməxsus terminləri.
2. Türk dilləri üçün ortaq olan terminlər.
3. Başqa dillərdən alınan terminlər.

Deməli, ortaq terminologiyanın yaranması üçün birinci növbədə termin yaradıcılığında ortaq mənbələr müəyyənləşdirilməlidir. Bu mənbələrdə dillərin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər, alınmalar və onun mühüm hissəsini təşkil edən beynəlmiləl terminlər əsas götürülməlidir. Belə alınmalar isə dillərin fonetik sistemə və qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılmalıdır. Göründüyü kimi, türk dillərində ortaq terminlərin yaranma prinsipləri müəyyənləşdirilərkən iki mənbə əsas götürülməlidir:

1. Ümumtürk bazası
2. Beynəlxalq baza

Ümumtürk bazası əsasında terminlər yaratmaq üçün birinci növbədə türk dillərində çoxdilli terminoloji lüğətlər tərtib olunmalıdır. Bu gün bu məsələ türk dillərində ən önəmli məsələlərdən biridir. Bununla yanaşı sahə terminlərinin lüğəti tərtib edilən zaman hansı dillərin əhatə olunması problemi də həll olunmalıdır. Lüğətlərin tərtibi zamanı ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının elmi-konseptual, nəzəri əsasları hazırlanır, terminlərin dəqiqliyinin, konkretliyinin və təkmənalılığın qorunmasına nəzarət edilir. Ona görə də ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması zərurəti yaranmışdır. Təyin edilmiş dillərin hər birinin müvafiq sahəyə aid terminləri seçilməlidir. Bunun üçün müəyyən elmi mərkəzdə ayrı-ayrı sahələr üzrə bütün türk dillərində istifadə olunan terminlər qeydə alınmalı və onların yazılış prinsipləri müəyyənləşdirilməlidir. Hazırda müəyyən sahələr üzrə Azərbaycan, türk, qazax, qırğız, özbək, qaqauz və türkmən dillərində dörd və beş dilli lüğətlər tərtib olunmalıdır. Bunlar ortaq bazanın formalaşması üçün zəmin yaradır. Bu lüğətlər tərtib olunan zaman terminlərin beynəlxalq variantları da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bu gün bütün türk dillərində Avropa dillərindən alınan ekspress, prasodiya, izomorfizm, kommunikasiya, disfemizm və s. terminləri uğurla işlənir. Ona görə də, türk dillərində ortaq terminoloji lüğətlər tərtib edilən zaman ortaq beynəlxalq terminlər də əsas götürülməlidir. Ortaq terminologiya problemi işığından yanaşdıqda, orfoqrafiya sahəsindəki problemlər daha çoxdur. Hazırda ən önəmli problemlərdən biri Türk xalqlarının əlifba problemini həll etməkdir. Təbii, bütün türk xalqlarının latın əsaslı əlifbaya keçmələri ortaq türk dili probleminin həlli yolunda atılmalı olan addımların yalnız birincisidir. Ortaq terminologiya baxımından ən mühüm vəzifə türk dilləri üçün çox vacib olan orfoqrafiya prinsiplərini müəyyənləşdirmək və onların həyata

keçirilməsinə çalışmaqdir. A.Axundov yazır: “İlk axtarışlar, araşdırmalar göstərir ki, həmin prinsiplər tarixi-ənənəvi və morfoloji prinsiplər əsasında aparılmalıdır” (1,100).

Türk dillərində alınma sözlər müxtəlif mənbələr əsasında formalaşır. Onu da qeyd etmək ki, türk dillərinin lüğət tərkibinin alınma sözlər qatı bu dilləri həm birləşdirən, həm də ayıran amillərdəndir. Çünki, bu məsələdə vahid bir prinsip olmadığına görə bütün türk dilləri lüğət tərkibinə görə bir-birindən uzaqlaşır. Fikrimizcə, ortaq türk dili probleminin uğurlu həlli, yəni söz birliyində iki prinsip önəmlidir.

1. Türk dillərində alınma leksikanın mənbələrini müəyyənləşdirmək və ən uğurlarını seçmək;
2. Terminlərin yazılmasında tarixi ənənəvi prinsipə əsaslanmaq.

Dillərdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündən-günə artır. Anlayışı dəqiq ifadə edən terminlər ortaq türk dilləri üçün qəbul olunmalıdır. Bütün bunlar müstəqil türk dilli dövlətlərin ortaq elmi terminologiyasının yaradılmasını şərtləndirir. Belə bir məsələnin həlli terminologiyanın standartlaşdırılması və bu prosesi həyata keçirmək üçün standartlaşma üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək zərurəti yaradır. Bütövlükdə, elmi dili işləyib hazırlayan, terminləri qeydiyyatı alan və terminologiyayı sistemləşdirmək üçün türkdilli ölkələrinin hər birində Terminologiya Komissiyası, eləcə də ümumtürk Terminologiya Komitəsi yaradılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Axundov Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 2012,
2. Vəxtiyar Kərimov və Şoəhməd Mutalov “Urtatürk dili”, Toşkent, 1992.
3. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд, 26 февраля – 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет), Баку, 1926.
4. Б.Чобанзаде.“О системе научной терминологии” (Стенографический отчет, Баку, 1926, стр.190-191).
5. S.A.Sadiqova “Azərbaycan dilinin terminologiyası”, Bakı, Elm, 2011.

S.A.Sadiqova

The principles creation of the common terminology of Turkic language

Summary

The article is about the problem of common terminology of Turkic language. Here were explained “common Turkic language” common terminology, and the principles of creation of common terminology were identified.

The principles creation of common terms in Turkic language was based on two sources: common Turkic and international base.

Key words: term, terminology, topologic, tendency, common language, general meaning.

Zəmfira Əliyeva, fil.ü.e.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

RUS-TÜRK DİL ƏLAQƏLƏRİNİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Slavyan və türk dilləri arasında əlaqələr çox qədim dövrlərdən məlumdur. Slavyan-türk dil əlaqələrinin tarixində bir neçə tarixi dövrü qeyd etmək lazımdır. Ən qədim dövr bizim eramın ilk illərinə, Kiyev-Rus dövlətinin yaranmasından əvvəlki dövrə təsadüf edir. Bizim eramın VI-VII əsrlərindən slavyanlar türk avarlarla, Volqa bulqarları ilə, xəzərlərlə və digər türk xalqları ilə ticarət əlaqələrinə girirlər.

Lap qədimdən türk və slavyan xalqlarının qonşu ərazilərdə yerləşməsi, ticarət əlaqələri bu xalqların nümayəndələrini bir-birinin dilini öyrənməyə vadar edirdi. Bu artıq həyatı məcburiyyətə çevrilmişdi. Rus knyazlarının Qızıl Ordaya gediş-gəlişləri ilk tərcüməçilərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu.

X-XII əsrlərdə Kiyev-Rus dövləti zamanı rusların oğuz və qıpçaq (polovets) qəbilələri ilə münasibətləri inkişaf edirdi. “Слово о полку Игореве” adlı dastan bu dövrə təsadüf edir. Dastanda çoxlu sayda qıpçaq (polovets) sözləri mövcuddur. XII-XV əsrlər tarixə monqol-tatar işğalı kimi daxil olmuşdur. Bu dövrdə rus və digər slavyan dillərinə çoxlu miqdarda türkcizm keçmişdir.

Bu dillər arasındakı münasibətlər Kazan, Həştərxan, Krım xanlıqlarının Rusiya imperiyasına birləşdiyindən sonra daha da gücləndi. Y.D.Deseriyevin fikrincə, başqa dillərdən keçən sözlərin müxtəlif tipli hecalarının fonetik strukturları bir çox ədəbi dillərin səs tərkibinə üzvi surətdə daxil oldu (). Slavyan dilləri leksikasının tədqiqatçıları bu dillərdə qədim yunan və latın sözlərinin habelə uqrofin, monqol, türk, iran və qərbi Avropa ləksemlərinin mövcudluğunu qeyd edirdilər.

Slavyan dillərinin leksikasının zənginləşməsində türk dillərinin rolu böyükdür. Türkoloq alimlərin fikrincə, əsil türk mənşəli sözlər türkcizm hesab olunurdu. Bundan əlavə, sözdə ahəng qanununun mövcudluğu da əsas şərtlərdən biri idi. N.K.Dmitriyev mənşəyindən asılı olmayaraq türk dillərindən slavyan dillərinə keçən bütün sözləri türkcizm hesab edirdi (). V.D.Arakinin fikrincə, əvvəlki tarixindən asılı olmayaraq, slavyan dillərinə türk dilləri vasitəsilə keçən sözlər türkcizm hesab olunur ().

Beləliklə, monqol, iran, ərəb və başqa dillərdən keçmiş din, hüquq, məişət mövzusunda aid olan sözlər tədqiqatçılar tərəfindən türkcizm kimi qəbul olunurdu.

Tarixi faktlar ümumi slavyan dilində danışan qəbilələrin skiflərlə və sarmatlarla geniş əlaqələri olduğunu sübut edir. Əlbəttə, qonşu ərazilərdə yaşayan xalqların ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin olması təbiidir. Lakin nədənsə bir çox slavyan və rus alimləri türkdilli skifləri və sarmatları irandilli hesab edir və bu əlaqələri slavyan-türk əlaqələri deyil, slavyan-iran əlaqələri adlandırırlar.

Rus alimləri A.A.Şaxmatov, V.A.Boqoroditski və başqaları bunu dəfələrlə təkrar edirlər. Bu alimlərin fikrincə, skif-sarmat dialektləri iran dillərinə mənsub olub, iran dillərinin şimal-şərq qrupunu təmsil etmişlər.

Antik mənbələrin verdiyi məlumatlara görə skif-sarmat qəbilələri Qara dəniz ətrafındakı ərazidə bizim eradan əvvəl VII əsrdən məskunlaşmışlar. Skif-sarmat elementləri müasir Rusiyanın cənub ərazilərini tutaraq bizim eramızın II-III əsrlərinə qədər orada məskunlaşmışdılar. Təbii ki, 1000 il ərzində bu xalqlar və onların dilləri arasında geniş əlaqələr mövcud idi. Lakin bütün dünya alimlərinin: tarixçilərin, arxeoloqların, etnoqrafların slavyanlarla qonşu olan bu xalqları türkdilli hesab etmələrinə baxmayaraq, bəzi panslavistlər və paniranistlər onları ancaq irandilli saymışlar.

Baltikdilli qəbilələr türkdillilərdən daha uzaqda yaşadıkları üçün onlar arasında heç bir dil əlaqəsi ola bilməzdi.

Bu dövrdə ümumi slavyan dili mövcud idi və bütün slavyanlar bir-birinin başa düşəcəyi dildə danışırdılar. Antik müəlliflər Tasitin və Ptolomeyin yazdığına görə venedlər Visla çayı hövzəsində və Baltik sahillərində yaşayırdılar. Sonrakı əsrlərdə germanlar, romalılar və finlər onları slavyan adlandırmışlar.

Ümumi slavyan dilinin faktlarına əsasən demək olar ki, slavyanlar cənubdan Dnepr ətrafındakı meşə-çöl zolağında məskunlaşmışdılar. Şərait slavyanların müasir cənubi Rusiya çöllərində məskunlaşmasına imkan vermirdi. Bu torpaqlarda türkdilli maldar qəbilələr hökmran idilər. Kimerlər, skiflər, sarmatlar, hunlar, avarlar, bolqarlar, xəzərlər, peçeneqlər bu torpaqlarda bir-birini əvəz edirdilər.

Slov -, slav – kökləri ilə yaranmış toponimlərə Rusiya, Polşa, Çexiya və s. ərazilərdə rast gəlmək mümkündür. *Polyane* sözü ilə çox böyük bir slavyan qəbiləsi adlanır. X əsrdən

başlayaraq bir çox salnamələrdə bu söz *polani, poliam, poloni, poleni, polania* və s. formalarda işlənir.

O dövrdə (slavyan yazı mədəniyyətinin yarandığı dövr nəzərdə tutulur. – Z.Ə.) slavyanlar Elbadan Ona çayına qədər Ladoqa gölündən Yunanıstana qədər çox geniş bir ərazidə məskunlaşmışdılar. Bu isə öz növbəsində slavyan dilinin inkişafına çox böyük təsir göstərirdi. Balkan yarımadasında slavyanlar çoxdilli bir əhatəyə düşdülər. Burada yunan, roman fraksiya dilləri slavyan dillərinə öz böyük təsirini göstərirdi.

Bəzi alimlərin fikrincə, ümumi slavyan dilinin parçalanması slavyan yazısının yaranmasından sonrakı dövrə təsadüf edir. N.S.Trubetskoyun yazdığına görə, slavyan dili X-XII əsrlərdə hələ ümumi dil qanunları əsasında inkişaf edirdi. Hələ X-XII əsrlərə qədər qədim slavyan və qədim rus dilləri ümumi slavyan dilinin dialektləri hesab oluna bilərdi.

A.Vayyan «Руководство по старославянскому языку» əsərində yazırdı: “Qədim slavyan dilinin ilk təşəkkül dövründə bütün slavyanlar bir ümumi dildə danışmışdılar. Bu dilin müəyyən dialekt fərqləri var idi. Lakin XI əsrdən başlayaraq bu fərqlər o qədər artdı ki, artıq qarşımızda tamamilə fərqli dillər dururdu.

Antuan Meye «Общеславянский язык» əsərində qeyd edir ki, bizim dövrümüzdə gəlib çatmış salnamələrin dilində (X-XI əsrlər) slavyan dilləri bir ümumi dilin müxtəlif dialektlərini xatırladırdılar. Ümumi slavyan dilinin parçalanmasının tərəfdarlarının fikirləri ilə tam razılaşmaq mümkün deyildir. Dil sistemində gedən dəyişiklikləri iki cür başa düşmək olar: birinci növ dəyişmələr dil sisteminin bütünlüklə hamısına ikinci növ dəyişmələr isə dil sisteminin ayrı-ayrı hissələrinə aid edirlər.

Bu proseslər slavyan yazı sisteminin yarandığı dövrə qədər getmişdi. İsmi hallanması felin şəxsə və zamana görə dəyişməsi prosesləri bütün slavyan dillərində eyni cür gedirdi. Bu meyillər bütün slavyan dillərində təxminən eyni olsa da, hallanma və şəxsə-kəmiyyətə görə dəyişmənin konkret təzahürləri fərqli idi.

Dilin inkişafı ayrı-ayrı tayfanın, qəbilənin və xalqın inkişafı ilə sıx surətdə bağlıdır. Ayrı-ayrı slavyan dillərinin inkişafı yalnız dil amilləri ilə ölçülə bilməz. Dil tarixi linqvistik kateqoriya olub. İctimai formasıların inkişafı ilə əlaqədardır. Bir çox rus və slavyan alimləri skif-sarmat dillərini Hind-İran dilləri hesab etməkdə təbii ki, yanılırlar.

Slavyanların türklərlə əlaqələrinin tarixizm eranın IV əsrindən başlanır. VI əsrdə avar-türklərin bir hissəsi slavyanlarla ittifaqa girir, onlarla qardaşlaşır. Belə qəbilələrə antlar deyilirdi (Qədim türkcə “and” sözündən götürülmüşdür. Bu qəbilələr bir-birlərinə sadıq qalacaqlarına and içirdilər). VI əsrin 80-ci illərində bolqar qəbilələrinin böyük ittifaqı yaranır. Bu ittifaqın başında Kubrat dururdu. Bu qəbilələr Kubandan Don çayına qədər çox böyük torpaq sahələrini istila etmişdilər. Kubratın ölümündən sonra bu ittifaq parçalanır və bolqarların bir hissəsi Orta Volqaya və Aşağı Kamaya doğru irəliləyirlər.

VII əsrin 60-70-ci illərində Asparuxun rəhbərlik etdiyi bolqar ordası Dunay slavyanlarını özünə tabe edərək öz sülaləsini yaradır. Bu sülalə iki əsr hakimiyyətdə qalır. Beləliklə, bizim eranın VI-VII əsrində slavyanlar əvvəl türk-avarlarla, daha sonra xəzərlərlə, Volqa bulqarları ilə sıx əlaqələr yaradır.

Bu zaman slavyan dillərinin türk dillərinə böyük təsiri barədə bir söz demək çətindir. Bu dövrdə türk-bolqarlar slavyanlar tərəfindən assimilyasiya olunaraq öz dillərini itirdilər. XI əsrdə *бисер, болгарин, белег, белчук, бубреч, сани, шертог* kimi sözlər ümumi slavyan dilinə türk-bolqarların dilindən keçmişdir. Rus dilində bu gün də işlənən *бисер* – mirvari, inci sözü bu dilə qədim slavyan dilindən keçmişdir.

Qədim slavyan dilinə isə bolqar dilindən keçmişdir. Bu söz türk dillərinə *büsra* formasında ərəb dilindən keçmişdir. Bir çox rus alimlərinin “Боярин” sözünü slavyan kökü əsasında izah etmək cəhdləri təbii ki, heç bir nəticə vermədi.

“*Бэу, әр*” sözlərindən yaranmış bu türk mənşəli sözü habelə *beleq* (bilik); *bebrek* (böyrək); *san* (şan-şöhrət); *çertoq-çardağ* (çar-dörd, taq-tağ). Həmin sözlərə yalnız rus dilində deyil, XII əsrə aid qədim slavyan abidəsi «Златоструй» salnaməsində, qədim rus, qədim slavyan, serb, sloven və xorvat dillərində də rast gəlmək olar. Lakin bu türkiizmlərin heç biri

qərbi slavyan dillərinə keçməmişdir. Bir çox türkiyəmlər rus dilində lokal xarakter daşıyır. Məsələn, qədim rus dilində çox işlənən karan, koran (xaqan) sözləri VII əsrdə rus dilinə avar dilindən keçmişdir.

Qədim Bertin salnamələrində yazılır ki, 839-cu ildə Şərəfli Lüdovikin sarayına rusların səfiri gəlir və onların çarı – Xaqandan namə gətirir. Ərəb coğrafiyaçısı İbn-Rustun əsərində rusların çarı “Xaqan rus” kimi təqdim olunur. “Xaqan” sözü salnamələrdə ilk dəfə VII əsrdə Avar xaqanına istinadən söyləmişdir. (Ф.П.Филин. Лесика русского литературного древневековой эпохи. Л., 1949. стр. 219-220). Xaqan sözündən başqa X əsrdə slavyan dillərinə *yaruq*, *yar*, *örtmə*, *xoryuq* (bayraq), *bilinc*, *koşey* (əsir, qul); *alasa* (ar); *braqa* (evdə hazırlanmış pıvə); *sayqat*, *sayqa* (hədiyyə, töhfə); *jemçuq*, *zendzu* (inci) ifadələri də keçmişdir.

Bizim eranın əvvəllərində artıq vahid slavyan dili parçalanmağa başlamışdı. Bu hadisə hələ slavyanların Şərqi və Mərkəzi Avropa torpaqlarında Balkan yarımadasında məskunlaşması prosesi başlamışdı. Artıq o dövrlərdə vahid slavyan dilinin tərkibində dialektlərə parçalanma prosesi başlamışdı. Lakin bu proseslər o dövrdə lokal xarakter daşıyırdı.

Bizim eranın VI-VII əsrlərində slavyan dilləri artıq başqa istiqamətdə inkişaf edirdi. Slavyan dillərində yeniliklər vahid slavyan dilinin ümumi bazası əsasında formalaşdı. Bu zaman fenoloji və morfoloji sistemdə gedən dəyişikliklər leksik yeniliklərlə tamamlanırdı. Vahid slavyan dili artıq parçalanmağa öz əvvəlki vəhdətini itirməyə doğru gedirdi. Dil diferensiasiyasının inkişafı dilxarici amillərlə səciyyələnirdi. Bu slavyan qəbilələrinin böyük ərazidə səpələnəcək, bir-birindən uzaq düşməsi ilə izah olunurdu.

Ümumi slavyan vəhdətinin parçalanması çox mürəkkəb bir proses idi. Tarixən slavyan dil qrupları birdən-birə yaranmamışdı. Leksik dialektizmlər arasında şimali slavyan zonasının sözləri xüsusi yer tutur və vahid slavyan dilinin parçalanması dövrünə təsadüf edir. Bu sözlər şimali slavyanların ictimai fəaliyyətinin bəzi cəhətlərini ifadə edir.

Bu zaman müxtəlif dialekt zonaları yaranır. Lakin bu zaman ayrı-ayrı slavyan dilləri mövcud deyildi. Bunun nəticəsində də ayrı-ayrı slavyan xalqları hələ formalaşmamışdı. Bu dövrdə slavyanlar müxtəlif qəbilələrdə və qəbilə birləşmələrində birləşərək sinifli cəmiyyətin və dövlətçiliyin ilkin rüşeymlərini yaradırdılar. Bunun nəticəsində etnodil və ictimai dəyişikliklər üçün zəmin hazırlanırdı. Bu baxımdan, “şərqi slavyanlar”, “cənubi slavyanlar”, “şərqi slavyan dili”, “qədim rus dili” ifadələri şərti hesab olunmalıdır. VI-VII əsrlərdə bu ifadələr etnodil anlayışlarından daha çox coğrafi mənalarda işlənirdi.

X əsrin sonlarında bu ərazilərdə artıq xristianlıq yayılmağa başlamışdı. Bu dövrdə Rusiyada artıq yazı inkişaf etməyə başladı. Bütün bu dəyişikliklər slavyanların etnodil inkişafında əks olunmaya bilməzdi. Vahid slavyan dilinin parçalanmasına dilxarici amillər də təsir göstərirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif slavyan qəbilələri fərqli təbii və ictimai şəraitdə yaşayırdılar.

VII əsrdə müasir Bessarabiya çöllərində köçəri türkdilli bolqarlar yaşayırdı. Bu zaman bu bolqarlar bir çox slavyan qəbilələrini özlərinə tabe etmişdilər. Bir neçə əsr keçdikdən sonra bu türkdilli bolqarlar slavyan qəbilələri arasında ərimiş, lakin öz adlarını Balkan slavyanlarına yadigar qoymuşdular. X əsrdə Cənubi Rusiya çöllərində peçeneqlər, daha sonra isə polovetslər hökmranlıq edirdilər. Bu dövrdə slavyan dillərinə güclü təsir göstərən dillərdən biri də Xəzər xaqanlığının türk dili idi.

Zəngin tarixi, qəhrəman keçmişini olan türk xalqları haqqında çox az yazılmışdır. Sovet imperiyası dövründə bütün orta və ali məktəb dərslərində türk xalqlarının tarixindən çox az söhbət açılırdı. Bu dərslərləri oxuyarkən türk xalqlarının tarixi haqqında heç bir məlumat almaq mümkün deyildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonlarına qədər türk xalqlarının tarixi, dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, demək olar ki, öyrənilmirdi. Müstəmləkə xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti rus elmini çox az maraqlandırır. Əksinə, I Pyotrun dövründən xalqlarının qədim kitabları, yazılı abidələri, salnamələri məxsusi olaraq məhv edilirdi.

Türk xallarının tarixinin, dilinin və mədəniyyətinin öyrənilmək istənilməməsinin səbəbləri çoxdur.

Başqa xalqların tarixi mədəniyyəti, dili hərtərəfli tədqiq olunduğu, dünyada qədim bir xalq kimi tanındığı halda, türk xalqlarını öz kökündən uzaqlaşdırmaq üçün onların ümumi tarixində qəsdən ağ səhifələr yaradılır, ayrılmış, təcrid olunmuş halda tədqiqata cəlb edilirdi.

XIV əsrdə yaşamış Nizaməddin Şəminin “Zəfərnəmə” adlı əsərində də dövrün ən mühüm tarixi hadisələrdən ətraflı bəhs olunmuşdur. Rus mənbələri də türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənbələrdə Krım, Volqaboyu, Xəzərətrafi bölgələrdə yaşayan türk xalqları haqqında məlumatlar verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. М., «Наука», 1966.
2. Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря. В кн.: Лексикографический сборник. Вып. 3, М., 1958.
3. Аракин В.Д. Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода. В кн.: Тюркизмы в восточнославянских языках. М., 1974.
4. Abbasqulu Ağə Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”, 1991.
5. Гумилев Л.Н. «Тысячелетия вокруг Каспия», Баку, 1991.
6. Ф.П.Филин. Лексика русского литературного древневековой эпохи. Л., 1949, стр.219-220.

The theoretical problems of Russian-Turkic language relations

Summary

The relation between Slavic and Turkic languages is known from ancient times. It is significant to note some historical periods in the history of Slavic and Turkic language relation. The most ancient period met in first years of our century, in the beginning of Kiev-Russia states. The second period included the the relation of Russia State between the Oghuz and Polovtsians tribes. The third period include XII-XV centuries. In this period many turkisms transformed into Russian and other Slavic languages. The forth period concerns the times of uniting of Crimea, Kazan and Astrakhan khanates into Russia empire.

Key words: writing sources, history of Turkic people, economic and military view, ancient Slavic chronicle, ancient Slavic language, Turkic sources

Həcər Hüseynova, fil.ü.e.d.
ADPU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası,
hacerhuseynova@mail.ru

ETRUSKLAR VƏ YA LATİN ƏLİFBASININ SİRRİ

Etrusklar İtaliyanın Tiber və Arno dənizləri arasında yerləşən Etruria bölgəsində yaşamış, e.ə. 6-cı yüzilliyə qədər yaşamış bir xalq olaraq antik romalılar tərəfindən etrusci, bəzən də tusci adlandırılmışlar. Yunanlar onları Turrhen, Tursen adlandırmışlar. Özlərinə Rasena deyən etrusk xalqının bir hissəsi və mədəniyyəti sonralar Roma imperatorluğu içərisində ərimişdir. Onlar İtaliya ərazisindəki bir çox xalqlardan daha çox inkişaf etmişlər. Roma mədəniyyətinin öz başlanğıcını etrusk kökündən alması artıq isbat edilmişdir. Etruskların dini vəhy edilmiş bir din olmuş və xüsusi bir təşkilatlanmaları olmuşdur.

Yunan tarixçisi Herodota görə, etrusklar Anadoludan İtaliyaya (Lidyaya) köç etmişlər. Digər tarixçilər də bu xalqı adət-ənənəsinə görə Anadolu ərazisindəki xalqlarla oxşarlıqların olduğunu qeyd etmişlər. Bütün bunlar etruskların Doğu Anadolu və Orta Asiya kökənli olduğunu söyləməyə əsas verir.

Bəzi alimlər Heredotun fikirlərinə tərəddüdlə yanaşmış, belə bir köçün dənizdən gələ biləcəyinə inanmamışlar. Buna görə də 2004-cü ildə Turin Universitetinin alimi Alberto Piazza tərəfindən yenidən genetik araşdırmalar aparılmış, e.ə.VII-III əsrlər arasında yaşamış etrusklara məxsus 80 skeletdən DNK nümunələri götürülmüş, Avropada yaşayan bir çox millətlərin DNK-sı ilə qarşılaşdırılmış, nəticə olaraq hesab edilmişdir ki, etrusqların genetik kodu bugünkü Anadolu türklərinin genetik kodu ilə daha yaxındır. Deməli, etrusqlar antik dövrdə bugünkü Türkiyədən-Anadoludan İtalyaya köç etmişlər.

Etrusqlarla türklərin eyni kökənli olmalarını isbat edən bir çox dəlillər vardır:

1.Soyunu qurdla(canavarla-H.H.) bağlayan bütün dünyada bir neçə xalq vardır: etrusqlar, türklər, moğollar.

2.Etrusk və türk dillərindəki sözcüklərdəki oxşarlıqlar.

3.DNK testlərinin eyni olması (Etrusk skiletləri və Anadoluda aparılan yoxlamalara görə).

4. Yalnız Anadoluda rast gəlinən qulplu qazan nümunələrinin etrusqlarda da olması.

5. Hər iki dilin aqqlütinativ olması.

6. Etrusk yazı işarələrinin Anadoluda və Orta Asiyada tapılan əski türk runik yazılarla eyni olması və s. (12,88)

Etrusqların dili və əlifbası haqqında da müxtəlif, fərqli fikirlər yürüdülmüşdür. Bu məsələlərin tam həll edilməməsinin müxtəlif səbəbləri olmuşdur:

1) Yüzlərcə etrusk yazı mətnlərinin olduğu lövhələr muzeylərdən oğurlanmış, yoxa çıxmışdır.

2) Etrusqlardan günümüzə bir neçə qısa həcmli qəbir daşından, ailə sözləşmələrindən (ana, baba adı, uşaqların sayı və adlarından) ibarət yazı nümunələri qalmışdır. Ən maraqlısı isə odur ki, həcminə görə digərlərindən böyük hesab edilən etrusk yazısı İtalyada deyil, XIX əsrdə Misirin İsgəndəriyyə şəhərində bir mumiyanın üzərində tapılmışdır.

3)Etrusqlar ezoterik toplum olaraq bütün bilgilərini gizlin saxlamış, hər şeyi yazıya almamışlar. Yalnız vacib məlumatları din xadimləri qeydə almış və gizli saxlamışlar. Bu səbəbdən də onların dini kitabları hələ də tapılmamışdır.

4) Etrusk yazıları düşünülmüş, sistemli şəkildə məhv edilmişdir. Buna da səbəb o ola bilərdi ki, etrusk dili çox geniş araşdırılmış hind-Avropa dillərindən biri olmamış, yeni, fərqli bir dil olmuşdur.

Bu dil bu günə qədər də tam olaraq tədqiq edilməmiş, son söz deyilməmişdir. Məlumatlara görə, etrusk əlifbası 22 səsdən, 22 hərfdən ibarət olmuşdur. Bəzən sağdan sola, bəzən də soldan sağa yazılmışdır.

Etrusqların dili, əlifbası hələ bu günə qədər tam öyrənilməmişdir. Az sayda zəmanəmizə qədər gəlib çatan yazılar isə həcmcə çox kiçikdir. Bir çox hallarda ailə məsələlərini, uşaqların adlarını, sayını bildirən məzar daşlarından ibarət olmuşdur. Etrusk yazıları haqqında kifayət qədər məlumatın olmamasının bir səbəbi bu yazıların daha çox dəbdə olan hind-Avropa dillərindən fərqli olması da ola bilərdi.

İtaliyalı tarixçilər etrusqları latınlardan fərqləndirmiş, “Romalıların siyasi və inzibati-idarə işlərini, ordu quruculuğunu, qızılın emalını” və s. məsələləri etrusqlardan öyrəndiklərini etiraf etmişlər. Latınların mədəniyyəti etrusqların mədəniyyətlərinin əsasında yaranmışdır. Latınlar etrusqları “tuskilər”, onların məskunlaşdığı ərazini isə Toskani// Toskaniya adlandırmışlar. Floransa// Florensiya isə həmin məmləkətin mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Hesab edilir ki, Avropada renesansı başlayanlar da elə etrusqlar olmuş, Roma imperatorluğunu onlar qurmuşlar. Hətta Avropanın bir çox məşhur mədəniyyət xadimlərindən Dante, Mikelancelo, Lenardo do Vinçi, Napoleon, Vergili, Yuli Sezar belə etrusk mənşəli hesab edilir.

Etrusqların Avropaya necə gəlmələri haqqında müxtəlif fikirlər, rəvayətlər vardır. Onlardan birində deyilir ki, guya Anadolunun Lidya bölgəsində kral Aytosun hakimiyyəti dövründə aclıq baş vermiş, kral da xalqı bəladan qurtarmaq üçün onları iki qrupa ayırmışdır. Bir qrupu Turhenos adlı oğluna tapşırılmış və demişdir ki, insanları da götürüb yeni bir məkan axtarsınlar. Turhenos da camaatla birgə İzmirə gəlmiş, orada gəmilər düzəldərək Adriatik dənizi ilə İtalyanın Şərqiində Umbriya sahillərinə gəlmiş, məskunlaşdıqları ərazini həmin başçının adı ilə Turhen// Türhenn adlandırmışlar. Elə bu günə qədər də İtalyanın qərbindəki dəniz Türhen dənizi adlanır.

Bu məlumatı Plutarx da təsdiqləmişdir. O, “Romülüsün həyatı” adlı əsərində etruskların İtalyaya gəlməmişdən öncə Lidya (İndiki İzmir-Manisa bölgəsi-H.H.) yaşadıqlarını qeyd etmişdir.

Bizim eradan əvvəl III-II minillikdə Anadoluda yerləşən etrusklar Hititlərin meydana gəlməsi nəticəsində Samsun tərəflərə çəkilmişlər. Elə bu səbəbdən də amazonlar Amasya bölgəsinə və Ege sahillərinə üz tutmuşlar. Belə bir fikir də vardır ki, Amazonlar e.ə. II əsrin əvvəllərində Qafqazdan keçib Anadolunun şərqində yerləşmişlər. Deyilənə görə, İzmiri Amazon kraliçası Murine qurmuşdur.

Qədim Romalılar Troya müharibəsindən sağ-salamat qurtaran trualıların (Troyalıların) İtalyaya köç etdiklərini və latınların onlardan törədiklərini qəbul edirdilər. Bolqar alimi Vladimir Georgiyev də Troyalılarla Etruskların eyni boydan olduqlarını söyləmişdir. O yazmışdır: “Troyalıları İtalyanın batısına yerləşib Yeni Troya yaratdılar. Burada ancaq etrusklardan bəhs edilə bilər. Çünki Herodot, Strabon, Plutarx və başqaları onların Batı Anadoludan olduqlarını söyləmişdilər”. (8,162)

451-ci ildə Atilla Roma ilə döyüşlərdə Troya şəhərinə toxunmayacağını söyləmişdir. Həmin Troya Anadolulu Tirhenlərin Avropada qurduğu ikinci Troyadan başqa bir şey ola bilməzdi. Onların məhz türk mənşəli olduğunu nəzərə alan Atilla da Troyaya və troyalıları toxunmamışdır. Bizans elm adamları türklərin Troyalıların nəslini olduğunu qəbul edirdilər. Bizanslı Qazes və italyan F.Filelfo arasındakı məktublaşmadan belə məlum olmuşdur ki, XV əsr türkləri Əski Trualıların nəslindən olmuşlar və türklər İstanbulu fəth etməklə Qreklərdən Truvanın intiqamını almışlar.

Həmin məsələ ilə bağlı 1990-cı ildə Turqut Ozalın yazılarında da bəzi fikirlər səslənmişdir. İtalyada Etruskların dövrü e.ə. XIII əsrdən e.ə. 265 –ci ilə qədər davam edən 1000 illik bir dövrü əhatə edir. (8,112)

Etrusk dövləti Quzey-Orta-Güney olaraq üç hissəyə bölünmüşdür ki, bu cəhət türklərdə sağ-mərkəz-sol quruluşuna uyğundur. Eyni zamanda onların hər biri də türklərdə olduğu kimi, 12 boya bölünmüşdür. Bu türklərin 12 rəqəmini müqəddəs hesab etməsi ilə bağlıdır.

Latın dilində belə bir ifadə işlənmişdir: “Vox poluli, vox del”. Həmin ifadənin mənası çağdaş dövrümüzdə belə türkiyədə işlənən “ xalqın səsi, haqqın səsidir” ifadəsinin eynidir. Deyilənlərə görə, etrusklarda qadınlar özgür olmuş, qapalı olmamış, yarışlarda, məclislərdə iştirak etmiş, hətta döyüşlərdə kişilərlə çiyin-çiyinə vuruşmuşlar.

Etruskların inkişaf etmiş bir cəmiyyət olduğunu onların yaratdıqları dil və əlifba da isbat edir. Bu günə qədər etrusk əlifbası ilə əlaqədar kəskin söz deyilməməsinin bəzi səbəbləri yuxarıda artıq qeyd edilmişdir. Yəni:1. Etrusklardan günümüze çox az yazı nümunələri gəlib çatmışdır; 2. Etrusk yazıları kütləvi şəkildə məhv edilmişdir.3. Yalnız çox vacib olduqda bəzi şeyləri yazar və gizlin saxlardılar.4. Aqqlütinativ bir dil olduğu üçün elm adamları onları asan çözmə bilməmişlər. 5. Etrusk əlifbası 22 hərflə əlifba olmuşdur. 6. Bəzən sağdan sola, bəzən də soldan sağa yazılmışdır. 7. Amerikalı və Avropalı elm adamlarının apardığı araşdırmalarının nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu dilin sözcüklərinin çox böyük bir hissəsi macar, şumer və türk dillərində də öz əksini tapıb.

Türkoloqların fikirlərinə görə, etrusk yazı işarələri türk runik yazılarında işarələrlə//damğalarla eynidir. Bu fikir Qərb alimləri tərəfindən də qəbul edilmişdir. Eyni zamanda etruskların ən böyük tanrısının adı TURAN olmuşdur.

Elm adamlarının fikrincə, etrusklarla türklərin eyni kökdən olması bir o qədər tərəddüdlü olmasa da, onların haradan köç etmələri haqda fikirlər bir qədər müxtəlifdir.

Bəziləri köçün orta Anadoludan, bəziləri döğü Anadolu və ya Qafqazdan, bir qismi isə orta Asiyadan başladığını söyləmişdir.

Etrusklara aid edilən bu şəkildə Romulus və Remusu yedizdirən **dişi qurt** şəkli verilmişdir. Bu isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türklər kimi qədim etruskların da qurda olan inamını, soyun qurddan başlaması fikrini əks etdirir.

Bu rəsmə qurddan süd əmən Romulus Romanın (e.ə. 743) qurucusudur. Ona görə də bu heykəldəki boz qurd bu günlərdə də Romanın simvoludur. Eyni zamanda müasir dövrdə həmin bozqurd simvolu Roma polislərinin uniformalarında da öz əksini tapır.

Qədim türklərin arasında etrusklar çox önəmli bir yer tutmuşlar. Türk alimi Kazım Mirşan 1965-ci ildə etrusk yazılarını oxumuş, 1970-ci ildə onları “Prototürk yazıları” adlı kitabda təqdim etmişdir. O, ilk kitabda 94 etrusk yazısının türk hərfləri ilə transliterasiyasını vermişdir. K.Mirşan

sonralar da etrusk yazıları ilə daha ciddi məşğul olmuş, 1998-ci ildə “Etrusklar: tarixləri, yazıları və dilləri” kitabında etruskların dil və din məsələlərindən, inanclarından bəhs etmiş, onların türk mənşəli olmasını bir daha isbat etmişdir. (11,6).

Etrusk mətnlərini oxuyub incələyən ilk şəxs elə K.Mirşan olmuşdur. K.Mirşan Florensiyalı elm adamı prof. Giovannangelo Comporeale ilə uzun sürən mübahisələrdən, müzakirələrdən sonra həmin alimi etrusk yazılarının türkçə olması məsələsinə inandıra bilmişdir.

Etruskların türk olub-olmaması məsələsi ilə Adilə Ayda da məşğul olmuş, 1974-cü ildə yazdığı “Etrusklar türkmü idi” kitabında problemin həllinə çalışmışdır. O, kitabda etrusk və türk yazı mətnləri arasında bənzətmələr aparmışdır.

Azərbaycanda Etrusk yazıları ilə bağlı Çingiz Qaraşarlının fikirləri diqqətəlayiqdir. Onun apardığı paralellərdən məlum olur ki, etrusk-Truvalıların daşdıqları isimlər-şəxs adları türk adları ilə tamamilə eynidir. Məsələn;

1. Eski İskandinavya kaynaklarında aşkar olaraq türklər adlandırılan Truvalıların onomastikasında üzə çıxardığımız türk adları Avropalı araşdırmaçılara məlum deyildir. Məsələn, Truvalının sonuncu çarı olmuş **Priam** və əski türk (qazax) epik ədəbiyyatındakı Turanlı qəhrəman **Priyamın** eyni adı daşdıqları aşkardır.

2.Truva çarı Priamın nəslinə məxsus olan isimlərin də önəmli bir qisminin əski türk isimləri olduğu ortaya çıxır. Məsələn, Truvalı qəhrəman Eney adı Çuvaş türklərinə aid **Eney** adı ilə, **Alber**, **Askan**, **İl** və başqa Truvalıların şəxs adları isə əski türklərə və Hunlara məxsus olmuş **Alper**, **Askan**, **İl** adları ilə tam uyğundur.

3.Truvalı **Dardan** çağdaş Qırğızlarda hazırda kişi adı kimi işlənməkdə olan **Dardan** deyilmi? Bu adların etimoloji izahı da türk dilləri əsasında mümkündür. **Dardan** qırğız dilində “iri bədənli və sağlam adam” mənasındadır.

4. **Alber**, **Alper** eski Türkçədə **alp** (“qəhrəman”) və **er** (“ər”) sözlərindən alınmışdır. **Askan** isə Çuvaş türkcəsindəki **askan** (“ağzın”, “coşqun”) sözündəndir və s. (6,180)

Belə nümunələrin sayı isə çoxdur. Yalnız etruskların və onların yaratdığı əlifbanın, dilin bundan sonra da öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Adile Ayda. Etruskler Türk mü idi. Ankara, 1974. Aydarov T. Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VII veka, Alma-Ata, 1971.
2. Baskakov N.A. Tyurkskaya leksika v «Slove o polki igorove», Moskva, 1985.
3. Dinkov B. Etruskata zagadka. Sofiya, 1984.
4. Homer. İliada. Odisseya, Bakı, 1986.
5. Konratbayev E. Kazak eposı jene Türkologiya. Almatı, 1987.
- 6.Qaraşarlı Ç. Qədim yunan, roman, kelt və german dillərində türkiizmlər(Etrusk yazıları danışmağa başlayır). Bakı.2005
7. Qaraşarlı Ç. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri – Türklər. Bakı. 2009.
8. Qeybullayev G. K etnogenezu azerbaydjantsev. Bakı, 1991.
9. Qyula Moravcsik. Byzantinoturcica. II., Berlin, 1993.
- 10.Melnikova E.A. Drevneskandinavskie geografiçeskie soçineniya. Moskva,1986.
- 11.Mirşan K. Prototürklər. 1970
- 12.Mirşan K. Etrusklar.Tarihleri. Yazıları və Dilləri. 1998.

Etrusks or the Latin alphabets' mystery

Summary

The article was presented as a challenge to the mysterious world of the Etruscans about identity. They are presented on the basis of the facts available to them the same origin. In this regard, reference is made to the views of European and Turkish scientists. Turkish origin, while the Etruscans and the Roman Empire, but also the idea that the creators of the Latin script used today are noted.

Key words: Etruscans, Turkish, Roma, alphabet, ancient writings

О. Д. Василюк, ИВ НАН Украины,
Р.М.Валеев, д.и.н.проф.
Институт Татарской Энциклопедии
Академии наук Татарстана,
А.М.Абидулин, к.и.н., доц.

ТЮРКОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ А. Е. КРЫМСКОГО: ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ

Актуальность исследуемой проблемы обусловлена необходимостью изучения истории развития тюркологии в современном мире. Это предполагает учёт достижений азербайджанских, российских, украинских и европейских востоковедов XIX–XXI веков. Цель доклада авторов заключается в том, чтобы дать краткий обзор архивному тюркологическому наследию академика А.Е. Крымского и оценить его вклад в российскую, азербайджанскую и украинскую тюркологию. Основное внимание уделено разнообразным материалам, написанным им во время работы в Лазаревском институте восточных языков (1898–1918) и в Украинской академии наук (1918–1941). Выявлены научные направления его основных тюркологических штудий. Материалы важны для изучения истории мировой тюркологии, преподавания языков, истории, литературы и культуры тюркских народов и государств Евразии, в том числе Азербайджана.

Исследование тюркского социополитического, культурного и этнолингвистического пространства Евразии является давней и значимой традицией практических, академических и университетских центров России и Европы, в том числе Украины. Особо важную роль тюркское политическое и культурное наследие играло в истории и культуре народов России, Украины и современных тюркских государств. Известные государства и общества тюркского мира (Тюркские каганаты, Волжская Булгария, Улус Джучи, Османская империя и другие государства средневековья и нового времени), географические и историко-культурные регионы традиционного проживания тюркских народов Российской империи и в целом Евразии стали объектом и предметом исследования российских и европейских востоковедов-тюркологов XIX - нач. XX в. Исключительную роль в институционализации и профессионализации мировой тюркологии сыграл А.Е. Крымский (1871–1942), активный участник I Всесоюзного тюркологического съезда в 1926 г. в Баку.

В своем письме И. Ю. Крачковскому от 17 января 1927 г. из г. Киев А.Е. Крымский писал: « У меня, в продолжение двух лет, неотвязно вертится в голове назойливая мысль: куда мне убежать из Киева? Я подумывал было о Москве; но пребывание мое на съезде тюркологов в Баку и общение с москвичами, приехавшими на съезд, показало мне, что в Москве все переменилось и о науке там не думают, и даже библиотеку Лазар[евского] Института, над созданием которой я так много поработал, передали в Эривань. Подумывал я и о том, чтобы остаться в Баку. Там отнеслись к этой мысли с сочувствием...» [30, с. 182].

В истории российской и украинской тюркологии А.Е. Крымский занимает особое место. Жизнь и биография российского и украинского арабиста, ираниста, тюрколога и слависта связаны с тремя значимыми периодами – московским (1889–1918), бейрутским (1896–1898) и киевским (1918–1941). Знаток арабо-мусульманских языков, он создал капитальные труды по истории арабо-мусульманских народов, в том числе тюркских обществ и государств.

Следует обратить внимание на новый этап его востоковедческих, в том числе тюркологических исследований в Киеве. В докладе представлен обзор основных рукописных материалов по тюркологии, сохранившихся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского в г. Киеве (далее – ИР НБУВ), в особенности касающихся истории и культуры Азербайджана.

Достаточно хорошо известны опубликованные труды академика Крымского (1871–1942) по тюркологии московского и киевского периодов – «История Турции», «История Турции и ее литературы», «Тюрки, їх мови та літератури», «Історія Туреччини та її письменства», его статьи в сборнике «Студії з Криму» и энциклопедиях. Наряду с ними, Агафангел Ефимович на протяжении своей научной карьеры писал и небольшие по объему исследования по тюркологии.

В России конца XIX в. печаталось много справочной литературы. «Энциклопедический словарь», издаваемый Брокгаузом и Ефроном стал важным этапом. Крымский был связан с ним более 14 лет. К моменту начала своего сотрудничества с ним он уже окончил Лазаревский институт и поступил на историко-филологический факультет Московского университета. Репутация у молодого востоковеда уже была такова, что к нему обратились из редакции словаря с просьбой о написании статей по ориенталистике. Фактически его первые тюркологические работы: «Кадын» (п/т 26, 1894), «Кылыдж-Арслан I», «Кылыдж-Арслан II» (п/т 33, 1896), «Магомет I» (п/т 35, 1896) и др. появились именно там. В дальнейшем Крымский сотрудничал и с «Новым энциклопедическим словарём», и с «Энциклопедическим словарём» Русского библиографического института Гранат. В общей сложности для них было написано более 200 статей, из них около 70 тюркологических. Необходимо отметить, что от такого сотрудничества выиграли обе стороны. Ведь справочная ценность по ориенталистике этих изданий сохраняется до наших дней благодаря статьям Крымского. А молодой учёный с самого начала научился точно и кратко излагать свои мысли. К тому же обязательное дополнение статей детальным описанием источников и литературы стало неотъемлемой частью его работ, в том числе последующих монографий [19].

Многие научные труды А.Е. Крымского начинались как пособия для студентов Лазаревского института восточных языков, в котором он преподавал в 1898–1918 годах. К ним относится и «Грамматика турецкого языка», хранящаяся в ИР НБУВ. Дело состоит из нескольких тетрадей (это как напечатанные на машинке, так и рукописные тексты). Первая машинописная тетрадь озаглавлена: «Начальные сведения турецкой грамматики. Урок первый: Гармония гласных звуков». Далее идут еще десять уроков в двух тетрадях. В каждом уроке даются примеры излагаемого материала, слова к упражнениям. По всему тексту имеются рукописные вставки и правки рукой Крымского, расширяющие и уточняющие подаваемый материал. Очевидно, он не раз обращался к подготовленному тексту, все больше совершенствуя его [3]. «Научно-практический курс турецкого языка» состоит из шести рукописных тетрадей на украинском языке, написанных двумя почерками и разными ручками. Каждая из шести тетрадей имеет титул: Академик Аг. Крымский. «Научно-практический курс турецкого языка». Фактически это перевод предыдущего дела, но уже учитывающий некоторые правки, сделанные в нём Крымским. При этом есть начало (одна страница) одиннадцатой лекции, озаглавленной: «О самых употребляемых именных суффиксах», отсутствующая в предыдущем деле [5]. Вероятно, в начале 1920-х гг. Агафангел Ефимович готовил свой курс турецкого языка для преподавания украинским студентам, потому что в следующем деле мы находим уже машинопись тех же 10 лекций под заголовком «Практическая грамматика турецкого языка» (Киев, 1921). Работы эти интересны еще и тем, что излагая материал на родном языке, он начал создавать украинскую научную терминологию [4]. К этому же периоду и тематике относится и несколько десятков листов черновиков почерком Крымского из другого дела [2], написанных уже после 1919 года. Рукопись пестрит правками красным карандашом также рукой Крымского, и представляет собой различные упражнения по турецкому языку. Прилагается и тетрадь самого Агафангела Ефимовича периода его студенчества с титулом «Аг. Крымского «Турецкие слова из лекций Эфенди Дзеруниана». Это 9 исписанных с двух сторон листов (два вырезаны), состоящие из словаря отдельных слов и фраз на разные темы в османском написании. Вероятно Крымский использовал их для примеров в своих лекциях, как и хранящиеся в других делах тетради по

турецкому языку своих однокурсников и студентов (например, Гордлевского) по Лазаревскому институту восточных языков [7; 8].

В истоках его фундаментального исследования «История Турции и её литературы» также лежат лекции для студентов. Вначале, в 1910 г. Крымский издаёт вторую часть — «от расцвета до начала упадка», а в 1916 г. выходит первая часть — «от возникновения до начала рассвета». Обе появились на свет в «Трудах по востоковедению» Лазаревского института восточных языков. У Крымского мы не находим прямого объяснения такой последовательности выхода книг. Но исходя из его многочисленной сохранившейся переписки, можно предположить, что вторая часть была закончена ранее, благодаря большей доступности источников по ней. В то время как необходимые для написания первой части материалы, Агафангел Ефимович не сразу смог достать и изучить. Поэтому он отложил её выход на более поздний срок. Первая часть больше посвящена истории Турции, тогда как вторая — литературе. В этом глобальном исследовании особо чувствуется, что Крымский был выпускником историко-филологического факультета, где обе дисциплины изучались как одно целое. А его знание восточных языков, делает эту работу поистине уникальной. История и язык, культура и литература Турции и других тюркоязычных народов исследуются им не отдельными составляющими, а в неразрывной связи, дополняя и обогащая друг друга [23; 24].

В сборнике «Царьград», изданном под редакцией И. Лазаревского в 1915 г., Крымский размещает свой 30-страничный очерк «История Турции», который начинается с создания государства, а завершает 1914 г., замечая, что став союзником Германии, Турция рискует в случае поражения быть окончательно изгнанной из Европы [25, с. 3-34].

После переезда в Киев в 1918 г. Агафангел Ефимович Крымский принимал активное участие в создании Украинской академии наук, долгие десять лет был её непременным секретарём. Современники отмечали, что именно благодаря его усилиям удалось сохранить и развить новорождённую академию, несмотря на все смены властей, которые происходили в эти годы на Украине. Но и ориенталистическую работу академик не забывал. Логичным продолжением предыдущих публикаций служит его работа, вышедшая в 1924 г. в «Сборнике историко-филологического отдела ВУАН» — «Історія Туреччини з 13 малюнками, що їх узято побільше із стародруків XVI-XVIII вв.» («История Турции с 13 рисунками, взятыми по большей мере из старопечатных изданий XVI-XVIII вв.») на украинском языке. Двумя годами позднее он издал также на украинском языке «Вступление к «Истории Турции» (европейские источники XVI в.)». А в 1927 г. свет увидели его украиноязычные «История Турции и её писательства. Писательство XIV-XV вв.» в «Сборнике историко-филологического отдела ВУАН» и «Из истории турецкого писательства XVI в. (по поводу издания турецкого текста поэмы «Сюнейль ве Невбеһар» 1350-1378 гг., которое опубликовал Й. Мордтман в 1925 г.)» в «Записках историко-филологического отдела ВУАН» [20]. В этих работах Крымский использовал как опубликованный ранее материал, переведенный на украинский язык, так и дополнил их новыми сведениями, в том числе библиографией до середины 1920-х годов. Публикации статьи «Тюрки, их языки и литературы» 1929 г. в «Записках историко-филологического отдела ВУАН» и 1930 г. в рамках работы Диалектологической и Этнографической комиссий в «Сборнике историко-филологического отдела ВУАН» фактически позднее были обобщены и переведены на русский язык для «Энциклопедического словаря» братьев Гранат.

Как известно из рабочих планов академика, в 1934–1935 гг. он готовился написать большую работу по истории новоосманской литературы до современности, с анализом причин упадка псевдоклассической и схоластической турецкой литературы [31, с. 46-47]. Эта рукопись пока не найдена. А хранящаяся в ИР НБУВ «Новоосманская литература» представляет собой 12 листов машинописи на русском языке с исправлениями рукой Крымского и 13 листов рукописного перевода этого текста на украинский, сделанного не рукой Агафангела Ефимовича, но с его правками и дополнениями. Вероятно это сохранившаяся часть большого текста, поскольку материал обозначен цифрой «IX»

(исправлено с цифры «VIII»). Подзаголовок информирует нас о ее содержании, причем дописан он рукой Агафангела Ефимовича на украинском языке в русском варианте. Крымский пишет, что в XIX в. в турецкую литературу проникает европейская струя. Агафангел Ефимович последовательно анализирует произведения Ахмеда Вефик-паши (1820–1890), Шинаси (1827–1871), Намыка Кямаль-бей (1840–1888), Абдульхака Хамида (1852–1937), Махмуда Экрема (1847–1914), Ахмеда Мидхата (1844–1913), Мюаллима Наджи (1850–1893), Абуззия Тевфика (1848–1913), Сами-бея Фрашери (1850–1904) [6]. И хотя полностью работа до сих пор не опубликована, частично она также была напечатана в «Энциклопедическом словаре» братьев Гранат.

К периоду 1930-х годов относятся и исследования Крымского, посвящённые литературам и языкам тюркоязычных народов СССР. В отличие от других исследований Крымского, над которыми он в тот период трудился («История хазар», «Новая арабская литература»), работы, помогающие становлению науки в молодых советских республиках, всячески приветствовались со стороны властей. И хотя А. Крымский взялся за их написание не по своей воле, а в силу обстоятельств, как отмечал позднее, увлёкся работой. Хотя и эти его статьи опубликованы не были, они сохранились в рукописях в ИР НБУВ [1].

Исследование «Башкирский язык и литература» написано в 1938 году. В начале статьи даётся анализ численности башкирского населения, т. е. носителей языка. Отмечается, что «говорят башкиры далеко не единообразною речью: иные говоры – ближе к киргиз-казахским, иные – к казанско-татарским». Далее Агафангел Ефимович разбирает различные мнения коллег, констатируя, что например башкирский писатель Х. Габитов на I Всесоюзном тюркологическом съезде в 1926 г. в Баку заявил, что башкиры причисляют себя к группе казахских языков. Поддержал его и казахский писатель Омаров. Тогда как казанские лингвисты считают башкирский язык частью казанско-татарского. Крымский цитирует работы Дж. Валидова «О диалектах казанского татарского языка» (1927) и «Очерк истории образованности и литературы татар» (1923), где тот делит свой язык на три группы: собственно казанско-татарскую, мешеряцкую и урало-уфимскую или тептяро-башкирскую. Агафангел Ефимович замечает при этом, что европейская лингвистическая традиция отделяет мешеряков от казанских татар и соединяет с тептярскими диалектами. Как всегда в работах Крымского дается подробная библиография вопроса, в том числе ссылки на собственные труды [10, л. 1-5]. Он даёт анализ башкирской литературы до и после 1924 года, когда всюду в приказном порядке вводился башкирский язык. Создавались словари, учебники орфографии. Стали появляться исторические труды, например «История башкиров» Абдурахмана Фахруддинова. Агафангел Ефимович описывает произведения своих современников – Афзала Тагирова, Давлятшина, Д. Юлтыева, Мифтахова, Идрисова, Шагера, Кулибая, Амантая, Бурангулова и др. Вспоминает поэтов: Янаби, М. Гафури [10, л. 15-18].

Статья «Туркменская литература» хранится в двух, практически идентичных делах, одно из которых – это машинописный текст с правками рукой Крымского, а также отрывки рукописи о туркменском театре. Исследование написано после марта 1929 года, поскольку черновиками для нее послужило письмо с означенной датой. Вторая половина XVIII в. ознаменовалась в туркменской литературе появлением общенационального поэта – Махтума-кули. Крымский анализирует его творчество, отмечая при этом, что оно полно «суфийской скорби о суете и превратностях сего мира», и часто затеняет других творцов того времени, например талантливых поэтов – ахалтекинцев Шейдаи, Караджоглана, Майруфи, мервинца Кемине. Тем не менее, Агафангел Ефимович дает подробную библиографию исследований и переводов Махтума-кули. Отмечает творчество и других поэтов [11, л. 6-9]. Здесь, как и прежде, академик Крымский дает подробнейшую библиографию по упомянутым произведениям на тот момент [11, л. 10-11]. Завершает свой анализ Агафангел Ефимович выводом о том, что хотя русская администрация и создала в Ашхабаде и крае свои школы, но не дала толчка для создания новой туркменской

литературы. Отмечает, что возможно новая власть поможет рождению новых поэтов и писателей [11, л. 11].

Небольшая статья «Литература Туркестана» также написана в 1930-е годы. В начале работы Крымский делает большую вставку о географии исследования, указывая, что современный Узбекистан это всё же не весь прежний Туркестан. На тюркском здесь говорят не только узбеки, но и сарты, иранцы по происхождению. Агафангел Ефимович отмечает, что до самого последнего времени здесь сохранялась старая джагатайская литература. Местные ханы и эмиры не только выступали меценатами, но часто и сами писали стихи, чтобы по праву носить традиционный, почетный титул «обладатель сабли и пера» [12, л. 1]. Крымский анализирует антологии «Маджма-и шуара», где были собраны произведения таких авторов. В частности «собрание поэтов» кокандского Омар-хана (составленное стихотворцами Фазли и Мешрефом), где стихи в основном написаны на персидском языке. И «Собрание 30-ти царских поэтов, сопутствующих Фирузу» (псевдоним хивинского хана Сейида-Мухаммеда Рахима), где есть стихи и его сына Исфендияра, и министра (диван-беги) Мохаммеда Юсуф-бега. По мнению Агафангела Ефимовича, они подражали поэту XV в. Мир-Али-Ширу Неваи, но не имели его таланта. При этом совершенно не применяли преимущества новой литературы – османской, новотатарской, казанской [12, л. 2]. Под влиянием казанских татар и азербайджанцев в Туркестане возникает и театр, вначале как бродячий с выступлениями на базарах, постепенно становясь более профессиональным — с труппами и постановками на сцене. Отцом новоджагатайской драматической литературы считается автор драмы «Педер-кюш» («Отцеубийца») Бехбуди из Самарканда. Крымский анализирует творчество и современн² ему драматургов – Фитрата, Абдуллы Бадри, Чулпана, Гуляма Зафари, Гази Юнуса, Уйгура и др. [12, л. 5-6]. Он отмечает, что драматической литературе пока нет равной новой среднеазиатской беллетристики. Почти нет и научной литературы. При этом Агафангел Ефимович отмечает появление исторических статей и монографий современных авторов, например работы Гази Халима Юнусова и компилятивную «Историю Бухары» Салиева [12, л. 7]. Крымский также анализирует периодическую литературу региона [12, л. 2].

Рукописную статью «Азербайджанская литература» Агафангел Ефимович начинает с тезиса о том, что азербайджанская литература тесно переплетается с османской. И что поэт пантеист «хуруфи» Несими нач. XV в. по языку может быть одинаково отнесен и к азербайджанским и к османским писателям. А по-настоящему развиваться азербайджанская литература начала в границах не османского, а персидского государства, когда там к власти пришла шиитская династия Сефевидов, при дворе которой говорили на тюркском азербайджанском языке, а основатель династии – Шах Исмаил (1499–1524) написал целый диван азербайджанских стихов под псевдонимом Хатаи. Далее Крымский последовательно описывает творчество Фузули, Месихи, Кавси Тебризского, Касым-бека Закира, Вели Видади, Панаха Вагифа [9, л. 3-6].

Крымский пишет, что больше возможностей раскрыться азербайджанская литературы имела в пределах российского государства. Творчество Мирзы Джан Мададова, Фетха-Али Ахундова, Неджефа-бека Везирова, Мирза Шафы Гянджинского, поэтессы Ашик-пери оставило заметный след. Трагической была судьба шемахинского поэта Хадджи-Сейида Азима, убитого фанатичной толпой возле мечети [9, л. 8]. Упоминает Крымский и издание сатирического журнала «Молла Насреддин», одному из авторов которого, Сабиру Тагирову, стоит памятник в Баку. И хотя эти литераторы не оставили больших романов, их творчество было важным этапом в развитии азербайджанской литературы. В то же время литература в персидской части Азербайджана (в основном, в Тебризе) была менее заметна. Даже азербайджанец Расульзаде Мехеммед Эмин в своей статье в журнале «Тюрк юрду» в 1912 писал, что в персидском Азербайджане тюркская литература не самостоятельна – у нее персидский дух. Хотя в Тебризе и выходили газеты, они были двуязычные – на азербайджанском и персидском [9, л. 9-11]. В советском Азербайджане возникли новые перспективы для творчества, появилась учебная и научная литература на тюркском языке.

Плодотворно работали – Салман Мумтаз Аскеров, Фридунбек Кочарлинский, Юсиф Везиров, Исмаил Хикмет. Обзор их работ делает Крымский [9, л. 18-21]. Это исследование готовилось, вероятно, для сборника «Студії з Азербайджану», которое планировала издать академическая Тюркологическая комиссия.

Сборник «Студії з Криму» успел выйти в 1930 году. В нём Агафангел Ефимович выступал как редактор, а также опубликовал несколько своих статей: «Страницы из истории Крыма и крымских татар», «К истории нынешней 25% татарской людности в Крыму», «Литература крымских татар». Вообще то Крымского можно назвать пионером в изучении крымскотатарской литературы. Ещё в 1899 г. в своей книге «Мусульманство и его будущность» он разбирает некоторые аспекты литературы крымских татар. Многие годы он активно сотрудничал с Исмаил-беем Гаспринским. Свою статью 1930 г. он начинает утверждением, что хотя крымцы и участвовали в создании литературы Золотой Орды, всё же эпоху крымскотатарской литературы следует начинать с эпохи Гиреев. А вот уже новая крымскотатарская литература начинается с Исмаил-бея Гаспринского и тех, кто был авторами статей в «Тарджимане». Из современных ему молодых литераторов особо отмечает Бекира Чобан-заде, Абдуллу Лятиф-заде, Омера Инчи. Также даёт оценку театру, издательской деятельности, журналистике. При этом достаточно внимания уделяет важному для всех литератур тюркских народов языковому вопросу. Публикация «Страницы из истории Крыма и крымских татар» состоит из пяти разделов: Татары, Крымское ханство (последняя представляла собой ранее напечатанный отзыв на статью В. Бартольда в «Enzyklopädie des Islām», которая, по мнению Агафангела Ефимовича была слишком коротка), Хронологическая таблица крымских ханов, Чуфут-Кале, О судьбе украинских пленников в Крымском ханстве. К 1926 году относится и написание рукописи «История крымских эснафов (цехов)», хранящейся в ИР НБУВ. В ней автор исследует экономическую жизнь на полуострове в XVI-XVIII веках, показывая бурный рост торговли и ремесленничества в городах Кафа, Бахчисарай, Карасубазар. Появление там иерархично устроенных цехов свидетельствовало о продуктивном развитии местной экономики [20].

Надо сказать, что когда в силу обстоятельств конца 1920 — начала 1930-х годов академику Крымскому большую часть времени приходилось жить не в Киеве, а в родной Звенигородке Черкасской области, он не испытывал книжного голода. Там у него имелись дубликаты большей части его библиотеки. Это особо отмечаешь, когда читаешь его статьи «Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала]» и «Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки», которые были напечатаны соответственно в юбилейных сборниках С.Ф. Ольденбурга (1934) и Н.Я. Марра (1938) [28, 29]. Эти две статьи единственные, которые удалось тогда опубликовать из большого труда «История кавказского Азербайджана, начиная эпохой клинописных времен и кончая эпохой иранских шахов Сефевидов». К сожалению, нам неизвестно, закончил ли он над ней работать (хотя в одной из автобиографий отмечает, что рукопись дописана), потому что сохранились лишь отдельные фрагменты, хранящиеся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (ИР НБУВ).

Довольно значительная по объёму машинописная рукопись из фондов ИР НБУВ содержит труд академика Крымского «История албанцев или Кавказского Азербайджана». Это 324 страницы, практически уже без правок, вероятно подготовленные для дальнейшей публикации. Вверху на титуле от руки написано: «Копия Б». Работа состоит из 21 раздела без названий, но каждый начинается подзаголовком. Конец не сохранился, ибо последний раздел обрывается. По рукописям, хранящимся в ИР НБУВ, мы можем проследить «творческую кухню» ученого. Из его черновиков ясно видно, сколько раз он перечитывал, дополнял и правил уже написанное (поскольку пользовался разными чернилами). Уточнял даты, имена, события, сравнивал сведения разных источников. Есть несколько довольно завершённых фрагментов, по всей вероятности подготовленных для перепечатывания машинисткой, в которых исследуется история и других городов, хотя часто в них нет начала

и конца. Но из этих данных можно более или менее четко вычленить сведения и описания еще нескольких городов, в частности Ширвана, Барды, Лирана, Гянджи, Баку. Они очень интересны для нас, потому что имеют много ссылок на источники.

Вообще поражает количество источников, которыми пользовался Агафангел Ефимович. Ценные сведения он получил из «Географий», «Историй», «Биографий» Страбона, Птолемея, Истахрия, ибн Хаукаля, Якута, Плиния, Плутарха, Хамдаллаха Мостофия Казвинского, Моисея Каганкатваца, Моисея Хоренского, Табария, Лжебальхия Мокаддасия, Прокопия, Балазория, Масудия, ибн-аль-Факиха Хамаданского, Фавста Византийского, Феофана Византийского, Гэфонда, ибн Арабшаха, Якубия, ибн Хордадбаха, Киракоса Гандзакеци, Товма Арцруни, Низама ад-Дина Шами, а также летописи «Картлис Цховреба». Невольно напрашивается вывод, что только ученый масштаба Крымского, его эрудиции и знаний мог оперировать таким массивом информации и выделить из него главное [16].

Очень жаль, что эти его рукописи до сих пор не напечатаны, но хочется верить, что они дождутся своей публикации. Как дождалось этого исследование А. Крымского об азербайджанском поэте Низами. Работать над жизнеописанием Низами Агафангел Ефимович начал в 1939 г., получив заказ от бакинского филиала Академии наук, за подписью Хусейнова. Личность поэта и раньше не оставалась вне его интересов. Он писал о нём, например, в энциклопедических статьях, упоминал в различных изданиях «Истории Персии». 5 июля 1939 г. Крымский писал академику Крачковскому: «Ко мне явилась депутация из Азербайджана: Микаэль Рафили, Расул Рза и Сулейман Рустам, с убедительной просьбой составить книгу «Низамий и его современники», листов в десять печатных, чтобы она была издана к торжественному юбилею Низамия... После долгих отнекиваний я имел малодушие согласиться» [30, с. 306]. Далее Крымский сообщает: что условия соглашения о написании книги его не удовлетворили, поскольку её было необходимо завершить до 20 октября 1939 г. и продолжает „я немедленно послал в Баку твердое заявление, что срок для меня физически невозможен... Довольно грубовато прибавил я, что шарлатански спешить я не способен. Прибавил им и еще пару «кислых» слов. К моему счастью, отказ мой был принят, и я от заказа освобожден» [30, с. 307]. Но заказчики конечно понимали, что такое исследование сможет провести не каждый учёный и срок был продлён до года. Уже в письме от 5 октября 1939 г. А. Крымский делится с И. Крачковским, что „отказаться было нельзя, я взялся за эту работу и, как и следовало ожидать, увлёкся... Один только... первый отдел занял у меня 160 страниц, переписанных на машинке”. Он подробно описывает содержание своей работы, добавляя, что “объем моей работы разросся... очень сильно. Хочу верить, что за два-три месяца я всё завершу” [30, с. 311].

Книга “Низами и его современники” была дописана в начале 1941 г. и отправлена в Баку несколькими частями. Но напечатана только в 1981 г. да и то не полностью, поскольку не все главы рукописи удалось разыскать в архивах. “Изучение Низами”, “Разложение Великой Сельджукской империи”, “Усиление набожных религиозных течений в литературе Ирана в XII веке”, “Скептическая и разнuzданная литература”, „Панегиризм меценатских феодальных дворов – характернейшая отрасль персоязычной литературы XII века” – такие темы выделил Крымский в своей работе. К сожалению не сохранилась последняя глава про самого Низами. Но преамбула книги, которую Агафангел Ефимович начинает словами “Низами, с полным именем шейх Низамаддин Абу Мухаммад Ильяс ибн Юсуф ибн Заки ибн Му’аййад Гянджави (1141–ум. после 1203), лучший романтический азербайджанский поэт, непрекращающийся источник подражаний для последующей персидской романтики, в высшей степени любимый первообраз и для представителей тюркоязычных литератур, гениальный поэт мирового значения...” [22, с. 21], ясно демонстрирует нам отношение Крымского к герою своего исследования.

Тщательное изучение всех доступных Крымскому источников и литературы по истории Азербайджана, делает это исследование ценным для нас и сегодня. А современным критикам этой работы можно ответить его же словами: “Задача моя – давать не широкие

обобщения, а фиксировать те историко-литературные факты, которые документально неоспоримы и представляют достоверный материал для заключений. К гипотезам, хотя бы и очень заманчивым, я, старый эрудит, после полустолетней работы над изучением культурно-литературной истории Ирана (в широком смысле этого понятия) лично питаю опасение: слишком многое фактическое остается для нас все еще неясным и нуждается в дальнейшей подборке точного материала. Конечно, даже в простой группировке фактов обойтись совершенно без предположений нельзя... Но в таких случаях я соблюдаю правило – ни одной личной догадки не сообщать иначе, как с осторожными оговорками: «кажется», «возможно, что», «по-видимому»... Пусть читатель усматривает в подобных моих оговорках искренне сделанное предупреждение, что я считаю себя способным не менее, чем другие, очень субъективно ошибаться в своих построениях и что я, тем самым очень прошу читателя проверять мои взгляды самой старательной самостоятельной критикой» [22, с. 98–99].

Необходимо заметить, что А. Крымский в некоторых упомянутых работах также уделял внимание вопросам этнографии. Фольклору тюркских народов посвящены и его небольшие статьи. Так для сборника «Турецкие народные песни. Музыкальные тексты с переводами и объяснениями Бориса Миллера» 1903 г. он написал вступительный критико-библиографический обзор. В юбилейном сборнике Всеволода Миллера 1900 г. опубликовал статью «По поводу сюжета сказки Куноша № 94, послужившего темой первого учёного труда В.Ф. Миллера», где рассматривается тема «бродячих сюжетов сказок». Этой теме посвящена и более ранняя работа Крымского, вернее частичный перевод книги Уильяма Александра Клоустона «Народные сказки и придумки. Их миграции и перемены». 1000-страничный труд английского фольклориста вначале заинтересовал Ивана Франко, который и предложил Агафангелу Ефимовичу перевести его на украинский язык. Работа вышла в 1896 г. во Львове, причём свой перевод Крымский снабдил таким количеством комментариев и библиографических ссылок, что их по-праву можно назвать его полноценным исследованием. Объём переводного издания составил всего 183 страницы (из них почти половина, написанные Крымским примечания). В работе доказывалось, что почти все сюжеты известных ныне сказок «мигрировали» из страны в страну. Только индийские имена менялись на арабские, арабские на тюркские, а тюркские на славянские. В рукописной статье «Народная словесность [о тюркских племенах]» Крымский исследует творчество азербайджанских ашиков и других народных певцов, фольклорные памятники тюркских народов.

Рассматривая тюркологическое наследие Агафангела Крымского не перестаешь удивляться многообразию его интересов. Очень жаль, что многие из его работ уже стали библиографической редкостью. Ведь имя выдающегося востоковеда долгие годы было под запретом. Реабилитация 1957 г. способствовала постепенному переизданию книг о нём и его книг. В вышедшем к 100-летию в Киеве пятитомнике были напечатаны и его тюркологические труды. В 1996 г. опубликована «Історія Туреччини» («История Турции») по изданию 1924 г. А в 2007-2010 гг. Институт востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины издал два тома его основных тюркологических исследований, включив в их число как ранее изданные, так и рукописные.

Исследование научного наследия Агафангела Ефимовича Крымского, неотъемлемой и важной частью которого является тюркология, продолжается. Будем надеяться, что все его неизданные работы будут опубликованы, поскольку и в наши дни они всё ещё актуальны и интересны современникам. А он — гордость российской и украинской ориенталистики.

Для авторов данной статьи в перспективе имеет особое значение поиск, подготовка и издание эпистолярного наследия А. Е. Крымского российским востоковедам XIX – начала XX вв. – В. Р. Розену, В. В. Бартольд, П. К. Коковцеву, Ф. Е. Коршу, В. А. Жуковскому, В. Ф. Минорскому и другим известным деятелям отечественной науки и культуры (Шахматов А. А., Бузескул В. П. и др.), а также изучение архивных материалов в связи с подготовкой работ «Истории Кавказского Азербайджана» (1930-е гг.), «Низами и его современники XII в.» (1940 г.) и другие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского (ИР НБУВ). – Ф. I, д. 22404. Автобіографія. – 10 л.
2. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25299. Турецкий язык. — 24 л.
3. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25306. Грамматика турецкого языка. — 255 л.
4. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25320. Практическая грамматика турецкого языка. — 57 л.
5. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25333. Научно-практический курс турецкого языка. — 120 л.
6. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25334. Новоосманская литература. — 28 л.
7. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25336. Турецкие слова. — 144 л.
8. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25338. Турецкий язык. Тетради для практических занятий. — 28 л.
9. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25512. Азербайджанская литература. — 21 л.
10. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25563. Башкирский язык и литература. — 26 л.
11. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25572. Туркменская литература. — 14 л.
12. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 25652. Литература Туркестана. — 11 л.
13. ИР НБУВ. – Ф. I, д. 26674. Прошение акад[емика] Крымского в секретариат II отдела Акад[емии] наук о средствах для перепечатывания работ на машинке. — 8 л.
14. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 10. Історія Азербайджану. – 154 л.
15. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 13. Історія кавказького Азербайджану. – 98 л.
16. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 14. Історія албанів або Кавказького Азербайджану. – 324 л.
17. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 669. Історія Албанії. – Л. 181–190.
18. ИР НБУВ. – Ф. XXXVI, д. 675. Тюркские языки [варианты статьи]. – 47 л.
19. *Василюк О.Д.* Агатангел Кримський та «Энциклопедический словарь» Брокгауза-Ефрона // Сходознавство. – 2003. – №21–22. – С. 37–44.
20. *Гурницький К.И.* Агафангел Ефимович Крымский. – М., 1980. – 192 с.
21. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т.ІІ (1918–1941 рр.). — К., 2005. — 360 с.
22. *Крымский А.Е.* Низами и его современники. – Баку, 1981. – 488 с.
23. *Крымский А.* История Турции и её литературы (от возникновения до начала расцвета). – М., 1916. – 279 с.
24. *Крымский А.* История Турции и её литературы. От расцвета до начала упадка. – М., 1910. – 164 с.
25. *Крымский А.* История Турции // Царьград. – М., 1915. – С. 3–34.
26. *Крымский А.* Тюрки, їх мови і літератури // Вибрані сходознавчі праці. – К., 2010. – Т. III. – С. 205–267.
27. *Крымский А.* Тюрки. Тюркские литературы. Тюркские языки // Вибрані сходознавчі праці. – К., 2010. – Т. III. – С. 89–203.
28. *Крымский А.* Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала] // Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности 1882–1932. Сб. статей. – Л., 1934. – С. 280–305.
29. *Крымский А.* Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки // Памяти академика Н.Я. Марра (1864–1934). – М.–Л., 1938. – С. 369–384.
30. Переписка академиков А.Е. Крымского и И.Ю. Крачковского 1920–1930-х годов / Публ. И.М. Смилянкой // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – С. 155–368.
31. *Циганкова Елла.* Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. – К.: Критика, 2007. – 292 с.

Vasylyuk O., Valeev R., Abidulin A.

Agathangel Krymsky's turkology heritage: resume and perspective of studies

Summary

The article analyses some unpublished research papers by A. Krymsky (1871–1942) on turkology, that are preserved in the Institute of the Manuscript at the Vernadsky National Library of Ukraine. These are rather short articles, written primarily in the 1930s. The author analyses the origin, development and actual state of the literature of the Turkic peoples of the USSR and Turkey. The article was written because of the necessity to help young Soviet Turkic republics, that didn't have enough scientists capable of carrying out such research work themselves. Even though Agathangel Krymsky's works reflected the time, when they were written, they are still of great importance. Despite the fact that the articles were written long ago, they are still relevant due to erudition and depth of knowledge of Krymsky, who was famous for using a wide range of sources. So, they are of great interest for our contemporaries.

Keywords: Agathangel Krymsky, manuscript, turkology, literature, language

Binnur Erdağı Doğuer
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
binnur@hacettepe.edu.tr

AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE KULLANILAN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BULUNMAYAN TÜRKÇE KELİMELERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNƏ KAZANDIRILMASI

Türkçenin tarihsel gelişimi içerisindeki söz varlığının tam olarak ortaya çıkarılması, Türk dili araştırmaları için önemli bir konudur. Bu nedenle Türkiye’de Türkçenin tarihsel dönemlerinde yazılmış eserler üzerinde çalışmalar yapılmakta ve bu çalışmalarla birlikte Türkçenin farklı dönemlerindeki yapısı ve söz varlığı ortaya çıkmaktadır. Ancak son yıllara kadar dil çalışmaları çoğunlukla edebî eserler üzerinde yoğunlaşmıştı. Oysa bir dönemin dil özelliklerinin belirlenebilmesi, söz varlığının tam olarak ortaya konabilmesi için farklı alanlarda yazılmış eserlerin de incelenmesi gerekir. İşte son yıllarda bu gerekliliğin farkına varılmış ve Türkiye’de edebî eserler dışındaki eserler üzerinde çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Özellikle, Türkiye Türkçesinin temeli olan Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait eserler üzerinde yoğunlaşan bu çalışmalarda çoğunlukla tıp eserlerinin tercih edildiği görülmektedir. Bunun sebebi, Eski Anadolu Türkçesinin, Türkçenin tarihî dönemlerinin Türkçe tıp terimleri yönünden zengin ve verimli dönemlerinden biri olmasıdır. Bu dönemde bilim dilinin Arapça olmasına rağmen, tıp eserlerinde çoğunlukla yalın bir Türkçe kullanılmaktadır. Çünkü insan sağlığı ya da tıp bilimi, doğrudan doğruya insanı ilgilendiren temel bilimlerden biridir; insanlar hastalıklarla ve sağlıkla hep iç içe yaşamaktadırlar ve sağlıkla ilgili konularda da doğal olarak kendi sözcüklerini, yani her zaman kullandıkları sözcükleri ve yapıları kullanmaktadırlar. Bu nedenle bilim dilinin Arapça olduğu bu dönemde tıp eserleri, halkın anlayabilmesi için ya doğrudan doğruya Türkçe yazılmış ya da Arapça, Farsça gibi dillerden Türkçeye çevrilmiştir. Tıp eserlerinin dili bu yönüyle, Türkçe için özellikle önemlidir.

Türk dili araştırmalarında edebiyat dışındaki metinler üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen yapılar ve söz varlığı değerlendirilirken Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dillerinde tespit edilen verilerin de incelenmesi genel olarak Türkçenin söz varlığının ortaya konması için önemlidir. Bu çalışmada, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugati’ndeki Türkçe tıp terimleri incelenerek

Azərbaycan Türkçesinin de yazı dili olaraq oluşmaya başladığı döneme denk gelen Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki tıp terimleri ile karşılaştırma yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi tıp metinleri, Eski Anadolu Türkçesi tıp dili, Azərbaycan Türkçesi tıp terimleri, Azərbaycan Dilinin İzahlı Lugati, dil çalışmaları, Türkçenin söz varlığı.

Cahid Kazımov, fil.ü.f.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
cahid@ismayilolu.com

AZƏRBAYCANDA DİL SİTUASİYASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Müasir çoxmillətli bir cəmiyyətdə dilin vəziyyətini araşdırmaq həm çətin, həm də əhəmiyyətlidir. Dil siyasəti və situasiyasının başlıca meyillərini üzə çıxarmaq, onun təsir etdiyi amilləri müəyyənləşdirmək tədqiqatçıdan güclü bilik və maraq kəsb edir. Hazırda Azərbaycanda dil situasiyasını və buna müvafiq elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılmış dil siyasətini obyektiv olaraq formalaşdırmaqdan ötrü gələcəyə istiqamətlənən bir konsepsiya hazırlanmalıdır. Həmin konsepsiya linqvistika elminin, dilin tədrisinin çağdaş səviyyəsini, sosial faktorları, bununla yanaşı dövlətin strateji maraqlarını nəzərdə tutmalıdır ki, bu günün tələbləri ilə səsleşsin. Bu konsepsiya yaxın və uzaq gələcəyi də diqqətdə saxlamalı, dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı haqqında müstəqillik illərində dövlətin qanun, sərəncam və proqramlarında əks olunan əsas tezləri ehtiva etməlidir.

Ölkəmiz dil siyasətinə xüsusi diqqət yetirir. Milli kimlik və hər bir azərbaycanlının təbiəti Azərbaycançılığa, milli xarakter və dünyagörüşü ilə əlaqəli formalaşmışdır. Bu amil də dil siyasətinə əsaslanır. «Hər kəs ünsiyyət, tərbiyə, təhsil və yaradıcılıq dilini sərbəst doğma ana dilində istifadə etmək hüququna malikdir» Bu dil hüquqları dil situasiyası şəraitində ölkəmizdə həyata keçirilir. Dil siyasətinin prinsipləri imkan verir ki, dillərin sərbəst və bərabər inkişafı təmin olunsun. Dilin qorunması və inkişafı haqqında ünvanlı proqramlar həyata keçirilsin. Belə bir inkişaf dilimizin fəaliyyətini təmin etsin. Bu baxımdan dil siyasəti forması bərabər imkanlar prinsipləri, dili və kommunikativ enerji resurslarının potensialını təşkil edən bütün komponentlərin həyata keçirilməsi üçün müəyyən şərait yaradır.

Hazırda Azərbaycan respublikasında bir sıra balanslaşdırılmış dil situasiyasının yaradılması sahəsində irəliləyiş əldə edilib. Azərbaycanda dil xəritəsi yaradılmalıdır. Bu, qloballaşma şəraitində çox vacib məsələlərdəndir. Azərbaycana yaxın olan Şimali Qafqaz və Dağıstan müxtəlif dil zənginliyi və etnik dil müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Mədəni-ticari əlaqələr orada yaşayan xalqlarla azərbaycanlılar arasında geniş yayılıb. Etnik dilin zənginliyi ilə seçilən Qax, Zaqatala, Balakən və s. rayonların sakinlərinin də danışıq mədəniyyətinə bunlar təsirsiz ötürmüşür. Etno-sosial sorğuların nəticələrində göstəriləyi kimi, Azərbaycanın bu bölgələrində qarışıq bir dil hakimdir (danışıq dil). Bu bölgələrdə aparılan dil siyasəti isə bir qədər kortəbii xarakter daşıyır. Dil haqqında proqramların tələblərində demokratikləşmə yolunda (məsələn, lak xalqı) onların istəkləri, milli və bəşəri dəyərlərin qorunması kimi dəstək və konsolidasiya vardır. Dağıstan ərazisində hər bir xalqın dil suverenliyinin təmin edilməsi, milli dilin tətbiqi dil siyasətinin siyasiləşdirilməsi və milliləşdirilməsi mühüm element kimi görünməkdədir. Ona görə də bu azlıqda yaşayan dillərin reytingi xeyli azalmaq üzrədir. Bunun səbəbləri çoxdur (milli dildə dərsləklərin və digər tədris vəsaitlərinin olmaması, məktəblərin zəif resurs bazarı və s.). Bu səbəbdən də həmin ərazilərdə insanlar öz doğma ana dilinin mənimsənilməsində heç bir maraq nümayiş etdirmir. Öz növbəsində, etnik və konservasiya parametrləri də doğma ana dilinin qorunması ilə bağlı formalaşır. Son illərdə dilin vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliklər təhsil sisteminə, milli kimliyə və ana dilinin tanınmasına öz mənfi təsirini göstərir.

Görkəmli dilçi-alim F.Veysəllinin bu işlərin görülməsi üçün irəli sürdüyü fikirləri əsaslı şəkildə biz də qəbul edirik. «Bunun üçün ilk növbədə ölkəmizdə dil situasiyası dərindən təhlil

olunmalı, onun real mənzərəsi bütün incəliklərilə ortaya qoyulmalı və yalnız bundan sonra dil siyasətilə bağlı konkret sənəd hazırlanmalıdır» (1,184).

F.Veysəlli bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasındakı dil situasiyasını belə ümumiləşdirir:

-sabitləşmiş dil situasiyasından (ikidillilik şəraiti, rus dili) üz çevirib yenisinə alışmaq nə qədər enerji və vaxt tələb edir. Elə bu səbəbdəndir ki, Respublikamızın paytaxtı əhalisinin xeyli hissəsi bu gün də rus dilində oxuyur, düşünür və bunu da özlərinə şərəf bilirlər. İmperiya dağıldıqca da, onun güclü varisi öz ədası və ambisiyaları ilə qalmaqdadır. Bütün bunlar Azərbaycanda rus dillilərin hələ də dil situasiyasının formalaşmasında rol oynamalarını təsdiqləyən amillərdəndir.

-qlobal şəraitdə olduğu kimi, dil situasiyasında da amerikan-ingilis düşüncə tərzini və ingilis dili kommunikativ cəhətdən aktualıq kəsb etməyə başlayır.

-dil situasiyasının müstəqilliyin ilk dönəmində istiqaməti türk dili oldu. Bu meyil həmin dillə Azərbaycan dilini qovuşdurdu. Yüzdən çox türk sözü indi Azərbaycan dilində, xüsusən də mətbuat dilində işlənməyə başladı (olay, yetərsay və s.).

-dil situasiyasının bir istiqaməti də ərəb dilidir. İmperiya dövründə əlimizdən alınmış vicdan azadlığı özümüzə qayıdandan sonra islam dininin əsas daşıyıcısı olan ərəb dili həyatımıza daha geniş miqyasda və əhatədə olmağa başladı. Ərəb dili bu gün xeyli sayda gənclərin təhsil dili oldu, ərəb ölkələrində təhsil alan gənclər Azərbaycanda dil situasiyasına güclü təsir edən qaynaqlardan birinə çevrildi.

Bu gün Kütləvi İnformasiya Vasitələrində, parlamentdə səslənən dil müasir Azərbaycan dilidir. Öz əlvanlığı, şirinliyi, zəngin qrammatik quruluşa, ifadə vasitələrinə malik olan dil-Azərbaycan dilidir.

F.Veysəllinin dil situasiyası haqqında fikirlərini bəzi dəyişmələrlə burada əks etdirdik. O, ölkəmizdə dil siyasəti deyəndə Azərbaycan dilinin milli etniklərin dillərinə və xarici dillərə münasibətinin qanun şəklində nizamlanmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ayrıca maddə ilə təsbit olunmuşdur. Amma bu gün respublikamızda kargüzarlıq, təhsil, qanunvericilik, ticari-mədəni və s. fəaliyyətlərimiz yad dillərdə də (rus, ingilis və s.) aparılır.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və həmin dövlətin ərazisində bu dil ünsiyyət dilidir. Bu dil həm də davranış dilidir. Etnik qruplar, sərhəd bölgəsində yaşayan xalqlar Azərbaycan dilindən davranış dili kimi də istifadə edə bilirlər. Gürcüstanın Borçalı mahalında yaşayan azərbaycanlıların dövlət dili gürcü dilidir, orada Azərbaycan dili onların ana dili olsa da, ünsiyyətdə bu dil onlar üçün davranış dili kimi müəyyənləşdirilə bilər. Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnik qruplar üçün Azərbaycan dili həm dövlət dilidir, həm də müxtəlif azlıqların nümayəndələri öz aralarında Azərbaycan dilindən davranış dili kimi istifadə edirlər.

Qloballaşma prosesi tarixə daha yeni bir eranın başlanması kimi daxil olub, universal səciyyə və məzmun qazanan ümumi qanunauyğunluqların və qanunların ifadəsini təbiiləşdirmişdir. Bu prosesdə inteqrasiya bir çox hallarda artan və genişlənən xətlə baş vermişdir. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir ki, həyatın, varlığın forması olan dil situasiyası, dil siyasəti Azərbaycanda yeni inkişaf pilləsinə qədəm qoymuşdur. Dil situasiyası indi dəyişkən xarakter daşıyır.

İndi dil situasiyası bir sıra sosial problemlərlə üz-üzədir. Qloballaşma hadisəsi birbaşa dilə öz təsirini göstərməkdədir. İndi qərbin təsiri ilə ingilis alınmaları türkcələrdə daha çox görünür.

Dünyada gedən inteqrasiya proseslərini nəzərə alsaq, Azərbaycanda gənc nəsə dilin aşılınması, bu işin təkmilləşməsinə güclü ehtiyac yaranmışdır.

Azərbaycanda yeni dil siyasətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində xeyli işlər görünür. Dövlət tərəfindən dilə qayğı böyükdür. Amma bəzən Azərbaycan dili etnik şəraitdə böyük təhlükə ilə üzləşir. İndi bu dilin daha çox qayğıya və müdafiəyə ehtiyacı vardır.

İnternet resursları və Azərbaycan dili xüsusi qanun və qaydalar ilə fəaliyyət göstərir. E-maillərin dili təkmilləşir. Mədəniyyətlər mühüm dil məkanında inkişaf edir. Dilin zəruri şərtləri və

mədəni cəmiyyətin, milli kimliyin əsasları formalaşır. Amma bəzi narahatedici amillər özünü göstərir. Milli dildə yayımların ümumi sayı artıb. Milli yayım kanalları öz fəaliyyətini uğurla davam etdirir. Dövlət dəstəyi normal durumdadır. Hiss olunur ki, qəzetləri oxuyanlar azalıb. Odur ki, qəzetlərin tirajları da azalır.

Azərbaycanda həqiqətən də dil vəziyyəti, dil situasiyası unikalıdır. Dildən istifadə də genetik müxtəliflik mövcuddur. Azərbaycanın bölgələrində ləzgi, talış, qismən də tat dillərindən ailə-məişət dairəsində istifadə normaldır. Bəzən, həmin bölgələrdə xüsusən də Dağıstan ətrafı ərazilərdə, Xaçmaz da, Xudatda statistik hesablamalara görə rus dilindən istifadə çoxalır. Amma Azərbaycan dili mənəvi fəaliyyət sahəsində təhsil dilinə çevrilib. İş yerlərində istifadə olunan əsas dil Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dilinin üstünlüyü ziyalı nəslinin əhəmiyyətli qatının yetişməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan dili ilə öz xalqının milli mədəniyyətinə maraq genişlənmişdir. Sosial proseslərin inkişafı, yerlərdə etnik dillərdən istifadə milli-optimal və ahəngdar inkişafa yönəlmiş yeni bir dil siyasətinin formalaşdırılması zərurətinə gətirib çıxarmışdır. Bu sahədə qanunlar tənzimlənir. Dilin inkişafı Dövlət Proqramının mərkəzində dayanır. Bu qanuna uyğun olaraq yanlış dil siyasəti bəzən problemlər doğurur, dil fəaliyyəti, sosial funksiyaların inkişafı dildə iyerarxik sisem yaradır.

Müasir dil siyasətinin bir xüsusiyyəti müasir cəmiyyəti yeni reallıqlara uyğunlaşdırmaq üçün etnik dil və mədəniyyətləri də qorumağa imkan və şərait yaratmasıdır. Dünyada gedən inteqrasiya prosesləri bu baxımdan nəzərə alınmalıdır.

Müxtəlif lüğətlərin elektron versiyasının hazırlanması qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin yad təsirlərə müqavimət göstərməsində həlledici qaynaq kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, Azərbaycanda dil situasiyasını təhlil edib öyrəndikdən sonra dil siyasətini də müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dil siyasəti layihəsi hazırlanarkən bu deyilən fikirlər də nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında dil situasiyası xeyli dərəcədə dəyişmələri ilə xarakterizə olunur. Sosial inkişaf, zamanın dəyişdirilməsinə uyğun olaraq ictimai-siyasi dəyişikliklər həmin vəziyyətə də öz təsirini göstərir.

Dilin vəziyyətini qorumaq üçün görülən tədbirlər kimi müəyyən edilir ki, dil siyasəti səlahiyyətləri daxilində müxtəlif kommunikativ məqsədlər həyata keçirilir. Çoxmillətli cəmiyyətdə yalnız dil siyasətinin xeyrinə işlər görülür. Müasir dil siyasətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri müasir cəmiyyətin yeni reallıqlarına uyğunlaşmaqdır. Etnik dil və mədəniyyətləri qorumaq da qarşıda duran məsələlərdəndir. Bu baxımdan dünyada gedən inteqrasiya prosesləri nəzərə alınır, ölkədə gənc nəslin dil tədrisinin təkmilləşdirilməsi üçün ehtiyac olan işlər görülür.

Dilimizin hüquqi, sosial-iqtisadi və mədəni statusu genişləndikcə o, ictimai funksiyaları da uğurla həyata keçirir, ana dilinin təhsili üçün bütün şərait yaradılır (iş, media, təhsil, mədəniyyət və s. sahələrdə istifadə)

Avropa ölkələrində dilin vəziyyəti nəzərə alınsa, bizdə dil müxtəlifliyi mürəkkəb bir şəraitdədir. Bu gün qloballaşan dünyada təhsil kontekstində dominant (əlavə) dil müəyyən olunur. Dil seçiminə təsir edən mühüm amil ölkədə milli azlıqların dillərinin regional səviyyədə hüquqi status alması məsələsidir ki, bu da Azərbaycan Konstitusiyasında öz həllini tapa bilmişdir. Burada müəyyən bir sosial-iqtisadi və demoqrafik disbalans inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycanda dil hüquqlarının müdafiəsi və qorunmasını lazımi mədəni irsin bir hissəsi kimi qiymətləndirmək olar. Hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının konstruktiv və ardıcıl işləri müasir dilimiz üçün bir şüurlü münasibətin formalaşmasını təmin etmişdir.

Beləliklə, müstəqillik şəraitində öz xalqının milli mədəniyyətinə maraq, sosial proseslərin inkişafı Azərbaycanda da optimal və ahəngdar inkişafa yönəlmiş yeni bir dil siyasətinin formalaşdırılması zərurətinə gətirib çıxarmışdır. Bunun reallığı görünməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli Fəxrəddin. Seçilmiş əsərlər. 3, Bakı-Mütərcim-2016, s.181-185

Jahid İsmayil Kazimov

Factors affecting the linguistic situation

Summary

The article in the context of globalization and its neighboring regions, language situation and language policy are analyzed. Factors affecting the linguistic situation by clarifying the existing literature and using official documents.

Key words: modern society, language policy and language situation, globalization conditions.

Ercan Alkaya, Prof. Dr.

Fırat Ü. İnsani ve Sosyal Bil. Fak.

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl.

ealkaya16@gmail.com

TATAR TÜRKLERİNİN DİL DURUMU VE TATAR TÜRKÇESİNİN KULLANIMIYLA İLGİLİ SORUNLAR ÜZERİNE

Tatar Türkçesi, Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olan Kıpçak grubu içinde yer alır. Bugünkü Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubu bulunmaktadır. Bunlar Orta, Batı (Mişer) ve Doğu ağızlarıdır. Dünyadaki Tatar nüfusu bugün yaklaşık olarak 7.500.000 civarındadır. 2010 yılında Rusya'da yapılan nüfus sayımına göre Rusya'da yaşayan Tatarların toplam nüfusu 5.361.191'dir.

Resmi olarak güvence altına alınmasına ve kanunlaştırılmasına rağmen Tatar Türkçesi'nin hayata geçirilmesi, gerçek anlamda yazı ve konuşma dili olması bakımından sıkıntılı durumlar bulunmaktadır. Zira, diğer sahalarda olduğu gibi, dil üzerindeki yıllarca devam eden tahribatın da kolayca giderilmesi zor olmaktadır. Tatar Türkçesinin zaman içinde işlevselliğinin azalması söz konusu olmuştur. Rusça yine ağırlığını sürdürmekte ve hâkim dil durumunda bulunmaktadır. Bildiride Tatar Türkçesinin Rusçanın gerisinde kalması ve neden tam olarak hayata geçirilemediği konusu irdelenecek, bununla ilgili alınması gereken tedbirlere yer verilecek, çözüm önerileri sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, İdil-Ural, Rusya Federasyonu, Tatarlar, Tataristan, Tatar Türkçesi, Rusça.

Tatar Türkçesi

Tatar Türkçesi, Türk dilinin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olan Kıpçak grubu içinde yer alır. Yönlere göre yapılan lehçe tasnifleri bakımından ise, Kuzey/Kuzeybatı Türkçesi içerisinde değerlendirilmektedir (Temir, 1992: 216). Kuzey/Kuzeybatı Türkçesi olarak adlandırılan bu gruptaki lehçeler, Kıpçak kökenli lehçelerdir. Tatar Türkçesinin de yer aldığı Kıpçak grubu içerisinde şu lehçeler girmektedir (Öner 1998: XXIII).

I. Karadeniz-Hazar Bölgesi: 1. Karaim (Karay), 2. Kırım Tatar, 3. Karaçay-Balkar, 4. Kumuk

II. İdil-Ural Bölgesi: 1. Tatar, 2. Başkurt

III. Aral-Hazar Bölgesi: 1. Kazak, 2. Karakalpak, 3. Nogay, 4. Kırgız

Bugünkü Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubu bulunmaktadır. Bunlar Orta (Kazan), Batı (Mişer) ve Doğu (Sibirya) ağızlarıdır. Orta ve Batı ağız grubu konuşurları başta Tataristan, Başkurdistan olmak üzere İdil-Ural bölgesinde yaşarken, Doğu grubu ağız grubu konuşurları Batı Sibirya bölgesinde yaşamaktadırlar (Ganiyev, Ahmetyanov ve Açıkgöz, 1997: 8)..

Devlet Dili Olarak Tatar Türkçesinin Tarihi ve Bugünkü Durumu

Dil millî kimliğin en önemli unsuru ve kültürün temel taşıdır. Bir milletin direnişinin ortadan kaldırılması ve hakim güç tarafından yönetilebilmesi için hedefe konulan ilk unsur da dil

olmaktadır. Böylece hedef kitlenin yerleştirilmek istenen düşünceye karşı savunma araçları, dili zayıflatılarak yok edilmektedir. Çarlık Rusya'sının çökmesiyle kurulan Sovyet yönetimi, Türk birliğini ve ortak iletişim aracı olan Türk dilini engellemek için yerel lehçeleri vurgulayıp farklılıkları körüklemiş, alfabe değişikliklerini hızlandırmış, Rusça öğrenmeyi önemli statülere sahip olmanın ve iş edinmenin bir şartı olarak yaygınlaştırmaya çalışmıştır (Gökdağ, 2015: 105). Farklı konuşma dillerini yazı dili haline dönüştürme ve her yazı dili kullanan topluluğu ayrı bir millet haline getirme projesi (Buran, 2010: 288) Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan diğer pek çok Türk grubu gibi, Tatar Türklerini de etkilemiş ve Tatar Türkçesi bu süreçten olumsuz olarak etkilenerek Rusçanın gölgesinde kalmıştır.

Rusya'da 1980'li yılların ortasından başlayarak devam eden toplumsal, siyasi, iktisadi, medeni değişimler ve halkların milli fikrindeki uyanış, millet ve dil siyasetinin yeni temellerini oluşturmuştur. Rusya halklarının çoğunluğu kendi dillerinin fonksiyonel büyüme derecesi ile yetinmeyerek, onları maksimum derecede geliştirmeyi hedeflemişlerdir. Bu maksatla önce eski Sovyet Birlik cumhuriyetlerinde, daha sonra özerk cumhuriyetlerde diller hakkında kanunlar kabul edilerek, bazı cumhuriyetlerde sadece yerli dil devlet dili olarak, bazılarında ise yerli dil ile Rus dili ikisi de devlet dili olarak ilan edilmiştir. 8 Temmuz 1992'de Tataristan'da "Tataristan Cumhuriyeti halklarının dilleri hakkındaki" kanun kabul edilmiştir. Bu kanuna göre, Tatar ve Rus dillerinin ikisine de eşit hukuklu devlet dili statüsü verilmiştir (Fethullova, 2013: 496). Aynı yılın 6 Kasım'ında kabul edilen Tataristan Cumhuriyeti Anayasasında devlet dilleri hakkında özel bir madde yer almıştır. 20 Temmuz 1994'de başlatılan Tataristan Cumhuriyeti Halklarının Dillerini Koruma, Öğrenme ve Geliştirme Devlet Programında ve bunun iki defa yenilenen varyantlarında Tatar Türkçesini toplumsal hayatın türlü alanlarında kullanma yolları belirlenmiştir. Böylelikle Tataristan Cumhuriyetinde diller kanununun hayata geçirilmesi ile birlikte ilk ciddi adımlar atılmış, eğitim sisteminde, kültür-sanat etkinliklerinde, edebiyatta, tercüme çalışmalarında, kitlesel iletişim araçlarında ve hayatın başka alanlarında Tatar Türkçesinin işlevleri hissedilir derecede artmıştır. Tataristan'da farklı milletlere mensup kişiler de Tatar dilini öğrenmeye başlamış, 'Ana Dili' online okulu v.b. internet hizmetleri Tatar Türkçesini yabancı ülkelerde de öğrenme imkânı sağlamıştır (Kirillova, 2013: 1619).

Ana Dili Olarak Tatar Türkçesinin Kullanımı ve Ana Dillerini Kullanan Tatarların Sayısı

1979 yılında Tatarların % 85,9'u ana dili olarak Tatar Türkçesini kabul etmekteyken, bu rakam 1989'da % 83,2'ye gerilemiştir. 10 yıl içinde kendi dilini kullanamayan Tatarlar 1.116.000'e ulaşmıştır (1979'da 872.000 kişidir). Bu sayıları Tatarların genel nüfus artışına oranladığımız zaman, sonuç Tatar halkının korunması lehine değildir. 10 yıl içinde Tatar nüfusunun genel artışı % 7,4 iken, aynı devirde kendi ana dillerinden uzaklaşanların sayısı % 28 artmıştır. 2002 yılı nüfus sayımında Tatar Türkçesini bilen Tatarların tüm Tatarlar içindeki sayısı % 80,2'dir. Yani 13 yılda % 3 oranında azalmıştır. 2010 yılı nüfus sayımında ise Tatar Türkçesini bilen Tatarların sayısı % 80,6 olarak görünmektedir. 2002 nüfus sayımı bilgilerine göre, Tatar Türkçesiyle konuşabilen Rusların sayısı 136.617'ye, Çuvaşlarınki 68.624'e, Udmurtlarınki 26.242'ye, Ukraynalılarınki 3688'e ulaşmıştır. Tatar Türkçesini bilen farklı millet temsilcilerinin toplam sayısı 859.376'dır. Tatarlardan Rusçayı bilenlerin sayısı oldukça artmıştır. 2002 nüfus sayımı bilgilerine göre Tatarlar arasında Rusça konuşabilenler % 92,9'dur. Diğer bölgelerdeki Tatarlar arasında bu oran % 99'a ulaşmaktadır. Tataristan'ın tüm halkı arasında Tatarlar sayı bakımından 1979'da % 47,8, 1989 yılında % 48,5, 2000 yılında % 51 (resmi olmayan sonuçlara göre), 2002'de % 53,4'ü, 2010'da % 54'ü teşkil etmiştir. Ruslar ise Tataristan halkının 1979'da %44,1'ini, 1989'da % 43,3'ünü (Zekiye, 2012: 134-135), 2002'de % 39,5'ini, 2010'da % 39,7'sini teşkil etmiştir.

Resmi olarak güvence altına alınmasına ve kanunlaştırılmasına rağmen Tataristan'da Rusça yine ağırlığını sürdürmekte ve hakim dil durumunda bulunmaktadır. Toplumların, devletlerin dil dışı etkinlikleri ve ilişkileri, dillerin alıcı ya da verici dil olmasını sağlar. Verici diller genellikle yönetenlerin, üretenlerin; merkezi, şehri, üst kültürü temsil edenlerin dilidir. Bu diller, genellikle ekonomik, siyasi ve sosyo-psikolojik sebeplerle öne çıkar ve bir cazibe merkezi haline gelirler. Bilgi ve teknoloji gibi yeniliklerin ve yeni kavramların da kaynağı hep bu toplumlardır. Dolayısıyla

bilimde, teknikte ve iktisadi hayatta olduğu gibi düşünce ve kavram dünyasında da bu toplumlar ve onların dili kaynak haline gelir. Zira, merkezi, yönetimi, şehri, yöneten ve üreten üst kültürü temsil etmeyen toplumun dili, taşranın, sokağın ve günlük konuşmaların dili haline gelir. Bilim, din, edebiyat ve devlet dili olma özelliklerinde gerilemeler başlar ve zaman içinde bu alanların bir bölümünden ya da bütününden çekilmek zorunda kalır. İşlevselliği zayıflayan diller, önce psikolojik daha sonra da sosyal ve ekonomik sebeplerle terk edilmeye başlanırlar. Kullanım alanları daralan, kullanım sıklıkları gittikçe azalan, değer ve işlevsellikleri kalmayan diller, doğa kanunu gereği hayattan çekilip giderler (Buran 2008: 270). Tataristan'da gördüğümüz kadarıyla Tatar Türkçesi kullanımı itibarıyla ikinci planda kalmaktadır. Tatarlar dahi kendi arasında konuşurken genellikle Rusçayı tercih etmektedirler. Tatar Türkçesi'nin Tatar Türkleri tarafından yeterince bilinmemesi, Rusçanın uzun zaman hakimdil olması, Tatar Türkçesinin uzun yıllar boyu ikinci planda bırakılması, milli kültürden uzaklaşma, milli şuurdan yoksun olma, karışık nikâhın doğurduğu zararlar, topluma yön veren, halkı aydınlatma rolüne sahip olan aydınların ve idarecilerin Rusça konuşması Tatar Türkçesinin ikinci planda kalmasının başlıca sebepleridir (Alkaya, 1998: 294-296).

Tatar Türkçesiyle Eğitim, Okulların Azalması, Ders Saatlerinin Kısaltılması ve Bunlarla İlgili Sorunlar

Dil, milletin en büyük kazanımı ve zenginliğidir. Dil kaybedilir ve gelecek nesillere aktarılmazsa bu zenginlik kaybolur. Dil kaybedilince de, yeniden diriltilmesi ve ayağa kaldırılması neredeyse imkânsız hâle gelmektedir. Dilin kaybı aynı zamanda dille meydana getirilen kültürün ve bu kültürü yaşatan milletin de kimliğinin kaybolması demektir. Rusya Federasyonu içinde yaşayan Tatar gençleri, Üniversitelerin Tatar dili ve Edebiyatı, sınıf öğretmenliği, müzik öğretmenliği bölümlerine girmek istememekte, dolayısıyla bualanlarda açık çoğalmaktadır.

Tatar Türkçesiyle eğitim veren okulların sayısının yıllarıyla azalması ciddi bir sorundur. 2007 yılında 427 Tatar okulu varken busayı 2012 yılında 294'e düşmüştür. Yine Tatar dil ve edebiyatı okutan okulların da sayısı azalmaktadır. 2007 yılında 1433 okul varken 2012 yılında 1069'a düşmüştür. Ayrıca okullardaki Tatar Türkçesi ders saatleri 3-4 saatten 1-2 saate düşürülmüştür (www.aktanish.ru).

Bir diğer sorun da Kazan Federal Üniversitesinde bulunan Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümlerine alınan öğrenci sayısının azaltılmasıdır. 2012 yılında bu bölümlerden 160 öğrenci mezun olurken 2013 yılında kontenjan 75 kişiye düşürülmüştür. Tatar Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümüne 2000'li yıllarda 100 öğrenci alınırken 2013'te ise yalnızca 24 öğrenci alınması planlanmıştır. Öğrenci sayısının azaltılmasına bağlı olarak öğretim elemanlarının sayısı da azalmaya başlamıştır. Filoloji alanında öğrenci sayısının azaltılması, Moskova'nın bütün Rusya'da uyguladığı bir politika olup bu durumdan en çok azınlık durumunda olanlar etkilenmektedir. Durum böyle olunca öğrenciler arasında Tatar Dili ve Edebiyatıyla ilgili olan bölümlere ilgi azalmıştır. (www.azatliq.org).

Köyden Kente Göçün Tatar Türkçesine ve Kültürüne Olumsuz Etkileri

Köylerden kentlere göç olgusu Tatar Türkçesini olumsuz yönde etkilemektedir. Sovyetler Birliği zamanında 1930'lardaki kolektifleştirme Tatar milli ruhunun koruyucusu ve yuvası olan Tatar köylerini büyük bir yıkıntıya uğratmıştır. Ortaya çıkan göç sonucunda, şehirlerde köy kültüründen kopan, fakat şehir kültürüne de uyum sağlayamayan kalabalık marjinal kesimlerin oluşmasına yol açmıştır (Şahin, 2003b: 47). Araştırmalara göre Tataristan Cumhuriyetinde köylerde yaşayanların % 90'ı Tatar Türkçesini bilmektedir (Ganiyev, Tilibizniñ, "Tatar Tilibizniñ Baylığı Turında"). Kentlere gelen kişiler, Rusçayla Tatar Türkçesi arasında kalınca Tatar Türkçesini ihmal etmekte ve daha kısa zamanda, doğru bir Rusça konuşabilme arzusuyla Rusçaya meyletmektedirler. Köyden kente göç edenler dil konusunda biraz da faydacı bir tutum içerisinde dirler. Onlara göre Tatar Türkçesinin şehirdeki kullanım alanı oldukça dardır. Dolayısıyla Rusçaya karşı ana dillerini korumak gibi bir çabanın içerisine girmemektedirler (Gıylecev, "Tatar Tili Yazmışı Turında Kaybır Uylanular").

Karışık Nikâh Meselesi ve Doğurduğu Sorunlar

Tataristan'daki önemli sorunlardan biri de "katnaş nikâh" adı verilen farklı milliyetlere mensup kişiler arasında yapılan evliliklerdir. Sovyetler Birliği döneminde Rus kimliği ve dili

etrafında tek tip insan tipi oluşturma hedefi doğrultusunda önem verilen ve desteklenen bu olgu, Tatarlar arasında da zamanla yaygınlaşmıştır. 2009 yılı verilerine göre evliliklerin % 18'i karışık nikâh şeklindeyken bu oran 2010 yılında % 19 olmuştur. Yani Tatarlar arasında yapılan her beş evlilikten biri farklı milliyetlere mensup kişilerle yapılmaktadır. Yine yapılan anketlerde Tatar gençlerinin % 50'sinin bu tür evliliklere sıcak baktığı belirlenmiştir. Ayrıca karışık nikâh şeklinde yapılan evliliklerdeki boşanma oranının % 25 olduğu (diğer evliliklerde % 50) da tespit edilmiştir (elibrary.agnirt.ru). Karışık evlilik, Tatar kültürüne, diline, dinine olumsuz tesirler yapmakta ve beraberinde çeşitli sorunlar getirmektedir. Öncelikle bu tür evliliklerde aile içinde ve daha sonra doğacak çocuklarla konuşulan dil Rusça olmaktadır. (www.tatar-islam.ru). Konuşulan dil Rusça olunca ister istemez bu dilin taşıdığı kültürel değerler ve inançlar ağır basmakta ve bu durum zamanla Hristiyanlaşma, Ruslaşma gibi sonuçlara sebep olmaktadır. Bu evlilikler Tatar Türkçesine ve Tatar kültürüne büyük zarar vermekte, kimlik kaybına sebep olmaktadır.

Tatar Türkçesini Korumak İçin Alınabilecek Önlemler

1. Şehirlerde Gerçek Tatar Muhitleri Oluşturmak

Günümüzde şehirlerde Tatar Türkçesi çok fazla konuşulmadığı gibi Tatar Türkçesiyle yazılı dokümanlar, tabelalar da azdır. Bunun için öncelikle bundan başlanmalıdır. Şehirlerdeki tüm görsel dokümanlar, Tataristan'da yetiştirilen tüm ürünlerin adları, mağaza ve marketlerde satılan tüm ürünlerin adları Rusçanın yanında Tatar Türkçesiyle de yazılmalıdır.

2. Hem Şehir Hem de Köy Halkına Hitap Edecek Tatar Türkçesiyle Yayın Yapan Televizyonlar Kurmak

Tatarların nüfus bakımından Rusya Federasyonu'nda Ruslardan sonra sayı bakımından ikincisi sırada olmalarına rağmen, federal bazda devlet tarafından finanse edilen bir tek radyo-TV kanalları yoktur. Rusların ise binlerce bulunmaktadır (Beyremova, Millet hem Tatar Galimleri). Halkın eğitilmesi, bilinçlendirilmesi, bilgilendirilmesi vb. televizyon vasıtasıyla olmaktadır. Bugün Tatarca yayın yapan ve bütün dünyada izlenebilen 'TNV Planeta' televizyon kanalı ile Tataristan'da izlenen "Tatarstan Yana Gasır" televizyonu bulunmaktadır. Ayrıca Tatarca müzik yayını yapan "Maidan/Meydan TV" de vardır. Ancak 24 saat Tatar Türkçesiyle yayın yapan televizyon kanalı bulunmamaktadır. Bu tür kanalların açılması, uygun elemanlar bulunması, yetiştirilmesi önem arz etmektedir. Tatar halkının bilinçlendirilmesi, dilinin, kültürünün korunması, geliştirilmesi bakımından bu tür televizyon kanallarına ihtiyaç vardır.

3. İnternet ve Bilgisayar Teknolojisinden Etkin Şekilde Faydalanmak

Tatar Türkçesini korumada internetin önemli bir yeri vardır. Zira gençlerin çoğu gece gündüz internet vasıtasıyla görüşmektedir. Bu durumdan faydalanmak mümkündür. Bununla ilgili bazı imkânlar da mevcuttur. Tatarca Twitter veya Facebook gibi sosyal paylaşım siteleri oluşturulmuştur, devlet kuruluşlarının, çoğu "ölü" olsa da, Tatarca resmi sayfaları bulunmaktadır. İnternet ağlarında Tatar Türkçesini korumak için maksatlar, faaliyetler gözetilmelidir. Latin alfabesiyle Tatar Türkçesinin propagandasının yapılması, öğretilmesi, oyunların Tatar Türkçesine tercüme edilmesi, her Tatar gazetesinin, dergisinin internet sayfalarını aktif kullanması, Tatarca forumların sayısının artırılması internet vasıtasıyla Tatar Türkçesinin korunmasına ve geliştirilmesine katkıda bulunacaktır.

4. Tatar Okullarının Sayısının Artırılması ve Tatar Türkçesiyle Eğitimin Yaygınlaştırılması

Şu an Tataristan'daki yükseköğretim kurumlarında Tatar Türkçesi okutulsa da, daha çok ikinci, üçüncü planda kalmaktadır. Hatta Tatar Türkçesini ve edebiyatını öğreten bilimsel kuruluşların sayısı da azalmıştır. Tatar dilini ve kültürünü öğretecek, sevdirecek nitelikli, donanımlı eğitimeiler yetiştirmek oldukça önemlidir. Yine okullarda Tatar dili ve edebiyatı öğretimi yapılan dersliklerin uygun hâle getirilmesi, modern yöntemlerin uygulanması, ders araç ve gereçlerinin temin edilmesi önem taşımaktadır. Ayrıca Tatarca eğitim veren okullarda eğitimin kalitesi artırılmalıdır. Tatar Türkçesinin etkinliğini artırmak için üniversite sınavlarında giriş sınavlarının yalnızca Rusça olmasının önüne geçilmeli, Rusça eğitim yapılan okullarda Tatar Türkçesi ve Tatar kültürünün öğretilmesi ve belgelerin Tatar Türkçesiyle düzenlenmesi de gerekmektedir (Ganiyev, Tilibizniñ, "Tatar Tilibizniñ Baylığı Turında).

5. Köy Okullarının Canlandırılması və Köyden Kente Göç İçin Tedbirler Alınması

Köydeki iş olanaklarının yetersizliyi sebebiyle köylerden kentlere göç artmaktadır. Rusya Federasyonu'ndaki Tatarların büyük çoğunluğu Tataristan dışındaki bölgelerde yaşamaktadır. Köyler Tatar Türkçesinin ve Tatar kültürünün en iyi korunduğu yerlerdir. Köylerden kentlere göç olunca hâliyle Tatar Türkçesiyle eğitim yapan köy okullarındaki öğrenci sayısı azalmakta ve ister istemez bu okullar kapanmaktadır (<http://belem.ru>). Köylerde iş imkânlarının artırılması göç olayını önleyeceği gibi okulların kapanmasını da önleyecektir.

6. Tatar Türkçesini unutan ancak Tatar kimliğini muhafaza eden, kendisini Tatar olarak kabul eden kişilerle irtibat sağlanması

Tatar Toplumunda Tatar Türkçesini bilmeyen Tatarlara pek olumlu gözle bakılmakta, âdeta Tatarca bilmediği için neredeyse Tatar kabul edilmemektedir. Ancak bu bakış doğru değildir. Çünkü bu tür insanların sayısı giderek artmaktadır. Yapılması gereken bu insanların tekrar Tatar muhitine kazandırılmasıdır. İlgililer için Tatar Türkçesi kursları düzenlenmeli, Rusça Tatar tarihi, dili, edebiyatı, kültürü, önemli Tatar şahısları hakkında bilgi verilmelidir. Her ne kadar Tatar Türkçesini bilmeseler de onların yüreklerinde Tatar ruhu sönmemiştir.

7. Tatar Türkçesinin, tarihinin, kültürünün itibarını yükseltmek için yabancı ülkelerde Tatarlarla ilgili çalışmaları olan bilim adamlarıyla bağlantılar kurmak

Bugün Almanya, Amerika, Türkiye, Fransa, Macaristan, Japonya gibi dünyanın değişik ülkelerinde Tatar dili, edebiyatı, tarihi ve kültürüyle ilgilenen pek çok bilim adamı bulunmaktadır. Bu bilim adamlarıyla bağlantılar kurulması, birlikte bazı çalışmalar yapılması, projeler oluşturulması pek çok fayda sağlayabilir. Bu bilim adamlarının Tataristan'a davet edilmesi, basın yayın organlarında konuşmaları, yazmaları, onlar için teşvik olacak ve Tatarlarla ilgili daha faydalı ve verimli çalışmalar yapmasını sağlayacaktır (Gıylecev, "Tatar Tili Yazmış Turında Kaybır Uylanular). Sonuç olarak Tatar Türkçesinin korunması ve gelecek nesillere sağlam bir şekilde aktarılması, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken bir meseledir. Tatar Türklerinin geleceğe daha emin adımlarla yürüyebilmesi, kültürlerinin taşıyıcısı olan dillerinin korunmasına, güçlendirilmesine ve toplum hayatının her alanında hakim kılınmasıyla mümkün görünmektedir.

KAYNAKLAR

1. Alkaya, E. (1998). Tataristan'da Dil ve Alfabe Meselesi Üzerine, *Türk Dili*, S. 562, Ekim, 293-299. Beyremova, F. Millet hem Tatar Galimleri, [http:// protatar.narod.ru/Tat/ArticlesT/FBaiTatGlm.html](http://protatar.narod.ru/Tat/ArticlesT/FBaiTatGlm.html)- *Ipomamap.py*
2. Buran, A. (2008). Dil İlişkileri ve Kavram Tercüme Üzerine Bir Değerlendirme. *Makaleler*, Ankara: TurkishStudies.
3. Buran, A. (2010). *Kurşunlanan Türkoloji*, Ankara: Akçağ.
4. Fethullova, K. S. (2013). Tatar Türkçesinin Öğretimi Hakkında. *Yeni Türkiye*, Y. 9, S. 55, Kasım-Aralık, 496-498.
5. Ganiyev, F. Tilibizniñ, Tatar Tilibizniñ Baylığı Turında, [http:// caravanarba.org/index.php/tt/tt-tatarstan/tt-langue-tatarstan/44-tt-richesse-langue-tatare](http://caravanarba.org/index.php/tt/tt-tatarstan/tt-langue-tatarstan/44-tt-richesse-langue-tatare)
6. Ganiyev, F., Ahmetyanov, R., Açıkgoz H. (1997). *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova: İnsan.
7. Gıylecev, İ. Tatar Tili Yazmış Turında Kaybır Uylanular. <http://dumrt.ru/tt/node/6912>
8. Gökdag, B. A. (2015). *Türklerin Dünyası. Dil, Kimlik, Siyaset*, Kültür Bilimleri Akademisi Yay., İstanbul
9. Kirillova, Z. (2014). Tatar Dili - Devlet Dili: Geçmiş ve Bugünü, *VI. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Uludağ Üniversitesi 04-07 Aralık 2013, II. C. (Ed. Hatice Şahin-İbrahim Karahancı), Bursa, s. 1619-1622.
10. Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK.
11. Öztekten, Ö. (2008). Tatar-Başkurt Meselesi ve Başkurtça. *Tarihten Bugüne Başkurtlar* (Yay. Haz. A. Melek Özyetgin, A. Merthan Dünder, İlyas Kamalov), İstanbul: Ötügen, 2008, 69-91.

12. Şahin, L.(2003b). Rusya Federasyonu 2002 Nüfus Sayımı ve Rusya Federasyonu'ndaki Tatar Nüfusa Yansımaları.*Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 199 (Temmuz), 46-51.
13. Temir, A. (1992). Kuzey Türkçesi.*TDEK* C. II, Ankara: TKAЕ.
14. Zekiyev, M. (2012). *Xezirgı Tatar Xalkının Tiren Tamurları*, Kazan.

WEB KAYNAKLARI

15. <http://belem.ru/node/3286>
16. http://elibrary.agnirt.ru:8000/index.php?page=view_list&file=2584&view=1&education_form=0&speciality=0&course=0&discipline=0&category=332&list=143
17. <http://www.aktanish.ru/?p=3147>
18. <http://www.azatliq.org/content/article/25046909.html>
19. http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php
20. http://www.tatar-islam.ru/v_tatarstane/?id=10895

Elmira Habibullina, eğitim görevlisi
Uluslararası ilişkiler və Şarkiyat
Bölümü müdür yardımcısı,

ТРАНСФОРМАЦИЯ ГЕНДЕРНО-МАРКИРОВАННОЙ ЛЕКСИКИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК

Одним из приоритетных направлений исследований отечественных и зарубежных лингвистов остается изучение гендерной проблематики в языке. Антропологически ориентированные исследования в лингвистике становятся все более актуальными и востребованными. Новизной подобных исследований является анализ языкового портрета в гендерном аспекте. Общий для многих лингвистических направлений принцип «человек в языке» вполне согласуется с учетом гендерного фактора. Понятия «мужественность» и «женственность» при всей их общечеловеческой универсальности имеют определенную национально-культурную специфику.

Если говорить о тюркской лингвистике, то гендерный аспект перевода является малоизученным. В теории перевода гендерные аспекты всегда оставались вне поля зрения исследователей. Однако стоит помнить о том, что недооценка гендерных особенностей при переводе может стать причиной прагматических ошибок, достаточно часто встречающихся в художественной литературе. Соответственно, если мы задаемся целью выполнить качественный художественный перевод, то должны уделять должное внимание подробному изучению особенностей отражения гендерных особенностей как в тексте оригинала, так и в тексте перевода, а также изучить особенности и способы их передачи. Гендерные особенности художественного произведения представляют собой достаточно значимый компонент художественной структуры текста.

Исследования в области лингвистической гендерологии вращаются вокруг двух групп проблем. Первая представляет собой проявление гендерных различий в языке, вторая – проявление гендерных различий в речевой коммуникации. Мы обратили наше внимание на исследование гендерной дифференциации в языке (рассмотрение грамматического рода, способов лексической репрезентации слов определенных тематических групп).

Наше исследование посвящено изучению аспектов трансформации гендерно-маркированной лексики при переводе с татарского на турецкий язык. С целью более результативного изучения особенностей перевода гендерной лексики мы разделили выявленные лексемы на 9 тематических подгруппы: лексику, характеризующую пол;

обозначающую возрастные маркеры; выражающую родственные отношения; определяющую семейное положение человека; отражающую названия профессий, вида деятельности; характеризующую качества характера, нравственные особенности; обозначающую национальную принадлежность; определяющую социальный статус и лексику с оценочной маркировкой.

Gülbəniz Babayeva, fil.ü.f.d.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu,
gulbeniz-babayeva@mail.ru

ORTAQ TÜRK ƏLİFBASININ YARADILMASINDA MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏRİN ROLU

Çağdaş dövrümüzdə uluslararası siyasi-iqtisadi, ədəbi-mədəni əlaqələrin genişləndiyi qloballaşma şəraitində türkdilli xalqların sıx birliyini, bütövlüyünü təmin edəcək ortaq əlifba və dilin yaradılması problemi olduqca aktual və təxirəsalınmaz bir vəzifədir. Hələ əsaslı Mirzə Fətəli Axundzadə ilə qoyulan əlifba məsələsi keçən əsrin 20-ci illərində gündəmə gətirilməyə başlandı. Bu taleyüklü məsələ zaman-zaman aktuallaşsa da, bugünədək həllini tapa bilməmişdir. Belə ki, bəzi türkdilli xalqlar, o cümlədən Azərbaycan, türk və başqaları latın qrafikalı əlifbadan istifadə etsələr də, bu hal digər xalqlarda kütləviləşə bilməmişdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, indiki mərhələdə Qarabağ, Krım, axıska türkləri və başqa türksoylu xalqlara qarşı edilən haqsızlıqlar – torpaqların işğalı, soyqırımlar, terrorlar, köçürmələr və s. bir daha göstərir ki, nəinki ortaq əlifba və dil, eyni zamanda bütövlükdə türk dünyasının ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni birliyini zəruriləşdirir və aktuallaşdırır. Bu mənəvi birliyə daxili bir ehtiyac dünən də duyulub, bu gün də duyulur və sabah da duyulacaq.

Keçən əsrin 20-ci illərində türk dünyasının tanınmış ziyalıları İsmayıl bəy Qaspiralı, Fuad Köprülüzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Firidun bəy Köçərli, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Vəli Xulufu və başqalarının irəli sürdüyü, dəstəklədiyi və mücadilə apardığı bu önəmli məsələlər çağdaş dövrümüzdə də olduqca əhəmiyyətli görünür.

Şübhəsiz ki, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz şəxslərlə yanaşı, bu problemin gündəmə gətirilməsi və müsbət həll olunmasına bir çox ziyalılarımız təşəbbüs göstərmişlər. Bəs görəsən, 25 il fəaliyyət göstərən, ilk satirik jurnal kimi mətbuat tariximizin dəyərli səhifələrini yazmış “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun nəşiri, böyük realist ədibimiz C.Məmmədquluzadənin bu məsələdə hansı xidmətləri olmuşdur?

Türkoloji qurultaydan xeyli əvvəl – 1922-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadənin nəşiri olduğu “Yeni yol” qəzetinin nəşrə başlaması bu böyük tədbirə hazırlığın ilkin mərhələsi idi desək, yanılmazdır. Bunun davamı olaraq, elə həmin ildə “Yeni türk əlifbası” komitəsinin yaradılması da bu möhtəşəm tədbirə ciddi hazırlığın getdiyini bir daha təsdiqləyir.

Ümumiyyətlə, “Yeni yol” qəzetinin yeni əlifbanın təbliğində müstəsna rolu olmuşdur. Məhz bu mətbu orqan fəaliyyət göstərdiyi illərdə də dövrün tanınmış ziyalıları tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. Vəli Xulufu “Yeni yol” haqqında fikirlərini belə açıqlamışdır: “Yeni yol” kəlməsi çox vaxt yeni əlifba yerinə işlədilir... “Yeni yol” yeni əlifbanın bir sinonimi olmuşdur”.

C.Məmmədquluzadənin arxiv materialları arasında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən M.B.Qasımovun imzaladığı 2 sentyabr 1924-cü il tarixli vəsiqədə yazıcının yeni türk əlifbasını yaymaq üçün Azərbaycan MİK-nin sədri Ağamalıoğlu ilə birgə RSFSR və Türkünstan respublikalarına gedəcəyi haqqında məlumat verilir.

C.Məmmədquluzadə bu səfər haqqında Bakıdan Həmidə xanıma yazır: “... sən Bakıya gəldiyin zaman, yaqın ki, mən səfərdə olacağam; elə düşünürəm ki, sentyabrın 4-də mən Ağamalıoğlu ilə Krıma, qulluq işlərinə getmiş olaram. Biz üç həftədən sonra qayıdacağıq” (7; 447).

7 sentyabr 1924-cü il tarixli Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin katibi T.Şahbazinin imzası ilə Mirzə Cəlilə verilmiş digər bir vəsiqədə göstərilir ki, o, yeni türk əlifbasını yaymaq məqsədilə Krım, Tatarıstan, Türküstan respublikalarına gedən Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədri Ağamalıoğlunun sədr olduğu xüsusi komissiyanın üzvüdür.

O dövrdə nəşr olunan bir çox mətbuat orqanları – “Molla Nəsrəddin”, “Kommunist”, “Yeni yol”, “İzvestiya”, “Türküstan”, “Qızıl Tatarıstan”, “Vlastruda”, “Krasnaya Tatariya”, “Bakinski raboçi” və başqaları yeni əlifba və dil məsələləri, komissiya üzvlərinin gördüyü işlər haqqında öz səhifələrində müfəssəl məlumatlar dərc etmişlər.

C.Məmmədquluzadə əlifba məsələsinə xüsusi önəm verdiyindən “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində həm qurultaydan öncə, həm də sonra I Türkoloji Qurultayda müzakirə obyektinə olan ortaq əlifba, ortaq dil və s. məsələlərə həsr olunmuş yazılar yer almışdı. Dərgidə davamlı olaraq çap olunan “Təzə əlifba”, “Acıqnan”, “Türkcə kəlmələr haqqında araşdırmalar”, “Təzə əlifba qazanmır”, “Ərəb əlifbası”, “Qatıq ağdırmı, qaradırmı?”, “Xala xətrin qalması”, “Yeni türkoloji qurultay”, “Bazar qiymətləri”, “Latın hərufatı və ingilislər”, “Türkoloji Qurultayına teleqram”, “Eşit, inanma”, “101-in qabağına 8” və s. yazılarda ərəb əlifbasının törətdiyi problemlər, dil və əlifba məsələlərindəki çətinliklər, ziddiyyətli məqamlar, Türkoloji Qurultay və jurnalın, ədəbi ictimaiyyətin bu məsələlərə münasibəti kimi önəmli məsələlər öz əksini tapmışdır.

Türkoloji Qurultay günlərində jurnalda çap olunan “Təmizləmək” məqaləsində deyilir: “İndi türklər də uzun bir gecə yuxusundan sonra ayılıb öz evləri olan dillərini təmizləmək istəyirlər və bunun üçün də bu gün Bakıda ümumtürkoloji qurultayı çağırılmışdır. Qurulyatın təmizləyəcəyi ev deyil, dildir və özü də türk dilidir” (4; 2).

Felyetonda dilimizdə olan yad təsirləri zibilli evlə müqayisə edən müəllif bu zibillərin nədən ibarət olduğunu açıqlayaraq yazır: “Əlifba zibili, ərəz vəznə zibili, ərəb dili zibili, fars dili zibili və başqaları...”

Türk dilini bütün bu zibillərdən təmizləmək lazım gəlir. Təmizləməyə başlayanda məlum şeydir ki, bu qədər zibilin tozu da çox olacaqdır. Çünki bu zibil bir günlük, bir gecəlik deyil, yüz illərlə yığılmış bir zibildir” (2; 2).

Göründüyü kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı birmənalı olaraq, ərəb əlifbasının dilimizdən çıxarılmasının tərəfdarı olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, jurnalın redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə də digər molla-nəsrəddinçilər kimi ərəb əlifbasının yaratdığı çətinliklərdən bəhs edərək yazır: “... ərəb hərufatına nifrət və yeni bir asan hərufata həvəs məndə hələ o vaxtlardan (cavanlıqdan) var idi. Sonra da – necə ki, məlumdur – mən həmişə yeni türk əlifbasını arzu eləyən və köhnə hərufatın ziddinə gedənlərdən oldum” (2; 142.).

Qurultayda əlifba ilə bağlı məsələlərdə iştirakçılar üç istiqamətdə iş aparırdılar. Üç fərqli dünyagörüş, üç baxış, üç münasibət. Müxtəlif prizmalardan yanaşma tərzini “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan “Ərəb əlifbası” felyetonunda da aydınlaşdırılır. “Hal-hazırda Nəcəfül-əşrəfdə əlifbaçılar üç məsləkə mənsubdurlar: 1) ərəb əlifbası tərəfdarları; 2) islahçılar; 3) latın əlifbası tərəfdarları. Ərəbistanın Məkkə, Mədinə, Kərbəla, Bağdad və Nəcəfül-əşrəf və qeyri böyük şəhərlərində yeni ərəb əlifbası uğrunda böyük danışıqlar var” (3; 4).

Felyetonda göstərilir ki, Məkkə darülfununun tarix müəllimi, Paris-Sarbon darülfunununda təhsil almış Əlaəddin Şəcəri də hətta ərəb əlifbasına qarşı çıxaraq demişdir: “... ey mənim balalarım, bən görürəm ki, bu bədbəxt yeroqliflər sizin gözlərinizi piş əz vəqt kor edir və bunun üçün bənim ürəyim həmişə yanmaqdadır” (3; 4).

Ərəb əlifbasının çətinliklərini heç ərəblərin özlərinin də qəbul etmədiyini diqqət mərkəzində saxlamağa çalışan müəllif onun tərəfdarlarını qınamaqdan çəkinmir. “Amma bilmirəm indi içimizdə ərəb əlifbasını müdafiə edən türk balaları ərəblərin hansından vəkalət alıb, döşlərini qabağa verib ərəb cızmaqarasını təsdiq etməkdədirlər” (3; 4).

“Molla Nəsrəddin”də dərc olunmuş yazılarda müxtəlif xalqların – Azərbaycan, türk, fars, ərəb, yəqut və başqalarının yeni əlifbaya münasibətini əks etdirməsi dərginin həmin məsələlərə ciddi yanaşdığını bir daha ortaya çıxarır. Məlumdur ki, latın əlifbasını qəbul etmiş bir sıra türksoylu xalqlar çox keçmədən zorla kiril əlifbasına keçməyə məcbur edildilər. Bu proses hələ əvvəlcədən düşünülmüş və rus imperiyası türkdilli xalqları özündən asılı vəziyyətə salmaq məqsədi ilə belə bir

addım atmağı planlaşdırmışdır.

Ümumiyyətlə, sovet rejimi bu qurultaya icazə verməklə bir çox gizli məqsədinə nail oldu. Məqsədlərdən biri qurultayda iştirak edəcək türk aydınlarını müəyyənləşdirmək idi. Təsadüfi deyil ki, qurultaydan heç 10 il keçmədən bütün qurultay iştirakçıları təqiblərə məruz qaldı. Onların sağ qalanları ya repressiya qurbanı oldu, repressiyadan qaçanlar isə mühacirət ömrü yaşamağa məcbur oldular. İkinci bir məqsəd isə qurultayda yeni keçməklə istila altındakı türk xalqlarını Türkiyə respublikasından ayırmağa nail olmaq idi. Çünki bu dövərdə Türkiyədə hələ də ərəb əlifbası keçərli idi. Ancaq planlaşdırılmamış bir şey vardı: Atatürk Fuad Köprülüzadə vasitəsilə qurultayla əlaqə saxlayır, yeni əlifbanın qəbulunu dəstəkləyirdi. Elə buna görə də latın əlifbasının taleyi qısa sürdü. Türkiyənin latın əlifbasına keçməsi ilə türksoylu xalqların kiril əlifbasına məcburi keçidi rəsmiləşdirildi. Beləcə, istila altında olan türksoylu xalqlar planlı şəkildə Türkiyə Cümhuriyyətindən uzaqlaşdırıldı.

Hələ 1926-cı ildə “Molla Nəsrəddin” səhifələrində yer almış “101-in qabağına 8” felyetonu bu baxımdan diqqəti cəlb edir. İki nəfərin dialoqu əsasında qurulan felyetonda əlifba və dil məsələsindən söhbət açılaraq Türkoloji qurultayın qərarlarına münasibət bildirilir. Felyetonda yazılır: “Yakut oblastından gəlmiş bir tatar nümayəndəsi gözləri yaşarmış halda deyirdi ki, bizim bu çağacan yazımız yoxdur!..

Neçə ildir ki, dil və yazı üçün gəzirdik. Bu axırlarda bizə məsləhət görmüşdülər ki, rus əlifbasını və rus dilini götürüb öz dilimiz deyər öyrənək!..” (6; 4).

İki nəfərin mübahisəsində məlum olur ki, geyimlərimizdən başlamış yeməklərimizə, məişət əşyalarımıza, hətta oğullarımızı rus qızı ilə evləndirməyimizə qədər hər şey rusların adı ilə bağlıdır, heç bir şeydə ərəblərdən qalma əlamətləri qatmamışıq.

Felyeton ərəb əlifbası tərəfdarlarının dilindən yazıldığından orada fikir belə yekunlaşır: “... bu gün cümlə türk-tatar millətləri, qövmələri tərəfindən buraya yığılmış nümayəndələr də dedilər ki, bizə ərəb əlifbası da ərəb şalvarı, ərəb əbası... kimi lazım deyildir” (6; 4).

Qurultaydan xeyli sonra da yeni əlifba ilə yazıb-oxumağı bacaran kadrlar yox idi. Buna görə də latın qrafikalı əlifbanın yaratdığı çətinliklərdən yayınmaq üçün bir çox ziyalılar daha çox rus dilində yazıb-oxumağa üstünlük verirdilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalı cəmiyyətdə hökm sürən belə neqativ halları öz səhifələrində ciddi tənqid atəşinə tuturdu. “O olmasın, bu olsun” felyetonunda jurnal məhz diqqəti belə bir məqama yönəlmişdi. Üzeyir Hacıbəylinin məşhur “O olmasın, bu olsun” səhnə əsərinin sərlövhəsini xatırladan kiçik həcmli felyetonda da kiril əlifbasına - rus dilinə üstünlük verən elit təbəqənin nümayəndələrinin latın əlifbasına biganəliyi tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

“Salyan qəzasının Bankə balıq vətəgəsindəki idarələrdə işləmək üçün yeni əlifba ilə savadlı adam tapılmadığına görə işlər yavaş-yavaş, yəni yeyin-yeyin ruscaya keçir. Nə olar? Nə eybi var, o olmasın, bu olsun” (9; 6).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının qurultayla bağlı çoxsaylı və rəngarəng yazılarında İran məmləkətinin bu möhtəşəm toplantıya biganə qalaraq qatılmaması “Türkoloji Qurultayına Teleqram” felyetonunda ciddi tənqiddə məruz qalır: “Bütün fars millətləri adından bildirirəm ki, Bakıda açılan türkoloji qurultayına İran Azərbaycanından heç kim gəlməyəcəkdir.

Çünki burada türk adına şey yoxdur. Olanlar da bizim sayeyi-mərhəmətimizdən türklüyü atıb fars dilini qəbul etmişdirlər. Buna görə zəhmət qəbul edib bica yerə İrənzəmindən adam gözləməyəsiz” (5; 7).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 1926-cı ilin fevral, mart nömrələrində ərəb əlifbasının artıq öz dövrünü başa vurması, latın qrafikalı əlifbanın gündəmə gələrək aktuallaşmasına aid xeyli yazılar dərc olunmuşdur. “Bazar qiymətləri”ndə eyhamlarla ərəb cümlələrinin, fars kəlmələrinin ucuzlaşması kəskin ironiya ilə oxucuya çatdırılır.

Məlumdur ki, türk xalqları bir əsrdə bir neçə dəfə əlifba dəyişdirməyə təhrik ediləblər. Şübhəsiz ki, stalinizmin, sovet rejiminin türksoylu xalqlara qarşı apardığı amansız repressiyaların, mənəvi aşınmaların bir istiqaməti də məhz əlifba məsələsi ilə bağlı olmuşdur. Türkoloji qurultayın keçirildiyi zamanlarda olduğu kimi, çağdaş dövrümüzdə də əlifba məsələsinə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Yazıçı Anarın da fikirləri bu baxımdan maraqlı görünür. “İndi bu iki hadisəyə - latına

və kirilə keçməyə tarixi perspektivdən baxarkən mənə elə gəlir ki, 39-cu ildə rus əlifbasına keçmək Azərbaycan mədəniyyətinə qarşı zərər, məcburən törədilən cinayət idisə, 26-cı ildə latın əlifbasına keçmək haqqında könüllü və səmimi qərar da səhv qərar idi. Belə bir ifadə var: bu cinayət deyil, bu cinayətdən bətərdir – səhvdir... Mirzə Fətəlidən Mustafa Kamala qədər türk dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərinin irəli sürdüyü və həyata keçirdikləri bu əməli – yəni latın əlifbasına keçməni mən strateji nəticələri baxımından tarixi səhv hesab edirəm” (13).

Şübhəsiz ki, yazıçının əlifbanın dəyişdirilməsini “tarixi səhv” hesab etməsi müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Çünki zəngin və çoxəsrlik ədəbiyyatımızın, tariximizin min ildən artıq bir dövrü məhz ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Bu əlifbanın dəyişdirilməsi böyük məxəzlərdən təcrid olunmağa gətirib çıxarmışdır. Buna görə də Anarın belə taleyüklü problemə münasibəti başadüşüləndir.

Yazıçı fikirlərini davam etdirərək ərəb əlifbası ilə bağlı düşüncələrini belə yekunlaşdırır: “Yuxarıda söylədiyim mülahizələri kimsə yenidən ərəb əlifbasına qayıtmaq niyyəti kimi absurd bir arzu sayacaqsa, çox böyük səhv edəcək. Qatar artıq çoxdan gedib, yenidən ərəb əlifbasına dönmək lazım da deyil, mümkün də” (13).

Anar bu aksiomanı yaxşı anlayır ki, ziqzaqvari gedişlə yenidən ərəb əlifbasına qayıtmaq onsuz da çətin olan labirintin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarar. Dəfn edilmiş bir əlifbanın yenidən dirilməsi mümkündürmü? Dəfn etmək dedim, bu məqamda yenə də yadıma “Molla Nəsrəddin” düşdü. Özü də bu xatırlama təsadüfi deyil. Jurnalın 1926-cı ilin 11 mart nömrəsində diqqətçəkən yoldaşlıq şərhi dərc olunmuşdur. Şəkildə ərəb əlifbasının qəbri təsvir olunmuş və baş daşı üzərində bu sözlər yazılmışdır: “Ərəb əlifbasının qəbri”. Qəbrin ayaq ucunda S.Ağamalıoğlu əsaya söykənərək əyləmiş və papağını sinə daşı üzərinə qoyaraq ərəb əlifbasına xitabən bu sözləri deyir: “Həmişəlik olaraq yat, yerin rahat olsun, heç nigaran qalma, sənin üçün matəm saxlarıq, hətta ehsan verərik” (10; 4).

Əlbəttə, bu dostluq şərhi Türkoloji Qurultayın ərəb əlifbasının ləğvi ilə bağlı qərarından sonrakı mənzərənin real əksi idi. Burada təsvir olunan şəxsin isə Səməd Ağamalıoğlu olması da labüd idi. Çünki o, “Yeni türk əlifbası” komitəsinin sədri kimi bu sahədə fəal iş aparmışdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 3 yanvar 1929-cu il sayında dərc olunan “Pillə-pillə” yazısında oxuyuruq: “Necə ki məlumdu, bu gün bizim bayramımızdır, çünki bu gün biz ərəb əlifbasından xilas oluruq” (8; 4).

Türk xalqları arasında ortaq əlifbanın və ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması, əlbəttə ki, asan bir məsələ deyil. Bunun üçün xeyli zaman lazım gələcək. Lakin bu gün bütün dünyanı bir nöqtədə birləşdirən internetin aktiv fəaliyyəti prosesin sürətlənməsində ən mühüm vasitələrdən birinə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Böyük ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə. Bakı, “Elm”, 2015. 484 səh.
2. Cəlil Məmmədquluzadə. Xatiratım. Əsərləri 6 cildə, 6-cı cild. Bakı, Azərənəşr. 1985. 311 səh.
3. Cırcırama. “Ərəb əlifbası”. “Molla Nəsrəddin”. 1926. № 11.
4. Əbülhəvl. “Təmizləmək”. “Molla Nəsrəddin”, 1926. № 9.
5. Əz tərəfi Tazə Şah. “Türkoloji Qurultayına Telegram”. “Molla Nəsrəddin”, 1926. № 9.
6. Qıyığ. “101-in qabağına 8”. “Molla Nəsrəddin”, 1926. № 11.
7. Qulam Məmmədli. Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin salnaməsi). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1955, 564 s.
8. Molla Nəsrəddin. “Pillə-pillə”. “Molla Nəsrəddin”, 1929. № 1.
9. Müxbir. O olmasın, bu olsun. “Molla Nəsrəddin”, 1929. № 24.
10. Türk dili. “Puç edirəm”. “Molla Nəsrəddin”, 1926. № 9.
11. “Yoldaşlıq şərhi”. “Molla Nəsrəddin”, 1926. № 11.
12. Vəli Xulufu. “Yeni əlifba” və “Yeni yol” qəzetinin 10 illiyi” məcmuəsi. Bakı, Azərənəşr, 1932. 366 s.

ELEKTRON RESURLAR

13. http://525.az/site/?name=xerber&news_id=59229
14. <http://modern.az/az/article/13/author/#gsc.tab=0>
15. http://525.az/site/?name=xerber&news_id=52967

Gulbeniz Babayeva

The role of “Molla Nasreddin”ers in the creation of common Turkic alphabet

Summary

The establishment of a common Turkic alphabet was one of the main objectives of discussions on the First Turkology Congress. One of the “Molla Nasreddin”ers which represented in this congress Jalil Mammedguluzadeh visited the Turkic world for propaganda as a committee members of new alphabet, simultaneously he emphasized the role of new alphabet in the unity of Turkic peoples. “Molla Nasraddin” magazine and “Molla Nasreddin”ers which struggles for a new alphabet, their writing samples in the pages of magazines involved in analysis in our article.

Key words: “Molla Nasraddin”, common Turkic alphabet, First Turkology Congress, Jalil Mammedguluzadeh, arabic alphabet, latin alphabet, “Molla Nasreddin”ers.

Kəmalə Ələkbərova, fil.ü.f.d.
ARNK yanında Tərcümə mərkəzi

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏLƏRİNİN ORFOQRAFIYA QAYDALARININ AYRILMASINDA SOVET İZİ

Elm və texnika nə qədər sürətlə inkişaf etsə, dil də eyni sürətlə problemlərlə üzləşir. Çünki yeni nailiyyətlər yeni sözlərə ehtiyacı daha da artırır. Araşdırmamızda bu gün qarşımıza çıxan problemin keçən əsrə gedib çıxan kökləri aydınlaşdırır. 1929-cu ildə orfoqrafiyaya aid bir məqalədə “İmla (orfoqrafiya) problemi bugünkü elmi həyatımızda ən çox nəzəri cəlb edən məsələdir” deyə yazılırdı. Fərhad Ağamalıoğlu da məhz eyni dövrdə “Yüz il keçsə də, bu məsələdə mübahisələr hər zaman görünəcəkdir” deyirdi.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I-ci Türkoloji Qurultay türk dünyasında böyük bir hadisə idi. Proqramında bir sıra məsələlərə yer versə də, qurultayın ən vacib layihəsi yeni əlifbanın qəbulu idi. Təbii ki, yeni əlifba türk – islam dünyasında böyük bir yenilik idi. Ona görə də 1926-cı il Türkoloji Qurultayı – latın əlifbasına keçid – orfoqrafiya məsələləri bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Əlimizdəki çox sayda qaynaqlarda bu qurultayın rolundan bəhs edilməkdədir. Hətta qurultaydan sonra Azərbaycanda yaşayan tat, talış, kürd xalqlarının öz dillərində çıxardıqları qəzet və kitabları latınlaşdırdıqları qeyd olunur. Hətta 1929 – 30-cu illərdə Azərbaycanda yaşayan bir qrup erməni elmi işinin erməni əlifbasının latınlaşdırılması fikrini irəli sürdüyünü yazılır (10, 13).

Yeni latın qrafikalı əlifbasına türk – islam aləmində münasibət də fərqli idi. “Dildə, fikridə, işdə birlik” devizi ilə bütün türkləri birləşməyə çağıran İsmayıl bəy Qasıralı Türkiyədə, Kazanda, Türkistanda, Qafqazda oxunan məşhur “Tərcüman”ını ərəb əlifbası ilə nəşr etdirirdi. Ortaq dil yaratmaq ideyasını müdafiə edən, İstanbul türkcəsini ortaq dil hesab edən İsmayıl bəy Türkiyə türkləri də daxil olmaqla bütün türk dünyası üçün ərəb əlifbasını ortaq əlifba hesab edirdi. Türkiyədə də İsmayıl bəy kimi düşünənlər çox idi.

Azərbaycanda isə 1918-ci ildə demokratik respublika qurulduqdan sonra da yeni əlifba məsələsi hökumət tərəfindən tam dəstəklənməyə başladı və qəbul ediləcək ilk layihələr arasında yer

aldı. Hətta 1919-cu ilin əvvəllərində Xudat bəy Məlikaslanovun rəhbərliyi altında komissiya belə təşkil olundu. Fəqət məlum hadisələr səbəbindən layihə yarımçıq qalmışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq sovet ideologiyası bu məsələni də fərqli şəkildə şərh edirdi. Orada Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin latın əlifbasının əleyhinə olduğu yazılırdı. Onlar bu məsələyə daima siyasi don geyindirməyə çalışırdılar. Sanki cümhuriyyət qurucuları açıq düşüncəli, ziyalı insanlar deyil, qaragüruhçu idilər. O dövrdə latın əlifbasının qəbul edilməsi fikrini ortaya atan insanları ərəb əlifbasının tərəfdarı olmaqda ittiham edərək onlara böhtan atırdılar. Əli Nazim “Dan yıldızı” qəzetindəki “Türkiyədə latın əlifbası” adlı məqaləsində yazırdı: “Bu gün ərəb əlifbasının ən şiddətli tərəfdarı bizim Azərbaycan müsavətçiləri, Türküstan və Tatarıstandan qaçmış inqilab əleyhdarlarıdır. Bunların qara keçmişləri ilə məşhur Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Battal, Vəlid və başqalarından ibarət olduqlarını oxucuların anladıqları zənnindəyəm” (5, 7).

İsmayıl bəyin ideyasını – birliyi daha sonra sovet rejimi sərt tənqid “etdirir”. Rza Mikayıl 1906-cı ildə Novqorodda çağırılmış III bütün Rusiya müsəlmanlarının qurultayında ədəbi türk dilin osmanlıca olması, ibtidai məktəblərdə bütün müsəlmanlar üçün icbari osmanlıca qərarını tənqid edir və osmanlı türkcəsini “xilafət” dili adlandırır (7, 47). Müəllif eyni jurnalın əvvəlki sayında daha irəliyə gedərək “Sovet İttifaqının bir çox xalqları kimi Azəri türk dilinin rus dili kimi dərin keçmişə, belə bir mədəni - ədəbi irsə malik olmadığını” qeyd edir, bir çox ziyalı və alimləri (Cabbar Əfəndizadə, Xəlil İbrahim, Bəkir Çobanzadə və s.)türkçülükdə ittiham edir, Turan, türk tarixini təkzib edir (6, 54).

Azərbaycanda da latın əlifbasının düşmənləri vardı. Təbii ki, onlar ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin tələblərinə uyğun olmadığını unudurdular. Onlar bu məsələyə elmi deyil, daha çox siyasi mövqedən yanaşırdılar. Görkəmli Azərbaycan dilçisi Hadi Mirzəzadə əlifba haqqında fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Azərbaycan dilinin bütün səsləri bu əlifbada öz əksini tapa bilməmişdir. Əksinə dilimizə xas olmayan bir sıra səs bu əlifba vasitəsi ilə gətirilmişdir. Bunun nəticəsində bir çox səslərin keyfiyyətini təyin etmək işi çətinləşdiyindən yazıda əksini tapmış səslərin danışq dilində nə dərəcədə özünü doğrultduğunu aydınlaşdırmaq mümkün olmur” (4, 14).

Tədqiqatımızda əsas məqam Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra dəyişən Azərbaycan türkcəsinin orfoqrafiyasıdır. Təbii ki, biz XX əsrin əvvəllərində Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcələrinin orfoqrafiya qaydalarında aparılan dəyişikliklərə də nəzər salacağıq. İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, əlimizdəki 1930-cu illərə aid olan mənbələrin hamısında adımız “türk”, dilimizsə “türkcə” olaraq göstərilməkdədir.

Türkiyə və Azərbaycanda latın əlifbası, ortaq əlifba və ortaq dil tarixi ilk dəfə tərəfimizdən araşdırılmış və elmi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. Ərəb əlifbasının yeni latın qrafikalı əlifba ilə dəyişdirilməsinin üzərində durduğumuzun bir çox səbəbləri vardır. Bunlardan birini yuxarıda H.Mirzəzadənin də qeyd etdiyi kimi dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə cavab verməməsidir. Ərəb əlifbasında sait səslərin yazılmaması da orfoqrafiya prinsiplərinə təsir edən amillərdən başlıcası idi. Orfoqrafiya – o dövrün dili ilə desək, “imla qaydaları” probleminin təməli elə o illərdə “atılmışdır”. İstər əlifba, istərsə də orfoqrafiya məsələsini ilk və əhatəli şəkildə isə 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı gündəmə gətirmişdi. Daha sonra 1928-ci ildə Bakıda birinci, və 1931-ci ildə ikinci Azərbaycan İmla konfransı çağırıldı. Amma nədənsə sovet hökuməti orfoqrafiya məsələlərinə barmaqarası baxırdı. İdris Həsənovbirinci konfransın qərarlarının xalq maarif komissarlığının 1928-ci ildəki bülletenində dərc edilməsinə baxmayaraq, ikinci konfransın qərarlarının yalnız kağız üzərində bir qərar olaraq qaldığını və heç bir yerdə çap edilməyərək geniş kütlə arasında yayılmadığını yazır (3, 38).

“Dan ulduzu” jurnalının 1929-cu ilə aid sayında “Türkoloji Qurultaydan sonra yeni əlifba rəsmi surətdə qəbul edilsə də, bu məsələ bütün təzadları ilə bərabər qarşımızda durdu. Ərəb əlifbasının nöqsanları pərdəsi altında gizlənən bir çox şeylər zahirə çıxdı” (2, 38). Müəllifin qeyd etdiyi o “gizlənənlər”dən biri, ən əsası orfoqrafiya məsələləri idi. Bəs o zaman dövrün dilçiləri orfoqrafiya qaydalarını hansı meyarlara əsasən yaradır və ya dəyişirdilər?! Əlimizdə olan 1934-cü ilə aid olan bir mənbədə “Azərbaycan türk dilində işlənən bütün kəlmələr imla cəhətdən üç böyük qrupa bölünmüşdür: 1) türk və türkləşmiş kəlmələrin imlası, 2) ərəb – fars sözlərinin yazılışı və 3) internasional kəlmələrin imlası” deyə yazılır (3, 39). Yazının müəllifi İdris Həsənov bəzi rəsmi

təşkilat və şəxslərin müxtəlif şəkildə yazdıqlarını, orfoqrafiyada birliyin olmadığını, bəzilərinin isə heç bir prinsipə deyil, öz istədiyi şəkildə yazdıqlarından və yazıda anarxiya əmələ gəldiyindən şikayət edir (3, 38).

Əsas məqam Türkiyə və Azərbaycanda eyni dövrdə ortaq olan yazı qaydalarının dəyişdirilmə prosesidir. Mövzu ilə əlaqədar Azərbaycan və Türkiyə dilçiləri çox sayda əsər yazıblar. Azərbaycan alimlərinin yazılarında Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının mərhələli şəkildə rus dilinin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırıldığını görürük. Məqsəd də məhz bu idi. Azərbaycan Birinci İmla Konfransında yoldaş İmanovun “Avropa istilaları yazılışı” xüsusundakı məruzəsinə dair çıxarılan qərarı rus orfoqrafiyasının “təsiri” də adlandırmaq olar. Belə ki, 21 maddədən ibarət bu qərarın (9, XVII) əsas hissəsi rus dili ilə əlaqədardır və Türkiyə türkcəsi ilə bizim türkcənin müqayisəli orfoqrafiyası baxımından maraqlıdır. İlk maddə rus dilində sonu “a” ilə bitən sözlərin (aktrisa, problema, sistema, fabrika, apteka, fizika, botanika və s.) kimi Avropadan alınma sözlərin samitlə bitməsini və eyni şəkildə də yazılması, 2-ci maddə rus dilində sonu “loq” forması ilə bitən “metodologiya”, “türkologiya”, “filologiya həmçinin də “metodoloq”, “türkoloq”, “filoloq” sözlərinin fransız tələffüzünə yaxın olaraq “metodoloji”, “türkoloji”, “filoloji”, “metodoloq”, “türkoloq”, “filoloq” formasında, 10-cu maddə rus dilində axırları “iya” ilə bitən “burjuaziya”, “demokratiya”, “anarxiya” kimi sözlərin dilimizdə eyni şəkildə yazılması qərarını təsdiqləyir.

Birinci İmla Konfransının qərarları isə daha türkçü idi. Belə ki, bu konfransın qərarları Bəkir Çobanzadə və Vəli Xuluflunun məruzələri əsasında hazırlanmışdır. Maraqlı məqam qərarın 4-cü maddəsində “Azərbaycan türkcəsində səslərin yerdəyişməsi hadisəsi nəticəsində iki şəkildə söylənən sözləri yazdıqda, türk dilinin iştikaki əsaslarına dayanaraq, ancaq bir şəkil qəbul edilməlidir, məsələn bəzi yerlərdə söylənən “torpaq”, “yarpaq”, “körpü”, “kiprik” sözlərini əslində olduğu kibi, yəni “topraq”, “yapraq”, “köprü”, “kirpik” deyə qəbul etməli və yazılmalıdır” (8, IX) maddəsi tədqiqatımız baxımından çox maraqlıdır. Türklərin bir zamanlar ortaq dili olması və əsrlər öncə ayrılması tezisindəki tarixin 1930-cu illərə çəkilməsini daha düzgün hesab edirik. Belə ki, dillərimiz arasındakı əsas fərqlərdən birinin dəyişdirildiyi 37-ci maddə 1937-ci illərin abı-havasının xəbərçisi idi sanki: “Ben, bin, imdi, bənimsəmək ... gibi sözləri ümumi Azərbaycan şivəsində olan mən, min, indi, mənimsəmək... deyə qəbul etməli və yazılmalıdır” (9, XIV).

Ümumiyyətlə, sovet rejimi bu gün dilimizi Türkiyə türkcəsi ilə bağını elə bu orfoqrafiya prinsipləri ilə qopardı. “Azərbaycan imla konfransı qərarları ilə uyğunlaşdırılmış və dövləti elmi şura tərəfindən təsdiq edilmişdir” (9, XII) sözləri dediklərimizin sübutudur. Nə qədər dəyişdirməyə çalışsalar da müəlliflərin dillərində bugünkü Türkiyə türkcəsinin izləri görülür.

Orfoqrafiya qaydalarının yaradılması üçün o dövrdə vətəndaşlardan da digər millətlərdən alınan kəlmələrin dilimizə uyğunlaşdırılması üçün köməklərini əsirgəməmələri istənilir (10, I). Bütün yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər bu gün də aktuallığını qorumaqdadır. Bu gün də dilimizdə yeni sözlərə ehtiyac vardır. Bu gün də alınma sözlərin yazılmasında çətinliklərlə üzləşməkdəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. “Yeni yol” qəzetinin 10 illik yubiley nömrəsi (oktyabr). Bakı – 1932.
2. Ə. Ülvi. Dil - imla sahəsində, Dan yıldızı, № 11 – 12 noyabr-dekabr, 1929.
3. Həsənov İ. Azərbaycan türk dil imlası haqqında bir neçə söz, İnkılab və mədəniyyət, №8, 1934.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
5. Nazim Əli. Türkiyədə latın əlifbası, Dan yıldızı, №2, 1928 (7).
6. Rza M. İndiki ədəbiyyatda dil məsələsi, İnkılab və mədəniyyət, №5 – 7, 1934
7. Rza M. İndiki ədəbiyyatda dil məsələsi, İnkılab və mədəniyyət, №6 – 7, 1934
8. Xuluflu V. İmla lüğəti, Azərənəşr. Bakı – 1929
9. Xuluflu V. İmla lüğəti, İnkılab və mədəniyyət, №5, 1929
10. Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları, Yeni türk əlifbası komitəsi nəşriyyatı. Bakı – 1925.

Soviet trace in differentiating the orthographic rules of the Azerbaijani and Turkish languages

Summary

Spelling is one of the actual problems facing most languages. This article aims to introduce spelling problems after Azerbaijan shifted to the Latin alphabet in the early 20th century, as well as their causes and solutions to the global scientific community. An article about spelling published back in 1929 said that spelling was an issue that had garnered the greatest attention in scientific circles then. “Debates about these problems will be conducted a 100 years from now,” Ferhat Ağamalıoğlu also wrote at that time.

Of course, as any language develops, spelling becomes obsolete through being subject to replacement over time. However, what has caught our attention is the spelling similarity with Turkish of Turkey between 1920 and 1930, gradually drifting apart from each other. As also noted in our sources, the disruption of the unity of orthography created chaos over the spelling of vowel letters in the new alphabet adopted in 1922. Spelling a word in any other way led to its alternate spellings. This paper will also include examples from them.

To determine general spelling rules for the subject, in 1928 and 1931 Azerbaijan hosted spelling conferences, with newsletters prepared. But our examples illustrate their inadequacy in the resources available with us. Another meeting was held in 1934 again, offering a new project titled *the Spelling of Azerbaijani Turkish*. Not only would have reformed Soviet authorities spellings between Turkish of Turkey and Azerbaijan, but also removed the word “Turkish” with the word “Azerbaijani” through the late 1930s.

An article on spelling issues published in 1934 divided all words into three large groups in terms of spelling of words used in Azerbaijani Turkish: 1) Turkish and Turkified words, 2) Arabic and Persian loanwords, and 3) international loanwords. The author summed up the most important points and distinctiveness of the spelling rules in 15 items. Such classification extended to almost all available historical sources, with examples set and latest recommended alternatives shown. What is interesting is that contemporary Turkish spellings entail all non-recommended alternatives.

The most important point here is the same period of changing the spelling rules manifesting unity in both Turkey and Azerbaijan. Linguists in Azerbaijan have written numerous books and articles on the subject. One can see from them that spelling rules in Azerbaijani Turkish had been exposed to gradual changes due to Russian spelling rules. In fact, herein laid the goal.

Sources available show the causes of changes per item in the spelling rules, giving commentaries. Our sources and references include scientific articles, spelling guides, and books about spelling rules published in the press between 1920 and 1930. Besides that, it includes examples from literary works written at that time. The subject will be entirely addressed in this article.

Nəzakət Qaziyeva, fil.ü.f.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
n.qazi@inbox.ru

TÜRK DİLLƏRİNDƏ DİLİN TƏTBİQİ İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR: TRANSKRİPSİYA VƏ TRANSLİTERASİYA

Mürəkkəb və dinamik təbiətə malik “norma” dilçilikdə fundamental anlayışlardan biridir. “Norma – hər bir dil daşıyıcısının can atmalı olduğu idealdır. Bu cəhdin uğurla nəticələnməsindən yalnız ... nitqin təmizliyi deyil, dilin səs sisteminin tarazlığı da asılıdır” (1).

Müxtəlif dövrlərdə tarixi-sosial amillərin təsiri ilə ədəbi dil normasının davamlı şəkildə pozulması, bütün dil səviyyələri üzrə dil vahidlərinin variantlılığının artması yeni normanın meydana çıxma tendensiyası və dil sistemində müəyyən dəyişmələrin müşahidə olunması ilə

nəticələndir. Belə məqamlarda “fərdi və ya ictimai qrup şəklində meydana çıxan müxtəlif nitq hadisələrinin” (2, 9), G. Vinokurun da qeyd etdiyi kimi, “inkişaf etmiş instinkt və obyektiv elmi biliyə” (3, 91-92) əsaslanaraq qiymətləndirilməsi zəruridir.

Müasir qloballaşma dövründə dilin cəmiyyət və mədəniyyət amillərindən asılılığı, dil normasına, xüsusilə də tələffüz normasına dinamik hadisə kimi yanaşma, tələffüzün yazı qaydalarına təsiri struktur-aksioloji təbiətə malik normanın aktual problemlərindəndir. Müəyyən zaman kəsiyi üçün dil sisteminin yol verdiyi variantların bütün dil daşıyıcıları üçün zəruri olması kimi səciyyələnən norma (4, 14), xüsusilə də orfoqrafik norma aktual linqvo ekoloji problemlərdəndir. Bu sahə ilə bağlı meydana çıxan çətinlikləri təhlil edərkən həm dildaxili, immanent, həm də xarici amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır.

Qloballaşma dövründə dil situasiyasının təhlili, konkret dillərdə baş verən dəyişmələrin istiqaməti sosial amilin dilə təsirinin danılmaz olduğunu bir daha sübut edir. Qloballaşma bir tərəfdən ümumi bəşəri dəyərlərin yaranması şəklində təzahür edirsə, digər tərəfdən sıx qarşılıqlı əlaqələr inteqrasiya prosesinin güclənməsinə, milli mədəniyyətlərin, eləcə də dillərin sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan qloballaşma dilə və dil siyasətinə təsir göstərən iki əks faktorunu aktuallaşdırır: ünsiyyət ehtiyacı, tələbi (bunun üçün ortaq modellər) və dil müstəqilliyi, milliliyi qorumaq meylidir. Daxildən tənzimlənən sistem olmasına baxmayaraq, insan faktoru ilə birbaşa bağlı olan dilə psixoloji, fizioloji, sosioloji faktorların təsiri izsiz ötürülmür, müxtəlif səbəbli dəyişikliklər sistem daxilində biri digərini şərtləndirir. Milli təfəkkürün və varlığın ifadəçisi kimi kifayət qədər əhəmiyyətli və incə məqamlarla bağlı olan dilə bəzi tarixi məqamlarda, müasir qloballaşma dövründə olduğu kimi, dildənkənar amillərin təsiri ilə qeyri-təbii meyillərin, dilin təbiətinə və tipologiyasına yad olan proses və “qəlib”lərin tətbiqi nəticəsində dil mənzərəsində nəzərə çarpan “təsadüfi” dəyişikliklər özünü göstərir. Belə halların qarşısının vaxtında alınması, uyğun prinsip və qaydaların müəyyənlişməsi norma səviyyəsində artıqlığa gətirib çıxaran variativliyin qarşısını ala bilər.

Bəzən adi qaydalar sistemi kimi qəbul olunan norma əslində xalqın və dilin tarixi ilə sıx bağlıdır. Xalqın etnomədəni tarixinin izlərini yaşadan dilin normasının müəyyənlişməsində adət, vərdiş və estetik təsirin nəzərə alınması (5; 9), variantların seçimində həm şüurlu, həm də “kortəbii” seçim əslində bu incəliklərin qorunması ilə nəticələnir.

XX əsrin ikinci yarısında tətbiqi dilçiliyin klassik istiqamətləri ilə yanaşı, bu sahə ilə bağlı bəzi məsələlərə yeni yanaşmanın meydana çıxması diqqəti cəlb edir. Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı, eləcə də dünyada qloballaşmanın nəticəsi kimi müşahidə olunan inteqrasiya prosesləri dilin tətbiqinin transliterasiya, transkripsiya kimi bir sıra istiqamətlərini aktuallaşdırır. Bu sahələr tətbiqi dilçiliyin klassik ənənələrinin məntiqi davamı olmaqla müxtəlif elm sahələrinin nailiyyətlərindən faydalanaraq müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə cəmiyyətdə informasiyanın ötürülməsinin bəzi problemlərinin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Meydana çıxan praktik problemlər dilin daxili təbiəti, onun reallaşma forması kimi nitqin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dilə yanaşma bucağına görə nəzəri dilçilikdən fərqli olaraq tətbiqi dilçilik dili sistem olaraq struktur baxımdan deyil, ünsiyyət prosesində və ya istifadə zamanı meydana çıxan səciyyəvi problem və ehtiyacları nəzərə almaqla öyrənir.

Tətbiqi dilçiliyin qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biri dildə dəyişmələri şərtləndirən “qənaət”, analogiya kimi müxtəlif prinsiplərin tələbinə uyğunlaşdırılma, psixoloji, sosial amillərin nəzərə alınması şərti ilə dilin funksionallığının mümkün qədər optimallaşdırılmasıdır. Daha çox praktik məsələləri diqqət mərkəzində saxlamasına baxmayaraq, tətbiqi dilçilik dilin nəzəri problemlərinin həlli üçün qaynaq ola biləcək material verməklə düzgün nəticənin əldə olunması üçün zəmin yaradır. Lakin ümumiləşdirmə əsasında qərarların qəbul olunmasına üstünlüyün verildiyi nəzəri istiqamətdən fərqli olaraq tətbiqi dilçilik konkret məsələlərin həllinə diqqət yetirilməsi ilə səciyyələnir.

Dilin tətbiqi ilə bağlı problemlərin həllində kvantitativ dilçiliyin nailiyyətlərindən və irəli sürdüyü tədqiqat metodlarından geniş şəkildə istifadə olunur. Ümumiyyətlə, tətbiqi dilçilik fənlərarası tədqiqatların tətbiqi ilə əldə olunan nəticələrə əsaslandıqda daha yaxşı nəticənin əldə olunması müşahidə olunur. Dilin tətbiqi ilə bağlı statistik göstəricilər mövcud problemlərin çəkisini

və yayılma istiqamətini düzgün və zamanında müəyyən etmək imkanı verir. Statistik metoddan istifadə dilə yanaşmada struktur-semantik xüsusiyyətləri nəzərə almaqla yanaşı, dil situasiyasının müəyyən olunması və ehtimal nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə proqnozlaşdırma kimi müasir dilçiliyin aparıcı istiqamətləri ilə bağlı fikir söyləməyə imkan verir. Bu xüsusiyyətlərin aşkarlanması üçün, təbii ki, müxtəlif istiqamətlərdə dilin funksionallığı nəzərə alınmaqla aparılan monitorinqlərin nəticəsi etibarlı mənbə ola bilər.

Mövcud dil situasiyası, ədəbi dil norması, yazı və orfoqrafiya qaydaları, transkripsiya və transliterasiya kimi mühüm sahələrdə meydana çıxan dəyişmələr və bununla bağlı çətinliklər bir sıra sosiolinqvisitik və psixoloji amillərin nəzərə alınması, dil daşıyıcılarının nitq prosesində üstünlük verdiyi, “seçdiyi” variantların təhlili dilin tətbiqi məsələlərinin mühüm istiqamətinin təşkil edir.

Dilçiliyin tətbiqi istiqamətləri həm zəngin tarixə və ənənəyə malik, həm də elm və texnikanın inkişafı nəticəsində meydana çıxan nisbətən yeni sahələri əhatə etməklə yazı ilə bağlı bütün tətbiqi məqamları əhatə edir.

Fonetik səviyyədə müşahidə olunan bir çox hadisələr dil sistemindəki qanunauyğunluqların və tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından daha çox nəzəri, dilin tətbiqi ilə bağlı bəzi məsələlər isə praktik əhəmiyyət daşıyır. Dil vahidinin tələffüz və qrafik ifadə baxımından əslinə uyğun şəkildə təsvirini nəzərdə tutan transkripsiya və transliterasiya həm milli, həm də beynəlxalq vahidlərin tətbiqində bir sıra həll olunmamış məsələlərin və tətbiq sahələrində çətinliklərin mövcudluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Transkripsiya və transliterasiya terminlərinin dəqiqləşdirilməsi və onların tətbiq sahələrinin müəyyənləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Transkripsiyada mənbə dildəki tələffüz mümkün qədər saxlanılmaqla dil vahidi başqa dilin hərfi işarələri ilə əks olunursa, transliterasiya zamanı tələffüz yox, qəbul olunmuş xüsusi qaydalar nəzərə alınır.

Müasir dövrdə iqtisadi və mədəni sahədə əlaqələrin genişlənməsi transkripsiya və transliterasiya məsələlərini aktuallaşdırır. Beynəlxalq Standart Təşkilatı (İSO) tərəfindən transliterasiya ilə bağlı qaydaların qəbul olunmasının əsasını təşkil edən təkliflərin hələ XIX əsrin sonlarında hazırlanmasına baxmayaraq, bu sahədə problemlər qalmaqdadır. Ümumi qaydalardan əlavə, hər bir dil üçün uyğun qaydaların müəyyən olunaraq standart kimi təsdiq olunması və tətbiqi də anlaşılmaqlıqə yol açır. Bunu nəzərə alaraq, bir çox hallarda bir dildə müxtəlif tətbiq sahələri üçün fərqli standartlar müəyyən olunur.

Müxtəlif dillərin fonetik və qrafik strukturunun fərqli olduğunu nəzərə alsaq, dil vahidlərinin “çevrilməsi” prosesinin şərti olması, bir çox məqamların konkret qaydalardan kənar qalması təsadüfi deyil. Xüsusi və coğrafi adların transliterasiyası onların ümumi qrafika ilə verilməsi zərurətini də meydana çıxarır. Bu zaman Beynəlxalq Fonetika Assosiasiyasının əlifbasından və ya müxtəlif dillər üçün uyğunlaşdırılmış və qeydiyyatı alınmış əlifbadan (SAMPA) istifadə olunması məqsədəuyğundur. Lakin bəzən dil sistemində mövcud olan incəliklərin diakritik işarələrlə verilməsi (məs., rus dilində samitlərin incə və qalın variantlarının küçə adlarının və xüsusi adların transliterasiyası zamanı fərqləndirilməsi) qarışıqlıq və anlaşılmaqlıqə səbəb olur.

Müasir dövrdə texnikanın yüksək səviyyədə inkişafı avtomatik proqramlarının vasitəsilə transkripsiya (transkriptor) və transliterasiya (onlayntranslit) ilə bağlı çevirmələrin həyata keçirilməsinə imkan verir. Qarşıda duran vacib məsələ dilin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı mümkün qədər dəqiq və praktik baxımdan işlək qaydaların müəyyən olunmasıdır.

Mövcud təcrübə göstərir ki, transliterasiya ilə bağlı beynəlxalq standartların hər bir dildə tətbiq sahəsi nəzərə alınmaqla ümumiyyətlə tərcümə prosesində - alınmaların yazı qaydalarının tənzimlənməsində və rəsmi sənədlərdə (eləcə də pasportda) istifadə olunan standartlar olaraq fərqləndirilməsi daha məqsədəuyğundur. Alınmalarla bağlı qaydaların tətbiqində söz alan dilin fonetik qaydaları daha çox nəzərə alınarsa, ikinci halda müəyyən məqamda beynəlxalq fonetik əlifbanın imkanları üstün tutula bilər. Bu məqamda bir incə məqama da toxunmaq istərdik: elmi yanaşma vacib olsa da, transliterasiya standartlarının tətbiqi zamanı praktik variantların seçimi özünü daha çox doğruldur. Belə ki, dilin fonoloji sistemi üçün səciyyəvi incəliklərin diakritik işarələrlə verilməsi təcrübəsi, demək olar ki, müxtəlif ölkələrin təcrübəsində özünü doğrultmayan

məqamlardandır (Məs., Rusiyada küçə və prospekt adlarının “Gor’kovskaya”, “Teatral’naya” şəklində verilməsi – yumşaq-incə samitin yazıda əks olunması rus dilinin incəliklərini bilməyən əcnəbi vətəndaşı çətinlik qarşısında qoyur...).

Transliterasiya qaydalarının tətbiqində digər həssas məqam eyni hadisənin bir neçə formada verilmə imkanına yol verilməsidir. Məsələn, rus dilində tərkibində “ц” samiti olan ümumi isimlər Azərbaycan dilində “s” ilə yazılır: dosent, konsert..., lisey. Vitse sözü istisna olmaqla... Xüsusi isimlərdə sözün əvvəlində “s”, sözün ortasında və axırında “ts” yazılır: ...Siolkovski, Vorontsov... (6, 13). Düşünürük ki, belə məqamlarda tələffüz xüsusiyyətləri, eləcə də Azərbaycan dilinin səciyyəvi fonetik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla eyni qaydanın bütün məqamlar üçün məqbul hesab olunması daha məqsədəuyğun və praktik baxımdan faydalı olar.

Transliterasiya standartlarının müəyyən olunması və bu qaydaların tətbiqi ilə bağlı qərarın verilməsi üçün bəzi hallarda sadə qaydalar sisteminin nəzərə alınması kifayət edirsə, müəyyən məqamlarda müxtəlif dildaxili və eləcə də xarici amillərin nəzərə alınması zərurəti meydana çıxır. Türk dillərində ahəng qanunu bir çox hallarda transliterasiya ilə bağlı qaydaların müəyyən olunması və tənzimlənməsi üçün əsas rol oynayır. Lakin bəzi məqamlarda dil əlaqələri, sosial amillərin təsiri ilə meydana çıxan variantlar bu məsələyə daha həssas yanaşma tələb olunduğunu göstərir. Qeyd olunan problem onomastik vahidlərin yazı qaydalarının tənzimlənməsində xüsusilə nəzərə çarpır. Müasir qazax dilinin antroponimikasında alınma adların mənimsənilməsi zamanı qazax-rus ikidilliliyi şəraitinin nəticəsi kimi eyni adın müxtəlif fonetik-orfoqrafik variantları meydana çıxması diqqəti cəlb edir: Əbdilda// Fəbdolla, Ədilbek// Fədilbek, Maxambet// Muxamet... (7). Xüsusi adların variantlılığı, düşünürük ki, yolverilməz haldır və dilin ümumi qaydalar sistemi çərçivəsində tənzimlənməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dil sistemi dil elementlərinin toplusu, “yığını” deyil, bu elementlər arasındakı münasibətlərin, onların reallaşma imkanlarının modellərini əks etdirən sistemdir. Dilin tətbiqi istiqamətlərini əks etdirən orfoqrafiya, transliterasiya və transkripsiya məsələlərində bu məqamların diqqət mərkəzində saxlanması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Л.Вербицкая. Современная русская орфоэпия и орфофония. //Чуждоезиковообучение, година XL, книжка 1, 2013// <http://master-rki.net/docs/Verbitskaya012013>
2. Виноградов В.В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания // Вопросы языкознания. 1964. № 3. С. 3–18.
3. Винокур Г. Проблема культуры речи// Русский язык в советской школе. 1929. № 5. С. 82–92.
4. Бондарко, Л. В., Вербицкая Л. А., Гордина М. В. Основы общей фонетики. СПб. : Санкт-Петербургский государственный университет, 1991. С. 141.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
6. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013.
7. Диарова М.А. Варианты Казахских имён и фамилий. // <http://library.wksu.kz/dmdocuments/%D0%94%D0%B8%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9C.pdf>

Nazaket Gaziyeva
Azerbaijan National Academy of Sciences,
The Institute of Linguistics named after İ.Nasimi
n.qazi@inbox.ru

Applied problems in the Turkic languages: transcription and transliteration

Summary

This article discusses one of the pressing problems of linguistics for today - the norm. The factors affecting the rate in the age of globalization, the causes of deviations from the norm. The problems and difficulties arising from the borrowing of words and the transliteration of onomastic units.

Lütfiyyə Əsgərzadə, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ORTAQ TÜRK DİLİ ÇALIŞMALARI (Hüseyn Cavid)

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Şimali Azərbaycanda hakimiyyət qurmaya başlamış, 1813-cü ildə Gülistan, 1828-ci ildə Türkmənçay sülh müqavilələri ilə İran, 1829-cu ildə Ədirnə əhdnaməsi ilə isə Osmanlı Dövləti Rusyanın bölgədəki hakimiyyətini tanımaq məcburiyyətində qaldılar. Hakimiyyətində olan Şimali Azərbaycanda müstəmləkə siyasəti yürüdən Rusya bölgənin mədəni, etnik və dini quruluşu üzərində davamlı oyunlar oynamağa başladı.

Bölgənin əsl sahibi olan Azərbaycan türklərinin Türkiyə ilə olan irqi, dini və mədəni, məxsus da dil bağlarını zəiflətmək, qoparmaq, millətə dilini və şəxsiyyətini unutturaraq manqurtlaşdırmaq üçün ruslar çox planlı və davamlı bir siyasət təqib etdilər. İlk iş "Türk" kəlməsinə və "Türk dili" məsələsinə qarşı oldu. Beləliklə, kimlikdə milliyyəti yerində "Türk" - "Azərbaycanlı", "Türk dili" yerinə "Azərbaycan dili" istifadə edilməyə başladı. Bu zaman Türk dünyasının birliyini qorumaq üçün mücadiləyə qalxan Türk birlikləri Ortaq Türkcə ideologiyası üçün müəyyən işlər görməyə başladılar. Bu mənada, İsmayıl Gaspıralının düşüncələri, Ortaq Türkcə ideologiyası adına etdikləri daha qiymətlidir. İsmayıl bəyin bu ideologiyasına Azərbaycan ziyalıları da dəstək verdi. "Dildə, fikirdə, işdə birlik" - düşüncəsinin Azərbaycanda ısrarlı təqibçisi Türk ittihadı uğruna mübarizə edən Əli bəy Hüseynzadə və onun izindən yürüyən Hüseyn Cavid əfəndi oldu.

Bu işdə, XX əsrin başlarından etibarən Azərbaycanda türkcülük ideologiyasının formalaşmasında və inkişafında ƏDƏBİYYATda türkcülüyn boy atıb-inkişafında "Turan uğrunda çırpın və döyüş! Çünki Turan'sız nicat ümidi əbəsdir!" - deyə hayqıran, Türk birliyi düşüncəsini milətinin şüuraltı dərinliklərinə yeridən Hüseyn Cavid əfəndinin Ortaq Türk dili üçün Azərbaycanda verdiyi mübarizə diqqətə dəyərdir.

Bilindiyi kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, eyni zamanda Türk qövmlərinin yaşadığı digər ərazilərdə, bir çox sahədə görülən mübarizə, ictimai - siyasi gərginlik, qarışıqlıq, hadisələrin sürətli dəyişməsi ədəbi dilin formalaşmasına da əhəmiyyətli ölçüdə təsir edirdi. Xüsusilə, dövrün irəli gələn tərbiyəçiləri, mətbuat mənsubları bu mövzunu davamlı gündəmdə tutaraq "hansı dil və ya şivəylə yazmalı" sualıyla müzakirəni daha da qızıqdırırdı. Bütün Türk qövmlərinin gündəminə oturan bu sual və bu mövzudakı fikirlər zamanla şəkillənərək iki istiqamətdə inkişaf edirdi. Bir qisim ziyalılar Osmanlı türkcəsinin olduğu kimi almaq lazım olduğunu söyləyərkən, bir qisimi hazır bir dialekt alınmasının doğru olmadığını, hər şivənin öz xüsusiyyətlərini əks etdirməsi lazım olduğunu düşünürdü. Belə bir qarışıqlıq içində formalaşan

Azərbaycan ədəbi dili üçün Əli bəy Hüseynzadə elm, ədəbiyyat və sənət dili olaraq İstanbul türkcəsinin istifadə edilməsini təklif edirdi, həm də bir çox araşdırmaçının iddia etdiyi kimi, qüsursuz sayaraq təklif etmir, "öz şivə və ləhçələrimizi islah və tövhid ilə özümüzə məxsus mədəni və ədəbi bir Ortaq Türk dili bədənə gətirək" – şəklinə təklif edirdi. Necə ki, 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində dilini tənqid və kinayə edənlərə cavab olaraq, qəzetlərində bütün Qafkaza və Rusyadakı Türklərə xitab etmək üçün "Ortaq bir Türk dili" yolu tutduqlarını izah edərək, heç bir ləhcənin qüsursuz olmadığını söyləyər. Ortaq dil mövzusu Ə.Hüseynzadənin üzərində israrla dayandığı məsələ idi və hər fürsətdə "Türk qövmlərinin çox geniş torpaqlarda bəzi ləhcə fərqləri ilə eyni dili danışdıqlarını" dilə gətirirdi. Mütəfəkkir Hüseyn Cavid əfəndi isə İstanbul türkcəsi ilə bir-birindən sanballı əsərlər yaradaraq Ortaq Türk Dili ideologiyasına xidmət edirdi.

Rasim Həsənov, fil.ü.f.d.
ADPU, Azərbaycan dilçiliyi kafedrası

TÜRKOLOGİYANIN BƏZİ AKTUAL PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Keçən əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq bu günə qədərki dövrdə Azərbaycan dilçiliyində türk dillərinin tarixinin öyrənilməsi, müasir dövrün tələblərinə tam və yüksək elmi səviyyədə cavab verən problem mahiyyətli elmi-tədqiqat işlərinin aparılması istiqamətində xeyli irəliləyişə nail olunmuş, həm keyfiyyəti, miqyasına və həm də özəlliyi, sanbalına görə də fərqlənən türk dilləri tarixinin mühüm məsələlərini əhatə edən və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən (müxtəlif mövzularda) çoxsaylı elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Türkologiya sahəsində əldə edilən nailiyyətlər, qazanılan uğurlar təkcə bu göstərilənlərlə məhdudlaşmış qalmır. Əslində bu sahədə daha çox və diqqətəşayan işlər görülüb. Belə ki, türk dillərinin qrammatikalarına, ümumtürk filologiyasına, türksistemli dillərin tarixinə həsr olunmuş və həmin dillərin aktual məsələlərini özündə ehtiva edən yüzlərlə məqalə, elmi əsər və dəyərli monoqrafiyalar yazılmış, neçə-neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmişdir. Bundan başqa, türkologiyanın aktual problemlərinə dair nəşr olunmuş bu əsərlərdə həmçinin türk xalqlarının mehriban qonşuluq münasibətləri, adət-ənənəsi və folklorunun öyrənilməsinə də müəyyən yer verilir.

Bütün bunların, eləcə də Bakıda keçirilmiş nüfuzlu Beynəlxalq simpozium və konfransların nəticəsidir ki, artıq bu gün Azərbaycan dünya miqyasında türkoloji tədqiqat mərkəzlərindən birinə çevrilməkdədir. Türk dili tarixinin öyrənilməsində qazanılan müvəffəqiyyətlər və əldə edilən bu uğurlarla yanaşı, onda mübahisə doğuran, dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulan və hələ də həll edilməmiş müəyyən məsələlər, kəsr və boşluq vardır. Onlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Türk dili tarixinin bütün xüsusiyyətlərini, ümumən türkologiyanın zəruri, vacib və aktual problemlərini əhatə edən (əks etdirən) "Türkologiyanın əsasları" adında fundamental dərslinin olmaması.

2. Üslubiyyatın bütün bəhs və problemlərini özündə əks etdirən, müasir dövrün tələblərinə tam cavab verən kamil və stabil "Azərbaycan dili üslubiyyatı"nın yaradılmaması.

Sima Quliyeva, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

TÜRK DİLLƏRİNİN ORTAQ LEKSİKOQRAFIYASI

Vahid prototürk dilindən qaynaqlanmış müasir türk dilləri tarixən baş vermiş diferensiasiya prosesində yaranmış və bir-birindən bu və ya digər dərəcədə uzaqlaşmış, müstəqil dil statusu qazanmışlar. Dünyanın müasir siyasi-iqtisadi mənzərəsi türk dillərinin inteqrasiyası üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Müstəqil türk dövlətlərinin sayı artmış, tam müstəqil siyasi bazaya malik olmayan türkdilli xalqların dil siyasətinə müdaxilə azalmışdır. Qeyd olunan cəhətlər türk dillərinin inteqrasiyası imkanını kifayət qədər yüksəltmiş və demək olar ki, sürətləndirmişdir. Hazırda ortaq türk dili, ortaq türk terminologiyası kimi problemlər qoyulmuş, bu istiqamətdə tədqiqat və araşdırmalar aparılmaqdadır. Belə hesab edirik ki, ortaq türk leksikoqrafiyası problemi də bu qəbildəndir və inteqrasiyaya meylin nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Türk dillərinin ortaq leksikoqrafiyası məsələsinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmaq mümkündür. Həmin istiqamətləri fərqləndirməyə çalışaq.

Birinci istiqamət türk dillərinin ortaq leksikası və ya ortaq leksik fondu diferensiasiyadan əvvəl mövcud olmuş və diferensiasiya prosesinin müəyyən dövrünə qədər də müəyyən artımla səciyyələnmişdir. Şübhəsiz ki, bu leksik fondu türk dillərinin qədim leksik qatı olaraq ayırmaq mümkündür. Qədim ortaq leksik fond yazılı abidlərdə təsbit olunmuşdur. Ə.Dəmirçizadə türk dillərinə dair ilk mənbələri ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa bölmüşdür. Onun fikrinə görə, “əksərən türk dilləri ailəsinə mənsub dillərin vahid xalq dili halında formalaşmasından əvvəlki dövrdə qəbilə və ya tayfa dilləri əsasında yazılmış kitabələri və s. ümumi ilk mənbələr, bu və ya digər dilin xalq dili halında formalaşması dövründə yazılan və ümumxalq dilinin ilk formalaşma mərhələsini əks etdirən kitabə və s. isə xüsusi ilk mənbələr adlandırmaq lazımdır” (1, 31).

İlkin mənbələr dilin dövrlər üzrə inkişaf xüsusiyyətlərinin açılmasında əvəzsiz rol oynayır. Türk dillərinin yazılı abidələrinin xronoloji düzülüşü Orxon-Yenisey kitabələri ilə başlanır, uyğur yazıları ilə davam edir Mahmud Kaşğari lüğəti, Yusif Balasqunlunun “Qutadqu Biliq” əsərləri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, İbn-Mühənnə lüğəti, “Kodeks Kumanikus” və digər yazılı abidələrlə davam etdirilir.

Leksikoqrafiya lüğətləri əhatə etdiyindən qədim ortaq leksik fondan bəhs olunarkən, ilk növbədə, lüğət tipli yazılı abidələri nəzərə almalıyıq. Bu sahədə ən qiymətli və əvəzolunmaz abidə XI yüzillikdə Mahmud Kaşğarinin qələmə aldığı, tərtib etdiyi “Divanü lüğət-it –türk” əsəridir. M.Kaşğarinin əsəri Xaqaniyyə ləhcəsinin materialları əsasında yazılmış və burada 20 türk boyunun dili müqayisəyə cəlb olunmuşdur. Bu lüğət hazırda müxtəlif türk dillərinə tərcümə edilmiş və ya çevrilmişdir. “İbn Mühənnə” lüğətinin əvvəllər XIV əsrdə yazılması güman edilirdisə, hazırda onun XIII əsrə aid yazılı abidə olması haqqında fikirlər səslənməkdədir. T.Hacıyev göstərir ki, İbn Mühənnə lüğətinin söz tutumu P.Melioranskidə 1773 söz, Abdullah Battalda 1920 söz, Azərbaycanda nəşr edilmiş müqayisəli lüğətdə isə 2839 sözdən ibarətdir (2, 30; 3).

Z.Bunyadov və V.Aslanovun verdiyi məlumatlara görə, XIII əsrin sonlarında, XIV əsrin əvvəllərində türk dilinin müxtəlif lüğətləri və qrammatikaları hazırlanmışdır (4, 3). Belə əsərlərdən biri də Əsirəddin əbu Həyyan əl-Əndəlusinin “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” olmuşdur(5).

Ümumiyyətlə türk dillərinin XI əsrdən sonrakı dövrünə dair yazılı abidələr kifayət qədər çoxdur və bu abidələr əsasında müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Türk dillərinin ən qədim yazılı abidəsi isə Orxon-Yenisey kitabələridir. Bu kitabələrin tənqidi mətnləri və tərcümələri artıq müxtəlif türk dillərində nəşr edilmişdir. Bu abidə də kifayət qədər geniş planda tədqiq olunmuşdur. Türk dillərinin ortaq leksikoqrafiyasının qədim dövrünü əhatə edən işlərdən bəhs edərkən məqsədimiz mövcud abidələr haqqında ümumi məlumatlar vermək deyildir. Bu bərdə türk dillərinin tədqiqatçıları geniş məlumatla malikdirlər. Məsələ ondadır ki, qədim dövr ortaq leksik fond, fikrimizcə, bu günə qədər geniş planda formalaşdırılmamışdır. Belə hesab edirik ki, ortaq türk leksikoqrafiyası problemi qədim dövr ortaq türk leksik fondunun tam mənzərəsini qeydə almalıdır. Bu məqsədlə türk dillərinin diferensiasiyasının müəyyən dövrünə qədərki yazılı abidlərin leksik

fondları tərtib olunmalıdır. Biz bu dövrü Orxon Yenisey abidələrindən başlayaraq XV əsrin sonuna qədər götürməyi məqsəduyğun sayırıq. Qeyd olunan dövrə aid bütün abidələrin lüğətlərini müəyyən ortaq əlifba əsasında tərtib edilməsi vacib məsələlərdəndir. Bu lüğətə daxil olacaq bütün sözlərin izahları bir dildə verilməlidir. Müasir türk dilində belə işlərin görüldüyünü nəzərə alsaq, sözlərin mənalarnın müasir türk dilində verilməsi məqsədə uyğun olardı. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə kompüterlərdən istifadə və elektron lüğətlərin tərtibi təcrübəsi izahların tədricən elektron formada bütün dillər üzrə aparılmasına imkan yaradacaqdır. Müasir kompüter leksikoqrafiyası tətbiqi dilçiliyin mühüm sahələrindən birinə çevrilməkdədir. Kompüter vasitələrinin, eləcə də ixtisaslaşdırılmış texnologiyaların tətbiqi dillərin təhlili və işlənməsi sahəsində yeni imkanlar açır. İnformasiya texnologiyaları, hər şeydən əvvəl, materialın toplanması və təhlili prosesini sürətləndirir.

Avtomatlaşdırılmış leksikoqrafiya tətbiqi linqvistikanın xüsusi istiqaməti olub informasiyanın əks etdirilməsinə, eləcə də lüğətin məzmununa münasibətdə yeni yanaşma üsullarını formalaşdırır. Lüğətçilik nəzəriyyəsi və təcrübəsinin müasir vəzifələri aşağıdakıları əhatə edir: 1) mövcud lüğət tiplərinin təkmilləşdirilməsi; 2) dövrün aktual tələblərinə cavab verən yeni lüğətlərin yaradılması; 3) mövcud lüğət növlərinin müasir lüğət komplekslərində və terminoloji sistemlərdə birləşdirmək; 4) dillərin məşin fondları və korpusları əsasında leksikoqrafik fəaliyyətin kompüter metodologiyasını qurmaq.

İkinci istiqamət ortaq leksikoqrafiya üçün ikinci istiqamət diferensiasiyadan sonrakı dövrü əhatə edir və bu dövrün tarixi leksik fondu ayrı-ayrı dillərin yazılı abidələri əsasında qurulmalıdır. Bu istiqamətdə müəyyən işlər artıq həyata keçirilmişdir. Yəni ayrı-ayrı türk dillərinin yazılı abidələri leksik səviyyədə tədqiq olunmuşdur. Onların bir çoxunun leksikası əsasında lüğət və sözlüklər tərtib edilmişdir. Bir sıra türk dillərinin tarixi leksikologiyasını əhatə edən lüğətlər də tərtib olunmuşdur. Türk dillərinin ortaq leksikoqrafiyasının vəzifələrindən biri ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi leksikası üzrə materialların leksikoqrafik səviyyədə qruplaşdırılması, yəni onların lüğətlərinin tərtibini həyata keçirmək olmalıdır. Bu halda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının da, “Manas” eposunun da, “Koroğlu” dastanlarının müxtəlif variantlarının və digər abidlərimizin ayrı-ayrı leksikoqrafik vasitələri hazırlanmış olacaqdır. Məsələyə bu cür yanaşma, hazırlanan leksikoqrafik vasitələrin elektron lüğətlər şəklində salınması ikinci istiqamət üzrə türk dilləri leksikasının bir küll kimi toplanması məsələsinin həllini gerçəkləşdirir.

Üçüncü istiqamətdə ortaq leksikoqrafiya məsələsi ortaq türk dili problemi ilə səsləşir. Hazırda ortaq dil probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Ümumiyyətlə, ortaq dil məsələsi problemi yeni deyildir. Yəni dünyada ortaq dil kimi bir sıra dillərdən istifadə olunur. Əgər qlobal səviyyə əsas götürülsə, dünyada ortaq dil funksiyasını daha çox ingilis dili yerinə yetirir və getdikcə də ingilis dilinin tətbiq sferaları və istifadə məkanları genişlənir. Regional səviyyədə ortaq dil funksiyasını müxtəlif dillər yerinə yetirə bilər. Bu da regionda dilin yayılma və dominantlığından asılı olur. Bəzən müxtəlif dillərin daşıyıcılarının müəyyən bir dövlət hüduqlarında birləşməsi regional ortaq dili təyin edir. Regional səviyyədə köhnə siyasi münasibətlər sistemində hegemon dövlətin dili ortaq dil olmuşdur.

Fikrimizə, bu sahədə ilk addım türk dillərinin ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibidir. Bu günə qədər tədqiqatçıların və tərcüməçilərin tələblərinə cavab verə biləcək türkcə-azərbaycanca, azərbaycanca-türkcə, qazaxca-türkcə, qırğızca azərbaycanca, özbəkcə-azərbaycanca, tatarca-azərbaycanca, tatarca-türkcə və s. lüğətlər yoxdur. Ortaq türk dili problemi və bəzi tədqiqatçıların bu məsələyə münasibəti belədir ki, ayrı-ayrı türk dillərində danışanlar bir-birini kifayət qədər yaxşı anlayır. Lakin mahiyyətcə bu doğru deyildir. Danışığı dili əsasında ünsiyyətlə ortaq leksikoqrafiya vasitələrinin tərtibi fərqli məsələlərdir. Əgər rusca-azərbaycanca, ingiliscə-azərbaycanca lüğətlər hazırlayırsaq, nə üçün türkcə-azərbaycanca, türkcə-tatarca lüğətlərin tərtibi məsələsini qarşımızda vəzifə kimi qoymur və bu vəzifənin həllinə çalışmırıq. Bu türk dilləri üzrə tədqiqat aparınlar müxtəlif türk dillərində eyni bir sözün mənasını axtarıqda aralıq, vasitəçi dildə olan lüğətlərə müraciət edirlər. Keçmiş sovet sistemində türkoloqlar eyni bir sözün ayrı-ayrı türk dillərindəki mənalarnı axtararkən rusca-azərbaycanca, rusca-qırğızca, rusca-özbəkcə və s. lüğətlərə müraciət edirdilər. Bu halda rus dili aralıq və ya vasitəçi dil rolunu oynayırdı. Türk dillərinin müasir

inteqrasiyası aralıq və ya vasitəçi dilin türk dillərindən biri olmasına tam imkan verir. Zənnimizcə, bu imkandan bəhrələnmək lazımdır. Burada bir məsələni qeyd etmək olar. Ortaq türk dili probleminin ortaya atılmasından sonra türk dilləri üçün ümumi lüğətlərin hazırlanması prosesi gedir. Bu istiqamətdə çalışan leksikoqrafların sayı artmaqdadır. Belə hesab edirik ki, ortaqlüğün yaradılması ilə bağlı ilkin işlər gələcəkdə yüksək nəzəri elmi əsaslara söykənən ortaqlıq leksikoqrafik vasitələrin hazırlanmasına təkan verəcəkdir.

Dördüncü istiqamət türk dillərinin ortaqlıq terminologiyasının qurulmasını və türk dillərinin müxtəlif sahə terminlərinin ikidilli lüğətlərinin hazırlanmasını ortaya atır. Mahiyyətcə bu istiqamətdə fəaliyyət III istiqamət üzrə fəaliyyətlə kəşifdir.

Leksikoqrafiya leksikologiya ilə qırılmaz bağlıdır və leksikologiya aid tədqiqatların nəticələrindən bəhrələnir, leksikologiyanın praktik, həmçinin bəzi elmi-praktik məsələlərini həll etməyə çalışır. Digər tərəfdən, leksikoqrafiya leksikologiyaya müəyyən problemlərin ortaya atılması üçün geniş material verir. Oxşar əlaqələr terminologiya ilə terminoqrafiya arasında hökm sürür. Xüsusi leksikanın istənilən sahəsi terminoqrafiyada öz əksini tapır. Terminologiyada terminlərin seçilməsi, nizama salınması, tədqiq olunması son nəticədə onların lüğət şəklinə gətirilməsində öz ifadəsini tapır.

Müxtəlif türk dillərində sahə terminologiyalarının bir-birinə yaxınlaşması, ortaqlaşması üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bu məsələnin həllinə həm qarşılıqlı pozitiv münasibət mövcuddur, həm də dillərin qohum olması nəticəsində dilin müxtəlif səviyyə vahidlərinin ortaqlığı, eynisistemliyi həlledici rol oynayacaqdır. Deməli, burada ortaqlaşdırma imkanları böyükdür. Bu imkanları aydınlaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan, qırğız, türkmən və özbək dillərində avtomatik idarəetməyə aid terminlərin işlənməsinə dair nümunələri nəzərdən keçirək. Mövcud lüğətlərin, o cümlədən Azərbaycan, qırğız, türkmən və özbək dillərində avtomatik idarəetməyə aid terminlər əsasında araşdırmalar aparmaq olar (6). Məhz bu lüğəti qeyd etməyimizin səbəbi sovet dövründə belə altıdilli leksikoqrafik vasitənin nəşridir.

Terminologiyanın, o cümlədən elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas məqsədi bütün ədəbiyyatlarda və sənəd növlərində terminlərin birmənalı başa düşülməsini və qeyd olunmasını, terminlər arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Terminlər müəyyən sahəyə aid olmaqla yanaşı, onlar başqa sahələrdə də istifadə olunur. Müasir dövrdə ayrı-ayrı elmlərin inteqrasiyası, eləcə də diferensiasiyası bir sahəyə aid terminin yaxın və fərqli sahələrdə işlədilməsinə imkan yaratmışdır. Bu cəhət sahə terminologiyalarında terminlərin mənalının düzgün təyin edilməsini, onların yazılış və tətbiqində vahid normaların gözlənilməsini tələb edir. Eyni zamanda, terminlər standartlaşdırma üzrə işlərdə və ya bu sahə işlərinin nəticələrində də istifadə olunur. Belə terminlərin standartlarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Standartlaşdırma mərhələli prosesdir. Bu proses terminologiyanın nizama salınmasını və unifikasiyasını tələb edir. Prof.S.Sadiqova yazır: “Dilin leksik tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminologiyanın sürətli inkişafı, dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşması və onunla bağlı problemlərin ekstralinqvistik xarakter daşması, məntiqlə, fəlsəfə ilə, eləcə də digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsi problemə kompleks şəkildə yanaşmağı tələb edir. Dilçilikdə terminlərə leksik-semantik və qrammatik baxımdan verilən tələblər, onların geneoloji tərkibi, struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, geniş təhlil olunsun da, terminologiyanın nizama salınması öz həllini gözləyən problemlərdəndir” (7, 347).

Beşinci istiqamət hazırda dünyanın əksər dillərinin milli korpusları yaradılır. Bir sıra türk dillərinin milli korpuslarının yaradılması üzrə işlər aparılır. Azərbaycan dilinin milli korpusuna aşağıdakı mətnlərin daxil edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur: 1) folklor mətnləri (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri-dastanlar, nağıllar, bayatılar, tapmacalar, atalar sözləri, lətifələr, xalq mahnıları və s.); 2) klassik Azərbaycan ədəbiyyatı; 3) müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (nəzm, nəsr, dramaturgiya); 4) publisistika (qəzet, jurnal, televiziya, radio, informasiya agentlikləri, internet resursları və s.); 5) elmi-texniki ədəbiyyat (elmi əsərlər, dissertasiyalar, avtoreferatlar, elmi məcmuələr, elmi jurnallar, konfrans materialları, dərsliklər, dərs vəsaitləri və s.); 6) dini-fəlsəfi mətnlər; 7) rəsmi-işgüzar üsluba aid mətnlər; 8) məişət mətnləri; 9) danışıq dili və dialekt mətnləri (8, 61-62).

Təbii ki, qeyd olunanlar milli korpusa daxil ediləcək bütün mətnləri əhatə etmir. Korpusa yeni mətnlər, müxtəlif sahələrə aid materialların salınması, o cümlədən terminologiya ilə bağlı materialların əlavə edilməsi nəzərdə tutula bilər və daxil edilə bilər. Göründüyü kimi, milli korpusun imkanları kifayət qədər genişdir. Bundan başqa, hər bir milli korpus altkorpuslardan təşkil olunur. Alt korpuslara aşağıdakılar daxil ola bilər: 1) mətnlər altkorpusu; 2) linqvistik təhlil altkorpusu; 3) kütləvi informasiya vasitələri altkorpusu; 4) dialekt mətnləri altkorpusu; 5) şifahi nitq altkorpusu və s.

Milli korpusun əsas altkorpuslarından biri leksikoqrafiya, digəri isə terminoqrafiya alt korpusu sayıla bilər. Bu iki alt korpus xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Türk dillərində ortaqlaşma və ortaq dil məsələsi qoyulduqda leksikoqrafik və terminoqrafik altkorpusların rolu bir qədər də artır. Aydın olur ki, hər milli korpusa yeni altkorpuslar əlavə olunur. Milli korpus açıq sistemdir, onun strukturunda və funksiyaları dəqiqləşdirilə və dəyişdirilə bilər.

Ayrı-ayrı türk dillərinin milli korpusunun yaradılması ilə yanaşı, bütövlükdə türk dilləri üzrə korpusun yaradılmasına başlana bilər. Bu halda ayrı-ayrı türk dillərinin milli korpusu türk dillərinin ortaq korpusunun alt korpusu ola biləcəkdir. Türk dillərinin ortaq leksikoqrafiyası üzrə görülən işlər türk dilləri korpusuna daxil ediləcəkdir.

Türk dillərinin inteqrasiyası türk xalqları mədəniyyətinin, ədəbiyyatının da inteqrasiyasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir türk dilinə başqa türk dilləri ədəbiyyatından tərcümələr çox azdır. Bu gün Azərbaycan oxucusu türk, qazax, özbək, qırğız və s. türk xalqları ədəbiyyatı ilə kifayət qədər yaxından tanış deyildir. Təbii ki, belə vəziyyət nə ortaq dil, nə də ortaq leksikoqrafiya məsələsinin həlli üçün yaxşı hal sayıla bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I c. Bakı, Maarif, 1979.
2. Hacıyev T. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnanın "Hilyətül -lisan və həlbətül-lisan" əsəri//Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül -lisan və həlbətül-lisan. Bakı, Kitab aləmi, 2008, s. 3-30.
3. Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül -lisan və həlbətül-lisan. Bakı, Kitab aləmi, 2008, 159 s.
4. Bunyadov Z., Aslanov V. Əbu Həyyan haqqında bir neçə söz// Əsirəddin əbu Həyyan əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı Azərənəşr, 1992., s. 3- 10
5. Əsirəddin əbu Həyyan əl-Əndəlusi. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı, Azərənəşr, 1992, 115 s.
6. Русско – англо – азербайджанско – киргизско – туркменско - узбекский терминологический словарь по автоматическому управлению. Баку, Элм, 1977.
7. Sadiqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 2011.
8. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 356 s.

S.Guliyeva

The common lexicography of Turkic languages

Summary

In the article, are investigated the directions of the creation of common lexicography of Turkic languages. Five directions are differentiated about the creation of common lexicography. The first approach raises the question of the preparation of lexicographic means on the basis of the written monuments of Turkic languages. The second approach aims the preparation and digitalization of the dictionaries on the historical lexics of the particular Turkic languages. The common lexicography both can be set on the national corps of the proper Turkic languages and can be a lower corps of the Turkic languages corps.

Key words: lexicography, dictionary, dictionaries of written monuments, electronic dictionaries, national corps, lower corps.

Şəbnəm Həsənli-Qəribova, fil.ü.f.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
shabnam.hasanli @yahoo.com.

TARİXƏN TÜRK DİLLƏRİNDƏN DÜNYA DİLLƏRİNƏ KEÇƏN ETNOQRAFİZMLƏR VƏ ONLARIN DİLDƏ SEMANTİK İNKİŞAFI

Qədim etnik milli cəhətləri özündə əks etdirən dilin etnoqrafik leksikası tarixi və çağdaş türk dünyasının coğrafi, mədəni, mənəvi birliyinin güzgüsüdür. Onunla bağlı sözlərin müxtəlif dünya dillərində işləklilik qazanması isə türkdilli xalqların onlarla qarşılıqlı münasibətini və təsir gücünü əks etdirir. Etnoqrafik leksikanın ekzotizmlər səviyyəsində deyil, ümumişlək leksika, həmçinin məişət üslubu səviyyəsində başqa dillərdə yaşaması bu dilin uzun əsrlər boyu qonşu dillərlə münasibətdə dominant dil statusu daşdığına əsas göstəricisidir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, bu təsir milli dilin işlənmə səviyyəsini və həmin dilin hətta inkişafını əks etdirir. Buna görə də, qarşılıqlı söz almanın ən mühüm şərti ünsiyyətdə olan dillərin rəsmi statusu və nüfuzluluğu sayılır, bu isə kommunikativ funksiyaların həcmi, ədəbi ənənələrin qədimliyi, dil daşıyıcılarının sosial mövqeyi ilə müəyyən edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin etnoqrafik leksikası yalnız qonşu dillərin lüğət tərkibində deyil, uzaq xalqların dillərində də özünə yer qazanmışdır.

XI-XII əsrlərdə türkdilli abidələrdə işlənən etnoqrafizmlərin müasir dünya dillərində yaşaması və məişət üslubunda işləkliyini qoruması bu dillər arasındakı uzun əsrlər boyu davam edən qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Bu qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində türk dillərindən başqa dillərə çoxsaylı sözlər keçmişdir. Bu proses uzun müddətli olmuş və aşağıdakı mərhələləri əhatə etmişdir:

İlkin mərhələ -Vahid türkcə dövrünü və IX əsrə qədərki dövrü əhatə edən bu mərhələdə söz alan dillər çin, sanskrit, soğd, qədim fars dilləridir. Əlbəttə, şimalda tayfalar şəklində türk dövlətlərinin tərkibinə qatılan slavyanlar da türk məişətilə tanışlıq nəticəsində etnoqrafizmləri öz dillərinə qəbul edirdilər. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki dövrünü tədqiq edən V.Aslanov bu barədə yazır: “Biz X-XI əsrlərə qədər türk dillərindən, o cümlədən, bizim dilimizdən fars, ərəb, erməni, gürcü dillərinə xeyli söz keçdiyini bilirik. Bu sözlərin çoxu yemək, quş, heyvan, oyun, geyim və b. adlar bildirən sözlərdir. Biz hələ Firdovsidə bəkməz, qoç, çovqan, qaptan/qaftan/, amac, tutmac, yelək kimi yüzlərlə sözlərin, -taş, -lax, -çı kimi sözdüzəldici şəkilçilərin çox qədimlərdən fars, ərəb, erməni, gürcü dillərinə keçdiyini və işləndiyini bilirik.” (1.s.80)

II mərhələ-Bu dövr IX-XV əsrləri əhatə edir. İslamın qəbulu nəticəsində ərəb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olan türklər vahid islam türk mədəniyyətinin yaranmasına nail olmuş və bunun təsiri ilə türkcədən ərəb dilinə çoxsaylı etnoqrafizmlər keçmişdir. Fars dilinə olan təsir bu dövrdə də özünü göstərməkdədir. Şimalda isə yenicə vahid dövlət qurmağa çalışan slavyanların dillərində də türk dillərinin təsiri hiss olunmaqda idi.

III mərhələ- XV-XVI əsrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrü əhatə edir. Burada paralel olaraq üç proses davam edir. İlk olaraq Osmanlı dövlətinin şərqə, Afrikaya və Avropaya doğru genişlənməsi nəticəsində ərəb, şimali Afrika, cənub və cənub-şərq slavyan xalqlarının dillərinə çoxsaylı etnoqrafizmlərin keçidi izlənirsə, Azərbaycan və Orta Asiyanın rus müstəmləkəsinə çevrilməsi nəticəsində rus dilinin bu dillərdən yüzlərlə söz alması müşahidə olunur. Nəhayət, Azərbaycan dilinin dominant olduğu Qafqaz və Yaxın Şərq regionundakı fars, gürcü, erməni və s. dillərinə yüzlərlə etnoqrafizmlər keçmişdir.

Türk dilləri ilə ən uzun müddətli qarşılıqlı əlaqələrin davam etdiyi dillərdən biri şübhəsiz ki, fars dilidir. Bu isə müxtəlif səbəblərlə əlaqədardır. M.S.Naibi fars dilinin türk dilinin təsirinə məruz qalmasının aşağıdakı səbəblərini qeyd etmişdir: “birincisi, türklərin İranda uzun sürən hakimiyyətləridir. Yalnız İslamdan sonra türklər İranda 1100 il hakimiyyətdə olmuşlar. İkinci səbəb isə, farsca yazıb - yaradan türklərdir. Türk şairlərinin bir çoxu farsca şeir yazmışlar” (4.s.3). Türk əsilli şairlər hər nə qədər farsca yazsa da, çox vaxt öz fikirlərini türk sözləri vasitəsilə çatdırmağa çalışmış və bu sözlər fars dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Lakin bu, islamdan sonrakı dövrü

əhatə edir. İslamaqədərki mərhələdə də coğrafi baxımdan olduqca yaxın yaşayan bu xalqların daimi qarşılıqlı əlaqələri olmuşdur. Bu qarşılıqlı əlaqələr bir dildən başqa dillərə sözlər keçməsi ilə nəticələnmişdir. Belə ki, G.Dörfer təkcə fars dilinə erkən dövrlərdə keçmiş və dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış 2545 türk və monqol dil vahidinin etimoloji təhlilini vermişdir. T.Hacıyev isə həmin dövrün mənzərəsini geniş şəkildə təhlil edərək yazır: “ XI-XII əsrlərin farsdilli ƏDƏBİYYATında xeyli türkizm vardır. (bilavasitə Azərbaycan-türk dili ilə bağlıdır.) Bu baxımdan birinci növbədə farsca yazan azərbaycanlıların əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu sənətkarların dilində azərbaycanlıların məişəti və adət-ənənələri ilə bağlı sözlərə, əşya, rəng adları, konkret və mücərrəd anlayışlar bildirən lüğət vahidlərinə rast gəlinir: bəkməz, tağ, dağ, çuval, cinaq (Q.Təbrizi), tanrı, yalavac (Xaqani), muncuq, gərdək, alacuc, qurd, xatun (Nizami)və s.” (2.95)

Eləcə də bu dövrdə Y.X.Hacibin ən vacib dövlət vəzifələrindən hesab etdiyi “ağıcı-xəzinədar” sözü “*ağacı, ağacı*” şəklində fars dilində işlənmiş, “səlcuq bəylərinin başçısı” və “pərdəçi” kimi iki yeni məna qazanmışdır [TVS., s.10]. Yaxud da, XI əsr türklərinin kənd təsərrüfatında işlətdikləri asığ (fayda), ayakçı (xidmətçi), ağuz/ağız (ilk süd) sözləri fars dilində asığ (yarar,qazanc), ayakçı (saqi), ağuz (ilk süd, yağlı süd) şəklində işlənmişdir. Türklərin qədim yaşayış yerlərindən olan “alaçuk” olduğu kimi fars dilinə keçmiş, bugünə qədər də “alacuk, alacıq, alaçik” şəklində ümumişlək leksikonda öz yerini qorumuşdur [TVS, s.21]. XI-XII əsrlər türk tacirlərinin ticarət karvanları “*arkış*” adlanardı və bu söz fars dilində bugün də *arkış, arkış* şəklində işlənmişdir [TMEN, 460]. Yaxud da, türklərin qida növü olaraq geniş şəkildə işlətdikləri “*arpa*” fars dilində istifadə olunmaqdadır. Bu sözdən yeni mənaları ifadə edən *arpabadiyan* (xaşxaş toxumu), *arpaşali* (dənəsi qalın düyü sortu), *arpalik* (mülk, timar torpağı) kimi sözlər yaranmışdır [TMEN, 445]. XI əsr türk içkisi olan “*buxsim*” da fars dilində buxsim, baxsum şəklində “buğda və ya arpa içkisi”ni ifadə edir.

XI əsrdən sonra türk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdiyi dillərdən biri də ərəb dilidir. Türklərin islamı qəbul etmələri ilə islam sivilizasiyasında aparıcı xalqa çevrilməsi türk dilinin də ərəb dilinə təsir gücünün artmasına səbəb oldu. Dövlətçilik ənənələri zəif olduğu üçün ərəblərin qurduğu islam xilafətində türklər idarəetmədə hakim mövqe qazanmış oldu və bu türk dilinin idarəetmə dilinə, hakimiyyət dilinə çevrilməsinə səbəb oldu. Türklər üçün ərəb dili elm, ərəblər üçün isə türk dili hakimiyyət dili oldu. “Bu dövrdə ərəb dilinə keçmiş türkizmlərin əsas hissəsini türk hərbi terminləri, inzibatçılıq, idarəetmə və məişətlə bağlı sözlər, eləcə də onomastik leksika təşkil edir. Bu sözlərin ərəb dilinə keçməsi və yeni dil mühitində geniş şəkildə işlənməsi orta əsrlər ərəb dilli yazılı abidələrdə dəqiq sənədləşdirilmişdir”(3.14). Lakin ərəb-türk dil əlaqələrini islamdan sonrakı dövrlə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. İslama qədər də türk dilinin ərəb dilinə təsir gücü olmuş və bunun nəticəsində onlarla söz ərəb dilinə keçmişdir. A.Ateş X əsrə qədər ərəb dilinə keçən türkizmlər arasında *tagar* (hər cür qab) < *tagarçuk, dabbus, dabbus* < *topuz, dabb k* < *tepük* (çovkan oyununda vurulan top), *tuk* (*t kât*) < *tuğ, edim* < *edim* (yumşaq dəri) kimi etnoqrafizmləri də yer vermişdir (5). Nümunələrdən göründüyü kimi, ərəb dilinə keçən sözlər fonetik dəyişikliyə uğramış və ərəb dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır.

Türklərin qarşılıqlı əlaqədə olduğu xalqlardan biri də slavyanlardır və bu əlaqələr nəticəsində slavyan dillərinə çoxsaylı türkizmlər daxil olmuşdur. Bu proses də müxtəlif istiqamətli olmuşdur. Rus, belarus, ukrain dillərində tarixən qırpaq-polovets, monqol-tatar, Azərbaycan, Orta Asiya türk dillərindən söz alınmışdırsa, serb, makedon, rumin və s. dillərə Osmanlıca və Türkiyə türkcəsinin böyük təsiri olmuşdur. İ.Q.Dobrodomov haqlı olaraq yazır ki, “rus və digər slavyan dilləri türk xalqları ilə çoxəsrlik əlaqələri dövründə türk mənşəli xeyli söz almışdır. Həmin sözlər türk dillərinin yalnız müxtəlif təkamül dövrlərinin deyil, həm də dialektlərinin bir çox hallarda itmiş və bugünə gəlib çatmamış izlərini özündə qoruyub saxlayır” (8.s.81). Belə ki, təkcə rus dilində vətəndaşlıq hüququ qazanmış türkizmlərin içində yüzlərlə etnoqrafizm müşahidə etmək mümkündür: юрт, чердак, сарай, шалаш, конак, утюг, бурдюк, бурундук, шаровар, башмак, башлык, яшма, каймак, чурек, айран, сюзма, бастырма, бекмес, изюм, кумыс, чихир, сычуг, йогурт və s. Bu etnoqrafizmlərin əksəriyyəti başqa qonşu dillərə də keçmiş və xalq dilində hələ də yaşamaqdadır. Məsələn *yoğurt* sözünün dünya dillərində yayılma arealı bu şəkildədir: *yogurt, çograt* (fars d.), *sugrat, yögürd* (ərəb d.), *iaurt, iogurt* (rumin d.), *yugurt, yaurt, yagurt* (rus d.), *yogurd, yogurtci*

(erməni d.), *joghurt* (macar d.), *joghurt* (çex d.), *yogurt*, *yugurt*, *yagurt*, *ugurt* (bolqar d.), *ğiaurti*, *yarğuti* (yunan d.), *jogurt* (serb d.), *yoghurt* (ingilis d.), *iogurt*, *yoghurt* (italyan d.) və s. Fars dilində *yuxa* (bir növ nazik çörək), erməni, bolqar dillərində *yufka* (nazik açılmış xəmir qatı), rumun dilində *iofca*, *efca*, *efcale* (yuxa, bir növ xəmir məmulatı), çex dilində *jufka* (yuxa), serb dilində *jufka*, *juhka*, *jupka* (börek, şirin və duzlu yeməklər hazırlanmasında istifadə edilən nazik xəmir), alban dilində *jufke*, *jufk*, *jufek* (yuxa, bir növ əriştə), yunan dilində *ğiofkas*, *yufka* (yuxa, xəmir məmulatı) şəklində yaşayan dil vahidi isə türk dillərinin başqa dillərə təsir göstəricilərindən biridir. Ümumiyyətlə, türk dilindən keçən sözlər arasında kulinariya ilə bağlı etnoqrafizmlər xüsusi lay təşkil edir. Bu isə türk xalqlarının uzun əsrlər boyu müxtəlif xalqlarla qarşılıqlı əlaqələrinin əksidir.

XI-XII əsrlər abidələrində işlənən “*barçın*” sözü ipək parça mənasında işlənir. Osmanlı işğalları zamanı macar və rumın dillərinə keçən söz “*barsony*-ipək, məxmər”, “*borangic*-ipək parça növü” şəklində bugün də işlənərkəndədir. Bu dövrdə “*uşaq yatağı*” kimi türklərdə geniş yayılmış “*beşik*” sözü Osmanlıcaın təsiri ilə macar (belcsö), bolqar (beşik), serb (beşika, beşa), italyan (balsico, biscolo), makedon (beşika), yunan (besiki) dillərinə keçmişdir.

“*Bayram*” sözü də tarixən türk dillərindən dünya dillərinə keçmiş, çin (bailanjie), fars (bayram), ərəb (bayramun), rus (bayram), erməni (baryam), macar (bajram, bajran, barjam), rumın (bairam, baraiam), bolqar (bayram), serb (bajram, barjam), italyan (bailamma, bairam, biliemme), alban (bajram, barām), yunan (bairami, payramin), alman, fransız (bairam, beiram), ingilis (bairam) dillərində işləklik qazanmışdır. [TVS.,s.92-93] Qeyd etməliyik ki, bu söz daxil olduğu dillərdə yeni mənalar qazanmış, yeni sözlərin yaranmasında iştirak etmişdir. Məsələn, çin, rus, alman, fransız, ingilis dillərində bayram islamla əlaqələndirilmiş və müsəlmanların müqəddəs günlərini bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Rumın dilində isə şənlik, şölən, ad günü və yeni il tədbirləri “*bayram*” adlanır. İtalyan dilində yeni, tamamilə fərqli mənə qazanan söz “*səs-küy, qarışıqlıq*” deməkdir. “*Bayram*” sözü əsasında yaranan *bayramalay* (ərəb d.), *bairamlic* (rumın d.), *bajramluk*, *bajramnamaz* (serb d.), *bajramovati*, *bajramllek* (alban d.), *payrantasoras* (yunan d.) sözləri bugün də həmin dillərdə öz işləkliyini qorumaqdadır.

“*Bilərzük*” tarixən türk zərgərlik nümunəsi kimi Orta Asiya və Yaxın Şərqdə geniş yayılmış bəzək əşyasıdır. Bu əşya türklərin qonşu olduğu xalqlar arasında da istifadə edilmiş, onun daşdığı ad isə yeni mənalar qazanaraq dünya dillərində özünə yer tapmışdır. Fars dilində “*bilərzük*”, ərəb dilində “*biləzik*” (Aytaç, s.45) kimi işlənən söz, macar (bilincs, kezbilincs), rumın (belezic), bolqar (bilezik,belezitsi), serb (bilenzuka, belenzuka), alban (belezik, belenzike, bilizyk, byzylyk, vèrzelik), makedon (bezelik), yunan (pelezikkin, biletziki, bilezikia, belezitoi) dillərinə keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, balkan ölkələrində bu söz eyni zamanda “*qandal*” mənasını bildirir.

“*Qutadğu bilig*” əsərində “*boğuz*” insanın bir orqanının adıdır. Tarixən oğuz qrupu türk dillərində dəyişikliyə uğrayaraq “*boğaz*” şəklini alan söz bu dillər vasitəsilə başqa xalqların lüğət tərkibinə daxil olaraq yeni mənə çalarları qazanmışdır. G.Dörfer fars dilində bu sözün əsl mənası ilə yanaşı, “*qapı*”, “*dar keçid*” mənalarını da qeyd edir. Müəllif, eyni zamanda, sözün ərəb dilində də yeni mənalar qazanaraq həm omonimlik, həm də çoxmənalılıq daşdığını vurğulayır (hər hansı bir şeyin boğazı, çilçırağın boğazı, kanal, dar keçid) [TMEN., S.792]. Rumın və macar dillərində isə arx və kanallar “*boaz/bohaz/ bogaz*” adlanır. Söz makedon və alban dillərində “*bogaz*” və “*bugas*” şəklində “*iştah, qidalanma*” mənasında, bolqar dilində “*boaz*” şəklində “*düz, ova*”, “*dar keçid*”, “*boğaz*”, “*qırtlaq*” mənalarında işlənir. “*Boazliya, buizliy*” isə bolqar dilində “*çoxyiyən*” mənasını daşıyır. Serb dilində boğaz sözündən yaranmış “*bogazluk*” boyuna taxılan ziynət əşyasını bildirməklə yanaşı, “*ağ tülkünün boynundan əldə edilən kürk*”ün adıdır.

Məişət etnoqrafizmlərindən olan *yoqurqan*, *yurt*, *ütüg*, *otağ*, *sanduk*, *saban*, *yastuk* kimi sözlər də qonşu dillərin lüğət tərkibinə keçmiş və yeni mənə çalarları qazanmışdır. “*Yoqurqan*” “*yörqān*” şəklində ərəb, “*yorgan*” kimi erməni, “*yorqan*” formasında rumın dilində bugün də işlənərkəndədir. Bolqar dilində “*yorgan/yurgan*”, serb dilində *yorgan*”, alban dilində “*yorgan/yargan/yerqan*”, makedon dilində “*yorgan/ yorganitsa*”, yunan dilində “*yorganin/ ğiorğani*” şəklində olan etnoqrafizm bu dillərdə söz yaradıcılığı prosesində iştirak etmişdir. Bolqar dilindəki *yurganlik* (yorğan ləvazimatı), *yorganciya* (yorğan sıırıqçısı), *yorgancilik* (sırıqçı peşəsi), serb dilindəki *yorgandžija* (yorğan salan və ya satan şəxs), *yorganluk* (yorğan üzü hazırlanan parça)

sözləri, alban dilindəki “*yorgani ash itrash*” (Azərbaycan dilində bunun ekvivalenti “yastığı yüngül olsun” ifadəsidir), makedon dilindəki “*yorgan çocuk*” (yorğan çocuğu) ifadələri qeyd olunan etnoqrafizmin həmin xalqların dilinə necə sirayət etdiyinin göstəricisidir.

XI-XII əsr abidələrində “yurt” sözü “xaraba qalmış, tərک edilmiş məskən” mənasında verilir. Bu söz türklərin yayıldığı bütün torpaqlarda məskunlaşma ilə əlaqədar olaraq qonşu xalqların da məişətinə yol tapmışdır. Fars dilinə “çadır, yurt” kimi keçən söz “otlaq yeri”, “mənzil vergisi” kimi yeni mənalar qazanmış, ondan əmələ gələn “yurtge” isə fars dilində “xüsusi bir ev növü”nü bildirən söz kimi dilə daxil olmuşdur (4, s.95). Sözü “otlaq ərazi, torpaq” mənası rus dilində də işlənməkdədir. Qazax, qırğız çöllərində yerli köçəri xalqın yaşadığı çadırlar isə rus dilində “*yurta*” adlanır. Ərəb dilində isə “çadır, oba” mənasında *yurta* və *urut* sözləri işlənir.[TMEN, s.1914] Bolqar dilində də bu söz müxtəlif mənalarda işlənməkdədir. “Çadır, ev, yuva, məskən” mənasında *yurta* işlədən bolqarlar evlər arasındakı boş torpaq sahələrini *yurt* adlandırır, “ev əşyası”, “mal mülk”, “boş açıqlıq ərazi” kimi müxtəlif mənaları daşıyan *yurtluk* sözü isə, göründüyü kimi, bolqar dilində omonimlik qazanmışdır.

“Divanü luğat-it-türk” əsərində işlənən “ütüg” sözü tarixən türk dillərində fonetik dəyişikliyə uğramış və *ütü* şəklini almışdır. Lakin müasir rus dilində bu sözün ilkin variantı «УТЮГ» şəklində işlənməkdədir. Fin dilində işlənən “utukka”nın ilkin alınmalardan, yoxsa sonrakı dövrdə rus dili vaitəsilə keçən sözlərdən olduğunu müəyyənlədirmək isə çətindir. Fars dilində “otu” əklində olan bu söz “ütüyə dümək” ifadəsində isə “dəyişmək, mahiyyətini dəyişmək” mənasını daşıyır. (4.s.6.) Ərəb dilinə keçən etnoqrafizmlərdən olan *ütü* ərəb dilinin qaydalarına uyğunlaşaraq cəmlənir: *ütü* → *uvatī*, “al-ütüiyātī-l-kəhrubā`īya” (elektrik ütüləri). Balkan ölkələrinə də isə bu etnoqrafizm *yutiya* (bolqar d.), *ütija* (serb d.), *yti/uti/ulti* (alban d.), *utiya* (makedon d.) şəklində işlənir.

“Otağ” sözü həm XI, həm də XII əsr abidələrində “çadır, mənzil” mənasında işlənməkdədir. Sonrakı dövrlərdə *otağ* → *odağ* → *ocağ* → *oda* şəklində dəyişikliklərə uğrayan söz, demək olar ki, bütün müasir türk dillərində bu və ya digər şəkildə işlənməkdədir. Bu isə öz növbəsində sözün geniş areala yayılmış türk xalqlarının qonşuları tərəfindən də mənimsənilməsinə yol açmışdır. Məsələn, A.İnayətin verdiyi məlumata görə, “otağ” etnoqrafizmi çin dilinə keçmiş və bu dildə işlənən “ē tuo ke” sözü “ocak” mənası ilə yanaşı, qinq sülaləsi dövründə cunqarların qəbilədaxili bölgüsünü bildirirdi. Cunqarlar 24 otoqa bölünmüşdü, hər otoqa 1-5 nəfər daxil imiş.”(6.s.81-99) Rumın dilində işlənən *odaie* sözü “otaq”, *otac* sözü isə “çadır, heyvan saxlanılan yer, tövlə” mənalarını ifadə edir. Ocaq sözü isə “*ogeac, ogiac, hogeac*” şəklində “ocaq” və “ev əhalisi” mənalarını daşıyır. Bolqar dilində “otaq” mənasında *odaya*, alban dilində *odae*, yunan dilində *outas, odas* sözləri ilə ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Balkan dillərində bu söz Osmanlılar zamanında yeni mənə qazanaraq hərbi terminə çevrilmişdi. Macar dilində *odaja* (yeniçərilikdə oda, bölmə), rumın dilində *odae, oadie* (yeniçəri kazarması), bolqar dilində *oda, odaya* (400 nəfərlik yeniçəri birliyi), *oda-başı* (yeniçəri komandiri), serb dilində *hodaja, oda* (əsgərlikdə bir bölüm), *odabaşa* (yeniçəri odasının rəhbəri) kimi hərbi terminlər otaq, oda sözündən törəmədir. Osmanlıcada isə bu sözün qarşılığı “asker ocağı”dır.

Qədim musiqi alətlərindən olan *kubuz* da tarixən bir çox xalqların dilində türk müsüqisini özündə yaşatmışdır. Çin dilində *hubōsi, kībusi, kubeizīqin, kē* bu zha kimi müxtəlif variantlarda yazılan söz “qədim dövrlərə aid, 5-25 telli alət” kimi tarixizmə çevrilsə də, “qazax və qırğızların milli aləti”ni bildirən ad kimi bugün də işləkdir (7.s.281). G.Dörfer isə ərəb və fars dillərinə *kubuz, kobuz* şəklində keçən sözün türk dillərindəki mənasını saxladığını qeyd edir.[TMEN, 1421] söz macar dilində *koboz, kobza*, rumın dilində *cobuz, cobza*, yunan dilində *kubuzi*, çex dilində isə *kobos, kobza* kimi işlənməkdədir. [TVS.,s.524]

Sıbizğu qədim musiqi alətlərindən biri kimi bugün əksər türk xalqları tərəfindən unudulmuşdur. Lakin qonşu xalqların dilinə keçərək tarixin qaranlıq səhifələrinə işıq tutan bu etnoqrafizm çin dilində “*sībusīkē, sībeizijīādi, sabāyī*” şəklində qazaxların tütəyə bənzər milli aləti”ni bildirməklə yanaşı, “*pīpī*” kimi “uyğurlara aid nəfəsli alətin adı”dır (7.s.286). Fikrimizcə, hər iki alət tarixən “*sıbizğu*”nun bir qədər dəyişmiş formalarıdır. Ərəb və alban dillərində “uzun çubuq”mənasında işlənən *sıbsi* və *sıpsı* də *sıbizğu* ilə eyni kökdəndir. Buna alban dilində həm də

“tütək” mənasında işlənən *supsi /sumsi* sözlərinə əsasən deyə bilərik. Görünüşcə çubuğa bənzər bu alət keçdiyi dillərdə həmin formanı ifadə edən sözə çevrilmişdir.

Yuxarıda verilən nümunələr dünya dillərinə keçən etnoqrafizmlərinin bir qismini əhatə edir. *Çadır, çakmak, davar, don, düğmə, kuşak, oba, etek/etik, kedim, güdeyi, kidiz, kımız, pekmes, asırğa, sucuk, yüziük, şölen, top, toy, töre, tüfək* və s. kimi yüzlərlə söz müasir dövrdə çoxsaylı dünya dillərinin lüğət tərkibinə daxil olaraq türkcənin həmin yerlərdəki uzunmüddətli hakimiyyətini, qarşılıqlı əlaqələrini özündə əks etdirən tarixi faktdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov V. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında//Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı-Elm, 1984, 264 s.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I cild,
3. Hüseyinzadə Ç. Orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrdə türk mənşəli antroponimlər. Bakı, 2011.
4. Naibi M.S. Fars dilində 1000 türk sözü. Bakı, 2014, 96 s.
5. Ateş A. Arapça yazı dilində türkçe kelimeler. X yüzyıla kadar, Reşit Rahmeti için, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara 1966, s.26-31.
6. İnyet A. Doğrudan ve ya dolaylı olarak Çinceye geçen Türkçe kelimeler üzerine,/ Türk dünyası incelemeleri dergisi; VI c., №31,İzmir 2006,s.81-99.
7. İnyet A. Haanyu Wailaici Cidian`a (HWC) göre Çinceye geçen türkçe kelimeler üzerine,/Turkish Studies, Volume3/1, winter 2008, s.280-289
8. Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков. //Советская тюркология, 1971, №2, с.79-86.

Shabnam Hasanli-Qaribova

Summary

Ethnographic layer of the language which depicts ancient ethnic national features is the mirror of historical, geographical, cultural and moral solidarity of historic and contemporary Turkic world. Ethnographic words become functionality in various languages which this is also reflector of mutual relations and impact of Turkic nations with those ones. Particularly, existing of ethnographic vocabulary in other languages in general and also domestic styles, not in the level of exoticisms, is the main indicator which shows that this language has been dominant one for many centuries in the relations with neighbor languages. It was sometimes free and sometimes obligatory impact. Based on research, it becomes obvious that obligatory influence reduces resistance of national language and even can lead to disappearing of this language. That's why one of the significant conditions of mutual word borrowing process relates to the official status and reputation of communicating languages. This is defined in accordance with the volume of communicative functions, historicity of literary traditions and social stance of language drivers.

Existing of ethnographic words which were used XI-XII centuries' Turkic monuments in contemporary languages and saving its functionality in domestic styles in these languages, exhibit mutual relations between these languages for many centuries. As a result of such relations, lots of words passed to other languages during this time. This process was long-term and covered various steps.

Key words: Turkic languages, ethnographic, dependent words, semantic borrowing, semantic law.

Təhminə İsmayılova, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ ALINMA SÖZ VƏ TERMİNLƏR

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin formalaşmasında, zənginləşməsində alınma söz və terminlərin xüsusi bir rolu vardır. A. Qurbanov haqlı olaraq yazır ki, dünyada öz xalis sözlərindən ibarət olan saf dil yoxdur (7, s.193). Bu baxımdan müasir Azərbaycan dili də alınma sözlərlə zəngindir. Dilimizin lüğət tərkibinin alınma söz və terminlərlə bu cür zənginləşməsi vaxtilə - Sovetlər Birliyi zamanı rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən, xüsusilə də Avropa dillərindən alınmalar hesabına olmuşdur. Məhz buna görə də A. Qarayev yazır ki, indi dilimizdə külli miqdarda Avropa dillərindən alınma sözlər işlədilir.

Alınma söz və terminlər haqqında A. Qarayevin (5), N. Məmmədlinin (8) doktorluq, A. Bayramova (2), T. Yaqubovanın (11) namizədlik dissertasiyalarında və S. N. Xəlilovanın (4) monoqrafiyasında, S. Sadıqovanın xeyli sayda məqalələrində (10) araşdırmalar aparılmışdır. Bu müəlliflərin əsərlərinin bir – birinə oxşarlığı və ümumi cəhətləri ilə yanaşı, onlar arasında ciddi fərqlər də mövcuddur. Belə ki, A. Qarayev öz əsərində Avropa mənşəli sözlərin alınma yollarından, vasitələrindən, mənşəyindən, onların semantikasından, sosioloji xüsusiyyətlərindən bəhs edir.

N. Məmmədlinin monoqrafiyasında ərəb, fars, rus və Avropa mənşəli alınma söz və terminlərdən geniş bəhs edilir, onların struktur tipləri, mənşəyi, leksik – semantik xüsusiyyətləri, terminalma prosesinin obyektiv şərtləri və sairə şərh edilir. Burada, həmçinin alınma terminlərin mənimsənilməsindən də ətraflı danışılır.

T. Yaqubovanın namizədlik dissertasiyasında da alınma sözlər tədqiqatına cəlb olunmuş, onlar 14 sahə üzrə qruplaşdırılmış, hər sahədə son dövrdə dilə daxil olmuş leksik vahidlərin linqvistik strukturları tədqiq edilmişdir. Müəllif, həmçinin alınma sözlərin mənşəyindən asılı olmayaraq, öz ekvivalentləri ilə aktiv paralelliyini sübut edən faktları aşkarlamış, onun səbəblərini izah etmişdir.

S. Xəlilovanın monoqrafiyasında isə əsas obyekt ictimai – siyasi terminlərdir. Müəllif burada beynəlmiləl terminlərin formalaşmasında dildaxili və dilxarici amilləri aydınlaşdırır, beynəlmiləl terminlərin əhəmiyyətindən, milli terminlərin formalaşmasında onların təsirindən bəhs edir.

B. Abbasova sözlərin hadisəsini o zaman baş tutmuş sayır ki, bir dildən digərinə maddi varlıq – söz, morfem, şəkilçi və s. keçmiş olsun. Müəllifin fikrincə, “sözlərin hadisəsi leksik hadisədir. Semantik alınma – kalka anlayışı əslində tərcümə deməkdir. Deməli, semantik alınma anlayışı dəqiq deyildir. Çünki bu zaman dilə heç bir maddi varlıq – leksem gətirilmir” (1, s.6).

Müəllifin bu sözləri öz orijinallığını bu günümüzdə də qoruyub saxlayır: “Söz sosiolinqvistik amillərin təsiri altında alınır, resipientin tələbi ilə assimilyasiya olunur. Yalnız bundan sonra “alınma söz” statusu qazanır” (1. s. 14 - 15).

Qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin ən mühüm şərti ünsiyyətdə olan dillərin rəsmi statusu və nüfuzluluğu sayılır, bu isə kommunikativ funksiyaların həcmi, ədəbi ənənələrin qədimliyi, dil daşıyıcılarının sosial mövqeyi ilə müəyyən edilir. Alınmaların mənbəyi, kəmiyyəti və xarakteri əsas etibarilə bir etnosun mədəni orientasiyası, onun dilinin rəsmi statusu və nüfuzluğu ilə müəyyən edilir.

Fikrimizcə, alınma sözlərin yaranmasının əsas səbəbi əşyaların və məfhumların adlandırılmasıdır. Sözlən dilin sistemində assimilyasiya məsələlərini öyrənərkən, alman dilçiləri alınma sözlərin dildə tədricən mənimsənilməsi ideyasını yaratdılar (bu mənada yad, xarici sözlər termini yarandı).

Alınma sözlər probleminə toxunarkən, mütləq onların ifadə etdiyi üslubi məqamları da nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Alınma dillərin bir – biri ilə ünsiyyət və əlaqələrini möhkəmləndirir. Məhz buna görə də, alınmaların təhlilinə başlamazdan öncə, ilk növbədə, ikidillilik problemi araşdırılmalıdır. Bu ideya ingilis və amerikalı dilçilərinin əsərlərində inkişaf edərək konkretləşmişdir. Bu, həm də dilin tarixi – coğrafi şəraiti zəminində əks olunmuşdur. Çoxsaylı dilçilik faktlarını ərazi, lokal şərait,

dialektizmlərin mövqeyi nəzərə alınmadan tədqiq etmək mümkün deyildir (buraya sosial prosesi də aid etmək vacibdir).

Amerikadan Avropaya doğru xalqların ikidilliliyinin öyrənilməsi, bu sahədə aparılan elmi tədqiqatların əsasını təşkil etməlidir. İkidilliliyin öyrənilməsinə bizim yüzilliyin əvvəllərindən başlanılsa da, alimlər tərəfindən bu proses müdafiə olunsa da, onun real inkişafı uğurlu alınmadı.

1950 – ci ildə E. Hauqen alınma sözlərin quruluşunun differensiasiyasını yaratdı. O, alınma sözlər ideyasının üç növünü təklif etdi:

1. Heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən dilə gələn, mənbə dildə dəqiq ekvivalenti olan alınmalar;

2. Morfoloji əlamət qəbul edənlər, calaq yolu ilə gələn, bütün elementləri alınma olanlar;

3. Leksik alınmalar və kalkalar. (5, s.8)

Bu bölgünün birinci tipinə rus dilində yalnız isimlər və əsli sifətlər daxildir. Onlar qrammatika etibarilə dilin öz faktlarından fərqlənir və alınma feillər arasında, hətta uyğunsuzluq da yaradırlar. İkinci və üçüncü növlərə sözün bütün qrammatik strukturları aid ola bilər. Müəllifin fikrincə, alınma sözlərin tədricən mənimsənilməsini fonetik, qrafik, leksik, morfoloji, sintaktik uyğunlaşma və ya uyğunlaşmama təyin edir ki, bu da alınma sözlərin dilin öz faktlarından fərqlənməsinə səbəb olur.

Əgər alınma sözlər dil yaruslarında tam mənimsənilibsə, onda onlar 1 rəqəmi, heç mənimsənilməyibsə sıfırla, natamam mənimsənilibsə 0,5 – lə işarə olunur. Fonetik və morfoloji münasibətlərinə, leksik mənimsənilməsinə görə alınma sözlər leksikologiyada sərhədləri etibarilə məhduddur. Sözdə tam mənimsənmənin mümkün olmadığı kimi nəzərə alınmalıdır ki, varvarizmlərin də yad dillərdə struktur xüsusiyyətləri var. Bu həm də mövcud çətinliklərlə bağlıdır.

Bəs dildə alınma sözü necə təyin etməli, onların sintaktik əlaqələrini və digər sözlərlə qrammatik əlaqələrini necə müəyyənləşdirməli, nitqdə onlardan necə istifadə etməli və s.?

Alınma sözlərin ənənəvi təyin olunması dilin fonetik və qrammatik strukturuna uyğunlaşdırılmamalıdır. Alınma sözlərin təyin olunmasında frazeoloji və söz yaradıcılığı baxımından aktivliyi nəzərə alınmalıdır. Ən pisi budur ki, alınma sözlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və onlar haqqında müəyyən elmi nəticələrə gəlinməsi bir sıra çətinliklər törədir. Digər tərəfdən alınma sözlərə münasibət bəsləyərkən, məsələn, alınma leksika sözlərin dilin sistemində özünü necə göstərir, bütün sözlərimi bir dildən digərinə rahat keçə bilər, bu sözlərin tərkibində onların bir dildən başqa dilə keçməsinə məhdudlaşdıran hansı səbəblər vardır və s. suallara cavablar həmişə müxtəlif olmuşdur.

XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində alınma sözləri tədqiq edərkən, onlara sadəcə olaraq, bir dilin başqa dilə ötürdüyü elementlər kimi baxılmışdır. Yaxın dillərdən dilə keçən alınmalara bəzən (bütün əks mənaları və quruluşları ilə bərabər) daxili alınmalar kimi baxılmışdır. Bu dövrdəki tədqiqat əsərlərində istər dilxarici, istər dildaxili səbəblərindən asılı olmayaraq, alınma sözlərə az əhəmiyyət kəsb edən predmet kimi baxılırdı. Bunun da əsas səbəblərindən biri o idi ki, alınmalar dil prosesi kimi qəbul edilmirdi. Başqa sözlə desək, alınma mürəkkəb söz kompleksləri dildaxili və dilxarici səbəblərə görə dil prosesi kimi qəbul edilmirdi. Xarici - dilə aid olmayan səbəblərə görə alınma sözlərin bir dildən digərinə keçməsi xalqların sosial – siyasi, iqtisadi və sənaye əlaqələri ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, leksika dilin elə bir sahəsidir ki, yüksək dərəcədə xarici proseslərə, cəmiyyətin bütün təbəqələrinə və təbəddülatlara açıqdır və cəmiyyətdə gedən siyasi, mədəni prosesləri həzm edir. Buna misal olaraq, mədəni – siyasi cəhətdən gözəl əlaqələr qurmuş iki xalqın dilindən asanlıqla bir – birinə leksik vahidlər keçə bilər. Bu halda sözlər üslubi sinonimlər və onların dubletləri formasında dil tərəfindən mənimsənilir.

Alınmalar və alınma sözlər dilin öz faktları ilə sinonimik cərgə yaradaraq, üslubi cəhətdən onların ifadə etdiyi məfhumu yeni çalarlar bəxş edir, onların məna baxımından əvəzedicisinə çevrilir.

Mövcud faktlar onu göstərir ki, bütün hallarda alınma sözlər sözlərin dildə söz yaradıcılığında və anoloji olaraq dilin digər yaruslarında, birmənalı şəkildə, leksik vahidlər kimi çıxış edir, özünü göstərir. Bütün dillərin leksikasında daim belə bir proses gedir ki, əşyaları və

məfhumları ifadə etmək üçün monolit söz qruplarından, habelə onların polisemantik səciyyələrindən yararlanırlar.

Alınma sözlər dilin öz faktları kimi bütün sintaktik konstruksiyalarda da iştirak etmək imkanına malikdir. Bu sözlər dilin öz doğma faktları ilə qarışdıqdan sonra adama elə gəlir ki, bunlar da dilin özündə qoruyub saxladığı, dil daşıyıcıları üçün doğmalaşdırdığı vahidlərdir, ayrılmaz sistemə faktlar və strukturlardır. Bu tipli alınmalar dilin öz doğma faktorlarını kompleks şəkildə dəyişməyə məcbur etməklə, kommunikativ sistemlərdən istifadə edir, lakin çox gec aydın olur ki, bunlar əks mənalı nəticələr verir. Belə ki, bu nəticələr dilin qənaət prinsipi ilə yaxşı uzlaşmır. Əgər onların varlığını leksikada başa düşmək vacibdirsə, onların köməyi ilə bütünlükdə fonetik uyğunlaşma baş verir. Digər tərəfdən, onlar özləri söz yaradıcılığında iştirak edərək, yeni faktlar yaradır ki, bu vahidlərin nitqdə istifadəsi onların çoxmənalılığından asılıdır.

Dilçi alimlər arasında geniş yayılmış fikir budur ki, alınma sözlərin yaranması üçün əsas şərait ikidillilikdir. Macar dilçisi Şulan yazır: “Mən hesab edirəm ki, alınma sözlərin tədqiq edərkən, əsas metodoloji prinsip bu olmalıdır ki, ikidillilik var və alınma sözlərin yaranmasında ikidillilik vasitə rolunu oynayır”(5, s. 6). İkidillilik istər bir neçə, istərsə də bir dilə təsir edərək, onun leksikasında bu və ya digər dəyişiklik yarada bilər.

Bütün bu deyilənlərdən sonra alınmaların (həm də onların differensasiyaya uğramış növlərinin) mənalardan asanlıqla alınma və alınma sözlər termininin yeri və mövqeyi haqqında mülahizə yürütmək olar. Müasir dövrdə görüldüyü kimi, ümumi anlayış olaraq alınmaların və alınma sözlərin təyin olunmasında metod qıtlığı - diaxronik, yoxsa sinxronik tədqiqatın əsas rol oynadığı müəyyən deyil.

Krisinin “Müasir rus dilində alınma sözlər” adlı əsəri problemin elmi təhlili baxımından çox yüksək səviyyədədir. Müəllif alınma sözlərin dilə gəlməsinin altı şərtini göstərir:

1. Sözlən dildə alınma sözlərin fonetik və qrafik uyuşması;
2. Sözlən dildə qrammatik kateqoriyalarla alınma sözlərin əlaqələndirilməsi;
3. Alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsi;
4. Qrammatik mənimsənilmə;
5. Alınma sözün söz yaradıcılığında aktivliyi;
6. Alınma sözlərin semantik mənimsənilməsi; alınma sözlərin mənalının təyin olunması

və onlar arasında leksik – qrammatik əlaqələrin yaranması. Zərurət olduğu zaman dilin bu və ya digər prinsipləri baxımından səciyyələndirilməsi vacib şərtidir.

Müəllif alınma sözlərin sözlən dilin faktlarından fərqləndirilməsində orfoepiyanı üstün tutur. Onun fikrincə, hər hansı bir dilin leksik strukturunu bilməklə alınma sözlərin mənşəyini təyin etmək olar. Məsələn, konstitusion, deklorasion sözləri fransız mənşəlidir, çünki bu tələffüz fransız dilinə məxsusdur.

Müəllif alınma sözlərin üç tipini müəyyənləşdirmişdir:

1. Alınma sözlər; 2. Ekzotik leksika (ekzotizmlər); 3. Sinonimlik təşkil edən alınmalar.

Ekzotizmlər ya hər hansı bir adət - ənənənin, yaranışın nəticəsi kimi, ya da yeni bir adın adlandırılmasının nəticəsi kimi dilə daxil olur. Onlar öz kəsb etdikləri semantikalarına görə alınma sözlərə doğru inkişaf edirlər. Alınma sözlərlə ekzotizmlərin sərhəddi nitqdə baş verən fərqli mənalardan və funksional üslubun dəyişməsi zamanı itibar edilə bilər. Burada dilxarici səbəblər də az əhəmiyyət kəsb etmir, əsasən də dil digər dilə leksik vahid verib reallaşdırarkən, bu proses daha da sürətlənir. Bəzən bir mənanı ifadə etmək üçün dil bir sözü yox, bir neçə sözü ala bilər.

Baxmayaraq ki, ekzotizmlərin əksəriyyəti konkret leksik məna kəsb edir, onlar yenə də xarici sözlərin dilə gəlməsinin məhdudlaşdırılmasında o qədər də mühüm rol oynaya bilmir. Əksərən bunların adlandırdığı əşya, bildirdiyi məfhum yeni olmasa, alınma sözlər alınma hesab edilə bilməz. Əlbəttə, dildə bu tipli sözlər işləyə bilər, lakin bunlar alınma yox, yad sözlər kimi səciyyələnir. Deməli, ekzotizmlər alınma deyil, yad sözlərdir və onların dil daşıyıcılarının lüğət fondunda qalıb – qalmaması real tarixi inkişafdən asılı olacaqdır.

XVIII əsrin sonuna qədər rus dilində sözləmə şifahi əsaslara, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, paralel olaraq yazılı əsaslara dayanırdı.

Alınma leksika bədii ədəbiyyatın sayəsində genişlənilir. Şifahi yolla alınma ikidilli xalqların arasında daha sürətlə yayılır. Əgər şifahi yolla bir dildən digərinə söz keçirsə, o öz prototipinin tələffüzünə əsaslanır.

Ədəbi dildə XX əsrin 10 - 20 - ci illərindən üzü bəri kütləvi surətdə alınma sözlərin mənimsənil-məsinə başlanılmışdır. 20 -30- cu illərdən isə artıq rus ədəbi dilinin sabitləşmə norması başlayır. Artıq 30 - 50 –ci illərdə alınmaların dilə keçməsi obyektiv qayda – qanunlara görə zəiflədi. 50 – ci illərin ortalarından etibarən isə rus dilində alınma leksika yenidən gücləndi.

Beləliklə, müasir rus dilində elə leksik alınmalar var ki, onlar etimon dildə olduğu kimi, ya tam, ya da qismən öz quruluşunu saxlayır.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirmək üçün demək olar ki, yeni sözlər, neologizmlər və yaxud alınmalar o zaman dilə daxil olur ki, o iki mühüm əhəmiyyət kəsb etsin: 1. Ya hansısa obyekt və ya yeni bir əşyanı, məfhumu adlandırın (məsələn, mədəniyyət sahəsindəki alınmaları götürək: klip, klipmeyker, klipmen və s.) və yaxud da onlar dildə elə mövqe tutmalıdır ki, dildəki yeni sözlərin mövqeyini (dilə daxil imkanları hesabına yaranmış) sıxışdırın.

Alınma sözlər dilin öz faktlarında, xüsusilə də dubletlərdə daha qədimdir. Nitqdə alınma sözlər semantikasına görə dilin öz sözləri ilə sinonimik cərgə təşkil edə bilər.

Alınma sözlər leksik quruluşuna görə də həmcins deyil, burada üç növ söz ola bilər:

1. Quruluşuna görə öz prototipləri ilə üst –üstə düşənlər; 2. Sözlən dilin morfoloji əlamətləri ilə yaranan sözlər; 3. Morfoloji hissəciklərin vasitəsilə yaranan mürəkkəb kompleksli sözlər.

Alınma sözlər özlərində dil faktlarını əhatə etdirir. Bununla yanaşı, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, onlar alınma olmaqla məna qruplarını formalaşdırır. Dilin bu və ya digər inkişaf mərhələlərində alınma sözlərin tərkibini və miqdarını dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil, bunların böyük hissəsi leksikoqrafik cəhətdən təyin olunur.

Alınma söz və terminlərin mətnlərdə özünü göstərməsi, müəyyən olunmuş leksik mənada işlənməsi, dilin öz faktları ilə oxşar olmayan mənalar kəsb etməsi dildə kommunikativ funksiya daşmasına səbəb olur. Bu sözlər nə qədər ki, müstəqim məna kəsb edərək, sözlən dildə mənimsənməyib, onların yazıda təsviri bir o qədər də mürəkkəb və çətindir. Belə olan halda, M.Məmmədovun fikirlərini yada salmaq lazımdır. Müəllif yazır: “Termin yaradılmasında, alınmasında və onların işlənilməsində, bircə, hər şeydən əvvəl, aşağıdakı tələblərə əməl olunmalıdır:

1. Termin yaradıcılığında dilin daxili imkanlarına (danışıq dili, dialekt və şivələr də nəzərə alınmaqla) və qohum dillərə, onların lüğət tərkibinə əsaslanmaq.

2. Termin yaradıcılığında və terminlərin işlənilməsində dilimizin milli xüsusiyyətlərini, orfo-epik, leksik və qrammatik normalarını nəzərə almaq.

3. Bu və ya digər anlayışı, ixtira və kəşfləri ifadə etmək, adlandırmaq üçün Azərbaycan dilinin öz sözləri imkan vermədikdə başqa dildə işlənen beynəlxalq xarakterli terminlərdən istifadə etmək və bunları tərcüməsiz işlətmək.

4. Dilin daxili imkanları hesabına termin yaradılmasında da, termin alınmasında da həmin terminlərin anlaşılıqlı olmasını nəzərə almaq.

5. Əcnəbi terminlərin yalnız əsaslarını götürmək, bunları Azərbaycan dilinin məxrəcinə uyğunlaşdırmaq və həmin terminləri olduğu kimi saxlamaq” (9, s. 267 - 268)

Alınmaların sırasında əsas yeri sözlər və söz birləşmələri tutur. Hər bir mədəni dilin mətnlərində internasionalizmlərin özünəməxsus yeri var və olacaqdır.

Alınma sözlər, eləcə də terminlər dildə müəyyən çalar yaratmaq üçün işləne bilər. Əgər tərcümədə hər hansı bir sözü alınma sözlə əvəz etmək olursa, demək bu söz artıq sözlən dilin sistemində, yaruslarında tam mənimsənilmiş hesab olunur.

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də alınma söz və terminlərlə zəngindir. Bu sahə üzrə aparılan tədqiqat işləri və araşdırmalar da göstərir ki, həmin söz və terminlərin əksəriyyətini latın, yunan, ingilis, fransız, alman və qismən də başqa dillərdən alınmalar təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995
2. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 1998
3. Həsənov N.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1998
4. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1989.
5. Qarayev A.N. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU nəşri, 1989.
6. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973
7. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985
8. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997
9. Məmmədov M.B. Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005
10. Sadiqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002
11. Yaqubova T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar. Bakı: MBM, 2008
12. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957
13. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. М., 1960
14. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., 1968
15. Хауген Э. Процесс заимствования. М., 1972.

The place of borrowings and terms in the lexicology of Azerbaijan language

Summary

The loan words and terms are disputed in the article, which has a great role in the formation and enrichment of the any dictionary. The most important condition of borrowings is considered in the official status of language. It is considered with the volume of communicative functions, the anxiety of literary traditions, social position of language carriers. The source, quality and character of borrowings is defined mainly in cultural orientation, its official status of language and reputation. The main purpose of loan words are displayed in calling of the names of objects and concepts.

Key words: borrowings, lexicology, Azerbaijan language, terms, words, literary traditions.

Заур Гасанов, д.филол. по ис.н.
Институт археологии и этнографии,
НАН Азербайджана

СУФФИКСЫ МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА В ЭТНОНИМАХ СКИФОВ И СРЕДНЕВЕКОВЫХ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ

В целом ряду скифо-сако-сарматских этнических названий прослеживается суффикс 't'. Это прежде всего сам этноним "скифы" (правильная древнегреческая транскрипция *Σκῦθαι* Skuth-ai) [6]. Мифические этнонимы царских скифов *авхат*, *паралати* племенной союз *сколот*. *Скифские этнонимы фиссагет (тиссагет)* [9, IV, 22; 15, IV, 88] и матикет [17]. Сакский этноним *массагет*. Сарматские этнические названия *савромат*, *сармат*. Весь этот список можно значительно расширить. Вс. Миллер приводит около двадцати скифо-сармато-сакских этнонима оканчивающихся на *-t* [13, 281].

Суффикс мн. ч. *-t* в языках иранской семьи.

Целый ряд иранологов, начиная с Вс. Миллера и Й. Маркварта [14, 119; 1886: 283; 28, 78 сл.], утверждают, что суффикс *-t* является показателем множественного числа в языке скифов. Вс. Миллер и В. И. Абаев утверждают, что окончание *m/май* близко флексии

множественности *tä* в осетинском языке [13, 283; 1, 37; 2, 338-342]. С точки зрения многих иранологов именно это является свидетельством иранского происхождения этих племенных названий. По данному поводу Я. Харматта отмечает, что для большинства исследователей метод формирования множественного числа *-tai* в языке скифов является решающим доказательством родственных связей скифского–сарматского–аланского–осетинского [23, 68].

Более детальное исследование данной проблемы показало, что мнения сторонников иранского происхождения скифов резко расходятся по данному вопросу. В. И. Абаев часто ссылается на Вс. Миллера, для доказательства родственных связей скифского суффикса *-t* и осетинского суффикса *tä* [1, 37; 2 339]. Однако Абаев никогда не упоминал о том, что именно писал Миллер по данной проблеме. Исследование работы Миллера показало, что он выступал против иранского происхождения суффикса множественного числа *-t*. Миллер отмечает, что осетинский суффикс *tä* не типичен для индоевропейских протоиранских языков. Суть данной проблемы заключается в том, что в древнеиранских языках суффикс множественного числа образуется присоединением различных падежных окончаний к основе слова. То есть в этих языках единственное число должно отличаться от множественного падежными суффиксами. В осетинском же языке, к основе слова совпадающей с именительным падежом ед. числа сначала присоединяется суффикс множественного числа, а затем дополнительно добавляется падежное окончание. Он приводит следующий пример из осетинского языка. Слово *gal* (бык) превращается в *gal-t-i* в род. пад. мн. числа. Миллер отмечает, что данная грамматическая структура типична для угро-финских и алтайских языков и совершенно не типична для древнеиранских языков. В соответствии с Миллером, тот же принцип суффиксации появляется в ново-персидском и курдском. С его точки зрения эти иранские языки однозначно заимствовали данную манеру суффиксации. Далее он отмечает, что они по всей видимости заимствовали ее у соседних тюркских народов [13, 283]. С. Р. Тохтасьев соглашается с выводами Вс. Миллера и отмечает, что: “Миллер совершенно правильно понимал причины возникновения осетинского окончания *-t* и его поздний агглютинативный характер” [20, 78, прим. 107]. Завершающая мысль Миллера заключается в том, что предки осетин могли заимствовать суффикс *tä* у скифов [13, 283].

Позднее М. Фасмер также выступал против версии иранского происхождения суффикса мн. числа *-t* и отмечал, что если признать этот суффикс показателем мн. числа в скифских этнонимах, то политься, что язык скифов был агглютинативным, а не флективным как древнеиранские языки. А это само по себе ставит под сомнение концепцию о древнеиранской языковой принадлежности скифов [32, 373-374].

В последние годы проблема данного суффикса в скифских этнонимах была еще раз проэкзаменована С. Р. Тохтасьевым, который также поставил под сомнение возможность того, что суффикс мн. числа *-t* может иметь иранское происхождение. В частности он обратил внимание на то, что хотя в осетинском языке суффикс *-t* является суффиксом мн. числа, он как правило не используется по отношению к этнонимам. Этнонимы в осетинском языке выступают в качестве чистой основы, которая сама по себе обладает собирательным значением. Например в именительном падеже: *ir* – ‘осетины’, *asy, assi* – ‘балкарцы’. Мн. число имеют только прилагательные от этнонимов (этниконы). Например *iron* – ‘осетинский’, *irätä (iron + -tä)* – ‘осетинские’. Далее Тохтасьев отмечает, что есть некоторые исключения, например *twaltä*. Одако они сами себя называют *ir*, а *twaltä* их называют по названию региона в котором они живут. Тохтасьев также касается того факта, что в Нартском эпосе есть несколько этнических наименований с суффиксом *-t*. Однако, по его мнению, нет никаких данных указывающих на то, что это собственно этнонимы, а многие из них вообще образованы от топонимов [20, 80, 81, прим. 122]. Данные наблюдения Тохтасьева практически уничтожают заявление В. И. Абаева о том, что суффиксом *tä* “оканчиваются все осетинские родовые наименования” [1, 37]. Основываясь на исследовании Тохтасьева становится, совершенно ясно то, что Абаев забыл упомянуть о том, что суффиксом *tä* оканчиваются только лишь прилагательные от этнонимов.

Следует также коснуться то факта, что суффикс мн. числа *-t* не распространен в иранских языках за исключением некоторых из них. Данный суффикс также отсутствует в “Авесте” и в древнеперсидском. Я. Харматта отмечает, что суффикс *-t*, *-tä* в качестве показателя множественности известен только в осетинском, ягнобском, согдийском языках, являющимися продолжателями древнесогдийского [23, 87]. В соответствии с А. И. Иванчиком суффикс множественного числа *-t* характерен для иранских языков северо-восточной группы (среди них он отмечает согдийский и осетинский), являясь их важнейшим диагностирующим признаком [12, 81]. Данный вопрос был исследован С. Р. Тохтасьевым, который установил, что в согдийском языке суффикс мн. числа *-t* является инновацией возникшей в период разрушения древней флексии. Более того ему удалось установить, что суффикс *-t* начал использоваться в этнонимах лишь в последнюю очередь вследствие нарастающей генерализации этого форманта [20, 82]. В целом Тохтасьев придерживается версии М. Фасмера считая, что если скифы и сарматы были иранцами, то суффикс *-t* в их этнонимах никак не может быть показателем мн. числа. В связи с этим, он даже приводит цитату Фасмера, о том, что “Методически допустимым является лишь объяснение скифских форм с помощью древнеиранского” [20, 78].

На основании всех вышеприведенных фактов становится ясно, что:

1. в подавляющем большинстве как современных, так и древне-иранских языков суффикс *-t*, *-tä* в качестве показателя мн. ч. отсутствует. В частности этот суффикс отсутствует в “Авесте” и в древнеперсидском, что является очень важным показателем.

2. Суффикс мн. ч. *-t* проникает в согдийский, осетинский и ягнобский языки в очень поздний период.

3. Результаты исследования Вс. Миллера позволяют прийти к выводу что источником этого проникновения являются языки алтайской семьи.

Проблема заимствования грамматических форм.

Таким образом многие сторонники иранского происхождения скифов сами приходят к выводу, что иранские народы заимствовали суффикс мн. числа *-t* у народов алтайской языковой семьи. Разумеется многие иранисты могут возразить против этого мнения, поскольку до недавнего времени в лингвистике существовало установившееся мнение о том, что в отличие от лексики, грамматика является достаточно стабильной частью языка очень стойкой к инородным заимствованиям. Однако, как показывают исследования последних лет грамматические формы также очень часто заимствуются. А. Маркантонио собрала достаточное количество свидетельств исследователей, указывающих, как на заимствования, так и на случайные совпадения грамматических форм в языках совершенно разных языковых семей [27, 14-ff]. Как мы можем судить по исследованию Я. Матраса в индоевропейских языках грамматические заимствования даже включают в себя наиболее консервативные грамматические формы, такие как склонения и спряжения слов (*inflectional morphology*), в том числе суффиксы множественного числа [29, 1-ff]. С. П. Гаррисон вообще приходит к выводу, что грамматические формы являются довольно слабым показателем генетической родственности языков. В этой связи он обращает особое внимание на ненадежность морфологической парадигмы лица и числа (*morphological person-number paradigms*) для определения общих корней языков [24, 223].

Суффикс мн. ч. *-t* в языках алтайской семьи.

Наше исследование вопроса происхождения суффикса мн. ч. *-t* показало, что он является традиционной чертой языков алтайской семьи. В частности Н. Поппе отмечает, что суффикс **-t*, являясь очень архаичным, широко распространен в языках алтайской семьи в качестве показателя множественности [30, 68-69]. С. А. Старостин, А. В. Дыбо и О. А. Мудрак установили следующие формы этого суффикса мн. ч. в языках алтайской семьи: прототюркское **-t*, монгольское **-d*, прототунгусо-маньчжурское **-ta*, корейское **-t -r*, японское **ta-ti*, протоалтайское **-t'V* (**-t* + гласное) [31, 184].

Следует также отметить, что помимо суффикса *-t* в языках алтайской семьи присутствуют суффиксы мн. числа *-d*, *-s*, *-z* [18, 12]. Г. И. Рамстедт и Б. Я. Владимирцов

отмечают, что, что в монгольских текстах суффиксы *-d u -s* являются образователями мн. числа [16, 549; 4, 61-62] В дополнение к этому Н. Поппе отмечает, что монгольский суффикс мн. числа *-d* в своей архаичной форме звучал как **-t*[30, 69].

Г. Дёрфер в результате анализа тюркского *tengiz/deniz*, приходит к выводу, что суффикс *-iz* может быть древнетюркским показателем мн. числа. Основанием для его вывода служит тюркское слово *teng* в значении ‘пруд, ручей, река’ приведенное в словаре Махмуда Кашгарлы. Г. Дёрфер считает, что добавление суффикса *-iz* к основе *teng* могло дать значение ‘Gebiet von (mehreren) Gewässer’ – ‘территория (многих) вод’ [22, 207].

Еще одним свидетельством того, что в тюркских языках *-iz* является формантом мн. числа является наличие этого суффикса в личных местоимениях мн. числа. К примеру для 1-го лица: слово *bän, -män* (‘я’) в ед. ч. трансформируется в *-biz, -miz* (‘мы’) во мн. ч. Для 2-го лица: слово *-sän* (‘ты’) в ед. ч. трансформируется в *-siz* (‘мы’) во мн. ч. [19, 43; 3, 57-60].

Следует также коснуться суффикса мн. ч. *-tar, -tär, -ter*. В большинстве современных тюркских языков используется суффикс мн. ч. *-lar, -lär*. Но в некоторых тюркских языках также используется суффикс мн. числа *-tar, [11, 145-147] (-tär, -ter)*. В азербайджанском литературном языке для обозначения этнонимов используется суффикс *lär, lar*, однако в разговорной речи, те этнонимы которые оканчиваются на согласные, вместо суффикса *-lär*, приобретают суффикс *-tär/-där*. Например *ingilis* – ‘англичанин’ во мн. числе трансформируется в *‘ingilistär’/‘ingilisdär’*.

Таким образом все вышеприведенные факты свидетельствуют о следующем. С одной стороны суффикс *-t*, в качестве показателя множественного числа, в иранских языках имеет ограниченное распространение, что прямо указывает на его заимствование (Это признают и сами иранисты). С другой стороны суффикс мн. ч. *-t* и его различные фонетические вариации, повсеместно распространены в языках алтайской семьи, в качестве форманта мн. числа. Все эти данные прямо свидетельствуют о происхождении этого суффикса из языков алтайской семьи.

В то же время мы не считаем, что суффикс *-t* был унифицированным суффиксом мн. ч. в языке собственно скифов. Если бы он действительно таковым являлся, то он должен был бы распространяться на названия всех племен царских скифов. В частности этот суффикс отсутствует в названиях двух из пяти мифических царско-скифских племен – *катиар* и *трасп* (результаты нашего исследования показали, что катиры были ремесленниками и земледельцами, а траспы жрецами) [5, 172-183; 7, 285-293].

Мы допускаем, что в этнонимах *авхат, паралат* и *сколот* окончанием является не суффикс *-t*, а компоненты *-hat, -at, -ot*. Об этом в частности свидетельствует суффикс *-ot* в этнониме *s-kol-ot*. Из работы Геродота нам достоверно известно, что этноним *сколот* имеет структуру *s+kol+ot*. На это указывает заявление Геродота о том, что *сколоты* называют себя так «в честь имени их царя *Колаксай*» [26, IV, 6]. Близость имен *Колаксай* и *Сколот* очевидна. В обоих словах корнем является *kol (κολ)* [5, 188-189, 125-127;].

Говоря об окончаниях *-hat, -at, -ot* в этнонимах *авхат, паралат* и *сколот* надо отметить, что в соответствии с Н. Поппе в древнетюркском было два самостоятельных суффикса множественного числа 1) *-t (-ut)*, 2) *ğut*, которые используются в древнетюркском в особых случаях [30, 68-69, 77]. Как мы можем судить по информации собранной Н. Поппе суффикс множественного числа *-t* в основном прослеживается в древнетюркском на примере слов объединенных семантикой воинов и высшего дворянства: *alpağut* – ‘смелые мужи’, *urungut* – ‘воины’, *bayağut* – ‘богатые мужи’, *türküüt* – ‘тюрки’, *tarqat* – ‘дворяне высшего ранга’, *tigit* – ‘принцы’ [30, 68-69]. Аналогичная картина наблюдается и у скифов когда из известных нам пяти мифических этнонимов в трех из них, (*авхат, паралат, сколот*) имеющих статус ‘воинов’ и ‘царей’, [5, 169-172; 7, 57-61] прослеживается суффикс множественного числа *-hat/-at/-ot*.

В завершении этой темы приведем тюрко-монгольские этнонимы оканчивающиеся на *-at/-ut/-üt*: *авагат, агамат, алат, алмат, алпат, аралат, байат, барат, будат, досмат, дурат, кераит, кимат, колмат, комат, конграт, ойрат, пантимат, тюркют, сагат, саргат, якут*. И этот перечень можно продолжить [см.: 5,148]. Следует отметить, что

суффикс *-t* в значении множественного числа присутствует и в угро-финских языках [30, 76].

Таким образом:

1. Суффикс множественного числа *-t* широко распространен во всех языках алтайской семьи.

2. В этнонимах царских скифов *авхат*, *паралат* и *сколот* окончанием является не суффикс *-t*, а компоненты *-hat*, *-at*, *-ot* используемые в языке царских скифов, как и в тюркских языках в случаях обозначения воинов и дворянства.

Наличие суффиксов *-t*, *-z*, *-θ (th)* в скифских этнонимах.

В большинстве обсуждаемых в данной работе этнонимов мы встречаем суффикс *-t*. Однако, в некоторых случаях в скифских этнонимах наблюдается суффикс *-z* и суффикс *-θ (th)*. Суффикс *-z* прослеживается в скифских этнонимах ашгуз-ай и ишкуз-ай записанных в ассирио-вавилонских источниках [10, 242-243]. В надписи из Исыкского кургана этот этноним записан в форме *küz* [8]. Тот же самый скифский этноним был записан в греческих источниках в форме *Σκόθαι (Skuth-ai)*. Следует отметить, что принятое в русской литературе слово “скиф” (английское *Scyth*) это искаженная версия греческого *Σκόθαι (Skuth-ai)* мн. ч., *Σκόθης (Skuth-es)* ед. ч. (25, 1-10; 6). То есть в греческом языке данный этноним имеет суффикс *-th*.

Данный суффикс мн. ч. записанный в ассирио-вавилонских источниках посредством фрикативного звука *-z*, а в греческих источниках посредством фрикативного *-th*, передает какой то, фрикативный звук скифского языка. Скорее всего это звук *-z*. В данном этнониме мы прослеживаем греческую букву theta – *θ (th)*. Это фрикативный звук который отличается от греческого смычного tau – *τ (t)*. Чем же следует объяснять появление в этом этнониме фрикативного звука *-th*, вместо смычного *-t*. Нам помогает пролить свет на этот вопрос исследование Г. И. Рамстедта, который отмечал, что в то время как, в монгольском, существительные оканчивающиеся на согласные имели суффикс множественного числа *-d (-t)*, существительные оканчивающиеся на гласные получали суффикс множественного числа *-s* [16, 549]. Об этой специфике монгольского языка также пишет и Б. Я. Владимирцов, однако он добавляет, что могут быть исключения из правила и иногда слова оканчивающиеся на гласные также могут оканчиваться на суффикс *-d (-t)* [4, 61-62]. Как бы то не было в монгольском языке существительные оканчивающиеся на гласные чаще получали суффикс множественного числа *-s*.

Основываясь на этих данных мы могли бы прийти к выводу о том, что все скифские этнонимы оканчивающиеся в греческих источниках на *-t* (в форме ед. ч.) имели в конце слова согласную, в то время как все те, которые оканчивались в греческих источниках на фрикативные звуки *-th* или *-z*, имели в конце слова (в форме ед. ч.) гласную. Однако как показывает вышеприведенное исследование Владимирцова (на примере монгольского языка) могли быть и исключения из правил [4, 61-62]. Соответственно мы признаем, что эти исключения из правил могли быть и в языке собственно скифов.

В завершение следует ответить, еще на один вопрос: были ли все степные народы (указанные в античных источниках) с суффиксом *-t* в этнониме представителями одного и того же этноса? Безусловно нет. Для решения данной проблемы можно обратиться к работе Г. Шрамма. На основании его исследования можно прийти к выводу, что многие народы чьи этнонимы оканчиваются суффиксом *-t*, в греческих источниках, могли и не быть собственно скифами. Но наличие этого суффикса в их этнонимах является свидетельством того, что информаторами греков сообщившими им об этих народах были собственно скифы [21, 114].

ЛИТЕРАТУРА

1. Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор. Москва–Ленинград: Из-во АН СССР, 1949.
2. Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия. В: Абаев и др. Основы иранского языкознания: древнеиранские языки. – Москва: Наука, 1979, 272-364.
3. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. Москва: Наука, 1981.

4. Владимирцов Б.Я. Об одном окончании множественного числа в монгольском языке. // Доклады АН СССР. 1926, Май-Июнь, 61-62.
5. Гасанов З. Царские скифы: этноязыковая идентификация «царских скифов» и древних огузов. New York: Liberty Publishing House, 2002.
6. Гасанов З.Г. Этноним «скиф/ашгуз» в древнегреческих и аккадских письменных источниках. В: Э.Е.Лебедев (ред.). Чувашская письменность: история и современность. Чебоксары: ЧГИГН, 2012, 100-109.
7. Гасанов З.Г. Социально-культурные ценности скифов: древних ашгузов/ишкузов/гузов. Астана: Тюркская академия, Prosper Print, 2013.
8. Гасанов З.Г. Иссыкская посвятельная надпись. // Эпиграфика Востока, Выпуск 31. Москва: Институт востоковедения РАН, 2015, 34-59.
9. Геродот. История. Пер. Стратановского, Г. А. Ленинград: Наука, 1972.
10. Дьяконов И.М. История Мидии: от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва–Ленинград: Из-во АН СССР, 1956.
11. Закиев М. З. Происхождение тюрков и татар. – Москва: 2003.
12. Иванчик А.И. К вопросу о скифском языке. // Вестник древней истории, 2009, № 2, 62-88.
13. Миллер Вс. Эпиграфические следы иранства на юге России. // Журнал министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1886, 232-283.
14. Миллер Вс. Осетинские этюды. (Ученые записки императорского Московского университета, отдел историко-филологический, вып. II). – Москва, Часть II, 1882.
15. Плиний Старший. Естественная история (пер. Н. В. Подземской). В: Гаркавец А. Н. Великая степь в античных и византийских источниках. Алматы: Баур, 2005, 1126-1132.
16. Рамstedt Г.И. Этимология имени ойрат. // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. Санкт-Петербург, 1909, т. XXXIV, 547-558.
17. Стефан Византийский. Этника или описание племен (пер. П. И. Прозорова). В: Гаркавец, А.Н. Великая степь в античных и византийских источниках. Алматы, 2005, 442-455.
18. Тенишев Э.Р. Алтайские языки. В: Тенишев, Э. Р. Языки мира: Тюркские языки. Бишкек, 1997, 7-16.
19. Тенишев Э.Р. Тюркоязычных письменных памятников языки. В: Тенишев, Э. Р. Языки мира: Тюркские языки. Бишкек, 1997, 35-46.
20. Тохтасьев С.Р. Проблема скифского языка в современной науке. В: Cojocar, V. (ed.) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea: from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest. Iasi: Trinitas, 2005, 59-108.
21. Шрамм Г. Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках. Москва: Eastern Communications, 1997.
22. Doerfer Gerhard. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. III. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1967.
23. Harmatta J. Studies in the history and language of the Sarmatians. (Acta Antiqua et Archaeologica). T. XIII. Szeged: 1970.
24. Harrison S.P. On the limits of the comparative method. In: Joseph, B. D. and Janda, R. D. The Handbook of Historical Linguistics. Oxford: Blackwell, 2003, 213-243.
25. Hasanov Zaur. “İskit” etnoniminin okunuşu. // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi. İstanbul: 2010. – Sayı 50, (2009 / 2), 1-10.
26. Herodotus. The Persian Wars. Trans. Goodley, A. D. (Loeb Classical Library). Books III-IV. Cambridge–London: Harvard University Press, 1921, 448.
27. Marcantonio Angela. Introduction. In: Marcantonio, Angela (ed.). The Indo-European Language Family: Questions about its Status. (Monograph Series, No 55). Washington, DC.: Journal of Indo-European Studies, 2009, 1/1-171.
28. Marquart J. Untersuchungen zur Geschichte von Eran. II. Leipzig: 1905.

29. Matras Yaron. Defining the Limits of Grammatical Borrowing. In: Marcantonio, Angela (ed.). The Indo-European Language Family: Questions about its Status. (Monograph Series, No 55). – Washington, DC.: Journal of Indo-European Studies, 2009, 11/1-1125.

30. Poppe N. Plural suffixes in the Altaic languages. // Ural-Altische Jahrbücher. 1952, 24, 65-83.

31. Starostin S.A., Dybo A.V., Mudrak O.A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill Academic Publishers, 2003.

32. Vasmer M. Iranisches aus Südrussland. In: Streiberg–Festgabe. Leipzig, 1924.

Hasanov Zaur

Plural suffixes in the ethnic names of the scythians and medieval Turko-mongolian peoples

Summary

Iranologists (V. Abaev and others) believe that the suffix *-t*, in the Scythian and Sarmatian ethnic names (Paralat, Avhat, Skolot, Sarmat, Scyth), is an indication of plurality and has Iranian origin. According to J. Harmatta for most researchers this method of formation of plural forms in the language of the Scythians is a decisive proof of kinship of the Scythian and Ossetian languages. However, this suffix does not exist in ancient Iranian languages and in modern Iranian languages it does not exist beyond the Ossetian and Yagnob languages. This fact clearly indicates that these two Iranian languages borrowed this suffix. At the same time, the suffix *-t* as an indicator of plurality exists in Old Turkic written sources and is also widely distributed in all the language groups of the Altaic family of languages – **-t + vowel*. According to N. Poppe, in Old Turkic there were two separate plural suffixes 1) *-t (-ut)*, 2) *ğut*, which were mainly used in words united by the semantics of warriors and noblemen. A similar situation is observed in the Scythian society, where in three (out of five) mythological Scythian ethnonyms (Avhat, Paralat, Skolot), which have the status of “warriors” and “kings”, we observe plural suffix *-hat/-at/-ot*. A series of Turko-Mongol ethnic names ending with the suffix *-at/-ut/-üt*, is cited in the paper.

Key words: Scythians, Turkic languages, Mongolian languages, Osetian language, plural suffixes, grammatical borrowings.

Cavanşir Məmmədzadə

Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsi

MÜASİR FARS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRK SÖZLƏRİNİN ROLU

Azərbaycan və irandilli xalqlar tarix boyu eyni regionda sıx qonşuluq şəraitində yaşamışlar. Onların əlaqələri qonşuluq münasibətləri ilə məhdudlaşmamış, tarixən bütün sahələrdə (məişət, ticarət, iqtisadi, siyasi) xalqlar arasında yaranmış münasibətlər zaman keçdikcə daha da genişlənərək möhkəmlənmişdir. Nəhayət, hər iki xalq islam dinini qəbul etdikdən sonra əlaqə və münasibətlər yeni zəmində bir-birinə daha da yaxınlaşmışdır. Xalqların tarixi əlaqəsi, müxtəlif səpkili münasibətlər Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqəsini də qaçılmaz etmişdir. Bu proseslər dillərdən birinin digərinə təsirinə, bir dildən o birisinə və ya əksinə sözlərin keçməsinə şərait yaratmışdır. İranın Təbriz, Ərdəbil, Biləsuvar, Astara, Urmiya, Qəzvin, Həmədan, Save, Zəncan və sair şəhərlərinin əhalisi ta qədimdən bugünə kimi hər iki dildə ünsiyyət saxlayır.

Fars dilinə Azərbaycan-türk sözləri qədim zamanlardan daxil olmuşdur. Tarixi əlaqə və münasibətlər bu prosesə güclü təkan vermişdir. Türk mənşəli sözlərin fars dilinə keçmə tarixi bəzəndə L.S. Peysikov yazır: “Çox güman ki, türk alınmaları fars dilinə islamdan öncə daxil olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə isə fars dilində olan türk alınmalarının sayı daim artmışdır [15, s.46].

Hətta Ə.Firdovsinin məşhur “Şahnamə” əsərində bir sıra türk mənşəli sözlərə (حيق “qışqırıq”, بوق “siqnal”, تگين “qəhrəman” və s.) və bir çox antroponimlərə rast gəlinir.

D.Rəhimova Azərbaycan dili ilə fars dilinin qarşılıqlı əlaqəsinin qədim tarixə malik olmasını linqvistik amillərlə əsaslandıraraq yazır: “Məlumdur ki, bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər dilin lüğət tərkibinin ən qədim laylarından birini təşkil edir və bunlar bir qayda olaraq başqa dildən alınmışdır. Bununla belə, əgər bir dildə bu qəbil sözlərdən ibarət alınmalara rast gəlinirsə, bu, söz vermiş və söz almış dillər arasındakı əlaqələrin, eləcə də söz verən dilin söz alan dilə təsirinin qədimliyindən xəbər verən linqvistik fakt kimi qiymətləndirilməlidir” [7, s.9].

Beləliklə, həm tarixi münasibətlər və həm də dildəki linqvistik amillər Azərbaycan dili ilə fars dili arasında əlaqələrin qədim tarixə malik olmasını sübut edir. Tarix boyu Azərbaycan dilindən fars dilinə ailə-qohumluq, məişət, mədəniyyət, sənətkarlıq, ticarət, hərbi, təbiət və digər sahələrlə bağlı olan çoxlu sayda müxtəlif məzmunlu sözlər keçmişdir:

آقا “ağa”, باجی “bacı”, يزنه “yeznə”, بيك “bəbək”, انگ “əng”, اجاق “ocaq”, آچار “açar”, اتو “ütü”, ارخالیق “arxalıq”, الك “ələk”, بشقاب “boşqab”, كيسه “kisə”, بېچه “boğça”, بزک “bəzək”, چماق “çomaq”, دلمه “dolma”, اوماج “umac”, قاشق “qaşiq”, دگمه “düymə”, تشک “döşək”, قاطر “qaz”, ايلخى “ilxi”, ازگيل “əzgil”, اوزون بورون “uzun burun”, اردک “ördək”, قير قولى “qırqovul”, قيرقى “qırğı” və s.

Fars dilində məişətlə əlaqədar olan Azərbaycan-türk sözləri xüsusilə çoxluq təşkil edir. Azərbaycan-türk alınmaları fars dilinə vasitəsiz yolla, şifahi nitq vasitəsilə keçmişdir. Şifahi nitq vasitəsilə keçən sözlər alan dilin strukturuna daha tez uyğunlaşaraq, dildə uzunmüddətli möhkəmlənir. Məhz Azərbaycan dili də şifahi nitq vasitəsilə fars dilinə güclü təsir etmişdir. Bunun nişanəsi kimi Azərbaycan dilinə məxsus bir sıra fonetik və qrammatik ünsürlər fars dilinə keçmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilində ahəng qanunu olduğu halda fars dilinə belə qanun yoxdur. Lakin Azərbaycan sözlərinin böyük yer aldığı fars danışiq dilində bu qanunun izlərini müşahidə etmək olar. Məsələn, بهار [bəhar] (ədəbi dildə) - [bahar] (danışıq dilində), نهار [nəhar] (ədəbi dildə) - [nahar] (danışıq dilində), چهار [çəhar] (ədəbi dildə) - [çahar] (danışıq dilində) və s. Hətta “nahar” sözünün fars ədəbi dilində həm نهار, həm də ناهار kimi orfoqrafik formaları işlənir.

Müasir fars dilində “kobud söz demək”, “söymək”, “hədələmək” mənalarını bildirən الدرمد کردن [oldorəmboldorəm kərdən] mürəkkəb feli işlənir. Bütövlükdə bu cümlə Azərbaycan ədəbi dilində “mən səni öldürərəm və sənə həddimi (gücümü) bildirərəm” kimi, danışıqda isə “öldürərəm bildirərəm” şəklində işlənir. Azərbaycan dilindəki bu sintaktik vahid fars dilində “hədə”, “qorxu” mənəli bir leksik vahid kimi qavranılmış; bu dildə [ö] və [ü] saitləri olmadığı üçün [oldorəm boldorəm] şəklini almışdır [7, s.11]. Göründüyü kimi Azərbaycan dilindəki bütöv bir sintaktik vahid (iki xəbərdən ibarət söz) fars dilində bir leksik vahid kimi işlənir.

Fars dilinin müxtəlif dialektlərində, xüsusilə də Azərbaycanla qonşuluqda yerləşən şəhərlərin şivələrində Azərbaycan-türk sözləri çoxluq təşkil edir. Fars ədəbi dili ilə müqayisədə müasir fars dilinin dialektlərində işlənən türk mənşəli sözlərinin miqdarı yüksəkdir. Vasitəsiz yol və şifahi nitq Azərbaycan-türk sözlərinin fars dialektlərinə asanlıqla keçməsinə münbit zəmin yaratmışdır. Bu barədə H.Zərinəzadə yazırdı: “Bu dialektlər fars dilinin qədim sözlərini müasir dövrə qədər saxladığı kimi, Azərbaycan dilindən alınmış qədim sözləri də mühafizə etmişdir” [11, s.53]. N.Z.Hatəminin “Tehran dialekti” əsərində belə sözlərin sayı təxminən 150-yə çatır. Halbuki bunlar Tehran dialektində işlənən Azərbaycan sözlərinin ancaq bir hissəsini təşkil edir. Elə Azərbaycan-türk sözləri vardır ki, onlara fars ədəbi dilində təsadüf olunmur. Məsələn, Həmədan rayonunda yaşayan farslar fars dilində “kök” mənəsində işlənən “çağ” əvəzinə “kok” sözünü işlədirlər [11, s.268]. Yalnız bu qisim sözlərə fars danışiq dilində və dialektlərdə rast gəlinir. Məsələn, دشلمه “alver”, آتش دگش “qəndi çaya salıb içmə”, سالمه “əl işi ilə hazırlanan don”, سگمه “dişləmə çay” (fars danışiq dilində); تپه “təpik” (Behdinin dialektində), دلو “dəli” (Gərinqan dialektində) və s. bu qəbildən olan Azərbaycan-türk sözlərinə rast gəlinir ki, bunlar fars ədəbi dilində işlənmişdir. Bu Azərbaycan - türk sözlərinin yaranma əsasını təşkil edən leksemlər məhz alınmaların tərkibində çox qədim mənəsini saxlamış feil kökləridir. Misal olaraq, سگمه [sokme]-sökmək, سالمه [salme]-salmaq, تپه [təpe]-təpmək və s. Bir sıra Azərbaycan-türk sözlərinin fars ədəbi dilində deyil, yalnız dialekt və şivələrdə işlənməsi fikrini təsdiqləyən yazıçı S.M.Camalzadə yazırdı

ki, bu sözlərin çoxunun özünəməxsus elə sabit və aydın mənası vardır ki, fars ədəbi dilində onun hər hansı bir sinonimini tapmaq olmur [7, s.12].

Siyasi hakimiyyətin azərbaycanlıların əlində toplandığı Səfəvilər dövründə qabaqkı dövrlərlə müqayisədə fars dilinə daha çox Azərbaycan-türk sözləri keçməyə başladı. H.Zərinəzadə fars dilində dövrlər üzrə Azərbaycan sözlərinin artım sürətini göstərərək yazır: “Belə ki, Səfəvilər dövründə qabaqkı dövrlərə nisbətən, müasir dövrümüzdə isə Səfəvilər dövrünə nisbətən fars dilində daha çox azərbaycanca sözlərə rast gəlirik” [11, s.41]. Artıq Səfəvilər dövründə fars dilinə keçən Azərbaycan-türk sözlərinin sərhədi yalnız fars danışıq dili və dialektləri ilə məhdudlaşmırdı. Getdikcə dilimizin sözləri fars ədəbi dilinə nüfuz etməyə başlayır, orada məhsuldarlıq kəsb edir və ən başlıcası isə bir qismi dilin lüğət fondunun aktiv hissəsinə keçərək, ümumişləklilik qazanırdı.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş yüzlərlə sözün qarşılığı bu dildə ya yoxmuş, ya da müəyyən səbəblər üzündən sıradan çıxmışdır. Buna يورتمه - “yortma”, چخماق - “çaxmaq”, سانچاق - “sancaq”, قیچی - “qayçı” və sair sözləri misal göstərmək olar. Bu qəbildən olan leksik vahidlərin qarşılıqları farsca olmasa da, digər dillərdən (xüsusilə, ərəb dilindən) alınma sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, fars dilində قیچی - “qayçı” sözünə sinonim kimi مقرأض (meğraz) işlənir.

Azərbaycan-türk sözlərinin bir çoxu fars dilinin daxili inkişaf qanunları əsasında öz forma və mənalarını dəyişmişlər. Hətta alınmaların bəzisi yeni zəmində forma və mənaca çox kəskin şəkildə dəyişikliyə uğramışdır. Sözlərin ifrat sürətdə dəyişikliyə uğraması onların ilkin etimologiyasından uzaqlaşmasına və tamamilə farslaşmasına səbəb olmuşdur. Fars dili şəraitində Azərbaycan-türk sözlərinin dəyişən forma və mənası, şərti olaraq “özgə zəmində inkişaf edən forma və məna” adlanır. Fars dilində işlənən bəzi Azərbaycan-türk alınmaları formaca dəyişməklə bərabər yeni məna da kəsb etmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki qədim “yataq” və “burğu” sözləri fars dilində يەدەك (yədək) və بوق (buğ) formalarına düşməklə yanaşı mənaca da dəyişmişlər. Bəzi alınma sözlər isə özlərinin qədim forma və mənalarını qoruyub saxlamışlar. Məsələn, يەلکەن (yelkən), يەلپیک (yelpik) və s.

Azərbaycan-türk sözlərinin bir qismi fars dili zəminində öz leksik qabıqlarını da bu və ya digər dərəcədə dəyişmişlər. Bir qrup sözlərin leksik qabığı tamamilə dəyişmiş, bir qrupu məcazi məna kəsb etmiş, bir qisminin mənası genişlənmiş və ya ümumiləşmiş, eyni zamanda məhdudlaşmış və yaxud da konkretləşmişdir. Fars dilində məfhumun aradan çıxması ilə onu ifadə edən alınma söz də arxaıqlaşmışdır. Məsələn, ديلمەج “dilmac”, دوستاق “dustaq”, ایلچی “elçi”, اشیک “eşik ağası” və s. Bu sırada fars dilinə daxil olmuş məişətə və hərbi sahəyə aid olan alınmalar çoxluq təşkil edir. Hətta bəzi hərbi sursat və vasitələr zamanın ötüşü ilə əlaqədar köhnə və ya sıradan çıxsada, onları ifadə edən terminlər həmin məfhumlarla birlikdə məhv olmamışdır. Sadəcə olaraq, bu qəbildən olan adlar yeni məna kəsb etmişdir. Məsələn, بولوک (boluk) sözü əvvəllər “hərbi hissə” mənasında işləndiyi halda, müasir fars dilində “rayon”, آذوقه (azuğə) əvvəllər “hərbi ərzaq” mənasında, müasir dövrdə isə yalnız “ərzaq”, “azuqə” mənasında işlənir.

1920-1930-cu illərdə İranda purizm cərəyanının fəaliyyəti nəticəsində, eyni zamanda Rza şahın xüsusi fərmanı ilə türk mənşəli hərbi terminləri fars sözləri ilə əvəzləndi. Misal olaraq, ساخلو (türk sözü) - پادگان (fars sözü) - “qarnizon”, قشون (türk sözü) - ارتش (fars sözü) - “ordu”, قراول (türk sözü) - نگرهبان (fars sözü) - “gözetçi”. Məsələn, türk mənşəli قور (ğur) sözü ərəb alınması (əsləhe) “silah” ilə əvəz olundu. Hərbi sahənin inkişafı və getdikcə təkmilləşməsi ilə əlaqədar olaraq bir sıra sözlər tamamilə arxaıqlaşaraq sıradan çıxdı. Məsələn, تپوز - “toppuz”, يوزباشی - “yüzbaşı” və s.

Bundan əlavə, bir sıra Azərbaycan-türk sözləri fars dilində öz “daxili formalarını” da itirdilər. Məsələn, قزلباش و اتالیق sözləri Azərbaycan dilində öz “daxili forma”larını saxladıkları halda, təzə zəmində bunu əldən vermişlər. Çünki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bu qəbildən olan leksiksemlər özgə dildə tərkib hissələrinə ayrılı bilmirlər. “Daxili formasını” itirmiş alınma sözlər alan dildə sadə sözlər kimi işlənir.

Azərbaycan-türk sözlərinin böyük əksəriyyəti qanunauyğun şəkildə fars dilində “xarici forması”nı (fonetik tərkibi) də dəyişmişdir. Həm Azərbaycan, həm də fars dili genealogi və tipoloji baxımdan bir-birindən fərqlənir. Hər iki dil ayrılıqda özünəməxsus fonetik sistemə, fonetik qayda-

qanunlara, eləcə də fonetik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin fonetik sistemində xas olan bir sıra xüsusiyyətlər fars dilində yoxdur və ya əksinə. Məsələn, Azərbaycan dilində əsas qanunlardan olan ahəng qanunu fars dilində yoxdur. Azərbaycan dilində isə fars dilindən fərqli olaraq, hecanın əvvəlində və ortasında uzun saitlər, demək olar ki, işlənir; halbuki fars dilində uzun saitlər çox geniş surətdə yayılmışdır. Azərbaycan-türk sözlərinin tərkibində fars dilinin fonetik sistemində “yad olan” hər hansı bir element onun fonetik qayda-qanunlarına uyğun şəkildə cilalanır. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində 9 sait (a, o, u, ı, ə, ü, ö, i, e), fars dilində isə 6 sait səs (a, o, u, e, ə, i) vardır. Azərbaycan dilindəki [ı], [ü], [ö] saitləri fars dilində mövcud deyildir.

Fars dilində işlənən Azərbaycan-türk alınmalarında aşağıdakı fonetik dəyişikliklər müşahidə olunur:

1. Azərbaycan dilində olan [ü] saiti fars dilində [u] və ya [o] saitləri ilə əvəzlənir:

a) Azərbaycan dilində sözün son hecasında adi kəmiyyətdə tələffüz olunan [ü] fars dilində [u] saiti ilə əvəz olunur. Məsələn, süpür-sopur, tütün-tutun və s.

b) Azərbaycan dilində əsasən sözün ilk və ya orta hecasında qısa tələffüz olunan [ü] saiti fars dilində [o] ilə əvəzlənir. Məsələn, tufəng-tofəng, sürmə-sormə, tümən-tumən və s.

2. Azərbaycan dilində olan [ı] saiti fars dilində [e], [i], [ö] və [u] kimi tələffüz olunur:

a) Azərbaycan dilində sözün son hecasında işlənən və adi kəmiyyətdə tələffüz olunan [ı] saiti fars dilində [u] və ya [i] səsləri ilə əvəz edilir. Məsələn, qırğı- qerği, qapı- ğapı və s.

b) Azərbaycan dilində sözün ortasında işlənən və qısa tələffüz edilən [ı] saiti fars dilində [e], [o], bəzən isə [i] saitləri əvəz olunur. Məsələn, qızıl-ğezel, çadır-çador, qatır-ğater, çarıq-çaroğ, dayı-dayı və s.

3. Azərbaycan dilində olan [ö] saiti fars dilində, əsasən [o] səsi ilə əvəzlənir. Məsələn, ördək-ordək, bölük-boluk və s. Bu fonetik dəyişiklik barədə H.Zərinəzadədən fərqli olaraq, prof. R.Sultanov yazır: “Azərbaycanca “ö” saiti ilə tələffüz edilən sözlər alınma və doğmalığından asılı olmayaraq ya qalınlaşaraq “o” ilə və ya həm qalınlaşaraq, həm də uzanaraq “u” ilə əvəz edilir. Məsələn, ördək-ordək, köç-kuç” [9, s.11].

Qeyd edək ki, “ö” səsi fars ədəbi dilində yoxdur; lakin Azərbaycan dilinin təsiri nəticəsində fars dilinin Azərbaycana yaxın dialektlərində və İran dilləri qrupuna daxil olan talış və tat dillərində bu saitin işlənməsi hallarına rast gəlinir [11, s.90]. Həm Azərbaycan, həm də fars dilində heca vurğusu sözlərin son hecası üzərinə düşür. Bir qayda olaraq, fars dilində [a], [i] və [u] saitləri uzun, [e], [ə], [o] saitləri isə qısa tələffüz edilir. Fars dilində ahəng qanunu olmadığından bu dilə keçən Azərbaycan-türk sözlərində ahəng qanunu, başqa sözlə desək, həm saitlərin və samitlərin, həm də samitlərlə saitlərin uyuşması əsasən pozulur.

Fars dilindəki Azərbaycan-türk sözlərinin fonetik tərkibinin dəyişməsinə fonetik hadisələr (proteza, eliziya, metateza, assimilyasiya) də təsir göstərir. Fars dilində xüsusilə proteza hadisəsi geniş surətdə yayılmışdır. Başqa dillərdən alınmış sözlərdə həmin fonetik hadisəni tez-tez müşahidə etmək olur. Fars dilində həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda səs artımı hadisəsinə rast gəlmək olar. Məsələn, تفنگ (tofəng) leksik vahidinə əvvəlki şəkildən (tufək) fərqli olaraq, sözün ortasına ن (nun) samiti artırılmışdır. Alınma sözlərin istər mənə və forma, istərsə də fonetik cəhətdən dəyişməsi fars dilinin ümumi daxili inkişaf qanunlarına uyğun şəkildə baş verir.

Fars dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində Azərbaycan-türk mənşəli sözlərlə yanaşı, qrammatik ünsürlər də fəal iştirak edir. Azərbaycan dilindən fars dilinə isim, sifət kateqoriyasına (چلاق - çolaq, شلتاق - şıltaq və s.), say kateqoriyasına (بش - beş, تقوز - doqquz, تومان - on min), zərf kateqoriyasına (سلانه - sallana, يواش - yavaş-yavaş) mənsub leksik vahidlər daxil olmuşdur. Hətta fars dilində kök hissəsi (mürəkkəb fellərdə isə ismi hissəsi) Azərbaycan-türk mənşəli sözlərdən ibarət fellərə də rast gəlinir. Məsələn, كوچیدن - [kuçidən] - köçmək, چاپیدن - [çapidən] - talamaq, اطراق کردن - [otraq kərdən] - bir yerdə məskunlaşmaq və s. Bundan əlavə, türk mənşəli şəkilçilər morfeim kimi fars dilinin söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir. Məsələn, Azərbaycan sözləri ilə birlikdə fars dilinə keçmiş چی (çi) şəkilçisindən yeni mənalı sözlərin düzəldilməsində geniş şəkildə istifadə olunur. Bu şəkilçi təkcə Azərbaycan-türk mənşəli sözlərə və iranizmlərə deyil, eləcə də fars dilində işlənən digər alınmalara da qoşularaq, peşə, sənət məzmunlu düzəltmə isimlər yaradır. Məsələn: توپچی - topçu, قاچاقچی - qaçaqçı, گمرکچی - gömrükçü və s.

(Azərbaycan-türk sözlərinə); شكارچی - ovçu, چرخچی - çarxçı və s. (fars sözlərinə); تماشاچی - tamaşaçı, مطبعی - mətbəəçi, خیرچی - xəbərçi (ərəb sözlərinə); كالخوزچی - kalxozçu, درشکه چی - faytonçu (rus sözlərinə), تلفنچی - telefonçu, سینماچی - film göstərən, پوستچی - poçtalyon (Avropa mənşəli sözlərə) və s. əlavə olunur.

Bundan başqa Azərbaycan-türk mənşəli - ca² şəkilçisi (کتابچه - kitabça - dəftərçə və s.), - laq (laq) şəkilçisi (سنگلاخ - daşlıq, رودلاخ - çaylıq və s.), arxaikləşmiş - taş (شهرتاش - yerli, خاجه تاش - ağa), - başı (جارجی باشی - carçıbaşı, تاجر باشی - tacirbaşı və s.) şəkilçiləri fars dilinə keçmişdir. Qeyd edək ki, -çi, - başı və - begi şəkilçiləri ünsürləri iranizmlərlə bərabər digər alınmalara da qo^oulur.

Nəticə olaraq, qeyd edə bilirik ki, fars dilinə Azərbaycan-türk sözləri Səfəvilər dövründən çox-çox əvvəl qədim zamanlardan başlayaraq keçmişdir. Səfəvilər dövründə iki dilin qarşılıqlı əlaqələri gücləndiyindən fars dilinə Azərbaycan-türk sözlərinin daxil olması geniş xarakter almışdır. Fars dilində işlənən Azərbaycan-türk alınmalarının miqdarı tarix boyunca artmışdır. H.Zərinəzadə bu barədə yazır: “Səfəvilər dövründə fars dilində işlənmiş azərbaycanca sözlər bu dövrdən əvvəlkilərə nisbətən, müasir fars dilində isə Səfəvilər dövrünə nisbətən artıqdır” [11, s.419]. Müəllif “Fars dilində Azərbaycan sözləri” əsərində qeyd etdiyi 600 sözdən, təxminən 275-nin Səfəvilər dövründə fars dilinə keçdiyini göstərir [11, s.67]. Səfəvilər dövründə fars dilinə keçmiş Azərbaycan-türk sözlərinin bəzisi arxaikləşsə də, böyük əksəriyyəti müasir fars dilində aktiv dairədə işlənməkdədir. Eləcə də, Səfəvilər dövründə fars ədəbi dilinə keçən, sonralar isə müəyyən səbəblər üzündən sıradan çıxmış Azərbaycan-türk sözlərinin böyük əksəriyyəti müasir fars dilinin dialektlərində işlənməkdədir. M.Adəmiyyət müasir fars dilində 294 türk-monqol alınmasının işləndiyini qeyd edir [15, s.49]. Müasir fars dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli alınma sözlər sayına görə ərəb və Avropa mənşəli alınmalardan sonra üçüncü yerdə durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 191 s.
2. Hatəmi N.Z. Müasir fars dilinin fonetikasi haqqında bəzi qeydlər // ADU-nun “Elmi əsərləri”, №11, Bakı, 1955.
3. Hatəmi N.Z. Fars danışıq dili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris Pedaqoji ƏDƏBİYYATI Nəşriyyatı, 1965, 318 s.
4. Hatəmi N.Z. Fars dilinin lüğət tərkibində əmələ gələn bəzi fonetik dəyişikliklər haqqında // ADU-nun “Elmi əsərləri”, № 1, Bakı, 1968.
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
6. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı: 1958.
7. Rəhimova D. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. Bakı: 1998.
8. Rüstəmov T. Fars və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı-müqayisəli qrammatikası. Bakı: Adiloğlu, 2010, 341s.
9. Sultanov R. Fars dili tədrisinin metodikası. Bakı: ADU nəşri, 1973, 108 s.
10. Zərinəzadə H.H. Füzuli dilində fonetik bağlanma məsələsinə dair // Şərqşünaslıq İnstitutunun “Elmi əsərləri”, №1, Bakı, 1959.
11. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1962, 435 s.
12. Белгородский Н. А. Современная персидская лексика. М-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1936, 112 с.
13. Джахангиров Т.И. Словообразующие синоморфемы в персидском языке. Баку: Нурлан, 2009, 143 с.
14. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. Москва: Издательство

Московского университета, 1973, 196 с.

15. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. Москва: Издательство

Московского университета, 1975, 206 с.

16. Хатеми Н.З. Лексика персидского языка и пути ее обогащения (автореф. докторской диссертации). Баку: Типография им. 26-ти бакинских комиссаров, 1968, 117 с.

17..ص ۳۱۲، ۱۳۷۰، چاپ صنوبر، شریعت م. آیین نگارش. چاپ صنوبر، ۱۳۷۰، ص ۳۱۲..

18..ص ۱۲۶۲، ۱۳۷۷، کلمه، صدری افشار غلامحسین، حکمی نسرين، حکمی نسترن. فرهنگ جیبی فارسی امروز تهران: کلمه، ۱۳۷۷، ص ۱۲۶۲..

J. N. Mammadzada

Role of Azerbaijani-Turkish words in the enrichment of vocabulary of modern Persian language

Azerbaijani-Turkish words started to enter Persian language since ancient times. Historical ties and relations gave stimulation to this process. Throughout history many different words related to the fields of family-relationship, household, culture, art, trade, military, nature and other sectors were translated from Azerbaijani language into Persian language.

Azerbaijani-Turkish obtained words were translated into Persian language through verbal speech. Azerbaijani language also influenced to Persian language through verbal speech. As sign of this, several phonetic and grammatical elements belong to Azerbaijani language passed to Persian language. Azerbaijani-Turkish words dominate in dialect of Persian language. This is mainly observed largely in the dialects which are neighbor of Azerbaijan. Azerbaijani-Turkish words dominate in modern Persian language more than Persian literary language. Turkish obtaining words in the vocabulary of modern Persian language are in the third place due to its number after Arabian and European obtaining words.

Key words: stock of vocabulary, Azerbaijan-turkish words, phonetic exchanging, grammatical units, word building process.

Elçin İbrahimov, doktorant

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, elmi işçi

TÜRKDİLLİ XALQLAR ARASINDA ƏLİFBA BİRLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ KONTEKSTİNDƏ ƏLİFBA MÜCADİLƏSİ (Türkiyədə əlifba islahatları)

Türk yazı tarixində türklər, təsiri altına düşdükləri bəzi xalqların əlifbalarını qəbul etmiş və əlifba dəyişikliyi haqqında heç də tədbirli olmamışdılar. (1;161-165) Məhz bu səbəbdən tarixdən bugünə qədər türklər yazı sistemində on iki (bəzi dilçilərə görə on səkkiz) fərqli əlifbadan istifadə etmişdir. (2, 2)

Türklər, müsəlmançılığı qəbul edəndən sonra ərəb əlifbasını min ildən daha çox müddətdə istifadə etmişdilər. Ümumiyyətlə türk dünyasında əlifba islahatları XIX əsrin ortalarında başlamışdı. (3,223)

Bu cərəyan demək olar ki, bütün Türkdilli xalqların yaşadığı coğrafiyanı əhatə edirdi. Tarixi sənədlərdən də məlum olduğu kimi, bütün türk dünyasında və həmçinin Azərbaycanda bu işi başlayan və əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı ilk təşəbbüs Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) tərəfindən göstərilmişdir. (4, 39)

Ərəb əlifbasının türk dilindəki bəzi səsləri qarşılıqda kifayət etməməsi ilə başlayan ilk müzakirələri 1850-ci illərdə Ahmet Cevdet Paşa ilə Munif Paşa kimi başlatmışdılar. (5, 23)

Munif Paşa (daha sonra maarif naziri oldu) ərəb əlifbası ilə fikirlərini açıq şəkildə ifadə edərək ərəb hərflərinin islah edilməyini, yazılış və oxunuşunu asanlaşdırmaq üçün hərflərin ayrı

yazılmasına ehtiyac olduğunu söyləmişdi. Avropalıların yazılarının oxunmasında və yazılışında hər hansı bir çətinlik çəkmədikləri üçün 6-7 yaşındakı uşaqların oxuyub-yazmağı öyrəndiklərini və qadın, kişi ümumiyyətlə cəmiyyətin hər təbəqəsindən olan insanlar tərəfindən çox asanlıqla öyrənəcəyini ifadə etmişdir. (6, 17-18)

Burda ortaya atılan fikirləri nəzərə alan bəzi dilçilər, hərflər haqqında islahat hərəkatının başlanğıcı olaraq bu nitqi qəbul edirlər. (3, 224)

XIX əsrin sonlarında bu müzakirələrə Namiq Kamal da qoşulmuşdur. Bundan sonrakı mərhələdə dövrün digər ziyalıları da dil və əlifba müzakirələrində iştirak etmişdilər. Bu ziyalılarından Ali Suavivə Şəmsəddin Sami açıq şəkildə ərəb əlifbasının islah edilməyini söyləyirdilər. (7, 11)

Ərəb əlifbasının islah edilməsi və bu müzakirələrdə qızğın iştirak edən Ziya Göyalp da Ərəb əlifbasından Latın əlifbasına keçməyi müdafiə etmişdir. Göyalp ərəb yazısı ilə osmanlı türkcəsinin uyğunsuzluğundan bəhs etmiş və ərəb yazısının (əlifbasının) türkcəyə uyğun olmadığı fikrini açıq şəkildə ifadə etmişdir. (1, 178-180)

Osmanlı dövlətində dil və yazı üzərindən həyata keçirilən bu müzakirələr xüsusilə II Məşrutə illərində albanların latın hərflərini qəbul etməyi ilə daha da geniş vüsət almışdır. (8, 273-303)

Osmanlı dövlətində ərəb əlifbasının islah edilməsi ilə bağlı başlayan hərəkatda Ziya Göy Alpın açıq və kəskin fikirləri digər ziyalılarından fərqlənirdi.

İstər Türkiyədə, istərsə də bütün türk dünyasında və türkdilli xalqların mədəni həyatında böyük rol oynayacaq əlifba islahatının tarixi və o dövrdə baş verən prosesləri geniş şəkildə qeyd etmək istərdim. Tarixin hər dövründə türk dünyasındakı proseslərdə yaxından iştirak edən Türkiyə təbi ki əlifba hərəkatından da yaxından iştirak etdi. Ancaq əfuslar olsun ki, bütün türkdilli xalqlar bu hərəkata qoşula bilmədi və bu hərəkatın nəticəsində əlifbasını dəyişən türkdilli xalqlar onu axıra kimi qoruyub saxlaya bilmədi. Əgər həmin dövrdə qəbul edilən latın əlifba daha sonrakı dövrdə kiril əlifbası ilə əvəz edilməsəydi bu gün biz bu çətinliklər qarşısında qalmaqazdıq. Bu gün ortaq ünsiyyət dilinə gedən yolda bəlkə də ən böyük problemlərdən biri olan əlifba məsələsinin də dərin kökləri məhz həmin dövrlə əlaqəlidir.

Osmanlı dövlətində latınlaşma hərəkatının əsas ideya daşıyıcıları hərbiçi Ömər bəy və Tahir bəy adında iki əsgər olmuşdur. (9, 113)

İlk dəfə bu fikri 1868-ci ildə ortaya atmaqla qalmaqazı müdafiə edən bu iki Osmanlı əsgərini Namiq Kamal şiddətlə tənqid etmişdir. Tənzimat və Məşrutə illərində, əlifba dəyişdirmə ideyaları sanki qorxulu və təhlükəli bir fikir kimi ortaya atılmışdır və məhz bunun üçün əlifbanın islah edilməsi prosesi uzun müddət həyata keçirilməmişdir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq həmin dövrdə get-gedə əlifbanın islah edilməsinin tərəfdarları artırdı. Artıq hərəkat elə geniş vüsət almışdır ki, indi bu ideyaları müdafiə edənlər arasında nəinki həmin dövrün ziyalıları hətta dövlət səviyyəsində dəstək verilməyə başlanmışdır. Sultan II Əbdülhəmid də əlifbanın islah edilməsinin tərəfdarı idi. Əbdülhəmid: *“Xalqımızın oxumaq, yazmaq səviyyəsinin aşağı olması çox təbiidir çünki hal-hazırkı ilə oxumaq və yazmaq çox çətinidir. Ərəb əlifbasını sadələşdirməklə və ya latın əlifbasını qəbul etməklə biz bu işi asanlaşdırma bilərik.”* (10, 177-178)

Bəzi tədqiqatçılar Tənzimat ilə Cümhuriyyət arasındakı dövrdə latın əlifbasını istəyənlər arasında iki meyillənmə olduğu qənaətinə gəlmişlər. Çox vaxt iç-içə keçən bu meyillənmələrdən biri, ərəb əlifbasını müdafiə edənlərlə eyni ideologiyaya qulluq edirdi. (11, 29)

Ərəb yazısına türk milliliyinə zidd olduğu üçün qarşı çıxmışdılar. Eyni zamanda İslamın və ümumilikdə dinin bu milli kimliyi boğduğu və beləliklə inkişafın qarşısının alınması düşüncələri də formalaşmışdı. Bu ideologiyanın tərəfdarları bütün qarşıqlılıqlara və çatışmazlıqlara səbəb kimi ərəb əlifbasının göstərirdilər və latın əlifbasının qəbul edilməsi isə bütün problemlərin həlli kimi qiymətləndirilirdi. Digər tərəfdə olanlar isə milliliyi və milli dəyərləri başqa cürə qəbul edirdilər. Cümhuriyyət tarixi boyunca gördüyümüz bu qütbləşmədə şərqli meyillənməni təmsil edənlərə görə əsas qərbin latın əlifbası qəbul ediləcəyi təqdirdə milli kimlik və dəyərlər əldən gedəcəkdi. Həmçinin ərəb əlifbasını müdafiə edənlər, latın əlifbasının qəbul ediləcəyi təqdirdə qədim Osmanlı tarixi və İslam dünyası ilə əlaqələrin kəsilməyini düşünür, bundan bərk narahat olurdular. Beləliklə

iki tərəf də əlifbaya demək olar ki, sirli bir məna verir, istənilən halda bu qrupların ikisindən birinin qalib gələcəyi halda bir çox əsaslı dəyişikliklə olacağını gözləyirdilər. (12, 376)

Bu dəyişikliklərin bir an əvvəl həyata keçirilməyini istəyənlərin sırasında olan bir başqası da Cəlal Nuri idi. “Ərəb əlifbasının Türkcənin ruhuna uyğun olmadığını və dünyəvi bir yazı olan Latın əlifbasının qəbul edilməyinə ehtiyac” olduğunu dilə gətirən Cəlal Nuri, 1912-ci ilə *“Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye Mukadderat-ı Tarihi-ye”* adlı əsərində, rumunların Slavyan hərflərini, almanların Qotik hərflərini buraxaraq latın əlifbasını qəbul etməklərindən danışaraq Maarif Nəzarətinə bir təklif irəli sürdü. “Latın hərfləri ilə təhsil və tədris metodu bir vilayətdə bir illik təcrübə məqsədilə tədris edilsin. Əgər bir ilin axırında xalq bu yazını asanlıqla qəbul edə bilməsə və bu dildə təhsilin asanlığını görməsə əlifba qəbul edilməsin.” (13, 61)

Eyni il ərzində Almaniyada yaşayan türk tələbələri *“Yeni hərflər birliyi”* adlı bir dərnək quraraq bütün Türkiyədə latın hərflərinin qəbul olunmağı fikrini irəli sürüblər və *“Yeni yazı”* adında bir də jurnal çıxarırdılar. (12, 377)

1925-ci ildə İsmail Şükrü, *“Asrı Türk Harfleri Hakkında”* adlı əsərində çağdaş Türk hərflərinin yalnızca latın əlifbası ola biləcəyini söyləyirdi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji qurultayın ardından türk maarif problemlərini araşdırmaq məqsədilə Türkiyəyə dəvət edilən Dr. Kühne yazı haqqında *“Macar və Fin dillərində olduğu kimi latın əlifbasının qəbul edilməsi qərb mədəniyyətinə qoşulmağı asanlaşdırır bilər”* fikirlərini ifadə etmişdir. Eyni il içərisində *“Akşam”* qəzetinin apardığı bir sorğuda iştirak edən 16 nəfərdən üçü (Abdullah Cevdet, Mustafa Hamid və Refet Avni) Latın əlifbasının qəbul edilməyə qarşı münasibətlərinin müsbət olduğunu söyləmişdilər. (14, 10-12)

Aparılan bu sorğu nəticəsində mətbuatda da fikir ayrılıqları yarandı. Ahmet Cevdetin rəhbərliyi altındakı *“İkdam”* qəzeti ilə *“Yeni Kafkasya”* və *“Hayat”* jurnalları ərəb əlifbası tərəfdarları, Yunus Nadi rəhbərliyindəki *“Cumhuriyet”* qəzeti və *“Milliyet”* qəzetlər isə latın əlifbasının qəbul edilməyinin tərəfdarları idi. (15, 11)

Cəlal Nuri İleri 1926-cı ildə nəşr olunan *“Türk inqilabı”* adlı əsərində latın əlifbasının birdən-birə yox tədricən qəbul edilməsi fikrini təsdiqləyir. Eyni il Midhat Sadullah *“latın harfləriylə Türkçe əlifba təcrübəsi”* adlı bir kitab nəşr etdirir. Müəllif bu kitabında 29 hərflik bir türk əlifbası layihəsi tərtib edir. (12, 378)

Bir il sonra Hidayet İsmail, “ərəb və latın harfləri” adlı kitabında 35 hərflik bir Latın əlifbası layihəsi təklif edir. 1927-ci ildə isə Stepan Karayan *“Muaddel Latin Harfləriylə Əlifba-i Türk Projesi”* adlı kitabı nəşr edilir. (11, 84)

Bu layihələr, tərkibinə görə Latın əlifbasını tam olaraq əhatə etmir. Hidayet İsmailin layihəsində Ərəb hərfləri, Stefan Karayanın tərtib etdiyi layihədən tamamilə fərqlənirdi. Latın və fərqli simvollarından ibarət olan bu yeni əlifba layihəsi məhz bu çatışmamazlıqlarına görə qəbul edilməmişdir.

1927-ci ildə Ahmet Cevat Emrenin *“Vakit”* qəzetində başladığı *“Lisanımız Hakkında Bir Kalem Təcrübəsi”* başlıklı altı aylıq yazılar silsiləsi, 1928-ci ildə *“Muhtaç Olduğumuz Lisan İnkilabı Hakkında”* adı ilə nəşr edilir. 7 may 1928-ci ildə İbrahim Necmi Dilmen *“Milliyet”* qəzetində, *“Latin Harfləriylə Türkçe Əlifba”* başlıklı yazılarını nəşr etməyə başlayır və yazılar eyni ilin 29 iyun tarixinə qədər davam edir. *“Milliyet”* qəzetində, İ.N.Dilmen tərəfindən hazırlanan Latın əlifbası ilə bəzi yazılar nəşr olunmağa başlanır. Ancaq bu əlifba daha sonra onlara qoşulan Dilmenin özünün də iştirak etdiyi dilçi mütəxəssislər tərəfindən təsdiq olunmur. Əlifbada *x* hərfi *ş* səsini, *j* hərfi *y* səsini, *y* hərfi *ı* səsini təmsil etməkdədir və bu qarşılıqlar, dil dilçilərin üzərində çalışdığı layihəyə uyğun deyil. Buna baxmayaraq *“Milliyet”* qəzeti bəzi səhifələrində bu əlifbadan bir müddət istifadə edir.

Hökumət tərəfindən latın hərflərinin qəbul edilməsi qərarı qəbul edildikdən (1927) bir il sonra, dilçilər cəmiyyəti qurulur və *“Hakimiyet-i Milliye”* qəzetində 10 iyun 1928-ci ildə bunu xalqa elan edirlər. (16, 728)

Dilçilərdən ibarət Komissiyaya SSRİ daxilində olan Türkdilli respublikaların istifadə etdikləri əlifbalar da daxil olmaqla, latın əlifbası əsasında 20-yə qədər əlifbanı təhlil edərək bir iş proqramı hazırlayır. Fəaliyyətin əsas prinsipləri aşağıdakı şəkildə müəyyən edilir: (12, 380)

1. Qoşa hərflərdən istifadə edilməyəcəkdir,
2. Milli bir türk əlifbası olacaq,
3. Səslərin beynəlxalq dəyəri dəyişməyəcək,
4. İşarəli hərflərə mümkün olduğu qədər az yer veriləcəkdir. (13, 217)

12 iyun 1928-ci ildə hazırlanan əlifba layihəsi üzərində son müzakirələr aparılır. Komissiya adından İbrahim Qrandi rəy yazır. Bu rəy 21 iyun 1928-ci ildə "Akşam" qəzetində nəşr olunur. Rəyin hamısı avqust 1928-ci ildə İstanbulda nəşr edilir. (11, 92)

1 avqust 1928-ci ildə Mustafa Kamal Atatürkə təqdim edilən, İ.Qrandinin rəyində əsasən bu fikirlər qeyd olunmuşdu: "Latın hərflərinin dilimizə tətbiqi imkanını düşünmək üçün 26 iyun 1928-ci ildə fəaliyyətə başlayan heyətimiz, birbaşa bugünkü müştərək və ədəbi dilimizin istinad etdiyi incə və İstanbul danışıq dilini əsas götürərək, bu dilə nəzəri və əməli cəhətlərdən ən uyğun və əlverişli bir əlifba yaratmağa çalışmışdır. Bu məqsədlə ibtidai latın hərflərinin əsas dəyərini Avropa millətləri istifadə etdiyi hərflərini Türkcəyə hansı şəkildə istifadə ediləcəyimizi aşağıdakı şəkildə təklif edirik." (13, 218)

Avropada və SSRİ tərkibində olan Azərbaycanda istifadə olunan latın əlifbası layihəsi bu şəkildə idi.

Dil komissiyası, əlifbanın ən son variantını müzakirə etmək məqsədilə, 6 avqust 1928-ci ildə Qalatasaray liseyində maarif vəkili Mustafa Necatinin rəhbərliyində iclas keçirir. İsmət İnönünün təklifi ilə komissiyada iştirak edən Cəlal Sahir Erozan, İbrahim Necmi Dilmen, Ahmet Rasim, Reşat Nuri Güntekin, Besim Atalay, Veled Çelebi İzbudak, Hamit Zübeyr Koşay və Qyula Meszaros da iclasda iştirak edirlər. (13, 220)

Əlifbadakı hərflərin ən son variantı müzakirə edilərkən, ərəb və fars dilindən alınma sözlərin yazılışında istifadə edilmək üçün hərf müəyyənləşdirilib-müəyyənləşdirilməməsi haqqında narahətçılıqlar olmuşdur. Xüsusilə, ذ, ص, ض, ط, خ, ح, ق, ع, غ, گ hərflərinin yer aldığı alınma sözlərin imlasının problem yaradacağı məsələsi, heyətdəki bəzi üzvlərin bu hərflərə qarşılıq Latın hərfi yaratmaq təkliflərinin ortaya atılmasına səbəb olmuşdur.

İclasda ظ, ذ, ز hərflərinə س, ص, ث hərflərinə qarşılıq olaraq tək bir latın həfrinin qəbul edilməyinə qərar verilmişdir. (12, 382)

a, b, d, e, f, h, i, l, m, o, p, r, s, t, u, v, z hərflərində də qısa müddət ərzində razılığa əldə olunmuşdur. Buna qarşılıq گ, ک, ج, چ, ش, غ, ی, خ, ق, üçün c, ک, üçün q, ج, چ, üçün j və ya dj, چ, üçün c və ya ct, ش, üçün ch və ya sh, غ, üçün g və ya gy, ی, üçün j, ı, saitləri üçün y və ya i, ü vokal üçün y kimi təkliflər təqdim edilmişdir. (13, 221)

Xüsusilə غ, və گ, ق, hərflərinin qarşılıq səsələrə bir hərf təklif edilmişdir. İclasda گ, üçün gy, ک, üçün ky, ق, üçün kh və غ, üçün gh qəbul edilmişdir. Ancaq istifadəyə daxil olmadan bu hərflərdən imtina edilmişdir. Həmçinin komitənin aldığı qərarların bir nömrəli maddəsi, bir səsin birdən artıq hərflə qarşılanmaması idi.

İstanbulda bir həftə davam edən yeni əlifbanın ən sonuncu variantı üzərində davam edən müzakirələr nəticə aşağıdakı şəkildə müəyyən edildi.

Avqust 1928-ci ildə İstanbulda yeni hərflərin elan olunduğu və əsas imla qanunauyğunluqlarının qeyd olunduğu "Əlifba Raporu" nəşr edilir. 41 səhifədən ibarət olan bu hesabat (rəy) bu başlıqlardan ibarət idi:

1. Türk dilindəki səslərin miqdarı və keyfiyyəti,
2. Latın hərflərinin səs dəyərləri,
3. Avropa ölkələrində istifadə olunan latın əsaslı əlifbadakı hərflər kimi,
4. Bu əlifbalardakı hərflərin şəkilləri və savtı qiymətləri,
5. Türkcəyə məxsus latın hərflərinin seçilməsi və bu xüsusda tətbiq olunan əsaslar
6. Müxtəlif əlifbalardakı qoşa hərflər, işarəli hərflər, latın əlifbasına əlavə edilmiş hərflər,
7. Türk əlifbasını təşkil edən hərflərin müxtəlif dillərdəki qarşılıqları,
8. Müəyyən edilən yeni əlifbanın vəsfləri. (17, 93)

Təqdim edilmiş rəydə (hesabatda) əlifbadakı hərflər və səs dəyərləri ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı ifadələrə yer verilmişdir. Türk dildəki səsləri ifadə etmək üçün komitəmiz tərəfindən

tərtib edilən şəkillərin hamısını istifadə formaları ilə aşağıdakı şəkildə verə bilərik: “a, â, b, c, ç, d, e, f, g, (ga, ge, gha, geh), h, ı, i, j, k (ka, ke, kha, khe), l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, û, v, y, z”. (12, 384)

Kar samitlərlə qalın, cingiltili samitlərlə incə oxunması tələb olunan yerlərdə k və g samitlərinə bir h əlavə olunur. “*Makh sun-aleyh, khâtip, terghib, dergâh, idrakh*” kimi sözlərdə. (11, 93)

Yekunda təqdim edilmiş yeni türk əlifbası 29 şəkildən ibarət olmaqla aşağıdakı şəkildə təklif edilir: a (a), b (be), c (ce), ç (çe), d (de), e (e), f (fe), g (ge), h (ha), ı (ı), i (i), j (ji), k (ka), l (le), m (me), n (ne), o (o), p (pe), q (kü), r (re), s (se), ş (şe), t (te), u (u), v (ve), w (çift v), x (iks), y (ye), z (ze). (12, 384)

Qısa zaman sonra yeni hərflərin tanınması və öyrənilməsi məqsədilə yerinə yetirilən fəaliyyətlərdə qarışıqlığa səbəb olan gh və kh birləşmələri əlifbadan çıxarılmış və 31 hərflik yeni Türk-Latin əlifbası 29 hərfə endirilmişdir. Bundan sonra ictimaiyyətə “*Yeni türk hərfləri*” olaraq təqdim edilən əlifbanın xalqa tanınması və qəbul edilməməsi üçün fəaliyyətlərə başlanılır.

Təqribən 75 il davam edən əlifba islahatı və reform fəaliyyətlərindən sonra 1 noyabr 1928-ci ildə 1353 sayılı qanunla latın hərflərinə əsaslanan türk əlifbası qəbul edilir. Qanuna görə, 1929-cu ilin əvvəllərindən etibarən yəni iki ay sonra dövlət vasitəsilə yerinə yetiriləcək bütün yazışmalar, mətbuatda və digər sahələrdə yeni türk əlifbasından istifadə ediləcəkdir. Bundan sonra məktəblərdə və digər təhsil sahələrində də yeni əlifba ilə tədrisə başlanılır.

Daha sonra əlifba islahatının qorunması üçün 23 dekabr 1931-ci ildə qəbul edilən bir qərarla; “*Yeni türk əlifbası qanununa zidd olan ərəb hərfləri ilə açıq və gizli şəkildə mədrəsələr, tədris mərkəzləri və digər yerlərdə ərəb əlifbası ilə istənilən şəkildə tədrisdən istifadə fəaliyyəti Cinayət Məcəlləsinin 526-cı maddəsinə görə cəzalandırılacağı*” hökmü qeyd olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ziya Gökalp, “Osmanlı İmlasının Tarihi 1” Gənc Kalemler, Cilt II, Nu 10, 14 Ekim 1911, sayfa 161-165
2. Cafer Ulu, “Osmanlıda Alfabe Tartışmaları ve Latin Alfabesinin Kabulü Sürecinde Mustafa Kemalın Çıktığı Yurt Gezileri: Tekirdağ Örneği” Pdf makale. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1900/19970.pdf>, sayfa 2. (İndirilmə tarixi 30.03.2014)
3. Fevziye Abdulla Tansel, “Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri (1862-1884)”, Belleten, Cilt XVIII, sayı166, nisan 1953, sayfa 223-249
4. M.F.Axundovun fondu, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar İnstitutu, Fond-2, siy.1, sax.vah 39
5. Hüseyin Sadoğlu, “Türkiyede Ulusçuluk ve Dil Politikaları” İstanbul 2003, Talat Tekin, “Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı, Ankara 1997.
6. Levend Agah Sırrı, “Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri” TTK, Ankara 1960, sayfa 17-18.
7. Ali Suavi Pariste 1869 da yayımlamakta olduğu “Ulum” gazetesinin 214.sayısında “Lisan ve Hatt-ı Türki” başlıklı makalesinde bu konudaki fikirlerine yer vermiştir.
8. Bilgin Çelik, “İttihatçılar ve Arnavutlar”, Büke Kitapları, İstanbul 2004, sayfa 273-303.
9. İ.Başgöz-Howard E.Wilson, “Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk”, Ankara 1973, sayfa 113
10. Sultan Abdülhamit, “Siyasi Hatiratım”, (çev Salih Can), Hareket Yay., İstanbul 1974, sayfa 177-178
11. Bilal Şimşir, “Türk Yazı Devrimi, Ankara 1992, sayfa 29
12. Hatice Şirin User, "Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri" Akçağ yayınları, Ankara 2006, səhifə 375
13. Rekin Ertem, “Əlifbədə Alfabəyə Türkiyədə Yazı Məsələsi”, Dergah Yay, İstanbul n1991, say 221

14. Muharrem Doğdu Mercanlıgil, “Yeni Harfler Birliđi” ve “Yeni Yazı”, Ülkü, IV/40, Nisan 1949, sayfa 10-12.
15. “Yeni Kafkasya” qəzetində M.Ə.Rəsulzadənin Ərəb əlifbasına qarşı olan fikirlərinin qeyd olunduđu “Əlifba Məsələsi” adlı yazısı çox faydalıdır. M.Ə.Rəsulzadə Latın əlifbasının qəbul ediləcəyi təqdirdə Türk dünyasındakı birliyin də pozulacağını düşünürdü. “Yeni Kafkasya”, say 3, səhifə 11, İstanbul 1926.
16. Faik Reşit Unat, “Latın Alfabetesinden Türk Alfabetesine”, TD, Ankara, 1.8.1953, sayfa 728
17. M.Şakir Ülkütaşır, “Atatürk və Harf Devrimi” TDK Yay, Ankara 1973, sayfa 61-61, Bilal Şimşir “Türk Yazı Devrimi, Ankara 1992, sayfa 93
18. https://tr.wikipedia.org/wiki/Dil_Devrimi (yükləmə tarixi 30.12.2015)

Gülzar Bəşirova, dissertant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
bashirova.gulnar@mail.ru

HƏRƏKƏT VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARIN HİSSƏLƏRİ İLƏ BAĞLI DƏNİZÇİLİK TERMINLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dənizdə hərəkət vasitələri, şübhəsiz, dəniz nəqliyyatı vasitələridir. Dənizdə terminlər terminoloji ifadələr vasitəsilə nominasiya olunur.

Hərəkət vasitəsi kimi gəminin xeyli sayda növləri fərqləndirilir: river boat (çay gəmisi), river-canal vessel (çay-kanal gəmisi), river-marine vessel (çay-dəniz gəmisi).

Qayıq dəniz nominasiyası kimi bir sıra terminlərlə adlandırılır: qayıq (balancell, balensela), olima – olayma (Bismark adalar qrupu oyulmuş qayıq), ompo – ompo (Hind qayıđı), ondoan – ondoan (Filippin qayıđı), ora – ora (Saloman adası qayıđı), pajala – peysal (Hind qayıđı), panagatan – panaqatan (Filippin oyulmuş qayıđı), pangkoh – panqa (Panama oyma qayıđı), pao-pao – pao-pao (Mamoa adasına məxsus qayıq), papalim bang – panalinq banq (İndoneziya yelkənli qayıđı), pareranda-pakata (İndoneziya yelkənli qayıđı) və s. Qayıđın kimə, hansı ölkəyə mənsub olması həmin terminlərdə öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, dənizdə növbətçi qayıqlarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Məsələn, xilasedici məqsədlər daşıyan qayıqlar ingilis dilində *quarter boat* adlandırılır.

Gəmidə hərəkət vasitələri və onları təmin edən müxtəlif vasitə və avadanlıqlar vardır. Bunlar terminlərdə öz təzahürünü tapır.

Gəmi və qayıq müxtəlif hissələrdən ibarətdir. Həmin hissələr arxa, yan, qabaq və s. hissələrdir. Onların hər birinin ingilis və Azərbaycan dillərində özünəməxsus adları vardır:

Gəminin yan aldığı yeri bildirmək üçün «terminal» terminindən istifadə olunur. “Terminal liman, sonuncu stansiya, sonuncu nöqtə” mənalarında işlədilir.

«Üzmək» (ride) bir hərəkətin adıdır, hərəkət feilidir. Ride – getmək, gəlmək (gəmiyə aid), dayanmaq (ləvbərdə) kimi hərəkətləri də bildirir Gəmini hərəkətə gətirən vasitələrdən biri küləkdir. İngilis dilində tam küləklə gələn gəmi «running-free vessel» adlandırılır. Sürətlə hərəkət edən gəmi ingilis dilində «fast-steaming ship» adlandırılır.

Hərəkət vasitəsi kimi gəminin xidmətlərindən asılı olaraq aşağıdakı növləri fərqləndirilir: *oiler* (neftdaşıyan gəmi), *oil-carrying vessel* (neftdaşıyan gəmi), *ontro – ontro* (Yuqoslaviya balaca motorlu yelkənli balıqçı gəmisi), *ore-carrier* (dəmir filizi daşıyan gəmi) və s.

Dənizdə hərəkət vasitələrindən biri də *tanker* termini ilə adlandırılır. Bu vasitə aşağıdakı terminoloji vasitələrdə öz ifadəsini tapa bilmişdir: *ore-oil tanker* (filiz-neft daşıyan tanker), *parao-parao* (Filippin yük-sərnişin tankeri) və s.

Gəminin, qayıđın hərəkət yolları, istiqamətləri, marşrutu ilə əlaqədar dənizçilik terminləri geniş yayılmışdır. Məsələn: *route* (marşrut, istiqamət, yol), *arctic route* (arktika dəniz yolu),

optimum ship route (gəmi hərəkətinin optimal yolu), soiling routes (naviqasiya yolu // xətti), sea route (dəniz yolu), ship-ring route (gəmilərin üzmə yolu; gəminin hərəkəti üçün məsləhət görülən yol), short sea route (qısa dəniz yolu), trade route (ticarət yolu; marşrutu müəyyənləşdirmək, müəyyən marşrutla yola salmaq, göndərmək) və s.

Hərəkəti zamanı (against-weather) qarşıdan əsən külək və dalğa vaxtı; ahead (irəli) ahead turbina (irəli hərəkət edən turbin), astern turbine (geri hərəkət edən turbin), ahead operation (irəli hərəkət edən), astern operation (geri hərəkətmə manevri) və s.

Dəniz nəqliyyat vasitələri, yəni qayıq, gəmi dənizdə müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət edir. Bu hərəkət – üfüqi, şaquli istiqamətlərdə olur.

Gəminin külək istiqaməti ilə hərəkəti: guble (gəmini külək istiqamətinə döndərmək). Bu məqsədlə ingilis dilində dənizçilik termini kimi «guide» sözündən istifadə olunur. Bu feil yönəltmək, istiqamətləndirmək, rəhbərlik etmək, istiqamətləndirici mənalarında işlədilir.

Haul sözü gəminin istiqamətinin dəyişməsi, hər hansı bir tərəfə yan alması ilə bağlı əmələ gəlmişdir: Bu feil ingilis dilində istiqamətini dəyişmək, yan almaq, dartmaq, çəkmək anlamlarında işlənir: *The ship hauled southward* – Gəmi cənuba yan aldı. *The wind hauled to the east* – Külək şərq istiqamətində əsdi.

Xətti gəmiçilik anlayışını ifadə edən dənizçilik terminlərində daxilolma limanları elan edilməklə cədvəl üzrə (tarixi göstərilməklə) müəyyən istiqamətlərə hərəkət edən gəmilər əsas yer tutur. «Xətti gəmi» termini ingilis dilində *liner ship* formasında ifadə olunur. Ümumiyyətlə, dənizçilik terminologiyasında *line shipping* (*xətti gəmiçilik*) – həmin nəqliyyat xidmətinin formasıdır, gəmilərin ciddi surətdə müəyyənləşdirilmiş müntəzəm xətlərdəki yükləmə//boşaltma limanlarına gəlib-getmə cədvəli üzrə işləməsidir. Xətti gəmiçiliyin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

-gəmilərin hərəkətinin zəruri tezliyi təmin edilməklə yük göndərənlərə və yük alanlara etibarlı, müntəzəm xidmətin göstərilməsi;

-gəmilərin müəyyən istiqamətdə təhkim edilməsi və əvvəlcədən elan olunmuş gəlib-getmə cədvəli üzrə yükləmə//boşaltma limanlarına hərəkəti;

-yüklərin daşınmasına görə tariflərə yükləmə-boşaltma işləri və onların keyfiyyətli icrası üzrə bütün xərclərin daxil edilməsi [1, s.148].

Dənizçilik terminlərinin qruplaşdığı sahələr çoxdur. «Müxtəlif elmlərin qovşağında yaranan yeni sahələrin öz terminlərinin olması və ilk dövrlərdə həmin terminlərin bazis sahələrin terminlərindən formalaşması elmi dilin başqa bir cəhətini də əks etdirir. Bu cəhət terminologiyada istifadə olunan sahə anlayışı ilə sıx əlaqəlidir. Sahə məsələsinin nəzərdən keçirilməsi ayrı-ayrı termin sistemlərinin əlaqəsini və müxtəlif elmlərin qarşılıqlı təsirinin sahə terminologiyasında özünü necə büruzə verdiyini aydınlaşdırmaqda, habelə terminlərin nizama salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir» [2, s. 12].

Terminoloqlar yazırlar ki, sahə terminin var olduğu spesifik sahədir. Həmin sahə daxilində termin onu xarakterizə edən cəhətləri özündə əks etdirir [3, s.110].

Sahə terminləri onun baza anlayışlarının təyini prosesində yaranmağa başlayır və sahənin sonrakı inkişafı ilə artır. Sahənin bir anlayışı digərlərinə əsasən təyin edildiyinə görə sahəyə aid terminin müəyyənləşdirildiyi kontekstdə həmin terminoloji sahənin başqa vahidləri iştirak edir [4, s.66].

M.Qasımov yazır ki, termini həqiqətən bir termin kimi başa düşmək üçün onun neytral olduğu terminoloji sahəni və öz neytrallığını itirdiyi qeyri-terminoloji sahəni dəqiq surətdə fərqləndirmək lazım gəlir. Termin yalnız bir sahə ilə bağlı olan bir anlayışı ifadə etməklə bərabər, tək-cə bir mənada daşıyır; başqa mənada işləniləndə isə müəyyən sahənin termini olmaq hüququnu itirir. Belə vəziyyətdə həmin termin- söz ya başqa sahə üzrə termin olur, ya da adi, ümumişlək sözə çevrilir [5, s. 21].

Dənizçiliklə bağlı digər termin və adlar:*maritime* – dəniz, *maritime administration* – dənizçilik idarəsi, ticarət donanması idarəsi (ticarət nazirliyində), *maritime law* – dənizçilik qanunu, *maritime the great-powers* – böyük dəniz dövlətləri, *marine biological center* – dənizçilik bioloji mərkəz, *marine casualty* – dəniz hadisəsi; dənizdə fəlakət (qəza, bədbəxt hadisə), *Marmara*

Sea – Mərmərə dənizi, *marine insurance* – dəniz sığorta qanunu, *maritime nation* – dəniz dövləti, *maritime (merchant marine) (academy* – dənizçilik məktəbi (ticarət donanması), *Black Sea* – Qara dəniz.

Bu cür terminlər gəmi adlarından, gəmi növlərindən ibarətdir: *flushdecker*- göyərtisi hamar olan gəmi, *general-purpose tanker*-ümumi təyinatlı tanker, *general-purpose tramp*- ümumi təyinatlı yük gəmisi, *general-purpose vessel*- ümumi təyinatlı gəmi, *guard-ship*- keşikçi/növbətçi gəmi, *ice-breaking vessel*- buzqıran gəmi, *heavy-weather vessel*-dəniz gəmisi, *helicopter amphibious assouet ship*-desant vertolyot daşıyan gəmi, *ice-patrol vessel*-buz kəşfiyyatı aparan gəmi, *inland vessel*-daxildə (üzən) gəmi, *kawasaki-kawasaki*-uzaq Şərq sahillərində balıq tutan motorlu gəmi növü, *ketch-keç*-yelkənli gəmi, *kettle-bottomend ship*-yastı dibli gəmi, *puffer*-buxar gəmisi; dizel ilə işləyən gəmi; *pulp-carrier*-ağac materiallarını daşıyan gəmi; *quint*-beşdörlü gəmi (iki və ya üç dörlü yelkənli gəmi), *pin-joint ship*- gövdəli gəmi, konstruksiyalı gəmi; *raree*-üst göyərtisi kəsilmiş gəmi; *rar shiva-rassiva*- Xəzər və Volqada üzən taxta yelkənli gəmi; *rooader*-reyd üçün dayanan gəmi; *timber-carrying vessel*- taxta materialı daşıyan gəmi; *topeto-topeto* (İtalya gəmisi), *trabacola-trabakola* (İtaliya yelkənli gəmisi).

Bu terminlərdə gəminin forması, onun növləri, hansı məqsəd üçün istifadə olunması, hansı yanacaq işləməsi, gəminin hansı xalqa məxsus olması və s. əlamətləri əksini tapır.

Qayıqçılıqla bağlı leksika, əsasən, qayıq növlərindən ibarətdir: *karbass*, *karbatz*- *karbas* (hündür bortlu böyük qayıq), *knockabout* (kiçik yelkənli taxta qayıq), *pulling-boat* (avarlı qayıq), *punt* (yastı dibli qayıq, balaca yedəkdə çəkilən yük qayığı), *quarter boat* (növbətçi xilasedici qayıq), *randan* (gəzinti üçün avarlı qayıq).

Qayıq hərəkətə gətirmək üçün əsas vasitələrdən biri avardır. Bu məqsədlə dənizçilik terminologiyasının tərkibində avarçılıq leksikası da xüsusi bir yer tutur. İngilis dilində «avarlı qayıq» «rowboat» adlanır. Bu terminoloji vahid ingilis dilində həmçinin «rowing-boat» ifadəsilə də öz əksini tapmışdır. Avarçılıqla bağlı müqayisə edilən dillərdə çoxsayda terminoloji vahidlər yayılmışdır. Məsələn: *rower* (avarçı, avarçəkən), *rowing regatta* (avarlı qayıqların yarışı), *rowing* (avarçəkmə), *rowlock* (avar yeri), *steering rowlock* (arxa avar yeri), *sunken rowlock* (oyulmuş avar yeri, avar yarımportiki; gəminin bortlarındakı qanadlı dəliklər), *svivel rowlock* (döndərici avar yeri), *oar*-avar çəkmək, *oarlock*-avar yeri (qayıqda), *oarmaket*-avar ustası, *avarqayıran* avarçəkmə, avar dəsti; *oarsmanship*-avarçı, avarçəkmə qabiliyyəti//bacarığı//ustalığı; avarçəkən və s.

Dənizçilik sahəsində istifadə edilən terminlərdən biri «lövbər» adlanır. *Lövbər* termini gəmini və üzücü mayakları yerində saxlamaq üçün suya buraxılan zəncirə bağlanmış qarmaqlı metal ox mənası daşıyır. Həm ümumişlək, həm də termin kimi geniş yayılmışdır. Bədii ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunur: Nəhəng burnunu sahilə dayayıb lövbər atmış balıqçı gəmisindən Tahirin hər zaman eşitdiyi mahnı səsləri ucalırdı (H.Mehdi). On dörd dənizdə lövbər salır bizim gəmilər; On dörd dənizdən əsən küləklə yırgalanır (Ə.Cəmil).

İngilis dilində bu termin «shackle» şəklindədir və «lövbər zəncirini birləşdirən pərçim, sıxac» mənası daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov İ. Rusca-ingiliscə-Azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2010, 335 s.
2. Комарова З.И. Семантические проблемы русской отраслевой терминологии. Автореф. Дисс. ...канд. филол. наук. Екатеринбург, 1991, 214с.
3. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология вопросы теории. М.: Наука, 1989, 246 с.
4. Структурно-семантические особенности отраслевой терминологии.-Воронеж, изд-во ВУ, 1982, 155 с.
5. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm», 1973, 186 s

Gulnar Bashirova

The characteristic features of the lexical units about the moving vehicles in the sea and their components

Summary

The terms, concerning the navigation means are investigated in the article these lexical units are compared by the English, Azeri and Russian languages. The various cases of nouns and their structure in these terms are analyzed. In addition to this item, the use of the terms about vessel technical equipments and their types enriches the investigated lexics.

Key words: River-canal vessel, anchor, ship, guble, ride, sea keeping data analysis centre

Gültəkin İsmayılova, dissertant
AMEA Fəlsəfə İnstitutu, kiçik elmi işçi

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЕДИНОГО ЯЗЫКА ОБЩЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

«Заговори, чтобы я тебя увидел» Сократ

Испокон веков люди старались изобрести один, понятный всем, универсальный язык. В разные эпохи истории доминировали различные языки. Империя Александра Македонского приобщалась к греческому языку, а для ученой Европы таким языком была латынь. С возвеличиванием Рима латынь была навязана другим народам, а затем всецело доминировала до XIX века в качестве языка науки и культуры, приобретя статус международного по всей Римской империи (4). Тому еще были объективные причины: тесные связи большинства образованных людей с католической церковью и то, что латынь была языком католических месс. Для жителей римских колоний и владений латинский язык был проводником более высокой культуры. Никто не пытался специально навязать латынь в качестве международного языка. Более полутора тысяч лет латинский язык являлся практически единственным языком науки и культуры в Западной Европе. И в наши дни его значение не утрачено: в деле классификации и описания **болезней** латинский язык, с его стройной логикой и систематичностью, не имеет равных (18). С конца XVIII века соперником латыни стал французский - язык элиты и первый язык, на котором изъяснялись политики, составлялись дипломатические документы. Полноценное образование в то время включало в себя знание нескольких языков: греческий и латынь, также французский, немецкий, итальянский или английский. Литературу образованные люди предпочитали читать в подлиннике, а не в переводе. К примеру, Лев Толстой специально учил древний греческий, чтобы читать Гомера..(9). А.А.Бестужев-Марлинский, изучая азербайджанский язык, писал: «с ним, как с французским в Европе, можно пройти... всю Азию». Позже эти же слова повторил и М.Ю. Лермонтов: «Начал учиться по-татарски, язык, который здесь, и вообще в Азии, необходим, как французский в Европе...».

В те годы «татарами» называли на Кавказе всех мусульман, а под «татарским» языком, по тогдашней терминологии, подразумевали азербайджанский. Одним из доказательств того, что Лермонтов изучал именно азербайджанский язык, могут быть азербайджанские слова, которые встречаются в его произведениях. Так, в сказке "Ашик-Кериб", Лермонтов сохранил азербайджанские слова и в скобках пояснил их значения: ага (господин), ана (мать), оглан (юноша) и др., а в наименовании Тифлиса воспроизвел азербайджанское произношение: Тифлиз (17). Однако времена менялись, меняя приоритеты. Еще через полвека произошла новая смена языка-лидера на английский. В мусульманском мире аналогичную роль играл арабский язык, хотя в центральной и западной Азии он был на несколько столетий потеснен тюркским языком. В средние века король Фридрих II велел

провести опыт с целью выявления естественного человеческого языка. Он приказал растить несколько младенцев без какого-либо общения, чтобы выявить, на каком языке заговорят младенцы, которые никогда не слышали звуков человеческой речи и не засыпали под колыбельные. Он хотел проверить, заговорят ли они самостоятельно на языке своих родителей или на латыни или греческом, единственных, на его взгляд, первоначальных языках. Однако дети не заговорили вовсе (19). Этот жестокий эксперимент подтвердил, что общение - важный фактор общего психического развития ребенка и первые три года жизни являются решающими в развитии речи. Греческий философ-идеалист Платон считал, что боги облагодетельствовали бы человечество, даровав ему общий язык. Изменение в вербальном пространстве, по мнению авторов моноязычных проектов, избавило бы людей от войн и конфликтов (7). Вот почему издавна в умах людей зародилась идея создать искусственный язык, который предоставлял бы всем равные возможности. В XIX веке появились разные проектов всемирного языка, но единственным, выдержавшим испытание временем, но так и не прижившимся, стал язык эсперанто. Эсперанто вмести в себя почти весь интернациональный словарный фонд и считался космополитическим языком. Его создатель Л. Заменгоф считал этот язык средством, способным стереть не только языковые барьеры, но и государственно-политические границы (10). Но история продемонстрировала несостоятельность подобных проектов. Исследования профессора С. Гаррода из Лестерского университета, подтвердив справедливость пословицы: «Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать», выявили, что два человека, ведущих беседу без слов с помощью картинок, очень быстро находят взаимопонимание, вырабатывая понятные им символы. Картинки могут стать основой нового международного языка, утверждают британские ученые, чем и объясняется большая популярность среди пользователей мобильных телефонов услуга передачи графических сообщений (10). Часто смешивают понятия общего и международного языка, обозначая последним термином оба. Но научный подход требует различения этих понятий. Общий язык – это единый язык всего человечества при полном отсутствии всяких других языков, в то время как международный— это вспомогательный язык для общения представителей различных национальностей, языки которых продолжают существовать (13). Для понимания чужих культур человек прибегает к испытанному средству – переводу, которое не только сложно, но и не всегда надежно, что выразилось в известном изречении “Traduttori - traditori” – (Переводишь - значит обманываешь(ит.) (15). Невозможность существования единого всеобщего языка не исключает приверженности людей к общечеловеческим нравственным ценностям. Формирование национальной общности неосуществимо за счет подавления иноязычной индивидуальности. Наиболее гуманным лингвистическим образованием может быть объединение равноправных говорящих на разных родных наречиях, но уважающих и знающих государственный язык. Доминирование одного языка над всеми другими может привести к обеднению культуры человечества. Отмирание любого отдельного малочисленного языка и ассимиляция любой отдельной культуры, рассматривается как нарушение индивидуальных и коллективных прав этих людей. Человечество невозможно представить без общего языка повседневного общения и это должен быть естественный процесс, т.к. появление общего языка не может быть продиктовано (3). Ряд ученых придерживаются гипотезы о наличии прямой и непосредственной связи между природным и языковым многообразием. Чем разнообразнее природные условия в каком-то конкретном регионе, тем больше языков функционирует на данной территории, считают они (1). Сегодня роль языка -посредника между народами выполняет английский язык. На данный момент в мире насчитывается около 7 тыс. языков и диалектов. В ближайшие 100 лет, по прогнозам ученых-лингвистов, человечество лишится половины из них, а вместе с ними истории, культуры, знаний народов, говоривших на этих языках (8). Особенно эта тенденция наблюдается в двуязычных странах, где доминирующая речь просто подавляет вторую. Отношение ко второму языку должно быть таково, чтобы «обеспечивать использование обоих языков в качестве средства получения новых знаний и удовлетворения коммуникативных потребностей. Если подобные требования не

выдерживаются, то носители одного из языков (миноритарного, то есть языка меньшинства) будут испытывать чувство явного или скрытого дискомфорта при пользовании своим родным языком, что можно считать косвенным и прямым признаком ущемления прав человека»-считает Т. Скутнабб-Кангас, ведущий специалист в области многоязычия. Лишение отдельных лиц возможности обучаться на родном языке также является, по мнению автора, прямым ущемлением индивидуальных и коллективных прав этноса... и к нарушению языковых прав человека, так как каждый индивид обладает правом изучения двух (или более) функционирующих на данной территории языков (16).

С другой стороны, гибель языков даже малочисленных народов с полным правом можно сравнить с вымиранием редких видов животных или с естественным отбором в растительном и животном мире. Сотрудники британского Института живых языков, занимающиеся исследованием проблемы вымирания диалектов, назвали главных виновников катастрофы: глобализация и миграция. Именно они вынуждают человечество разговаривать на нескольких общепринятых языках, при этом остальные расцениваются как помеха в общении. Более 450 миллионов человек во всем мире считают английский язык родным, а для 98 млн. человек он является вторым языком. (17). Английский язык - родной язык 12 наций, и официальный, и полуофициальный язык еще 33 наций, т.е. каждый седьмой человек в мире говорит на английском языке. Знание английского языка может помочь объясниться в любой ситуации в любой точке земного шара. Когда одним языком пользуются миллионы разноязычных людей, это не может не сказаться на уровне и качестве этого языка (5). Еще одна информация в цифрах: 1,5 миллиарда людей в мире понимает английский язык, 1 миллиард изучает его. Английский язык один из шести официальных и рабочих языков ООН. С 2010 года в ООН отмечаются так называемые языковые дни, каждый из которых предназначен для одного из шести официальных языков ООН, с целью отметить лингвистическое многообразие организации и для получения информации о важности межкультурного общения. Каждый день определенного языка связан с каким-либо значимым историческим событием, произошедшим в стране этого языка. Арабский – дата определения арабского языка как официального языка ООН. Русский – дата рождения А.С. Пушкина. Английский – дата появления на свет Шекспира. Испанский – «День Колумба» в Испании. Китайский – в честь Цан Цзе. Французский – день создания Интернационала (12). Как показывает история, подавляющее большинство народов, контактируя с носителями английского, постепенно отказывались от привычного языка и переходили на английский. Поэтому он приводил к гибели многих языков, с которыми приходил в соприкосновение. Сейчас английский называют латынью XX в. Роль английского в глобальной сети Интернет не поддается переоценке. Согласно статистическим данным 75% мировой почты и около 80% информации на электронных носителях, записано на английском языке (11). Это взаимообусловленный процесс: глобализация способствует распространению английского и, наоборот, распространение английского способствует глобализации. Распространение английского как второго языка ведет к его дроблению и возникновению новых его разновидностей. На выбор языка влияет система факторов: демографические изменения, урбанизация, новые формы коммуникации и др. Но все они претерпевают изменения, что отразится на статусе глобального английского. Если все люди будут говорить на двух языках, из которых один несравненно важнее, рано или поздно победа останется за главенствующим языком. К середине XXI века английский язык станет упрощенным, что облегчит общение на нем людей разных стран и народов (11). Требованием нынешнего времени является проблема создания не единого языка, а единой терминологической базы науки с логически совершенным языком. Научный язык с системой понятий, знаков, символов, отличающийся точностью и однозначностью своих понятий, выстраивают так, чтобы избежать многозначности терминов, неопределенности их содержания, двусмысленности выражений (5). К примеру, на строгости и однозначности строятся различные языки программирования, отличие которых от естественных языков в том, что человек сообщает информацию компьютеру, а не другому человеку. Компьютер как устройство,

основанное на алгоритмах, способен воспринять команды и данные, только четко сформулированные и имеющие одно значение. Например, Международная Организация Гражданской Авиации – ICAO (International Civil Aviation Organization), членами которого являются более 191 стран, включая Азербайджан, требует ведения всех открытых радиопереговоров в районах международного воздушного движения только на английском. Исключения не допускаются, даже если пилот и диспетчер имеют общий родной язык. Требования настолько серьезны, что ИКАО разработала специальный лексикон для пилотов и диспетчеров. Документы ИКАО регламентируют все – сами термины и выражения, которыми разрешается пользоваться, детали произношения и даже интонации. Однако, в нештатной обстановке стандартной фразеологии может оказаться недостаточно, поэтому ИКАО требует от стран-членов, чтобы их авиационный персонал владел не только стандартной фразеологией, но и общим английским языком на весьма высоком уровне (14). Исследователи особо отмечают фактическую значимость конкретных языков для национального самосознания и сохранения определенной культуры. Ф. Бэкон писал, что на основе национальных языков можно сделать вывод о психическом складе и нравах народов. Родной язык способствует глубокому самораскрытию личности. Невозможность использования родного языка во всех сферах общественной жизни создает социальный дискомфорт, приводя, в свою очередь, к социальным конфликтам различной остроты.

Problems and prospects of formation of uniform language communication in the modern world

Summary

Language is valuable heritage, which has received modern humans from previous generations. Because of the language formed the idea, the communication and improving the man himself. At the present stage of development the problem of a common language of a linguistic problem grew into a political and economic. In the age of globalization, the possible dominance of one language and of one type of culture over all others and the displacement of the latter is not enriched, but rather impoverishes the culture of mankind.

Key words: universal language, communication, language fundamentals, the diversity of culture and language

Gülzarə Əliyeva, dissertant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
rovshen-aliyev19@mail.ru

MAŞIN TƏRCÜMƏSİNDƏ SEMANTİK TƏHLİLİN ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİNİN YARADILMASINA TƏSİRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Dövlətlərarası siyasi, iqtisadi görüşlərin həyata keçirilməsində, beynəlxalq əlaqələrin qurulmasında ortaq ünsiyyətin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu həmin proseslər zamanı üzə çıxır. Bu kimi səbəblərdən dolayı ortaq ünsiyyət dili yaradılması hər zaman prioritet məsələ olmuşdur. Kompüter texnologiyalarının yaradılması məsələlərindən biri də budur. Qeyd edək ki, müasir kompüterlərin əsas iş prinsipləri XX əsrin 40-cı illərində Amerika alimləri Jon Fon Neyman, Q. Qoldsteyn və A. Beris tərəfindən verilmişdir. Bu, əsasən, II Dünya müharibəsi ərəfəsində Amerika alimlərinin müxtəlif dillərdən ingilis dilinə tərcümələr aparmaq cəhdlərindən ibarət idi. Bu kimi prinsiplər 1946-cı ildə ABŞ-da ENİAK adlı universal kompüter yaradılması ilə həyata keçirilmişdir ki, həmin tarix də müasir kompüter texnikasının yaranma tarixi hesab olunmuşdur. Elə həmin vaxtdan başlayaraq kompüter texnikası və texnologiyası sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Texnologiyaların inkişafı yeni-yeni sahələrin yaranmasına səbəb oldu. Azərbaycanca hələ XX

əsrin 60-cı illərində başlanmış kompüter dilçiliyimizdə əsas problemlər nəzəri linqvistik modellərin hazırlanmasına yönəlmişdi. Lakin sonralar tədqiqat obyektini daha geniş yöndə statistik metodların tətbiqi ilə məşin təliminə, mətnlərin emalına istiqamətləndi. Bu sahədə mətnlərin avtomatik redaktəsi, mətnin avtomatik morfoloji, sintaktik təhlili və analizi tədqiqata cəlb olunmuş, bu yöndə xeyli uğurlar qazanılmışdır. Məşin tərcüməsində bu təhlil mərhələləri tərcümənin həyata keçirilməsində əsas amillərdəndir. Bu ortaq dil probleminin əsasını da təşkil edir. Məşin tərcüməsinin təhlil mərhələləri ilə bağlı Tataristanda da bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. 1999-cu ildən Tataristanın Kazan şəhərində ənənəvi olaraq Kompüter Dilçiliyi ilə bağlı beynəlxalq konfranslar təşkil edilir. Qeyd edək ki, Tataristan Respublikası Elmlər Akademiyası, Kazan Universitetinin birgə əməkdaşlığı və Tətbiqi Semiotika Araşdırmalar İnstitutunun təşkilatçılığı ilə 21-23 aprel 2016-cı il tarixində “Kompüter və Koqnitiv Dilçilik TEL'2016 (Theory, Engineering, Language)” adlı XIV Beynəlxalq Konfrans keçirilmişdir. Konfransın əsas məqsədi Kompüter Dilçiliyi sahəsində son dövrün inkişaf etmiş sahələri ilə bağlı idi. Konfransın əsas istiqaməti semantik modellərin və texnologiyaların inkişafına, dil semantikasını, mətnin semantik təhlili, linqvistik resursların tətbiqi, tezaurus məsələləri, məşin tərcüməsi, Milli Dil Bazasının yaradılması, semiotik modelləşdirmə və çıxış texnologiyalarına həsr olunmuşdu. Bu məsələlərlə yanaşı ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması məsələsi də ön plana çəkilmişdir.

Ortaq ünsiyyət dilini yaratmaq elə də asan deyildir. Sözlər, frazalar, ifadələr, bir sözlə, mənə vahidləri yaradılan ortaq ünsiyyət dili üçün anlamlı olmalıdır. Həmçinin, mənə vahidləri ortaq ünsiyyət dilinə daxil olan dil qrupları tərəfindən də dərk edilməlidir. Burada köməyə təbii ki, dillər arasındakı təhlil mərhələləri gəlir. Məşin tərcüməsi vasitəsilə həyata keçirilən tərcümə işləri 4 təhlil mərhələsindən ibarətdir:

- 1) Morfoloji təhlil; 2) Sintaktik təhlil; 3) Semantik təhlil; 4) Praqmatik təhlil.

Morfoloji təhlil sözlərin quruluşunu təhlil edir. Yazılan morfoloji analiz və təhlil proqramları vasitəsilə bu əməliyyat avtomatik olaraq həyata keçirilir. Bu cür proqramlar dil emalı texnikasının təməlini təşkil edir. Məşin tərcüməsinin digər mərhələləri bu təməl üstündə qurulur. Tərcümə zamanı qarşılıqlı dillərin söz quruluşu uyğunlaşdırıldığında tərcümə işinin birinci mərhələsi tamamlanmış olur. Morfoloji təhlil mərhələsi söz formalarını, yəni kök və şəkilçiləri differensial hissələrə ayıran bir sistemdən ibarətdir.

Sintaktik təhlil mərhələsi isə söz və söz birləşmələrinin semantik əlaqələrindən doğuran bağlılığın təhlilindən ibarətdir. Bu mərhələdə əsas məqsəd mövcud olan cümlənin düzgün formada elementlərinin yerləşdirilməsində sıralanmanı və mənə bağlılığını nəzərə almaqla qurulmasıdır. Bu mərhələdə xüsusilə söz qruplarının mənə təsnifatı aparılır, yəni sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin ağac asılılığı (деревно завлємостей) açıqlanır, eyni zamanda söz birləşmələrinin sintaktik əlaqələrinə görə formal modelləri hazırlanır. Bunların birləşdirilməsi ilə cümlənin özülü qurulmuş olur.

Məşin tərcüməsində **semantik təhlil** kompüter dilçiliyinin ən aktual məsələlərindən biridir. Əksər ölkələrdə məşin tərcüməsinin semantik təhlil mərhələsində bir çox tədqiqat işləri aparılmışdır. Rusiyanın bir sıra mütəxəssisləri bu sahə üzrə xeyli işlər görmüşlər (5;6;7).

Avropadan Bevan Jones, Jacob Andreas* Daniel Bauer, Karl Moritz Hermann, Kevin Knight kimi

mütəxəssislərin adlarını qeyd etmək olar. Azərbaycanda məşin tərcüməsinin morfoloji (4), sintaktik təhlil (2) mərhələlərində xeyli işlər görülsə də (1;3), semantik təhlil mərhələsində durğunluq olmuşdur.

Semantik təhlilin tətbiqi üçün ilk mühüm faktor geniş ölçülü mətn korpusu və ya başqa növ korpuslar tərtib etməkdir. Mətnin semantik təhlili statistik məşin tərcüməsi sahəsində xüsusi rol oynayır. Məşin tərcüməsində semantik təhlil üçün ilk növbədə tezaurus lüğətlər tərtib edilməlidir. Bu işin ən vacib tərəfidir. Məşində semantik təhlilə qədər morfoloji (4) və sintaktik təhlil (2) mərhələləri tamamlanmalıdır və düzgün alqoritmlər qurulmalıdır. Semantik təhlil sözlər arasındakı

sintaktik əlaqələrlə başlayır. Cümlənin mənası təkcə cümləni əmələ gətirən sözlərdən yox, həm də cümlədə sözlər arasındakı əlaqələrin əhatə etdiyi kontekstdən asılıdır. Əlbəttə, bu həm də o deməkdir ki, cümlənin mənası qismən də cümlənin sintaktik quruluşundan asılıdır. Bu səbəbdən sintaksisə əsaslanan semantik təhlildə məna təsvirlərinin quruluşu qrammatik üsullarla təmin olunan sintaktik komponentlərə və əlaqələrə əsaslanır. Semantik təhlil zamanı kontekstdə mənanın təyin olunması üçün məndən paraqraf, paraqraftan bölmə, bölmədən abzas, abzasan cümlə, cümlədən söz birləşməsi, söz birləşməsindən söz seçilir. Sonra həmin söz və ya sözlər strukturlarına görə yox, mənalarına görə təsnif edilir. Söz məna baxımından əvvəlcədən hazırlanmış tezaurus lüğətindən işlənmə yerinə görə avtomatik olaraq təyin edilir. Sözlərin məna funksiyalarına və komponentlərinə görə təsnifat aparılır.

Semantik təhlildə cümlədən mənanın aşkarını bu cür həyata keçirmək olar.

Cümlə=birinci sözün mənası+ikinci sözün mənası+üçüncü sözün mənası+ “n”-ci sözün mənası

Semantik təhlildə sözlərin tək-tək təhlilini verdikdən sonra həmin cümlədəki söz birləşmələrinin mənalarını açmaq lazımdır. Məs.:

Cümlə=birinci söz birləşməsinin mənası + ikinci söz birləşməsinin mənası+ üçüncü söz birləşməsinin mənası + “n”-ci söz birləşməsinin mənası

Söz birləşmələri sərbəst və qeyri-sərbəst olmaqla linqvistik xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilir. Burada sıralama leksik, struktur və semantik kriteriyalara görə təsriflənir. Semantik təhlildə sıralamanın rolunu qeyd edərək Mel’cuk göstərir ki, burada siniflərə bölünmə semantik və struktur prinsiplərə əsasən həyata keçirilməlidir. Siniflərə bölünmədə leksik funksiya anlayışından istifadə edilir.

Semantik təhlilin əsas məqsədi xüsusi sahəyə məxsus bütün leksik vahidləri toplamaq və mənalarına görə qruplara ayırmaqdır. Burada hər bir elementin başqa mövcud elementə və ya elementlərə ayrı-ayrılıqda, həmçinin ümumilikdə onlar arasındakı əlaqəni göstərmək vacibdir.

	birbaşa göz təması ilə	maraq, heyranlıq içərisində	uzun müddətə	ani və qısa müddətə	çətinliklə görünən obyekt və ya subvektə	təəccüb içində	gözləri geniş açılmış şəkildə	acıqlı halda	yaxın təmasla
baxmaq	+	+	+	+	+	+	+	+	+
görmək	+								+
nəzər salmaq	+			+	+				
göz gəzdirmək	+			+					
müşahidə etmək	+		+						
gözdən keçirmək	+			+					
gözünü zilləmək	+	+	+		+		+		
marıtlamaq	+	+	+				+		
izləmək	+		+						+
süzmək	+			+				+	
ağzını ayırmaq	+	+	+			+			

Məndə iki leksemin mənasının üst-üstə düşməsinə və burada müəyyən leksik boşluqlar və fikir ayrılıqları yaranmasına baxmayaraq, bu cür hallar məhdud olduğu üçün bunlar mətnin məna keyfiyyətini aşağı salmır, amma bu cür boşluqlar və uyğunsuzluqlar artdıqca mətn tərcümə və təhlil zamanı öz mənasını itirir. Buna görə də, mətnin semantik təhlilində omonimlik və çoxmənalılıq problemləri həll olunmalıdır. Dildəki leksemin mənası dil sistemində semantik baxımdan bir-biri ilə əlaqəli olan başqa leksemlərin mövcudluğundan asılıdır. Semantik təhlil nəzəriyyəsi dilin leksik vahidlərinin semantik cəhətdən əlaqəli olan sahələrlə təsnif olunduğunu və bunların semantik qruplara bölündüyünü nəzərdə tutur.

Praqmatik təhlil – maşın tərcüməsinin bu son mərhələsində mətndəki cümlələrin birləşərək meydana gətirdiyi ifadələr toplusu içərisində bir-biri ilə semantik əlaqələndirilməsi və məna tamlığının təmin edilməsinə məqsəd qoyulur. Bu mərhələdə məna qarışıqlığının aradan qaldırılması üçün xüsusi bir zəhmət sərf edilir. Bu mərhələdən sonra əldə olunan məlumat istənilən vaxt bir “vasitəçi dil”ə çevrilir. Sonra isə bu “vasitəçi dil”dən istənilən mənaları ifadə edəcək cümlələrin çıxarılması təmin edilir.

Bir-birinə yaxın, ortaq dillər və ya bənzər türk dilləri arasında uyğunluğu təmin edəcək bir maşın tərcüməsi proqramı hazırlamaq əslində çox çətin deyil. Türk dillərinin qrammatikasının ana xəttini formal modellər hesab etsək, köklər və şəkilçilərin uyğun gəldiyi modelləri avtomatik olaraq bir söz kökünün əvəzinə başqa bir söz kökünə qoymaq, yaxud da bir şəkilçini digər dildəki şəkilçi ilə dəyişdirmək axtarışın böyük qismini həll etməyə kömək edir. Bəzən sadə bir fonetik uyğunlaşdırmalar belə məsələni həll edə bilər. Xüsusilə türk dilləri arasındakı tərcümə işində bu daha asanlıqla başa gəlir. Misal olaraq söyləyək ki, türk dillərinin oğuz qrupuna aid olan Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsi arasında maşın tərcüməsi başqa-başqa qruplar arasındakı tərcümədən daha asan həyata keçirilə bilər. Çünki bir qrupun daxilindəki dillərin fonetikasi, leksika və qrammatikasi, sintaksisi bir-birinə daha yaxındır. Lakin türk dillərinə mənsub olan başqa qrupdakı dillərin bu göstəriciləri bir-birindən az-çox fərqləndiyindən (məsələn, özbək dilində ahəng qanununun pozulması halları) tərcümə zamanı da bu çətinlik yaranır. Buna görə dillər arasındakı fonetik, leksik, qrammatik, sintaktik göstəricilər nə qədər bir-birinə yaxındırsa, bir-birinə bənzəyirsə bir o qədər də tərcümənin işi yüngülləşər. Amma müxtəlif sistemli dil qruplarına mənsub dillər arasındakı göstəricilər fərqli olduğundan bu işin gedişini bir az da çətinləşdirir. Məsələn, oğuz qrupuna daxil olan Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsi arasındakı tərcümə işi oğuz qrupuna aid Azərbaycan dili ilə Qırçaq qrupuna daxil olan qazax dili arasındakı tərcümə işindən bir qədər asan başa gələ bilər. Lakin Azərbaycan dili ilə İngilis dili arasındakı tərcümə yuxarıda sadalanan dillər arasındakı tərcümə işindən daha çətinidir. Çünki oğuz qrupuna aid olan Azərbaycan dili, Türkiyə türkcəsi və ya Qırçaq qrupuna aid qazax dili Türk dillərinə, İngilis dili isə german dillərinə mənsubdur. Burada onu qeyd edək ki, Türk dillərinin qrammatik, leksik, sintaktik göstəriciləri german dillərinə daxil olan dil qruplarının qrammatik, leksik, sintaktik qaydalarından xeyli fərqlənir. Bu da tərcümənin həyata keçirilməsini daha da çətinləşdirir.

Ortaq ünsiyyət dilinin yaradılmasında təhlillər bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər təhlil prosesləri düzgün şəkildə başlayıb sona yetirilərsə, bu zaman dillər arasındakı ünsiyyət çətinliyi qismən aradan qalxar.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyeva K.A., Məmmədova M.H. Mətnlərin avtomatik redaktəsi. B., 2003, 80 s.
2. Vəliyeva K.A. “Mətnin avtomatik-sintaktik təhlili və sintezi”. “Örnək”, Bakı, 1996, 158 s.
3. Mahmudov M.Ə. Kompüter dilçiliyi. B., 2012, 352 s.
4. Махмудов М.А. “Разработка системы формально-морфологического анализа тюркской словоформы (на материале азербайджанского языка)” АКД, Баку, «Элм», 1982
5. Кудряшова И.М. “О семантическом словаре в системе ФРАП”.
6. Леонтьева Н.Н., Кудряшова И.М., Малевич О.Б. “Семантические заготовки к пониманию целого текста”.
7. Сокирко А.В. “Программная реализация русского общесемантического словаря”.

The effect and the influence of semantic analysis in the machine translation to the creation of a common communicative language

Summary

The article deals with the analyses of the machine translation, especially semantic analysis. One of the problems of creating the common communicative language is to understand the language. Therefore, these levels of analyses of the machine translation are very important for natural language processing and natural language understanding.

Key words: machine translation, analysis, common communicative language.

Ləman Həsənova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ ALINMA TURİZM TERMİNLƏRİ

Müasir dövrdə yeni nəzəri baxışların, konsepsiyaların inkişafı, inteqrasiya, qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi elm sahələrində terminoloji bazanın dinamikliyinə təsir göstərir. Cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir. Belə ki, elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, yeni elm sahələrinin inkişafı terminoloji bazanın zənginləşməsinə təsir göstərir. Terminologiyada baş verən proseslərdən ən əsası yeni elm sahələrinin yaranması və onların dünya dillərində yer almasıdır. Bu baxımdan turizm terminologiyası son dövrlərdə daha sürətlə inkişaf etmişdir. Turizm terminologiyasında termin yaradıcılığı daha çox beynəlxalq səviyyədə getməsi ilə səciyyələnir. Yəni terminlərin yaradılmasında ingilis dilinin aparıcı mövqeyə keçməsi ilə bağlı turizm terminlərinin mühüm bir hissəsini beynəlxalq terminlər təşkil edir. Məsələn, tur, turizm, hotel, transport, turizm agentliyi və s. Belə terminlər beynəlxalq səviyyəli anlayışların adı ilə bağlıdır. Belə ki, bu anlayışlar daha çox beynəlxalq birliklərdə turizm fəaliyyəti, turların satışı, bronlaşdırma, menecment, marketinq və turizm sahəsi, müştəri xidməti, proqnozlaşdırılma ilə bağlı anlayışların adı ilə bağlıdır. Eyni zamanda turizm ilə bağlı araşdırmalar texniki vasitələrin hazırlanması da beynəlxalq terminlərin işlənməsini zəruri edir. Özünün tarixi inkişafı prosesində bəşər dilləri bir-biri ilə müəyyən dil əlaqələrində olmuş və olmaqda davam edir. Dil əlaqələri dedikdə, iki və daha çox dilin strukturuna və lüğət tərkibinə bəşər dillərinin göstərdiyi hər hansı təsiri nəzərdə tutulur.

Dillər arasında əlaqələrin artması, elmi – texniki tərəqqi bir dilin sözlərinin digər dil tərəfindən alınması zərurətini yaradır. Əgər söz tələbat nəticəsində keçərsə, başqa sözlə desək, söz dilə anlayışla və ya aid olduğu əşyanın özü ilə keçərsə, onda həmin söz dili zənginləşdirir. Bu tipli alınmalar bəzi dilçilər tərəfindən “ehtiyacdan doğan” alınmalar kimi qiymətləndirilir. İstənilən hər hansı bir elmi nəzəriyyənin əsas elementlərindən biri ümumi səviyyədə anlaşılan terminoloji bazadır; onun yaradılması isə uzun bir prosesdir. Ona görə də aktiv inkişaf edən hər hansı bir elmdə daim yeni terminlərin meydana gəlməsi şəksizdir. Bəzən, hansı andasa tədqiqatçılar eyni bir dildə bir-birini başa düşməməyə başlayırlar. Bir-birinə təbiətə yaxın olan qohum elmlərin terminlərində ikili standartların meydana çıxması hallarına da rast gəlinir. Digər tərəfdən turizm terminləri tam şəkildə əsaslandırılmış terminlər sistemi nəzəriyyəsinə malik olmadığından terminlərin morfoloji, fonetik, leksik, semantik və digər şərhli ilə əlaqədar metodikalar təqdim etmək hələlik problem olaraq qalmaqdadır. Bu baxımdan turizm ilə bağlı Azərbaycan dilində terminologiya sisteminin yaradılması istiqamətində prinsipial texniki və metodiki məsələlərin həll edilməsi günün vacib tələblərindəndir. Elmi-texniki nailiyyətlər ümumilikdə bəşəriyyətin çiçəklənməsinə və tərəqqisinə xidmət etdiyindən həmin elmlərin terminologiyaları orijinal terminlərlə yanaşı, həm də, digər dillərdən alınma sözlərin vasitəsilə zənginləşdirilir və bu da terminologiyanın inkişafında qanunauyğun bir hadisə kimi qiymətləndirilir. Alınmalar dedikdə – dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi olaraq, bir dilin elementlərinin digərinə keçməsi, habelə, bir dildən digərinə keçmiş elementlərin özləri nəzərdə tutulur.

Müasir dövrdə turizm terminlərinin beynəlxalq miqyasda inkişafı, onun müxtəlif sahələrinin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, hərtərəfli beynəlxalq əlaqələr alınma terminlərin, eləcə də hər hansı bir nomenklaturun milli sərhədlər çərçivəsindən kənara çıxaraq geniş yayılmasını şərtləndirir. Dillərarası ünsiyyət nəticəsində başqa dillərdən terminlər alınır, başqa dillərin təsiri ilə dilimizin daxili ehtiyatları, söz yaradıcılığı imkanları artaraq inkişaf edir. Alınma terminlər, bir qayda olaraq, Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq, fonetik əvəzetmə hadisəsinə uğrayır, mənaca bəzən məhdudlaşır, bəzən də yeni mənalar kəsb edir [1, 3]. Məlumdur ki, hər bir dilin lüğət tərkibində başqa dillərə məxsus leksik vahidlər mühüm yer tutur. Alınma progressiv bir proses olub, dilxarici və dildaxili amillərin təsiri

ilə meydana çıxır və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində onların rolu böyükdür. Bu proses dünya dillərinin hamısı üçün, istisnasız, səciyyəvidir. Məsələn, ingilis dilində – desipinq [despinq], alman dilində desipinq, rus dilində – desipinq, Azərbaycan dilində – desipinq; şəklində mənimsənilmişdir. Bu mənada alınma terminlər adı altında müəyyən bir dildə başqa dilə məxsus terminlərin alınma, alan dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşuna uyğun şəkildə istifadəsini nəzərdə tuturlar; O.S.Axmanovanın lüğətində alınma termin iki aspektdən açıqlanır:

1) “Yeni anlayışları ifadə etmək, əvvəlcədən mövcud olan anlayışları diferensiallaşdırmaq, əvvəllər məlum olmayan predmetləri əks etdirmək üçün digər dillərin lüğət fondundan faydalanmaq”;

2) “Müəyyən dildən alınma nəticəsində daxil olan sözlər, sözdüzəldici şəkilçilər və konstruksiyalar.

Göründüyü kimi, “alınma” anlayışı iki şəkildə aydınlaşdırılmışdır və bəlli olur ki, alınma bir prosesdir, bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Deməli, “alınma” termininin özü iki mənədadır. Birinci halda bu termin başqa dilə keçib, daxil olduğu dili zənginləşdirən *lingvistik vahid* mənasını bildirir. Geniş mənada “alınma” dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün lingvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür, “alınma söz” dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, “alınma” termini daha geniş anlayış ifadə edir. “Alınma söz” anlayışının özü də alınma terminin ifadə etdiyi mənənin tərkibinə daxildir [6, 226].

A.R.Krisin yazır: “alınma”-nı müxtəlif elementlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesi adlandırmaq məqsədəuyğundur. “Müxtəlif elementlər” adı altında alınma sözlərin sahəsinə aid olan dil yaruslarının, fonologiyanın, morfolojiyanın, sintaksisin, semantikanın, leksikanın ayrı-ayrı vahidləri nəzərdə tutulur”[3,168].

Deməli, dilçilik termini kimi “alınma termin” dar və konkret anlayış ifadə edir. Belə ki, bu anlayış altında ədəbi dilimizdə sabitləşmiş, ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olmuş alınma terminlər başa düşülür. Bu sözlər artıq hamı tərəfindən anlaşılaraq qəbul edilir və ümumxalq xarakteri daşıyır. Bu əsasda da “alınma söz” və “alınma terminlər” də bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Məsələn, “alınma termin”, dedikdə ki, heç də hamı tərəfindən anlaşılıb başa düşülmür, ancaq mütəxəssislər tərəfindən qavranılır. Məsələn, intonasiya, interlingvistika, rekonstruksiya, relevant, psixolingvistika və s.

D.S.Lotte başqa dildən terminlərin alınması əhəmiyyətindən danışarkən onun tədqiqinin üç aspektini müəyyənləşdirmişdir [4, 8].

S.N.Xəlilova yazır: Alınma sözlər dedikdə mənəbə dildən əlavə (əsa-sən) başqa sistemli bir dildə də işlənən vahidlər nəzərdə tutulur. Termin və ya söz yayılma dövrünün ilkin mərhələsində ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır [6,141].

Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də alınma turizm terminləri müəyyən fonetik, morfoloji və semantik dəyişikliklərə məruz qalaraq dilimizin qrammatik qayda-qanunları çərçivəsində mənimsənilmişdir. Digər bir tərəfdən, alınma terminlər əsasında dilimizin söz yaradıcılığı vasitələrinin köməyi ilə külli miqdarda yeni terminlər yaradılmış və bu proses indi də davam etməkdədir.

Alınma turizm terminlərinin dilimizdə işlənməsi və onların intensiv çoxalması, hər şeydən əvvəl, müxtəlif dillərdə, eləcə də dünyada turizmin sürətli inkişafı ilə bağlıdır. Nəticədə, müxtəlif dillərdə, əsasən, eyni semantikada və uyğun fonetik tərkibdə işlənən beynəlxalq terminlər yaranır ki, bunun da dünya elmi nailiyyətlərinin müxtəlif xalqlar arasında mübadiləsində böyük rolu vardır. Beynəlxalq miqyasda turizmin inkişafı alınma terminlərin Azərbaycan dilinə daxil olmasına səbəb olur.

L.Krisin alınmaların söz - termin alan dildə mənimsənilməsinin yeddi üsulunu göstərir:

- 1) Söz alan dil tərəfindən fonetik və qrafik vasitələrlə başqa dilə mənsub sözün alınması;
- 2) Söz alan dilin qrammatik dərəcə və kateqoriyaları ilə sözün əlaqələndirilməsi;
- 3) Başqa dilə mənsub sözün fonetik mənimsənilməsi;
- 4) Başqa dilə mənsub sözün qrammatik mənimsənilməsi;
- 5) Başqa dilə mənsub sözün sözdüzəltmə aktivliyi;
- 6) Başqa dilə mənsub sözün semantik mənimsənilməsi; mənə müəyyənliyi, dildə mövcud olan

sözlərlə başqa dilə mənsub söz vasitəsi ilə təzahür edən mənalar və mənə çalarları arasında differensiasiya;

7) Nitqdə müntəzəm işlədilmə qabiliyyəti; termin üçün onun söz aldığı terminoloji sahədə sabit istifadə olunması, müəyyən paradigmatik və “verilmiş” anlayışı ifadə etməsi (3,46).

Dilimizin öz daxili resursları hesabına yaranan terminlər üstünlük təşkil etsə də, turizmi terminologiyasının inkişafı və zənginləşməsində alınma terminlərin mühüm rolunu qeyd etmək lazımdır və bu proses indi də davam edir. Azərbaycan dilində, daha dəqiq desək, alınma turizm terminlərinin lingvistik tədqiqatına böyük ehtiyac var.

İngilis dilindən alınan turizm terminlərini iki qrupa ayırmaq olar:

1. Vasitəli alınan turizm terminləri;
2. Vasitəsiz alınan turizm terminləri.

Azərbaycan dilində turizm terminologiyasının formalaşmasında ingilis dilindən alınan terminlərin mühüm rolu olmuşdur. İngilis dilindən alınma turizm terminlərini mənimsənilməsinə görə iki qrupa bölmək olar:

- 1) Dəyişiklik edilmədən mənimsənilən turizm terminləri;
- 2) Dəyişiklik edilərək mənimsənilən turizm terminləri.

Dilimizə ingilis dilindən alınan terminlər, əsasən, dəyişiklik edilmədən işlədilir. Bu işə alınan terminlərin unifikasiyasını (*unification* – birləşdirmə) xeyli asanlaşdırır. Məs.: qipotaksis, aorist, anunasika, anlaut, alloqraf, assosiasiya, hipezevqma, metabazis, semiotika, determinant, kontinuativ və s.

Turizm terminlərinin mühüm bir qismi dilin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq mənimsənilsə də dilin öz terminləri ilə paralel işlənir. Məsələn, gid- bələdçi, hotel- mehmanxana-qastinsa; şopinq mol- ticarət mərkəzi, ekskursiya- səyahət və s.

Lakin bununla belə, alınma turizm terminləri Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna, fonetik təbiətinə uyğun şəkildə dəyişdirilərək mənimsənilir. Alınma terminlərdəki bütün dəyişikliklər Azərbaycan dilinin orfoqrafik qanunlarına uyğun olaraq aparılır. S.Sadıqova yazır: “Dilin lüğət tərkibində sabitləşən və müasir dövrdə işlədilən alınma terminlər ya reseptor dilin daxili qanunlarına uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalaraq müəyyən fonetik-qrammatik dəyişiklik edilərək mənimsənilmiş, ya da mənbə dildə olduğu kimi dəyişdirilmədən alınıb işlədilmişdir.”(5.199).

Beynəlmiləl turizm terminlərinin alınıb işlədilməsi ilə əlaqədar aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır:

a) terminoloji sistemlərdə Azərbaycan dilinin bilavasitə özünəməxsus terminləri ilə beynəlmiləl turizm terminlərinin uzlaşdırılması;

b) zəruri hallarda beynəlmiləl terminlərin tərkibinə daxil olan komponentlərdə Azərbaycan dilinin özünəməxsus terminlərin birləşməsi yolu ilə mürəkkəb turizm terminlərinin yaradılması.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli terminlərin müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, Avropa mənşəli terminlərin alınmasında vasitəçi dil rolunu oynadığından, həmin terminlər, əsasən Azərbaycan dilinə məxsus spesifik xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır.

Alınma terminlər əsasında dilimizin sözyaratma vasitələrinin köməyi ilə külli miqdarda yeni terminlər yaradılmışdır. Məsələn,

Avropa dillərindən keçən terminlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: Aviabroker, aviatarif, aviakompaniya, alpiniada animator destruksiya və s. verilmiş misallardan göründüyü kimi, həmin terminlər ingilis (eləcə də latın) dilində hansı fonetik tərkib və semantikadadırsa, Azərbaycan dilinə də məhz o cür keçmişdir. Deməli, həmin terminlər dəyişiklik edilmədən alınmışdır.

Azərbaycan dilində morfoloji dəyişikliyə uğrayan terminlərin müəyyən qismini ingilis dilindən dilimizə fonetik dəyişikliklə keçmişdir, məs.: annulment-annulyasiya, animation-animasiya, destination-destinasiya, destruksion –destruksiya və s.

Avropa dillərindən alınma turizm terminləri Azərbaycan dilində yeni termin yaradıcılığında da iştirak edir. Bu zaman müəyyən sözlər alınmalara qoşularaq yeni terminlər yaradır. Məsələn, kupon kitabçası –turistlərə göstərilən konkret xidmətlər üçün turist firmaları və ya mehmanxana müəssisələri tərəfindən turistlərə verilən; piyada turizm- əsasən yay mövsümündə ən geniş yayılmış turizm sahəsi və s. Bu terminlərin dilimizdə tətbiqi barədə, deməli ki, bu gün elmi

terminologiyada onların əksəriyyəti daha çox işləkliyə malikdir.

Müstəqillik illərinə qədər turizm terminologiyasında Avropa dillərindən alınmalar Azərbaycan dilinə keçənə qədər rus dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olaraq formalaşmış, yəni əvvəlcə rus dilinin daxili normalarına müvafiq şəkildə işlənmişdir.

Son illərdə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, ideologiyada, demokratik tərəqqidə ümumiliklərin mövcudluğu, Avropaya inteqrasiya dilin zənginləşmə mənbələrinə də təsir edir. Hazırda Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün əsas mənbələrdəndir. Çünki, yeni texnikaya, xüsusilə də informatika, telekommunikasiya, kibernetika, ilə bağlı turizm anlayışlarının funksionallaşması, demək olar ki, dünyanın bütün sivil dilləri kimi dilimizdə də termin və anlayışların alınma prosesi, əsasən beynəlxalq koordinasiya əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Акуленко В.В. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков: Высшая школа, 1980, с.78-89.
2. В.Д.Бондалетов. Социальная лингвистика. Москва, 1987
- 3.Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. М., Просвещение, 1968,145 с.
- 4.Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. Москва, Наука, 1982, 149 с.
5. S.Sadiqova. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002.
6. S.Xəlilova. İnternasional terminlər, Bakı, Maarif, 1991.

Borrowing tourism terms in Azerbaijani Language

Summary

In the article, borrowed tourism terms in Azerbaijani literary language are parsed in terms of lexical-semantic analysis. It is mentioned that in contemporary Azerbaijani literary language, the terms borrowing from English dominate in the process of enhancing tourism terminology. In the research, terms borrowed from English have been classified into 2 groups: (1) directly borrowed tourism terms; (2) indirectly borrowed tourism terms.

Key words: Azerbaijani language, dominate, tourism, lexical-semantic, tourism terms.

Mehriban Əbdürrəhimova

Bakı Dövlət Universiteti

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HƏRBİ TERMINALMA PROSESİ

Terminoloji vahidlər dilin leksik sistemində xüsusi lay təşkil edir, hər hansı bilik sahəsini sistemli olaraq öyrənməyə kömək edir. Müasir dövrdə terminologiya problemləri linqvistik tədqiqatların aktual istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Terminlər dilin leksik sisteminin inkişafında prioritet istiqamət kimi mühüm rol oynayır.

Dillərin hərbi-terminoloji sistemi də çox zəngindir. Türk dilləri də bu sistemin zənginliyi və mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir.

Hərbi terminologiya tarixi inkişafın nəticəsi kimi ortaya çıxır (1, s.3)

Hərbi leksika xüsusi hərbi anlayışları, hərbi güc əlaqələrini, hərbi işləri, fəaliyyəti və s. söz və ifadələrlə əks etdirir. Bu leksikanı 2 qrupa bölmək olar:

1) hərbi terminologiya. Bu terminologiya da öz növbəsində aşağıdakı qruplara ayrılır: a) rəsmi, nizamnəməyə uyğun terminologiya: karargah (qərargah), kurman və s. b) qeyri-rəsmi, nizamnəməyə uyğun olmayan terminologiya: kasırğa (qasırğa), ceket (jaket) və s.

2) Emosional elementli hərbi leksika. Belə leksika əsasən üslubi sinonimlərdən ibarət olur:

grup-heyet-takım-müfreze.

Hərbi terminlərin müasir durumunu təhlil etmək, mahiyyətini aydınlaşdırmaq, əsas morfoloji, sintaktik sözyaradıcılığı tiplərini göstərmək, hərbi terminoloji vahidlərin digər linqvistik xüsusiyyətlərini müqayisə yolu ilə öyrənmək əsasən müqayisəli türkologiyanın qarşısında duran ümdə vəzifələrdəndir.

Belə linqvistik xüsusiyyətlərdən birini alınma hərbi terminlər təşkil edir. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, sözalma təbii prosesdir. Sözalma prosesi həm ekstralingvistik, həm də daxili, linqvistik qaydalarla şərtləşdirilmiş mürəkkəb hadisədir (2, s.104)

«Alınma» dilin bütün normaları çərçivəsində zəruri tələbatla sözün mənimsənilməsidir. Terminologiyanın xeyli hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə, onun dil kontaktları hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir» (3, s. 7, 9)

Alınmalar digər sahə terminləri kimi hərbi sahədə də geniş yayılmış və hərbi leksikanın mühüm bir hissəsini təşkil edir. Türk və Azərbaycan dilində hərbi terminoloji sistem yüksək inkişaf mərhələsindədir. Türkiyə respublikasında lap çoxdan yaradılmış milli ordu Azərbaycanda müstəqillik illərində formalaşmağa və inkişafa başladı. Hər iki dilin hərbi terminologiyasına ekstralingvistik amillərin təsiri danılmazdır. Bu dillərdə hərbi terminosistem funksionallaşmış, onların hər birinə məxsus morfoloji, söz və ifadə yaradıcılığı strukturu yaranmışdır. Bu cür termin yaradıcılığında analitik derivasiya və affiksasiya (şəkilçiləşmə prosesi) mühüm rol oynamışdır. Bu onunla bağlı olmuşdur ki, hər iki qohum xalqlarda hərbi iş və hərbi elm dinamik xarakterdə inkişaf etmişdir. Bundan əlavə, hər bir dilin spesifik qrammatik quruluşu formalaşmışdır. Tarixi inkişaf xüsusiyyətləri də hərbi terminologiyaya öz müsbət təsirini göstərmişdir. Əsas hərbi terminosistemdə çoxkomponentli hərbi terminlər formalaşmışdır.

Terminologiyada terminin başqa dillərdən alınması hadisəsi olduqca geniş yayılmış və öz xarakterinə görə fasiləsiz prosesidir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, elm, texnika bir ölkədə, bir milli dilin hakim olduğu regionda yaranıb inkişaf etmir. Dünyanın hər yerində elmi axtarışlar aparılır, yeni-yeni əsərlər yazılır. Elm və digər sahələr inkişaf etdikcə yeni anlayışlar və onları bildirən terminlər meydana çıxır. İnformasiya mübadiləsi prosesində həmin terminlərin müxtəlif dillərdə yazılan əsərlərdə istifadə olunması ehtiyacı meydana çıxır və beləliklə, terminlərin alınması üçün ilkin əsas yaranır (5:106 (268 s.))

Terminalma- yad dildəki terminin sözün hər hansı bir dilin terminoloji sistemə gələrək işlənməsi hadisəsidir.

Müqayisə edilən Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsində digər dillərin də hərbi terminlərindən istifadə olunur. Bunların böyük əksəriyyəti hazır formada alınır. Həmin terminlərin alınan dildə müxtəlif tipləri, növləri, formaları, orfoqrafiyası, leksik-qrammatik strukturu və s. meydana gəlir. Uyğun gəlmə (quruluş və dərəcə etibarlı ilə) və ahəng yaratma alınan terminlərin səciyyəvi əlamətlərindən birini təşkil edir. Buraya digər dildən alınan hərbi terminlərin termin yaradıcılığındakı fəallığını da əlavə etmək olar.

«Ümumiyyətlə, müxtəlif sistemli dillərdə hərbi-terminoloji sistem öz statik və dinamik xarakteri ilə seçilir; alınmalar bu dillərin quruluşuna təsir göstərir» (7, 488 s.)

Qarşılaşdırılan dillərin lüğət tərkibindəki hərbi terminlərin mühüm bir hissəsini ərəb və fars sözləri təşkil edir. Hər iki dilə fars sözlərinin axımı prosesi təxminən XIII-XIV yüzildən başlanır. Ərəblərdən sonra hakimiyyət başında duran farslar, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ağalığ edən monqollar və başqaları rəsmi dövlət işlərində fars dilindən istifadə etmiş, yazı dilində fars sözlərinin saxlanması ilə bərabər, mövcud ərəb sözlərinin də yayılmasına şərait yaratmışdır. Hamza Zülfikar yazır ki, "qəbul etmək gerekir ki, başqa dillərdən alınan kelime ve terimler, türetilenlerden kat kat fazladır: raportör, tribün, politik, rota və s." (8, s.153)

Ərəb və fars dillərindən keçənlər: *silah, atəş, hareket, davul (baraban), beyanat, asker, casus, cephe atəşi, cəmiyyət, cənazə, cəngaver, cesur, ceza, çevre, daire, dava, muharibə, düşman, müdafiə (müdafiə), ziyarət, ihtiyat, tahliliyyə (evakasiya), memuriyyət (ezamiyyət), aksiemir (əks-əmr), mukavemet, muhalefet (əks-hərəkət), sıravı, fişək (fişəng), askeri kiyafət (hərbi forma), hadisə (hadisə), hakim, hapishane, harbiyyə (Hərbi Nazirlik), hamle (həmlə), harp (savaş) hilesi (Hərbi*

bilik, *harita* (*xəritə*), *hata* (*xəta*) *təyyarə* (azərb.)-*uçak* (türk), *azimut* (meridian müstəvisi ilə müşahidə nöqtəsi və müşahidə predmeindən keçən müstəvi arasında ikiüzlü bucaq) və s. kimi çoxsaylı hərbi terminlər tarixən ərəb və fars dillərindən hər iki dilə keçmişdir.

Fransız dilindən keçənlər: «Fransız dilindən Türkiyə türkcəsinə sözlərin keçidi XVI yüzillikdən başlanır. Bu vaxtdan türklər əvvəlcə, fransızlarla siyasi-hərbi əlaqələr qurur. Fransızcanın Türkiyə türkcəsinə möhkəm bir biçimdə əlaqəsinin bir səbəbi də XIX yüzildə dilin sadələşdirilməsi məqsədilə atılan ərəb və fars sözlərinin əvəzinə fransız kəlmələrinin gətirilməsidir. Ümumiyyətlə, 5000-dən çox söz və termin fransız dilindən bu dilin lüğət tərkibinə, eləcə də danışıq dilinə keçmişdir» (10, s.73 (400 s.))

Nümunələr: *abordaj-abordaj* (avarlı və yelkənli gəmilərdə tətbiq edilən dəniz döyüşü üsulu), *avanqard-avanqard* (yürüş zamanı quru qoşunlarının mühafizə elementlərindən biri), *avtojir-avtojir* (əslə yunan). (Uçan aparat), *ambrazura-mazğal* (divarda və ya müdafiə qurğusu örtüyündə silahdan atəş açmaq üçün pəncərə (deşik), *apparel* (1. Hərbi istehkam işində səngərlərə və sığınacaqlara hərbi texnikanın girib-çıxması üçün qurulan yastı eniş. 2. Texnikanı (atları) dəmiryol qatarlarına və su maneələrindən keçməkdən ötrü vasitələrə yükləmək üçüntorpaq qalaq (platforma). 3. Hərbi texnikanın bilavasitə sahilə çıxması üçün desant gəmisinin burun hissəsindəki qurğu), *artilleriya* (1. Qoşun növü; 2. Silah növü və ya silahlanma predmeti toplusu; 3. Artileriya silahının quruluşu, xüsusiyyətləri və döyüşdə tətbiqinin üsulları haqqında elm), *ataka-həmlə* (düşməni məhv etmək üçün atəşin ən yüksək gərginliyi ilə döyüş nizamında bölmə, hissə və birləşmələrin, həmçinin təyyarə, vertolyot, gəmi və onların qrupunun sürətlə hərəkəti), *blindaj* (canlı qüvvəni (heyəti) güllədən, mərmilərdən, minadan, yandırıcı vasitələrdən, eləcə də zərbə dalğasından, işıq impulsundan, nüfuzedici radiasiyadan və radiloaktiv çöküntüdən qorumaq üçün sığınacaq formasında və örtülü tipdə 4-8 nəfərlik sadə istehkam tikintisi), *desant* (döyüş əməliyyatları aparmaq məqsədilə düşmən ərazisinə çıxarılan (atılan) və ya bunun üçün nəzərdə tutulan xüsusi hazırlanmış qoşun), *divizion* (raket (zenit-raket) qoşunlarında və müasir orduların artilleriyasında əsas atəş və taktiki bölmə), *manevr* (döyüş əməliyyatı zamanı qoşunların (qüvvələrin) yeni istiqamətə mütəşəkkil hərəkəti) və s.

İtalyan dilindən keçənlər: Hamit Sunel yazır ki, italyanca ilə Türkiyə türkcəsi arasındakı kəlmə alış-verişinin təməlinə ticarət və savaşlarla bağlı sözlər dayanmaqdadır (11, s.955-956)

Məs.: *avariya-qəza* (insan itkisi olmadan texnikanın, silahların zədələnməsinə və ya məhvəinə səbəb olan hadisə), *qvardiya* (imtiyazlı seçmə qoşun hissəsi; döyüşlərdə daha çox fərqlənmiş hissə və birləşmələrə verilən fəxri ad), *qumbara* (düşmənin canlı qüvvəsinə və hərbi texnikasına yaxın məsafədən zərbə vurmaq üçün istifadə edilən döyüş sursatı), *kazarma* (hərbi bölmələrin şəxsi heyətini yerləşdirmək üçün yataq, mədəni-maarif, məişət, xidmət və tədris ocaqları olan, xüsusi tikilmiş və ya yenidən təchiz edilmiş bina), *qazamat* (insanları və silahları düşmənin atəş vasitələrinin təsirindən qoruyan bağlı istehkam tikintisi), *kompas* (oriyentirə (pelenqə, azimuta) istiqaməti və ya kursu təyin etmək üçün işlədilən cihaz), *pexota-piyada* (ümumqoşun döyüşündə düşməni məğlub etmək, ərazisini ələ keçirmək və öz ərazisini müdafiə etmək üçün quru qoşun növü), *soldat-əsgər* (hərbi qulluqçuların sırası heyəti kateqoriyası), *ştantart* (rus və bəzi xarici ordularda süvari qoşunların hissələrinin bayrağı), *şpaqa-qılinc* (əsasən deşən, az hallarda deşən-kəsən soyuq silah) və s.

İspan dilindən keçənlər: *Armada*. (1. Birgə fəaliyyət göstərən çox böyük miqdarda gəmi, təyyarə və ya tank. 2. Məğlubedilməz armada), *muşket* (XVI əsrin 20-ci illərində İspaniyada, sonralar isə Qərbi Avropanın başqa dövlətlərində və Rusiyada meydana gəmiş odlu silah) və s.

Yunan dilindən keçənlər: *avtomat-* (yaxın döyüşdə düşmənin canlı qüvvəsinə məhv etmək üçün işlədilən və böyük atəş sıxlığı yaradan fərdi, avtomatik odlu əl silahı), *antidotı-antidotlar* (zəhər əleyhinə dərmanlar), *epidemiya* (eyni infeksiya xəstəliyinin kütləvi yayılması).

Latın dilindən keçənlər: *aqressiya-təcaviüz* (müasir beynəlxalq hüquqda BMT-nin Nizamnaməsinə görə bir dövlətin başqa dövlət və ya xalqın (millətin) ərazi toxunulmazlığına və siyasi istiqlalıyyətinə qarşı güc işləməsi), *adyunkt* (silahlı qüvvələrdə Müdafiə Nazirliyinin ali hərbi məktəbləri, elmi müəssisələrin nəzdindəki adyunturada təhsil alan və elmi-pedaqoji fəaliyyətə hazırlaşan zabit heyətindən hərbi qulluqçu), *təxliyə* (evakuasiya) (1. Yaralıların və xəstələrin döyüş əməliyyatları meydanlarından arxaya köçürülməsi. 2. Hərbi və siyasi səbəblərə görə, habelə qarşılıqlı razılıq və sazişlər əsasında qoşunların qabaqcadan tutduqları rayonlardan çıxarılması və s.).

Holland dilindən keçənlər: *admiral-admiral* (əslində *ərəb.-əmiral-bəhr*) (Hərbi-dəniz donanmalarında hərbi rütbə), *bosman* (bilavasitə göyərte komandasının (sualtı qayıqlarda sükançı-signalçılar komandasının) rəisi), *breyd-vımpel* (vəzifəli şəxsin (dəniz rəisinin) bayrağı), hərbi liman (hərbi dəniz donanması gəmilərinin dayanması, habelə döyüş hazırlığının bərpası və saxlanması üçün nəzərdə tutulan, təbii və süni küləkdən, dalğadan, su axınından mühafizə olunan sahil akvatoriyasının yanaşı ərazi ilə bir hissəsi), *konvoy* (hərbi əsirləri, istintaq və məhkəmə altında olanları və ya hərbi tribunal tərəfindən məhkum olunmuşları, həbs olunan hərbi qulluqçuları, inzibati qaydada həbs olunan əsgərləri mühafizə və müşayiət etmək məqsədilə təyin olunmuş hərbi bölmə (dəstə), ayrıca hərbi qulluqçu), *kreyser* (düşmənin dəniz kommunikasiyalarını pozmaq, birləşmə tərkibində dəniz döyüşü aparmaq, öz dəniz yollarını müdafiə etmək, dəniz desantının çıxarılmasını təmin etmək, mina maneələri qoymaq və s. tapşırıqları yerinə yetirmək üçün suüstü döyüş gəmisi), *matros* (Bir çox dövlətlərin HDD-da birinci (kiçik) rütbə), *pelenq* (müşahidəçidən nəzarət edilən obyektə tərəf istiqamət).

Alman dilindən keçənlər: *akselbant* (sağ çiyinə paqon (epolet) altından bərkidilən metal ucluğu-qızıl, gümüş və ya əlvan ipli toxuma qaytan), *ballistik* (idarəolunmayan raket, artilleriya mərmisi, aviasiya bombası, güllə və s. nin hərəkəti haqqında elm), *blokhauz* (dairəvi avtomat-pulemyot, bəzən də top atəşi açmaq üçün müdafiə qurğusu), *brander* (yelkənli donama dövründə yanacaq və partlayıcı maddələrlə yüklənib, düşmən gəmilərinin yandırılması üçün istifadə edilən gəmi), *brandkugel* (yandırıcı mərmə), *briqadir* (polkovniklə general-mayor arasında zabit rütbəsi), *brustver-istehkam sipəri* (güllə və mərmilərdən qorunmaq, düşmənin yerüstü nəzarətindən gizlənmək, silah üçün dayaq kimi istifadə etməklə atəşin asanlaşdırılması üçün yaradılmış istehkam qurğularının torpaq sipəri), *vaxta-növbə* (növbəçəkən dəstə), *qaubitsə*, *yefreytor* (komandir olmayanda onu əvəz edə bilən, baş və nümunəvi əsgərlərə verilən hərbi rütbə), *lager-düşərgə* (yaşayış məntəqələrindən kənardə müəyyən bir tapşırığı yerinə yetirmək üçün xüsusi ayrılmış və təchiz edilmiş sahə), *lafet* (artilleriya topunun lüləsinin bərkidildiyi dəzgah), *rota-bölük* (əksər dövlətlərin silahlı qüvvələrində taktiki bölmə).

Rus dilindən keçənlər: Bu dilə məxsus hərbi terminlər Azərbaycan dilinə keçmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: *polkovnik* (türkcə: albay), *podpolkovnik* (türkcə: yarıbay), *mayor* (türkcə: binbaşı), *kapitan*, *rotmistr* (türkcə: yüzbaşı), *kontr-admiral* (türkcə: tümamiral), *paqon* (türkcə: apolet), *snayper* (türkcə: keskin nişançı), *qvardiya* (türkcə: mühafiz), *rota* (türkcə: bölük), *batalyon* (türkcə: tabur), *polk* (türkcə: alay), *raket* (rusca roket, raketa), *reaktiv* (türkcə: roket, füze).

İngilis dilindən keçənlər: *leytenant* (azərb.), türkcə: teğmen; *capitan* (kapitan), türkcə: yüzbaşı, general) *genera l*), türkcə: orgeneral; *divizion* (division) türkcə: tümen; *battery* (batereya) türkcə: btarya; *gendarme* (jandarma) türkcə: jandarma; *cadre* (kadro) türkcə: kadro; *mobilizatin* (səfərbərlik, seferberlik); *deserter* (dezerti) türkcə: firari (fərari); *berma* (sipərlə səngər arasında olan məsafə); *kater* (döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmək və donanmanın fəaliyyətini təmin etmək üçün az sututumlu gəmi), *miçman* (bir sıra ölkələrin hərbi-dəniz donanmasının hərbi qulluqçularının rütbəsi), *tank* (döyüşdə müxtəlif hədəfləri effektiv surətdə məhv edən, zərbə vasitələrindən qorunmaq üçün möhkəm zirehi və xüsusi mühafizəsi, yüksək hərəkət sürəti olub, maneə və əngəlləri dəf edən tam zirehli tırtıllı döyüş maşını).

Türk dilindən keçənlər: *yasaul* (yüksək rütbə), *qarovul* (hərbi və digər vacib obyektləri qorumaq və müdafiə etmək və ya hərbi ehtiram göstərmək üçün ayrılmış silahlı bölmə), *yarıbay*, *albay*, *erbaş*, *bölük* və s.

Polyak dilindən keçənlər: *kardeş* (düşmənin açıq canlı qüvvəsini 300 m-dək məsafədə məhv etmək üçün artilleriya mərmisi)*

Terminlərin funksional xüsusiyyətləri alınma prosesində daha fəal şəkildə alır, ünsiyyət əlaqələrini daha da genişləndirir (12, 154 s.)

Qeyd edək ki, hər iki dilə fransız dilindən keçən hərbi terminlərin sayı daha çoxdur. Bu da türk dövlətləri ilə fransa dövlətinin hərbi əlaqələrinin daha geniş olması ilə əlaqədardır. İkinci yerdə yunan və latın mənşəli hərbi terminlər dayanır.

Alınma hərbi terminlərə milli şəkildə artırmaqla da yeni terminlər yaradılmışdır: -ç14: *qvardiya+çı*, *radist+çi*, *telsiz+ci*, -ük4: *böl+ük* və s.

Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə Türkiyə türkcəsində hərbi alınma terminlər daha çox milliləşmişdir. Məs.: Azərbaycan dilində «patrul» termini əvəzinə Türkiyə türkcəsində «gözcü» kəlməsi işlənməkdədir. «Maskirovka» yerinə Türkiyə türkcəsində «gizleme» sözündən istifadə edilir. «Mayor» əvəzinə Türkiyə türkcəsində «binbaşı» termini aktiv işlənir və s.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, sözügedən dillərə keçmiş hərbi terminlər ümumhərbi, hərbi-siyasi və hərbi-tarixi xarakterli, Quru qoşunlarının, Strateji təyinatlı raket qoşunlarının, hərbi Hava Qüvvələrinin, Hərbi Dəniz Donanmasının, ölkənin hava hücumundan müdafiə qoşunlarının təşkili, silahı və texnikası, kütləvi qırğın silahı və ondan müdafiə, müasir hərbi texnikanın müxtəlif növləri, nizamnamələr, topoqrafiya və hərbi biliklərin digər sahələri ilə birbaşa bağlı söz və ifadələrdən ibarətdir.

Türk dillərinin, o cümlədən Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsinin leksik-terminoloji təbəqəsində hər zaman mükəmməlləşmə və dəyişmə prosesi baş verir. Avropa mənbədən olan hərbi terminoloji vahidlərin həmin prosesdə aktiv iştirakı Avropa dövlətləri ilə türk ölkələrinin müxtəlif səciyyəli birbaşa kontaktlarının, kommunikativ vasitələrinin formalaşması, hərbi işlərin geniş vüsət alması, müstəqil respublikaların sosial-siyasi fəallığı, mədəni həyatda müəyyən dəyişikliklər, qloballaşma şəraitində ingilis dilinin öyrənilməsi intensivliyinin artması, fəallaşması kimi faktorlarla əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Лату М.Н. Англоязычная военная терминология в ее историческом развитии: структурно-семантический и когнитивно-фреймовый аспекты. Автореф. канд. филол. наук, Пятигорск, 2009
2. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М.: 1955
3. Мəmmədli Nadir. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər). Bakı, Elm, 1997
4. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. С.: Наука, 1977
5. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, «Ozan», 1977
6. Гавриленков С.И. Структурно-семантический анализ современной военной терминологии. Дис. ...канд.филол.наук. М.: 1982
7. Шевчук В.Н. Военно-терминологическая система в статике и динамике. Дис. ...д-ра филол. наук. М.: 1985
8. H.Zülfıkar. Terim sorunları ve terim yapma yolları. Ankara, 1991
9. Azərbaycan-Türkiye Türkcesinde askeri-deniz sözlüğü. Bakı, 2000
10. Kazımov İsmayıl. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası (II cild), Bakı, «Təknur» nəşriyyatı, 2010
11. Hamit Sunel. Çağdaş Türkcede yabancı dillerin etkisi. Türk dili. Aylık Dil Dergisi. Sayı 485\Mayıs, 1992
12. Маслов Д.А. Военная терминология современного японского языка: В функционально-сопоставительном аспекте. Дис. ...канд.филол.наук, М.: 2002
- a. Nümunələr aşağıdakı lüğətdən seçilmişdir: Seyidov M.M. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti. Bakı, Azərənşr, 1993, 336 s.

The process of borrowing of the military terminology in modern Azerbaijani and Turkish languages

Summary

The article deals with the process of borrowing of units of military terminology in the Turkish and Azerbaijani languages. Actuality is determined in connection with the expansion of interlanguage contacts between Azerbaijan and Turkey in the sphere of military-technical cooperation.

This review is carried out in terms of their intralinguistic implementation of different-level means: are subjected to a detailed analysis the totality of the ways of the expression of military vocabulary, functioning in the modern Azerbaijani and Turkish languages; are revealed semantic

specificity of the analyzed methods of the expression of military vocabulary; are defined language, speech and communication importance. On the basis of means of expression of the military lexicon are investigated root words, preformative morpheme and compound words. Especially well represented suffixes, which are productive in addition to the military terms borrowed from French, Italian, Arabic, Persian, English, Dutch and other languages.

Key words: military terminology, Turkish language, lexical system, loan words, native Turkish and native Azerbaijani suffixes.

Tünzalə Musayeva
AMEA Fəlsəfə İnstitutu

РОЛЬ ЕДИНОГО ЯЗЫКА ОБЩЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Язык - это важный инструмент человеческого взаимодействия и общения. Благодаря языку мы можем выражать свои мысли в материальной речевой форме. Язык как социальный феномен всегда был и остается в центре внимания исследователей. Это обусловлено тем, что язык в обществе выполняет важнейшие коммуникативные и познавательные функции. На протяжении всей истории развития социально-философской мысли, теорию языка разрабатывали виднейшие ученые, как философы, так и лингвисты. Центральной проблемой во всех наследуемых в прошлом и настоящем учений о языке являлось и является понимание того, как возник язык и в чем состоит его природа. От ответа на этот вопрос зависит правильное понимание интеграционной роли языка в системе современных общественных отношений. Язык как социальное образование давно является предметом исследования самых разных наук. Вместе с тем, обобщение достижений в области исследования языка показывает на наличие спорных и нерешенных проблем. Прежде всего, это проблемы природы языка, его возникновения и связи языка как формы отражения реальной действительности. Решение этих проблем возможно, на наш взгляд, на основе применения адекватного подхода к исследованию языка. Язык не только средство для общения, это еще и историческая память каждого народа. В каждом языке находит свое отображение духовная культура, многовековая история каждой нации. Язык – главное богатство любого государства, средоточие истории, духа нации, мировоззренческих стремлений, многовекового опыта народа, важная часть национальной самобытности. Утрата родного языка отрицательно отражается на всем облике личности. Если язык полноценно функционирует, значит, нация духовна сильна. Сохранив родной язык, государство может реально состояться сегодня и в будущем.

Развития языка неразрывно связано с развитием общества. Связь языка и общества, направление связи, формы её выражения составляют основной круг вопросов, которые исследуются в рамках этой проблемы. В том, что между человеческим обществом и языком существует связь, были убеждены еще древние ученые. «Из всех живых существ только человек одарен речью», — писал Аристотель. И Аристотель, и его последователи ясно понимали, что язык присущ не просто индивиду, а общественному человеку: ведь основное предназначение языка — служить средством общения между людьми.[1] Язык это живой организм, который поддается влиянию исторических, политических и социальных изменений в жизни общественности. Под влиянием времени, некоторые слова отмирают и навсегда уходят из обихода, взамен им в язык приходят новые слова, которые максимально соответствуют требованиям времени. Состояние общества оказывает влияние на состояние языка, а общее состояние языка влияет на состояние общества. Взаимовлияние общества и языка подобно взаимовлиянию между человеком и его языком. Чем человек умнее, тем богаче его язык, тем он лучше им владеет и его чувствует. Чем человек глубже и полнее изучает свой язык, тем умнее и мудрее он становится. Всякое человеческое общество

неоднородно по своему составу. Оно делится на слои, или классы, дробится на более мелкие группы, внутри которых люди объединены каким-либо признаком, например по возрасту, профессии, уровню образования и т. д.

Эта дифференциация общества отражается в языке в виде тех или иных социально обусловленных подсистем. Язык – достояние коллектива, он осуществляет общение членов коллектива между собой и позволяет сообщать и хранить нужную информацию о любых явлениях материальной и духовной жизни человека. И язык как коллективное достояние складывается и существует веками. В языковой деятельности мышление и язык взаимосвязаны друг с другом. Так как мышление развивается и обновляется гораздо быстрее, чем язык. Но без языка, мышление – это только «вещь для себя», причем не выраженная языком мысль – это не та ясная, отчетливая мысль, которая помогает человеку постигать явления действительности, развивать и совершенствовать науку, это, скорее, некоторое предвидение, а не собственно видение, это не знание в точном смысле этого слова. Если мышление не может обойтись без языка, то и язык без мышления невозможен. Мы говорим и пишем, думая, и стараемся точнее и яснее изложить свои мысли в языке. То же относится и к цитатам, употреблению пословиц и поговорок в обычной речи: они удобны, потому что удачны, лаконичны, но и выбор их, и вложенный в них смысл – след и следствие мысли говорящего. Обычная наша речь – это набор цитат из известного нам языка, словами и выражениями которого мы обычно пользуемся в нашей речи (не говоря уже о звуковой системе и грамматике, где «новое» никак нельзя изобрести). Когда мы думаем и желаем передать кому-то то, что осознали, мы облакаем мысли в форму языка. [2] Таким образом, мысли и рождаются на базе языка и закрепляются в нем. Язык и мышление образуют единство, так как без мышления не может быть языка и мышление без языка невозможно. Язык и мышление возникли исторически одновременно в процессе трудового развития человека. Мышление как реальный процесс представляет собой одну из важных форм активности сознания. Поэтому оно не может быть адекватно описано и понято вне содержательно-ценностных и структурных характеристик сознания. Будучи сознательной деятельностью, мышление органически связано с информационными процессами, протекающими на бессознательно-психическом уровне. По-видимому, правильнее было бы даже сказать, что реальный процесс мышления осуществляется в едином сознательно-бессознательно-сознательном психическом контуре, анализ которого является специальной и весьма сложной задачей. Поэтому мы ограничиваемся уровнем сознания, включая рассмотрение тех его периферийных областей, где постепенно меркнет свет рефлексии. Мышление как активный, целенаправленный процесс осуществляется сознательно, является формой деятельностного сознания. А это указывает на факт оценочной регуляции (саморегуляции) мыслительного процесса. Всякий сознательный процесс, в том числе и мышление, есть в той или иной степени общение.[3] Естественно, что общение невозможно без языка. Однако язык является главным, решающим, но не единственным средством общения, а это позволяет думать, что коммуникативность мышления не ограничивает его выразительность.

Основой общества является социальная деятельность людей, которую можно еще характеризовать как социальное взаимодействие. Именно это взаимодействие и порождает все социальные образования, которые реально существуют и функционируют в обществе. Язык как социальный феномен возникает на основе социальной деятельности и в ней реализуется и функционирует. Решение спорных проблем теории языка, в этой связи, надо начинать с выявления механизма порождения языка данной социальной деятельностью. Язык изучается как самостоятельное образование вне его связи с социальной реальностью. В процессе развития труда и трудовых общественных связей людей друг с другом вместе с языком возникает, следовательно, особая форма отражения людьми действительности — их сознание. Необходимо различать общественное и индивидуальное сознание. К явлениям общественного сознания принадлежат создаваемые обществом знания о природе, обществе, о человеческом мышлении. Индивидуальное сознание — это высшая форма отражения

действительности отдельным человеком, членом общества.[3] Общественное сознание возникает вместе с формированием этой новой, высшей формы психического отражения действительности отдельных людей, членов общества. Вместе с тем сознание отдельного человека (т. е. индивидуальное сознание) обуславливается теми общественно выработанными представлениями, понятиями, идеями, которые он усваивает в повседневном общении с окружающими людьми, в процессе обучения, при чтении литературных произведений, при слушании радио, при восприятии кинофильмов и т. д. А это значит, что в условиях классового общества содержание сознания отдельных людей, как и сознания общественного, неизбежно приобретает классовые черты; такую же зависимость обнаруживает сознание отдельного человека и от уровня развития научных знаний в обществе, членом которого он является, от уровня развития его общей культуры. Хотя представления, понятия и взгляды, составляющие содержание общественного сознания, возникают в виде отражения реальности в головах отдельных конкретных людей, и, разумеется, иначе возникнуть и существовать не могут, однако, как явления общественного сознания они изучаются не психологией, а наукой об обществе. Другая сторона отношения индивидуального сознания и сознания общественного характеризуется тем, что когда отдельный конкретный человек встречается с теми или другими идеями, понятиями или взглядами, то он вовсе не воспринимает их механически. Усваиваемое человеком, их содержание перерабатывается в его голове. Оно может усваиваться человеком более полно или менее полно, более правильно или менее правильно, может занимать в его жизни различное место, приобретая для его личности различный смысл, вызывать у него те или иные чувства и побуждения или же оставлять его равнодушным, как бы вовсе не затрагивая его личности. Эти конкретные психологические особенности, которые приобретает усваиваемое отдельными людьми содержание общественного сознания, определяются уже не самим этим содержанием, его объективным общественным значением, а зависят от обстоятельств жизни, деятельности данного человека и от индивидуальных особенностей его личности .[4]

Язык является главным инструментом познания и освоения внешнего мира. Он также выступает основным средством общения людей. В равной мере язык делает возможным знакомство с другими культурами. Будучи неотделимыми от национальных культур, языки проходят вместе с ними через те же перипетии судьбы. Поэтому начиная с Нового времени, по мере передела мира на сферы влияния, многие языки попавших в колониальную и иную зависимость этносов и народов оказались все более тесными с исторической сцены. Каждая локальная культура формируется в специфических исторических и природных условиях, создает свою картину миру, свой образ человека и свой язык общения. Каждая культура имеет свою языковую систему, с помощью которой ее носители общаются друг с другом, однако не только в этом заключается назначение и роль языка в культуре. Вне языка культура просто невозможна, поскольку язык образует ее фундамент, ее внутренний базис. Посредством языка люди передают и фиксируют символы, нормы, обычаи, передают информацию, научные знания и модели поведения, верования, идеи, чувства, ценности, установки. Так происходит социализация, которая выражается в усвоении культурных норм и освоении социальных ролей, без которых человек не может жить в обществе. [5] Благодаря языку в обществе достигаются согласованность, гармония и стабильность. Культура передается посредством языка, способность к которому отличает человека от всех других существ. Благодаря языку возможна культура как накопление и аккумуляция знаний, а также их передача из прошлого в будущее. Поэтому человек в отличие от животных не начинает заново свое развитие в каждом следующем поколении. Если бы он не обладал никакими навыками и умениями, его поведение регулировалось бы инстинктами, а сам он практически не выделялся бы из среды других животных. Можно утверждать, что язык есть одновременно и продукт культуры, и ее важная составная часть, и условие ее существования. Это означает также, что между языком и реальным миром стоит человек — носитель языка и культуры. Именно он осознает и воспринимает мир посредством органов чувств, создает на

этой основе свои представления о мире. Они, в свою очередь, рационально осмысливаются в понятиях, суждениях и умозаключениях, которые можно передать другим людям. Следовательно, между реальным миром и языком стоит мышление. Слово отражает не сам предмет или явление окружающего мира, а то, как человек видит его, через призму той картины мира, которая существует в его сознании и которая детерминирована его культурой. Сознание каждого человека формируется как под влиянием его индивидуального опыта, так и в результате инкультурации, в ходе которой он овладевает опытом предшествующих поколений. Можно сказать, что язык является не зеркалом, точно отражающим все окружающее, а призмой, через которую смотрят на мир и которая в каждой культуре своя. Язык, мышление и культура настолько тесно взаимосвязаны, что практически составляют единое целое и не могут функционировать друг без друга. [6] В настоящее время общепринята точка зрения, согласно которой в культуре и языке каждого народа присутствуют одновременно общечеловеческий и национальный компоненты. Универсальные значения, одинаково осознаваемые всеми людьми в мире или представителями отдельных культур, создают почву для межкультурной коммуникации, без них межкультурное взаимопонимание было бы в принципе невозможно. В то же время в любой культуре присутствуют специфические культурные значения, закрепленные в языке, моральных нормах, убеждениях, особенностях поведения и т.д. Продемонстрированная выше связь языка, мышления и культуры является частью разработанного в XX в. семиотического подхода к культуре, рассматривающего культуру как совокупность знаков и текстов.

Итак, язык и общество находятся в тесной взаимосвязи. Нет никакой общественной сферы, куда бы ни проникала речь. Влияние общества на язык и языка на общество изучает специальная лингвистическая дисциплина - социолингвистика. Таким образом, следует отметить, что изучение языков крайне необходимо для поддержания контактов с представителями других языков, но также следует крайне бережно относиться к вымирающим языкам. Сохранение даже самой малочисленной группы имеет крайне важное значение, как в культурном плане, так и с научной точки зрения, ведь многие из них малоизученны и не исследованы лингвистами. Культурная антропология, сравнительно-историческое языкознание, этнография и этнология опирается, главным образом, на языки. Во многом благодаря таким исследованиям мы можем говорить о давней истории отдельных народов. Утрачивая языки, общество утрачивает не только часть истории отдельных народов, но и историю развития всего человечества. Общий язык поддерживает сплоченность общества. Язык принадлежит к тем общественным явлениям, которые действуют на протяжении всего существования человеческого общества. История не знает ни одного человеческого коллектива, ни одного народа, который бы не пользовался языком. Человек существует только в обществе. Он постоянно связан с другими людьми. В языке находят отражение общие знания людей о традициях, сложившихся в обществе, и текущих событиях. Руководители развивающихся стран, где существуют племенные диалекты, стремятся к тому, чтобы был принят единый национальный язык, чтобы он распространялся среди групп, не говорящих на нем, понимая значение данного фактора для сплочения всей нации и борьбы с племенной разобщенностью.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: 2003
2. M.Ə.Nəmzəyev, S.F.Əmiraslanova. Ünsiyyət psixologiyası Bakı 2007
3. Будагов, Р. А. Язык и речь в кругозоре человека Текст. / Р. А. Будагов. М. : Эдиториал УРСС, 2000.
4. Бороздина Г.В. Психология делового общения. Учеб. пособ. – 2-е изд. – М.: 2001.
5. Бибахин В.В. Язык философии. М. 2002
6. Ковальчук А.С. Основы имеджелогии и делового общения: Учеб.пособ. для студ. вузов. Изд. 5-е, доп. И перераб. – Ростов н/Д: 2007.

Role of uniform language of communication in modern society

Summary

Language is the historically created system of substantial forms. He arises, develops and exists as a social phenomenon. By means of language people can turn the thoughts into a certain public property and even into spiritual richness of society. Its basic purpose is in serving needs of human society and, first of all, to provide communication between members of big or small social collective, and also functioning of collective memory of this collective.

Key words: language, societies, consciousness, thinking, culture

Vəfa Allahverdiyeva (Mahmudova)

Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ İMLASI 1920-Cİ İLLƏRDƏ

Bu dövrün imlası da tarixi imla və tarixi fonetikanın bir mərhələsini təşkil edir. Əlbəttə, «dilin səs tərkibini o dilin daxili inkişaf qanununun təsir dairəsindən kənara çıxarmaq, süni və qeyri-tarixidir» (V.V.Vinoqradov).

Bu imla öz xarakteri ilə pərakəndə, çoxvariantlılıq biçimi ilə yadda qalır. T.Hacıyev dövrün, mərhələnin imla məsələsini səciyyələndirərkən yazır: «Azərbaycan dili imlası 20-ci illərdə daha da pərakəndə şəkllə düşür; iki əlifbalıq şəraitində bu, təbii idi. Bir tərəfdən, ərəb qrafikalı yazımız inqilabdan əvvəlki qarışıq nizamını davam etdirir, o biri tərəfdən, latın qrafikalı əlifbada yazı özünü qaydaya sala bilmir (1, s. 339), axsayır, yerində sayır, ortaya çıxmağa gücü çatmır. Sanki imla dərk edilmir, hətta dövrün ziyalı təbəqəsi də imlanın yalnız bir variantda olmasını dərk etmir. Anlama, dərkətmə isə bütün məsələləri həll edir.

Ona görə də dilin mühüm tərkib hissəsi olan imla problemi də XX əsrin birinci rübündə başlıca təcürbi dil problemlərindən birinə çevrilir. O dövrün mətbuatı bu problemə geniş yer verirdi. «İmlamız» kitabının müəllifi M.Mahmudbəyov yazırdı ki, «o..biçərə məktəblərimiz oxuduqları kitabların hərəsində bir imlaya rast gəlir, hər müəllim bir imla çıxarıb şagirdlərinə təlim edir, hər mühərrir, hər qəzetçi bir imla bilə yazır». Sözügedən bu hərç-mərcliyi bir sıra qələm sahibləri ərəb əlifbasının türk dilinə yaramamasında görürdülərsə, bəziləri (məsələn, Ə.Hüseynzadə) onu müdafiə edirdi (2).

20-ci illərdə Azərbaycan dili imlasının durumu S.Ağamalıoğlunu, V. Jüzeni, F.Ağzadəni ciddi maraqlandırmışdı (3)

Bu dövrün ədəbi dilində ərəb əlifbasının hələ də qalması dilimiz üçün xeyli nöqsan yaratdı, bu nöqsan uzun müddət ədəbi dilimizin düzgün, sabit imla qaydalarının formalaşmasına və onun prinsiplərinin hazırlanmasına imkan verməmişdir. Bu imlanı qarışıq imla saymaq daha düzgün olardı. «Mükəmməl yazmağı ancaq az adamlar bacarır, imla baxımdan düzgün yazmağı isə hətta bir çox təhsilli adamlar bacarmırlar» (4, s. 403).

1920-ci illərdə Azərbaycan imlasının təzahürü özünü «Yeni yol», «Kommunist» qəzetlərində, «Maarif və mədəniyyət» jurnalının səhifələrində əks etdirmişdir. Bundan əlavə, həmin mərhələnin imlası ilə (sözlərin müxtəlif formada yazılması ilə) C.Cabbarlının, S.Rüstəmin, S.Vurğunun, M.Müşfiqin, R.Rzanın, M.Rahimin və digərlərinin 20-ci illərdə nəşr edilmiş şeir kitablarında tanış olmaq mümkündür.

I Bakı Türkoloji qurultayda türk dillərinin 7 böyük problemi müzakirə olunur. Onlardan biri də imla-orfoqrafiya problemdir. F.Ağzadə bu mövzuda -«Türk dillərində düzgün yazı» məruzəsi ilə çıxış edir.

Görkəmli dilçi-alim, fonetist L.V.Şerbanın isə «Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və bunların sosial əhəmiyyəti» məruzəsi də nəzəri cəlb edir.

Bir prinsip olaraq fonetik prinsip, yəni «danışdığın, eşitdiyini kimi yaz» prinsipi daha da çox tərəfdar tapdısa da, yeri gəldikcə morfoloji, tarixi-ənənəvi prinsiplərdən də istifadə üzərində ən çox dayanıldı.

T.Hacıyev bu xüsusda yazır ki, türkoloji qurultay imla məsələsində ümumiləşdirmələr etdi və bir sıra elmi tövsiyələr söylədi. Fonetik prinsip əsas götürüldü. Morfoloji prinsipə yer verilir, ancaq hüdudun gözlənilməsi şərtilə: morfoloji prinsip müasir deyilişi sıxışdırmamalıdır. Bu prinsip dürüstür ki, fonetik prinsip birinci növbədə türk sözlərinə şamil edilməlidir; sonra əsrlərcə Azərbaycan dilində işlənən də ümumən azərbaycanlaşan ərəb, fars sözlərinə, daha sonra Avropa sözlərinə tətbiq olunmalıdır. Düz ölçüdür ki, sözü zorla ahəngə uyğunlaşdırıb sünüləşdirmək lazım deyil.

1929-cu ildə çağırılan I Respublika imla müşavirəsi vahid və dəqiq imla qaydaları hazırlaya bilmədi» (1, s.341-342).

Bu dövrdə mətbuatda imla barədə yazılmış bir materialda ərəb əlifbası ilə orfoqrafiyamızın qarışıq və dolaşıklı olması göstərilmiş və tənqid edilmişdir. Məsələn, «Maarif işçisi» jurnalının 1926-cı il 3-cü nömrəsində dərc edilən «Qamuslarda iki-üç imla» adlı yazıda ərəb əlifbası ilə yazımımızın imlası kəskin tənqid olunmuşdur. Məqalədə qeyd edilmişdir ki, lüğətlərdə Azərbaycan dilinin sözləri, xüsusilə ərəb və fars dillərindən keçən sözlər müxtəlif şəkildə yazılır.

Əlbəttə, ərəb əlifbası dilimiz üçün çox manelər yaradırdı. Burada özünü göstərən nöqsanlar uzun müddət Azərbaycan ədəbi dilinin düzgün, sabit imla qaydalarının yaranmasına və onun prinsiplərinin normativ qaydada hazırlanmasına imkan yarada bilməmişdir. Ərəb əlifbası Azərbaycan dili leksik-terminoloji vahidlərinin, ələlxüsus da ərəb-fars sözlərinin yazılışının ərəb və fars dilləri imlasında olduğu kimi qorunub saxlanmasına səbəb olmuş, beləliklə də, sözlərin imlası ilə tələffüzü arasında böyük uçurum əmələ gəlmiş, dilimizdə düzgün yazmaq və oxumaq işi çətinləşdirilmişdir.

Mətbuatda imla haqqında yazılan məqalələrdə əsl azərbaycanca sözlərin imlasında əsasən 2 prinsipin- fonetik və morfoloji prinsipin qəbul edilməsi təklif olunur. Fonetik prinsipin qəbulu təklifi ən çox «Yeni yol» qəzetində müdafiə edilir. Həmin qəzətdə nəşr edilmiş materiallarda göstərilmişdir ki, yeni əlifba ilə dilimizin imla qaydalarını yaratmaq üçün canlı danışq dili və yerli ağzların tələffüzü əsas götürülməlidir.

«Yeni yol» qəzetindəki aşağıdakı fikirlər bu baxımdan xarakterik sayıla bilər: «Hərgah cürbəcür ləhcələrin ortaliğa çıxmasına yol verilməzsə, o zaman düz dil və düzgün imla meydana çıxmaz...hərflər dildə söylənilən kimi yazmaqdan ibarətdir.

Qəzet sütunlarında yer verilməlidir ki, hər kəs öz bildiyi kimi yazsın, görək ki, hansı ləhcə əksəriyyət təşkil edir və buna görə də bir imla qanunları (vahid qayda-VM) arayaq...İndi məsələ bundadır ki, yazılarımızı yeni hərflərə keçirərkən, o üç cür imlanın hansına üstünlük verməliyik. Əlbəttə, camaat tərəfindən qəbul olunmuş tələffüzlərə üstünlük verilməlidir» (5, s.25, 26)

1922-1929-cu illərdə imla məsələsi tarixi orfoqrafiya və tarixi fonetika məsələlərinin öyrənilməsi üçün mühüm bir mənbədir. Bu aspektdə aparılacaq tədqiqatlar pərakəndə imlamızın keçdiyi inkişaf yolunu da öyrənməyə imkan və şərait yaradır. Bu, yazımımızın ərəb əlifbası ilə olduğu illərdə (1920-1926) imla məsələsinin müzakirə olunduğu mərhələ idi. Tədqiqatçılar bu mərhələni belə səciyyələndirirlər: «Ərəb əlifbasının 1929-cu ilədək dilimizin rəsmi əlifbası olaraq davam etməsinə, latınlaşdırılmış əlifbanın isə ikinci bir əlifba kimi tətbiq edilməsinə baxmayaraq, artıq 1922-ci ildən başlayaraq, 1929-cu ilədək əsas etibarilə yazımımızın yeni əlifbası ilə orfoqrafiya məsələləri müzakirə olunmuşdur. Bu da təbiidir, çünki Azərbaycanda yeni əlifbanın qəbulu məlum idi və buna görə də bu illərdən başlayaraq Azərbaycan yazısının yeni əlifba ilə orfoqrafiya qaydalarını düzəltmək və onun prinsiplərini hazırlamaq məsələsi irəli sürülmüş, orfoqrafiya məsələlərinin müzakirəsi başlanılmışdır. Bu mərhələdə aşağıdakı orfoqrafiya məsələləri müzakirə olunmuşdur.

1. Yeni əlifba ilə əsl Azərbaycan sözlərinin imlası.
2. Yeni əlifba ilə ərəb və fars mənşəli sözlərin imlası.
3. Yeni əlifba ilə rus və beynəlmiləl sözlərin imlası.

1922-ci ildən yeni əlifba Azərbaycan yazısında ərəb əlifbası ilə yanaşı tətbiq olunmağa başlayır: mətbuatda həmin yeni əlifba ilə yazılar nəşr edilir, kitablar buraxılır, məktəb və savad kurslarında yeni əlifbadan istifadə olunur. Amma yeni əlifba ilə çap olunan vəsaitlərdə, mətbu orqanlarda, savad təlimi işlərində ümumi və vahid bir yazı qaydası yox idi.

Sait məsələsi XX əsrin əvvəllərində də problemə çevrilmişdi. Həmin ərəfədə yeni türk əlifbasına keçid zamanı bu etiraf edilmişdi. F.Ağazadə 1926-cı ildə yazırdı ki, «saitlərlə zəngin olan yeni əlifba bu və ya digər sait hərfin harada işlənməsi ətrafında mübahisələr üçün geniş meydan açır, çünki bizim əlimizdə onların necə işlədilməsi ilə bağlı bir göstəriş yoxdur» (3, s.30-31).

M.Adilov bu məsələni belə səciyyələndirir: «Bu həqiqətən də ciddi məsələ idi. Məlum olduğu kimi, ərəb qrafikalı əski əlifbanın türk dilləri sisteminə, o cümlədən Azərbaycan yazısına yaramadığı haqqında irəli sürülən müddəaların və M.F.Axundovdan başlayaraq bu istiqamətdə aparılan əlifba islahatı uğrunda mübarizənin əsasında birinci növbədə məhz sait problemi durdu: ərəb fonetikasında cəmi 3 sait haqqında təsəvvür olduğu halda, Azərbaycan dilində 9 saitin olması yazıda uyğunsuzluq və böyük çətinliklər yaradırdı. Ərəb dilində yalnız *a*, *i*, *u* saitləri vardır və bunlar yazıda müvafiq olaraq «fəthə», «kəsrə» və «zəmmə» adlanan hərəkəllərlə işarələnir (məüyyən vəziyyətlərdə isə (ə)- (a)- (ı), bəzən (u)- o çevrilməsi baş verir), ancaq ərəb sözü qəlibdən başladığına görə yazının hərəkəsiz də oxuna bilməsi ərəb mətnlərinin böyük əksəriyyətində bu işarələrdən istifadə olunmamasına şərait yaradır.» (6, s.149).

F.Ağazadə məüyyən qədər məsələyə obyektiv yanaşır. Belə ki, türk dilləri üçün, o cümlədən Azərbaycan dili üçün xarakterik sayılan və fəvqəladə fonetik-semantik funksiya kəsb edən həmin qovuşuq səs indinin özündə də bir sıra dialektlərdə işlənməkdədir. Amma onun qrafik işarəsi hələ 20-ci yüzillikdə birdəfəlik Azərbaycan imlasından çıxarılıb atılmışdır.

Sağır nun (n) səsinin inkişafı haqqında H. Mirzəzadənin fikri maraqlıdır: «Azərbaycan dilində uzun müddət işlənmiş olan qovuşuq n və sağır nun adlanan n səslərinin məüyyən tarixi dövrlərdə türklər üçün bir imla xatirinə işləndiyini söyləmək, bizcə, səhvdir. Bu gün bir sıra türk dillərində bu səsin olması və Azərbaycan dilində işlənməməsi heç də bu səsin başqa türk dillərindən gəlməsinə əsas vermir. Əksinə, bu onu göstərir ki, Azərbaycan dili özünəməxsus qanun daxilində inkişaf edərək, tədricən bir sıra müştərək xüsusiyyətlərdən azad olmuş və başqa türk dillərindən fərqlənmişdir, n və sağır nun səsinin inkişafı da belədir» (11, s.24 (376 s.)).

Qaf hərfi də məhz həmin dövrdə problem yaradır. Bəllidir ki, yazılı abidələrdə həmin hərfin imlası ikişaxəli olmuşdur: (q), (x) işarələri ilə ifadə olunmuşdur. Yazı dilinin norması «q» ilə olmuşdur. Bu cür imlanın mənzərəsi ilə tarixi əsərlərdə də rastlaşmaq olur. Məs.:

Cani yoqdur, gözü yoqdur, əli yoq,

Ağzı yoqdur, dili yoqdur, sözü yoq... (M.Zərir. Yüsif və Züleyxa, Ş.Xəlilov).

Şəhər xəlqi çün qapu açə çıqa,

Dar ağacların görə bunlar baqa... (Y.Məddah. Vərqa və Gülşah. Z.Hacıyeva).

Cümlə Misrin əhlini həp oqudı,

Necə gördi duşini bir-bir dedi...

Yusif andə Züleyxa əlindən çıxar,

Züleyxa təxtindən aşığa baqar...)S.Fəqih. Yusif və Züleyxa. Z.Hacıyeva).

Göründüyü kimi, bu sözlər (*yoq, çıq, oqu, baq*) qaflla yazılmışdır. Sözlərin bu cür fonetikasi ilə tələffüzdə çətinlik yaradır. Bu tip sözlərin ilkin deyiliş variantı çağdaş türkcələrdə (məsələn, Türkiyə türkcəsində) öz pozisiyasını (k) səsinə saxlamışdır (*cok, bak, oku*).

Sonralar yazı normasını (q) tələffüz norması (x) əvəz etdi: *çox, yox, oxu* və s. Bəziləri bu sonuncu formanı şivə faktı sayırdı. Həmin dövrün fonetik normasında olan bu pərakəndəliyi N.Xudiyev belə xarakterizə edir: «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazısı, bu vaxta qədər olduğu kimi, ərəb əlifbası ilə gedir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin mərhələ ərəb əlifbasının Azərbaycan yazısında işləkliyinin son dövrünü təşkil edir və bu zamandan etibarən onun (ərəb əlifbasının) nüfuzu sürətlə düşür. Elmi dilçilik fikri, eləcə də milli ədəbi təfəkkür getdikcə daha aydın şəkildə dərk edilir ki, ərəb əlifbası Azərbaycan türkcəsinin fonetik quruluşunu normal şəkildə əks etdirmək imkanına malik deyil və buna görə də bu mərhələdə bir sıra mübahisələr gedir-yazını (orfoqrafiyanı) yaxşılaşdırmağın, islah etməyin məüyyən yolları aranır (7, s. 396-397).

Azərbaycan dili imlası 20-ci illərdə Firidun bəy Köçərlini də ciddi maraqlandırır. O, əsərlərində alınma sözlərin yazılışındakı problemlərə toxunurdu: «Dini-mübini-islamın türklərə yetirdiyi şərəfəti-etiqaadiyyəsindən əlavə, böyük bir xeyri də bu olubdur ki, onun feyz və bərəkətindən türklər ərəb və fars lisanından tədriclə çox sözlər, gözəl ibarələr alıb, öz dillərini dövlətləndiriblər və müriri-əyyam ilə əxzü-iqtibas olunan kəlmələr və istilahlər o qədər işlənilib təhrif və təsrif olunurdu ki, türk dili ilə onlar qaynayıb-qarışıblar və onlarsız türk dili bir mənanı ifadə etməkdə acizdir. Ərəb və fars dillərindən götürülmüş sözlər və ibarələr bir dərəcədə türkləşibdir ki, savadı az olan adamlar onları məhz türk sözləri hesab edir» (8, s.78)

Müxtəlif xalqların tarixi inkişafı göstərir ki, dil məcburi, zorakı assimilyasiyaya qarşı böyük sabitlik və qüvvətli müqavimət göstərə bilir. Bir zamanlar ərəb və fars dillərinin güclü müqavimətinə məruz qalmış türk dilləri də bu məsələdə canlı şahid kimi çıxış etmişdir. (9, s.29).

Buna baxmayaraq, tarix türk xalqlarının imlasına ərəbin təsirinin güclü olduğunu şahidi olmuşdur. Bunun başlıca səbəblərindən biri sıradan çıxmış avtoxton dillərin istifadə tezliyinin aşağı olması, onların qrammatik-orfoqrafik cəhətdən kasadlığı və xüsusən də əcnəbi leksik-terminoloji vahidləri assimilyasiya etmək qabiliyyətinin zəifliyi ilə əlaqədar olmuşdur. Məhz Azərbaycan dilinin bu cəhətdən ərəb dilinə müqavimət göstərməsi həm də həmin dildə danışan tayfaların sıradan çıxmasının qarşısını alan ən qüvvətli faktorlardan biri olmuşdur.

Beləliklə, xalqımızın tarixində 1920-ci illər milli özünüdərkini keyfiyyət etibarilə yeni mərhələsi hesab edilir. Milli mənlilik şüurunun formalaşmasında ölkədə milli burjuaziyanın yetişməsi, kapitalist münasibətlərinin inkişafı, onun ideyalarının yayılması, nəhayət, etnomədəni mərkəz kimi Bakının mövqeyi yüksəlir.

Azərbaycan dili imlası 1920-ci illərdə praktik səciyyə daşıyırdı. Bu illərdə imla həm milli sözlərimizi (dialekt tələffüzü), həm də alınma sözlərin orfoqrafyasını əhatə edir. Alınma sözlərin imlası ətrafında gedən «danışıqlar»da problemin həlli üçün iki yol müəyyənləşdirilir: 1) sözü mənbə dildəki formasında yazmaq; 2) xalq tələffüz formasında (əsasən, ahəng qanununa tabe edilmiş biçimdə) yazmaq.

Əlbəttə, imla pərakəndə idi. Ərəb və fars sözlərinin imlasının yaratdığı çoxvariantlılıq latın əlifbasına keçid ərəfəsində də aydın hiss edilir; Avropa mənşəli alınmalar dilimizə sürətlə keçirdi; milli dilin genişlənməsi müxtəlif mənşəli alınma sözlərin milli orfoqrafiyaya tabe edilməsini, Azərbaycan dilinə uyğunlaşmasını israr edirdi. İmla hərəc-mərcliyini yazarlar ərəb əlifbasının türk dili üçün yararlı olmamasında görür və bunu məqbul sayanlar da tapılırdı. Bu həmin dövrdə eyni sözün bir neçə variantının meydana çıxmasına şərait yaradırdı. Variantlıq söz sonunda (*baq-bax, çoq-çox, ürək-ürək* və s.) ən çox özünü göstərir. Çoxvariantlıq qeyri-sabitliklə təzahür olunur. Getdikcə, zaman keçdikcə variantlılıq minimuma enir, norma stabilləşir. Sonradan norma səviyyəsinə yüksələn və hüquq qazanan səslərin (*k, x*) funksional mövqeyi güclənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə, Bakı, «Elm», 2012.
2. Hüseynzadə Ə. Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz. – «Tərəqqi», 1909, № 31, 32
3. Ağamalıoğlu S. Bizim yolumuz hansı yanadır? Tiflis, YTƏK nəşri, 1924; Jüze V. Türk millətinin tarixi səhnəyə il çıxışı. «Maarif və mədəniyyət», 1924, № 7-9; 1925, № 1; Агазаде Ф. История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового Тюркского алфавита в АССР. С 1922 по 1925 год. Баку, Изд. КНТА, 1926)
4. K.Marks, F.Engels. Əsərləri, III c., 1930
5. Qacarlı C. XX əsrin 20-30-cu illərində dil məsələləri. Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 4 (52), Bakı, 2006, s.52-54)
6. Adilov Məmməd. Azərbaycan paleoqrafyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. Bakı, «Nurlan», 2002
7. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1995
8. Köçərli F.B. Azərbaycan ƏDƏBİYYATI. 2 cildə, I cild, Bakı, Elm, 1978, 1981

9. Древней Восток и мировая культура. М.: Наука, 1981

10. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (Sovet dövrü). III, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1982

11. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990

In the 1920 s, Azerbaijani language spelling

Summary

The article 1920 years, the socio-historical conditions of literary language, language picture, especially spelling problems are studied. Spell of the causes of the problems and eliminate them, argues spelling exercises sort of instability is created.

BÖLMƏ 3

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ: ORTAQ KÖKLƏR VƏ ƏNƏNƏLƏR

Ahmet Bican Ercilasun, fil.ü.e.d., prof.
Qazi Universiteti

OĞUZNÂME HAKKINDA

Oğuznâme kelimesini ilk defa kullanan, Mısırlı Türk tarihçi Ebûbekir bin Abdullah bin Aybek –ed-Devâdârî’dir. Ebûbekir, 1310 yılında yazdığı Dürerü’t-Ticân ve Gururu Tevârîhi’l-Ezmân adlı Arapça eserinde “Muahhar Türklerin de saygı gösterdikleri ve aralarında elden ele dolaştırdıkları Oğuznâme adında bir kitapları vardır.” diyerek eserinin 202a varəğının 17. satırında Oğuznâme kelimesini ilk defa kullanmış olur. Ancak yazmada nâme kelimesi nun-elif-mim-he ile değil nun-mim-elif ile yazılmıştır.

Ebûbekir Türklere ait iki ayrı eserden bahseder: Ulu Han Ata Bitigçi ve Oğuznâme. Ancak bazı araştırmacılar Ulu Han Ata Bitigçi’yi de Oğuznâme zannetmişlerdir. Öncelikle bu ciddi hatayı düzeltmek için Ebûbekir’deki ilgili kısmın, son olarak Kâzım Yaşar Koprman tarafından yapılan tercümesini aşağıda veriyorum:

“**Dedim:** Burada, bu kavmin [Tatarların] ortaya çıkışının başlangıcı ve ilk faaliyetleri hakkında bilgi vereceğiz. Bu bilgiler, onların kendi dillerinde *Ulu Han Ata Bitigçi* -Arapça tercümesi ve anlamı: *Kitâb el-Melik el-Eb elKebîr* [Ulu Han Ata Kitabı]- diye adlandırdıkları kitaptan, yaratılışlarının başlangıcı ve kim oldukları konusunda bize ulaşan bilgilerin bir özeti olacaktır. Çünkü, temiz *İslamŞeriatı* onların yaratılışının başlangıcı hakkındaki bilgileri olduğu gibi nakletmemize cevaz vermez. Bu kitap, *Moğollar*’ı ve *Kıpçaklar*’ı *Eski Türkler*’le [et-Türk el-Evâ’il] akraba gösterir. Onlar bu kitaba çok değer verirler. *Muahhar Türkler* [et-Türk el-Uhar]’in de saygı gösterdikleri ve aralarında elden ele dolaştırdıkları *Oğuz-nâme* adında bir kitapları vardır.” (Koprman 2009: 123).

Açıkça görüldüğü üzere Ebûbekir, Moğollar ile Kıpçakları eski Türklerle akraba gösteren Ulu Han Ata Bitigçi’den bahsettikten sonra “Muahhar Türklerin de saygı gösterdikleri ... Oğuznâme adında bir kitapları vardır.” diyerek ikinci bir kitaptan söz etmektedir.

Ebûbekir’in kitabındaki bu bilgilerden bilim dünyasını ilk haberdar eden kişi Mısırlı Ahmed Zeki Paşadır. 1912’de Atina’da yapılan 16. Müsteşrikler Kongresi’nde Fransızca bir bildiri sunan Ahmed Zeki Paşa, ilgili kısmı çevirirken “Ulu Han Ata Belkeci...Moğolların ve en eski Türklerden Kıpçakların mukaddes bir kitabıdır.” dedikten sonra “Diğer Türkler, ‘Oğuz Nâme’ isimli başka bir an’ane kitabına sahiptir.” diyor (Ahmed Zeki 2008: 637)¹.

Görüldüğü üzere Paşa’nın tercümesinde de Oğuznâme’nin “başka bir kitap” olduğu açıkça belirtilmiştir.

Ulu Han Ata Bitigçi’yi ilk defa Oğuznâme kabul eden kişi Muallim Cevdet’tir. Yeni Mecmua’nın Çanakkale Savaşı vesilesiyle 5-18 Mart 1915 tarihinde çıkan fevkalade nüshasında Muallim Cevdet “Oğuznâme – Kitâb-ı Dede Korkut” başlıklı çok önemli bir makale yayımlar. Oğuznâme adını kullanan çeşitli metinler hakkında son derece tafsilatlı bilgi veren Muallim Cevdet Ulu Han Ata Bitigçi’nin Oğuznâme olduğundan emindir. O kadar emindir ki Cebrâil bin Bahtîşû’nun Farsçadan Arapçaya çevirdiği Ulu Han Ata Bitigçi’den bahsederken parantez içinde “Oğuznâme” yazmaktadır: “Cebrâil bundan sonra eserin (Oğuzname’nin) muhtevisyatını izah ediyor.” (Ercilasun 2007: 540)². Oysa Muallim Cevdet’in kendi yaptığı tercümede de iki farklı

¹ Ahmed Zeki Paşanın bildirisi Archives Asiatiques, No. 7-8, s. 285-294, Avri 1912’de İstanbul’da yayımlanmış ve Ferhat Tamir tarafından Fransızcadan Türkçeye çevrilmiştir. Yaptığımız alıntı Tamir tercümesindedir.

² Muallim Cevdet’in Yakup Sarıkaya tarafından yeni harflere aktarılan makalesi, Ahmet B. Ercilasun’un “Muallim Cevdet ve Oğuzname” başlıklı yazısı içinde bulunmaktadır.

kitaptan bahsedildiği açıktır: “Hikâyemi Türklerce Ulu Han Ata Bilgeci ismindeki kitaba nazaran söylüyorum. Bu kitap, Kıpçak ve Moğollarca mukaddistir. Diğer Türklerin de bir kitabı vardır ki ismi Oğuznamedir.” (Ercilasun 2007: 539).

Muallim Cevdet'ten sonra Fuat Köprülü de Ulu Han Ata Bitigçi'yi Oğuznâme kabul eder. 1919'da yayımlanan Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar'da, Ulu Han Ata Bitigçi'de geçen *UlugKaradağ*, *Altun-Han*, *Ulu Ay Atacı* gibi özel isimlerden bahsettikten sonra şöyle diyor: “Kitâb-ı Dede Korkut, öyle anlaşılıyor ki bu *Oğuz-Nâme*'den sonradan çıkarılmış bir parçadır.” (Köprülü 1991: 26). Oysa Köprülü'nün kendi tercümesinde de iki farklı kitaptan bahsedildiği açıktır: “Bu mâlûmât bunların *Ulu Han Ata bitigci* kitaplarından alınan şeylerdir; mezkûr terkinin tefsiri *Büyük Şah Baba* kitabı demektir. Bu öyle bir kitaptır ki, eski Türklerden Mogullar ve Kıpçaklar bununla sevinir ve memnun olurlar; bu kitabın onlar yanında büyük hürmeti vardır. Nasıl ki Oğuz Türklerinin yanında *Oğuz-Nâme* denilen bir kitap vardır ki elden ele dolaştırırlar.” (Köprülü 1991: 250).

Hüseyin Namık Orkun da gerek 1923'te Yeni Mecmua'da yayımladığı “Oğuzname” makalesinde gerek 1935'te yayımladığı *Oğuzlara Dair* adlı eserinde aynı yanlışı devam ettirir. “Oğuzname-2” makalesinde “Ebubekir, Oğuzname'yi nasıl bulduğunu şu suretle anlatıyor.” dedikten sonra Ulu Han Ata Bitigçi'nin bulunduğunu anlatır (Hüseyin Namık 1923: 461).

1935'teki *Oğuzlara Dair* adlı küçük eserinde de Hüseyin Namık “Ebu Bekir'in eserinden kendisinin Oğuznameyi gördüğünü açıkça anlamaktayız.” (Orkun 1935: 76) diyerek Ulu Han Ata Bitigçi ile Oğuzname'yi aynı kabil ettiğini ifade etmiş olmaktadır; çünkü Ebubekir'in gördüğünü söylediği kitap Ulu Han Ata Bitigçi'dir. Ebû Bekir'deki ilgili kısmı Orkun da şöyle tercüme etmiştir: “Bunun için de dillerinde Ulu Han Ata Bitigçi yani büyük hükümdar babanın kitabı adını verdikleri eserle ihticac ediyorum. Bu kitap eski Türklerden Moğol ve Kıpçak'lar arasında mukaddes sayılır. Diğer Türklerin de başka bir tevatür ve menkulât kitabı vardır; ki bunun adı da Oğuznâmedir.” (Orkun 1935: 77). Orkun da bu tercümesine rağmen Ulu Han Ata Bitigçi'yi Oğuzname kabul ediyor.

Dede Korkut Kitabı'nı ilk defa ilmî olarak yayımlayan Orhan Şaik Gökyay, Ebûbekir'in *Dürerü't-Ticân* adlı eserinde “Oğuznameden bahseden bir yer vardır.” diyerek Ulu Han Ata Bitigçi ile Oğuznâme'den bahseden kısmın Arapça metnini ve Köprülü'nün Türkçeye yaptığı tercüme veriri (Gökyay 1938: XLI-XLII). Ancak Ulu Han Ata Bitigçi'nin Oğuznâme olduğunu açıkça söylemez.

Dede Korkut Kitabı'nın Türkiye'de 1958 yılında ikinci defa olarak ilmî neşrini yapan Muharrem Ergin de Ebû Bekir'deki ilgili kısmın Köprülü tarafından yapılan tercümesini verir; ancak onda da Ulu Han ata Bitigçi'nin Oğuznâme olduğuna dair bir ifade yoktur (Ergin 1989: 35-37).

1965'te *Oğuzlar* kitabını yazan tarihçi Faruk Sümer de Ebû Bekir'deki ilgili kısmı tercüme etmiştir (Sümer 1992: 274-275). Sümer açıkça söylemese de yaptığı yorumlardan onun iki kitabı ayırdığını düşünüyorum.

Ebû Bekir'deki kayıt üzerinde bu kadar uzun durmamın sebebi, hatanın bugün de devam ediyor olmasıdır. Fuat Köprülü, Hüseyin Namık gibi büyük bilginlerin görüşleri, sonraki nesilleri de etkilemekte ve böylece bu hatalı anlama bugün de sürmektedir. Söz gelişi, İngiltere'de bulunan iki Oğuznâme nüshasını 2016 Ağustosunda yayımlayan Necati Demir de Hüseyin Namık'a uymuş ve Ulu Han Ata Bitigçi'yi Oğuznâme olarak değerlendirmiştir (Demir 2016: 2-10).

Oğuznâme'yi Ulu Han Ata Bitigçi'den ayırdıktan sonra Ebû Bekir'in *Dürerü't-Ticân*¹ adlı eserinde verdiği Oğuznâme ile ilgili bilginin tamamını, metni son defa Türkçeye çeviren Kâzım Yaşar Koprıman'dan alarak aktarabiliriz (Koprıman 2009: 123-124).

“*Muahhar Türkler* [et-Türk el-Uhar]'in de saygı gösterdikleri ve aralarında elden ele dolaştırdıkları *Oğuz-nâme* adında bir kitapları vardır. Bu kitapta onların ilk faaliyetleri ve ilk hükümdarları hakkında bilgi bulunmaktadır. O hükümdarlardan büyüğünün adı **Oğuz**'dur. *Oğuz-nâme*'de **Tepe Göz** diye isimlendirilen bir şahsın hikayeleri anlatılır. Bu **Tepe Göz**,*Eski Türkler*'in

¹ Eserin aslı İstanbul'da, Damad İbrahim Paşa Kütüphanesi, 913 numaradadır.

büyüklerini öldürüp ölkelerini harap etmiş. Onların zannına görə, hilkat garibesi olan bu **Tepe Göz**'ün, tepesinde tek bir gözü varmış ve ona kılıç ve mızrak işlemezmiş. Anası ve babası **Büyük Deniz**'in [el-Bahr el-Azîm] cinlerindenmiş. On koç derisinden yapılmış *börk* derisini ancak örtermiş. Bu kitapta, Oğuzlar'ın aralarında günümüze kadar anlatageldikleri [vrk: 202 b] meşhur hikayeleri ve meselleri vardır. Onlardan zeka sahibi ve *soy soylama* ilmine vakıf olanlar bunları ezberleyip anlatırlar. Bu hikâyenin sonunda, **Türkler** arasından çıkan, **Urus-oğlu Basat** adında çok güçlü ve kadri yüce bir delikanlı **Tepe Göz**'ü öldürür. Şöyle ki: Onların arasından bir kız çıkıp, ata binmekte ve silah kullanmakta kimse onu yenemez. Kız, kendisini kim yenersə onunla evleneceğini şart koşar. **Urus-oğluBasat**, kızı yener ve onunla evlenir. Babası **Urus**'a gelip oğlunun o kızı yendiğini müjdelerler. Babası [istihfafla] '*Sanki onunTepe Göz'üöldürdüğünü müjdelediniz.*' der. **Basat**, babasının bu sözünü duyar duymaz bir tuzak kurar ve **Tepe Göz** ile aralarında geçen nice akıl almaz olaylardan [Türk hurafeleri] sonra onu öldürür."

Oğuznâme terimini kullanan ikinci kaynak, Er-Risâle min-kelimâti Oguznâme el-meşhûr bi-Atalar Sözi adlı eserdir. Bu el yazması eser, Berlin Devlet Kütüphanesi'ndedir (Pertsch kataloğu, No. 34-1). Muharrem Ergin eserde, "Kan olan Emir Süleyman Sultan"dan bahsedilmesine dayanarak bu yazmanın Emir Süleman zamanında yazıldığını düşünmektedir (Ergin 1989: 38). Emir Süleyman, Yıldırım Bâyezid'in oğullarından olup 1402-1411 yılları arasında Edirne'de padişahlık yapmıştır. Demek ki Berlin'deki yazma 1402-1411 yıllarına aittir.

Görüldüğü gibi Berlin'deki yazmada Oğuznâme sözü eserin adında geçmektedir. Eserin adını şöyle tercüme edebiliriz: Oğuznâme sözlerinden (meydana gelen) risale – Atalar Sözü (adı) ile meşhur. Burada "Atalar Sözü" adıyla meşhur olanın Oğuznâme değil, Oğuznâme'den alınmış sözlerden oluşan risale olduğunu düşünüyorum. Yani eser, Oğuznâmeden alınmış çeşitli sözleri ihtiva eden bir risaledir.

Ahmet Caferoğlu'nun Berlin'de kopya ettiği bir nüshayı kullanan Orhan Şaik Gökyay yazmanın metnini yayımlamıştır (Gökyay 1938: XXX-XXXIII). Eser hakkında bir fikir vermek için Gökyay yayınından bazı kısımları aşağıda veriyorum.

"Evvel sağlığa çalalum sağlık gelsün, esenlige çalalum esenlik gelsün, devlete çalalum devletünüz kayım olsun, dostluğa çalalum düşmanunuz nayım olsun, uğura çalalum uğuruñuz xayr olsun, işiñüz güciñüz her dayım seyr olsun... Bay Bileçin begligin vërsün. Oqçı Kozan erligin vërsün. Kan olan Emir Süleyman Sultān salımınla sağdıdın vërsün.Hızır Peygamberüñ silisin vërsün. Korqud Atanuñ bilisin vërsün... Ab alaca çiçekden (öndüm) ben Dede Korqud; bir katra murdar meniden (döndüm) ben Dede Korqud; ana rahmine düşdüm. Ata belinden indüm ben Dede Korqud. Ala göz dev kızından doğdum ben Dede Korqud. Tañrı bir Peygamberi haq bildüm, ben Dede Korqud. Oğuz halkınuñ başına xayır gelesini şer gelesini övelüt tanıdum ben Dede Korqud. Haq Taâlānuñ emanetini boynuma aldum ben Dede Korqud. Evet kendü kendüme katı güc kıldum ben Dede Korqud; olaki işimüñ axırını Haqka saldum ben Dede Korqud. Ol günləri görmeden söyledüm ben Dede Korqud görmişce, inanuñ başa Oğuz kavmı dërler. Ol günlere komagıl beni, canum algıl Kâdir Tañrum... Allah Allah demeyince işler oñmaz. Kâdir Tañrum vërmeyince er bayımaz. Xalayıka ÷on gëyürseñ kadın olmaz. Çalıyla koqar dikenı odun olmaz. Kara eşege yular ursañ katır olmaz."

Oğuznâme kelimesini kullanan üçüncü kaynak Yazıcıoğlu Ali'nin Târîh-i Âl-i Selçuk adlı eseridir. Eser 2. Murad (1421-1451) zamanında, onun isteği ile yazılmıştır. Telif tarihi 1436 olarak tahmin edilmektedir. Yazıcıoğlu Ali bu eserde, Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'ı (1221-1237) anlatırken şöyle diyor: "Kimyâ-yı Saâdet kitabını ve Nizâmü'l-Mülk kitabını ve Oğuz töresini ve Oğuznâme vesair tevârihi iyi bilirdi." (Muallim Cevdet'ten Ercilasun 2007: 541).

Hüseyin Namık, Yazıcıoğlu'ndan şu alıntılarını yapar:

"Bunların nesebleri rivayetin hakîmleri ve muteber nâkilleri rivayetindeki Uygur hattile Oğuznamede yazılmıştır... Esami etrâk sahra neşinki temamet Dib Bakoyun dört oğlanları neslindendirler ki ol Obulca han oğlıdır; ki anı şimali şarkî ve şimali garbî etrafa göndermişdi ve hem Karahan ve Urhan ve Günhan ve Gürhan ol vasita birle ki Karahan oğlı muvehhid oldu. Ve bazı kavimleri ki anunla müttefik oldılar. İki kısım oldılar ve cümlesinin şerhi Oğuznâmede gelür..."

Oğuz şubesi şöylekim anun şerhi Oğuznâmede ve Cami üt tevarihde gelür... Ol halün şerhi böyledürki Oğuzun altı oğlu vardı. Anların adı işbu tafsil ve tertibce: Gün, Ay, Yılduz, Gök, Tag, Dingiz. Ve şöyleki anların tevarihinde Oğuznâmede gelmişdür.” (Orkun 1935: 70-71).

Bir sonraki Oğuznâme kaydı Bayatlı Mahmud oğlu Hasan’a aittir. Mahmud oğlu Hasan Bayatı 1482 yılında Kâbe’de qarşılaşıp müşâare ettiği Cem Sultan için bir kitap yazar. Bayatı şöyle diyor:

“Sonunda ‘söz sözü açar’ dedikleri gibi, ülke açan yüksek Osmanoğullarının soyu *Oğuz*’un büyük oğlu *Gün Han*’a ve onun boylarından *Kayı Han*’a ulaştığı ve başkaca yüce silsilelerini, eldeki ‘*Oğuznâme*’den kısaltarak yazıp vermeme istedikler. ‘Onların isteklerini yerine getirmek için’ bir haftada bitirilerek ‘*Câm-ı Cem-Âyîn*’ adı verilip iltifatlarına yakınlık kazanıldı.” (Kırzioğlu 1949: 379). Bayatı’nın eseri, Âdem, Nuh, Yâfes, Bolcas, Oğuz Han, Kayı Han üzerinden Osmanoğullarına, son olarak Veli Sultan Bayazıd Han’a ve Cem Sultan’a kadar gelmektedir.

Dede Korkut Kitabı’nın 16. yüzyılda istinsah edilen Dresden yazması, *Kitâb-ı Dedem Korkudalâ-Lisân-ı Tâife-i Oğuzân* adını taşır. Yazmanın altı yerinde Oğuznâme terimi geçer (Ergin 1963: 229).

Boğaç Han boyunda: Dedem Korkut boy boyladı soy soyladı, bu oğuznâmeysi düzdi koşdı (34/1011).

Bamsı Beyrek boyunda: Dedem Korkut geldi, şadılık çaldı, boy boyladı soy soyladı, gazi erenler başına ne geldüğün söyledi, bu Oğuznâme Beyregün olsun didi (122/1).

Alıntılardan anlaşıldığı gibi Dresden yazmasında herhangi bir boy Oğuznâme adıyla geçmektedir. Bir bakıma burada Oğuznâme terimi “boy” terimi ile eş anlamlı olmaktadır. Vatikan yazmasında ise Oğuznâme bütün kitabın adıdır: *Hikâyet-i Oğuznâme-i Kazan Beg ve Gayrı*.

Kanuni Sultan Süleyman’ın vezirlerinden Lütü Paşa’nın da *Oğuznâme* adlı bir eseri vardır. Ancak bu eser “umumi Oğuzname değil, Oğuzların bir şubesi olan Selçukîler tarihidir.” (Muallim Cevdet’ten Ercilasun 2007: 542).

Muallim Cevdet 1915’teki makalesinde bir eserden daha bahsediyor: *İcmâl-i Ahvâl-i Âl-i Selçuk der Konya ber-mûceb-i nakl ez-Oğuznâme*. Eser 3. Mehmed (1595-1603) devri yazarlarından Seyyid Lokman’a aittir. Başlığından Oğuznâme’den nakledilen bir Selçuklu tarihi olduğu anlaşılan eserdeki şu beyti de Muallim Cevdet nakleder: *Hep Oğuznâmeysi tetebbu idüp / Yazdı icmâl ile SeyyidLokman* (Ercilasun 2007: 541).

Petersburg Devlet Üniversitesi’nin Şarkiyat Fakültesi Kütüphanesinde bulunan bir başka atalar sözü mecmuası da “*Hâzâ Kitâb-ı Oğuznâme*” sözleriyle başlar. *Emsâl-i Mehemed Ali ve Mecme’u’l-Emsâl-i Mehemed Ali* olarak bilinen yazmada alfabetik düzenle atasözleri sıralanmıştır. Eseri yayımlayan Samed Alizade’ye göre yazma “XVI. esrin sonunda yahud XVII. esrin evvellerinde geleme” alınmıştır (Alizade 1992: 15-17). 1987’de Bakı’da çap edilen Alizade’nin eserini Ali Haydar Bayat bazı eklerle 1992’de Türkiye’de yayımlamıştır.

Ebulgazi Bahâdır Han’ın 1660 yılında yazılmış olan Şecere-i Terâkime’sinde de Oğuznâme terimi geçer:

“Türkmenning mollaları ve şeyhleri ve bigleri mening târihni yahşı bilürümni iştirip tururlar ta- kı bir kün barçaları kelip ‘arz kıldılar kim bizning içimizde Oğuz-nâme köp turur ammâ hiç yahşısı yok barçası galağ ve birisi birisiğa muvâfik irmes. Her qaysısı bir türlük ve bir dürüst i’tibâr kılgu dek târih bolsa irdi yahşı bolur irdi tip ötün kıldılar irse anlarning ötünlerini qabül kıldım.” (Kargı Ölmez 1996: 109).

Bu ifadeden iki husus açıkça anlaşılmalıdır. 1) 17. yüzyılın ortalarında Ebulgazi Bahâdır Han zamanında Türkmenler arasında pek çok Oğuznâme yazması varmış. 2) Eserinin adını Şecere-i Terâkime de koymuş olsa Ebulgazi Bahâdır Han aslında bir Oğuznâme yazmış.

İngiltere Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü Or. 11726/3 numarada Batı Türkçesiyle yazılmış bir Oğuznâme yazması vardır. Bu yazma *Hâzâ Kısâ-i Oğuznâme* kelimeleriyle başlar. Oğuz Han’dan, Oğuz zamanında Karluk, Kıpçak, Kalaç... boylarının nasıl ad aldıklarından, Oğuz ve Moğol boylarından bahseder. Ergenekon ve Ergenekon sonrası Moğol hanları Çengiz’e ve çocuklarına kadar getirilir. Çeşitli kabilelerin yaşadıkları yerler belirtilir. Kaynakları arasında Cihannümâ, Ravzatü’s-Safâ gibi eserler vardır. Mirhond’un Ravzatü’s-Safâ’sı

1474'te yazıldığına görə yazmanın telif tarihi bundan önce olamaz. Bazı imla ve dil özelliklerine bakarak eserin 16. asırda yazıldığını tahmin edebiliriz.

İngiltere Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü Or. 11726/1 numarada kayıtlı Çağatayca bir yazma da *Hâzâ der-beyân-ı Oğuznâme* satırı ile başlamaktadır¹. Eserde Abulca Han'dan Oğuz Han'ın verdiği toya kadarki olaylar ile Moğol ve Oğuz boyları anlatılır. Kısaca Ergenekon'dan da bahsedilir. Eserin yazarı, Câmi'ü't-Tevârîh, Cihannümâ ve Şecere-i Türkî'yi kaynak olarak kullandığını belirtir. Şecere-i Türk 1663-1664 tarihlerinde yazıldığına göre bu Çağatayca Oğuznâme'nin yazılış tarihi 1664'ten önce olamaz. 17. yüzyılın sonlarında veya 18. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olmalıdır.

18. yüzyılın sonlarında yazılmış hayli hacimli bir yazma Kazan Oğuznâmesi ismiyle meşhur olmuştur². Bu eserde Oğuznâme teriminin geçtiği kısmı aşağıda veriyorum.

“Ve Âdem eyyâmdın tâ bizing eyyâm-ı ferah-encâmımızgaça kitâblar mu'teber yüzidin cem' ve te'lif eyleyüb ve bizing 'asrımızda keçen vâkıâtları ve bizing oğlanlarımızı evlâd-be-evlâd tâ vaktî ki âdemoğlı yer yüzinde var olduğınça tahrîr ve takrîr ve beyân olsun kim her bir ferd ez-efrâd-ı âdemî öz mâhiyetini muşahhas eyleyüb ve bu nüsha tâ inkırâz-ı âlemeçe rûzgâr ara düstûrül-'amel olub bizdin evlâd-be-evlâd yâdigâr kalsun. Ve bu cihetdin bir niçe söz öten vâkı'âtlardın mezkûr ve tahrîr olub ve bul kitâb ol hân-ı gîtî-sitân Oğuznâme müsemmâ kılub ferzendler-i ercümend-nâmdâr ve birâdeler-i kâmkâr-ı 'âlî-mikdârıga nasîhat kıldı kim bizdin song her biringiz bu rü'yet-i marziyyedin 'amel idüb ve bu tarîka birle sülûk ve meslûk kılınlar kim tâ bizing evlâdımız ve sizlering ferzendleringiz inkırâz-ı 'âlemeçe çok halk ve cemâ't ve il ve ulus 'âlem ara peydâ bolurlar. Tâ ol cemâ't her birisi öz pây-ı kirâm-ı felek-ihtişâmını ve il ve ulusını bu kitâb sözidin muşahhas ve bu tarîkdin zâhir idüb öz yerinde öz makâmında müstakîm olub ülüş ve orunlaridin tahallûf ve tecâvüz kılmağaylar ve her bir mechûlü'n-neseb-i dîn ü zebûn özini be-tarîk-i kizb bu silsile-i eslâf-ı kirâm-ı sipihr-ihtişâma nîş turmagaylar ve bizing eyyâmımızdın song her bir evlâdımız nesl-be-nesl bu Oğuznâme-i mu'teber sözine 'amel idüb öz 'asrında ve eyyâmında bu silsile-i 'aliyye birle özünü güzeştelerine ittisâl virüb ve ferzendlerini bu tar(z) hidâyet kılun kim tâ kıyâm-ı kıyâmet intizâm-ı bu silsile bâkî kalıb ser-rişte-i te'lif hiç vaktde inkitâ' olmaya.” (yazma: 2a-b).

Kazan Oğuznâmesi, Afganistan'ın Dürrânî sülalesinden Timur Şah (1772-1793) zamanında yazılmıştır. Yazmanın 108b varlığında Timur Şah'ın 1204 (M. 1789) yılında düşmanları def etmek üzere Rahmetullah Han'ı sayısız askerle Kâbil'den Belh'e gönderdiği ve Akça muhasarasında Rahmetullah Han'ın şehit olduğu, yerine Nimetullah Han'ın, Andhod kavimleri ile amca ve kardeşleri tarafından ittifakla seçildiği kayıtlıdır. Yazma Nimetullah Han'ın emirlik işlerini yerine getirdiğini ifade eden cümlelerle sona erer.

Yazmanın sonundaki bu kayıtlara göre eser 1789'dan birkaç yıl sonra, muhtemelen Andhoy'da yazılmış olmalıdır. Rahmetullah Han ile oğlu Nimetullah Han'ın, Afganistan Afşarlarının o tarihlerdeki beğleri olduğunu tahmin ediyorum. Çünkü yazmada Yıldız Han'ın oğlu Afşar'a özel bir bölüm ayrılmıştır: *Fasl-ı Beyân-ı Afşar Hân-ı Sâhibkiran* (yazma: 57b).

İçinde Oğuznâme terimi geçmediği hâlde Oğuznâme olan eserler de vardır. Bunlardan sadece ikisini zikredeceğim:

1)Reşideddin'in Câmiü't-Tevârîh'inde yer alan *Târîh-i Oğuzân ve Türkân ve Cihângirî-i û* bölümü. Araştırmalarda Reşideddin Oğuznâmesi olarak da geçen bu Farsça Oğuznâme çok tafsilatlı olduğu kadar çok önemlidir de. Çünkü sonradan yazılan birçok Oğuznâme'ye kaynaklık etmiştir. Eserin tercümesi, 1972 yılında Zeki Velidi Togan tarafından çok geniş tahlil ve notlarla yayımlanmıştır. Azerbaycan'da da Rahile Şükürova'nın bir tercümesi 1992'de neşredilmiştir.

2)Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı. Paris Millî Kütüphanesi'nin Türkçe eserler bölümünde 1001 numarada kayıtlı bulunan bu eserin ilmî yayını 1932'de Almanya'da W. Bang ve G. R.

¹ Oğuznâme'nin İngiltere nüshaları 2016'da Necati Demir tarafından yayımlanmıştır.

² Kazan Oğuznâmesi'nin renkli bir tıpkıbasımını Ahmed Veli Menger Vakfı tarafından 1998 yılında 150 adet basılmıştır. 2015 yılında Necati Demir – Özkan Aydoğdu tarafından yapılan yayında eserin tıpkıbasımı, transkripsiyonlu metni ve dizini yer almıştır.

Rachmati tərəfindən Almanca, 1936'da İstanbul'da Türkçe olarak yayımlanmıştır. Şerbak da eseri 1959 yılında Moskova'da neşretmiştir.

Sonuç:

Oğuznâme'den ve bu eserden bahseden kayıtlardan anlaşılana şudur: Oğuznâme, çeşitli şekillerde ve zamanlarda yazıya aktarılmış olsa da, Türklerin, özellikle Oğuz Türklerinin sözlü tarihidir. Eserde üç ana bölüm vardır: 1) Oğuz Han'ın atalarını, oğul ve torunlarını içine alan hükümdarlar silsilesi ve onların faaliyetleri, 2) atasözleri, 3) Dede Korkut boyları. Oğuznâme terimini ilk defa kullanan Ebûbekir'in ifadelerinden de bu anlaşılmaktadır. Ebû Bekir, muahhar Türklerin elde ele dolaştırdıkları Oğuznâme adlı bir kitabı bulunduğunu söyledikten sonra âdeta bu üç bölümü bize haber veriyor: 1) “Bu kitapta onların ilk faaliyetleri ve ilk hükümdarları hakkında bilgi bulunmaktadır. O hükümdarlardan büyüğünün adı Oğuz'dur.” 2) Eserde Tepe Göz boyunun özeti verilirken “Bu kitapta, Oğuzların aralarında günümüze kadar anlatageldikleri meşhur hikâyeleri ve meselleri vardır.” denilmektedir ki “hikâyeler” sözü ile Dede Korkut boylarının kastedildiğini düşünüyorum. 3) Buradaki “meseller” sözü de hiç şüphesiz “atasözü” anlamındadır.

Parça parça günümüze ulaşan Oğuznâmelerde de bu üç bölümden biri veya bir parça yer almaktadır. Aynı ayrı yazmalarda yer alan parçaların bütünü Oğuznâme'yi oluşturur.

Ebûbekir'in eseri 1310 civarında yazılmıştır. O tarihte “elden ele” bir Oğuznâme dolaştığına göre yazılı bir Oğuznâme'nin en geç 13. yüzyılda mevcut olması gerektiğini düşünüyorum. İlk Oğuznâme bence Doğu Türkçesiyle ve Uygur harfleriyle yazılmış olmalıdır. Yazıcıoğlu Ali'nin “Uygur hattıyla Oğuznâme” kaydı bu düşüncemin delillerinden biridir. Dresden yazmasının adı da bu düşüncüyü destekler: *Kitâb-ı Dedem Korkud alâ-lisân-ı Tâife-i Oğuzân*. “Oğuz taifesinin dilinde”. Demek ki başka bir Türk taifesinin dilinde de Dede Korkut Kitabı varmış.

Bir sözlü tarih olarak Oğuznâme belli bir noktada bitmez. Tarihî silsile, yazıldığı yer ve döneme göre devam eder. Reşideddin Oğuznâmesi Selçuklulara ve Anadolu Beyliklerine kadar gelir. Cem Sultan'a takdim edilen Câm-ı Cem-Âyîn Cem Sultan'a kadar ulaşır. Şecere-i Terâkime, Ebulgazi Bahâdır Han zamanındaki Türkmenistan Türkmenlerine kadar uzanır. Kazan Oğuznâmesi ise 18. yüzyılın sonlarında Afganistan'da yaşayan Afşar Beğlerine kadar gelir.

Oğuznâme, Oğuz Türkleri tarafından, “kendisine göre amel edilecek bir düsturnâme” kabul edilmiştir. Bu, Yazıcıoğlu Ali'nin, Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'ın Oğuz töresini ve Oğuznâme'yi iyi bildiğine dair kaydından anlaşıldığı gibi son Oğuznâme kabul edebileceğimiz Kazan Oğuznâmesindeki, kitabın bütün zamanlarda bir “düstürü'l-amel” olması dileğinden de anlaşılır.

Kazan Oğuznâmesi'nden anlaşılana bir önemli husus da şudur: Herkes aslını neslini, ilini ulusunu, ülüsünü orununu bu kitaba bakarak bilmelidir. Nesebi meçhul kimseler de bu kitap sayesinde bilinmelidir.

Oğuznâme hakkında söylenecek ve yazılacak daha çok şey vardır. Fakat bir bildiriye bundan daha fazlasını sığdırmak mümkün değildir.

KAYNAKLAR

Ahmed Zeki Paşa (2008), “Tatarların Menşeleri ve Akınlarının Ana Sebepleri Hakkında” (Tercüme: Ferhat Tamir), *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ankara, Akçağ Yayınları.

Alizade, Samed (1992), *Oğuzname (Emsal-i Mehmedali) – XVI. yy. da yazılmış Türk Atasözleri Kitabı* (Eklerle Yayına Hazırlayan: Ali Haydar Bayat), İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Bang, W. und Rachmati G. R. (1932), *Die Legende von Oghuz gaghan*, Berlin.

Demir Necati – Aydoğdu, Özkan (2015), *Oğuzname [Kazan Nüshası] (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, İstanbul, Kesit Yayınları.

Demir, Necati (2016), *Oğuzname (İngiltere Nüshaları) – İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, İstanbul, Kesit Yayınları.

Ercilasun, Ahmet B. (2007), “Muallim Cevdet ve Oğuzname”, *Makaleler – Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* (Yayına Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Ankara, Akçağ Yayınları.

- Ergin, Muharrem (1989), *Dede Korkut Kitabı I – Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1963), *Dede Korkut Kitabı II – İndeks-Gramer*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gökay, Orhan Şaik (1938), *Dede Korkut*, İstanbul, Aylı Kurt Yayınları.
- Kargı Ölmez, Zuhul (1996), *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Ankara, Simurg Yayınları.
- Kırzioğlu Fahrettin (Sadeleştiren, 1949), “Bayatlı Mahmud Oğlu Hasan – Câm-ı Cem-Âyîn”, *Osmanlı Tarihleri I* (Hazırlayan: Atsız), İstanbul, Türkiye Yayınevi.
- Kopruman, Kâzım Yaşar (2009), “Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed Devâdârî’ye Göre Türklerin ve Tatarların Yaradılışı”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi (GEFAD) – Özel Sayı: Prof. Dr.Reşat GENÇ Armağanı* (Temmuz 2009, Cilt: 29), Ankara. Gazi Üniversitesi Yayını.
- Köprülü, Fuad (1991), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Oğuzname Destanı* (1998), Ahmet Veli Menger Vakfı yayını.
- (Orkun), Hüseyin Namık (1923), “Oğuzname – 2”, *Yeni Mecmûa*, Dördüncü cilt, sayı: 88, 20 Teşrin-i Sâni 1923, İstanbul.
- Orkun, Hüseyin Namık (1935), *Oğuzlara dair*, Ankara.
- Sümer, Faruk (1992), *Oğuzlar (Türkmenler) – Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*, İstanbul, Türk Dünyası araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Şerbak, A. M. (1959), *Oğuz-name – Muxabbatname*, Moskva.
- Şükürova, R. M. (1992), *Fezullah Reşideddin – Oğuzname*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Neşriyyat-Poligrafiya Birliyi.
- Togan, A. Zeki Velidî (1972), *Oğuz Destanı – Reşideddin Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, İstanbul.

Qara Məşədiyev, fil.ü.e.d., prof.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Müasir Azərbaycan dili şöbəsi

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA QEYD OLUNMUŞ TOPONİMLƏRİN AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ PARALELLƏRİ

Bu gün Türkiyə ilə Azərbaycanın, eləcə də başqa türk ölkələrinin əlaqələri hər bir sahədə olduğu kimi elm sahəsində də genişlənməyə başlamışdır. İndi dilçilərimiz hər iki ölkənin yer adlarını müqayisəli şəkildə araşdırır, oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara çıxarırlar. Bu baxımdan Azərbaycanda və Türkiyə ərazisində olan yer adlarının tədqiqinə maraq xeyli artmış, həmin onomastik vahidlərin mənə və mənşəyini, paralel xüsusiyyətlərini öyrənməyə güclü həvəs yaranmışdır. Çünki müxtəlif ərazilərdə toponimik adlar ətraflı araşdırılır və bu zaman yeni fikir və mülahizələr meydana çıxır.

Dastan yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında ayrı-ayrı xalqların müxtəlif tarixi dövrlərdə ədəbi-bədii, ictimai-siyasi düşüncəsini əks etdirən şifahi yaradıcılıq sahələrindən biridir. Xalqımızın həyatını, məişətini, adət və ənənələrini özündə əks etdirən, Türk dünyasının qədim mədəniyyət abidələrindən, bədii və fəlsəfi təfəkkürümüzün ən nadir incilərindən sayılan, dilimizin və mənəviyyatımızın şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud” xüsusi maraq doğurur. “Dədə Qorqud kitabı” ədəbi əsər olmaqdan başqa, bədii şəkildə yazılmış Oğuz zamanının tarixidir. Bu dastana yalnız ədəbi ölçülərlə dəyərləndiriləsi əsər kimi baxmaq olmaz. Kitab həm də tariximizin,

soykökümüzün, mənşəyimizin, məskənimizin müəyyənləşdirilməsi üçün də son dərəcədə etibarlı və mötəbər bir qaynaqdır.

“Dədə Qorqud kitabı”nın özü təsdiq edir ki, onun boyları Qafqazın cənub ətəkləri və bütövlükdə Azərbaycan ərazisi ilə bağlıdır. Boylardakı əhvalatlar Kür-Araz düzənliyində, Şərur mahalında, Əlincəqala qoruqlarında, Dərəşamda, Ağcaqalada, Sürməlidə, Ağqayada, Qaradərədə, Qara dağda, Kökcə dağda, Boyatda və s. yerlərdə baş verir. Bu adda yerlər isə Naxçıvan ərazisində, Araz üstündə, Zəngilanda, Göyçə mahalında, Ağcabədidə, Şəmkirdə, Şəkiddə, Şirvanda, Abşeron torpağında bu gün belə mövcuddur [1]. Mədəniyyətimizin şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da hadisələr ulu babalarımızın yaşadığı bütün torpaqlarda – Dəmir qapı Dərbənddən Diyarbəkir torpaqlarına və Mardinə, Xəzərdən Qara dəniz sahillərinədək, Abxaz elinə, Trabzona qədər geniş ərazilərdə cərəyan edirdi. Tarixi araşdırmalar türk etnoslarının Türkiyə və Azərbaycan ərazisində yaşadıklarını təsdiqləyir. Hər iki ölkənin ərazisindəki toponimlər Türk etnoslarının əsasən də Oğuzların bu ərazilərin sakinləri olduğunu sübut edir. Bu səbəbdən areal toponimlərin tarixi, coğrafi, eləcə də dil baxımından araşdırılması çox aktual məsələlərdən biridir. Azərbaycan, eləcə də Türkiyə ərazisində türkdilli qəbilə və tayfaların məskunlaşmasının tarixi lap qədimlərə gedib çıxır. Onu da qeyd etmək ki, areal toponimik adların təkrarlanması və yayılması müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Tayfalar yaşamaq üçün əkin yerlərinin əlverişli olmaması səbəbindən, bəzən də savaş nəticəsində məcburi köçürlər. Müxtəlif dövrlərdə bir ərazidə yaşayan tayfalar başqa əraziyə köçərkən toponimlərin adlarını da özləri ilə aparmış, məskunlaşdıqları yerə qoymuşlar. Bu zaman ərazidə yaşayan yerli tayfalar və ya tayfa birləşmələri həmin adları düzgün tələffüz edə bilmədiklərindən ya təhrif etmiş, ya da yazılışında yanlışlığa yol vermişlər. Beləliklə, ayrı-ayrı tayfalar və xalqlar tərəfindən coğrafi obyektlərə verilən terminlər bir-birinə qarışmışdır. Ümumiyyətlə, onomastik adlar, əsasən də toponimlər təkcə respublikamızın deyil, digər dövlətlərin ərazisində yaşamış bir sıra tayfa, qəbilə adları ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməlidir. Çünki əlaqəli şəkildə onomastik vahidlərin öyrənilməsi hər hansı bir ərazidə tarixən sakin olmuş əhalinin etnik tərkibini öyrənməyə çox kömək edir.

Dastanda “İç oğuz” adına tez-tez rast gəlirik. “İç oğuz” dedikdə Kür-Araz ovalığında (Aran) yerləşən torpaqlar nəzərdə tutulurdu. “Dış oğuz”a isə Şimali və Cənubi Azərbaycan vilayətləri, habelə gündoğan Anadolunun Van vilayəti və qalan ərazilər daxil idi. Erkən orta əsrlərdən Azərbaycan kimi tanınan Oğuz dövləti Urmiya, Göyçə gölü və Xəzər dənizi, Qızılüzən və Samur çayı, Dəmir qapı Dərbənd və Həmədan çevrəsi ərazilərini əhatə edirdi.

Dastan Azərbaycanın bütövlüyünü göstərir. Dastanda əksini tapan adət-ənənə, etnoqrafiya, məişət, toponimlər, qəhrəmanlıq hadisələri məhz azərbaycanlı təfəkkürünün, yaşayış tərzinin bariz ədəbi nümunələridir. Fridrix fon Dits Oğuz siklopunu Odissey qəhrəmanları ilə müqayisə edərək yazırdı ki, dastanda oğuzların obrazı daha bütöv, daha realdır. Fon Ditsin “Oğuznamə” kitabı var. Bu dastanı hər kəsə təqdim etmək vacibdir. Azərbaycan xalqının hardan gəlib hara getdiyi bu dastanlarda tamlığı ilə əksini tapıb. Qorqud nə qədər əfsanəvidirsə o qədər həqiqidir. Qəhrəmanın real adam olması onu qəhrəman etmir, o, əfsanələşməsi ilə qəhrəmandır [2].

Qaragünə antroponimi Qərbi Azərbaycan ərazisində toponimik ad olaraq hiyf olunub saxlanılmışdır. Əlbəttə, Qaraqunə toponimi Qərbi Azərbaycana təsadüfi düşməmişdir. Bu ad Dədə “Kitabi – Dədə Qorqud dastanı” ilə bilavasitə bağlıdır. Dastanda Qaraqunə Qazan xanın qardaşının adıdır.

Bayandır- Dədə Qorqud dastanlarında oğuzların başçısı Qamqan oğlu Bayandır xandır. Bu ad areal toponimlərdə öz işləkliyini saxlamaqdadır. Türkiyənin Bolu bölgəsində 6, Hudavendiyarda 5 yerdə qeydə alınmışdır. Azərbaycanda da (Laçın, Bərdə, Tərtər,) Bayandır tayfasının adı ilə bağlı toponim, oykonim, hidronim vardır. Bayandır oykonimi Tərtər rayonunun Səhlaabad i.ə.v.-də kənd. Qarabağdüzündədir. Yaşayış məntəqəsi Laçın rayonunun keçmiş Bayandır kəndindən gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Etnotoponimdir. 1933- cü ildə Bərdə rayonunun Xoruzlu və Güloğlular i.ə.v.-lərində eyniadlı iki kənd qeydə alınmışdır. Ermənistanda Bayandır, Türkiyədə Bayandır yaşayış məntəqələri vardır (6, s. 188). Bayandır adının kökü əski türk sözü olan “bay”-dir. Mənası “varlı”, “zəngin” deməkdir. Bu mənə indi də qalır. Faruk Sümer *Anadoluda Bayandır* adlı 52 oykonimin ovlmasını qeyd etmişdir [7, s.269]. Azərbaycanın şimal rayonlarının

dialektində «bay» sözü – hündür/iri/böyük/ canlı mənalarında qalmaqdadır. Qərbi Azərbaycan, indiki Ermənistan ərazisində Bayandur etnotoponiminin variantlarının müxtəlif areallarda yaşayan izləri də bu yerlərin məhz türk torpaqları olduğunu sübut edir. Ermənistan ərazisində, Gorus rayonunda 2 Bayandur kəndi, Düzkənd rayonunda isə başqa bir Bayandur toponimi vardır [8, s. 60]. Bayandur etnotoponiminin müxtəlif areallarını göstərmək olar. Bu ad Bayandur// Bayandır//Bayındır // Baymdur fonetik variantlarda işlənməkdədir.

Bayat - “Bayat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu.Oğuzun ol kişi bilicisiydi”. Xalqımızın qədim və möhtəşəm abidəsi, məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanı «Kitabi-DədəQorqud» bu sözlərlə başlanır. Bayatlar, bilindi ki, tariximizdə mənəvi şəxsiyyətlər yetirmiş bir boydur. Oğuzların dövlət və din adamı Dədə Qorqud, məşhur şair Füzuli bu boya mənsub idi. XV əsrin başlanğıcında İntab ilə Hələb arasında yaşayan bayatlar XVI əsrdə digər türkmənlərlə birlikdə Hələb türkmənlərini meydana gətirmiş, XVI əsrin əvvəllərində «Bayadi» adı ilə tanınmışlar. Anadolu və Antakyada isə onları məşhuroymaqlarolan Xəfərli, Şərəfli, Qızıldonlu, Ökdənli, Qaracaqoyunlu, Mancanıq, Qanqal və Yeni Eldə yurd salmışlar. XVI əsrdə bunların bir qismi Qaraman, bir qismində Adana bölgələrinə köçmüşlər [8, s.63]. Boyat//Bayat//Bayatlılar//Sincan Boyat//Qızıltəpə Boyat//Boyatansüxtə//Bayatlı//Keşlakbayat//Əlbayat//Boqayat (Tanrıodu) və s. paralelləri olan bu adın müxtəlif ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda da arealları vardır. Azərbaycan ərazisində Ağcabədi rayonunda Boyat kənd adı, Ucar, Neftçala və Şamaxı rayonlarında eyni adlı Boyat kəndi, Dəvəçi rayonunda Boyat və Sincan Boyat kəndləri, Dərbənddə Boyatlar məhəlləsi var. Türkiyənin Konya bölgəsində (7), Xudavəndigar-Bursa bölgəsi (4), Qara Hisari-Sahib Afyon (4), Karasi-Balıkesirdə 4 yerdə məskunlaşmışlar. XV və XVII əsrlərdə Anadoluda, hətta İranda da boylardan bir çoxlarının adlarının (əfşar, bayat, çavundur, salur, eymür, bayındır) Oğuz kimi daha ziyadə türk oymaqları arasında şəxs adı olaraq işləndiyinin müşahidə olunmasıdır. Bunun daha əvvəl də göstəriləndi ki, Türkiyədə oğuzçuluq cərəyanı ilə əlaqədar olduğu aşkardır. Əfşarlar etnogenezimizin formalaşmasında iştirak etmiş ən qədim türk tayfalarından biridir. Bu gün də Afşar adı bir çox oymaqların adında qalmaqdadır. “Dairətül-maarif və Əfqanıstan” adlı əfqan ensiklopediyasında Əfqanıstan ərazisindəki azərbaycanlılar haqqında deyilir: “Azəri-Azərbaycan türklərinin keçmiş tayfaları – çox hissəsi Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Əfqanıstana köçürülmüşlər. Onlar əsasən Kabul ətrafındakı Əfşar təpə və Nənəkçi kəndlərində yaşayırlar, öz ana dillərində danışırlar. Deməli, Əfqanıstandakı *Əfşar Nanəkçi*, *Əfşarxan* toponimləri də avşar etnonimi əsasında formalaşmışdır” [10, s.156,159]. Qərbi Azərbaycanda (İrəvanda) bu etnonimlə bağlı toponimlər mövcuddur. Məsələn, Avsarlı kəndi. “Avsarlı toponimi qədim türk tayfalarından biri olan avşar etnoniminə Azərbaycan dilində mənsubluq bildirən “-lı” şəkilçisinin qoşulması əsasında meydana gəlmişdir və “avşar tayfasının yaşadığı yer” mənasını ifadə edir. Avsarlı toponiminin kökündə dayanan avsar, avşar etnoniminin fonetik variantıdır. Burada ş~s səs əvəzlənməsi baş vermişdir ki, bu da Azərbaycan dili üçün qanunauyğun haldır. Məsələn, Sabran – Şabran əvəzlənməsi kimi” [11, s. 135]. Mənbələrdə qeyd edilən Afşar variantı ilə indiki dövrdə yazılan Əfşar forması arasında təkcə a~ə əvəzlənməsi vardır. Göründüyü kimi, hazırda bu onomastik vahidin yazılışının müxtəlif variantları vardır. Variativlik uzun tarixi dövr ərzində meydana gəlmiş və bunun da həm intralinqvistik, həm də ekstralinqvistik səbəbləri vardır.

Məşhur təbib və tarixçi Rəşidəddinə əsaslanaraq, həmin etnonimin Oğuz Xaqanın oğlu Ulduz xanın dörd oğlundan ən böyüyü olan Auşarın soyundan əmələ gəlməsi fikrini irəli sürmək olar. Rəşidəddin Auşar adının cəsur, ov həvəskarı mənasını bildirməsi fikrini qeyd etmişdir [12, s. 88].

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının toponimlərinin araşdırılması boyların yarandığı tarixi-coğrafi yurdların aydınlaşdırılması baxımından mühüm mənbədir. Boylarda cərəyan edən hadisələrin həddləri isə olduqca genişdir. Müasir bölgədə türklərin ana yurdu Sibirdən -Altaydan başlamış (qədim Türküstan Orta Asiyaya da içərisinə almaqla) bütövlükdə Qafqaz, Qara dəniz sahilləri və bugünkü Türkiyəni əhatə edir.

“Kitabi -Dədə Qorqud” boylarında adı keçən tarixicoğrafi toponimləri mənə baxımından aşağıdakı səpkidə qruplaşdırmaq olar:

a) Tayfa, el-oba adları: Oğuz eli// oğuzlar, Rum eli, Qarun eli, alpanlar, abxazlar, qan Abxaz eli, Ağsaqa, pasinlər, İç Oğuz, Taş Oğuz və s.

b) Dağ, dərə, dəniz, çay, yer, yurd, orman adları: Ağlağan, Ala dağ, Qara dağ, Gökçə dağ, Ağ orman, Talı sazi, Ağ saz, Ağ qaya, Arı gölü, Ayqırgözlər suyu, Qanlı su, Amid suyu, Quru çay, Umman dənizi, Qara dəniz və s.

c) Dövlət, şəhər, qala, qəsr, şəxs adları: Türküstan, Gürcüstan, İstanbul, Trabuzan, Bayburd, Gəncə, Bərdə, Dərbənd, Kərbəla, Məkkə, Mədinə, Ərafat, Sürməli, Tumanın qalası, Düzmürd qalası, Əlincə qalası və s.[3]. Naxçıvan toponimləri bölgənin "tarix kitabı"dır. Bu adları"torpağın yaddaşı"na yazan "Dədə Qorqud" dastanındakı Əlincə qalası, Dərəşam, Dərəşam suyu, Əyrək, Bəkdüz, Qaraçuğ kimi yer adları birbaşa Naxçıvan ərazisi ilə bağlıdır. Tanınmış coğrafiyaşünas alim Səfəralı Babayev ərazidə mövcud olan Şərur, Sədərək, Qazançı Qazan yurdu, Qazangöldağ, Qara çoban düzü, Qara dərə, Qara dağ, Dərbənd, Salaxan qayası, Buğa çeşmə, Sarı ağıl, Sarı bulaq, Ağ qaya, Altuntaxt və s. kimi toponimlərin mənşəyinin "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı olduğunu yazıb. Tədqiqat sübut edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Naxçıvan toponimləri leksik-semantik və etimoloji cəhətdən çox zəngin xüsusiyyətə malikdir [4]. Fikrimizcə, Naxçıvan ərazisində Dədə Qorqudun toponimlərinin qeydə alınması buranın vaxtilə Oğuz yurdu olduğunu göstərir. "Dərəşam" toponiminə biz dastanın "Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu"nda rast gəlirik. Bu coğrafi obyekt Babək rayonu ilə Culfa rayonunun sərhədində, Araz çayının sahilində yerləşən qədim yaşayış məskəni və böyük bir ərazinin adıdır.

"Daş oğuz"dan (Dış oğuzdan) yadigar qalan "Daş üz", qıbçaqlardan yadigar qalan "Qıbçaq" kəndi buradadır. Qıpçaq-XII-XIII əsrlərdə şimali Qafqazda və Qara dənizin şimal çöllərində köçəri halında yaşayan türk dilli tayfalara verilən addır. Qıpçaq "çölcü", "çöldə yaşayan" deməkdir. Qax rayonunda kənd adıdır [9, s. 39]. Qıpçaqlar IX əsrdə eldən ayrılmış bu boy qərbə doğru köçmüş, Şimaldan oğuzlara qonşu olmuşdur. Hələ «Hüdüd ül-ələm» qıpçaqların bəzi adətlərdə oğuzlara bənzədiyi göstərilir [7, s. 47]. Kıfçak türk tayfalarından birinin adı kimi Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-üt-türk" əsərində dəfələrlə xatırlanmış və ləhcəsinin bir çox baxımdan oğuzlarınkına uyğun olduğunu qeyd etmişdir. Oğuzun nəsil səcərəsindəki türk sərkerdəsi Belakanın adından yadigar qalan və yerli camaatın indi də "Bələkan", "Beləkan" adlandırdığı "Balakən" də buradadır"[5, s.58]. XIII-XVIII əsrlər gürcü mənbələrində Belakani variantında adı çəkilir. Yer adlarının təhlili göstərir ki, hazırda elm aləmində məlum olan Drezden və Vatikan nüsxələrinin boylarında cərəyan edən hadisə və əhvalatlar əsasən Qafqazla qədim Azərbaycan (Şimal-Cənub), o cümlədən indi Ermənistana daxil edilən qədim türk oğuz Azərbaycan torpaqları, Gürcüstan və Anadolu bölgələri ilə bağlıdır.

Toponim, etnonim, hidronim, antroponimi və s. tarixi abidə, sərvət hesab etmək olar. Belə bir sərvətə yanaşma düzgün olmalı və qiymətli sərvətimiz kimi qorunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/7949-kitabi-daedae-gorgud-tariximizin-aynas-d-r>
2. <http://photo.atv.az/news/science/29693-kitabi-dede-qorqudun-izi-ile-qaxda-oguz-qehremani-bekilin-soraginda>
3. <http://dede.musigi-dunya.az/t/toponimler.html>
4. Səmədova K. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri, Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 224 s.
5. Mahmudlu Y.M. "Kitabi Dədə Qorqud tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarix bulağı". Altay dünyası. Beynəlxalq jurnal, sayı 1-2, Bakı: Altay, 1997, 51-69 s. ,
6. Əliyeva R., Məşədiyev Q., Xalıqova R. və b. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.)
7. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
8. Səmədova K. Qərbi Azərbaycan-ındiki Ermənistan etnotoponimlərinin arealları (monoqrafiya). Bakı: Nurlan, 2008, 152 s.
9. Yüzbaşov R.M., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı: Maarif, 1972,

100 s.

10. Eyvazova R.H. Əfqanıstanda Türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 1995, 244 s.

11. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 1, книга первая, М.: Академии Наук СССР, 1952, 316 с.

Gara Mashadiev, Dr., professor

Summary

In the article, the author makes an attempt to study the dissemination area of the toponyms and ethnonyms registered in “The Book of DedeGorgud” (Kitabi-Dada Qorqud), their Azerbaijani and Turkish parallels, as well as the territories where the events in the epos took place. The study confirms the territories where the events in the epos took place to belong to Azerbaijan, and to be a place with rich verbal folk art even in the period of the absence of the writing.

Key words: Azerbaijan, Turkey, toponym, onomastic units, epos.

Nəbi Əsgərov, fil.ü.e.d., prof.
ADPU Elmi-Tədqiqat Mərkəzi
nbi.sgrov.56@mail.ru

İKİ ONOMASTİK VAHİDİN (ALAŞA,ÇAĞAN) DİL TARİXİMİZDƏ MÖVQEYİ

Azərbaycan onomastikasında elə xüsusi adlar vardır ki, onların tədqiqi dilimizin tarixi, şivələrimizin araşdırılmasibaxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lerik rayonu ərazisindən axan Alaşa hidronimi belə onomastik vahidlərdən biridir. Bu hidronim Lənkəran çayının sol qoludur. Astara rayonu ərazisində də eyni adlı oykonim mövcuddur. T. Əhmədov yazır ki, Astara rayonundakı *Alaşa* oykonimi, həmin rayonda göstərilən kənddən 3 km qərbdə yerləşən *Alaşa mineral suları* (İstisu çayının yatağındakı 16 yüksək debitli, acı-şor sulu bulağın adı) və Lerik rayonundakı Lənkəran çayının sol qolu olan *Alaşa çayı* hidronimlərinin birinci komponentləri də qədim dil elementləri sırasına daxil edilə bilər. Belə ki, toponimlərin əsasını təşkil edən *alaşa* sözünün V. V. Radlov tərəfindən qırğız dilində “hündür olmayan, alçaq (yer); arxa” mənasında işləndiyi qeyd olunmuş *alaca*, yenə onun tərəfindən barabın, turalin və tobol ləhcələrində eyni mənada işləndiyi göstərilən *alaşa* sözü ilə əlaqədar olması fikrini irəli sürmək olar.

Fikrimizcə, Talış dağlarının ucqar şimal-şərqindəki silsilənin adı olan *Alaşar-Burovar* sıra dağları oroniminin *Alaşar* komponenti də mənbələrdəki “alçaq olan, alçaq etmək” mənalı *alaşar/alar* sözü ilə eyni mənşəlidir. Müq. et: *Alaşar-Burovar* “Kiçik, alçaq Burovar” – Burovar “Nisbətən hündür Burovar”. “Azərbaycan SSR-in izahlı coğrafi adlar lüğəti”ndə *Alaşar-Burovar* sıra dağları haqqında verilən izahat da bu fikri əsaslandırmağa imkan verir: “Başlıca olaraq üçüncü dövrün vulkanik suxurlarından əmələ gəlmişdir. Cənub-şərq istiqamətində uzanır və dik yamaclarla Lənkəran ovalığına qovuşur. *Alaşar-Burovar* sıra dağları *alçaq* olub, ən hündür zirvələri 1000 m-dən artıq yüksəlmişdir” (6. 59).

B. Əhmədov *alaşa* sözünü bir qədər fərqli istiqamətdə araşdırıb. Müəllif yazır ki, *alaşa* sözü Azərbaycan dilinin Qərb qrupu şivələrində daha çox işlənir. *Alaşa* (Şam.) – “zəif, arıq at” mənasındadır. Türk dillərində, onların qədim mənbələrində həmin sözün işləndiyi bəllidir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, *alaca*, *alaşa*, *laşa* fonovariant sözlər *at* anlayışı ilə bağlı olub, rus dilinə də (лошадь – alaşa at – laşat) keçmişdir. Bizi maraqlandıran bu sözün quruluşudur. Əgər sözün son hecasını – yəni *-ça* hissəsini müsir Azərbaycan dilindəki *-ça* kiçiltmə şəkilçisi kimi götürsək, onda *ala* sözü də iki hissədən – kök və şəkilçinin qovuşğundan ibarət olmalıdır. Belə olduqda *alaşa* bir qədim söz kökü və ikiqat şəkilçilidir. Burada *al*-söz kökünün *alaşa* sözü ilə semantik əlaqəsi müəyyən edilməlidir. Qədim türk lüğətindəki *al* “aşağı, aşağı hissə, alt” V. V. Radlovun lüğətində

“alt, aşağı” sözünün mənaları ilə *alaşa* sözünün *al*-hissəsi semantik cəhətdən uyğun gəlir. Bu kök də “alçaq, alt” kimi ədəbi dil sözləri ilə birləşir. Demək, *alaşa* (*al+a+şa/al+a+ca*) sözü “zəif, yerişsiz at” mənasındadır.

Türk dillərində *alaşa* şəklində elə sözlər var ki, *alçaq* mənasında işlənir. Məs.: kumıkca *alaşa* “alçaq”, qazaxca *alaça* “alçaq”, noqayca *alaçaq* “alçaq”, qaraqalpaqca *alasa* “alçaq” mənasındadır. Bu sözün *al*-hissəsinin qədim kök olduğunu göstərən əsaslar aşağıdakılardır: Məsələn, qaraqalpaqca *ылдыў* “alçaq, aşağı”, xakasca *alti* “alt, aşağı hissə”, V. V. Radlovun lüğətində *aldın* “altda, aşağıda” mənasındadır. Görünür, *alaça/alasha* hər cür at deyildir, atın bir növünün adıdır. Elə türkməncə *alaşa* “atın bir növü”, noqayca *alaşa* “axta at”, kumıkca *alaşa* şifahi dildə ümumən at, başqırca, tatarca *alaşa* “axta at”, şivələrində ümumən at anlamındadır. E. V. Sevortyanın lüğətində *alaşa* sözünün işlənmə arealı və səkkiz mənə növü göstərilir. Onlardan *at*, “aşağı, pis” mənaları Azərbaycan dili şivələri ilə düz gəlir. Onun fikrincə, söz *al+aş+a//al+a+ş* hissələrindən ibarətdir. *Al* – “zəif olmaq, gücsüz, qüvvəsiz” deməkdir. Müəllif müxtəlif mənbələrdən *alqın//algın//alğun*, *alık* “zəif, xəstə, arıq”, *alız* “arıq, zəif, gücsüz”, *alın* “gücsüz” kimi misallar verir. Sonra burada P. M. Melioranskinin, M. Fasmerin, A. M. Şerbakın bu sözdən bəhs etdikləri xatırlanır. V. Q. Yeqorov, M. Rəsənən *alaşa* sözünü *al* (*alçak*) “nizkiy” kökü ilə bağlı sayırlar. Biz də bu fikrə qoşuluruq. E. V. Sevortyan yazır: “sözün özbəkçə forması *alaca ala<al+a* və *-ça* hissələrindən ibarətdir. Buradaca qeyd edək ki, bu *-al* kökü də daha qədim forma *ar* (*arıq*) söz kökü (*r~l*) ilə birləşir. Bunu S. E. Malovun *arul* “zəifləmə” faktı da həqiqətə yaxınlaşdırır. E. V. Sevortyan da *arıq* sözünün kökünü *a:r//ar-* kimi qeyd edir. Beləliklə, dialektal *alaşa* sözü *al+a+şa-al+a+ça* kimi hissələrdən ibarət olub ikiqat şəkildəli sözün sadələşməsi sayıla bilər (5. 108-109).

“Alaşa” sözü mənbənin birində atla bağlı təhlilə cəlb edilib. Tədqiqatda göstərilir ki, XIX əsrin ortalarında Şərqi Altayda *Alaş*, XX yüzilin əvvəllərində *Alaşa çayı* qeydə alınmışdı. Assuriya çarı II Sarqonun kitabəsində deyilir: “Nairi ölkəsi əhalisinin *Elaş* (məndə *Elaşuniya*) adlandırdığı Zaban çayını keçdim. V-VII əsr erməni tarixçiləri *Alaş şəhərinin* adını *Alaşkert* şəklində qələmə almışlar. Q. Kapançıyan yazır ki, *Alaş tayfası* Urartudan əvvəl Xett dövlətinin qonşuluğunda yaşayırdı. Xett mixi yazılarında *Alaş* ölkəsi *Alaşa* şəklində göstərilir. *-ia* protosemit dillərinə aid şəkildəli olub, “a” səsi verir və totem adı yaradır. *Alaş* türk etnik adıdır. “Şəcəreyi-tərakimə”də *Alaş* oğlu *Olsun Dib Yabqu* xanın oğludur. *Alaş* boyu sonralar Səfəvilər dövlətinin tərkibinə keçdi. İ. Petruşevski yazır ki, *Alaş* kiçik qızılbaş tayfalarından biri olmuşdur. VII əsrdə yazılmış bir Çin salnaməsində göstərilir ki, türklər *ala* ata *xela* deyirlər (3. 117-119).

Göründüyü kimi, “*alaşa*” sözü türk dilində, eləcə də tarixi mənbələrdə bir-birinə yaxın, həm də qismən fərqli mənalarda işlənmişdir. Hər şeydən əvvəl bu sözü türk dillərinin əksəriyyətində “alçaq, aşağı yer” mənasında izah etmişlər. Atın bir növünün *alaşa* adlandırılması da bu mənaya uyğun gəlir. Belə ki, mənbədən də göründüyü kimi, “zəif, gücsüz, axtalanmış at” *alaşa* adlandırılır. *Alşa* sözünün tayfa adına keçməsi də inandırıcı görünür. Görünür, böyük tayfa birliyinə daxil olan *alaşa* etnosu qonşu tayfalardan qismən aşağı səviyyədə yaşadıklarına görə belə adlandırılıblar. Astara rayonunda yerləşən *Alaşa* oykonimi coğrafi mövqeyinə görə “aşağı, alçaq yerdə” salındığına görə, *Alaşaçay* hidronimi isə “çox hündür olmayan, dağlıq ərazidən axdığına görə” belə adlandırılmışdır.

Şamaxı rayonu ərazisindən axan və Ağsu çayına tökülən *Çağan* hidroniminin semantik xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Şamaxı rayonundakı *Birinci və İkinci Çağan kəndləri*, eləcə də Bakı şəhərinə daxil olan *Şağan qəsəbəsi* də *Çağan* hidronimi ilə eyni mənşəlidir.

Dialektlərimizdə *çağan* sözünün izlərinə təsadüf olunur. Bu baxımdan G. Vəliyevanın fikirləri maraqlıdır. Müəllif yazır ki, *çağan* türk mənşəli qədim sözdür və yazılı abidələrimizdə, lüğətlərdə “kasıb, yoxsul” anlamında *cığan* şəklində qeydə alınmışdır. *Cığan* leksik vahidi Azərbaycan ədəbi dilində işlənmir. Bu söz müasir türk dillərindən çuvaş və özbək dillərində müstəqil mənəli ləksəmi kimi geniş dairədə fəaliyyət göstərir. Müasir Çuvaş ədəbi dilində *cığan* sözü *çuxan* fonetik variantında mövcuddur. *Çuxan* sözünə müxtəlif morfoloji əlamətlərin əlavəsi ilə yeni ləksəmlər yaranır: *çuxanlaq*, *çuxansem* və s. Dil faktlarına istinadən demək olar ki, *cığan* leksik vahidi dilimizin müəyyən inkişaf mərhələsində onun fəal lüğəvi vahidlərindən olmuşdur. Fikrimizi illərin, yüz illərin möhkəm daşından keçən və tarixi fakt kimi yaşayan toponimik adlar bir

daha sübut etməkdədir. Hazırda bu qədim söz öz varlığını Şamaxı rayonunda iki oykonimdə (*I Cağan kəndi*, *II Cağan kəndi*), bir hidronimdə (*Cağan mineral bulağı*). Vartaşen (indi Oğuz – N. Ə) rayonundakı bir oronimdə (*Cağanqaya*) qoruyub saxlamışdır. Maraqlıdır ki, Cağanqaya oroniminin semantikasının əsasını məhz bu yerlərin bitki örtüyünün yoxsul olması təşkil edir. Abşeron yarımadasında yerləşən və vaxtilə çox kasıb, yoxsul bir kənd kimi tanınan *Şağan* oykonimi də heç şübhəsiz bu sözdən törəmişdir. Türk dillərindəki *ç-ş-s* səs uyğunluğu bu sözün qədimliyinə və ondan törəməsinə əsas verir. *Cığan* sözü Azərbaycan dilinin Göyçay, Abşeron şivələrində eyni mənada və eyni fonetik qəlibdə işlənməkdədir (9. 174-175).

Mənbənin birində qeyd olunur ki, Cağan Şamaxı rayonu ərazisindən axan və Ağsu çayına tökülən kiçik çayın adıdır. Bu çayın adı ilə orta əsrlərdə Ağsu çayının özü də *Cağan-Muren* adlanmışdır ki, bu da monqol dilində *Ağ çay*, ya da *Ağsu* deməkdir. Monqolların tarixini yazmış XIII əsr müəllifi Rəşidəddin yazır ki, Ağsu, həm də Cağan-Muren adlanır. Buradan görünür ki, çayın əsil adı Cağan-Muren olmuşdur, sonralar *Muren* sözü düşmüş, kənd də çayın adı ilə adlanmışdır. R. Yüzbaşova görə, Cağan çahan-“çuxur yer, çala” deməkdir. Digər araşdırmalara görə, Cağan kəndinin adı monqol dilində *sağan* “ağ” sözündəndir. Potapov Altay qrupuna aid olan *Çaqandıq* adlı əhali tirəsinin *Çağanu* çayından ad almasını qeyd edir. Lakin Cağan toponiminin arealını izlədikdə buradan aydın olur ki, Cağan “ağ” mənasını verməklə tayfa adıdır.

Mənbədə eyni zamanda Cağan hidroniminin arealı da tədqiqata cəlb edilmişdir. “Şağan (Abşeron rayonu) kənd, Türkmənistan ərazisində Salor tayfasının bir qolu, *Sakar Çaqan rayonu*, Qazaxıstan ərazisində - *Çaqan* və *Sarışaqan qəsəbə*, *Şaqançay*, Ural dağlarının cənub-qərb ətəklərində Ural çayının sağ qolu *Çaqan*, Kalmık ərazisində *Tsaqan Aman*, Monqolustan ərazisində - *Tsaqan-Nur*, *Tsaqan-oba*, *Tsaqan olom*, *Tsaqan-ur* yaşayış məntəqələri, *BöyükTsaqan-Nur* gölü, Şimali Çində *Tsaqan Toxoy* yaşayış məntəqəsi və s. adları qeydə alınmışdır. XI əsr Səmərqənd hakimlərindən biri *Süleyman ibn Yəhya əs-Soğani* (*Çoğani*) olmuşdur. Cağan sözündə ərəbcə “ç” olmadığından onu “sad” ilə əvəz etmişlər. *Çağana* isə Termez, Bəlx və onlara yaxın olan ərazilər daxildir. Y. E. Markov Cağanı oğuzların bir hissəsi olduğunu qeyd edir. Toponimik paralellərin müqayisəsi bizcə, çağanın türkdilli tayfalardan birinin adı olmasını söyləməyə imkan verir” (1. 78-79).

N.Bədəliyev başqa bir tədqiqat əsərində yazır: “Bizcə, Cağan coğrafi adının arealını izlədikdə çağanın fars dilində çahan – yoxsul, kasıb mənasını bildirən mülahizələr şübhə altına düşür. Monqol dilində “ağ” mənasını verən “tsaqan” sözündən olması isə daha inandırıcıdır” (2. 146).

Qeyd etdiyimiz kimi, Abşeron rayonundakı Şağan kəndi də Cağan adı ilə eyni mənşəlidir. Şağan oykonimi ilə bağlı araşdırma bu mənşə birliyini qəbul edirmi? Mənbədə yazılıb: “Abşeronun ən qədim yaşayış məskənlərindən biri də Şağandır. Şağan coğrafi məfhumunun bir neçə izah variantı vardır. S. Aşurbəylinin fikrincə, Şağan oykonimi iki hissədən: farsca “şah” – *böyük və məkan, yer, kənd* mənasını ifadə edən “an” şəkilçisindən ibarətdir; yəni, “böyük kənd, baş kənd”. Xalq etimologiyasına görə, guya haçansa burada *Şahxan* (*Şahqan*) adlı bir nəfər (onun nəsl) yaşamış və kənd də onun adı ilə belə adlandırılmışdır.

Qazax alimi E.Koyçubayevin fikrincə, *Şaqan*, *Şiqan* və *Çaqan* coğrafi məfhumları türk mənşəlidir. M. Abbasova yazır ki, ola bilsin bu yaşayış məntəqəsinə (oykonim) ad çay, sahil, göl, körfəz kimi mənbələrin həmin ərazidə mövcud təbii obyektlərə səciyyəvi münasibətinə, yəni yerləşmə əlamətinə görə verilmiş ola. Başqa sözlə, kənd həmin ərazidə yerləşmə mövqeyinə görə bu cür adlandırıla bilərdi. İstər etnoqrafik, istərsə də dilin müqayisəli, paralel təhlili göstərir ki, Şağan əhalisi köklü surətdə türkdillidir. Toponimin *Sakan*//*Şakan* (*Şaqan*) etnonimi ilə istər qrammatik, istərsə də fonetik və dil mənsubiyyəti baxımından oxşayışı belə bir mülahizə irəli sürməyə əsas verir ki, bunlar arasında etnik yaxınlıq da vardır və bu nöqtəyi-nəzərdən Şağan sakların Azərbaycan yadigarlarından ola bilər. Bir növ yuxarıda deyilən fikri tamamlayan, lakin Şağan oykoniminin izahını özünəməxsus bir yol ilə açıqlayan daha bir elmi mülahizə. Toponimik araşdırmalar göstərir ki, müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğramasına baxmayaraq, kökü “çağan” olan yer adlarının arealı olduqca geniş ərazini əhatə edir. Biz də şəxsən Şağan toponiminin Cağan sözü ilə eyni köklü və eyni mənalı olduğu (əlbəttə, burada *Sakan*//*Şakan* variantı da istisna deyildir) mülahizəsinə bəraət qazandırırıq” (8. 38-39).

E.Mehrəliyev yazır: “Çağan – böyük olmayan yararlı düzən yer. Şamaxı rayonundakı bu addakı kəndlər (Aşağı, Orta və Yuxarı Çağanlar) belə bir sahədə yerləşir. Həmin termin qazax və xakas dilində də vardır” (7. 73).

R.Eyvazova Əfqanıstan ərazisində Şaqaq onomastik vahidi haqqında məlumat verir. Müəllif yazır: “Şaqaq sözünə Əfqanıstanın ərazisində izafət tərkibində rast gəldik. *Kutale-şaqanə* aşırım – Qəzvində. “Şaqaq” *şaqan* sözünün fonetik variantıdır. Toponimik paralellərin müqayisəsi, bircə, şaqanın türkdilli tayfalardan birinin adı olmasını söyləməyə imkan verir” (4. 179-181).

Mənbədə də qeyd olunduğu kimi, Çaqaq onomastik vahidi “ağ” rəng anlamını bildirməklə tayfa adıdır. Bu fikri Çaqaq adlı yer-yurd adlarının arealı da təsdiq edir. Çaqaqçay hidronimi “Ağ çay” deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.N. Böyük Qafqazın cənub hissəsinin toponimiyası. Bakı, 1993, s. 78-79
2. Bəndəliyev N.S. Çaqaq və Kolanı coğrafi adları haqqında. AOP. IV. Bakı, 1993, s. 146.
3. Cəfərsöylü İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları. Bakı, 2008, s.117-119.
4. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995, s. 179-181.
5. Əhmədov B. Leksika məsələləri. Bakı, 1990, s. 108-109
6. Əhmədov T. Azərbaycan paleotponimiyası. Bakı, 1985, s. 59
7. Mehrəliyev E. Xalq coğrafi terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 1987, s. 73.
8. Səlimov T. Abşeronun yer adları. Bakı, 1993, s. 38-39.
9. Vəliyeva G. Azərbaycan toponimlərində qədim türk ünsürləri. AOP. Bakı, 1986, s.174.

Nabi Asgerov

Summary

In this article the onomastie units “Alasha and Chaghan”, and their using in our dialects, and also their roles which play in the history of our language have been researched. During the investigation the ethimological explanation of onomastic units which are noted have been kept in the attention.

Key words: oyconym, hidronym, toponym, ethnonym, areal, semantics.

Sevil Mehdiyeva, fil.ü.e.d., professor
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi

AZƏRBAYCAN TÜRK ŞAİRLƏRİNİN “SULTANÜŞ-ŞÜƏRAS”SI MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN DİLİ

Prof. Bəkir Çobanzadənin geniş yaradıcılıq coğrafiyası türk xalqlarının ədəbi dilləri və bu missiyanın ağırlığını çiyinlərində daşıyan ayrı-ayrı söz ustalarının ədəbi dildə qazandıqları mövqə və sanbalı ilə əlaqədar olmuşdur. Onun zəngin elmi yaradıcılığının mühüm bir hissəsi şair və yazıçı dilinə, ümumən ədəbi dil məsələlərinə həsr edilmişdir.

Prof. B.Çobanzadənin böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 400 illik yubileyi münasibətilə söylədiyi elmi mülahizələri bu gün artıq 100 ildən artıq bir zaman kəsiyində öz elmi dəyərini saxlayır.

Prof. B.Çobanzadə XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin böyük siması Məhəmməd Füzuliyə həsr etdiyi “Füzuli və onun yeri” adlı əhatəli məqaləsinə məşhur Avropa alimi, altı cildlik “Osmanlı şerinin tarixi” adlı fundamental əsərin müəllifi Mister Cibbin əsərindən alınmış “Füzuli Şərqi yetişdirdiyi ən səmimi, ən həssas şairdir” epiqrafi ilə başlayaraq onunla həmrəy olduğunu bildirir.

Alim böyük fəxarət hissilə Avropa şairlərinin “Sultanüş-şüəra” adlandırdıqları M.Füzulini, Avropa türkşünaslığının babası Hammerdən prof. Krımskiyə qədər alimlərin ümumiləşdirilmiş fikirlərini göz önünə gətirərək göstərir ki, bütün türk dəbiyyatında Füzulidən daha böyük bir isim (ad –C.M.) bulmaq mümkün deyildir və onun yeri bütün şərqin yetişdirdiyi ölməz böyüklər arasındadır. „Prof. B.Çobanzadə fikrinə bir daha aydınlıq gətirir və belə bir məqama toxunur ki, prof. Krımski “Türk ədəbiyyatı tarixi” əsərində “Füzuli həm fars, həm Azərbaycan, həm Osmanlı ədəbiyyatına girər” deyərəkən yanılıyor”. Bu fikri irəli sürərkən prof. B.Çobanzadə XVII əsrə qədər Şərqdə, xüsusən İraqda və onun paytaxtı Bağdad və Bağdad ətrafında mövcud ictimayi-iqtisadi-mədəni durumun mühüm rol oynadığını vurğulayır və qeyd edir ki, bu zaman İraqda ərəbi, farsı, türkü birləşdirən iqtisadi, ruhi, ictimai bir təməl var idi və bu təməldə ümumi ruhda yetişən filosoflar, ədiblər, şairlər bütün şərqin malı olaraq bir şərq tarixi, şərq Ədəbiyyatı meydanı yaratmışdılar. Bu meydanda üçyayaqlı (üç dildə) deyil, yekparə (vahid) əsəri yaradan məhz Füzuli olmuşdur. “Füzuli ərəb eşqi, fars ruhu və türk qılıncilə qurulan əsrlərin ağır uruşları (vuruşları) altında yıxılan Bağdadın ruhunu qavramış, onu bizə də duyurmuşdur. Füzulinin yaşadığı Bağdad o zamanlar İran və Türkiyənin İslam dünyasında hegemonluğa nail olmaq mücadiləsinin qanlı meydanına çevrilmişdi”. Prof. B.Çobanzadənin məlumatına görə M.Füzuli Şərq ədəbiyyatında birinci şair olmaqla bərabər, həm də bu zaman İranla Türkiyə arasında gedən müharibənin əleyhinə olmuş, Şah İsmayıl Xətaiyə və onun “qanlı düşməni” Sultan Süleymana (yəni həm sünni ruhunda, həm də şiə ruhunda) mərsiyələr yazmışdır. Beləliklə böyük türk dünyasının iki qüdrətli hökmdarlarını sülhə sövq etməyə çalışmışdır. Məhz bu mənada prof. B.Çobanzadə Füzulini “Şərq məsləhətçisi və taktiki” hesab etmiş, Füzulinin bu mövqeyini yüksək qiymətləndirərək, onun iki türk hökmdarı arasında əminamanlıq yaratmağa səy göstərməsini müdriklik nümunəsi hesab etmişdir. “Bununla belə alimin qeyd etdiyi kimi Füzuli heç bir hökmdarın quluna çevrilməmiş, hər zaman saraydan uzaq olmuşdur” –fikrini diqqətə çatdırır.

Prof. B.Çobanzadə XVI əsr Türkiyənin ədəbi-mədəni həyatına diqqət yönəldərək göstərir ki, bu dövrdə bütün şərqdə nüfuz dairəsinə malik Əhməd Yasəvi, Yunus İmrə, Aşıq Paşa və b. kimi sufi şairlər –mistiklər yetişmişdi, lakin Füzuli sufi-mistik deyildi, gerçək sufilər kimi Füzuli də xalq ruhunun tərcümanı idi. Füzulinin eşqi Əhməd Yasəvi və başqalarında olduğu kimi, eşqi-ilahi, əflatuni eşq deyildi. Əsli və şəxsi məhəbbətinin əks sədası idi. Alimin sözlərilə desək, “yüzdə yüz Füzulinin kəndi ruhundan, öz mühitindən gələn real – “Bağdadın filan məhəlləsində, filan evində yaşayan, Füzulicə (Füzuli üçün –C.M.) gözəl bir xanıma –bir türk gözəlinə ünvanlanmışdı. İşdə Füzulinin ən böyük səmimiyyəti də burda”dır.” Böyük türkoloqun fikrincə bu, “pək böyük yenilik, pək yüksək qəhrəmanlıqdır”. Füzulinin eşqi dedikdə böyük türkoloqun fikrincə, xalqın “qara sevda” dediyi melankoliya, ən yüksək həyəcan dərəcəsinə çıxan... bir sevgi, məzhəb qovğalarından uzaq bir güşədə ailə qurmaq, bəxtli olmaq istəyən həssas fərdiyətçi –individualist sevgisini görürüz” – deyə alim öz elmi nəticəsini oxucuya ünvanlayır və bu fikri təsdiqləmək üçün şairin, oxucunu bu gün də valeh və məmnun edən qəzəlini nümunə gətirir:

Pərişanhal oldum, sormadın hali-pərişanım
Qəmindən dərdə düşdüm, qılmadım dərimanım!
Nə dersən, rüzigarım böyləmi keçsin, gözəl yarım
Gözüm-canım, əfəndim, sevdiğim dövlətli sultanım?!

Qəddü könlün nədən bu zülmə bidadə raibdür?
Gözəllər sən kibi olmaz, cəfasından nə vacibdir?
Sənin tək nazəninə nazənin işlər münasibdir
Gözüm-canım, əfəndim, sevdiğim dövlətli sultanım?!

Dəgər hər dəm vəfasız çərx yayından mənə bir ox!
Kimə şərh eyləyim kim, möhnətü ənduhü dərdim çox!
Sənə qaldı mürüvvət, səndən özgə hiç kimsəm yox!
Gözüm-canım, əfəndim, sevdiğim dövlətli sultanım?!

Nəzər qılmazsan əhli-dərd gözdən axıdan seylə!
Yamanlıqdır işin uşaqlıq, yaxşımıdır böylə!
Gəl allahı sevirsen, aşıqə cövr etmə lütf eylə!
Gözüm-canım, əfəndim, sevdiğim dövlətli sultanım?!

Həqiqətən də, şairin bu qəzəlində göylərdə məskən salan “sufi-mistik duyğunu və ruhu aramaq mümkün deyil”, burada şairin özünün cismani duyğularını qidalandıran adi, ailə-məişət, real-həyatı sevgisindən bəhs edilir. Sonralar alim Mir Cəlal Paşayevin göstərdiyi kimi, Füzulinin qəzəllərində insanı yaşayib-yaratmağa sövq edən həyatı-insan sevgisindən söhbət açılır. Prof. B.Çobanzadənin fikrincə, Füzulidə müşahidə edilən “az-çox mistik-sufi şeirlər də şairin öyrənib-faydalandığı şərqi məşhur söz ustalarına təqlid və qismən də tərcümə şeirlərində özünü göstərir. Füzulinin yazdığı sevgi şeirləri “əsli və şəxsi şeirlərdir ki, yüzdə yüz Füzulinin kəndi ruhundan”, şeirlərində işlətdiyi “gözəl, canım, sultanım, əfəndim, sevdiğim, gözüm-canım (buradakı –m vokativləri ifadələrin şifahi şeirdən gəldiyini təsdiqləyir!) habelə, dərdə düşdüm, nə dersən? (Müqayisə edək XV əsrdə, Ş.İ.Xətayinin “Qızıl gül bağü bostanım, nə dersən?!) ox dəyər, sənə qaldı, eləcə də cümlə kimi formalaşmış” səndən özgə kimsənəm yox, gəl allahı sevirsen?! yaxşımıdır (böylə)? və s. xalq ruhu ilə yoğrulmuş söz və ifadələr” heç bir zaman ilahi, movhumi, hətta xəyali gözələ deyil, həqiqətən də “Bağdadın filan məhəlləsində, filan evində yaşayan, Füzulicə (Füzuli üçün, Füzuliyə görə! –S.M.) gözəl bir xanıma, bir türk qızına” ünvanlanmışdır.

Prof. B.Çobanzadənin M.Füzulinin dili ilə əlaqədar söylədiyi fikirlər xüsusilə maraqlıdır. Alim “bəzi lisani əlamətlərə əsaslanaraq ... Füzulinin lisanının türkcə qismi (türk dillərindən biri kimi – S.M.) etibarilə Azərbaycan şivəsinə daha ziyadə yaxın” olmasını vurğulayaraq, həm də Füzulinin etnik (milli) mənsubiyyətinə də özünəməxsus şəkildə aydınlıq gətirir. Alim yazır ki, prof. Krımskinin Füzulinin kürd olması haqqında irəli sürdüyü iddianın müzakirəsindən vaz keçərək Krımskinin Osmanlı dövründə yetişən bütün “türk ədib, həkim və şairlərinin yüzdə doxsanının rum, kürd və s. hesab etməsini elmdən dış qılmaq lazımdır” qənaətinə gəlir [2-172].

Alimin Füzulinin dili haqqında söylədiyi fikirlər bu gün də özünün gerçək üstünlüyü ilə diqqəti çəkir: Prof. B.Çobanzadə yazır:

1. Füzulini oxuyarkən hiss olunur ki, şair əsərlərini yazarkən söz üzərində, sözün seçilib-əvəz edilməsində çətinlik çəkməmiş, “hafizəsinə nasıl gəlmişsə, şüurunda, vicdanında nasıl doğmuşsa, öylə yazmış”dır; Qeyd edək ki, bu, ilahi bir keyfiyyətdir ki, o hər kəsə yox, yalnız, allahın sayıb, seçdiyi xoşbəxtlərə əta edilir.

2. Füzulinin dili sadə olmaqla bərabər, heç də təmiz deyildir. Alim burada “təmiz deyildir” deyərək Füzuli dilində geniş şəkildə işlənmiş ərəb, fars dili alınmalar çoxluğuna işarə edir;

3. Füzulinin dilində küllü miqdarda ərəb, fars dili alınmalarının işlək olması, alimin fikrincə, Füzuli dilinin ana təbiətini kölgə altına ala bilməmişdir;

4. Çünki Füzuli ərəbi, fars sözlərindən qulağımızın alıdığı, bugünkü terminlə desək, dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış, sadə xalq dilinə daxil olmuş sözlərdən daha çox istifadə etmişdir;

5. Füzuli dilindəki ərəb, fars dili sözlərinin yarıdan ziyadəsi (çoxu) bu gün cənub türk xalqlarının ağızında işlənməkdə və lüğətlərində istifadədədir.

Həqiqətən, Füzulinin türk-azərbaycanca divanında işlənmiş *eşq, aşıq, məhəbbət, mey, ney, rüxsar, çöhrə, tiğ, çeşm, qədd, ah, fəğan, sünbül, hicran, cəfa, səfa, bəla, şah, padşah, zülm, zalim, dərd, dərman, düşmən, dost, könül, müjgan, əbrü, zülf, ruy, sərv, naz, qəmzə, zahid, dəftər, qələm, məktəb, müəllim, kitab, katib, mədrəsə, tuba, şümşad, bülbül, sevda, zövq, şeyda, gül, pərvanə* və s. və i. a. kimi ərəb və fars dili alınmaları alimin qeyd etdiyi kimi, bu gün də türk dillərində, eləcə də Azərbaycan türk dilində işlənməkdə olan və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində poeziya dilində xüsusilə intensiv fəaliyyət göstərən alınma sözlərdəndir. Prof. B.Çobanzadə Füzulinin dil özəlliklərini ön plana çəkərkən, ədəbi dil rakusundan xüsusi diqqət yönəldərək, şairin əsərlərində işlətdiyi alimin öz sözləri ilə desək, “xalq sözləri”nə xüsusi önəm verməsi ilə ədəbi dil məsələlərində mühüm bir amilə toxunur. Şairin əsərlərində, həqiqətən də küllü miqdarda xalq dili vahidləri –milli frazeoloji vahidlər, atalar sözü və məsəllər, müdrik ata-baba söz və ifadələri,

idiomlar, məsəllərin işlənməsi, eləcə də böyük şairin xalq məişəti ilə əlaqədar olaraq işlətdiyi sözlər bu gün də Azərbaycan xalqının məişətində işlənməkdədir.

Qıldı ol sərv səhər nazilə həmmamə xüram,
Şəm'i –rüksarı ilə oldu münəvvər həmmam.

Niligun futəyə sardı bədəni-üryanın,
San bənəfşə içinə düşdü mükəssər badam.

Oldu pabus şərifilə müşərrəf ləbi-hovz,
Buldu didari-lətifilə ziya dideyi-cam,

Sandılar kim, satılar daneyi-durri-ərəqi,
Vurdu əl kisəyə çoxlar qılıb əndişeyi-xam.

Tas əlin öpdü, həsəd qıldı qara bağrımı su
Etdi su cisminə rəşk aldı tənimdən aram.

Mərdümü –çəşmim ayağınə rəvan su tökdü,
Ki, gərək su tökülə sərvın ayağınə müdam. (252 I)

Qəzəldə işlənmiş *həmmam* (hamam), *münəvvər* (Münəvvər –antroponim), *futə* (fitə), *badam*, *hövuz*, *cam*, *kisə* (hamamda istifadə olunan), *tas*, *su*, *su tökdü* və s. sözlər bu gün Azərbaycan dilinin məişət leksikasında fəal sözlərdəndir.

Prof. B.Çobanzadənin M.Füzulinin dili haqqında obyektiv fikirlərini bir daha diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm: Prof. B.Çobanzadənin sözləridir: Füzuli şərq ədəbiyyatında ən gözəl əsərlər meydana gətirən birinci şairimizdir: “lisanının türkcə qismi etibarilə isə Azərbaycan şivəsinə daha ziyadə yaxındır”. Bunun əsl səbəbi o idi ki, Füzulinin yaşayıb-yaratdığı o zamankı Bağdadda Azərbaycan türk dil mühiti var idi. Füzuli belə bir dil mühitində yaşayıb-yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş. I c., 2007
2. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş. II c., 2007
3. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş. III c., 2007
4. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş. IV c., 2007
5. Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəş. V c., 2007
6. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. I c., Bakı, Elm, 1958

Sevil Mehdiyeva

M.Fuzuli –foremost people of Azerbaijani as of turk poets

Summary

An important part of multilateral scientific creativity of prof. B.Chobanzadah has been dedicated to the research of Turkic languages as well as language of turkic azerbaijani poets and their styles. The role of Fizuli in the history of Azerbaijani literary language has been investigated in his voluminous article named “Fizuli and his place”.

Key words: literary language, science, poet, poetry, Fizuli place.

Гульшат Галиуллина, д.ф.н.
заведующая кафедрой татарского языкознания
Института филологии и межкультурной коммуникации
им. Льва Толстого Казанского федерального университета

О СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ КАЗАНСКОЙ ТЮРКО-ТАТАРСКОЙ ОНОМАСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

Тюрко-татарская ономастика сформировалась как самостоятельное научное направление в 70-е годы XX века. Этот период характеризуется началом интенсивных исследований во многих тюркских языках. Уже к концу XX века Казанская тюрко-татарская ономастическая научная школа получила хорошую известность не только в Республике Татарстан, но и в Российской Федерации, в странах ближнего и дальнего зарубежья.

Несмотря на то, что системные научные исследования в области татарской ономастики имеют недолгую историю, истоки татарской ономастики уходят вглубь веков. Одним из первых сведений, касающихся истории Волжско-Камской Булгарии, мы встречаем в записях арабского путешественника Ахмеда Ибн-Фадлана, датируемых 921-922 гг., где зафиксированы древнебулгарские личные имена, названия булгарских и башкирских племен, а также ряд важных сведений по топонимии. Этот период определяется как начало первого этапа развития татарской ономастики, продолжающийся до середины XIX века. Он характеризуется фиксацией ономастического материала в различных словарях, путеводителях и трудах историков.

Более серьезные исследования начинаются во второй половине XIX века. Связаны они с именами ученых Казанского Императорского университета и татарских ученых-просветителей. Благодаря плодотворной деятельности этих ученых, в 80-х годах XIX века была создана Казанская топонимическая школа.

До середины XX столетия ономастические исследования носят, в основном, иллюстративный и описательный характер: обобщающие работы отсутствуют, вопросы теории почти не разрабатываются. Несмотря на это, формируется база и научные предпосылки для дальнейших исследований, которые начинаются с 1960 года в трудах видного ученого Г.Ф. Саттарова, ученика всемирно известного тюрколога М.З. Закиева.

Г.Ф. Саттаров возглавил научную работу большой группы исследователей-ономастов, вносящих существенный вклад в изучение истории татарского и других тюркских языков и народов, их этногенеза и этнолингвистики. Научные кадры, прошедшие подготовку в рамках научного направления тюрко-татарской ономастической школы, продолжают научную деятельность в России и за рубежом. В настоящее время в рамках научной школы ведутся комплексные работы по составлению, упорядочению национальных антропонимических и региональных топонимических словарей, успешно изучается местная географическая терминология, начались системные исследования периферийных областей ономастики.

İlhami Cəfərsəy, fil.ü.e.d
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsi

ŞUŞA-SUZİANA MİXİYAZILI ABİDƏLƏRİNİN TÜRK LEKSİKASI (E.Ö. III-I MİNİLLİKLƏR)

F.Vaysbaxdan sonra alman alimi F.Herzfeld Suziana kitabələri üzərində tədqiqatları davam etdirdi. O da belə nəticəyə gəldi ki, Suziana kitabələrinin dili ari və sami dillərinə bənzəmir. Həmin dil başlanğıcda Şumer dilinə çox yaxın olmuşdur.

1914-1920-ci illər arasında akademik N.Y.Marr Əhəməni yazılarının Anca mətnini tədqiqat obyektinə çevirdi. O, F.Vaysbaxın və F.Herzfeldin konsepsiyasını qəbul edərək əsas diqqəti Elam-

Qafqaz dil əlaqələrinə yönəltdi, İber, çan, imerxev dillərində çoxlu Suziana mənşəli söz tapdı.

Bütün ziddiyyətli məqamlarına, yəhudipərəst mövqeyinə baxmayaraq, N.Y.Marrın tədqiqatının əhəmiyyəti ondadır ki, o, Elam - Qafqaz dil əlaqələrini görə bilmişdir.

Keçən əsrin 30-cu illərində R.İ.Şor N.Y.Marrın üstündən sükutla keçdiyi mübahisəli bir problemə aydınlıq gətirdi. Birmənalı şəkildə bildirdi ki, Van-Urartu yazılarının dilində Şuşa və Şumer izləri var (43, s.229).

Şuşa şəhərinin adı ivrit dilli mətnlərdə *şuşa*, *akkad* mənbələrində şuşu, ərəb tarixçilərinin əsərlərində *mədinətusuşə* şəklində yazıya alınmışdır. Şəhərin adının *şuşaan* forması da var (24, s.309; 25, s.309). Bu da “Şuşa nəslindən olanlar” deməkdir.

Xosrov Pərvizin zamanında yaşamış Səhm bin Şəfran ət-Tirmizi də Şuşa şəhərini Suz yox, Şuşa adlandırır. Tarixçi yazır: “Biz onların nə məqsədlə Mədain və Şuşada zeytun ağacları əkdiyini bilirik” (2, s.55).

Latın tarixçiləri Şuşa şəhərini *Susa*, yunanlar *Suza* adlandırırlar. Çünki yunan fonetikasında “ş” səsi yoxdur. V.İ.Masson yazır ki, Suziana ölkənin yerli dildəki adı deyil, yunan dilindəki adıdır (25, s.308).

Bütün bunlara baxmayaraq rus və Avropa dilçiləri Şuşa şəhərini Suz, Şuşa ölkəsini Suziana adlandırırlar.

Z.A.Raqozina yazır ki, qədim yazılı mənbələrdəki Şuşa və Suz eyni şəhərdir. Suziana ölkə adı yunancadır. Ölkənin və şəhərin adı mixiyazılı kitabələrdə *Şuşa* kimi göstərilmişdir (35, s.298, 311). B.A.Turayevin fikrincə, Şuşa şəhəri Suz da adlanır (38, s.79). Kvinta Kursiya yazır ki, Xuzistan ölkəsi qədimdə Suza və Suzam adlanırdı (20, s.521). Əslində isə Şuş, yəni Kuş totemin, Şuşa isə kuş, yəni qartal olan etnosun adıdır.

Şuşa və ümumiyyətlə Elam Əhəməni mənbələrində *Uca* adlandırılır (25, s.309). Qədim şuşalılar uca və ya kuş deyəndə qartalı başa düşürdülər. Onların əski inancına görə, qartal dağlardan yuxarını və tanrıdan aşağıyı təmsil edir, göylərdən alp igidlərə ucalıq gətirir (28, s.15, 16, 33).

Qədim yəhudi və erməni tarixçiləri Şuşanı bəzən Xus, bəzən Kuş adlandırırlar (40, s.286; 42, s.119-120). Xuzistan və ya Suzistan quşa, yəni qartal tapınanların ölkəsi deməkdir. K-ş əvəzlənməsi türk dillərində məlum fonetik hadisədir. Kimaxeya-Şamaxı, kam-şaman və s.

A.Traçevski yazır ki, Suz, Kuş və ya Xuzistan eyni ölkənin adıdır. Kuş övladları əvvəlcə Şumerdə və Misirdə yaşayırdılar. Eradan öncə XXIII əsrdə Asiyadan gələn çoban knyazlar onları Şumerdən Elama, Misirdən Efiopiyaya və Nubiyaya qovdular. Ancaq onlar məhv olmayıb, Nubiyada vassal, Elamda müstəqil dövlət qurdular (37, s.44-45, 47).

A.Traçevskiyə görə, Kam nəslindən olan Kuş övladlarının dili fin və türk dillərinə qohum olmuşdur (37, s.42, 44, 47). Həmin dil qeyri-ari və qeyri-sami olub, Şumer dilinə bənzəyirdi. N.Y.Marr Fridrix Vaysbaxa və Herzfeldə istinadən yazır ki, samilər İkiçayarasına gələndə qədər Şumer və Şuşa əhalisi eyni dildə danışdı (24, s.4).

Akkadların və assurların Elama basqınlarından sonra *Şuşa, Anca* və *Bərdə* mahallarında sami dilləri yayılmağa başladı. Aşşurbanipalın eradan qabaq 653-cü ildə yazdığı kitabədə deyilir: “Mən Elam çarı Tumanın (mətdə te-um-man) qoşunlarını qırdım, qanlarını Ulaya çayına axıtdım, cəsədlərini Şuşanın çölünə səpələdim” (45, s.324, 326).

Aşşurbanipal şəhərin böyüklüyünü görəndə heyrətə gəlmişdi. O, öz kitabəsində Şuşanı nəhəng şəhər adlandırır (45, s.270). Eradan öncə I minilliyin əvvəllərində burada 45 min nəfər əhali yaşayırdı. Bu, o zaman üçün meqapolis idi.

Şuşa şəhəri haqqında ən qədim mənbələrdən biri Xuzistandakı Yeddi təpədən tapılan mixiyazılı kitabədir. Eradan öncə II minilliyə aid həmin kitabədə bütövlükdə Xuzistan ölkəsi Şuşa adlandırılır (41, s.135).

Henrix Qretse görə, Elamın mərkəzi şəhərinin adı *Suza* olmuşdur (13, s.3). Öncə qeyd etdiyimiz kimi, Suza şəhərin adının yunan variantıdır. Mixiyazılı kitabələrdə “s”, “z”, “ş” səsləri eyni işarə ilə göstərildiyindən və yunan dilində “ş” səsi olmadığından bu kiçik fərqlər üzərində çox da dayanmağa ehtiyac yoxdur.

Fransız arxeoloqları XIX əsrin sonlarında Diala çayı sahilindəki Şeyx xan yaşayış yerindən Kutı (əslində Kuta) çarının mərmər lövhə üzərində barelyefini tapdılar. Çarın başında Şuşa tipli

türban, kəmərinə döyüş baltası, sol əlində yay var. Ayağının altında yaraladığı düşmən aman diləyir. Çar sağ əli ilə sadaxdan ox çəkir. Arxeoloq E.T. Ami həmin çarı antropoloji cəhətdən bizim Şuşanın azərbaycanlı kişilərinə bənzədir (15, s.25-27). Bu arxeoloji nümunə Azərbaycan-Elam etnogenetik bağlarının öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Şuşa yalnız Elamın mərkəzi şəhərinin adı deyildi. Ölkənin hakim zadəgan sülaləsinin və baş kahin nəslinin adıdır. Kahinlərin nüfuzu o qədər güclü idi ki, onları öz tərəfinə çəkmək üçün Ur şəhərinin hakimi Şumerdə tanrı in-Şuşinaka məbəd tikdirmişdi (45,s.314). Bu fakt onu göstərir ki, e.ö. XXI əsrdə Şuşa Şumer qədər güclü dövlət olmuşdur.

Elamın Şuşa nəslindən qüdrətli vilayət hakimləri, iri torpaq sahibləri, kahin və hökmdarlar çıxmışdır. Onlardan biri *Anix Şuşa* (45, s.104, 201), biri *Baq Şuşa* idi (46, s.28-32). Baq Şuşa Kayseri şəhərindən tapılan mixiyazılı kitabədə varlı tacir və kreditor kimi göstərilir (46, s.28).

Z.A.Raqozina yazır ki, Elamın Şuşa əhalisinin dili iltisacı olub, Ural-Altay və ya Turan tipli idi. Bu dil şumer və akkad dillərinə bənzəyirdi (35, s.499; 36, s.298, 311).

Şumer dilinin qrammatik quruluşuna görə iltisacı olub, türk dillərinə qohumluğu danılmazdır. Akkad və assurlar da Turan mənşəli etnoslar idilər. Onlar İkiçayarasına gəlib, e.ö. XI əsrdən sonra samiləşdilər (10, s.49).

Arxaik Şuşa dilinin qalıqları Bisütün qayasının e.ö. 521-ci ildə yazılan Anca (an-ca-an) mətnidir. Z.A.Raqozinaya görə, o mətnin dili: 1. iltisacıdır, 2. qeyri-aridir, 3. qeyri-samidir, 4. Ural-Altay və ya Turan tiplidir, 5. Şumer dilinə yaxındır (36, s.298, 311, 318).

Şuşa əhalisinin dili ilə türk dilləri arasındakı qohumluqdan çoxları bəhs etsə də, bu qohumluğu ilk dəfə alman alimi Fridrix Vaysbax görmüş (4, s.3-241; 5.s.3-76), sonra Herzfeld həmin tədqiqatları davam etdirmişdir (6, s.3-260).

N.Y.Marr yazır ki, Fridrix Vaysbax Şuşa və Anşan mətnlərinin dilini türk dillərinə qohum saysa da, o dil Yafəs dillərinə, o cümlədən gürcü dilinə yaxın olmuşdur (24, s.3).

Yafəs dilləri türk və sami dillərinin qatışığından ibarətdir (43, s.223-244). Gürcü dilinin formalaşmasında sami dilləri ilə yanaşı türk dilləri iştirak etdiyindən Şuşa və İber mətnlərində bəzi uyğunluqların olması təbiidir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Şuşa əhalisinin ən cəsur dəstələri əhəmənilərin təzyiqi ilə Xuzistandan Qafqaza köçmüş, bir müddət albanlar və iberlər üzərində hökmran olmuşdur.

Fridrix Vaysbax Elamın Şuşa (in şuşi-nak) məbədinin sənədlərində və Bisütün yazılarının Anca mətnində onlarla söz tapmışdır. Həmin sözlər və söz kökləri türk dillərinin tarixi leksikası əsasında izah olunur.

Tum – 1. oğul, 2. toxum (17, s.51). Azərbaycan dilinin dialektlərində günəbxan toxumuna “tum” deyilir. “Tumurcuq” sözünün kökündə də bala, övlad mənasında “tum” sözünü görmək mümkündür.

e – F.Vaysbaxa və Herzfeldə görə ev (45, s.37, 390) Şumer dilində də *e* ev deməkdir. “E qal” isə böyük evlərə, saraylara deyilir (18, s.24).

eba – yurd, vətən (24, s.41). N.Y.Marr yazır ki, yurd, vətən mənasında eba və oba sözləri Kart dilinə Şuşadan gəlmiş, Upali yer adı gürcü dilində Uplis tsixe şəklinə düşmüşdür (24, s.44).

pan – sözü də Əhəməni kitabəsinin Anca mətnində ev mənasında işlənmişdir. Bundan əlavə, həmin mətnə söz mənasında ban ismi vardır (6, s.35, 40). Dədəmiz Qorqudun kitabında ban ağ keçədən qurulan evlərə deyilir. – “Doxsan başlı ban evlərin qara yer üzərində qurdurmuşdu”. Ancaq mətnə olduğu kimi, dastanda ban həm də söz deməkdir: “Saqqalı uzun tat əri banlayanda”.

ama – ana (6, s.69, 392; 29, s.40). Eyni zamanda Elam şəhərlərinin ana ilahəsi *Ama* adlanırdı (39, s.40, 91, 143; 45, s.69, 392). Şumerlər də anaya ama deyirdilər (18, s.29-30). *Ama* sözü bəzi türk dillərində indi də işlənərkəndədir. Xristianlıqdan öncəki çuvaşlar tanrı Aşenin arvadını Amaşe adlandırırdılar (30, s.90). Anadolunun iltisacı dilli qədim etnoslarından biri olan xataylar (xattilər) tanrıların anasına *dinqir Ama* deyirdilər (14, s.157). Urartu qaya yazılarında isə *ame* qadın deməkdir (29, s.55, 76).

atta - ata (24, s.35; 39, s.114). Ön Asiyanın qədim iltisacı dillərində ata sözünə həm ata, həm tata formalarında rast gəlirik. Ata sözü Şuşa dövlət sənədlərində həm də titul kimi işlənmişdir.

Eradan öncə XIX əsrdə yaşamış Şuşa və Anca çarlarından birinin adı *Atta Xuş* olmuşdur (45, s.66). *Atta Xuş* ata quş, yəni tanrının elçisi olan müqəddəs qartal deməkdir.

tata – patriarxların daşdıqları titul. Eradan əvvəl 1570-ci ildə yazılan bir gil lövhədə göstərilir ki, *Tata Şuşanın* yüksək rütbəli zadəganlarından biridir (39, s.100). *Tata* etnoqrafik termini indi türk dillərində *dədə* kimi işlənir. Türk dillərində *dədə*: 1. ananın atası, 2. dərviş təriqət başçısı, 3. tanrının sebçisi (sözcüsü) deməkdir.

Şuşa kitabələrində *Arper* zadəgan adı var (15, s.16). *Arper* Turan xaqanı *Alpər Tonqanın* adının arxaik formasıdır. Bundan əlavə, *Bisütun* qayasının *Anca* dilində yazılan mətnində öldürməyə *alp* deyilir (15, s.40; 24, s.13). *Alp*, yəni öldür feilinin kökündə *al* sözü durur. Çünki düşməni öldürmədən onun ölkəsini, dövlətini almaq olmurdu.

armar – qala (24, s.17). *Armar* “alınmaz” deməkdir. “r” – “z” əvəzlənməsi nəticəsində *arxar* sözü *armaz*, *alınmaz* şəkillərinə düşmüşdür.

girə - çəki vahidi (45, s.279). Bu söz indi dilimizdə arxaikləşməkdə olan *girvənkəyə* - 400 qramlıq çəki vahidinə uyğun gəlir.

yapar – qul (24, s.13). Şuşa kitabələrindəki “yapar” və türk dillərindəki “yapmaq”, “vurmaq” eyni köklü sözlərdir. Düşmən üzərində hücum yapılır, tutulan əsirlər *yapar* “qul” edilirdi.

Tepir – Şuşa, *Anca* və *Bərdə* sarayında yüksək titul. *Tepir* saray katibi, məhkəmə hakimi idi. O eyni zamanda məktəblərin fəaliyyətinə nəzarət edirdi (39, s.83-84, 90; 45, s.100, 108). *Tepir* sözü fars dilinə azca fonetik dəyişikliklə *dəbir* formasında daxil olmuşdur. Sözlər dəmir alətlərlə qayalara, sonra dana dərisinə təpilir, yəni yazılırdı. Bundan əlavə, Şuşa təsərrüfat sənədlərində *tupi* sözü vardır. *Tupi* “yazan”, “təpən” xırda dövlət qulluqçularına deyilirdi.

dəb – taxılı biçib xırmanda döymək (24, s.40). Türk dillərində döyməyə “təpmək”, “dəpmək” deyilir.

turna – durulmaq, təmizlənmək (24, s.57). “Turna”, “turuq”, “duru” eyni köklü sözlərdir.

parip – yola çıxıb (24, s.58). Buna uyğun olaraq Azərbaycan dilinin qərb ləhcələrində “varıb getmək” deyimini var.

kur – *Fridrix Vaysbaxa* görə, “qol”. *N.Y.Marr* bu sözü *Lori* ermənilərinin dilindəki *kornə* “qol” sözü ilə əlaqələndirir (24, s.48).

del – *Bisütun* qayasındakı ikinci Əhəməni kitabəsində “ağac” (24, s.56). Türk dillərində ağacın budağına *dal* deyilir.

boq – allah. *Fridrix Vaysbaxın* fikrincə, *Bisütun* qayasındakı boq sözü əhəmənilərdən qabaqkı dövrə aiddir (24, s.48). Əhəmənilərdən qabaqkı dövrə Şuşa, *Anca*, *Bərdə* dövrüdür.

“Baq” və “boq” sözləri *Aran* dilində tanrının buğa şəklində qoyulan bütünə deyilirdi. “Boq” buğa, “Baq” *Baqastan* sözünün köküdür. *Xuzistanın* *Bisütun* qayası əhəmənilərə qədər *Baqavan* adlanırdı. *Baqavan* “*Avan* nəslinin bütəxanası” deməkdir. Eradan öncə II minillikdə yaşamış bir *Anca* hakiminin adı *Şeplər Pak* olmuşdur (45, s.70). *Şeplər pak*-sebçi *baq*, yəni tanrı *Baqın* sebçisi, sözcüsü deməkdir.

yaş – kaspilərin dilindən Şuşa mətnlərinə keçmiş söz. Yağışa və yağışdan islanmış torpağa *yaş* deyilirdi (39, s.32). Bundan əlavə, hər iki dildə məhsuldar torpaq tanrısı *Buri Yaş* adlanırdı (15, s.42).

meşa – eradan əvvəl 521-ci ildə yazılan *Bisütun* kitabəsində “meşə”, “ağaclıq”. *İqrar Əliyev Herzfeldə* istinadən yazır ki, *meşə* fars mənşəli söz deyil, *Elam* sözüdür (7, s.180). *Şumer* dilində isə *meşəyə*, ağaclığa *giş* deyilir (18, s.31). Əhəmənilərə qədər Şuşa şəhərinin şərqində *Çoqa Meşa* adlı yaşayış məskəni var idi (39, s.161). *Meşə* sözü türk dillərində bu gün də işlənməkdədir. *Çoqa* isə Şuşa şəhəri yaxınlığında yurd salan bir qəbilənin adıdır.

aqe – suyun axması (45, s.226). *Aqe* axın, axar sözlərinin arxaik variantıdır.

şak – oğlan uşağı (45, s.392). İndi bu söz Azərbaycan dilində uşaq formasında işlənir.

tu – günün batdığı yer (45, s.228). *Tu* türk dillərindəki tün “gecə” sözünün köküdür. *Zu* – yeri şumlamaq (45, s.222, 227). Şuşa mixiyazılı kitabələrində “z” və “ş” səsləri bir-birindən fərqləndirilmir. Ona görə də bu hecanı şu kimi də oxumaq mümkündür. *Şu*, *zu* sözü şum isiminin və şumlamaq feilinin köküdür.

gal – böyük (45, s.95, 229). *Gal* sözünün əvvəlinə *e* sözünü artıranda Şumer dilində olduğu kimi (18, s.24), Şuşa və Anca dillərində də böyük ev, saray sözü düzəlir.

zir, zer – kaspicə həyət, qapı, Şuşa kitabələrində əkilən, sulanan yer (45, s.213, 219; 17, s.203). *Ekel zeri* - əkin yeri (45, s.399). Türk dillərinin bulqar-çuvaş qrupunda yerə ser, zer deyilir. Çuvaş folklorunda *Ser Aşe* eponimi var. Ser Aşe xristianlığa qədərki çuvaşların mifik təsəvvüründə torpağın, yerin yiyəsi sayılırdı (30, s.90).

eklu, ekel – tarla, əkilən yer (45, s.213, 219). *Ekel*, *eklu* sözlərinin kökündə ək feili durur.

eme – kaspi dilində girmək, *ema ime* – Şuşa yazılarında qapı, giriş (15, s.32). *Ema, ime* “iməkləmək” feilinin köküdür.

hemen – Bisütun kitabəsinin Anca mətnində həmin (24, s.26). *Hemen* əvəzliyi türk dillərində indi *həmən, haman, həmin* variantlarında işlənir.

gizza – kəs (24, s.31). Kəsmək və *gizza* eyni köklü sözlərdir.

tiri – dedi (15, s.40); titme – demək, dillənmək (24, s.52).

tiriş ti – adlandırdı (24, s.32). Hər üç sözün kökündə *ti*, yəni *de* feili durur.

ma – mənimsəmək (24, s.43). Yalnız Şuşa və Anca kitabələrində deyil, qədim Ön Asiyanın iltisəqi dillərinin çoxunda *ma* sözü almağı, mənimsəməyi bildirir.

kam – icma təsərrüfatında hər kəsin tarla, zəmi payı (45, s.94). Buna uyğun olaraq Azərbaycan türkcəsində qamarlamaq feili vardır. *aplu* – atanın vərəsəlik hüququ olan oğlu (45, s.208, 214). Qədim bulqar epitafrasında oğlu sözü *avlu* formasında yazıya alınmışdır.

ilik arki – varis (45, s.390). *Arki* və *arxa* eyni mənşəli sözlərdir. *İlik arki* ilkin, yəni ata-ananın arxasınca gələn deməkdir.

kide - ölkənin sınırlarına, vilayət və mahalların son sərhədlərinə yaxın yer (36, s.48). *Kide* türk dillərindəki gedə bildiyimiz yerlər, yəni ölkənin sərhədlərinin daxilidir.

N.Y.Marr Şuşa yazılarında *kide* “ölkənin ucqar mahalları” ilə İber dilindəki *kide* “ölkə”, “yurd” sözləri arasında etnolinqvistik uyğunluq görür (24, s.480).

taş – Şuşa kitabələrinin dilində “ata”, İber salnamələrində “ər” (24, s.5).

Taş sözünə türk dillərində bir qədər başqa mənada yoldaş, sirdaş, qarındaş sözlərinin tərkibində rast gəlirik.

appa – ağa (24, s.43). Bu söz türk dillərində *aba, apa* formalarında işlənmiş, bəzən *ata, bəzən ana* xəttilə əcdadları bildirmişdir.

akka – valideyn (124, s.35). Bəzi türk dillərində *ataya, bəzilərdə böyük qardaşa aka, əkə* deyilir.

deda appa – ağanın arvadı (24, s.43). *Aba* “ağa”, *deda* “qadın” deməkdir. *Deda* sözü İber dilində *ana* xəttilə əcdadlara deyilir. Dədəmiz Qorqudun kitabında isə *dədə* ananın atasıdır.

Eradan əvvəl XII əsrdə Şuşada göyləri təmsil edən məbəd vardı. Həmin məbəd *kuk* adlanırdı (24, s.62; 39, s.90-91; 45, s.250). *Kuk* gök, yəni göy sözünün arxaik formasıdır.

V.Xints yazır ki, Elam panteonunda göyə də, göydə təsəvvür olunduğuna görə tanrıya da *Kuk* deyilirdi (39, s.90). Bu məqamda Elamın Gök, qədim türklərin Gök Tenqri teonimləri bir-birinə uyğun gəlir.

Şumer dilində tanrıya *dinqir* deyilir. Şuşa dövlət sənədlərində isə bu teonim elə indiki formada – tanrı formasında işlənmişdir. *Kuk Tanrı, Tanrı Xuratir* titullarının tərkibində (45, s.63, 90) tanrı sözü aydın görünür. “Tanrı xuratir” – tanrı qurtarır, xilas edir deməkdir.

Şuşa təsərrüfat sənədlərində tanrı adları ilə yanaşı çoxlu şəxs adları var ki, onların mənası türk dillərinin tarixi leksikası əsasında izah olunur.

Hal – ölkə, halmenik – ölkənin hakimi (39, s.32). H`Al alınmış, menik mənimsəyən, hakim olan deməkdir. Me əvəzliyi qədim Ön Asiyanın iltisəqi dillərində həm “mən”, həm “mənə ver” deməkdir.

Paxir işşan – eradan öncə XIV əsrdə yaşamış Elam patriarxı. E.ö. 1330-cu ildə kaspiləri ölkədən qovub, Şuşa şəhərini işğaldan azad etmişdir (39, s.99).

Paxir adı türk dillərindəki *paxır* “mis” sözündən törəmişdir. Dəmirin kəşf olunmasına qədər insanlar silahları misdən, bürüncdən düzəldərdilər. Həmin silahlara sitayişlə bağlı türk dillərində *bakır, bakur, paqır* etnonimləri və antroponimləri yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Albaniya tarixi. Bakı, Elm, 1993.
2. Əbu Osman bin Bəhr əl-Cahiz əl-Bəsri. Türklərin fəzilətləri. Bakı, Zaman, 2001.
3. Yusif Yusifov. Qədim Şərqi tarixi. Bakı, Elm, 1993.

Alman dilində

4. Weissbach F.H. Nuü Buträge kur kunde der Susischen Inschriften. Leipziq, 1890.
5. Weissbach F.H. Die Keilinschriften der Achämeniden. Leipziq, 1911.
6. Herzfeld Ernst. Archaeologische Mitteilungen aus Iran. 2, Leipziq, 1930.

Rus dilində

7. Алиев И. Ж. в вопросах древнейшей истории Мидии. Труды Института Истории и Философии. вып. V, Баку, 1954, с. 156-183.
8. Алиев И. История Мидии. Баку, 1960.
9. Бердзенишвили Н.А., Дондуа В.Д. Грузия III-V вв. Очерки истории СССР III-IX вв. М, 1958, с. 242-254.
10. Вайнштейн М.Б. История мироздания. СПб, 1909.
11. Вильгельм Вагнер. Эллада. СПб, 1901.
12. Генрих Грець. История евреев. т.1, Одесса, 1906.
13. Генрих Грець. История евреев. т.2, Одесса, 1907.
14. Гиоргадзе Т.А. Очерки по социально экономической истории Хеттского государства. Тбилиси, Мецниереба, 1973.
15. Дьяконов И.М. Первобытно - обшивной строй на территории Мидии. Труды Института Истории и Философии. М, 1954, с. 4-52.
16. Иванов В.В. Анатолийские языки. Древние языки Малой Азии. М, Прогресс, 1980, с. 129-160.
17. Камменхубер А. Хаттский язык. Древние языки Малой Азии. М, 1980, с. 23-98.
18. Канева И.Т. Шумерский язык. Санкт-Петербург, 1996.
19. Капанцян Гр. Хаяса-Колыбель армян. Эриван, изд-во АН Арм. ССР, 1947.
20. Квинта Курция. История о Александра великим т.1, СПб, 1750.
21. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул Гази хана Хивинского. М-Л, 1958.
22. Марр Н.Я. Вступительные и заключительные строфы «Витязя в барсовой коже» Шоты из Рустава. кн. XII, СПб, 1910, с. 1-154.
23. Марр Н.Я. Дневник поездки Шавшетию и Кларджетию. Тифлис, 1911.
24. Марр Н.Я. Определения языка второй категории. Ахаменидских клинообразных надписей по данным Яфетического языкознания. СПб, 1914.
25. Массон В.И. Средняя Азия и Древний Восток. М, Наука, 1964.
26. Меликишвили Г.А. Наири - Урарту. Тбилиси, изд-во АН Груз СССР, 1954.
27. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. М, 1960.
28. Мещанинов И.И. Египет и Кавказ. Баку, ООИА, 1927, с. 34-43.
29. Мещанинов И.И. Аннотированный словарь Урартского языка. Л, Наука, 1978.
30. Никольский Н.В. Краткий конспект по этнографии чуваш. Казан, 1910.
31. Никольский Н.В. Клинообразная надпись Русы I в Келаны (Алугалу) на берегу Гокчи Эриванской губернии. М, 1893.
32. Нойман Г. Ликийский язык. Древние языки Малой Азии. М, Прогресс, 1980, с. 322-353.
33. Оганесян К.Л. Арин берд. т.1, Архитектура Эребини (по материалам раскопок 1950-1959 г). Ереван, 1961.
34. Патканов К.П. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике. СПб, 1883.

35. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944.
36. Рагозина З.А. История Ассирии. СПб, 1902.
37. Рагозина З.А. История Мидии. СПб, 1903.
38. Трачевский А. Древняя история. СПб, 1889.
39. Тураев Б.А. История древнего Востока. СПб, 1913.
40. Хинц В. Государство Элам. М, 1987.
41. Хоренский Моисей. История Армении. ч.1, СПб, 1808.
42. Храновский В.А. Эламский календар у XV-XIV століттях до. н. э. Східний світ, №2, Киев, 2010, с. 135-142.
43. Шопен И.И. Новые данные о Кавказе и его древних обитателей. СПб, 1866.
44. Шор Р.И. К вопросу о Яфетическо-турецком языковом смешении. Доклады АН СССР, 1931, № 3, с. 223-244.
45. Эвлия Челеби. Книга путешествия. вып. 3, М, Наука, 1983.
46. Юсиф Юсифов. Элам. Социально – экономическая история. М, Наука, 1968.
47. Клинописные тексты из Кюл тепе в собраниях СССР Н.Б.Янковской. М, Наука, 1968, 306 с.

İlhami Jafersoy

Turkish Lexicon of the Cuneiform Monuments of Shusha-Suziana

Summary

Shusha called Suz, Suziana in the encyclopedic editions was one of the cultural centers in the ancient world. In the 23rd century B.C., a special type of cuneiform writings was invented and examples of art on ceramic were made here.

In the 18th century B.C., the city Shusha developed and became the capital of Elam. In the 15th century, a ditch of 55 kilometers was constructed after a while, the population of the city increased to 45 thousands. It was a megalopolis for that time.

Although Achaemenids captured the capital of Elam in the 6th century B.C., they couldn't make the people obey them. The warriors of Shusha founded the state of Khazinedars in three cities with an unbelievable strength by fighting with them.

Keywords: cuneiform monuments, Semitic languages, tepir, ama, ata, bag, eklu

Tünzalə Baxşiyeva, fil.ü.e.d.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Tətbiqi dilçilik şöbəsi, baş elmi işçi

BAKİ QUBERNİYASININ TOPONİMLƏRİ

Son illər toponimik tədqiqatlar sahəsində yeni istiqamətlər meydana gəlmişdir. Bu toponimlərin tarixi istiqamətdə öyrənilməsidir. Bakı quberniyasının toponimlərini araşdırmaq üçün regionun tarixinə nəzər salaraq 1859-cu ildə şiddətli zəlzələ nəticəsində Şamaxı şəhəri viranəyə döndü və çar hökuməti quberniya mərkəzini Bakı şəhərinə köçürdü. Həmin vaxtdan Şamaxı quberniyası Bakı quberniyası adlandırıldı. Əvvəl Dağıstan vilayətinin tərkibinə verilmiş Quba qəzası da Bakı quberniyasının tərkibinə qatıldı. Bakı quberniyasının tərkibinə Bakı qəzası, Cavad qəzası, Göyçay qəzası, Quba qəzası, Lənkərn qəzası, Şamaxı qəzası aid idi. Coğrafi obyektlərə ad verilməsində insanların dünyagörüşləri, həyata baxışları, həyat təzləri, məşğuliyyətləri, təbiətdəki əşya və hadisələrə münasibəti və s. mühüm rol oynayır. Toponimlər xalqın keçmiş, məişəti, təfəkkürü, dili ilə sıx bağlıdır. Ölkənin, xalqın tarixini öyrənmək üçün yazılı mənbələr, daş kitabələrlə yanaşı toponimlərin də böyük əhəmiyyəti vardır. Bəzən hər hansı bir yazılı mənbənin verə bilmədiyi məlumatı toponimlərdən əldə etmək mümkündür. Toponimlər mənsub olduğu xalqın tarixini, dilini, yaşadığı ərazinin coğrafi durumunu əks etdirən ən qiymətli sərəvətlərdəndir. Coğrafi adlarda tayfa, qəbilə və xalqların bir yerdən başqa yerə köçməsi, qovuşması, assimilyasiyası, əhalinin iqtisadi həyatı, peşə və sənət məşğulluğu öz əksini tapır.

Rus mənbələrində qeydə alınmış Bakı quberniyasının toponimləri müasir dövrümüzdə qədər qoruyub saxlanılmışdır. Məqalədə Bakı quberniyasının toponimləri Qafqaz təqviminə (Кавказский календарь на 1917. Тифлис: Типографии канцелярии его императорского Величества Кавказа, 1916) əsaslanmaqla tədqiqata cəlb olunur. Mənbəyə əsaslanaraq toponimik sistemdə, coğrafi adlarda zaman-zaman, mərhələ - mərhələ bəzə vermə prosesləri, dəyişiklikləri və s. izləyə bilərik. Bəzən toponimlər haqqında söylənilmiş yanlış fikrin, məlahizələrin aradan qalxması və s. tarixi qaynaqlarda qeydə alınmış variantlara əsaslanılır. Bakı quberniyasının ərazisi zəngin türk mənbəli toponimlər sisteminə malikdir. Bəzi oykonimlərdə qədim türk dili elementləri mühafizə olunmuşdur.

Bakı quberniyasında yaşayış məntəqə adlarının bir qismi təkrarlanan toponimik vahidlərə fərqləndirici əlamətləri əlavə etməklə yaranmışdır. Fərqləndirici əlamətlər toponimlərin ya əvvəlinə, yaxud da sonuna artırılır. Yaxın ərazilərdə yerləşən oykonimlərdə anlaşılmaqlıq, dolaşıqlıq yol verməmək məqsədi ilə onlardan istifadə edilir. Bu zaman yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyi coğrafi mövqeyini, yaranma zamanını, həcmi, yaranma sırasını, ardıcılığını, etnik mənsubluğunu, ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olmasını və s. bildirən leksik vahidlərdən istifadə olunur. Bu müxtəlifliyi nəzərə alaraq fərqləndirici əlamətlərin işlənməsinə görə mürəkkəb quruluşlu oykonimləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1. Eyni semantik cərgəli fərqləndirici sözlərlə işlənən yaşayış məntəqə adları; 2. Qarışıq semantik cərgəli fərqləndirici əlamətlərlə işlənən yaşayış məntəqə adları.

Bakı quberniyasındakı eyni semantik cərgəli oykonimlərdə işlək fərqləndirici əlamətlərdən biri də aşağı, yuxarı, orta, baş sözləridir. Məsələn, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Aşağı Əmirxanlı – Yuxarı Əmirxanlı – Orta Əmirxanlı, Aşağı Baxışlı – Yuxarı Baxışlı, Aşağı Ərgüc – Yuxarı Ərgüc. Böyük, kiçik, bala fərqləndirici əlamətləri ilə işlənən oykonimlər. Bakı quberniyasının Quba qəzasında Böyük Baraxun – Kiçik Baraxun. Oykonimlərin yaranmasında obyektin yaranma zamanını bildirən köhnə, yeni, təzə sözlərindən fərqləndirici əlamət kimi istifadə olunur: Bakı quberniyasının Quba qəzasında Köhnə Xudat – Xudat, Digah – Köhnə Digah. Yaşayış məntəqə adlarının bəzilərinə sıra ardıcılığını bildirən sözlərdən fərqləndirici əlamət kimi istifadə olunur: Göyçay qəzasında Birinci Alxasoba – İkinci Alxasoba, Birinci Yengikənd – İkinci Yengikənd. Bəzən eyni semantik cərgəli təkrarlanan oykonimlərə fərqləndirici əlamət kimi xalq, millət adları əlavə edilir; məsələn: Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Qarabağlar – Kürd Qarabağlar, Şamaxı qəzasında Yəhudi Mücü – Tatar Mücü, Tatar Mərəzəli – Rus Mərəzəli. Təkrarlanan oykonimlərin əvvəlinə fərqləndirici əlamət kimi məntəqənin keçmişdə əsasını qoyan və ya yaşayış məskəninə mənsub olduğu şəxsin adı əlavə edilir: Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Haputlu Hacı Hətəmli – Haputlu Kürd Eldar bəy – Haputlu Molla İsaqlı, Alpaut Mərdan bəy – Alpaut Mehdi bəy, Təklə Səfi – Təklə Mirzə baba, Axtacı – Axtacı Hacı Əbdül Kərim. Qarışıq semantik cərgəli təkrarlanan toponimlərdən bir qismi müəyyən semantik qrupa daxil olan fərqləndirici əlamətlərlə, digərləri isə başqa semantik cərgəyə və ya cərgələrə daxil olan diferensiallaşdırıcı əlamətlərlə fərqləndirilir. (1.s.121) Konkret ərazidə bu cür oykonimləri fərqləndirərkən onların müxtəlif xüsusiyyətləri, əlamətləri nəzərə alınır; Məsələn: Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Birinci Nəvahi – Nəvahi Quşi – Nəvahi Müğanlı, Göyçay qəzasında Birinci Axtaçı – İkinci Axtaçı – Axtaçı Abdul Kərim – Axtaçı Salyan, Cavad qəzasında Aşağı Həşimxanlı – Həşimxanlı Polad Tuğay – Yuxarı Həşimxanlı, Quba qəzasında Köhnə Quşi – Aşağı Quşi, Digah oba – Digah Seyidlər.

Bakı quberniyasının toponimləri müxtəlif söz qrupları əsasında formalaşmışdır: şəxs adları, etnonimlər, bitki və heyvan adları, obyektin coğrafi quruluşu və s. bildirən leksik vahidlər və s. Bu amilləri nəzərə alaraq onları aşağıdakı leksik-semantik qruplara bölmək olar: a) antroponimlər əsasında formalaşan toponimlər; b) etnonimlər əsasında formalaşan toponimlər; c) fitonimlər əsasında formalaşan toponimlər; ç) zoonimlər əsasında formalaşan toponimlər; d) hidronimlər əsasında formalaşan toponimlər; e) relyef bildirən sözlər əsasında formalaşan toponimlər; ə) yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlər əsasında formalaşan toponimlər; f) rəng bildirən sözlər əsasında formalaşan toponimlər.

Antroponimlər əsasında formalaşan toponimlər Bakı quberniyasında qeydə alınmış oykonimlərin müəyyən bir hissəsi antroponimlər əsasında yaranmışdır. Antroponimlər əsasında formalaşan oykonimlərin yaranma səbəbləri müxtəlifdir. Yaşayış məntəqəsinə tarixin müxtəlif

dövlərində ərazinin mənsub olduğu və ya kəndin təməlini qoyan şəxsin, feodalın və s. adı verilə bilər. Antropooykonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:1) Sadə şəxs adlarından yaranmış antropooykonimlər: Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Şəkər, Quba qəzasında Sayad və s.

A.Qurbanov yalnız şəxs adlarından yaranan toponimlər haqqında yazır: «Yalnız şəxs adlarından – antropooykonimlərdən ibarət olan yaşayış məntəqə adları toponimlərin yaranmasında mövcud olan müəyyən qanunauyğunluğa ziddir. Tədqiqat göstərir ki, hazırda yalnız şəxs adından ibarət yer adları heç də yarandığı formada bizə gəlib çatmamışdır. Zaman keçdikcə bu toponimlər təhrifə məruz qalmış və əvvəlcə mürəkkəb tərkibli toponimin bir komponenti düşmüşdür» (2.s. 324) Bakı quberniyasında qeydə alınmış oykonimlərin müəyyən bir hissəsi antropooykonimlərə şəkilçi, bəziləri isə yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən komponentlər (kənd, qala, abad, qışlaq, köç, dizə və s.)və s. əlavə etməklə yaranmışdır.

Fitonimlər əsasında yaranan toponimlər. Məlumdur ki, Azərbaycan zəngin bitki örtüyünə malikdir. Bu da ərazinin toponimiyasında öz geniş əksini tapmışdır. Türkdilli xalqlar yaşadıkları yerin bitki aləminə xüsusi diqqət yetirmişlər. Bəzi obyektlər onun ərazisində çoxluq təşkil edən, yaxud da müəyyən xüsusiyyətinə görə seçilən bitkinin adı ilə adlandırılmışdır. Mənbədə qeydə alınan türk mənşəli fitotoponimlərin bir qisminin mənaları indi başa düşülmür, onlar qədim türk abidələri, qohum türk dilləri materialları əsasında aydınlaşdırılır. Bakı quberniyasındakı poleotoponimlərinin tərkibində mühafizə olunmuş qədim türk bitki adlarının bəzilərini nəzərdən keçirək.

Ərazidə rast gəlinən fitooykonimlərdən biri də hazırda Cəlilabad rayonu ərazisindəki Albalan kənd adıdır. Tədqiqatçılar toponimi Alı (şəxs adı) və türk dillərində balan/bələn (alçaq dağda, təpədə aşırım) sözlərindən ibarət olub, «Alının bələni» mənasında olduğunu yazırlar (3.s.33). Fikrimizcə, oykonimin ikinci komponenti yerində işlənən balan sözü bitki adıdır. Dağlıq Altay ərazisində Balan, Balanak coğrafi adları mövcuddur. Balan sözü türk dillərində «başınağacı»mənasında işlənir.(4.s.148) Başqırd, tatar, altay, uyğur dillərində «başınağacı» mənasında balan leksik vahidi işlənir (5.s.109). Azərbaycanda başınağacının üç növü bitir: adı gərməşov, adı başınağacı, şərq başınağacı. V.S.Psyancin Başqırdıstan ərazisindəki Balanlıtau dağ adını «başınağaclı dağ» kimi izah edir (6.s.279). Fikrimizcə, Albalan oykoniminin birinci komponenti başınağacının meyvəsinin qırmızı rəngdə olması ilə bağlıdır.

Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Talıstan oykonimi qeydə alınmışdır. Bu toponimin etimologiyası ilə bağlı tədqiqatçılar yazırlar: «Talıstan kəndinin adı tal, yaxud talı və stan sözlərindən ibarətdir. Lakin tal sözünün mənası aydın deyildir. Güman etmək olar ki, toponim Azərbaycan dilində tala - meşə içərisində düzən yer, açıqlıq və stan-yer sözlərindəndir» (7.s.90). Araşdırmalarda Talıstan toponiminin ərəb dilindəki tal (təpə, dağ) və stan (burada «ölkə», «ərazi») komponentlərindən yaranması barədə fikirlər vardır. (8.s.230)

V.V.Radlov *tal* sözünün türk dillərində «söyüd», «çubuq», «cavan ağac» mənalarında işləndiyini göstərir (9.s. 875) Tal qədim türk dillərində «söyüd» deməkdir (10.s.537) . «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında *tal* sözü həm «budaq», həm də «kürək» mənasında işlənmişdir: «Qarğu talı sügünü mana vergil, Göksündən ər sancayım sənün üçün! Qayun talı yeləgümdən sum altunlu mənim oxım!». «Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, üz atdı: oğlanı iki talusunun arasında urub çıxdı, yıxdı» (11.s. 166)

Bakı quberniyasının Göyçay qəzasındakı Talıstan yaşayış məntəqə adı qədim türk dillərində işlənən tal sözünə *-stan* şəkilçisini əlavə etməklə yaranıb. Beləliklə, Talıstan fitotoponimdir.*Tal* leksik vahidi ilə bağlı İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Talın, Ter vilayətinin Xasav-Yurt, Qroznı dairələrində və Dağıstan vilayətinin Temir-xan-Şura dairəsində Tal, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Talı oykonimləri, Dağıstan vilayətinin Kaytak-Tabasaran dairəsində Çartal oronimi qeydə alınmışdır. Dağlıq Altayda Kızıl tal, Balkar toponimiyasında Ullu-tallı kol, Tallı Özen, Tallı kol və s. Y.Koyçubayev Qazaxıstan ərazisində Taldıbulak, Taldıkode, Taldıkudur və s. toponimlərin türk dillərində «söyüd» mənasında işlənən tal sözündən yarandığını yazır (12.s.206-207)

Zoonim əsasında yaranan toponimlər. B.Budaqov zootoponimlərin yaranmasının üç yolunu göstərir. Müəllif yazır ki, toponimlərin bir qrupu real heyvanlar aləmini əks etdirirsə, digər qrupu qədimlərdə totem hesab edilmiş və sitayiş olunmuş (at, qurd, ayı, şahin, qartal, qoyun, dəvə və s.)

adları yaşadır. Başqa bir yol təbii obyektin xarici görkəmə əsasən hansı heyvanasa oxşadılaraq verilmiş coğrafi ad olmuşdur.

İnək/sığır sözləri türk dillərində mənə paraleli kimi çıxış edir. Sığır heyvan adı ilə bağlı Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Sığırlı oykonimi yaranmışdır. İnək sözü oğuz, sığır sözü qırçaq qrupu türk dillərinə məxsusdur. Bunlardan birincisi işləkdir, ikincisi isə tədricən dilimizdən çıxmaq üzrədir (13.s.58). Orxon-Yenisey abidələrində suyun/sığın sözü sağın, maral mənasında işlənmişdir (14.s. 374) .«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında sığır sözü mal-qara anlamını bildirmişdir.

Hidronimlər əsasında formalaşan toponimlər. Bakı quberniyasında qeydə alınan türk mənşəli yaşayış məntəqə adlarının bir qismi hidronimlər əsasında formalaşmışdır. Bunlara su, çay, göl, arx, bulaq, kəhriz adları və s. aiddir. Bakı quberniyasının Quba qəzasında Susay oykonimi mövcud olmuşdur. *Say* leksik vahidi türk dillərində «içməli, təmiz» mənalarında (10.s.480), «çayın dayaz yeri, suyun gətirdiyi qumlardan çay ağzında əmələ gələn dayaz yer, çınqıl və ya xırda çay daşları ilə örtülmüş quru çay yatağı», «dayaz, kiçik çay» mənalarını ifadə edir.(9.s.219) *Relyef bildirən sözlərlə yaranan toponimlər.*Türk xalqlarının toponimiyasında relyef bildirən sözlər geniş yer tutur. Həmin sözlərin bəziləri müasir türk dillərində və dialektlərində bu gün də işlənir, bəziləri isə passiv fonda keçmişdir. Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasındakı Yaz qıraq, Göyçay qəzasındakı Çərtəyaz, Quba qəzasındakı Ala yaz kənd adları tərkibində baş vermiş fonetik hadisəyə görə diqqəti cəlb edir. Toponimlərdə iştirak edən yaz sözü «çöl, düzən, düzənlik, səhra» mənalarında işlənən yazıleksik vahidi ilə bağlıdır.(10.s.251) Oykonimlərdə «ı» səsi düşmüş, qismən təhrif baş vermişdir. Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Qara yazı, Lənkəran qəzasında Ağ yazı toponimləri vardır.

Türk xalqlarının leksikasında coğrafi termin kimi insan və heyvan bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunur. Tədqiqatçılar bu qəbildən olan coğrafi terminləri anatomik coğrafi terminlər adlandırırlar. *Baş* sözü toponimiyada «baş tərəf, yuxarı tərəf, əsas və s.» mənalarda işlənir. Bakı quberniyasının Quba qəzasında Başdam, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında yerləşən Bambaşı toponimi qeydə alınmışdır.

İnsan bədən üzvlərinin adlarına hidronimlərin tərkibində də təsadüf olunur. Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında *İncə-ayağı*, *Qarayar ayağı* göl adları anatomik leksikaya aid ayaq sözü vasitəsi ilə yaranmışdır. E.Murzayev insanın bədən üzvlərindən birinin adı kimi işlənən ayaq sözünün toponimiyada «çay ağzı, mənəbi, çayın aşağı axarı, çayın aşağısı» anlamını ifadə etdiyini yazır (15.s.129)

Bakı quberniyasının Quba qəzasında İspik kənd adları mövcud olmuşdur. T.Əhmədov İspik oykonimini türk dillərində «dağ aşırımı, dağ keçidi, kiçik təpə» mənalarında işlənən aspak sözü ilə bağlı izah edir (16.s.56) . Türk dilləri üçün *a~i* səs əvəzlənmələri səciyyəvidir.

Amsar kənd adına Bakı quberniyasının Quba qəzasında və rast gəlinir. T.Əhmədov Quba rayonu ərazisində yerləşən Amsar kənd adının ərəb mənşəli olduğunu yazır və «böyük şəhər, paytaxt» mənasını daşdığını göstərir (1.s.153). Lüğətlərdə Amsar toponiminin ərəb dilində «böyük yaşayış məntəqəsi», «səhər» mənasında işlədilən əmsar (mesr sözünün cəmi) sözündən yarandığı yazılır (3.s.38). Ərəb dilində «şəhər» mənasında işlənən misr sözü cəmdə amsar (şəhərlər) formasında olur. Biz bu etimologiyanın yanlış olması fikrindəyik. Bəzən toponimlərin izahını onun hüdudlarından kənarında axtarmaq lazımdır. Bu fikri Amsar toponiminə də aid etmək olar. Amsar leksik vahidi ilə bağlı hidronimlərə Azərbaycandan çox uzaqda, türklərin tarixən yaşadıkları Buryatiya ərazisində rast gəlinir. T.A.Bertaqayev hidronimlərin tərkibində təsadüf olunan amsar sözünün «çay ağzı, mənəbi», «giriş, nəyinsə əsası» kimi izah edir (17.s.124-125) Monqol dilində amsar «kənar», «qıraq» mənalarında işlənir.(18.s.231) Quba rayonunda Amsar kəndi Ağçayın sahilində yerləşir. Görünür, çayın sahilində yerləşən yaşayış məntəqəsinə ad coğrafi mövqeyinə görə verilmişdir.

Qədim türk dillərində «qıraq» mənasında sım/sim sözü işlənmişdir (9.s.675). XIX əsrdə Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında, hazırda Astara rayonu ərazisində yerləşən Sım kənd adı dilimizdə ən qədim leksik vahidlərindən birini özündə əks etdirən paleotoponimlərdəndir. Ter vilayətinin Veden dairəsində Simsir yaşayış məntəqə adı qeydə alınmışdır. Türk dillərində sır sözü «dərə», «təpə», «yarğan» mənasını bildirir (15.s.505)

Leksik yolla yaranan oykonimlərdən biri də Bakı quberniyasının Quba qəzasında yerləşən Tuğay kənd adıdır. Tuğay sözü türk dillərində «subasar meşə, düzdə meşə» mənalarında işlənir (19.s.163).

Yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlər vasitəsilə yaranan toponimlər. Bakı quberniyasında qeydə alınmış oykonimlərin bir qismi yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlər vasitəsilə yaranmışdır. Bu qəbildən olan oykonimlərdə kənd, yurd, oymaq, oba, binə, qazma, köy, qışlaq və s. coğrafi nomenlər iştirak edir.

Bakı quberniyasının Quba qəzasında Xuray kənd adı qeydə alınmışdır. Xuray / xoroy leksik vahidində *u~o, a~o* səs əvəzlənmələri müşahidə olunur. Bu sözlə bağlı toponimlərə başqa türk xalqları yaşayan ərazilərdə də təsadüf olunur. Qərbi Sibir ərazisində Kızıl Xoray oykonimi vardır. Xoray sözü tuva dilində «şəhər» mənasında işlənir (17s.77). Beləliklə, Xuray/Xoray sözü ilə bağlı toponimlər yaşayış məntəqə tipini bildirirlər.

Rəng bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər. Bakı quberniyasında rəng bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan türk mənşəli oykonimlər qeydə alınmışdır. Bunların əksəriyyəti coğrafi adların tərkibində rəngdən başqa bir sıra qədim mənalarını da qoruyub saxlamışdır. Rəng bildirən sözlər toponimin həcmi, böyüklüyünü, kiçikliyi, hündürlüyünü, alçaqlığını, bitki örtüyünü, süxurlarının rəngini, suyunun keyfiyyətini və s. göstərir.

XIX əsrə aid rus mənbələrində qeydə alınmış Bakı quberniyasının toponimləri aydın şəkildə göstərir ki, türklər Qafqazın ən qədim sakinlərindəndir. Türkdilli etnoslar ən qədim yerli sakinlərdən olub, ilkin dövrlərdən bu ərazidə məskunlaşmışdır. Tarix boyu türklər yaşayış məntəqələrinə, dağlara, dərələrə, düzlərə, təpələrə, çaylara, göllərə və s. öz ana dilində ad vermişlər.

Tarixi inkişaf prosesində formalaşmış türk mənşəli toponimləri təsadüfən deyil, türk toponimiyasına xas qanunauyğunluqla yaranmışdır. Ərazinin toponimlər sistemi türk paleotoponimləri və həmin adlarda mühafizə olunmuş qədim dövr fonetik, leksik, leksik-semantik, qrammatik elementlərlə zəngindir. Ərazinin toponimiyasında türk mənşəli toponimlərin formalaşmasında iştirak edən sözlərə, onların müxtəlif fonetik formalarına qohum türk dillərində rast gəlinir.

Türk mənşəli toponimlərin bir qismi zaman keçdikcə ilkin formasını qoruyub saxlaya bilməmişdir. Məsələn, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Yaz qırağ (indi mövcud deyil), Kürdəmir rayonunda Çərtəyaz, Göyçay qəzasında Qaramaryan Göyçay rayonunda Qaraməryəm və s. Regionda qədim türk etnonimləri əsasında əmələ gəlmiş toponimik vahidlər bu ərazidə öz izlərini qoymuş türk tayfaları haqqında məlumat verir. Antik mənbələrdə, Orxon-Yenisey abidələrində və s. adları çəkilən bir sıra tayfalarla bağlı toponimlərə Bakı quberniyasının ərazisində rast gəlinir. Bu da həmin toponimlərin nə qədər uzaq keçmişdə yarandığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov. T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: 1991, 312 s.
2. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 595 s.
3. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, 304 s.
4. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно- Алтайское отд. Алтайского книжного изд-ва, 1979, 398 с.
5. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004, 331 s.
6. Псянчин В.Ш. Словообразовательные модели оронимов Башкирии // Ономастика Поволжья. Уфа: 1973, с.277-281.
7. Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.H. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı: Elm, 1993, 196 s.
8. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, Elm, 2002, s. 286.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,III, ч.2, СПб, 1905, 1260 с.
10. Древнетюркский словарь. Л: Наука, 1969, 676 с.
11. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 203 s.

12. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1974, 274 с.
13. Рəcəбов Ə., Мəммədov Y. Орхон-Йенисей abidələri. Bakı: Yazıçı 1993, 400 s.
14. Ağayev Ə. Gəncə dialektində heyvandarlıq terminləri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. ƏDƏBİYYAT, dil və incəsənət seriyası. Bakı: Elm, 1989, s. 58-66.
15. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М: Мысль, 1974, 382 с.
16. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128 s.
17. Бертагаев Т.А. О монгольских и бурятски гидронимах. Ономастика Востока. М: Наука, 1980, с.124-125
18. Русско-монгольский словарь. Улан-Батор: Улсын хевлэлийн Газар, 1982, 840 с.

Bakhshiyeva Tunzale

Toponyms of Baku Province

Summary

Toponyms of Baku Province recorded in “Caucasus Calendar” during the tsarist Russia are involved in the given article in terms of linguistics. The toponyms system of the region is rich in turkish paleotoponyms as well as ancient phonetic, lexical and grammatical elements preserved in the same names. The initial forms of the toponyms that failed to keep their initial forms are partially defined in the article.

Key Words: toponym, placenames, geographical name, word, research

Yadigar Əliyev, fil.ü.e.d.

Gəncə Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası

yadigar.aliyev@rambler.ru

QƏDİM TÜRKLƏRDƏ PİKTOQRAFİK VƏ İDEOQRAFİK YAZI İŞARƏLƏRİ

Fonoqrafik yazı sistemi nümunəsi olan qədim türk əlifbası əvvəlki yazı növlərinin əlamətlərini də bu və ya digər şəkildə özündə saxlayır. Hər iki yazı növündən – piktoqrafik və ideoqrafik yazılardan aparıcı xüsusiyyətləri mənimsəməklə təşəkkül tapmış qədim türk əlifbası sonradan fonoqrafik yazı əlamətləri ilə dolğunlaşır. Piktoqram-ideoqram başlanğıcılıq qrafemlərin iştirak etdiyi bu yazı sistemində hərflərin bəzən ifadə etdiyi səslərə görə oxuna bilməməsi də bununla bağlıdır. Sözlərdə saitlərin ifadə olunmaması və yalnız samit səs işarələrindən ibarət fonetik strukturlar- bunlar növbəti inkişaf mərhələlərindən birinin izləri kimi təzahür etməklə, bütövlükdə qədim türk əlifbasının inkişaf xəttini aşağıdakı kimi müəyyən etməyə imkan verir:

a) piktoqram və ideoqramların təşəkkül tapdığı ilk mərhələ;

b) sait səslərin ifadə olunmadığı və yalnız samitlərdən ibarət fonetik strukturla müəyyən olunan ikinci mərhələ;

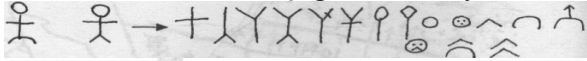
c) samit səs işarələrinin sait fonemləri ifadə etdiyi üçüncü mərhələ;

ç) saitlərin ifadəsində samit səs işarələrinin köməkçi vasitəyə çevrildiyi son mərhələ.

İlk inkişaf mərhələsi qədim türk əlifbasının piktoqrafik-ideoqrafik yazı şəklində təşəkkülünü nəzərdə tutur. Bu fikrin davamı kimi qeyd etmək lazımdır ki, bəzi Yenisey abidələrinin həkk olunduğu kitabələrdə antropomorf, zoomorf şəkillərdən - şəkili yazı elementlərindən də paralel şəkildə istifadə olunur və D.D.Vasilyevin qeyd etdiyi kimi, bəzən bunlar qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır (2, s. 45).

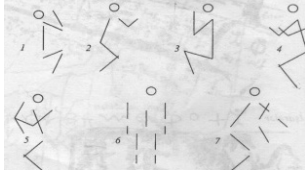

Nümunələrdən görüldüyü kimi, mümkün müqayisələr bəzi qədim türk əlifbası işarələrinin antropomorf və hətta zoomorf şəkillərlə genetik yaxınlığını üzə çıxarmağa imkan verir. Belə ki insan təsvirini verən aşağıdakı fikri yazı elementi bir neçə qrafik təsvirin əsasında dayana bilər:

Buna oxşar işarəsinə Gəmiqaya təsvirləri içərisində təsadüf olunur.

Arxeoloqlar Tatarıstandan tapılmış Çerkaskul mədəniyyətinə aid qədim qəbirlərdə insan qəfəsəsinin yerləşmə vəziyyətinin bəzi təsvirlərini verir (4, s. 149).

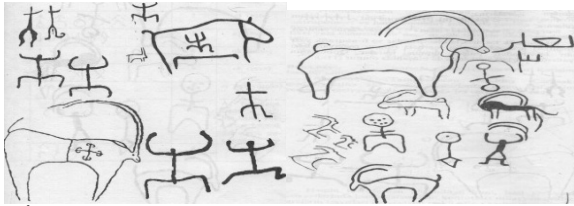
Həmin təsvirlərdən görüldüyü kimi, bəzi yerləşmə vəziyyətlərində insan qəfəsəsinin konturları müəyyən qrafik işarələrin təsvirləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Görüldüyü kimi,

1-ci, 2-ci, 3-cü şəkillər Orxon-Yenisey abidələrində [ş], bəzən [k] səslərini bildiren işarələrinə;

4-cü, 5-ci, 7-ci şəkillər Orxon-Yenisey abidələrində [k], [t] səslərinə aid işarələrinə;

6-cı şəkil [ğ] səsini ifadə edən işarələrinə zahirən bənzəyirlər.

Piktoqrafik (ideoqrafik) təsvirlərlə fonoqrafik yazı elementləri arasında aralıq mərhələ rolunu oynayan bəzi insan təsvirindən intişar tapmış işarələr Qobustanın qayaüstü təsvirləri içərisində də müşahidə olunur (bax: 3).

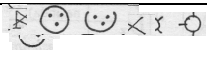

İşarələrin piktoqram-ideoqram başlanğıcı qədim türk yazısında iki formada reliktləşmişdir. Reliktləşmənin birinci forması fonoqrafik yazı hüduqlarından kənara çıxmır. Yəni bəzi əlifba işarələrinin piktoqram-ideoqramlarla genetik əlaqəsi mümkündür. Bunu onların məzmunu, forması və başqa funksional keyfiyyətləri də əks etdirir. Məsələn:

A(piktoqramlarla əlaqəsi olan)

Sıra №-si	İşarə	Əlifbada ifadə etdiyi səs	Səslənməsi və mənası
1	↑ ↑ ↑ ↑ ↑	t	at («at»)
2	⊞ ⊞ ⊞ ⊞ ⊞	y	ay («ay»)
3	↓ ↑	k	ok («ox»)
4	⊞ ⊞ ⊞	b	eb («ev»)
5	↑	r	ər («döyüşçü»)
6	⊞ ^ <<	ş	Aş («aşmaq», təpəni, dağı, hər hansı yüksəkliyi keçərək dəf etmək mənasında)
7	⊞ ⊞ ⊞	z	

B (ideoqramlarla əlaqəsi olan)

Sıra №-si		Əlifbada ifadə etdiyi səs	Səslənməsi və mənası
1		ş	aş ("aşmaq")
2		n, b	
3		m, n	
4		ş	
5		ş, n	
6		n, ŋ, nt	
7		m	
8		z	
9		bş	baş ("yüksəklik")
10		d	
11		nt	

Qədim türk əlifbasında müəyyən işarələr ifadə etdiyi səslərə görə hər hansı predmetin adının baş hərfi ilə də eynilik təşkil edə bilər. Məsələn, bu cür yanaşmaya görə, misal üçün, baş sözünün piktoqramı dilarxası saitlərlə yanaşı işlənən [b] səsinin işarələri ola biləmiş. Bu işarələr Yenisey abidələrində müşahidə olunan insan təsvirinin bir hissəsi (baş) ilə formaca (işarədə dəyirmi şəkilli elementin mövcudluğuna görə) üst-üstə düşür.

Yaxud dilarxası saitli [t] səsinin işarələrində dəyişməz element üçbucaq təsvirindən ibarət olan hissədir –

Həmin təsvirin (və təsvirlərin) tağ ("dağ") sözünün piktoqramı olmaq ehtimalı da var. Belə nümunələr çox azdır və bircə, əlifba işarələrinin piktoqram mənşəyini isbat etmək üçün onlar kifayət sayıla bilməz.

Hər halda reliktləşmiş formalar da təsdiq edir ki, əlifba işarələri müxtəlif predmet təsvirlərindən onların təkamülü yolu ilə təşəkkül tapır. Antropomorf, zoomorf təsvir elementləri, ayrı-ayrı əşya təsvirləri tədricən müstəqil yazı işarələrinə çevrilə bilər. Bu baxımdan dilözü saitli [g] səsinin bildiren işarələrin Yenisey kitabələrinə aid Kemçik Bom abidəsində şəkli verilmiş maral buynuzu təsvirindən yaranma ehtimalı mümkündür.

[g] səsinin işarələri -

İlk yaranmış təsvirlərdən (piktoqramlarda) sonralar bir yox, bir neçə işarə təşəkkül tapır. Müqayisələr göstərir ki, təkcə bir antropomorf təsvirdən azı iyirmi belə işarənin yaranması mümkün idi:

Bu səbəbdən piktoqrafik işarələr kəmiyyətcə azlıq təşkil edirmiş.

Yenisey abidələrində işlənən ideoqrafik mahiyyətli işarələrin diapazonu əslində reliktləşmiş və reliktləşməmiş formalarla bitmir. Qrafemlərin Yenisey abidələrində bəzən ayrılıqda iri planda həkk olunması onların əvvəlki ideoqram mənşəyindən də xəbər verir və vaxtı ilə fikri yazı elementi kimi də işlənmiş olduqlarını göstərir:

Nəzərə alaq ki, bunlar əksər halda mətnin məzmunu ilə bağlanmır və mətndəki əlifba işarələrindən xüsusi şəkildə (ölçüsünə və kursivlə yazılışına görə) seçilir.

Əlifba işarələri ilə hər hansı formal bağlılığı olmayan ideoqramlar da vardır.

Yenisey abidələrində ideoqramların sayı əsasən bir, bəzən iki, üç işarədən artıq olmur. Elə kitabələr də var ki, bunlar əlaqəsiz şəkildə sıralanmış ideoqrafik işarələr çoxluğudur. Bunu aşağıda verilmiş kitabədəki təsvirlərdən görmək mümkündür.

Buradakı ideoqramları, şərti də olsa, üç şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Göründüyü kimi, hər işarə çoxluğunu bir piktoqrafik təsvir – maral yaxud dağkeçisi (və ya hər ikisi birlikdə) şəkli müşayiət edir.

Bunlar müştərək detalları olan üç yaxın süjet şəkildə təzahür edirlər. İlk iki süjetdə işarələrin sayı nisbətən çox, üçüncü süjetdə əvvəlkilərdən fərqlidir- bir qədər azdır. Bu isə hər bir işarələr çoxluğunun verdiyi informasiyaların, təbii ki, eyni həcmdə olmadığını göstərir. Üçüncü süjet, maral mənasını bildirən piktoqramı çıxmaq şərti ilə, tərkibcə üç işarədən ibarətdir: Əvvəl gələn işarə "insan" mənasını ifadə edir. Təsvirin konturları insanın statik yox, dinamik vəziyyətdə, hərəkətdə olduğunu göstərir. Üçüncü işarə isə "maral" (və ya ümumiyyətlə, "heyvan") anlamlı piktoqramla ümumi mənşəyə malikdir. İdeoqramların üçünün də eyni sırada şaquli xətt boyunca assosiasiya yaratması onların vahid bir informativliyin təşkilinə xidmət etdiyini göstərir. Şəkildəki sıralanmada yuxarıdan birinci, ikinci işarələrin məna tutumları üçüncü işarənin də məntiqi cəhətdən həmin informativliyi tamamlaya biləcəyi ehtimalını verir.

Hər üç süjet daxilindəki işarələrin təhlili göstərir ki, onların sıralanmasında təsadüfdən çox, müəyyən qanunauyğunluq nəzərə çarpır. Həmin qaydaya görə, əvvəl gələn işarələr çoxluğunda (1) informativliyi tamamlayan zoomorf piktoqrafik təsvir ideoqrafik işarələrdən yuxarıda, ikinci çoxluqda (2) ideoqramların sağında, üçüncü çoxluqda (3) işarələrdən aşağıda yerləşir. Maraqlıdır ki, hər bir çoxluqda düz xətt üzrə sıralanmış işarələrlə piktoqrafik təsviri informativ rabitə əlaqələndirir.

Həmin rabitəyə görə, piktoqrafik təsvirin məna yükü ideoqrafik işarələrin də semantik təyinatına açar rolunu oynaya bilər.

Süjetlərdə oxşar formalı işarələr müşahidə olunur. Burada eyni olmasa da, yaxın informasiyaların ifadə edildiyi şübhəsizdir. Belə ki, üçüncü süjetdə alt cərgənin ikinci işarəsi də insan təsvirini əks etdirir. Lakin əvvəlki dinamik vəziyyətdə olan insanın təsviri daha çox "getmək" mənasını, sonrakı işarə isə sadəcə "insan" anlayışını bildirir.

İşarəsi qədim türk əlifbasında [y] səsinə bildirən formalardandır. Həmin formalar [y] səsinin "ay" piktoqramından ( ) törəyən sonrakı şəkildəyişmələrinə ( ) bənzədiyindən, işarənin də mənşəcə ondan törəmə və həmin mənaya yaxın ideoqram olmaq ehtimalı böyükdür. Bizcə, işarə "gecə" anlamını bildirən fikri yazı elementidir.

və əks variantda işarələri, bizcə "meşə" anlamını bildirən ideoqramdır. Onun arxaik şəkli Yenisey abidələrində (X Təpsey abidəsi) [t] səsinin və Şərqi Avropadan tapılmış türk run mətnlərində (Macarıstan, Nadsentmikloş abidəsi, 9 nömrəli qızıl əşya üzərində yazı (1, s. 116) [ç] səsinin ifadə forması kimi özünü göstərir. Bizcə, ilk yaranmış şəkil ( ) "ağac" mənalı piktoqram olmuş, sonradan şəkildəyişmə ilə müşayiət olunan forma -"meşə" anlamına doğru ümumiləşmişdir.

İşarəsi maral, ya keçi buynuzunun təsvirlərindən biri olduğu üçün "maral", ya "keçi" anlamlı ideoqram hesab edilə bilər. Ümumiyyətlə, zoomorf təsvirin hər hansı elementi (xırda detal belə) bütövlükdə təsvirin özünü də ifadə etmiş olur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Xadınıq abidəsində (Yenisey abidələrinə daxildir) sonuncu element buynuz təsviri formasında keçi sözünün üzərində həkk edildiyindən "keçi" anlamında ideoqrafik işarə kimi qəbul edilməlidir. Abidədə qrafemlərin sıralanma ardıcılığı yuxarıdan aşağıya doğrudur: keçi "keçi" (Xadınıq abidəsi):

ƏDƏBİYYAT

1. Байчоров С.Я. Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставропольское книжное издательство, 1989
2. Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности. Азиатского ареала. Москва: изд. «Наука», 1983
3. Джафарзаде И.М. Гобустан. Наскальные изображения. Баку: Элм, 1973
4. Казаков Е.П. Памятники черкаскульской культуры в восточных районах Татарии // Советская археология, № 1, 1979

Yadigar Aliyev

Pictographic and Ideographic writing marks in the ancient Turks

Summary

The ancient Turkish alphabet phonographic writing, it has its origins in the alphabet symbols icon-ideograph. The alphabet retains of the previous writing features. Sometimes vowels are not expression in the written text with ancient Turkish alphabet and only consonant sound marks the words show itself. So it is possible to determine the development of the ancient Turkish alphabet:

- a) The first stage of formation icon and ideographs`
- b) The second stage is not expression the vowel sounds.
- c) The third stage consonant sound marks` expression vowel phonemes`.

The first stage development of an ancient Turkish alphabet`s involves formation pictographic-ideographic in the writing form. Some ancient Turkish alphabet marks` anthropomorphic and even there is the genetic proximity zoomorphic drawings.

Key words: An ancient Turkish, alphabet, pictographic writing, ideographic writing.

Aynur Qədimaliyeva, fil.ü.f.d., dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aynur_familqizi@rambler.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK İNKİŞAFI

Türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi bu gün dilçiliyimizin qarşıya qoyduğu ən aktual məsələlərdən biridir. Belə ki, müxtəlif dil yaruslarında baş verən hadisələri yalnız bir dilin faktlarına əsaslanaraq təhlil etmək və müəyyən nəticəyə gəlmək istənilən effekti vermir. Hər hansı bir dilin formalaşmasını, onun daşıyıcısı olan xalqının tarixi keçmişini üzə çıxarmaq üçün qohum dillərdən müqayisəli şəkildə istifadə tədqiqata cəlb olunan dilin keçmişini, bu gününü və gələcəyini təmin edir.

Bu baxımdan qədim tarixə malik olan türk dillərinin müqayisəsinin filoloji aspektdə öyrənilməsi əsrlər boyu ümumtürk ədəbi dilinin mövcudluğunu və vaxtilə süni şəkildə bir-birindən təcrid olunan müasir türk dillərinin qədim türkcənin varisi olduğunu bir daha sübut edir. Türk dillərinin bir-birinə qohumluğu və yaxınlığı tarixi faktlarla, qədim yazılı abidələrin dilində rast gəlinən müştərək elementlərlə yanaşı, eyni zamanda bu dillərin müasir mərhələsində, xüsusən dialekt və şivələrində də öz əksini tapır. Son dövrlərdə aparılan türkoloji tədqiqatların əsasında qohum qrupu türk dillərinin keçdiyi inkişaf prosesini izləmək üçün həmin dillərin lüğət tərkibində kifayət qədər qorunub saxlanılan dil faktlarını ortaya çıxarmaq, müqayisələr aparmaq və bu müqayisə zamanı lazımı nəticəyə gəlmək kimi məsələlər bu gün diqqəti cəlb edir.

Dilin leksik qatında son dövrlərdə baş verən dəyişikliklər türkoloqların da maraq dairəsinə səbəb olmuşdur. Bu məsələyə aydınlıq gətirən M.Mirzəliyevanın fikrincə, türk dillərinin leksikasında son illərdə baş verən dəyişikliklər təbiidir və bu dəyişmələr türk dillərinin bütün normalarına uyğun yeni sözlərin yaranması, dilin passiv fondunda qalmış söz və terminlərin yenidən dilə gəlməsi, yeni mənalarda çıxış etməsi, dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar yabançı sözlərin müstəqil türk dillərinə güclü axını və s. ilə müşahidə etmək olar. Şübhəsiz ki, son nəticədə türk dillərinin leksikasında baş verən əsaslı dəyişikliklər bütövlükdə dillərin zənginləşməsinə, onların təkmilləşməsinə səbəb olur (9, 291-293).

Müqayisəli araşdırmalar çərçivəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, müasir türk dillərinin leksikası o dillərin daşıyıcılarının tarixi keçmişi ilə bağlı olaraq formalaşmış lüğət tərkibinin, söz ehtiyatlarının müasir durumunu, leksik sisteminin vəziyyətini, leksik vahidin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir. Aydın olur ki, bir-birinə qohum dillərin söz tutumu eyni ola bilmir. Məsələn, qaqaüz dilinin ləng inkişafı onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə mane olmuşdur. Əksinə

Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan və türkmən dillərinin inkişaf sürəti leksik tərkibin zənginləşməsinə münbit şərait yarada bilmişdir (10, 17).

Türkologiyada fellərin semantikasının müqayisəli tədqiqinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. K.M.Musayev cənubi qırpaq dillərində işlənən felləri digər qohum olan və qohum olmayan dillərlə müqayisə etmişdir. O, fellərin semantik inkişafına səbəb olan amillərdən biri kimi çoxmənalılığını əsas götürür (18, 310). E.Z.Kajıbəyov isə türk dillərində təkhecalı fellərin mənasının dəyişməsində əsas səbəblər sırasında ilkin komponentin şəklinin dəyişməsi və ya sait əvəzlənməsini xüsusi qeyd edir. Təkhecalı fellərdə bir saitin digər saitle əvəz edilməsi də məna diferensiasiyasına gətirib çıxarır. Məsələn, *sız-* “sızmaq, sızıb keçmək”; *süz-* “süzmək, süzgəcdən keçirmək” (19, 106).

Azərbaycan dilçiliyində fellərin leksik-semantik inkişafını ilk dəfə araşdıran Q.Bağirov Azərbaycan dilində işlənən felləri digər türk dilləri ilə müqayisə edərək onların ilk təşəkkül dövrünün aydınlaşdırılmasında yazılı abidələrin materiallarından istifadə etmişdir. O, müasir Azərbaycan dilindəki felləri qədim türk yazılı abidələrindəki fellərlə müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, təkhecalı fellərin özümlü əsasında fellər kəmiyyətcə artmışdır (1, 18-19).

X.İ.Əfəndiyeva “Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik diferensiallaşması” adlı tədqiqat işində türk və Azərbaycan dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik inkişafında üç istiqamət – mənanın şaxələnməsi, mənanın konkretləşməsi və məna keçməsi müəyyənləşdirilmişdir (2, 21).

Göründüyü kimi, aparılan tədqiqatlar həm dillərin tarixi inkişafını, həm də müasir vəziyyətini əhatə edir. Oğuz dillərinin dördünün də bir arada tədqiqata cəlb etmək, tarixi-müqayisəli araşdırmalar aparmaq həmin dillərin söz köklərində vahid türk dilinin dayandığını, inkişaf dövrlərini, ayrılma tarixini dəqiqləşdirməyə kömək edə bilər. Tədqiqat zamanı bu prinsipləri nəzərə alaraq, verilən nümunələri istər qədim mənbələrlə, istərsə də orta əsr yazılı mənbələrlə, eləcə də həmin dillərin müasir mərhələsi ilə tutuşdurulur, bəzən də dialekt və şivələrə müraciət olunurdu. Bu baxımdan Oğuz qrupu türk dillərində işlənən fellərin əksəriyyəti öz ilkin mənasını itirməyərək, müasir dövrdə də məhsuldarlığını qoruyub saxlasa da, müəyyən qismi fonetik dəyişikliyə uğramış, bəziləri isə arxaikləşərək (ağmaq “qalxmaq”, tayınmaq “sürüşmək”, ivmək “tələsmək” və s.) ədəbi dildən çıxmışlar. Tədqiqat zamanı fellərin çoxluğunu nəzərə alaraq, həmçinin fellərin hamısını oğuz dilləri ilə müqayisə etmək imkan xaricində olduğu üçün yalnız bir neçə nümunə üzərində araşdırma aparmağı məqsədəuyğun hesab etdik. Məqsədımız həmin nümunələr əsasında oğuz dillərində gedən leksik-semantik dəyişmələri izləməkdir.

Getmək. Bu fel türk dillərində *get//git//kit//ket//kət//qet//qed* və s. fonetik variantlarında özünü göstərsə də, müxtəlif məna variantlarında işlənir. Müasir Türkiyə türkcəsində *gitmək* feli “bir yerə yönəlmək”, “yoxlamaq”, “yaraşmaq”, “tükənmək, xərcləmək” mənalarında işlənir. Orta əsr türk (osmanlı) abidələrində isə bu felin “var olmaq”, “yox olmaq” mənalarına rast gəlinir: Bizim Çin İlinde bu adet gider; Kim ol günler ol günler er arvatı terk eder; Gece ile belimden giden altı yüz seksen akçayı mezburdan taleb ederin (3, III, 1705-6). Müasir Azərbaycan dilində *getmək* feli “addım atmaq, yerimək, hərəkət etmək, olduğu yeri tərk etmək, köçmək” mənalarında işlənir (4, 145). Müasir türkmən dilində *qitmək* “yox olmaq, yönəlmək, xərclənmək” mənalarında işlənir (5, 181). Qaqauz dilində isə “getmək” mənasında təsadüf olunur (6, 116).

Getmək feli **ge-//gi** sinkretik kökündən və **-t** icbari növ əlamətinin birləşməsindən yaranmışdır. Q.Kazımovun fikrincə, ulu dilin sözlərinin müxtəlif dil ailələrindəki forma və semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi göstərir ki, hətta müasir dövrdə antonim məqamda işlənən bir sıra leksik vahidlər də bir kökdən törəmişdir. Buna ən tipik misal ***gi** sözüdür. Bu söz ulu dilin parçalanması ərafəsində bütün canlı və cansız varlıqların müxtəlif növ hərəkətini bildirmiş, bütün protodillərə keçmiş, dil ailələrinə yayılmışdır (7, 36). Müəllif hesab edir ki, sözün çoxmənalılığını ulu dildən başlayır və bu hal şumer dilində də öz izlərini saxlamışdır. E.ə. IV minilliyə aid şumer ideqramlarında ayaq şəkli “getmək, “gedir”, “gəlir”, “qayıdır” mənalarını ifadə edirdi. E.ə. III minilliyin əvvəllərinə aid şumer sillaboqramlarında da **gi**, **gin** sözləri “getmək”, “gəlmək”, “qayıtmaq”, “gedir” mənalarında (7, 37).

Qədim türk lüğətində də **ki-//ke-** kökü “getmək” mənasını ifadə edir və **ket** “yox olmaq, itirmək, ölmək”, “yollanmaq, getmək”, “özünü saxlamaq” mənalarında qeyd olunmuşdur: ben bir otuz

yaşım da sizimə kəttim (“İyirmi bir yaşım olanda özümünküləri itirdim”) (20, 303). V.V.Radlov öz lüğətində **qit** variantını verərək, sözün “getmək, uçmaq, keçmək, göndərmək, ölmək, casusluq etmək” kimi mənalarını vermişdir (21, II, 1922).

XIV əsr abidəsi olan Nəsiminin dilində getmək felinin “uzaqlaşmaq”, “keçmək” mənalarına rast gəlinir: Çün gedə ortadan hicab, eynə mübəddəl ol elm, Buluna andə kim, kimün qəlbi səlim içindədür (11, 210).

Getmək felinin yuxarıda qeyd olunan mənə variantlarından “uçmaq”, “izləmək”, “casusluq etmək”, “göndərmək” mənaları oğuz dillərində təsadüf edilməsə də, “yox olmaq”, “uzaqlaşmaq” mənəsi türkmən dilində mühafizə olunmuşdur.

Düşmək. Bu fel “enmək”, “yerə yıxılmaq” mənalarını ifadə edir. Qədim türk lüğətində də eyni mənada- “yıxılmaq, enmək” mənəsində verilmişdir (20, 600). Türk dillərində bu felin *düş//tüş//tuş//çüş//tis//kis//töş* variantlarına rast gəlinir (12, III, 330). Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *tüş//tüş* variantlarında “düşmək, yıxılmaq, yerdəyişmək” mənalarında işlənmişdir: Tenri yarlıkadu, yaydımız, ügüzkə tüşdi (“Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq(yaydıq), çaya töküldü”) (13, 118).

Orta əsr türk-osmanlı mənbələrində isə düşmək felinin “hücum etmək”, “vəqə olmaq”, “məğlub olmaq”, “qonaq etmək”, “şəhid olmaq”, “yıxılmaq”, “aciz, çarəsiz”, “girmək, sığınmaq”, “yaraşmayan” kimi müxtəlif mənalarına rast gəlinir. Məsələn; Ey furu-maye, yirmi kişi düşürdün, dükelinin intikamını sendən alayım(3, II, 1350); Kafesi sırım bir tahta ilə suya düştüm, tahtanı yel sürdü on gün gittim (3, II, 1350); Ey sultanım, vacip budur kim evvel İstanbula düşəsən(3, II, 1349) və s. Müasir Türkiyə türkcəsində düşmək feli mənəsini daha da genişləndirərək, otuz yaxın mənada işlənir. Məsələn; “yıxılmaq”: Çocuk koşarken yere düşti; “yuxarıdan aşağıya enmək”: Havada uçan kuş vurulmuş kibi birdən-birə sokağa düşüyor (R.N.Güntekin) (22, I, 422).

Orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrində düşmək felinin ilkin həqiqi mənəsi ilə yanaşı, məcazlaşmış mənalarına da geniş təsadüf olunur: yola düşmək “getmək”, irax düşmək “uzaqlaşmaq”, qan düşmək “dalaşmaq, vuruşmaq”, ələ düşmək “aldatmaq”, ayağa düşmək “alçalmaq; yalvarmaq, xahiş etmək”, tağux düşmək “dağılmaq, səpələnmək”, sayrı düşmək “xəstələnmək” və s. Qeyd edim ki, XIV əsr abidəsi olan Qazi Bürhanəddin Əhmədin “Divan”ında düşmək feli müxtəlif sözlərlə birləşərək altmışa yaxın mənada işlədilmişdir: Xəyalə düşdi biliylə könlüm, Ağzıyla düşər can yüz gümana (14, 146); Nagah eşqünün odına yana düşmüşəm, Sevdan ilə uyırkən oyana düşmüşəm (14, 148); Cananı cana tərki qılan müşkilə düşər, Canana canımı qoyub asana düşmüşəm (14, 148). Bu kimi fellər tərkib daxilində əsas məzmununu saxlamaq şərti ilə öz müstəqilliyini itirir, isimlə birlikdə yeni bir məzmun kəsb edir, məcazlaşır, nəhayət bir mənadan başqa bir mənaya doğru inkişaf edir. Bu qrupa daxil olan fellər mənşə etibarilə qədim olduğu kimi, həm də bu günə qədər həyatiliyini saxlamışdır (15, 40). Müasir Azərbaycan dilində düşmək feli “yerə enmək, aşağıya tökülmək, bir şeyin üstünə yıxılmaq” mənalarında işlənir (4, II, 182).

Orta əsr türkmən mənbələrində də *tüş* formasında “enmək” mənəsində işlənmişdir (16, 178). Müasir türkmən dilində isə bu felin “tökülmək”, “enmək” mənalarına da təsadüf olunur: Kabinadakı qara köyneklə yiqit xəm maşından düşdi (23, 281).

Müasir qaqaüz dilində düşmək felinin “enmək”, “öldürmək”, “arıqlamaq, zəirləmək”, “kasıblamaq” mənalarına rast gəlinir: su derədə çəkətti düşməə “çayda suyun səviyyəsi enməyə başladı” (6, 170).

Yapmaq feli “etmək”, “tikmək”, “yapışdırmaq” mənalarında işlənmişdir. Qədim türk lüğətində yapmaq omonim fel kimi verilmişdir: *yap-* “qurmaq, tikmək, etmək, yaratmaq”; *yap-* “örtmək, bürümək, bağlamaq”; *yap-* “yığmaq, qatlamaq, yapışdırmaq” (20, 235). Orxon-Yenisey abidələrində isə “etmək, düzəltmək” mənalarında işlənmişdir (13, 189).

Orta əsr türk-osmanlı mənbələrində *yapmaq//yapmaq* feli “qapmaq, örtmək” mənalarında qeyd alınmışdır: Beni gördü kaçdı, bir mescidə girdi, kapusun yapdı (3, VI, 4300). Müasir Türkiyə türkcəsində isə “əmələ gətirmək, təmir etmək, məşğul olmaq, yerinə yetirmək, etmək”; “evləndirmək, yetişdirmək, sahib olmaq, davranmaq, olmaq” mənalarında geniş işlənir: ev yapmak, yemek yapmak, heykel yapmak, mühakime yapmak, resim yapmak və s. (22, 154). Verilən nümunələri müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, görürük ki, yapmaq feli başqa fellərlə ifadə

olunur. Birinci kimponent saxlanılır, ikinci kimponent dəyişilir: ev tikmək, yemək bişirmək, heykəl düzəltmək, mühakimə yürütmək, şəkil çəkmək və s.

Orta əsr abidələrimizdə yapmaq felinin “tikmək”, “etmək” mənalarına rast gəlinməyə də, müasir Azərbaycan dilində yalnız “yapışdırmaq” mənası işlənir. Müasir türkmən dilində “örtmək”, “yapışdırmaq”, “boynuna götürmək”, “qurtarmaq”, “vurmaq” mənaları qeydə alınmışdır (8, 292). Qaqauz dilində yapmaq/yapmaa feli “əməl etmək”, “qurmaq”, “bayram etmək”, “hazırlamaq”, “idarə etmək” mənalarında işlənir: düün yapmaa “toyu idarə etmək” (6, 214).

Göründüyü kimi, Oğuz qrupu türk dillərinin qohumluğu, hər şeydən əvvəl, dillərin inkişafı, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, sözyaratma və sözdəyişmə qaydaları haqqında aydın təsəvvür yaradır. Tədqiqatın əsas məqsədi faktik dil materialları əsasında fellərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq və bu dillərin inkişaf qanunauyğunluqlarını izləməkdir. Bütün bu araşdırmalar bir daha sübut edir ki, Oğuz türkləri istər dil baxımından, istərsə mədəniyyət baxımından bir kökün, bir nəslin bugünkü yadigarlarıdır. Ziya Göyalt yazırdı: “bu gün költür yönündən birləşməsi asan olan türklər, xüsusilə Oğuz türkləri, yəni türkmənlərdir. Türkiyə türkləri kimi Azərbaycan, İran və Xarəzm (Türkmənistan – A.Q.) ölkələrin türkmənləri də Oğuz nəslinə mənsubdurlar. Deməli türkcülüyümüzdə yaxın ilgimiz – məfkurəmiz “Oğuz birliyi” olmalıdır... beləliklə, Xarəzm, İran, Azərbaycan və Türkiyə ölkələri türk etnoqrafiyası baxımından eyni ailənin yurdlarıdır” (17,37).

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, 1971.
2. Əfəndiyeva X. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik diferensiallaşması. Nam. dis., Bakı, 1997.
3. Tarama sözlüğü. Ankara, III, 1967.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, III, 1983.
5. Turkmensko-russkiyslovarğ. M., 1968.
6. Qaqauzsko-russko-moldavskiy slovarğ. M., 1973.
7. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
8. Meredov A., Axallı S. Turkmen klassikı gəbeirtının tekstleri boñça qısqaçasozluk. Aşqabad, 1963.
9. Mirzəliyeva M. Dilin lüğət tərkibi: təşəkkül, inkişaf və təkmilləşmə (müləhizə və düşüncələr) // Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild, Bakı, 2004.
10. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. Bakı, 2010.
11. Məmmədov E. Nəsiminin leksikası oğuz dilləri kontekstində. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, II cild, Bakı, 2004.
12. Sevortyan G.V. Gtimoloqiçeskiy slovarğ törkskix yazıkov. t.I-III., M., 1974-1980.
13. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, 1983.
14. Qədimaliyeva A. Qazi Bürhanəddin “Divan”ının leksikası. Bakı, 2008.
15. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı, 1977.
16. Muxamedova Z.B. İssledovaniya po istorii turkmenskoqo yazıka XI-XIVvv., Aşxabad, 1973.
17. Ziya Göyalt. Türkcülüyün əsasları. Bakı, 1991.
18. Musaev K.M. leksika törkskix yazıkov v sravnitelğnom osvehenii(zaradno-kırçakskaya qruppa). Moskva, 1975.
19. E.Z. Kajibekov. Qlaqolğno-imennaya korrelyüiya qomoqennıxkorneyvtörkskix yazıka. Alma-ata, 1986.
20. Drevnetörkskiyslovarğ. L., 1969.
21. Radlov V.V. Opıt slovarğ törkskix nareçiy. t.I-IV, SPb., III, 1905.
22. Türkce sözlük. I-IIc., Ankara, 1992.
23. Turkmendilininsozluqi. Aşqabat, 1962.

Aynur Gadimaliyeva

Lexical and semantic development of verbs in the Turkish languages of the Oghuz branch Summary

From the philological aspect, the study on the comparison of the Turkish languages, which have old history, once more proves that the all-Turkish languages have been existed for centuries, and the contemporary Turkish languages, which were once artificially isolated, are the successor of ancient Turkish. Relationship and closeness of the Turkish languages to one another were reflected in the joint elements found in the language of the written monuments, at the same time, at the contemporary stage of these languages, especially in their dialects and accents with historical facts. On the basis of the turkological research carried out recently, in order to trace the development stages of the Turkish language family, the matters such as to find out the linguistic facts maintained in the vocabulary of these languages in a sufficient amount, especially verbs, to draw comparisons, and to reach the necessary conclusion are catching attention today. One of the basic directions in the lexical and semantic development of verbs in the Oghuz languages is to save one or some of the primary meanings of the motion titles, to form newer meaning options in the result of the loss of other meanings. For instance, some verbs such as *getmək*, *qalmaq*, *yapmaq*, *yanaşmaq*, *görmək*, *düşmək* and etc., are mentioned as the verbs exposed to differentiation.

Key words: the Oghuz languages, verb, lexical meaning, semantic change

Baba Məhərrəmli, fil.ü.f.d., dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
baba_magerramli@mail.ru

TÜRK DİLLƏRİNİN ETİMOLOGİYASININ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Dilin tarixi, ilk növbədə, sözün tarixi ilə bağlıdır. Sözün kökü, mənşəyi, söz köklərində morfonoloji, semantik dəyişmələr mövzusu hər zaman dünya dilçiliyinin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur.

Dünya dilçiliyində ilkin söz qatının hansı nitq hissələrindən ibarət olması məsələsi hələ də mübahisəlidir. Dilçilik tarixində uzun illərdir ki, bu mövzuda diskussiyalar davam edir. Yafəs nəzəriyyəsinin banisi N.Marr yazırdı ki, qədimdə feillər müstəqil nitq hissəsi olmamışdır. Onlar yalnız frazada, ifadədə ad bildirən sözün feil kimi işlənməsi nəticəsində yaranmışdır, bir sözlə, bütün feillər isim köklərindən təşəkkül tapmışdır (13, 21-22). Q.Şuxardt, A.Trombetti, Q.Royne, K.Herman və bir çox digər dilçilərin fikrincə, adlarla müqayisədə, feillər daha qədim söz qruplarıdır (8, 131). F.Boppun fikrincə, hind-Avropa dillərində ilk yaranan təkhecalı köklər iki yerə bölünür: 1) feil kökləri; 2) əvəzlik kökləri. Birincilərdən feillər və adlar (yəni isimlər və sifətlər); ikincilərdən isə əvəzlilər və bütün ilkin önlüklər, bağlayıcılar və ədatlar yaranmışdır (1, 25). Türkologiyada bu məsələdə sinkretik köklər nəzəriyyəsinə üstünlük verilir. Fikrimizcə, isim, feil, əvəzlik kökləri dünya dillərinin ən qədim leksik layına aiddir.

Altayşünaslıqda və türkoloji dilçilikdə kök morfemlərin fonetik strukturu haqqında da təzadlı fikirlər var. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, türk dillərində təkhecalı olan eyni sözlər monqol dillərində ikihecalı şəkildədir: məsələn, tür. *ud-*, mon. *utu-* “udmaq” (10, 1370), tür. *sor-*, mon. *sura-* “soruşmaq” (10, 1144) və s. Müqayisə üçün qeyd edək ki, türk dillərində monosillabik kök morfemlər monqol dillərində olduğu kimi, digər Altay dillərindən olan tunqus-mancur dillərində də ikihecalıdır: tür. *ov* “şikar”, mon. *av*, sol. *ava*, manc. *aba* (17, I, 7), tür. *ot*, monq. *ota*, tun.- manc. *okta* “ot” (17, II, 46) və s. Bu paralel faktlar bir daha göstərir ki, türk dilləri monqol və tunqus-mancur dillərindən daha əvvəl təşəkkül tapmışdır. Yəni nostratik dillərdən olan Altay dilləri

içərisində türk dillərinin formalaşması daha erkən başa çatmışdır, çünki təkhecalı kök morfemlər çoxhecalı morfemlərdən öncə yaranmışdır.

Türk dillərinin kök sözlərində diqqəti cəlb edən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də bəzi türk dillərində təkhecalı olan köklərin digərlərində ikihecalı olmasıdır. Məsələn, əksər türk dilində *at*, xotan dilində *atā*, əksər türk dilində *bud*, xotan dilində *butū*. A.M.Şerbak xotan dilindəki bu hadisəni monqol və ya çin dilinin təsiri ilə izah edir. O, türk dillərində 50-dən çox bi tipli, yəni ikili xüsusiyyətə malik kökün mövcudluğunu qeyd edir (20, 38; 40.). Həm türkologiyada, həm də hind-Avropa dilçiliyində sözlərin arxetiplərinin reksonstruksiyası zamanı təkhecalılığa üstünlük verilməsinə baxmayaraq, son illərdə aparılan etimoloji araşdırmalarda çoxhecalılıq əsasında da söz köklərinin bərpası müşahidə olunur. Məsələn, A.Dıbo, O.Mudrak və S.Starostin tərəfindən hazırlanmış “Altay dillərinin etimoloji lüğəti”ndə (EDAL) ikihecalı rekonstruksiya geniş yer tutmaqdadır. A.Bomhardın nostratik araşdırmaları isə təkhecalılığa əsaslanır (3, 21).

Əslində, türk dillərinin materialları əsasında əksər ikihecalı sözü diaxronik baxımdan birhecalı şəkildə rekonstruksiya etmək imkanları genişdir. Bunun üçün, əlbəttə, uzun araşdırmalar, dərin etimoloji tədqiqatlar, zəngin tipoloji müqayisələr tələb olunur. Yəni nəzəri cəhətdən istənilən ikihecalı türk sözünü birhecalı biçimdə rekonstruksiya etmək mümkün ola bilər. Əlbəttə, bu araşdırmalarda ən qədim yazılı qaynaqlardan tutmuş dialekt faktlarına qədər geniş arealda analizlər, təhlillər aparmaq gərəkdir. Hind-Avropa dilçiliyində daha çox dəstəklənən monosillabizm ideyası türkologiyada da müdafiə olunur. İlk söz köklərinin monosillabik quruluşda olması fikri, əlbəttə, daha inandırıcıdır, çünki inkişaf hər zaman sadədən mürəkkəbə doğru getmişdir. Təbii ki, çoxhecalılıq dilin tarixi inkişafının sonrakı mərhələsinə aiddir. İ.M.Tronskiy yazır ki, müqayisəli-tarixi metod sözün ancaq arxetipini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Daha dərin qatlara enmək üçün digər metoddan – sistemli rekonstruksiyadan istifadə etmək lazımdır ki, onun da örnəkləri qeyri-dil materiallarından seçilməlidir. Məsələn, tarixəqədərki etnoqrafiya sahəsindən bəhrələnmək olar (21, 5). Ümumiyyətlə, söz köklərinin arxetip formalarının bərpasında ən qədim yazılı dil materiallarından başqa, folklor, etnoqrafik, mifoloji, tarixi qaynaqlar da mühüm mənbələr kimi istifadə olunmalıdır. Hind-Avropa dilçiliyi ilə türkologiyada kök morfemlər probleminin araşdırılmasında həm ümumi, həm də fərdi cəhətləri mövcuddur. Nəzəri məsələlərdə hind-Avropa dilçiləri daha çox elmi nəticələr əldə etmişlər. Belə ki, hind-Avropa dilçiliyində ilkin söz kökləri ilə bağlı sistemli qanunauyğunluqlar müəyyənləşdirilmişdir. Hind-Avropa dilçiliyində ilkin səslərin mənşəyi ilə bağlı yaradılan larinqal nəzəriyyə rekonstruksiya məsələlərində çox köməyə gəlir.

Son dövrlərdə dünya dilçiliyində kök morfemlərin digər qohum olmayan dillərin faktlarına əsasən praformalarının bərpa edilməsi istiqamətində də tədqiqat işləri aparılır. Bu isə rekonstruksiyanın miqyasını genişləndirir, müqayisəli-tarixi metodun sərhədindən kənara çıxır, tipoloji rekonstruksiyayı aktuallaşdırır. Müasir dilçilikdə xarici rekonstruksiya metodunun sərhədlərinin genişləndirilməsi daha dəqiq elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bəzi türkoloqlar türk dillərinin digər Altay dilləri ilə qohumluğunu inkar edib, mövcud paralellikləri dil əlaqələrinin nəticəsi kimi təqdim etsələr də, əslində, bu, genetik bağlılıqdır. Nostratik nəzəriyyə isə dünya dillərində homogen söz köklərinin mövcudluğunu həm uyğun səs keçidləri, həm də analoji semantika ilə sübut edir.

Çağdaş türk dillərinə aid mövcud etimoloji lüğətlərdə daha çox araşdırılan sözün müxtəlif türk dillərindəki variantları verilir, arxetiplər, prasemantikalar isə bərpa olunmur. Hər bir etimoloji araşdırma nəticəsində mütləq tədqiq olunan sözün ilkin fonetik forması bərpa olunmalıdır, çünki ilk fonetik biçimin bərpası qədim söz kökünün morfonoloji inkişafının istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Müqayisə üçün göstərək ki, J.Pokornunun 1959-cu ildə tərtib etdiyi hind-Avropa dillərinə aid məlum etimoloji lüğətdə (16) hind-Avropa sözlərinin ilkin formaları mümkün səs keçidlərinə əsasən bərpa edilmişdir. Həmin lüğətin mükəmməlliyi ondadır ki, oradakı məlumatlar əsasında hind-Avropa dillərinin kök sözləri, onların inkişaf istiqamətləri, ilkin semantikaları, arxetipləri haqqında tam təsəvvür yaranır.

B.Əhmədov tərəfindən 1999-cu ildə “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti” tərtib olunsada, bu lüğət çox səthi xarakterlidir. Həmin lüğətdə verilən etimoloji təhlillər çox bəsitdir, bir çox izahlar elmi həqiqəti əks etdirmir, lüğətin bir çox qüsurları vardır. Həcmcə çox kiçik olan bu lüğətdə daha çox türk mənşəli deyil, alınma sözlər yer almışdır. Lüğətdə verilən etimoloji izahlarda

səs keçidləri faktları nəzərə alınmamış, türk dillərinin zəngin faktlarından çox məhdud şəkildə istifadə olunmuş, etimoloji şərhlərin bir çoxu inandırıcı deyil, yanlış mülahizələr üzərində qurulmuşdur (6, 3-366). Ancaq ilk təşəbbüs kimi B.Əhmədovun bu cəhdi təqdir olunmalıdır. Vaxtilə A.Axundovun rəhbərliyi altında “Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğəti”nin yaradılması istiqamətində işlər aparılsa da, sonradan bu işlər yarımçıq qaldı. Halbuki etimoloji lüğətin yaradılması hər bir dövlətin strateji siyasətinə xidmət edir. A.Axundovun bir çox məqalələri etimoloji şərhlərə həsr olunmuş, alim bu istiqamətdə silsilə məqalələr yazmışdır. A.Axundov “Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar” adlı məqaləsində bir sıra sözlərin etimoloji izahını təqdim etmiş, etimoloji lüğətin tərtibi prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir (2, 424-480.). Hal-hazırda Azərbaycan dilinin kompleks etimoloji lüğətinin yazılmasına böyük ehtiyac var.

Müasir türkoloji araşdırmalarda dünya dilçiliyinin son nailiyyətlərinin, yeni metodlarının tətbiqinə əsaslanmalı, dünya dilçiliyində gedən proseslərdə inteqrasiya özünü göstərməlidir. Fikrimizcə, türk dillərinin etimoloji araşdırmalarında səs keçidlərinin mahiyyətinin izah olunması zamanı F.de Sössür tərəfindən yaradılmış larinqal nəzəriyyədən daha çox istifadə olunmalıdır. Bu nəzəriyyəyə görə, tarixən dilarxası samitlərin dilönü samitlərə keçidi baş vermişdir. Doğrudur, bu nəzəriyyə daha çox hind-Avropa dillərinə aid edilir. Ancaq türk dillərində də həmin nəzəriyyənin tətbiqi yeni dil faktlarının aşkarlanmasına səbəb ola bilər. Azərbaycan dilçiliyində F.Cəlilovun bu istiqamətdəki araşdırmaları təqdirəlayiqdir.

Dilçilikdə söz köklərinin mənşəyi məsələsində fikirlərdə subyektiv baxışların olması təbii haldır. Bəzən bizə milli mənşəli kimi görünən söz kökləri bir çox alimlər tərəfindən alınma hesab olunur. Məsələn, V.İvanov türk dillərində ən qədim feillərdən biri olan və yaxud sayılan *yap-feilin* toxar dilindəki *up-“etmək”* feilindən alındığını iddia edir. O, qədim Anadolu dillərinə aid toxar dilində *ya-*, luv dilində *aya*, xett dilində *iya-* “etmək” köklərinin homogen olduğunu göstərir (7, 261). Son dövrlərdə dünya dilçiliyində daha da aktuallaşan nostratik istiqamətli araşdırmalar da xalis türk mənşəli hesab edilən sözlərin çoxunun ortaq, vahid protodilə məxsusluğunu sübut edir. Eyni zamanda, ölü dillərdəki faktlarla türk dillərindəki söz köklərinin müqayisəsi dil tarixi üçün zəngin material verir.

Türkologiyada etimoloji araşdırmalarda bəzən məlumat qıtlığı və yaxud da məhdud araşdırma dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan vermir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *damcı*, türk dilindəki *damla*, çuvaş dilindəki *tamla* sözünün kökü müasir monqol dilində *tam* formasındadır. İndi də Azərbaycan dilində *dam-* feili müstəqil morfem kimi işlənir. Halbuki B.Yunusəliyev bu kökün *CVC(samit+sait+samit)* şəklində yalnız müasir monqol dilində mühafizə olunduğunu iddia etmişdir (22, 75).

Dilçilikdə kar samitlər mövqeyinə görə güclü səslər hesab olunur. Buna görə də qədim türk söz kökünün kar anlautu daha inandırıcıdır. Həm türkologiyada, həm də hind-Avropa dilçiliyində kar anlaut ideyası dəstəklənir. Ümumiyyətlə, türkologiyada ilkin köklərdə kar-cingilti samit oppozisiyası ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri hesab olunur. Kar anlauta üstünlük verən türkoloqların əsas arqumenti qədim türk yazılı qaynaqlarındakı faktlardır. Bəzən bu hadisə, yəni söz əvvəlində kar-cingilti samit oppozisiyası qədim dialekt diferensiasiyası faktı kimi də şərh edilir.

K.Musayev “Türk leksikologiyasının əsas problemləri” adlı məqaləsində yazmışdır ki, türkologiyada ən vacib məsələlərdən biri türk dillərində daşlaşmış, bölünməz köklərin tədqiq olunmasıdır (15, 25). A.Məmmədov qeyd etmişdir ki, təcrübə göstərir ki, etimoloji təhlil nə qədər daha dərin qatları əhatə etsə, etimonun kökü və strukturu haqqında təsəvvür bir o qədər effektiv və real olacaq (14, 14). Təəssüf ki, türk dillərinə aid ayrı-ayrı etimoloji lüğətlərdəki və araşdırmalardakı təhlillər dilin dərin qatlarına enə bilməmiş, ancaq təsviri məlumatlarla yekunlaşdırılmışdır.

Dilçilikdə belə bir fikir formalaşmışdır ki, səs təqlidi ilə yaranan sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə oxşar olması təbii haldır. Bu tipli köklərin mənşəyinin bir olması fikri dilçilikdə müəyyən mübahisələrə səbəb olur. Fikrimizcə, bu məsələdə ikili yanaşma var. Bəli, insan təfəkkürünün eyni olması, insan beyninin ətrafdakı aləmə eyni reaksiya verməsinin nəticəsi olaraq müxtəlif dillərdə oxşar semantikaya və oxşar səs tərkibinə malik sözlərin yaranması normaldır. Bu tipli sözlərin bir qisminin analogiya təşkil etməsi təsadüfi sayıla bilər. Ancaq dünya dillərində ən qədim ortaq kök sözlərin əksəriyyətinin mənşəyi məhz səs təqlidi ilə bağlıdır. Belə sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə

uyğun olması təsadüfi ola bilməz. Həmin qrupa aid olan sözlərin dünya dillərində homogenlik təşkil etməsi məsələsinə skeptik yanaşmaq lazım gəlir. Bu məsələdə iki aspekt nəzərə alınmalıdır: 1) müxtəlif sistemli dillərdəki səs təqlidi ilə yaranan sözlərin bir qrupu təsadüfi uyğunluq təşkil edir; 2) müxtəlif sistemli dillərdəki mənşəyi səs təqlidi ilə bağlı olan sözlərin bir qisminin kökü, genezisi birdir.

Dünya dilçiliyində ilkin söz modelləri haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. İlkin söz kökünün samitdən yaranmasını dünyanın ən qədim və zəngin dillərindən olan sami dillərində söz köklərinin əsasən samitlərdən təşkil olunması sübut edir. A.Bomhard protonostratik dillərdə söz önündə sait səslərin olmadığını qeyd edirdi. Onun fikrincə, nostratik mərhələdə hər bir kök samitlə başlamışdır (3, 21). A.Dolqopolski protonostratik dillərdə samitlərin zəngin olduğunu, saitlərin isə sayının cəmi yeddi olduğunu qeyd edir (4, 8). E.Makayev qeyd edir ki, hind-Avropa dillərində samitlərin ilkin və bütün saitlərin isə sonradan yaranması fikri düzgün deyildir (11, 45). Türkologiyada isə ilkin köklərin sami və sait modifikasiyaları əsasında formalaşdığı ehtimal olunur.

Dünya dilçiliyində etimoloji araşdırmalarda mifoloji qaynaqlara da geniş istinad edilir. T.Qamkrelidze, V.İvanov, V.Toporovun araşdırmalarında qədim mifoloji faktlardan rekonstruksiya zamanı bəhrələnməmişlər (9, II, 362). Türkologiyada isə bu mənbə etimoloji araşdırmalarda o qədər də nəzərə alınmır. Dünya dilçiliyində alternativ, qeyri-ənənəvi etimologiyadan da istifadə olunur. Məsələn, ilkin söz köklərinin inkişafına qədim simvolika prinsipindən yanaşanlar da var. M.Makovskinin bu sahədəki araşdırmalarını xüsusi qeyd edə bilərik. M.Makovski hind-Avropa dillərində fonetik baxımdan oxşar və eyni, ancaq semantika baxımından tam fərqli olan sözlərin qədim rituallarla, simvolika baxımından eyni mənşəyə malik olduğunu göstərirdi. Onun araşdırmalarının nəticəsinə görə, hind-Avropa dillərindəki formaca eyni, semantik baxımdan fərqli sözlərin mənşəyi, genezisi qədim insanların ritual fəaliyyəti ilə bağlıdır (12). Bu fikirdə mübahisəli məqamlar çoxdur.

Dilin yazıya qədərki vəziyyətini əks etdirən protoleksik qata aid kök sözlərin arxetiplərini müəyyənləşdirmək üçün dərin etimoloji araşdırmalar, zəngin müqayisələr aparmaq lazımdır. Daxili və xarici rekonstruksiya bir dilin və yaxud qohum dillərin faktlarının müqayisəsi üzərində qurulur. Ancaq nostratik köklərin bərpası müxtəlif sistemli dillərdəki analogi faktların müqayisəsi əsasında aparılır. Bu rekonstruksiyada uyğun səs keçidləri və semantik prinsip əsas götürülür.

Dilçilikdə belə bir ənənəvi fikir mövcuddur ki, sözün ilkin forması mütləq yazılı qaynaqlarda qorunmalıdır. İlkin forma bu və ya digər şəkildə öz izini yazılı qaynaqlarda mühafizə etməlidir, halbuki bu fikir reallığı əks etdirmir. S.Əlizadənin təbirincə desək, vacib deyil ki, praforma mütləq qədim yazılı qaynaqlarda qorunsun (5, 47-50). Yəni sözün ilkin forması, biçimi qədim mənbələrdə qoruna da bilər, qorunmaya da. Bizim dilçiliyimizdə belə bir stereotip formalaşmış ki, hər hansı bir sözün kökünü araşdırırıqsa, mütləq onun qədim forması yazılı qaynaqlarda öz əksini tapmalıdır. Əslində isə, ilk söz kökləri yazıya qədərki dövrlə bağlıdır. Yəni bir çox halda ilkin söz kökünü nəzəri baxımdan bərpa etmək mümkündür. Morfonoloji qanunauyğunluqlar əsasında, analogi derivatlar əsasında ilkin kökü nəzəri cəhətdən bərpa etmək imkanları genişdir.

Məlumdur ki, hətta türk dillərində ən saf nitq hissəsi sayılan təkhecalı feil kökləri ilə qohum olmayan, müxtəlif sistemli dillərdə analogi paralellər mövcuddur. Fikrimizcə, türk dilləri ilə qeyri-türk dillərinin analogi köklərinin müqayisəsi etimoloji təhlil üçün kifayət qədər zəngin material verə bilər. F.de Sössür yazırdı: “Müqayisəli qrammatikanın əsas səhvi onda idi ki, tədqiqatlarını yalnız hind-Avropa dilləri ilə məhdudlaşdırırdı... Halbuki müqayisə tarixi həqiqəti müəyyən etmək üçün lazım olan şəraiti yaradır (19, 56). Təəssüf ki, İndiyə qədər müqayisəli-tarixi metodun prinsiplərinə əsaslanan etimoloqlar qohum dillər sərhədindən kənara çıxmağa çox zaman səy etməmiş və ya qohum olmayan dillərdəki analogi faktları leksik paralelliklər səviyyəsində izah etmişlər.

Türk dillərinin kök sözlərini qohum olmayan dillərin analogi faktları ilə tutuşdurduqda, müqayisə etdikdə ilkin praforma, arxetip haqqında tam təsəvvür yaranır. İndiyə qədər, xüsusilə sövet dövründə müqayisəli-tarixi metoda əsaslanan türkoloqların əksəriyyəti rekonstruksiya məsələlərində ancaq qohum dillərin materiallarından istifadə edirdilər. Qohum olmayan dillərdəki oxşar paralel faktların mövcudluğu dillərarası kontaktların nəticəsi ilə izah olunurdu. Bu paralelliklərin bir qismi alınma kimi şərh edilsə də, digər bir qismi qədim genetik əlaqədən xəbər verir. Yəni türk

dilləri ilə qeyri-türk dilləri arasındakı ortaq söz kökləri ən qədim dövrün müasir dillərdə qorunan izləridir. Söz köklərindəki semantik və fonoloji uyğunluqlarla rekonstruksiyanın sərhədini daha da geniş arealda aparmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: "Maarif", 1988, 267 s.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinə dair materiallar // Dil və Ədəbiyyat. 2 cildə. I cild. Bakı: 2003, s. 424-480.
3. Bomhard A.R. Lexical Parallels Between PIE and Other Languages. Boston:1994, 98 p.
4. Dolgopolsky A. Nostratic Dictionary. UK: University of Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, 2008, 3116 p.
5. Əlizadə S. Q. Türk dillərində ilkin köklər və onların derivatları//Türk dillərinin leksik-morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1981, s. 47-50.
6. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: "Mütərcim", 1999, 376 s.
7. Иванов В.В. Труды по этимологии индоевропейских и древнепереднеазиатских языков. Т.2: Индоевропейские и древнесеверокавказские (хаттские и хурритские) этимологии. Москва: "Языки славянских культур", 2008, 704 с.
8. Климов Г.А. Типология языков активного строя. Москва: "Наука", 1977, 320 с.
9. Гамкрелидзе Т.,ИвановВ.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т.І-ІІ. Тбилиси:Издательство Тбил.ун.-та,1984, Т.І, 428 с., Т.ІІ, 1328 с.
10. Lessing D. F. Moğolca-Türkçe Sözlük. 2. O-C (Z). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003, 1769 s.
11. Макаев Э. Структура слова в индоевропейских и германских языках.Москва: "Наука", 1970,287 с.
12. МаковскийМ. Удивительный мир слов и значений: Иллюзии и парадоксы в лексике и семантике. Москва: "Высшая школа", 1989, 200 с.
13. Марр Н. Чуваши-яфетиды на Волге. Чебоксары: Чувашское государственное издательство, 1926, 74 с.
14. Мамедов А. Теоретические проблемы воостановления первичных корней в тюркских языках // Вопросы Азербайджанской филология. Вып. II. Баку: 1984, с. 5-21.
15. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва:"Наука",1984, 227 с.
16. Pokorny J. Proto-Indo-European Etymological Dictionary (A Revised Edition of Julius Pokorny`s Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch). Indo-European LanguageRevival Assocation, 2007, 3441 p.
17. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т.І-ІІ. Ленинград: "Наука", 1975, Т.І, 655 с; Т., II, 471 с.
18. Starostin S.A., Mudrak O.A., Dybo A.V. An Etymological Dictionary of the Altaic Languages. Part I-III. Leiden-Boston:Brill Academic Publishers, 2003, 1558 p.
19. Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2003, 408 s.
20. Щербак А.М. О происхождении первичных долгих гласных в тюркских языках // Вопросы языкознания. Москва:1967, № 6, с. 35-47
21. Тронский И.М. Общеиндоевропейские языковые состояние (вопросы реконструкции). Ленинград: "Наука", 1967, 103 с.
22. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. (Развитие корневых слов).Часть I, Фрунзе: Киргизское Государственное Учебно-Педагогического Издательство, 1959, 248 с.

The theoretical problems of etymology of the Turkic languages Summary

The paper discusses the problems existing in etymological researches of the Turkic languages. The author notes that though there have been successes in the Turkic etymological studies, however, there are still many problems for which ongoing research has not yet found an adequate solution. We need to apply the latest achievements of the world linguistics, new linguistic methods in etymological studies of the Turkic languages, and also we should give preference to a global etymology.

Key words: Turkic, language, theoretical, etymology, problem

Dürdanə Rəhimzadə, fil.ü.f.d., dos.
Azərbaycan Tibb Universiteti,
Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrası,
rdurdana@mail.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ ƏRƏB ALINMALARINDA İLTİSAQILİYİN İNİKASI

Flektiv quruluşa malik ərəb dilindən iltisqi quruluşa malik türk dillərinə keçən sözlər bir çox dəyişikliklərə məruz qalaraq mənimsənilmə prosesi keçmişdir. Bu dəyişikliklər, əsasən, iltisqi dillərə məxsus qanunauyğunluqlarla bağlı meydana çıxmışdır. Bunlardan başlıcası türk dillərinin özünəməxsus söz quruluşuna malik olmasıdır. Məlumdur ki, bir neçə samitin və ya bir neçə saitin söz kökündə yanaşı işlənməsi türk dilləri üçün səciyyəvi deyil. Ərəb alınmalarının əksəriyyəti əksəriyyəti üçün isə söz kökündə bir neçə sait və ya bir neçə samitin yanaşı işlənməsi xarakterikdir. Odur ki, belə alınmalar oğuz dillərinin fonetik sistemə uyğunlaşdırılır. Daha doğrusu, bunların tələffüzü türk dilli xalqlar tərəfindən bir növ türkləşdirilir. Türk dillərində bir çox sözlərin tələffüzü ilə yazılışı arasındakı fərq də məhz bu səbəbdən yaranır. Başqa sözlə, səs artımı və səs düşümü kimi fonetik hadisələr, əsas etibarilə ərəb alınmalarının türkləşməsi zamanı meydana çıxır.

Ərəb alınmalarının bir qismi Azərbaycan dilində yazılışına görə 2 qrupa ayrılır:

- 1) Bir hecalılar, məs. *əmr*, *qəbz*, *qəsr* və s. ;
- 2) İki hecalılar, məs. *səbir*, *ətir*, *qədir* və s.

Mənbə dildə eyni qrammatik quruluşa malik olan bu alınmaların oğuz dillərindəki orfoqrafiyasında müşahidə olunan müxtəliflik maraqlıdır. Bu sözlərin ərəbcəsinin nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, *eyib* (عيب), türk *ayıp*, türkmən *ayip*; *qəbiz* (قبیض) türk *kabız* kimi sözlərin ərəbcəsində ikinci heca da sait var və bu, türk dillərində də olduğu kimi saxlanılıb. *Qəbz* (قبض), *qəsr* (قصر); *əmr* (امر) türk *emir*; *əsl* (اصل) türk *asil*; *zülüm* (ظلم) türk *zulm*; *həbs* (حبس) türk *hapis* kimi sözlərin ərəbcəsində ikinci heca da sait yoxdur və bunların bir hecalı yazılmasının səbəbi də elə budur. Maraqlıdır qəbir (صبر) türk *sabr*; *qədir* (قدر) türk *kadir*, türkmən *gadir*; *ətir* (عطر) *zehin* (زهن) *zihin* kimi sözlərin orfoqrafiyasıdır ki, etimon dildə ikinci heca da nəinki sait, hərəkkə belə olmadığı halda Azərbaycan dilində iki hecalı yazılır. Türk, türkmən və qaqaz dillərində bu sözlər, əsasən iki hecalıdır.

Göründüyü kimi, bu müxtəliflik mənşə dildəki yazılışla bağlı deyil. Fikrimizcə bu, şifahi nitq formasının zamanla yazıya keçməsinin mərhələli təzahürüdür.

Gülsüm Hüseynova, fil.ü.f.d., dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Sosiolinqvistika və dil siyasəti şöbəsi

AZƏRBAYCAN TATLARININ DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ ARXAİZMLƏR

Dilin inkişaf tarixinin öyrənilməsində müxtəlif dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki qarşılıqlı əlaqələr əlaqədə olan dillərin bir-birinə təsirini gerçəkləşdirən əsas amillərdir. Dillərarası əlaqələrin xüsusiyyətləri, onların təməli və ya təməlsiz olması, hansı dövrdə başlanması, davam etmə müddəti, intensivliyi, dil daşıyıcılarının həyat və məişətinin hansı sahələrini əhatə etməsi dil sisteminin müxtəlif səviyyə və yaruslarında öz izlərini buraxır. Tədqiqat məhz belə izlərin xüsusiyyətlərini açmağı, onları dəqiqləşdirməyə, sahə anlayışları ilə adlandırmağa yönəldilir.

Dil əlaqələrinin öyrənilməsinin ən yaxşı obyektinə belə əlaqələrin geniş və çoxşaxəli olduğu ərazilərdə fəaliyyətdə olan dillər təşkil edir. Tarixən və bu gün də dünyada daha çox dilin təməli əlaqələrdə olduğu regionlardan biri Qafqazdır. Müxtəlif sistemli dillər nəzərə alındıqda Qafqazda dil əlaqələrinin geniş yayılması, çoxşaxəli olması, ardıcıl, kəsilmədən gəlməsi və bu gün də davam etməsi baxımından diqqəti ən çox cəlb edən ərazi Azərbaycandır. Ona görə də Azərbaycanda müxtəlif dillər arasındakı əlaqələr daim tədqiqat obyektinə olur.

Hər bir dilin genealoji mənzərəsi bu dildə istifadə olunmuş dil vahidləri əsasında müəyyən edilir. Belə bir mənzərənin tam şəkildə açılması həmin dili müxtəlif səviyyələrdə genetik baxımdan araşdırmağı tələb edir. Bu kitabda tat dilinin genealoji mənzərəsi onun müxtəlif yaruslarına aid vahidlərin məşəyi əsasında öyrənilir. Təbii ki, uzaq keçmişdə Azərbaycan gəlmiş tatlar ilk əvvəl öz dillərinə aid vahidlərdən, sözlərdən, qrammatik vahidlərdən, sintaktik konstruksiyalardan istifadə etmişlər. Onlar məskunlaşdıqları yeni ərazidə yaşayan başqa xalqlarla müxtəlif tipli əlaqələrə girmək məcburiyyətində qalmışlar. Bu əlaqələr isə təbii ki, dil vasitəsi ilə gerçəkləşmişdir. İnsanın öz məişətinə gətirdiyi və başqa bir xalqa məxsus olan hər bir yeni əşya öz adı ilə alınmışdır. Çox zaman dil daşıyıcıları dilin daxili imkanlarından istifadə edərək yeni sözlər yaradırlar. Bununla belə, dilə onunla təsirdə olan başqa dildən alınmış sözlərin daxil olması hadisəsi də daim gedir. Bu hadisə nəticəsində dilin leksik səviyyədə genealoji mənzərəsi dəyişməyə başlayır. Qeyd edilən cəhət daha çox özünü leksik səviyyədə göstərir. Leksika dilin kənar təsirə daha çox reaksiya verən yarusudur. Ona görə də dilin genealoji mənzərəsini çox zaman lüğət fondundakı sözləri məşəcə qruplaşdırmaq yolu ilə tədqiq edirlər.

Məlumdur ki, dillər arasındakı əlaqələr ədəbi dil və dialekt səviyyələrində baş verir. Tarixən müxtəlif sistemli dillər arasındakı əlaqələr daha çox dialekt səviyyəsində başlanır; ədəbi dil səviyyəsindəki münasibətlər nisbətən sonrakı dövrlərdə formalaşır. Tatların Azərbaycan ərazisində müxtəlif dialekt mənsubiyyətinə daxil olan coğrafi regionlarda məskunlaşması onların dilində ən qədim türk tayfalarına məxsus leksik alınmaların işlənməsinə lazımı şərait yaratmışdır. Başqa sözlə desək, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təşəkkülündə oğuz və qıpçaq tayfa dillərinin təsiri bu və ya başqa dərəcədə tat dilinə keçmiş türk sözlərinin xarakterində də xüsusi izlər buraxmış, alınmaların tarixi-areal izoqlar şəklində yayılmasına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan həmin izoqların müəyyənləşdirilməsi bir sıra alınmış sözlərin mənbə dildəki ilkin fonetik və semantik formalarını dəqiqliklə bərpa etməyə imkan verir. Tat dilinə Azərbaycan dilindən keçmiş sözlər məşə etibarlı ilə müxtəlifdir. Azərbaycan dili başqa dillərdən alınmaların mənimlənməsində tat dili üçün əsas vasitəçi rolunu oynamışdır. Təbii ki, Azərbaycan dilindən alınmış, tarixi-lingvistik baxımdan diqqəti cəlb edən bir sıra türk sözlərinin geniş planda nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Dilin yazıyaqədərki dövrünün tədqiqində başqa dillərə aid materiallar xüsusi rol oynayır. Yazısı olan hər bir dilin yazıyaqədərki dövrü də olmuşdur. Bu dövrə aid faktlar başqa dillərdə, onun

öz tarixi boyu əlaqə və təmasda olduğu dillərdə qorunub saxlanır, yazılı abidələrdə yer tutur. «Hind-Avropa dilçiləri, İran dillərini, slavyan və başqa dilləri öyrənərkən bu dillərdə kökü Azərbaycan dilinə gəlib çıxan türkiizmlərin qədim qatını aşkara çıxarmışlar» (16,3). 80-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq, tədqiqatçılar bu məsələyə böyük diqqət göstərmişlər.

Dilin yazıyaqədərki dövrünə aid qədim sözlər onomastik vahidlərin tərkibində daim mühafizə olunur. Ona görə də onomastikaya, eləcə də, etnogeneza dair tədqiqatlarda qədim leksik qat diqqət mərkəzində olur.

Məlumdur ki, dillər tarixi inkişaf prosesində bir-biri ilə birtərəfli və ikitərəfli əlaqədə olurlar. Dil əlaqələri xalqlar arasındakı mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələr zəminində baş tutur. Xalqların tarixən yaxın və ya eyni ərazidə yaşaması onların dilləri arasında təmaslı əlaqələr yaradır. Təmaslı əlaqələr prosesində dillər bir-birinə təsir göstərir. Bu təsir daha çox leksik səviyyədə baş verir.

Azərbaycanda İran dilləri ailəsinə mənsub bir sıra dillər, o cümlədən, tat, talış, kürd dilləri yayılmışdır. Bu dillər arasında tat dilinin öz yeri var. Tatlar uzun əsrlər boyu azərbaycanlılarla yanaşı yaşamış, Azərbaycan dili tatlar üçün canlı ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Hər iki xalq arasında yaranan davamlı ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələrin təsiri nəticəsində tat dilinin tərkibində Azərbaycan dilindən alınmış türk sözlərindən ibarət xüsusi leksik lay formalaşmışdır. Bu leksik lay həm tematik zənginliyinə, həm də qarşılıqlı əlaqələrin tarixi xronologiyasını əks etdirməsinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Q.Qeybullayev Zaqafqaziyada yayılmış dillərdə qədim türk sözlərindən bəhs edərkən tat dilində işlənən alınma sözlərə də xüsusi yer ayırmışdır. Onun tat dilində işlənən qədim türk sözlərinə dair verdiyi nümunələrdə *aya* (*aya*), *aqu* (*avu*), *ağa* (*əğə*), *baxıçı* (*baxıcı*), *bo* (*bö*), *emrəq* (*ömrağ*), *bilerzik* (*bilərzik*), *vergi* (*vergi*), *qiziz* (*qiziz*), *qedeş* (*ğadaş*), *qatanqaz* (*gatangaz*), *qizluq* (*qizlug*), *qed* (*gad*), *qeyqu* (*geygu*), *qisqi* (*qisqi*), *qintir* (*qintir*), *burk* (*qaraqaş*), *qeteq* (*qətəv*), *qovuz*, *qunum* (*qunum*), *diriq* (*diriv*), *quden* (*qudön*), *qurqut* (*qurqut*), *qundaq* (*qundağ*), *quzur* (*qüzür*), *dirrik*, *dirlik* (*dirlik*, *dirrik*), *tirilik* (*tirilik*), *dəzgəçi* (*dözğəçi*), *dəzkə* (*gözgö*), *durlu* (*dürlü*), *duş*, *zurlək* (*zurlək*), *zələ* (*zölö*), *zinqilti* (*zinilti*), *zirp* (*zirp*), *ərəmik* (*örömik*), *eçur* (*açur*), *key* (*key*), *kendu* (*köndü*), *künqür* (*küngür*), *kuruk* (*kürük*), *kuşək* (*kusek*), *kube* (*kübö*), *kuşək* (*ikindi*), *kür* (*kur*), *lalo* (*lalo*), *məkəcin* (*mökəcin*), *oyna*, *ovna* (*övna*), *uva*, *üinkər* (*ünkar*), *obur-sabur* (*ubur-sabur*), *sayki*, *sayqi*, *tapxur* (*tapxur*), *sail* (*sail*), *suqra* (*suvra*), *öd*, *örük*, *ürük* (*örük*), *tutmac* (*tutmoz*), *uqur* (*uğur*), *tanq* (*tang*), *tutam* (*tutam*), *tuvenk* (*tuvenk*), *çənəx* (*çanak*), *ciqan* (*çigan*), *caqra* (*çaqra*), *cis* (*cis*!), *çiçiring* (*çiçiring*), *çov*, *şirə* (*şirə*), *hurt* (*hurt*), *kərənti* (*kərənti*), *cir* (*zir*) kimi sözlər var. Bunlar müəllifin göstərdiyi sözlərin tam siyahısı olmayıb, onun yalnız bir hissəsini təşkil edir (15,452-453).

Tat dilində işlənən qədim türk sözləri, şübhəsiz ki, tarixən qədim dövrlərdə bu dilin lüğət fonduna daxil olmuşdur. Eyni ərazidə yaşayan bu xalqlar arasında həm iqtisadi, həm də mədəni əlaqələr müntəzəm səciyyə daşmışdır. Nəticədə tat dilinə bir çox Azərbaycan sözləri keçmişdir. Qeyd olunmuş sözlərin tarixi aspektdə leksik-semantik təhlilə cəlb olunması dil tarixi üçün əhəmiyyətli olduğu kimi, tat dilinin leksikologiyasının öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilmiş qədim türk sözlərinin bir qismi müasir Azərbaycan dili və başqa türk dillərində qalmaqdadır. Bir sıra sözlərsə arxaikləşmiş, dilin passiv lüğət fonduna keçmişdir. Məsələn, Azərbaycan tatlarının dilində işlənən *aqu* – zəhər, *aci*, *bo*//*bö* «böy», *bilərziqizluq*, *şirə* «qatı palçıq», *dirrik*, *soqrak* «fincan», *diriq* «arıq», *qədeş* «qardaş», *yaxın* «doğma adam» sözləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrdə, o cümlədən danışıq dilində işlənir. Bununla yanaşı, həmin sözlər dilin tarixən qədim dövrlərinə aid leksik qata aid olan sözlərdir. Qeyd olunmuş sözlər müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə tat dilində daha çox işləkdir.

Dilin yazıyaqədərki dövrünün tədqiqində başqa dillərə aid materiallar xüsusi rol oynayır. Yazısı olan hər bir dilin yazıyaqədərki dövrü də olmuşdur. Bu dövrə aid faktlar başqa dillərdə, onun öz tarixi boyu əlaqə və təmasda olduğu dillərdə qorunub saxlanır, yazılı abidələrdə yer tutur. «Hind-Avropa dilçiləri, İran dillərini, slavyan və başqa dilləri öyrənərkən bu dillərdə kökü Azərbaycan dilinə gəlib çıxan türkiizmlərin qədim qatını aşkara çıxarmışlar» [3, 3]. 80-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq, tədqiqatçılar bu məsələyə böyük diqqət göstərmişlər.

Dilin yazıyaqədərki dövrünə aid qədim sözlər onomastik vahidlərin tərkibində daim mühafizə olunur. Ona görə də onomastikaya, eləcə də, etnogenezə dair tədqiqatlarda qədim leksik qat diqqət mərkəzində olur.

Məlumdur ki, dillər tarixi inkişaf prosesində bir-biri ilə birtərəfli və ikitərəfli əlaqədə olurlar. Dil əlaqələri xalqlar arasındakı mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələr zəminində baş tutur. Xalqların tarixən yaxın və ya eyni ərazidə yaşaması onların dilləri arasında təmaslı əlaqələr yaradır. Təmaslı əlaqələr prosesində dillər bir-birinə təsir göstərir. Bu təsir daha çox leksik səviyyədə baş verir.

Azərbaycan tatlarının dilində qeydə alınan bir neçə arxaik sözə diqqət edək:

Ağa/əğə «ağa», «böyük», «başçı» Bu söz demək olar ki, əksər tat ləhcə və şivələrində geniş şəkildə işlənməkdədir. V.Aslanov bu sözün XVII əsrədək işlək olmasını, sonra arxaikləşməsinə qeyd etmişdir [1, 243].

R.Məhərrəmov «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək» mənalarında, eyni mənada XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində (Qul Əli, Suli Fəqih), türk dili lüğətlərində qeydə alınmasını, Füzuli rayonu şivələrində təsadüf edilməsini qeyd etmişdir [11, 52].

H.Zərinəzadə «ağa» sözünün «ağ-» felindən yaranmasını Səfəvilər dövründən əvvəl və ondan sonra «böyümək, yaşlanmaq», «böyük qardaş», «xanın qardaşı və ya əmisi oğlanları», «el və qəbilə başçısı», «böyük və başçı» və başqa mənalarda fars dilində işlənməsini qeyd etmişdir [14, 135-137]. Həmin söz Azərbaycan dilində «ağa» mənasında qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan tatlarının dilində «böyük», «ağa» və babaya müraciət forması kimi işlənməkdədir.

Qılığ «xarakter, xasiyyət, davranış» Əsasən, Abşeron və Lahıc ləhcələrində qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilinin Şəki dialektində *qılıx* fonetik variantında «xasiyyət, xarakter» mənası bildirir [3, 135]. *Qılıq* sözünə bu mənada M.Kaşğarlının «Divanü-lüğət-it-türk» lüğəti və «Qutadğu bilig»də, uyğur, Xarəzm və Cağatay abidələrində rast gəlmək olur [15, 443; 16, 630]. Eyni məna XIV əsrə aid Anadolu yazılı abidələrindən «Xurşidnamə»də əks olunmuşdur: Nə köp yaxşı həmiyyət qıldınız siz, Yaman könlüm *qılığın* bildiniz siz; Alır ola cihanın alığı, Bilür ola zamanın *qılığını* [TS, I, 2483]. XVIII əsr Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin şeirlərində də bu sözə təsadüf edilir: Günəş üzül, şirin sözlü, *xoşqılıq*, Ləblərindən axar balı gözəlin. Müasir Azərbaycan dilində bu söz *qılığın girmək* ifadəsinin tərkibində qorunub saxlanmışdır [3, 511]. *Qılıq* «xasiyyət, rəftar» sözü *qılmaq* felindən yaranmışdır. Həmin feildən yaranan *qılinc* «xasiyyət, rəftar» sözü də erkən dövr türk yazılı abidələrində geniş şəkildə işlənməkdədir: Kişi əsli bilmək tiləsə açuq, Könül, til, *qılincı* bu işkə tanuq «Əgər bir kişini tanımaq istəsələr, onun könlü, dili, xasiyyəti şahidlik edə bilər» («Qutadğu bilig») [5, 71].

Qızluq «çatışmazlıq», «qıtlıq» (Q., Dəv., Xaçm.). Tat dilində bu söz «quraqlıq nəticəsində taxıl çatışmazlığı» mənasında işlənir. Onun «qiz» kökündən *-luq* şəkilçisi ilə düzəlməsi şübhə doğurmur. Qeyd edək ki, bu söz «qıtlıq», «qəhətdik», «aclıq», «bahalıq» mənalarında Azərbaycan dilində işlənməmişdir. Ş.Xəlilov bu sözün göstərilən mənalarına aid konkret nümunələr vermişdir: *Qızluq* dünyayı dutdı... *Qızlıq* ilə qamusı zar oldular. Müəllif Mustafa Zərinin «Yusif və Züleyxa» poemasının dilində işlənməmiş türk mənşəli arxaizmlərdən bəhs edərkən, bu sözü qeyd etmiş, onun «Təfsir»də (XII-XIII), Qütbün «Xosrov və Şirin», Seyfi Sarainin «Gülüstan» poemalarında, həmçinin, orta əsr türk ədəbiyyatında da «bahalıq», «qıtlıq», «aclıq» və s. məna çalarlıqları yaratmasını göstərmişdir [9,34]. Qıtlıq taxılın olmaması, aclıq və çatışmazlığı bildirir. Bu mənada quraqlıq nəticəsində taxıl çatışmazlığını bildirmək üçün tatların bu sözü işlətməsi qədim türk sözünün semantikasına tam müvafiq gəlir.

Kəsü «yazıq», «fağır», «qəlbisinq» Bu söz Quba, Xaçmaz, Şabran şivələrində geniş şəkildə işlənməkdədir. Kəsüyə mərd ə dəmicə bərə güzət bə soxtan «Yazıq kişi bayaqdan burada gözləyir». M.Kaşğarının lüğətində bu söz «yazıq, bədbəxt, yetim» mənasını bildirmişdir [10, 302].

Tat dilinə Azərbaycan dilindən keçmiş türk sözlərinin tarixi-müqayisəli və etimoloji təhlili göstərir ki, bu dillər arasındakı leksik əlaqələr çox qədim tarixə malikdir.

Tülək «yunu təmizlənmiş dəri» (Lah., Q., Dəv., Xaçm.). Bu söz tat dili şivələrində dabbaqlıq peşəsi ilə bağlı olaraq yayılmışdır (7, 60). Talış dilində həmin söz məcazi məna kəsb edərək, «arıq, çəlimsiz» mənası ifadə edir: Əhmədi tüləkiş kardə «Əhməd tülək olub, yəni həddindən artıq arıqlıyıb» (6, 76). M.Kaşğarlı lüğətində *tülə* – «tükünü tökmək» və *tülək* «dördayaqlı heyvanların

tüklərini tökməsi; qoyun qırımı» mənalarında işlənən sözlər bilavasitə tat dilindəki *tülək* sözü ilə bağlıdır. *Tülək* sözünün kökü *tü* «tük» şəklində M.Kaşğarlı lüğətində, habelə bir sıra başqa yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır (10, 387). Buna əsasən sözün etimologiyasını *tü+lə+k* şəklində izah etmək mümkündür. Burada *-lə* isimdən fel, *-k* isə feldən sifət düzəldən şəkilçidir. Müq.ət: *kəsik, yanıq, pozuq, əzik* və s.

İlk dövrlərdə sifət kimi işlənən söz daha sonra substantivləşərək semantik cəhətdən *tülə* – «tükünü tökmək» felinə bağlı proses adına çevrilmişdir. *Tülək* sözünün kökü olan *tülə* – feli Azərbaycan dilinin Quba, Şamaxı, Şəki, Qax şivələrində də «tükünü dəyişmək, tükünü tökmək (heyvan haqqında) mənası ifadə edir (2,392). Eyni mənalı *tülə* sözünə Y.V.Çəmənəminli və Ə.Vəliyevin əsərlərində də təsadüf edilir (3, 217-218).

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında da *tülək* sözünə rast gəlirik: «İtkin düşdü *tülək* tərlandı, Sar da kəklik alan oldu».

Əmrəq//əmrəg «dost», «yaxın» (Q., Qon. k.). Bu qədim türk sözü «amraq»ın fonetik cəhətdən dəyişmiş variantıdır. V.Aslanov bu sözün «nə üçünə xəsis», «vurulmuş, eşqə düşmüş» mənalarında XVII əsrə qədər işləndiyini, «*amir-//əmir-*» felindən törəmə olmasını, fars dilinə keçməsinə göstərmişdir (1,245).

Qədim türk sözləri lüğətində «amra-» sözü «sevmək» mənasında verilmiş, onun bir sıra derivatları – *amrak* «sevmək», *amrançığ* «sevgili», «yar», *amranmaq* – «məhəbbət, sevgi, göstərmək», *amranmağlıq* «sevgi, məhəbbət oyadan» və nəhayət, *amraq* – «sevgili», «yar» derivatları qeyd edilmişdir (18,41-42). Müq.ət: *imrənmək* «mehr göstərmək» (2, 257).

Azərbaycan dialekt və şivələrində (tükünü) *tüləmə* «xəstəlik nəticəsində tükü tökmə» sözü işlənir [2, 74]., yayılmışdır. Bu dillər arasında tat dilinin öz yeri var. Tatlar uzun əsrlər boyu azərbaycanlılarla yanaşı yaşamış, Azərbaycan dili tatlar üçün canlı ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Hər iki xalq arasında yaranan davamlı ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələrin təsiri nəticəsində tat dilinin tərkibində Azərbaycan dilindən alınmış türk sözlərindən ibarət xüsusi leksik lay formalaşmışdır. Bu leksik lay həm tematik zənginliyinə, həm də qarşılıqlı əlaqələrin tarixi xronologiyasını əks etdirməsinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dil əlaqələri prosesində başqa dilin təsirinə ən tez və ən çox məruz qalan dilin leksik sistemidir. Hər bir dil əlaqədə olduğu dildən sözlər alır. Azərbaycan tatlarının dilinin bütün ləhcə və şivələrində Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə digər dillərdən alınmış sözlər müəyyən çoxluq təşkil edir.

Azərbaycan və tat xalqlarının uzunəsrlik tarixi əlaqələri nəticəsində bu xalqların dillərində qarşılıqlı şəkildə söz alınması prosesi baş vermişdir. Bu alınmaların xarakteri keyfiyyət etibarilə birbirindən fərqlənir. Azərbaycan dili leksik səviyyədə ümumən tat dilinə təsir etdiyi halda, tat dili daha çox qonşuluqda yaşayan bu və ya digər dialekt nümayəndələrinin məhəlli şivələrində iz buraxmışdır.

Azərbaycan tatlarının dilində qeydə alınmış türk alınmalarının öyrənilməsi təkcə ümumlingvistik baxımdan əhəmiyyət daşımayıb, Azərbaycan tarixinin, dilinin, mədəniyyətinin təşəkkül, tapması və fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynamış amillərdən birinin də öyrənilməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, I. c. Bakı, Elm, 2003, 155 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Az. SSR EA, 1964, 480 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı, Elm, 1966, 595 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV. Bakı, Elm, 1987, 544 s.
5. Balasaqunlu Y. Qutadğu-Bilg. Bakı, Avrasiya-Press, 2006, 440 s.
6. Əliyev Ə.B. Talış dilində bəzi türkiizmlərin lingvistik təhlili. Tədqiqlər – I, Bakı, 2004, s.276 – 283
7. Hüseynova G.İ. Lahic tatlarının dili, Bakı, Nurlan, 2002, 198 s.
8. Xasıyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı, Nurlan, 2000, 87 s.

9. Xəlilov Ş.X. Mustafa Zəririn «Yusif və Züleyxa» poemasının dilində türk mənşəli arxaizmlər // Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı, ADU, 1988, s. 3
10. Kaşğari M. Divanü luğat – it – turk. IV c. Bakı, Ozan, 2006, 752 s.
11. Məhərrəmov R.C. Kitabı-Dədə Qorqudun söz xəzinəsi. Bakı, Nurlan, 2007, 192 s.
12. Mirtalıblı (Hacıyeva) İ. Dil quruculuğu – termin və imla məsələləri // Tədqiqlər-1. Bakı, 2004, c. 331-335.
13. Yeni Tarama Sözlüğü. Ankara Universitesi basımevi, 1983, 482 s.
14. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, EA nəşri, 1962, 436 s.
15. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, Баку, Элм, с.452 – 453.
16. Гукасян В.Л., Асланов В. Исследование по истории Азербайджанско языка до письменного периода. Баку, Элм, 1986.
17. Гусейнов И. История народов Кавказа (новый период). Баку, 1999, 12 с.
18. Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 с.
19. Киргизско-русский словарь. М., 1965, 635 с.

G.İ.Hüseynova

Archaisms in the Azerbaijani Tat's language

Summary

The article is dedicated to the lexics of Tat language. On the basis of the collected materials of subdialects and accents of the Azerbaijani Tat's language its lexical system have been analysed and also the problems of influence of the Azerbaijani language on the Tat language including some archaisms have been investigated.

Key words: Azerbaijani language, tat, lexical system, archaisms.

Kübra Quliyeva, fil.ü.f.d., dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Azərbaycan dilinin dialektologiyası şöbəsi
qkubra@mail.ru

DİLİMİZİN VƏ TARİXİMİZİN REALLIĞI – «DƏDƏ QORQUD» DASTANI

Həyatda elə reallıqlar var ki, millətin tarixini, kimliyini bir bayraq kimi yüksəklərə qaldırır, onu yaşatdıqca yaşadır, bütün dünyaya tanındır. Bu reallıq tarixin daş yaddaşına həkk olunaraq özünə əbədiyyət səhifəsi açır. Mənsub olduğu millət yaşadıqca, yer üzündə var olduqca, o da var olur. Millətin fəxr abidəsinə, qürur məbədinə çevrilir. Gələn nəsillər o daşları oxuyur, xalqının tarixini hafizələrə köçürür. Onun mənəviyyəti, məişəti, mədəniyyəti ilə o, yaddaşda qalanlar vasitəsilə tanış olur. Millətin kimliyi, ortaya çıxışı, dili, coğrafiyası haqqında onlardan öyrənir. Daş yaddaşlar qəlpə-qəlpə sökülərək tarix və onunla yanaşı hər şey ortaya çıxarılır. Üzərini əsrlik torpaqların örtüyü o daşlar bir-bir qaldırılaraq tarixin sarayı yenidən tikilir. Türk xalqlarının tarixi kimi...

Türk xalqlarının tarixi ən qədim dövrlərin tarixiylə üst-üstə düşür. Bəlkə də dünyada ilk və ən qədim xalq olmuşdur türklər. Araşdırdıqca dərinlərə nüfuz etmək lazım gəlir. Sanki çox dərin bir ümmandır bu tarix və baş vurduqca, dərinliyi müəyyən etmək olmur. Vardıqca daha dərinə varmaq lazım gəlir. Nuh əyyamınamı – Yafəsinmi dövrünə gedək, ana türkcəmizin tarixinəmi baş vuraq, hunların tarixinə gələk, yoxsa şumerlərinmi zamanına qayıdaq? Bu qədər böyük tarixi dövrü əhatə edən bir xalqın hansı dönəmindən söz açmaq?

Bəlkə elə bir reallıqdan danışmaq ki, o həm yaxın, həm də uzaq keçmişimizlə bağlı olsun? Bu reallıq daşlara deyil, bilinməyən əsrlər bundan əvvəl yazıya hopmuş reallıqdır. Bu, türk xalqlarının qədimliyini, mövcudluğunu, həm də məhz bu torpaqlarda mövcudluğunu isbatlayan «Kitabı Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-i Oğuzan» – «Oğuz tayfalarının dilində Dədəm Qorqudun kitabı» adlı oğuz türk dastanı, Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı nümunəsidir.

Araşdırma tarixində ənənəyə görə, «Kitabi Dədə Qorqud»da dastanların müəllifliyi Dədə Qorquda aid edilir. XIV əsr tarixçilərindən Aybək əd-Dəvədari və Fəzlullah Rəşidəddin Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbərin zamanında yaşadığını və türklər tərəfindən elçi sifətilə onun yanına göndərildiyini yazmışlar. Dastanın müqəddiməsində də Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbərin zamanında yaşadığı qeyd edilir. Kökləri mifoloji dünyagörüşünə gedib çıxan «Dədə Qorqud» dastanları eramızın XI əsrində «Kitabi-Dədəm Qorqud» adı altında yazıya alınmış, əlimizdə olan nüsxələr isə XVI əsrdə üzü köçürülmüş əlyazmalarıdır. Abidəni ilk dəfə tədqiqatə cəlb etmiş alman şərqşünası Fridrix fon Ditsin fikrinə görə, buradakı bəzi mifoloji süjetlər qədim Yunanıstanda yaranmış analoji süjetlərə qida vermişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Təpəgöz obrazı Homerin «Odiseya» dastanındakı Polifem obrazı ilə müqayisədə daha qədimdir.

İndiyədək «Kitabi-Dədə Qorqud»un iki əlyazması məlumdur. Bunlardan biri – alman şərqşünası F. fon Dits tərəfindən İstambuldan Almaniyaya aparılmış və Drezden şəhərinin kitabxanasına bağışlanmış bir müqəddimə və on iki boydan ibarət olan Drezden nüsxəsi, o biri isə XX əsrin 50-ci illərində Vatikanda tapılmış bir müqəddimə və altı boydan ibarət nüsxədir. Drezden nüsxəsi üzərində sonradan «Kitabi-Dədə Qorqud əla lisani taifeyi-Oğuzan» yazılmışdır və yeni bir nüsxəsi Drezdendəki Kral Kitabxanasından alınıb 1972-ci ildə Azərbaycana gətirilərək Azərbaycan Elmlər Akademiyasına verilmiş, Əlyazmalar İnstitutunda təfsilatlı tədqiq olunmuş, əsərin dünyada üçüncü əlyazma nüsxəsi hazırlanmışdır. Sonra bu abidə böyük rus alimi V.V.Bartoldun diqqətini cəlb etmiş, o, 1894 ildə «Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества» («Rus imperatorluğu Arxeoloji Cəmiyyəti Şərq bölməsinin qeydləri») adlı məcmuənin VIII cildində bu əsər haqqında ümumi məlumat vermiş və «Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu»nu rusçaya tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Akademikin bu təşəbbüsü rus şərqşünası içərisində böyük maraq oyatmış, həmin məcmuənin sonrakı nömrələrində Tumanski, Divayev, İnostrantsev və daha bir sıra başqa alimlər ciddi elmi-tənqidi məqalələr yazmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu abidə haqqında Türkiyə alimləri də tədqiqat aparmışlar. 1916-cı ildə Kilisli Müəllim Rifət əsəri Berlin nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə nəşr etmişdir. Lakin nəşir əsərin bir sıra yerlərini oxuya bilməmiş, bəzən təhrif etmiş, bəzən isə həqiqətən də oxuya bilmədiyini göstərən xüsusi işarələr qoymuşdur. 1938-ci ildə yenə də türk alimi Orxan Şaiq Gökyay əsəri yeni əlifbada nəşr etdirmişdir. Eyni ildə əsər latın əlifbası ilə Bakıda nəşr edilmişdir. Son illərdə İtaliya şərqşünası, prof. Rossi bu abidənin başqa bir nüsxəsini Vatikan Kitabxanasından tapıb, 1952-ci ildə böyük bir müqəddimə ilə nəşr etmişdir. İlk tədqiqatçı Ditsdən başlayaraq son tədqiqatçı Rossiyə qədər bütün alimlər Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanların əhəmiyyəti, hadisələrin cərəyan etdiyi zaman və məkan məsələləri, əsərin dili, üslubu və s. haqqında ciddi tədqiqat aparmış, bəzisi yanlış, bəzisi çox doğru nəticələrə gəlmişlər. Bu tədqiqatçılar içərisində diqqəti cəlb edən ilk görkəmli iş akad. V.V.Bartold tərəfindən görülmüşdür. V.V.Bartold gənc yaşlarından ta ömrünün son günlərinə kimi bu əsər üzərində işləmişdir. Rusçaya tərcüməsi ilə birlikdə çapa hazırlamış olduğu nüsxəyə yazdığı geniş müqəddiməsində akademik bir daha qəti surətdə elan etmişdir ki, bu dastanların Qafqaz mühitindən başqa bir yerdə yaranmış olduğunu ehtimal etmək mümkün deyildir. V.V.Bartolddan sonra xüsusilə Azərbaycan alimləri tərəfindən aparılan tədqiqat da onun bu fikrinin doğru olduğunu təsdiq etməkdədir. Bu dastanlarda təsvir edilən hadisələr həqiqətən də Azərbaycanda cərəyan edir. Burada Gəncənin, Bərdənin, Dərbəndin, Əlincə çayı və Əlincə qalasının, Dərəşam, Göyçə gölü və s. adları çəkilməkdədir. Əsərin qəhrəmanları gürcülər, ermənilər, abxazlarla qonşudurlar. «Dədə Qorqud»un Azərbaycanla bağlı olduğu vaxtilə müxtəlif məqsədlə Azərbaycana gəlmiş alimlərin, səyyahların əsərlərindən də aydın surətdə görünməkdədir. Adam Oleari 1638-ci ildə Dərbənddə olduğu zaman, azərbaycanlılardan «Dədə Qorqud» hekayələrini eşitdiyini, Qazan xanın və arvadı Burla xatunun, eləcə də Dədə Qorqudun özünün burada qəbirləri olduğunu qeyd edir. Həmin əsrin ortalarında Şamaxıya gəlmiş səyyah Övliya Çələbi isə öz «Səyahətnamə»sində Dərbənddə Dədə Qorqudun qəbri olduğunu və şirvanlıların bu qəbrə böyük ehtiram bəslədiklərini, hətta, etiqad etdiklərini yazır. Lakin onu da qeyd edək ki, Türkiyənin Bayburt şəhəri də Dədə Qorqudun doğulub, böyüdüüyü yer kimi qələmə verilir. Orada da Dədə Qorqudun məzarı və Oğuz bəylərinin yaşadıkları yeraltı şəhər tapılmışdır.

Bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, ən yaxını XV–XVI əsrlərdən etibarən *aşiq* ifadəsinin işlənilməsinə baxmayaraq, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında əsas yaradıcı və ifaçı kimi iştirak edən ozan Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərimizin əsərlərində, bu gün yer adlarında və şifahi ədəbiyyat nümunələrimizdə yaşamaqdadır. «Dədə Qorqud» kitabında on iki boy və bir müqəddimə vardır. Diqqətli tədqiq aydın bir şəkildə göstərir ki, bu dastanlar ayrı-ayrı ozanlar tərəfindən müxtəlif vaxtlarda yaradılmış əsərlərdir. Boyların əksəriyyətində bütün dünya xalqlarının qəhrəmanlıq eposlarında olduğu kimi epik qəhrəmanların daxili və xarici düşmənlərə qarşı apardıqları müharibələrdən bəhs olunur. Əsərin əsas boyları, əsasən X–XI əsrlərlə səsləşir. Lakin, eyni zamanda, burada çox qədim mifologiya ilə əlaqədar mövzular da var ki, bunlar daha çox qədim Qafqaz, eləcə də yunan əsətirini xatırlatmaqdadır.

«Dədə Qorqud» dastanları daha çox köçəri patriarxal-qəbilə quruluşunun pozulduğu, feodal münasibətlərinin qüvvətləndiyi əsrlərin məhsuludur. Burada təsvir edilən cəmiyyətin başında xanlar xanı Bayındır xan durur. Lakin boylarda onun yalnız adı çəkilir. Əsərin əsas qəhrəmanı isə Qazan xan və onun ətrafında birləşən bahadırlardır. Eyni zamanda burada rəiyyət qəhrəmanlarından, xalq nümayəndələrindən, nökrələrdən, çobanlardan da bəhs edilməkdədir. Burası doğrudur ki, bu qəhrəmanlar və onların təmsil etdikləri tayfa dini görüş etibarını ilə müsəlmandırlar. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əsərdə islamiyyət ruhu, bu əsrlərdə yaranmış yazılı ədəbiyyat əsərlərinə nisbətən çox zəifdir. Hətta alqış və qarğışlar da dini mahiyyət daşıyır (*Qılincıma doğranım, oğlum doğmasın, doğarsa on yaşına varmasın, çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin, kölgəlicə ağacın qurumasın və s.*). Mübaliğəsiz demək olar ki, əsərdə at, qılinc, qadın və s. islamiyyətlə əlaqədar dini şəxsiyyətlərdən daha qabarıq bir şəkildə müqəddəsləşdirilmişdir. Hələ islamiyyətdən qabaqkı dini görüşlərlə əlaqədar inam və etiqadlar, adət və ənənələr də əsərdə aydın bir şəkildə yaşamaqdadır. Əsərdə təsvir edilən müharibələrin müəyyən hissəsi «kafirələr» qarşı aparılır. Lakin *kafir* sözü hər yerdə din ayrı düşmən mənasında işlədilmir. Diqqət edilsə, belə vuruşmalardan bəhs edən dastanların əksəriyyətində *kafir* adlanan bu düşmənlər ölkəyə basqın edir, qəhrəmanlar da bunlara qarşı vuruşmaq üçün ayağa qalxırlar. Ümumiyyətlə, bu dastanlarda xalqın nəcib hissləri və *vətənpərvərlik, fədakarlıq, sədaqət, qəhrəmanlıq, mətinlik* kimi sifətləri təbliğ edilir.

Tarixən məlumdur ki, hələ VI–VII əsrlərdən başlayaraq oğuz-türkmən qəbilələri Azərbaycan ərazisinə gəlir, yerlilərlə qaynayıb qovuşur, Azərbaycan xalqının etnik tərkibinə daxil olurdular. X–XI əsrlərdə böyük şəhərlərdə, kəndlərdə yaşayan oturaq əhalidən fərqli olaraq köçəri həyat keçirən əhali, əsasən maldarlıqla məşğul olduqları üçün sabit məskənlə malik deyildilər. Onlar fəsillərə uyğun olaraq tez-tez yerlərini dəyişirdilər, qışlağa və yaylağa köçürdülər ki, bu da onların məişət tərzinə təsir etməyə bilməzdi. Düzdür, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında oturaq həyatdan da danışılır, üzüm bağlarından, şərəbçılıqdan bəhs edilir, lakin qeyd edək ki, ümumiyyətlə, epos daha çox köçəri-maldar əhali içərisində yaranmışdır. Buna görə də köçəri həyat keçirən yerli tayfaların ruhu, səviyyəsi, adətləri, hətta dünyagörüşü daha qabarıq bir şəkildə eposda öz əksini tapmış və mühafizə olunmuşdur. Əsərin dili türk dilində danışan bir sıra xalqlar üçün tam və yaxud qismən anlaşılıqlı olsa da, lüğət tərkibi, frazeologiyası və qrammatik quruluşu etibarilə digər türk dillərinin hamısından daha çox Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Belə bir adi faktı göstərmək zənnimizcə, kifayətdir ki, əsərin həqiqətən də Azərbaycanda cərəyan etməsi təsdiqlənmiş olsun. Belə ki, Müəllim Rifət əsərdə verilən *bələmək* sözünü *bəlləmək* mənasında başa düşmüş, *şillə* sözü Türkiyədə anlaşılmamış, *səksənmək* sözü türk alimləri tərəfindən başa düşülməmiş, türk nəşrlərində *günü* sözü *qışqanmaq, çaxmaq* sözü *alov, qarmalamaq* sözü isə *qaranlıqda o tərəf-bu tərəfə hərəkət etmək* kimi mənalandırılmışdır. Əsərdə çox az da olsa hər halda bəzən müasir dilimizdə işlədilməyən sözlərə də təsadüf edilir ki, bunlar dilimizin tarixini bilməyən adamlara *yabancı* sözlər kimi görünür. Halbuki istər klassiklərimizdə, istərsə də canlı dilimizdə, şivələrdə belə sözlərin özlərinə, ya da derivatlarına istənilən qədər təsadüf etmək mümkündür. Məsələn: a) əsərin müqəddiməsində belə bir cümlə vardır: *Əgər yazıdan-yabandan evə qutlu bir qonaq gəlsə...* Əvvələn, burasını qeyd edək ki, *qonaq* sözü türklərdə bizdəki mənadan fərqli olaraq *qonaq otağı* mənasındadır. Əsərdə isə Azərbaycan dilindəki mənada işlənir. *Utlu* sözü isə indi işlənməyən arxaik sözdür. Halbuki əslində *ar demək olan ut* sözünün *ut-anmaq –utanmaq* forması indi də işlənməkdədir; b) əsərdə çox tez-tez ‘payız’ mənasında *güz* sözünə rast gəlirik. Bu söz bu şəkildə

klassiklərimizin əsərlərində işləndiyi kimi müasir dilimizdə də yaşamaqdadır; c) ‘qarşılayıb hörmət göstərmək’ mənasında işlənən *ağırlamaq* dilimizin dialektlərinin sözü də belədir. ‘Təmiz’ mənasında işlənən *arı* sözü də bu qəbildəndir: *aritmamaq, arıtmaq, Aydan arı, sudan duru, dün* (‘gecə’), *görklü* (‘müqəddəs’), *uçmaq* (‘cənnət’), *tamu* (‘cəhənnəm’) və s. sözlər də ya klassiklərimizdə, ya da canlı dilimizdə yaşamaqdadır. Bunlardan başqa, nüsxədə nəzərə çarpan bir sıra sözlərin paralel işlənməsi, yəni sinonimlərdən istifadə məsələsi (*varmaq-getmək, qılmaq-etmək, bolmaq-olmaq, sağ-əsən* və s.) və diqqəti çəkir. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün də «Kitabi-Dədə Qorqud» ən yaxşı, ən qədim abidələrdən biridir.

Maraqlı olan cəhət budur ki, «Dədə Qorqud» dastanları bütün dövrlər üçün aktual bir əsər kimi dəyərləndirilə bilər. Əsərin aktuallığı ilə bağlı umummillə liderimiz H.Əliyev belə demişdi: «Ana kitabımızın hər bir azərbaycanlı, o cümlədən elm adamları tərəfindən dərinləndirilməsi elmin və elm adamlarının milli vətəndaşlıq borcudur».

XIX əsrdən elm aləminə bəlli olub, Azərbaycan elmi və ədəbi düşüncə dövriyyəsinə XX əsrin birinci yarısında daxil olmuş «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsi elə həmin zamandan milli ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətimizə güclü şəkildə təsir etməyə başlamışdır. «Kitabi Dədə Qorqud» Azərbaycan tarixinin bütün keşməkeşlərini özündə əks etdirərək onun ayrılmaz, bölünməz parçası olduğu kimi, müasir Azərbaycan tarixinin də bütün çətinliklərini yaşayaraq bizimlə birgə vətənimizin müstəqilliyinə qovuşmuşdur. Abidə XX əsr sovet totalitarizminin, stalinizmin bütün amansız zərbələrinə sinə gərərək milli varlığını dağılmağa qoymamışdır. Özündə Azərbaycan-oğuz xalqının birliyi və vəhdəti ideyalarını daşıyan «Kitabi-Dədə Qorqud» XX əsr tarixinin ən dəhşətli çağlarında ziyalılarımızı sınağa qoymamış, abidədə daşınan milli birlik, vəhdət və bütövlük ideyaları ədəbiyyat və incəsənətimizə nüfuz edərək kütlələr arasında yayılmış və xalqın mənəviyyatını dağılıb məhv olmaqdan qorumuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» müasir ədəbi düşüncəni daim milli ideyalarla zənginləşdirmiş və ədəbiyyatda yaşayan bu ideyalar xalqımızı azadlıq uğrunda mübarizəyə qaldıraraq müstəqilliyə qovuşdurmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu XX əsrin birinci yarısında əvvəlcə elm aləminə məlum olmuş, daha sonra nəşr edilərək xalq arasında yayılmışdır. Abidənin bədii və estetik gözəlliyi, onda mühafizə olunan milli-mənəvi ideyalar, ümumbəşəri insan sevgisi, humanizm, vətənpərvərlik amalları hər sahədə olduğu kimi bədii ədəbiyyat sahəsində də ziyalılarımızın diqqətini özünə cəlb etmişdir. Görkəmli yazıçımız Anar da «Dədə Qorqud»u yüksək qiymətləndirərək yazmışdır:

«Hər hansı xalq – ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da bir, ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, ana kitaba malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir... Xalqımızın şah əsəri, kitabı Dədə Qorqud dastanıdır».

Azərbaycan mədəniyyətinin ulu qaynağı olan «Kitabi Dədə Qorqud» təkcə öz yarandığı çağda deyil, eyni zamanda müasir dövrümüzdə də milli mənəviyyatımızın, ədəbiyyat və incəsənətimizin ideya bünövrəsi olaraq qalır. Azərbaycan tarixinin bütün milli-mənəvi dəyərlərini özündə cəmləşdirən bu ulu abidə elə bir enerji mənbəyidir ki, çağdaş milli mənəviyyat və mədəniyyət tariximizi onsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un milli tariximizin dünəni və bu gündəki rolunu müdrikəsinə «milli varlığımızın mötəbər qaynağı» kimi səciyyələndirən dövlət xadimi H. Əliyevin söylədiyi kimi: «Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərəvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətəninə, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevməkdir».

Nəgiz Hacıyeva, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Müasir Azərbaycan dili şöbəsi, aparıcı elmi işçi
nergiz.hacıyeva.1961@mail.ru

İ.NƏSİMİNİN DİLİNDƏ PARONİMLƏR

Böyük Azərbaycan şairi İ.Nəsiminin yaradıcılığı geniş və çoxşaxəlidir. Onun əsərlərinin dilinin leksikası dəfələrlə tədqiq olunsada, burada paronimlik məsələsinə diqqət edilməmişdir. Nəsimi dilini tədqiq edən Y.Seyidov yazır: "Nəsiminin işlətdiyi ərəb, fars sözlərinin də çoxu indi unudulmuş, izafətlər isə tamamilə aradan çıxmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Nəsimi dilinə, onun təmsil etdiyi XIV əsr Azərbaycan türk ədəbi dilinə məxsus əsas xüsusiyyətlər bu gün də davam edir və ədəbi dilimizi Nəsimi dili ilə bağlayır. Bu baxımdan Nəsimi dilinin tədqiqi müasir ədəbi dilimizin inkişaf yollarını, onun əsaslarını öyrənməyə kömək edir" (1,14).

Nəsiminin dili orta əsrlər ədəbi dilimizin anlaşılıqlı, xəlqi layı əsasında formalaşmış bir dildir; burada ədəbi dilin zəngin üslubi çalarları ilə ümumxalq dilinin şirinliyi qovuşmuş şəkildə təzahür edir. M.Cahangirov Nəsimi dilinin xəlqiliyini aşağıdakı amillərlə müəyyənləşdirir: a) XV əsrə qədər olan Azərbaycan xalq dili materialından geniş istifadə, b) hikmətli xalq ifadələrindən geniş və məqsədyönlü istifadə, b) bu dilin "özümlü-mütəhərrik sintaktik quruluşu", q) istər özümlü, istərsə də alınma həmməna söz və ifadələrin sinonim-müvaziliyi, yəni sintaktik mətni şəraitdə müvaziləşdirilməsi, bununla da ümumanlam dil materialı vasitəsilə çətin anamlı (əsasən ərəb, fars) leksik vahidlərin şərhə və s. (2, 77-86). Müəllif əsərdə sinonim-müvazi sözləri qeyd etsə də, paronimlik məsələsinə toxunmamışdır.

Klassik poeziyanı səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri poetik deyim tərzinə xüsusi fikir vermək, sözün mənə seyrindən, məcaz gücündən bəhrələnməklə yanaşı, onun poetik ifadə formasının zənginliyindən istifadə olunmasıdır. Klassik Azərbaycan poeziyasının böyük nümayəndələrindən olan İ.Nəsimi ana dilimizin zəngin və rəngarəng ifadə vasitələrindən, sintaktik fəvqulardan məharətlə istifadə etmişdir. Şairin dilində digər poetik vasitələrlə yanaşı, paronimaziya formulu da ustalıqla işlədilmişdir.

M.Füzulinin bədii irsində, xüsusən qəzəllərindəki iştiaq poetik ifadə formasından bəhs edən tədqiqatçılar onun paronimaziya uyğun olduğunu qeyd edirlər (3). Ərəb ədəbi dilinin səciyyəvi cəhətlərindən olan iştiaq ədəbiyyatşünaslıqda müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur (4, 202-211). Maraqlıdır ki, iştiaq Qədim Şərq poetika kitablarında təcnisin növlərindən biri kimi təqdim edilir. İştiaqın mahiyyəti ondadır ki, fonetik tərkibinə görə bir-birinə çox yaxın olan və ya eyni kökdən törəyən sözlər bir misra və ya beyt daxilində işlənərək, bir-biri ilə əlaqəli şəkildə poetik ifadə tərzini formalaşdırır. Hətta bunların bir-birindən fərqləndirilməsi meylə də vardır, daha doğrusu, eyni kökdən olanları iqtizab, müxtəlif etimologiyaya malik olanları iştiaq adlandırırlar (3, 91).

İ.Nəsiminin poetik dilində hər iki hal geniş müşahidə olunur, lakin iqtizab iştiaqdan daha çox işləkdir. Əslində yaradıcılığında forma və məzmun vəhdətinin gözəlliyinə xüsusi fikir verən şair, qeyd edilən fiqurların işlədilməsində də öz əməlinə sadıq qalmışdır. Daha dəqiq desək, Nəsiminin şeirlərində iqtizab və iştiaqın işlədilməsi, bir tərəfdən, forma gözəlliyi, səslənmə ahəngdarlığı yaradır, digər tərəfdən isə, məzmunun daha dəqiq və emosional-ekspressiv çalarda ifadəsinə imkan vermişdir. İki nümunəyə müraciət edək:

*Mülk ilə mal, ey məlik, kimsəyə çün qalmadı,
Yox tut anı, heçə say, qalma onun varinə.*

*Əgər nuş istərsən, nişə qatlan,
Ki nuşi nişsiz verməz bu zənbur.*

Birinci beytdə "mülk" və "məlik" sözləri eyni kökdən formalaşmış, müxtəlif mənalar bildirsə də, bir-birinə yaxın mənə yükünə malikdir. Onların hətta bir misrada işlənməsi fonetik obrazlılıq olan alliterasiyanın yaranmasına da səbəb olmuşdur. İkinci beytdəki "nuş" və "niş" sözləri mənşəyi etibarilə tamamilə fərqlidir; birinci söz "dadlı, tamlı", ikinci söz isə "arının, əqrəbin nəştəri"

mənasındadır. Şair bu iki fərqli sözü bir-biri ilə məzmunca elə bağlamışdır ki, səbəb-nəticə əlaqəsində maraqlı bir dünyəvi məntiq ifadə olunmuşdur. Göründüyü kimi, hər iki qarşılaşdırılan söz müasir dilimizdə paronim sözlərə uyğundur. Lakin şair bu sözləri həm məzmun planında, həm də müvafiq məzmunun obrazlı-emosional tərzdə ifadəsində uğurla əlaqələndirmişdir.

İkinci beytdə isə başqa, həm də çox maraqlı bir hal müşahidə olunur; buradakı “nuş” və “niş” paronimləri istər etimoloji, istərsə mənə cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar deyil, bir az da dəqiq desək, bu sözlər əslində əks mənalı sözlərdir: “nuş”- şirin, “niş” isə - acı anlamına gələn sözlərdir. Bu antonim sözlərin semantik mənasının antonimliyiindən istifadə edən şair birinci və ikinci misradakı fikirləri qarşılaşdıraraq, səbəb-nəticə məqamı formalaşdırmışdır. Bu qarşılaşdırmada isə “niş” və “nuş” sözlərinin əlaqələnməsi əsas rola malikdir. “Gül istəyən onun tikanının ağrısına da dözməyi bacarmalıdır” aforizmi ilə səsleşən bu ifadəni Nəsiminin çox uğurlu tapıntısı kimi qiymətləndirmək olar ki, belələrinə şairin yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Müasir ərəb dilinin tədqiqatçıları içərisində elələri var ki, onlar qismən alloteza hadisəsinə yaxın olan və göstərilən yolla yaxın mənalı yeni vahidlərin yarana bilməsi faktını qəbul etmirlər. Bu tədqiqatlarda həmin hadisə əvəzlənmə və yerdəyişmə adlandırılır (4, 202-211). Qeyd etmək lazımdır ki, daxili fleksiya ilə yeni söz yaradılması flektiv dillər üçün xarakterik olsa da, mövcud sözdə hər hansı bir səsin dəyişdirilməsi ilə yeni söz yaradılması Azərbaycan dili materialları ilə də təsdiq olunur. M.Məmmədov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində faktik dil materialı əsasında sözdüzəltmənin ən qədim və məhsuldar üsullarından biri sözün bu və ya digər səsinin dəyişməsidir. Etimoloji təhlil və daxili rekonstruksiya fonetik və semantik yaxınlığına görə birləşən, dilin paradiqmatik sistemə əsasən əlaqələnen “çağır-çığır, cız-cız, çarp-çırp” kimi müxtəlif sözlərin Azərbaycan dilində bütöv bir sistem təşkil etdiyini göstərir (5, 68-73).

Paronimlərin tədqiqində morfonologiyanın rolunu qeyd edən F.Cəlilov yazır: “Azərbaycan klassik şeirini cinassız təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, cinas yaradan paronimlərin linqvistik təhlilini də morfonologiyanın yardımı olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür (6, 65). Paronimlərdə olan səs əvəzlənmələrini morfonoloji aspektdə səs növbələnmələri ilə, xüsusi morfoloji oppozisiyalarla qarışdırmaq olmaz. Paronimlərdə məzmunla formanın vəhdəti ön plana çəkilir. Əgər fonoloji səviyyədə “məhbəs-məhbüs” sözlərində ə və u səsləri sözləri fərqləndirirsə, morfonoloji səviyyədə həmin səslər eyni morfem variantlarıdır, daha doğrusu, kök morfemlərin səs sahəsinin vahidliyinə işarə edir.

Nəsimi dilində paronimik xüsusiyyətə malik bu tip sözlərin müxtəlif məqamlarda müxtəlif məqsədlərlə işlədilməsi özünü göstərir.

*Təsbih ilə səccadəyi bir cürəyə satar,
Şaq **sufiyi-safi** ki, bu meyxanəyə uğrar.*

Bu nümunədə fonetik tərkibcə fərqlənən, lakin eyni məzmunla əlaqələnen sözlər (*sufiyi-safi*) fikrin qüvvətləndirilməsinə xidmət etmişdir. Burada eyni kökdən yaranan *saf* (təmiz) və *sufi* (zahid) ayrılıqda fərqli mənalara malik olsalar da, birlikdə işlənərkən *sufi* sözünün məzmununu daha da gücləndirmişdir.

“*Sufi*” və “*safi*” sözlərinin eyni bir misrada bir söz kimi deyil, ayrı-ayrılıqda, lakin fikrin qüvvətləndirilməsi məqamında da işlədilməsi Nəsiminin poetik dilini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir.

***Sufi** mənəm, **safi** mənəm, kövneyn-**sərrafi** mənəm,
Kafi mənəm, **şafi** mənəm, dərd ilə dərman olmuşam.*

Qeyd edək ki, bir misra və ya beyt içərisində flektiv yaradıcılığın məhsulu olan belə sözlərin işlədilməsi fonetik obrazlılığı—alliterasiya, assonans kimi poetik fiqurları formalaşdırır ki, bu da nəticə etibarilə məzmun gözəlliyinə forma gözəlliyini də qatmış olur.

*Gəl, ey **sufi**, səfanun **safisin** iç
Ki, **safi** içənin içi səfadur.*

Bu beytdə “*sufi*”, “*safi*” və “*səfa*” sözlərinin dəfələrlə təkrarlanması güclü alliterasiya yaratmışdır və bu alliterasiya təkrarlanan sözlərlə yox, səs tərkibinə görə yaxın olan, daha doğrusu, paronim xarakterli sözlər vasitəsilə yaradılmışdır. Burada sözlər elə əlaqələnməmiş və sıralanmışdır ki, sanki şair onu qurmaq üçün nə isə axtarmamışdır, sözlər öz-özünə süzülüb gəlmişdir.

Aşağıdakı beytdə paronim sözlərin ardıcıl işlənərək obrazlılıq yaratmasını isə şairin düşüncədən formalaşdırıldığını demək olar:

*Şəmi-rüxsarın mənim dəvimə tanıqdır bu gün,
Hacəti höccət deyil, hər qanda rövşəndir dəlil.*

Burada şair maraqlı bir üsuldən istifadə etmişdir; ikinci misrada “*hacət*” sözü ilə paronimlik təşkil edən “*höccət* (hüccət)” sözü işlədilmişdir. Lakin qarşılaşdırma, daha doğrusu, inkara qarşı təsdiq məqamını yaratmaq üçün şair “*höccət*” sözünün sinonimi olan “*dəlil*” sözündən istifadə etmişdir. Təbii ki, burada da “*höccət*” sözü işlədilsəydi, həm ahəng pozulardı, həm dəburadakı effekti verməzdi.

Azərbaycan dilində olan müvafiq sözlərdə səsdəyişmələri müxtəlif mövqələrdə olur; bu dəyişmələr fonoloji inkişaf cəhətdən dilin fleksiyadakı prosesinə uyğundur, mahiyyətə isə bu proses türk dillərinin təkamülündən, səs quruluşunun inkişafından irəli gəlir, dildaxili amillərin dilxarici amillərlə qovuşması ilə şərtlənir. M.Məmmədov bu dəyişmələri türk dillərinin başqa morfoloji quruluşunda axtaran tədqiqatçılara etiraz edərək, onları müasir ədəbi dilin norma və ölçülərini bütünlükdə dilin norma və ölçülərinə qarşı qoymaqda, müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsas prinsiplərindən biri olan tarixiliyi nəzərə almamaqda günahlandırır (5, 68-73). Paronimlərin yaranması təkrarlarla əlaqədardır. Paronimlərin sözün təkrar hadisəsi ilə əlaqəsi, qoşa sözlərin paronimik interpretasiyası barədə dilçilikdə müəyyən fikirlərə rast gəlirik (7).

Nəsimi dilində elə iştiaq nümunələri vardır ki, sonralar digər sənətkarlar tərəfindən də işlədilmişdir. M.Adilov yazır: “M.Füzulinin çox geniş miqyasda faydalandığı sənətdən - iştiaqdan, hətta onun ayrı-ayrı misralarından bütün sonrakı poeziyamızda da istifadə olunmuşdur. Məsələn, bu sonuncu “*nəqş-nəqqaş*” qarşılaşdırmasına M.Şəhriyar irsində, eləcə də Nəsimidə təsadüf edirik” (3, 92). Göründüyü kimi, müəllif Füzuli dilindəki faktdan danışsa da, əslində həmin leksik qarşılaşmadan ilk öncə Nəsiminin istifadə etdiyini qeyd etməli olur. Aşağıdakı beytdə bu faktı görmək mümkündür:

*Olmuşam dərdi-fərağından zəif ol həddə kim,
Gətirməzlər xəyalə nəqşimi nəqqaşlar.*

İ.Nəsimi qəzəllərində paronimlərin iştirakı ilə formalaşmış iştiaqı əsasən belə qruplaşdırmaq olar: 1) misranın əvvəlində iki sözün yanaşı işlənərək iştiaq yaratması; 2) misranın sonunda iştiaq yaradılması; 3) misranın daxilində yanaşı iştiaqın yaradılması; 4) beytin sonundakı sözlərin iştiaq yaradaraq qafiyə formalaşdırması; 5) beytin misralarının ilk sözlərinin iştiaq yaratması; 6) misranın müxtəlif yerlərində iştiaqın yaradılması; 7) paronimlər tabesizlik bağlayıcıları ilə birləşdirilir; 8) üç sözün iştiaq yaratması; 9) dörd sözün iştiaq formalaşdırması; 10) xüsusi adların iştirakı ilə yaranan iştiaq; 11) cinas xarakterli sözlərin iştiaq yaratması. Bunları qısa şəkildə nəzərdən keçirək.

1) Bir misranın əvvəlində iki sözün yanaşı işlənərək yaratdığı iştiaq. Qeyd etmək lazımdır ki, şeirdə misranın ilk və son sözləri daha güclü mövqedir və obrazlılıq yaradan elementlərin, məsələn qafiyənin, təkririn və sairənin bu mövqələrdə işlədilməsi emosional-ekspressiv çaları daha da gücləndirir. Bu baxımdan misra və ya beytin əvvəlində iştiaqa daha çox rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

*Eşq əhli iqlimində çün hüsnündür, ey dilbər, məlik,
Hökmünə məhkum olmuşuz, sultanımızdır, mirimiz.*

2) Bir misranın sonunda iki sözün yanaşı işlənərək yaratdığı iştiaq. Məsələn:

*Əgər nuri-əla-nurən degilsə zülfü rüxsarın,
Nə mənidən günəş doğmuş saçın hər tirə tarindən.*

3) Bir misranın ortasında iki sözün yanaşı işlənərək yaratdığı iştiaq. Məsələn:

*Cahanü dinü dil zülfün, canım,
Əgər layiq düşər, şükranəsidir.*

4) Paronimlər bəzən beytin misralarının sonunda qafiyə kimi işlənir. Məsələn:

*Canın vücudi sənsiz ləşey kimi **ədəmdir**,
Səndən cüda dirilmək, müştəqinə **ələmdir**.*

5) Bəzən isə beytin misralarının ilk sözü iştiaq yaradır. Məsələn:

Təhqiqə irən taifəyə hərgiz ulaşmaz, həqiqəti üzə çıxarma;

Təşkilə qalanın işi təqlidü gümandır; eşitmə, dinləmə;

6) İştiaq yaradan sözlər misra və ya beytin müxtəlif yerlərində işlənilir. Məsələn:

Əfsanə satar aşiqə əfsun ilə vaiz,

Aşiq qaçan ol qissəvü əfsanəyə uğrar?

7) Paronimlər tabesizlik bağlayıcıları ilə birləşdirilir. Məsələn:

Gecə-gündüz zülmətü nuri-cəlal ilə cəmal,

Qəhrü lütfü aşiqə küfrü həm iman göstərir.

Tubiyəm, həm Səlsəbiləm, həm mənəm cənnətür hur,

Həm şarabəm, həm sərəbəm, həm susuzam, həm Fərat.

8) Bir beytdə üç sözün iştiaqı. Nəsimi dilində bu növ iştiaqın özü də müxtəlif formalarda özünü göstərir. Belə ki, müvafiq sözlər ya bir-birinin yanında—yanaşı, ya bir-birindən aralı, yaxud ikisi yanaşı və üçüncüsü aralıda işlənilir. Bunların hər birinin özünəməxsus ekspressivlik gücü vardır. Məsələn:

Buldu bu gün vüsalını eşq ilə uş Nəsimi kim,

Vəslinə vasil olanın eyşi müqim içindədir.

Nə süni-paki yəzdansan, a dilbər?

Müsəvvərsən, müənbərsən, münəvvər!

Burada paronimlərin yanaşı işlədilməsi onları təkrara yaxınlaşdırmışdır. A.Səhhətin məşhur “Vətənimdir, vətənimdir, vətənim” misrasına bənzəsə də, Nəsimidə eyni söz təkrar olunmur, səs tərkibinə görə yaxın olan sözlər ardıcıl şəkildə işlənilir.

9) Bəzən bir beytdə dörd sözün qoşa-qoşa paronimlik təşkil etməsi müşahidə olunur. Məsələn:

Əhli-irfanın yeri mənədə çün eraf imiş, əhli

Çün sən arıflərdən oldun, ürfü-erəfin qanı?

10) Nəsimi dilində apelyativlərlə antroponimlərin iştiaq yaratması diqqəti cəlb edir:

Üzündə abid omuşdur Nəsimi,

Nəsiminin bu gün cana, nəsidir?

Nəsimi paronimlərdən qafiyə yaratmada da istifadə etmişdir və bu tip paronimlər içərisində apelyativlə toponimik adın da qarşılaşması vardır. Məsələn:

Sənin gülgün yanağın həsrətindən

Axar çeşmim yaşı həm çün Ərəsvər.

Gəl ey ömri-əzizimdən əzizim,

Ki, sənsiz keçədir ömrüm əbəsvar.

11) Bəzən misralarda cinas xarakterli sözlər iştiaq yaradır. Məsələn:

Bu sözlər xoş nəsihətdir bilənə,

Se adətdir, vəli eyni səadət.

Nəsiminin poetik dilindəki iştiaq daha zəngin leksik-semantik və qrammatik-struktur xüsusiyyətlərə malikdir. Bu yazıda biz bunların bəzisinə toxunduq; onların daha geniş aspektdə tədqiqinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Y. Seyidov. Nəsiminin dili. Bakı. “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1996, 272 s.
2. M. Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. II hissə, Bakı, “Elm”, 1989, 278 s.
3. M. Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı. “Maarif”, 1996, 544 s.
4. Mahmudova G.Y. Ərəb ədəbi dilində leksik problemlər və iştiaq hadisəsi. Dilçilik İnstitutunun əsərləri, 2012 №3, s.202-211.
5. M.T. Məmmədov. Azərbaycan dilində sözün morfoloji inkişafı.- Azərbaycan dili tarixi məsələləri. Bakı, “ADU” nəşr., 90 s.
6. F. Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, 285 s.
7. А.П.Крyтeнкo. Паронимия и ее роль в языке. АҚД, Киев, 1974, 24 с.

Nargiz Hajiyeva

Paronyms in I.Nasimi's language

Summary

Although Nasimi's works' language had been investigated many times but the problem of paronymy had not been touched upon. National and loan words and word combinations which have the identical meaning and form a synonymic equilibrium increases the harmony and clearness of this language. Nasimi also skillfully uses the formula of paronymy. Paronymy in eastern literary criticism coincide with the so called poetic form as *ishtigag*. In Nasimi's language there were used *iqtizab* generated from one and the same root and *ishtiqaq* which has essentially different etymology.

Key words: paronym, *ishtigag*, emotional, harmony, synonymic equilibrium, poetic figure, *beyt*, repetition.

Vahid Zahidoğlu, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi

DEDE KORKUT KİTABI'NDA *BUTUN BİNMEK* İFADESİ ÜZERİNE

Herhangi bir yazılı edebî kaynağın, özellikle de Dede Korkut Kitabı gibi önemli bir abidenin, değişik yönlerden tetkiki büyük ölçüde metnin orijinaline uygunluğuna, metinsel araştırmanın objektifliğine bağlıdır. Doğru düzenlenmiş metnin arkasında bu metnin ait olduğu devrin dil özelliklerini, kelimelerin etimolojik tahlilini, birbiriyle gramer ve mantıksal bağlılığını aksettiren ciddi ilmî araştırmalar olmalıdır. Etimolojik araştırma yapılmadan, anlamları kesin belirlenmemiş ve birçok hallerde tahkiye akışına uymayan, tesadüfi sesteş kelimelerin metne dahil edilmesi bu metinden yararlanan okuyucular için de potansiyel tehlike kaynağı oluşturabilir. Bütün bunlar Dede Korkut Kitabı'nın mevcut yayımları için de geçerlidir. Metinsel ve liguistik araştırmaların birbirine mutabık olmaması, metnin sistemli bir şekilde değerlendirilmemesi, ses değişimleri ve nüsha farklarının mukayeseli şekilde öğrenilmemesi neticesinde Dede Korkut Kitabı'nın yayımlarında birçok hata ortaya çıkmıştır. Bu hataların belli bir kısmı yayımcıların müstensihler üzerine yönelttikleri suçlamalardan kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle, okunuşları zor görünen ve Oğuz dilleri çerçevesinde alışılmadık anlamlar taşıyan bâzı kelimeler, müstensih yanlışlığı olarak kabul edilmiş, bir nevi bütün hatalardan müstensihler sorumlu tutulmuştur. Dede Korkut Kitabı'nın neşirlerinde kelimelerin okunuşu ile ilgili uygunsuzluklar, metin içinde görülen kopukluklar büyük ölçüde bu etkenlerle bağlıdır. Bunları dikkate alarak eserin yayımlarında farklı şekillerde okunmuş ve yorumlanmış, yıllar boyunca tartışmalara neden olmuş *butun bin-* ifadesinin okunuşu ve etimolojisi üzerine dikkat çekmek istiyoruz. İfadenin anlamının belirlenmesinde ortaya çıkan esas zorluk *butun* kelimesinin okunuşu ile ilgilidir. Bu kelime Dresden nüshasında 1. boyda 2, 2. boyda 1, 4. boyda 4, 6. boyda 1, 9. boyda 5, 10. boyda 3 - toplam 16 defa aynı birleşme dahilinde *butun bin-* birleşmesinin terkinde kullanılmıştır: *Kalkubanı yerüñden örü turduñ / Yelisi kara kazılık atıñ butun bindüñ* (Drs.24); *Buğaç Beg yerinden örü turdı, kara polat öz kılıcın beline kuşandı, ağ tozluca katı yayını eline aldı, altun cıdasın kolına aldı, bedevil atını tutdurdı butun bindi* (Drs.31); [Kazan beg] *Koñur atın çekdüirdi, butun bindi* (Drs. 126); *Beg yigidim Kazan! Kalkubanı yerüñden örü turduñ / Oğluñla yelisi kara kazılık atıñ butun bindiñ* (Drs.136); *Kalkubanı Kan Turalı yerüñden turı geldüñ / Yelisi kara kazılık atıñ butun bindiñ* (Drs. 186); *Kalkubanı yerümden turı geldüm / Yelisi kara kazılık atım butun bindüm*(Drs. 239); *Kalkubanı oğul yerümden turı geldüm / Boynu sinsun al ayğırı butun bindüm* (Drs. 244); *Kalkubanı ana yerümden turdum / Yelisi kara kazılık atuma butun bindüm*(Drs.257); *Kalkubanı yerinden turan yigit / Yelisi kara kazılık atın butun binen* (Drs.267). [Kazan]: *Kalkubanı yerinden turı gelen /*

Kazılık atın bütün binen / Ne yigitsin? / Aduş nedür, degil maña, dedi (Drs.288) vb. Örneklərdən də anlaşıldığı kimi **butun binmek** birləşməsi ata binməklə ilgilidir və yapılan işin durumunu bildirir. Kelimə Dresden nüshasında bütün durumlarda بطون, Vatikan nüshasında Vat.13'te بوطون, Vat. 93 və Vat. 94'te بُودُن olarak yazılmışdır. Dresden nüshasının IX. boyunda (Emren boyunda) bu kelimə **buda بودە** biçimindedir: *Begil razı oldu. Kalkdı yer öpdi. Dedem Korkut himmet kılıcın belinə bağladı, çomağı omuzına bıraktı, yayı karusına keçürdi. Şahbaz ayğırı çekdüirdi buda بودەbindi. Hısumını kavumını ayırdı, evini çözdü, Oğuzdan köç eyledi.* (Drs. 236).

M. Ergin **butun** kelimesini **but** “ayağın dizden yukarı kısmı” leksik birimi ilə aynı kümede vererek **butun bin-** ifadesini soru işaresi altında “bir sıçrayışla binmek” olarak izah etmiş, **buda bin-** ifadesi karşısında **budayazılışının** müstensih hatası olduğuna dair not düşülmüştür. (Ergin 1963: 62). Yazarın iki yazılış biçimini de **but / bud** kelimesiylə ilişkilendirdiği ve - **unekini** vasıtə eki olarak dəğərləndirdiği anlaşılmaktadır. Fakat **but** kelimesinə eklenen vasıtə hali klassik yazım kurallarına görə **-in (butın)** biçimində olmalıydı.

O.Ş.Gökyay metinde bu keliməyi **butun** olarak okuduğu halde, sözlükte **batun** maddesinde vermiş, birçok orta asır yazma eserlərdə, aynı zamanda Anadolu metinlərində kullanılmış **bat, bata, batun** “hızlı, suratlı” kelimesiylə aynı anlamda olduğunu bildirerek **batun binmek** ifadesini “hemen binmek, çabucak binmek, ata sıçramak, hemen atlanmak” olarak açıklamıştır. IX. boydaki **buda** kelimesinə dair herhangi bir açıklama verilmemiştir. (Gökyay 2000: 173). T. Tekin **butun bin-** ifadesi hakkında yazmıştır: “Gökyay bu deyimdeki **butun** kelimesini metne böyle almakla birlikte, sözlüğe **batun** “çabuk, süratli, çabucak” diye almıştır. Eski Türkçe **bat** “çabuk” sözünün vasıtə hali **batun** değil, **batın** olurdu. Oysa söz konusu kelime her iki nüshada genellikle **butun** şeklindedir. Ayrıca, Vat. nüshasında bu kelimenin **but / bud** isminin vasıtə hali olduğunu hiçbir tereddüde yer bırakmayacak şekilde kanıtlayan, başka deyişle **dal**'la yazılmış iki örneği daha vardır: **budın بودن** (Vat. 93, 95). Begil Oğlu Emren Boyu'nda *Şahbaz ayğırı çekdüirdi, buda bindi* cümlesindeki **buda بودە** kelimesi de **budun / budın** yerine bir müstensih yanlışdır. Söz sonundaki **nun** harfi *he* sanılmıştır” (Tekin 1986: 145-146).

T. Tekin inin O. Ş. Gökyay ın keliməyi **batun** olarak okunmasına itirazı yeterli kadar esastır. Fakat kendisinin teklif ettiği **but / bud + -un** modeli də aynı itirazı doğurmaktadır; kelimenin kökü **bud** “but” olsaydı vasıtə hali **-in** biçimində olmalı və kelime her yerde **butın / budın** olarak yazılmalıydı. Vatikan nüshasındaki بُودُن yazılışı ise 2. hecede **damma** ilə harekelenmiştir; **butun** olarak okunması imkansızdır.

H. Araslı keliməyi **bütün** “tam, bütün” və **büde** biçimində okuyarak **büde** kelimesini **bütün** kelimesinin tahrif olunmuş biçimi olarak dəğərləndirmişdir (Araslı 1962: 125).

S. Alizade və F. Zeynalov 1988 yılında yayımladıkları kitapta keliməyi **bütün** və **büde** biçimində okuyarak başka bir açıklama vermemişler. Daha sonra S. Alizade bu meselenin üzerine tekrar dönməyə ihtiyaç duymuş yeni okunuş varyantı (**butun**) sunarak kelimenin kökenini və anlamını belirleməyə çalışmıştır. Onun geldiği sonuca göre, “...atı **butun binmek** “eyerli binmek” anlamındadır. Sözlüklerde kelimenin kökü **bot/ bodaynı** kavramı ifade eder...” (Alizade 1998: 12-13). Burada kelimenin doğru okunmasına rağmen, verilen anlamın nereden alındığı malum değildir. Sözlüklerde **bot / bod** “eyer” anlamını taşıyan kelime yoktur. Bundan dolayı verilen açıklamayı sadece varsayım olarak kabul etmek mümkündür.

S. Tezcan da M. Ergin ve T. Tekin gibi **butun** kelimesini **but / bud** kelimesinə bağlamış, fakat biraz farklı şekilde – “bacaklarını eyere sıkıca yapıştırarak ata binmek” olarak açıklamış, verdiği anlamın karşısına soru işaresi koymuştur. (Tezcan 2001: 93-94, 404).

Muharrem Daşdemir **buda** kelimesiylə ilgili ayrıca bir makale yayımlamış, **buda bindi** ifadesini **buda yetdi** olarak okumuştur (Daşdemir 2004: 1-4).

S. Özçelik **butun** olarak okuduğu sözün etimolojisi hakkında kesin bir fikir söylemeden **buda** yazılışının doğru olabileceğini belirtmiştir. Birleşmenin **bu da** şeklinde işaret zamiri olarak okunabileceği ihtimali üzerinde dayanmıştır (Özçelik 2005: 251-252).

M. S. Kaçalın keliməyi **butun** şeklinde okuyarak **butun bin-** ifadesini “bacaklarını eyere sıkıca yapıştırarak binmek” gibi açıklamış, **buda بودە** yazılışını ise **butun** olarak düzeltmiştir (Kaçalın 2006: 145, 189).

En son olarak A. Akar bu ifade üzerine açıklama yapmış ve şu kanaate gelmiştir: “*Butun binmek* deyiminin binicinin, atın üzerinde ayakta durarak, butlarıyla atı hedefe doğru hızla sevk ve idare ederek binmesi şeklinde anlamlandırılması uygun olacaktır”. Yazar *butun* kelimesindeki -un ekini arkaik araç hali eki olarak kabul etmiştir (Akar 2015: 67-70)

Aslında bu kanıların büyük çoğunluğu metin gerçekliğini yansıtmamakta, bulgulara öznel yaklaşımla alakadardır denilebilir. Gerçeklik şudur ki atı *bütün* veya *yarım* binmek mümkün değil. Kelime ط“ta” harfiyle yazıldığı için *bütün* olarak okunamaz. Aynı zamanda *but*“but” kelimesini *butun* ve *buda* kelimeleriyle ilişkilendirmek mantıksal açıdan kusurlu görünmektedir. Aksi durumda, dstandaki *buda* varyantı yanlış sayılmalıdır (M.Ergin ve diğer naşirlerde olduğu gibi). İfadenin *bu da bindi* şeklinde okunuşu da doğru kabul edilememektedir: Bu durumda Begil’den önce başka birisinin at binmesi gerekmektedir ki, *bu da* ifadesinin kullanılmasına ihtiyaç olsun. Halbuki burada sadece Begil’in at binmesinden bahsedilmektedir. Bize göre ise, *bütün* ve *buda* kelimeleri yansıma kökenli olup at binildiği zaman ayakların yere vurulması neticesinde çıkan sesle ilgilidir. Bu kelimeler *bultun* ve *bulta* varyantlarında Kazak ve Kırgız Türkçelerinde “kenara sıçramak, yana atlamak” anlamlarını ifade eder. Yansıma kökenli bu kelimelerle ilgili Kırgızca’da *bulk* - “sıçramak, kenara atlamak”, *bulku* - “birden hareket etmek, sıçramak”, *bult ber* - “kenara sıçramak”, *bult - bult et* - “kenara sıçramak” (*bult - bult etip sekir* - “bütün gücüyle atlanmak”, *bulkulda* - “diksilmek, titremek, çırpınmak”, *bulta* “kenara sıçrayarak”, *bultun - bultun sekir* - “tüm gücüyle atlamak”, Kazakçada *bult et* - “birdenbire ve hızla kenara atlanmak, kenara sıçramak”, *bulkın* - “çırpınmak, sıçramağa çalışmak” biçimleriyle de karşılaşılmaktadır. Bazen kelime başında *bve p* seslerini bulduran ses taklidi kelimeler “bir noktada sıkışan cismin bulunduğu yerden kurtulması, fırlaması, patlayıp çıkması, dışa atılması”, “elle ayakla vurma, çarpma, düşme, bu tarzda gürültü çıkarma, patıltı, düzensiz adım atma ve benzer rast gele hareketleri” ifade eder (Zulfikar 1995: 40). Bu tipli ses taklidi kelimelerde tabiattaki gerçek sesleri bildirmek için *b* ve *p*’den sonra ilk hecada daha çok *rvel* ünsüzleri sedasız *tünsüzü* ile birlikte kullanılır: *partla-*, *pirtla -pirt* vs. Bazen bu kelimelerde sedasız *tünsüzünün* etkisiyle *r* ve *l* ünsüzleri düşebilir: *partla ->patla -*, *pirt->pit-/ bit-*, *partlak/ bartlak>patlak /batlak*, *part et->pat et-*, *partıltı>patıltı*, *partlat ->patlat -*, *part >pat*, *partapart >patapat*, *paltır - kültür>patır - kütür*, *pirtla->pitla-*, *pürtle->pütle-* “birdenbire çıkmak”, *pirtmak/ pirtlamak*“yerinden çıkmak, sapmak, kaymak; bulunduğu yerden fırlayıp veya kayıp dışarı çıkmak” *>pirtmak*“elden kaçmak, kurtulmak, elden kaymak; fırlamak, gitmek”; *pırtırmak* “elden kurtulmak, elden çıkmak”; *pırtırtı*“ayakla yapılan hafif gürültü”; *pırtırdamak*“pırtırtı etmek”, *pıtır pıtır*“hafif ayak sesi” vs. (Zulfikar 1995: 40, 597-600). Aynı ses olayına yazılı kaynaklarda da rastlamak mümkündür: *bıldırçın*(Türk) / *bildirçin*(Az) - *budursun*(Kaşgarlı, I, 1999: 110), *çart - çart / şart - şart*(Az.) - *çat - çat* (DKK), *keltür* - (Kaşgarlı, II, 1999: 195) - *getir* - (Az.), *oltur* - (Kaşgarlı, I, 1999: 224) - *otur-* (az.), *kurtul -kutul* - (El - İdrak, 82 - 83), *küldürdü - güldür - güldür- güldürtü* (Zulfikar 1995: 487) - *kütür*(Danişmendname, 13b) - *küt - küt*(*<kült - kült*) (DKK: *Küt - küt*boğa solmağa başladı– Drs. 182), *çıldurdu*(Tarama Sözlüğü, II, 1995: 896) - *çırtırtı*“hafif ses” vs. Kelime ortasında *rt*, *lt*ses birleşmelerinde sedasız ünsüzden evvel *r* ve *l* ünsüzlerinin düşmesi Türk dillerinde sadece ses taklidi kelimelerde değil, başka kelimelerde de görülür (Sravnitel’no- istoričeskaya grammatika 1984: 355; 371-373). Verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, *butun* ve *buda*kelimeleri ses taklidi kökenlidir, *bultun* ve *bulta* kelimeleriyle ilgilidir ve aynı semantik yükü taşımaktadırlar. Bu kelimelerin kökünde duran *bult / but* kelimeleri ayağın yere vurulduğu veya yüksek bir yerden herhangi bir eşyanın düştüğü zaman oluşan sesi ifade eder. Aynı anlamlı*buldur - buldur* yansıma kelimelerinin M. Kaşgarlı’nın sözlüğünde de bulunması ihtimalimizi kuvvetli şekilde desteklemektedir: Taş kuzuğka tüştü,*buldur - buldur etti*“Taş kuyuya düştü, güldür - güldür etti” (Kaşgarlı, I, 1998: 456).Kelime çağdaş Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi Dede Korkut Kitabı’nda da *göz yaşı tökmek*ifadesiyle birlikte kullanılarak göz yaşının aktığı zaman çıkan sesi bildiriyor. M. Ergin’in bu kelimeyi “tane tane, damla damla, boncuk boncuk göz yaşı” olarak açıklaması metne biraz serbest yaklaşımıyla ilgilidir. *Buldur - buldurses* taklidi kelimesi Drs.54, Drs.102, Drs.113’te aşağıdaki biçimlerde kullanılmıştır: Oğlan böyle de geç *buldur - buldur* gözünüş yaşı revan oldu(Drs.54); Beyrege katı firak geldi, katlanımadı, *buldur buldur* gözünüş yaşı

revan oldu(Drs.102); Evünüz ardında sarvanlar saña bakar / Buldur buldur gözlerinin yaş akar(Drs.113). Yalnız Drs. 91 de ifade ***buldur - buldur ağladı***biçimindedir: Ağ pürçekli anası ***buldur buldur*** ağladı, gözünü yaşın dökdi, acı tırnak ağ yüzine aldı çaldı (Drs.91). Bu örnekteki “***buldur buldur*** ağladı” ifadesi, çok güman ki, müstensih hatasıdır; cümle “Ağ pürçekli anası ağladı, ***buldur buldur*** gözünü yaşın dökdi ” biçiminde olmalıydı (Metin yazıya alındığı zamanı müstensih tarafından cümledeki kelimelerin yerlerinin karıştırılması olayına Dresden nüshasının birkaç yerinde rastlanmaktadır). Azerbaycan konuşma dilinde bir bedduanın içinde ***bult / but*** kelimesine ***pilte*** fonetik varyantıyla rastlanmaktadır: *Sene elediklerim pilte - pilte gözünden gelsin*. Eklenmesi gereken başka bir husus da, araştırmacıların ***butun***kelimesiyle ile eşleştirdikleri ***bat/ batın / bata*** “hızlı, süratli” kelimesi de yansıma kökenlidir ve sedasız ***tünsüz***ünden önce ***r*** ünsüzünün düşmesi sonucu yaranmıştır: ***part> pat>bat***.

KAYNAKÇA

1. Akar, Ali. Dede Korkut Hikayelerinde Geçen Bir Deyim: ***butun binmek***, 7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, Elazığ 2015: 67-70.
2. Alizade, S. - Zeynalov, F. Kitabi - Dede Gorgud, Bakı : Genclik, 1988.
3. Alizade, Samet. “Kitabi - Dede Gorgud”un Elyazmalarında Bir Sözüün Okunuşu ve Semantik Tefsiri. “Orta Esr Elyazmaları ve Azerbaycan Medeniyeti Tarihi Problemleri”, V, Bakı: Örnek, 1998: 12-13.
4. Arashlı, Hamid. Kitabi - Dede Korkud, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1962.
5. Daşdemir, Muharrem. “Dedem Korkut Kitabı’ndaki Bir İbare: *Bu da yetdi*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 25 / 2004:1- 4.
6. Ergin, Muharrem . Dede Korkut Kitabı, II, İndeks - Gramer, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1963.
7. Gökyay, Orhan Şaik , Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.
8. Kaçalın, Mustafa S. Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
9. Kaşgarlı, Mahmud. Divanü Lugat - it- Türk, Çeviren: B. Atalay , 4. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998.
10. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitablardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
11. Özçelik, Sadettin. Dede Korkut, Araştırmalar / Notlar / Dizin / Metin, Ankara: Gazi Kitabevi, 2005.
12. Sravnitel’no - İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov (Fonetika), Moskova: Nauka, 1984.
13. Tekin, Talat. Dede Korkut Hikayelerinde Bazı Düzeltmeler TDAY 1982-1983, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986: 141-156.
14. Tezcan, Semih. Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar, 1. Baskı, İstanbul :Yapı Kredi Yayınları, 2001.
15. Zulfikar, Hamza. Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.

Vahid Zahidoglu

On the phrase ***butun binmek*** in the “Book of Dada-Gorgud”

Summary

The research of any written sources, especially such an important monument as “the Book of Dada Gorgud” depends on the conformity with the text’s original and objectivity of the textual research. The text drawn up correctly has to rest upon the serious scientific researches reflecting the linguistic features of the period it is pertained and so on. Inclusion of any randomized homonyms to the text may be potential source of dangers for the readers. The nonconformities related to the

pronunciation of words in the various publication of the “Book of Dada Gorgud”, the abruptness seen in the context of the text depend to a large extent on these factors. Taking into account these aspects, we paid special attention to the pronunciation and etymological aspects of the word *butun* “giving a jump sideways” read variously in different publications of the text; in this connection we have proposed new versions of reading and new etymological recommendation

Arzu Məmmədova, t.ü.f.d.
Bakı Dövlət Universiteti,
arzuashraf74@gmail.com

TÜRK DİLİ RUSİYA İŞGALLARI DÖVRÜNDƏ ƏSAS YAZIŞMA DİLİ KİMİ: 1803-CÜ İL ANDLI ÖHDƏLİYİ

XVIII-XIX əsrlər Rusiya imperiyasının Qafqaz uğrunda fəal mübarizə dövrüdür. 1722-ci ildə I Pyotr özünün Xəzərsahili yürüşü ilə Rusiyanın Qafqaz maraqlarını açıq nümayiş etdirdi. Bu siyasət onun varisləri tərəfindən də davam etdirildi və 1783-cü ildə Rusiya Kartli-Kaxet gürcü çarlığı ilə bağladığı Georgiyevsk müqaviləsi ilə bölgədə olan maraqlarını bir daha təsdiqlədi. 1801-ci il sentyabrın 12-də I Aleksandrın Şərqi Gürcüstanın (Kartli-Kaxet çarlığı) Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında Əlahəzrət Buyruğu ilə təxminən 60 il davam edən Qafqaz müharibəsinin təməli qoyuldu.

Qafqazın Rusiya İmperiyası tərəfindən işğalınadək və işğallar dövründə də burada say etibarilə çoxluq Türklərə aid idi. Bu faktor təbii ki, regionun əhalisi arasında Türk dilinin əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır. Qafqaz uğrunda I Rusiya-Qacarlar İrani arasında savaşı getdiyi vaxt buraya Rusiya Elmlər Akademiyası tərəfindən tarixi-filoloji və etnoqrafik araşdırmalar aparmaq üçün ezam edilmiş şərqsünas alim Henrix-Yulius Klaprot özünün “1807-1808-ci illər Qafqaz və Gürcüstan səfərinin təsviri” adlı səyahətnaməsində Türk dilinin bütün Qafqazda anlaşılan dil olduğunu yazır. Klaprot, çərkəzlərin və digər dağlı xalqların yazıda da Tatar (Türk) dilindən istifadə etdiklərini qeyd edirdi. Təbii ki, bu fakt şərqsünas alim kimi Qafqazdakı rus hərbi məmurlarının da diqqətini çəkmişdi. İşğal dövründə yerli əhali ilə yazışmalarda, bağlanılan müqavilələrdə Türk dili əsas yazışma dili olmuşdur.

1803-cü il aprelin 12-də Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Car-Balakən camaatlığı ilə bağlanan Andlı Öhdəlik bu qəbildən maraq doğuran tarixi sənədlərdəndir. Tiflisdə Car-Balakən camaatlığını və İlisu sultanlığını təmsil edən vəkillərin imzaladığı Öhdəlik iki dildə -rus və türk dillərində tərtib edilmişdir. Sənədin tədqiqata cəlb edilməsi tariximizin ən mühüm mübarizə tarixində bir sıra məqamlara aydınlıq gətirməklə yanaşı, XIX əsrin əvəllərində yazışmada istifadə olunan Türk dilinin vəziyyətini də öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Reyhan Mədətova, fil.üz.f.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi

ORTA ƏSR YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ MƏSDƏRİN ARXAİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİMİZDƏ QALIQLARI

Azərbaycan dilinin XIII-XVIII əsrlər ədəbi-bədii mənbələrində, yəni dilimizin ərəb qrafikalı əlyazmalarında məsdərin müxtəlifqrafik-fonetik variantlarına rast gəlirik: -maqمق, -maxمخ, -mağمغ, -mək مک .

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ahəng qanunu qədimdən mövcuddur. Ahəng qanununun nümunələri Orxon-Yenisey kitabələrində, uyğur yazılı abidələrində müşahidə edilir. XI əsrin böyük türkoloq- dilçisi Mahmud Kaşğari bu hadisəni müşahidə etmiş, həm samitlərin, həm də saitlərin, eləcə də saitlərlə samitlərin uyuşmasına dair tədqiq etdiyi bütün türk dillərindən faktlar

vermişdir. Mahmud Kaşğari bu qanunla əlaqədar olaraq sözləri vəşəkilçiləri qafli və kafli (yəni tərkibindəqolanlar və tərkibindəکolanlar) deyə iki qrupa bölmüş, məsdər şəkilçisinin qafli kəlmələrdəماق-maq, kafli kəlmələrdə isə مک -mək olduğunu xüsusi qeyd etmişdir.

-maq məsdər şəkilçisi abidələrdə iki şəkildə yazılmışdır: ماق / مق

Yazılı abidələrimizdən topladığımız faktların təhlili göstərir ki, مق forması ماق-a nisbətən daha qədimdir. Çünki "Kitabi-Dədə Qorqud", Nəsimi, Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa", Şah İsmayıl Xətai əsərlərinin əlyazmalarında -maq məsdər şəkilçisi ancaq مق formasında yazılmışdır.

Bunda minnətlə **almaqdan** isə anda babam yanında minnətsiz **almaq** yegdir (KDQ).

بونده منتله المقدن ايسه بابام ياننده منتسز المق يکدر

Oyarmaq bəndən savaşıban hünər göstərmək səndən (KDQ,91).

اويارمق بندن صواش بن هنر کوسترمک سندن

Çün səvad ilə bəyazun oldı illəti, Laşərik **olmaq** dilərsən, (N,15a)

چون سواديله بيياضنک اولدی علتی لاشريک المق دلرسنک

Dərvişin pirini **sorma**qdedilər, adət degül, Arifanə yek nəzər qıl, kisvətindən bəllüdür (N, 46b)

درويشنک پيريني سورمق ديدلر عادت دکل عارفانه يک نظر قل کسوتندن بلدر

Uçdu getdi qalmaq əqlin dirə, **Salmaq** istədi özin köşkdən yerə (XTYZ, 77)

اوجدی کتدی قالمدی عقن ديره سالمق ايستدی اوزين کوشکدن يره

Hər iş kim, dutasan, eşq ilə dutgil, İki **sanmaqlığı**, ey can unutgil (ŞİX, 211)

هر ايش کيم دوته سنک عشقيه دوتکل ايکی صانمق ليغی ای جان اونوتکل

Ey Füzuli, ola kim, rəhm edə yar əfğanına, Ağlagil zar, onca kim, zar **ağlamaq** imkanındır (FD, 144)

ای فزولی اوله کيم رحم ايده يار افغاننه اغلاکيل زار اکجه کيم زار اغلامق امکانی در

Molla Pənah Vaqifin əsərlərində isə -maq məsdər şəkilçisi həmماق, həm də ماق şəklində yazılmışdır.

Nə xoşdur nigarın müddət **olmaq** intizarında, Qoyub baş xakə **yatmaq** həsrət ilə rəhgüzarında (MPV,11)

نه خوشدر نکارک مدت اولماق اينتظارنده قویوب باش خاکه ياتمق حسر تيله رهکارنده

Uca şanlılara daim yaraşur kəmtərin **olmaq**, Səadətdir həmişə sahibi-cahi qərin **olmaq** (MPV,7)

او جاشانلولره دایم يراشور کمترين اولماق سعادتدر همیشه صاحب جاحه قرين اولمق

Gətirdiyimiz misallar belə ehtimal etməyə imkan verir ki, dilimizin yazılı abidələrində məsdər şəkilçisinin مق şəkli ماق -dan daha əvvəl işlənmişdir. İlk əvvəllər "-maq" məsdər şəkilçisi مق şəklində yazılmış, sonralar isə ماق şəklinə düşmüşdür. Hal-hazırda ərəb əlifbası ilə yazılan müasir Azərbaycan dili mətnlərində **-maq** məsdər şəkilçisi məhz مق kimi yazılır.

*Duymuram günümün batan çağıdı,
Günbəgün parlayıb çıxmaq istərəm.
Yorulmaz bir quşam qanad çalaraq,
Ürəgim qan olub axmaq istərəm.
Görmüşəm dənizi mən dayanmaram,
Canım, dalğalamıb daşmaq istərəm.*

("Varlıq" jurnalı, 1370/83/N4)

دويمورام کونومون باتان چاغیدی
کون به کون پارلايب چيخماق ايسته ره م
يورولماز بير قوشام قاندا جالاراق
اوره کيم قان اولوب اخماخ ايسته ره م
کورمشم دنيزی من دايانمارا م
جانيم دالغالانيب داشماق ايسته ره م ذذ

XIII-XVIII əsrlər ədəbi-bədii mənbələrimizdə məsdər şəkilçisinin –max/مخ/ fonetik variantına da rast gəlirik.

Mən qaraquc atıma binmədin, ol **binmax** gərək (KDQ,55)

من قره قوج اتمه بنمدین اول بنمخ کرک

Babası aydır: "Oğul, ya səni evərməxi gərək (KDQ,55)

باباسی ایدر اوغول یا سنی اورمخمی کرک

Rövşən budurur, **yanmax** oldu yüzünə vacib, Şəm olmağa hər cana pərvaneyi-eşqəm bən (QB, 26)

روشن بودرر یانمخ اولدی یوزنه واجب شمع اولمغا هر جانه پروانه عشقم بن

Görmək ağızın nöqtəsin nuri-bəsər degülmidir, Yanağını ay **anlamax** hüsni-nəzər degülmüdür (QB, 27)

کورمک اغیزین نقطه سین نوربصر دکلمدر یا کاغین ای اکامخ حسن نظر دکلمدر

Vəslün gecəsi tən canıma infil olur, Surət necəsi bağlaya yatmax qəba ilə (QB, 55)

وصلوک کيجاسی تن جانومه انفعال اولور صورت نجاسی بغلا یه بنمخ قبا ايله

Zülfini xalün yanında tağdursın, yoni nə xud dutulmax könülümün hacətidür (QB, 112)

زلفوکی خالوک یاتتده طاغیدور سین یعنی نه خود دوتلمخ کوکولومک حاجتی در

Qönçə dəhani çəməndə xəndan, Gülmaxdan ənar açıldı dəndan(ŞİX,229)

غنجه دهنی چمنده خند ن کولماخد ن انار اچلد ی د ندان

Müasir baxımdan ahəng qanununun pozulması kimi nəzərə çarpan **bu** hadisəyə ancaq ərəb qrafikasının tələbindən doğan bir fakt kimi baxmaq düzgün olmaz. Beləki, məsdər şəkilçisinin -max//-məx variantı müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşsə də, dialekt və şivələrimizdə indi də işlənməkdədir.

"Qərb qrupu dialekt və şivələrimizdə məsdər feilin kök və əsasına ikivariantlı şəkilçilərin qoşulması ilə düzəlir. Burada qalın səslə feillərdə, əsasən, -max, inçə səslə feillərdə isə -məx şəkilçisi işlənir". Məs.: qımışmax, tüşməx.(2.104)

Nuxa dialekti haqqında M.İslamov yazır: "Nuxa rayonunun əksər kəndlərində məsdər feilin kök və əsasına **-max** şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlir." Məs.: Yimaxdan umud yaxşidi.(5.111)

Bu hadisə eyni ilə cənub qrupu dialekt və şivələrində də özünü göstərir. Məs.: Soğanı martda əhməx gərək ki, isdiyə düşüncə baş eləsin. Od **qələmax** qışda olar (8.112). Ərkək at minməx üçün, işlətməx üçündü. Baba, gün çılmamış **yollanmax** gərək. Təqvimə baxax gərək, saati müəyyən eləmax. Pis evlat balıx sümüyü kimindi, nə atmax olar, nə **saxlamax**. Ananın ilki olmaxdan dağlarda tülkü olmax yaxşidi. Adamnarın qorxısınan **düz danışmax** olmur, vijdan qorxısınan yalan (7.74).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Təbriz dialektində -max məsdər şəkilçisinin ancaq bir variantının işlənməsi haqqında məşhur türkoloq Lars Yohanson yazır: "İrandakı bütün Azərbaycan şivələrində qismən İran təsirindən gələn dəyişiklər, xüsusən ahəng qanununun, özbək dilində olduğu qədər olmasa da, pozulması özünü göstərir. Məsələn, -max (məsdər şəkilçisi) kimi ahəng qanununa tabe olmayan, yəni birvariantlı şəkilçiyə təsadüf edirik: bilmax və s. Bu və ya digər oxşar hadisələr, yəni sait ahənginin pozulması və saitlərin neytrallaşaraq, mərkəzi tələffüzü İran təsirinin nəticəsi kimi izah edilir. Halbuki, türk dillərində ahəng qanunundan sapmaların heç də hamısını dilxarici amillərə aparıb çıxarmaq olmaz."(6.8)

Deyilən fikirlə razılaşaraq bir daha qeyd etmək istərdik ki, Təbriz dialektində, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində, Nuxa dialektinin əksər kənd şivələrində yalnız birvariantlı -max şəkilçisinin işlənməsi bunun heç də yalnız dilxarici amildən asılı olmadığını deməyə imkan verir. Beləliklə, Azərbaycan dilinin bir sıra dialekt və şivələrində məsdər şəkilçisinin ahəng qanununa "təbə olmayaraq" işlənməsi faktları belə bir ehtimal söyləməyə əsas verir ki, XIII-XVIII əsr ədəbi-bədii mənbələrində bu şəkilçinin müxtəlif qrafik-fonetik variantlarda yazılması səbəbini ancaq ərəb qrafikasının xüsusiyyəti kimi izah etmək olmaz. Görünür, bu məsələdə Azərbaycan danışq dilinin xüsusiyyətləri də təsirsiz olmamışdır.

XIII-XVIII əsr ədəbi-bədii mənbələrində məsdər şəkilçisinin daha bir variantı da işlənmişdir ki, bu da –mağ/مغ -dır.

Gözün ox ki, ata kəmandan bini gözət, Ox atmağilə bəri kim andan bəni gözət (QB, 98)

کوزن اوخ که اته کماندان بینی کوزت اوخ اتماغیله باری کم اندان بنی کوزت

Tərkin kim, qəsdı-canı-nətavan qılmağdadur, Qoymağil məst olub hər güşə qan qılmağdadur (K, 332)

ترکیک کیم قصد جان ناتوان قلمغدا دور قویما کیل مست اولوب هر گوشه قان قیلمغده دور

Nəsihətnamə yazdım dərvişanə, Cəhandaolmağičün bir nişanə (ŞİX, 218)

نصحت نامه یازدم درویشانه جهانده اولمغ ایچون بیر نشانه

Varmağ həvəsini tərək qıldum, Qurtulmağa şimdi razı boldum (ŞİX, 241)

وارمغ هوسنی ترک قیلدم قورتلماغه شمدی راضی بولدم

Bizə ulaşmağistərsən gələsən, Ola gör ta qəfəsdən qurtulasan (Əsr, 15a)

بزه اولشمغ استرسن کله سک اوله کور تا قفسدن قور تو لاسک

Füzuli, baqmağ olur ol günəş yadilə xurşidə, Nə vəch ilə kim, olsa gün keçər fikri-şəbi-tar et (FD, 94)

فضولی باقمغ اولر اول کونش یا د یله خورشید نه وجه ایلن کم اولسه کون کجر فکر شب تار ایت

Bəzmi-Cəmşid fəna bulmağilə bildim kim, Dövr cövründən imiş növhəyi-naleyi-dəf (FD, 195)

بزم جومشید فنا بولمغ ایله بلد م کیم دورجورندن ایمش نوحه ناله دف

Məsdərin -mağ variantı ədəbi-dilimiz üçün arxaikləşsə də, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində geniş surətdə işlənəkdədir. R. Rüstəmovun qeyd etdiyi kimi: "...feilin kök və əsasında dil arxası və ya dil önü səslisinin varlığından asılı olmayaraq məsdər şəkilçisinin yalnız dil arxası səslisi işlənir. Məs: almağ, yığmağ, tükmağ" (10.138) Bu hadisə Dərbənd dialektində də özünü göstərir: bögnəmağ "böyümək" (4.117)

Çux yığmağda bilmidəm u nə gürüb belə (Quba dia.); Axşam yedik içdik mənim yatmağ otağım ayrı idi (Səl.); Paccah çöldə aralanıb, tənrib vird oxumağ issiyirdi ki, gördü bir ceyran təkəsi (erkək) ölüb, meyidi qalıb; Doxdırdə oxmağçin on il Salyanda oxuyırsan, beş il Bəkidə; Qapbağ itçün olur, qapışmağ adamçun olur; (3.64) Vaxt oldi, doğmağ zamanında arvadun qızı oldi (9.42); Yayda bırdə istidəndolammağ olmur (8.125).

Onu da qeyd etmək istərdik ki, canlı danışq dilində - mağ şəkli çox geniş işlənir. Fikrimizcə, dialekt və şivələrimizdə məsdər şəkilçisinin bu variantının geniş surətdə yayıldığı məhz canlı danışq dilindən irəli gələn bir xüsusiyyətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I c. Ankara, 1999
2. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967
3. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1955
4. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, 2009
5. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968
6. Lars Yohanson. Azəri türkcəsində İran elementləri. Filologiya məsələləri. VI buraxılış, Bakı, 1996
7. Məmmədov M. Təbriz dialekti. Bakı, 1995
8. Naxçıvan MSSR-nin dialekt və şivələri. Bakı, 1962
9. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1957
10. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı, 1961

Reyhan Madatova

The remains of dialects of the archaic features of the infinitive in the written monuments of the Middle Age

Summary

In the literary-graphic sources of Azerbaijani language in XIII-XVIII centuries, we meet the different graphic-phonetic variants of infinitive in the Arabian graphic manuscripts of our language: -maq/ماق, -max/ماخ, -mağ/مغ, -mək/مک.

The analysis of the facts that we collected from written monuments shows that the مق form is more ancient than ماق . In the literary-graphic sources of XIII-XVIII centuries as well as we meet the phonetic variant of the infinitive affix -max ماخ .In spite of archaizing -max//-məx variant of the infinitive affix for modern Azerbaijan literary language is still used in our dialects now.

XIII-XVIII century in literary-graphic sources have been used one more variant of the infinitive affix that this is -mağ ماع /مغ . It should be noted that, in a live spoken language - **mağform** widely used. In our opinion, widely spreading of this version of infinitive affix in dialects is the feature coming from spoken language.

Key words: the affix of infinitive, vowel harmony, Arabic graphic, Azerbaijani language, dialects, archaism, graphic-phonetic variants

Türkan Əsgərova, fil.ü.f.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZEOLÖGİYASININ ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİNİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Azərbaycan dilçiliyi tarixində atalar sözü və məsələləri dilin frazeoloji sistemine daxil olub-olmamasına müxtəlif münasibət olsa da, dilçilərin böyük əksəriyyəti dilin frazeologiya bəhsini geniş mənada qəbul edərək, atalar sözü və məsələləri də frazeologiyaya aid edirlər. Dilçilərin böyük əksəriyyətinin fikrincə bu sabit və qapalı cümlə quruluşuna malik frazeoloji cümlələr bir məna ifadə etmək baxımından frazeologiya bəhsinin obyektinə çevrilə bilər.

Xüsusən qeyd edə bilərik ki, frazeologiya təkcə idiomlarla məhdudlaşmayıb, həm də atalar sözü və zərb məsələləri də öz sistemində birləşdirə bilər və eyni zamanda atalar sözü- zərb – məsələlər frazeologiyasının sistemində xüsusi bir lay təkil edərək cümlə şəkilli ifadələrə çevrilir.

Türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin zəngin folklor qaynaqları sırasında atalar sözü və məsələlər xüsusən zəngindir. Təbiət etibarlı ilə müdrik söz deməyə və müdrik ifadə yaratmağa meyli şərq xalqları, xüsusən də Azərbaycan türk xalqı atalar sözü və məsələlər yaratmaq sahəsində seçilmişdir.

Azərbaycan xalqının dahi söz ustaları özülü xalq tərəfindən qoyulan və daim xalq dilində mövcud olan çeşid-çeşid müdrik qapalı cümlə tiplərindən öz əsərlərində istifadə etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində emosional cümlələr poetik qəliblər, atalar sözləri, alqışlar, qarğışlar, daşlaşmış ifadələr dilin frazeoloji sistemine daxil olub, müxtəlif münasibətlər dilçilərin böyük əksəriyyəti dilin frazeoloji bəhsini geniş mənada qəbul edərək, məsələlər və atalar sözlərini frazeologiyaya aid edirlər.

Dilçilərin əksəriyyətinin fikrincə bu sabit eyni zamanda qapalı cümlə quruluşuna malik olan frazeoloji cümlələr bir məna ifadə etmək baxımından frazeoloji bəhsinin obyektinə çevrilə bilər. [2-55]

Türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dillərinin zəngin folklor qaynaqları sırasında atalar sözü və məsələlər xüsusən zəngindir. Təbiət etibarlı ilə müdrik söz deməyə və müdrik ifadə yaratmağa meyli şərq xalqları, eləcə də Azərbaycan türk xalqı atalar sözü və məsələlər yaratmaq sahəsində də seçilmişdir.

Böyük ziyalı F. Köçərli xalq dili inciləri haqqında yazırdı ki, keçmiş dövrlərdə şan-şöhrət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayin adətinə dair külli miqdarda nağıl və hekaələr, bayatılar, hikmətamiz məsələlər, atalar sözləri, tapmacalar, yanıltmacalar, sayacı sözləri yaratmışlar ki, bunlar hamısı təcrübə nəticəsində deyilmişdir; Millət hər bir ittifaqa münasib az sözlü, amma dərin mənalı kəlamlar yaratmışdır. Azərbaycan xalqının dahi söz ustaları daim xalq dilində mövcud olan çeşid-çeşid müdrik qapalı cümlə tiplərindən öz əsərlərindən istifadə etmişlər. Bu cəhəd Azərbaycan klassiklərinin bədii yaradıcılığında bəhs edən alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycan dilçiliyində atalar sözü və məsələlərin linqvistik təhlilinə S.Cəfərov ilk dəfə özünün 1958-ci ildə

nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı əsəri ilə başlamışdır. Bu əsər tədris vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur. Ə. Dəmirçizadə 1962-ci ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin üslubiyatı” əsərində frazeoloji vahidləri “ideomalara” adlandıraraq, məcazi mənada işlənmiş bir sözdən ibarət olan sözləri də (tülkü-bic adam, eşşək - qanaçaqsız, mərifətsiz adam) frazeoloji vahid hesab edir və onları üç qrupa ayırır: ideomatik sözlər, ideomatik ifadələr, ideomatik cümlələr 1970-ci ildə “Müasir Azərbaycan dili leksika” adı ilə çap olunan həmin əsərdə müəllif atalar sözü və zərb - məsəllərin əmələ gəlməsi, atalar sözü və zərb - məsəllərin ümumən frazeologiyaya münasibəti, atalar sözü və zərb-məsəllələrin sintaktik xüsusiyyətləri, bədii ifadə imkanları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.[1-53]

Azərbaycan dilçiliyində atalar sözü və məsəllərin geniş mənada hərtərəfli elmi araşdırılması Z.Əlizadənin 1985-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı” adlı monoqrafik tədqiqatında öz əksini tapdı.

Böyük söz ustaları xalq dilindən aldığı atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə etmək və onlardan maksimum bəhrələnmək dövrümüzə gəldikcə daha genişlənmiş, XX əsrin əvvəllərində M.Ə. Sabirin yaradıcılığında yüksək səviyyəyə atdırılmışdır. [4-115]

Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri İranda doktor Səlamullah Cavidin “Nümunəhayı folklori - Azərbaycan” əsərində toplanmış və bəsit şəkildə olsada tədqiqata cəlb edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XI əsrdə böyük leksikoqraf Mahmud Kaşkarinin “Divani - lülğət - it - türk” əsərində işlənmiş atalar sözü və məsəllərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dili atalar sözü və məsəllərin ilə, kiçik fonetik fərqlərlə, səsləşir. Belə olduğu üçün Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin yazılı ədəbiyyatda qeydə alınması tarixini XI əsrdən başlamaq olar: Tağ tağka kavuşmaz, kişi kişiğə kavuşur - *Dağ dağa qovuşmaz, insan (adam) insana (adama) qovuşar. Kişi kanatın, er atın - Quş qanadıyla, ər (kişi-qoçaq adam) atıyla öyünər; Kozdan yipaca, konuldan yama - Gözdən uzaq könüldənirəq;Yılan yap buzdin koçar, konça barsa yarbut otru gəlur - ilanınıyarpızdan zəhləsi gedər, oda gəlib onun qarşına çıxar; Kaniq kanbila yumaz - Qanı qanla yumazlar;Etlı turnaklı azırmas - Ətidırnaqdan ayırmazlar; Təvəy silkinsə eşşəkka yuk çıkar - Dəvəsilkinsə eşşəyə yük olar; Kişi sozlaşu yılki yizlaşu-İnsan sözləşə-sözləşə, heyvan iyləşə-iyləşə və s*

Göründüyü kimi, M.Kaşkari dövründən 10 əsr keçməsinə baxmayaraq, nümunə gətirdiyimiz atalar sözləri ilə onların müasir variantları arasında əsaslı fərq yoxdur. Buna görə də Azərbaycan atalar sözü və məsəllərinin təşəkkül tarixinin XI əsrdən əvvəlki mərhələlərlə bağlamaq olar.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının şah damarını təşkil edən xalqilik və onun əsas istiqamətləri Azərbaycan xalqının çox əsirlik bədii təxəyyülünün nadir inciləri-frazeoloji söz, ifadə, eləcə də qədim tarixin dərinliklərindən gələn tam, kamil qapalı cümlə tipləri atalar sözü və məsəllərlə bilavasitə bağlıdır. Məlumdur ki, dildə xalqilik xalq dilinin ən böyük naliyyətlərinin bədii əsərdə əksini tapması ilə həyata keçirilir.

XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin görkəmli nümayəndələrinin atalar sözü və məsəllərdən sıx-sıx istifadə etməklə bu sahədə də özündən sonra yazıb-yaradan söz sahibləri üçün bir örnək ola bilər.

Azərbaycan xalqının müdrik söz ustaları, dahi şairlərin öz bədii yaradıcılıqlarında xalqın çoxəsrlik mənəvi sərvətlərindən, insana bədii qida verən qapalı cümlə tiplərindən, frazeoloji cümlədən yaradıcı şəkildə istifadə etmişlər. Onlar xalqın dilində əsrlərlə işlənib - cilalanmış atalar sözü və məsəllərin zəngin mənalarından istifadə edərək yeni-yeni atalar sözü məzmunu daşıyan müdrik cümlələr fəlsəfi ümumiləşmələr yaratmaqla ana dilinin semantik zənginliklərini artırmış, xalq dilində mövcud formadan, varandan fərqli-daha obrazlı, daha emosional nümunələr yaratmışlar. Beləliklə, xalqdan gələn müdrik mənalar şairin qələmində daha obrazlı variantda işlədilərək, yenidən xalqın özünə qaytarılmışdır.

Azərbaycan klassikləri xalqın şifahi ədəbiyyatında mövcud olan atalar sözü və məsəllərə böyük sənətkarlıqla müdaxilə edərək, həmin məzmun əsasında rəngarəng semantik müdrik atalar sözü səviyyəli qapalı cümlələr yaratmışlar. Bu mənada Nəsiminin poetik dili müstəsna təşkil etmir. Şair xalq ədəbiyyatından aldığı bu və ya digər bir atalar sözü məsəllərə əsaslanaraq mənəni saxlamaqla yüzlərlə müdrik cümlələr yaratmışdır.

Böyük söz ustadı xalq dilindən aldığı atalar sözü və məsəllərin satira məqsədinə yönəldərək, öz əsərlərinin ideya-məzmun çəkisini daha da zənginləşdirmişdir. Nəsimi də əsərlərində xalq dilində işlənən atalar sözü və məsəllərin əksəriyyətini lirika, fərdi poetik üslubuna yönəldərək əsərlərinin poetik vüsətini daha da artırmışdır.

İ.Nəsimi öz əsərlərində xalq ifadələrini sənət süzgəcindən keçirərək onların tərəvətini saxlamış, milli koloritini mühafizə edərək daha da canlandırmış, xalqlıq prinsipiə sadıq olaraq onların bədii vüsətini yüksəklərə qaldırmışdır. Xalq yaradıcılığı incilərini ədəbi-bədii dil normaları çərivəsində iləd

Şairin dilində işlənmiş atalar sözü və məsəllərin əksəriyyəti şairin özünün bədii müdaxiləsi ilə, bədii əlavələri ilə işlətdiyi, bu gün atalar sözü səviyyəli cümlələrdir. Belə müdrik qapalı cümlələr, görünür, elə Nəsiminin yazıb – yaratdığı dövrdə də xalq dilində atalar sözü və məsəl səviyyəsində olmuşdur, şair onları xalq dilindən alaraq daha obrazlı, daha poetik variantlı vahidlərə çevirmiş, beləliklə də Azərbaycan ədəbi dilinin bədii imkanlarını daha da zənginləşdirmişdir.

Şairin müdaxilə etdiyi, poetik əlavələrlə işlətdiyi atalar sözü və məsəl xarakterli cümlələr.

Şairin işlətdiyi *heç bir gün olmaz gecəsiz, heç fərəh qəmsizolmaz, soylə yanar cigərimdən ey sənəm, eşqin odi, kim yanadurşöləsindən həm quru, həm yaşlar, Anamuz sudü halal oldu bizə, Doğru söz doğrulara arı degül, hər qanda şam olursa, ardıncasübhmdəndür, beş gün imiş bu dünyanın saltənəti imarəti, Xanda ki bir gül bitər, bülbül qırağından gəlür, cansız bədən dirilməz, gör kim, bu nə məsəldür, Sınığalazım degüldür bunca tamaq daşlar, ey Nəsimi, sən fələgin gərdeşindən v qəm yemə, Şadiliq ənduh ilənvar, həm qızıl gül xar ilən, və s, və i. a. misralarda əksini tapmış müdrik ifadələr bu gün Azərbaycan xalq dilində, ədəbi dilin bədii üslubunda xeyirlə şər qaradaşdır, qurunun oduna yaş da yanır, ananın südü sənə halal olsun, doğruya yoxdur zaval, hər gecənin bir gündüzü var, beş günlük dünya, bülbül gül yanınada olar, ölü dirilməz, sınığa daş atmazlar (yığılanı baltalamazlar), qızıl gültikanlıdır, tikanlı olar şəkilində işlənəməkdədir.*

“Yalançının yaddaşı olmaz” və ya “Qozbeli qəbir də düzəlməz” atalar sözləri Nəsimini dilində daha lakonik formadadır: *Dil bozarçısı yalandır, varmazam bazarına, Gerçək olmaz əgridil - inanmazam iqrarinə. “Asanlıqla heç nə əldə edilməz”* hikiməti ritorik şəkildə belə ifadə edilir: Hüsniyədə, ey mələk, şəmsü qəmər afaqa düşdü, fitnələr, Kimdür yetən əndişəsiz zülfürüxün əsrarinə?! “Gözəlliyi hər göz görə bilməz” məsəli şairin dilində daha poetikdir: Hüsni – cəmaləbaxmağa ari şəfa nəzər gərək, Düşməsin arisiz nəzər ayinənin səfasinə. “Çətinliyə düşməyincə insan azadlığın qiymətləndirə bilməz” ifadəsinin məzmunu şairin qələmində daha poetikdir: *Fəraqi çəkməyən aşiq vüsəlin qədrini bilməz, Cəmilə olmayan vasil cəmalin qədrini bilməz!* “Həqiqətin bir üzü var” hikiməti şairin dilində belə səslənir: İnkər əhlin söylədirsən, birə yüz deir, yüzə min, Əhli – iqrarin qatında vari birdir, var bir. Yəni həqiqətətil adamın düşüncəsində həqiqət birdir, onun ikinci variantı yoxdur.

“Bu günün işini sabaha qoyma” atalar sözü öz məzmununu Nəsimi şeirində belə tapır: Yürəgimi yarəli eylədi şövqün, iriş, Yarəsinə bax bu gün, qoyma anai yarinə. Yəni şair lirik qəhrəmanına müraciətlə demək istəyir ki, sənəin şövqün mənim yürəyimi yarə edib, tez özünü mənə çatdır, şünki atalar demiş bu günün işini sabaha qoymazlar:

“Zər qədrini zərgər bilər” atalar sözü Nəsiminin dilində daha bədii, daha orijinaldır: Tutidürür bu şəkərin dadini, ləzzətin bilən, Qarğa nədər bu gülşəni, zağə şəkər nə fəidə?

Xalq dilində “Artıq tamah baş yarar” kimi sabitləşmiş həmin atalar sözünün semantik çaları Nəsimini dilində belə səslənir: Nəfsi - xəsisə uymaq nadanların işidir, İşin nədir gör axır, fikr eylə, olma nadan.

Xalq dilində bu gün də işlənəməkdə olan “sağlığı necədi, sayrılığı da elədir” xalq deyimini Nəsimidə daha yığcam işlənmişdir: *sayruluğu - sağlığı yoxdur*: Heyyi-baqidir bunların varlığı, Yox buların sayruluğu – sağlığı. və. s

Nəsimi dilində bu kimi atalar sözü və məsəllər daha çoxdur.

Bu cümlələr qrammatik cəhətdən əsasən yarımçıq cümlə quruluşunda xalq danışığı dilinin özünə məxsus koloritini mühafizə edərək bu gün də özünü göstərməsi və Nəsiminin dilində əsasən mənə və məzmun dəyişikliyinə uğramadan işlənəməsi həmin ifadələrin uzun ömürlüyünü göstərən

tutarlı nümunələrdir.

Alqışlarda dəyişməyən əlamət ondan ibarətdir ki, bunlar əsrlərin dərinliklərindən gərək, qrammatik struktur dəyişilməzliyini bu günə qədər mühafizə edə bilmişdir. Yüzdilliklər arasından gələn bu ifadələrin qrammatik quruluşu, yəni onların əsasən feilin arzu əmr formasında, nida cümlələr şəklində sabitləşməsi sübut edir ki, bunlar əsrlərlə alqın dilində bu formada işlənmiş, bu gün artıq şablonlaşmışa, standart qəliblərə çevrilmişdir [3-122]

Xalq dilində müxtəlif arzuolunmaz hallara qarşı ehtiraz əlaməti olaraq işlənən sözlərin, cümlələrin poetik qəblərin bir qismini də qarğışlar, andlar emosional-ekspressiv deyimlər təşkil edir.

Afərin olsun niarın zulfilə qaşına! Gər macal bulsam həbibin çevriləydim başına! Hüsnü cəmalə bamağa ari, səfa nəzər gərək! Düşməsin arisiz nəzər ayinənin səfasına !Buduna ıxsin ufalar ggözünə həm qarə su, Tutulsun dilü, qulağı, bir neçə daş dişinə! Yığgılsın qarğa və quzu leşinə, hey leşinə! Şol Məhəmməd Mustafanın yüz suyuçün , ya Allah! Həm bu on iki imam hörməti həqqiçin!

Şablonlaşmış ifadələr olaraq bir bəri əl, bir pula sat., barmaq ilə göstərmək, bir yerdə öl gil, bu nədir? Nə bilsün, Allah –Allah və s bu kimi ifadələr xalq danışığı dilinin özünə məsus koloritini mühafizə edərək bu gün də əsasən də məna və məzmun cəhətdə dəyişikliyə uğramadan özünü göstərməsi həmin ifadələrin uzunömürlüyünü göstərən əsas faktlardan biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə. Ə Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: 1962, 268
2. Əlizadə.Z. Azərbaycan atalar sözü və zərbi məsələlərinin leksik –semantik xüsusiyyətləri. Bakı: 1980. 108s
3. Mehdiyeva S Füzulinin dilində frazeoloji ifadələr. Fzulinin dili Məqalələr. Bakı; Elm, 1997]
4. Məhərrəmov. R Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı: Elm, 196, 142

Turkan Askerova

XIII-XIV century poetic language molds phraseology emotional sentences, cheer, curses, petrified expressions and stylistic development of the semantic analysis of the circle

Summary

Linguistics Azerbaijan language, phraseology and issues on the proverbial lack of olup Include a variety of system regarded, even by accepting dililərin majority language, phraseology sense gene mention proverbial issues phraseology and language. In particular, we can note that the phraseology only idiomlarla limited, as well as the system can combine with the issue of proverbs and percussion, as well as a layer in the system to their individual phraseology sozu məsəllər drums shaped by the following sentence turns.

Turkish languages, as well as the rich folklore of the Azerbaijani language in particular, is rich inresources and issues among the proverb.Nature is wise to speak with confidence and wisdom of the east are prone to, especially the Turkish people elected to make proverbs and sayings.F. Kocharli national language expresses their opinion about pearls, which have been in the past, chances of glory in the life of the Turkish nation, rituals, tales and stories of a large amount of custom, bayaties, wise sayings, proverbs and riddles, yanıltmacalar, created timer words that all of them are called as a result of the experience;Nationally appropriate in each case less outspoken, but I have developed a profound sayings.

The foundation of the great masters of the Azerbaijani people, by the people and the ever popular in the closed sentence types that are available in the variety of his works have been used wisely.

Key word: Azerbaijan language, phraseology, Turkish languages, proverbs:

Aysel Əhmədova, kiçik elmi işçi
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsi

ALTAY DİLLƏRİNDƏ AİDLİK ŞƏKİLÇİSİ *-ki* VƏ ONUN ORXON ABİDƏLƏRİNDƏKİ FUNKSİYALARI

Türk dillərində geniş yayılmış *-ki* şəkilçisi monqol və tunqus-mancur dilləri üçün də səciyyəvidir. V.Kotviç onu “ümumaltay mənsubiyyət şəkilçisi” adlandırmışdır (19, 117).

-ki şəkilçisinin funksiyalarının ən geniş olduğu dövr türk dillərinin qədim dövrü olmuş, Orxon-Yenisey və uyuğ abidələrində bu şəkilçi bir çox hal formaları ilə işlənmiş, eləcə də söz birləşmələrinə artırılmışdır.

Orxon abidələrində *-ki/-gi/-ğı/-ğu* şəkilçisi aşağıdakı hallarda olan sözlərə əlavə olunmuşdur:

1. Adlıq hal: *tabğaçğı* “Çindəki”, *çölgi* “çöllü, çöldəki”, *ilki* “ilk”. Məsələn,

Türk bəgləri türk atın ıtı *Tabğaçğı* bəglər Tabğaç atın tutupan Tabğaç kağanka körmis “Türk bəyləri türk adını qoyub, Çindəki bəylər Çin adını tutub Çin xaqanına tabe olmuşlar” (KT § 7-8); *Çölgi* az ərig bultım “Çöldəki az kişisini tapdım” (T 23).

Maraqlıdır ki, Orxon abidələrinin dilində *-ki* şəkilçisi yer bildirən sözlərin də adlıq hal forması ilə işlənmişdir. Halbuki müasir türk dillərində bu şəkilçi yalnız zaman bildirən sözlərin adlıq halına artırılı bilər.

İlki “ilk” sözü mübahisəli sözlərdəndir:

Ən *ilki* Toğu balıqda sünüşdim “Ən əvvəl Toğu şəhərində döyüşdüm” (BK § 30); ...Tabğaç atlığ süsi bir tümən artukı yeti bin süg *ilki* kün ölürtim “...Çin atlı qoşunundan on yeddi min qoşunu ilk gün öldürdüm” (BK c-ş); *İlki* sü taşıkmış erti, ekin sü ebdə erti “Birinci ordu sərhəddən çıxmışdı, ikinci ordu evdə idi” (BK § 32).

E.V.Sevortyan bu sözün *ileri* sözü ilə eyniköklü olması və hər ikisinin *il* kökündən düzəlməsini mümkün hesab etmiş, ancaq *ilki* sözünün birbaşa *il* kökündən deyil, *ilik* sözü və *-ki* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəldiyi fikrində olmuşdur (28, 349). Burada bir neçə şübhəli məqam var:

1. *İlki* variantı qədim türk dilində qeydə alınmışdır, *ilik* isə yazılı abidələrin dili üçün səciyyəvi deyil.

2. Əgər *ilik* sözü *il* kökündən düzəlmişsə, onda bu söz *-ik* şəkilçisi ilə feildən düzəlmiş ad olmalıdır. Halbuki müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi *ilgərü* istiqamət halının leksikləşmiş (deqrammatikləşmiş) formasıdır (28, 347). Yəni burada *il* ad köküdür. Elə bu uyğunsuzluğu görə müəllif **il-* feil kökünün də mövcudluğu ehtimalını göstərmişdir (28, 348), ancaq bu kök başqa heç bir sözdə saxlanmamışdır.

M.Erdal da bu sözün *ilgərü* “irəli, şərqə doğru” sözü ilə eyni kökdən olduğunu göstərmişdir (2, 190). H.Vamberi bu sözləri *il* “əvvəl, irəli” kökü ilə bağlamışdır (28, 348).

Heç də bütün türkoloqlar *ilki* sözünün *-ki* şəkilçisi ilə düzəldiyini qəbul etmir. Məsələn, C.Klosona görə, *ilk* sözü əvvəllər təkhecalı söz olmuş, sonralar tələffüzü yaxşılaşdırmaq məqsədilə *ilki* formasını almışdır. Bu sözün *-ki* şəkilçisi ilə düzəldiyini sübut etməyin mümkün olmadığını güman edən müəllif *ilki* sözü ilə eyniköklü olan *ilgərü* sözünün də ilkin variantının **ilkgerü* olduğu ehtimalını irəli sürmüşdür (1, 140). V.V.Radlov *ilgərü* sözünü *ilk+əri* kimi izah etmişdir (28, 348). Ancaq bu zaman *ilgərü* sözü ilə paralel işlənən *kurığaru* sözü və onun *-ğaru* şəkilçisi ilə düzəlmiş olması nəzərdən qaçırılır. Bu sözə əsasən *ilgərü* sözünün də analogi şəkilçi qəbul etdiyini söyləmək olar: **il + -gərü*.

Yuxarıda verilmiş üçüncü cümlədəki *ilki sü* birləşməsi “Qədim türk lüğəti”ndə “ön dəstə” kimi tərcümə olunmuşdur (16, 208) ki, bu da *ilki* sözünü mənaca *ilgərü* “irəli” sözü ilə yaxınlaşdırır.

İlki sözünün maraqlı xüsusiyyətlərindən biri sözün təkrarı vasitəsilə çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirməsidir: *ilki ilki* “ən birinci” (16, 208). Bu xüsusiyyət onun sifət olduğunu təsdiqləyir. Bu söz də digər *-ki* şəkilçili sözlər kimi asanlıqla isimləşə bilər, hətta isimdən sifət düzəldən *-siz* şəkilçisini qəbul edir: *ilkisiz* “əzəli, çox qədim” (16, 208).

Müasir türk dillərində bu sözün *ilk* forması geniş yayılsa da, *ilki* formasına da təsadüf olunur. Bununla yanaşı tatar və başqırd dillərində *ilik* fonetik şəkli işlənir. Bəzi dillərdə bu sözün “əvvəl, əvvəlki” mənalarında işlənməsi onu *ilgəri* sözü ilə yaxınlaşdırır (28, 348).

Salar dilində *-ki* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərə *ilegi* “ilk” sözü də daxil edilir və onun *ile* “erkən” sözü əsasında yarandığı göstərilir (10, 337). Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, *ilki* sözü *-ki* şəkilçisi ilə **il* “erkən, əvvəl” kökündən düzəlmişdir. Bu kök həm məkan (*ilgəri* sözündə olduğu kimi), həm də zaman mənası bildirmişdir.

-ki şəkilçisi ilə düzəltdiyi göstərilən ən maraqlı sözlərdən biri *edgü* “yaxşı” sözüdür:

Yalabaçı, *edgü* sabı, ötügi kəlməz tiyin yayın sülədim “Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim” (BK § 39); *Edgü* özlək atın, kara kisin, kök tiyinin sansız kəlürip kop kotı “Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib, hamısını qoydu” (BK c 12).

Bu söz etimoloji cəhətdən müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Bu izahlardan biri A.N.Kononova məxsusdur. Görkəmli türkoloq *edgü* sözünü *-ki* şəkilçili sözlərə daxil etmiş və onun kökünü *ed ~ e* “əşya”, “varlıq”, “var-dövlət” kimi göstərmişdir (18, 108). *Ed ~ e* sözündən düzəlmiş *edəd-* “artırmaq, gözəlləşdirmək”, *edik-* “gözəlləşmək, yaxşılaşmaq”, *ediz* “yüksək, əzəmətli, yüksəklik, yüksək yer”, *edizlik* “yüksəklik”, *e gər-* “düzəltmək, yaxşılaşdırmaq”, *e ik-* “gözəlləşmək, yaxşılaşmaq” və s. sözlərin də qədim türk dilində işlənməsi və *edgü* sözü ilə mənaca bağlı olması, *edgü* sözünün də samitli variantının işlənməsi (*e gü*) (16, 162-165) bu sözlərin eyni kökdən olması fikrini gücləndirir. Ancaq bu sözdə şəkilçinin funksiyası digər *-ki* şəkilçili sözlərdən fərqli olaraq *-lı* şəkilçisinə yaxınlaşır, yəni burada *-ki* şəkilçisinə xas olan aidlik yox, sahiblik mənası ifadə olunur.

2. Yönlük hal: *bəriyəki* “cənubdakı”, *kuriyaku* “qərbdəki”, *yırayaku* “şimaldakı”. Məsələn, Ötükən yerig konmis tiyin esidip *bəriyəki* bodun, *kuriyaku*, öñrəki bodun kəlti “Ötükən yerində məskən saldıgımızı eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, öndəki xalq gəldi” (T 17).

3. Yerlik hal: *balıkdaki* “şəhərdəki”, *tağdaki* “dağdaki”. Məsələn, ...*balıkdaki* tağıkımıs, *tağdaki* inmis... “...şəhərdəki dağa çıxmış dağdaki enmiş...” (KT § 12).

Abidələrdə *-ki* şəkilçisi *-ra/-rə* və *-ru/-rü* şəkilçili sözlərə də artırılmışdır ki, birinci forma yönlük-yerlik hal, ikinci isə yönəltmə-istişamət halı adlandırılır: *ıçrəki* “içəridəki”, *öñrəki* “öndəki”, *bəriki* “bu tərəfdəki, bu yandakı”. Məsələn, Besbalık *ıçrəki* nə kişi etin... “Beşbalık içindəki hansı adamlar...” (BK § 28); *Öñrəki* ər... “Öndəki kişi...” (T 25).

Orxon abidələrində *-ki* şəkilçisi yiyəlik hallı sözlərlə işlənməmişdir. Bunun səbəbi aydın deyil.

Abidələrində bu şəkilçi söz birləşmələrinə də əlavə olunmuşdur: *tört bulıñdaki* “dörd tərəfdəki”, *anta yerüki* “o yerdəki”, *nəñ yerdəki* “nə yerdəki”. Məsələn, Bödgə özüm olurıp bunça ağır törüg *tört bulıñdaki* (bodunğa it)dim “Taxtda özüm oturub bu qədər ağır qanunu dörd tərəfdəki (xalqa düzəlt)dim” (BK § 2); ...*anta yerüki* Sük başlığ soğdak bodun kop kəlti “O yerdəki Sük başlı soğdaq xalqı hamılıqla gəldi” (T 46); *Nəñ yerdəki* kağanlığ bodunka... “Nə yerdəki xaqanlı xalqa...” (T 56).

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də bu şəkilçini qəbul etmiş sözlərin asanlıqla substantivləşə bilməsidir. Məsələn, ...*balıkdaki* tağıkımıs, *tağdaki* inmis... “...şəhərdəki dağa çıxmış dağdaki enmiş...” (KT § 12).

Uyğur abidələrində bu şəkilçinin funksiyası genişlənmiş və o, çıxışlıq hallı sözlərə də əlavə olunmuşdur: *birdinki*, *yirdinki* (18, 109), *soltınkıoñtınkı* “soldakı və sağdakı”, *kişilərdinki toz* “adamlardan gələn toz”. Burada *-ki* şəkilçisinin söz birləşmələri ilə işlənmə imkanı da güclənmişdir: *təñri yerintəki* “allah torpağındakı”, *tört yınakdaki* “dörd tərəfdəki”, *kamağda üstünki* “hamıdan üstdəki, hamıdan yüksək”. Uyğur abidələrində bu şəkilçi hətta *birlə* və *təgi* qoşmalarına da artırılmışdır: *Şariputr birləki arxant toyunlar* “Şariputra ilə birlikdə olan arxat rahibləri”, *təñrilig luoluğ səkiz bölök kuvrağlarka təgikilər üçün* “dəstələrin səkkiz sinfində olan allahlar və əjdahalar arasındakılara qədər olanlar üçün”. Buraya *-kən* şəkilçili feili bağlamaları da daxil etmək olar: *arkənki*, *təgməzkənki* (2, 187-189). Hətta qoşmaya da əlavə olunma onu göstərir ki, bu şəkilçi sözdüzəldici şəkilçilərin funksiyaları sərhədindən kənara çıxır.

Müasir türk dillərinin, demək olar ki, hamısında *-ki* şəkilçisi vardır və burada o, əsasən, zərflər, adlıq, yiyəlik və yerlik hallı isimlərlə işlənir: *alğınnqu* “əvvəlki”, *burunnqu* “əvvəlki”, *biylği* “builkı”, *ingngirgi* “axşamkı” (qaraçay-balkar) (26, 257-258), *tiykərgi* “əsas” (*tiykər* “əsas”), *üstki* “yuxarıdakı” (qaraqalpaq) (13, 196), *kündünki* “cənubdakı”, *şizdəki* (türkmən) (27, 109), *ələkxi* “köhnə, qədim, keçmiş” (*ələk* “əvvəl”), *sonki* “sonuncu” (çuvaş), *qiçki* “gec”, *irki* “səhərki” (türkmən), *birgi* “birinci” (Tuva), *artki* “arxadakı” (qırğız), *keyinki* “sonrakı” (qazax) (22, 156), *kışkı* “qışdakı” (qazax), *s’urki* “yazdakı” (çuvaş), *başkı* “ilk” (qırğız), *üydəgi* “evdəki” (özbək), *çirdegi* “yerdəki” (xakas) (23, 116), *ozağı* “əvvəlki, köhnə” (salar) (10, 337), *önceki* “əvvəlki” (türk), *d’askı* “yazdakı” (Altay), *bizniki* “bizimki” (özbək), *kaydağınki* “haradakı” (tatar).

-ki şəkilçisi yalnız adlıq hallı sözlərə əlavə olunduqda əsl sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edir çünki bu zaman o, sözün mənası ilə bağlı məhdudiyətlə qarşılaşır və müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yalnız zaman bildirən sözlərə artırıla bilər. Elə buna görə də adlıq hallı sözlərə *-ki* şəkilçisinin artırılmasına aid nümunələrin sayı daha azdır. Bu xüsusiyyət bəzi tədqiqatlarda bu şəkilçinin qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi təqdim edilməsinə səbəb olmuşdur (8, 235; 5, 80). Yiyəlik və yerlik hallı sözlərin *-ki* şəkilçisini qəbul etməsində isə belə bir məhdudiyət yoxdur. Maraqlıdır ki, F.Zeynalov *-dakı*, *-dəki* şəkilçisini qeyri-məhsuldar şəkilçilər arasında təqdim etmişdir (11, 128), halbuki bu şəkilçi, demək olar ki, bütün isimlərə və isimləşmiş sözlərə artırıla bilər.

Türk dillərinə dair yazılmış əsərlərin bir qisminə *-ki* şəkilçisinin yerlik hallı sözlərə artırılması ilə düzəlmiş sözlərdəki şəkilçi sifət düzəldən *-dakı* şəkilçisi kimi qəbul olunmuş (8, 235), yiyəlik hallı sözlərə əlavə olunduqda meydana çıxan formalarda isə ayrıca *-inki* şəkilçisindən bəhs edilməmişdir. Bəzən çıxışlıq hallı sözlər də *-ki* şəkilçisi qəbul edə bilər: *çoxdankı*. E.V.Sevortyanın göstərdiyinə görə, *-ki* şəkilçisi əsasən yerlik hallı sözlərə əlavə olunur, çünki bu mövqedə digər məkani hallar yerlik halla əvəz olunmuşdur (22, 156). Y.Seyidov isə *-dakı*, *-dəki* şəkilçisini qrammatik şəkilçilərə daxil etmişdir (7, 52).

-ki şəkilçisini sözdəyişdirici şəkilçilərə yaxınlaşdıran maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də *-ki* şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin yerlik və çıxışlıq hallarında, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili sözlərdə olduğu kimi, *n* samitinin əlavəsidir (3, 162), məsələn, *dünənkindən*, *kitabdakında*.

A.N.Baskakov qaraqalpaq dilində *-ki* şəkilçili sözləri zərflərin atributiv-təyin formalarına daxil etmişdir (13, 223). Bu isə o deməkdir ki, müəllif bu şəkilçinin əlavə olduğu sözün aid olduğu nitq hissəsini dəyişməsinə və beləliklə də, yeni söz düzəlməsini qəbul etməmişdir.

Monqol dillərində *-ki* şəkilçisi və onun variantları yiyəlik və yerlik hallarda olan sözlərə artırılır: *meniki* “mənimki” (monqol yazı dili), *manāxi* “mənimki” (buryat) (6, 219), *xotandaki* “şəhərdəki” (monqol yazı dili) (21, 110). Türk dillərində olduğu kimi monqol dillərində də bu morfem *-ra* şəkilçili sözlərə artırıla bilər: *degereki* “yuxarıdakı”, *dotorakı* “içəridəki” (monqol yazı dili) (21, 110), *oyrox* “yuxarıdakı” (xalxa-monqol) (25, 79).

Tunqus-mancur dillərindəki bir neçə sözdə də bu şəkilçiyə təsadüf olunur: *minnqi* “mənim, mənimki”, *dergi* “yuxarıdakı”, *dorgi* “içəridəki”, *xerqu* “aşağıdakı”, *uqu* “yuxarıdakı” (evenk) (14, 76), *nalmainqe* “adamınki”, *bōinqe* “evinki” (mancur) (12, 86). Türk dillərində olduğu kimi, tunqus-mancur dillərində də bu forma mənsubiyyət göstərici hesab olunmuşdur (20, 39).

Qrammatik şəkilçilərdən sonra işlənməsi, xüsusən yiyəlik və yerlik hallarda məhdudiyət olmadan bütün isim və isimləşmiş sözlərə əlavə olunması, söz birləşmələrinə də artırılması kimi xüsusiyyətlər *-ki* şəkilçisini digər sözdüzəldici şəkilçilərdən fərqləndirmiş və onu sözdəyişdirici şəkilçilərə yaxınlaşdırmışdır. Hətta bir çox tədqiqatçılar bu şəkilçini qrammatik şəkilçi saymış və ondan söz yaradıcılığında deyil, morfologiyada bəhs etmişlər. M.Ergin onu “aidlik şəkilçisi” adlandırmış və mənsubiyyət şəkilçilərinə yaxınlığını qeyd etmişdir (3, 219). A.N.Kononov yiyəlik hallı sözlərə *-ki* şəkilçisinin əlavəsini mənsubiyyət anlayışının ifadəsinin morfoloji-leksik üsulu adlandırmışdır (17, 77). N.K.Dmitriyev və F.Zeynalov bu şəkilçinin mücərrəd mənsubiyyət bildirdiyini göstərmişlər (15, 55; 11, 114). A.N.Baskakov bu şəkilçini münasibət şəkilçisi adlandırmışdır (13, 196) E.V.Sevortyan *-dakı* morfeminin təmiz sözdüzəldici şəkilçi olmadığını, qrammatikaya daha meyilli olduğunu qeyd etmişdir (22, 156).

-*ki* şəkilçisini sözdüzəldici şəkilçilərə daxil edən türkoloqların da sayı az deyil. Məsələn, T.Tekin bu şəkilçinin aidlik və əlaqə sifətləri düzəltdiyini yazmışdır (9, 82). A. fon Qaben bu şəkilçinin əsasən sifət, nadir hallarda isim düzəltdiyini göstərməklə yanaşı, onun aidlik bildirdiyini də qeyd etmişdir (4, 44). Müəllif kitabın sonrakı hissəsində bu şəkilçini qəbul etmiş sözləri ismin qrammatik kateqoriyaları içində vermiş və -*ki*, -*taki* şəkilçilərinin “yer, zaman baxımından mənsubiyyət” ifadə etdiyini göstərmişdir (4, 114). M.Xabiçevə görə, bu şəkilçi yalnız sifət düzəldən şəkilçidir (26, 257). Onun yiyəlik hallı sözlərə -*ki* şəkilçisinin əlavəsini hansı adla təqdim etməsi aydın deyil. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva bu şəkilçini sifət düzəldən şəkilçilərə daxil etmişdir (23, 114).

A.M.Şerbak -*ki* şəkilçili sözləri nisbi sifət adlandırır və onların yalnız şərti olaraq, təyin kimi işləndiyi üçün sifətə aid edilə biləcəyini yazır (27, 109). “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nda (1988) da -*ki* şəkilçisinin nisbi sifətlər düzəltdiyi göstərilir, ancaq türk dilləri üçün nisbi sifətlərin səciyyəvi olmaması və belə şəkilçilərin adların sintaktik formalarını da əmələ gətirməsi əlavə olunur (24, 151). Deməli, adı çəkilən kitabda da -*ki* şəkilçisinin funksiyasına görə qrammatik şəkilçilərə yaxınlığı qəbul olunur. -*ki* şəkilçili sözləri nisbi sifət adlandıran müəlliflərdən biri də N.K.Dmitriyev olmuşdur (15, 225). A.N.Kononov da onun zaman və yer bildirən nisbi sifətlər düzəltdiyini göstərmişdir (17, 143). Maraqlıdır ki, sərbəst formada bu şəkilçini sözdüzəldici şəkilçi hesab edən A.N.Kononov yiyəlik hallı sözlərə əlavə olunduqda onu mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji-leksik üsulu və substantivləşmənin xüsusi növü adlandırır (17, 77). M.Erdal bu şəkilçini “konverter” adlandırır (2, 186), yəni onun funksiyasını sözü bir nitq hissəsindən digərinə çevirməkdə görür.

Bu şəkilçinin mənşəyi ilə bağlı da müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Məsələn, M.Erginə görə, bu şəkilçinin sözdəyişdirici şəkilçilərdən sonra işlənməsinin səbəbi onun ədat mənşəli olmasıdır (3, 162). A.N.Kononov bu şəkilçinin genetik cəhətdən -*ğu/-gü* ədatı ilə bağlılığı fikrində olmuşdur (18, 108). Bu fikri təsdiqləmək üçün o, bu şəkilçinin “vurgusuz və sait ahənginə tabe olmayan” şəkilçi olduğunu qeyd etmişdir (17, 143), ancaq -*ki* şəkilçisi vurğu qəbul edir və əksər türk dillərində ahəng qanununa tabedir. M.Ergin bu şəkilçinin qədim variantının və dialekt formalarının ahəng qanununa tabe olduğunu qeyd edir və ədəbi dildə birşəkili işlənməsini fars mənşəli *ki* ədatının təsiri sayır (3, 163). M.Xabiçev bu şəkilçini -*ğık*, -*gik* şəkilçisi ilə bağlayır (26, 257). Ancaq qədim yazılı abidələrin dilində -*ğık/-gik* yox, -*ki/-ğu/-gi/-ku* variantlarının işlənməsi bu fikrə qarşı şübhə yaradır.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirmək üçün deyə bilərik ki, -*ki* morfemi Altay dilləri üçün ortaq şəkilçidir, sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqedədir və müasir türk dillərinə nəzərən Orxon abidələrində daha geniş funksional imkanlara malik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972, 989 pp.
2. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill, 2004, 575 pp.
3. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak, 2013, 407 s.
4. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri. Çeviren: M.Akalın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 313 s.
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
6. Poppe N. Introduction to Mongolian Comparative Studies. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1987, 302 p.
7. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 368 s.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
9. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, 2003, 272 s.
10. Teres, Ersin. İli Salır Türkçesi'nde yapım ekleri // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Kış 2013, Cilt: 6, Sayı: 24, s. 332-347.

11. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (Fonetika, leksika, morfologiya). Bakı: MBM, 2008, 354 s.
12. Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка. Санкт-Петербург: Наука, 2000, 240 с.
13. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Том II. Фонетика и морфология. Часть первая. Части речи и словообразование. Москва: Издательство АН СССР, 1952, 544 р.
14. Васильевич Г.М. Очерк грамматики эвенкийского (тунгусского) языка. Ленинград: Издательство Наркомаirosa РСФСР, 1940, 196 с.
15. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948, 276 с.
16. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
17. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук ССР, 1956, 570 с.
18. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Ленинград: Наука, 1980, 256 с.
19. Котвич В. Исследование по алтайским языкам. Москва: Издательство иностранной литературы, 1962, 374 с.
20. Петрова Т.И. Язык ороков (ульта). Ленинград: Наука, 1967, 156 с.
21. Поппе Н.Н. Грамматика письменно-монгольского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1937, 196 с.
22. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке: опыт сравнительного исследования. Москва: Наука, 1966, 436 с.
23. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку: Маариф, 1979, 304 с.
24. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988, 560 с.
25. Тодаева Б. Х. Грамматика современного монгольского языка. Фонетика и морфология. Москва: Наука, 1951, 198 с.
26. Хабичев М. А. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск. 1971, 269 с.
27. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: имя. Ленинград: Наука, 1977, 188 с.
28. Этимологический словарь тюркских языков. Том I. Москва: Наука, 1974, 768 с.

Aysel Ahmadova

-ki, the suffix of belonging in Altaic languages and its functions in Orkhon Inscriptions

Summary

-ki is a common suffix in Old and modern Turkic languages, as well as in Mongolic and Manchu-Tungusic languages. It is used with several case forms including nominative, genitive and locative in modern Turkic, genitive and locative in Mongolic, nominative and genitive in Manchu-Tungusic. However, in the language of Orkhon and Ancient Uygur written monuments, the function of the morpheme *-ki* is much more extensive. In the monuments, this suffix was registered in the words with nominative, genitive, dative, locative, and ablative cases, as well as in nominal phrases. It is still arguable to which type of suffixes *-ki* belongs, derivational or inflectional.

Key words: Old Turkic language, Altaic languages, word-formation, derivational suffixes, inflectional suffixes

Aygül Mirzəyeva, kiçik elmi işçi
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu,
mirzeli89@mail.ru

DİL TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ÜMUMTÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNİN ROLU

Yazılı abidələr hər hansı bir dilin keçdiyi inkişaf yollarının, fonetik, leksik və qrammatik sistemində baş verən təkamül proseslərinin, dəyişmələrin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan ümumtürk yazılı abidələri türk dillərinin tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbələrdir. Onların tədqiqi nəticəsində dilimizin spesifik xüsusiyyətləri, dil vahidlərinin inkişafı tarixi aspektdə araşdırılır.

Türk dillərinin inkişaf tarixi bir neçə dövrə bölünür. Bu dövrlərdən X-XVI əsrləri əhatə edən Orta türk dövrü daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, dövrü səciyyələndirən bir sıra abidələr günümüzdə qədər gəlib çıxmış, dilçilik elminin olduqca vacib dəlillər əldə etməsinə kömək etmişdir. Bunlardan Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, Yusif Xas Hacib Balasağunlunun “Qutadqu bilik” poeması, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, “Manas” dastanı ümumtürk ƏDƏBİYYATI üçün dövrün fundamental əsərləri hesab olunur və V-XI əsrlər arasında elmi körpü kimi də qiymətləndirilir. Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsinə, qədim türk xalqları, onların dialekt və şivələri haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Türk dillərinin oğuz qrupuna mənsub olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və bütün türk dillərini əhatə edən “Divanü lüğət-it-türk” dil tariximizin öyrənilməsində daha mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Türk dillərinin inkişaf tarixinə səviyyələr üzrə nəzər saldıqda ilk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqları tarixən bir neçə əlifbadan istifadə etmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində və Orta türk dövrünün yazılı abidələrində 9 sait və 25 samit fonem mühafizə olunmuşdur. Orta türk dövrünün abidələrində samit fonemlər sabitləşmiş, kar və cingiltili samitlər əsasən differensiallaşmışdır. Söz tərkibində saitlərin uzanması müşahidə olunur.

Fonetik baxımdan bugünkü ədəbi dilimiz üçün xarakterik olmayan bəzi məqamlara diqqət yetirək. Müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, bu abidələrin dilində diftonqlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “**au** – qaurma (Qara qaurma bişirüb, qırq bəg qızına ilətüb)” [2, 140]. “Kitabi Dədə Qorqud” da işlənən **oa** diftonqlu sözlər daha çox qərb ləhcəsində, **au** diftonqlu sözlər isə şimal-şərq şivələrində mühafizə olunub saxlanmaqdadır. Qərb ləhcəsində bu gün də işlənən **oa** diftonqlu sözlərə qoa-qoa, qoaliyif, oandı və s., şimal-şərq şivələrində işlənən **au** diftonqlu sözlərə qaurma, dauşan və s. misal göstərmək olar.

Müasir Azərbaycan dilində yalnız dialektlərdə qalmış sağır nun (ŋ) yazılı abidələrimizdə geniş şəkildə işlənmişdir: yiyəlik hal şəkilçisinin “iŋ” formasında işlənməsi, yönlük hal şəkilçisindən əvvəl (maŋa, baŋa, saŋa, muŋa və s.), mənsubiyyət şəkilçisi daxilində (oğliŋ, babaŋı və s.), şəxs sonluqları daxilində (öldürüŋ, tağıtmaŋuz, gətürüŋ və s.). Sağır nun (ŋ) söz ortasında və sonunda da olduqca işlək olmuşdur: “Açuq-açuq meydana **bəŋzər səniŋ alıncuŋı; Qoŋur** atın vergil **maŋa; Yalıŋ** görsə tonatdı” və s. [2, 143]. “Y” samitinin söz önündə üstün mövqe tutması (yıl, yılan, yıldı, yığac), b>p əvəzlənməsi (barmaq/parmaq, bulub/bulup, alıb/alıp, bəs/pəs və s.), b>v əvəzlənməsi (bar/var, ab/av və s.), b>m əvəzlənməsi (mən/bən, bu/mu və s.), t>d, d>t əvəzlənmələri (damar/tamar, tağ\dağ, dilkü/tülkü və s.), q-x-h, q-x-ğ paralelliyi və s. fonetik hadisələr də yazılı abidələrin dilində diqqət cəlb edən məqamlardandır. Ahəng qanunu öz mövqeyini tarixən qoruyub saxlamışdır. Orxon-Yenisey abidələrində - kılınçladı, sülədim; “Kitabi-Dədə Qorqud”da – yaddırmışdı, kölgəlicə; “Divanü lüğət-it-türk”də - uçurğan, kölünq.

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş bəzi sözlərə Orta türk dövrü abidələrində rast gəlinmir (yılısq – varlı, ecü – əcdad, yutuz – arvad və s.). Bəziləri fonetik cəhətdən dəyişərək (yügerü – yukaru/yokaru (yuxarı), yımşak/yumşak (yumşaq), yegirmi/yegirmi – yigirmi (iyirmi)), böyük bir qismi isə olduğu kimi, heç bir dəyişikliyə uğramadan müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir. Orta türk dövrü abidələrində müşahidə olunan və müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi və ya fonetik dəyişmə ilə işlənən bəzi sözlərə nəzər salaq. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında:

it, ata, istək, turna, taranmaq, aşuk, atmaq, atlanmaq və s. Yusif Balasağunlunun “Qutadqu bilik” əsərində: başqa, körmək, köz, artuk, teniz, küvənmək, aç, kelin, tilek və s. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: ağ, ad, dil, baş, dilək və s.

Yazılı abidələrimizdə işlənən sözlərin böyük bir hissəsi dialektlərimizdə, xüsusilə də qərb şivələrində eynilə və ya müəyyən fonetik, semantik dəyişmə ilə işlənmişdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da ağırlamaq (əzizləmək), baqır (mis), yağı (düşmən); “Divanü lüğət-it-türk”də ağırlamaq, bakır, yağı; qərb şivələrində ağırırmaq, paxır, yağı kimi işlənmişdir.

Abidələrin dilində alınma, xüsusən də ərəb və fars dillərindən alınma sözlər işlənmişdir. “Nom-din (Çin), ğarət (ə), küzec (ə), kirit (ə), tene (f), burxan (Çin), tavqaç (Sin), aznun-dünya (soğdi), tamu-cəhənnəm (soğdi), uşmak-cənnət (soğdi), yek-şeytan (sanskrit), muyan-imarət (sanskrit)... nəcib (ə), halal (ə), hərəm (ə), həndəsə (ə), din (ə), ömür (ə), şair (ə), vəfa (ə), cəfa (ə) və s.” [3, 39].

Orta türk dövrü abidələrinin morfoloji xüsusiyyətlərində köklü dəyişikliyin olmadığı müşahidə olunur. Qədim türk yazılı abidələrində özünü göstərən bütün əsas və köməkçi nitq hissələri müasir dövr türk dillərindən çox az fərqlənir. Kəmiyyət kateqoriyasının əsas morfoloji göstəricisi olan şəkilçilər (-lar, -lər, -lər şəklində) tarixən mühafizə olunmuş, bütün dövrlər üçün səciyyəvi olmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrində – oğlanlar, bəglər; “Qutadğu Bilig” poemasında – yığaclar; “Divanü lüğət-it-türk”də – urağutlar (qadınlar), kişilər (adamlar); “Kitabi-Dədə Qorqud”da – sular, gözlər və s. Yazılı abidələrimizdə çoxluq ifadə edən -t, -z, -n (-an, -ən), -ğün şəkilçiləri də müşahidə edilir ki, bunlar Orta türk dövrü baxımından arxaikləşmiş vahidlər hesab olunur.

İsmin hal kateqoriyasına tarixi aspektdən nəzər saldıqda burada da köklü şəkildə fərq nəzərə çarpmır. Yazılı abidələrimizin dilində saitlə bitən isimlər təsirlik hal şəkilçisi qəbul edərəkən “n” ilə bərabər “y” bitişdirici samitini də qəbul etmişdir. “Selcan xatun Qanturalıyı at ardına aldı, çıxdı... Dəmir qapu Dərbənddəki dəmir qapuyı dəpüb alan...” [2, 201]. Daha sonrakı dövrlərdə “y” bu baxımdan işləkliyi itirmiş və “n” ədəbi dil səviyyəsində sabitləşmişdir. Çıxışlıq hal şəkilçiləri kimi -dan, -dən, -dın, -din işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində və “Divanü lüğət-it-türk”də isə verilən şəkilçilərdən başqa -tan, -tən, -tın, -tin variantları da işlənmişdir (Oğuz dantan – Oğuz elindən, iştın – işdən).

“Divan”da şəxs əvəzlilikləri xəbərlik kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri kimi çıxış edir. Məsələn, “Mən kayda mən” (mən haradayam?). “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən xəbərlik şəkilçilərindən yalnız -iz, -uz (müasir ədəbi dilimizdə -iq) arxaikləşmiş hesab olunur.

Mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri də əsasən müasir ədəbi dilimizdəki kimidir. Yalnız II şəxsin təkində (-ı, -ı) və cəmində (-ı, -ı) fonetik cəhətdən fərq özünü göstərir. Orxon-Yenisey abidələrində - oğlın, başın; “Divanü lüğət-it-türk”də - könlün, kəzikin; “Kitabi-Dədə Qorqud”da oğlın, babın.

Orxon-Yenisey abidələrində işlənən söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyaları müasir dövr türk dillərinin sintaksisinə olduqca yaxındır. Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu görkəmli dilçilərimiz tərəfindən geniş və sistemli şəkildə araşdırılmışdır və gəlinən nəticə bundan ibarətdir ki, yazılı abidələrimizin sintaktik quruluşu ilə müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu arasında əsaslı fərq yoxdur. “Bütün yeniliklər təkmilləşmə, zənginləşmə və səlisləşmə istiqamətində olmuşdur. Sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələndirilməsi texnikası yalnız təkmilləşmə, zənginləşmə istiqamətində irəliləmişdir” [4, 462]. “Məsələn, “Divanü lüğət-it-türk”dəki nümunələrə müasir Azərbaycan ədəbi dili müstəvisində diqqət yetirək: kayırılıq yer (duz və qaba torpaqlı yer), bulğayuk suw (bulanıq su) kimi I növ, kış konukı (qış qonağı), tağlar suwı (dağlar suyu) kimi II növ, ayaknıq yarukı (qabın yarığı), oğlınıq tışı (oğlunun diş) kimi III növ təyini söz birləşmələri müasir dilimizdə eynilə işlənir” [2, 45]. Yazılı abidələrimizdə rast gəlinən bir sıra təyini söz birləşmələrinə nəzər yetirək: I növ təyini söz birləşmələri (alp kişi, bilgə kişi, quduz qurt, ağ otaq, dəmir zəncür, on iki batman və s.) – **Altun cidasın** əlinə aldı... üç kişi sol yanından **dəmür zəncirlə** buğayı tutmuşlardı (Kitabi-Dədə Qorqud); II növ təyini söz birləşmələri – kafər ləşkəri, Beyrək atı və s. “Yazılı abidələrin dilində II növ təyini söz birləşməsi III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir: **Qazlıq tağının** suçı

yoqdur” [2, 371]; III növ təyini söz birləşmələri (mənim ələmi, səni qızıqdan, çobanı əllərin, məni sabım və s.) – Məgər ol gün **kafərlərin ağır günləriydi**.

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində geniş şəkildə işlənmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi nəqli cümlələr digər cümlə növləri ilə müqayisədə üstün mövqə tutmuşdur. “Feilin əmr şəkli və əmr ədatlarının birlikdə işlənməsi ilə düzələn əmr cümlələri yazılı abidələrin dilində intensivliyi ilə seçilir: **Qoun** məni bu ağaqla **söyləşəyim** (“Kitab”)” [2, 392]. Nəqli cümlə: Oğuzı ol kişi təmam bilicisiydi; Ağ saqallı babası qarşu gəldi. Sual cümləsi: Beyrək adlı yigidə buluşmadınmı?; Əcəl aldı, yer gizlədi, fəni dünya kimə qaldı? Əmr cümləsi: İki talusından çəngələ sancun, qıyma-qıyma ağ ətindən çəkün; Mərə, Beyrəgin yayı vardır gətürün. Nida cümləsi: Təhrinin birliginə yoqdur güman!; On ay deyəndə dünyaya gətürdüm oğul!

Bu tip söz birləşmələri və cümlə konstruksiyalarına bütün dövrlərdə rast gəlinir.

Yazılı abidələrin dilinin tədqiqi dilçilik elminə böyük töhfələr vermiş, dil vahidlərinin ilkin formalarının müqayisəli və qarşılaşdırılmalı şəkildə öyrənilməsində böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, APİ nəşri, 1959.
- 2.Ə.Tanrıverdi Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
- 3.F.R.Zeynalov Qədim türk yazılı abidələri Orta Türk Dövrü. Bakı, “Nağıl evi”, 2009.
- 4.Q.Kazımov Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003.

Aygul Mirzayeva

The role of the Turkic written monuments in studying the history of language

Summary

Written monuments plays an important role in the study of any language evolutionary processes and changes in the phonetic system, vocabulary and grammatical structure. As a result of investigation of monuments our language specific features is being investigated in the historical aspect. It is clear from research that historically Azerbaijani language has not undergone major changes, has retained its structure. A large part of the words which were utilized in our written monuments is used in some dialects in the same way or by certain phonetic, semantic changes.

The investigation of the language of written monuments made great contributions to the science of linguistics, played a major role in the study of the first forms of language units in comparative form.

Key words: the Turkic written monuments, history, language, changes, phonetic system, vocabulary, grammatical structure.

Dilbər Camali, kiçik elmi işçi

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi

dilber.mehdiyeva@gmail.com

ƏSKİ TÜRKÇƏDƏ BƏZİ SÖZLƏRİN ANLAM YÜKÜ

Türkçəni abidələrin dilinə əsaslanaraq dövrlərə bölən Tələt Təkinin üçüncü dövrə aid etdiyi əski türkçənin və əski bulqarcanın söz dağarcığında olan bəzi sözlərin daşdığı anlama nəzər salacağıq. Belə ki, Göytürk dövrü abidələrində qarşılaşdığımız, *apa*, *esük*, *eçü*, *kərgək bol*, *köbürgə*, *yükün* və s. sözləri çeşidli lüğətlərdə və müxtəlif mənalarda verilmişdir. Bu yazıda biz həmin sözlərin anlam fərqlərini və əsil mənalarını araşdırmağa çalışacağıq.

Apa – M. Qaşğari bu sözü oğuzcada ana, Qarluq türkmənlərinin dilində *apa* formasında eyni mənada, tibet dilində ata mənasını verdiyini bildirmişdir [DLT, IV, 1]. Azərbaycan dilinin dialektlərində “*aba*” formasında həm ata (Gədəbəy, Quba, Ordubad, Zəngilan), həm də ana mənasında (Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir) işlənməkdədir [ADL, 11]. Dil tarixini izləmə baxımından önəm daşıyan dialektlər bizə burada yol göstərərək sözün həqiqi mənə çalarlarını açıqlamaqda kömək edir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, *apa* sözü hər iki valideyini bildirməkdədir.

Yenisey abidələrindən olan Minusinsk abidəsində işlənən *eşkeyü* sözünü Ə.Rəcəbov və Y. Məmmədov “*eşükəyü*” formasında, H.N.Orxun isə “*eşkeyü*” kimi oxuyub mənasını *ipək qumaş* kimi tərcümə edirlər. J.P.Raux qədim türklərin ölü dəfn etmə adətlərindən danışarkən bu sözü “*kəfən*” sözü kimi tərcümə edir [14, 106]. Bizcə, J.P.Rauxun tərcüməsi burada hərfi mənə daşımır. O, məsələyə dini mövqedən yanaşır. Ə.Rəcəbov bu sözü tərcümə edərək Mahmud Qaşğarının lüğətinə əsaslanır. M.Qaşğari sözü “*eşük*” formasında iki ayrı söz kimi verir və qeyd edir: *Eşük* – üstədən geyinilən, bürünülən bir nəsənə, *eşük* – xanlardan, bəylərdən biri ölərkən məzarı üstünə sərmək üçün qumaşdır. M.Ölməz isə tam əks mövqə tutaraq bu abidədə “*eşük*” sözünün olmadığını düşünür və yazır “Abidədə görüldüyü düşünülən xəyali “*eşük*” sözü yalnız uyğur mətnlərində görülür. Çağdaş türkmən dilində “*geyim*” və “*paltar*” mənasında işlənməkdədir” [10, 334-335]. Bu qumaş sonradan parçalanaraq yoxsullara paylanılır [DLT, I, 72]. J.P.Raux bu sözü ilk dəfə oxuyan alimin L.Bazin olduğunu göstərir [12, 241]. Bizcə, “*kəfən*” kimi oxumaq daha doğrudur.

Eçü / eçe / eçi / eçü-apa sözünün anlamı abidələrdə kişi cinsində olan qohumu bildirsə də, F.Zeynalov sözün mənasının nənə olduğunu yazır [19, 39]. *Eçü*, *eçe* iki formada DTS –da böyük qardaş mənasında verilmişdir [DTS, 162]. DTS da abidələrə əsaslandığı üçün burada fərqli mənə çıxmır. Düşünürük ki, *eçü* sözü də *apa* kimi iki mənada işlənən sözlərdəndir. Hətta *eçü* sözünün *apa* ilə birgə işlənməsi ilə də qarşılaşırıq.

kərgək bolmak – vəfat etmək [KT, 30, BX, 11]

İnim Kül tigin özi ança kərgək boltı. Ka im kağan uçdukdə inim Kül tigin yiti yaşda kaltı (İşini gücünü verərək bu qədər qanun qazanıb kiçik qardaşım Kül tigin özü elə vəfat etdi. Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı)

Altun kümis kərgəksiz kəlürti. Yoğ yıparığ kəlürip tikə birti. (qızıl, gümüş saysız –hesabsız qədər gətirdi. Dəfn şamları gətirib qoydu) [BX, c, 11] DTS –da da *kərgək bol* – ölmək kimi tərcümə olunmuşdur [DTS, 300]. “*Kərgək bolmak*” ifadəsini T. Təkin gərəksiz, yox olmaq kimi mənalandırmış (Təkin 2014), kərgəksiz sözünü, *bol* –*bol*, *bolluca*, artıqlaması ilə şəklində türkcəyə tərcümə etmişdir. T.Təkinin bu ikinci tərcüməsi yuxarıda verdiyimiz ikinci nümunənin tərcüməsinə uyğun gəlməkdədir. Çünki, Kül tiginin dəfn mərasiminə gələnlərin qızılı, gümüşü artıqlaması ilə *bolluca* gətirilməsi mənaya uyğun gəlir. Ancaq bu da sözün tam mənasını açıqlamır. Digər tərəfdən isə, birinci nümunədə Bilgə xaqan Kül tiginin ölümündən danışarkən “*kərgək boltı*” ifadəsini işlədir. Kök etibarı ilə eyni olan sözün iki ayrı məqamda iki ayrı mənə verməsi bizi düşündürsə də məsələyə aydınlığı O.N.Tuna və digər qaynaqlar olan, DLT və DTS gətirir. Belə ki, həm DLT –də həm də DTS –da söz iki mənada verilmişdir. 1. Kerek –gərək olmalı, lazımlı, vacib, 2. Yoxluğu səbəbilə aramaq araşdırmaq (DLT, IV, 302), 1. kərgək -lazımlı, 2. kərgək – ölmək [DTS, 300]. V.Tomsenin lüğətində isə “ölmək”, tələf olmaq [1, 76] Küli çor abidəsinin 23 –cü sətirində [digər adı Uhe –Huşatu] belə bir cümlə var : *Yağıqa yal us otlayu təgip onulu kiripözi qışgakərgək boltı (Yağıya yalnız sürətlə girib özü qəfil həlak oldu)*. O.N. Tuna buradakı “*kərgək*” sözünü quş adı kimi tərcümə edir və əsas kimi qədim türk mifologiyasındakı “ölənin ruhunun çıxarkən bir quş cildinə bürünüb göyə çəkilməsi yəni uçması” məsələsini qəbul edib, burada, Kül tiginin və Küli Çor abidəsində ölən şəxsin ruhunun *kərgək* adlı bir quş cildinə girməsini qeyd edir. Bizim fikrimizcə, bu söz tam ölmək mənasında olmasa da yox olmaq, məhv olmaq anlamını daşıyır. O.N.Tunanın fikri inandırıcı görünsə də, digər türk dillərində və abidələrdə *kərgək* və ya ona fonetik baxımdan buna bənzəyən hər hansı quş adına rast gəlmirik. Türklərin “*akbaba*” adlandırdıqları quş növü olan *kərkəs* kök etibarilə ərəb mənşəlidir. Üstəlik qeyd edək ki, nə “*Divani –lüğət –it –türk*” də, nə *Qaraxanlı türkcəsi lüğətində kərgək* sözü ilə qarşılaşmırıq. Əvəzində DLT –də *kərak* yəni ehtiyac, lazımlı [DLT, III, 44, 216, 371], kereklig – gərəkli [DLT, I, 509] sözləri qeyd olunmuş ancaq *kərgək* sözü

verilməmişdir. Gələk bu sözün DTS –da verilməsinə, bu isə lüğətin qədim abidələrin materiallarına əsaslanmasıdır. B.Ögəl “vacib olma”, yəni ölümün tanrı tərəfindən təyin edilməsini ilk dəfə Göytürklərdə görürük” deyir [9, 756]. T. Təkin isə eyni sözü müxtəlif abidələrdə müxtəlif mənələrdə vermişdir. Fikrimizcə, sözün açıqlamalı mənası belədir: türk morfologiyasından danışarkən qəzavü –qədar, alın yazısı, taledən bəhs edən J. P. Raux yazır: Kergek bol və ya bul ifadələri “ölmək” üçün işlədilən sözlərdən biridir. Qutadqu –Bilig və sonrakı qaynaqlarda “zərurət” kimi qeyd olunur” [13, 82]. Nəzərə alsaq ki, ölüm tanrı tərəfindən buyrulur və bu bir zərurətdir bu zaman sözün əsil mənası üzə çıxır. Abidələrdə həm *kərgək*, həm də *kərək* sözü ilə qarşılaşırıq. Sözlərin belə paralel şəkildə işlənməsi onların heç də, fərqli sözlər olduğu demək deyil. Çünki, Orxon –Yenisey abidələrində bən/mən, piçin/biçin və s. kimi fərqli fonetik fərqlərlə yazılmış sözlər vardır. Bizim qənaətimizcə, çağdaş dilimizdə və ya digər türk dillərində ölmək mənasında olan *kərgək* sözünü axtarmağa ehtiyac yoxdur. Sözün özü elə məhz ölümün vacib və gərəkli olduğunu bildiren “*gərək*” və “*vacib*” sözüdür. Zənnimizcə söz *kərgək/gərgək/gərək* şəklində günümüzdə qədər dəyişmişdir. Protürkdə sözlərin kar samitlə başlaması tütkologiyada hər kəsə bəllidir. Geriyə isə “g” səsinin necə düşməsi məsələsi qalır. Çağdaş Türk dilində tarixən söz ortasında samit səsin düşməsinə rast gəlirik: *Eşgek>eşek*, *tirgek>direk*, *taşqaru>taşaru>dışarı*, *kulgak>kulak*, *belgülik>belli* və s. Semantik daralmaya məruz qalması isə artıq sözün ölüm məzmununu ifadə etməməsi və yalnızca gərəklilik bildirmə ilə kifayətlənməsidir. Bütün bunlardan da aydın olur ki, *kərgək* sözü tarixən fonetik dəyişməyə və semantik daralmaya məruz qalmışdır.

T.Tekin, M.Ergin və H.N.Orkun şamanların istifadə etdiyi qaval olan çalğı alətinin adının bir dəfə, Bilgə Kağan abidəsinin qərb tərəfi, 4–cü sətirdə işləndiyini qeyd edir. [17, 2014], [M.Ergin 2003], [H.N.Orkun, 1994]. Lakin Ə. Rəcəbli həmin yerdə “*köbürgə*” sözünü oxuyaraq onu T. Təkindən fərqli şəkildə “*körpü*” kimi tərcümə edir [15, 2009]. Maraqlıdır ki, T.Tekin və H.N.Orkun başqa heç bir yerdə qaval mənası verən bu sözə rast gəlmirlər. Sözün qavalı, yoxsa körpümü olmasını dəqiq deyə bilməməyimizin səbəbi həmin sətirdə digər sözlərin pozulmuş olmasıdır. Bizim fikrimizcə buradakı “*köbürgə*” sözü şaman və ya *qam**kam* qavalını bildirmir. Əsas kimi deyə bilərik ki, abidələrin heç birində hər hansı şaman və ya *qam**kam* sözü yoxdursa şamanın ritual zamanı işlətdiyi qavalın adının keçməsi heç də inandırıcı deyil. Onu da qeyd edək ki, nə DLT də nə də DTS –da *köbürkə* sözünə rast gəlmirik. Əvəzində Ə.Rəcəblinin “*körpü*” kimi tərcümə etdiyi körpü sözü DLT –də “*köprüğ*” şəklində qarşımıza çıxır [DLT, IV, 362].

M. Uraz VI əsrə kimi Orta Asiya türklərinin “Şamanist” olduqlarını sonradan buddizmə meyl etdiklərini yazsa [18,199] da, biz bu fikrin ilk hissəsi ilə razı deyilik. Çünki, türk tarixinin ilkin yazılı abidələri,önəmli qaynaqları olan Orxon –Yenisey abidələri şamanizmdən çox Göytanrı dini inancının izlərini daşıyır. Hər şeydən öncə bildirək ki, nə Göytanrı dini inancında, nə də Şamanizmdə tapınma olmadığı üçün kitablı və qurucusu olan bir din deyil, sadəcə bir dini inanc mövqeyi idi. M. Eliyada, J.P.Raux, İ. Qəfəsoğlu və d. şamanizmi bir din olaraq görmür.

Yükün sözü abidələrdə bədət axımından diqqəti çəkən sözlərdən biridir. Kitablı dinlərdən fərqli olaraq burada ibadətə tam olaraq hansı formada həyata keçirilməsi dəqiq olaraq bilinməsə də, tanrıçılıqda ibadət etmək, səcdə etməkanlamına gələn yükün, yükünç, yükünmək və s. kimi leksemlər vardır ki, onların abidələrdə işlənmə tərzinə göz yetirək:

1. Təkəş Kül tudun inisi
2. Yükünür gün bədizmis
3. Azğanaz ər ağır bədizmis

Tərcümə:

1. Təkəş Kül tudunun kiçik qardaşı
2. İbadət günü bəzəmiş
3. Azqanaz ər yaxşı bəzəmiş [16 417].

Yükün sözünə və ondan törəmiş sözlərə istər abidələrdə, istərsə də digər qaynaqlar olan, DLT , DTS, və Klosunun etimoloji lüğətinə diqqətlə baxsaq sözün sadəcə dini mənə kəsb etmədiyini görürük. Sözün həqiqi mənasının ilkin, məcazi mənasının ilkin olduğunu nəzərə alsaq “baş əymək, diz çökmək ” mənalarının ilkin olduğunu qəbul edə bilərik. Yükün, “sitayış”, yükünç “ibadət”, yükünmək ibadət etmək [DTS, 285], yükün “səcdə etmək”, “ibadət etmək”, namaz

qılmaq, böyük önündə əyilmək, baş əymək [DLT, IV, 823], yükünç “namaz” (qırçaqca), baş əymək kimi qeyd olunur. Ayrıca, Q.Mahmud *yükün* sözünü *-di, -ür, -gil, -guçi, -deçi, -gen, -üp* kimi şəkilçilərlə XI əsrdə Xaqaniyyə türkcəsində artıq geniş formada işlənməsini bildirir. G. Kloson da sözün kök etibarilə türkcə olduğunu və digər qaynaqlardakı kimi səcdə etmək, diz çökmək, ibadət aktı kimi mənalandırmışdır [3, 912, 914].

Fikrimizcə, abidələrdə və yükün çəti şəkildə dini ibadət anlamı daşımayaraq, düşməni diz çökdürmək, baş əydirmək anlamı daşıyır. Bunu sözün işləndiyi Tonyukuk [15, 43], Bilgə xaqan və Kül tigin abidələrindəki nümunələr də təsdiqləyir. Belə ki, Tonyukuk abidəsinin birinci nümunəsində Göytürklərin qırğızları, digər nümunədə isə on ox bəylərinin gəlib baş əyərək təslim olmalarını yazır.

Xatırladaq ki, abidələrdə bəzən yanlış oxunma səbəbi ilə və ya digər müxtəlif səbəblərdən yaranan bu kimi anlam fərqləri, həm sözlərin çoxmənalıq kimi özəllikləri, üstəlik də, sözlərin öncə həqiqi mənə daşması, sonradan ona dini məcazi don geyindirilməsi faktları da nəzərdə tutularsa onların belə anlam fərqləri daşması təbiidir deyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, 2007, Şərq –Qərb, 568 s.
2. CLAUSON, S. G. An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University -1972, 987 s.
3. Divanü –luğat –it –türk. Çeviren Besim Atalay, I cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985, 530 s.
4. Divanü –luğat –it –türk. Çeviren Besim Atalay, III cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986, 462 s.
5. Divanü –luğat –it –türk. Çeviren Besim Atalay, IV cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986, 885 s.
6. Ergin M., Orhun abideleri, Hisar Kültür Gönüllüləri, 2003, 43 s. www.hisargazetesi.com
7. Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1994, 962 s.
8. Ögel B., Dünden bu güne türk kültürünün gelişme çağları, Türk dünyası araştırmaları vakfı, İstanbul, 1988,788 s.
9. Ölmez M. Eski Türk yazıtlarındaki *eşük, kedimlig teve* üzerine // Türk Dilleri Araştırmaları 18, İstanbul – 2008, 333 -340 s.
10. Ölmez M. Orhon –Uygur hanlığı dönemi –Moğolistan’daki Eski Türk yazıtları, (metin – çeviri -sözlük), BilgeSu Yayıncılık, Ankara -2012, 344 s.
11. Raux J.P., Altay Türklerinde ölüm, Kabalcı yayınevi, İstanbul, 1999, 352 s.
12. Raux J.P., Eski Türk Mitolojisi, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu, Ankara, 2011, 149 s.
13. Raux J.P., Türklerde ve Moğolların eski dini, Kabalcı yayınevi, 2001, 381 s.
14. Rəcəbli Ə., Qədim türk yazısı abidələri, I cild, Bakı –Nurlan 2009, 567 s.
15. Rəcəbli Ə., Qədim türk yazısı abidələri, II cild, Bakı –Nurlan 2009, 463 s.
16. Tekin T., Orhun Yazıtları, Ankara –Türk Dil Kurumu Yayınları, 5 baskı, 2014, 232 s.
17. Uraz M., Türk mifolojisi, Düşünen adam yayınları, İstanbul -1992, 341 s.
18. Zeynalov F.,Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, (I hissə, Fonetika, leksika, moroflogiya), “MBM” nəşriyyat, Bakı -2008, 353 s.
19. Древнетюркский словарь. Л: “Наука”, 1969, 676 стр.

The meaning of some words in ancient Turkish

Summary

Orkhon Enisey inscriptions are rich with old Turkish words and In the ancient Turkic language we encounter some old words. They are, apa, esuk, eçu, kergek bol, köburge, yukun. These words have been written meanings in different sources. In our study, we tried to explore words which belong the period of second Kok Turk khanate . Our study well help us to identify what meanings these words at assigned in old Turkish.

Keywords : Old Turkish, words, meanings, inscriptions.

Elman Quliyev, dissertant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ŞƏHRİYARIN FARSÇA DİVANINDA “TÜRK” SÖZÜNÜN MƏNALARI

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar XX əsr Azərbaycan və fars poeziyasının klassiklərindən biridir. Şairin üçcildli farsça divanında qəzəllər, qəsidələr, məsnəvilər, qitələr, rübailər, sərbəst şeirlər linqvo-poetik özəlliklərlə doludur. Divanda “türk” sözü altı mənə daşıyır: gözəl, Azərbaycan türkcəsi, Azərbaycan türkü, Türkiyə türkcəsi, Türkiyə türkü, monqol basqını.

Şəhriyarın “Çeşməne şirazi – Şirazlı qaragözlülər” qəzəlində “türk” ifadəsini “gözəl” anlamında müşahidə edirik. Sitatda “gorudum, mən, alırlar” sözləri stilistik gözəllik olan inversiya durumundadır. [5, 124]:

دل و جانی که در بردم من از ترکان قفقازی
بشوخی می برند از من سیه چشمان شیرازی.

Ürəyi, canı ki, qorudum mən qafqazlı **türklərdən**,
Naz edib alırlar məndən şirazlı qaragözlülər.

Şair “Nefrin - Qarğış” qəzəlində “gözəl” mənasında “türk” kəlməsini işlədir. O, yay kimi əyilərək gizlənir ki, ahının oxu ilə məşuqəsinin üzündəki kimi Rüstəmsayağı, yəni birdəfəlik vurub yox etsin. Burada “əyilmisəm, Rüstəmsayağı, alım” ifadələri inversiya, yay kimi əyilmə isə təşbehdür [5, 278]:

خمیده ام چو کمان تا ز تیر آه کمین گیر
برستمی بستانم ز ترک چشم تو کینی.

Əyilmişəm yay kimi ta pusuqadakı ahın oxu ilə

Rüstəmsayağı alım sənün **türk** gözündən bir ahı.

“Eydiyye oşşaq – Aşıqların bayramı” qəzəlində Şəhriyar “gözəl” anlamında “türk” isminə xitab edir. Səba soyadlı məşhur musiqiçi dostu 1949-cu ilin Novruz bayramında Şəhriyarın evinə gələrək, onunla birgə Tehranın Şemiran adlı səfəli yerinə gedir. Bu qəzəl ordan alınan təəssüratdan yaranır [5, 153]:

بپای ساز صبا شعر شهریار ای ترک
بخوان که عیدی عشاق بیقرار آمد

Səba sazının sədası altda Şəhriyar şerini, ey **türk**,

Oxu ki, aşıqların bayramı qərsiz olur.

XII əsr Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani şeirlərində “gözəl” kimi anlaşılan “türk” leksik vahidinə çox rast gəlinir. O, 1185-ci ildə yazdığı 111 beytli “Setayəşe Xorasan – Xorasanın tərifı” qəsidəsinin bir beytində iki dəfə həmin “türk” anlayışına müraciət edir. Nümunədə “Əcəm” sözü “qeyri-ərəb ölkələri” və “Xütən” toponimi gözəl qızları ilə Şərqi poeziyasında məşhur olan Çin Türküstanında yer adı anlamındadır. İnversiya olunmuş “ğəm nəxorəm” xəbərini kalka yolu ilə “qəm yemərəm” təqdim edirik . [2, 354]:

غم ترکان عجم کان همه ترک ختن اند
نخورم، چون دل شادان به خراسان یابم.

Hamısı Xütən **türkü** olan Əcəm **türklərinin** qəmini
Yemərəm, çünki sevinən ürəyi Xorasanda taparam.

“Bolbol dər gəfəs – Bülbül qəfəsdə” qəzəlində Şəhriyar türk xalqlarının yaşadığı Soqd, Səmərqənd, Bəlx, Buxara adlı yerlərin adını çəkir. Sitatda “gözəl” mənasını verən “türk” leksik vahidi fars dilində “an” cəm şəkilçisini qəbul etmişdir. Diqqəti cəlb edən “şəkkər –ləb” ifadəsidir. Bu bədii təyini, yəni bədii təsvir vasitəsi olan epiteti kalka edib “şəkər dodaqlı” tərcümə edirik [6, 874]:

دیگر بشهر ترکان شکر لبی نبینی
از سغد تا سمرقند از بلخ تا بخارا.

Artıq **türklərin** şəhərində bir şəkər dodaqlı görməzsən,
Soqddan Səmərqəndə kimi, Bəlxdən Buxaraya kimi.

Şəhriyar qələminə məxsus “Çəmənara – Çəmən bəzəyən” qəzəlində fars köklü “ahu”, fars köklü şux, ərəb köklü “şahed” və türk köklü “türk” isimləri sinonim ifadələr olmaqla fars poeziyasında “gözəl” mənası daşıyırlar. Ətirli maddə olan müşk ahudan alındığı üçün ahunun təyini “müşk verən” qeydə alınmışdır. Kəşmir də Çin Türküstanında gözəlləri ilə ad-san qazanan toponimdir. Dərin təfəkkür təbiətinə malik şair hər dörd vəsf olunan üçün onun təbiətinə uyğun vəsf edən tapmışdır [5, 224]:

ای آهوی مشکویی و ای شوخ حصار
وی شاهد کشمیری و ای ترک تتاری.

Ey müşk verən ahu, ey əlçatmaz şux,
Ey kəşmirli şahid, ey tatar **türkü**.

“Şəme gəm- Qəm şamı” qəzəlində Şəhriyar “türk” sözünü gözəlin gözü üçün bədii təyin seçir. “Savaş” tərcümə etdiyimiz orjinaldakı “tork-taz” isminin təşkilində də “türk” sözü var. Əslində “türk-taz” ifadəsi “qarşısı alınmaz basqın” anlamında “türk basqını” deməkdir [7, 81]:

افسوس که ترک چشم مستت
با ما سر ترکتاز دارد.

Əfsus ki, sənin məst və **türk** gözün
İstər ki, bizimlə savaşa çıxsın.

Nizaminin “İqbalnamə”sində “türk” kəlməsini “gözəl” mənasında müşahidə edirik. Dahi şair gətirdiyimiz beytdə iki idioma müraciət edir. Azərbaycan dilinə olunmuş bədii tərcümələrdə onlar adi sözlərlə əvəzlənir. Birincisi, “del seporđ” xəbəridir. İlk anlamı “könül tapşırıldı” olan bu ifadənin Azərbaycan dilində ekvivalenti “aşıq olmaq” mənasında “könül bağladı” xəbəridir. İkincisi isə “köç etdi” mənasında “rəxt bord” xəbəridir. Bu birləşmənin dilimizə ən münasib tərcüməsi “yükünü çəkdi” xəbəridir. Orada yer alan “hindi” isminə gəlincə, o da “qaraltı” sözünə eyham vurur [3, 1365]:

بدان ترک چینی چنان دل سپرد
که هندوی غم رختش از خانه برد.

O çinli **türkü** elə könül bağladı,
Qəm hindusu evindən yükünü çəkdi.

Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında da “gözəl” olaraq “türk” təsadüf olunur [3, 819]:

گرچه زان ترک دید عیاری
همچنان کرد خویشتن داری.

(Şah) o **türkdən** hiylə görsə də,
Yenə də toxtayıb özünü saxladı.

XIII əsr fars şairi Sədi Şirazinin bir qəzəlində iki “türk” rastlanır. Birincisi ümumtürk, ikincisi “gözəl” mənasını kəsb edir. Beytin 1-ci misrasında mübaliğə yer alır, 2-ci misrada inversiya mövcuddur [4, 32]:

دیار هند و اقالیم ترک بسیارند
چو چشم ترک تو بینند و زلف هندو را.

Hind diyarı, **türk** ölkələrini təslim edərlər,
Sənin **türk** gözünü görsələr və qara zülfünü.

Sədin digər qəzəlinə nəzər yetirək. Mətlə beytində iki türkızm görünür – “gözəl” mənasında “türk”, “talan” anlamında “yağma” [4, 259]:

آن کیست کاندز رفتنش صبر از دل ما میبرد؟

ترک از خراسان آمدست، پارس یغما میبرد.

O kimdir ki, yerişi ürəyimizdən səbri aparır?

Türk Xorasandan gəlib, Farsı **yağmalay**ıb aparır.

Sədinin digər bir qəzəlində “gözəl” olan iki “türk” sözü ortaya qoyulur [4, 406]:

نگفتمت که به ترکان نظر مکن سعدی؟

جو ترک ترک نگفتی تحملت باید.

Demədim sənə ki, **türklərə** nəzər etmə, Sədi?

Türkləri tərک etmədiyinə görə dözməlisən.

XIV əsr fars şairi Hafız Şirazi qəzəlinin ilk beytində şirazlı türkün, yəni gözəlin onun ürəyini ələ gətirəcəyi təqdirdə o zaman böyük ad-san qazanan, türk torpaqları olan Səmərqəndi və Buxaranı onun qara xalına verəcəyini vəd edir. Farsca “be dəst avərdəne del” və kalka variantı olan “ürəyini ələ gətirmək” həm Azərbaycan, həm də fars dillərində idiomatik məsdərlər olub “razı qalmaq” mənasını daşıyır. “Ələ gətirsə” və “bağışlaram” inversiya olunan xəbərlərdir. “Hindu” isə gözəlin saçını və xalı üçün “qara” anlamında təyindir. İkinci misrada məcaz növlərindən biri olan mübaliğə yer alır [1, 63]:

اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را

به خال هندوش بخشم سمرقند و بخارا را.

Əgər o şirazlı **türk** ələ gətirsə bizim ürəyimizi,

Hindu xalına bağışlaram Səmərqəndi və Buxaranı.

Hafız digər bir qəzəlinin son beytində birincisi Çin Türkcstanında və ikincisi Türkcstanda olmaqla Kəşmir və Səmərqənd toponimlərinin adlarını çəkir. Kəşmir qaragözlülər üçün və Səmərqənd “gözəl” kimi başa düşülən türklər üçün təyinlərdir [1, 541]:

به شعر حافظ شیراز می رقصند و می نازند

سیه چشمان کشمیری و ترکان سمرقندی.

Şirazlı Hafızın şeri ilə rəqs edib naz edirlər

Kəşmirli qaragözlülər və səmərqəndli **türklər**.

Hafız daha bir qəzəlində türkü üçün, yarı üçün gözəlliyi ilə şəhəri həyacana salan ifadəsini təyin seçir. Farsca “enan baz keş” xəbəri “cilovu çək” təqdim olunur. Belə ki, “enan baz keşidən” və onun kalkası “cilovu çəkmək” məsdərləri “dayanmaq” anlamında idiomatik ifadələrdir. Zər-inci isə şairin göz yaşlarına işarə edir və bu da mübaliğəyə yol açır [1, 338]:

بازکش یکدم عنان ای ترک شهر آشوب من

تا ز اشک و چهره راهت پر زر و گوهر کنم.

Çək bir an cilovu, ey şəhəri həyacana salan **türküm**,

Ki, göz yaşı və çöhrə ilə yolunu zər-inci ilə doldurum.

Şərq poeziyasında gözəlin dodağının şəkəri həqiqi şəkəri həmişə mat qoyur. Bu ənənəyə sadıq qalan XIV əsr Azərbaycanın farsca yazan şairi Əhvədi Marağai öz türkünə, gözəl yazını vəsfə çəkir. Orijinalda yer alan iki “təng” sözü omonimdir. Birincisi “dar”, ikincisi isə “az” mənalarını kəsb edirlər [1, 543]:

ترکم به خنده چون دهن تنگ باز کرد

دل را لبش ز تنگ شکر بی نیاز کرد.

Türküm elə ki, gülərək dar ağzını açdı,

Dodağı şəkər azından ürəyi qurtardı.

Şəhriyarın fars yaradıcılığında “türk” sözü “Azərbaycan türkü” mənasını da daşıyır. “Tehran və tehrani – Tehran və tehranlı” şeirində Şəhriyar “türk” anlayışı ilə Azərbaycan türkünə nəzərə alaraq bir azərbaycanlı əsgərin dilindən tehranlıya deyir [5, 688]:

ترا تا ترک آذربایجان بود و خراسان بود

کجا بارت بدین سنگینی و کارت بدینسان بود.

چه شد گرد و لر یاغی کزو هر مشکار آسان بود

کجا شد ایل قشقای کزو دشمن هراسان بود؟

کنون ای پهلوان چونی نه تیری ماند و نی جوشن

الا تهرا نیا انصاف میکن خر تویی یا من؟

Azərbaycan **türkü**, Xorasan sənə həmdəm ikən
Yükün beləcə ağır və işin bu sayaq deyildi.

Hər müşkülü asan sayan yağı kürd, lor noldu,
Düşmənin çəkidiyi qaşqay eli hara getdi?

İndi, ey pəhləvan, necəsən, nə ox qaldı, nə qalxan,
Sən, ey tehranlı, insafən de: Eşşək sənsən ya mən?

Orijinalda altı misralı bu bəndin 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü misraları həm qafiyə, 5-ci və 6-cı misraları da həm qafiyədir, 6-cı misrası isə qalan bəndlərdə olmaqla təkrardır. Belə qafiyə düzümü bütün 14 bənddə gözlənilir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan türkü, kürd, lor, qaşqay olmaqla İranda sakin olan dörd xalqın adı tutulur. Şəhriyar özünün məxsus olduğu Azərbaycan türklərini o qalan üçündən üstün sayır. Şair “pəhləvan” deməklə tehranlılara üz tutaraq onların müəyyən qisminin Azərbaycan türklərini “türki-xər”, yəni “eşşək türk” adlandırmasını əsassız sayır. Şairin nəzərinə, bu iftiranı isbat etmək üçün onların oxu və qalxanı yoxdur, yəni dəlil və sübutları yoxdur.

Yerinə düşər qeyd edək ki, ədib təkcə adını çəkdiyimiz bu bənddə “türk, yağı, asan, el, qaşqay” olmaqla beş türkiyəli nəzmə çəkir.

“Tehran və tehranlı” şeirinin ardında Şəhriyar azərbaycanlıları, rəştiləri, turluları, isfahanlıları, qumluları təhqir edən tehranlı nadanlıq xəstəsi adlandıraraq, Azərbaycan türklərini “alicənab, ürəyiaçıq, igid, cəsür” anlamında cömərd ünvanlandırır. Tam əminliklə qeyd etmək olar ki, Şəhriyar fars poeziyasında daha çox türkpərəst, azərbaycansevər, Azərbaycanın mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı ilə öyünən şairdir [5, 686]:

تو ای بیمار نادانی چه هذیان و هدر گفتی
برشتی کله ماهی خور، بطوسی کله خر گفتی

قمی را بد شمردی اصفهانی را بتر گفتی
جوانمردان آذربایجان را ترک خر گفتی

ترا آتش زدند و خود بر آن آتش زدنی دامن
الا تهرانی انصاف میکن خر تویی یا من؟

Sən, ey nadanlıq xəstəsi, nə boş-boş, hədə dəyirsən,
Rəştiliyə balıq yeyən kəllə, turluya eşşək kəlləsi deyirsən.

Qumlunu pis sandın, isfahanlıya bətər dedin,
Azərbaycan cömərdlərinə **türki-xər** dedin.

Sənə od vurdular, sən də oda ətək verdin,

Sən, ey tehranlı, insafən de: Eşşək sənsən ya mən?

Şəhriyarın fars divanında “türk” anlayışının kəsb etdiyi 3-cü mənə “Azərbaycan türkcəsi” sayılır. Aləm adlı Azərbaycan türk qızının şərafinə yazdığı “Aləm” qəzəlində Şəhriyar Azərbaycan dili mənasında türk dilini şəkər adlandırır [5, 710]:

دایره هاله مه کرد و بلفظ ترکی
نغمه ای خواند و نشان داد که ترکی شکر است

(Qız) ayın diski kimi dövrə vurub, **türk** dilində
Biz nəğmə oxudu, göstərdi ki, **türk** dili şəkərdir.

Əbülhəsən xan İqbal-Azər adlı məşhur İran xanəndəsi, Azərbaycan-türkünün şanına 1967-ci ildə yazdığı “Cəşne sədeyə Eğbal – İqbalın yüzillik yubileyi” qəsidəsində Şəhriyar “türk” sözünü Azərbaycan türkcəsi mənasında işlədir. İranda türkcə danışmadığı təqdirdə dilinin lal olmasını dilə gətirməkdən çəkinməyən Şəhriyar hər cür tərifi ləyaqətdir. Şah kimi bir despotun dövründə belə fikri Şəhriyardan başqa heç bir şair irəli sürə bilməzdi [6, 971]:

ترک ما بس عزیز است و زبان مادری،
لیک اگر ایران نگوید لال باد از وی زبان.

Türk dili çox əzizdir, ana dilidir,
Əgər İran danışmasa, lal olsun dili.

“Şikayət, guşənişinlik, Peyğəmbərin mədhi” adlı 59 beytli qəsidəsində Xaqani özünün türk oğlu olduğunu fələyin dili ilə söyləyir. Önemlisi budur ki, dilimizdəki “sənsən” xəbərini orijinalda saxlayıb. Nümunədə “əgər” bağlayıcısı və “fələk” ismi inversiyadır [2, 496]:

مرا در پارسی فحشی که گویند،
به ترکی چرخشان گوید که: سن سن.

Mənə farsca bir söyüş əgər söyləsələr,
Türkcə fələk onlara deyər ki: **Sənsən**.

Şəhriyarın fars yaradıcılığında “türk” ləkseminin “Türkiyə türkü” anlamı da mövcuddur. Şair heç zaman Türkiyədə olmayıb, amma türk xalqına, onun mədəniyyətinə, tarixinə, ƏDƏBİYYATına sayğı və sevgi ilə yanaşmışdır. Onun 82 beytli “Səfərə xəyali be Torkiyyə – Türkiyəyə xəyali səfər” qəsidəsində bunun bariz nümunəsini görürük.

Aşağıdakı beytdə şair Türkiyə türklərinə üç özəllik xas edir – sadəlik, sədaqət, səfa. Bunların hər biri əxlaq göstəricisidir. Şəhriyarın nəzərincə, heç bir xalq bu özəlliklərin daşıyıcısı deyil [7 , 194]:

ترک را سادگی و صدق و صفایی دگر است
که نظیرش نتوان یافت در اقوام دگر.

Türkün ayrı sadəlik, sədaqət və səfası vardır,
Onun bənzərini tapmaq olmaz ayrı xalqlarda.

Həmin qəsidənin digər bir beytində Şəhriyar türk qızını Şahnabat adlı Hafiz qəzəllərinin sevimli məşuquna bənzədir. Şairin türk dilini gözəl və incə adlandırması, türk qızlarını incə və ürəyioxşayan qələmə verməsi diqqəti çəkən məqamlar sayılır [7 , 194]:

دختر ترک بدین لهجه زیبا و ظریف
راستی شاه نبات است و لطیف و دلبر.

Türk qızı bu cür gözəl və incə ləhcə ilə
Düzü, Şahnabat kimi incə, ürəyioxşayandır.

Yuxarıdakı qəsidənin daha bir yerində türk xalqının öndəri Atatürkü dahi qeyd etməsi, coşqu və şücaətini öyməsi Şəhriyarın Türkiyəyə isti münasibətindən xəbər verir. Aydın olur ki, coşqu və şücaət şəxsin lider olması üçün önəmli faktordur. Bunlardan biri olmadıqda, digəri liderlik üçün yetərli deyil [7 , 196]:

ویژه از داهیه ترک آتاترک فقید
آنچه پیکر همه از شور و شهامت مظهر.

Özəlliklə, **türk** dahisi mərhum Atatürk
Coşqu ilə şücaətin tam rəmzidir.

İndi də “Türkiyə türkcəsi” mənasına dair Şəhriyardan sitat gətirək. Şair “Türkiyəyə xəyali səfər” qəsidəsində türk dilini bütün Avropa dillərindən üstün sayır [7 , 194]:

لهجه ترکی اینجا بظرافت مثل است
لطفش از جمله زبانهای اروپایی سر.

Türk ləhcəsinin, bizdə zarafatla deyərlər,
Gözəlliyi bütün Avropa dillərinə başdır.

Şəhriyarın farsca şeirlərində “türk” leksik vahidi “monqol basqını” anlamına da gəlir. Hər bəndin 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü misraları öz aralarında, 5-ci və 6-cı misraları öz aralarında həmqafiyə olan 19 bəndli “Yadqare cəşne Ferdousi - Firdovsi yubileyinin yadigarı” şeirində həmin bu mənə rastlanır. Şair İranın zaman-zaman ərəb və monqol basqınlarına məruz qaldığını qeyd edir [7 , 714]:

فلک یکچند ایران را اسیر ترک و تازی کرد
در ایران خوان یغما دید و تازی ترکنازی کرد.

Fələk bir müddət İranı **türkə**, ərəbə əsir etdi,

İran mülkü talandı, ərəb basqınına düşər oldu.

Farsca sitatları Azərbaycan dilinə filoloji tərcümə edərək məqalə müəllifi maksimum buna diqqət edib ki, inversiyanı saxlamaqla orijinalın ruhunu qoruyub saxlasın.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Hafiz Şirazi, Qəzəllər, farsca, Tehran, 1382
- 2.Xaqani Şirvani, Divan, farsca, I cild, Tehran, 1375
- 3.Nizami Gəncəvi, Xəmsə, farsca, II cild, Tehran, 1374
- 4.Sədi Şirazi, Qəzəllər, farsca, Tehran, 1377
- 5.Şəhriyar, Divan, farsca, I cild, Tehran, 1377
- 6.Şəhriyar, Divan, farsca, II cild, Tehran, 1374
- 7.Şəhriyar, Divan, farsca, III cild, Tehran, 1374

Elvin Babayev, doktorant
AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
babayevvelvin90@mail.ru

ORXON-YENİSEY YAZILARININ AÇAR SÖZÜ-TANRI VƏ ORXON YAZILARININ MƏNŞƏYİ

Təxminən, 120 il öncə Orxon abidələri, 100 il əvvəl isə “Divani lüğət-it-türk” elmə məlum deyildi. Onların aşkar olunması bir çox qaranlıqları aydınladı. Yazılarda ilk oxunan və ən çox rast gəlinən söz “tenqri” kəlməsi olmuşdur. Bu isə türklərin həyatında Tanrının yerinin göstəricisidir. Orxon hərfli ilə yazılan yazıların daha əvvəllər Çin mənbələrində qeyd olunmasıyla yanaşı, yazılardan hələ Elxanilər zamanında yaşamış tarixçi Alauddin Ata Məlik Cüveyni də, dünya tarixinə aid olan “Tarixi Cahanguşa” əsərində həmin yazıların varlığından bəhs edərək öz gözləri ilə gördüyünü qeyd etmişdir. Türkologiya sahəsində ad-san qazanan bəzi ciddi alimlər də Orxon-Yenisey əlifbasının qeyri-türk mənşəli olmasını sübuta yetirmək üçün hər vasitəyə əl atırlar. Məsələn, Tomsonun fikrincə, Orxon əlifbası aramey mənşəlidir. Bu görüş hazırda ən yaygın görüşdür. 1894-cü ildə Aristov və 1897-ci ildə Mallitskiy, Orxon əlifbasının türk damğalarından yarandığı görüşünü irəliyə sürür. Rəşid Rəhməti Arat və Əhməd Cəfəroğlunun da bu fikirdə olduğu məlumdur. Rus dilçisi E. D. Polivanov 1925-ci ildə yazdığı məqalədə, bu yazının mənşəyini türk damğalarına bağlamışdır. Türk inanc sistemində damğaların xüsusi önəmi vardır. Əfqanıstan və Özbəkistanda 4 min il əvvələ aid ilk damğa nümunələri tapılmışdır. Tapılan bu damğalar üzərindəki işarələrin qədim türk əlifbasının hərfləri ilə eyniliyi diqqət çəkmişdir. Damğaların şəkildən yarandığı iddia edilir. Ortaya atılan bir başqa iddiaya görə qədim türk qayaüstü rəsmləri daha sonra damğa şəklini almış və buradan hərflərə çevrilmişdir. Bu iddianı ortaya atanlar türk runik əlifbasının damğalardan yarandığı fikrinə tərəfdardılar. Əhməd Cavad Əmrə isə göytürk yazısının şumer yazısı ilə eyni kökdən olduğuna inanırdı. İssik-Kul yaxınlığında Esik kurqanında tapılmış gümüş bir çanaq üzərində Orxon yazısı ilə yazılmış sətirlər var. Esik kurqanı miladdən əvvəl 5-6 əsrlərə aiddir. Bundan başqa, Tanrı dağlarında bizim eradan əvvəl 2-ci əsrə aid Kuray kurqanında da Orxon yazısı ilə yazılmış 5 həfrlik bir mətn vardır. 1962-ci ildə İngilis türkoloqlarından Sir Gerard Clauson bu əlifbanın mənşəyini Sogd və Grek əlifbalarına bağlamışdır. Göytürklərin istifadə etdiyi əlifbanın mənşəyi mövzusunda ən son şərhləri 1993-cü ildə Viktor G. Guzev ilə G. Klyastorniy ortaya qoymuşdur. V. G. Guzev, 2000-ci ildə təqdim etdiyi məlumatda da mövcud əlifba nəzəriyyələrini elmi baxımdan qiymətləndirərək Göytürk əlifbasının türklər tərəfindən icad edildiyini sübut etməyə çalışır.

Şahnazxanım Şükürzadə, doktorant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

NƏSİMİNİN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ-POETİK ÖZƏLLİKLƏRİ

Nəsiminin dili onomastik vahidlərlə zəngindir. “Divan”da işlənmiş onomastik sözlər sanki dil vahidi olmaqdan öncə, nitq vahididir. Nəsiminin qüvvətli təxəyyülü bütün sözlərə poetik don geydirmə məqsədini izləmişdir və tədqiqat göztərir ki, şair öz məqsədinə yüksək şəviyyədə nail olmuşdur. Belə ki, şairin poeziya dilində hər bir onomastik vahid xüsusi mənə daşıyıcısıdır, xüsusi poetik yükə malikdir. Bu mənada toponimlər, fitonimlər (bitki və çiçək adları), zoonimlər (heyvan və quş adları), kosmonimlər (göy cisimlərinin adları), xrematonimlər (qiymətli daş-qaş adları) xüsusilə fəal mövqeyə malik olub, lirik qəhrəmanın tam təsviri zamanı şairin qələmində müqayisə obyektini olaraq ən fəal bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Nəsimin fəlsəfi baxışları, ümumən, şərq mədəniyyətinə, şərq dillərinə bağlı olması onun dilinə daha çox ərəb və fars dillərinə mənsub onomastik vahidlərin, yaxud da bu dillər vasitəsilə XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olmuş adların işlənməsi özünü göstərir.

“Divan”da işlədilmiş onomastik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: antroponimlər, toponimlər, etnonimlər, hidronimlər, ideonimlər, kosmonimlər, zoonimlər və s.

Antroponimlər. Nəsiminin poetik dilində işlənmiş antroponimlərə din tarixi ilə əlaqədar olan antroponimlər, xalqın ictimai tarixi ilə əlaqədar olan antroponimlər və dini-əfsanəvi adlar daxildir.

I. Din və din tarixi ilə əlaqədar olan antroponimlər. Buraya daxil etdiyimiz antroponimlərin əksəriyyəti əsasən islam dini ilə əlaqədar olan, islam dini tarixində xüsusi mövqə tutan, hamı tərəfindən tanınıb, qəbul edilən peyğəmbərlərin, imamların, seyidlərin və s. adları daxildir. Bu antroponimləri tarixi antroponim kimi də qeyd etmək olar, çünki tarixi mənbələrdən məlumdur ki, islamın Azərbaycanda yayılmasından sonra Azərbaycan əhalisi (türklər və qeyri-türk olan kiçik millətlər) bu dini qəbul etdilər və bununla bağlı olaraq Azərbaycan türk mədəniyyəti ikinci bir mədəniyyətlə – islam mədəniyyəti ilə çulğalaşaraq sinkretik bir mədəniyyətə nail oldu. Burada hər iki mədəniyyət, o cümlədən, islam mədəniyyəti də öz xoşməramlı kanonları ilə Azərbaycan türk mədəniyyətini də zənginləşdirdi. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan ad sisteminə külli miqdarda ərəb mənşəli dini məzmunlu adlar daxil oldu. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Peyğəmbər adları: Adəm, Nuh, Məhəmməd (s.ə.v.s), İsa (Məsih, Məsiha), Musa, Süleyman, Davud, Yusuf, Yəqub, İsmayıl, İbrahim və s. *Aşıq ol, eşq ilə bil məntiqi-eşqin dilini, Möminə Nuh-i-nəcat, kafirə tufan dedilər* (443); *Davudam, xatmi-Süleyman mənədir məcmuyi-zat, Həm mənəm mehri-xudavənd, divlərin ustasıyam* (418); *Nun – Nə kim qıldım günah tutdum ümid, Mim – Məhəmməd Mustafa sultanə mən* (537); *Yaqubsifət, qılma məni zarü pərişan! Ey Yusifi-sani!* (521); *Adəməm, həm Adəmə qıldım sücud ixlas ilə, Tutmadı ol əmri, şeytani-ləini narə at* (500); *Çün Nəsimi sirri İbrahimü haşimdir bu gün* (488); *Ey Nəsimi, nəfəsin gərçi Məsiha dəmidir, Möcüzün rəmzini Musa bilə, İsa nə bilür?* (449) və s.

Beytlərdə işlənmiş Adəm, Nuh, Məhəmməd, Süleyman, İsa, Musa, Yəqub, Yusif, İbrahim antroponimləri İslam dini ilə əlaqədar olaraq, Şərq ölkələrində məşhurlaşmış dini rütbəli şəxslərin adlarıdır. Bunları Nəsimi, əsasən, məcazi mənada, hər hansı bir mənənin rəmzi kimi işlətməmişdir: Süleyman – əzəmət, var-dövlət sahibi, müdriklik, kamillik, Yəqub – dərin həsrət, yol gözləyən, cəfa çəkən, əziyyətə dözən, Yusif – gözəllik, İbrahim – cəsəret, Davud – gözəl səsi olanın, Nuh – möminlərin xilaskarı, Adəm – insan, onun həyatiliyi, bəxtiyarlığı, Musa – təccüb və möcüzələr yaradan, Allahla danışan (Kəlimullah) kimi mənəların rəmzi ifadəsidir. Şair Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.v.s.) əxlaqi keyfiyyətlərini, mənəvi saflıq və cismani gözəlliklərini böyük ehtiram hissilə vəsf və təbliğ edir və onun başqa adlarını da əsərlərində işlədir: Məhəmməd-Mustafa, Əhmədi-Muxtar, Əhmədi-Mürsəl, Məhəmməd-Mehdi, Məhəmməd-Bağır Məhəmməd (s.ə.v.s.) peyğəmbərin məlum adlarıdır.

2) İmam adları: İmam Əli, İmam Həsən, İmam Hüseyin, İmam Rza, İmam Cəfər, İmam Taqi, İmam Naqi: *Şərbətü maü təhəri istər isən, qəm yemə, Dövr əlindən zəhr nuş çün Həsən xülqi-*

riza! (488); *Cəfəri-sadiq məratibin dilərsən, sadıq ol, Sidq ilə bu yolda qul ol, bulasan mənzili-əla* (488); *Müddəi təninə səbr et Museyi-Kazım kimi, Həq bilir kim, həq iləvü necə oldu macəra* (488); *Gəl, Əli, Musa Rıza kimi həqqin əmrini tut, Necə kim həqdən gəlür canü könüldən çün riza* (488); *Həm Təqi kimi vücudın mülkünü viran qılıb, Bu fənada fani ol kim, bulasan mütləq bəqa* (488); *Sirri-əsmadən xəbər bilmək dilərsən çün Nəqi Müttəqi ol, müttəqi ol, müttəqi ol biriya* (489) və s.

3) Din tarixində müqəddəs qadınların adları: Həvva, Məryəm, Bilqeyis: *Bu asi qulların cürmü cahana imdimi gəldi?! Bizə ol dəmdə qalıbdır günah Həvvavü Adəmdən* (380); *Hər qətrə mühiti-əzəm oldu, Hər zərrə Məsihi Məryəm oldu* (563); *Ərş təxtimdürür, Süleymanəm. Hudhudəm Bilqeyisə pəyam oldum* (548) və s. Nəsiminin şeirlərində Bilqeyis və Süleyman peyğəmbərin adları tez-tez çəkilir. Rəvayətə görə, Süleyman peyğəmbərlə Bilqeyis arasında məhəbbət macərəsi olmuşdur və şair öz şeirlərində bütün canlıların dilini bilən Süleyman peyğəmbərin hüdhüd (hophop, sanapipik) quşu vasitəsi ilə sevgilisinə məktub göndərməsinə də işarələr edir (sonuncu şeir). Şərq ədəbiyyatında, ümumən müsəlman ədəbiyyatında Bilqeyis həm də sözükeçər, hökmran – işgüzar, eləcə də gözəl xasiyyətli, yaxşılıq edən və hərəkətlərində buna üstünlük verən bir mələk qadın obrazı kimi tanınmışdır. Şair Bilqeyis haqqında şərq aləmində məşhur olan son xüsusiyyətləri nəzərə alaraq özünü Bilqeyisə (eləcə də Süleymana) bənzətməklə öz oxucularını məhz belə insani keyfiyyətlərə yiyələnməyə dəvət edir: *Həm mənəm Bülqeyisi-dövrən, insücinnü vəhşü teyir, Həm Süleymani-zamanəm, həm anın dəsturियəm* (424).

Allahın mələklərinin adları: Cəbrayıl, Mikayıl, İsrəfil, Əzrail. *Seyyidin şeri sənin vəsfində möcüzdür təmam, Bilmənəm ruhülqudiüs təlim edər, ya Cəbrayıl* (640); *Təvəhhüm Əzrail, Fəhmim Mikayıl, Ki İsrəfildürür nitqü zəbanım!* (637).

II. Əfsanəvi adlar: Əhrimən, Loğman, Qarun, Cəmşid: *Həmdəm nə rəsm ola Cəbrailə Əhrimən, Munis nə vəch ilə ola tuti ilə türab* (491); *Gənci-Qarun ilə bir mülki-Sülüyman dedilər* (386); *Təbibim, şərbətim, dürdüm, nəbatım, şəkkərim, qəndim, Əlacım, məlhəhim, çarəm, cəlunis ilə Loğmanım!* (143); *İtirdin cami-Cəmşidi, oyan yuxudan, ey, Nə buldun uyqudan göstər, qafil! Nə qıldın uyqudan hasil?!* (408) və s.

Nəsiminin dilində Əhrimən antroponimi insanların xoşbəxtliyinə mane olan, zalım, qəddar qüvvələrin rəmzi, *Qarun* var-dövlətə sahib olan, lakin dövlətindən heç kimə yardım etməyən, intəhasız bir xəsisliyin mifik obrazı (10, s. 262), Loğman (İbn Sina) insanın, o cümlədən şairin bütün dərdlərinə, mətləblərinə məcazi mənada çarə edən, xilaskar məzmunu, Cəmşid müdriklik, tədbirli hökmdar obrazı rəmzini ifadə edir.

Cəmşid klassik şərq ədəbiyyatında, həmçinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatında çox geniş mənada bədii obrazların, qəhrəmanların bənzətmə obyektinə olmuşdur. Nəsimin dilində də *Cəmşid*, *camı-Cəmşid*, *camı-Cəm* sözləri müxtəlif baxımdan bənzətmə obyektinə kimi istifadə edilmişdir: *Cəmşid* bir əfsanəvi obraz olaraq lirik qəhrəmanların müdriklik, tədbirli hökmdar obrazı ilə müqayisə edilir və şair öz lirik qəhrəmanında Cəmşidə məxsus xüsusiyyətləri görmək istədiyi üçün onları Cəmşidlə, onun müsbət xüsusiyyətləri ilə müqayisə edir: *İtirdin cami-Cəmşidi, oyan uyqudan, ey qafil! Nə buldun uyqudan, göstər, nə qıldın uyqudan hasil?* və s.

Xalqın ictimai tarixi ilə əlaqədar antroponimlər: Hüseyin ibn Həllac Mənsur, Mani, Əristalis. Ümumiyyətlə, buraya tarixi şəxsiyyətlərin, hökmdarların, tanınmış sərkərdələrin, eləcə də filosofların, mütəfəkkir şəxsiyyətlərin adları daxildir.

Mütəfəkkir şəxsiyyətlərin, filosofların adlarından ibarət antroponimlər: *Mənsur Həllac, Mani, Şirazi (Sədi Şirazi), Əristalis*. Nəsiminin dilində IX-X əsrlərdə şərq aləmində böyük sufi şair və filosof kimi məşhurlaşmış Mənsur Həllac şairin dilində geniş mənada işlənən işlək antroponimdir. *Sözüm sirri-ənəlhəqdir, fəna darında Mənsurəm* (407); *“Gəlmişəm həqdən ənəlhəq, gör nə Mənsur olmuşam”* (427); *“Daim ənəlhəq söylərəm, həqdən çü Mənsur olmuşam”* (429).

Mani antroponimi klassik şərq ədəbiyyatında, eləcə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında gözəllik, gözəl təbiət və həyatı lövhələr yaradan rəssam, nəqqaş simvolu kimi xatırlanmışdır. Nəsiminin dilində də *Mani* antroponimi məhz rəssam və rəssamlıq işinin, daima bu sənəti duyub hiss edən insanların, xüsusən poeziya, bədii söz xiridarlarının yaradıcılıqlarında diqqət mərkəzində olmasına işarə olaraq işlədilmişdir: *Ey verən könlünü çin nəqşinə, şol surətə bax, Qüdrətin nəqşi yazan nəqşəni Mani nə bilür?* (449).

Şirazi – Sədi Şirazi. XII əsr şərq ədəbiyyatında Yaxın və Orta şərqdə, hətta Avropada da “Gülüstan” və “Bustan” adlı elmi-didaktik əsərləri ilə məşhurlaşmış fars şairi müdrik kəlamları ilə ən böyük humanist şairlərlə eyni səviyyədə rəğbətlə yad edilir (17, s. 5-16). Nəsimi də şeirlərinin birində sanki özü özünə mədhiyyə yazmış, hətta Şirazidən də artıq keyfiyyətli qəzəllər yazmağa bilməsi ilə fəxrələnir: *Mənəm ol tilsimi-pünhan ki, bu gün cəhanə gəldim! Əzəli nişansız idim, əbədi nişanə gəldim. Nə kişidirür Şirazi ki, bəyan edə bu razi, Düzübən bu sözi sazı mənə uş zəbanə gəldim. Dedi seyyid Nəsimi nə zəri sevdi, nə simi Əbədi sevdi Nəsimi hurilə cinanə gəldi* (644); *Çün şurə gəlib eşq sözün qıla Nəsimi, şövqündən anın cuşə gəlir Sədiyi-Şiraz* (73).

Əristalis. Məşhur yunan filosofu Aristotel, şərq ədəbiyyatında Ərəstun kimi tanınmış, Nəsimi dilində Əristalis şəklində işlənmişdir: *Həq təcəlli eyladi Musa üçün, Həm Əristalisü Busina üçün. Ey könül, sən huri-məhsima üçün, Səcdə qıl şol qamətü bəla üçün* (604).

Təxəllüslər: Nəsiminin dilində iki təxəllüs xüsusən intensiv işlənmişdir: Nəimi və Nəsimi. Nəimi sözünün lüğəvi mənası ərəb dilində nemət, bolluq, rifah deməkdir. Böyük alim və şair Şeyx Fəzlullah çox güman ki, xalqı üçün arzuladığı vəziyyəti, sosial durumu daşıyan sözü özünə təxəllüs götürərkən həmin arzularını nəzərdə tutmuşdur.

Nəsimi şeirlərində Nəimi adını ara-sıra, nadir hallarda işlədir: bunun müqabilində Fəzlullah və onun lütfkarlıq bildirən və şeirlərin məzmunundan hiss edilən qısa, lakonik, əzizləmə, böyük hörmət və mərhəmət bildirən *Fəzl* forması daha işləkdir: *Kim ki, əsrari-Nəsimi bilmədi, İzzəti-Fəzli Nəimi bilmədi, Divi-dun oldu əzimi bilmədi, Məzhəri-zati qədimi bilmədi* (613). Lakin Nəimi təxəllüsü çox az özünü göstərir. Fəzlullah Nəimi Nəsiminin pərəstiş etdiyi, qəlbən dərin hörmət etdiyi bir insan, şairin ustadı olmuşdur. Nəsimi öz ustasına tam adı ilə də az-az müraciət edir, yaxud da onun adını tam halda az-az işlədir: *Elmi-hikmətdən bilirsən bir bəri gəl, ey həkim! Sən Nəsimi məntiqindən dinlə, Fəzlullahı gör!* (452); *Bir acayib şahə verdim könlümü, Bədr yüzlü mahə verdim könlümü, Taki Fəzlullahə verdim könlümü, Bigüman Allaha verdim könlümü!* (610).

Nəsiminin dilində şairin özünə aid olan bir neçə təxəllüs işlənmişdir: *Nəsimi, Seyyid, Əli, Hüseyni*.

Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Nəsiminin adı *Əli* olmuşdur. Bu fikirlə razılaşmaq o qədər də düzgün olmaz, çünki altı əsrdən artıq bir dövrdə şairin adı kimi *İmadəddin* sözü məşhurlaşmışdır. Bizə elə gəlir ki, şairin *Əli* imzası ilə yazdığı qəzəllərində, ictimai-fəlsəfi şeirlərində *Əli* adı şairin özünə yaxın və mərhəmət hesab etməsinin, islam dininin möhkəmlənməsində, xüsusən şübhəli təriqətinin genişlənməsində mühüm rol oynamış İmam Əlinin adını özünə təxəllüs kimi qəbul etməsinin nəticəsidir.

Ümumiyyətlə, Nəsimi dünyəvi, həyatı şeirlərində *Nəsimi* sözünü əsas təxəllüs kimi çox geniş istifadə edir. Təxminən, 634 şeirdə *Nəsimi* yalnız 8 dəfə *Seyyid*, 1 dəfə *Seyyidi-Nəsimi*, 1 dəfə *Hüseyni* təxəllüsünü işlətməmiş, *Əli* təxəllüsünü isə işlətməmişdir.

Şairin 600-dən artıq şeirləri içərisində yalnız bir qəzəlinde *Şahi-Mərdan Əli* antroponiminə təsadüf etdik ki, o da məlum olduğu kimi, bütün islam aləmində İmam Əlinin titulu kimi məşhurdur: *Gər Nəsiminin pənahı Şahi-Mərdandır Əli! On səkkiz min aləmə hökm əyləyən sərdar bir!* (441).

Nəsiminin adı *İmadəddin*, mənası dinin sütunu deməkdir; *Nəsimi* isə xəfif səhər yeli (bu yel təmiz, hər səhər təzə olur) deməkdir.

Nəsimi dili üzrə tədqiqatlar göstərir ki, şair Nəsimi Azərbaycan türk dilini XIV-XV əsrlərdə yeni bir səviyyəyə qaldırmış, onun milli köklər üzrə təşəkkül taparaq inkişaf etməsinə yeni – daha milli, daha xalqı istiqamətlərdə kökləyərək zənginləşdirməyə xüsusi səy göstərmişdir. Bu yeniliklər, həqiqətən də, Azərbaycan ədəbi dili üzərində xəfif-xəfif əsən səhər mehi (dan yel) – nəsim idi. Bu təxəllüsü özünə seçməklə nə qədər düzgün hərəkət etməsini şairin sonrakı bədii-fəlsəfi yaradıcılığı mükəmməl şəkildə təsdiqlədi. Doğrudan da, Nəsimi Azərbaycan yazılı ədəbi dili tarixinə yeni ab-hava – nəsim gətirdi. Demək olar ki, şairin qəzəllərində İmadəddin antroponimi əksini tapmamışdır, bütün poetik əsərləri Nəsimi təxəllüsü ilə bitir: *Nəsiminin məkanı laməkandır, Məkansız aşiqin həqdir məkanı!* (110); *Qara sünbülün niqabı ki, hicabı düşmüş ayə, Götür, ey sənəm, yüzündən ki, Nəsimi oda yandı!* (112). Çox hallarda beytlər şairin özünə ritorik müraciətləri ilə bitir: *Ey Nəsimi, aqibət varır yelə, Bivəfa ilə yeyən nanü-nəmək!* (116); *Ey Nəsimi, yeri gey*

xirqə, ərənlər donudur, Geymədi münkir anı, sandı ki, zindan kəpənək (117). Şair çox nadir hallarda Seyyid, Hüseyini ləqəblərindən istifadə etmişdir.

Toponimlər. *Kəbə, Xorasan, Şam, Şiraz, Çin, Moçin, Çaç, Rum, Xətay, Həbəş, Əcəm, Babil, İraq, Hindistan, Misir, Hələb, Bağdad, Şirvan, Güllüstani-İrəm* və s. Nəsiminin dilində **Kəbə** sevgilinin müqəddəs, təmiz, pak, gözəl üzünün simvoludur. *Gördüm üzünü Kəbədə əhli-səfa ilə, Qıldım təvafi-Kəbə haram olmadan hənzət! (71); Kəbə şairin özü üçün də müqəddəslərin müqəddəsdür; şairin aləmində Kəbəyə həttə yaxınlaşmaq üçün insan hərtərəfli təmiz, pak olmalıdır, yalnız ondan sonra o (insan) Kəbənin ətrafına, həndəvərinə yaxınlaşa bilər: Hər kimin ki qibləsi, ey can, sən olmadın, İraqə düşdi Kəbədən, əhli-səfa degil! (121 455 I); Varmıdır nisbət sana bir türk dər Maçinü Çin, Çini-zülfünü yenə əz nəfeyi-tatar, tar! (212); Canımı ənbərin saçın seydlədi kəməndinə, Rumi Xətayı dutmuşam Çini Tatar içindəyəm (128 500 I); Kirpiyin nəvək oxudur, qaşların Çaçı kaman! Uğramaz aşiqdən özgə şol oxun peykanına! (19).*

Hidronimlər. Nəsiminin dilində *Zənzəm, Fərat, Ərəs (Araz), Nil, Dəclə* kimi bulaq və çay adları xüsusilə fəaldır. **Zənzəm** bulağı Məkkə şəhərindədir. Eramızdan təxminən 2800 il öncə, İbrahim Xəlil peyğəmbərin zamanında Allah tərəfindən yaradılıb fontan verən bulaqdır. Dindarların suyunu təberrük saydıqları bulağın adı (4, s. 212). Suyu çox duru, şəffaf və sərin olur. Klassik şərq Ədəbiyyatında, eləcə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında gözəlin – lirik qəhrəmanın gözlərinin və dodaqlarının, göz yaşlarının simvolu kimi geniş dairədə istifadə edilmişdir. Nəsiminin dilində **Zənzəm** öz ilkin mənasında – su hövzəsi kimi işləndikdə belə yenə də mətnaltı, məcazi mənə alaraq işlədilir: *Kəbə yolunda eşqilə yoldaş ol, ey Həccə varan! Susamaz ol ki yoldaşı Zənzəm ilə Fərat olur! (447); Dəcləyəm, eynəm, Fəratəm, həm mənəm abi-həyat Kövsərəm, mai-təhurəm, səlsəbilin tasiyəm! (418); Sənin gülgün yanağın həsrətindən, Axar çeşmim yaşı həm çü Ərəsvar! (198); Nil irmağı dasdı tutdı Misrin çöhrəsin, Uş Hələb, Bağdadi buldum, gör necə şad olmuşam (131, 481 I).*

Zoonimlər. Heyvan və quş adlarını əhatə edən *zoonimlər* klassik poeziyada, eləcə də, Nəsiminin poetik dilində bədii ifadə vasitələri kimi daha çox istifadə edilmiş, gözəlin, lirik qəhrəmanın hərtərəfli bədii-poetik obrazının daha canlı, daha əyani olmasına xidmət etmişdir.

Nəsiminin dilində ən fəal zoonimlər: **Quş adları:** tuti, pərvanə, qarğa, ənqa, zagə, simurq, hüma, quzğun bülbül, gögərçin (göyərçin), laçın, bayquş, quş, hüd-hüd; **Tutidürür** *bu şəkərin dadını, ləzzətin bilən, Qarğa nədə bu gülsəni, zağə şəkər nə faidə?! (40); Ey Nəsimi, çün Süleyman oldu quş dilin bilən, Qafa varıb görmək istərsən bizim Ənqamızı (II345 245); Ey badi-səba, var xəbəri yarə ilət kim, Hüdühüd dilidir, bunu Süleyman dəxi bilməz! (III323 60); Hər quşun olmaz səadətli huma tək kölgəsi, Çünki simurgəm deyərsən, laməkan Qafin qanı?! (III343 220); Yığilsın qarğa və quzğun leşinə, hey leşinə, Könül laçın deyü düşdi ki, ala şol gögərçini, Gögərçin bayquşa düşdü, yazuqlar indi laçinə (60); Ta güllüstani-İrəm rüxsarini gördü gözüm, Bülbüli-şeyda kimi hər dəm güllüstan arzular (200) və s.*

Bitgi-ağac adları: ağac, tuba, sərv, sögüt, şümşad, qamış, çinar. Bu bitgi adlarının hər biri Nəsiminin poetik dilində onun lirik qəhrəmanının, bədii personajın poetik təsviri zamanı gözəllik vasitələrinin biri kimi çıxış edir. Beləliklə, Nəsiminin poetik dilində tuba, sərv, şümşad, sünbül, sidrə fitonimlər müxtəlif poetik mənə ilə yüklənərək, müəyyən bir poetik məzmun qazanır: *Şol ağaca bənzəmə kim, kəsib oda yaxalar, Balta zəxmindən əmindir anda kim, rümman bitər! (334); Əcaba, bu huri yüzlü mahi-bədr, ya pərimi? Boyu sərv-i-bustan, yanağı güli-təbərimi? (II208,81); Boyundur sidreyi-tuba, yizindir cənnəti-huri, Xətü xalin kəlam oldı, bu əsrari bəyan etdi (II280,81); Söyüdlər ərgəvan titrər, qamışlar mindi ənharə! (44); Şol mütərra mişki-zülfündən, səba, vergil xəbər, Şol yüzü güil, qaməti sərvü çinarım, qandasan? (234) və s.*

Şair təbiət gözəlliklərini köçürmə – metaforik yolla poeziya dilinə gətirir, müqayisə yolu ilə bədii-poetik dilini təşbihlərlə zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Çobanov M. Familiya, təxəllüs. Tbilisi, 1987.
2. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, 1966.
3. Ərəb olmayan xalqlara, xüsusən iranlılara verilən ad. N.Gəncəvi. Lirik. Bakı, 1988.
4. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2008.
5. Xudiyev N. Azərbaycan antroponimiyasının təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005.

6. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. Bakı, Elm, 2008.
7. Kaşqari M. Divanü lüğət-it türk.
8. Кулизаде З. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку, Элм, 1970.
9. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyası məsələləri. Bakı, 1986.
10. Məsihi. Vərqa və Gülşə. Bakı, 1977.
11. Mehdiyeva S. Bir daha Nizami yaradıcılığında türk ruhu, türk mühiti haqqında. “Nizami” (məqalələr toplusu). “Elm və təhsil” Bakı, 2012.
12. Nəsimi İ. Əsərləri. I cild. Bakı, Elm, 1973.
13. Nəsiri M. Quş dili. Bakı, “Nurlan”, 2009.
14. Paşayev A. “Xəmsə”də işlənən xüsusi adların izahlı lüğəti. Bakı, 2013.
15. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.
16. Щербак В.А. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков, Имя. Л, 1977.
17. Şirazi S. Gülüstan. Bakı, Azərnəşr, 1987.
18. Şirvani X. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1978.

Shukurzade Shakhnazkhanim Jumshud kizi

Onomastic units in the language of Nasimi and their stylistic features.

Summary

The language of Nasimi's poetry is rich in onomastic units. Conducted research of the article deals with the following groups: anthroponymy related to the history of the Islamic religion and public life of people; aliases; Turkic and non – Turkic ethnonyms; place names; hydronyms – names of reservoirs and rivers; ideonims – names of holy books; cosmonyms – names of celestial bodies; zoonims – names of animals and birds; phitonims – names of plants and flowers. The research reveals also semantic – stylistic features of onomastic units in the language of the poet.

Key words: antroponyms, etnonyms, place names, cosmonyms, zoonyms, hidronyms.

Flora Hacıyeva, kiçik elmi işçi
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu
flora.hajiyeva@gmail.com

LÜTFƏLİ BƏY AZƏRİN FARSÇA DİVANINDA TÜRK LEKSEMLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Lütfəli bəy Azərin farsca divanı indiyədək tədqiqata cəlb olunmamışdır. Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə” adlı təzkirəsindən sonra digər önəmli əsəri divanıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox təzkirəçi kimi tanınan Lütfəli bəy Azərin divanı qəsidə, qəzəl, tərkibbənd, tərcibənd, hekayə və rübailərdən ibarət olub 10 min beytlik bir əsərdir. Bu divanda türk mifoloji obrazları, türk etnoqrafiyası və toponimləri ilə bağlı məlumatlar yer alır. Şair yeri gəldikcə türk leksik vahidlərindən istifadə edir ki, bu da təkcə dilçilik baxımından deyil, ədəbiyyat, etnoqrafiya, tarix və coğrafiya baxımından da əhəmiyyət kəsb edir (1, 30-35).

Divanda türk mənşəli “sağər”, “əyağ” “tapança”, “altun”, “dağ” və s. kimi sözlərə rast gəlirik. M. Kaşqari “Divani lüğət it-türk” adlı əsərində “ساغر” [sağər] sözünün “şərab süzmək üçün konusvari qab” mənasını vermişdir (2, 382). “Sağər” sözünün türk mənşəli olması Həsən Zərinəzadə, Sədiq Hüseyn Məhəmmədzadə tərəfindən qeyd olunmuş, Şəfəq Əlibəyli də Füzuli divanında bu sözün tez-tez istifadə olunmasını vurğulayaraq bildirir ki, bu söz “sağmaq” məsdərindəndir, mənası isə “şərab camı”dır (3, 113-117)

Həsən Zərinəzadə digər bir fikir irəli sürür: “Sağər” sözünün “çaxır” sözü ilə eyni kökdən olması ehtimal edilir. Vaxtilə ancaq içki mənasında olan “çaxır” sözü sonralar fonetik dəyişikliyə

uğrayaraq “sağır” formasında və “çaxır qabı” mənasında işlənmişdir” (4, 95). Biz bu sözün “sağmaq” məsdərindən törəməsi ehtimalını daha ağılabatan hesab edirik. Divanda Lütfəli bəy müxtəlif şeir parçalarında bu sözdən tez-tez istifadə edir:

حکیمان جهان و، فیلسوفان زمان یکسر / چشندت جرعه از ساغر، کشندت دانه از خرمن
(*dünyanın alimləri, zamanın filosofları hamısı şərabi camdan yavaş-yavaş (dada-dada) içərlər, (sanki) xırmandan buğda dənələrini yığırlar*) (1, 137).

آن، بجنان کشند ساغر / اینان، بسقر کشند هیزم
(*onlar cinlərə şərab piyaləsi verərlər, bunlar cəhənnəmə odun verərlər*) (1, 94).

با غیر نشسته روبرو او / وز غیر گرفته ساقر زر
(*o biri ilə üzbəüz oturub digərindən qızıl şərab piyaləsi alır*) (1, 340).

Divanda “sağər” sözünün sinonimi sırasına həmin mənanı verən "ایاق" [əyağ] sözündən də istifadə olunmuşdur. Bu söz bir sıra mənbələrdə müxtəlif fonetik şəkillərdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, “Bədəi ül-lügət”də “ایاق” və “ایاغ” şəklində “ayaq”, “son”, “kasa” mənasında işlənmişdir (5, 44).

Mahmud Kaşğarının “Divani lügət it-türk” adlı əsərində isə ایق şəklində “fincan” və “ayaq”mənalarda verilmişdir (2, 131).

V.V.Radlov isə “Опыт словаря тюркских наречий” əsərində “ایاق” [ayaq] sözünün “fincan”, “kasa”, “ayaq”, “son” mənalərini qeyd etmişdir (6, 202-204).

در ایاغ آن آب حیوان ریزد / در چراغ این روغن زیتون کند
(*Sənin qədəhinə dirilik suyu tökür, çırağına isə zeytun yağı tökür*)(1, 57).

Divanda işlənmə tezliyi az olan digər türk mənşəli söz “طپانچه” [təpançe] “sillə” sözüdür ki, əsərdə “طپانچه غیرت” [təpançeye geyrət], yəni “qeyrət silləsi” kimi işlənir.

تو آفتاب برج جمالی و طلعتت / از بسکه زد طپانچه غیرت بر آفتاب...
(*sən xoş üzülü (camallı) günəşsən və sənin siman günəşin üzünə qeyrət silləsi vurub...*)(1, 11).

Divanda türk mənşəli sözlər sırasında “altun” sözünü də qeyd etmək istərdik. Bu söz arxaikləşsə də, həm Azərbaycan türkcəsində, həm də çağdaş türkcədə istifadə olunur:

آن خیانت پیشه، کش خواندی امین / هر چه در دست آیدش آلتون کند.
(*sənin inandığın o xain (peşəsi xəyanət etmək olan) əlinə düşən hər şeyi qızıla çevirər*)(1, 59).

“el”-“ایل”, “oymaq” kimi yaxın anlamlı türk mənşəli sözlər də divanda istifadə olunmuşdur. “el”-“ایل” sözü Mahmud Kaşğarının “Divani lügət it-türk” əsərində “el-oba”, “mülk”, “daxili həyət” mənalərində verilmişdir. (2, 114).

Həsən Zərinəzadə bu sözün Səfəvilər dövründə aşağıdakı mənalarda işləndiyini yazır:

ایل [il, el] -el, tabe, təbəə Səfəvilər dövrünün əvvəli və sonu
ایل [il] - ağılıq, el, sülh (4, 169).

V.V.Radlov “Опыт словаря тюркских наречий” əsərində “ایل”[il] sözünün bu mənalardan əlavə “qəbilə”, “ailə”, “eyni ərazinin sakinləri” mənalərini vermişdir (6, 806).

E.V.Sevortyan «Этимологический словарь тюркских языков» adlı əsərində bu sözün 9 mənasını vermişdir. Yuxarıda sadaladığımız mənalardan əlavə ایل [il] sözünün “qəbilə ittifaqı”, “ölkə” mənasında işləndiyini də qeyd edir (7, 341).

“Oymaq” sözü də türk mənşəli ifadələrdən olub Lütfəli bəyin farsca divanında istifadə etdiyi kəlmələrdəndir. Bu söz barədə R. Eyvazova “Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər”adlı əsərində qeyd edir ki, “oğuzların bölündüyü 24 boyun hər birinin başçısına bəy-beq deyilirdi. Boy bəyliyi də, irsi də babadan oğula və ya qardaşa qalırdı. Bəylər zəngin, nüfuzlu əsilzadələrdi. Hər boy oymaqlara ayrılmışdı” (8, 41).

V.V.Radlov “Опыт словаря тюркских наречий” əsərində “ایماق” sözünün “xalq”, “nəsil” mənasında da işləndiyini yazır (6, 64).

Həsən Zərinəzadə bu sözün Səfəvilər dövrünün əvvəlləri və sonunda "اویماق" oymaq//uymaq şəklində "ulusun bir hissəsi" mənasında işləndiyini qeyd edir (4, 167-168).

از چه اقلیمی از کدامین شهر؟! از چه اویماقی از کدامین ایل!؟

(*Hansı iqlimdənsən, hansı şəhərdən, hansı oymaقدansən, hansı eldənsən?! (1, 410).*

Lütfəli bəy Azərin farsca divanında "اتاق" [otağ] sözünün istifadəsi canlı danışıq dilindən alınma təsiri bağışlayır.

Həsən Zərinəzadə "Fars dilində Azərbaycan sözləri" adlı əsərində "otaq" sözünün əslində türk sözü olduğunu bildirir. Türkcə "çadır" mənasını daşıyan ifadənin sonralar müsəlmanlar arasında otaq ("اطاق") anlamı kəsb etdiyini nəzərə çatdırır. Eləcə də tədqiqatçı keçmişdə onun "اتاغ" formasında da yazıldığını vurğulayır (4, 394-395).

Divanda bu söz "اتاقه" şəklində işlənmiş və divanın elmi - tənqidi mətnini hazırlayan Həsən Sadat Nasiri bu sözü izah edərkən belə yazır: "اتاقه" [otağə] türkcə-cığatayca sözdür, bəzi quşların (divanda: kəklük) tüklərindən hazırlanan bir sığınacaqdır (1, 138).

چون شاهباز، از پر کیکان اتاقه زن چون شرزه شیر، از دل گوران کباب خواه.

(*Qartal kimi kəklük tükündən bir otaq qur, yırtıcı şir kimi çöl eşşəyinin ürəyindən kabab istə) (1, 138).*

Qeyd etməliyik ki, şairin "کلیچه شیرین" [koliçe-ye şirin] "şirin külçə", "طبرزد" [təbərzəd] (əriyin bir növü) və s. kimi türkcə ifadələrin farsca mətnədə işlənməsi fərdi xarakterlidir. Nümunələrə nəzər salaq:

او از قند کلیچه شیرین کرده است دهان آفرین 1)

(*o, şirin külçənin qəndindən onun (şirindilli) ağzını yaratdı) (1, 73).*

زکنعان بری جانب مصر نافه زمصر آوری سوی کنعان طبرزد2)

(*Kənandan Misirə müşk apar, Misirdən isə Kənana ərik gətir) (1, 49).*

Həsən Sadat Nasiri Qulamhüseyn Bəydiliyə istinadən Gəncədə hələ də əriyin bir növünə "təbərzəd" deyildiyini qeyd edir (1, 49).

Həsən Zərinəzadə bu söz barədə belə yazır: "تبرزه" və ya "تبرزد" həm də Azərbaycanda olan bir növ üzumdür ki, dənəsi çox bərk olduğuna görə "təbərzəd" deyilir." (4, 205-206).

"Burhan-e Qate"də müəllif yazır: "təbərzəd" dənələri çox bərk olan üzümün bir növüdür ki, Azərbaycanda yetişir" (9, 466).

Bundan başqa, divanda təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, digər türk tayfalarının dilində istifadə olunan kəlmələrə də rast gəlirik. Məsələn, şair Türkiyənin bəzi şivələrində "bildirçin" anlamında istifadə olunan "selvi" kəlməsini də şeirində işlətmişdir:

ز شاخ سرو و گل، چون قمری و بلبل پرد سلوی؛ زرشح مل، بر سوسن و سنبل نشیند من

(*Bülbül və qumru kimi bildirçin sərvi ağacı və gülün budaqlarında uçar, şərabın tər damcılarında süsən və sünbülün üzərinə cövhər düşər) (1, 132).*

Divanda "dağ" sözünə də tez-tez rast gəlirik. Bu sözün mənalrı barədə H.Zərinəzadənin əsərində geniş izahat verilməmiş və müəllif farsların bu sözü türklərdən gətirdiyünü vurğulayır və

6. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, том 1, Часть 1, Гласные, Санкт-Петербург, 1993.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, Москва, Наука, 1969.
8. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 2003.
9. محمد حسين بن خلف تبریزی, برهان قاطع, به اهتمام دکتر محمد معین, جلد دوم, تهران, ۱۳۶۲.
10. . Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, "Elm və təhsil", Bakı: 2011.

Flora Hacıyeva

Turkish lexemes in divan of Lutfali Bay Azer

Summary

This article is about use of Turkish words in divan of Lutfali Bay Azer who was not attracted to research in the literary criticism of Azerbaijan till now. We have tried to investigate the form of use of several Turkish expressions. Use of these expressions arouses interest as an indicator of affect of historical and political events to Persian poetry.

Key words: Divan, turkish words, word-building, semantic field.

Günel Orucova, dissertant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

XƏTAINİN "DİVAN"INDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN MORFOLOJİ ARAŞDIRMASI

Xətai dilinin qrammatikası haqqında fikir söyləyərkən öncə şairin ədəbi dilinin tam xəlqi bir dil kimi müəyyənləşməsində və dövrün ədəbi dili səviyyəsinə yüksəlməsində hansı məsələlərin əsas rol oynadığını qeyd etmək olar. Bu cəhətlər ana dilinə aid sözlərin çoxluğu, hətta bəzi ərəb-fars sözlərinin milli dilə uyğunlaşması, cümlələrin ümumi quruluşunda belə sözlərin təşkiledici rolu, bir də köməkçi sözlərdən və milli şəkilçilərdən istifadə ilə bağlıdır. Əlbəttə, bura sözlərin iltisacı dil (türk dili) qaydalarına əsasən sırası, ərəb, fars sözlərinin də bu sıralanma qaydalarına tabe olması faktı da daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xətainin şeir dili yad ünsürlərin ciddi dəyişdirici təsiri altında olmayan, Azərbaycan, türk sözlərinin və ümumən Azərbaycan türk dilinin aparıcı mövqeyi ilə səciyyələnən klassik şeir dilinin ən yaxşı nümunələrindəndir". Bu dilin dövlət, ordu, ümumiyyətlə, sənət dili kimi işlədilməsi, onun gələcək inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır (Ə.Məmmədov). Bu gəlişmənin əsası bu dilin rəsmi dil statusu mövqeyi ilə möhkəmlənmişdir. Burada bədi sözün, poetik duyğunun ifadəsi üçün seçilən cümlələrə o, yalnız şair Xətai kimi deyil, həm də bir hökmdar olaraq şah İsmayıl kimi də yanaşmışdır. Dildə milliliyi qorumaq üçün şeirin qrammatik quruluşunda şairin "hökmdarlıq aurası" özünü göstərir. Belə ki, "Şah İsmayıl Xətai klassik üslubda da... Azərbaycan dilinin qanunlarını pozmamaq, təbiətini zədələməmək xatirinə əruzun sərt tələblərinə məhəl qoymamışdır" (III 48, IX. 238 *Ey Xətai, sən yəqin bil kim, bu fani dünyada, Bivafələrdən məhəbbət istəyən divanədir* (IV 263, IX. 365) *Ana yaş tökdü Xətai firqətindən, ey sənəm, Xancaru baxsam, gözümdə yer üzü sudur mana;* (III 27, IX 36) *Öldürən sən, dirildən sən, saxlayan sən sən, həkim, Yox imiş səndən özgə ayəti-Quran ilə;* (III 47, IX 78) *Ta ayağın tozutək qarında məskən dutmuşam, Bu səadətdən mənim bəxtim mələkdən bac alır;* (IV 58. IX 38) *Bir neçə gün yar olub, bir kimsənin halın duyub, Sonra anın gizli sirrini aşkar etmək nədir?* (III 284, IX 24) *Qapundan ayru oldu Xətai şikəstə hal, Ümmid ilə eşiginə dərmanə gəlmişəm* (III 37, IX 326)

Şairin dilini milliləşdirən, onu Azərbaycan dilinin ümumxalq kökləri ilə bağlayan, ən əsası, Şah İsmayıl Xətainin türksoylu hökmdar, türkqanlı şair, bir az da dəqiqləşdirsək, əsl Azərbaycan

oğlu olduğunu birmənalı şəkildə sübut edən şeirləri Azərbaycan ədəbi dilinin birbaşa sifahi dildən qaynaqlandığını açıq şəkildə nümayiş etdirir . Bu isə o deməkdir ki, xalq təfəkkürünə, xalq dili məcazlarına bələd olmayan yadəsilli şair belə bitkin mənalı, dolğun təsvirli bədii lövhələr yarada bilməz. Şairin bir çox misraları, bir sıra beytləri atalar sözü, xalq hikməti, aforizmləri ilə zəngindir. Bu deyimlər əsrlərin qədim qatlarından süzülə-süzülə xalq zəkasının dərinliyindən xəbər verir və onu anlayaraq həmin fikri, ifadəni öz yaradıcılığına hopduran, ondan bədii qaynaq kimi istifadə edən şair qətiyyənlə yad ola bilməz, çünki bu misralarda öz əslinə bağlılıq, öz dilinə doğmalılıq var; *Eşq dəryasında qəvvas olmasan mərdanəvar, Keçmə namərd körpüsündən qoy aparsın su səni; (III 34, IX 154) Mənafiq ləşkəri bir gəzi gürsə, Qoyun ki, qurd toxur, andan betərdir; Yəqin bil ki, doğruluq dost qapusudur, Həqiqət aləminin dapusudur; Düşdüm yüzüm əyağına sürdüm, Könlüm xəbərnə cümlə verdüm. Baxdım ki. munun qırımı özgə, Mənimlə alım-verimi özgə; (IV 36, IX 372) Durmuşdu səbə qılıb təfəkkür, Barmağını dişlib əz təhəyyür; Ol dəm ki, mən ol pəriyə baxdım, Canu dilimi ocağə yaxdım; Dəxi nə yüz ilə varım anda, Ümmid ilə qasid etdi munda; Zinhar qılır ki, tanriçün var, Ta rəhm edə mən fəqirə ol yar; (IV 36, XI 143) Dərdli dilini o yaxşı bilür, Əldən gələni yolunda qılır; Fəryad ilə ah eşq əlindən, Ömr oldu təbah eşq əlindən; Özgə aşıqlar dil verər dildarinə. Bu Xətai xəstə gör yolunda qıldı can fəda; Şəkkər ləbin ağzuma söyərsə, Sögmək degil ol, duadır, ey dust; Yaxam yırtım gedim ağyar əlindən, Bu rəhmi yox dilindən dadu fəryad; (III 36, IX 243) Deməli, şair əruz vəznində, ərəb-fars izafətləri , leksemləri sadəcə dövrün ümumi şeir qanunları adlı “pərdəni yırtmamaq” xatirinə işlətməmişdir. Doğrudur, şairin bədii obrazı klassik üslubda təsdiq olunsada, xalq dili və onun ifadə tərzindən güc alan şeir üslubunda da “azad” aşıq-şairi görmək olur. Əminliklə qeyd etmək olar ki, klassik şeirdə də Xətai üslubu ümumşərq poeziyasının hamı üçün bərabər qanunlarına öz sələfləri və çağdaşları qədər təslim olmamışdır. Aşağıdakı beytlər bu fikri təsdiq edəcək qədər güclü təsirə malikdir;*

Dəmbədəm yol gözləmə, sevgili yarım gəlmədi,
Qalmışam qış möhnətində, növbəharım gəlmədi.
Xeyli müddətdir ki, mən ta ayrı düşdüm yaridən,
Görmək üçün həddən ötdü intizarım gəlmədi (VI 46, IX 154).

Al ilə yaşıl geyindi bağlar, Ağ ləçəgi sərpe saldı dağlar; Uzun gecələr səhər görünməz, Zülmətdə mana qəmər görünməz; Sidqi-dil ilə yolunda yarın , öz ölməginə dua qılan dil; (III 46, IV 154) Doğru baxanın alırdı canın Gözü görənün töküdü qanın; Canın sağ ikən yeri buradən, Söyləmə dəxi bu macəradən.; Ol dəm ki, mən ol pəriyə baxdım, Canu dilimi ocağə yaxdım(IV35, IV 254).

Bu nümunədən sonra Xətainin dilində nitq hissələrinin ümumi quruluşu üzərində düşüncələrdən çıxış edib belə mülahizə söyləmək olar ki, qrammatik quruluş folklor janrlı şeirlərdə daha güclüdür və bu dil çağdaş Azərbaycan dilinin leksik , qrammatik elementləri ilə əksər hallarda üst-üstə düşür. “Şah Xətai bir hökmdar olaraq ana dilinə xüsusi diqqət yetirmiş, onunla sanki fəxr etmiş, türk-Azərbaycan dilinin leksik vahidlərindən, qrammatik formalarından istifadə edilməsinə, dövrün ədəbi dilinə, dövlətçilik, diplomatik, hərbi vasitələrdə ana dili sözlərin dən geniş istifadə edilməsinə şərait yaratmış, öz bədii yaradıcılığında türk-Azərbaycan dili sözlərindən istifadə etməklə geniş dairədə onları ədəbi dilə cəlb etmişdir...” (VIII 234). Şairin qəzəlləri içərisində elə misralar, hətta beytlər var ki, bütövlükdə türk sözlərindən qurulub; *Sözün var isə yeri var özün, Nə qala yüzün bütün, nə gözü. Yüzün qanadına yetə qaşın, qarışa burun suyu ilə yaşın. Baxdım ki, munun qırımı özgə , Mənimlə alım-verimi özgə (III 46, IX 234). Anı bula gör nə yerdə kim var, Desən varur ana harda kim var (III 46, IX 236). Nərgis gözü açmış ana baxər, Sünbül yüzünə tapança qaxər (səh237). Bir bağbanına söylədim söz, Nə qaldı ağız, nə yüzü, nə göz (IV 164, IX 237) Şaxlar çiçəgin yerə tökərsən, Ağac budağın iki bükərsən (IV 35, IX 249) Ol şey ki, ölüdür, anda yoxsan, ol tən ki, diridir, anda çoxsan(IV257, IX 143) Məndən yeri var, qılma çox toz, Sürgil eşşəgüvi satmağil qoz (III47, IX 250) yaxud beytin bir misrası əsl türk sözlərindən ibarətdir ki, belə misraların sayı-hesabı yoxdur; *Qaşın üstə qurulmuş yayə bənzər, və ya Döşəmişdir yüzünü qapunda topraq üstünə; Ah kim, sən getdin ,ey ay yüzlü, can qaldı mana;. Topraq ilə küllü savurarsan; Axdı yenə qanlı yaş gözümdən (III 265, IX 176). Bundan əlavə, nə qədər alınma söz işlənsə də, belə alınmalar çağdaş dilimizdə də işlək olduğu üçün beyt tam anlaşılıqdır; Neçə kərrə demədimmi,**

gözləri ahu, sana , Bivəfaliq etməmək gərək idi cahu sana; (III 36, IX 191) Yüz eybilə kim, bu şöhrətin var, Bu şəhvət ilə nə hörmətin var(III 132, IX 250) Bir neçə vəqt yar olub. Bir kimsənin eybin tutub, Sən onun gizlicə sirrini aşikar etməkmolur (səh120) Xublar üzünə baxmağı zahid günah deyər, Aşıqlar ol günahı həmişə səvab oxur (IV 256, IX 121) Gər məni öldürsələr, sən eylə bilgil, ey nigar, Bu məhəbbət atəgin əldən qoyarım yox durur! (IV 36, IX 77). Dilbər yanıma gəlib oturmuş, Nazik dizinə başım götürmüş (IV 57, IX 296); Eşq meydanında hər kim can ilən baş oynadır, Yar önündə qəmzədir, kiprigilən qaş oynadır (IV 46, IX 108). Burada sözləri isim, sifər ,say, əvəzlik, feil, hətta zərf kimi əsas nitq hissələri üzrə, eləcə də köməkçi nitq hissələri üzrə qruplaşdırmaq olur.Nitq hissələrinin morfoloji kateqoriyaları da, söz yaradıcılığı imkanları da inkişaf etmiş və kiçik çıxışları nəzərə almasaq, demək olar ki, bu gün məhz bu şəkildə sabitləşmiş, onlar arasında ciddi qrammatik fərqlər yoxdur.Nitq hissələrinin söz tutumundakı fərqlərə gəlincə, bunlar qrammatik deyil, leksik fərqlərdir ki, bu da təbiidir.Sözdüzəldici şəkilçilərin kəmiyyəti söz yaratmaqda işlənmə tezliyi qrammatik quruluşla əlaqədar deyil.

Xətəinin şeir dilinin sözdən istifadəyə dair səciyyəvi cəhətlərinə nəzər salınsa da, bunlar tarixi qrammatikadan daha çox Xətəi şeirində həmin sözlərdən istifadə fərdiliyi xatirinə edilir, yəni şairin fərdi üslubu ilə bağlıdır.

Xətəi “Divan”ının üzərində müşahidələr göstərir ki, beş yüz il ərzində Azərbaycan ədəbi dilində Xətəi sözünün leksik tərkibi bəzi dəyişiklərə uğrasa da (bu təbiidir), ümumən qrammatik sistem türk dillərinin iltisacı zəncirini qorumuş və bu günə ötürmüşdür.Xətəi dilinin leksik vahidlərinin qrammatik kateqoriyalar üzrə necə dəyişdiyini araşdırarkən burada sözlərin (həm milli, həm də ərəb, fars sözlərinin) qrammatik təhlilini aparmaq nəzərdə tutulmuşdur.Çünki milli sözlərin kateqoriya və morfoloji əlamətlər üzrə dəyişməsi çox təbii haldır, biz burada morfoloji əlamətlərin tarixi durumu, çağdaş Azərbaycan dili ilə olan oxşarlığını sübut etməklə yanaşı, həmçinin bizim üçün maraqlı olan alınmaların bu qaydalara “yatırılması” məsələsinə də nəzər yetirməkdir.Təhlil zamanı alınma leksemlərin bir qisminin iltisacılıq prinsipinə yatırılma-yatırılma “özümüzünküləşdiyi” məqamlarını da görürük.Bu zaman onların alınma olduğu belə şübhə doğurur; *Aşıqın aqılə sözü daim divanə gəlir; Həsərətindərdindən, ey can, bağrım oldu parələr.Allaha şükür qılıb yer öpdüm Bulmağa Səbanı yola qopdum;(III 57, IX 143) Düşdüm yüzüm ayağına sürdüm, Könlüm xəbərini cümlə verdim; Var etdi cəhani yox ikən ol, Kimsə bulamaz bu sirrə heç yol (III 47, IX 365).*

İSİM

Xətəi şeirinin morfoloji təhlili ənənəyə uyğun olaraq isimdən başlayır. Digər nitq hissələri ilə müqayisədə istər sayına görə ,istərsə də mənə rəngarəngliyinə görə isim zəngin nitq hissəsi sayılır.Şairin dilində sadə, milli isimləri işlənmə özəlliyinə görə arxaik və çağdaş leksemlərə bölmək olar.Bu lüğətin böyük hissəsi çağdaş dilimizdə də sıx işlək leksikaya aiddir.Xətəinin dilində ümumxalq dilini, bu dilin ədəbi səviyyəsini şərtləndirən faktları ciddi-cəhdlə axtarmaq lazım gəlmir, çünki hər şey sistem halındadır, növbələşərək işlənir. Şairin dilində isimlərin mənə-məfhum əhatəsinin genişliyini, çoxcəhətliyini göstərmək üçün yetərsay nümunələr vardır;*Gözün sərməstdür, boyun sürahi, Sözün noqlu , ləbin peymanəmizdir;Gözüm yaşın tökər mən ayağına, Bəli, sərv ayağındasu gərəkdir (IV 47, IX 243).*

Burada Xətəi dili isimlərini qrammatik kateqoriyalar istiqamətində təhlil edilir. Xətəinin söz kimi ayrı-ayrı isimlərə müraciəti və onlarla əlaqədar fikir söyləməsi əsasən poetik səciyyə daşıyır. Bu poetik obrazlılıq qrammatik sistemin bitkinliyi sayəsində ortaya çıxır və bu obrazlılığın ifadəsi üçün imkan yaradan XVIəsər Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji strukturunu Xətəi şeirinin fonunda necə əks olunduğunu nümayiş etdirir.

Xətəi dilinin isimlərini ənənəvi qayda ilə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Semantik mənasına görə söz qrupları .2. Quruluşuna görə söz qrupları.3. İsmi kateqoriyalar.

İsimləri mənasına görə konkret və mücərrəd, ümumi və xüsusi, toplu isimlər adı ilə bir neçə yerə bölmək olar. Konkret isimlər. Ədəbi dilin bütün dövrlərində konkret isimlər say çoxluğu ilə seçilmişdir.Xətəinin klassik şeirlərinin leksik tərkibi ərəb-fars leksemləri ilə də zəngindir, bunlar klassik şeirin poetik obrazları olmasına baxmayaraq, folklor üslubunun lüğəvi vahidlərini özümlü sözlər təşkil edir.Yəni, şair mürəkkəb poetik fiqur yaratmaq üçün ərəb-fars isimlərindən istifadə etsə də, qalan bütün hallarda fikrin ifadəsi sırf milli sözlərin üzərinə düşmüşdür.Şair hətta bəzi

məqamlarda bədii təsvir üsulunu milli sözlərə “yükləməkdən” çəkinməmişdir. Xətai dilinin konkret isimlərinə insan anlayışı, digər canlı varlıqlar, cansız əşyaların adlarını bildirən sözlər daxildir. 1. İnsan və digər canlı varlıqların adlarını bildirən isimlər; *Məni yardan ayırdı bu zəmanə; Şahi mərdanın yolunda çox kişi vardır; Dörd şey vardır bir qarındaşa lazım (IV 59, IX 35). Anın çəngəli-cəngindən xilas olmuş gögərçindir; Hər keyikin göbəyindən nəfeyi-tatar məst; (III 47, IX 354).*

2. Mücərrəd isimlər. Türk dillərinin leksik tərkibinin ümumi inkişaf yolu göstərir ki, tarixən mücərrəd isimlər konkret isimlərə nisbətən azlıq təşkil etmişdir”. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mücərrəd anlayış bildirən sözlər konkret əşya adı bildirən isimlərdən sayca azdır. Müasir türk dillərində mücərrəd anlayış, məfhum bildirən isimlər konkret əşya adı bildirən isimlərdən, bəlkə də, çoxdur. Bu onu göstərir ki, insan təfəkkürü inkişaf etdikcə daha çox abstraklaşmaya meyil edir” (V səh.415). Deməli, türk yazısı abidələri ilə müqayisədə ondan təxminən 7, 8 əsr sonra türk, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilində abstrakt anlayışlar say çoxluğu ilə seçiləcəkdir. Belə isimlər türk xalqları arasında elmin, mədəniyyətin inkişafı ilə yanaşı, ümumxalq bədii təfəkküründə mücərrəd vahidlər gəlişmə etmişdir ki, bunun ədəbi dildə ifadəsini Xətai yaradıcılığında da görmək mümkündür; *Gecələrdə uyxu gəlməz gözümə qan ağlaram; Onların könlündə qəm, qayğı, kədər xürrəm düşər; (III 465, IX 57) Sevgi haqqın sevgisiymiş Nə acəb, mən miskin könlün əgər yağma qıla; Ərmağansunarlara dostu dostuna; (III 76, IX 57) (göründüyü kimi, yağma qılmaq, ərmağan sunmaq tərkibi feillərin ad hissəsi isimdir).*

Bu tip isimlərin sırasında islam dini ilə bağlı kəlmələr də özünəməxsus yer almışdır. Düzdür, dini kəlmələr orta əsrlərin bütün dövrlərində işlək olmuşdur. Bu mənada Xətainin dilində də ərəb əsilli isimlər üstündür. Bununla belə, şair dilimizin öz sözlərinə xüsusi yer ayırmış və buna üstünlük verməyə çalışmışdır; *Tanrıçün get qarşudan məşuqi gümrah eyləmə; Seyr eylədim tamunun dörd guşəsin; Dedilər səkiç uçmaq sirr olubdur zahidə (III 45, IX 143). Cansız varlıqların adlarını ifadə edən isimlər; Canıma bir od düşür, bu dilimə yahu gəlir; Daş yarıldı, çıxdı Döldül yəhərü yügən ilə; Dudi-ahindir, Xətai, gögdə bulutlar sənin, Bu Xətai rəha qılmaz saçun zəncirdən*

Ümumi və özəl(xüsusi) isimlər. Xətainin dilində ümumi isimlərin işlənmə tezliyi bütün şeirlərində paralel şəkildə paylanmışdır. Sözsüz ki, əsas üstünlük folklor üslublu şeirlərindədir. Ümumi isimlər şairin kainat və yaşam haqqında bütün müşahidələrini ümumiləşdirmiş, öz fikirləri ilə onlara rəngarəng çalar qatmışdır. Ümumi isimlərin söz əhatə dairəsi genişdir. Bu bölgüyə həm konkret, həm də mücərrəd isimlər aiddir *Əridi iligim, qaldı sümügüm; Əgər yatsam min il toprağ içində; Mən gəzəram ayıq-ayıq, dəryalarda olur qayıq, Bülbülləri şaha layıq, gülü gərək yol əhlinin (IV 46, IX 320); Qoyun quzusuna nasıl mələdi? Öküzün qulağın kimlər ənədi? (III 56, IX .312) Könlü ta kim, gəminlə aşınadır, Qərarü səbrdən mütləq cüdadır (III 87, IX.45).*

Özəl isimlər. Ədəbi dil tarixində özəl isimlərin ayrıca araşdırmasının əhəmiyyəti vardır mövzudur. Belə ki, müəyyən yer, xalq, tayfa adları oranın tarixi-coğrafi mövqeyi, insan adları, ictimai, dolayısı ilə siyasi əhəmiyyəti ilə seçilirsə, bunlar bütövlükdə şairin mövqeyini, həyatını, yaradıcılığının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edən faktlardır. Xətainin şeirlərində xüsusi adları 3 qrupa ayırmaq olar: 1) Şəxs adları; 2) Yer adları; 3) Su, çay adları

Şəxs adları. Şəxs adlarının ictimai mənasına həmişə önəm verilmişdir. Şərq xalqlarında ad doğulan uşağın sonrakı həyat yolunun stimulyerici amili kimi yüksək dəyərləndirilərək ədəbi qəhrəmanlara ad verilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında igidlərə ad qoyma mərasimi kimi oğuzların xüsusi önəm verdiyi faktı xatırlamaq kifayətdir”. Tarixin müəyyən dövrlərində sinifli cəmiyyətdə şəxs adları sinfi, dini mənə almışdır. Türk xalqlarında, eləcə də Azərbaycanda şəxs adlarının əsasən ərəb mənşəli olması bu mənada az şey demir. Şəxs adları ya öz leksik kütləsi ilə, ya da təyinləri köməkçi ünsürləri ilə ictimai və şəxsi münasibətlər ifadə edir” (I, 34). Xətai şeirlərində şəxs adları işlənmə dairəsinə və üslubi xarakterinə görə diqqəti cəlb edəcək qədər ayrıca təhlil dərəcəsinə malikdir. Ən əsası, bu, Xətainin bir şair kimi bədii-fəlsəfi yaradıcılıq üsulunun dərin analizini nümayiş etdirir. Klassik şeirin fəlsəfi istiqaməti onun yaradıcısının öz sələflərinə yanaşma tərzini, onların ideya, həyat baxışını qəbul etmə mexanizmi ilə bağlıdır. Bunlara əsasən demək olar ki, Xətai şeirində də müxtəlif şəxs adlarının çəkilməsi şairin dini, ictimai, sosial, hətta siyasi mövqeyinin açıqlanması üçün mühüm istinad və ya mənbədir. Onun şeirlərində istifadə olunan şəxs

adları belə qruplaşır.1) tarixi şəxs adları; 2) dini və ya əfsanəvi şəxs adları; 3) ədəbi obraz adları. Lakin qeyd edək ki, bu bölgü mütləq deyil, yəni şair bəzən əfsanəvi adlardan ədəbi obraz kimi və ya əksinə, istifadə edə bilər. Tarixi şəxs adları. Bu adlar şairin yaradıcılığında aparıcı üstünlük qazanıb. Belə adlar Xətəinin dünyagörüşünü, keçmişə münasibətini əks etdirir. Ədəbiyyat tarixindən məlumdur ki, Xətəi poetik-fəlsəfi dünyagörüşü baxımından Nəsiminin davamçısı, hürufiliyin hamisi olmuşdur. Həmçinin orta əsrlər Şərq ədəbiyyatının vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin təsirini Xətəi şeirlərində də görürük. Bu əqidə sahiblərini Xətəi tez-tez xatırlayır. Şairin “*Məndədir yer ilə göyünhikməti, həm qüdrəti, Abu atəş, xakü bad cümlə ərkan məndədir*” deyən şairin fikri ilə “ənəlhəq” ideyası arasında mənə fərqi yoxdur. Onun hürufi məzmunlu şeirlərində də Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarının hökm sürdüyünü görürük. Belə ki, fəlsəfi fikrin ifadəsi, istinad edilən tarixi şəxsiyyətlər və onlara əqidə sadıqlığını nümayiş etdirərkən Azərbaycan dilinin qrammatik çərçivəsindən kənara çıxmamışdır. Bu yerdə Xətəinin Nəimi, Nəsimi, Həllac Mənsur kimi filosoflardan faydalandığını, onların əsasını qoyduğu ideyanın ən yaxşı halda tərəfdarı kimi yazıb-yaratdığını vurğulamaq doğru olar. Həmçinin, hərflərə verilən fəlsəfi mənə da bir sıra beytlərində bunu sübut edir; *Şah Xətəim aydır: -Baxma bu hala, Könlümüzə vardır bir ulu qala, Əlif gələ, ayın gələ, mim gələ, Dərdli qullar dərmanını bulunca; Piçidə qılıb oları bahəm, Yazdım bilə lam əlifni ba həm; Xətəiyəm, bir halam, Əlif üstündə dalam (IV 56, IV 332). Təbii ki, bu əqidənin yaradıcıları onun şeirlərində böyük hörmətlə yad edilir; Lövhi-məfhuzin Xətəi əbcədin qıldı bəyan, Div deyilsən, xətəmin xətminə Fəzlullahı gör; ...Gör necə Mənsur tək mən darə möhtac olmuşam ;Güzgüsü pak olmayanın çarə yoxdur pasinə, Qaldı məhrum ta əbəd, Fəzl ana həmrəh olmadı (III 24, IV 243).*

Bu fəlsəfi anlayışlar Xətəinin öz məsləkinə uyğun bir şəkildə qızılbaşlıq əqidəsi ilə birləşirdi Dini və əfsanəvi şəxs adları. Dini adlar Xətəinin islam yaradıcıları, onların tərəfdarları, xüsusən imam Əli ilə bağlı görüşlərini, şiə-qızılbaş təriqətinə etiqadı, bir sözlə, müsəlman inancını əks etdirir.

“Xətəinin qızılbaşlığı təbliğ edən şeirlərinin əsas qayəsi xalqı, uğrunda mübarizə apardığı məsləkə yaxınlaşdırmaq idi” (Əzizəğa Məmmədov). Təriqət ədəbiyyatının güclənməsi və bunun “Divan” şeirləri içərisində önəmli yer tutması birbaşa Şah İsmayılın yaradıcılığına aiddir. Şairin şiə-qızılbaş dünyagörüşünü tərənnüm edən şeirlərində “ğazi” mövzusu önəmli yer tutur. Səfəvi qızılbaş əsgərlərindən vuruşda qəhrəman çıxanlara “ğazi” adı verilir. Eyni zamanda şiəliyin hamisi kimi meydana çıxan və özünü imam Əlinin varisi adlandıran Xətəi qılıncını da Əlinin “zülfüqarı”na bənzədirdi. Başda Məhəmməd peyğəmbər olmaqla islam yaradıcıları onun şeirlərinin ən çox vəsf edilən şəxsləridir. Ədəbi görüşlərində tam azad şairin hökmdarlığı da burada az rol oynamamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dili” Bakı 1982.
2. Ə. Məmmədov “Şah İsmayıl Xətəi əsərləri. Bakı 1975.
3. Ə. Məmmədov “Şah İsmayıl Xətəi əsərləri” (elmi tənqidi mətn) I hissə, Bakı 1973
4. Ə. Məmmədov “Şah İsmayıl Xətəi əsərləri” (elmi tənqidi mətn) II hissə, Bakı 1973
5. Ə. Rəcəbli “Qədim türk yazısı abidələrinin dili “Bakı 2006
6. N. Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” Bakı 1993
7. H. Mirzəzadə “Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası” Bakı 1962
8. S. Mehdiyeva “Ədəbi dil məsələləri” Bakı 2012.
9. Şah İsmayıl Xətəi “Seçilmiş əsərləri” Bakı 2005
10. Y. Seyidov “Nəsiminin dili” Bakı 2003

Summary

As a result of scientific analysis of the grammar of Khatai's literary language, it is known that his artistic language is based on the rules of the traditional Turkic language at all times. Unlike native-speaking poets of his time, he could more easily subordinate Arabic and Persian words to the grammatical categories of Turkic language. It is possible to see all kinds of meanings and characteristics of morphological traits of nouns in the poet's creativity, so it shows that Khatai language once again unites the centuries-old system of Azerbaijan language and dispatched it to this date with dignity.

Xalidə Abdullayeva, dissertant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KOMPONENTLƏRİNİN SIRASI KOMMUNİKATİV PLANDA

Tableli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlənin sıralanması dilin daxili qanunauyğunluqları ilə nizamlanaraq mühüm struktur-semantik səciyyə daşıyır. Azərbaycan dilində tableli mürəkkəb cümlə komponentlərinin sıralanmasına onların məntiqi-məzmun münasibətləri, məna əlaqələri, bağlama vasitələri, kontekst amili və üslubi xüsusiyyətlər təsir edir. Bağlama vasitələrinin işlənməsinə görə asintetik, analitik, sintetik və analitik-sintetik olan tableli mürəkkəb cümlələr ədəbi dilimizdə baş cümlə+budaq cümlə və budaq cümlə+baş cümlə şəklində formalaşmış iki struktur tipə malikdir. Baş və budaq cümlə birlikdə forma və məna cəhətdən vahid bütöv təşkil edərək bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə və informasiya şəklində ötürməyə xidmət edir. İnformativ yükün baş və budaq cümlədə paylanması onların cümlədəki mövqeyindən birbaşa asılıdır. Aktual üzvlənmədə rema-ümumi informasiyanın əsası postpozitiv komponent, tema isə prepozitiv komponent olur. Dildən istifadə edən bu imkanlardan öz məqsədinə uyğun şəkildə yararlanması isə subyektiv xarakter daşıyır. Dildən istifadə edən kommunikativ məqsədinə asılı olaraq tableli mürəkkəb cümlənin bu və ya digər struktur tipindən istifadə edə və ya tərəflərin obyektiv sıralanma ardıcılığını dəyişə bilər.

- Tableli mürəkkəb cümlənin, demək olar ki, bütün növləri tarixən Azərbaycan ədəbi dilində fəal işlənmə mövqeyinə malik olmuşdur. XIII-XIV əsrlər ədəbi dil nümunələri olan bədii əsərlər tableli mürəkkəb cümlə növlərinin müxtəlifliyi və işlənməsi, komponentlərin sıralanma xüsusiyyətləri ilə nəzəri cəlb edir.

- XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində tableli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə+budaq cümlə və budaq cümlə+baş cümlə şəklində struktur tiplərinin normal komponent ardıcılığının gözlənilmədiyi nümunələrdə postpozitiv komponent, baş və ya budaq cümlə olmasından asılı olmayaraq, mürəkkəb cümlənin informativ mərkəzi – rema, prepozitiv komponent isə tema olur.

- XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində baş cümlə+budaq cümlə strukturlu tableli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin normal sırasının pozulduğu hallar da var. Belə cümlələrdə inversiyanın əsas səbəbi kimi klassik şeir dilinin struktur tələbləri çıxış edir. Nəzmin qafiyə və rədif quruluşunun tələbi ilə baş və budaq cümlə inversiya edir.

- Tableli mürəkkəb cümlələrdə normal komponent sırasının inversiyasında struktur tələblərlə yanaşı, müəlliflərin kommunikativ məqsədi ifadə etməsi də rol oynayır. İnversiyanın yalnız cümlənin kommunikativ planı ilə əlaqəli olduğu nümunələr dövrün ədəbi dilində kifayət qədər işlənmişdir.

- Lirik şeirin beytlərində birinci misraların sərbəst qalaraq şeirin rədif və qafiyə quruluşunda iştirak etməməsinə baxmayaraq yol verilmiş inversiyalar şeirin struktur tələbləri ilə izah oluna bilmir: belə hallarda inversiyanın başvermə səbəbi cümlənin rema-tematik quruluşudur.

- Epik poemaların qafiyə seçimində daha çox sərbəstliyin (hər iki misralıqdan sonra qafiyəni dəyişmək imkanının) olmasına baxmayaraq, müəlliflərin inversiyaya yol verməsi cümlənin məhz kommunikativ planı ilə izah olunur.

- Tərəfləri arasında bağlama vasitəsinin yalnız intonasiya olduğu tableli mürəkkəb cümlələrdə komponentlər daha asan inversiya edir və belə çevik strukturlar dildən istifadə edənə daha geniş ifadə etmə imkanı verir.

- Dövrün ədəbi dil nümunələrində müxtəlif budaq cümləli tableli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin interpozisiyaya inversiyasına da təsadüf olunur. Bu, Azərbaycan dili cümləsində mütləq postpozisiyanın qarşısındakı ikinci dərəcəli rema mövqeyidir. Bu mövqeyə

inversiya etmiş baş cümlədə ifadə olunan məzmun prepozisiya mövqeyinə qarşı qoyulur və remanın tərkibinə daxil olur.

- İversiyanın bütün hallarında nəzmin struktur tələbləri ilə aktuallaşma paralel şəkildə iştirak edir. Hər hansı söz və ya ifadənin rədif, sözlər qrupunun həmqafiyə seçilməsi və onların baş və ya budaq cümlə tərkibində yerləşdirilməsi, həmin baş və ya budaq cümlənin tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində məhz bu mövqeni tutması təsadüfi xarakter daşımayıb, şeirin ümumi ahənginə xidmət etməklə yanaşı, həm də özünəməxsus ünsiyyət forması olan poeziyada ünsiyyət iştirakçıları – müəllif və oxucu arasındakı kommunikasiyanın məqsədyönlü olması ilə şərtlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2007.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
4. Cavadov . Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977.
5. Cəlilov F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi (Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr). Bakı, 1983.
6. Əsədova M.N. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri. Bakı, "Nurlan", 2007.
7. Əlizadə F.F. Tabeli mürəkkəb cümlədə aktual üzvlənmə. "Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri". Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. ADU-nun nəşri, Bakı, 1983.
8. Hacıyev T.M. Tabeli mürəkkəb cümlənin transformasiyası (məsələnin qoyuluşu). "Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri". Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. ADU-nun nəşri, Bakı, 1983.
9. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007.
10. Məmmədova X.İ., Cavadov Ə.H. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, 2000.
11. Vəliyev K. "Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi" ("Kitabi-Dədə Qorqud" üzrə) ADU. 1981.

Khalide Abdullayeva

Communicative aspects of components order of compound sentences in Azerbaijani literary language of XIII-XIV centuries

Summary

Distributing of information in the main and subordinate clauses of the compound sentences depends on their position in the compound sentence. The postposition component is rema - the base of the information, the preposition component is tema. Compound sentences had been used with normal and inversion component order in Azerbaijani literary language of XIII-XIV centuries. Inversion order of main and subordinate clauses is connected with the communicative peculiarities of the sentence and the stylistic-structural features of classic poem.

Key words: a compound sentence, a main sentence, a subordinate sentence, structure, communicative centre, preposition, interposition, postposition, inversion, literary language.

Mehriban Abbasova, kiçik elmi işçi
ADPU, “Türk araşdırmaları” ETL
mehribanceferova6@gmail.com

“DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN HİKMƏTLİ SÖZLƏRİN FORMA VƏ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Öz həyatını türk xalqlarının dilini və mədəniyyətini öyrənməyə həsr edən Mahmud Kaşğari yaradıcılığı Türk dünyası üçün əvəzsiz bir xəzinədir. Kaşğari mənsub olduğu millətin sosial ictimai və mədəni həyatını islam dünyasına tanıtmışdır. Böyük türkoloqun elm aləminə iki möhtəşəm əsəri məlumdur: “Kitabü cəvahir in-nəhvi fi lüğat-it-türki” və “Divanü lüğat-it-türk”.

Kaşğarinin türkologiya elminə ən böyük töhfəsi “Divanü lüğat-it-türk” əsəridir. Türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, milli-mənəvi dəyərləri, psixologiyası, həyat tərzi, adət və ənənələri, oyunları, əyləncəsi... bir sözlə hər şeyi özündə birləşdirən “Divanü lüğat-it-türk” Xaqaniyyə türkcəsində yazılmışdır. Xaqaniyyə türkcəsi o dövrün ədəbi dili olmuşdur. Güman ki, Kaşğari bu ədəbi dilin əsasını təşkil edən dialekt nümayəndəsi imiş. Müxtəlif ayrılma və birləşmə nəticəsində dialekt və şivələrin bir qismi müasir dillərin əsasında durmuş, bəziləri isə bu və ya digər dilin içərisində əriyib getmişdir. Kaşğarinin Xaqaniyyə ləhcəsinin materiallarına üstünlük verməsinin səbəbi bu ləhcənin Qaraxanlılar dövlətinin ədəbi dili olmasıdır. Xaqaniyyə ləhcəsinin kökü, mənşəyi uyğur türkcəsidir. Qaraxanlı dövlətini isə uyğurlar, karluqlar və türklər qurmuşdular.

M.Kaşğari “Divan”ı Xaqaniyyə dilində yazsa da, təqribən 26 türk ləhcəsindən sözlər, nümunələr və dil faktları vermişdir. Məsələn Arqu, Barsqan, Bulqar, Cumul, Hotan, İtlık, Karluq, Kay, Kencek, Köce, Suvar, Tatar, Tuhsi, Tübüt (Tibet), Uc, Uğrak, Yabaku, Yemək, Yasmlı və s.

Mahmud Kaşğari türk dünyasının dahisi və dühasıdır. Onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri XI yüzillikdə yaşayan türkcənin yaddaşındadır. Bu əsər türkün söz varlığını ortaya qoyan əvəzsiz bir xəzinədir. Əsərin yazılma səbəbi türk dilinin ərəb dili qədər zəngin olmasını göstərmək və türklərin hakim olduqları ərazilərdə türk dilini öyrənmək istəyənlərə kömək məqsədilə yazılmışdır. Bu səbəbdən lüğətdə sözlərin açıqlamasının aydın olması üçün sözlər müəyyən cümlələrdə, hikmətli ifadələrində və ya kiçik şeir parçalarının tərkibində verilmişdir. “Divanü lüğat-it-türk” türkün dili, ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, bir sözlə özüdür. Kitab min il əvvəlki türk dünyasının aynasıdır. Burada hər sahəyə aid nümunələr verilmişdir: titullar, ləqəblər, kişi və qadın adları, flora, fauna, silah, parça adları, saray titulları və s. verilir. Türk xalqlarının ensklopediyası sayılan bu əsərdə 318 atalar sözü, 240 beyt və bənd şeir, 40-a yaxın yemək, içki reseptləri verilib. “Divan”da türklərin təbabətdə istifadə etdikləri dərmanlardan tutmuş, türk hüquq düzənindən idarəçiliyinə qədər, toxuculuq və əl sənətindən türk damğalarına qədər yüzlərlə müxtəlif sahələrə aid nümunələr verilmişdir. Kaşğari XI yüzillikdə türklərin ütülü paltarlarda gəzdiklərini, geyimlərin adlarını söyləyirdi. Əsərdə futbolun atası sayıla bilən çəpik oyunundan da danışılır.

Türk xalqları yaradıcılığının müxtəlif janrlarını dərindən araşdırmaq baxımından M.Kaşğarinin “Divan”ı böyük əhəmiyyət kəsb edir. “Divanü lüğat-it-türk”lə tanış olarkən orda verilən müxtəlif janrlarının öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Divanda işlədilən folklor nümunələrindəki sadəlik, yığcamlıq, sağlam təfəkkür qədim türk xalqlarının zəngin tarixindən xəbər verir. “Divan” türk xalqlarının ortaq mənəvi-mədəni sərvətidir. F.Köçərli folklor nümunələrini öyrənməyin zərurətindən yazır: “Keçmişdə şan-şöhrət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qisim-qisim nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və bayatılar, hikmətamiz məsəllər (atalar sözü), nazik mənalı müəmmalar, tapmacalar, balalar qəlbi aşan düzgülər və yanılmaclar, heyvan qisminə məxsus sayaçı sözləri mürur əyyam ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır... O millət ki öz tarixini, dolanacağını, vətəninə və dilini sevir- bu qisim əsərləri kəmal-şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və bələlərinin ilk təlim və tərbiyəsinə onları oxutmaq ilə başlayır.” (6, s.2)

Hər hansı xalqın folkloru onun biliyinin, təcrübəsinin, inancının, bədii təfəkkürünün məhsuludur. “Millət hər bir ittifaqda münasib hal söyləməgini, dünyada dolanmasını, insanlar ilə rəftarını və sairə məxluqatla əlaqəsini az sözlü amma dərin mənalı “müfid-müxtəsər” kəlamı ilə

bəyan qılır.” (6, s.6) İllərlə insanların təfəkkür tarixindən süzülüb gələn atalar sözləri və məsəllərin ən qədim mənbələrindən biri də “Divanü lüğət-it-türk”dür. Burada türkün inancını, həyat tərzini, adət-ənənələrini, məişətin bütün sahələrini əks etdirən hikmətli sözlərlə zəngindir. Türklər göy gurultusunu, Tanrının inayəti, ildırımını, tufanı, susuzluğu Allahın cəzası hesab edirdilər. Burada zamanla atalar sözləri halını alan hikmətli sözlər, şerlər vardır. Buradakı folklor nümunələrində türkün ictimai-siyasi dünya görüşü, arzu idealları, mənəvi dünyası öz əksini tapmışdır.

“Divanü lüğət-it-türk”də işlədilən hikmətli sözlərin əksəriyyəti nəzmlə verilmişdir. Burada yeddiliklər, səkkizliklər, onikiliklər heca vəznində verilmişdir. Burada işlənən atalar sözləri və məsəllərin sayı türkoloqların araşdırmalarında müxtəlif sayda verilmişdir. Abdülhad Nurinin əsərində 251, Brokkelmanada 264, Necib Asımda 290, Ferit Birtekdə 291, Ali Ulvi Elövedə 266 dənə atalar sözləri verilmişdir.

İgidliyi, qəhrəmanlığı, birliyi təbliğ edən hikmətli sözlər, məsəllər Divanda kifayət qədər işlədilmişdir: “...alp yağıda, alçak çoğıda”. İgid adam düşmən qarşısında, ağciyər adam isə döyüşdə bəlli olar. (2s.115) “Üri kopsa, oğuş aklışur, Yağı kəlsə, imrəm tərprəşür” . Səs-küy qopsa, qohum-qardaş axışar, yaği gəlsə, el yerindən tərənər. (Bir çığlıq, fəryad qopsa, qışqırana kömək üçün bütün oymaq axışır, yaği gəlsə, bölüklər savaş üçün toplaşır). (2s.152)

“...Ot tesə, ağız köyməs”. Od deməklə ağız yanmaz. (2s.117) Bu dediyini dananlar üçündür.

İnsan ömrünün əbədi olmasını ifadə edən atalar sözü:

“Öd keçər, kişi tuymas,
Yalnızlıq oğlı mənqgü kalmas.

Zaman keçər, insan bilməz,
Adəm oğlu əbədi qalmaz”.(2s.118)

Özündən razı adamlar haqqında verilən atalar sözü:

“Aşış ayur: túbüm altun,
Kamış ayur: mən kayda mən .
Qazan deyər: dibim altın,
Çömçə deyər: mən hardayam?”(2s.125)

“... yurt kiçük bolsa, anqut bedük ur=deşik kiçik olsa da, qıfılı böyük elə”. (2s.156)

Öz elinə, yurduna xor baxan adamlar haqqında deyilən atalar sözü: “...tilkü öz inqə ürsə, udhuz bolur=Tülkü öz hininə, yuvasına hürsə, qotur olar.” (2s.127)

“... öküz adhakı bolğınça, buzağı başı bolsa, yeg öküz ayağı olmaqdan, buzov başı olmaq yaxşıdır.” Bu söz “ başlı- başına, sərbəst olmaq başqa adama tabe olmaqdan xoşdur ” demək yerinə işlədilir .(2s.130)

İki hiyləgərin qarşılaşdığı vaxt deyilən atalar sözü: “ aşçı neçə al bilsə, adhiğ ança yol bilir=ovçu naçə al bilsə, ayı onca yol bilir” (2s.132)

“... tirig əsən bolsa, tanq öküş körür=diri adam sağlam olsa, çox şeylər görür” (2s.131) ; “... sartnıq azukı arığ bolsa, yol üzrə yer=saticının malı təzə olsa, elə ordaca yeyər”.(2s.135) “... anuk utru tutsa yokka sanmas=hazır olan şey qabağa qoyulsa yox sayılmaz ”. (2s.136) “ kündə irük yok, bəgdə kayık yok=günəşdə çat olmaz, bəy də sözündən dönməz”. (2s.138) “...alımçı arslan, berimçi sıçğan=alıcı aslan, borcu olan isə siçandır” , (alacağı olan (borc sahibi) hücumda aslan kimidir, borclu isə qorxub qaçan siçan kimidir.) (2s.143) “... əsəndə əüək yok=səğliqda tələsmək yoxdur ”. (2s.144)

Əməyi təbliğ edən müdrik sözlər:

“ Ərik irini yağlığ,
Ərməgü başı kanlığ.”
Qoçağın dodağı yağlı,
Tənbəlin başı qanlı.(2s.138)

Uzaq səfərə çıxanlara yol göstərən atalar sözü:

“ Ula bolsa, yol almas,
Bilik bolsa, söz yazmas”.
Əlamət olsa, yol azmaz,
Bilik olsa, söz çəşmaz.

(Çöldə əlamət, nişan qoyulsa, yolu azmazlar, adam bilikli olsa, sözündə yanılmaz). (2s.155)

Açgöz , tamahkar, dünya malından gözü doymayan adamlar üçün deyilən atalar sözləri: “...atan yükü aş bolsa, açka az kürünür=axta dəvənin yükü tamam yemək olsa belə, ac adama yenə də az görünür.” (2s.143) “... Al ilə arslan tutar, küçin oyuk tutmas = al ilə aslan tutular, güc ilə oyuq tutulmaz”, (hiylə ilə aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə heç bostan müqəvvasını da tutmaq olmaz). (2s.148) “ ... tawar uçun tənqri edhləmədhip uya kadaş oğlını çınla boğar”, (insanın gözünü malmülk üçün hərisliyi bürüyəndə, tanrı xofunu unudub hətta doğmaca qardaşı oğlunu da boğar” deməkdir.) (2s.151) “...Aç nə yeməs, tok nə teməs=ac nə yeməz, tox nə deməz”, (aca nə versən, hamısını yeyib qurtarar, tox aca nələr deməz!). (2s.148) “...Yılan kəndü əgrisin bilməs, təwi boynın əgri ter ilan öz əyriliyini bilməz, dəvənin boynu əyridir deyər”. (2s.185) Yəni öz gözündə tiri görmür, başqasında tük axtarır.

Qonaqpərvərliyi, əliaçıqlığı təbliğ edən məsəllər də burada göstərilmişdir:

“ Kəlsə kalı yarlıq bolup yunçığ uma,

Kəldür anuk bolmuş aşığ tutma uma”.

Gəlsə əgər sənə yoxsul bir qonaq

Hazır aşı dərhal gətir, gecikdirmə.

(Əgər pərişan, qəlbi sınıq bir qonaq gəlsə, hazır olan yeməyi dərhal onun qabağına qoy, gecikmə). (2s.156)

Qonaq sevməyən, simic adamlar üçün deyilən atalar sözü:

“ Ütrük ötün oğrılayu yüzgə bakar,

Əlkin taşup, bermiş aşığ başfa kakar”.

Hiyləgər, alçaq adam oğru kimi üzə baxar,

Qonağı qovub, verdiyi aş başa qaxar.

(Oğru kimi qonağın üzünə gülən, alçaq hiyləgər adam əvvəl ona hörmət edər, sonra isə qovqraq verdiyi yeməyi başa qaxar). (2s.165)

“...Əndik uma əwligni ağırılar=çaşqın qonaq ev yiyəsini əzizlər, ağırılar”. (s.168) “ Kəlsə kişi, atma anqar örtər külə, Bakkal anqar edhgülügün ağzın külə”. Yanına bir adam gəlsə, üzünə yanar kül atma, Ağzın gülərək ona yaxşılıqla bax. (Yanına bir adam gəlsə, onun üzünə isti kül atma. Ona gülər ağızla, xoşluqla bax). (2s.187)

“... Yıraq yer sawın arkışı kəldi=İraq (uzaq) yerin sözünü, xəbərini karvan gətirər ”. (2s.161)

“...Tağlıq ukrukın əgməs, tənqizni kayğıkın bügməs = dağ kəməndlə əyilməz, dəniz isə qayıqla qapanmaz”. Bu söz “böyük bir iş kiçik bir səbəblə yarımçıq qalmaz” yerinə işlədilir. (2s.164)

Qəlbi qara adamlar üçün söylənilir: “...kişi alası içtin, yıldıq alası taştın=adamın alası içində, heyvanın alası çölündədir”.

Bəyi getdikdən sonra xalqa rəhbərlik edənlər haqqında deyilir: “... kaz kopsa, ördək kölig igənür=qaz getsə, ördək gölə yiyə çıxar”.(2s.166)

Tədbirli adamlar üçün: “... izlik bolsa ər öldiməs, içlik bolsa at yağırmas=çarıq olsa, adamın ayağı aşınmaz, keçə olsa, at yağır olmaz”. (2s.167)

Məsəl: Yola çıxan adama hazırlıq üçün deyilən sözlər: “... anqduz ölsə, at ölməz”, (andız hazır olsa, at qarın ağrısından ölməz). (2s.176)

“... itka uwut atsa, oldanq yiməs=itə həya verilsə, məstin altını yeməz”.(s. 176), “... beş ərənqək tüz ərme =beş barmaq bir olmaz”(2s.181)

Elin qüdrətini, birliyini, igidliyi təbliğ edən atalar sözləri: “... arpasız at aşumas, arkasız alp çərig sıyumas=arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz”, (arpasız at yoxuşu aş bilməz, igidin arxası olmasa, döyüş səfini yara bilməz). (2s.183) “... alp erig yawrıtma, ıkılaç arkasın yağrıtma=alp adamı pisləmə, yüyrek atın arxasını yağır etmə”, (igid adamı pisləmə, yüyrek ata qamçı vurma). (2s.45)

Zəgin adam haqqında verilən atalar sözü: “... açığığ ər şəbük karımas=varlı adam tez qocalmaz”. (2s.203)

Qulun ağaya məhəbbətinin olmadığını göstərən məsəl: “...kul yağı, it böri=qul yağıdır, it canavar”

Divanda işlənən atalar sözü və zərb məsəllərin bir çoxu qəliblərini, tərkibindəki leksik vahidləri bu günümüzdə gəlib çıxmışdır. "...otuğ odhçuğ birlə öçürməs=odu atəşlə söndürməzlər". (2s.228) Bu atalar sözü müasir Azərbaycan dilində "qanı qan ilə yumazlar, su ilə yuyarlar" kimi ifadə olunur. "...Ətli tırnqaklı ədhirməs=ət dirnaqdan ayrılmaz". (2s.228) "... Yalınquk ürülmüş kap ol, ağzı yazlıp alkınur=adəmoğlu şişirilmiş tuluq kimidir, ağzı aşılan kimi boşalar".

ƏDƏBİYYAT

1. Banarlı S.N. Türk Edebiyatı tarixi. I cild, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
2. Əskər R. Mahmud Kaşğari "Divanü lüğət-it-türk". I cild, Bakı, "Ozan", 2006.
3. Əskər R. Mahmud Kaşğari "Divanü lüğət-it-türk". II cild, Bakı, "Ozan", 2006.
4. Əskər R. Mahmud Kaşğari "Divanü lüğət-it-türk". III cild, Bakı, "Ozan", 2006.
6. Köçərli F. Balalara hədiyyə, Bakı, "Kaspi" mətbəəsi, 1912.
7. Ziyət Əlizadə, Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəllərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri, ADU mətbəəsi, Bakı 1980.

Sevinc Səfərova, elmi işçi
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Tətbiqi dilçilik şöbəsi

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TƏDQIQINƏ BİR BAXIŞ

Hər bir elm inkişaf etdikdən sonra onun tarixi yaranır. Həm təbiət, həm də cəmiyyətin dəyişməz qanunlarından biri də budur ki, bütün sosial və təbii kateqoriyalar müəyyən inkişaf mərhələsi keçdikdən, özünəməxsus daxili və xarici keyfiyyət müəyyənliliyini qazandıq sonra öz tarixini – tərcümeyi-halı formalaşdırır. Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqi tarixi çox da qədim olmasa da, artıq dilçilik elmimizin özünəməxsus bir sahəsi kimi müstəqilləşmiş elm və fənnə çevrilmişdir. Əslində, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi daha erkən vaxtlarda öyrənilə bilməzdi. Bunun bir neçə səbəbi vardır.

1. XIX əsrdə dilimizin tarixini öyrənmək üçün ehtiyac olmamışdır. Çünki elm sahələrindən biri və tədris fənni kimi nə cəmiyyətin sosial həyatında, nə də tədris sferasında öyrənilməsinə lüzumu olmamışdır. Sosial-kulturoloji baxımdan belə bir məsələ heç kəsin düşüncəsini məşğul etməmişdir.

2. Dilimizin tarixini kim öyrənməli idi? Axı XIX əsrdə, lap XX əsrin əvvəllərində bu çətin məsələnin araşdırılmasına girişə biləcək savadlı kadrlar yox dərəcəsinə idi.

3. 1920-ci ildə Azərbaycan müstəqil dövlətçiliyini itirməsə, bəlkə də, bu işə bir qədər tez başlamaq olardı. Sovet imperiya siyasəti tələb edirdi ki, türk xalqları öz keçmişi haqqında aydın təsəvvürə malik olmasın; özünün zəngin elmi-mədəni irsinə malik olduğunu bilməsin. Buna görə də qədim yazılı abidələrin, hətta "Dədə-Qorqud" dastanlarının tədrisi və tədqiqi yasaq edilmişdi.

4. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində imperiya doktrinasını adamların şüuruna yetirmək üçün əhalini savadlandırmaq lazım idi. Bu işə elmi əlifbadan başlamaq demək idi. Başqa sözlə, o, vaxtlar dilçiliyin praktik məsələləri həll edilmədən nəzəri problemlərin araşdırılmasına keçmək olmazdı.

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin öyrənilməsinin ilkin elementlərini biz prof. B.V.Çobanzadəyə müraciət edirik. Xüsusilə 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş "Türk-tatar lisamiyyətinə mədxəl" adlı kitabında bu haqda bəzi məlumatları vermişdik. Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində "Ümumi dilçiliyə" aid ilk elmi əsər olan bu kitabda müəllif ərəb dilçiliyi onun Kufə və Bəsrə və məktəbi nümayəndələri haqqında ətraflı məlumat verir (1). Türkcə sərf-nəhv iqtilahlaşrı əsərində isə xivəli Zəməksəri (1074-1143) skaet (1160-1129), əl Cürəni (1078-?) və başqaları haqqında məlumat verir (2). Bu məqalədə müəllif habelə dünya türkologiyasının ilk böyük korifeyi Mahmud Kaşğari və onun "Divani lüğət-it-türk" əsəri haqqında geniş məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Kaşğari haqqında Azərbaycan oxucusuna ilk məlumat verən də Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Bundan sonra Cəmaləddin ibn Mühənnə, Mirzə Kazımbəy haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir.

B.Çobanzadə onu ponttürkist damğası ilə məhv etmək istəyənlərə cavab olaraq yazırdı:

“Bir vaxt var idi ponttürkizm ideoloqları elan edirdilər ki, Azərbaycan türk dili osmanlı – türkcəsinin pozuq şivəsidir, əlbəttə, tarixi və elmi baxımdan belə fikirlər heç bir əsasa malik deyil. Azərbaycan dili də osmanlı-türk dili qədər qədim və müstəfildir. Artıq xristian erasının XI əsridə biz Mahmud Kaşğarının monumental əsəri olan “Divani-lügət-it türk” əsərində Azərbaycan dilinin ən zəruri fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri ilə rastlaşırıq. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin təşəkkülünə əvvəlcə oğuz-qıpçaq, sonra isə osmanlı türkcəsindən ayrılması həmin dövrə (XI əsr) təsadüf edir. Bundan əlavə Azərbaycan dili əsrlər keçdikcə müxtəlif türk-tatar, Qafqaz və canlı İran dilləri ilə çarpazlaşmışdır (2, 136).

Ə.Dəmirçizadənin məqaləsinin əlavəsi: kurs IV

Elə həmin il V.Xulufu ilə birgə tərkib etdikləri “Türk xalq danışıq şivələri lüğəti”nə yazdığı müqəddimədə əvvəlki fikri yenidən təsdiq edərək yazırdı:

Nihilistlər bilmirdilər ki:

1. Azərbaycan türk dili Osmanlı dilindən çox əvvəl təşəkkül etmişdir. Çünki daha XI əsrdə Mahmud Kaşğari tərəfindən göstərilən oğuz-qıpçaq ləhcəsinin xüsusiyyətləri bu gün də Azəri-türk dili xüsusiyyətlərinin mühüm bir qismini təşkil edir.

Bu xüsusiyyətləri ilə türk dili özgə türk-tatar dillərindən və xüsusilə, məlum olduğu üzrə ancaq XV-XVI əsrlərdə öz ədəbi şəklini almış olan Osmanlı dilindən ayrılır. Bu xüsusiyyətlərdən mühümü aşağıdakılardır.

a) özgə türk-tatar dillərində və osmanlıcadə bulunan söz başı “Y” səsinin Azəri türkcəsində düşməsi; il, ulduz, uz, ilxı, igit, ürək, üzmək və s.

b) Azəri türk dilində icbari müstəqbl şəklinin bulunması. Məs. Güləsi gedəsi, deyəsi, yazası, oxuyası və s.

2. Azəri-Türk dilinin lüğətində Qafqaz dilləri üçün müştərək və ümumi olan və olduqca yüksək faiz təşkil edən sözlərə rast gəlirik. Bu cəhətdən də Azəri türkcəsi özgə şərtlər arasında - ərəb, qrek, italyan və s. xalqların qonşuluğunda inkişaf etmiş osmanlıcadən ayrılır. Məs. Musagüruc və s.

3. Eyni surətdə Azəri türkcəsində monqol ünsürləri:

a) Kəmər, qayçı, lap yekə...

b) cane farscadan aftafa, kandar...

c) şimal türk-tatar ünsürləri – cır-cırmaq

4. semantik (məna) cəhətdən də Azəri-türk dilinin xüsusiyyətləri az deyildir: qoca, kişi saxlamaq, dayanmaq və s.

17 ildən sonra Çobanzadənin istedadlı şagirdi Ə.M.Dəmirçizadə, M.Kaşğarının “Divani-lügət-it türk” əsərinin Azərbaycan dili çıxışıdır.

“Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisani ünsürləri” adlı məqaləsində Ə.Dəmirçizadə yazırdı:

Tarixi hadisələrdən belə məlum olur ki, türk sistemli yeni Azərbaycan dilinin təşəkkülündə digər türk tayfa lisani ünsürlərindən qıpçaq və oğuz tayfalarının lisani ünsürləri nisbətən daha çox təşkil edici aşqar kimi iştirak etmişdir. Məhz buna görə də qıpçaq-oğuz dillərinə xas olan xüsusiyyətlər, demək olar ki, indi mövcud türk sistemli dillərin hamısından daha çox, həm də “bütövlüklə” Azərbaycan dilində saxlanılmış və bu xüsusiyyətlər əsasında Azərbaycan dili inkişaf edib indiki mərhələyə çatmışdır.

Dediklərimizi müşahidə və sübut etmək üçün lisani dəlillərə, lisani abidələrə müraciət edək.

Türk sistemli Azərbaycan dilinin təşəkkül etdiyi dövrdə, yəni XI əsrdə yetişmiş olan ilk türk dilçisi Kaşğari Mahmud özünün “Divani-lügət-it türk” adlı, əsərində bir çox türk adlanan qəbilələrdən və bunların dil xüsusiyyətlərdən ətraflı məlumat vermişdir. Mahmud Kaşğari XI əsrdə yaşadığı üçün yeni türk sistemli Azərbaycan dilinin ilk təşəkkül etmə dövrünün ən dürüst xəbərçisidir. Doğrudur, M.Kaşğari Azərbaycan xalqı yaxud tayfası adlanan bir xalqın dilindən bəhs etməmişdir. Lakin bəhs etdiyi tayfaları coğrafi vəziyyətlərinə görə sadalarkən Rum (indiki Türkiyə) yaxınlığından ta Çinə qədər uzanan böyük və geniş ərazidə sakin olan tayfaları sırası ilə göstərmiş və hətta hansı tayfanın, haraya yaxın bir yerdə sakin olduğunu da qeyd etmişdir. M.Kaşğari türk qəbilələrinin coğrafi mövqelərini belə göstərmişdir.

Hələ 1928-ci ildə Azərbaycan dilinin başqa türk dilləri ilə ayrılan cəhətlərini göstərən “M.F.Axundovda Azəri ləhcəsi” (bəzi xüsusiyyətlər adlı məqaləsində ədəbi dilimizin tarixində M.F.Axundovun yerini müəyyənləşdirir və bütövlükdə onun dilinin sırf Azərbaycan türkcəsi olduğunu qeyd edirdi.

Bundan sonra 1931-ci il elmi-tədqiqat işləri haqqında hesabatında alim (B.Çobanzadə) “Dədə-Qorqud” dastanlarının dili” adlı əsəri tamamlamışam deyər məlumat verirdi.

Prof. Dəmirçizadə yuxarıda adını çəkdiyimiz məqsədə B.Çobanzadənin müqayisələrinə istinad edərək bir qədər də irəli gedir.

Buna görə də türkcə isim və feillərin başındakı “y” səsinə qarşı oğuz və qıpçaqlarda bəzən “ç” səsinin işlədilməsini, bəzən isə “y” səsinin düşməsinə həm qıpçaqlara, həm də oğuzlara ümumi şəkildə aid etmək doğru olmaz. Çox ehtimal ki, türkcə feil və isimlərin başındakı “y” səsi qıpçaqlarda “ç” səsinə çevrilmiş, oğuzların dilində isə bu “y” səsi tamamilə düşür. Bunu M. Kaşğari ümumiləşdirərək vermiş; halbuki sövti dəyişmələrdən I-si Şimali Qafqaz türk dillərində, II-si isə Azərbaycan dilində indi də mövcuddur. Bunu aşağıdakı misallarda daha aydın sürətdə müşahidə etmək mümkündür.

Məs: türkcədə “yigit”, “yigirmi”, “yıldız”, “yüzük”, “yılan” və s. deyildiyi halda, noqay dilində “çigit”, “çigirmə”, “çıldız”, “çüzük”, “çılan” deyilir. Azərbaycan dilində isə söz başındakı “y” səsi düşərək “igit”, “iyirmi”, “ulduz”, “üzün”, “ilan” və s. deyilir.

Bu müqayisədən aydın surətdə görünür ki, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuz dili ünsürləri digərlərindən üstün olmuşdur. Lakin, bununla belə bir sıra hallarda, söz başında “y” səsinin qaldığını. Yaxud müəyyən mənə dəyişikliyi ifadə etmək “y” əvəzinə “ç” səsinə işləndiyini göstərən bəzi sözləri də Azərbaycan dilində tapmaq mümkündür. Məs: Bir sıra türk tayfalarında Noqay və ya Tuvin dillərində “çazu”, “çağşı”, “çer-çaz”, “çara” deyildiyi halda Azərbaycan dilində də, bir sıra türk dillərində olduğu kimi, bu sözlər “y” ilə yəni “yazı”, “yaxşı”, “yaz” “yer”, “yara” şəklində işlənir. Oğuz dilinin ümumi sövti xüsusiyyətinə görə gərək bu sözlərin başındakı “y” səsi düşmüş olaydı; “yaxşı” deyil “axşı”, “yazı” deyil “azı”, “yaz” deyil “az”, “yarmaq” deyil “armaq” işlənirdi. Eləcə də, bəzi türk dillərində “y” səsilə işlənən sözlər Azərbaycan dilində “ç” ilə işlənir; məs; “çizmaq”, “çırmaq” və s... Belə görünür ki, burada digər türk dillərinin də təsiri olmuş və bunun nəticəsi olaraq bir sıra ünsürlər halında digər türk dillərinin xüsusiyyətləri də Azərbaycan dilində özünə er tapmışdır.

II. Mahmud Kaşğari türk adlandırığı dillərlə oğuz, qıpçaq (xüsusən oğuz) dilinin fərqi bəhs edərək, yenə göstərir ki, sözlərdə olan bütün “ta” ( ) yəni yəni “t” səsi oğuzlarda və bunların dilində danışanların tələffüzündə “dal” ( ) yəni “d” səsinə çevrilir. Məs: türklər dəvəyə “təraf” ( ) dedikləri halda, oğuzlar “dəvəy” ( ) deyirlər. Türklər atəşə “ot” ( ) dedikləri halda, oğuzlar “od-deyirlər”. Yaxud “Türklərdə (taqi) ( ), oğuzlarda “daqi” ( ) deyilir.

Prof. A.Babayev göstərir ki, M.Kaşğarını Azərbaycan oxucularına Bəkir Çobanzadə tanış etmişdir. Amma B.Çobanzadənin müəyyən müddəaları Azərbaycan dilinin tarixinin ardıcıl və sistemli şəkildə araşdırılması deyil. Prof. Y.M.Seyidov prof. A.M.Babayevə əsaslanaraq yazır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin elmi şəkildə tədqiqi prof. Ə.Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır:

“Professor Adil Babayev yazır ki, “Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dili tarixinin elmi şəkildə öyrənən ilk alimdir” (1, s. 273).

Prof. A.Babayev Azərbaycan dilçiliyinin tarixini sistemli şəkildə və ardıcıl olaraq araşdırmış və dil tarixi problemlərindən bəhs edərək prof. Ə.Dəmirçizadənin əsərlərini əvvəlcə aşağıdakı kimi xülasə etmiş, sonra onlara şərh vermişdir. “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”-əsrində oxuyuruq:

1) “Alim Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrlərini aşağıdakı kimi göstərir”.

- a) Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XIV əsrlərdə formalaşması
- b) XV-XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili
- c) XVIII əsrdə (xanlıqlar dövründə Azərbaycan ədəbi dili)
- e) Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIX əsr)
- f) XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbi dili.

2) 1940-cı ildə ədəbiyyat fakültələri üzrə proqramda çap edilmiş “Azərbaycan ədəbi dili tarixi kursu”nda:

- a) Azərbaycan ədəbi dilinin ilk formalaşmasının dövrü.
  - b) Klassik poeziya dilinin formalaşması
  - c) Azərbaycan ədəbi dilində durğunluq (düşmə) dövrü. XII əsr
  - d) Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü
- 3) Azərbaycan ədəbi dilini inkişaf yolları misalında:
- a) Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşma və inkişaf etməsi dövrü.
  - b) Milli dil əsasında vahid ədəbi dilin qurulması və sabitləşməsi dövrü sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü.
- 4) Azərbaycan ədəbi dili tarixi kitabında:
- a) Azərbaycan xalq dili əsasında ədəbi dilin formalaşdırılması dövrü
  - b) Azəri milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü.
  - c) Azəri ədəbi dilinin Dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist Milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü: sovet dövrü.

Göründüyü kimi, alimin ədəbi dilimizin inkişaf tarixinin dövrləşməsi haqqında fikirləri sadələşmə, dəqiqləşmə istiqamətində inkişaf etmişdir.

Prof. A. Babayevin Dəmirçizadənin ədəbi dilimizin inkişaf yolları və mərhələləri haqqında verdiyi bu təsvir aydın göstərir ki, dövrlər arasında qəti il sərhədi qoymaq mümkün deyil. Ona görə də sonra genişlənən daha əhatəli tədqiqlər də məhz əsrlərlə müəyyənləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Babayev. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1996, 273 s.
2. M.İbrahimov. Əsərləri. 10 cildə: 7-ci cild. Bakı, 1981, 330 s.
3. N.Xudiyev. Xalqın tarixi haqqı Bakı, 2004.

Sevinc Safarova

This article deals with diachronic research and development stage of Azerbaijani literary language (based on XI-XIX centuries)

Summary

This article deals with arises from the history of science. Both nature and society is one of the immutable laws of all that is going through the stage of development of certain categories of social and natural, unique interior and exterior certainty of the quality of wins. Historical events, it becomes clear that the Turkish system, the formation of the Azerbaijani language other Turkic tribes and tribes Lisani Kipchak elements regulator, rather than the language as found unsleri participated.

Key words: Azerbaijani literary language, the history, the eleventh-century Turkic tribes and Turkish languages

Ülviyyə Məmmədova, dissertant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
ulviya-esmer@mail.ru

ƏHMƏD NƏDİMİN, MƏHTUMQULU FƏRAQİNİN VƏ MOLLA PƏNAH VAQİFİN DİLİNDƏ TÜRK-OĞUZ DİLLƏRİNDƏ DİFERENSİASIYA DÖVRÜ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ƏKSİ

Cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı dildəki təkamülə birbaşa təsir etmir. Bu amillərin təsiri, təzyiqi ilə dil daşıyıcıları dəyişir və dil o dildə danışan insanlar tərəfindən dəyişdirilir. Diaxronik proses olaraq diferensiasiya dövrünü tədqiq etdiyimizdə, insanların XVIII əsrdə necə danışdığını ədəbi əsərlər əsasında təyin və təxmin edə bilərik. Türk-oğuz dillərinə mənsub olan çağdaş Türkiyə, Türkmən və Azərbaycan türkcələrinin diferensiasiya dövrünü Əhməd Nədimin, Məhtumqulu Fəraqinin, M.P.Vaqifin dili əsasında araşdırmağımızın əsas səbəblərindən biri hər üç şairin öz dili və ədəbiyyatı üçün mərhələ təşkil edəcək səviyyədə bir sənət nümayiş etdirmələridir.

Etnik cəmiyyətin tərkibində gedən linqvocoğrafi proses olaraq diferensiasiya sosial hadisədir. O, cəmiyyətdə gedən siyasi, iqtisadi, mədəni proseslərə yaxından müdaxilə edir. “Qədim (ümum-) türk dilinin artıq biri digərindən həm fonetik, həm leksik, həm də müəyyən dərəcədə qrammatik baxımdan fərqlənən dialektlərə - dillərə bölünməsi davam edir, qeyd etmək lazımdır ki, bu proses aşağıdakı amillərin təsiri ilə getmişdir:

1. Türkcənin müxtəlif dialektlərə (nəticə etibarilə dillərə) bölünməsi üçün daxili meyli;
2. Coğrafi ayrılma, təcrid olunma;
3. İctimai-siyasi ayrılma, təcrid olunma (xüsusilə, müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi)” (2, 15).

Nədimin, Məhtumqulunun və M.P.Vaqifin dilində diferensiasiya prosesinin necə və hansı yollarla əks olunduğunu diferensiasiyayı yaradan proseslərin hər üç şairin həyatı və yaradıcılığında rolunu anlamağa çalışaraq tədqiq etməliyik.

Diferensiasiyanın meydana gəlməsində başlıca amillərin sırasında sərhədlərin, məsafələrin rolunu qeyd etmişdik. Dillər arasında uzaqlıq, məsafə, xalqlar arasında siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin zəifləməsi dillər arasındakı fərqlilikləri meydana gətirir. XVIII əsrdə Nədimin, Məhtumqulunun və M.P.Vaqifin dilində bu fərqlər hiss olunacaq dərəcəyə çatmışdır. Belə ki, hər üç şairin dilində yerli, aktual mövzular, real həyat səhnələri, yerli dil xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edir. Bu şairlərin yaradıcılığında əks olunan insan real arzuları, həyata real baxışı olan bir insandır. Hər üç şairin əsərlərinin dilində də bunu çox asanlıqla müşahidə edirik. “Sosial quruluşun dəyişilməsi, istehsalın, mədəniyyətin, elmin və s. inkişafı ilə əlaqədar dilin inkişafının qanunları əsasında həyata keçən lüğət tərkibinin artması onun dəyişməsinin xarici motivasiyalığına nümunədir. Lüğət tərkibinin kəmiyyət dəyişikliyi, artması dili daha dəyişkən və zəngin etmək münasibətində irəliləyir” (11, 216).

XVIII əsrdə Azərbaycan, türk və türkmən türkcələri üçün diferensiasiyanın yaranmasında yuxarıda qeyd etdiyimiz parametrlərin hamısı birlikdə, vəhdət şəklində fəaliyyət göstərdiyindən belə nəticələr əldə olunmuşdur. Hər üç şairin dilindəki konkret fərqlərdən danışmaq lazım gələrsə, fonetik, morfoloji və sintaktik fərqlər üzərində dayanmalıyıq.

XVIII əsrdə hər üç dil üçün fellərdə morfoloji fərqlərin meydana gəldiyini bir neçə nümunə əsasında görə bilərik. Bunlardan biri I şəxs qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında –ma, -mə inkar şəkilçisinin şəxs sonluğu ilə birlikdə istifadəsi zamanı –maz, -məz yerinə -mar, -mər formasının ortaya çıxmasıdır. Bu, yalnız fonetik dəyişiklikdir, məzmununda heç bir fərq yaranmamışdır. “-məz, -maz forması tarix etibarilə daha qədimdir. XVIII əsrə qədər bütün türk dillərinə vahid bir imlada yazıldığını söyləyə bilərik” (6, 157).

Vaqifin dilində bu dəyişiklik izlənilir:
Baxmaq ilən doymaq olmaz üzündən,
Danışanda şirin-şirin sözündən,

Onun üçün göz kəsmərəm gözündən
Müştağam, ey şəkər kanı, mən sənə (9, 28).
Yaxud,
Bivəfasan, səndən üz döndərmişəm,
Yalançıya, biiqrara baxmaram.
Səni ox kirpiyə həsrət qoyaram,
Bağrın olsa para-para, baxmaram (9, 51).

Nədimin dilində, eləcə də sonrakı dövrlərdə gördüyümüz kimi, çağdaş Türkiyə türkcəsində I şəxs qeyri-qəti gələcək zaman (Türkiyə dilçiliyində geniş zaman) inkar şəkilçisi qəbul etdiyində, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, əski formanı qoruyur.

Ya Sa‘d-abad-ı dil-cunun efendim sorma hiç vasfın
Kulun bir vech ile ta‘bire kâdir olmazam anı (7, 62).

Məhtumqulunun dilində I şəxs qeyri-qəti gələcək zamanın inkar formasına rast gəlməsək də, felin bu zamanının inkarı çağdaş türkmən türkcəsində Azərbaycan dilinə yaxın bir formada işlənir (8, 284).

Diferensiasiya dövründə fel ilə bağlı digər bir dəyişiklik felin vacib şəklində özünü göstərir. Felin vacib şəklinin istifadəsində XVIII əsrə qədər olan vəziyyət bu dövrdən sonra dəyişir. Bu zamana qədər az istifadə olunan –malı, -məli şəkilçisi aktiv işlənməyə başlayır. Elə həmin əsrdə M.P.Vaqifin dilində -malı, -məli şəkilçisinin aktivliyi özünü göstərir.

Didarına müştaq olub qalmalı,
Başına dönməli, dərdin almalı,
Bir ayna qabaqlı, əyri çalmalı,
Əlvən kalağaylı, səfalı sərxoş! (9, 132)
Məhtumqulunun dilində də felin vacib şəklinin -malı, -məli ilə yarandığını görürük:
Pyragy, dert aydyp, derde yanmalı.
Gan yuwudyp, zalym fetdah ganmalı,
Diri özüm, ləkin öli sanmalı, –
Ansa öldür, bu destany ol fetdah (4, 121).

“Müasir ədəbi dilimizdə tam hüquqlu –məli, -malı şəkilçisi XVIII əsrə qədər olduqca az işlənmişdir. Orta əsrlərin ədəbi dilində az-çox işlənmiş –məli, -malı şəkilçisi ilə düzələn fellər isə, əsasən, feli sifətlər kimi özünü göstərmişdir” (6, 165). Diferensiasiya dövründən başlayaraq felin vacib şəklinin atributu olaraq –malı, -məli şəkilçisi ədəbi dil norması kimi sabitləşmişdir.

Felin vacib şəkli ilə bağlı qeyd etmək lazım gələn xüsuslardan biri XVIII əsrə qədər bu şəklın analitik formasının daha çox yayılması məsələsidir. Bu zaman məsdər formasında olan fellə birlikdə gərək sözü də işlənirdi. Misal olaraq Füzulinin dilində felin lazım şəklinin istifadəsinə baxmaq olar.

Yar vəslin istəyən kəsmək gərək candan təmə,
Hər kişi kim vəslı-yar istər, kəsin ondan təmə (3, 172).

“XVIII əsrə qədər normal şəkildə inkişaf edib gələn felin vacib formasının bu şəkli sonralar öz normativliyini itirsə də, bəzi yazıçıların dilində az-çox özünü mühafizə edə bilmişdir” (6, 164). Artıq XVIII əsrdən, misallardan da gördüyümüz kimi, felin vacib forması –malı, -məli şəkilçisinin yardımı ilə düzəlir və bu, norma halını alır.

Burada felin məsdər forması və gərək ilə istifadə edilən felin vacib formasının cümlədə daşdığı funksiya məsələsinə toxunmaq istərdik. Diferensiasiya dövründə sintaktik fərqlər sırasında bu zamana qədər felin vacib formasını ifadə edən məsdər və gərək sözünün birlikdə bir cümlə üzvü olmasına da diqqət yetirmək lazımdır. “XVIII əsrə qədər xəbəri ifadə edən vasitələrdən biri də məsdərlə gərək sözünün əmələ gətirdiyi mürəkkəb formadır. Tarixən felin vacib şəklini əmələ gətirən və cümlədə xəbər kimi işlənən bu birləşmə həmin dövrdən etibarən öz normativliyini itirmişdir. Məsdərlə gərək sözündən düzələn birləşmələr ancaq əlaqədə olduğu sözlə birlikdə bir cümlə üzvü – xəbər vəzifəsində işlənir” (6, 279). Cümlənin xəbəri olan bu mürəkkəb forma XVIII əsrdən başlayaraq ədəbi dildə işləkliyindən qaldığına görə, daha sadə variant olaraq –malı, -məli şəkilçili sözlər bu funksiyanı öz üzərinə götürmüş olur.

Felin əmr formasının yaranmasında da fərqlər göz qabağındadır. XVIII əsrə qədər davam edib gələn formaların dəyişdiyi bu dövrdə felin əmr formasının II şəxs təkisi də fərqli şəkildə qarşımıza çıxır. XVIII əsrə qədər –gil, -qıl şəkildələrinin felin əmr formasını yaratdığını müşahidə edirik. Bütün klassiklərin dilində bu forma izlənilə bilər. Lakin diferensiasiya dövründən başlayaraq tarixən türk dillərində işlək olan bu şəkildə Türkcə-Oğuz dilləri üçün arxaikləşsə də, digər qohum dil qruplarına aid olan türk dillərinin bir çoxunda ədəbi dil norması olaraq qalmaqdadır. Çağatay türkcəsində işlək olmuş bu şəkildə çağdaş Sibir tatar türkcəsində, qırpaq qrupu dillərində - altay, xakas, tuva dillərində geniş şəkildə işlənməkdədir.

XVIII əsrdən felin əmr forması –gil, -ğıl şəkildəsi əvəzinə -ginən, -ğınan şəkildəsi ilə istifadə edilməyə başlayır. Eyni şəkildənin şəxs sonluğu ilə birlikdə istifadəsi zamanı –gil, -ğıl və sən birliyindən –ginən, -ğınan şəkildəsi meydana gəlir. “XVIII əsrdən başlayaraq –gil, -ğıl yazı dilində tamamilə zəifləyib itir, canlı danışmaq dilində olduğu kimi, yazı dilində də -gilən forması normalaşır” (6).

Sonralar, çağdaş Azərbaycan dilində müşahidə etdiyimiz kimi, bu forma da dildə norma olma funksiyasını itirir. XIX əsr şairlərinin dilində çox rastlaşdığımız əmr formasının II şəxs təkisinin –ginən, -ğınan şəkildəsi XX əsrdə artıq dialekt elementi olaraq (məsələn, Bakının Qobu, Güzdək, Hökməli şivələri) görünür. Əslində, XIX əsr şairlərinin dilində -gil, -ğıl şəkildəsini də görmək olar, lakin bu, artıq yazı dilinin norması deyil, individual üslubun elementi olaraq düşünəlməlidir.

Taxtına çıxmanam, taxtın ucadır,
Qoynuna girmənəm, yarı gecədir,
Deməginən Molla Pənah qocadır
Səni tamam yesəm, doymanam, gəlin! (9, 82)

Yaxud,
Namə, gedər olsan yarın kuyinə,
Dərdi-dilim o canana degilən!
Bülbülyəm qönçə gülündən ayrı,
Bağrım dönüb qızıl qana, degilən! (9, 74)
Gurdugym aslynda bilgil,
bu zeminin myhydyr,
Erer ol erkin mydam,
budur türkmen binasy (4, 11).

yaxud,
Magtymguly, söz jos etgin dilinden,
Muhannese yol bermegil yeländen,
Bu hünərler geler, gelmez elinden,
Dilden gelen bu jüryetli söz nedir (4, 15).

Əhməd Nədimin, Məhtumqulu Fəraqinin və M.P.Vaqifin dilində ismi birləşmələrdə də milliliyə meyl yarandığı görünür. XVIII əsrə qədər, əsasən, izafət tərkibləri ilə ifadə olunan məzmunların bu dövrdən başlayaraq türk dillərinin özünə məxsus təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunduğu hallarının çoxaldığı müşahidə olunur. Əslində, bu proses çoxdan başlamışdı. Hələ XVI əsrdə Füzulinin dilində izafət tərkiblərinin təyini söz birləşmələri ilə paralel işləndiyi nümunələr vardır. Lakin XVIII əsrdə sadə dillə yazılan əsərlərdə izafət tərkibləri az istifadə olunmuş, üstünlük milli dil xüsusiyyətlərinin ifadəsinə verilmişdir. “İzafət tərkibləri əsaslı şəkildə funksionallığını itirir, lakin bununla belə hələ mövcud olmaqda davam edir: qəmi-hicran (Vidadi), rövzeyi-rizvan (Vaqif), çərxi-gərdun (Vaqif), badi-səba (Vaqif), izhari-əhval (Şəhriyar), şəhri-Tiflis (Şəhriyar) və s. Əslində, bu mövcudluq XX əsrin 30-cu illərinə qədər gedir və ancaq müasir Azərbaycan türk ədəbi dilinin normalarının tam müəyyənləşdiyi zaman aradan qalxır” (1, 92).

Vaqifin dilində:
Qaşların tağın qoyub, qeyri hilalə baxmaram,
Arizindən göz kəsib, ol vərđi-alə baxmaram,
Xeyli heyranam sənə, özgə cəmalə baxmaram,

Tutinin ağzındakı şəkkər məqalə baxmamam,
Mən sənün şirin-şirin göftarının müştəqiyəm (9, 183).
Məhtumqulunun dilində:
Dəli könlüm arzymany,
Küllü gözellerin hany,
Sekiz jennetin bostany,
Bakjaly bardan ayrıldym (4, 183).

M.P.Vaqifin və Məhtumqulu Fəraqinin dilində izafət tərkiblərinin azlığı xüsusi diqqət çəksə də, Əhməd Nədimin dilində hələ izafət tərkibləri kifayət dərəcədə vardır, lakin bununla yanaşı, təyini söz birləşmələrinə də yer verilmişdir.

Tezerv-i hoş-hıramım sinem olsun cilvegahın gel
Hüma-veş saye salsın başıma zülf-i siyahın gel (7, 293).

Yuxarıdakı izafət tərkibli bu beyti ilə Nədim özündən əvvəlki şairlərin dilinə çox yaxındır. Digər beytinə nəzər saldıqda, Nədimin nisbətən daha sadə dilə də sahib olduğunu görürük.

Hayli demdir kim belin kocmağa kasd etdikçe ben
Naz ile benden yine bana girizan olmadın (7, 289).

Çağdaş Azərbaycan dili üçün arxaik sayılan, lakin XVIII əsrə qədərki türkcədə aktiv istifadə edilən –turur, -durur, onun şəkilçiləşmiş variantı olaraq -dir, -dur felinin diferensiasiya dövründəki funksiyasına baxdığımızda, onun keçid xarakterli bu mərhələdə aktivliyini itiridiyini müşahidə etmək mümkün olur.

İşin elmi nəticəsi. Ümumiləşdirəcək olarsaq, türk-oğuz dillərində diferensiasiya dövrünün əhəmiyyətli nəticələrə gətirib çıxardığını, milli dillərin meydana gəldiyini görə bilərik. Bu prosesin ən bariz xüsusiyyətlərini türk ədəbiyyatında Əhməd Nədimin, Azərbaycan ƏDƏBİYYATında M.P.Vaqifin, türkmən ədəbiyyatında da Məhtumqulu Fəraqinin dilində və yaradıcılığında izləyirik. Sonralar, XIX əsrdə klassik şairləri təqlid edənlər, klassik üslubda yazanlar XVIII əsrdən əvvəlki üslubu, dil xüsusiyyətlərini qorumağa çalışır, təkidlə bu istiqamətdə yazmaqda davam edirdilər. Lakin XVIII əsrdə tamamlanmış bir prosesin qarşısında davam gətirə bilmirdilər. Diferensiasiya dövründə dildə və ədəbiyyatda yeni istiqamət öz yerini daha da möhkəmləndirir.

İşin elmi yeniliyi. Məqalə türk-oğuz dillərində diferensiasiya dövrü xüsusiyyətlərinin Ə.Nədimin, Məhtumqulunun və M.P.Vaqifin dilində necə əks olunduğuna həsr olunmuşdur. Türkologiyada az öyrənilmiş bu məsələnin tədqiqində bir ilk hesab edilə biləcək bu araşdırmada əyani misallar əsasında Azərbaycan, türk və türkmən dillərində diferensiasiya dövrünün əlamətlərinin ədəbiyyatdakı inikasını elmi şəkildə işıqlandırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalə türkologiyanın ümumi məsələləri, ədəbi dil tarixinin təməl problemləri, eləcə də Əhməd Nədimin, Məhtumqulu Fəraqinin və M.P.Vaqifin dili ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün faydalı mənbə hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.

2. Cəfərov N. Azərbaycan dili tarixinin metodoloji problemləri // Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. www.kitabxana.net

3. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

4. Magtymguly. Asgabat: Türkmendöwletnesir, 1959, 204 s.

5. Magtymguly. Asgabat: Turan, 1991, 55 s.

6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.

7. Nedim Divanı. Hazırlayan: Prof.Dr. Muhsin Macit. Ankara: Kütüphanələr Ve Yayimlar Genel Müdürlüğü, 2012, 350 s.

8. Nepesova R., Nazarov O., Göklenov J. Türkmən türkçesi. Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 17, 2004, 271-286 s.

9. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.

10. Vəqif. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1988, 192 s.
11. Звегинцев-Андреевич В. Очерки по общему языкознанию. Москва: Издательство Московского Университета, 1962, 386 с.

Ulviya Mammadova

**The imaging features of turkic-oguz languages differentiation period in ahmed nadim,
maxtumkuli faragi and molla panah vagif's works**

Summary

Among the main factors in the formation of differentiation can be noted the role of distance and borders. Weakening of political, economic and cultural relations between the peoples of the distance between the two languages leads to differences between these languages. In the eighteenth century, these differences reached tangible degrees in language of Nadim, M.P.Vagif and Mahtumkuli. Thus, the language of all three poets dominated local, topical themes, real, local life scenes and local linguistic features. The person depicted in the works of these poets is a real person who has real vision and dreams. It is very easy to trace these in the language of works of all three poets.

One of the main reasons for considering the period of differentiation of languages of Turkey, Turkmenistan and Azerbaijan, belonging to the Turkic-Oguz languages in the work of Ahmad Nadim, Mahtukuli and M.P.Vagif is demonstrating skill level of each of the three poets in their native language and literature.

Keywords: Turkic-Oguz languages, differentiation, geographic isolation, social and political isolation, the verb

BÖLMƏ 4

TÜRK XALQLARININ TARİXİ ENTOQRAFİYASI VƏ İNCƏSƏNƏTİ

Rəna Məmmədova, AMEA-nın müxbir üzvü
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, şöbə müdiri
renasarabskaya@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK MUSIQISININ ÖYRƏNİLMƏSİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Ümumtürk musiqi mədəniyyəti fenomeni anlayışının formalaşması musiqi şərqşünaslığının mühüm problemlərindən biridir. Tipoloji problemlərin ön plana çəkilməsi, bir tərəfdən, türkdilli xalqların musiqi ənənələrinə global miqyasda, ümumtürk mədəniyyəti dünyasında baxmağa, digər tərəfdən, hər milli sistemin özünəməxsusluğunu, spesifikasını, xüsusiyyətlərini görməyə imkan verəcək.

Ümumtürk musiqi mədəniyyəti araşdırılmalarında müqayisəli metodun əhəmiyyəti heç bir şübhə oyatmır. Bu gün Azərbaycan musiqisini mürəkkəb, çoxtərkipli ümumtürk ənənəsinə daxil olan obyekt kimi araşdıran elmi işlərə rast gəlmirik. Müqayisəli metodun bu istiqamətdə açdığı imkanlar və perspektivlər praktiki olaraq reallaşmamışdır, çünki türk xalqlarının musiqisi sahəsində tədqiqatlar əksər hallarda daha çox fərdi məqamların qarşılaşdırılması ilə məhdudlaşır. Qeyd edək ki, ümumtürk dünyası strukturuna daxil olan müxtəlif milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və əlaqəsinin öyrənilməsi bu metodun ardıcıl tətbiqi, onun yeni-yeni tərəflərinin üzə çıxması, daha mürəkkəb və aktual məsələlərin aşkarlanması ilə müşayiət olunan təkmilləşməsi zəruridir. Ən əsası isə odur ki, tədqiqatçı yalnız bir nəticəni deyil, qarşılaşdırılan obyektlərin fərqləri haqda məlumatların daxil olduğu bütöv bir elmi məlumatlar sistemi qazanacaq.

Azərbaycan və Türk xalqlarının xalq yaradıcılığı ilk növbədə musiqi mədəniyyətlərinin genetik laylarının kəsiyində özünü büruzə verən qohumluq parametrlərinə malikdir. Bu layların dinamik imkanlarını – məkan (tarixi-mədəni) və zaman (müasir tarixi mərhələyə aiddən) xasiyyətnamələrini üzə çıxarmaq üçün müqayisəli təhlilin iki sinxron və diaxron, başqa sözlə, funksional və müqayisəli-tipoloji istiqamətini sintezləşdirmək lazımdır. Sinxron nəzər bir sıra arxetiplərin xarakter və funksiyasını, onların vahid sistemin variantları kimi korrelyasiyasını öyrənməyə imkan verir. Musiqi ənənəsinin, onunla münasibətlə xarici faktor rolunu oynayan amillərlərlə (dil, mifologiya, maddi mədəniyyət, mərasim), dövrün xarakteri ictimai şüur formaları və s. ilə qarşılıqlı əlaqələrin açılması diaxron müqayisəni müəyyənləşdirir. Bunun nəticəsində arxetiplərin müxtəlif milli və regional sistemlərdə musiqi inkişafının təkamülü prosesində yarana biləcək yeni aspektlər və xassələr üzə axacaq. Müqayisəli təhlili cəlb olunan materialın miqyası geniş olduqca müqayisəli metodun sinxron və diaxron aspektləri daha üzvü şəkildə qovuşur. Bu tədqiq olunan materialın obyektiv məzmunu ilə bağlıdır. Beləliklə, araşdırılan istənilən material «üfqü» və «şaquli» kəsiklərin çarpazlaşmasında işıqlandırılır, yəni özünün tam xasiyyətnaməsini alır.

Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyə xalq musiqisinin müqayisəli təhlili metodologiyasında dörd mərhələdən ibarətdir:

- 1) hər iki xalqın folklorunda arxetiplərin müəyyənləşdirilməsi;
- 2) onların fəaliyyət sferalarının qarşılaşdırılması;
- 3) milli özünəməxsusluğun, fərqlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə arxetiplərin təsnifatının aparılması;
- 4) onlar arasında intonasiya-tipoloji əlaqələrin açılması indi isə bu təzislərin daha müfəssəl izahına keçək.

İndi isə bu təzislərin daha müfəssəl izahına keçək.

Artıq qeyd olunduğu kimi, janr analogiyaları iki mədəniyyəti vahid musiqi məkanında birləşdirir. Xalq musiqisinin fundamentini təşkil edən identik intonasiya modelləri bütöv strukturun

melodik cəhətdən ifadəli və əhəmiyyətli komponentləridir. Axırıncılar isə ladintonasiya prosesində mühüm funksiya yerinə yetirərək onun müxtəlif formalarının kristallaşmasının əsasına çevrilir. İntonasiya modellərinin sabitliyi və stabilliyi onların türksoylu tayfaların musiqili-nitq genofondu ilə genetik əlaqələri ilə sərtlənmişdir. Onlar müəyyən mənə yükünə malik formul intonasiya dönmələrindən ibarət tipoloji təbəqəni yaradır. Burada tipoloji səhiyyənin ilkin protontonasiya və genetik kodu, formulluğu müəyyənləşdirən qanunauyğunluqları fəaliyyət göstərir. Hər bir musiqi hadisəsi öz dövrü ilə rəngarəng əlaqələrdə olur. Bu əlaqələr bədii xüsusiyyətlərdə də öz əksini tapır. Azərbaycan və türk xalqının musiqi praktikasında əsrlər boyu bir çox ifadə və müğənninlərin yaradıcılıq təcrübəsində ümumiləşdirilmiş formula ladintonasiya dönmələri kristallaşmışdır. Bu sabit kanonlaşmış modellər qeyri-adi, həssas xalq yaddaşında həkk olmuşdur. Şübhəsiz, bu cür tipoloji dönmələr müəyyən vaxtdan sonra qanunauyğunluqlar statusu almış müəyyən qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanır: «hər vasitənin ifadəli imkanları bu və ya digər təbii müqəddəm şərtlərə (akustik, bioloji, psixoloji) dayaqansa da, əhəmiyyətli sərəcədə hər hansı bir musiqi sistemindəki yerindən və rolundan asılıdır. Müxtəlif sistemlərdə eyni və ya oxşar vasitələrin funksiyaları və mənası müxtəlif ola bilər». Bu tezis bizim nəticələrimizi təsdiq edir: əgər Azərbaycan və Türkiyə musiqisində qohum funksional mənalı analogi ladintonasiya dönmələri mövcuddursa, deməli bu iki musiqi ənənəsinin formalaşması eyni bir bədii sistemdə baş vermişdir. Bu zaman baş verən proseslər üçün xarici impulslar tarixi faktorlardırsa, bu proseslərin müəyyən bədii sistemdə üzə çıxmaq imkanları strukturun öz daxili, gizli potensialları ilə sərtlənmişdir. Strukturun daxili genetik imkanları öz «energetik» imkanlarını semantik əhəmiyyətli, genetik müəyyənlanmış arxetiplərin fəaliyyətində reallaşdırır. Bu cür müqəddəm şərtlər onların tipikləşməsi və janr mənsubluğu üçün gözəl imkanlar yaradır. Şübhəsiz, ladintonasiya modelləri mahiyyət etibarilə, xalqın bədii yaddaşının tarixi inkişafı mərhələlərini əks etdirir. Onlar əsrlər boyu kristallaşaraq tipik intonasiya cövhərinə – folklor ənənəsinin dərinə dərk olunması səviyyəsində fəaliyyət göstərən semantik «işarə»yə çevrilir. Bununlada biz ümumtürk musiqi sisteminin «intonasiya kökünü» üzə çıxarmağa, onun tipoloji sırasının dərk edilməsinə yaxınlaşa bilərik.

İndi bizim problemlə bağlı «tipoloji sıra» anlayışının bəzi xüsusiyyətlərini aşkarlayaq.

1. Tipoloji sıra anlayışı ümumtürk musiqi mədəniyyəti tarixində üzə çıxan proses və olayların obyektiv mövcud olan (özü də sinxron və diaxron mühitdə) tipoloji ümumidiyidir.

2. Bu anlayışda bütün rəngarəng materialdan keçən sabit melodik tiplər cəmləşir. Eyni zamanda tipoloji sıra anlayışı bu tiplərin fəaliyyət göstərdiyi formaların tarixi dəyişikliklərlə korrelyasiya edir. Şübhəsiz, axırıncı amil ümumi «göstəriciləri» saxlamaq şərti ilə müəyyən bir «intonasiya müstəvisi»nin hüdudları ilə tənzimlənir.

3. Ümumtürk musiqi mədəniyyətinin müqayisəli oyrənilməsinin şəxələnmiş və çoxpilləli sistemində tipoloji sıra anlayışı tədqiqatın böyük vahidi rolunu oynayır. Bu zaman vahidlərin iriləşməsi miqyası, yeni hər dəfə tipoloji sıra anlayışı ilə bir yerə toplanan konkret materialın diapazonu universal deyil, mütəhərrikdir. Bəzi hallarda bu miqyas ümumtürk musiqisinin mikrohəcmi, məsələn, bir regiona aid iki qohum musiqi sisteminin inkişafının müqayisəli aspektini əhatə edir. Başqa bir halda, o, ümumtürk mədəniyyətinin bütün mənzərəsinə aid edilir, onu prosesin özünə sinxron nəzər çərçivəsində, ya da uzun müddətli tarixi zaman ərzində, yəni diaxron səviyyədə araşdırır.

4. Nəzəri ümumiləşdirmələrə şamilən, tipoloji sıra anlayışı həm konkret sənət nümunələrinə, həm də onların yaranmasının qanunauyğunluqlarına aiddir. İlk növbədə bizi musiqi proseslərinin elə xüsusiyyətləri maraqlandırır ki, onlarda ümumtürk mədəniyyətinin magistral qanunauyğunluqları ilə qarşılıqlı əlaqələr aydın surətdə sezilir. Bu cür ümumiləşdirmələri yalnız müxtəlif dairələrdə (ibtidaidən tutmuş alilərə qədər) qarşılaşdırmaların aparılması ilə formalaşdırmaq olar (biz ilkin folklor intonasiyaetməsi – nümunələrindən şifahi ənənəli peşəkar formalara aparın yolu nəzərdə tuturuq).

5. Eyni zamanda, musiqi sənəti sahəsində fəaliyyət göstərən tipoloji sıralar heç də hərəkətsiz qurumlar deyil. Onların hər birinin hüdudlarında milli mədəniyyətin və ya bütün bir zamanın xüsusiyyətlərinə, müəyyən tarixi şəraitə müvafiq çoxcəhətli inkişaf formalarını aşkar etmək olar.

6. Nəhayət, tipoloji sıra özündə cəmləşdirdiyi təzahürlərin sabitliyini, eyni zamanda onların variantlı çoxcəhətliliyini nəzərdə tutan dinamik anlayışdır.

Ümumtürk musiqi məkanının fenomenləri rolunda çıxış edən sinxron və diaxron tipologiyalar tarixin özü ilə paralel dəyişir. Bu anlayışın dinamikası yalnız tarixi inkişafın gedişi ilə yaranan dəyişikliklərdə üzə çıxmır. O həm də bir musiqi epoxası hədudlarında milli, regional və başqa səviyələrin geniş spektrli variantlarında özünü büruzə verir.

Tipoloji sıra anlayışı ümumtürk dünyasının tarixi və musiqi proseslərinin – dövrələşdirmə, «tarixi coğrafiya» (burada biz milli, zona və regional sistemlərin dəyişilmiş xəritəsini nəzərdə tuturuq) kimi mühüm koordinatlarının bilavasitə yaxınlığında yerləşir. Bu anlayış ali tarixi-musiqi elmi sintezinin əldə olunması üçün zəruri olan, müasir musiqişünaslığın aparıcı nəzəri anlayışlarına bütün parametrləri ilə uyğun əgəlidir. Beləliklə milli, zona və regional musiqi qurumlarının ümumi tipoloji xüsusiyyətlərinin aşkarlanması tarixin musiqi türkologiyası «güzgüsündə» sistemli şəkildə əks olunması üçün zəruri hazırlıqdır. O, hər milli mədəniyyətin yolunun ümumtürk musiqi dünyası kontekstində müqayisəsi üçün müqəddəm şərtlər yaradır. Şübhəsiz, ümumtürk musiqi mədəniyyəti kimi çoxsaylı musiqi sistemlərinə malik mədəniyyətin tədqiqində yalnız ümumi kateqoriyaların deyil, həm də vahid prinsiplərin işlənməsi zəruridir.

Bir daha musiqi sahəsində müqayisəli təhlilin ən məhsuldar və universal prinsipi kimi – ümumi tipoloji sıranın keyfiyyət xassələrinin müəyyənləşdirilməsini qeyd etdikdən sonra yenidən əvvəlki fikirlərə qayıdaq. Beləliklə, öz işimizdə biz xalq musiqi toxumasında tipologiyanın elə sabit elementlərini aşkarlamaq istəyirik ki, onların funksional mahiyyəti Azərbaycan və Türkiyə ənənələrində analoji əhəmiyyətə malik olsun. Nəticədə verilmiş melodik siniflər üçün ümumi tipoloji sıranın fəaliyyət radiusu üçün ideal şərait yaradılacaq. Bu zaman müəyyən tipoloji sıralar öz daxilində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən inkişaf mərhələlərindən ibarət uzunmüddətli tarixi fəaliyyət hədudlarına malik ola bilər. Digər tipoloji sıralar nisbətən qısa zaman çərçivəsində izləyə bilər. Bu yalnız musiqi tarixi baxımından deyil, həm də nəzəri baxımdan prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

Rana Mammadova

On some aspects of the study of Azerbaijan and Turkic music

Summary

The folk creation of the Turkic world contains related parameters which became apparent first of all in the cut of genetic layers of the culture. In order to reveal dynamic possibilities of the last ones – their spatial (historical-cultural) and temporary (regarding modern historical stage) characteristics, it is necessary to synthesize two tendencies of the comparative analysis – synchronous and diachronous, in other words, functional and comparative-typological ones.

Key words: Azerbaijan music, Turkic music, typological string, Turkic music culture.

Abide Doğan, Prof. Dr.

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
abide@hacettepe.edu.tr

ÜNLÜ BİR TARİHÇİNİN OYUNU: HİKÂYE-I İBRAHİM PAŞA VE İBRAHİM-I GÜLŞENİ

Ünlü şair və tiyatro yazarı Abdülhak Hâmid'in babası Hayrullah Efendi'nin tıp son sınıf öğrencisi iken yazıp çəkmesinde sakladığı Hikaye-i İbrahim Paşa ve İbrahim-i Gülşeni adlı eser, Şinasi'nin Şair Evlenmesi'nden önce Türkçe kaleme alınmış oyunlardan biridir. Hayrullah Efendi tarihçi olduğu için eserinde tarihi bir konuyu ele almıştır. Oyunda olaylar Kanuni Sultan Süleyman devrinde geçer. Kanuni'nin sadrazamlarından İbrahim Paşa, Mısır'da ün salmış mutasavvıflardan

İbrahim-i Gülşenî ve Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın şəhsiyetlərinin birbirinə karışdırılarak oluşturulan eser teknik yönden basit olduğundan vakada karşılıklı olmuştur. Yazar, oyunda Osmanlı için asıl tehlikenin veliaht İbrahim'den geleceğini düşünmüş ise de, korkuları gerçekleşmemiştir. Eserin dili ve üslubu 16. yüzyıla uydurulmaya çalışılmıştır.

Eser yayımlanmadığı için Türk tiyatrosunun geleceği üzerinde etkili olmamıştır. Ancak, tiyatro zevkinin bu devirde yepyeni ve güzel eser ortaya koyma deneyimine kadar gittiğini göstermesi bakımından önemli olduğu gibi, Abdülhak Hamid'deki tarihi piyes yazma merakının ve zevkinin nereden geldiğini göstermesi bakımından da önem taşır. Bu bildiri de söz konusu eser, içerik, yapı, dil ve anlatım özellikleri, geleneksel Türk tiyatrosu ve Batı tiyatrosu etkileri yönünden de değerlendirilecektir.

Necati Demir, Prof. Dr.
Gazi Üniversitesi
Ankara, demir_necati@hotmail.com

OĞUZNAME'YE GÖRE AZERBAJCAN'IN OĞUZ KAĞAN TARAFINDAN FETHİ

Giriş:

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Oğuz-name, birkaç kalemde çıkmıştır. İlki ve elbette ki en önemlisi yazılış tarihi bilinmeyen Uygur yazılı nüshasıdır. Uygur yazısı ile yazılmış olup en eski müstakil nüsha olduğu, XIII. yüzyılda kaleme alındığı düşünülmektedir. Paris Bibliotheque Nationale, Supplement Turc 1001'de kayıtlıdır. Baştan ve ortadan sayfaları eksiktir (Bang, Rahmeti: 1936, Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18).

Bir diğer nüsha ise Reşideddin, *Camiü't-Tevarih* adlı eserinin içerisinde yer almaktadır. Yani Reşideddin'in *Camiü't-Tevarih* adlı eserinin II. cildinde yer alan "*Türkler'in ve Oğuz'un tarihi ve onun (yani Oğuz Han'ın) cihangirliğinin hikâyesi*" adını taşıyan bölüm Oğuz-name'dir. 1305 yılında yazıldığı kuvvetle muhtemeldir (Togan: 1982, Şükürova: 2014, s. 57- Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18).

Hive Hanı Ebülğazi Bahadır Han'ın 1659-60 yılında kaleme aldığı *Şecere-i Terakime* adlı eser de Oğuz-name'dir (Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18). Ayrıca Hive Hanı Ebülğazi Bahadır Han'ın 1663 yılına kadar kaleme aldığı *Şecere-i Türk* adlı eser de Oğuz-name sayılmaktadır. (Ölmez, Kargı: 1996). Ebülğazi Bahadır Han'ın 1663'te ölmesinden dolayı yarım kalmış, daha sonra eseri oğlu Enuş Han tamamlamıştır (Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18).

1. Oğuz Kağan ve Oğuz-name:

Oğuz-name adlı ile bildiğimiz eserler içerisinde Oğuz Kağan'dan en detaylı bahseden nüsha, Reşideddin'in *Camiü't-Tevarih* adlı Farsça eserinin II. cildinde yer alan "*Türkler'in ve Oğuz'un tarihi ve onun (yani Oğuz Han'ın) cihangirliğinin hikâyesi*" adını taşıyan bölümdür. Diğer eserlerde Oğuz Kağan hakkındaki bilgiler kısa tutulmuştur. Reşideddin'in *Camiü't-Tevarih* adlı eserinde ise dünya hakimiyetini nasıl sağladığı özet olarak anlatılmaktadır (Demir-Aydoğdu, 2015, s. 18).

2. Oğuz-name ve Azerbaycan:

Bahsedilen dört önemli Oğuzname nüshası içerisinde Azerbaycan'dan detaylı bir biçimde bahseden Reşideddin'in *Camiü't-Tevarih* adlı Farsça eseridir.

Eser hakkında bilinen ilk tercüme Türkmenistan'da yapılmıştır. Türkmen Salar Baba, Reşideddin'in *Camiü't-Tevarih* adlı eserini Farsça'dan tercüme etmiştir. Z. B. Muhammedova bu ilmi çalışmasında ilk defa eserin dil incelemesini yapmıştır. Onun orfografiyası, fonetiği, leksikası, sentaksı hakkında bilgiler verir. Sonra eserin metni ve Rus diline çevrilmiş tercümesi, en sonunda da sözlük ve tarihi-coğrafi adların anlamları verilmiştir. Daha sonra bu çalışma 1993 yılında Türkmen Arhiwi Dergisi'nde neşredilmiştir. Türkiye Türkçesindeki en önemli çalışma, A. Zeki

Velidî Togan'a aittir. O pek çok nüshayı karşılaştırarak eseri 1982 yılında Oğuz Destanı adıyla yayımlamıştır (Togan: 1982, Şükürova: 2014, s. 57).

2.Oğuz-name'ye Göre “Azerbaycan” Adı

Azerbaycan adının etimolojisi Oğuz-name'de çok ilginç bir şekilde yapılmıştır. Eserdeki bilgilere göre Oğuz Kağan, bir yıl yaz aylarında Azerbaycan vilâyetini de alır. O zamanlar Azerbaycan'ın adı elbette ki başkadır. Kendi has atlarını, otlakları çok geniş ve güzel olan Ucan Ovası'ndaki meralarda besler.

Oğuz Kağan, Ucan Ovası'nda bulunduğu sırada bir gün herkesin toplanıp birer etek toprak getirerek yığmalarını ve burada büyük bir tepe yapmalarını emreder. Önce kendisi bir etek toprak getirip döker. Bizzat kendisi toprak döktüğü için bütün asker birer etek toprak getirip döktüler. Sonunda toprak yığılır, büyük bir tepe olur. Bu tepenin adına “*Azerbaynân*” dediler. Türkçede “*Azer*” yüksek; “*baynân*” ise “*zenginlerin, uluların yeri*” anlamına gelmektedir. Bu ülke, bu şekilde meşhur olur. Bugün de Azerbaycan demelerinin sebebi budur (Togan: 1982, s.30-Reşideddin, s.238b-250b).

3.Oğuz Kağan'ın Derbent Ülkesine Seferi

Oğuz Kağan, uzun yıllar Kıl Baraklar adlı bir kavimle savaşır. Savaşı kazanır. Savaş yaptığı yerden Kıl Barak ile Atıl / İtil arasında ıssız bir bozkır olan ülkesine hareket eder. Yol üzerinde bulunan ülkelerle savaşır ve teslim olmayan hükümdarını etkisiz hale getirir. Yol üzerindeki ülkeleri ve şehirleri alırlar. Her ülkenin tertip ve düzeninin sağlanması, vergilerin tespiti ile hanlarının atanması için üç yıl boyunca buralarda kalır.

Oğuz Kağan, bozkır ülkesinde bir süre kaldıktan sonra Hazar Derbendi'ne sefer düzenleyip onların üzerine gider. ... Buranın halkı hırsız, hilebaz ve yol kesicidir. Yolları tutarak yolculara ve tacirlere daima sıkıntı verip engel olmaktadırlar.

Oğuz Kağan, Derbent vilâyetini kuşatır, ordusu ile birlikte yaz aylarından ilkbahara kadar orada kuşatmaya devam ederler. Derbent halkı, açlık, çaresizlik ve perişanlık içinde kalır. Bir araya gelip birbirleriyle konuşup danışırlar. Oğuz Kağan'ın yakınlarındaki ülkeleri ne hale getirdiği zaten duyulmuştur. Sekiz ay süren kuşatmadan sonra vilâyetin ileri gelenleri hep birlikte Oğuz Kağan'ın huzuruna gelirler ve barış isteklerini iletirler. Oğuz Kağan'a hediye olarak dokuz tane kır at getirirler ve Türk yurduna il olayı ve vergi vermeyi kabul ederler (Togan: 1982, s.28-29-Reşideddin, 238b-250b).

4.Oğuz Kağan'ın Şirvan ve Şamahı'ya Elçiler Göndermesi ve Sonra Fethetmesi

Oğuz Kağan, Derbent vilâyetinin fethini tamamlar. Derbent'i Türk ili halinde getirip vergiye bağladıktan sonra Şirvan ve Şamahı'ya şu haberleri ulaştırmak için elçi gönderir: “Buraya geldiğimizi elbette ki işitmiş olmalısınız. Ulaştığımız her ülke, biz ne istediyseniz aynen yerine getirdi. Geçtiğimiz yerlerde almadığımız herhangi bir ülke; boyun eğmeyen, vergi vermeyen ve itaat yolunu tutmayan bir hükümdar kalmadı. Şimdi siz, kendi isteğinizle Türk ili olup bize bağlanırsanız güzel. Şayet direnip isyanda ısrar ederseniz savaşa hazır olun. Biz bu elçilerin hemen arkasından gelmekteyiz.” der.

Oğuz Kağan, Şamahı'ya gelir. Burada on dört gün kalıp dinlenir. O günlerde Şaberan / Şervan halkı vergisini getirip hazineye teslim eder.

Bütün bunların yanında Şamahı halkı, vergilerin ödenmesini geciktirmektedir. Onlar anlaşmayı terk edip dostluktan ayrılmıştır. Oğuz Kağan'a karşı koymak için hazırlık yaparlar.

Oğuz Kağan bu duruma çok öfkelenir. Herkesin birer kucak odun getirip Şamahı kapısına ve civarına yığmasını emreder. Bütün askerler gidip her biri bir kucak odun getirip Şamahı kapısına yığarlar ve ateşlerler. Kapı ve surlar korkunç alevler içinde kalıp yanar. Savaşarak şehri alırlar ve yağma ederler.

Bu yağmada Şamahılıların kadın ve çocuklarını da esir alırlar. Bu durumda Şamahılıların önde gelenleri yaptıklarından pişman olur. Şehrin önde gelen büyükleri tekrar Oğuz Kağan'ın huzuruna gelip af diler. Vergi ödemeye de razı olduklarını beyan ederler.

Oğuz Kağan, Şamahılılar kısa zamanda vergilerini ödemeleri, artık düşmanlık ve dikbaşlılık göstermemeleri halinde kadın ve çocuklarının geri vereceğini bildirdi.

Oğuz Kağan, onların çaresizlik içinde olduklarını görünce acıyıp kadın ve çocuklarını geri verir. Vergilerini alır, oraya vali tayin eder. Bir süre sonra oradan ayrılır, Arran ve Mugan taraflarına gitmek üzere yola çıkar (Reşideddin, 238b-250b- Togan: 1982, s.29-30).

5.Oğuz Kağan'ın Arran ve Mugan Tarafına Seferi

Oğuz Kağan'ın Şirvan ve Şamahı taraflarından kalkıp Arran ve Mugan tarafına geldiği zaman yaz mevsimi olup hava son derece sıcaktır. Bu sıcaklıktan dolayı orada kalmak mümkün değildir. Sıcaktan dolayı anlaşarak yaylak olan dağlara çıkarlar: “Kış gelince tekrar ovaya iner, bu vilayetleri alır, yağma ederiz.” derler.

Oğuz Kağan o yıl yaz aylarında bu vilayetlerin bütün yayla ve dağ yörelerini, Sebelân Dağları, Alatak Dağları ve Ağdiböri Dağları'na kadar tamamen işgal eder¹. (Togan: 1982, s. 30). Sözün kısası, Oğuz Kağan yaz aylarında yaylakta kaldıkları zaman içerisinde bu taraflarda olan bütün ülkeleri ele geçirir.

Oğuz Kağan o yıl yaz aylarında Azərbaycan vilâyetini de alır. Kendi has atlarını, otlakları çok geniş ve güzel olan Ucan Ovası'ndaki meralarda besler. O Alatağ'da yaylak yaparken Bağdat, Gürcistan, Diyarbekir ve Rakka taraflarına elçiler yollar. Buralara yakında sefere geleceğini bildirir.

O, özellikler geleceğinden haberdar olmalarını ve buna nasıl cevap vereceklerini bilmek isterdi. Eğer baş eğip il olurlar ve vergilerini her yıl zamanında hazineye getirirlerse güzel. Oraya ordu göndermeye gerek yok. Şayet Oğuz Kağan'ın fikrine uygun cevap vermezlerse, onları itaat altına almak üzere harekete geçip üzerlerine yürürdü. Bağdat, Gürcistan, Diyarbekir ve Rakka tarafları için de böyle düşündü.

Oğuz Kağan elçileri bu yörelere gönderdikten sonra kışın Arran ve Mugan tarafına gelir. Kür ve Aras ırmakları arasını yurt ve karargâh olarak seçip kışı orada geçirir. O ülkelerin bütün şehirlerini ve halklarını il yapar, baş eğmeyip bağlılığını bildirmeyenlerin hepsini yağma eder.

Bahar gelince Oğuz Kağan'ın çeşitli ülkelerin hükümdar ve sultanlarına göndermiş olduğu elçiler geri döner. Diyarbekir, Rakka ve Bağdat'a gitmiş olanlara, bu yörelerin padişahları, Oğuz Kağan'ın Arran tarafına gitmesini başına gelen zorluklardan dolayı geri dönmüş olduğunu zannederek, elçilere: “*Hele Oğuz bir gelsin de bakalım, onunla savaş mı ederiz, il mi oluruz, o geldiğinde cevap veririz*” derler. Söylenenleri elçiler aynen Oğuz Kağan'a iletiler.

Oğuz Kağan'ın Gürcistan'a gönderdiği elçiye oranın padişahı: “Biz itaat edip il olmayacağız, vergi de vermeyeceğiz. Savaşa hazırız, savaşacağız.” diye cevap verir.

Bunun üzerine Oğuz Kağan önceden Gürcülere adam gönderir: “Derhal ülkenize geliyorum. Hepiniz hazırlıklı ve haberli olun. Sonra Oğuz Kağan ansızın, boş bir gaflette iken habersizce ülkemize geldi, demeyin. Savaş ve mücadele yerini siz seçin ve hazır olun; İlkbahar olup atlar besli duruma gelince biz geliyoruz.” diye haber gönderir (Reşideddin, 238b-250b- Togan: 1982, s.30-32).

6.Oğuz Kağan'ın Gürcistan Seferi

Oğuz Kağan, Gürcistan için sefere çıkar. Gürcistan yakınlarına vardığında Gürcüler üç dört günlük yol ileri gelerek savaşa hazır halde beklemektedirler. Birkaç kez karşışarşıya gelip savaşır. Sonuç olarak Oğuz Kağan'ın ordusuna karşı duramayacaklarını anlayınca Gürcülerin ileri gelenleri, onun huzuruna gelerek il olmayı kabul eder. Oğuz Kağan, onları affedip anlaşmayı kabul eder. Gürcüler, korkup dağılmış olan haklı bir araya toplamak için etrafa mektup ve fermanlar gönderir. Onlar sonuçta vergi ödemeyi de kabul ederler.

Oğuz Kağan bir ay on beş gün Gürcistan'da kalır. O yıl yaz mevsiminde Aladağ'a çıkar. Aladağ'da birkaç gün kalır. O sırada Gürcülerin vergi vermekten vazgeçip Oğuz Kağan'ın valisini ülkeden kovdukları, yeniden düşman olduklarına dair haber gelir. Oğuz Kağan bunu duyunca kendi altı oğlunu yanına çağırır: “Ben bu kavmi denedim, gördüm ve onları tanıdım. Onlar bir hamleden fazlasına dayanamaz. Onlara karşı büyük ordu göndermeye ve benim gitmeme gerek yoktur.” der. Her oğluna ikişer yüz asker verip savaşa gönderir.

¹ Rivâyetlere göre Alatak ismini onlar koymuşlardır ve Sebelân diye de onlar adlandırmışlardır. Türkçede ortaya çıkıp dik duran nesneye sebelân derler.

Gürcüler, Oğuz Kağan'ın oğulları oraya varınca ordu toplayıp karşı çıkarlar. Fakat kısa zamanda yenilirler. Oğuz Kağan'ın oğulları Gürcistan'ı yağmalar. Sonra Oğuz Kağan'dan oğullarına elçi gelir: "Ordunun yaz ayları için gereken ihtiyacı Gürcülerden alınsın." der.

Bu haber erişince Oğuz Kağan'ın oğulları yağmayı artırır. Çok miktarda yiyecek toplayıp babalarına getirmek üzere hazırlarlar. Gürcistan'a vali tayin ederek vergi miktarını kararlaştırırlar ve Aladağ'a geri dönerler.

Oğuz Kağan, sonra tekrar çevreye elçiler gönderir. Bu arada ordusunun toplanmasını ve ordunun Rum'a yürümesini emreder. Sonra kendisi buradan öz yurdu olan Ortak ve Kürtak'a hareket eder. Amacı burada atlarını iyi beslemektir. Çünkü kuzey ülkelerini fethetmeye karardır (Reşideddin, 238b-250b).

7. Oğuz Kağan'ın Azerbaycan'ın Batı Tarafında Bulunan Ülkeleri Fethi

Oğuz Kağan, Azerbaycan'ı fethettikten sonra faaliyetlerini batı tarafında sürdürür. İran, Irak-ı Arab, Şam / Dimeşk, Antakya, Mısır, Diyarbakır, Roma, Firenk, Rum taraflarında çok uzun zaman kalıp yönlü mücadeleler verir. Sonuçta bu ülkelerin hepsini Türk yurduna il yapar ve vergiye bağlar. Sonra geri kendi ülkesine dönerken Acem Irak'ı, Bağdat, Basra ve Huzistan'ı da ülkesinin sınırlarına dahil eder. Sonra da Azerbaycan toprağı sayılan İsfahan'ı fethetmek için girişimlerde bulunur. Olay şöyle gelişir:

8. Oğuz Kağan'ın Bağdat, Basra, Huzistan, İsfahan Seferi ve Fethi

Oğuz Kağan yaz aylarını Baalbek Dağları'nda ve o çevrede geçirdikten sonra Bağdat tarafına yönelir. Oğuz Kağan, Bağdat'a gittiğinde onu törenle karşılarlar. O, birkaç ay burada oturur. Bağdat ilinin ileri gelenleri onu ağırlarlar. Havalar ısınmaya kadar Bağdat'da oturur. O yılın sonbaharında ise Basra'ya hareket eder.

Basra halkı da Oğuz Kağan ile anlaşıp Türk iline dahil olur ve vergi vermeyi kabul eder. Basra konusu çözüme kavuştuktan sonra Oğuz Kağan, oradan Huzistan tarafına gider. Onlar da savaş çıkarmadan Oğuz ülkesine il oldu ve vergi vermeyi kabul eder.

Oğuz Kağan, oradan Ker Dağları arasından geçip İsfahan'a ulaşır. İsfahan'a varınca halk, Oğuz Kağan'ı karşılayıp bağlılığını bildirmez. Şehre Oğuz Kağan ve ordusunu sokmak istemezler. Düşmanlık gösterip savaşa dururlar. Halk, İsfahan Kalesi'ne çekilip bekler.

Oğuz Kağan, İsfahan Kalesi'nin önünde on bin kişilik bir kuvvet bırakır. "İsfahanlılar dışarı çıkıp savaşmak isterlerse cevap veriniz" der. Oğuz Kağan kaleyi kuşatan on bin kişilik kuvveti zaman zaman değiştirilmektedir. Burada nöbet tutan askerlerin dışında kalanlar ise İsfahan şehrini yağmalamaktadır.

Oğuz Kağan ile birlikte şehir kapısına gelen elli bin asker savaşa başlar. Askerlerin bir bölümü de İsfahanlıların evlerini yıkmakla meşgul olur. Evlerinin ve bağlarının harap edildiğini görürler. İsfahanlılar bakar ki orduda asker sayısı da azalmış. Oğuzun ordusunun bir kısmının başka bir yere savaşa gittiğini sanırlar. Kale kapılarını açıp şehirden dışarı çıkarlar. Kılıç çekip Oğuz Kağan'ın ordusu ile savaşmaya başlarlar. Oğuz Kağan'ın askeri bozulmuş gibi yapar ve kaçmaya başlar. Yavaş yavaş buldukları yerden, şehirden uzaklaşırlar. Onları bozkıra çekerler. Oğuz Kağan'ın oğulları ve kırk bin asker ile birden onların ardına düşer. Kale kapısını tutarlar. Onların geri çekilme yollarını kapatırlar. Kaleden dışarı çıkmış olanların bir tanesini bile sağ bırakmazlar. Bu şekilde İsfahan'ı alırlar.

Oğuz Kağan İsfahan'ı aldıktan sonra oğullarından dördünü, Fars ve Kirman taraflarına gönderir. Bu ülkeleri fethetmekle görevlendirir. Oğuz-name'ye göre bu fetihlerden sonra bu coğrafyanın tamamı Türk ülkesine bağlanır (Reşideddin, 238b-250b- Togan: 1982, s.42-44).

Sonuç:

Oğuz-name, yeteri kadar incenmiş, metni tam olarak ortaya konmamış bir eserdir. Eseri okumayan, bilmeyen bilim adamları önem açısından başka eserleri öne çıkarmışlardır. Eser, Türk Dünyası açısından hiçbir eser ile karşılaştırılmayacak kadar önemlidir.

Oğuz-name; Türk tarihi, Türk kültürü, Türk dili, Türk dünyası açısından eşi benzeri olmayan bir eserdir. Hiçbir eser; Türk dünyasını bu kadar kapsamaz ve kucaklamaz.

Oğuz-name, rivayetlere dayalı olsa bile, Azerbaycan hakkında çok önemli bilgiler vermesi bakımından son derece önemlidir.

Oğuz-name'ye göre Oğuz Kağan sağlığında uzak doğu, Türkistan'ın tamamı, yakın doğu, Anadolu, İran, Irak, Arap Dünyası, Mısır ve Afrika'nın kuzeyi, Rum (muhtemelen Anadolu ve İstanbul), Frenk (muhtemelen Avrupa) Roma tarafının tamamını Türk ülkesine il yapar. Onun yurdu güneşin doğduğu yerden güneşin battığı yere kadardır. Onların tamamından vergi alır (Demir-Aydoğdu, 2015, s. 91-175).

Oğuz-name'de Oğuz Kağan'ı fethettiği yerlerdeki milletlerden hemen hemen hiç söz edilmez. Örnek olarak Azerbaycan'ı ve Anadolu'yu fetheden Oğuz Kağan'ın burarda kime karşı savaştığından bahsedilmez.

KAYNAKÇA:

- Bang, W., Rahmeti, G.R. (1936). Oğuz Kağan Destanı, İstanbul.
Demir, N-Aydoğdu Ö, (2015) Oğuzname (Kazan Nüshası), İstanbul.
Togan, A. Z. V. (1982). Oğuz Destanı, İstanbul.
Hoca Reşideddin Fazlullah, Kitab-ı Camiü't Tevarih, Topkapı, Hazine 1654.
Şükürova, R. M. (2014). Oğuzname, Tebriz 1384.
Ölmez Kargı, Z. (1996). Şecere-i Terakime, Ankara.

Summary

Oguz-name has not been sufficiently studied so far, and the text is a work which is not fully revealed. The work is too important not to be compared with the terms of the Turkish world. Work is unique in terms of Turkish history, Turkish culture, Turkish language, Turkish World.No work does not cover and embrace Turkish world. Oguz-name, even if based on rumor, is extremely important on account of giving important information about Azerbaijan.According to Oguz-name Oguz Kagan makes Far East, all of Turkestan, the Near East, Anatolia, Iran, Iraq, the Arab world, Egypt and the North African, Greek (Anatolia and Istanbul), Franks (Europe) of the Roman side as Turkish province of the country in his health. His residence is the place where the sun sets from sunrises. He takes taxes from all of them. There is no mention of the place where tOguz Kagan conquered the nations. For example, Oguz Kagan who conquered Azerbaijan and Anatolia fought against to whom in there is not mentioned.

Key words: Azerbaijan, Oguz Kagan, Oguzname, Turkish history, Turkish language, Turkish world.

Nebahat Arslan, Yrd. Doç. Dr.
Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Telefon: 05065319925
nebahatarслан@hotmail.com

CUMHURİYET DÖNEMİNDE KARS ŞEHRİNİN ETNOGRAFİK YAPISI

Kars şehri Rus işgalinden sonra türkiye'ye ilhakıyla birlikte sınır şehri olması hasebiyle nüfus açısından önemli bir değişim geçirdiği görülmektedir. Bu değişim iç ve dış göçlerin olması nedeniyle demografik yapının değişmesine neden olmuştur.

Gayri Müslimlerin şehirden ayrılması (Rus, Rum, Ermeni vd.) Kafkasya'dan Türklerin ve Müslümanları bu bölgeye göçleri (1920-1943 Yılları arasında) bu bölgeden Rus döneminde Anadolu'nun diğer vilayetlerine göç etmiş olan Türklerin geri dönmesi gibi önemli hareketler neticesinde demografik yapı bu yıllar içerisinde değişmiştir.

Kars'ta Türkler, Ruslar, Malakanlar birlikte uzun süre yaşamışlardır. Ancak cumhuriyet döneminde gayri Müslimlerin yavaş yavaş buradan ayrıldığı görülmektedir. Bu nedenle zaman içerisinde Kars ve Çevresinde yaşanan nüfus hareketleri neticesinde demografik yapı farklılıklar göstermektedir. Bu bildiri hazırlanırken geniş araştırma yapılarak kaynak eserlere ulaşılmıştır. Arşiv belgeleri, hatıratlar, gazeteler kullanılarak hazırlanan bildiri orijinal bilgilere sahiptir.

Райха Амензаде, доктор архитектуры, проф.
Институт архитектуры и искусства NANA

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДРЕВЕСИНЫ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ЗОДЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Традиция использования древесины в архитектурно - строительной практике имеет глубокие корни, пройдя долгий путь эволюции. Среди древесных пород получивших наибольшее применение были шабалыд (каштан), арчан (можжевельник), палыд (дуб), карагач (вяз), чинар (восточный платан), кавак (тополь). Древесина применялась в конструктивно важных, ответственных частях строений - балках, колоннах, шебеке, карнизах, приобретающих одновременно исключительно декоративную роль в структуре монументальных зданий. Конструктивные связи или антисейсмические прокладки вводились в тектонику стены в качестве усиливающего ее структуру "выравнивающего" слоя. Деревянные связи имеют место и над архитравными проемами, зачастую с глубоким запуском в структуру стены, что придает строению известную живописность. Жестким деревянным каркасом армировались заполнявшие конхи, а также завершающие корпус строения горизонтальные сталактитовые ряды (гяжа, изразцы).

Как правило в строительстве, главным образом в возведении монументальных зданий использовались деревянные подмости («лесы»), спиливавшиеся по окончании строительства заподлицо, т.е. вровень со стеновой кладкой. Процесс строительства величественного портала грандиозного строения представлен на миниатюре Бехзада «Строительство замка Хаварнак» (1434). Весь портал целиком заключен в плотный панцирь строительных «лесов», со стянутыми на стыках стоек и поперечин узлами веревок. Кривизна порталной арки обеспечивалась лекальными шаблонами, что указывает на бескружалность выведения конструкций (1, с. 145).

Весьма тщательно подбирались специальный строевой лес для колонных мечетей. Его использовали в несомых и несущих конструкциях - капителях и стволах колонн, прогонах и второстепенных балках покрывавшихся яркими, сочными орнаментами. Балочные прогоны из цельных массивных балок имеют круглое или прямоугольное сечение и зачастую также обработаны декоративной резьбой., прихотливое орнаментальное убранство расписывалось полихромными красками, сохранившими свежесть своих красок на века.

Своего рода «подвижность» колонных мечетей еще более выразительна за счет древесины, которая всего лишь слегка обработана, не доходя до гладкости. В самом деле стройные деревянные опоры имеют едва заметное утонение, они не обструганы до гладкости, не замаскированы. При сравнении расстановки и формы деревянных и каменных колонн совершенно ясна взаимосвязь тектоники и используемого строительного материала. Интерколумнии деревянных колонн больше, они тоньше, стройнее каменных, масса которых гораздо более ощутима. Колонные мечети имеют обычно скромные размеры, хотя, в то же время для них специфична возможность увеличения площади культового строения - как вдоль так и поперек планировочной основы. Ритмическая пространственная организация характерна пульсацией опор с определенным ритмом, активизирующим восприятие пространства в подавляющем большинстве колонных мечетей строившихся в основном в сейсмически неблагонадежных районах (Южный Азербайджан, Марага), предпочтение давалось древесине, которая использовалась в том же масштабе что и в натуре.

Зодчие эмпирически познав физико – механические качества древесины опирались на накопленные знания, познав статические возможности деревянных конструкций, позволяющие избавиться их от излишних запасов прочности. Колонна являлась не только конструктивным элементом, она представляет собой основной компонент эстетизации

пластически выразительных интерьеров мечетей, они активно участвуют в формировании архитектурно – художественного образа строений. Колонны мечетей имеют поярусно - дробные всевозможных прорисовок сталактитовые словно «струящиеся» капители, последние имеют важную конструктивную значимость. Именно в них сконцентрирована вся нагрузка перекрытия равномерно перетекающая в ствол., а затем и в базу, воспринимая нагрузку полностью.

В теплых климатических условиях наличие деревянных балконов, портиков, террас с изящными стройными колоннами, служивших пространственным продолжением строения было жизненно необходимым. К массивным балочным конструкциям архитравных перекрытий дворцового типа строений подвешивались деревянные, сложного геометризованного характера наборы, красочно сочетавшиеся в плафонах. Легкие, затейливо резные крытые балконы, изображения которых имеются на значительном количестве миниатюр, весьма органичны для дворцовых строений. Консоли надежно укреплены профилированными подкосами- кронштейнами, либо же их заменяют изящно смоделированные столбы, между стойками балкона переброшены затейливой конфигурации арочки. На миниатюре «Приношение даров Хосрову из Индии» (Шах наме, Табриз, 1537 г.) не один, но два симметричных балкона, возможно, это и есть балконы " милости и гнева (2, с. 65). Все деревянные элементы и детали балконов - стойки, навесы, козырьки, прогоны, кронштейны расписывались яркими водонепроницаемыми красками, обрабатывались тонкой резьбой, что, несомненно, придавало еще большую изысканность и парадность дворцовым строениям, о чем свидетельствуют средневековые миниатюры.

Кулахфренги или лям - павильонного типа легкое строение - неотъемлемый атрибут дворцовых комплексов, запечатленный на миниатюрах - тема в зодчестве традиционная. Внутреннее в несколько ярусов пространство этих строений развитых по вертикали представлено лестницей, ведущей к открытой террасе с ярким декоративным оформлением. Оно развивает не только созерцательную тему, но и природную идею, с которой необходимо находить общий язык.

Твердые древесные породы использовались крайне редко и в особых случаях, потому как дефицит древесины предопределил избирательное к ним отношение, а обработка, отделка и художественная обработка чрезвычайно трудоемка, но виртуозна. Для предотвращения гниения дерево использовавшееся в строительстве подвергалось длительному процессу предварительной длительной обработке и пропитке маслами, для того, чтобы предотвратить разрушения ее структуры микроорганизмами и насекомыми. Скажем в мавзолее Ольджайту (Южный Азербайджан, Султание, нач.XIV в.) было использовано очень твердой породы дерево предварительно подвергшееся длительной обработке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амензаде Райха. Композиционные закономерности монументальных сооружений Азербайджана XI - XV11 веков. Баку, 2007
2. Эфендиев Р. Памятники древности в Нухинском уезде // Известия Азкомстариса, Баку, 1927.

Nurtaç Ergün Atbaşı
Arş. Gör. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
nurtac@hacettepe.edu.tr

AZERBAIJAN EDEBİYATI'NDAN TÜRK SİNEMASINA BİR UYARLAMA: MAHMUT İLE MERYEM

Yirminci yüzyıl çağdaş Azərbaycan edebiyatı yazarlarından Elçin Efendiyev, Mahmut ile Meryem isimli romanını 1984'te yayımlamıştır. Mahmut ile Meryem romanı, halk hikâyelerinin kimi zaman anlamca kimi zaman biçimce dönüşümüne uğrayarak modern edebiyatta farklı edebi türler aracılığıyla tekrar tekrar yazılmasının Azərbaycan edebiyatındaki bir örneğidir. Bu roman konusunu, Kerem ile Aslı hikâyesinin Azeri varyantından alır. Roman, Türkiye Türkçesi'ne ilk olarak 1984 yılında aktarılmıştır. Azeri yazar Elçin'in eseri, Mehmet Ada Öztekin'in yönetmeni olduğu Azeri-Türk ortak yapımı olarak 2013 yılında sinemaya uyarlanır. Kerem ile Aslı hikâyesinin yeniden yazımı olarak nitelendirilebilecek olan bu roman bir süre sonra sinema filmine dönüşür. Dolayısıyla bu sinema filmi, bir halk anlatısının dönüşümünün vardıği son nokta halini alır.

Sinema tarihi boyunca sinemanın edebiyattan beslendiği gerçeğinden yola çıkarak bu çalışmada sinemanın edebiyat ile kurduđu bağı örnek oluşturan uyarlama eserlerden biri olan Mahmut ile Meryem incelenecektir. Romandan sinemaya aktarılan metnin geçirdiği dönüşüm, metnin kendi içindeki çok katmanlılığından hareketle değerlendirilecektir. Elçin'in aynı adla sinemaya uyarlanan bu romanının hangi sebeple ve hangi yolla uyarlandığı ve nasıl bir değişme uğradığı cevabı aranacak sorulardan bazılarıdır. Çalışma hem romanın sinemaya uyarlanma aşamasının hem de kardeş kültürlerin birbiri ile ilişkilerinin ortaya konulması açısından önem taşımaktadır.

Гюльрена Мирза Каджар, д.фил.по искус.
Институт архитектуры и искусства NANA
Ведущий научный сотрудник
novruz1966@hotmail.com

КАДЖАРСКИЙ СТИЛЬ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ИСКУССТВЕ КАК ЯВЛЕНИЕ ТЮРКСКОЙ КУЛЬТУРЫ

19 век – последний в истории единой художественной культуры Азербайджана. Раздел на Север-Юг в 20-е годы 20 века приобрел необратимый характер. Удаляясь от традиции миниатюры и испытывая европейское влияние, азербайджанская живопись породила самобытный, глубоко национальный феномен, получивший в западном искусствознании название каджарского стиля (по имени правящей в Иране монархической тюркской династии, которая, кстати, свою страну называла не Иран, а Каджария). В 19 веке живопись Азербайджана блистает такими именами, как Аллахверди Авшар, Абдулгасым Тебризи, Мирза Кадым Эривани, Мир Мохсун Навваб, Исмаил Джелаир, Мехрали, Мирза Баба, Джаффар и др. Только сейчас, в независимом Азербайджане, мы имеем возможность ставить вопрос об азербайджанском, национальном характере каджарской школы, рассматривая этот стиль как национальный феномен, так как лучшие его представители, вместе с самой династией принадлежат к древнейшим азербайджанским родам. Сохранившиеся образцы живописи, настенной и станковой, представляют собой великолепные явления художественного творчества своей эпохи, они оказываются также важнейшими источниками по истории культуры, костюма, быта, музыкальных инструментов, визуальным выражением эстетических канонов наших предков. Большое

количество картин кадjarского стиля, хранящихся в различных музеях мира и частных коллекциях, которые мне довелось увидеть, позволяют сказать о высоком профессионализме, мастерстве исполнения, изысканном колористическом вкусе художников и, конечно же, о парадном, дворцовом характере этой живописной школы. Кадjarская живопись оказала большое влияние на все изобразительные, визуальные формы 19 века, да и сейчас её влияние на творчество некоторых художников неоспоримо. Шедевр Исмаила Джелаира «Девушки у самовара» – один из первых образцов пространственных композиционных построений европейского типа, отличных от ярусной перспективы средневековой восточной миниатюры. В картине “Девушки у самовара” Джелаира, хранящейся в лондонском Музее Виктории и Альберта, также как и в других экспонатах кадjarского раздела этого музея, основное, на мой взгляд, - это именно идущее от классических средневековых азербайджанских миниатюр и являющееся архетипом азербайджанской традиции воссоздание ощущения рая внутри нарисованной реальности. Этот архетип присущ именно азербайджанской, тюркской миниатюре, его нет в индийской или европейской. В христианской живописи главный аспект – это, наоборот, мотив отпадения человека от Бога, мотив ниспровержения, грехопадения. В азербайджанской, суфийской культуре же напротив, целью было достижение мистическим путем рая при жизни (посредством музыки и искусства). То же в кадjarской живописи – создание некоей метафоры рая: в работах Джелаира, Афшаров, Навваба, в образцах тканей и вышивок, безворсовых коврах зили, в интерьерах имаретов нашей аристократии. Итак, при Каджарах, а именно под непосредственным патронажем Фатали Шаха Каджара создается художественный стиль, получивший название кадjarской живописи. В его создании самое активное участие принимали художники-азербайджанцы. Кадjarский стиль выступает ярким и этнически самобытным явлением азербайджанской художественной культуры. Произведения, созданные в этом стиле, непохожи ни на что другое; они уникальная и неповторимая часть тюркской изобразительности.

Фарида Мир-Багирзаде, д.фил.по искус., доц.
Институт философии НАНА, ведущий научный сотрудник
faridamb2013@gmail.com

АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО В ПЕРИОД ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ, ЕГО СИМВОЛИКА

Азербайджанская земля, её природа и пейзажи всегда привлекает внимание азербайджанских художников и фотографов. Ильгар Акперов в числе современных художников и фотографов Азербайджана, который так реалистично может передать историю нашего родного города Баку. Изобразительное искусство он полюбил с детства и получил художественное образование в Азербайджанском Государственном Педагогическом Университете имени Н.Туси на факультете художественной графики. Дипломной работой художника был керамический триптих, который назывался «Плодородие». И.Акперов особо подчёркивает, что руководителем этой его дипломной работы был скульптор, народный художник Азербайджана Ибрагим Зейналов. Художник также отмечает, что ему довелось ещё в раннем детстве лично пообщаться с такими известными художниками Азербайджана, как Саттар Бахлулзаде и Микаил Абдуллаев, а также наглядно увидеть их картины, комментируемые ими. И.Акперов умело работает и как художник-постановщик в Азербайджанском Драматическом театре, в котором он был и режиссёром, и постановщиком 20 пьес. Художник участвовал в Международных симпозиумах и фестивалях; успешно выставлялся со своими персональными выставками в самых разных странах мира: Париже, Стамбуле, Праге, Москве и т.д. Мастер раскрывает секрет своего творческого успеха: он

пишет масляные картины-пейзажи мастехином и иглой, а не привычными живописными кисточками. В его творчестве удивительно сочетаются разные стили письма: авангардный и классический.

И.Акперов подчёркивает, что состоявшийся художник, автор своих работ может экспериментировать в письме с красками, опираясь на прочную фундаментальную и творческую базу. У художника много картин, написанных и посвящённых темам: «20 января 1990 года» и «Карабах». И.Акперов работал в самых различных местах работы. Преподавательскую свою деятельность он расширил в Азербайджанской Государственной гимназии искусств. В её стенах художник сумел подготовить и обучить изобразительному искусству немало детей и подростков. Отличившиеся работы детей на тему «Азербайджан» были демонстрированы в Турции в аналогичном заведении среди турецких детей. Даже проводились мастер-классы в 2012 году как наших азербайджанских, так и турецких детей, которые способствовали взаимообмену и взаимовлиянию культур, развитию детского творчества. Художник в 2015 году участвовал в Международном фестивале «AzGoros», на котором были художники из разных стран мира. Но главной темой его творчества является Азербайджан, его регионы и Баку. Он прекрасно передаёт пейзажи Каспийского моря, золотого песка Апшерона масляной живописью. Пейзажи современных художников значимы и тем, что наш город Баку и регионы Азербайджана периодически меняются, поднимаются и возвышаются совершенно новые здания, старые постройки сносятся и на их месте выстраивают иные архитектурные памятники. И в сохранении памяти облика прежнего Баку и Азербайджана, большую и заслуженную роль играют художники и фотографы. Художник успешно реализует себя и в фотоискусстве, снимая пейзажи Азербайджана.

В конце марта 2016 года в городе Австрии (Вене) и его Международном Центре состоялось открытие выставки азербайджанских художниц Дильшад Имрановой и Нармин Абдуллаевой «Эхо цветов». Современные азербайджанские художницы покоряют творческие вершины не только у нас в Азербайджане, но и далеко за его пределами. Эта выставка смогла ознакомить посетителей и гостей с нашей азербайджанской культурой и стала неким мостом в культуре между Востоком и Западом. Ведь темой этой выставки был праздник Новруз Байрамы, характеризующий традиции и культуру, тенденции, фольклор в искусстве Азербайджана. Работы этих художниц словно подчёркивали своим присутствием основную цель этого праздника, раскрывая обычаи азербайджанского народа, рассказывая историю национального праздника, к которому так трепетно готовится азербайджанский народ. Таким образом, выставка азербайджанских художниц, экспонируемая далеко за пределами Азербайджана создаёт большую возможность для международного обмена культур разных народов мира.

Существуют большие возможности реализации техники витражного искусства с помощью витражных красок и соответствующих им разных цветных витражных контуров на водяной основе, которые способны создавать большие произведения искусства. Современные художники способны создавать их на различных материалах: на плёнке, стекле, кафельной плитке и зеркале. Рельефность этих красок после высыхания создаёт выпуклость, прозрачность и глянецовость. К числу талантливых художниц современного искусства Азербайджана относится и Гюнель Гусейнова (родилась в 1980 году), которая покоряет творчеством не только Азербайджан, но и представляет его далеко за его пределами. Творческий диапазон этой художницы обширен. Она прекрасно реализует себя в дизайне, рекламе, моде, живописи, скульптуре, графике и декоративно-прикладном искусстве (батике, витраже, вышивке с бисером). Имея профессиональное художественное образование по специальности «архитектура и дизайн» и являясь членом Союза художников Азербайджана с 2009 года, она участвовала во многих выставках со своими произведениями. Приведу лишь некоторые из них. В 2003 году она принимала участие на выставке молодых художников в галерее «Мир Азербайджана» с аксессуарами «Снежинка», арахчыны, вышитые бисером, сундучком из тесьмы, из смешанной техники представляла коллекцию предметов: посуду для питья, вазу «Душа» и пепельницу «Лебедь». Когда в 2003-2004 годах в

выставочной галерее имени Ваджии Самедовой была проведена выставка, посвящённая Международному женскому дню, Г.Гусейнова участвовала с графической работой «Дракон» из буты и аксессуарами «Улитки». В 2005 году в выставочной галерее имени Ваджии Самедовой прошла выставка, посвящённая дню Молодёжи с масляными работами «Сухое дерево», «Воображение» и прекрасно исполненной бисером тубетейкой «Ночь-День». К концу 2006 и началу 2007 года в выставочной галерее имени Саттара Бахлулзаде прошла выставка, посвящённая Дню солидарности азербайджанцев всего мира, на которой художница продемонстрировала работы в смешанной технике «Таинственный волшебный мир» и графическую картину «Коллекция буты». В 2007 году в выставочной галерее имени Саттара Бахлулзаде была проведена выставка, посвящённая Ходжалинской трагедии, на которой Г.Гусейнова экспонировала масляную работу «Лицо Ада» и вышитую бисером «Тубетейку». В 2009 году в национальном Музее Ковра прошла Республиканская выставка, посвящённая теме «Исламские ценности», на которой художница продемонстрировала графические работы-мозаики на бумаге «Статические и динамические геометрические фигуры», масляную картину «Лицо дьявола», украшенную из различных косточек бутылку, цветочную композицию из глины.

В 2015 году Азербайджанским Музеем Независимости в день открытых дверей «18 мая Международный день музеев» ей была вручена Благодарность за работы из витража: «Играющие с саблями», «Каратист», «Гимнастка с лентой», «Гимнастка с мячом» и батик «Акробат», посвящённые проведенным в Баку I Европейским Олимпийским Спортивным играм. Гюнель Гусейнова прекрасно владеет графикой и масляной живописью. У неё есть интересные работы в технике холодного батика (росписи по ткани шёлка с помощью резервирующего состава). Техника батика интересна и тем, что она создаёт имитацию мокрой акварели и декоративной росписи. К одной из таких работ можно отнести «Жёлтые розы», «Мальчик из Малайзии», «Натюрморт», «Негритянка со своими иллюзиями», «Мать и дитя», «Сова», «Принцесса Дальнего Востока», «Дочь из ветра». И у неё есть работы по стеклу с точками, которые называются: «Зодиак», «Старинный автомобиль феррари», «День и Ночь», «Сова», «Мерилин Манро», «Одри Хёпберн». В стиле декупаж из цветных бумаг, салфеток на картоне, тарелке, стекле, дереве: «Старинная ваза», «Ваза с цветами», «Клеопатра», «Африканский закат», «Египетские иероглифы». Её работы, выполненные витражным контуром и красками на стекле и кафельной плитке называются: «Девушка с цветами», «Цвет Востока», «Роза», «Девушка Востока», «Огненная лошадь», «Натюрморт», «Гранат», «Внутренний мир». Являясь южным и восточным человеком, Г.Гусейнова щедро использует палитру красок своих работ. Тональность красок работ художницы так и тянет зрителя. Её витражные картины вобрали в себя палитру национального колорита ковров, восточной сказки, создавая ассоциацию с певучестью музыкальных нот. Ею выполнены прекрасные изделия декоративно-прикладного искусства – аракчыны из бисера и тесьмы, аксессуары, бижутерии, композиции из булыжников, металла и дерева, сувенирные маленькие ковры и паласы, украшенные армуды-стаканы витражными красками. Из керамических изделий, выполненных самой художницей есть росписи на посуде – тарелках и вазах.

Среди молодых художников современного Азербайджана запоминаются очень талантливые личности. Кёнуль Исмаилова является одной из таких ярких поклонниц изобразительного искусства. Эта художница – большая труженица, несмотря на своё нездоровье, болеющая детским церебральным параличом. В её картинах очень много жизнелюбия, радости и фантазии. Окончив искусствоведческий факультет с дистанционным образованием в Российской Современной Инновационной Гуманитарной Академии и имея профессиональные навыки в рисовании – на этом поприще, Кёнуль Исмаилова также прекрасно реализует себя как художница. Её учителями были наши азербайджанские художники: Зохраб Дадашев, Руфат Аскеров, Садых Бадалов, а потом Эмин Гахраманов, у которых она научилась техникам рисования в живописи и графике. Эта художница прекрасно вышивает нитками мулуне и создаёт свои полотна с рамой. С такими вышитыми

картинами она участвует как у нас на выставках в Азербайджане, так и далеко за его пределами. К, одной из таких замечательных её работ относится вышитая картина «Турецкий базар», которую она демонстрировала в Москве и Польше на международных фестивалях искусства и была отмечена лучшей в составе молодёжи 2010 года среди участников фестиваля. Её первым участием с двумя масляными картинами «Пейзажами Баку» на выставке «Книга глазами художников» дала ей зелёный свет в дорогу искусства. Художница в живописи даёт предпочтение стилю и направлению импрессионизма и в этом стиле она действительно очень удачно ставит мазки, как импрессионисты на пленере и чистом, открытом, солнечном свете. Настолько реалистично она передаёт воздушное пространство в своих картинах игру света и цвета, чистые тона, что поражаешься её дарованию. Кроме профессиональных художественных качеств она является активным участником международных выставок и в Азербайджане, и в других странах. Кроме того, она работает председателем отдела по вопросам творческой молодёжи людей с ограниченными возможностями здоровья в Обществе Женщин Инвалидов.

Число талантливых художников современного периода Азербайджана составляют молодые художники, которые пополняют нашу культуру своими достижениями и успехами. Среди этого списка хотелось бы отметить одну из талантливых художниц Азербайджана Айдан Буньятову, активно участвующую в творческом звене вернисажей Азербайджана. Если говорить об её образовании, то своё профессиональное обучение она получила в Лондонском Университете Искусств в прошлом – 2015 году. Кроме того, она постоянно совершенствуется в своём творчестве: живописи масляными и акриловыми красками. Она занимается также, как и многие другие её сверстницы в студии известного азербайджанского художника Эмина Гахраманова. Характеризуя её творчество, сам художник полон надежд. Он отмечает, что художница Айдан Буньятова, давая предпочтение фотографиям, стрит-арту, настолько вдохновенно передаёт свой внутренний мир своих персонажей. Её коллекция портретных работ была представлена на своей персональной выставке под очень интересным названием «Вот так» в галерее «Гыз галасы» в апреле 2016 года. На этом вернисаже она выставила очень интересный триптих-портрет «Портрет Боба Марли», взгляд образа которого художница так совершенно прочувствовала и передала его, что создавалось такое ощущение, что портрет оживлён и перед нами фигурирует сам образ Боба Марли. Большой заслугой этой художницы является то, что она постоянно экспериментирует, находится в творческом поиске новых идей и тем работ, не говоря уже о технике её исполнения в живописи. Другим, не менее интересным был «портрет известного музыканта-исполнителя Исфара Сарабского», которого она написала играющим за роялем. Настолько реалистично передан его портрет, в котором полностью изображена творческая атмосфера музыканта-исполнителя в сочных цветовых оттенках, раскрывающих его внутренний мир. Её портретам свойственна эстетика стрит-арта, в которой превалируют массовость культуры, раскрывающая эти нормы. Перспективность и высокий уровень мастерства – отличительные творческие качества художницы Айдан Буньятовой.

Как писала Жорж Санд: «Дороги, ведущие к искусству, полны терний, но на них удаётся срывать прекрасные цветы» [2, стр.85]. Современное изобразительное искусство Азербайджана радует наши глаза новыми именами художников, которые оригинальны своими жизненными и творческими позициями в искусстве, умело пропагандируя нашу культуру, как в Азербайджане, так и за его пределами. Исследуя новые таланты в изобразительном искусстве, поражаешься и тому, что для истинно любящих искусство, нет преград, даже не имея профессиональное художественное образование. К, примеру, талантливая молодая художница Айнура Мустафаева, являясь детским врачом по специальности, проявляет ярко выраженный интерес к изобразительному искусству, участвуя на международных и республиканских выставках, реализовывая себя в разных жанрах живописи. По словам художницы, «живопись для неё является целой жизнью». Несмотря на то, что она дилетант в искусстве, но она занимается и продолжает обучаться изобразительному искусству у известных и маститых художников современности, педагога

Азербайджанской Государственной Академии Художеств – Джошкуна Исмаилова. Кроме того, Айнура Мустафаева состоит художником в азербайджанском филиале известной турецкой ассоциации художников «International Activist Assotiation», которая основана нашим талантливым художником Неваи Метином. Важно отметить тот факт, что в эту группу собрались многие молодые современные художники, которые имеют возможность выезжать на частые пленеры в районы Азербайджана. Сама Айнура Мустафаева говорит об этих своих впечатлениях о пленерах, что работа на открытом и свежем воздухе помогает развивать динамические темпы, создавать быстрые и беглые наброски с натуры и работу маслом-этюда, потому что дневной свет очень часто меняется из-за солнечных лучей и перемещений облаков. А художнику в этом процессе главное уловить тот миг для вдохновения своего этюда, пейзажа будущей картины. Тем самым увеличивается скорость работы – этюды живописью маслом и темпы его реализации. Среди её масляных работ, хотелось бы отметить такие, которые посвящены пейзажам Гянджи, Губы, Хызы, Гобустана, Товуза. Это были работы, которые вначале художница написала этюды на пленере, которые позже совершенствовались и были написаны в законченные масляные картины. Сама А.Мустафаева подчёркивает, что в её картинах есть её некое присутствие, авторство, наглядная возможность её воображения и фантазии в живописи. Кроме масляных работ у А.Мустафаевой есть замечательные работы-рисунки карандашом: пейзажей, натюрмортов и портреты друзей. Для себя художница считает, что графический рисунок раскрывает большие возможности и расширяет знания и навыки в этой технике исполнения изобразительного искусства. Главное для художницы самой – это талант, усердие и фантазия. Ведь не имея их, не сможешь создать своё творчество, новое и неповторимое. В своих картинах она считает, есть своя философия и смысл. В октябре 2015 года она участвовала на республиканской выставке «Dünya rəssamları», где числилась 25-ой по списку художницей среди номинантов. Её картина называлась «Новый день, Новая жизнь». Художница А.Мустафаева позитивно относится к жизни, а тема «Солнце» и солнечный луч и свет только преобладают в её картинах. Оригинальностью этой её масляной картины, представленной на эту выставку, является то, что в банальных вещах она находит своё оригинальное решение, вкладывая в свои работы частичку души. В сюжете и композиции этой работы она изображает беременную женщину в виде Солнца, имитируя её с темпом жизни, будущим рождением нового дня.

О мультикультурализме интересны мысли творческого мастера – заслуженного художника Азербайджана Сакита Мамедова. Этого художника, как в Азербайджане, так и далеко за его пределами знают как прекрасного портретиста, создающего психологические и замечательные образы великих и гениальных людей. Ведь искусство, по представлениям С.Мамедова, не имеет ограничений и преград. Оно принадлежит людям, всему миру. Ведь художники перенимают творческий опыт у знаменитых художников, независимо от национальности. С.Мамедов рассказывает и о том, что он вёл уроки изобразительного искусства бразильянке, которая когда-то в Азербайджане работала послом своей страны. Этот художник очень инертный, умелый. У него ученики из других стран мира: Турции, Италии, Аргентины, США. Приятно отметить и то, что художник давал уроки по изобразительному искусству и внуку Каземира Малевича. Взаимообмен и взаимовлияние разных культур наглядно отражается в работах как наших азербайджанских, так и зарубежных художников. Наше изобразительное и декоративно-прикладное искусство очень ценят в мире, и в этом, как отмечает художник, принадлежит большая заслуга послу доброй воли, депутату Милли Меджлиса, послу ЮНЕСКО и ISESKO, первой леди Мехрибан Алиевой. По мнению художника, деятелей искусства и творчества не нужно определять по их принадлежности к маленьким или большим народам. Наша страна прославила миру самых различных деятелей искусства, даже, несмотря на то, что она маленькая. Человек должен ценить свой народ и затем прославлять себя в мире, ценить и другие страны. Как отмечал Гёте: «Есть своя глубина и сила созерцания эстетического, способного фиксировать высочайшие моменты этих явлений, усматривая в них совершенство

целесообразных пропорций, игру жизненных сил, вершину красоты, предел напряжения страстей, едва уловимый миг зарождения нового. Само моё созерцание является мышлением, моё мышление – созерцанием» [3, стр. 324].

ЛИТЕРАТУРА

1. Алянский Ю. Рассказы о русском музее. Изд-во «искусство». Ленинградское отделение. 1988.
2. Хогарт У. Анализ красоты. Изд-во «Искусство», Ленинградское отделение. 1987.
3. Эстетика. Словарь /Под общ. ред. А.А.Беляева и др. М.: Политиздат, 1989.

Farida Mir-Bagirzadeh

Azerbaijani Fine Art in the Period of State Independence, its Symbolism

Summary

The author explores the progressive changes in the creative achievements of contemporary artists of Azerbaijan, which set the stage for a big change - innovations in the national art. It also investigates the views of leading scientists of his time on the visual arts.

In addition, the study examined the views of leading philosophers, scientists of different times of the fine arts. Among them: Goethe, George Sand and others. Since this year has been declared in Azerbaijan - the year of multiculturalism, the study reveals and summarizes the thoughts of advanced artists who express their individuality and creative art skills, originality and tradition.

Key words: paintings, drawings, personal exhibition, creativity, experience, new names, arts and crafts

Ламия Кафар-заде

Институт Истории имени А.А. Бакиханова НАНА

Научный сотрудник

leo_558@mail.ru

ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК КАК МАРКЕР ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ (ПО МАТЕРИАЛАМ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

На сегодняшний день проблема этнического происхождения династии Сефевидов является одной из наиболее дискуссионных в англоязычной историографии. Наряду с тюркским нередко можно встретить утверждения англоязычных исследователей о персидском, курдском и даже арабском происхождении династии. Как маркер этнической принадлежности, тюркоязычность Сефевидов также подвергается сомнению. Отчасти столь неоднозначная характеристика этнолингвистической принадлежности Сефевидов связана как с отсутствием критического анализа средневековых источников, главным образом агиографического сочинения Ибн Беззаза «Сафват ас-сафа», являющегося первым источником по генеалогии Сефевидов, так и с предвзятым отношением некоторых англоязычных исследователей, вызванным этнополитической ангажированностью. Как следствие, ряду англоязычных исследователей свойственно «иранизировать» династию Сефевидов, игнорируя приведенные в источниках неопровержимые факты и доказательства ее тюркского происхождения и тюркоязычности. К примеру, даже на официальном сайте всемирно известной британской общественной телерадиовещательной организации BBC родоначальник и эпоним Сефевидов шейх Сефиаддин представлен «персидским

националистом» [15]. В старейшей англоязычной универсальной энциклопедии Британике Сефевиды представлены иранской династией, установившей шиитский ислам государственной религией Ирана, который в свою очередь стал основным фактором в появлении единого национального самосознания среди различных этнических и лингвистических элементов страны [14]. К примеру, выдающийся ориенталист, автор фундаментальных исследований по Сефевидам Р.Сейвори отмечает, что Сефевиды происходят из «аборигенного иранского рода», но не тюркского, как об этом иногда утверждают. Исследователь предполагает, что семья происходила из Персидского Курдистана, откуда позже переселилась в Азербайджан, где и переняла азербайджанскую форму тюркского языка, в итоге поселившись в XI в. в маленьком городе Ардебиле. К тому же, оценивая создание государства Сефевидов в 1501 г. как переломный момент в иранской истории, Р.Сейвори отмечает, что впервые со времен арабского завоевания Ирана, спустя 8,5 столетий вся территория, исторически являвшаяся сердцевиной Ирана, была воссоединена под властью одного персидского царя (шаха Исмаила I – Л.К.), хотя и говорившего на диалекте Азери тюркского языка. К слову, тот факт, что Исмаил I писал стихи не на персидском или каком-нибудь другом языке, а именно на тюркском, Р.Сейвори «объясняет» политической целью шаха – дабы сделать эффективнее проповедь сефевидской *da wa* (пропагандистской идеи) для тюркманских племен – кызылбашей, он обращался к ним посредством своих простых стихов на их же родном тюркском диалекте [16, 258-259; 17, 186]. Другой выдающийся иранист Э.Йаршатер указывает, что Сефевиды, являвшиеся первоначально ираноязычным (курдским) кланом, впоследствии тюркизировались и переняли тюркский язык как свой родной. Причем, как и Р.Сейвори, Э.Йаршатер пытается скрыть явный, неоспоримый факт тюркского происхождения и тюркоязычности Сефевидов «практическими целями», хотя какими именно исследователь не указал [21; 22]. Р.Матти предполагает, что Сефевиды были персами курдского происхождения [10]. Дж.Перри же предполагает, что тюркоязычная Сефевидская семья из Ардебилля была тюркизированного иранского (по предположению исследователя, курдского) происхождения, которая захватила Иран и установила тюркский язык языком двора и военщины, языком широко распространенного общения, придав ему высокий общественный статус, в то время как персидский – язык высокой литературы и гражданской администрации – фактически остался не тронут по статусу и содержанию [11]. К.Босворт также отмечает, что, хотя Сефевиды и говорили по-тюркски, по происхождению они, вероятнее всего, были курдами [3, 172-174]. Как видно, англоязычным исследователям свойственно игнорировать, иногда даже открыто отрицать тюркское происхождение и, соответственно, тюркоязычность Сефевидской династии.

Хотя в самом сочинении Ибн Беззаза «Саффат ас-сафа», на сегодняшний день являющемся первым источником, содержащим сведения о далеких предках Сефевидов, есть неопровержимые доказательства тюркского происхождения династии Сефевидов. Так, к примеру, при встрече Шейха Сефи со своими мюридами на земле персов Ширазе к нему обращались именно как к тюрку: «Эй, тюркский святой («*тир-и тюрк*»)...» [цитирую по: 23, 41]. К тому же, село Ардебилля, где жил Шейх Сефи, в сочинении характеризуется как «тюркское село» («*дех-и тюрк*»). Необходимо отметить, что, несмотря на внесенные по указаниям шаха Исмаила I и шаха Тахмасиба I текстуальные изменения в поздние рукописи «Саффат ас-сафа», аналогичные факты тюркского происхождения династии Сефевидов есть даже в них.

В реальности же тюркский язык на протяжении всего существования государства Сефевидов был не только разговорным языком членов правящей династии, придворной клики, военщины, но и дипломатической переписки, о чем свидетельствуют изученные как турецкими, венгерскими, так и отечественными исследователями письма шаха Сефи (1629-1642) к императору Австрии и королю Венгрии Фердинанду II (1619-1639), шаха Султана Хусейна (1694-1722) – принцу Саксонии и королю Польши Фридриху Августу (1694-1733), шаха Тахмасиба I (1524-1576) – османскому принцу Селиму II (1566-1574) и английской

королеве Елизавете Тюдор (1558-1603), русского царя Михаила Романова (1613-1645) – шаху Аббасу I (1587-1629), а также свидетельства европейских путешественников и послов (к примеру, Пьетро Делла Валле, Жан Шарден, Жан-Батист Тавернье, Адам Олеарий, Энгельберт Кемпфер и др.) [2, 184-185]. Известный немецкий тюрколог и филолог Г.Дёрфер утверждает, что с тех пор, как начиная с XVI в. Ираном стали управлять азербайджаноязычные правители и солдаты, около 1200 азербайджанских (тюркских) слов вошли в персидский язык, причем, азербайджанский язык исследователем причисляется к огузским тюркским языкам [5]. К тому же, шейх Сефиаддин и шах Исмаил I под псевдонимом «Хатаи» писали стихи именно на тюркском языке (к примеру, «Диван» последнего). Кроме того, в указанный период на тюркском языке не только сочинялись литературные, религиозные, исторические и др. сочинения, но и стали переводиться на тюркский язык сочинения, ранее написанные на самом персидском [10, 540-541]. Как отмечают Х.Джавади и К.Буррилл, период правления Исмаила I и его сына Тахмасиба I считается самым ярким периодом в истории развития азербайджанского тюркского языка и литературы [7]. Х.Стейн отмечает, что в XVI – XVII вв. в Сефевидской Персии был засвидетельствован характерный тюркский язык, который европейцы часто называли персидским тюркским языком («*lingua turka agemica*»), являвшимся любимым языком двора и армии ввиду тюркского происхождения династии Сефевидов. Исходным названием языка был «*türki*», который может быть определен как средневековый азербайджанский язык [19, 228]. Вряд ли будь Исмаил I персом, движимым идеей «национализма», как о том утверждает большинство англоязычных исследователей, стал бы говорить и сочинять стихи по-тюркски (тем более, в период, когда персидский язык был языком политики и показателем благовоспитанности в самой Османской империи и даже в Индии), использовать в дипломатической переписке не свой «родной» персидский, а тюркский язык, и дал бы всю полноту власти в своем государстве тюркам. К тому же, по сообщению Пьетро Делла Валле, единственным языком, на котором говорили и обучались *гуламы* – военный институт при шахе Аббасе I, комплектовавшийся из не тюрков, – был именно тюркский. Он, как и Адам Олеарий, сообщает, что шах Аббас I приветствовал его во время приема тюркскими словами «*Xoş gəldin*», «*Safa gəldin*», а челядь во дворце обращалась к шаху с выражением «*гурбан олум*» [20]. Пьетро Делла Валле также сообщает, что аристократия, желающая добиться расположения шаха, говорила на тюркском. Интересные сведения о языке, на котором говорил шах Аббас I, приведены Адамом Олеарием. Так, по сообщению..., после пира, устроенного в честь приема шахом иностранных гостей, «...Великий Маршал (шах Аббас I – Л.К.) возгласил по-турецки:

"Suffre Nakine Schahe doevvletine, Kasiler kuwetine. Alla dielum" ("Вознагради, Боже, этот обед, умножь Царское добро и сделай Сильными его воинов (или слуг)! Боже, я желаю этого!").

Затем все другие запели: «Алла, Алла!» («Боже, Боже!»)» [12].

Кроме того, из 72 поименно известных эмиров, общее количество которых составляло 114 человек, 56 были именно кызылбашами, а в целом тюркоязычных эмиров было 61 (согласно списку «Тарихи аламараи Аббаси» Искендер бека Мюнши 1576 года). Таких фактов тюркоязычности Сефевидов в самих источниках уйма.

Тем не менее, несмотря на неоднозначное отношение англоязычных исследователей к определению этноязыковой принадлежности Сефевидов, изученные нами работы позволяют сделать вывод, что все же в англоязычной историографии преобладают сторонники тюркского происхождения династии Сефевидов. Среди них можно указать таких авторитетных исследователей, как Р.Фрай, М.Маззаоуи, М.Прайс, Т.Сонн, Д.Айалон, А.Гольдшмидт, Л.Дэвидсон и др. [6; 9, 86-87; 13, 66; 18, 94; 1, 109; 4, 143].

Как видно из вышеизложенного, гипотеза «иранского» происхождения Сефевидского государства не соответствует исторической действительности. Бесспорно, Сефевидская империя не была мононациональной (в средневековом понятии этого термина).

Следовательно, влияние не тюркских этнолингвистических элементов на жизнь тюркского населения было одновременно и естественным, и неизбежным.

Итак, изучение материалов англоязычной историографии показало, что в настоящее время среди англоязычных исследователей существует неоднозначное отношение к определению этноязыковой принадлежности династии Сефевидов, даже несмотря на наличие в самих источниках неопровержимых фактов их тюркского происхождения и тюркоязычности. Среди основных причин этого можно указать не умение англоязычных исследователей критически проанализировать средневековые источники, их незнакомство с результатами исследований отечественных ученых, а также, к сожалению, этнополитическая ангажированность некоторых англоязычных исследователей, главным образом персидского происхождения, выступающих с позиций паниранизма, под влияние которых нередко попадают западные ученые, опирающиеся в своих произведениях на их научные труды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ayalon D. Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Medieval Society. London: Vallentine, Mitchell & Co. Ltd, 1956, 154 p.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / S.S.Əliyarov və Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Universitetinin Nəşriyyatı, 1989, 328 s.
3. Bosworth C. The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967, 268 p.
4. Davidson L., Goldschmidt A. A Concise History of the Middle East. 9th edition. Colorado: Westview Press, 2010, 555 p.
5. Doerfer G. Azerbaijan. VIII. Azeri (Ā arī) Turkish. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-viii>
6. Frye R. Iran. V. Peoples of Iran. V (1). A General Survey. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-v1-peoples-survey>
7. Javadi H., Burrill H. Azerbaijan. X. Azeri Turkish Literature in Iran. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-x>
8. Mathee R. Safavid Dynasty. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/safavids>
9. Mazzaoui M. Islamic Culture and Literature in Iran and Central Asia in the early modern period / Turko-Persia in Historical Perspective / Ed. by Robert L. London: Cambridge University Press, 2002, 78-103 p.
10. Musalı N. Safevi dönməsinə aid "Tarih-i aleməara-yi Şah İsmail" isimli farsca eserde türkçe kelimeler / I. Uluslararası Türk İran dil ve edebiyat ilişkileri sempozyumu, 15-17 Mayıs 2012, s. 539-558
11. Perry J. Turkic-Iranian Contacts. I. Linguistic Contacts. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/turkic-iranian-contacts-i-linguistic>
12. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию 1633, 1636 и 1637 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием // URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Olearij_3/text47.phtml?id=13892
13. Price M. Iran's Diverse Peoples: A Reference Sourcebook. California: ABC-CLIO, 2005, 376 p.
14. Safavid dynasty // URL: <http://www.britannica.com/topic/Safavid-dynasty>
15. Safavid Empire (1501-1722) // URL: http://www.bbc.co.uk/religion/religions/islam/history/safavidempire_1.shtml
16. Savory R. Iran 1501-1629 / History of Humanity. Scientific and Cultural development. Vol. V / Ed. by Burke P., Inalcik H. London, New York: Unesco, 1999, p. 258-263
17. Savory R. Ismail I. I. Bibliographical and Historical / Encyclopaedia of Islam. New edition. Vol. IV / Ed. by Bosworth C., Lewis B. Leiden: E.J.Brill, 1997, p. 186-187
18. Sonn T. A Brief History of Islam. 2nd edition. Singapore: Blackwell, 2010, 226 p.

19. Stein H. Traces of Turki-yi Acemi in Pietro della Valle's Turkish Grammar (1620) / Linguistic Convergence and Areal Diffusion: Case studies from Iranian, Semitic and Turkic / Ed. by Csato E., Isaaksoon B., Jahani C. London, New York: Routledge, 2005, p. 227-240
20. Тюркский язык во дворце Сефевидов // URL: <http://ethnoglobus.az/index.php/vse-novosti/item/1625-%D1%82%D1%8E%D1%80%D0%BA%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA-%D0%B2%D0%BE-%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%86%D0%B5-%D1%81%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%B2>
21. Yarshater E. Azerbaijan. VII. The Iranian Language of Azerbaijan. URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-vii>
22. Yarshater E. Iran II (2). Iran in the Islamic Period (651-1979). The Safavids (1501-1722). URL: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-ii2-islamic-period-page-4>
23. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Баку: Элм, 1981, 307 с.

Lamiya Gafar-zada

Research fellow of the A.A. Bakikhanov Institute of History of ANAS

The Turkic language as a marker of the ethnic identity of azerbaijani safavid state (based on materials of anglophone historiography)

Summary

The main attention in the article is paid to the research of the reasons of distortion of ethno-linguistic origin of Azerbaijani Safavid dynasty. Studying the materials of Anglophone historiography revealed that ambiguous characteristics of ethno-linguistic identity of Azerbaijani State of the Safavids is connected both with the lack of critical analysis of the medieval sources and preconceived attitude of some Anglophone researchers induced by ethno-political bias. As a result, a number of Anglophone scientists “iranize” the Safavid dynasty, ignoring irrefutable facts and proof of their Turkic origin and being Turkophone in medieval sources.

Key words: the Safavid State, Azerbaijan, the Turks, the Turkic language, identity, ethno-linguistic marker, Anglophone historiography.

Н.Н.Зуб (Руденко), к.и.н.

ТЮРКСКИЕ НАРОДЫ В КИЕВЕ (I ПОЛОВИНА XX В.)

Сегодня Украина – это государство с полиэтнической структурой общества. Это результат длительного совместного проживания разных национальностей на ее территории. Причины, приведшие к появлению изменений в демографической структуре украинского общества, зародились далеко от границ украинских территорий. Социально-политические процессы, с тяжелыми экономическими потрясениями и межгосударственные военные противостояния с большими человеческими потерями и пересмотром политической карты мира, меняли направления миграционных векторов в сторону Украины. Миграционные потоки беженцев, переселенцев, тех, кто искал заработка, выбирали конечным пунктом своего прибытия украинские земли. Среди населенных пунктов, которые принимали в свою среду представителей других народов, не стала исключением и, сначала культурная, деловая, а затем и административная столица – город Киев.

Главной целью данного исследования является комплексный анализ и сравнение социальных и демографических процессов, исторических явлений, которые повлияли на положение представителей тюркских народов в пространстве города Киева начала XX века,

характеристика процессов появления, адаптации и проживания национальных меньшинств города. А также обзор существующих источников и литературы, которые дают нам важные факты и статистический материал для разработки этой проблемы. Ответы на эти вопросы создадут целостную картину восприятия жизни тюркских народов в Украине, ведь существующие ныне тенденции зачастую имеют глубокие исторические корни.

Объектом исследования выступают представители тюркского этноса в среде населения г. Киева, их история и развитие на протяжении периода первой половины XX в. Предметом исследования данной статьи является динамика демографического и национального состава Киева на основе итогов переписей населения за разные годы на протяжении от конца XIX – начала XX в., а также анализ причин, которые привели к миграциям тюркские народы. А также, политика правительства в отношении национальных меньшинств в Украине в разные исторические периоды.

Хронологический период данного исследования начинается со стыка XIX-XX вв. и охватывает первую половину XX в. Нижняя граница обусловлена социально-политической ситуацией в мире и в украинских землях, что привело к увеличению миграционных потоков среди тюркских народов, а также наиболее близка к дате осуществления наиболее полной первой переписи населения в Российской империи (1897 г.). Верхняя граница исследования доходит фактически до середины столетия и даты последней переписи в СССР первой половины XX в. (1939 г.).

Вопросы истории этносов, которые составляют многонациональное население Украины, ученые не оставляли без внимания никогда. На разных исторических этапах нашего прошлого происходило накопление этнографических и исторических материалов, что обращало на себя внимание и профессионализмом и самобытностью. Наибольшее научное развитие изучение данной тематики получило в 20-30-е гг. XX в. с началом внедрения в молодом советском государстве курса на т. наз. политику “коренизации”.

Внимание ученых 20-30-х годов XX в. не случайно было обращено к изучению тюркских народов, а также Востока в целом. Это объясняется несколькими причинами. Именно в этот период начинает активно развиваться такое направление украинской исторической науки как востоковедение. В 1926 г. в Харькове была создана и начала активную работу Всеукраинская научная ассоциация востоковедения. Кроме того, на первые позиции также начали выходить краеведческие исследования. Несколько раньше, в 1921 г., заработала Этнографическая комиссия ВУАН, а в 1928 г. в ее составе был создан Кабинет для изучения национальных меньшинств. Государственный и общественный деятель советской Украины, грек по национальности, С. Яли на страницах газеты “Вісті ВУЦВК” (Вести ВУЦИК) датированной июнем 1927 р. объяснял, что исследования в области краеведения в Украине в отличие от дореволюционной царской России изменились, и перед краеведами стоит другая цель по сравнению с прошлым. Новая цель, по его словам, базировалась на следующих постулатах: “Угнетенные и затурканные при царизме национальности начинают теперь показывать свое лицо. Их изучают теперь не из-за “чисто научного интереса”, а чтобы помочь им ликвидировать их экономическую отсталость, облегчить возможность безболезненного перехода к социализму” [26].

Ученые активно откликнулись на подобные публикации своими исследовательскими работами. Документы из архивных собраний открывают для нас рукописные материалы научных работ и достижений ученых того времени. Среди них следует отметить Ф. Бахтинского, М. Корниловича, Е. Рыхлика, Н. Дмитрука, которые работали в “Кабинете Нацмен” Всеукраинской академии наук [1; 9]. Для современных историков, их работы имеют важное значение, поскольку для развития и исследования соответствующей тематики им служило широкое поле наглядного материала и работа с представителями тюркских народов. Этому способствовало собирание этнографического материала, который они активно использовали в своих исследованиях. Затем к печати был подготовлен сборник “Національні меншості Радянської України” (Национальные меньшинства Советской Украины) [9]. Именно в годы коренизации научные достижения отечественной науки обогатились и

увеличились количеством публикаций и работ историко-этнографического характера о национальных меньшинствах на территории Украины.

В советской историографии заслуживающими похвалы были работы не об отдельной какой-либо нации, а о дружественных и братских связях всех народов между собой. Впрочем, это не ограничивало исследований ученых историков и этнографов.

Повышенное внимание к проблемам истории и взаимоотношений национальных обществ Украины с новой силой началось в научной школе в независимом украинском государстве. И сегодня такие исследования представлены довольно широко и в разных направлениях. На протяжении последних десятилетий научные изыскания пополнились важными исследованиями, которые укрепили теоретические и методологические основы исследуемого вопроса. Общие и концептуальные проблемы отражены в специализированных словарях и справочно-библиографических изданиях [8; 17]. Также важно выделить работы посвященные изучению развития движения миграционных волн и переселений населения в прошлом и сегодня [11]. Вместе с этим созданы работы, которые раскрывают исторические пути формирования и развития национальных меньшинств в Украине, где эпизодически или отдельными направлениями, раскрыты их прошлое и современность [13]. Впрочем, они почти не затрагивают вопросов диаспор тюркских народов, сосредоточив основное внимание на более количественных и преобладающих этнических группах.

Важные материалы, относящиеся к направлению нашего исследования есть в работах о мусульманских этнических меньшинствах в Украине. Исследования раскрывают и анализируют происхождение различных меньшинств, приведены также количественные показатели присутствия, обозначены причины миграций в Украину [4]. Поэтому сегодняшняя действительность требует дополнительного обновления данных ряда представленных позиций. Особо следует обозначить работы, которые посвящены непосредственно исследованиям диаспор народов Кавказа или отдельных общностей этого региона [12; 15]. Все они комплексно раскрывают историю и состояние мусульманских диаспор Украины начала 2000-х гг., но при этом, фактически не выделяют особенности этнических сообществ г. Киева. Работа ученых продолжается, и сегодня уже есть определенные исследования посвященные восточным народам в городе Киеве. Это содержательные по своей сути и наполненные фактами работы, но они определенным образом урезаны временным отрезком, поскольку периоды, которые рассматриваются, ограничены преимущественно 20-30-ми гг. XX в. [3; 22].

Вместе с тем, заинтересованность исследователей историей и жизнью национальных меньшинств, продолжает увеличиваться и развиваться, тем не менее, сегодня нет работ, которые целостно раскрывают аспекты прошлого в процессе становления и формирования тюркских диаспор города Киева. Одним из заданий данной статьи является рассмотрение причин и обстоятельств появления, а также увеличения количества представителей тюркского этноса в городе Киеве, особенности проживания и культурно-религиозной адаптации в городской среде в первой половине XX в. Это определяет обобщающий характер исследования.

Отдельные представители тюркских народностей проживали в Киеве за много десятилетий до рассматриваемого периода. Однако лишь с 40-50-х годов XIX в. можно увидеть возрастающую составную этого этноса в общегородском социуме, а вместе с тем и отмечать появление их компактного поселения в Киеве. Как указывают исследователи, первыми массовыми поселенцами в городе из представителей тюркских народов стали нижегородские татары. Они торговали тканями в лавках и на разнос на улицах города. “Поселились они сразу на том месте, где теперь Татарская улица (на Лукьяновке) и завели свой торг – Татарку”, отмечал в своей публикации Федор Бахтинский [2, с. 30]. И хотя многое изменилось с тех пор, эти топонимы навсегда прижились в киевской среде.

По прошествии некоторого времени, территориальное размещение торгового места сместилось, да и деятельность самих татар, также претерпела ряд изменений. А в обиход речи жителей Киева вошло новое слово “шурум-бурум” (от тюрк. *burum* – вращение). Так стали называть

один из промыслов киевских татар, которым они занимались – ходили и продавали или обменивали старые вещи. Такой вид деятельности, в единичных случаях, просуществовал до начала 30-х гг. XX века.

События и статистика показывают, что со временем, город принимал новых мигрантов. И в своем размещении, они уже не ограничивались околицами Татарки. Также, следует упомянуть о неточностях и условностях национальной и этнической дифференциации. Следует иметь в виду, что национальность “татары” в обиходе того времени была очень обобщена. Поскольку под этим этнонимом могли оказаться казанские, крымские, литовские, новгородские и др., и даже – азербайджанцы (в соответствии с бытующей традицией предшествующих столетий – “азербайджанские татары”).

В отличие от предыдущих столетий, в начале последнего десятилетия XIX в. миграция из Азии в Российскую империю вдвое превышала статистику прибывших с Запада. А с началом нового века лишь продолжала возрастать. Первенство в этом процессе удерживали персидские и турецкие подданные [19, с. 108-110].

Первая мировая война (1914 – 1918 гг.), которая прокатилась странами Европы, захватила в свои клещи и Европу и Азию, и Запад и Восток. Эти события затронули и украинские территории не только военными действиями, но и стали началом, так называемой третьей волны миграции, что соответственно, привело к увеличению и тюркского компонента в гражданском обществе страны. Начиная с первых лет “империалистической” войны в украинских городах появляются беженцы, которых война срывала с родных мест. Продолжали они прибывать и в послевоенные годы. Кроме того, с начала войны, Киев получил статус “главного тылового центра армий Северо-Западного фронта”, – как указывал историк В. Базилевич, при этом дополнял: “Киев заполняет множество военных, беженцев и выселенных с приграничных округов, пленных” [10, с. 99]. В сентябре 1916 г. в Киев прибывают эшелоны с Западного фронта, которые привозят первых пленных из-под Галича. “Доставлены также турки в защитного цвета фесках”, – так писала местная газета “Киевлянин” [21, с. 2].

Позднее, военнопленные турки, как и турецкоподданные граждане, подлежали реэвакуации и репатриации. Поэтому в переписях начала 20-х годов их количество весьма незначительное.

Первая перепись населения г. Киева после тех событий проводилась в марте 1919 г. советскими войсками, которые заняли город. В предисловии к изданию доцент Ал. Волков объясняет, что работа над сводными данными была тяжелой и затруднённой, все работали в две смены. Ситуация в городе была нестабильной – власть то уходила, то опять возвращалась. При этом он конкретизирует следующее: “Целью демографической разработки, помимо прочего, было поставлено возможно полное выяснение национального вопроса, столь острого и большого в киевской среде” [20, с. 1]. Со всей очевидностью можно утверждать, что этот вопрос был “большим”, не только для Киева. Это объясняется тем, что все предыдущие переписи проводились с учётом многих показателей, но не национальности. Ее заменяли показатели языка, религиозности, подданства. Поскольку считалось, что язык и религия прямые показатели национальности, и это тождественные понятия. Однако в кругах ученых из Императорского Российского Географического Общества острые дискуссии по этой проблеме уже имели место длительное время. Поэтому в марте 1917 г. была создана специальная “Комиссия по изучению племенного состава населения России” [18], она и вынесла окончательный вердикт, и с того времени показатель языка перестал быть показателем национальности.

Районов компактного или отдельного проживания с доминирующим количеством какого-либо одного определенного этноса в городе Киеве не существовало. Хотя, в 20-30-е гг. относительно обозначения проживания национального меньшинства в пределах одного большого населенного пункта использовался термин “колония”. Тяжело привыкая к новому окружению и большому городу, представители других народов тяготели к сплоченному проживанию и ведению хозяйства. Для этого они объединялись в своего рода коммуны.

Для всех миграционных групп, которые прибывают в любую страну, а тем более, с культурой, далекой от собственной, присуще оседание новоприбывших в больших городах. При объяснении этого феномена, преобладает мнение, что они рассматривают город как более успешную среду, где легче будет происходить их адаптация. К тому же, преимущественно все мигранты начала XX в. нуждались не только в убежище, но и в трудоустройстве. Работу им проще было подыскать именно в городе, а не в селе. К тому же мигранты могли столкнуться с отличительным от привычного им и традиционного их культуре способа ведения хозяйства и быта.

Новые политические реалии – революции и войны, установление советской власти, стали новыми испытаниями для народов бывшей Российской империи. Однако власти молодой республики не забывали заботиться о людях других национальностях проживавших в Украине. В начале 20-х годов был создан Отдел национальных меньшинств, а тюрко-татарский подраздел являлся одним из его составляющих. Его документация чрезвычайно важна, поскольку иногда представляет весьма интересные данные, к тому же идущие вразрез с официальной статистикой. “Татар 4000. Большой процент мелких торговцев. Имеется 1 школа (трудовая) татарская. Других учреждений, обслуживающих нужды татар нет” [Цит. по: 3, с. 31]. Статистика за 1923 г. указывает нам цифру всего 455 мужчин и 306 женщин. Итого – 761 человек [23, с. 146-147].

Шло время, и советская власть, строя новое государство, попыталась изменить эту ситуацию. В 1928 г. в Киеве, кроме татарской школы открылся клуб для работающей молодежи, вначале 30-х гг. – создали татарский педагогический техникум [4, с. 32]. Однако, смена политической линии не дала продолжить эту тенденцию далее.

Главное место в развитии культурного строительства среди народов Кавказа и Востока, которые проживали в г. Киеве было возложено на Дом народов Востока (далее – ДНВ) созданный в 1925 г. Это общественная организация для всех национальностей Востока, а на практике, и не только. Первым его руководителем был ассириец Бит-Шумуни (до 1928 г.) [24, с. 203]. Вторым – грузин Окроберидзе [22, с. 126]. История деятельности ДНВ началась из создания первых четырех секций, в которых были представлены армяне, грузины, ассирийцы и тюркско-татарские народы [22, с. 123]. Находился ДНВ в Липках по адресу ул. 25 Октября, 5а (ныне ул. Институтская). Путеводитель Киева, издания 1930 г. указывает, что это красивый в архитектурном исполнении дом (вмещает клубный и читальный зал, библиотеку, военно-спортивный кружок и другие секции) с летней площадкой, а “спроектировал его наверное Беретти” [10, с. 436]. Помещение, предназначенное для ДНВ находилось рядом с бывшим Институтом благородных девиц, и первичная его функция – жилье для педагогического состава указанного заведения. В 1936 г. помещение ДНВ передали другому культурному объединению – Обществу советских композиторов [24, с. 205].

ДНВ не решал всех стоящих в тот период проблем, но было очевидным, что стараниями его руководства облегчил жизнь простому народу. Благодаря действенному привлечению к общественно-культурным процессам в жизни города трансформировался и менялся традиционный способ жизни в семьях тюркской диаспоры, где обычно работали только мужчины, а женщины занимались воспитанием детей. Не зная языка и не владея навыками профессий, им было тяжело устроиться на работу. Со временем и с помощью дружественной среды этот барьер был преодолен. Детей отдавали в национальные детсады (в 1931 г. действовал один татарский детсад на 50 малышей), женщин устраивали на работу. Индустриальный город жил по другим принципам, нежели те, что были у них до этого. В 1927 г. открылись хлебопекарские артели, где работали турки и китайцы [22, с. 124]. Давал направления ДНВ и в один известный в то время на территории города колхоз, который специализировался на выращивании винограда, персиков и бахчевых культур. Председателем колхоза был Р.С. Майсурадзе, а агрономом – И.И. Бекасов (основатель виноградников) [7]. Состав работников был действительно многонациональным – 13

национальностей. Колхоз получил название “Виноградарь”. Этот топоним сохранил на карте Киева построенный в 70-х гг. жилой массив.

ДНВ пользовался популярностью. Здесь кроме поиска работы помогали овладеть грамотой на родном языке, устраивали культурные программы. Членам ДНВ предоставляли бесплатное медицинское обслуживание в ряде больниц города. В 1927 г. он объединял 12 нацменьшинств (1050 зарегистрированных членов), а в 1931 г. – 17 меньшинств (1662 члена), в общей сложности – 11 секций и среди них татарская (212) и турецко-персидская (95) [24, с. 203-204]. Существовал при ДНВ, помимо прочих, и пионерский отряд. Среди 115 детей (1928 г.) большинство составляли татарские дети [22, с. 125].

Конечно, в работе ДНВ присутствовали некоторые недостатки и недоработки в руководстве, вызванные в первую очередь недостаточным финансированием и вниманием со стороны государства. Созданные детсады и школы для национальных меньшинств были сориентированы на представителей более количественных этнических групп.

Тем не менее, следует отметить, что даже такие мероприятия в работе с национальными меньшинствами консолидировали сообщество, оно вливалось в шумную жизнь столицы Украинской ССР, ведь в 1934 г. столица республики была перенесена из Харькова в Киев.

Одним из факторов идентичности народов, кроме языка и культуры, является религия. В характеристике тюркских диаспор это один из главных признаков самобытности этносов. Именно ислам как религия и его последователи – мусульмане являются одним из характерных признаков большинства тюркских народов. Религия может выступать как объединяющий фактор для конкретной группы этносов, также и нести в себе угрозу противостояний и отдаленности. На примере тюркских народов, следует указать на религиозное сплочение, ведущие к единству и в повседневной жизни.

Мусульманская община города Киева долгий период, например, в отличие от Харькова или Одессы, не имела своего культового сооружения – мечети. С 1897 г. для проведения религиозных ритуалов использовался так называемый молитвенный дом [16]. Это был обычный двухэтажный деревянный особняк, приспособленный для таких нужд. Находился он на Подоле, по адресу: Мирная улица, дом № 4а (ныне эта улица не существует). Мусульмане города мечтали о настоящей мечети, старались её построить. И осенью 1913 г. на ул. Гоголевской, 29 был заложен камень, который символизировал начало строительства религиозного дома мусульман – мечети, с расчетом, что она должна вмещать 800 верующих [14]. Строительство остановилось не начавшись – начало Первой мировой войны сменило планы и ситуацию.

Впрочем, уже во второй половине 20-х гг. в процессе развертывания борьбы с “опиумом для народа” и активного внедрения в жизнь новых принципов советского построения общества, существующие религиозные и культовые учреждения всех религий и конфессий, вместе с атрибутами и ценными вещами изымали для надобности советского государства. Подобная участь постигла и татарскую мечеть Киева. 1 апреля 1931 г. “татарская общественность закрыла свою мечеть и отнесла с нее все религиозные причиндалы в Музей Культур” [2, с. 30].

А еще несколькими годами ранее, в 1925 г., городской коммунальный отдел запретил продавать вещи на Татарке. “Остался только торг мясом <...>. Но уже в той торговле полностью потерян татарский элемент” [2, с. 30].

Политика коренизации и ее влияние на просвещение и общественную жизнь представителей национальных меньшинств, сегодня оценивается по-разному. С одной стороны она способствовала сохранению культурных и национальных традиций, а с другой, современные ученые все больше отмечают ее негативное влияние в области образования и построения национального процесса. Главным недостатком при этом отмечается нехватка средств и кадров для высокого уровня учебно-воспитательной работы среди национальных меньшинств того времени [25, с. 154]. Это привело к низкому показателю работы таких

учреждений на фоне общего улучшения и развития, в сравнении с теми, где обучение велось на других языках, в первую очередь на русском.

Вначале 30-х гг. грянули большие изменения во взглядах на национальный вопрос. И руководство на местах, получив указания сверху, и переосмыслив все недостатки работы проделанной среди национальных меньшинств страны, начало исправлять ошибки и догонять потерянное путем закрытия и ликвидации общественных, культурных и образовательных учреждений, что доселе были направлены на улучшение условий существования национальных меньшинств среди других народов. С тех пор начинается потеря приоритетных направлений в научных исследованиях, направленных на изучение истории и демографических процессов в среде национальных групп и регионов. Впрочем, это вовсе не означало прекращения со стороны руководства страны проведения дополнительных мероприятий, которые касались исполнения политики и курса на жизни и процветание в единстве братских народов. В 1934 г. закрывают школу ДНВ. Существовавшие в ней татарские классы передали еврейской школе, создав объединённую еврейско-татарскую школу [25, с. 151]. С 1938 г. все национальные школы массово закрывают, вернее – реорганизуют. Поскольку процессы “украинизации” и “коренизации” окончательно завершились и сменились на процессы “русификации” и “советизации”.

После десятка лет особого внимания культурному развитию нацменьшинств началась следующая большая эпоха в жизни представителей разных народов, объединённых под общим определением “советский человек”. Изучение и сохранение родного языка для жителей больших городов в особенности, тоже потеряло свою актуальность, поскольку с того времени все более активизировались процессы русификации, а русский язык был объявлен “языком межнационального общения” [15, с. 143].

Голодные годы геноцида 1932-1933-х гг. против украинцев прочувствовали на себе представители всех народов, что проживали рядом. Количественные данные членов Дома народов Востока также выступают показателем трудностей того времени. В 1933 г. количество действующих секций составило всего три [24, с. 205].

Репрессивная политика, что принесла большие потери, не прошла мимо ни одной этнической группы не только Киева, но и всего населения УССР. Трудности рабочего люда республики переживали представители всех этносов. Большой механизм Советского государства не слишком различал этническую принадлежность своих жертв. Памятью о тех злодеяниях для современных поколений служат архивные дела с приговорами троек.

Следующим большим испытанием для Украины и всех её народов, после голода и репрессий, чисток, стала Великая Отечественная война (1941–1945 гг.). Для великих и малых народов страны, она принесла безвозвратные потери. Тогда, когда война ненасытно забирала жизни на поле боя у солдат, мирное гражданское население Киева ждали нечеловеческие испытания. Оккупанты из фашистской Германии сделали местом вечного покоя овраги Бабьего яра, в первую очередь для представителей еврейского народа, и других жителей Киева.

Человеческие потери, добровольные и принудительные переселения – все это оставило отпечаток на трагических человеческих судьбах и сухой статистике.

В послевоенное время демографическая ситуация со временем частично выравнивается. Постепенно происходят позитивные изменения в динамике увеличения населения Киева. Город рос, развивался, строился, возвращался к мирной жизни и довоенным показателям статистики.

Изменение количественного состава мы рассматриваем через призму исторических событий, которыми было насыщено начало XX в. Большинство характеристик построены на сравнительном анализе двух крайних периодов исследования. Именно они больше свидетельствуют об изменениях в тюркской составляющей этносов Киева. Центром общности и сплочения первоначально для тюркских народов выступала татарская община. Советская культурная общность формировалась в среде Дома народов Востока. Проводимая правительством национальная политика давала мощное подспорье в скорейшей адаптации и социализации в большом городе. Переписи указывают на такие изменения как увеличение

численных показателей тюркской составляющей в общей численности населения. А вместе с тем и расширение списка наименований национальностей, которые были зафиксированы в переписях в г. Киеве.

Современность неразрывно связана с прошлым. Изучение, анализ и оценка исторического прошлого дает нам возможность помнить утраченное и строить лучшее будущее.

Таблица 1.

Тюркские народы в г. Киеве по материалам переписей разных лет

№	Национальност ь	1897 г. М/Ж/Всего	1917 г. М/Ж/Всего	1919 г. М/Ж/Всего	1926 г. М/Ж/Всего	1939 г. М/Ж/Всего
1	Азербайджанцы			-/1/1		84/10/94
2	Балкарцы					1/-/1
3	Башкиры				22/-/22	60/6/66
4	Бухарцы			1/-/1		
5	Казахи					87/3/90
6	Каракалпаки					
7	Карачаевцы					1/-/1
8	Киргизы		1/-/1		2/-/2	6/3/9
9	Крымские татары					
10	Кумыки					6/2/8
11	Ногайцы					1/-/1
12	Сарты		3/2/5	3/-/3		
13	Татары	1011/122/1133	406/172/578	550/247/797	501/232/733	758/430/1188
14	Турки	83/19/102	56/5/61	144/13/157	20/8/28 (<i>тюрки османские</i>)	38/13/51
15	Турки-месхетинцы					
16	Туркмены			1/-/1	2/5/7	11/-/11

1 7	Тюрки		2/-/2	6/2/8	22/1/23	
1 8	Узбеки				3/-/3	61/4/65
1 9	Чуваши	51/-/51	3/-/3	5/-/5	50/2/52	182/39/221
2 0	Якуты			3/-/3	2/1/3	1/-/1
	Всего	1145/141/128 6 (247723)	471/179/65 0 (467703)	713/263/97 6 (544369)	624/249/87 3 (591705)	1297/510/180 7 (846724)

Примечания: Таблица, кроме статистических данных, отображает также некоторые особенности определенных исторических периодов. Таким образом, следует обратить внимание на наличие или отсутствие в списке представителей некоторых народов. Поэтому мы обращаем внимание на некоторые отличия в названиях того времени и современности, а данные некоторых колонок имеют наполнение только в отдельные годы. Особенно это относится к малым народам, представителей которых либо в то время не было в Киеве, либо их совмещали с какой-то другой более широкой и известной группой народов.

В строчке общего количества в скобках подана общая численность жителей Киева – для сравнения. Следует отметить также, что общие цифры численности населения г. Киева в представленные годы, которые можно найти на многих сайтах, – часто имеет в своих показателях существенные отличия. Нами же были использованы данные с источников, которые указаны в списке литературы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтинський Федір. Національні меншості в м. Києві. [Нариси]. Машинопис. // Інститут рукописи Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далеє – ІР НБУВ). – Ф. X, 1056. – 10 лл.

2. Бахтинський Ф. По старому Києву. Татарка // Глобус. – 1931. – № 2 (170). – С. 30-31.

3. Богомолів А.В., Бубенок О.Б., Данилов С.І., Радивілов Д.А. Мусульманське формування в Україні (1918–1927 гг.): політико-правові та організаційно-інституціональні аспекти // Східний світ. – 2004. – № 2. – С. 27-38.

4. Бубенок О.Б. Мусульманське населення на теренах сучасної України: особливості формування етнічного складу // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 25-48.

5. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по регионам республик. Украинская ССР / Киевский округ/ городские поселения. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg

6. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Распределение городского и сельского населения областей союзных республик по национальности и полу. Украинская ССР. г. Киев. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39gs.php?reg=7&gor=Submit=OK

7. Галайба В. Як починався Виноградар // Київ Шевченківський. – 1999. – № 4 (120). – Режим доступа: <http://vinogradar.wordpress.com/2012/12/25>

8. Етноси України, 1917–1941: наук.-допом. покажчик / Уклад.: Н.А. Дехтярова, Є.Г. Кузнецова, Н. Македон. – К., 1997.

9. Зміст збірника “Національні меншості Радянської України” [1930 р.] // ІР НБУВ. – Ф. X, 14599. – 2 лл.

10. Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – 800 с.
11. Макаруч С.А. Етнічна історія України. – К., 2008. – 471 с.
12. Малиновская Е.А. Турки-месхитинцы в Украине: этносоциологический очерк. – К., 2006. – 320 с.
13. Міронова І.С. Національні меншини України. – Миколаїв-Одеса, 2006. – 305 с.
14. Мечеть Ар-Рахма. – Режим доступа: <http://kiev.glo.ua/cultura/Mechet-Ar-Rahma.html>
15. Момрик А. Кавказские диаспоры в Украине // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – № 3 (33). – С. 139-147.
16. Мусульманская молельня в Киеве. 1897 г. // Центральный державный історичний архів України у м. Київ. – Ф. 127, оп. 1051, д. 675.
17. Національні меншини в Україні: інформаційно-бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 252 с.
18. Об учреждении комиссии по изучению племенного состава населения России // Известия комиссии по изучению племенного состава населения России. – Петроград, 1917. – № 1. – С. 3-4.
19. Оболенский В.В. (Осинский). Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР. – М., 1928.
20. Перепись г. Киева 16 марта 1919 г.: Ч. 1. Население / Предисл. Ал. Волков. – Киев: Киев. губ. стат. бюро, 1920.
21. Раненые австрийцы, германцы, турки и арабы // Киевлянин. – 1916. – 20 сентября. – № 261. – С. 2.
22. Савченко Г., Чорна Л. Створення та діяльність Будинку народів Сходу в місті Києві (1920–1930-ті рр.) // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 29. – С. 122-129.
23. Ходос М.Р. Материалы по статистике населения г. Киева. 1926 г. – К., 1926.
24. Чорна Л.М. Культурне життя національних меншин Києва (1920-ті – перша половина 30-х рр.) // Інтелігенція і влада. – 2009. – Вип. 15. – С. 196-207.
25. Чорна Л. Формування та діяльність системи освітніх закладів національних меншин м. Києва (1920–1930 рр.) // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 26. – С. 150-157.
26. Ялі С. Краєзнавство та національні меншості України // Вісті ВУЦІК. – 1927. – 19 червня. – Режим доступа: <http://oldnewspapers.com.ua/node/450>

N.Zub (Rudenko)

Turkic peoples in Kiev (the first half of the XXth century)

Summary

The article examines the causes of the emergence and formation of the community of the Turkic peoples in Kiev and gives the analysis of dynamics change in their number on the basis of population censuses for different years of the first half of the XX century. Active migration was caused by the socio-political developments within the country and beyond its redistributions. Policy of *korenization* was an important feature of 20-30^s of the XXth century that has emerged in the life of national minorities. The publication also examines the cultural and religious specificity of life of the Turkic peoples in the past and the principles of consolidation in the society of the capital of Ukrainian.

Key words: Turkic peoples, statistics, Kiev

Ülkər Əliyeva, t.ü.f.əl.d.
AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
Böyük elmi işçi
aliyevaulker82@hotmail.com

TÜRK MİNİATÜRLƏRİNİN TARİXİ VƏ ESTETİK ASPEKTLƏRİ

Orta əsrlərin türk-islam rəssamlığı başlıca olaraq, miniatür sənəti ilə səciyyələnir. Adətən bu kiçik rəsmlər bədii əsərləri izah etmək, mövzunu canlandırmaq üçün istifadə olunurdu. Tarix kitabları, hekayələr, şeir divanları, kosmoqrafiya, tibb və fizika sahəsində əsərlər belə mövzuya izah və aydınlıq gətirmək məqsədi daşıyan bu cür rəsmlərlə zəngindir. Bu rəsmlər bir çox hallarda bəzək rolu da oynayırdı.

Miniatürün estetikasına bələd olmayanları rəsmdəki fiqurların bir-birinin arxasında deyil, üst-üstə təsvir edilməsi təəccübləndirir və onlar əks halda arxa plandakı fiqurların kiçilərək rəng və ölçülərini itirəcəyini nəzərə almırlar. Bunu dərk etmək üçün miniatür rəsmi xarakterik və estetik xüsusiyyətləri haqqında məlumata malik olmaq lazımdır (5, 33).

Miniatür sənətində rəssamlıq qaydalarının çoxuna riayət olunmur. Burada işıq və kölgə, dərinlik və həcm elementlərinə əhəmiyyət verilmir və rənglərdən istifadənin xüsusi qaydası yoxdur. Bu rəsmlər həcmli deyil, müstəvi görünüşə malikdir. Həcm və kölgə kimi amillər nəzərə alınmadığından təsvirlərdə canlılıq olmur, müstəvi görünüş formalaşır.

Miniatür rəsmlərdə tikililərin və əşyaların həcmli görünüşlərinin verilməsində aksonometrik proyeksiyalar adlanan əyani təsvir metodu istifadə olunur (3, 21). Bu metoddan istifadə zamanı təsvir olunan obyektin ölçüləri hündürlük, en və dərinliyə əsasən təsvir olunur.

Ümumiyyətlə, işıq, kölgə, dərinlik, həcm kimi amillərin nəzərə alınmaması, yəni müstəvi görünüş və miniatürlərə xas digər xüsusiyyətlər bu rəsmlərin dekorativ xarakter daşması ilə əlaqəlidir. Kitab miniatürünün hazırlanmasında məqsəd təsvir olunan obyektlərin dəqiq formasını əks etdirmək deyil, kitabların məzmununu estetik baxımdan zənginləşdirməkdir. Bundan əlavə, formatın kiçikliyi və kompozisiyada fiqurların sayının çoxluğuna görə təsvir olunan üzvlərin dəqiq verilməsi qeyri-mümkündür. Başqa sözlə, miniatür rəssamlığına aid olan bu xüsusiyyətlər onun kitab sənəti olmasından da irəli gəlirdi. Çünki mövzunu bütün zənginliyi ilə kiçik bir səhifəyə sığdırmaq lazım gəlirdi.

Miniatürlərdə yaxın mənzərələr şəklin aşağı hissəsində, uzaq məsafədəki mənzərələr isə yuxarıda təsvir edilirdi. Sifətlərin üçdə bir hissəsi, bəzən yarımçıq və nadir hallarda arxadan təsvir olunurdu. Yalnız geyimə əsasən təsvir olunan insanların cəmiyyətdəki mövqeyi müəyyən olunurdu. Miniatürlərdə önəmli obyektlər və fiqurlar (məsələn, şah) digərlərinə nisbətən böyük təsvir edilirdi.

Miniatürlərdə üz cizgilərinin dəqiq verilməməsi ilə əlaqədar olaraq, təsvir olunan insanlar üzdən yaş və cinsə görə də fərqlənir. Yalnız yaşlı insan təsvirlərində onların yaş həddi hiss olunur. İnsan təsvirlərindəki cinsi fərqləri isə geyimlərdən müəyyən etmək mümkündür.

Miniatür rəsmlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də təsvir olunan obyektlərin daha çox öndən və yandan görünüşünün təsviridir. Məsələn, miniatürlərdə atlar adətən yan tərəfdən təsvir olunur, nadir hallarda arxadan və ya öndən təsvir edilən at rəsmlərinə rast gəlinir. Eləcə də, insanlar, binalar və digər obyektlərin təsvirində bu metoddan istifadə edilirdi.

Ümumiyyətlə, orta əsrlərin türk-müsəlman miniatür rəssamlığı üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də eyni mövzulara müraciət edilməsidir. Belə ki, çox zaman rəssamlar hamının müraciət etdiyi, məşhur mövzulardan kənara çıxmırdılar. Bu mövzular orta əsrlərin məşhur ədəbi nümunələri olan Həririnin əsərləri, Kəlilə və Dimnə, Firdovsinin Şahnaməsi, Nizaminin, Sədinin, Hafizin əsərləri idi. Mövzuların eyniliyinə baxmayaraq, onlara çəkilmiş miniatürlər bir-birindən fərqli və işləndikcə daha da mükəmməl olurdu.

Miniatür rəsmlər üçün səciyyəvi olan digər xüsusiyyətlər də var idi. Məsələn, rəssamın məqsədi təbiət mənzərəsini vermək olduqda, o, yalnız əsas amillər olan ağac, bitki, dağ və dərələri dəqiq və real təsvir edirdi. Rəssamın məqsədi hər hansı bir hadisə və ya hərəkətin əks etdirilməsi

olduqda, o, təbiəti ikinci planda verir, sadəcə bir neçə ağac və ya bitki təsvirinin verilməsi ilə kifayətlənirdi.

Məlumdur ki, dövrümüzədək gəlib çatmış ilk miniatür rəsmlə əlyazmalar XI əsrin sonuna, yəni Səlcuqlular dövrünə aiddir. Türk-müsəlman miniatür rəssamlığının inkişafı isə XIII əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu incəsənət sahəsinin ən yüksək inkişaf dövrü XV-XVI əsrlərə təsadüf edir. Əsrlər boyu miniatür rəssamlığı daha da təkmilləşmiş, yeni üslub, janr və estetik xüsusiyyətlər qazana bilmişdir (4, 102). Müasir dövrün miniatür rəsmləri isə orta əsrlərin İslam əhəmlərinin qoyduğu qadağalardan azaddır.

Miniatür rəssamlarının fərdi yaradıcılıq yolu olsa da, əsərə illüstrasiyaların çəkilməsi bir nəfər məşhur rəssamın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən miniatür məktəbinin üzvlərinə həvalə olunurdu. Məlumdur ki, orta əsrlərdə Səlcuqlar dövrünə aid məktəblər, Teymurilər dövrünə aid Herat, sonralar Təbriz, İsfahan və digər rəssamlıq məktəbləri tanınmış rəssamların rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdi. Hər məktəb isə bu sənətdə öz üslubu ilə seçilirdi.

Müsəlman incəsənət sahələrinin araşdırılması ilə məşğul olan amerikalı müəllif B.Brend bu incəsənət sahəsində iki fərqli istiqamətin mövcudluğunu qeyd edir: Səlcuq miniatür ənənəsinə əsasən, rəsmlərdə hökmdarlar eyni bir sifətlə təsvir olunurdu. İkinci istiqamət olan yeni üslub isə ərəb mənşəli əhalini qartal sifətli, sərbəst geyimdə təsvir edirdi (2, 114). Lakin əsas istiqamətlərdən əlavə, miniatür rəssamlığında hər bir məktəbin öz üslubu da var idi. Türk xalqlarına məxsus miniatür rəssamlığı bəzi Qərb tədqiqatçıları tərəfindən ümumi olaraq, müsəlman incəsənəti çərçivəsində təqdid olunsa da, yalnız türklərin bu sahəyə verdiyi töhvə daha böyükdür.

Miniatür rəssamlığı monqollar və Teymurilər dövründə yüksəlişə başlamışdır. Bu baxımdan Elxani dövlətinin vəziri F.Rəşidəddinin adı ilə bağlı olan və sonralar da mövcud olmuş Təbriz rəssamlıq məktəbinin, eləcə də Şiraz miniatür məktəbinin adlarını çəkmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz Təbriz məktəbi miniatür sənətində yeni, obrazlı üslub işləyib hazırlamışdı. Bu üslubun əsas xüsusiyyəti miniatürlərdə dekorativliyə geniş yer verməsi idi.

Orta Şərq xalqlarının ilk kitab miniatürü nümunələri Xoy, Marağa və Təbrizdə yaranmışdır və Təbriz məktəbinin üslub xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. “Vərqa və Gülşah” (XIII əsr) və “Cəmi ət-təvarix” (XIV əsr) kimi məşhur əlyazmalara çəkilmiş miniatürlər Orta Şərqdə yeni bədii məktəbin yarandığını sübut edir (1, 160).

Miniatür rəssamlığında döyüş janrının yaranması Teymurilər dövrü ilə bağlıdır. Bu dövrdə miniatür sənətinin aparıcı mərkəzləri olan Təbriz və Şirazda hazırlanmış kompozisiyalarda müharibələrin xarakteri tam açıqlanır. Döyüş səhnəsini təsvir edən orta əsrlər dövrü rəssamının əsas vəzifəsi diqqəti cəlb edən döyüş səhnəsi yaratmaq idi və bunun üçün aparıcı kompozisiya variantı döyüş meydanının mərkəzində qəhrəmanların üz-üzə gəlməsi idi. Lakin rəssamların daha çox qəhrəman daxil etməsi və daha geniş döyüş səhnəsi təsvir etmək səyləri XIV əsrin II yarısında Təbriz və Şiraz miniatürlərində kompozisiyanın mürəkkəbləşməsinə gətirib çıxardı. Bu miniatürlərdə fəaliyyət vərəqin çərçivəsindən kənara çıxır, diaqonal boyu meyl edir və bu quruluş səhnəyə xüsusi dinamiklik verir (7, 1).

Orta əsr İslam əhəmlərinin təsiri altında portret rəssamlığının inkişafında müəyyən məhdudiyətlər və bu səbəbdən miniatür rəsmlərdə insan sifətinin olduğu kimi, canlı təsvir edilməməsi səbəbindən miniatürlərdə emosiyalar üz mimikası ilə deyil, jestlə ifadə olunurdu. Lakin bu baxımdan müəyyən fərqlər və istisnalar Teymuri - Herat rəssamlığında nəzərə çarpır. Bu mənada Herat miniatürləri bədii baxımdan ifadəliliyi ilə seçilir, təbiətin canlı təsvir olunması ilə fərqlənirdi. Qeyd edək ki, Teymurilər dövlətinin paytaxtı olan Heratda formalaşan rəssamlıq məktəbinin banisi məşhur rəssam Kəmaləddin Behzaddır. Müsəlman Şərqinin miniatür incəsənətində Herat məktəbinin, həmçinin XVI əsrdən sonrakı dövrə aid rəssamlıq məktəblərinin formalaşması və inkişafında Behzadın rolu böyükdür. Herat miniatürlərində təsvirlərin canlılığı da K.Behzadın yaradıcılığının təsiri ilə izah olunur. Belə ki, rəssamın yaradıcılığında portret rəssamlığı üçün səciyyəvi olan üsullara geniş yer verilirdi.

O.Şpenqler yazır ki, “Leonardo da Vinçini kimi, Behzad da antik estetikaya yad idi. Onlar yaratdıqları obrazlarda təsvir etdikləri şəxslərin ruhi vəziyyətləri və daxili xüsusiyyətlərini verməyə çalışırdılar” (9, 432). Bu baxımdan Behzadın müsəlman portret rəssamlığının inkişafında rolu

olduğunu tam əsasla demək olar. O, Şərq üslubunda gözəl əsərlər yaratmaqla bərabər Avropa incəsənəti üçün səciyyəvi olan işıq-kölgə və həcm modelləşməsindən də istifadə edirdi. Lakin məlumdur ki, miniatür rəssamlığı inkişaf etdikcə mücərrədləşir və real obrazlar, canlı təsvirlərə yer verilmir. Bu mənada Behzad məktəbinin yaratdığı sonrakı rəsm nümunələrində də artıq portret janrına az müraciət olunduğu müşahidə edilirdi.

Behzadın rəssamlıq fəaliyyəti onun yaşadığı dövrdə müsəlmanların dünyaya baxışı və dini ehkamlarla ziddiyyət təşkil edirdi. Behzadın əsasını qoyduğu üslub sonralar bütün Şərqə Herat məktəbi prinsiplərini yaymış yüksək səviyyəli sənətkarlar yetişdirmişdir.

XV əsrin son rübündə Herat miniatür məktəbində saray, məişət, ov, portret və s. kimi janrlar inkişaf edirdi. Bunların arasında zəif tədqiq olunmuş döyüş janrı da diqqəti cəlb edir. Özbək tədqiqatçısı Z.Rəhimova yazır ki, məhz təkbətək və kütləvi döyüş səhnələri təsvir edilən miniatürlərdə Teymurilər dövrünün narahat ruhu nəzərə çarpırdı (7, 1). Mühəribələrlə zəngin olan həmin dövrün əhval-ruhiyyəsi rəssamların yaradıcılığına öz təsirini göstərir, rəsmlərdə əks olunurdu.

Döyüş süjetlərinin təsviri zamanı geyimlər, silahların fərqli xüsusiyyətləri rəssamı az maraqlandırır. Miniatür rəssamları dövrün tarixi əlamətlərini dəqiq nümayiş etdirmirdilər və qəhrəman rəssamın özünün yaşadığı dövrə uyğun geyindirilirdi (7, 2).

Orta əsr miniatürlərində geyimlər, musiqi alətləri, və digər əlamətlər aid olduğu dövrə deyil, rəssamın yaşadığı dövrə uyğun təsvir olunurdu. Məsələn, Makedoniyalı İsgəndər dövrünü əks etdirən miniatür rəsmlərdə Teymurilər dövrünün musiqi alətləri təsvir olunmuşdur. Lakin bu miniatürlərin sayəsində o dövrün musiqi alətləri haqqında ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür. Ümumiyyətlə, Behzadın miniatürləri musiqi alətlərinin dəqiqliklə təsviri baxımından xüsusən fərqlənir (8, 2). Bu cəhət rəssamın dəqiq müşahidəçi olduğunu, musiqi və musiqi alətləri sahəsində dərin biliyə malik olduğunu göstərir.

Tarixdən məlumdur ki, Teymuri paytaxtının Səfəvilər tərəfindən tutulmasından sonra Behzad Təbrizə gətirilmiş, burada böyük hörmətlə qarşılanmış və hətta miniatür məktəbinə rəhbər təyin edilmişdi. Məhz bu hadisələrdən sonra məşhur Təbriz və Herat miniatür məktəblərinin bir-birinə təsiri artır.

Təbriz rəssamlıq məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi isə Sultan Məhəmməddir. Əslən təbrizli olan bu rəssam nə Behzadın, nə də Herat rəssamlıq məktəbinin rəhbəri Mirak Nəqqaşın tələbəsi olmuşdu. Odur ki, onun yaratdığı üslub sonunculardan fərqlidir. Başqa sözlə, Sultan Məhəmmədin rəhbərliyi ilə inkişaf edən Təbriz rəssamlıq məktəbinin miniatürləri üslub baxımından təməmilə fərqli idi və özünəməxsusluğu ilə seçilirdi.

Amerikalı alim S.K.Velç Herat və Təbriz məktəblərinin üslub fərqlərindən bəhs edərkən Təbriz miniatürlərinə xas olan həyat enerjisinin bolluğu, ornament və dekorativliyin zənginliyindən bəhs edir (6, 37). Lakin Təbriz miniatürlərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, onlarda psixologizm, yəni ruhi təəssüratın əks etdirilməsi zəifdir. Bu miniatürlərdə insanların psixoloji vəziyyəti, əhval-ruhiyyəsi daha çox təbiət mənzərələrinin möhtəşəmliyinə diqqət yetirilir. Təbriz miniatür üslubu üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də sarı və yaşıl sarayların təsviridir. Lakin Behzadın Səfəvi sarayına gətirilməsindən sonra Təbriz miniatür üslubunda Herat-Teymuri miniatür üslubunun təsiri özünü göstərməyə başlayır.

Miniatür rəssamlığında Şah Abbas Səfəvinin dövrü və İsfahan rəssamlıq məktəbinin xüsusi yeri vardır. Həmin dövr miniatür nümunələri XVI-XVII əsrlərdə geyimlər, ictimai həyat haqqında təsəvvür yaradır. Məsələn, müxtəlif divar rəsmlərinin araşdırılması göstərir ki, əvvəllər miniatür rəsmlərdə kişi və qadın geyimlərinin təsvirində fərq yox idi. Lakin Şah Abbasın dövründə uzun və geniş qəbaları qısa, büzməli nimtənlər əvəz etdi və bu dəyişiklik miniatürlərdə də öz əksini tapdı. Orta əsrlər dövründəki həyat, memarlıq, musiqi, hər b sənəti, dövrün geyim üslubundakı dəyişikliklər və s. prosesləri miniatür rəsmlər vasitəsilə müəyyən etmək olur.

Yuxarıda sadalanan bütün cəhətlər miniatür rəsmlərin dekorativ, estetik əsərlər və eyni zamanda dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən mühüm mənbə kimi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. XIII-XVIII əsrlər, III cild (7 cildlik), Bakı: Elm, 2007, 592 s.,
  2. Brend B. İslamic art. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991, 238 pp.
  3. Hacıyev İ.A. Şərq miniatür sənətində kompozisiya quruluşunda forma və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Təknur, 2012, 88s
  4. Hüseynli T. Orta əsr rəssamlarının yaradıcılığı Azərbaycan mədəni dəyərlər sistemində // Mədəniyyət dünyası, XX buraxılış, Bakı, 2010, s.101-104
  5. Yetkin S.K. İslam minyatürünün estetiği//İlahiyat fakültesi dergisi, sayı 1, s.3-40-<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/740/9448.pdf>, (18.09.2014)
  6. Sharif M.M. A history of muslim philosophy, Vol.2, Otto Harrowitz, Wiesbaden, 1966, 1790 pp.,
  7. Рахимова З. Батальный жанр в творчестве К.Бехзада // Сан'ат, №2, 2005,s.1-4-<http://sanat2013.orexca.com/rus/archive/2-05/battle-piece.shtml>,(7.09.2014)
  8. Рустамов Ж. Музыкальные инструменты в миниатюрах Бехзада // Сан'ат, №2, 2000, s.1-3-http://sanat.orexca.com/2000-rus/2000-2-2/jasur_rasultaev/, (7.09.2014),
- Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Том 1, Москва: Мысль, 1993, 572 с.

Ulkar Aliyeva

Historical and Aesthetic Aspects of the Turkic Miniature Painting

Summary

Turko-Islamic art of painting of the Middle Ages is characterized by the art of the miniature. In the article, the way of development of miniature art, its aesthetic features, miniature art schools and their contribution to the Turkic and the whole of the Muslim world, and also our history, depicted in miniatures are researched. Thumbnails are essential as an important decorative, aesthetic and at the same time, reflecting the characteristics of the medieval period of the source.

Key words: Turco-Islamic art, miniature, aesthetics, decorative

Nağdəli Zamanov, tibb ü.f.d.,dos.
Azərbaycan Tibb Universiteti
n.zamanov@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQLƏRİNDƏ TÜRK DÜNYASI İNCƏSƏNƏTİ

Heydər Əliyevin nitqlərinin bir gücü də onun estetik dünyagörüşümüzü zənginləşdirən incəsənətə münasibətidir. Bu baxımdan türk dünyası xalqlarının yaratdığı mədəniyyət, ədəbiyyat, bir sözlə incəsənətin müxtəlif növlərinin Ulu Öndərin çeşidli auditoriyalarda Azərbaycan dilinin geniş imkanları əsasında söylədiyi çıxışların araşdırılması mühümdür.

Böyük nətiq antroponimik sarılarla türk dünyasının ortaq şəxsiyyətlərini sadalayır, “elm, mədəniyyət, ədəbiyyat adamlarımız bizim həmişə birgə olmağımızı təmin edir” fikrini irəli sürür: “Nizami də, Füzuli də, Mirzə Fətəli Axundov da, Vaqif də, Yunuz İmrə də, bu gün burada şeiri səslənən Səməd Vurğun da, İstanbulda təhsil almış, böyük əsərlər qoyub getmiş, Hüseyn Cavid də, sözlərinə mahnı, şərq bəstələnmiş şeirin müəllifi Əhməd Cavad da və bizim aramızda olan böyük mədəniyyət xadimləri də – Arif Məlikov da, Bəxtiyar Vahabzadə də, habelə digər mədəniyyət xadimləri də bizim zəngin mədəni sərvətimizdir. Xalqlarımız bu sərvətlə fəxr edir və fəxr etməyə də haqları var”.

Heydər Əliyevin nitqlərində bir türk dünyası mütəfəkkirlərinin yaratdıqları incəsənət əsərləri digər türkdilli xalqların, İslam dünyasına mənsub xalqların mədəniyyətində, ədəbiyyatında yeni-yeni böyük əsərlərin yaranmasına səbəb kimi göstərilir.

Onun nitqlərində türk dünyasının incəsənət xadimləri bütün türkdilli ölkələr üçün bərabər əhəmiyyət daşıyırdı: “Buna görə də biz bu gün həm qırğız xalqı üçün, həm də Azərbaycan xalqı üçün bərabər əhəmiyyəti olan Manas, Nizami, Füzuli haqqında heç də təsadüfən danışmadıq”.

Türkdilli auditoriyalarda böyük natiqin söylədiyi “dahi mütəfəkkirlərimizin, ədəbiyyat və incəsənət klassiklərimizin yaradıcılığı “Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış” kimi minillik tarixə malik eposlarımız bizim ümumi mədəni sərvətimizdir, xalqlarımızın yüksək mənəviyyatının və əxlaqının təməlidir, bizi xeyirxahlıq və humanizm ruhunda yetişdirmiş ümumi qaynaqlardır” kimi fikirlər bu gün də türk xalqlarının yaratdığı incəsənətə verilən ən böyük qiymətdir.

Beləliklə, türkdilli xalqların yaratdığı incəsənətin gələcəkdə də öyrənilməsində Heydər Əliyev çıxışlarının mühüm rolu göz qabağındadır.

Əfsanə Babayeva, sənət.ü.f.d., dos.

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, böyük elmi işçi
afsanababayeva@mail.ru

TÜRKOLOJİ TƏDQIQATLAR AZƏRBAYCAN MUSIQİŞÜNASLIĞINDA PRIORİTET İSTİQAMƏT KİMİ

Çağdaş Azərbaycan musiqi elminin ən aktual problemlərindən biri milli musiqi mədəniyyətinin türk köklərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Bundan irəli gələrək Azərbaycan musiqişünaslığında Musiqi türkologiyası adlı yeni istiqamət yaranmışdır. Türkdilli xalqların musiqi əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, bu əlaqələrin etnogenetik əsaslarının izah edilməsi bu istiqamətin vacib məsələlərindəndir.

2000-ci illərdə əsas Üzeyir bəy Hacıbəyli tərəfindən XX əsrin əvvəllərində müəyyənləşmiş türk xalqlarının musiqi mədəniyyətinin müqayisəli aspektdə öyrənilməsinin yeni mərhələsi üçün geniş imkanlar açılmışdır.

Azərbaycan musiqi elmində ilk dəfə olaraq 1919-cu ildə Ü.Hacıbəylinin “İstiqlal” məcmuəsində dərc olunmuş “Azərbaycan türklərinin musiqisi haqqında” [1] məqaləsində musiqiyə dair türkoloji araşdırmalar üçün ilkin zəmin yaranmışdır.

Vahid etnik kökə malik olan qədim türk xalqlarının musiqi təfəkkürünün inkişafında fərqli və uyğun tərəfləri görən Ü.Hacıbəyli zaman keçdikcə “Cənub türkləri, Ərəstu və Fərabî zamanındanqalma yunan və ərəb musiqisi təsiri altında keçdikləri halda, şimal türkləri Çin musiqisi əsası üzərində baqqı çalmışlardır” fikrini irəli sürür. Türk xalqlarının musiqi sənətinin müqayisəli aspektdə araşdırılması üçün bu fikrin aktuallığı indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Vahid musiqi sisteminə malik olan türk xalqları tarixən daxil olduqları mədəni mühitin təsirinə məruz qalaraq öz musiqisində həmin mühitin təsirini lad və üslub cəhətlərdə əks etdirmişlər. Buradan da nəzərə çarpacaq dərəcədə müxtəliflik yaranmışdır.

Üzeyir bəy xüsusi olaraq, azərbaycanlıların osmanlılarla musiqisinin əsas üzrə bir olduğu halda, “qayda istimallarında və makamların aralarında fərq” olduğunu göstərmişdir. Şübhəsiz, bütün bu problemlər müasir Azərbaycan musiqişünaslığında prioritet olaraq qarşıya qoyulur və musiqi türkologiyasının bir istiqamət kimi əsas müddəalarını təyin edir.

Maraqlıdır ki, XX əsrin əvvəllərində aktual olan bu problem sonradan siyasi-ideoloji rejimin qurbanına çevrilərək uzun zaman dondurulmuşdur. Yalnız XX əsrin sonunda Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra onun zəruriliyi yenidən gündəmə gəlmişdir.

Ümumiyyətlə, müasir musiqi elmində milli musiqinin etnik əsaslarının öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Xalq musiqisinin hərtərəfli dərk edilməsi üçün onun mənəvi mədəniyyətinin etnopsixoloji və dünyagörüşü əsaslarını öyrənmək vacib məsələ hesab edilir. Etnomusiqi işlərinin yerinə yetirilməsi üçün xalqın tarixinin və etnoqrafiyasının öyrənilməsi ön plana keçir.

Qloballaşmanın, dünya mədəni məkanına inteqrasiyanın gücləndiyi dövrdə mədəni irsin, etnik köklərin qorunub saxlanması bu gün türkdilli xalqları, xüsusilə, postsovet məkanında yaşayan türk xalqları narahat edən məsələdir. XX əsrdən başlayaraq sovet rejimi dövründə uzun illər bu xalqların öz milli və mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırılması üçün cəhdlər edilmiş, soykökünün unudulmasına çalışılmışdır. Məhz bu səbəbdən müqayisəli türkoloji araşdırmalar sahəsində müəyyən çatışmazlıqlar, bəzənsə “boşluqlar”, “ağ ləkələr” yaranmışdır. Yaranmış boşluğu aradan qaldarmaq üçün Azərbaycan musiqi elmində son 10-15 il ərzində musiqi türkoloji araşdırmalar öz sürətini artırmışdır. Bu istiqamətdə aparılan bütün elmi və praktiki axtarışlar kompleks tədqiqatların meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Şübhəsiz, bu işdə musiqi türkologiyasının tarixi əhəmiyyəti böyükdür. Artıq postsovet məkanına daxil olan Azərbaycan və digər türkdilli ölkələrin alimlərinin coxsaylı işlərində musiqi türkologiyası öz təsdiqini tapmışdır.

2002-ci ildə tanınmış Azərbaycan musiqişünas alimi, AMEA-nın müxbir üzvü Rəna Məmmədovanın “Musiqi türkologiyası” adlı əsərinin çap olunması türkoloji araşdırmaların daha məntiqli və ardıcıl aparılmasına yeni təkan verdi. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, alimin elmi fəaliyyətinin ən vacib səhifələrindən birini türk xalqlarının mədəniyyətinin öyrənilməsi təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, musiqi türkologiyasının elmi əsaslarının yaradılmasında ilk addımı məhz R.Məmmədova atmışdır.

Onun bu əsərinin meydana gəlməsi ilə musiqişünaslıqda yeni istiqamətin nəzəri-metodoloji əsası qoyuldu. Şübhəsiz ki, bu iş fundamental elmi tədqiqat kimi böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərin elmi dəyəri ondan ibarətdir ki, burada türk musiqi mədəniyyətinin qədim ənənələrinin “musiqi arxeoloji bərpası” nəzərdə tutulur. Müəllifin qəti qənaətinə görə, tədqiqatın mühüm əhəmiyyət kəsb edən türk musiqi mədəniyyətinin tipoloji sırası anlayışı ilə yeni elmi istiqamətin metodoloji bazası bütövləşir. Müəllifin fikrincə, “türk mədəniyyətini bir neçə milli ənənənin cəmi kimi deyil, tərkib hissələrin genetik, rabitəli, tipoloji əlaqələrdən yaranmış, inkişaf etmiş və fəaliyyət göstərən xüsusi dinamik sistem kimi qavramaq, dərk etmək vacibdir”[2]. Alimin düzgün qeyd etdiyi kimi, məhz müqayisəli təhlil vasitəsilə biz türkdilli xalqların musiqi mədəniyyətinin daha dərin qatlarına nüfuz edirik, onu əsaslı surətdə anlayıb izahını verə bilirik.

Belə tədqiqatların yerinə yetirilməsində müqayisəli elmi metodun imkanları olduqca genişdir. Məhz bu metod vasitəsilə türk musiqi dünyasına daxil olan müxtəlif milli mədəniyyətlərin ümumi və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması, bu istiqamətdə daha yeni və mürəkkəb məsələlərin işıqlandırılması nəticəsində bütöv elmi məlumatlar sisteminin əldə edilməsi mümkündür.

Azərbaycan milli musiqişünaslığının da aktual problemlərindən biri türk xalqlarının musiqi mədəniyyətinin müqayisəli öyrənilməsindən ibarətdir. Müqayisəli metod, ilk öncə, prioritet təşkil edən milli materialın müqayisəli öyrənilməsini nəzərdə tutur. Mədəniyyətlərin müqayisəli təhlili bir neçə parametr üzrə aparılır: lokal, tarixi-etnoqrafik xarakteristikaları nəzərdə tutan etnomədəni səviyyədə, bədii, siyasi, mədəni-tarixi və s. aspektlərin fəallığını nəzərdə tutan milli səviyyədə və digər kontekstlər üzrə yerinə yetirilir.

Azərbaycan musiqisi mürəkkəb və çoxtərkibli ümumtürk mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu üçün bu qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi olduqca vacibdir. Məhz musiqi türkologiyasının nəzəri bazası əsasında musiqişünaslığın gələcək inkişaf xəttini müəyyən edən tədqiqatların yeni perspektivləri açılır. Bu istiqamətdə yaranan hər bir tədqiqat işində Azərbaycan və Türkiyə musiqi mədəni əlaqələrinin müxtəlif tərəfləri işıqlandırılır. Məsələn, bu sahədə ilk addımlardan biri sayılan N.Şakirzadənin “Sovet Azərbaycanı və Türkiyənin musiqi mədəni əlaqələri”[3] adlı işində bu əlaqələrin geniş retrospektiv icmalı tarixi və nəzəri sinxron yanaşmada verilir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan və türk xalqlarının musiqi mədəniyyətinin qohumluq əlaqələrinin daha qabarıq göstərilməsi üçün müqayisəli təhlilin sinxron və diaxron metodlarının birgə tətbiqi olduqca zəruridir. Məhz belə bir yanaşma nəticəsində materialın hərtərəfli işıqlandırılması mümkündür.

Sonra meydana gələn tədqiqat işləri bu əlaqələrin daha dərin qatlarına nüfuz etməsi ilə seçilir. Xüsusilə, problemin tədqiqində ladintonasiya əlaqələrinin öyrənilməsi ön plana keçir. Musiqişünasların işlərində türk xalqlarının musiqisində tipoloji sıranın müqayisəli təhlili təkcə səssırasının ümumiliyini deyil, həm də ladintonasiya formulların identikliyi, funksional münasibətlərin eyniliyini təsdiq edir.

Aparılan tədqiqatların əhatə dairəsi genişdir. Müqayisəli araşdırmalar Azərbaycan və türk musiqisinin müxtəlif janrlarının qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsinə nəzərdə tutur [4].

Diqqətəlayiq haldır ki, Azərbaycanda aparılan türkoloji araşdırmalara Türkiyəli mütəxəssislərin də qoşulması musiqi, mədəni və elmi əlaqələrin dərinləşməsinə və genişlənməsinə öz müsbət təsirini göstərir. Onların tədqiq etdikləri problemlər vahid intonasiya modeli üzərində qurulmuş Azərbaycan və türk musiqi mədəniyyətinin oxşar aspektlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir [5].

Aparılan bütün tədqiqatlar istər xalq, istərsə də professional janr müxtəlifliyi, musiqi formasının bir çox parametrləri ilə bağlı tipoloji uyğunluğun mövcudluğu hər iki xalq arasında olan möhkəm genetik və tarixi əlaqələri sübut edir. Bütün bu araşdırmalar, sözsüz ki, musiqi türkologiyasının inkişafına təkan vermişdir. Professor R.Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, “türkdilli xalqların musiqi əlaqələrinin təyini və bu əlaqələrin genetik əsasının izah olunması türk musiqi sisteminin tamlığı və bütövlüyü haqqında fikir yaratmaqla yanaşı, onun ayrı-ayrı komponentlərinin müfəssəl səciyyəsinə verməyə imkan yaradır” [5].

Məlum olduğu kimi, aparılan tədqiqatlarda müqayisəli təhlil metodu vacib alət kimi istifadə olunur. Müqayisəli təhlil türk xalqlarının vahid musiqi dilinin ladintonasiya əhəmiyyətli və funksional cəhətdən eyni olan melodik formullarını göstərməyə imkan verir. Müasir türkologiya kontekstində belə araşdırmalar gerçəkləşdirilməsi məqsədəuyğundur. Rəna Məmmədovanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “eynilik genezisini” tapmaq üçün bir sıra tipoloji araşdırmalar aparılmalıdır. Şübhəsiz, bir sıra milli özünəməxsus xüsusiyyətlərə baxılmadan, ümumi genofondun tipoloji xüsusiyyətlərindən danışmaq olmaz. Formul sıra müəyyənləşmədən “eynilik genezisi” haqda anlayış yaratmaq mümkün deyil. Ona görə də alim bunun üçün bir sıra məsələlərin araşdırılmasını vacib sayır: türk musiqi yaradıcılığının qədim qatlarının musiqi arxeoloji bərpası; türk musiqi yaradıcılığının estetik homogenliyinin tədqiqi; türk xalqlarının musiqi mədəniyyətində əlaqəli proseslərin müəyyənləşdirilməsi; türk musiqisinin regional variantlarından biri kimi musiqi sisteminin tədqiqi və s. və i.

Bu gün milli musiqi elmində Azərbaycan və türkdilli xalqların musiqi mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqələrinin müqayisəli öyrənilməsi istiqamətində bir çox tədqiqatlar aparılır. Xüsusilə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “İncəsənətin qarşılıqlı əlaqələri” şöbəsində R. Məmmədovanın rəhbərliyi altında, həmçinin, Bakı Musiqi Akademiyasında, Azərbaycan Milli Konservatoriyasında, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində yerinə yetirilən elmi araşdırmalarda türkdilli xalqların musiqi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinə aid müqayisəli problemlər ortaya qoyulur və öz həllini tapır. Əlbəttə, bu addımların böyük tarixi-mədəni əhəmiyyəti vardır. Yaranmış metodoloji baza əsasında bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların artmasına və genişlənməsinə ehtiyac duyulur. Bu ehtiyacı çoxtərəfli mədəni əlaqələr əsasında təmin etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan türklərinin musiqisi haqqında. (Tərtib edən, ön söz və lüğətin müəllifi F.Ş.Əliyeva). B: Adiloğlu, 2005.
2. Məmmədova R. Musiqi türkologiyası. Bakı: Elm, 2002.
3. Шакирзаде Н. Взаимосвязи музыкальных культур советского Азербайджана и Турции. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. искусствоведения. М., 1989.
4. Гасанова А. Интонационно-типологические связи азербайджанской и турецкой музыки. Автореферат дисс. ... к.и. Баку, 2000; Тагиева С. Проблема сравнительного анализа азербайджанской и турецкой ашыгской музыки. Автореферат дисс. .. к.и. Баку, 2001; Насирова Дж. Проблемы сравнительного исследования азербайджанского свадебного

музыкального фольклора в контексте культур тюркоязычных народов. Автореферат дисс. Баку, 2004; Ализаде Ф. Проблемы вариантности в музыке тюркоязычных народов. Автореферат дисс. Баку, 2005; İmanova S. Azərbaycan və türk musiqisinin lirik mahnılarının lad-məqam əsasları. Sənət. ü.f.d. ... diss. avtoreferatı. Bakı, 2013.

5. Ercan Kilkil. Azərbaycan və Türkiyədə Koroğlu dastanı aşıq havalarında poetik və musiqi xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili. Avtoreferat. Bakı, 2009; Nuri Mahmut. 12 uyqur mukamlarının Azərbaycan muğamları və Türkiyə məqamları ilə müqayisəli təhlili. Avtoreferat. Bakı, 2009; Tönel Adnan . Türkiyə və Azərbaycanda laylay və ninnilərin musiqi-poetik xüsusiyyətləri. Avtoreferat. Bakı, 2007; Çengiz Daimi. Novruz bayramı mərasiminin Azərbaycan və Türkiyədə mövcudluğu və onun melopoetik əsaslarının özünəməxsusluğu. Avtoreferat. Bakı, 2008; Savaş Ekici. Azərbaycan və Anadolu Elazığ bölgəsinin toy mərasim musiqisinin müqayisəli təhlili. Avtoreferat. Bakı, 2013 və s.

Агасалим Эфендиев, д.ф.по искус.
Национальный Музей Истории Азербайджана
efenag@yahoo.com

СЛОЖЕНИЕ ОСМАНСКОЙ МИНИАТЮРЫ В 16 ВЕКЕ

Исторический жанр, один из важнейших в искусстве мусульманского Востока, родился в начале 14 века в Тебризе, столице Южного Азербайджана. Азербайджанский ученый К.Керимов в своей монографии отмечает решающее значение тебризской школы, и в частности исторического жанра, в момент формирования османской школы в начале 16 века. Наши источники информации насчет книжного искусства османской Турции становятся более обширными начиная со второй декады правления Сулеймана Великолепного (Сулеймана – Законодателя, 1520-1566).

«Сулейман-наме» 965/1558 (Топкапы, Н.1517) является вторым по счету историческим манускриптом времени Сулеймана. Первым была «Селим-наме» начала эры его правления. Его миниатюры все еще выполнены под сильным влиянием сефевидской традиции. Миниатюры же «Сулейман-наме» относятся к концу этого великолепного победоносного периода. Рукопись была иллюстрирована несколькими художниками, и иллюстрации представляют интересной образец синтеза различных тенденций, которые сосуществовали и боролись внутри османского стиля этого времени. Здесь можно обнаружить и миниатюры в классическом сефевидском стиле, как несколько шахских охот в духе тебризских 1530-40-х годов. Наибольшей силы османская линия достигает в одеждах, в особенности, в головных уборах.

Новая манера изображать исторические события, характеризующая эти композиции середины 16 века, не может расцениваться как более или менее удачная имитация тебризской миниатюры, и еще меньше рассматриваться как подражание европейской. Единственные черты, которые связывают их еще с сефевидским Тебризом, это самые фундаментальные понятия: отсутствие атмосферы и освещения.

Наиболее типичны для описываемого нами типа является две миниатюры рукописи «Осады Зигетвара». Это – «Сулейман Гануни принимает венгерскую делегацию» и «Селим II дает аудиенцию послу шаха Тахмасиба».

В следующей исторической хронике, небольшим интервалом созданной позднее, в 1570-е годы, «Шах-наме Селим-хана» Логмана (Топкапы, А.3595) 43 миниатюры отличаются теми чертами, что и более ранние иллюстрации. Основные события правления Селима II изображаются здесь с большим реализмом, объясняющимся непосредственным наблюдением изображаемых событий, и в то же время монументальным характером

различных сцен, как аудиенции королевские, смотры войск и парады, что диктуется самим текстом.

Второму художнику принадлежит диптих «Битва христианской галеры с турецкими воинами». В то время, как османская армия продвигается по песчаной земле, их авангард уже в схватке борется с христианскими солдатами, которые спасаются в море, пытаясь доплыть до галеры.

Эпоха Мурада III, большого любителя искусств, отличается изобилием материалов и живописных произведений, дошедших до нас в виде иллюстрированных рукописей, изготовление которых простирается на все двадцатилетнее правление его (1574-1595).

Самыми ранними иллюстрированными рукописями времени его правления являются две хроники эпохи Сулеймана, одна из которых, «Сулейман - наме» Логмана, 987/1579 года, содержит 25 миниатюр (Дублин, Библиотека Честера Битти).

С точки зрения стиля эти миниатюры примыкают к иллюстрациям исторических произведений времени Селима II, которые, в свою очередь, восходят к традициям, сформировавшимся мастерами Сулеймана Гануни. Как и в последних, в них изысканный рисунок и коренастые человеческие фигуры мелкого масштаба, похожие на манекены. Предпочтение прямых линий остается всегда главной особенностью этих произведений, и это придает им статичный характер. В некоторых случаях к этому можно еще и добавить поиск (склонность) к симметрии, который еще более подчеркивает искусственное построение композиции с рядами застывших в одинаковой позе восковых марионеток.

Довольно любопытную сцену в той же рукописи Логмана представляет «Казнь пьяницы». Здесь изображен момент, когда два нагруженных вином корабля сжигаются, в то время как преступник, нарушивший законы Ислама, уже висит на виселице. Бутыль с вином, орудие греха, висит на его шее. Несколько человек, в том числе и представители духовенства, являются свидетелями происходящего. Художник успешно передал выразительные и индивидуализированные выражения и жесты во всем их разнообразии. Так, моллы смотрят на это зрелище с негодованием, другие же из их числа горячо обсуждают произошедшее. Обычные же свидетели этого зрелища от удивления прикусывают палец. Янычар и палач следят за исполнением приговора. С точки зрения композиционного построения миниатюра решена довольно просто. Она делится на две самостоятельные части, в одной из которых изображены корабли на серебре воды, на другой же сцена казни. Группы ровными рядами выстроены одна над другой. Она привлекает своим жанровым характером. Третья миниатюра рукописи «Мухаммед Гирей пересекает вплавь реку вместе со своими воинами» представляет двойной интерес. Как исторический документ, так как она показывает нам крымского хана и его татарских сопровождающих в реалистической манере. Эти кочевники, вассалы и союзники османов, в те времена были подлинным бедствием для народов центральной Европы. Здесь мы имеем их изображения, созданные их друзьями и единоверцами, и их было бы интересно сравнить с изображениями татар, созданными их противниками из западного мира.

В других иллюстрациях к труду Логмана османский художник возвращается к прямым линиям, как к доминантам в структуре композиции, и успешно создает удачный живописный эффект, основанный на простоте и строгости. «Погребальный кортеж Сулеймана Гануни» дает нам удачный пример. Плотные колонны янычаров, эскадроны сипахов, оснащенных копьями, длинная колесница, везущая гроб падишаха, дворцовая знать на конях придают этому диптиху, который является всего лишь книжной миниатюрой, величественность фрески. От нее исходит мрачное величие, строгость и монотонность гармонируют с трауром армии и народа Турции.

К этой рукописи стилистически примыкает другая, это «Шахиншах-наме», поэтическое изложение истории правления Мурада III Логмана 989/1581 г., с многочисленными миниатюрами в историческом жанре, как и предыдущие. Художники этой рукописи, в отличие от своих предшественников удается избежать монотонности и сухости, используя мастерство группирования. Возьмем, к примеру, миниатюру «Мурад III прибывает ночью во дворец».

Люди из свиты образуют отчетливый круг вокруг султана и его визиря, едущих на конях. Следует отметить также, что османский художник, отображая ночь, ограничивается тем, что рисует зажженные факелы, так как проблема ночного освещения для него этим ограничивалась. В этом он остается верен традициям восточной миниатюры, которая не дает визуального изображения ночи, а всего лишь воспроизводит ее атрибуты: луну, звезды, горящие факелы, зажженные свечи, яркие костры. Подобный случай находим и в миниатюре «Шахиншах-наме» «Казнь Адиль - Гирея», где два полукружия, образованные зрителями и завьюченными мулами, окружают центральную группу, а именно, татарского вождя, коленопреклоненного, его палачи, янычара с поднятым для удара мечом. Эти двое, исполненные выразительности, контрастирует с явным безразличием окружающих.

Следует признать, что турецкие художники как нельзя более удачно решали проблему ухода от монотонности, которую представляли процессии при неизменном фоне. Чтобы нарушить однообразие вертикалей, возникших из-за большого числа людей, стоящих или идущих, турецкий художник прибегнул к различным ухищрениям, как разбивка людей на разные по количеству группы, или же сочетание различных колористических гамм, которые спорят или гармонируют, и тем самым смягчают жесткую линейность композиции. В этой рукописи преобладает стиль исторических хроник.

Миниатюры «Шах-наме» 991/1583, хотя и принадлежат той же эпохе, относятся к другому, совершенно отличающемуся от стиля османских исторических хроник, и в то же время очень близких к сефевидской тебризской живописи II половины 16 века. Если в одной из композиций «Процессия янычаров» узнается османский стиль иконографии в изображении главных героев, то другие персонажи - чисто в сефевидском стиле. Другие миниатюры той же рукописи, часто выходящие на поля, не несут никаких, даже иконографических следов турецкого искусства – здесь всё взято из сефевидской миниатюры и пейзаж, и воины, и их кони, как и вся композиция. Эти миниатюры свидетельствуют, что во времена, когда формировалась османская традиция исторической живописи, влияние сефевидского искусства на берегах Босфора еще было очень сильно, по крайней мере в иллюстрациях к классической литературе Востока.

«Нусрет-наме» Мустафы Али, роскошный экземпляр, датированный 922/1584 г. для Мурада III, с его 41 иллюстрацией возвращает нас к историческому стилю (Н.1365), но все, же так определенная эволюция характеризуют их, и это проявляется в большей живописности манеры. Это в особенности бросается в глаза, когда сравниваешь миниатюры «Нусрет-наме» с иллюстрациями «Истории султана Сулеймана», хроники созданной при Селиме II (Честер Битти). В них изображение явно линейное, измельченное, а фигуры мелкие и коренастые.

Теперь же изображение человека несколько изменилось, появились иные способы, более близкие к естественным человеческим пропорциям. Так, старые тебризские каноны продолжают существовать, тогда, как новые каноны появляются в миниатюрах «Нусрет-наме», например, в миниатюре «Лале Мустафа паша принимает Манучехра после битвы в Чилдаре», где наряду с карликами изображены люди нормального человеческого роста. Мы узнаем стиль тебризско-казвинской живописи II половины 16 века.

Апогея османская историческая живопись при Мурада III достигла в композициях «Хюнер-наме», монументальной хронике этого «Шахнамечи», официального историографа султана, Логмана, завершенной в 1584/88 годах. Большинство миниатюр рукописи принадлежит самому знаменитому живописцу своего времени, которые дошли до нас в двух сохранившихся тонах этого труда. В начале, в первом томе, некоторые из миниатюр исполнены в стиле, существовавшем при предыдущих султанах. Это - те же мелкие коренастые фигурки из «Сулейман-наме» и «Селим-наме».

Возьмем, к примеру, «Мехмет II, бросающий свое оружие на змеиную колонну», где янычары напоминают марионеток, а их кони – карусельных лошадок. Однако, образ самого Мехмета Завоевателя, столь крупного, что кажется, вот-вот он раздавит своего коня весом тела, при всей наивности приема, впечатляет мощью.

Гораздо более других динамична миниатюра «Селим I охотится на леопарда». В отличие от своего деда из предыдущей миниатюры, Селим прекрасно маневрирует и на полном галопе поражает хищника. Движение всадников, следующих за ним со своими охотничьими собаками, а также бег газелей от собак (тазы) передаются точно, с большой наблюдательностью. Что касается окружения, то пейзаж усиливает динамизм при помощи изогнутой дуги скал, зигзагов ручья, а также порыва охотников и дичи, создающего полукруг. Здесь используется традиционный тебризский тип шахской охоты.

Известный мастер Осман показывает себя в совсем ином аспекте во II томе «Хюнер-наме». Что более всего впечатляет в миниатюрах этой рукописи, это – масштабы фигур, увеличенные по отношению к пространству композиции. Затем это рисунок, который стал более изысканным, более точным.

«Сулейман I верхом охотится на буйвола» является типично тебризской – шахской охотой диптихом, здесь впечатляют изящество в изображении различных персонажей и элементов окружения. У каждого из охотящихся свой индивидуальный облик, что делает их запоминающимися, а это, как известно, большая редкость для искусства Востока с его тенденциями стандартизации лиц.

Историческая живопись является жанром 77 композиций «Шюджайет-наме» Асафи паша, 994/1586 года. По уже выработанному стилю они напоминают все предыдущие произведения этого жанра. Но, тем не менее, здесь наблюдаются значительные изменения, более свободная трактовка фигур, что свидетельствует о неизменном влиянии Тебриза. В целом, они вырастают в пропорциях, и теперь их количество в композиции уменьшается. Так, например, для того, чтобы изобразить битву, художник использует лишь несколько фигур вместо множества мелких, как. Например, в миниатюре «Турецкая армия застигнута врасплох русскими войсками на берегу реки Сонж». В то же время произведение становится более живописным, возвращаясь к старым Тебризским приемам выстраивания планов по вертикали или же противопоставления групп, также группы объединяются более искусно и естественно.

Так, в миниатюре «Битва османов с татарами перед крепостью Кефе» художнику удается избежать монотонности, которая довольно вероятна при выстраивании групп по вертикали.

Этого он достигает при помощи связки групп первого и второго уровней игрой цветов и тональностей, что же касается третьего уровня, то здесь удается избежать монотонности при помощи изгиба в выстраивании фигур. Здесь солдаты с мушкетами в руках, расположены по линии зигзага крепостных стен. В результате всех этих ухищрений миниатюра приобрела динамический характер, в которой вся ожесточенность битвы в лучших традициях тебризской - батальной композиции была налицо.

Другая миниатюра рукописи, «Асафи Паша, захваченный в плен Сефевидами», менее удачно решает проблемы композиционной целостности и откровенно распадается на три горизонтальные полосы, и каждая из них может рассматриваться по отдельности. Так, миниатюре не достает естественного единства частей, и различные её фрагменты лишь механически связаны с опрокинутом конем Асафи-паши в центре композиции.

Довольно близки по стилю к ним миниатюры рукописи «Китаб-е Генджине Фатх Гендже» 998/1589-99 г. возможно, их создавал тот же художник. Достаточно рассмотреть одну из них, самую удачную – «Фархад паша перед замком Кури», чтобы в этом убедиться. Композиция представляет пейзаж, где 5 человеческих фигур занимают всего лишь угол и замечаются не сразу. Розовые, сиреневые и серые скалы хаотически громоздятся над бурным серебряным потоком реки. Берег украшен несколькими деревьями, и фигурами хищных зверей. Из окон крепости вырываются языки пламени, а у входа стоят стражники; строгое величие исходит от этого окруженного сумеречной темнотой замка.

Опираясь на эти многочисленные образцы, мы в общих чертах составляем впечатление о характере османской живописи XVI века. Это, прежде всего большая близость сефевидскому искусству. Можно без преувеличения сказать, что турецкие живописцы этой эпохи все еще являются учениками тебризских мастеров и послушно следуют принципам и

формулам, как и технике, разработанным в художественных центрах Тебриза и Герата. В то же время уже проглядывают в османском искусстве, на пути его становления, элементы, чуждые сефевидскому искусству, заимствованные на Западе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hasanzadeh J. The misterious tales of Tabriz. Baku, "Irs", 2014.
2. Hasanzadeh J., Efendiyev A. Azerbaijan miniature painting. Baku, "Aspoliqraf", 2011.
3. Ottoman painting. Serpil B ağci, Filiz Çağman, Günsel Renda, Zeren Tanindi. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2010.
4. Sims, E. "The Turks and Illustrated Historical Texts." Fifth International Congress of Turkish Art (Ed. G. Féher), Budapest, 1978:747- 772
5. Titley, Norah M., Miniatures From Turkish Manuscripts Catalogue and Subject Index of Paintings In the British Library and the British Museum, Londra, 1981.
6. Togan Z.V. On the miniatures in Istanbul libraries. Istanbul, 1963.
- 7.

Aghasalim Efendiyev

The Formation of Otoman Miniature Painting in the XVI c.

Summary

The occupation in 1514 of the Safavi capital Tabriz city by sultan Selim and further Invasions resulted in transition of numerous treasures into Turkey, and they still are kept in the museum of Topkapi. Many artists also were urged by Ottomans to move from Tabriz to Stambul where they founded Ottoman School of miniature painting.

The impact of Tabriz onto Ottomans is reflected in the illustrations of such historical works as 'Suleyman-nama', 'Huner-nama', 'Shahanshah-nama', 'Shujaat-nama' and other manuscripts depicting the victories of Sultans.

Key words: Tabriz, Stambul, Safavi, Ottoman, miniature painting.

Vüqar Kərimli, kultur.ü.f.d., dos.

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, elmi katib
yanshaq@gmail.com

QARAPAPAQ TÜRKLERİNİN BƏDİİ MƏDƏNİYYƏTİ

Avrasiyanın böyük bir hissəsində dövlətlər quran, xalqlar arasında mədəniyyətin daşıyıcısı rolunu oynayan türklər sonra tarixin tələbi, cəmiyyətin də inkişafı ilə bir neçə qruplara və boylara bölünməyə başlamışlar. Bu bölünmənin nəticəsidir ki, türkün gücündən, qüdrətindən qorxan "yağılar" eyni millətdən olan iki qardaş xalqı bir-birinə düşmən etmişlər. Müsəlmanların və türklərin başına gətirilən oyunların tarix boyu sayı-hesabı yoxdur. Dünya imperialistləri türk qövmünün birləşməsinə böyük təhlükə kimi görüb və hər zaman onu parçalamaq, ayırmaq siyasətini güdmüşdür.

Elmi, dini, ictimai, iqtisadi və siyasi baxımdan durmadan yüksələn türklər Asiya və Avropa xalqlarını bir-biri ilə qaynadıb qarışdıraraq ümumbəşəri mədəniyyətin yaranmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.

Qarapapaq türklərinin coğrafi məskunlaşma arealı bu gün böyük bir ərazini əhatə edir. Cənubi Azərbaycanın Sulduz mahalından tutmuş, Türkiyənin Qars-Ərdahan-Çıldır boyunca, Qərbi Azərbaycanın Pənbək, Ağbaba və Loru bölgəsi də daxil olmaqla yanaşı, Qazax, Şəmşəddil və Dərbənd yörələrinə kimi gedib çıxır. Borçalı bu ərazidə yaşayan Qarapapaq türk tayfalarının ən

böyüyündən birinin adı olmuşdur. Bu, həmin qarapapaqlardır ki, eradan əvvəl bu torpağa həyat gətirmiş və tarixdə oğuz, qıpçaq, tərəkəmə adları ilə Şərqi Anadolunun da sakinləri olmuşlar.

Qarapapaq türkləri ən qədim dövrlərdən bəri doğma mədəniyyətə fikir vermişlər. Onların müasir dövrdə də özlərinin sosial, mədəni-etnik özünəməxsusluqlarını, əxlaq, folklor, məişət və s. dəyərlərini qoruyub saxlayırlar. Xalqın mənəvi dünyası həm də onun mədəniyyətinin bir hissəsi olan nəğmələrdə, rəqslərdə el sənətində ifadə olunur. Qarapapaqlar mədəni dəyərlərini nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də müəyyən mənada Azərbaycan xalqının Qarapapaq türklərinə olan məhəbbətini bildirir.

Qarapapaq türklərinin məişət və mədəniyyət həyatının, onun etnoqrafik aspektlərinin tədqiqi böyük çətinliklərlə bağlıdır. Doğrudur, bu xalq parçalanaraq Gürcüstan, Türkiyə, İran və Şimali Qafqaz ərazisində yaşasa da, milli hiss və duyğularını, məişət adətlərini və milli mədəniyyətini qoruyub saxlamış, gənc nəsə ötürə bilmişdir. Maraqlıdır ki, Qarapapaq türkləri məskunlaşdıqları ölkələrdəki xalqların məişət və mədəni həyatını təşkil edən, sınaqlardan çıxmış adət-ənənələri də mənimsəmişlər. Yeni təşəkkül tapmaqda olan etno-mədəni mühitdə qarapapaqlar məişət həyatı və ənənəvi milli dəyərlərə bağlı düşüncə tərzini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Qarapapaqlar qədim bir tarixi keçmişə sahibdir. “Tərəkəmə” ifadəsi onların müsəlman olduqdan sonra aldıkları bir ad olduğu üçün, daha qədim bir ad alan Qarapapaq ifadəsinin işləndi. Əslində indi “tərəkəmə” sözü daha geniş yayılmışdır. Hətta bəzi bölgələrdə “qarapapaq” ifadəsi ümumiyyətlə aradan qaldırılmışdı. Qafqazda Borçalı, Göyçə, və Qazax kimi bölgələrdə yaşayan qarapapaqlar, rus və erməni təzyiqlərinə görə, XIX əsrin başlanğıcından etibarən Anadoluya köçüblər. Bir başqa əhəmiyyətli xüsusiyyət isə köçlərin edildiyi bölgə və bölgələrlə əlaqədardır. Köçlər, əsasən Şərqi Anadoluya, ardından da Orta Anadoluya edilib. Az da olsa Kayseri, Bursa kimi Anadolunun fərqli ellərinə də immiqrant qrupları gələrək yerləşib. Amasyaya yerləşən qarapapaqların keçmişdən günümüzə qədər gələn həyat formalarında din və mədəniyyət əhəmiyyətli bir yer tutub.

Qarapapaq türkləri zəngin maddi-mədəni irsə malikdirlər. Onların məskunlaşma arealını əhatə edən ərazilərdə yerləşən tarixi abidələr (qalalar, məscidlər, qəbirüstü məzar daşları, türbələr vs.) qədimlərdən günümüzə bölgədəki türk varlığına şahidlik edən baba mirasıdır. Regionda yaşayan digər xalqlara türk dilinin və mədəniyyətinin böyük təsiri olmuşdur. Tanınmış filoloq-alim Q.Voroşil yazır: “1400 ildən artıq bir dövr ərzində Cənubi Qafqaz xalqlarının dilləri qıpçaq və oğuz qrupunun bir çox dilləri və ləhcələri ilə onlardan türk sözləri və sözyaradıcı inventarlar götürməklə əlaqədə idilər. Qətiyyətlə demək olar ki, bunu hər bir leksik qatında Azərbaycan və türk dillərindən qəbuletmə sözlər olan gürcü dilinin materialı təsdiq edir. Bu qəbuletmə sözlərin bir hissəsi olduqca qədimdir ki, bunu onların qədim gürcü yazılı abidələrində fiksasiyası təsdiq edir” (3, s. 25). Qarapapaq türklərindən toplanmış folklor nümunələri də onların qədim türklərlə bağlılığını göstərir. Borçalı və Ahısqa-Axalkələk bölgələrində Türk folklorunun toplanmasında və araşdırılıb nəşr edilməsində müstəsna xidmətləri olan professor Valeh Hacıların söylədiyi kimi, “Qarapapaq türklərinin məskunlaşdığı bölgələr qədim türk etnik-mədəni sisteminin elmi-nəzəri cəhətdən şərh üçün dəyərli mənbələrlə zəngin olan bir ərazidir. Buradan yazıya alınmış etnoqonik miflərdən aydın olur ki, ərazinin bütün toponimik atributları qədim türklərin təfəkkürü ilə bağlı formalaşmışdır. Borçalıdan toplanmış totemizmlə bağlı mifik əfsanəvi süjetlərdə qədim inanışlar öz ilkin cizgilərini olduğu kimi saxlaya bilməsələr də, arxaik-mifoloji səciyyətlərini itirməmişlər” (2, s.293). Türk qövmlərinin Gürcüstanda qədimlərdən məskun olmalarını təsdiqləyən əsas maddi sübutlarından biri buradakı türk-qarapapaq kəndlərinin qəbristanlıqlarında vaxtilə kifayət qədər olmuş, ancaq çoxu baxımsızlıq ucbatından qırılıb parçalanmış, yaxud tarixin izlərini silmək üçün qəsdən sıradan çıxarılmış qoç heykəlləridir. Orxon-Yenisey yazıları ilə bağlı qədim türk kultür və mədəniyyətinə dair dərin araşdırma aparın, Orxundan tutmuş Anadoluya qədər (Borçalı da daxil olmaqla) qoç heykəllərini bir-bir təsbit etmiş türkoloq Cengiz Alyılmaz qoç heykəllərinin tarixini olduqca qədimlərə dayandırmaqdadır. C.Alyılmaz igidliyi, qəhrəmanlığı, döyüşkənliyi bildirən qoç heykəllərinin Göytürk və Uyğur dönəmlərində o dövrün daha çox tanınmış insanların məzarlarının başına qoyulduğu görüşünü müdafiə etməkdədir. Türk boylarına aid qoç heykəllərinin ilk örnəklərinə türklərin qədim ata-baba yurdu Monqolustanda sıx-sıx rastlandığını qeyd etmişdi.

Akademik B.Budaqov hələ eramızdan əvvəl Altay türklərinin qoç daşları düzəltdiklərini qeyd edərək yazır: “Qəribədir, müsəlman dininə görə qəbir elə düzəldilməlidir ki, iki-üç ildən sonra qəbir itib batsın. Ancaq həmin qəbirlərdə qoç daşları sinədəşi qoyulmaqla bu ənənə pozulmuşdur” (4, s.30). M.Adcıya görə, qədim türklərdə qoç bolluq, varlılıq, rifah; aslan isə güc rəmzini ifadə edirdi və onların şüurunda qoç aslandan yüksəkdə dururdu (4, s.109). M.Seyidov yazır ki, qədim türk xalqlarında qoyun məhsuldarlığın, artımın zoomorfik onqonu sayılmışdır: “Ulu baba Oğuz xaqanda oğlanlarının gələcəkdə törəyib-artmaları, firavan dolanmaları üçün onlara elə qoyunu onqon verir...”

Xaqaslarda əskidən qoyun heykəli – quze-menqir qoyunların döllənməsinə, balalamasına yardım edən onqon imiş. Onun ümumi artıma, məhsuldarlığa da yardım etdiyinə inanırmışlar. Elə buna görə də xaqaslar uğurlu məhsul bayramını (taxıl biçimindən sonra) – toyu quze-menqirin yanında keçirir, şərəfinə qurban kəsir və qurbanlıqdan ona pay verirmişlər”. Borçalıda qoç heykəllərin ən çox yerləşdiyi məkanlardan biri dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən və qalalarından hesab olunan Dumanis qalasının məzarlığıdır. Cənubi Qafqazın ərəblər tərəfindən istilasından sonra ayrıca Dumanis əmirliyi mövcud olmuşdur.

Qarapapaqlar köçdən sonra da toy, yas və s. mərasimlərdəki ənənələrini və adətlərini xeyli dərəcədə mühafizə ediblər. Bu vəziyyətin meydana gəlməsində qarapapaqların bölgədə özlərini azlıq vəziyyətində görmələri, bu səbəblə digər icmalarla yaxınlıq qurmağa fikir verməmələrinin təsirli olub. Qarapapaqlar bölgədə yaşadıkları müddətin uzun bir hissəsində digər kəndlərə qız verməməyə diqqət yetirib, digər kəndlərdən də qız almayıb, bu vəziyyət icma daxilində qohum evliliklərinin geniş şəkildə çoxalmasına səbəb olub. Bununla birlikdə toy şənliklərini köçdən əvvəl olduğu kimi, köçdən sonra da bir həftə ediblər. Bu toylarda kənd meydanında böyük çadırlar qurulub, bu çadırlarda “xəngəl”, “xəşil”, “quzu qovurması” və s. kimi yeməklər bişirilərək qonaqlara verilir. Papaqlı toylarındakı bir başqa ənənəvi tətbiq isə “Şah bəzəmə”dir. Bu adətə görə, müxtəlif meyvələr iplər vasitəsilə dəmir çubuqlara bağlanaraq kəndlilər tərəfindən toy evinə aparılır. Bəzi qarapapaq toylarında balaban, zurna, akkordeon və s. musiqi alətlərinin müşayiətində yerli rəqslər oynanarkən, bəzi toylarda mövludlar oxudulub və çalğı çaldırılmayıb. Qarapapaqların toy ənənələrində olduğu kimi yas mərasimləri də ətraf icmalardan fərqlidir. Papaqlı yas mərasimlərində görülən bu ayinlərdən ən məşhur olanı ağı ənənəsidir. Eyni zamanda yasevinin bir aylıq ərzağı kəndlilər tərəfindən təmin edilirmiş. Qonşuları, qohumları təxminən bir həftə, on gün yemək bişirib ora apararmışlar. Öncə tərəkəmə camaatının qədimdən üzü bəri həvəslə istifadə elədikləri xalçalar, kilimlər barədə danışmaq lazımdır. Mütəxəssislər bildirirlər ki, Qarabağ xalçalarının ən gözəlini tərəkəmələr toxuyub. Biz də burada əsasən müxtəlif heyvan – maral, pələng təsvirli və qədim türk elementləri, həmçinin möhürləri olan xovlu və xovsuz xalçalarla rastlaşdıq. Ayrı-ayrı evlərdə, müxtəlif qadınların toxuduqları, ancaq bir-birindən qətiyyəən fərqlənməyən təsvirləri olan xalçalar da vardı. Məsələn, Hüsülü kəndində bir evdə rast gəldiyimiz xalçanın eynisini Hacallı kəndində də gördük. Kreml təsvirli iki xalça kimi. Bu xalçaların ölçüləri, toxunma texnologiyaları eyni olsa da, bir xalçada onu toxuyan qadın bura cavan yaşında vəfat etmiş qardaşının adını həkk edib. Ümumiyyətlə, Sovet hakimiyyəti illərində bu ellərin xalçaçıları naxışlı xalçalarla yanaşı xeyli sayda portret xalçalar da toxuyublar. Kəndlərdə böyük Azərbaycan şairi Nizaminin, Molla Pənah Vaqifin portreti həkk olunmuş xalçalardan başqa, dastanlardakı obrazların, məsələn, Ərəbzənginin, yaxud at belində hansısa qəhrəmanın təsviri olan xeyli xalçalar var. Buna baxmayaraq, bir neçə yerdə üzərində qədim türk simvollarının təsviri olan xalçalara da rast gəlinir ki, bunlardan biri haqqında Avşar kəndindən Minayə Hüseynova maraqlı bir əhvalat danışdı. Onun söylədiklərindən məlum olur ki, xalça toxuyan tərəkəmə qadınları xalçaların üzərindəki naxışları əsasən analarının, nənələrinin, ya da qonşularının vaxtilə vurduqları naxışlardan götürüblər.

Tərəkəmələrdə fərməş, xurcun, heybə, çul, palaz, cecim, yəhərüstü, örkən, çatı toxunulması da çox geniş yayılıb. Çünki tərəkəmə camaatı köçə başlayanda adları çəkilənlərin hər birindən istifadə edir, onların hərəsi bir işə yararır. Əgər fərməşə yorğan-döşək, pal-paltar yığılırdısa, heybəyə yüngül yol azuqəsi, xurcuna məişətdə istifadə olunan əşyalar doldurulurdu. Ağcabədinin Hüsülü kəndində Nabat Əliyevanın bizə göstərdiyi fərməşin, heybənin naxışlarına, həqiqətən, baxmaqla doymaq olmur. Misdən olan qədimi su səhənginin boğazına dolanmış bəzəkli, qotazlı çatının isə nə az-nə çox, düz 50 yaşı var. Ancaq nə rəngi, nə də naxışları solub. 1886-da Tiflisdəki

Qafqaz yun sərgisində Sarvandan gətirilmiş Borçalı qumral qoyunuyla Tuş qoyununun qarışığından alınan “dönmə” adlı yun, 1889-da yenə belə sərgidə Borçalı sakini İsmayıl Mürşüd oğlunun gətirdiyi ipəkdən toxunma cecim yüksək dəyərləndirilərək, gümüş mükafata layiq görülmüşdü. 19-cu yüzildə də Borçalı xalılarının, xalçalarının bəzək motivlərində mifik izlər güclü idi, stilizə olunmuş təsvirlər üstün idi. Əsasən Qızılhacılı’da toxunmuş “Ziynətnişan” və ya “Zeyvənişan” çeşnili xalı, Lətif Kərimov’un zənnincə, Borçalı Qarapapaqlarının adıyla bağlı olan “Papaqlı” xalıları, Borçalı’da toxunmuş və Azərbaycan İncəsənət Muzeyi’ndə saxlanan “Qaraqoyunlu” xalısının çeşniləri, “Fəxrəli”, “Qaraçöp”, “Qarayazı”, “Qaçaqan”, “Qurbağalı”, “Ləmbəli”, “Dəmirçihasanlı” xalıları hər inçə naxışda, ilmə-düyündə sirləri yaşadır (3,s. 91).

Türk olmaq hələ türkü sevmək, Onun yüksəlməsinə çalışmaq demək deyil. Türkü sevmək, onun yüksəlməsinə çalışmaq ilk öncə Ona vəcdlə vurğunluqdan keçir. Bu vəcdlə vurğunluğun əsasında türkün tarixini, dilini, ədəbiyyatını, mənəvi dəyərlərini dərinlən öyrənmək durur. Unudulmamalıdır ki, tarixdə ən böyük qüsurlumuz “öz əlimizlə yaratdığımız və yaşatdığımız xarici gözəllərə aşıq olub onlarla evlənməyimiz”, yəni öz dilimiz və ədəbiyyatımızın əvəzinə hakimiyyətimiz altında olan xalqların dil və ədəbiyyatlarını zənginləşdirməmiş olub.

ƏDƏBİYYAT

1. Alyılmaz Cengiz. Gürcistandakı Türklər və Türk Eserləri. // Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri. Ankara, 2012.
2. Hacılar Valeh. Gürcüstanda Türk xalq ƏDƏBİYYATI ənənələri. Bakı, 2005.
3. Керимли Вугар. Тюрки в Грузии. Баку: Текнур, 2011.
4. Məmmədli Şurəddin. Alın yazımız, Tiflis, 1997. NUR, Rıza. Hayat ve Hatıralarım, III cilt, İstanbul, 1968.

Vuqar Karimli

The Artistic Culture of the Garapapag Turks

Summary

By the author of this article (Garapapag tarakama), Turks, domestic and cultural life, its rich cultural heritage and ethnographic aspects edilmisdi Qarapapag Turks to have their residence in the area of historical monuments, including the areas were analyzed.

Key word: Garapapag, tarakama, Turkic peoples, artistic culture, folk art.

Р. М.Валеев, д.и.н., проф.
ИМОИВ КФУ, АН РТ
Р.З.Валева
КГИК, КИУ (ИЭУП),
Т.И.Зяппаров
ИМОИВ КФУ

ИЗ ИСТОРИИ РОССИЙСКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АРАБИСТИКИ И ТЮРКОЛОГИИ XIX В.: ПИСЬМА МИРЗЫ А.К. КАЗЕМ-БЕКА АКАДЕМИКУ Х.Д.ФРЕНУ (1831-1846 гг.)

Статья посвящена обзору истоков и основных направлений развития российской арабистики и тюркологии XIX в., роли известных основоположников в изучении арабо-мусульманской цивилизации в России - Х. Д. Френа и Мирзы А. К. Казем-бека. Основное внимание уделено неопубликованным письмам профессора Мирзы А. К. Казем-бека академику Х. Д. Френу.

Ключевые слова: Российская арабистика и тюркология XIX в., отечественные востоковеды, Х. Д. Френ, Мирза А. К. Казем-бек.

The article is intended to review sources and main directions of development of the Russian Arab and turcology studies in the 19th century as well as the role of Ch.M. Fraehn and Mirza A.K.Kazembek, well-known founders of Arab and Islamic civilization studies in Russia. The unpublished letters of professor Mirza A.K.Kazembek to academician Ch.M.Frähn are in the focus of the article.

Key words: Russian Arab and turcology studies in the 19th century, Russian Orientalists, Ch.M. Frähn, Mirza A.K.Kazembek

В Российской империи во второй половине XVIII – нач. XX вв. изменялись система арабистического и тюркологического образования, научные, просветительские и мировоззренческие принципы исследовательской работы востоковедов - ученых и практиков. Арабистика и тюркология как комплекс знаний и научные направления практической, академической и университетской ориенталистики об истории и культуре арабоязычных и тюркских народов становились органической сферой отечественной и европейской науки, культуры и российского имперского государства и общества.

В XVIII в. истоки знакомства с арабо-мусульманской цивилизацией связаны с обучением арабскому, персидскому и тюркским языкам, изданием арабского текста Корана в эпоху Екатерины II, русскими переводами Священной Книги с западных языков, переводом и изданием европейских текстов «1001 ночи», повествований об «Агарянах», «Измаильтянах» и «Сарацинах» и исследованием разнообразных тюркоязычных памятников духовной и материальной культуры.

Подготовка и издание оригинальных переводов классических арабских и тюркских литературных памятников, составление словарей, грамматик, пособий сыграло основную роль в формировании целостного структурного видения арабо-мусульманского мира и наследия народов Арабского Востока и тюркского мира в российском обществе. На рубеже XVIII – XIX вв. обозначилась эпоха рождения научных и культурных традиций российской и азербайджанской арабистики и тюркологии, взаимосвязанных научных направлений и дисциплин. Феномен этого социокультурного рубежа мы усматриваем, прежде всего, с истоками классической арабистики и тюркологии в России – систематическим и комплексным изучением арабского, персидского и тюркских языков, письменных и материальных памятников и осмыслением средневекового и современного историко-географического пространства арабо-мусульманского мира и вклада народов тюркской цивилизации.

Востоковедение в Российской империи XIX – начала XX вв. как образование и наука представляло собой взаимосвязанную, развивающуюся и многоуровневую систему. Исключительную роль в истории науки и культуры народов России и Азербайджана сыграло академическая и университетская арабистика, иранистика и тюркология (османистика, туркология), институционально связанные между собой. На современном этапе совершенствования фундаментального востоковедного образования и дальнейшего сотрудничества ориенталистов академических институтов и учебных заведений России и Азербайджана (в целом стран СНГ) этот опыт приобрел социополитическую, культурную и научно-практическую значимость.

Особенно во второй половине XIX – начале XX вв. значительно меняются масштабы востоковедных исследований и их организация. В России основную роль в развитии арабо-мусульманских штудий, посвященных истории и культуре тюркских народов империи ключевую роль начинают играть университеты, Академия наук и связанные с ними научные общества, а также специальные учебные заведения. Важнейший закономерный итог этого сложного и многоаспектного процесса – возникновение целостной системы арабистического, ирановедческого и тюркологического образования и науки о мусульманском Востоке в начале XX в.

В истории российской (в том числе азербайджанской) арабистики и тюркологии XIX в. формирование и развитие просветительских и научных направлений исследования арабомусульманской цивилизации связаны с педагогической и научной деятельностью академика Х.Д.Френа (1782-1851) и профессора Мирза А.К. Казем-Бек (1802-1870).

В фондах Санкт-Петербургского филиала архива РАН¹, хранится дело, которое может быть весьма полезным для исследователей истории становления российского и азербайджанского востоковедения – письма профессора Казанского университета А.К.Казем-Бека академику Х.Д.Френу.

Х.Д.Френ и А.К.Казем-Бек являются патриархами российской имперской ориенталистики, создавшими в первой половине XIX в. востоковедение не только в Казани, но и в целом в России и Азербайджане, заложившими фундамент новой науки, оформившими ее задачи и определившими развитие в будущем. Тем не менее, характер и содержание отношений между двумя бывшими профессорами Казанского университета до сих пор не было предметом специального исследования.

Адресатом писем был известный академик императорской Санкт-Петербургской Академии наук Христиан Мартин Френ (Христиан Данилович, Christian Martin Joachim Frahn) (1782 – 1851), востоковед, нумизмат, доктор философии и богословия (1804), орд. акад. Петерб. АН (1817).

Он учился в университетах Росток, Гёттингена, Тюбингена (1802). С 10 июля 1807 г. был зачислен на должность ординарного профессора восточной словесности Казанского университета. В 1807-17 возглавлял кафедру восточной словесности, преподавал арабский, персидский, еврейский, сирийский языки, палеографию, золотоордынскую нумизматику. С 11 ноября 1818 г. он назначен хранителем и директором Азиатского музея в С.-Петербурге. В Казани вышла первая его монография, посвященная описанию саманидских и буидских монет, напечатанная на арабском языке. В дальнейшем он представил описание частных коллекций восточных монет, хранившихся в Казани, подробно останавливаясь на монетах Арабского халифата, династии Саманидов, Волжской Булгар. Здесь была заложена основа его собственной коллекции. Одним из первых описывал восточные монеты, медали Эрмитажа, Азиатского музея и рукописи Восточного Минц-кабинета Академии наук.

Основатель и первый директор Азиатского музея Петербургской АН (1818-42). Член общества истории и древностей в Одессе (1839). Один из организаторов Русского археологического общества (1848). Основные труды посвящены средневековой восточной нумизматике, источниковедению и эпиграфике. Он сыграл исключительную роль в привлечении восточных источников для изучения российской истории. Его исследования заложили направления развития классического востоковедения и восточной (в т.ч. золотоордынской) нумизматики в России.

Как справедливо считал И.Ю.Крачковский, именно в Казани произошло становление Х.Д.Френа как ученого².

Автор сохранившейся части переписки, Мирза Александр Касимович (при рождении Мухаммед Али) Казем-Бек (1801 – 1870).

Мирза А.К. Казем -Бек – основоположник и патриарх российского и азербайджанского востоковедения XIX в., крупнейший и видный тюрколог, иранист, арабист и исламовед признан в научных кругах России, Азербайджана, Европы и Востока. Человек и труженик поистине энциклопедических знаний, Казем – Бек оставил неизгладимый след в истории российского, азербайджанского и мирового востоковедения.

Связанный тесными узами сотрудничества и дружбы с выдающимися учёными и передовыми мыслителями своего времени – Н.И. Лобачевским, Н.Г Чернышевским, Л.Н. Толстым, М.Ф. Ахундовым, А. Гумбольдтом и многими другими, Мирза А.К. Казем –Бек снискал себе всемирную известность как крупнейший знаток мусульманского мира.

¹ Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 778. Оп. 2. Д. 130.

² Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.5. М.-Л., 1958. С. 54.

Истоки и развитие университетского востоковедения в гг. Казани и Санкт-Петербурге, качественные рубежи этого феномена связаны с личностью проф. Мирзы А.К.Казем-Бека. Он оказал огромное воздействие на последующее развитие отечественной ориенталистики во второй половине XIX в. Его исследования стали новаторскими и свидетельствуют с каким упорством ученый изучал культурное наследие арабомусульманского мира. Гуманистический характер востоковедных поисков ученого-мыслителя остается главным в наследии Казем-Бека.

В целом Христиан Данилович Френ (Christian-Martin von Frehn, 1782-1851) и Александр Касимович Казембек (Мирза Мухаммед Али Казем-бек, 1802-1870) сыграли выдающуюся роль в научном развитии и институциональном становлении российской и мировой арабистики, иранистики, тюркологии и исламоведения. Начав востоковедную деятельность в Казани и Казанском императорском университете, они внесли значимый вклад в формирование и развитие известных востоковедных учреждений России и Европы – Казанского университета (ныне Казанский (приволжский) Федеральный университет), Азиатского музея (ныне Институт восточных рукописей РАН) Российской (Императорской Санкт-Петербургской) академии наук и Факультета восточных языков (ныне восточный факультет) Санкт-Петербургского университета.

Неопубликованные письма Мирзы А. К. Казем-Бека академику Х. Д. Френу датируются 1831-1846 гг. Всего писем 33, общее количество листов – 50. Большинство из них написано на обеих сторонах листа, на обычной бумаге. В начале или в конце писем, как правило, содержатся трудночитаемые пометки на немецкой готике с датой получения, принадлежавшие перу Х.Д.Френа.

Письма казанского профессора написаны на английском языке и органичным использованием турецкого, персидского, арабского, русского и даже французского языков. Это языковое изобилие и сыграло роль в том, что письма А.К.Казем-Бека не получили широкой известности и не были соответствующим образом введены в научный оборот в российской и европейской ориенталистике. В целом письма А.К.Казем-Бека были известны в истории отечественного востоковедения. О них, в частности, упоминают А.М.Куликова, В.Гулиев¹, к ним обращались М.А.Абдуллаев, А.К.Рзаев². Однако эти упоминания имеют общий описательный характер и, скорее, служат для указания на существование таких писем вообще, нежели на анализ и вовлечение в научный оборот содержащиеся в них сведения и материалы.

Хороший английский язык посланий объясняется тем, что молодой Мирза Мухаммед Али в период проживания в Астрахани преподавал восточные языки шотландским миссионерам, постоянно вступая с ними в диспуты на религиозные темы.

Очевидно, это нелегкое для себя время талантливый юноша использовал с пользой для интеллектуального развития. Впоследствии комиссия по зачислению его в штат Казанского университета с удивлением отмечала его поразительную начитанность и осведомленность в европейской литературе³, а Эдуард Турнерелли (1813-1896) неоднократно указывал в своих заметках, что А.К.Казем-Бек говорил по-английски «так же хорошо, как и на родном персидском»⁴.

На страницах своих посланий А.К.Казем-Бек предстает ценителем редких арабомусульманских рукописей, глубоким исследователем литературы, культуры, языков мусульманского Востока, личностью со своими интересами и жизненными проблемами и т.д.

¹ См.: Куликова А.М. Российское востоковедение XIX века в лицах. СПб., 2001; Гулиев В.

Азербайджанская школа в российской ориенталистике. Баку, 2002.

² Абдуллаев М.А. Казем-Бек и Дагестан. Махачкала, 1997; Рзаев А.К. Мухаммед Али М.Казем-Бек. М., 1989.

³ Баратынская О.А. К биографии ориенталиста А.К.Казем-Бека // Русский архив. 1893. Кн. 3. С. 209.

⁴ Турнерелли Э. Казань и ее жители. М., 2007. С. 221–222.

В письмах раскрываются подробности исследовательской работы А.К.Казем-Бека с такими рукописями, как история крымских ханов «Ас-саб ас-сайяр фи ахбари мулюки татар» («Семь планет в известиях о правителях татар») Сейида Мухаммеда Риза, исторический труд «Танкиху таварих аль-мулюк» («Дополнение к истории царей») Хюссейна Хезарфенна и др. Актуальная проблема поиска и приобретения восточных манускриптов и книг исключительно важна для всех интересующихся историей формирования и исследования отечественных фондов мусульманских рукописей.

Главной темой, представляющей наибольший интерес для истории российского и азербайджанского востоковедения и наиболее заметной в текстах писем, являются основные направления научных исследований А.К.Казем-Бека в Казани — изучение, переводы и издание арабо-мусульманских источников, составление оригинальных грамматик и словарей, расшифровка таинственных письменных памятников и др.

Взаимоотношения с другими преподавателями Казанского университета, личная жизнь и бытовые реалии не получили подробного освещения в письмах. Однако в них упоминаются некоторые детали ранней биографии А.К.Казем-Бека, упоминания о его супруге и людях из круга его общения. В текстах писем особенно заметны эмоциональные оценки, когда он писал об огромном несчастье, постигшем Казань – пожаре 1842 г., в котором сгорели и некоторые записки А.К.Казем-Бека.

Письма профессора А.К.Казем-Бека академику Х.Д.Френу, особенно относящиеся к начальному периоду, написаны высоким стилем и пронизаны огромным уважением. А.К.Казем-Бек обращается Х.Д.Френу «Ваше превосходительство» (Your Excellency) и «Превосходный сударь» (Excellent Sir). Показателен в этом отношении и отрывок из его письма, в котором он называет Х.Д.Френа «наученейшим муджтахидом», ¹مجتهد, а себя – ²مقلد.

В своем первом письме Х.Д.Френу А.К.Казем-Бек писал, что видит в его лице «того, кто может оценить, воодушевить и оказать поддержку тем молодым работникам на уровне литературы, которые поистине нуждаются в умелом руководителе, чтобы он их направлял в их начинаниях»³.

Более поздние письма показывают дальнейшее развитие отношений: А.К.Казем-Бек обращался к Х.Д.Френу даже не как к наставнику, а как к отцу: «Ваша непрекращающаяся доброта по отношению ко мне, с самых первых дней моего знакомства с Вашим превосходительством, не могла не выработать во мне глубочайшую благодарность и искреннее уважение, и почтение к Вам как к моему новому отцу»⁴.

Тексты писем свидетельствуют о том, что Х.Д.Френ неоднократно рассматривал и рецензировал труды А.К.Казем-Бека, покупал у него рукописи, высылал по его просьбе ученые издания в Казанский университет (в частности, полное собрание арабских пословиц Г.В.Фрейтага), рекомендовал представить его к наградам и сделать членом-корреспондентом Академии наук. Именно Х. Д. Френ сыграл важную роль в переводе А.К.Казем-Бека в Санкт-Петербург.

Мирза Казем-Бек также старался быть полезен Х.Д.Френу: искал в Казани по его просьбе турецкое произведение «Кыз Курбач», распространял осуществленный Х.Д.Френом и И. Хальфиным перевод труда «Родословное древо тюрков» Абу-ль-Гази Бахадур-хана, скупал редкие рукописи для Академии наук, описывал монеты, расшифровывал талисман на персидском языке и др.

В целом данное эпистолярное наследие является оригинальным источником для объективной оценки биографии и наследия двух известных российских востоковедов и дальнейшего изучения истории российского, азербайджанского и мирового востоковедения, в особенности арабистики, тюркологии и иранистики XIX в.

¹ Араб. «ученый, обладающий правом толкования».

² Араб. подражатель.

³ Санкт-Петербургский филиал Архива РАН. Ф. 778. Оп. 2. Д. 130. Л.1.

⁴ Санкт-Петербургский Филиал Архива РАН. Ф. 778. Оп. 2. Д. 130. Л.34.

В настоящее время подготовлена и опубликована книга «Эпистолярное наследие российских востоковедов: Письма Мирзы А.К.Казем-Бека академику Х.Д.Френу (1831-1846). В издании впервые публикуются на английском языке и в русском переводе письма российского и азербайджанского тюрколога, ираниста и арабиста, профессора Казанского университета Мирзы А.К. Казем-Бека к выдающемуся петербургскому ориенталисту, ординарному академику Санкт-Петербургской АН Х.Д. Френу. Издание также включает факсимильное воспроизведение документов, хранящихся в личном фонде академика Х.Д. Френа в Санкт-Петербургском филиале Архива РАН. Книга предназначена для специалистов по истории российского, азербайджанского и европейского востоковедения и студентов высших учебных заведений, а также широкой читательской аудитории.

Позвольте передать в знак уважения и признательности ученым и народу Азербайджана от имени российских коллег организаторам данной значимой конференции, научным и культурным центрам Азербайджана данную книгу и сборник «Наследие Мирзы Казем-Бека: История и современность». В этом сборнике представлены доклады и сообщения Международной научной конференции «Наследие Мирзы Казем-Бека: История и современность», проходившей в Институте международных отношений, истории и востоковедения Казанского (Приволжского) федерального университета и Академии наук Татарстана 20 – 21 ноября 2013 г. Конференция продемонстрировала огромный интерес к биографии и наследию ученого-филолога, философа, историка, исламоведа Мирзы А.К.Казем-Бека. Материалы конференции посвящены актуальным темам и направлениям востоковедческих исследований российских, азербайджанских и зарубежных ученых.

Самира А. Мир-Багирзаде, д.ф.по фил.
Институт философии NANA, ведущий научный сотрудник
samiramb777@mail.ru

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК КАК ОСНОВОПОЛОГАЮЩИЙ ФАКТОР АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Основой любой культуры является его письменность и язык, представляющий его составную часть, характеризующий менталитет и уровень развития общества. Азербайджанский язык входит в огузскую группу алтайской ветви тюркской языковой семьи (свойственные языкам кыпчакского ареала). С древнейших времен на земле Азербайджана, охватывающую большую территорию, - с юга - реку Гызылузен с севера- до Кавказских гор, включающих Дербенд, жили турецкие племена, что подтверждают античные и арабские источники средних веков. На основе средневекового (XII-XIII в) дастана «Деде Коргут» можно определить, что тюркский язык был сформирован и был чист на тот период (исходя из текста – из 4530 слов дастана – 4044 являются тюркскими словами), по сравнению с последующими веками, когда язык обновляется арабскими и фарсидскими словами на примере «Дивана» и других произведений видных представителей азербайджанской литературы – Шах Исмаила Хатаи, Мухаммеда Физули и Сейид Азима Ширвани более половины слов – арабского и фарсидского происхождения. Азербайджанский литературный язык шлифовался и формировался длительный период. У истоков современного литературного языка, стоят выдающиеся ученые, литераторы, которые внесли свой посильный вклад в формировании этого замечательного языка, среди которых необходимо подчеркнуть Бекира Чобанзаде, написавший за 16-летний преподавательский период 15 книг, более 130 статей, среди которых «Тюрк-татар лисанитына медхель» (Введение в тюрко-татарский язык), «Метод преподавания турецкого языка и литературы», «Диалектология тюрко-татарского языка», «Турецкий язык», «Турецкая грамматика», «О

языке и литературном творчестве Хатаи» и т.д. Его статьи посвящены многим проблемам турецкого языка и литературы - анализу и исследованию грамматики азербайджанского и других тюркских языков, алфавиту, орфографии, терминологии, стилистике, составлению учебников. Его активная научная деятельность, направленная на объединение тюркских народов, преобразование тюркского алфавита с арабского на латинский, борьба за чистоту тюркского языка вызывала негативное отношение советской власти, впоследствии закончившаяся тем, что его арестовали и убили в 37 году, а рукописи, в том числе «Язык Китаби Деде Горгуда», были уничтожены. Примечательным событием в истории азербайджанской культуры был созыв 1 тюркологического съезда, который состоялся 26 февраля 1926 года, прошедший в Баку. Азербайджан превратился в центр мировой тюркологии, приведшим к переходу алфавита на основе латиницы. На Первом тюркологическом съезде в 1926 году в городе Баку, состоявшийся на азербайджанской земле и собравший представителей тюркско-татарских, горских и др. народов, были заложены основы алфавита, терминологии и орфографии тюркских народов. Этому предшествовали события (20-е годы), в котором главной целью было поднятие культурного уровня людей, ликвидация безграмотности, массовое распространение знаний среди рабочих и крестьян. Самой важной проблемой была крайняя сложность старого арабского алфавита и ее недоступность для широких масс. Были обсуждены вопросы реформы арабского алфавита и принятие латинизированного, составление национальной терминологии и литературного языка для тюркско-татарских народов. На съезде присутствовали 120 делегатов от народов Кавказа и Средней Азии, Сибири, Поволжья, в том числе, и научных учреждений, занимавшиеся вопросами тюркологии и востоковедения, а также персонально приглашенные тюркологи из-за рубежа. В работе съезда принимали активное участие многие, как русские академики, и профессора, так и иностранные ученые (2 константинопольских профессора, 1 венгерский профессор, 2 немецких, 1 австрийский и 1 персидский). Среди участников были следующие: Агамали оглы, Ахундов Рухулла–Азербайджан, Бартольд–академик, Байтурсун – Казакстан, Барахов – Якутская республика, Бороздин – Ассоциация Востоковедения, Джабиев Габиб, Ибрагимов Галимджан – Татаристан, Идельгузин – Башкиристан, Кеprüлюзаде – Турция, Коркмасов – Дагестан, Нагамов И. – Узбекистан, Наговицын – Наркомпрос РСФСР, Ольденбург – академик, Павлович – Ассоциация Востоковедения, Самойлович – профессор, Тынстанов Кара - Киргизия, Чобанзаде – профессор, Бердиев–Туркменистан, Акчокраклы – Крым, Алиев Умар – Северный Кавказ, Менцель – профессор, представитель европейских ученых, Марр, Луначарский и др. Были заслушаны доклады и содоклады по следующим вопросам: 1) Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории тюркских народов; 2) современное состояние и ближайшие задачи изучения тюркских народов в этнографическом отношении; 3) родственные связи тюркских языков между собой и с монгольскими, тунгусскими, фино-угорскими и яфетическими языками; 4) современное состояние и ближайшие задачи изучения тюркских языков; 5) система научной терминологии и терминология на тюркских языках; 6) общие основы орфографии и орфография на тюркских языках; 7) основы построения алфавита с точки зрения лингвистической и технической и алфавиты тюркских народов; 8) развитие литературного языка у тюркских народов; 9) новейшие течения в методике преподавания родного языка и методы преподавания тюркских языков; 10) итоги и перспективы изучения литератур тюркских народов; 11) современное состояние, организационная структура и ближайшие задачи тюркологических научных учреждений СССР; 12) методы краеведческой работы среди тюркских народов; 13) последние культурные достижения тюркских народов и 14) организационные вопросы. На съезде было отмечено, что введение нового латинизированного алфавита в Азербайджане и в других областях и республиках имеет положительную значимость и было рекомендовано «... всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод Азербайджана и др. областей и республик СССР для возможного проведения этого у себя.» [1, с. 552]. Как отмечал на съезде Руденко с докладом «Современное состояние и ближайшие задачи этнографического изучения турецких

племен»: « Область распространения турков мы все представляем совершенно ясно на предлагаемой вашему вниманию карте расселения турецких племен, составленной, состоящей при Академии Наук СССР, постоянной комиссией по изучению племенного состава населения Союза и сопредельных стран, при участии Туркологического Семинария Института Живых Восточных Языков, вы видите, что от Средиземного моря на юго-западе до крайнего - северо-востока Азии, от Тянь-Шаня и Памира на юго-востоке до Среднего Поволжья на северо-западе рассеялись народы, говорящие на различных диалектах турецкого языка. В центре этого ареала они живут сплошной массой, на периферии вклиниваются или переплетаются с этническими группами, говорящими на различных других языках.» [1, с. 78]. Именно по этой причине, имеющий масштабный характер, на съезде был выдвинут единый и общий для всех тюркоязычных народов алфавит.

Тюркоязычные народы, населяющие не только советский союз, но и за ее пределами, пользовались арабской письменностью, с целью его облегчения среди ученых, предложивших идею упрощения прочтения текста, предпочитая латиницу, был и Бекир Чобанзаде.

После разрушения Советского Союза, где впоследствии использовалась кириллица, была восстановлена латиница. В период Азербайджанской республики 18 июня 2001 года указом президента Гейдара Алиева «О совершенствовании применения государственного языка» с 1 августа повсеместно осуществлялся переход азербайджанского алфавита с кириллицы на латинскую графику, указом того же года 9 августа был учрежден «День азербайджанского алфавита и языка», который отмечается 1 августа.

На I тюркологическом съезде Бекир Чобанзаде выступил с интересным докладом на тему « О близком родстве наречий», где изучил многие тюркские диалекты, основываясь на работах следующих авторов: Махмуда-эль-Кашгари, Вильгельм Вундта, Вильгельм фон-Гумбольдта, Карла Маркса, Бетлинга, Радлова, Томсена, Вамбери, Буденца, Рамстеда, Бартольда, Немета и других. Самым важным аспектом изучения своего труда он определил первооснову тюркского языка путем сравнений тюркских диалектов и распределение их по группам, где важной задачей этого труда является разработка сравнительно-исторической грамматики тюркского языка. «Тот неоспоримый факт, что орхонские надписи, принадлежащие Тукию, подразделялись на две части: восточный и западный или северный и южный, с другой стороны и то, что в этих надписях упоминаются имена тюркских племен карлуков, уйгуров, токузогузов, киргизов и других и, наконец, и сам язык орхонских надписей говорит и доказывает вышесказанное. Что эти тюрки называли себя «тюрками» также не вызовет сомнения. На протяжении всего исторического времени имеются веские на это доказательства. Если мы посмотрим и вникнемся в некоторые труды, принадлежащие разной эпохе, как-то: «Кудатку-Билик», «Диван Хикмет», «Диван лугат иль турк», то мы увидим, что они написаны на разных наречиях и авторы называли свои труды «тюркскими» и себя именовали «тюрками» [1, с. 129], – как подчеркивает автор. Проследивая историю тюркских народностей от VII-Хвв., XI-XVвв., XV-XIXвв. можно отметить существенную фонетическую разницу северных и южных наречий и эти эпохи имеют свои исторические отпечатки, оказавшие существенное влияние на тюркские диалекты. Данные эпохи охватывают основание Тукю, Уйгур, Могол, Джегатай, Золотую Орду и ханств, так и их разрушение и уход с исторической сцены, которые имеют большую языковедческую значимость: «Эти эпохи совпадают с видоизменением экономических устоев, смешением тюрков востока с западными, южных с северными и т. д. Каждая из этих эпох знаменует собой появление и возникновение наречий и особенностей языка. Если нам представляется возможным с некоторой точностью определить в письменной литературе нашей или вернее в эволюции нашего языка самодовлеющее место Орхонского, Уйгурского, Джегатайского и Узбекского наречий, если мы в этом направлении т. е. при изучении этого вопроса сможем добиться некоторых определенных результатов, то мы отнюдь не можем говорить это в отношении сравнения и сопоставления тюркских наречий. В этом вопросе мы пока что не имеем возможности установить линию эволюции вообще.» -как писал ученый. [1,с131].

Самым значимым и существенным научным трудом, в котором рассматривались живые тюркско-татарские наречия, установленные до XI века – это «Дивани лугат турк» Махмуд-эль-Кашгари. Как пишет Б. Чобанзаде : «. Махмуд-эль-Кашгари в предисловии к первому тому своего произведения дает такое подразделение тюркским наречиям: 1. Уйгур 2. Кай, Ебаку, Татар, Бесмел 3. Киргиз, Гефчак, Огуз, Тохси, Ягма, Джигил, Эграг, Джириг 4. Емак, Башгурт. 5. Булгар, Сувар, Печенег. Кроме этого, Махмуд-эль-Кашгари с точки зрения тогдашней эпохи подошел с большим научным обоснованием и, придерживаясь особой научной системы, разобрал взаимоотношения и связь этих тюркских наречий. Его труд для своего времени можно признать гениальным и заслуживающим сугубого внимания. Что Махмуд-эль-Кашгари был человеком весьма подготовленным и с огромной эрудицией, его кругозор был широк, можно установить из следующих его слов: «Между тюркскими наречиями основа лексики единая. Там нет разницы. Если есть разница, так только в разных буквах (звуках) и в их изменениях» [1, с. 121]. Бекир Чобанзаде исследует различные тюркские наречия, которые уже сложились к началу 20 века и исследованы многими учеными, приходит к выводу, что диалекты надо изучать с точки зрения исторических событий, так как язык оказывает влияние и других культур и их особенностей, поэтому данное исследование может занять длительный процесс: «. В трудах Березина, Корша и Радлова в Средней Азии, по Самойловичу, Узбекское и Восточно-Туркестанские наречия занимают срединное место между Севером и Югом. Если мы проследим исторические события и исторический путь, начертанный тюркскими народностями, то мы найдем, что утверждение этих ученых имеют под собою почву и соответствуют действительности. Отсюда можно заключить, что наречия Узбекское и Восточно-Туркестанское занимают центральное место и служат как бы отправной базой. Отсюда идут разветвления, одно из них Тюркмено-Османское, другие татарско-Башкиро-Казакское, Киргизское, Ногайское и Башкирское. Откуда и как возникло Якутское наречие, по сей день еще не установлено. Наречия Сибирских и Алтайских тюрков более близки к наречиям Средней Азии. В исследовании Чувашского наречия имеет место, с одной стороны, труды Н. Н. Поппе и труд проф. Юлиуса Немета под заглавием « Тюрки», который приложил усилие поставить на одну доску, подвести под общую классификацию наречия Чувашское и Якутское. Если мы тут не согласимся с этими учеными, то одновременно мы не можем их классифицировать как наречия Казакское и Ойратское. Это наречие представляет из себя, наконец, язык с самостоятельной фонетикой и морфологией. Еще раз заметим, что труды по исследованию тюркских наречий не в состоянии показать и пролить достаточный свет на взаимоотношения тюркских наречий и представить из себя сравнительную грамматику этих наречий. Тут нельзя не упомянуть известное исследование Вилли Банга (Willy Banq) под заглавием «Vom Koptürkischen zum Osmanischen». Раз вопрос представляется перед нами в такой форме, то, безусловно, было бы целесообразно теперь оставить в стороне фантастические размышления и приступить к изучению каждого в отдельности тюркского наречия или заняться составлением сравнительных трудов, относящихся к группе какого-нибудь наречия. В настоящее время, начиная от кок-тюркского, вплоть до османлинского наречия, не найдешь общего пути для изучения языка и истории наречий. Как вывод из вышесказанного можно заметить, что для изучения и исследования тюрко-татарских наречий в отдельности, и жизнь и эволюцию их в целом, тюркские наречия должны быть крепко связаны с другими областями тюркологии, в первую голову с историческими исследованиями.» [1, с. 136-137]

Современный азербайджанский язык начал формироваться с середины XIX века, фундамент который был заложен М.Ф Ахундовым, Д.Мамедкулизаде, М.А, Сабиром, его последующий этап был продолжен в период Демократической и Советской власти, у истоков его стояли ученые, сформировавший этот язык, среди них - Бекир Чобанзаде, Ахмед Агаоглу, Абдульазель Демирчизаде, Мамедага Ширалиев, Салим Джафаров, АгаМуса Ахундов, Юсиф Сеидов, Айдын Мамедов, Фирудин Джалилов, Кямал Абдуллаев и др. Азербайджанский язык получил статус прекрасного литературного языка благодаря таким литераторам, писателя и поэтам, как Самед Вургун, Микаил Мушви́г, Джаббар Джаббарлы,

Рафик Зека, Мирза Ибрагимов, Мир Джалал Пашаев, Сулейман Рустам, Сулейман Рагимов, Ильяс Эфендиев, Сабит Рахман, Гыльман Илькин, Нариман Гасанзаде и др.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.Первый всесоюзный тюркологический съезд. Общество Обследования и Изучения Азербайджана. Стенография Баку - 1926 г. Баку: «Нагыл еви», 2011.
2. Çobanzadə V. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, 1 cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007.
3. Elm və həyat, 2009, №2, s.20-22.
4. Сумбатзаде А. С. Азербайджанцы, этногенез и формирование народа. "Элм", 1990.
5. Асланов А.М. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия (Социально-лингвистическое исследование). Баку: Элм, 1989.

Ələkbər Qasimov, sənət.ü.f.d., dos.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, böyük elmi işçi

E-mail: elekberqasimov@mail.ru

“ÜMİD” KÖRPÜSÜNDƏ QOVUŞAN MƏDƏNİYYƏT

28 may 1992-ci il... Bu tarix müstəqil Azərbaycanla Türkiyə arasında XX əsrin sonlarında bərpa olunan dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin yeni salnaməsinin ilk səhifələrinə qızıl hərflərlə həkk olunub. Həmin gün Araz çayı üzərindən salınan, naxçıvanlıların “Ümid”, türkiyəlilərin isə “Həsret” adlandırdıqları Sədərək-Dilucu körpüsünün təntənəli açılış günü idi.

Türkiyənin ozamankı Baş naziri Süleyman Dəmirəl başda olmaqla qardaş ölkədən gəlmiş nazirlər, dövlət məmurları, millət vəkilləri və jurnalistlərdən ibarət 155 nəfərlik nümayəndə heyətini Naxçıvan Hava Limanında salamlayan Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev belə demişdir: “Əminəm ki, hörmətli Baş nazir, Sizin səfəriniz siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığımızın daha da inkişaf etdirilməsinə güclü təkan verəcəkdir” (6). Böyük uzaqgörənliklə deyilmiş bu sözlər elə həmin ilin ortalarından reallığa çevrildi.

“Qarşılama mərasimi başa çatdıqdan sonra dünyanın nüfuzlu və müdrik siyasətçiləri sayılan Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl, eləcə də Bakıdan və Türkiyədən gəlmiş qonaqlar Sədərəyə yola düşdülər. Yol boyu qonaqları qarşılamağa çıxmış minlərlə adam dahi siyasətçiləri hərəzlə salamlayı, öz sevgi və məhəbbətlərini, hörmət və ehtiramlarını bildirdilər. Əhalinin çox toplaşdığı yerlərdə - yol kənarlarında maşın karvanı tez-tez dayanır, Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəl adamlarla görüşüb söhbət edirdilər.

Bir azdan qarşıda möhkəm beton dayaqlar üzərində tikilən əzəmətli, yaraşlı körpü görünür. Bu, Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi sayəsində inşa olunan, bir millət, iki dövləti bir-birinə birləşdirən "Ümid körpüsü"dür. Elə körpüyə bu adı da Heydər Əliyev vermişdi.

Arazın o tayında isə özgə bir büsat qurulmuşdu. Minlərlə adam bir-birlərilə görüşür, qucaqlaşırdılar. Sovet hakimiyyətinin 70 ili ərzində ayrılığa məruz qalmış yaxın adamlar bir-birinə qovuşur, bu vüsaldan, bu sevincdən doğan göz yaşlarını gizlədə bilmirdilər. Türkiyə ərazisində, körpüdən bir az aralıda peyk teleötürücülərinin antenləri qurulmuş, körpünün açılış mərasimini dünyaya nümayiş etdirmək üçün hazırlıq işləri görülmüşdü” (1).

Nəhayət, təntənəli açılış mərasimi başlanır. Heydər Əliyev, Süleyman Dəmirəl, onlarla bərabər Ankaradan, Bakıdan gəlmiş dövlət və hökumət nümayəndələri burada hazırlanmış xüsusi tribunaya qalxırlar. Ətrafı bürüyən gurultulu və sürəkli alqışlar altında təntənəli mərasim açıq elan edilir.

“Mərasimdə çıxış edən Heydər Əliyev qürurla dedi: "Bu gün bu qocaman Araz çayı üzərində, qədim türk dünyasında, Azərbaycan torpağında böyük bir tarixi hadisə baş verir. Türkiyə

ilə Azərbaycan arasında "Ümid" körpüsü, "Həsərət" körpüsü açılır. Biz azərbaycanlılar, türklər əsrlər boyu Araz çayının o sahilində, bu sahilində dost, qardaş kimi yaşamışıq. Ancaq 70 il bir-birimizlə görüşmək üçün, əlaqə saxlamaq üçün həsrət çəkmişik. 70 il biz bu görüşü həsrətlə gözləmişik. İndi isə bizim bu arzularımız, diləklərimiz həyata keçibdir. Naxçıvan ilə, Azərbaycan ilə Türkiyəni bağlayan nəhəng bir körpü tikilmişdir".

"...Süleyman Dəmirəl isə çıxışında belə dedi: "Bu gün burada cərəyan edən hadisə tək bir körpünün açılışı deyildir. Cərəyan edən əsas hadisə 70 il bir-biriylə qürbətdə, həsrətdə qalmış qardaşlarımızın yenidən görüşməsidir. Bu coşqunluğu anlaya bilmək lazımdır. Bu, bir birlik, milli coşqunluqdur... Qardaşlıq, dostluq bundan sonra daha da sıx olacaqdır. Türkiyə ilə Azərbaycan, Naxçıvan arasında əlaqələr genişlənəcək, adamlar bir-biri ilə yaxınlaşacaqdır. Bu körpü təkcə Azərbaycanı və Türkiyəni birləşdirmir, bu, Avropa ilə Asiya arasında körpüdür" (1).

Sonrakı illər, müstəqil Azərbaycanın inkişafı, tərəqqisi və çiçəklənməsi bir daha "Ümid" körpüsünün təkcə Azərbaycanı və Türkiyəni deyil, həm də Avropa ilə Asiyanı birləşdirən körpü olduğunu sübuta yetirdi. Bu körpüdən Azərbaycanın və Türkiyənin mədəniyyəti də bir-birinə qovuşdu.

Lakin danılmaz faktdır ki, bu sahədə ilk addımları məhz Naxçıvan Muxtar Respublikasının mədəniyyət və incəsənət xadimləri atmışlar. 1992-ci ilin noyabrında Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı Türkiyəyə ilk qastrol səfəri etdi. Qars şəhərində nümayiş etdirilən Nazim Hikmətin "Ölən adam", Hüseyn Cavidin "Ana" və Üzeyir Hacıbəyovun "Ordanburdan" tamaşaları böyük rəğbətlə qarşılandı.

Bundan sonra teatrın kollektivi 1993-cü ilin iyun və oktyabrında, 1994-cü ilin sentyabrında, 1997-ci ilin yanvarında, 1998-ci ilin noyabrında, 1999-cu ilin yanvarında və iyulunda, 2000-ci ilin dekabrında Qars şəhərində Ü.Hacıbəyovun "Məşədi İbad", "Arşın malalan", "Ər və arvad", Zülfüqar Hacıbəyovun "Əlli yaşında cavan", Georgi Xuqayevin "Arvadımın əri", Rauf İçərişəhərlinin "Kələkbaz qızlar" tamaşalarını nümayiş etdirdilər. "Arşın malalan" və "Məşədi İbad" tamaşaları 2001-ci ilin noyabrında və dekabrında İğdır şəhərində də göstərildi. 1993-cü ildə Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının da Qars Vilayətində möhtəşəm qastrol səfəri olmuşdur (3, s. 338).

1993-cü ildə Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrında Türkiyə Cümhuriyyətinin 70 illiyi ərəfəsində "Türkiyə günü" təşkil olundu. Baş konsulluğun əməkdaşları, şəhərdəki Türkiyədən olan iş adamları, Naxçıvan Türk Bankının kollektivi, Naxçıvan Türk Liseyinin müəllim və şagird heyəti həmin gecəyə dəvət olundular. Qonaqlara Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrının 4 illik fəaliyyəti, repertuarı və yaradıcı heyəti barədə bədii rəhbər-direktor tərəfindən ətraflı məlumat verildikdən sonra Abdulla Şaiqin "Tülkü həccə gedir" mənzum nağılının motivləri əsasında Ə.Qasımovun səhnələşdirdiyi "İnanmayaq tülkülərə!" tamaşası nümayiş etdirildi. Teatr bu mənzum tamaşanı Xocalı soyqırımına ithaf etmişdi (7).

1994-cü ilin mart ayında Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrına Ərzincan Radio və Televiziya İdarəsindən (ERT) xüsusi məktub gəldi. Məktubda teatr bir tamaşa ilə Ərzincan şəhərinə dəvət olunurdu. O zaman teatrın ədəbi hissə müdiri işləyən, görkəmli şairə-dramaturq Kəmalənin (indi Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi, Prezident təqaüdçüsü) xalq nağılı əsasında səhnələşdirdiyi "Göycək Fatma" mənzum tamaşası ilə iyun ayında Ərzincan şəhərində bir həftəlik qastrol səfərində olan teatr ERT-nin "Fəxri Təşəkkürnamə"si ilə geri döndü.

1995-ci il fevralın sonunda isə kukla teatrının yaradıcı heyəti İzmir Valiliyinin dəvətilə bu şəhərə yola düşdü. Demək olar ki, mart ayının sonunadək İzmirin özündə, həmçinin İzmir Vilayətinin Səlcuqlu, Menemen, Efes, Berqama, Turqutlu, Bayraqlı kimi bölgələrində teatr "Göycək Fatma" və Tofiq Ağayevin "Cırtanın kələyi" tamaşalarını böyük müvəfəqiyyətlə nümayiş etdirdi.

"O vaxtlar İzmirin "9 Eylül" Universitetinin incəsənət fakültəsində çalışan SSRİ Xalq artisti, professor Lütfiyar İmanovun köməkliyi ilə martın 10-u – Azərbaycan Milli Teatrı Günü ayrıca bir tədbir kimi İzmirdə qeyd olundu. Martın 9-da axşam məşhur İzmir Fuarının (Beynəlxalq Nailiyyətlər Sərgisinin) ərazisində yerləşən İsmət İnönü Salonunun 800 nəfərlik zalı Böyükşəhər Bələdiyyəsinin bu gecə üçün buraxdığı xüsusi dəvətnamələr əsasında tam dolmuşdu.

Gecədə İzmir Valiliyinin və Böyükşəhər Bələdiyyəsinin rəhbərləri də iştirak edirdilər. Lütfiyar İmanov Azərbaycan teatrının dünəni və bugünü haqqında müfəssəl danışdıqdan sonra qeyd etdi ki, Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı prezidentlər Heydər Əliyevin və Süleyman Dəmrəlin üç il əvvəl birgə açdıqları, həsrətləri qovuşduran “Ümid” körpüsündən keçərək, 2000 kilometrədən artıq yol qət edib İzmirə gələn ilk Azərbaycan dövlət teatrıdır” (4). Beləliklə, gecənin birinci hissəsi Lütfiyar İmanovun və onun kukla teatrının yaradıcı heyətindən təşkil etdiyi xor qrupunun ifasında maraqlı konsert proqramı ilə, səhnəciklərlə və Cəlil Məmmədquluzadənin “Çay dəstgahı” tamaşası ilə başa çatdı. İkinci hissədə isə “Göycək Fatma” tamaşası göstərildi (2).

Həmin il martın 21-i Novruz bayramı Türkiyədə ilk dəfə olaraq rəsmi surətdə, dövlət səviyyəsində qeyd olundu. Bu bayramın İzmirdə təşkilində və keçirilməsində Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrının da özünəməxsus rolu oldu. Naxçıvanlı aktyorların bu şənliklərindəki fəal iştirakı böyük rəğbətlə qarşılandı (5). Martın 25-də İzmir valiliyində təntənəli qəbul oldu. İzmir Vilayətində uğurlu və səmərəli çıxışlarına görə Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı və onun səfərdə iştirak edən bütün işçiləri İzmir Valiliyinin Fəxri fərmanları ilə təltif edildilər.

1995-ci ilin avqust ayında Trabzon vilayətinin Uzungöl bölgəsindəki istirahət kompleksində “Milli-mənəvi dəyərlər və teatr” mövzusunda həsr olunmuş beynəlxalq konqres keçirildi. Bu tədbirə Azərbaycandan Bakı Kamera Teatrı və Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı dəvət olunmuşdu. Trabzona Bakıdan deyil, “Ümid” körpüsündən keçib-getməyə üstünlük verən kamera teatrının kollektivi Naxçıvana gələrək, buradan kukla teatrının aktyorları ilə birlikdə birbaşa Trabzona yola düşdü və çox uğurla keçən 10 günlük səfərdən hər iki kollektiv xoş təəssüratla geri döndü.

1996-cı il Türkiyə ilə Naxçıvan arasında ən məhsuldar və çoxşaxəli mədəni əlaqələr ili kimi yadda qalmışdır. “Ümid” körpüsü həmin ildəki qədər otaylı, butaylı mədəniyyət və incəsənət xadimlərini, xüsusən də teatr sənətkarlarını qarşılıyib yola salmamışdı.

Həmin ilin fevralında Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında türk dünyasında aşiq sənətinin görkəmli nümayəndələrindən sayılan Aşiq Veysəlin anadan olmasının 102-ci ildönümü dövlət səviyyəsində, böyük təntənə ilə qeyd olundu. Aşiq Veysəlin oğlu da daxil olmaqla Sivas şəhərindən gəlmiş nümayəndə heyəti də gecədə iştirak edirdi. Türkiyəli vətəndaşlar hələ 20 il əvvəl sovet dövründə Naxçıvanda Aşiq Veysəlin həyatını əks etdirən həvəskar kinofilmin çəkildiyini, Azərbaycanda dəfələrlə onun şeirlərinin dərc olunduğunu, kitabının buraxıldığını, haqqında tez-tez radio və televiziya verilişlərinin hazırlandığını eşidib heyrətlərini gizlədə bilmirdilər. Naxçıvanın incəsənət ustalarının çıxışları ilə başa çatan bu gecədən sonra Naxçıvandan bir qrup nümayəndə heyəti Sivasda keçirilən tədbirlərdə iştirak etdi (8).

Türkiyə Respublikasının Naxçıvanda Baş Konsulluğunun təşəbbüsü və köməkliyi ilə Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı 1996-cı ilin aprel ayında Van şəhərinə yola düşdü. Bu səfərdə məqsəd Türkiyədə hər il keçirilən ənənəvi “23 Nisan – Çocuk Bayramı”na Van şənlikləri çərçivəsində qatılmaq idi. Vanlı uşaqlar 3 gün ərzində naxçıvanlı aktyorların ifasında “Göycək Fatma” tamaşasını və rəngarəng səhnəcikləri böyük maraqla və alqışlarla izlədilər. Səfərin sonuncu günü müvəffəqiyyətli çıxışlarına görə Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı Van Milli Təhsil Müdirliyinin Fəxri Fərmanı ilə təltif edildi. Elə həmin ilin mayında isə naxçıvanlı sənətkarlar yenə də 3 gün olmaqla İğdır məktəblilərinin qonağı oldu.

Muxtar Respublika Ali Məclisi Sədrinin xüsusi dəvəti ilə İstanbul Dövlət Teatrı 1996-cı ilin mayında Naxçıvana gəldi və Dövlət Musiqili Dram Teatrının binasında “İçəridəkilər” tamaşası ilə çıxış etdi. Teatrın səhnə amiri (baş inzibatçısı) Ediz Baysal və teatrın aparıcı aktyorlarından, Türkiyənin məşhur teatr və kino aktyoru Uğur Polad, yaradıcı qrupun digər üzvləri səfərin və tamaşanın yüksək səviyyədə təşkilindən, mehribanlıqla qarşılanmaqlarından, tamaşaçıların böyük rəğbətindən ağızdolsu danışdılar və vurğuladılar ki, “Ümid” körpüsünün hesabına bu mədəni əlaqələr daha da genişlənəcək bir-birimizə daha sıx qaynayıb-qarışacağıq, təki belə görüşlər tez-tez olsun. 1996-cı ilin noyabrında Ankara Dövlət Teatrı “Haray” tamaşası ilə naxçıvanlı tamaşaçıları sevindirdi.

1996-cı ilin oktyabr ayında Naxçıvanda daha bir mədəni əməkdaşlıq tədbiri həyata keçirildi. Türkiyə Respublikasının Baş Konsulluğunda Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrı rəssamlarının sərgisi təşkil olundu. Konsulluğun üç zalında müxtəlif tamaşaların personajları olan kuklalardan,

rekvizitlərdən, butafor əşyalardan, eskizlərdən, maketlərdən və ayrı-ayrı rəssamların – teatrın baş rəssamı Əli Səfərovun (indi muxtar respublikanın əməkdar rəssamı), kuklahazırlayan Rafael Qədimovun və butaforçu Akif Həsənovun öz əl işlərindən ibarət (ağac üzərində oyma, mis üzərində döymə və s.) əşyalar və yağlı boya, akvarellə müxtəlif janrlarda çəkilmiş əsərləri nümayiş etdirilirdi. Bu sərgi Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Türkiyə vətəndaşlarının, həmçinin naxçıvanlıların böyük marağına və rəğbətinə səbəb oldu (9).

1997-ci ilin yanvarında Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı “Məşədi İbad” tamaşası ilə Trabzon və Ankara şəhərlərinə dəvət olundu. Teatr 1998-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında isə Qars, sonra isə Ankara, İstanbul və Bursada “Arşın malalan” tamaşası ilə qastrolda oldu. Dövlət Musiqili Dram Teatrının bu səfəri Türkiyə Respublikasının 75 illiyinə həsr edilmişdi.

1999-cu ilin fevral ayında Türkiyənin Naxçıvandakı Baş Konsulluğunun təşəbbüsü ilə nəinki muxtar respublikada, 15 ildən artıq bir müddət ərzində bütün Azərbaycanda məşhur olan bir özfəaliyyət kollektivi – “Hüseynlilər” ailə ansamblı Afyon şəhərində, yeni, nəhəng “Orucoğlu” istirahət və sağlamlıq kompleksində bir həftəlik konsert proqramı ilə çıxış etdi. Ansambl üzvlərinin maraqlı və rəngarəng çıxışları yerli vətəndaşlarla yanaşı xarici turistləri də məftun etdi (10).

Həmin ilin iyununda isə Van Dövlət Teatrı naxçıvanlıların qonağı oldu. Dövlət Musiqili Dram Teatrında göstərilən “Köhnə fotoşəkillər” tamaşası böyük maraq və rəğbətlə qarşılandı. Bu görüşlər, qarşılıqlı əlaqələr daha intensiv xarakter aldı.

2001-ci il noyabr ayının əvvəlində İğdırda “Naxçıvan Muxtar Respublikası günləri” təşkil olundu. Rəsmi səviyyədə keçirilən bu günlər gün ardarda muxtar respublika incəsənət ustalarının rəngarəng çıxışları ilə yaddaşlara həkk olundu. Noyabrın 5-də Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrının çıxışı və naxçıvanlı rəssamların əsərlərindən ibarət sərginin açılışı ilə başlayan mədəniyyət günləri, noyabrın 6-da Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının tamaşası ilə davam etmiş, noyabrın 7-də isə Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasının və muxtar respublikanın digər musiqi kollektivlərinin iştirak etdikləri möhtəşəm konsert proqramı ilə yekunlaşmışdır. Bağlanış mərasimində Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov və İğdır valisi Mustafa Tamel başda olmaqla hər iki tərəfdən rəsmi nümayəndələr, ziyalılar iştirak etmiş və nitq söyləmişlər (11).

2003-cü ilin iyun ayında Qars şəhərində “Heydər Əliyev Parkı”nın və həmin parkda bu dahi şəxsiyyətin büstünün təntənəli açılışı böyük tarixi hadisə ilə yanaşı əsl mədəniyyət bayramına çevrildi. Yerli özfəaliyyət kollektivlərinin və Şərur rayonunun xalq yallı ansamblının gözəl çıxışları həmin tədbiri daha da rəvnəqləndirmişdi.

Son 15 il ərzində “Ümid” körpüsü üzərindən təsviri sənət sahəsində də yaddaqalan və məhsuldar sərgilər vasitəsilə mübadilələr olmuşdur. Əsasən Naxçıvanın firça ustaları, sonralar xalq rəssamı, Azərbaycan Respublikasının əməkdar rəssamları Hüseynqulu Əliyevin, Mircəlil Seyidovun, Şəmil Mustafayevin, Telman Abdinovun Ülviyyə Həmzəyevanın, digər gənc sənətkarların bu körpü vasitəsilə Ankarada, İstanbulda, İzmirdə, Bursada, Vanda, Qarsda, İğdırda, eləcə də Türkiyənin başqa şəhərlərində fərdi və birləşmiş sərgiləri nümayiş etdirilmişdir.

Qarşılıqlı olaraq Türkiyə Respublikasının Naxçıvandakı Baş Konsulluğunun vasitəçiliyi ilə 2010-cu ildən üzübəri, demək olar ki, hər il qardaş ölkə rəssamlarının da Naxçıvan şəhərində - həm Baş Konsulluğun salonunda, həm də MR Rəssamlar Birliyinin sərgi salonunda maraqla qarşılanan sərgiləri təşkil olunmuşdur. Buna bir neçə misal olaraq Naxçıvan Rəssamlar Birliyinin sərgi salonunda Türkiyənin tanınmış rəssamlarından Nilüfər xanım İnaltonqun 2011-ci il aprelin 7-də açılan və ayın sonuna – 30-dək nümayiş etdirilən sərgisini, Tamer Tuğrulun 2013-cü il noyabrın 26-dan həmin ayın sonunadək davam edən sərgisini, eləcə də naxçıvanlı rəssam Məmmədəli Ələkbərovun Baş Konsulluğun salonunda təşkil olunmuş fərdi sərgisini nümunə göstərmək olar (13).

2013-cü il avqust ayının 30-31-də Trabzon Dövlət Teatrı Naxçıvanın qonağı oldu. Teatrın bir qrup yaradıcı heyəti naxçıvanlılara və şəhərin qonaqlarına iki gün “Bu da keçər ya hu” adlı tamaşanı təqdim etmişdir. Barış Erdenkin rejissorluğu ilə Uğur Saatçının eyniadlı əsəri əsasında hazırlanmış bu tamaşada Osmanlının süqutu və türkiyənin işğala məruz qaldığı bir vaxtda İstanbulda baş verən hadisələr canlandırılır (12). Türkiyənin Zəfər bayramı münasibətilə təşkil

olunmuş bu səfər böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Yaradıcı heyət üç gün ərzində muxtar respublikanın muzeyləri, tarixi abidələri və digər görməli yerlərilə tanış olmuşlar.

2014-cü ildə Naxçıvan MR Rəssamlar Birliyi və TR Baş Konsulluğunun birgə təşkilatçılığı ilə “Türkiyədə və Naxçıvanda keramika-rəsm sənəti və öncülləri” mövzusunda konfrans keçirilmiş və həmin gün martın 8-dək fəaliyyət göstərən “Qadınlarda nağıllar” adlı sərginin açılışı olmuşdur. Adından göründüyü kimi bu sərgi Beynəlxalq Qadınlar Gününə, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illiyinə həsr edilmişdi. Həmin sərgidə Türkiyənin dünyaşöhrətli keramika rəssamı, onlarla ölkədə əsərləri sərgilənən professor Zəhra Çobanlının əl işləri tamaşaçılarda böyük maraq və rəğbət hissi oyatmışdır (13).

2015-ci ilin 8-10 aprelində İğdır Universitetinin təşkil etdiyi “Xalq sənətləri sərgisi” Naxçıvan Dövlət Universitetində nümayiş etdirilmişdir. Sərgidə Rəbiə Karta və Pelin Güledanın 50 adda ebru, miniatür, nəqqaşlıq və xalçatoxuma nümunələri məmnunluqla qarşılanmışdır. Həmin il aprel 9-da Baş Konsulluğun Türkiyə Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyilə təşkil etdiyi “Son məktub” filminin təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Çanaqqala zəfərinin 100 illiyinə həsr olunmuş bu filmə Naxçıvan Şəhər Kino Mərkəzində baxış və yaradıcı heyətin bir qrupu ilə görüş böyük müvəffəqiyyətlə keçmişdir.

2015-ci ilin 23-25 iyununda Naxçıvan Rəssamlar Birliyinin sərgi salonunda Türkiyə İncəsənət Əsərləri Sahiblərinin Məslək Birliyindən (GESAM) 30 üzvün əsərlərindən ibarət bir rəsm sərgisi də təşkil olunmuşdur (13).

MR Rəssamlar Birliyi tərəfindən 2014-cü ildən bəri mütəmadi keçirilən “Naxçıvan – Bəşəriyyətin beşiyi” adlı beynəlxalq festivalda bir sıra ölkələr kimi Türkiyədən də rəssamlar gəlib iştirak edirlər. 2016-cı ilin mayında təşkil olunan III festivalın yekun sərgisində Minə S. Çaylak, Olqa Eren, Xülya Sezgin və Nevin Aytəkin kimi türkiyəli rəssamlar uğurla iştirak etmişlər.

Ümumiyyətlə, 1995-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın paytaxtı Bakıda və digər bölgələrdə olan teatr və musiqi kollektivlərinin də “Ümid” körpüsü üzərindən qardaş ölkəyə səfərləri başladı. Türkiyənin müxtəlif şəhərlərinə belə yaradıcı səfərlər həmin vaxtdan bugünədək davam etməkdədir. “Ümid” körpüsü eyni zamanda iki qardaş ölkə arasında elm və təhsil mübadiləsinə də böyük vəsile olmuşdur. Bu işdə ilk növbədə körpüdən daha mütəmadi və səmərəli yararlanana AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi işçilərini, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Müəllimlər İnstitutu, “Naxçıvan” Universiteti professor-müəllim heyətlərini beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə, simpoziumlarda iştirak etmələrini nümunə göstərmək olar.

Sədrək-Dilucu körpüsü təkcə ölkələrimiz arasında iqtisadi əlaqələrin göstəricisi yox, həm də mədəni-tarixi dəyərlərin möhkəmləndirilməsinin göstəricisi oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin dediyi kimi, “Naxçıvanın inkişafında, xüsusilə, onun 1990-cı illərin əvvəllərində yaşanan böhranlı vəziyyətdən çıxmasında Türkiyə ilə olan əlaqələr, körpünün tikilməsi və bütövlükdə Türkiyədən alınan dəstək çox mühüm rol oynamışdır” (1).

Ulu öndərimiz, ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin xeyir-duası ilə açılan “Bir millət, iki dövlət”in “Ümid”-“Həsət” körpüsündə qovuşan mədəniyyəti daha da inkişaf edərək çiçəklənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəzeti, 28 may 2011-ci il.
2. “Milliyet” qəzeti (Türkiyə, İstanbul), 10 mart 1995-ci il.
3. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, III cild, Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2015, 560 səh.
4. “Naxçıvan” qəzeti, 15 iyun 2009-cu il.
5. “Yeni asır” qəzeti (Türkiyə, İzmir), 10 mart 1995-ci il.
6. “Şərq qapısı” qəzeti, 29 may 1992-ci il.
7. “Şərq qapısı” qəzeti, 16 oktyabr 1993-cü il.
8. “Şərq qapısı” qəzeti, 27 fevral 1996-cı il.
9. “Şərq qapısı” qəzeti, 26 oktyabr 1996-cı il.
10. “Şərq qapısı” qəzeti, 3 mart 1999-cu il.
11. “Şərq qapısı” qəzeti, 8 noyabr 2001-ci il.

12. "Şərq qapısı" qəzeti, 3 sentyabr 2013-cü il.
13. TR Naxçıvandakı Baş Konsulluğunun arxiv materialları.

Alakbar Gasimov

The Culture Connected on the "Umid" Bridge

Summary

The article deals with the bridge "Umid" built over the Araz in 1992 and connected Azerbaijan and Turkey. At the same time this bridge is remembered the unforgettable days by the collectives of the artists of both countries.

Key words: the "Umid" Bridge, theatre, performanse, artist, exhibition.

Fəridə Quliyeva, sənət.ü. f.d.

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, böyük elmi işçi

TÜRK DÜNYASININ ƏDİBİ HÜSEYN CAVIDİN "İBLİS" PYESİNDƏ SƏHNƏQRAFIYANIN İMKANLARI

Romantizm üslubunda yazılan H.Cavid pyeslərində mütləq həqiqətə bağlı olan ali bir əqidə və onun öz bətnində tükənməz qüdrət mənbəyi kimi gizlətdiyi kamil bir həriyyət vəsf olunmuşdur. Müəllif, əsərdə qoyduğu ideya vasitəsi ilə pyeslərində ətraf mühitə öz münasibətini bildirmişdir. O, əsərlərində son dərəcə sadə və doğru, lakin qeyri-adi bir təfəkkür tərzii ilə qəhrəmanlarına əsl həqiqəti dərk etdirmiş, onların əsərdə təsvir edilmiş əməlləri və həyat yolları vasitəsi ilə humanizmin, saf niyyətlə sağlam düşüncənin vəhdətini mədh etmiş, ədalətsizlik və kor-korana zahiri sui-itaətkarlığa qarşı etiraz fəryadını ucaltmışdır. Dramaturqun ideyası əsərə ustalılıqla sirayət etdirilərək, onun müxtəlif hissələrini və detallarını vahid ana xətt ətrafında birləşdirir. Etalon fikirdən məhrum olan, yəni ideyasız pyesin tamaşa variantında tamlıq yaratmaq qeyri-mümkündür. İdeya, bütün personajları və bütün süjet xəttini vahid konfliktdə (xeyir-şər qarşıdurmasında), "ümumi düyündə" birləşdirir.

Şübhəsiz ki, əsərin sistemli təhlili və bədii təsvir ehtiyatları axtarışında doğru istiqamət göstərən, təhlil və axtarışın düzgünlüyünü sığortalayan meyar yalnız əsərin ideyasıdır. Bu işdə ideya elə bir "çərçivə cızır" ki, ondan kənara çıxan sənətsünas ya rəssam-dekurator dərhal öz layihə və təkliflərinin məntiqsiz olduğunu görərəkən həmin "əqli çərçivə" daxilinə qayıtmağı lüzumlu bilir. A.N.Ostrovskinin sözləri ilə desək dramaturq pyesdə "plastik rəssam" kimi çıxış etmişdir (11, s. 96).

Sistemli şəkildə təhlil olunan əsərdə, onun ideyasına uyğun olan gizli bədii vasitələrin üzə çıxarılması artıq səhnə dekorasiyasını yaratmaq üçün təxmini plan meydana gətirir. Müəllif konsepsiyasını və obrazları xarakterizə edən simvolların elmi əsaslarla aşkar olunması isə həm səhnə dekorasiyasının, həm geyim eskizlərinin yaranmasına ciddi kömək edir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar istənilən əsərdəki işarələrin, müəyyən fəlsəfi, sosioloji, psixoloji qanunauyğunluğa tabe olmasını əsas tutaraq incəsənəti (hansı növü olursa olsun) sənətkala (dramaturq, rejissor, rəssam, nəqqaş, xəttat, xoreoqraf və s.) tamaşaçı (oxucu, dinləyici) arasında əlaqə, ünsiyyət vasitəsi hesab edirlər.

Teatr tamaşalarına, işarələrin bölgülənməsindən danışan semiotika adlı elmin baxımından yanaşılarsa, bu ünsiyyət vasitəsini, yəni incəsənəti daha mükəmməl surətdə təqdim etmək olar. "Ədəbiyyat və incəsənət bir növ dilə bənzəyərək özü-özlüyündə müəyyən işarə sistemləridir" (9, s. 119). Bu baxımdan pyeslərdə təhlil zamanı simvol və rəmzləri təyin etməklə, səhnə dekorasiyasında ikonik (təsviri) işarələri yaratmaq mümkündür. "İkonik işarələr obyektin özüymüş kimi görünməklə obyektin illüziyasını yaradaraq onu bizə bildirirlər." (6, № 2, 1987, s. 3).

H.Cavid pyeslərini tamaşaya qoyarkən, müəllif və tamaşaçı mövqelərinin bərabərləşdirilməsində, səhnə mühitinin də rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. Çünki insanların müəyyən qismi geniş miqyaslı mücərrəd anlayışa malik olub, tamaşanın məzmununun sətiraltı mənasını dərk edə bilsə də, insanların digər qismi isə yalnız əyani olaraq görüb dərk etmə qabiliyyətinə malikdirlər. Əyani keyfiyyətləri ilə tamaşaçı salonunu ecazkarasına əsərin daxilinə, səhnənin dərinliklərinə qədər cəzb edə bilən səhnə tərtibatı, nə dərəcədə gözəl və inandırıcı olarsa, bir o dərəcədə də tamaşaçıya müsbət və xoş təsirli, nəticədə də xeyirli və həyatda gərəkli ola bilər. “Göz qəlbin pəncərəsidir... Göz müvafiq mühit içində özünün göstərdiyi xidmətdə digər hissiyyat orqanlarına nisbətən daha az səhv edir.” (10, s. 240). Məhz bu səbəbdən əsərləri ideya baxımından araşdıraraq mətnin sətirlərinə və “sətirləri arasına” yerləşdirilmiş aşkar və gizli bədii vasitələri üzə çıxarmaq zəruridir.

H.Cavid yazdığı pyeslərdə, o, gündəlik həyata aid olan, ailə-məişət problemlərinə toxunan faktlara müraciət edərək, bu faktlar əsasında dövrün nəhəng fəlsəfi-siyasi-etik-estetik xarakterli strateji problemlərini açmağa müvəffəq olur. Bəzən isə həmin ideyanı, bir qədər sonra tarixi mövzuda yazdığı növbəti pyeslərində daha qlobal şəkildə şərh edərək oxucuya (tamaşaçıya) çatdırır.

“İblis” faciəsini H.Cavid 1918-ci ildə yazmışdır. Pyes dörd pərdədən ibarətdir. Hər bir pərdədə hadisələr gah mənzərəli bir guşədə, gah odada, gah da ormanda cərəyan edir. Pyesin ideyası Xeyir və Şərin, işıq və qaranlığın və s. ikili təbiətli substansiyaların arasında mövcud olan ziddiyyətlər aləmini bir mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlərə aid müxtəlif təzadlı tərəflərin mübarizəsini açmaqdır. Mistik əhval-ruhiyyəli pyes real ünsürlər əsasında yazılmışdır. Yəqin ki, rəssam-dekurator subyektivliyə yol verməməkdən ötrü nəzərə alınmalıdır ki, faciənin mövzusu “insanları mənəvi cəhətdən eybəcərləşdirən, var-dövlət və gücə arxalanan bir cəmiyyətin doğurduğu fəci hadisələri əhatə edir” (4, s. 122). İlk pərdədə Arif adlı bir insan obrazının yerləşdirildiyi məkanda çox böyük ehtiramla simvolik olaraq iki pəncərə açılır. Təyinatca işıq və havanın daxil olmasına xidmət edən pəncərələrin və onların sayının məhz iki olmasının ehtimal olunan simvolizmi həyatda insan qarşısında açılan iki yola işarədən ibarətdir. İxtiyar adlanan misilsiz nemətin sahibi olan insan sərbəst seçim qarşısındadır. Lakin məsələnin belə qoyuluşu halında, şübhəsizdir ki, iki pəncərədən birisi həqiqiyə bənzəsə də əslində xəyalidir, çünki onda nə hava nə də işıq vardır, halbuki ilk baxışdan o da cazibəli və perspektivli görünür.

İlk pərdənin remarkası belə təsvir olunub:

“Bağdad civarında ağaqlıq, mənzərəli bir guşə... Bir tərəfdə dışarısı yeşilliklərlə mühat bir çardağ, içərisi həsirlə döşənmiş sadə bir qülbəcik... Qülbənin iki pəncərəsi, sağda, solda və qarşıda birər qapısı var. Taxçada bir taqım kitablar nəzərə çarpar. Aqustos, ikinci çağı...”

Pərdə açıldıqda Arif bir tərəfdə, taxta bir karyola üzərində əlində təkyə edərək, uzanıb düşüncəyə dalmış, səhnə qaranlıq, ətrafda göy gurultusu, şimşək çaqısı, tranpede sədaları, top, tüfək, bomba partlayışları... Qarşıda, səhnənin nəhayətində iki böyük göz (pəncərə) atəşlər, alevlər içində dəhşətli bir müharibə təsvir edir. Bir qaç zabit əldə durbin müharibə komandası ilə məşğul... Gözlərin birində İblis, digərində Mələk görünür. Gurultudan sonra sükut” (3, s. 85-86).

Səhnəni ilk anda paradoksal görünsə də eyni zamanda həm İblis odu, həm də Mələk şəfəqi işıqlandırır. Az öncə toxunulmuş olan mahiyyət məsələsinin bariz təzahürü çox sadə üsulla, göründüyü kimi, işıq texnikası vasitəsi ilə nümayiş etdirilə bilər. Dekorasiya qurularkən bu tamaşada rəmzlərə geniş yer verməklə yanaşı, işıq rəssamından da dəyişkən rəng çalarlarını yaratmaq üçün xüsusi ustalıq işlətməsi tələb olunur. Mələk və İblisin çıxışları zamanı xeyirxahlığı əks edən işıqlanma ilə, şəri əks edən işıqlanma bir-birini əvəz etməlidir. Çünki “İblis”dəki İblis mifoloji-semantik obraz olduğundan dramaturqun ideya və düşüncələrinə bağlı olduğu qədər, rəssam-dekuratorun fantaziyasından da bilavasitə asılıdır. O (İblis), sanki insanların içərisində, onların cilovlaya bilmədikləri bir ziyanverici mənfi təkandır. Hərdən onların daxilində baş qaldırır zərərli əməllər törədilməsinə səbəb olur, hərdən də onların şüurlarının alt qatında mürğüləyir. O, özündə fantastik miqyaslı mifik güc, enerji müşahidə etdirərək hər yerdə və hər anda peyda ola bilər, ona görə də bir bu qədər “heyrət” göstərərək az qala bütün bəşərin ürəklərinə hakim olmaq iddiasında və təəssüf olsun ki, imkanındadır. Qəlblərdəki “boşluğa” rahat daxil olan İblis, tək-tək adamları və kütlələri çarpışdırır və məhv edə bilir. Onun üzə çıxdığı vaxtda səhnədəki mühitdə

yaratdığı alov qığılcımları, tamaşa obrazlarından ibarət xeyirxah kütlənin saçdığı şəfəqə nisbətən fərqli çalar kəsb etməsi mübahisəsizdir.

“Yağmur kibi göydən yağar atəş!... Atəş!... Qaralar, dalğalar atəş!...” (3, s. 86)

- deyən İblisə qarşı çıxaraq haqq yolunu axtaran Arifin:

“Mən nurə fəqət talibim, atəş nəmə lazım?!” (3, s. 91)

- sözləri ilə verdiyi cavabda müəllif “nurun” şövqi ilə “atəş” şöləsinin müxtəlif məfhumlar olduğunu nəzərə çarpdırır. İblis günəş nurunu da atəşə bənzətsə də (“Atəş, günəş atəş, bəşəriyyət bütün atəş” (3, s. 91)), müəllif öz növbəsində digər obrazların vasitəsi ilə mənən yüksələn insanların məhz günəşə, göyə, gecənin qaranlıqlarında işıqlanan yıldızlara can atmasını göstərərək bu müxtəlifliyi təsdiq edir. Müəllif, əsas surətlərdən olan Arifin diliylə:

“En gəl bana, yaxud bəni, yüksəklərə qaldır, Gəzdir qonağında” (3, s. 88)

- deyir. Bütün bunlardan, dekorasiya üçün hansı bədii vasitələrin seçilməsi, əsas götürülməsi rəssam-dekurator üçün məlum olur. Bəşəriyyətin vəhşiliklərini görən Arif, insanlardan uzaqlaşaraq təbiətin qoynunda özünə sığınacaq tapıb, yer üzünün çirkinliklərindən qurtularaq göylərə yüksəlmək istəyir. Lakin pyesin gedişində belə bəlli olur ki, o əslində göylərdən daha çox İblisə tapınır. Deməli səhnə mühitində elə təsvirlər və yaxud bədii elementlər seçilməlidir ki, yer ilə göyün əlaqəsini bürüzə versin. Gərək bu əlaqə vasitəsi (əsrin ideya və süjetinə uyğun olaraq) hadisələr cərəyanının müəyyən anında möhkəm, qırılmaz, digər anında isə “zəif əlaqə” təəssüratı yaratsın. Belə ki, tamaşada bəzən obrazlar öz zəifliklərinin dəf edilməsi məsələsinin həllini kənar qüvvələrdə axtararaq:

“Qəhr olmalı, məhv olmalı İblis”

- deyirlər, və özlərinin təqsirkar olduqları vəziyyətdən çıxış yolu kimi bu düsturu təklif edirlər. Lakin İblis məsuliyyətdən yayınmaq və özlərinin günah yüklərini mütləq olaraq onun üzərinə yükləmək istəyən, bir növ öz iradələrinin varlığını danan insanları ittiham edərək deyir:

“İblis nədir?

Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir

- İblis” (3, s. 182).

Deməli insanların “Tanrı” yolundan azdıqları zaman onların öz içlərində olan təhrifə uğramış insanın özü və başqaları üçün təhlükə kəsb edən yeni “iblis”ləmiş şəxs baş qaldırır.

Tamaşanın ideyasının açılmasında əsas aparıcı rol oynayan Arif səhnədən-səhnəyə keçərkən müxtəlif vəziyyətlərə, müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olur. O gah “iradəli”, “müdrək”, “kamil” insan kimi, gah da şəxsi mənafe naminə öz nəfsani hissələrinə uyaraq “qatil”, “qəddar”, “şər işlər törədən” insan kimi çıxış edir. Arifin bu hallarını tamaşaçı qarşısında əyani təqdim etməkdən ötrü onun xarici görünüşündə (libasında) deyilən xüsusiyyətlərə uyğun bədii elementlər tətbiq edilməlidir. Məsələn Arif düşüncəyə dalararaq maddi nemətlərdən imtina etdiyi anlarda daha çox “Tanrı”ya yaxındır. Bu anda o ülvi hissələrlə dolu bir vəziyyətdədir. Sadə formalı, açıq, sakitləşdirici çalarlara malik geyim Arifin bu halına daha çox uyğundur. Digər tərəfdən Arifə öz şəxsi (eqoistik) hissələri güc gəlir. Onun içərisində iblis baş qaldırır. Bu hala keçərkən Arif tərəddüdlər içərisində çırpınır. O, hətta bu vəziyyətində ikən, müdrək fikirlər irəli sürməkdə davam edir. Onun bu vəziyyətində kamilliyin astanasında olan bir insana xas “ahıl insan” libası daha uyğundur. Və son anda, daxilində baş qaldırmış olan, onun xeyirxah niyyətlərinə üstün gələn “iblis”ləşmənin ərəfəsində, onun libasında və görkəmində kəskin, tünd çalarların üstünlük təşkil etməsi qanuna uyğun olar. Bu kimi dəyişkən vəziyyətləri eyni zamanda müəyyən kiçik bədii elementlər vasitəsi ilə də incə şəkildə gücləndirmək mümkündür. “Taxçada bir taqım kitablar” əhatəsində Arif axtarışlar içində, kamilliyə can atma yolundakı düşüncələr içində olduğu vaxt, elmi insan qiyafəsində təqdim olunmalıdır. Diqqət etdikdə Arif obrrazının dəyişkən anlarında onun mürəkkəb daxili durumunun xarici görünüşündə də öz əksini tapmasını müəllif tərəfindən remarkalarda ifadə etdirildiyini görmək olar. Məsələn ikinci pərdənin remarkalarının birində belə bir təsvir var:

“Gəlidiyi qapıdan çıxar. Bu sırada Arif fəsli olaraq, yüzünü gözəlcə tərəş etdirmiş olduğu halda, sağ qapıdan girər” (3, s. 113).

Belə bir anda rəssam obrazın cari psixoloji vəziyyətini, bədii vasitələr ilə daha da gücləndirməlidir. Bu anları aydınlaşdırmaq üçün rəssam həmçinin pyesdə obrazların danışığını, hərəkətini, mimikasını təfərrüatı ilə təsvir edən dramaturqun ötürmələrinə diqqət yetirməlidir. Müəllif tərəfindən verilən izahatlar obrazların səciyyəsinin aydınlaşmasına ciddi dərəcədə kömək edir. Məsələn İblislə qarşılaşandan sonra, Arifin həyəcanı belə əks olunur:

“şaşqın, sinirli bir tevr ilə saçlarını qarışdırır, içəri girməkdə olan İxtiyara həyəcanlı və müztərib” (3, s. 89)

və yaxud İblisin müxtəlif simalara düşəndən düşənə libasının dəyişkənliyini müəllif dəqiqliklə əks etdirməsi təsadüfi və mənasız deyildir. Remarkaların birinə nəzər salaq:

“Dərhal səhnənin işığı azalır. İblis sürəkli və istehzal qəhqəhələrlə yerdən - alevlər içindən çıxar. Yıldızlı və əflatuni ridasının ətləri hərəkət etdikcə atəşrəng sima və əlbisəsi parlar durur” (3, s. 88)

və yaxud:

“bir guşədə ağ saqal abid qişafətində görünür, yarımqəhqəhə ilə” (3, s. 136).

Tamaşa boyu İblisin gah fəal, gah da passiv olması, onun libasında kontrast bədii vasitələrin tətbiqini tələb edir.

Beləliklə aydın olur ki, əsas qəhrəman Arifin obrazı və İblis surəti əsərin ideyasının açılmasına başlıca təkan verir və buna görə də rəssam-dekordinator tərəfindən də xüsusi diqqət tələb edir.

H.Cavidin şah əsəri olan “İblis” tamaşası ilk dəfə olaraq 1920-ci ildə dekabrın 21-də səhnəyə qoyulmuşdur. Əsəri tamaşaya Abbas Mirzə Şərifzadə hazırlamışdır. Tamilla Təhmasibin qeyd etdiyinə görə “20-ci illərin teatr tamaşalarının quruluşlarına xas olan cəhət “İblis”də də özünü göstərmişdi, müəllif remarkası quruluşun əsasını təşkil edirdi” (7, s. 45). O dövrdə əsərin demək olar ki, fəlsəfi mənasına varmayaraq, baş rolun zahiri əlamətlərinin qabarıq verilməsini daha çox nəzərdə tutmuşlar. İblis insan deyil dini əqidə və rəvayətlərdən qaynaqlanan bir mifoloji obraz olan və xəyali görkəm daşıyan şeytan şəklində səhnəyə çıxırdı. Aktyorun qrimi ilk və hətta sonrakı tamaşalarda dəhşət saçır. Aktyor gözlərinin üstünə parlaq piləklər yapışdırırdı ki, bu da səhnə işığı altında alov saçır. Həmçinin üzünə qırmızı rəng çəkir, qara plaşının içərisi qırmızı rəngə boyanmış parçadan idi. Başına populyar təsəvvürlərdə olduğu kimi şeytan buynüzü taxmış başlıq qoyurdu. Xarici görkəm etibarlı ilə xalq nağıllarının mənfi surəti mifoloji İblis şəklini almışdır. Səhnənin dərinliyində yanar odlardan ortaya atılaraq sürəkli qəhqəhələrlə tamaşaçıların önünə çıxan İblis - A.M.Şərifzadə gur səsi ilə “Özü atəş, gözü atəş” olan əsatiri bir varlıq idi. Aktyor bu səhnələrdə öz temperamentini, səsinin qüdrətini əsirgəməmiş, əksinə, onlardan bol-bol, lakin çox yerində istifadə etməyi bacarmışdır. Aktyor tamaşa boyu dəyişkən vəziyyətlərini məhz libasının dəyişkən rəngləri vasitəsi ilə səhnə mühitində təmin edilən kəskin işıqlanma şəraitində təzahür etdirirdi. Deməli pyesin fəlsəfi mənasına bir o qədər varılmasa da, məhz tərtibat müəyyən mənada fikrin açılmasına xidmət etmişdir. Kommunist qəzetində dərc olunmuş resenziyadan belə məlum olur ki, (5, 1921) I il keçməsinə baxmayaraq 1921-ci il də tamaşaya qoyulmuş “İblis” faciəsinin quruluşu dəyişməmişdir. Səhnə mühitində göy gurultusu, ildırım çaxması kimi effektlərdən istifadə edilmişdir. Məhz A.M.Şərifzadə İblisin Şərqi folklorunun xəbis, riyakar, qorxunc, daim insanlara həqarətlə gülən, onları öz əlində öyüncağa çevirən nümayəndəsinin və eyni zamanda son dərəcə məğrur və hətta mənfi qüdrətə malik bir mifoloji obraz olmasını öz ifası ilə bərabər libasındakı kəskin çalarlar vasitəsi ilə də təcəssüm etdirmişdir.

Bu illərdə (1920-21) səhnəyə qoyulmuş “İblis” tamaşası haqqında Rza Təhmasib yazır: “Rejissorluq cəhətdən bu dövrdə Azərbaycan səhnəsində xüsusi rejissorluq sənəti mövcud deyildir. Quruluşçu rejissorlar əsas etibarlı ilə quruluş üçün müəllif remarkasından istifadə edirdilər və mümkün qədər doğru-düzgün mizanlar yaratmağa çalışırdılar. Əsərin ideyasını açmaq məsələsində də əsasən müəllifə tabe olmaq, onun istəyini mümkün qədər aydın açmağa çalışırdılar... “İblis”dəki hadisələr gərgin konfliktlər, ölüm, qan, top, tufan tamaşaçıları sarsıdırdı, onları bütün hadisələrin passiv şahidi deyil, aktiv iştirakçısına çevirirdi. Onlar gözəlliyi sevir, qana, müharibəyə düşmən kəsilirdilər. “İblis” tamaşası romantik bir tamaşa olmaqla bərabər realist əsaslara söykəndiyi üçün çox inandırıcı idi.” (8, s. 3-4-5) 1921-ci il aprelin 8-də A.M.Şərifzadə tərəfindən “İblis” yenidən

səhnəyə qoyulduqda İblis rolu R.Təhmasibə verilib. Səhnədə müəllifin ilk remarkası ləğv edilmişdir. İblis və Mələyin çıxışlarında iki pəncərə ixtisar olunub. İlk quruluşda İblis yanar odların içərisindən çıxaraq sürəklilə qəhqəhələrlə Arifə yaxınlaşırdı. R.Təhmasibin oynadığı İblisin geyimi və xüsusilə qrimi əvvəlki İblisdən fərqli cəhətlərə malik idi. Artıq burada mifik-realist obraz yaratmağa çalışmışdılar. Üzünə yalnız qırmızı parça tikilmiş qara pləşa bürünmüşdür. Bu dəfə səhnədə od-alov saçmayan R.Təhmasibin oynadığı İblis bununla belə öz reallığı ilə səhnədə başqa, daha güclü təəssürat yaradırdı. R.Təhmasib müəyyən qədər əsərin ideya məzmununun açılmasına həm ifası ilə, həm də libası ilə cəhd edərək İblisi bir növ məcazi mənada “insanlaşdırmağa” nail ola bilmişdir.

1922-ci ildə və 1923-cü ildə rejissor A.M. Şərifzadə və A.İvanov tərəfindən tamaşaya qoyulmuş pyesin quruluşu təqribən özündən əvvəlki tamaşaların təkrarı olmuşdur və o qədər də bu tamaşa haqqında əyani və yazılı mənbələr qalmamışdır.

1925-ci il aprelin 6-da “İblis” tamaşası rejissor A.Tuqanov tərəfindən yenidən səhnəyə qoyulmuşdur. Bu tamaşanın dekorasiyası barəsində dövrün mətbuatında tənqidi olsa da, bir çox fikirlərin mövcud olması tərtibat haqqında kifayət qədər müəyyən təsəvvür yaradır. Əli Nazim məqaləsində (2, 1921) dekorasiyanın xətası haqqında yazır: “İlk pərdədə bir hərbi meydanı göstərmək istənilədikdə orta əsrlər hərbi mənzərəsi göstərilməkdədir. Hələ bundan da artıq yeni atəş hərbi ilə əski nizə-süngü vuruşması bir-birinə qarışdırılmışdır”. Böyük I dünya müharibəsindən bəhs edən pyesdə teatr heyəti səhnəni düzgün təqdim etməmişdir. Orta əsrlərə xas zaman mühiti yaradılmışdır. Bu həmçinin aktyorların geyimlərində də hiss olunmuşdur. Zabıtların paltarları türk zabıtına uyğun deyil, ingilis zabıtının libasını xatırlatmışdır. Geyimdə istifadə olunan sarı rəng nə ideya cəhətdən, nə də mənə cəhətdən uyğunluq təşkil etməmişdir. Həmçinin Xavər və Rəna obrazlarının ev şəraitində “alafranqa” çarşaf örtmələri tənqiddə səbəb olmuşdur. Bu kimi tənqidi fikirlər sübut edir ki, həqiqətən də tamaşada aktyorların ifasının təsirli olmasında, əsərin doğru qavranılmasında səhnə mühiti və geyimlərin rolu böyükdür. Bu tamaşanın tərtibatında işlədilən mavi rənglərə “Cim” imzası ilə dərc olunmuş məqaləsində Cəfər Cabbarlı tənqidi münasibətini bildirmişdir (1, 1925). Müəllif soyuq səciyyəli boyanın məzmunun ideyasına uyğun olmadığını bildirmişdir. “Bizcə İblisin yerinə bir “div”dir, “İblis”dəki İblis kimi deyildir” deyən tənqidçi “İblis” pyesindəki əsas ideyanı tamaşaçıya təqdim etmənin əyani tərəfinin zəruriliyini bildirmişdir. “İblis” əsərinin bütün quruluşlarında rejissorlar hadisələrin cərəyan etdiyi məkan konkretləşdirmək üçün türk ekzotikasından, mahnı və rəqslərdən, geyimlərdən bol-bol istifadə etmişlər. O dövrün tənqidi də quruluşdakı bu türkçülük meyilli, ünsürlərdən çıxış edərək, əsəri pantürkizm məhsulu adlandırmışdır. 1926-cı ildə çıxmış proqramdan məlum olur ki, baş rejissor A.Tuqanov və rejissor A.M.Şərifzadə tərəfindən qoyulmuş bu tamaşanın rəssamı N.Kuleş olmuşdur.

M.Əzizbəyov adına ADT-da 1982-ci ildə tamaşaya qoyulmuş “İblis” pyesi demək olar ki, H.Cavidin qoyduğu ideyanı tam əhatə dairəsi ilə təmsil etməyə nail olmuşdur. Böyük sənətkarlıq istedadına malik olan rejissor M.Məmmədov H.Cavidin yaradıcılığına ikinci dəfə müraciət etməsi tamaşanın uğurlu keçməsinə səbəb olmuşdur. Tamaşada rejissorun sərrast fikri, rəssam və bəstəkarın uğurlu işi ilə üst-üstə düşmüşdür. Bu tamaşanın tərtibatı haqqında müəyyən qədər I fəsildə məlumat verilib. Tamaşanın rəssam-dekuratorları Elçin Məmmədov və Nazim Bəykişiyev lakonik tərtibat üsulundan məharətlə istifadə edərək müəllif ideyasını açmağa nail ola bilmişlər. Bu rəssamların teatrda gedən yaradılıqlarını izlədikdə, bir daha şahid olursan ki, onlar tərtibat verdikləri bütün əsərlərin “ümumi obraz”ını tapmağa meyil ediblər və ümumilikdə bu işə nail ola bilmişlər. Müəyyən epizodları və parçaları deyil, - bütövlükdə tamaşanı düşünərək, faciənin süjet və hadisələrini işlədikləri ümumi səhnə tərtibatının daxili tutumuna tamlıqla yerləşdirə bilmişdir. Onların təqdim etdiyi funksional tərtibat ünsürləri səhnə meydanında kifayət qədər təbii görünən gərgin plastik səhnə yaratmışdır. Yəni səhnəyə tətbiq edilmiş hər bir element canlıdır, dəyişkəndir və daim hərəkətdədir. Səhnədə şərti olaraq tavan və döşəməni əks etdirən metal lövhələr, süjet xəttinə müvafiq olaraq yerini dəyişirdi. Yeri gələndə şərin təzyiqini ifadələndirir, bəzən səmaya çevrilir yerlə göyün, insanla – Tanrının əlaqəsini, bəzən də sadəcə olaraq dinamik, realistik səhnə effekti yaratmağa xidmət edirdi. O, hərəkət edib yerə yaxınlaşdığı anlarda isə canlıları məngənə kimi sıxaraq ölümlər törədirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Cim (Cəfər Cabbarlı). İblisin son quruluşu. “**Kommunist**” qəzeti, 1925, 12 aprel.
2. Əli Nazim. İblis. “Yeni yol” qəzeti, 1921, 8 aprel.
3. Hüseyn Cavid. “İblis”. Hüseyn Cavid, Əsərləri, 5 cildə, III cild, Dram əsərləri, Bakı, Elm, 2007, s. 5-118.
4. İbadoğlu Ə. Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsi. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1969, 165 s.
5. “İblis” tamaşası haqqında resenziya. “**Kommunist**” qəzeti, 1921, 4 oktyabr.
6. Mehdiyev N. Teatrın semiotikası. “Qobustan” jurnalı, 1987, № 2, s. 2-4.
7. Təhmasib T. H.Cavid və teatr. Bakı, Işıq, 1988, 132 s.
8. Təhmasib R. İblis, Topal Teymur, Peyğəmbər (H.Cavid) tamaşaları haqqında xatirələr, əl ilə yazı, 1920-21-ci illər. Azərbaycan Dövlət ədəbiyyat və incəsənət arxivı, R. Təhmasibin arxivı, fond № 622, siyahı № 1, sax. № 171.
9. Храпченко М. Семиотика и художественное творчество. Литература и современность. Сборник, 11 статей о литературе, 1970-1971 годов. М., Худ.лит., 1972, с. 114-171.
10. Леонардо да Винчи. Избранное. М., Гослитиздат, 1956, 257 с.
11. Островский М.А. Художественный справочник, Сто памятных дат 1973. М., Сов.художник, 1973, 268 с.

Scenography opportunities in “Devil” play of the writer of Turkic world Huseyn Javid

Summary

The role of scenic atmosphere has great importance especially in equalization of positions of author and audience when H.Javid’s plays are staged. Because some part of people has wide abstract understanding and can understand between the lines meaning of the spectacle, but other part of people can see and understand only visually.

H.Javid’s mystical “Devil” tragedy was written on the base of real elements. Obviously, to prevent the subjectivity the artist-decorator has to take account that, the theme of the tragedy is about tragic events, which defile people morally and cause society relied on wealth and power.

Keywords: theatre, artist-decorator, decor, “Devil” play, scene.

Xatirə Həsənzadə, sənət.ü. f.d., dos.
Bakı Musiqi Akademiyası
khatirahasanzada@yahoo.com

TÜRK XALQLARI MAHNILARININ İNTONASIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xalqların tarixinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin, onun ayrı-ayrı sahələrinin öyrənilməsi daima tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durur.

Tarixdən məlumdur ki, təfəkkür tərzinin inkişafı ilə tarixdə mövcüd olan xalqların “izləri itməyərək” başqa xalqların yaranmasına, inkişafına təsir göstərmiş və “laylar” şəklində, transformasiyaya uğrayıb “yaşayaraq” o xalqların yaşam tərzini, adət-ənənəsi, mədəniyyəti haqqında məlumat daşıyıcısına çevrilir.

Təqdim olunan mövzu türk xalqlarının mahnılarında səs düzümündə gedən prosesləri izləyərək intonasiya əlaqələrinin üzə çıxarılmasına həsr olunur. Araşdırmanın məhz xalq mahnıları üzərində aparılması təsadüfi deyil. Məlumdur ki, hər bir xalq üçün onun mahnıları nadir xəzinədir. Burada tarixin genetik yaddaşı yaşayır. Mobil janr olan mahnı həyatda gedən prosesləri özündə tam əks etdirir.

İntonasiya bütün musiqini yaradan komponentləri özündə birləşdirən musiqi elminin böyük sahəsidir. Demək olar ki, xalqın simasını açıqlayan əsas amildir. Bu gün xalqların inteqrasiyası, milli şüurun “oyanışı” dövründə özünü dərk etmə nə qədər vacibdirsə, türk xalqlarının mahnılarında əlaqələri axtarmaq bir o qədər önəmlidir.

Geniş əhatədə məskunlaşan türk xalqlarının xalq mahnılarını araşdırarkən dil bölgüsünə istinad edərək müəyyən bir sistemə salınması onların eyni kökdən törənən mədəniyyətlərə malik olmalarını daha yaxından başa düşməyə imkan yaradır. Həmin xalqlar arasında olan geniş yad-daşı yenidən dirçəltmək, bir zamanlar məyyən səbəblədən uzaq düşmüş türk xalqlarını bir-birinə daha da yaxınlaşdırmağa kömək edir.

Türkoloq alim F.Zeynalov türk dillərinin təsnifatını verərkən bu dillərin daşıyıcısı olan türk xalqlarının tarixi inkişaf prosesini onun dövrləşdirməsi ilə sıx əlaqələndirərək bəlkə də eyni bir proses olmasını qeyd edir. Alim fikrinə davam edərək yazır ki, türk xalqlarının tarixini öyrənmədən, bu mərhələdə qəbilə, tayfa və tayfa birliklərinin mahiyyətini müəyyənləşdirmədən, sonralar onların böyük dil qruplarına, daha sonra isə müasir dillər səviyyəsinə qədər keçdikləri inkişaf yolunu izləmədən təsnifat aparmaq özünü doğrultmur.(2.58)

Əsrlərlə külli miqdarda variantlar şəklində xalq arasında yayılan mahnılarda kollektiv təfəkkürün məhsulu olan “özək” saxlanılır. Bir də hər avazatın, hər havanın, oxumanın milli musiqi təfəkkürü ilə bağlı müəyyən qanunauyğunluqları mövcüddür ki, onlar ifaçı tərəfindən əsla pozula bilməz. Bunun da səbəbi hər bir musiqi sistemində sabit və dəyişkən elementlərin və bu elementlərdə sabit və dəyişkən əlaqələndiricilərin olmasıdır. Məhz bu elementlər (invariantlar) musiqi təfəkkürünün qanunlarını müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir. (1.16)

ƏDƏBİYYAT

1. Гошовски В. У истоков народной музыки славян. М., Сов. композитор, 1971, с.16.
- 2.Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981. s.50.

Khatira Hasanzade

The Intonation Peculiarities of the Songs of the Turkic Peoples

Summary

The presented topic is dedicated to revealing the processes in Turkic nations music. The research on national songs is not coincidental. The memory of history lies there.

Key words: nucleus, intonation, melody, transformation

Zaur Əliyev, siyasi e.ü.f.d.
AMEA Elm Tarixi İnstitutu

ERMƏNİSTANIN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINI İŞĞALI VƏ TÜRKİYƏNİN SİYASƏTİ

SSRI-nin dağılmasına qədər Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq xarakterli bir məsələ deyil, SSRI-nin daxili işi hesab olunurdu. Buna baxmayaraq, erməni tərəfi öz dəlillərinin xeyrinə «öz müqəddəratını təyinetmə» anlayışından istifadə edirdi. Münaqişə SSRI və kommunist ideologiyası çərçivəsində inkişaf etdiyinə görə bu sahədə aparılan müzakirələr beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq öz müqəddəratını təyinetmə hüququ əsasında deyil, «öz müqəddəratını təyinetmə barədə leninist prinsipi» əsasında aparılırdı. Müvafiq leninist prinsip SSRI-də BMT-nin bu sahədə qəbul etmiş olduğu sənədlərdən daha məşhur olduğu və formal cəhətdən bütün millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququnu (tam ayrılma da daxil olmaqla) dəstəklədiyi üçün Dağlıq Qarabağın ayrılması tərəfdarları bu ideyadan bəhrələnirdilər.

Müstəqilliyimizin ilkin illərində münaqişənin həll olunmasını müsbət məcaraya yönəltmək olardı. Ölkə daxilində gedən gərgin proseslər nəinki bu məsələnin həllində süni maneə idi, hətta Dağlıq Qarabağ problemi siyasi maraqların qurbanına çevrilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın ictimai-siyasi sabitliyini təmin etmiş oldu. 1993-cü ilin noyabrında hərbi sistemin formalaşdırılması nəticəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrin Horadiz istiqamətində erməni ordusunu güclü zərbələrlə sarsıtmış oldu. Nəticədə 20-dən çox kənd işğaldan azad olundu. Bu qələbə Ermənistan tərəfindən ciddi narahatlıq yaradır və qarşı tərəfi işğalçılıq planlarından çəkindirirdi. 1994-cü ilin mayında Ermənistan dövlət başçısı atəşkəs haqqında sazişin imzalanmasına razılıq verdi. Bu sazişdən sonra Azərbaycan ilkin olaraq öz qüvvələrini toplayıb formalaşdırmaq imkanı qazandı.

Hazırda rəsmi Bakı Azərbaycanın və ümumilikdə, regionun geosiyasi, geoiqtisadi maraqları və perspektivi baxımından, bütün daxili və ölkələrarası münaqişələrin tezliklə, yeni müharibəyə əl atmadan - sülh yolu ilə nizamlanmasının tərəfdarı kimi çıxış edir. Cənubi Osetiya ətrafında Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra yaranmış beynəlxalq və regional hərbi-geostrateji vəziyyət göstərir ki, yaxın zamanlarda nə müharibə, nə də ki, sülh yolu ilə Azərbaycan və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün təmin olunmasına ümid etmək şansı çox aşağıdır. Hazırda Ermənistan dünya dövlətlərinin ikili siyasətindən, BMT-nin və ATƏT-in dişsiz fəaliyyətindən, Minsk qrupunun və həmsədr ölkələrin neçə illərdir ki, ciddi bir mövqe ortaya qoya bilməməsindən, dünyadakı erməni diasporunun aparıcı ölkələrin rəsmi siyasətinə göstərdiyi ciddi təsirdən, Rusiya və başqa ölkələrin hərbi dəstəyindən bəhrələnərək öz işğalçı siyasətindən əl çəkmək istiqamətində heç bir ümidverici mövqe sərgiləmir. (1, s.3-18)

Qarabağ münaqişəsində rəsmi həmsədrələ yanaşı digər dövlətlərin də vasitəçi kimi çıxış etmə niyyətlərinin olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bunlardan birincisi **Türkiyə Respublikasıdır**. Türkiyə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli şəkildə, beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq həllinin tərəfdarıdır və öz regional siyasətini həmin istiqamətdə qurur. Türkiyə istər iki tərəfli münasibətlərdə, istərsə də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində daima Azərbaycanın ədalətli mövqeyini müdafiə edir. Ermənistan konstruktiv mövqe tutmaq üçün siyasi təzyiqlər göstərir, bu dövlətlə rəsmi münasibətlər qurmur və Ermənistanın işğalçılıq siyasətini beynəlxalq aləmdə təbliğ edir. Ümumiyyətlə, Türkiyə Dağlıq Qarabağ münaqişəsində digər “güc mərkəzləri”nə nisbətən həmişə birtərəfli, düzgün siyasi mövqe nümayiş etdirir. Türkiyənin Azərbaycanda strateji maraqları Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə müsbət təsir göstərir. Lakin Türkiyə münaqişənin həllində vasitəçi rolu oynamadığından kənar qalmaq məcburiyyətindədir.

Türkiyə ilə Azərbaycan bir-birindən fərqli ölkələr deyil. Ulu Öndər Heydər Əliyevin “bir millət, iki dövlət” kəlamı köklü bir dövlət olmasını bir daha sübut edir. Türkiyə Qarabağda münaqişə başlanan zamandan birbaşa silahlı yardım edə bilmirdi, bu beynəlxalq hüquq baxımından mümkün deyildi, ordu quruculuğu üçün hərbi müşavirlər göndərərək Azərbaycana yardımını göstərdi. ABŞ Konqresinin 907 sayılı “Freedom Support Act” sənədinə görə Azərbaycan hücumu məruz qalan yox, hücum edən dövlət kimi göstərilirdi. Bunun dəyişdirilməsi üçün Türkiyə dövləti və lobbisi 5 il ərzində siyasətində buna xüsusi diqqət verdi. (2,s.3)

1993-cü il martın axırında ermənilər Kəlbəcəri işğal etdilər. Türkiyə buna sərt reaksiya göstərərək 4 aprel 1993-də Ermənistanla sərhədi bağladı və bu günə qədər də sülh bərpa olunan qədər sərhədlərin açılmayacağını bəyan edir. Azərbaycan – Ermənistan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başladığı andan Türkiyə hər bir halda Azərbaycanın yanında olduğunu, daima ona dəstək olacağını bildirmiş, münaqişə bitdiyi zaman işğal olunmuş torpaqların Azərbaycana geri qaytarılması ideyasını dəstəkləmişdir. 2007-2008-ci illərdə baş verən bir sıra hadisələr onu sübut etdi ki, Türkiyə Azərbaycana münasibətində “dövlət marağını” “qardaşlıq” mənafeyindən üstün tutur.

Bu daha çox 2008-ci ilin fevralında Ermənistanda keçirilmiş prezident seçkilərində qalib gələn Serj Sərkisyanın dövrünə təsadüf edir. S.Sərkisyanın seçilməsindən sonra Türkiyə prezidenti Abdullah Gül ona aşağıdakı məzmununda bir təbrik məktubu yollayır: “Sərkisyanın yeni vəzifəsi yüz illər boyunca sülh və əmin-amanlıq içərisində birlikdə yaşaya bildiklərini sübut etmiş olan türk və erməni xalqları arasındakı əlaqələrin normallaşdırılması üçün lazımi şəraitin yaradılmasına imkan verəcəyi, Türkiyə və Ermənistanın ortaq cəhdlərinin bölgədə barış və rifaha təsir edəcəyi, qarşılıqlı

güvən və əməkdaşlığa söykənən bir atmosferin yaradılması təməlində duracağı ümidindəyik.”(3,s.12)

Oxşar məzmununda məktubu Türkiyənin Baş Naziri R.T.Erdoğan və Xarici İşlər Naziri A.Babacan müvafiq olaraq Ermənistanın Baş Naziri T.Sarkisyan və Xarici İşlər Naziri E.Nalbandyana göndəriliblər. Məzmunundan da göründüyü kimi təbrik məktubu heç də reallıqları əks etdirmir və Türkiyənin güzəştə getməsinə əyani sübut edir. 29 mart 2007-ci ildə Akdamar adasında Akdamar kilsəsinin bərpa edilərək yenidən fəaliyyətə başlaması və açılışa Ermənistandan Mədəniyyət Nazirinin müavini Gaçik Gürciyan başda olmaqla 20 nəfərlik heyətin gəlməsi iki ölkə arasındakı əlaqələrdə yeni mərhələnin başlanğıcı oldu.(4,1)

Türkiyənin 1993-cü ildə Ermənistanla quru və 1994-cü ildə hava sərhəddinin bağlamasının səbəblərindən biri Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının geri qaytarılmasına dair nəticənin əldə edilməsi idi. Buna baxmayaraq, İstanbul – İrəvan hava yoluna yenidən fəaliyyətə başlaması məntiqə uyğun deyildi. Digər bir məsələ isə Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Abdullah Gülün Ermənistanla səfəridir. Xatırladım ki, bu, Türkiyə tarixində rəsmi səviyyəli ikinci səfər idi. İlk səfər 1935-ci ildə o dövrün Baş Naziri İsmet İnönü tərəfindən gerçəkləşdirilmişdi. Burada diqqəti çəkən əsas məsələ ondan ibarətdir ki, Ermənistan hələ də Türkiyənin əraz bütövlüyünü tanımır və “qondarma soyqırım” iddialarını irəli sürür. Amma Türkiyə Prezidentinin onun ölkəsini tanımayan digər bir ölkəyə səfər etməsi də ilk baxımdan maraqlı göründü. Digər bir məsələ isə Ermənistan hələ də öz iddialarından geri çəkilməyib. Ermənistanın Baş Naziri T.Sarkisyan 24 apreldə “qondarma soyqırım” ilə bağlı keçirilən tədbirlərdə bildirmişdir ki, 1915-ci il hadisələrinin “soyqırım” kimi beynəlxalq aləmdə tanınması cəhdləri Ermənistanın xarici siyasətinin əsas vəzifələrindən biridir. Bundan başqa, İran Türkiyə – Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması üçün öz vasitəçilik missiyasını da Türkiyəyə təklif edib. Lakin bu, Türkiyə tərəfində sərt qarşılıq və Türkiyə tərəfi bildirib ki, onsuz da onların Ermənistanla birbaşa əlaqələri var.(5,s. 9-10)

Sadalanan fikirlərdən belə bir nəticə ortaya çıxır ki, Türkiyənin Azərbaycandakı strateji maraqlarının təmin edilməsi uğrunda həyata keçirdiyi siyasət Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə həm müsbət, həm də mənfi təsir edir. Mənfi təsirlərə baxmayaraq Türkiyə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllini özünün Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazdakı strateji maraqlarının yüksək səviyyədə təmin edilməsi üçün mühüm şərt hesab edir və bu istiqamətdə pozitiv siyasət həyata keçirir. Azərbaycan dövlətinə isə Türkiyənin Dağlıq Qarabağla bağlı mövqeyi və beynəlxalq siyasəti sərf edir.

Ankaranın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində fəal vasitəçi olması üçün Ermənistanla münasibətlərini normallaşdırması əsas şərtlərdən biridir. Tərəflərdən biri – Yerevan Türkiyənin vasitəçiliyini qəbul etməsə, Ankara və Bakı çalışsalar belə, məsələnin müsbət həllinə nail ola bilməyəcəklər. Digər tərəfdən Kreml Türkiyənin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində fəallaşmasını istəmir. Bunu açıq söyləməsə də, Yerevanın əli ilə Türkiyəni uzaq məsafədə saxlamağa çalışır. Bu əsassız deyil. Türkiyənin Cənubi Qafqazda fəallaşması, Yerevanla münasibətlərini normallaşdırması, nəhayət Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli Rusiyanın tədricən Ermənistanı itirməsi ilə nəticələnəcək. Kreml bunun baş verməməsi üçün Türkiyəni Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə yaxın buraxmır. Türkiyənin ATƏT-in həmsədr statusuna yiyələnməsi uzaq perspektiv sayılsa da, Cənubi Qafqazdakı siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik maraqları üç həmsədr – ABŞ, Fransa və Rusiyanın maraqlarından az deyil

ƏDƏBİYYAT

1. ƏLİ HƏSƏNOV. HEYDƏR ƏLİYEVİN GEOSİYASİ TƏLİMİ: XXI əsrdə Azərbaycanın əsas geosiyasi vəzifələri və perspektivləri «Geo Strategiya».-2011.-№2(02)
2. “Həmsədr ölkələr arasında Azərbaycanın hüququnu müdafiə edən ölkə yoxdur” 525 qəzet 28 aprel 2012-ci il
3. “Stratejik Analiz” jurnalı, səh. 116-117, İyul 2008
4. Yıldız Devci Bozkuş, “Türkiyə’den Bir Adım Daha: Erivan-Antalya Uçak Seferləri” www.asam.net, 30 iyul 2008

5. Ramin Abdullayev “Yaşıl Türkiyədə “qara zolaqlar”” “Region +” jurnalı, № 16, avqust 2008

Summary

Article is devoted to a role and interests of the intermediary parties, in particular to Turkey, in settlement of the Nagorno-Karabakh conflict after collapse of the USSR. The author analysed various approaches of the international community to their participation in the conflict. It is clear that more important aspect of this conflict is connected not with how the conflict exists in reality and as it is accepted by the international community. The perception of the conflict is one of important questions in a resolution of conflict. The present conflict is accepted differently by various states, different persons, communities and the organizations. One of the largest players in this question - Turkey, mediation and which participation should be studied and investigated.

Key words: Nagorno-Karabakh, Turkey, international community, conflict

Afaq Piriyeva, t.ü.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANA ALMANLARIN KÖÇÜRÜLMƏSİ

Azərbaycana almanların ilk kütləvi köçü 1819-cu ilə təsadüf edir. Həmin ilin yayında Tiflisdən Azərbaycanın Yelizavetpol qəzasına (indiki Gəncə) köçən 194 alman ailəsi Annenfeld (indiki Şəmkir) və Yelenendorf (indiki Göygöl rayonu) adlı iki koloniya saldı.

Köçkünlər çoxdan boş qalmış Qonaqlar kəndini yenidən bərpa etməyə başladılar. İlk günlər burada həyat çox dözülməz idi. Köçkünlərin sayının kəskin şəkildə azalması nəticəsində ilk evlər də çox çətinliklə tikilirdi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan ərazisində ilk alman koloniyası Yelenendorf yaradıldı.

Bu Azərbaycan ərazisində ilk böyük alman icması idi. Burada 1821-ci ildə ilk dəfə olaraq İsveçrə missionerlərinin köməyi ilə Sinod çağrıldı. 1821-ci ildə köçkünlərin dini xadimi olan Johan Jakob Krauz ilk ibadət xana acmağa cəhd göstərdi. 1834-cü ildə artıq belə bir ibadət xana hazır olur.

1854-cü il aprelin 24-də Müqəddəs Johan kilsəsinin ilk təməl daşı qoyuldu. Bu kilsədə köçkünlərin həyatı haqqında tarixi məlumatlar saxlanılırdı. Çünki hər xalqın öz yaddaşı olmalıdır. Kilsənin inkişaf etməsində vaiz (moizəçi) Johan Jakob Ştuberin çox böyük fəaliyyəti olmuşdur. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda yaşayan almanların əksəriyyəti protestantlığa etiqad edirdilər. Ölkəmizdə protestant kilsəsi 1857-ci ildə məhz Yelenendorfda (Göygöl ərazisində) tikilib. Sonralar Gədəbəy, Şamaxı, Bakı, Şəmkir ərazisində də alman lüteran kilsələri tikilib istifadəyə verildi.

1842-ci ildə ilk məktəb də tikildi. Köçkünlərdən olan Xristian Qottlab Krauz və Qeorq Haynrix Hümmler uzun müddət bu məktəbdə fəaliyyət göstərmişlər. Qafqazda ilk alman məktəbinin əsasını qoyan Helennendorflu ilk peşəkar müəllim Albert Kirxhof olmuşdur. Eyni zamanda bu məktəbdə Mayster Müller də 23 il müəllimlik etmiş, burada ilk uşaq bağçasını da açmışdır.

1869-cu il aprelin 22-də Koloniya artıq özünün yaradılmasının 50 illiyini təntənə ilə qeyd etdi. Bu illər ərzində kənd çox sürətlə inkişaf edib dəyişmişdi. Köçkünlər burada rahat, geniş evlər tikir, böyük meyvə bağları salırdılar. İqtisadiyyat da çox sürətlə irəliləyirdi və həyat səviyyəsi Almaniyada olan icmaların səviyyəsindən heç də geri qalmırdı.

1817-ci ildə General Yermolov almanların ilk dəstələrinin Azərbaycana yerləşdirilməsi barədə göstəriş vermişdir. Azərbaycana yerləşdirilmiş ilk almanların çoxu Vürtemburq krallığının sakinləri olmuşdular. 1817-1818-ci illərdə Qafqazda təşkil olunmuş 8 alman koloniyasından ikisi Yelenendorf və Annenfeld Şimali Azərbaycanda yerləşirdi.

1819-cu ilin yayında Tiflisdən Azərbaycanın Yelizavetpol qəzasına (indiki Gəncə) köçən 194 alman ailəsi Annenfeld (indiki Şəmkir) və Yelenendorf (indiki Göygöl rayonu) adlı Sonralar Gəncə və Qazax qəzalarında almanların yeni koloniyaları-Georgsfeld (indi Şəmkirin Çinarlı qəsəbəsi), Alekseyevka, Qrünfeld (indi Ağstafanın Həsənsu kəndi), Ayxenfeld (indi Şəmkirin İrmaşlı kəndi), Traubenfeld (indi Tovuz şəhəri), Yelizavetinka (indi Ağstafa şəhəri), Marksovka və Kirovka yarandı (2, s.17). Qafqaz almanları tərəfindən Tiflis şəhərində nəşr olunan Kaukasische Post qəzetinin hər bir nömrəsi yuxarıda göstərilən kənd və şəhərlərə çatdırılırdı.

Bu Azərbaycan ərazisində ilk böyük alman icması idi. Burada 1821-ci ildə ilk dəfə olaraq İsveçrə missionerlərinin köməyi ilə Sinod çağrıldı. 1821-ci ildə köçkünlərin dini xadimi olan Johan Jakob Krauz ilk ibadət xana acmağa cəhd göstərdi. 1834-cü ildə artıq belə bir ibadət xana hazır olur.

Almanların Azərbaycana yerləşdirilməsindən sonra əlli il ərzində Gəncə ətrafında iki, Şəmkirdə üç, Tovuzda bir, Ağstafada üç alman yaşayış məntəqəsi salındı və alman ailələrinin sayı 3400-ü ötdü. Tarixi qaynaqların da məlumat verdiyi kimi, almanların Azərbaycanın Qərb bölgələrinə gəlişi ilə doğrudan da o yerlərin kənd həyatında böyük mədəni dəyişikliklər baş verdi.

II Dünya Müharibəsində ruslara əsir düşən almanların bir hissəsi Azərbaycana gətirilərək tikinti sahəsində işlədilmişdir. Dövlət İncəsənət Muzeyi, Hökumət evi, Səhiyyə Nazirliyinin binası məhz almanlar tərəfindən tikilmişdir. 1940-cı ildə Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının əsası qoyulmuşdur. 1941-ci ildə stansiyanın tikintisinə 10 minə yaxın alman hərbi əsir cəlb edilmişdir.

Xanlarda yaşamış və 2007-ci il martın 29-da vəfat etmiş sonuncu alman Viktor Klayn sovetləşmədən sonra «antisovetçi» damğası vurularaq güllələnməyə məhkum edilənlərin qətlinin canlı şahidlərindən olmuşdur. Yeri gəlmişkən, Almaniyanın Azərbaycandakı səfirliyi Viktor Klaynın Xanlardakı evini muzeyə çevrilmişdir.

Azərbaycanda almanlarının inşa etdikləri məşhur tikililərin bəziləri Bakıda yerləşir. Bakıda - 28 may küçəsində yerləşən alman kilsəsi-kirxa onlardan biridir. Azərbaycanda yaşayan alman icması hər bazar günü bu kilsəyə gəlib, öz dualarını oxuyur, ibadət edir və söhbət aparırlar. Kirxanın yanında daha bir bina var. Karelhauz adlanan bu bina Alman mədəniyyət mərkəzidir.

Bu bina Almaniya hökuməti tərəfindən 99 illiyə icarəyə götürülüb. Hazırda Azərbaycanda çox ax alman yaşayır. Onların böyük əksəriyyəti yaşlıdır və demək olar ki, alman dilini bilmirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ç. Abdullayev, B. Quliyeva. Almanlar Azərbaycanda. Bakı, 1992
2. М.Ш. Джафарли. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев. Баку, 1998
3. С.М. Зейналова. Немецкие колонии в Азербайджане: 1919-1941 годы. Баку, 2002
4. Н.А. Ибрагимов. Немецкие страницы истории Азербайджана. Баку, 1995
5. Л. Полонский. Сименс на Кавказе. Документальное повествование. Баку, 1995
6. <http://www.ksam.org/index.php?mtype=news1&mid=413>

Afag Piriyeva

Resethement of Germans to Azerbaijan in the beginning of XIX century

Summary

This article describes the history of the formation of the German colonies existed in Azerbaijan in 1819-1941 years. The various activities of German colonists in Azerbaijan are researched.

Key words: Azerbaijan-German relationship, colony, architecture, German community, history

Елвира Летифова, д.и.по.ф., доц.
БГУ

ПРЕДСТАВИТЕЛИ РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ XIX ВЕКА О ТЮРКСКОМ НАСЕЛЕНИИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА - МУГАЛАХ

После завоевания Российской империей Кавказа в XIX веке начинается изучение края в историко-этнографическом, культурном, социально-экономическом и других аспектах. Естественно, что в первую очередь эти исследования проводились с целью его дальнейшего политико-экономического освоения и утверждения здесь своей власти.

В деле изучения этнической истории народов, населявших Кавказ, в том числе и Азербайджан, для русской историографии XIX века была характерна традиция деления населения на «коренных» и «пришлых». Не являлись исключением и отличавшиеся этнической пестротой северо-западные территории Азербайджана, где к приходу русских имелись такие местные государственные образования как Шекинское ханство, Джаро-Белоканские джамааты и Илисуйское султанство. Основными этносами региона к тому времени являлись авары, мугалы, цахуры и ингилои. Под этнонимом «мугал» подразумевалось тюркское население региона.

Имперские историки XIX века, пытавшиеся исследовать историю происхождения мугалов, старались доказать, что тюркский элемент в северо-западном регионе Азербайджана, как и в других завоеванных ими регионах, является пришлым, и что данные территории якобы исторически принадлежали Грузии. Некоторые из них (К.Ган, А.Посербский, А.Фон-Плотто и др.) считали их потомками монголов, оставшихся здесь во время «великого переселения народов» (имеется ввиду период монгольских завоеваний – Э.Л.) для удержания покорённых народов под властью Тимура.

Дм.Бакрадзе вообще считал, что «... в XVII столетии стали населять этот край дагестанские горцы и тюркское племя, называемое «мугал». Название это осталось, вероятно, от монголов, составивших, как надо предполагать, ядро здешнего татарского населения».

Однако данные источников и топонимики позволяют отнести наличие здесь тюркских напластований уже в древности, начиная со скифского периода, затем гуннского и хазарского проникновения в начале н.э., и наконец, огузского и монгольского периодов. На наш взгляд, наиболее правдивую этимологию этнонима «мугал» дал средневековый автор Рашид ад-Дин, который считал, что в результате могущества монголов и тюркские племена, пришедшие вместе с ними, стали известны как монголы.

Вследствие искажения слово «монгол» постепенно приняло форму «мугал» и стало собирательным именем для всех тюркских племен, подчиненных монголами. В представленном исследовании планируется провести анализ материалов, содержащихся в трудах русских историков XIX века по указанной проблеме и их сопоставление с топонимическим материалом, выявленным автором в ходе полевых работ и с данными других письменных источников и литературы.

Bəxtiyar Həsənov
AMEA Tarix İnstitutu, elmi işçi

ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN QARABAĞ REGIONUNDA MUSIQİNİN İNKİŞAFI TARİXİNDƏN (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri)

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunda çoxlu məşhur xanəndələr olmuşdu. Məlum olduğu kimi, Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunda xanəndəlik sənətinin inkişafında mühüm rol oynamış amillərdən biri də XIX əsrin ikinci yarısında burada təşkil olunmuş ədəbi musiqi məclisləri idi.

Bu musiqiçilərdən məşhur musiqişünas Xarrat Qulunun ölümündən sonra, Şuşada Kor Xəlifə adlanan bir şəxs burada musiqi məktəbi açmışdı. Kor Xəlifənin ölümündən sonra Şuşada “Nəvvabın məclisi” əsl musiqi məktəbinə çevrilmişdi. Burada Şərq musiqisinin incəliklərinə dərinləndən bələd olan görkəmli musiqişünaslar xanəndələrin düzgün oxumasına və ustalığına xüsusi qayğı göstərirdilər. Musiqi məclislərində “Şur”, “Rast”, “Mahur”, “Çahargah”, “Bayatı-İsfahan” muğamlarının oxunması iki, bəzən də üç saat çəkərdi.

Şuşa musiqi məclisinin rəhbəri olan Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) XIX əsrin ən mahir musiqişünaslarından biri olmuşdur. O, Şuşanın musiqi mərkəzinə çevrilməsinə xüsusi qayğı göstərirdi. Nəvvab böyük xanəndə Hacı Hüsünün yaxından iştirakı ilə XIX əsrin 80-cı illərində “Xanəndələr məclisi” təşkil etmişdi. Onun musiqi məclisi Xarrat Qulunun musiqi məclisindən və Xurşidbanu Natəvanın “Məclisi üns”ündən (dostluq məclisindən) sonra şəhərin mədəni həyatında müstəsna rol oynamışdır. Nəvvabın musiqi məclisindən sonra, Şuşada Molla İbrahimin musiqi məktəbi yaranmışdı. Bu məktəbdə bir çox musiqiçilər dərs almışlar. Sevimli müğənnimiz Bülbül (1897-1961) də ilk təhsilini bu məktəbdə almış, 1916-cı ildə ilk dəfə opera müğənnisi kimi çıxış etmişdir (8, s.19; 4, s.101).

Görkəmli yazıçı Ə. B. Haqverdiyevin qeyd etdiyi kimi, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlləri Qafqazın harasına getsəydin orada musiqiçini - çalanı, oxuyanı Qarabağlıdan görürdün. Bakı, Şəki, Şamaxı, Aşqabad, Tehran, hətta İstanbul şəhərlərinin toy məclislərinə sazəndə dəstəsini çox vaxt məhz Qarabağın Şuşa şəhərindən dəvət edirdilər. Qarabağ xanəndələri öz gözəl səsləri, mahir sənətləri ilə İran, türk müğənnilərini həmişə kölgədə qoymuşlar (8, s. 18-19).

Azərbaycan türkcəsində oxuyan Qarabağ müğənniləri təkcə türkdilli ölkələrdə yox dünyanın bir çox ölkələrində sevilmiş və dinlənilmişdi.

Xalq musiqiçilərinin xarici ölkə səfərləri mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində mühüm rol oynayırdı. Qarabağ sazəndələrinə təkcə Qafqazın müxtəlif yerlərində deyil, Orta Asiya, İran və Türkiyədə də rast gəlmək olurdu. Onların sənətkarlığı dəfələrlə bu yerlərdə yüksək mükafatlara layiq görülmüşdü (2, s.219).

Tanınmış musiqişünas V. Vinqradov Qarabağ musiqiçiləri haqqdayırdı ki, bu musiqiçilər Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərq ölkələrində yaymağa başlamışlar. Azərbaycan xalq musiqisini yaxşı bilən V.D. Korqanov özünün 1908-ci ildə qələmə aldığı “Qafqaz musiqisi” adlı kitabında yazırdı ki, Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhəri Zaqafqaziyaya çoxlu musiqiçilər və xanəndələr bəxş etmişdir. Şuşa şəhəri Zaqafqaziyada konservatoriya rolunu oynayır (10, s.9).

Azərbaycanda ilk Şərq konserti 1901-ci ilin yayında keçirilmişdir. Dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi altında Şuşada “Xandəmirovun teatri”ndə keçirilən bu konsertdə məşhur sənətkarlar Cabbar Qaryağdı oğlu, Keçəçi Məhəmməd, Məşədi Dadaş, tarzən Sadıqcan, Məşədi Zeynal, Ata Bağdagüloğlu, aşıqlardan Abbasqulu, Nəcəfqulu və başqaları iştirak etmişdilər. Konsertdə bir tamaşaçı kimi iştirak edən Əhməd bəy Ağayev həmin konsert haqqında yazmışdı: “... Tamaşaçılar böyük ehtirasla, orijinal türk musiqisini və xalq mahnılarını dinləyirdilər” (5).

A. Əliverdibəyov Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərindəki məktəblər (mədrəsə və mollaxanalar) haqqında yazır: “Xalq maarifinə çox əhəmiyyət verib hər bir məhəllədə məktəb açılmışdı... Bu

məktəblərdən ən mötəbərləri: 1) Molla Kəlbəli; 2) Mirzə Əliqulu; 3) Molla Həmid; 3) Mirzə Kərim; 5) Molla Əli Xəlifə və başqalarının məktəblərində nəzm və əşardan başqa musiqi nəzəriyyəsinə artıq dərəcədə əhəmiyyət vermişlər” (1, s.166-167).

Bu dövrdə, 1901-ci ildə Qarabağın mərkəzi şəhəri olan Şuşada 22 nəfər musiqişünas adını, 38 nəfər isə məşhur xanəndə adını almışdır.

Bu dövrdə Qarabağın görkəmli xanəndələri Hacı Hüsünün, Əbdül Baği Zülalovun, Xan Şuşinskinin, Cabbar Qaryağdıoğlunun, Seyid Şuşinskinin, Keçəçi oğlu Məmmədin, Segah İslamın, Bülbülün, Məmməd Fərzəliyevin, Həmid Qurbanovun, Zəbul Qasımın, Məcid Behbudovun musiqi sahəsindəki xidmətləri həmişə rəğbətə qarşılınmış və heç zaman unudulmamışdır (7, s.82-85).

Qarabağ regionu təkcə xanəndələr məskəni ilə seçilmirdi, həm də gözəl tar, kamança, qarmon, tütək ifaçıları yetişdirmişdi. Tarzənlərdən Qurban Pirimovun, Məşədi Cəmil Əmirovun, Zeynal Qarabağlının, ustad Sadıqcanın və başqalarının adlarını çəkmək olar. Gözəl qarmon ifaçısı Abutalıb Yusifov, Lətif Əliyev və başqaları Şuşada dünyaya göz açmışlar. Bu musiqiçilərdən muğamatımıza yeni ruh, yeni forma, məzmun gətirən, bütün həyatını klassik şərq musiqisinin inkişafına həsr edən, “Rast”, “Cahargah” və “Segahımıza” yeni variant və xallar əlavə edən 1861-ci ildə Şuşada dünyaya göz açan - Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944) Azərbaycan musiqisinin Varşava, Moskva, Kiyev, Tiflis və başqa şəhərlərdə tanınmasında böyük işlər görmüşdür. O, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının yaradıcılarından olmuş və orada muğamatdan dərs demişdi. C.Qaryağdıoğlu təkcə xanəndə deyildi, o həm də xalq aşığı, bəstəkar idi.

Qarabağın tanınmış musiqiçilərindən biri də "Bülbülcan" təxəllüsü almış Əbdülbaği Zülalov idi. O geniş diapazona, məlahətli və təsirli səsə, güclü zəngülələrə malik sənətkar idi. Görkəmli xanəndələrimiz J.Qaryağdıoğlu, Ə.Abdullayev, S.Şuşinski və başqaları Ə.Zülalovdan dərs almışdılar. Görkəmli sənətkar 1920-ci ildən başlayaraq, “Şərq Konservatoriyası”nda və Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi məktəbində muğamatdan dərs demişdi. Xanəndəlik sənətini Şuşada Xərrat Qulunun məktəbində və məşhur xanəndə Məşədi İsidən öyrənən, Qarabağ xanəndələrindən biri də Keçəçi oğlu Məhəmməd (1864-1940) olmuşdur. O, Bayatı-Qacar muğamını orijinal və xüsusi ustalıqla oxumuşdur. Onun ifasında bir sıra muğam, təsnif və xalq mahnıları 1912-ci ildə “Spord-Rekord” (Varşava), 1914-cü ildə isə “Ekstrafon” (Kiyev) şirkətləri tərəfindən qrammofon valına yazılmışdır. 1920-ci ildən başlayaraq Məhəmməd öz sənətinin incəliklərini gənc nəsələ öyrətməyə başlamış, xanəndəliklə yanaşı müəllimlik də etmişdir (7, s.83-87).

“Məclisi Fəramuşan”ın fəal üzvlərindən biri olan Qasım Abdullayev Azərbaycan xanəndəsi adını almışdı. Qasım “Zəbul” segahını bütün Şərqdə tanıtmışdır. Hətta təsadüfi deyildir ki, xalq arasında Q.Abdullayev “Zəbul Qasım” kimi də tanınırdı.

İngiltərənin “Qrammofon” səhmdarlar cəmiyyəti 1902-ci ildə Rusiyada ilk dəfə qrammofon valları fabriki açır. Həmin cəmiyyətin Varşava, Riqa, Peterburq, Moskva, Kiyev və Tiflis şəhərlərində baş idarələri yaradılır. Nəhayət, 1906-cı ildə “Qrammofon” cəmiyyətinin Riqa şəhərindəki şöbəsi məşhur Qafqaz müğənnilərinin səslərini vallara köçürmək üçün onları Riqağa dəvət edir. Şərq tarixində ilk dəfə səsini qrammofon valına yazdıran Cabbar Qaryağdıoğlu olmuşdur. Cabbar Qaryağdıoğlundan sonra Şəkili Ələsgər, Seyid Mirbabayev, tarzən Mərdi Canıbəyov qrammofon valına çalıb oxumuşlar. 1907-ci ildə Fransanın “Pats” qardaşları şirkəti Rusiyada qrammofon vallarını buraxmaq üçün fabrik açmışdı. “Pate” firması Qafqaz müğənnilərindən yenə də ilk dəfə Cabbar Qaryağdı oğlunu və məşhur İran müğənnisi Qəmər-Mülük xanımı dəvət etmişdi. Bunlardan sonra Keçəçi oğlu Məhəmməd, Məşədi Məmməd Fərzəliyev, Davud Səfiyarov həmin şirkətin firmalarında səslərini vala yazdırmışlar. 1910-cu ildə İngiltərənin “Qrammofon” cəmiyyəti bir qrup Qafqaz musiqiçilərini Riqa şəhərinə dəvət edib onların səslərini vala köçürür. Artıq bu dövrdə qrammofon valları ikiüzlü buraxılırdı. O zaman Azərbaycan musiqiçilərindən Malıbəyli Həmid və Əsgər qardaşları, Məcid Behbudov, Seyid Mirbabayev, Kərbəlayı Lətif Əliyev və başqaları çalıb-oxumuşlar. 1912-ci ildə isə Almaniyanın “Sport-Rekord” aksioner şirkəti Cabbar Qaryağdı oğlunu, Keçəçi oğlu Məhəmmədi, Məşədi Məmməd Fərzəliyevi, Davud Səfiyarovu, Qurban Pirimovu Varşava şəhərinə dəvət etmişdi. “Sport-Rekord” şirkəti qrammofon vallarına yazılmağa dəvət olunan musiqiçilərin vallarının kataloqunu ayrıca kitabça

şəklində minlərcə tirajla çap etdirib bütün Rusiya ərazisində, hətta Şərqi ölkələrində yaymışdı (8, s.30)

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın gözəl guşələrindən biri olan Qarabağ musiqiçilərinin fəaliyyəti təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmır, onların yaratdığı musiqi nümunələri xarici ölkələrdə insanlar arasında heyranlıqla dinlənilmişdi.

Qarabağ xanəndələrindən biri olan Malıbəyli Cümşüd artıq 20-21 yaşlarında Qarabağ məclislərinə bir xanəndə kimi dəvət olunur. Məşhur müğənni bir neçə dəfə görkəmli tarzən Cavad bəy Əlibəy oğlu ilə İranın Təbriz, Rəşt, Ənzəli və Qəzvin şəhərlərinə toy məclislərinə dəvət olunmuşdu. O hər yerdə Azərbaycan musiqisinin incəliklərini, tərəvətini, Qarabağ xanəndəlik məktəbinin şöhrətini bir daha nümayiş etdirmişdi. Malıbəyli Cümşüd də Şuşada verilən opera tamaşalarında və “Şərqi konsertləri”ndə yaxından iştirak edirdi. Onun yaxından iştirakı ilə 1909-cu il noyabrın 7-də və 1910-cu il mayın 23-də Malıbəyli kənd məktəbinin şagird və müəllimləri iki dəfə ədəbi-vokal gecəsi təşkil etmişdilər (9).

1913-cü ildə Azərbaycanda məşhur bir xanəndə kimi tanınan Malıbəyli Cümşüd “Ekstrafon” aksioner şirkəti tərəfindən səsinə vala yazdırmaq üçün Kiyevə dəvət edilir. Cümşüd Kiyevə gedərək “Segah”, “Mahur”, “Rast”, “Şikəsteyifars” muğamlarını və bir neçə təsnifi məharətlə oxuyub qrammofon valına yazdırır. O, 1915-ci ildə təxminən 70 yaşlarında Şuşa şəhərində vəfat etmişdir (8, s.101-102).

Azərbaycanda klassik Şərqi üslubunda oxumaq və milli musiqi alətlərində çalmaq sənətini öyrənmək geniş yayılmışdı, lakin tədris fərdi xarakter daşıyırdı. Şuşa öz musiqiçiləri və xalq musiqisinin köklü qədim ənənələri ilə məşhur idi (2, s.176).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalq musiqisinin yaradıcı şəkildə inkişaf və təbliğ etməkdə xanəndələrin böyük rolu olmuşdur. Xanəndələrin içərisində Cabbar Qaryağdıoğlu, İslam Abdullayev, Əbdülbaqi Zülalov, Mirzə Muxtar, Keçəçi Məhəmməd, Məşədi Məmməd Fərzəliyev, Malıbəyli Həmid, Malıbəyli Cümşüd, Zabul Qasım, Məcid Behbudov, Məşədi Cəmil Əmirov, Seyid Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Xan Şuşinski, bakılı Seyid Mirbabayev, şəkili Ələsgər Abdullayev, şamaxılı Mirzə Məmməd Həsən və b. çox məşhur idilər. Xalq musiqisi xəzinəsinə H.Q.Sarabski də öz töhfəsini vermişdi. İranda və Zaqafqaziyada məşhur olan xanəndələrdən biri də Cənubi Azərbaycan torpağının yetirməsi Əbul Həsən xan Azər idi. Məşədi Zeynal (Şuşa), Qurban Primov (Ağdam), Mirzə Fərrac və Mirzə Mənsur (Bakı), Şirin Axundov (Salyan) və b. tar ustaları kimi tanınmışdılar. Onlar tarın milli musiqi aləti kimi imkanlarını açmaq istiqamətində böyük xidmət göstərmişdilər. C.Qaryağdı oğlu, Q.Primov və başqamusiqiçilər təkcə Qafqazda deyil, onun sərhədlərindən uzaqlarda da şöhrət tapmışdı (2, s.208).

Bəhs edilən dövrdə Qarabağda aşılıq sənəti inkişaf edirdi. Aşıq Valehin dövründə Qarabağ aşığı mühitində aşığı musiqisi ifaçılığı artıq çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Aşıq Valeh sözün əsl mənasında böyük sənətkar idi. “Qarabağ şikəstəsi”, “Kəsmə şikəstə”, “Baş Sarıtel” və “Orta Sarıtel” məhz Aşıq Valehin yaradıcılığının məhsuludur. XVIII əsrdə yaşamış Sarı Aşıq əsasən bayatıları ilə tanınırdı. İlk Azərbaycan professional qadın aşığı olan Aşıq Pərinə də Qarabağ yetişdirmişdir. (8, s.74; 11).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qarabağın yetişdirdiyi ən görkəmli nümayəndələrdən biri dahi bəstəkar, Şərqi ilk operanın banisi, böyük dramaturq, ilk liberetto müəllifi, musiqili komediya janrının yaradıcısı, Azərbaycan himninin müəllifi Üzeyir Hacıbəyidir (1885-1948). Azərbaycan opera musiqisinin banisi kimi tanınmaqla yanaşı, tarixdə istedadlı jurnalist, görkəmli dramaturq, pedaqoq kimi də ad qoyub getmişdir.

O dövrün mətbuatında “Vaqt” qəzetinin 10 yanvar tarixli nömrəsində dərc olunan “1916-cı ildə Milli səhnə və səhnə Ədəbiyyatı” məqaləsində deyilirdi: “... Bu gün Qafqaz səhnəsində ayrıca zikr edilməyə layiq bir şəxsiyyət varsa, o da Üzeyirbəy Hacıbəyov cənablarıdır. Petroqrada ali musiqi məktəbini tamam etmiş bu şəxs Qafqaz müsəlmanlarının birinci kompozitorudur” (6, s.216).

O, 1908-ci ildə “Leyli və Məcnun” operası ilə Azərbaycan musiqi tarixində ilk milli operanın əsasını qoydu.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunda mədəniyyətimizin bu sahəsinin inkişafı mənfur qonşularımız olan ermənilərin də diqqətindən qaçmamışdı. Azərbaycan

musiqisinə yüksək qiymət verən milliyətcə erməni olan A.İsahakyan dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə yazmışdır: “Hacıbəyov öz gözəl operalarını yazarkən Azərbaycanın zəngin və misilsiz xalq musiqisindən istifadə etmişdir”.

Bu fikri söyləyən erməni İsahakyanın fəqli olaraq milliyətcə erməni olan A.Tiqranyan plagiatorluqla məşğul olmuşdu. Erməni plagiatorçuluğundan bir faktı da misal gətirmək yerinə düşər. Bəstəkar A.Tiqranyan 1915-ci ildə H.Voskanyanın pyesi əsasında beş pərdəlik “Leyli və Məcnun” adlı musiqili dramı yazmış, 1936-cı ildə “Koroğlu” operası yazmağa başlamış, lakin əsər tamamlanmamış, onun ancaq birinci pərdəsi yazılmışdır (3, s.158-159).

Göründüyü kimi mənfur ermənilər bu gün olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan musiqisinin inkişafına “biganə qalmır” musiqimizi erməni musiqisi kimi dünyaya təqdim etməyə, Azərbaycanın xalq mahnısı olan “Sarı gəlin”i erməniləşdirməyə çalışırlar.

Erməni tarixçisi Leo öz fərziyyələri ilə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, erməni dilinin yoxsulluğu üzündən aşuqlar öz mahnılarını Azərbaycan dilində qoşmuşlar. O yazır: “Aşuqlar üçün nağıllarda təsvir olunan həyatı ifadə etmək üçün türk dili erməni xalq ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngindir”. Ona görə də aşuqlar mahnılarını türk dilində oxuyur (3, s. 159).

Bu erməni tarixçisinin fikirlərindən belə nəticə çıxır ki, bu dövrdə ermənilər formalaşmış bir ədəbi dilə malik olmamışdılar. O, öz fikirlərində düzgün olaraq qeyd edir ki, “erməni nağıllarında insan həyatını ifadə edə bilən məsələlər olmadığı üçün”, bu fikirdən aydın olur ki, ermənilərin öz övladlarına miras olaraq buraxdığı nağıllarda insanın yaşayışı üçün zərərli olan hiyləgərlik, düşmənçilik və bu kimim məsələlər daha çox aşılır.

Göründüyü kimi Azərbaycanın Qarabağ regionunda yetişmiş musiqiçilərimiz təkcə bizə yaxşı münasibət bəsləyən xarici ölkə musiqiçilərini yox, bizə düşmən münasibət bəsləyən erməni musiqiçilərini də öz məharətləri ilə valeh etmişdilər. O dövrdə hətta ermənilərin bir çoxu öz toy mərasimlərinə Azərbaycanın Qarabağ regionunda yetişmiş azərbaycan türkcəsində oxuyan musiqiçiləri dəvət edirdilər. XX əsrin əvvəllərində Qarabağ musiqiçiləri tərəfindən Azərbaycan türkcəsində oxunan muğamlar, aşuq havaları bu gün də musiqiçilərimiz tərəfindən cilalanır, hamarlanır, dolğunlaşır və inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağalar bəy Əliverdibəyov, Rəsmli musiqi tarixi. Bakı: Şuşa, 2001, 167 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm. 2008, 696 s.
3. Qaziyev Y. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009, 344 s.
4. Mahmudov Yaqub, Mustafayev Camal. Şuşa Pənahabad. Bakı, “Təhsil”, 2012, 152 s.
5. (“Kaspi”. 11 yanvar 1902. № 9)
6. Məmmədli Q. Üzeyir Hacıbəyov. Həyat və yaradıcılıq salnaməsi. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1984. 462 s.
7. Məmmədov N.R. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900 -1917-ci illərdə. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2005, 169+9 s.
8. Şuşinski F. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. Bakı: Yazıçı, 1985 480 s.
9. «Закавказье» газ., Тифлис: 1910 г. 7 апреля, № 75.
10. Виноградов В. Узеир Гаджибеков и Азербайджанская музыка. М; 1938.
11. <http://www.virtualkarabakh.az/>

Baxtiyar Hasanov

From the history of development of music in Garabagh region of North Azerbaijan (end of the XIX - early XX centuries)

Summary

This paper illuminates the development of rich musical art in Garabagh region of North Azerbaijan in the mentioned period. Here is provided with information about the musicians of Shusha - the capital town of Garabagh region during this period, as well as is reflected information about getting popular of our Azerbaijan in many countries of the world through these musicians.

Key words: Garabagh region of Azerbaijan, music, musical schools, musicians.

Gülər Qafqazlı

AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MARAĞANIN VƏ SOYUQBULAĞIN İNZİBATI BÖLGÜSÜ

XVI əsrdən etibarən Orta Şərqdə ən qüdrətli dövlətlərdən biri olmuş Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVIII əsrin əvvəllərində yavaş-yavaş öz qüdrətini itirməyə başlamış, xarici təcavüz, daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində tənəzzülə uğramış, siyasi-iqtisadi və hərbi gücünü itirmiş və ərazilərini idarə etməz hala gətirib çıxarmışdı.

Zəngin təbii ehtiyatlara malik olan, Avropanı Asiya ilə birləşdirən mühüm ticarət və hərbi yollarının üzərində yerləşən Səfəvi dövlətinin ərazisi daim qonşu dövlətləri özünə cəlb etmişdir. Hərbi cəhətdən öz gücünü getdikcə möhkəmlədən Rusiya imperiyası və apardığı bir çox müharibələrə baxmayaraq, hərbi-siyasi qüdrətini qoruyub saxlamağı bacarmış Osmanlı imperiyası yaranmış fürsətdən məharətlə istifadə etdilər. XVIII əsrin əvvəllərində ilk növbədə əfqanların təcavüzü, daha sonra bu dövlətlərin müdaxiləsi nəticəsində Səfəvi dövlətinin torpaqlarının böyük bir hissəsi Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında bölüşdürüldü. 1725-ci il İstanbul müqaviləsinə əsasən, İrəvan, Naxçıvan, Qazax, Gəncə, Qarabağ, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Salmas, Xoy, Marağa və digər Azərbaycan əraziləri Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçdi.

Altı əsr mövcud olmuş Osmanlı imperiyası öz dövrü üçün ən mükəmməl və güclü mərkəziyyətçi üsul-idarə sistemini yaratmışdı. Osmanlı imperiyası üçün bu sistemin dayağı hesab edilən vergi toplanmasına xüsusi diqqət ayrılmış və bütün bunlar vergi dəftərlərində öz əksini tapmışdı. Belə ki, fəth edilmiş yeni torpaqlarda ilk növbədə Osmanlı idarə qaydalarına uyğun olaraq ərazi bölgüsü aparılmış, onlar əyalət, liva (sancaq) və nahiyələrə bölünmüş, bu ərazilərdə əhalinin və vergi obyektlərinin ümumi siyahıya alınması (“təhriri”) həyata keçirilmişdi. Osmanlı vergi sisteminin tətbiqi öz əksini vergi və maliyyə məmurları tərəfindən tərtib edilən iki növ dəftərlərdə - “icmal” və “müfəssəl” dəftərlərdə tapırdı. Müfəssəl dəftərlərdə müvafiq inzibati vahidin daxili bölgüsü və sərhədləri, o ərazidə mövcud olan yaşayış yerlərinin (şəhər, qəsəbə, kənd) adları, vergi ödəyən əhalinin adbaad sayı, mülkiyyət statusu və dini tərkibi, vergilərin növ və miqdarı, digər vacib məlumatlar qeyd edilirdi. Beləliklə, müfəssəl dəftər hər hansı bir inzibati vahid ərazisində vergi toplamaq üçün əsas sənəd hesab olunurdu. Bu dəftərlər iki nüsxədə tərtib olunaraq İstanbula baş dəfətxanaya göndərilirdi və burada sultanın tuğrası ilə təsdiqlənən həmin nüsxələr dövlətin rəsmi sənədinə çevrilirdi.

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün dəyərli məlumatları özündə ehtiva edən “Dəftər-i müfəssəl liva-i Marağa” yuxarıda adı çəkilən vergi dəftərlərindən biridir. İki hissədən ibarət olan müfəssəl dəftərin birinci hissəsində Marağa şəhəri və onun Osmanlı üsul-idarə sistemində uyğun olaraq “liva” statusu alması barədə məlumat əldə edirik. Marağa livası məhəllələrə bölünən şəhər mərkəzindən, kəndlərə bölünən səkkiz nahiyədən ibarətdir. Müfəssəl dəftərin ikinci hissəsində mərkəzi Soyuqbulaq qəsəbəsi olmaqla Soyuqbulaq livası on üç nahiyəyə bölünmüşdür. Araşdırılan dəftərin ikinci hissəsi də birinci hissəsi kimi eyni qayda üzrə tərtib edilmişdir.

İlk öncə osmanlılar Azərbaycana Gəncə-Qarabağ, İrəvan, Tiflis, Təbriz, Urmiya, Marağa və Həmədan əyalətlərinə bölmüşdülər, daha sonra isə inzibati bölgünü bir daha nəzərdən keçirərək Marağa və Urmiya əyalətinin statusunu dəyişərək onları liva (sancaq) adlandırmışdılar (1, səh.8). Bununla da Marağa, Soyuqbulaq, Urmiya, Xalxal livaları və Salmas qəzası Təbriz əyalətinin tabeçiliyinə verilmişdir. No:76 gömlek No:4587 sayılı osmanlı tarixi sənədindən məlum olur ki, Hələb qəzası rütbəsi olan Təbriz qazısı Məhəmməd Əziz h.t. 1138-ci (1720-ci il) il rəbi-ul-əvvəl ayının əvvəlindən etibarən, Təbrizin ətrafında olan öncədən müsəlmanlığı qəbul etmiş bütün kəndlər daxil olmaqla, Qaradağ, Marağa, Gərmrud, Həştərud, Şiştər və Salmas qəzalarının qazılığını etmək barədə tapşırıq almışdır. Bu fərman sultanın tuğrası ilə təsdiqlənmişdir.

Belə ki, Osmanlı idarə sisteminə uyğun olaraq əyalətlər sancaqlara (və ya liva)¹ bölünür və onları idarə edən şəxs sancaqbəyi adlanırdı. Sancaqbəyilər bəylərbəyinə tabe olur, onun göstərişlərini yerinə yetirir, hərbi və inzibati işlərlə bağlı əmlər vermək hüququna da malik idilər. Sancaq daxilində sabitliyi təmin etmək üçün sancaqbəyi törədilən cinayət zamanı cinayətkarı cəzalandırır, cinayətə görə ödənilən verginin bir hissəsini və ya hamısını götürürdü (1, c. 2, səh.2032). Qeyd edək ki, Səfəvi dövlətində bu vəzifəni mahal hakimləri olan xan və sultanlar icra edirdilər. Mahal hakimləri hərbi və iqtisadi səlahiyyətlərə malik idilər və hərbiçilərin məvəciblərini bəylərbəyilər tərəfindən idarə edilən torpaqların gəliri hesabına ödəyirdilər (3, səh.139-141).

Osmanlı hakimiyyətinin ərazisinə daxil olmuş yeni ərazilərdə həyata keçirilən yeni üsul-idarə sisteminə görə bəylərbəyinə tabe olan digər məsul şəxs dəftərdar idi. Dəftərdar yeni ərazilərdə maliyyə məsəlləri ilə məşğul olur, dövlətə gəlir gətirəcək mənbələri aşkara çıxarır, həm dövlət xəzinəsi, həm də bəylərbəyi qarşısında hesabat verirdi (4, səh.60-72).

Fəth edilmiş yeni ərazilərdə qazıların başçılığı altında şəriət məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Qazılar bəylərbəyinə tabe idilər və onlar qayda-qanunlara əməl olunmasına nəzarət edirdilər. Bundan əlavə qazılar mülki məsələləri, torpaq məsələlərini, vərəsəlik məsələlərini həlli edir və hər-hansı bir qanunsuzluğun qarşısını almaqla məşğul olurdular. Qazılar qəza mərkəzlərində olur, nahiyələrdə isə onların vəzifələrini naiblər icra edirdi (5, səh.101, 270).

Təhrir (siyahıya alma) işlərini dövlətin mərkəzi dəftərxanasından birbaşa təyin edilən səlahiyyətli şəxs-“əmin” həyata keçirirdi. Əmin təhrir işlərini bitirdikdən sonra baş dəftərxanaya gəlir, burada dəftərləri yenidən bir daha nəzərdən keçirir, gəlir mənbələrinin miqdarını ayırı-ayrılıqda hesablayıb yekunlarını çıxarırdı. Daha sonra əmin işin ikinci mərhələsinə başlayırdı. Belə ki, əmin gəlir mənbələrini dirlik sahibləri arasında bölür və timar sahiblərinə görə tərtib edilən dəftərləri iki növdə - icmal və müfəssəl dəftərlər hazırlayırdı. Bu dəftərlər iki nüsxədə yazılır, bir nüsxəsi saray dəftərxanasında saxlanılır, digər nüsxəsi isə təhriri aparılan əyalətə/vilayətə göndərilirdi. Qeyd edək ki, bəylərbəyinə, yaxud da baş mühasibəyə verilən nüsxələr surət-i dəftər adlanırdı (6, səh.222).

Osmanlılar Marağanı öz torpaqlarına ilhaq etdikdən sonra Karaman bəylərbəyi Həsən paşanın müraciəti ilə Səfəvi xanı ikən osmanlılara itaət edən Kirmanşahın sərəskəri Firudin paşanı buraya hakim təyin etmişdilər (1724-cü il aprel ayı). Belə ki, Firudin paşanın vəfatından sonra Soyuqbulaq və Mukri livalarının idarəçiliyi Əbdüləziz paşaya, Marağanınkı isə onun qohumu Mir-Fərrux bəyə verilmişdir. Lakin Marağa xalqının Fərrux bəyin idarəçiliyini istəmədikləri üçün Həmədan sərəskəri Əhməd paşa İstanbula müraciət etmiş və onun xahişi ilə Soyuqbulaq, Mukri, Marağa, Həşturud, Ordubad və Dizac-rud bölgələrinin hakimiyyəti Əbdüləziz paşaya təqdim edilmişdir (1725-ci il sentyabr ayı) (7, səh.84).

1593-cü ildə Marağa livası, Suldus, Dizmar, Saru-kurqan, Səidabad və Əlik livaları ilə birlikdə Təbriz əyalətinə daxil idilər. Bu zaman Marağa livası Səracu, Leylan, Əgərtu, Kavdul, Miyandab, Axtaçı-ulya (Yuxarı Axtaçı) və Axtaçı-suflə (Aşağı Axtaçı-G.Qafqazlı) nahiyələrdən ibarət olmuşdur. Suldus livası isə Suldus, Saru-kurqan livası Sarı-kurqan, Əcri-yi ulya, Əcri-yi suflə, Siyah-kuh, Hüseyabad nahiyələrindən təşkil olunmuşdur (7, səh84).

XVIII əsrdə bu ərazilərdə aparılmış təhrirə əsasən isə Marağa livasının tərkibinə Benacu, Səracu, Bukan, Kavdul maa' Miyandoab (yəni, Kavdul ilə Miyandab birlikdə), Əcri, Leylan və Əkərtu nahiyələri, Soyuqbulaq livasının tərkibinə Şəhri-viran, Dərbaz, Yıltimur, Kilas, Mirabad, Tərkeş, Telyuş, Alan (tədqiq olunan dəftərdə nahiyənin adı bu şəkildədir), Turcan, Axtaçı, Lacan, Suldus, Qıpçaq tabe-i Suldus (yəni, Suldusun tabeliyində olan Qıpçaq) nahiyələri daxil idi (8, səh.1).

Osmanlı üsul-idarə sisteminə uyğun olaraq hər iki əsrdə (XVI və XVIII əsrlərdə) aparılmış təhrirlərə nəzər saldıqda görürük ki, Marağa livasına Benacu və Bukan nahiyəsi əlavə edilmiş,

¹ Sancaq-bayraq mənası ifadə edən bu söz “yer, məkan” anlamını da bildirir. “Sancaq” sözü orduların, təmsil etdikləri dövlətin əlaməti olaraq daşdıqları bayrağın adıdır. Ərəblər sancaq və bayraq əvəzinə “liva və “rayət” sözünü işlətməşlər (İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi, II cild, səh. 2032). Osmanlı dövlətinin son dövrlərində “sancaq” və “liva” ifadəsi ərazi anlamı daşımışdır. Dr. Məhəmməd Moin də sancağın bayraq mənasında deyil, Osmanlı dövlətində əyalətlərdə inzibati vahid, hətta vilayət olduğunu qeyd etmişdir (Fərhəngi farsı, II cild, səh. 1928)

yuxarı və aşağı olan Əcri nahiyəsi birləşdirilmiş, Soyuqbulaq livasına isə Suldus livalıqdan çıxarılaq nahiyə kimi qatılmış, XVI əsrdə Marağa livasının tərkibində olan Axtaçı nahiyəsi vahid nahiyəyə çevrilərək Soyuqbulaq livasına daxil edilmişdir.

Ali Sinan Bilgili “Osmanlı – İran Azərbaycanı” əsərində qeyd edir ki, Soyuqbulaq “qəsəbəsi” Osmanlılar bu ərazini 1724-cü ildə ələ keçirməzdən öncə qurulmuş, Osmanlı tapu təhriir dəftərlərinə görə XVI əsrdə Saru-kurgan livasının mərkəzi olan Sarı-kurgan xarabaya çevrildiği üçün yenidən idari bölgə kimi təsis edilməmiş və onun yerinə olduqca zəngin və strateji əhəmiyyətə malik olan Soyuqbulağa liva statusu verilməklə XVIII yüzilliyinin əvvəllərində inzibati-idari bölgəyə çevirmişdilər (7, s.85). Digər bir əsərdə də məlumat verilir ki, Soyuqbulaq qəsəbəsi I Şah Abbasın (1588-1629) hakimiyyətdə olduğu dövərdə mövcud olmamışdır (9, səh.140). Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, düşmənlərdən qorunmaq üçün Soyuqbulaq XVII yüzillikdə qəsəbə tipli hərbi şəhərcik kimi salınmışdır.

Məlumdur ki, çoxsaylı müharibələrin aparıldığı ərazilərdə bəzi kəndlər yandırılır, xarabalığa çevrilir, bəzi yerlərin əhalisi ya köçür, ya da köçürülür, bəzən isə müharibədən tənğə gəlmiş insanlar özləri öz torpaqlarını tərk edib qaçmağa üz tuturdular. Osmanlı üsul-idarəsinə uyğun olaraq bu kimi kəndlərin adları da müfəssəl dəftərə salınmış və kəndlərin adlarının altında “hal-i an-ir-reaya” yazısı qeyd olunmuşdur. Müfəssəl dəftərdə Marağa livası üzrə Bənacu nahiyəsində 10, Səracu nahiyəsində 2, Bukan nahiyəsində 8, Kavdul nahiyəsində 18, Miyandoab nahiyəsində 4, Əcri nahiyəsində 11, Leylan nahiyəsində 6, Əkərnü nahiyəsində 6, Soyuqbulaq livası üzrə Şəhri-viran nahiyəsində 2, Suldus nahiyəsində 9, Lacan nahiyəsində 28, Qırçaq nahiyəsində 13 boş kənd mövcud olmuşdur.

Digər müfəssəl dəftərlərdə olduğu kimi burada da əgər hər-hansı bir kəndin digər adı olardısı, bu zaman həmin kəndin adının qarşısında “nam-ı digər” (yəni, digər adı), yaxud kəndin nəzdində olan başqa bir kənd olardısı, “dər nəzd-i” (kəndin nəzdində) sözləri yazılmışdır. Məsələn: “Musadərə nam-ı digər Süleymanabad” (Musadərə digər adı Süleymanabad) (8, səh. 73); “Karye-i Kışlak Penah Ali nəzdə karye-i mezbur ki Horhor dağa hal-i an-ir-reaya tabe-i Benacu” (Benacu nahiyəsinin tabeliyində olan, adı çəkilən Pənahəli qışlağı Xorxor dağının nəzdindədir və əhalisi yoxdur) (8, səh. 40). Kəndlərin tabe olduqları nahiyələrin adlarını bəzən təkrar yazmamaq üçün katib “təbe-yi məzbur” (adı qeyd olunmuş yerə tabe) kəliməsini işlətməmişdir.

Tədqiq olunan dəftərdə ən çox diqqətçəkici məqamlardan biri də odur ki, dəftərin ikinci hissəsində qeydə alınan Soyuqbulaq livasının kəndlərini tədqiqi edərəkən iki yerdə: “Erməni kəndi Arslan” (8, səh. 252) və “Yekə kənd nam-ı digər erməni kəndi” (8, səh.257) başlığı altında verilən kəndin əhalisinin erməni olmadığını və onların müsəlman vergisi ödədiyini görürük. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu kənddə ola bilsin ki, daha öncə ermənilər yaşamamış, yaxud adları çəkilən kəndlərin əhalisi erməni olsa belə artıq islamı qəbul etmiş müsəlmanlardır.

Tiflis əyalətinin müfəssəl dəfətərinə nəzər saldıqda görürük ki, burada hər bir kəndin sərhədləri göstərilmiş, əgər bu nahiyədə mövcud olan çay və ya çaylar, təpə və dağlar qeyd edilmişdir. Məsələn: Nəhazır arxı. Dörd su qolundan ibarətdir. Biri Cəlayir, biri Əylisaman, ikisi də Nəhazır kəndinə aiddir (10, səh.9). Lakin tədqiq etdiyimiz “Marağanın müfəssəl dəftərində” belə bir qeydlərə rast gəlinməmişdir.

Nəzərə çatdıraq ki, Ərdəbil livasının müfəssəl dəftərində Şeyx Səfiəddin İshaq vəqfi və onun tabeçiliyində olan kəndlər göstərilmiş və onlardan gələn gəlirlər ayrı-ayrılıqda hesablanmışdır (11, səh.93-107). Tədqiqata cəlb etdiyimiz “Dəfətər-i müfəssəllə-i liva-i Marağa”da heç bir vəqf torpaqları və yaxud hər-hansı bir vəqfə tabe edilmiş kəndlər mövcud deyildir.

Osmanlıların fəthindən sonra digər ərazilər kimi Azərbaycanda da Osmanlı üsul-idarə sisteminin tətbiqinə başlanmış, Marağa liva statusu alaraq səkkiz nahiyəyə, Soyuqbulaq livası isə on üç nahiyəyə bölünmüşdür. Müfəssəl dəftərə əsasən, deyə bilərik ki, yuxarıda adları sadalanan nahiyələr özləri də kəndlərə bölünmüş, lakin bu nahiyələrin sərhədləri haqqında dəftərdə heç bir məlumat verilməmişdir. Müfəssəl dəftərdə Marağa livasının tərkibinə daxil olan Kavdul nahiyəsi Miyandab nahiyəsi ilə birlikdə qeyd edilmiş, Soyuqbulaq livasının tərkibinə daxil edilən nahiyələrdən Mirabad, Tərkeş, Telyuş, Alan nahiyələri isə birlikdə götürülmüş və onların tərkibində olan kəndlərin adları bir səhifədə eyni fihris bۆlümündə yazılmışdır. Bu nahiyələr

müfəssəl dəftərdə birgə göstərilə də lakin onların vergiləri ayrı-ayrılıqda hesablanmışdır. Beləliklə, qeyd edilən müfəssəl dəftər XVIII yüzilliyin ilk yarısında Azərbaycanın Marağa bölgəsinin tarixinin araşdırılması üçün ən önəmli və informativ qaynaqlardan biridir və bu mənbənin tədqiqi tarixşünaslığımızın qarşısında duran ən önəmli məsələlərdən birini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifi Z.Bünyadov və H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, "Elm", 1996.
2. Fərman Dosya No: 76 gömlek No: 4587 Fon kodu : C.ADL
3. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. (fars dilindən çevirən tarix elmləri doktoru, prof. Ş.Fərzəliyev) 2 cildə, Bakı, "Şərq-Qərb", 2010
4. Moin doktor Məhəmməd. Fərhəng-i farsî. 5 cildə, 2-ci cild, Tehran, 1371
5. Bayramlı Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında Türk Qızılbaş ayanlarının rolu. Bakı, "Avropa", 2015
6. Halaçoğlu Y. XIV-XVIII yüzyıllarda osmanlılarda devlet teşkilatı ve sosyal yapı. Ankara, TTK Basımevi, 1991
7. Barkan Ö.L. Timar-"İslam Ansiklopedisi", XIII cild
8. İnalçık H. Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar-I klasik dönem (1302-1606) siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişim. İstanbul, "Türkiye iş bankası yayımları", 2014.
9. Bilgili A. Sinan. Osmanlı İran ve Azerbaycanı (16. Ve 18. Yüzyıllar sosyal ve ekonomik tarih). Erzurum, 2004
10. "Defter-i mufassal liva-i Marağa"-İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir defteri № 909
11. Qurbannejad P. və Səlimnema R. Ketabşenas-i tovsif-i tarix-i ostane Azərbaycan-e ğərbi. Urmiya, 1392
12. Mustafayev Ş.M. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax). Bakı, "Pedaqogika", 2001
13. Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri (araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi Erhan Arıklı). Bakı, "Nurlan", 2004

Gular Qafqazli

Administrative division of Maragha and Soyukbulak in the beginning of 18th century

Summary

The article deals with administrative division of Maragha and Soyukbulak after annexation to the Ottoman Empire in the beginning of 18th century. Maragha and Soyukbulak provinces were named as "liva" in accordance with the rule of the ottoman management system and these livas, in their turn, were divided to districts. Information used in present article is taken from "Defter-e mufassal liva-i Maragha" which is rich with data for studying Azerbaijan historiography. This comprehensive register is a very valuable resource for research on history, economy, finance, demography, the ethnic composition of the population and etc.

Həsən Səfəri

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu
Cənubi Azərbaycan şöbəsi

QƏRB DÖVLƏTLƏRİ VƏ RUSİYANIN OSMANLI DÖVLƏTİNİN ŞƏRQİNDƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ ERMƏNİ DÖVLƏTİ YARATMAQ PLANLARININ TARİXİ KÖKLƏRİ

Son iki yüz ildən Azərbaycanla Türkiyə ərazisində ermənilərin türklərə qarşı törətdiyi soyqırım və ümumiyyətlə erməni-xristianların türklərə qarşı ərazi iddiası, Azərbaycan və Türkiyə ərazisi hesabına dənizdən-dənizə “Böyük Ermənistan” xülyasının meydana gəlməsi Qərb dünyası və Rusiyanın bir neçə əsrlik işinin nəticəsidir. Regionda yerli türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı cinayətlərinin törədilməsində böyük dövlətlərin erməniləri təşkilatlandırmaqda məqsədi türk ərazisində erməni dövləti yaratmaqla özlərinə daimi dayaq nöqtəsi qazanmaq idi. Lakin onlar bu prosesə hələ orta əsrlərdən başlamış, müxtəlif yollarla son iki yüz ildə regionda baş verən soyqırım və s. hadisələrə şərait yaratmışlar. Məsələnin kökündə isə Rusiya və Qərb dövlətlərinin Osmanlı dövlətinin güclənməsi, İstanbul (Konstantinopol) və Avropanın bir hissəsini işğal etməsindən təşvişə düşməsi dayanırdı. Həmin dövrdən Qərb dövlətləri və Rusiya planı Osmanlıni zəiflətmək, başını şərq ərazilərdə münafiqə ilə qatıb Avropaya hücumunun qarşısını almaq olmuşdur.

Hələ Konstantinopolun fəthindən əvvəl Osmanlı türklərinə qarşı ittifaq qurmaq üçün Avropa ölkələri tərəfindən cəhdlər olmuşdur. Belə ki, “Elxanilərin türklərə qarşı köməyini əldə etmək üçün 1290-cı ildə ilk ingilis nümayəndəsi Ceofrey Dolanlı (Geoffrey de Langly) I Edvard tərəfindən Elxanilərin sarayına göndərilmişdir”. (1, s.2) Təxminən eyni zamanda, yəni “XIII əsrin sonlarında Elxanilərin dini dözümlülüyündən istifadə edərək, dominikan və fransiskan təriqətinin rahiblərindən bir neçəsi Elxanilər dövlətinin şimal hissəsinə gəlmişdir. 1318-ci ildə Sultaniyyə yepiskopluq mərkəzinə çevrilmişdi. Onlar 1350-ci ildə Naxçıvanda yepiskopluq açmışdılar və bir əsr sonra bura, Sultaniyyə tənəzzülə uğradıqdan sonra yepiskopluğun yerləşdiyi əsas mərkəzə çevrilmişdi”. (2, s.182-183) Əmir Teymur Osmanlı dövlətini Ankara ətrafında məğlubiyyətə uğradandan sonra öz qələbəsini Avropa ölkələrinə çatdırmaq üçün 1402-ci ilin iyulunda, məhz Naxçıvana yepiskop təyin edilmiş Yuhansı bir heyətin başçılığında Venesiya, Ceneva, London və Parisə göndərmişdir. Bundan sonra Avropa dövlətlərinin bu coğrafiyaya olan marağı daha da artdı.(3, s.101)

İstanbulun Osmanlı ordusu tərəfindən fəthindən sonra Avropa ölkələri qorxuya düşmüş və nümayəndələrini, onunla birlikdə dini missionerlərini Osmanlının şərqində yerləşən Azərbaycana göndərməyə başlamışdılar. (4, s.28) Bu dövrdən etibarən Avropa dövlətləri Azərbaycanda yaranan türk dövlətləri və Osmanlı dövlətinə qarşı iki qısa və uzun müddətli strateji plan tətbiq etməyə başladılar. Qısa strateji planda Osmanlının şərqində bu dövlətin təhlükəsinin qarşısını almaq üçün Əmir Teymur kimi Osmanlıya şərqdən hücum edə bilən güclü hakimləri axtarmaq, lazım gəldikdə isə avropalılar da həmin tapacaqları hakimlə birlikdə Osmanlının üzərinə hücumu keçməyi” (2, s.185) və beləliklə Osmanlının daha da güclənib Avropaya genişlənməsinin qarşısını almaq oldu. Onlar müxtəlif illərdə mövcud olmuş Azərbaycan dövlətlərinə özlərini dost kimi nümayiş etdirərək, əl altından onları Osmanlı əleyhinə döyüşlərə sövq etməyə çalışmışdılar. (5, s.256) Uzun müddətli Səfəvi – Osmanlı və ondan öncə Ağqoyunlu – Osmanlı müharibələri bunun nəticəsində baş vermişdir. Avropa dövlətləri eyni zamanda Osmanlı dövlətini də Azərbaycan ərazisində yaranan türk dövlətləri ilə müharibəyə sövq edirdilər.

Uzun strateji planda isə Azərbaycan və Türkiyə ərazisinə zaman-zaman köçüb, dağıntıq şəkildə yaşayan erməniləri və aysorları təlimatlandırmaq və təşkilatlandırmağı üzərinə götürdülər. Bunun üçün onlar öz nümayəndələri və missionerlərini bölgəyə göndərdilər. Qərb və Rusiyanın Azərbaycan və Türkiyə ərazisinə göndərdiyi nümayəndələr və missionerlərin uzun müddətli fəaliyyəti nəticəsində artıq XX əsrin əvvəllərində ermənilər və aysorlar təşkilatlanaraq türkləri soyqırımı məruz qoymuşlar.

Konstantinopolun Osmanlı dövləti tərəfindən fəthindən sonra Şərqlə bir müddət öncədən ticarət əlaqələri quran Avropa dövlətləri, xüsusilə Venesiya özünə qarşı təhlükə hiss etdi. Onlar qısa müddətli strateji plan çərçivəsində Ağqoyunlu sultanı Uzun Həsənin simasında axtarıqları həmin müttəfiqi tapdılar. (2, s.185) “Qərbdə “türk təhlükəsi”nə qarşı səlib yürüşü təbliğ edən Roma papaları III Kalikst, II Pavel və II Piy Osmanlı Türkiyəsinin Şərqdəki düşmənlərini sultana qarşı qaldırmaq üçün, birinci növbədə, Ağqoyunlularla əlaqə saxlayırdılar”. Nahayət Venesiya Respublikası Uzun Həsəni Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə sövq etmək üçün tədbirlər görmək qərarına gəlir. Nəticə qənaətbəxş idi. Çünki onlar uzunsürən təbliğatları nəticəsində, Uzun Həsəni osmanlılarla müharibəyə sövq edə bilirlər.

Ağqoyunlulardan sonra Avropa dövlətləri iki türk dövləti olan Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında ideoloji fərqdən istifadə edib onlar arasında ixtilafı qızışdırdılar. Əslində Avropa ölkələri bu iki türk ölkəsinin bir-biri ilə müharibəyə qızışması üçün əllərindən gələni edirdilər. (2, s.186)

Avropa dövlətləri içərisində “Səfəvi dövlətinin meydana çıxmasına ilk diqqət yetirən Venesiya respublikası və Roma Papası olmuşdur. Hələ 1503-cü ildə yenicə taxta çıxmış Roma Papası II Yuli (1503 – 1513) Almaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya və Skandinaviyanın feodal dövlətlərinin başçılarına məktubla müraciət edərək, onları Osmanlı dövlətinə qarşı birləşməyə çağırmışdır. Papa öz məktubunda Səfəvi dövlətinin yaranmasını və şah İsmayılın hərbi uğurlarını Allahın xristian dünyası üçün yaratdığı bir fürsət kimi dəyərləndirir və bütün Qərb ölkələrini dərhal bu fürsətdən istifadə etməyə çağırırdı. Venesiya Respublikasına gəlicə, bu ölkə hamıdan öncə Səfəvilərlə əlaqə qurmuşdu və İsmayılın hərbi uğurlarını diqqətlə izləyirdi”. (6, s.130) Osmanlı dövlətinin qələbə çalması xristian dünyası üçün o qədər təhlükəli idi ki, hətta osmanlıların Çaldırandakı qələbəsini ağır bədbəxtlik hesab etmişdilər.

Avropa missionerlərinin Azərbaycana soxulmaq cəhdləri sonrakı Səfəvi şahlarının dövründə də davam etmişdir. 1598-ci ilin noyabrında ingilis Ser Antoni Şerlinin başçılığı ilə bir heyət Səfəvi dövlətinə səfər etmişdir. Bu heyəti Erl Eskes Səfəvi sarayına göndərmişdi ki, osmanlılara qarşı Səfəvi dövlətini xristian dövlətləri ilə ittifaqa sövq etsin. Şah Antonini hörmət və ehtiramla öz sarayında qəbul etmişdir. (7, s.52) 1629-cu ildə I Şah Abbasın ölümündən sonra dövlətdə tənəzzül başlasa da, bunun Qərblə münasibətlərə heç bir mənfi təsiri olmadı. Xüsusilə missioner fəaliyyətləri davam edirdi. Ümumiyyətlə, XVII əsrdə bir qrup katolik missionerlər ermənilərdən istifadə etməyə çalışırdılar. Onlar Şah Abbas zamanından İranda qalırdılar. (2, s.206) Lakin XVIII əsrdə Səfəvilərin ərazisində missionerlərin fəaliyyətinə ermənilər qəti şəkildə etiraz edirdilər. Çünki ermənilər katolik məzhəbinin onların arasında yayılmasını qəbul etmək istəmirdilər. “Katolik missionerləri müsəlmanları xristianlaşdırmaq sahəsində heç bir əhəmiyyətli iş apara bilmədiklərindən vaxt və enerjilərinin əsas hissəsini qriqoryan məzhəbli ermənilərə həsr edirdilər. Onlar bu sahədə nəzərə cərpacaq müvəffəqiyyətə nail olurdular. Odur ki, bu iki məzhəb nümayəndələri arasında münasibətlər kəskinləşirdi”. (8, s.337)

Artıq bu dövrdə ermənilər onlara siyasi cəhətdən istiqamət verə biləcək tərəfi müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Erməni kilsəsi bu məqsədlə dəfələrlə Avropa və Rusiya saraylarının qapısını döymüş və onları “məzlum erməni” xalqına yardım etmək üçün dilə tutmuşdur. 1699-cu ildə erməni İsrail Oriyə Rusiya və Avropa ölkələri ilə danışıqlar aparmaq tapşırılır. Kilsə ona köməkçi olaraq Minosa Vardapeti təyin edir. Avropada olan Ori Avstriya imperatoru və Florensiya kralı ilə görüşüb, erməni dövləti qurmaq planları barədə danışıqlar aparır. 1701-ci ildə Rusiyada I Pyotrla görüşür və planları barədə ona məlumat verir. (9, s.21-22) Təbii ki, I Pyotr ermənilərin təklifini yaxşı qarşılamışdır. Onun 1724-cü il ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi haqqındakı fərmanı buna bariz nümunədir. I Pyotr Rusiyanın imperiya siyasətinə canla-başla xidmət etməyə hazır olan ermənilərdən istifadə etməyə başlamışdır. (10, s.9) Rusiyanın Pyotr zamanından başlanmış erməni siyasəti sonralar II Yekaterina tərəfindən də davam etdirilmişdir. 1769-cu ildə katolikos Hovsep Arturyan Rusiyaya müraciət edərək Osmanlı və İran torpaqları ilə Rusiya arasında Ararat dövləti qurulması təklifini irəli sürmüşdür. (11, s.150) II Yekaterina ermənilərin təklifləri ilə çox maraqlansa da, Azərbaycanı işğal etmək üçün erməni dövlətini Azərbaycanın daxilində qurmaq o dövr üçün daha aktual idi. “Çar Rusiyası hələ XVIII əsrin 80-ci illərində Qarabağda erməni dövləti yaratmağa çalışırdı. Hətta bu planı həyata keçirmək

üçün II Yekaterina (1762 – 1796) 1783-cü il aprelin 6-da göstəriş də vermişdi. İmperatriçanın göstərişində qeyd olunurdu ki, İbrahim xanı devirməli və Qarabağda müstəqil erməni dövləti təsis etməli”. (12, s.28)

Səfəvilərin süqutundan sonra da Avropa dövlətlərinin missioner təşkilatları və xarici nümayəndələri müəyyən dərəcədə öz fəaliyyətini davam etdirmişdilər. Səfəvilər dövründə avropalılar, eləcə də onların casusları və missionerləri Azərbaycanda o qədər dərin kök salmışdılar ki, sonrakı dövrlərdə də onların işlərinin mənfi təsirləri müşahidə edilmişdir. (4, s.56) Nadir şah dövründə isə Avropa missionerlərinin Azərbaycanda fəaliyyəti müəyyən dərəcədə zəiflədi. Lakin Zənd dövlətinin yaranmasından sonra yenə bir sıra Avropa ölkələri missioner təşkilatlarının Cənubi Azərbaycan və indiki İran ərazisində öz fəaliyyətini bərpa və gücləndirmək uğrunda səylərini gücləndirdi, hətta bu məsələ ilə bağlı bir sıra Avropa ölkələri ilə Zənd dövləti arasında müqavilələr də mövcuddur. Xüsusilə, Kərim xan Zəndin və Əlimurad xan Zəndin xarici missioner təşkilatlarının Cənubi Azərbaycan və İranda fəaliyyətinə dair fərmanları da mövcuddur. (13, s.22)

Artıq XIX əsrin əvvəllərindən xarici missionerlərin fəaliyyəti, yenidən ermənilərin üzərində cəmləşdi. Azərbaycanda, Şərqi Anadoluda erməni-xristian dövlətinin yaradılması ideyası Qərb və Rusiyanın xarici siyasət xəttində daha da aktuallaşmağa başladı. Ermənilərin qızışdırılması və səfərbər edilməsində isə Rusiya və Qərb dövlətlərinin missioner təşkilat və nümayəndəliklərinin böyük rolu olmuşdur. Bir sözlə regionda baş verən fəlakət Rusiyanın regiona ayağının açılması və onun ardınca missioner təşkilatlarının gəlməsi ilə başlamışdır. “Rusiya erməni məsələsini 1816-cı ildə Moskvada “Erməni Şərq Dilləri İnstitutu quraraq, daha sistemli bir şəkildə həyata keçirməyə başlamışdır”. (14, s.3) Rusiya və xristian təəssübü çəkən imperialist Qərb dövlətləri, o cümlədən İngiltərə, Fransa və ABŞ-in nümayəndələri, eləcə də onlara bağlı olan missioner təşkilatlarının köməyi ilə müsəlman türk dövlətlərinin, xüsusilə Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda həm də özlərinə dayaq yeri kimi xristian dövlətinin qurulması üçün erməni və aysorları təşkilatlandırmağı nəzərdən keçirirdilər. Qacar dövründə xarici missioner təşkilatlarının Cənubi Azərbaycanda fəaliyyətləri xüsusilə geniş vüsət almışdır. Onlar hələ XIX yüzilliyin birinci yarısında Rusiyanın Azərbaycanı ikiyə parçalamasından sonra, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinə, Urmiyaya dini missionerlərini göndərərək, din pərdəsi altında dini və etnik azlıq olaraq bəzi kəndlərdə yaşayan erməni və aysorları təşkilatlandırmağa başladılar. Təsədüfi deyil ki, “Ermənilərin tarixdəki dəhşətə səbəb olan bütün basqın və üsyanlarının əksəriyyəti missionerlərlə birlikdə təşkil olunurdu”. (15, s.29)

Missioner təşkilatlarının XIX əsrdəki fəaliyyəti isə əsasən Şərqi Anadolu və Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi üzərində cəmlənmişdir. Bu məqsədlə missionerlər tərəfindən təlimatlandırılan “ermənilər Osmanlı dövləti və Rusiyanın müxtəlif bölgələrindən Cənubi Azərbaycanın Salmas, Urmiya və Xoy bölgələrinə daxil olub, Azərbaycanda az sayda yaşayan xristianlarla qarışmağa çalışırdılar. Onlar gəlişinin ilk vaxtlarında Qacar dövlət məmurlarını aldaraq bu ərazidə mövcud olmuş yerli-türk xristianlarına (albanlar) aid məbəd və kilsələri bərpa edib, onlarda ermənicə bəzi yazılar həkk edərək, mənimsəməyə çalışırdılar. Mühacir ermənilər missionerlərin göstərişi ilə böyük və düz qəbir daşları yonub və böyük qəbiristanlıqlar salırdılar” (16, s.282).

Xarici missionerlərin Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində fəaliyyəti daha öncəki əsrlərə qayıtsa da, XX əsrin əvvəlində onların fəaliyyəti daha da gücləndi. Artıq onların uzun müddətli fəaliyyəti nəticəsində XIX əsrin sonları və XX əsrdən ermənilər və aysorlar yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı düşmən mövqə tutdular. Eyni zamanda missionerlərin təlimatı nəticəsində regionda az sayda dağınıq şəkildə yaşayan ermənilər və aysorlara Azərbaycan ərazisində özlərinə dövlət qurmaq ideyası aşılanmışdı. Onların kadr hazırlığı və təşkilatlanması məsələsi də xarici missionerlər, eləcə də çar Rusiyası və Qərb dövlətlərin nümayəndəlikləri tərəfindən güclü şəkildə davam etdirilməkdə idi. Beləliklə, erməni məsələsi XIX əsrin sonlarında ermənilərin Türkiyənin altı şərq vilayətində, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaz ərazisində və İranda dövlət qurmaq cəhdlərindən sonra başladı. (17, s.25) Bunun da nəticəsində 1918-ci ildə Cənubi Azərbaycanda, eyni zamanda Arazdan şimalda yerləşən Azərbaycan ərazilərində və Şərqi Anadoluda yüz minlərlə günahsız türk-müsəlman əhali ermənilər tərəfindən soyqırma məruz qaldı.

Missioner təşkilatları ilə yanaşı Rusiya və bəzi Qərb dövlətlərinin də ermənilərin regionda müsəlman-türk əhaliyə qarşı soyqırım törətməkdə təşkilatlandırıcı və himayəedici rolları xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, ermənilər XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq 1917-ci illərin sonlarına qədər məhz dünyanın ən iri dövlətləri – İngiltərə, Fransa, ABŞ və Rusiyaya arxalanaraq, Türkiyənin tarixi ərazisində Erməni dövləti yaratmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə edib, türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Bu zaman erməni terrorçuları və silahlı quldur dəstələri 100 minlərlə dinc türk əhalisinin qanını axıtmış, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, kişiləri, qadınları və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Bütün bunların əsas fitva verənləri yuxarıda adları qeyd olunan dövlətlər və erməni şovinistləri idi. Sənədlərdən birində göstərilir ki, daşnakların qəribə bir xüsusiyyətləri vardır. Onlar zənn edirlər ki, tarix yalnız London, Petroqrada və Nyu-Yorkda yazılır. (18, s.30-31) Ermənilərin törətdikləri hadisələri tək həyata keçirmədiklərini missionerlərin özləri də etiraf edirdi. Belə ki, xristianları təhrik edənlərdən və hətta müsəlman azərbaycanlılara qarşı silahlandırılardan biri olan çar Rusiyasının Urmiyadakı konsulu B.Nikitin Qərb missionerlərinin Urmiyada düşmənçilik toxumu səpmələri ilə bağlı yazırdı: “Missionerlərin fəaliyyətinin şahidi idim. Keşiş öz əməl və davranışında fədakarlıq göstərməli, Şərqlə ölkələrində dağınıq şəkildə yaşayan xristianların əxlaq səviyyəsini yüksək tutmalıdır. Bunların zahirən gördükləri işlər bu olmalıdır. Lakin, təəssüflə etiraf etməliyəm ki, burada keşişlər üzərinə düşən vəzifənin əksinə hərəkət edir, vicdan və ədalətdən uzaq əməllərdə konsulun da onları himayə etməsini tələb edirdilər. Himayələri altına aldıkları şəxslərdən qoşun dəstələri təşkil edirdilər. Əlbəttə, dinlə siyasəti qarışdırmaq xoş nəticə ilə sonuclanmır. Mən təsdiq edirəm ki, bu keşişlər davamlı olaraq müsəlmanlarla xristianlar arasında çox dərin xəndək qazır və xristianlara fərq qoyurdular”. (19, s.218)

Əslində Qərb dövlətlərinin, Rusiyanın və onların missionerinin fəaliyyətindən öncə hər zaman ermənilər türklərin himayəsində yaşayıblar. Hətta 1453-cü ildə Konstantinopolu fəth edərək burada teokratik erməni icması yaratmaq haqqında göstəriş vermiş türklər, ermənilərin yüksək dövlət vəzifələrində olmalarına imkan vermişlər. (20, s.381) Yəni əslində “Osmanlı Dövlətinin ilk dövrlərində ermənilərin dövlət yönətimi ilə bağlı heç bir probleminin olmadığı görülürkən, XIX əsrin ortalarında xarici dövlətlərin zəifləmiş Osmanlı dövlətinə qarşı sürdükdükləri siyasətin bir parçası olduqlarını görməkdəyik”. (21, s.163) Ermənilər hər zaman türk dövlətlərinin idarəsində rahat həyat sürmüşlər. Tarixi reallığı öz əsərində qeyd edən erməni tədqiqatçısı Levon Dabeqyan yazırdı: “Ermənilər öz milli kimliklərinə görə Osmanlı türklərinə borcludurlar. Əgər onlar Bizans və ya digər Avropa xalqları arasında yaşasaydılar, erməni adlarına ancaq tarix kitablarında rast gələrdik”. (22, s.12)

Osmanlı dövlətinin dövründə ermənilərin yüksək vəzifələr tutması tarixi sənədlərdən məlumdur. Çox vaxt xarici işlər və maliyyə nazirlikləri kimi mühüm nazirliklər onlara tapşırılırdı. Ümumiyyətlə, Osmanlı dövləti zamanında yüksək vəzifələrdə erməni mənşəli 29 paşa, 22 nazir, 33 millət vəkili, 7 səfir, 11 baş konsul təmsil olunmuşdur. (23, s.10) Eyni zamanda ermənilər Osmanlının iqtisadi həyatında da üstünlük təşkil edirdilər. Əslində isə ermənilər yüz illərlə dostcasına və hətta himayəsində yaşadıkları türkləri qırmaq üçün vasitə və alət olmuşlar. Zahirən erməni-türk davası kimi görünən bu hadisələrin arxasında Qərb və Rusiya dayanmış, əsl səbəbkar da məhz onlardırlar. Doğrudur, bu hadisələrin baş verməsində vasitəyə çevrilən erməniləri günahsız hesab etmək olmaz. Çünki, onlar vasitəyə çevrilməzdilərsə, təbii ki, heç zaman soyqırımı da baş verməzdi. Bir sözlə, ermənilərin onları himayə edən müsəlmanlarla müharibə etməyə heç bir əsasları və bəhanələri də yox idi. Çünki, K.Marksın yazdığı kimi “xristianlar Türkiyədə Avstriya və Rusiyadan daha çox dini azadlıqlara malik idilər”. (24, s.51)

Azərbaycanın şimalı və cənubunda da onların azadlıqları kifayət qədər çox idi və ermənilərin düşmənçiliyə heç bir əsası yox idi. Ona görə də, məhz missioner təşkilatların yüz illərlə təbliğat və düşmənçilik toxumu əkməsi sonda belə dəhşətli hadisələrin baş verməsinə səbəb olmuşdur.

Rusiyanın və Qərb dövlətlərinin təhriki, təşkilatlandırması və himayəsi nəticəsində əsasən köçüb gəlmə olan erməni və aysorlar əzəli Azərbaycan ərazisində özlərinə dövlət qurmaq üçün yerli azərbaycanlıları Urmiya və Salmas bölgəsində soyqırımı məruz qoydular. Nəticədə isə, 6 ay kütləvi soyqırım davam etdikdən sonra 1918-ci ilin ilk yarısında 200 min azərbaycanlı vəhşicəsinə

soyqırma məruz qaldı. Əlbəttə Şərqi Anadolu və Arazın şimalındakı Azərbaycan ərazilərində ermənilər tərəfindən soyqırma məruz qalan türkləri də bura əlavə etsək soyqırımın qurbanlarının sayı qat-qat artar.

ƏDƏBİYYAT

1. Dennis Rait (Səfir Pəşinin İngilis dər İran), Nəş İngilis dər İran, Tərcemə: Fəraməz Fəraməzi, Təhran, İntşarat Fərxı, 1361, 332 s.
2. Tərix İran- Dəre Səfuian, Pəzəhşı az Dəntşəgə Kəmbəriç, Mətrəç: Dəktər İəqəb Əznd, Təhran, İntşarat Gəmi Çap Dəm 1384, 710 s.
3. Rəçer Səiuri, İran Əsər Səfuı, Tərcemə Kəmbəz Əzizi, Təhran, Nəş Mərkəz, 1384, 290 s.
4. Rəsul Dəğsər, "500 Səl Çaldəran" ya "Pəiənd İran v Tərkə dər Məsələ Şərç", Təbriz, İntşarat Nəbatı, 175 s
5. Səfəri H. Britaniyanın türk birliyinə qarşı uydurmalar yolu ilə fars dövlətçiliyini formalaşdırması / Masonlar toplusu – II kitab. Bakı: Turxan NPB, 2014, s. 255-272
6. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сэфэвидов с западноевропейскими странами. Баку: Издательство Бакинского Университета, 1991, 262 с.
7. Səfərnəmə Bəradəran Şərli, Tərcemə, Əvəns, Təhran, İntşarat Bə Dəid, Çap Dəm, 1378, 212
8. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin sən dövri. Bakı: Nurlan, 2003, 393 s.
9. Məmmədžadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
10. Zülfüqarlı M. Şamaxı soyqırımı – 1918. Bakı: Avcya, 2011, 78 s.
11. Koçaş M.S. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1998, 158 s.
12. Boran Ə. Xocalı soyqırımı. Bakı: Azərnəşr, 2008, 223 s.
13. Fərmən Kərimxan Zənd, Dəribə Əzadi Məsiçian dər Məmalək Məhərsə, Təhrira Fı Şəhər Şual Məkrəm Səne 1117, Sənd Şməre 22, Məzəç: dər Bəre Əzadi Məsiçian dər Məmalək Məhərsə. Asnadı az Rəvəb İran Bə Məntəçə Qəqəz, Təlif Dəibə Adəre İntşar Asnad -Təhran, Zərat Əmər Xərcə, Məhsə Çap v İntşarat, Çap Əvəl, 1372 v
[www. https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99kil:KerimXan1.jpg](https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99kil:KerimXan1.jpg)
14. Osmanlı belgelerinde Ermeniler (1915 – 1920). T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Ankara: Yayın Nu: 14,1995, 274 s.
15. Mc Carthy J. The Armenian “genocide” Facts & Figures. Ankara: Center for Strategic Research, 2007, 40 p.
16. Təçid Məlikzadə, Tərix Də Həzar Səle Səlməs, v Gərb Əzrbəijən, Təbriz, 1384, Təbriz, İntşarat Ədar, 700 s.
17. Маммадов И.М., Мусаев Т.Ф., Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество, Баку: 2008, 196 с.
18. Məmmədžadə M.B. Ermənilər və İran. İstanbul: Nəcm İstiqbal Mətbəəsi, 1927, 40 s.
19. Nəktin B. İranı Kə Mən Şnəxtə Əm, Tərcemə v Nəğarş Fəre Şşı, Nəş Mərfət, Təhran 1941 m. 235 s.
20. Əhmədova F. “Türk-müsəlman əhali beynəlxalq və regional maraqlar qarşdurmasında(1918-ci il)”, / Azərbaycan və Şərqi Anadolu da türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər) II beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, AMEA Tarix İnstitutu, 2015, s. 381-385
21. Karahisarlı A. Erməni təhciri meselesi // “Turan” Stratejik Araştırmalar Merkezi Uluslararası Bilimsel Hakemlik Mevsimi Dergi. Konya: yıl 1, sayı 2, ilk bahar 2009, s. 226
22. Иманов К. Армянские и инородные сказюи. Баку: Тимграфия INDIGO, 2008, 328 с.
23. Halaçoğlu Y. Sürgünden soyqırma erməni iddiaları. Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul: Məpsən Mətbəacılık, 2008, 126 s.
24. Məhd Pərinçək, İkəsd Sənd, Məsələ Ərmeni dər Ərşiohəy Dəvletı Rəsiə, Tərcemə: Dəktər Məhd Əsd Fənid, Təbriz, İntşarat Nəday Şməs, Çap Əvəl 1390, 328 s.

The historical roots of the plan to create Armenian state in the eastern part of the Ottoman Empire and Azerbaijan by western states and Russia

Summary

Western states and Russia waged a war between Ottoman Empire and the Turkish states which were created in the territory of Azerbaijan to prevent the Ottoman Empire from getting strong and going forward to Europe. They also organized the Armenians who had migrated and lived in these territories sporadically by sending the missionaries to the territory of Azerbaijan and Turkey. They made the Armenians commit the genocide of the Turkish population of the region to create an Armenian Empire in Azerbaijan and Turkey.

Key words: Ottoman, Azerbaijan, genocide, Great Armenia, missionary organizations.

Yaxşıxanım Nəsirova

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqləşənlik İnstitutu

XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SALMAS QƏZASININ ETNODEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİ

Son illərdə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin tədqiqində osmanlı mənbələrinə müraciət edilməsi ənənəsi genişlənmişdir. Belə ki, XX əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın sosial-iqtisadi tarixinin öyrənilməsi məqsədilə osmanlı təhriir sənədlərinin araşdırılması bu gün də davam edir. Bu sənədlər XVI və XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı hakimiyyəti altında olmuş Azərbaycan əraziləri üçün tərtib edilmişdir və Başbakanlık Osmanlı Arxivində saxlanmaqdadır. Mükəmməl işlənmiş Osmanlı vergi siyasətinə uyğun olaraq yeni fəth edilmiş ərazilərin imperiyanın digər bölgələri ilə uyğunlaşdırılması məqsədilə həmin yerlərdə yaşayan əhalinin və bütün gəlir gətirən sahələrin siyahıya alınması – təhriiri həyata keçirilirdi. Bu sənədlər daşdığı məqsəd və vəzifələrinə görə müfəssəl və icmal olaraq qeyd olunmuşdur.

Artıq Azərbaycanın İrəvan¹, Gəncə-Qarabağ², Naxçıvan³, Qazax-Borçalı⁴ bölgələri ilə yanaşı, Ərdəbilin⁵ sosial-iqtisadi tarixinə aid osmanlı arxiv sənədləri tədqiq olunmuş və nəşr edilmişdir.

Mövzunun araşdırılması məqsədilə müraciət etdiyimiz İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arxivində 910 sayılı “Dəftər-e müfəssəl-i liva-i Xalxal və liva-i Urumi”⁶ sənədi 409 səhifədir və “siyaqət” xətti ilə yazılmışdır. XVIII əsrin əvvəllərində tarixi Azərbaycan torpaqları olan Urmiya, Xalxal və Salmasın Osmanlı hakimiyyətinə keçirilməsindən sonra tərtib olunan bu dəftər həmin yerlərin əhalisi, məişəti, təsərrüfatı, etnik və demoqrafik vəziyyəti, toponimiyası və s. məsələlərlə bağlı dəqiq məlumat verən statistik bir sənəddir. Müfəssəl dəftər qeyd olunan ərazilər Osmanlı qoşunlarının 1725-ci il payız-qış hücum kompaniyasında⁷ ələ keçirildikdən sonra tərtib olunmuş və 1726-1728-ci illərə aid təhriir məlumatlarını əhatə edir.

¹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.

² Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Şuşa, 2000, 576 s.

³ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.

⁴ Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Qazax və Borçalı). Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Şahin Mustafayev. Bakı: Pedaqogika, 2001, 256 s.

⁵ Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri. Araşdırmanın, transliterasiyanın müəllifi E.Arıklı. Bakı: 2004, 857 s.

⁶ “Dəftər-i müfəssəl liva-i Xalxal və liva-i Urumi”- İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-təhriir dəftərləri, № 910, 409 s.

⁷ Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Б.: Элм, 1993, 240 с.,

Müfəssəl dəftərin məlumatlarında Urmiya və Xalxal liva (sancaq), Salmas isə qəza olaraq müəyyən olunmuşdur. Əvvəlcə qeyd edək ki, Osmanlı mənbələrində Salmasın inzibati bölgüsü barədə fərqli fikirlər mövcud olmuşdur. XVI əsrə aid Osmanlı sənədində Salmasın, həmçinin, Urmiyanın sancaq statusunda Təbrizə aid olduğu¹ bildirilir. Digər bir osmanlı sənədində isə “...fəthdən 10 il keçməsinə baxmayaraq, Urmiya, Salmas sancaqlarının hələ də təhrir olunmadığı”² qeyd edilmişdir.

XVIII əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş “Xalxal və Urmiya livalarının müfəssəl dəftəri”ndə isə Salmas qəzası Salmas, Ənzəl, Kürdqıran və Qarabağ nahiyələri və “nəfs-i Salmas”dan təşkil olunmuşdur. Qəzanın tərkibində 77 kənd, 1 məzrəə və 1 məhəllə qeydə alınmışdır. Dəftərin məlumatları qəzanın ən böyük nahiyəsinin Salmas nahiyəsi olduğunu deməyə əsas verir. Belə ki, nahiyənin tərkibində 1 şəhər (“nəfs-i Salmas”), 59 kənd və 1 məzrəə olduğu göstərilmişdir. Həmçinin qəzanın Ənzəl nahiyəsinin tərkibində 7, Kürdqıranda 8, Qarabağ nahiyəsində isə 3 kənd olmuşdur. Yalnız Kürdqıran nahiyəsində 4 kənd qeyri-məskun olmuşdur.

Cədvəl

Nahiyələr	Kəndlər və məzrəələr		
	Məskun	Qeyri-məskun	Məzrəə
Salmas	50	9	1
Ənzəl	7	-	-
Kürdqıran	4	4	-
Qarabağ	3	-	-
Yekun	64	13	1

Göründüyü kimi Salmas qəzasının tərkibində olan kəndlərdən yalnız 13-ündə əhali yaşamamışdır. Bu da, heç şübhəsiz, o dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, XVIII əsrin əvvəllərində ərazidə hökm sürən siyasi-hərbi gərginlik bölgənin etnik və demoqrafik vəziyyətinə birbaşa təsir edirdi. Əkinçilik və heyvandarlıqda böhranlı vəziyyət yaranmışdı. Torpağı əkib-becərən kəndlilər bölgədə baş verən hərbi qarşıdurmalar nəticəsində ziyan dəymiş və dağıdılmış təsərrüfatları tərk etmək məcburiyyətində qalırdı. Bu dövrdə ənənəvi “yandırılmış torpaq” metodundan istifadə edilməsi də geniş yayılmışdı³. Qarşı tərəfin hərbi qüvvələrinin keçə biləcəyi yolların ətrafındakı şəhər və kəndlərin əhalisinin köçürülməsi təsərrüfatların dağıdılması və yandırılması ilə müşayiət olunurdu. Digər tərəfdən, müharibələrdə tez-tez istifadə edilən “məcburi köçürmə”– sürgün siyasəti nəticəsində kəndlilər doğma yerlərini tərk etməyə məcbur edilməsi⁴ də bölgənin demoqrafik vəziyyətinə təsirsiz ötüşmürdü. Bununla yanaşı, müharibələr zamanı insanların kütləvi şəkildə məhvinə səbəb olan epidemiyaya və xəstəliklər ərazidə əhali məskunluğunun seyrəkləşməsinə, təsərrüfatların boş qalmasına səbəb olurdu. Nisbətən təhlükəsiz və əlverişli ərazilərə köçən ailələr boş qalmış kəndlərdə və təsərrüfatlarda məskunlaşdı ki, bu da qeyri-sabit demoqrafik durum yaranmasına səbəb olurdu.

c.95-96.

¹ Bilgili A.S. Osmanlı, İran ve Azərbaycan – I. (16. Ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih). E.: 2004, 300 s.,s.54

² Bilgili A.S. Osmanlı, İran ve Azərbaycan – I. (16. Ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih). E.: 2004, 300 s., s.36;

³ Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700). Б.: Элм, 1981, 238 с., с.78.

⁴ История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. (под ред. Пигулевская Н.В. и др.) Л.: изд-во ЛГУ, 1958, 390 с., с. 277

Dəftərin məlumatlarından görüldüyü kimi, Salmas qəzasında demografik vəziyyətin nisbətən sabit olduğunu demək mümkündür. Qəzanın 77 kəndindən yalnız 13-nün qeyri-məskun olması ərazinin daha məskun olduğunu deməyə əsas verir. Onu da qeyd edək ki, bu kəndlərin əhalisi Osmanlı fəthindən sonra köçüb getmişdir və bu barədə müfəssəl dəftərdə müvafiq qeyd (“hal-i an ər-rəaya” – “rəiyyətsizdir” – Y.N.) mövcuddur.

Dəftərin göstəricilərində qəzanın nahiyə və kəndlərində 1 642 nəfər vergi mükəlləfiyyətli şəxs yaşadığı qeyd olunmuşdur. Bunlardan 1 253 nəfər Salmasda, 179 nəfər Ənzəldə, 151 nəfər Qarabağda, 59 nəfər Kürdqıranda yaşamışdır. Həmçinin qəzada 585 nəfər qeyri-müsəlman yaşaması müəyyən edilmişdir. Ümumiyyətlə, hesablamalar nəticəsində Salmas qəzasının 77 kəndində 5 minə yaxın əhali yaşadığı məlum olmuşdur.

Qeyd etdik ki, müfəssəl dəftərin məlumatları bölgədə dini-etnik vəziyyətin müəyyən edilməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hesablamalar nəticəsində məlum olur ki, Salmas qəzasında dini cəhətdən həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman əhali yaşamışdır. Qeyri-müsəlman əhalinin əsasən, Salmas nahiyəsində (təxminən 1/3-i) yaşaması müəyyən edilmişdir. Maraqlıdır ki, qəzanın kəndlərində yaşayan qeyri-müsəlman əhali bəzən müsəlmanlarla eyni kənddə yaşamışdır. Dəftərin göstəricilərində Salmas nahiyəsinin 5 kəndində qarışıq (həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman) əhali yaşadığı göstərilmişdir. Maraqlıdır ki, Salmas qəzasında yaşayan qeyri-müsəlman əhali “gəbran” olaraq (gəbran, dər “nəfs-i Salmas” – Salmas şəhərində gəbranlar – Y.N.) göstərilmişdir. Müfəssəl dəftərin Xalxal və Urmiya livalarında yaşayan qeyri-müsəlman əhali kimi “ispəncə” vergisi ödəyən Salmas qəzası əhalisinin bu qisminin “gəbran” olaraq xüsusi qeyd edilməsi diqqətçəkicidir. Onu da qeyd edək ki, adı çəkilən livalarda “gəbran” və müsəlman əhali bəzən eyni kənddə yaşamışlar. Dəftərdə “ispəncə” vergisi ödəyən şəxslərin, yəni qeyri-müsəlmanların bəzi hallarda heç bir xüsusi yazı ilə qeyd edilmədiyini (məsələn, Urmiya livasında), bəzi hallarda isə “gəbran” kimi qeyd olunduğunu və ödəyəcəkləri verginin “rəsm-i ispəncə-i gəbran” (gəbranların ödədiyi ispəncə vergisi – Y.N.) adlandırıldığı nəzərə alsaq, sonuncuların əslində kimlər olduğunu dəftərin məlumatlarına görə təyin etmək çətinlik yaratmışdır.

Məlumatlarda “gəbran” sözünün mənası və hansı insan qruplarına aid edilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlərin olduğunu görürük. Bəzi məlumatlarda oda, atəşə sitayiş edən və Zərdüşün davamçıları olan şəxslərə “gəbran/gəbr” deyilməsi göstərilmişdir¹. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında oda sitayiş edənləri “gəbran” adlandırmışdır².

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Osmanlı sənədlərində “gəbr” sözü ilə ümumiyyətlə müsəlman olmayan (xristian, yəhudi və s.) şəxslər adlandırılmış və onların xristian olduqları qeyd olunmuşdur³. M.Akis isə “nəfs-i Antep”də yaşayan ermənilərin 2 040 ağça “cizyə-ye gəbran” vergisi ödədikləri haqqında məlumat vermişdir⁴.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir zamanlar müəyyən insan qrupları oda sitayiş etdiklərinə görə gəbr/gəbran (atəşpərəst) adlanırdıylarsa, Osmanlı sənədlərində müsəlman olmayan şəxslər bu adla qeyd olunmuşlar.

Müfəssəl dəftərdə digər vergi ödəyicilərində olduğu kimi, “gəbran”ların da adları, ata adları göstərilmişdir. “Aram Haqnəzər oğlu”, “Bayram Melkum oğlu”, “Zəki Hacuq oğlu”, “Qaraca Pedros oğlu”, “Şəhriyar Avanes oğlu”⁵ və s. kimi nümunələrdə bu şəxslərin qeyri-müsəlman (xristian) olduqları anlaşılır. Maraqlıdır ki, “Arslan Murad oğlu”, “Salman Əbdülcan oğlu”, “Eyvaz Mirzə oğlu”⁶, “Saleh Salman oğlu”¹ kimi nümunələrdə həm ad, həm də ata adı müsəlman

¹ Гебры. Большая Советская Энциклопедия. том 6. М.: Советская энциклопедия, 1971, стр.110.

² Quliyev İ. “Xəmsə”də işlənən bəzi zərdüştilik istilahlının poetik funksiyası // Dil və ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 2014, № 2 (90), s.213-220. <http://www.vhp.az/index>.

³ İnbaşı M. Nüfus ve Ekonomik Yönden XVI. ve XVII. Yüzyıl Kayserisinde Ermeniler / Erciyes Üniversitesi I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu. cilt 3. Erciyes Üniversitesi yayınları, 2007, s.130-132., s.132.

⁴ Akis M. XVI.Yüzyıl Kilis ve Antep Sancaklarında Ermeniler ile türkler arasında sosyal ve kültürel ilişkiler / Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Sempozyumu. Erciyes Üniversitesi yayınları, 2007, s.229-233., s.233

⁵ “Dəftər-i müfəssəl liva-i Xalxal və liva-i Urumi”- İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-təhrir dəftərləri, № 910, 409 s., s.360-403

⁶ Yenə orada, s.400-401

mənşəlidir və bu şəxslər müfəssəl dəftərdə “gəbran” qrupuna aid edilərək, onlardan alınan vergi də “ispənce-ye gəbran” kimi qeyd olunmuşdur.

Müfəssəl dəftərin göstəricilərində qeyri-müsəlmanlara təyin olunan “ispəncə” vergisindən başqa, təsərrüfatla məşğul olduqlarına və bu sahədən gəlir əldə etdiklərinə görə vergiyə cəlb olunan bütün şəxslər dövlət xəzinəsinə buğda, arpa, darı, pətək (arı), bağ-bostan, dəyirman, qoyun, saman, təzə ot və s. vergiləri ödəməli idilər.

Beləliklə, müfəssəl dəftərin məlumatlarının təhlili əsasında Salmas qəzasında dini cəhətdən həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman, etnik cəhətdən isə müsəlman və xristian əhalinin yaşadığı müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, bölgədə yaşayan şəxslərin adları və ata adları təhlil olunarkən müsəlman təsinin üstünlük təşkil etdiyini görürük.

Yekun olaraq, XVIII əsrin əvvəllərində Salmas qəzasında demografik vəziyyətin nisbətən sabit olduğunu və bölgə əhalisinin təxminən $\frac{1}{3}$ hissəsinin qeyri-müsəlmanlar təşkil etməsinə baxmayaraq, burada müsəlman təsirin daha güclü olduğunu söyləyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Akis M. XVI.Yüzyıl Kilis ve Antep Sancaklarında Ermeniler ile türkler arasında sosyal ve kültürel ilişkiler / Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Sempozyumu. Erciyes Üniversitesi yayınları, 2007, s.229-233.

2. Bilgili A.S. Osmanlı, İran ve Azerbaycan – I. (16. Ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih). E.: 2004, 300 s.

3. Dəftər-i müfəssəl liva-i Xalxal və liva-i Urumi- İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-təhrir dəftərləri, № 910, 409 s.

4. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Şuşa, 2000, 576 s. Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri. Araşdırmanın, transliterasiyanın müəllifi E.Arıqlı. Bakı: 2004, 857 s.

5. İnbaşı M. Nüfus ve Ekonomik Yönden XVI. ve XVII. Yüzyıl Kayserisinde Ermeniler / Erciyes Üniversitesi I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu. cilt 3. Erciyez Üniversitesi yayınları, 2007, s.130-132.

6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 1996, 184 s.

7. Quliyev İ. “Xəmsə”də işlənən bəzi zərdüştilik istilahlının poetik funksiyası // Dil və ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 2014, № 2 (90), s.213-220. [http://www: vhp. az/index](http://www.vhp.az/index).

8. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma,qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov(Qaramanlı).Tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov(Qaramanlı). Bakı: Elm, 2001, 376 s.

9. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Qazax və Borçalı). Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Şahin Mustafayev. Bakı: Pedaqogika, 2001, 256 s.

10. Гебры. Большая Советская Энциклопедия. том 6. М.: Советская энциклопедия, 1971, стр.110.

11. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. (под ред. Пигулевская Н.В. и др.) Л.: изд-во ЛГУ, 1958, 390 с.

12. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Б.: ЭЛМ, 1993, 240 с.

13. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700). Б.: ЭЛМ, 1981, 238 с.

¹ Yenə orada, s.377

Səidə Nəbiyeva
Bakı Dövlət Universiteti,
Tarix fakültəsi
seide18@box.az

V.V.BARTOLD TÜRK XALQLARI TARİXİNİN TƏDQİQATÇISI KİMİ

1926-cı il 26 fevral-6 mart tarixlərində Bakıda Birinci Türkoloji Qurultay keçirilmişdir. Konfransın SSRİ-də məhz Bakıda keçirilməsi heç də təsadüfi deyildi, çünki Azərbaycan respublikasında türkologiya sahəsində tanınmış alimlər çoxdan səmərəli fəaliyyət göstərirdilər. Qurultayın keçirilməsinin əsas təşəbbüscüləri Yeni Türk Əlifbası və Azərbaycan Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti idi. 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi Qurultay 17 iclas keçirdi. I Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin yeddi böyük problemi müzakirə edilmiş, müxtəlif areallarda məskunlaşan türk xalqlarının tələpəli məsələləri haqqında məruzələr dinlənilmiş, bu sahədə yaxın gələcəkdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan mühüm qərarlar qəbul edilmişdir. Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər mühüm yer tuturdu. Qurultayın 2 bənddən ibarət 1-ci qətnaməsində latın əlifbasının ərəb əlifbasından texniki üstünlükləri və mədəni-tərəqqi üçün əhəmiyyətini əsas tutaraq əlifba islahatının keçirilməsinin zəruriliyi qeyd edilirdi.

Qurultayda iştirak edən görkəmli türkoloqlardan biri akademik V.V.Bartold olmuşdur. Onun məruzəsi “Tatar mədəniyyəti sahəsində yeni kəşflər” adlanırdı. Tarix elmində, şərqşünaslıqda xüsusi mövqeyi olan V.V.Bartoldun tədqiqat əsərləri türk xalqlarının tarixinin müxtəlif dövrlərini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, Şərq xalqlarının tarixini, dillərini, ədəbiyyatını, fəlsəfəsini, mədəniyyətini dərinlən bilirdi. Türklərin tarixi, xüsusilə də səlcuq türklərinin tarixi Bartoldun daha çox diqqət yetirdiyi problem olmuşdur. V.V.Bartoldun Qafqaz, Türkünstan, İran və Əfqanıstan tarixinə həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində Azərbaycan haqqında xeyli maraqlı qeydlər vardır. O, əsərlərində dövlətçilik tariximizdə mühüm yer tutan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri “İranın türk mənşəli dövlətləri” kimi, Cənubi Azərbaycanın etnik tarixi, şəhər həyatı və.s kimi məsələlər “İran” bölmələrində təqdim etmişdir.

V.V.Bartoldun şərq xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, mədəniyyəti ilə bağlı apardığı araşdırmalar mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin hazırda vahid türk xalqları tarixinin yazılmasına ehtiyac vardır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 9 noyabr 2005-ci ildə Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik, 18 fevral 2016-cı ildə isə 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncamlar imzalamışdır. Buna uyğun olaraq, təklif etmək istəyirik ki, ümumi türk xalqlarının tarixinin yazılmasına ehtiyacı nəzərə alaraq bu sahədə tədqiqatları ümumiləşdirmək vacibdir. Dövlət komissiyaları yaradılmalı və əhəmiyyətli tədqiqatlar əsasında birgə əsərlərin yazılması vacibdir.

Natavan Ağayeva, dissertant
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

ИСТОРИЯ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ XIX ВЕКА В ЗАПАДНЫХ МЕМУАРАХ

На протяжении многих веков Османская империя вызывала живейший интерес у всего остального мира и являлась объектом пристального внимания и тщательного изучения. Многочисленные посольства и экспедиции были снаряжены для исследования не только политической, но и культурной жизни данного государства. Результатом этих путешествий явилось написание многочисленных мемуаров, описывающих жизнь империи «изнутри». Сейчас, эти мемуары позволяют нам составить представление об Османской империи не

только через официальные хроники и документы, но и понаблюдать за ней «вживую», глазами будь, то простых путешественников, или участников важных для империи исторических событий, иностранцев разных социальных сословий и индивидуальных миссий.

Особый интерес в этом плане представляют ряд мемуаров, в которых описание Османской империи 19 века дается через собственный опыт проживания авторов в этом государстве.

Среди таких мемуаров в качестве примера можно привести мемуары графа Хельмута Карла Бёрнхарда фон Мольтке-старшего, германского генерал-фельдмаршала, военного теоретика, который наряду с Бисмарком и Рооном считается одним из основателей Германской империи 1871 года. Меритократия, появившаяся на Востоке задолго до Западной Европы, широко практиковалась в Османской империи, которая не раз приглашала иностранных специалистов для проведения в жизнь идей, заложенных в основу прогрессивных на то время реформ. Хельмут Мольтке-старший был один из таких специалистов, приглашенных султаном Махмудом II в качестве военного советника. Кроме того, немалый интерес вызывают путевые заметки французского художника, иллюстратора и керамиста Теофила Дейроля. Начав свое путешествие на Восток с Турции в 1869 году, он прошел большое расстояние от Трабзона до Эрзурума, что нашло свое отражение в мемуарах и художественном альбоме зарисовок. Интересное описание жизни в Османской Турции можно также почерпнуть из мемуаров священнослужителей Американской и Английской христианской миссий Уильяма Гудела и Генри Кристмаса.

Изучение данных мемуаров позволяет с различных сторон подойти к пониманию истории Османской империи 19 века: с военной точки зрения, с точки зрения религиозного плюрализма и с призыва бытовой жизни.

Lalə İsmayılova

QOPUZ ALƏTİ MÜXTƏLİF TÜRK XALQLARINDA

Qopuzun yaranma tarixi eramızdan çox-çox əvvəllərə aid edilir. Alət haqqında ilk məlumata uyğur Koço dövlətinə elçi göndərilmiş Vanyen-Tenin (982 il) kitabında rast gəlirik. Uyğurların mahnı oxuyarkən çaldıqları əsas musiqi aləti qopuzdur. Güman ki, "qopuz" sözü etimoloji cəhətdən *qop* qədim türkcə "ucalıq", "yüksəklik", *uz* isə "avaz", "sehrli musiqi ahəngi" anlamını verir. Sözlün başqa etimoloji açıqlamaları da olmuşdur.

Mahmud Kaşqarlı qopuzu uda bənzər çalğı aləti kimi təqdim edir. Əldə olan bilgilərə əsasən ozanların, baxşılının, akınların, kayçıların, esənçilərin istifadə etdikləri qopuzun müxtəlif növləri vardır.

Qopuzi-rumi uda oxşar olub, beş tellidir. Bu, Kaşqarlı lüğətində təsvir olunan Orta Asiya qopuzunun eynidir.

Qopuz hazırda qırğızların, altayların arasında yaşamaqdadır.

Türk xalqlarından biri olan Qırğızlarda da qopuz aləti mövcuddur. Lakin onlar bu aləti "komuz" adlandırırlar.

Əfsanəsi görə qədim ovçu Kambarom bu 3 hissəli aləti ilk musiqi aləti hesab etmişdir. Bu alət əksər hallarda oturlağ üfüqi vəziyyətdə ifa olunur, nadir hallarda aləti ayaq üstə ifa edirlər.

Qazaxlarda qopuz alətinə "Kobız" aləti deyirlər. Ən qədim simli kamanlı alətdir və onun çanağı bütöv ağac parçasından hazırlanır. Qazax xalqının da təsəvvüründə, kobız aləti Dədə Qorqudun adı ilə bağlıdır və şamanların əsas atributu sayılır.

Özbəklərdə də qopuz aləti mövcuddur və onlar kobuz adlandırırlar.

Türk dövlətləri arasında məhz Türkmənstanda da qopuz aləti mövcuddur. Olar da bizim kimi qopuz adlandırırlar. Çox qədim alətdir, əsasən qadınlar arasında ifa edilmişdir. Türkmən qadınların

ənənəsi olan “uzuklar-ın” qədim əfsanəsində qopuzun ifası, onun musiqi sədaları altında rəqs etməkləri və onun müşayiəti ilə “laylalar” söylənilməsi təsvir olunur.

Lala İsmayılova

Gobuz in different Turkic people

Summary

The komuz or qomuz Kyrgyz KOMUZ, Azerb. Gopuz, Turkish Kopuz, is an ancient fretless string instrument used in Central Asian music, related to certain other Turkic string instruments and the lute. Qubuz is a village in Qaranqu Rural District, in the Central District of Hashtrud County, East Azerbaijan Province, Iran.

Key words: gopuz, Dada Gorgud, music, Turkic people

Haldun Ozbudun, doktorant

Azerbaijan State University of Culture and Arts

haldun.ozbudun@gmail.com

TABRIZI INFLUENCE ON PAINTING IN OTTOMAN TURKEY

Although the primary duty of the artists of the Kitabhaneh was to illuminate and illustrate religious, literary, and historical texts, their energies were not totally consumed by the production of manuscripts. They also executed single paintings and drawings that were free from the restrictions of the texts. These individual studies were so highly regarded that they were later incorporated into imperial albums.

Compilation of the works of esteemed calligraphers and painters into albums was a special form of art; single sheets were organized in a predetermined sequence and pasted onto the pages alone or in groups; the margins were carefully designed and decorated to enhance the contents; and finally the folios were compiled and the volume was bound.

The murakka or album, is a type of codex that brings together single-folio works of renowned contemporary and past calligraphers, artists, illuminators and paper cutters in a single volume. As distinct from illustrated manuscripts, the paintings, drawings, illuminations, or calligraphic examples in a murakka are not necessarily connected to a specific text. In other words, while the intention of compiling a murakka-album is occasionally to protect and preserve, the main objective is to form a collection of works of fine art that are deemed "valuable." Apart from illuminators, painters and scribes, secondary level masters were also instrumental in meticulously pasting works one by one on the pages of a murakka, for they skillfully joined the papers without a trace. Although their date and provenance varied, these single-folio works were placed on the same page with careful calculation, skill, and harmony. Some of the albums prepared for an important patron would contain a preface (mukaddima) that would identify the album compiler and the patron, and would sometimes include the biographies of Islamic manuscript artists. The murakka would then be bound in an equally well-made binding. While the earliest examples of such works point to the existence of a tradition that dates as far back as the fifteenth century, the spread of murakka production as a distinct branch of Islamic art of the book and the subsequent examples that epitomize this art form emerge towards the mid-sixteenth century.

Numerous murakkas prepared for rulers, princes, and other members : the ruling class have survived, particularly from the sixteenth century Safavid period. From the second half of the same century onwards, Uzbek and Mughal artists just like Tabrizi masters also assembled albums for the court elite.

The earliest examples of select albums designed at Tabriz in the Safavid royal studio are dated to the mid-sixteenth century. Possibly prepared for Shah, such examples includes a diverse collection: several drawings in the kalem-i siyahi technique, extraordinary illuminations attributed

to the most famous illuminators of the period, the works of renowned Safavid calligraphers, and a paper-cut image.

Designed with outstanding mastery, these albums were possibly created towards the end of the sixteenth century to bring together unique works collected in the palace treasury. The various calligraphic examples, the illuminations and the brush-work ink drawings all indicate that the album was prepared in the third quarter of the sixteenth century. It does not contain any works that can be ascribed to a later date.

The well-known Murad III album includes drawings by Ottoman and Safavid artists executed in saz style in the kalem-i siyahi technique that can be dated to the second half of the sixteenth century as well as single-figures by Velijan and Riza. paintings by Ottoman and Safavid artists, full-page [levha] illuminations by illuminators, calligraphic works of fifteenth and sixteenth century Timurid, Turcoman, Safavid and Ottoman calligraphers, and a paper-cut garden similar to the previous album. The albums prepared at the Ottoman imperial studio are not limited to these two examples.

The majority of kalem-i siyahi illustrations in these albums are attributed to Shah Kulu (d. 1556), who worked at the Ottoman imperial studio between 1520 and 1556. Virtually all the works attributed to him are executed in the saz style with kalem-i siyahi technique. The Turkish word saz denotes a dense forest in which lions, dragons, monkeys, phoenixes, various birds, and all kinds of wild creatures live. The word originates from Far Eastern and Central Asian mythology. The first examples of the illustrations in this style were executed with black ink and brush by Ilkhanid, Jalayirid, Timurid and Turkman artists as of the fourteenth century.

One of the most outstanding Tabrizi artists that contributed to Ottoman painting and decoration, Shah Kulu reinterpreted this style at the Ottoman Palace. The earliest information on Shah Kulu is encountered in a salary register of the court artists dated to 1526 (932 AH). Referred to as a painter in the register. Shah Kulu is listed in the foremost rank of the painter-illuminators. In the document Shah Kulu is recorded as an exile from Tabriz who came to Amasya and was later transferred to the imperial allocations in Istanbul. He was enrolled in the salary register in December 1520 (Muharrem 927 AH). In subsequent salary registers dated to the months of March-May 1545 (Safar-Rabi I 952 AH), it appears that Shah Kulu was the head of the group of painter-illuminators of Anatolian origin as the creator of an innovative brush technique.

Tabrizi painter Shah Kulu's contributions towards Turkish decorative arts were also recognized by Mustafa Ali of Gelibolu who wrote his Menakib-i Hunerveran (Artists' Exploits) on the calligraphers, illuminators and painters. Ali states that Shah Kulu arrived in Vilayet-i Rum (Anatolia) during the reign of Siileyman I. He adds that a private, independent studio was given to him at the Palace where the sultan would occasionally watch him work, and that he was appointed as the head of old and new masters. Noting that Shah Kulu was a pupil of Aga Mirak of Tabriz royal kitabkhaneh, he recognizes the former as the inventor of a new popular style that confirms the verse, "the art of a newcomer is lovelier than that of his predecessor." By wishing that his nature were just as beautiful as his art, Mustafa Ali clearly points to Shah Kulu's bad temper and mentions that he would be more famous than Behzad otherwise.

Shah Kulu was also a famous poet, writing under the pen name Penahi. In his celebrated biographical work, Ashik Chelebi (d. 1571) provides us with an extraordinary medhiye (eulogizing poem) on Shah Kulu's artistic skills: "... He was the second Mani in painting. Perhaps Mani was his chartered slave. If he were to make seven kinds of illumination (nakish), eight heavens would be jealous... If he were to paint spring flowers, spring would arrive in wintertime.

Sources also reveal the date of Shah Kulu's death. A document pertaining to the rewards the sultan distributed for the bayram of 1556 (963 AH) announces his passing. While information on Shah Kulu in various sources identifies him as a musavvir (painter), his specific style of colored paintings is not known. The drawings he made in the saz style using the kalem-i siyahi technique, however, are well known. These works are marked by legendary animals such as dragons and phoenixes, lanceolate leaves on curved or sharp-angled branches, peony blossoms and flower bouquets, as well as forest fairies (peri) whose clothes are decorated with the skill and precision of a

jeweler. Their perfection attests to Shah Kulu's praised mastery. According to another document, Shah Kulu presented a portrait of

a fairy as a bayram gift to Sultan Suleyman. This is perhaps the fairy currently housed in the Freer Gallery in Washington D.C. Based on a strong imagination, these drawings collectively known as saz yolu, constitute one of the fundamental styles of the Ottoman decorative arts for centuries.

There is ample evidence of their appreciation of the Tabriz art of the book: for instance, as mentioned earlier, Shah Tahmasib's accession present of his Shah-namah to Sultan Salim II in 1568 was much appreciated, and illustrated manuscripts were included in the royal presents sent to the Ottoman court by Shah Abbas I in 1619.

The drawing belongs to a large group of dragons collect in the Istanbul albums, singular examples of which are pn ently in American and European museums. Two of these i fer clues in identifying the name of an artist. The first is a badly damaged drawing that bears the seal of Shah - kulu and the notation: "This dragon is the work of master Shah - kulu". The sketch, in the Bahram Mirza Album, made at Tabriz in 1544-45, has a preface written in 1544/1545 by Dost Muhammed, who might have been responsible for the notation. It appears to be the earliest datable drawing of Shah - kulu. Even though too faint to determine the artist's style, it nevertheless establishes a date for his dragon drawings.

The name of Shah - kulu appears on one other drawing, that of a flying peri holding a long-necked bottle and a stemmed cup, also removed from an imperial album. This example, now in the Freer Gallery of Art, is superbly detailed, its execution bcfiting the reputation of the master."

Shah - kulu, recorded in the payroll register of 1526 as "Shah-kulu". The document states that he was exiled from Tabriz, most likely around 1501 when Ismail took over in Iran. Shah - kulu, whose name means the "servant (or slave) of the Shah," was probably in the service of the Akkoyunlu sultan and left Tabriz when the Safavids defeated his patron. He first lived in Amasya and then moved to Istanbul, joining the nakkash - khane between December 1520 and January 1521. He drew the highest salary in the society in 1526, was made serbollik in 1545, and is mentioned in a document dated 1555/1556 as having died before he could be given the bayram gifts from the sultan. Another document datable to 1545 states that he gave a representation of a peri on paper to the sultan.

Mustafa Ali, in his biography of the artists completed in 1586, wrote that Shah - kulu was trained in Tabriz by a master named Aga Mirak, an artist who later joined the Safavid court. According to Mustafa Ali, when Shah - kulu came to the court soon after Suleyman's accession, he was given an independent studio; the sultan used to watch him work there and frequently rewarded him with gifts. Mustafa Ali also insinuated that the artist was ill-mannered, had a nasty temperament, and frequently feuded with his colleagues. Shah - kulu, identified with drawings of dragons and peris, must have been the master who executed the Cleveland example, which shows the same refined technique as his work in the Freer Gallery in Washington.

The Istanbul album is filled with single paintings and drawings, many of which represent angels who either fly or sit in an undefined space, alth ough at times they are shown in a landscape or have carpets spread under them. The peris have pairs of swooping wings and frequently wear crowns or hats made of long feathery leaves, short-sleeved tunics over long sleeves and skirts, jeweled belts, and flowing ribbons tied to their torsos. They hold in their hands musical instruments, long-necked wine bottles and cups, bunches of flowers, or peacocks, offering the delights of paradise.

A typical example, pasted below an illuminated panel with a verse of poetry, depicts the fantastic creature flying over a landscape while playing a lute. The landscape is rendered in full color and represents trees interspersed with clusters of flowers and bushes. The figure, executed in bold outlines, is delicately detailed with washes, touches of gold, and pink tints applied to select areas. She wears the outfit characteristic of the peris: the feathery hat surmounted by leaves and infinitesimally decorated double-tiered tunic over a long skirt. Spiral scrolls bearing blossoms embellish the neck of her undergarment, the cuffs of her tunic, and the long knotted ribbon tied to

her chest; a larger version of the same scroll appears on the long sleeves and lower tier of her tunic; the cloud collar enclosing the shoulders of her tunic has a similar scroll with birds, and her skirt shows cranes flying amid cloud bands.

Several single folio paintings and kalem-i siyahi drawings found in the Ottoman albums are signed by Velijan Tabrizi. Velijan was a student of the Safavid Tabrizi court painter Siyavush. He traveled from Tabriz to Istanbul in the early 1580s and was later enrolled in the painters division of the organization of the court artists. Documents indicate that he worked on the illustration of manuscripts at the royal studio between 1582 and 1588. In fact, Velijan is also mentioned among the artists who illustrated the second volume of the *Hunername* and skilled in the kalem-i siyahi technique occasionally colored with diluted pink and gold, depicting standing or lying double or single male figures, saz compositions, peony blossoms, fairies, and animals.

The extraordinary technical skill in this composition is reminiscent of the style of Velijan, a Tabrizi artist of the Safavid court. His drawing follows Safavid prototypes but betrays Ottoman influence in the sharply pointed leaves that presage the saz style, an Ottoman adaptation of Chinese-inspired foliage.

Sealed peri from an album, second half sixteenth century is attributed to Velijan (Istanbul, Topkapi Sarayı Miizesi. H. 2162, fol. 48b)

The same album contains a slightly later drawing of another peri bearing the inscription "kalem-i [pen of] Velijan." The posture of the figure, who sits in three-quarter view, is inscribed simply "Velijan," written in a different hand at a later time." One example, however, a study of halay blossoms and buds with the name hidden among the foliage, seems to bear an authentic signature. Even though it is difficult to determine how many of the drawings attributed to Velijan were actually by his hand, the artist appears to have been renowned for his drawings and recognized as a master of the saz style.

Velijan, recorded in the payroll registers of 1596 and mentioned in the documents relating to the 1584/1585 volume of the *Hunername* as being one of its illustrators, was a student of Siyavush the Kurchi, a painter in the Safavid court. Velijan, who must have come to Istanbul in the 1570s, was the last practitioner of the saz style, which lost favor in the Ottoman court after 1600.

Occupation of the Safavid capital Tabriz by Sultan Salim in 1514, and subsequent incursions (in 1534, 1538 and 1547), resulted in the removal to Turkey of many royal treasures; these included fine albums and illustrated manuscripts, most of which are preserved in the Topkapi Palace to this day. Many artists were also taken by the Ottomans from Tabriz to Turkey, where they established the sixteenth-century Ottoman school of painting. Fortunately, we have well documented contemporary accounts of both the arts and the artists in Turkey. Among the painters we can mention Shah Mansur and Velijan, a pupil of Siyavush Beg, who worked in the studio of Sultan Murad III (d.1595) and seems to have tried to emulate Mawlana Wali Allah or - Velijan as is evident from album H. 2162 in the Topkapi, in which both artists' work can be found.

LITERATURE

1. Atıl, E. Süleymanname. the Illustrated History Of Süleyman The Magnificent, New York, Harry N. Abrams, Inc., Publishers, 1986.
2. Atıl, E. The Age of Suleyman the Magnificent. Washington, 1984
3. Froom, A., 2001, "Collecting Tastes: A Muraqqa` for Sultan Murād III" in EJOS, pp. 1-14.
4. M.S. Ipsiroglu and S. Eyiiboglu, Turkey, Ancient Miniatures, UNESCO, New York 1961 (with an introduction by Richard Ettinghausen).
5. N. Titley, Miniatures from Persian Manuscripts: A Catalogue and Subject Index of Paintings from Persia. India and Turkey in the British Library and the British Museum, London 1977;
6. Z.V. Togan, On Miniatures in the Istanbul Libraries, Istanbul 1963;

Müzəffər Müzəffərli, magistrant
Bakı Slavyan Universiteti
m.muzeffer@yahoo.com

II DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ TÜRK XALQLARI

İmperialist ölkələrin qeyri-bərabər inkişafı və onlar arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi nəticəsində ikinci dünya müharibəsi baş verdi. Müharibə, əsasən, Almaniya, İtaliya və Yaponiyanın hakim dairələri tərəfindən hazırlanmışdı. ABŞ, İngiltərə və Fransanın dünya bazarında ağılığı, alman bloku ölkələri tərəfindən qısqançılıqla qarşılanırdı. İstər iqtisadi, istərsə də hərbi mənafehlərin toqquşması Almaniya və onun tərəfdarlarını digər bloka qarşı sıx birləşməyə məcbur edirdi. 1 sentyabr 1939-cu ildə Hitler Almaniyanın Polşaya hücumu ilə ikinci dünya müharibəsi başlandı. Almaniya hələ 1940-cı ilin ikinci yarısından SSRİ-yə hücum etmək planı hazırlamağa başlamışdı. Almaniya 1941-ci ilin iyunun 22-də bütün sərhəd boyu SSRİ üzərinə hücumu keçdi. Hitlerçilərin işğalçılıq planlarına görə, türk xalqları yaşayan ərazilərdə Almaniya asılı olacaq “Böyük Türkünistan” dövləti yaradılması nəzərdə tutulurdu. Şimali və Cənubi Azərbaycan, Orta Asiya, Başqırdistan, Tatarıstan, Krım, Şimali Qafqaz, Qərbi Çin və Əfqanıstan bu dövlətin tərkibinə daxil olmalı idi. Müharibənin başlanması, SSRİ tərkibində yaşayan türk xalqlarına da təsirsiz ötüşmədi. SSRİ-də iqtisadiyyatın hərbi müstəvidə qurulmasına başlandı. Volqaboyunda, Uralda, Qərbi Sibirdə, Orta Asiyada yeni hərbi komplekslər yaradıldı. Xalq təsərrüfatı qısa müddətdə yenidən quruldu. Düşmən hücumuna məruz qalan Qərb rayonlarından sənaye və digər obyektlərin, əhalinin Şərqə köçürülməsi tədbirləri həyata keçirildi. Bu işə rəhbərlik edən xüsusi “Köçürmə Şurası” yaradılmışdı. 1941-ci ildə 1500-dən artıq müəssisənin avadanlığı, fəhlə kollektivləri cəbhəboyu rayonlardan Şərqə köçürüldü. 1941-1942-ci illərdə ölkənin Şərqinə 25 milyona yaxın adam köçürüldü. 1942-ci ilin ortalarında hərbi ləvazimat istehsalının dördü üçü şərq bölgələrinin payına düşürdü. Ural, Qərbi Sibir, Qazaxıstan və başqa rayonların metallurjiya zavodları hər növ qara və əlvan metallar istehsalını artırmışdı. Maqnitovorskda 4 ay ərzində Avropa miqyasında ən böyük domna peçi tikilib işə salınmışdı. Müharibənin iki ili ərzində Uralda sənaye istehsalı 3,6 dəfə, Qərbi Sibirdə 2,8 dəfə, Volqaboyunda 3,4 dəfə artmışdı. Ural sovet ordusunun cəbhəxanasına çevrilmişdi. Müharibə elmi-tədqiqatların dinc istiqamətini dəyişdi. Qısa müddətdə Cənubi Uralda boksit, Qazaxıstanda volfram, molibden, mis, Tatarıstanda neft yataqları aşkar edilib mənimləndi. Hərbi sənayedə yeni texnologiyalar tətbiq olundu.

1941-1945-ci illərdə Azərbaycanda Sovet Ordusuna 640 min nəfərədək adam səfərbər edilib cəbhəyə göndərildi. Bakı Ordunun mühüm cəbhəxanalarından birinə çevrildi. Bakı neftçiləri müharibə illərində ölkəyə 75 milyon tona qədər, yəni SSRİ-də istehsal olunmuş neftin dördü üçünü verdilər. Sovet hərbi təyyarələrinin istifadə etdiyi benzinin 85-90 faizini Bakı verirdi. Görkəmli kimyaçı alim Yusif Məmmədliyəvin rəhbərliyi ilə respublikada yüksək keyfiyyətli təyyarə benzini istehsalının səmərəli texnologiyası işlənilib hazırlanmışdı. Bakıda “Katyuşa” raketləri, “Şnakin” pulemyotu istehsal edilir, “YAK-3” qırıcı təyyarəsi yığılırdı. Bakıda 130-dan çox silah və onun hissələri hazırlanırdı. Azərbaycanın kənd əməkçiləri də müharibə illərində cəbhəyə 500 min ton pambıq və digər strateji xammal məhsulları vermişdilər. Müharibə illərində Azərbaycan vətəndaşları müdafiə fonduna 15 kiloqram qızıl, 952 kiloqram gümüş, 311 milyon manatlıq istiqraz vermişdilər.

Faşist Almaniya 1942-ci ilin yayında cənubda sovet qoşunlarını darmadağın etmək, Qafqaz rayonunu tutmaq, Volqaya çıxmaq, Stalinqrada və Həştərxanı işğal etmək istəyirdi. 1942-ci ilin aprelində sovet qoşunlarının Krımda hücumu uğursuzluqla nəticələndi. Sevastopol işğal olundu. Cənub-qərb istiqamətində hadisələr daha böyük uğursuzluqla inkişaf edirdi. Krımdakı məğlubiyyətdən sonra sovet qoşunları xeyli zəiflədilər. 1942-ci ilin sonunda almanlar Volqa və Şimali Qafqaza doğru hücumu başladılar. Sovet qoşunlarının bir hissəsi mühasirəyə düşdü. Göstəriş olmadan geri çəkilmək üçün sərt cəza tədbirləri tətbiq olundu. Buna yol verən komandirlər və komissarlar Vətən xainləri elan edilirdi. Almanlar Qafqazda və Volqaboyunda məğlubiyyətə

uğradıqdan sonra faşist Almaniyası anladı ki, yerli xalqların köməyi olmadan bu əraziləri ələ keçirmək mümkün deyil. Müharibənin əvvəlində on minlərlə sovet əsgəri əsir götürüldü. Bunların arasında qaxaxlar, özbəklər, qırğızlar, türkmənlər və digər xalqlar var idi. Bunların 80 faizi faşist düşərgələrindəki qeyri-insani şəraitə dözməyərək məhv oldu. Qalanları isə 1943-cü ilin mayında yaradılan “Azad türk diviziyası”nda birləşdi. Diviziyanın tərkibində Azərbaycan legionu da var idi. Azərbaycan legionu müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması uğrunda Almaniya tərəfindən Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak edirdi. “Azad türk diviziyası”nın tərkibinə Krım və Volqaboyu tatarları da daxil olmuşdu. Lakin mühacirlərin Almaniya hökuməti təmsilçiləri ilə danışıqları heç də uğurlu getmirdi. Belə ki, mühacirlərin müstəqillik uğrunda apardıqları mübarizə almanlar tərəfindən qəbul edilmirdi. Belə olduqda, Məmməd Əmin Rəsulzadə və Şimali qafqazlı Səid Şamil Almaniyaçıdan çıxıb getmək məcburiyyətində qaldı.

1943-cü ilin payızında Almaniya hökumətinin köməyi ilə Berlində Azərbaycan parlamenti və hökuməti yaradılmışdı. Fətəli bəy Dündənginski bu “hökumət” başçısı idi. Alman hökuməti “mühacir Azərbaycan hökumətini” tanıdı. Bu hökumət 1944-cü ilin qışına qədər fəaliyyət göstərdi. Müharibə başa çatdıqdan sonra Azərbaycan legionunun hissələri tamamilə dağıldı. Faşizmə qarşı mübarizədə Sovet imperiyası tərkibində olan xalqlar, o cümlədən türk xalqları fəal iştirak etmişdilər. Onların bütün maddi, mənəvi və insan ehtiyatları sovet-alman müharibəsinə səfərbər edilmişdi. Bu xalqların da yerüstü və yeraltı sərvətləri müharibənin ehtiyaclarına yönəldilmişdir. Həmin xalqlardan müharibəyə səfərbərliyə alınanlardan 80 milli diviziya və briqada yaradılmışdı. Onlar öz doğma vətənlərindən uzaqlarda “vətəni” müdafiə etmiş, çoxları öz həyatlarını qurban vermişdi. Buna cavab olaraq isə Sovet rəhbərliyi bir sıra xalqları, o cümlədən Krım tatarlarını, bulqarları, qaraçayları, baskarları, ahıska türklərini və başqalarını öz doğma vətənlərindən, guya cəbhədən uzaq yerlərə-Sibirə, Orta Asiyaya köçürmüşdü. Köçürülənlərin çoxu düşükləri şəraitə dözə bilməyərək həlak oldu. 1942-ci ildə Sovet rəhbərliyi bütün Azərbaycan xalqını Şərqi-Sibirə köçürmək istəyirdi. Burada, şübhəsiz ki, Qafqazda gedən döyüşlərdə azərbaycanlıların türklərlə birləşməyi barədə təbliğatın da rolu olmuşdur. Lakin respublika rəhbərliyi Stalini inandıra bildi ki, azərbaycanlıların köçürülməsi, neft, pambıq kimi strateji məhsulların istehsalının azalmasına səbəb olar və orduda döyüşən azərbaycanlı əsgərlərə pis təsir göstərir. Nəticədə Azərbaycanlıların Mərkəzi Asiyaya köçürülməsi baş vermədi.

Nəhayət, 1945-ci il mayın 8-də faşist Almaniyasının danışıqsız təslim olmaq aktını imzalaması ilə, türk xalqlarının taleyində böyük təsirləri olmuş ikinci dünya müharibəsi başa çatdı.

Süreyya Kaya

TÜRK DÜNYASINDA DOĞUM İLE İLGİLİ İNANIŞLARA BİR BAKIŞ

Türklər İslamiyyət öncesində və İslamiyyət sonrasında isə Allah inancına sahiptirler. İnanışlar isə işləri kolaylaşdırmaq üzere uygulanan gelenekler olarak görülmüştür. Geniş sınırlara dağılan Türklər inanışlarını isə devam ettirmişlerdir.

Türk dünyasında inanışlar önemli bir yere sahiptir. En eski kültürümüzden günümüze kadar ritüeller foksyonel özelliklerini koruyarak fakat uygulanışta çeşitli değişikliğe gidilerek günümüze kadar ulaşmıştır. Temelini Şamanizm olarak belirleyebileceğimiz inanışlar günümüz modern dünyası içerisinde bile görülmektedir.

Türk kültüründe inanışın önemi kişinin kötü ruhlardan korunması bahtın talihin güzel olması, bereket ve bolluk kazanılması amacıyla gerçekleştirilir.

Türk Dünyasında İnanışlar ve geleneksel adetler beşikten mezara kadar geçen süreçte devamlılık gösterir. İnanışın başlangıcı ise Doğum ile başlar. Çocuk annenin karnına cenin olarak düştüğü andan itibaren çeşitli inanışlar başlar. Bu inanışlar doğum öncesi doğum sırası ve doğum sonrası olmak üzere üç ana başlık altında incelenmektedir. Bu inanışların fonksiyonel özelliği çocuğun ve annenin kötü ruhlardan zarar verilmesinden korunmak çocuğu nazardan korumak ve amacı güdülerek yapılan inanışlarda sağlıklı olmak esas alınır.

Kolektif bir bilince sahip olan inanışlar birbirlerini etkiledikleri kadar birbirlerinden de etkilenmişlerdir. Bu etkileniş Balkanlar'dan Doğu Türkistan'a kadar devam eden bir dizim halinde devam etmiştir. Türklerin Göçebe yaşam tarzı ise kültürel taşıyıcılığın başlangıcı olarak görebiliriz. Geniş halkalar çizilen sınır aşan yürüyüş bu yürüyüş inanışında taşınmasına olanak sunmuştur.

Türk Dünyasında Beşikten Mezara uygulanan inanışların benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymak amacıyla bu bildirimiz önemli bir açar ibare olacaktır. Bu makalemizin konusu hem konumuzun sınırlarının daha iyi belirlenmesi için hem de sempozyum kurallarına dirayet etmek için "Türk Dünyasında Doğum İle İlgili İnanışlardır."

MÜNDƏRİCAT

Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı		5
Birinci Türkoloji Qurultay – türk xalqlarının mədəni həyatında mühüm hadisə	Akif Əlizadə, AMEA-nın prezidenti, akademik	6
Birinci Türkoloji Qurultayın dərsləri və müasir çağırışlar	İsa Həbibbəyli, AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik	7
Birinci Türkoloji Kurultayı'nın 90. Yılında Terim Çalışmalarının Bugünkü Durumu ve Geleceği	Şükrü Halûk Akalın, Prof. Dr.	13
I Türkoloji Qurultay: çağırışları və onların günümüzdəki aktuallığı	Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü	21

BÖLMƏ 1

I TÜRKOLİ QURULTAY: KEÇMİŞƏ VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ

Birinci Türkoloji Qurultayın qarşıya qoyduğu vəzifələr və AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunda türkologiyanın inkişafı	Gövhər Baxşəliyeva, AMEA-nın müxbir üzvü	25
1926, Bakû I. Türkoloji Kongresinin Öncəsi ve Sonrasında Türkiyede Yapılan Çalışmalar	Fikret Türkmen, Prof. Dr.	29
Birinci Türkoloji Kurultayı'nın 90. Yılında Kasım Tinistanov'un Alfabe ve Terim Çalışmaları Üzerine bir Değerlendirme	Hülya Kasapoğlu Çengel, Prof. Dr.	34
Əli bəy Hüseynzadənin Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultaydakı məruzəsi və müasir qərbdə ikili standartlar	Jalə Əliyeva fil.ü.e.d., prof.	35
“Tolerant Türk Birliyi”nin (TTB) yaradılması tarixi zəruriyyətdir	Mayıl Əsgərov, fil.ü.e.d., prof.	38
Naxçıvanda Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq	Fərman Xəlilov fil.ü.e.d.	41
Rəsmi dairələrin Birinci Türkoloji Qurultaya münasibətinin açıq və gizli tərəfləri	Adil Babayev, fil.ü.e.d., prof.	46
I Türkoloji Qurultayda ədəbiyyat məsələləri	Bədirxan Əhmədli, fil.ü.e.d., prof.	50
Türkiye Birinci Türkoloji Kongresi'nin Azərbaycan'da Alfabenin Gelişimine Etkisi	Vefa Kurban, Doç. Dr., Gülmira Kuruoğlu, Prof. Dr.	53
Hraçya Acaryan'ın 1926 Türkoloji Kurultay'da sunumundakı Türkçeden Ermeniceye geçen kelimeler konusu ve bununla ilgili Ermenice eserleri üzerine	Qafar Çakmaklı Mehdiyev Prof. Dr.	59

Bakü Türkoloji Kongresinə Katılan Saha (Yakut) Delegeri	Mehmet Fatih Kirişçiöglü Prof. Dr.	60
I Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda latin qrafikali əlifbaya keçid təcrübəsi	Məsud Mahmudov fil.ü.e.d., prof.	64
Birinci Türkoloji Qurultayda qoyulan məsələlərə akademik Tofiq Hacıyevin münasibəti	Roza Eyvazova, fil.ü.e.d., prof.	67
I Bakı Türkoloji Qurultayı - SSRİ türk xalqlarının modernləşməsi sahəsində sovet dövlətinin siyasi-ictimai tədbiri kimi. Qurultayın görünməyən tərəfləri	Solmaz Rüstəmovə-Tohidi, tarix ü.e.d., prof.	71
I Türkoloji Qurultay və müqayisəli türkoloji dilçilik məsələləri	İlham Tahirov, fil.ü.e.d.,	72
I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın pərdəarxası məqamları: dünya inqilabı və dünya əlifbası	Güllü Yoloğlu, tarix ü.e.d., fil.ü.f.d.	75
I Türkoloji Qurultayda türk dünyası üçün ortaq ədəbi dil ideyasının nəzəri konsepsiyası	Tofiq Əbdülhəsənli, fil.ü.e.d., prof.	80
Muhsin Kadioğlunun “Küresel düşün, ulusal davran” əsərində türkçülük məsələləri	Bəsirə Əzizəliyeva, fil.ü.f.d.	85
1-ый Всесоюзный Тюркологический Съезд и его влияние на развитие крымскотатарского языка	Э.С. Ганиева, к.ф.н., доц., Н.С. Сейдаметова, к.ф.н., доц.	90
Birinci Türkoloji Qurultayın Qazaxıstan təmsilçiləri	Ağahüseyn Şükürov, fil.ü.f.d.	91
Abdulla Şaiqin dərsləklərində ümumtürk mədəniyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	Arzu Hacıyeva, fil.ü.f.d.,	98
Qərbin iki dastanında Türk	Aygün Orucova, fil.ü.f.d.	101
Türk xalqlarının mədəniyyətini birləşdirən təşkilat	Namiq Abbasov, kulturologiya ü.f.d.	105
Türk xalqlarının müqayisəli lüğətinin hazırlanması - Azərbaycan-Türkiyə türkcəsi örnəyində	Seyfəddin Altaylı, fil.ü.f.d.	109
“Azərbaycan” jurnalının publisistikasında türk dünyası	Aynurə Paşayeva, doktorant	112
Türkiyəli mütəfəkkir Hilmi Ziya Ülkən Birinci Türkoloji Qurultay haqqında	Aytək Məmmədova	116
Quzey Azərbaycanda milli istiqlal və türk birliyi ideyalarının yayılmasında mətbuatın rolu (1875-1918)	Aytən İmanova	120
Kazak və Moğol halkının orta gənəkləri və inançları	İnkar Akhmetova	124
Bakü Türkoloji Kurultayı'nın 90. Yılında Türk Dil Kurumunun Elektronik Sözlükləri Üzerine	Mustafa Samet Kumanlı	129
Исследования тюркоязычных народностей Китая в материалах первого тюркологического съезда	Рафиг Аббасов	133

Türkiyə dövlətinin müasir inkişaf meyilləri	Səadət Məmmədova	134
XVI-XIX əsrlərdə Fransada türkoloji fikrin inkişafı	Sədaqət Səlimova	138
I Türkoloji Qurultaydakı dil məsələlərinin C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında əksi	Zülfiyyə İsmayıl, Rəşad Zülfüqarov, fil.ü.f.d., dos.	142
Xalid Səid Xocayev və onun Birinci Türkoloji Qurultayına hazırlıq işində rolu	Bəhicə Xocayeva-Mamedova	146

BÖLMƏ 2
ORTAQ ÜNSİYYƏT DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA

Məhəmməd ağa Şahaxtının əlifba layihələri	Əbülfəz Quliyev, AMEA-nın müxbir üzvü	148
Türklərdə ortaq dil ilə əlaqədar bəzi mülahizələr	Aydın Abi Aydın, fil.ü.e.d., prof.	153
Birinci Türkoloji Qurultay ərəfəsində yeni əlifba uğrunda mübarizə: 1924-cü ildə Krım və Türküstan elləri	Buludxan Xəlilov fil.ü.e.d., prof.	155
Türk Dili Qurultayı (iştirakçının qeydləri; 1992-ci il)	Nizami Xudiyev fil.ü.e.d., prof.	160
I Bakı Türkoloji Qurultayının məruzələrində və XX əsrin əvvəllərində ərəb və fars mənşəli terminlərə münasibət	Nadir Məmmədli, fil.ü.e.d., prof.	164
I Türkoloji Qurultaya gedən yol	Rüfət Rüstəmov, fil.ü.e.d., prof.	167
Türk dillərində ortaq terminologiya və ortaq ünsiyyət problemi	Sayalı Sadıqova, fil.ü.e.d., prof.	169
Rus-tatar dil əlaqələrinin nəzəri problemləri	Zemfira Əliyeva, fil.ü.e.d.	174
Etrusklar və ya latin əlifbasının sirri	Həcər Hüseynova, fil.ü.e.d.	178
Тюркологическое наследие А. Е. Крымского: итоги и перспективы изучения	О. Д. Василюк, Р.М.Валеев, д.и.н.проф. А.М.Абидулин, к.и.н., доц.	182
Azərbaycan Dilinin İzahlı Luğati'ndeki Türkçe Tıp Terimleri	Binnur Erdağı Doğuer, tələbə	191
Azərbaycanda dil situasiyasına təsir edən amillər	Cahid Kazımov, fil.ü.f.d.	192
Tatar Türklerinin Dil Durumu ve Tatar Türkçesinin Kullanımıyla İlgili Sorunlar Üzerine	Ercan Alkaya, Prof. Dr.	195
Tatar Edebiyatını Türkçeye Çevirmede Cinsiyet Bildiren Kelimelerin Aktarılması	Elmira Həbibullina, müəllim	200
Ortaq türk əlifbasının yaradılmasında mollaəsrəddinçilərin rolu	Gülbəniz Babayeva, fil.ü.f.d.	201
Azərbaycan və Türkiyə Türkcələrinin orfoqrafiya qaydalarının ayrılmasında sovet izi	Kəmalə Ələkbərova, fil.ü.f.d.	205

Türk dillərində dilin tətbiqi ilə bağlı problemlər: transkripsiya və transliterasiya	Nəzakət Qaziyeva, fil.ü.f.d.	208
XX əsrin əvvəllərində ortaq türk dili çalışmaları (Hüseyn Cavid)	Lütfiyyə Əsgərzadə, fil.ü.f.d., dos.	212
Türkologiyanın bəzi aktual problemləri haqqında	Rasim Həsənov, fil.ü.f.d.	213
Türk dillərinin ortaq leksikoqrafiyası	Sima Quliyeva, fil.ü.f.d.	214
Türk dillərindən dünya dillərinə keçən etnoqrafizmlər	Şəbnəm Həsənli-Qəribova, fil.ü.f.d.	218
Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma söz və terminlər	Təhminə İsmayılova, fil.ü.f.d., dos.	223
Суффиксы множественного числа в этнонимах скифов и средневековых тюрко-монгольских народов	Заур Гасанов, доктор философии по историческим наукам	227
Müasir fars dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində Azərbaycan-türk sözlərinin rolu	Cavanşir Məmmədzadə, doktorant	233
Türkdilli xalqlar arasında əlifba birliyinin təmin edilməsi kontekstində əlifba mücadiləsi (Türkiyədə əlifba islahatları)	Elçin İbrahimov, doktorant	238
Hərəkət vasitələri və onların hissələri ilə bağlı dənizçilik terminlərinin xüsusiyyətləri	Gülnar Bəşirova,	243
Проблемы и перспективы формирования единого языка общения в современном мире	Gültəkin İsmayılova, dissertant	246
Maşın tərcüməsində semantik təhlilin ortaq ünsiyyət dilinin yaradılmasına təsiri və əhəmiyyəti	Gülnarə Əliyeva, dissertant	249
Azərbaycan ədəbi dilində alınma turizm terminləri	Ləman Həsənova	253
Türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminalma prosesi	Mehriban Əbdülrəhimova, dissertant	256
Роль единого языка общения в современном обществе	Tünzalə Musayeva, dissertant	261
Azərbaycan dili imlası 1920-ci illərdə	Vəfa Allahverdiyeva (Mahmudova), fil.ü.f.d.	265

BÖLMƏ 3

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ: ORTAQ KÖKLƏR VƏ ƏNƏNƏLƏR

“Oğuznâme” haqqında	Ahmet Bican Ercilasun, Prof. Dr.	270
“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qeyd olunmuş toponimlərin Azərbaycan və Türkiyə paralelləri	Qara Məşədiyev, fil.ü.e.d., prof.	276
İki onomastik vahidin (Alaşa, Çağan) dil tariximizdə mövqeyi	Nəbi Əsgərov, fil.ü.e.d., prof.	280
Azərbaycan-türk şairlərinin “Sultanüş-şüəras”ı Məhəmməd Füzulinin dili	Sevil Mehdiyeva, fil.ü.e.d., prof.	283
О становлении и развитии Казанской тюрко-татарской ономастической школы	Гульшат Галиуллина, д.ф.н.	287

Şuşa-Suziana mixiyazılı abidələrinin türk leksikası	İlhami Cəfərsəy, fil.ü.e.d.	287
Bakı quberniyasının toponimləri	Tünzalə Baxşiyeva, fil.ü.e.d.	293
Qədim türklərdə piktoqrafik və ideoqrafik yazı işarələri	Yadigar Əliyev, fil.ü.e.d.	298
Oğuz qrupu türk dillərində feillərin leksik-semantik inkişafı	Aynur Qədimaliyeva, fil.ü.f.d., dos.	302
Türk dillərinin etimologiyasının nəzəri problemləri	Baba Məhərrəmli, fil.ü.f.d., dos.	306
Oğuz qrupu türk dillərində ərəb alınmalarında iltisafiliyin inikası	Dürdanə Rəhimzadə, fil.ü.f.d., dos.	311
Azərbaycan tatlarının dilində türkmənşəli arxaizmlər	Gülsüm Hüseynova, fil.ü.f.d., dos.	312
Dilimizin və tariximizin reallığı – «Dədə Qorqud» dastanı	Kübra Quliyeva, fil.ü.f.d., dos.	316
İ.Nəsiminin dilində paronimlər	Nərgiz Hacıyeva, fil.ü.f.d., dos.	320
Dede Korkut Kitabı'nda <i>butun binmek</i> ifadəsi Üzerine	Vahid Zahidoğlu, fil.ü.f.d., dos.	324
Türk dili Rusiya işğalları dövründə əsas yazışma dili kimi: 1803-cü il Andlı Öhdəliyi	Arzu Məmmədova, t.ü.f.d.	328
Orta əsr yazılı abidələrində məsdərin arxaik xüsusiyyətlərinin dialekt və şivələrimizdə qalıqları	Reyhan Mədətova, fil.ü.f.d.	328
Azərbaycan dilinin frazeologiyasının üslubi özəlliklərinin semantik təhlili	Türkan Əsgərova, fil.ü.f.d.	332
Altay dillərində aidlik şəkilçisi <i>-ki</i> və onun Orxon abidələrindəki funksiyaları	Aysel Əhmədova	336
Dil tarixinin öyrənilməsində ümumtürk yazılı abidələrinin rolu	Aygül Mirzəyeva, magistr	341
Əski türkcədə bəzi sözlərin anlam yükü	Dilbər Camali, doktorant	343
Şəhriyarın farsca divanında “türk” sözünün mənaları	Elman Quliyev, dissertant	347
Orxon-Yenisey yazılarının açar sözü Tanrı-Orxon yazılarının mənşəyi	Elvin Babayev, doktorant	352
Nəsiminin dilində onomastik vahidlərin üslubi – poetik özəllikləri	Şahnazxanım Şükürzadə, doktorant	353
Lütfəli bəy Azərin farsca divanında türk leksemləri	Flora Hacıyeva	357
Xətəinin divanında nitq hissələrinin morfoloji araşdırılması	Günəl Orucova, dissertant	361
XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası kommunikativ planda	Xalidə Abdullayeva	366
“Divanü lüğət-it-türk” əsərində işlənən hikmətli sözlərin forma və məzmun xüsusiyyətləri	Mehriban Abbasova	368

Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqinə bir baxış	Sevinc Səfərova, dissertant	371
Əhməd Nədimin, Məhtumqulu fəraqinin və Molla Pənah Vaqifin dilində türk-oğuz dillərində diferensiasiya dövrü xüsusiyyətlərinin əksi	Ülviyyə Məmmədova, dissertant	375

BÖLMƏ 4

TÜRK XALQLARININ TARİXİ ETNOQRAFİYASI VƏ İNCƏSƏNƏTİ

Azərbaycan və türk musiqisinin öyrənilməsində bəzi aspektlər	Rəna Məmmədova, AMEA-nın müxbir üzvü	380
Ünlü bir tarixçinin oyunu: Hikayə-i İbrahim-Gülşeni	Abidə Doğan, Prof. Dr.	382
Oğuzname'ye görə Azərbaycan'ın Oğuz Kağan tərəfindən fəthi	Necati Demir, Prof. Dr.	383
Cumhuriyyət döneminde Kars şəhrinin etnografik yapısı	Nebahat Arslan, Yrd.Doç.Dr.	387
Использование древесины в средневековом зодчестве Азербайджана	Райха Амензаде, доктор архитектуры, проф.	388
Azərbaycan Edebiyatı'ndan Türk Sinemasına Bir Uyarlama: Mahmut ile Meryem	Nurtaç Ergün Atbaşı	390
Каджарский стиль в азербайджанском искусстве как явление тюркской культуры	Гюльрена Мирза Каджар, д.фил.по искус.	390
Азербайджанское изобразительное искусство в период государственной независимости, его символика	Фарида Мир-Багирзаде, д.фил.по искус., доц.	391
Тюркский язык как маркер этнической идентичности Азербайджанского Государства Сефевидов (по материалам англоязычной историографии)	Lamiyə Qafarzadə	396
Тюркские народы в Киеве (I половина XX в.)	Н.Н.Зуб (Руденко), к.и.н.	400
Türk miniatürlərinin tarixi və estetik aspektləri	Ülkər Əliyeva, t.ü.f.d.	410
Ulu öndər Heydər Əliyevin nitqlərində türk dünyası incəsənəti	Nağdəli Zamanov, tibb ü.f.d., dos.	413
Türkoloji tədqiqatlar Azərbaycan musiqişünaslığının prioritet istiqaməti kimi	Əfsanə Babayeva, sənət.ü.f.d., dos.	414
Сложение османской миниатюры в 16 веке	Агасалим Эфендиев, д.ф.по искус.	417
Qaraparaq türklərinin bədii mədəniyyəti	Vüqar Kərimli, kult.ü.f.d., dos.	421
Из истории российской и азербайджанской арабистики и тюркологии XIX в.: письма Мирзы А.К. Казем-бека академику Х.Д.Френу (1831-1846 гг.)	Р. М.Валеев, д.и.н., проф. Р.З.Валеева Т.И.Зяппаров	424
Азербайджанский язык как основополагающий фактор азербайджанской культуры	Самира А. Мир-Багирзаде, д.ф.по фил.	429

Mədəniyyətləri qovuşduran ümid körpüsü	Ələkbər Qasimov, sənət.ü.f.d., dos.	433
Hüseyn Cavidin “İblis” pyesində səhnəqrafiyanın imkanları	Fəridə Quliyeva, sənət.ü.f.d.	438
Türk xalqlarının mahnılarında intonasiya xüsusiyyətləri	Xatirə Həsənzadə, sənət.ü.f.d., dos.	443
Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı və Türkiyənin siyasəti	Zaur Əliyev, siyasi ü.f.d.	444
XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycana almanların köçürülməsi	Afaq Piriyeva, fil.ü.f.d., dos.	447
Представители Русской историографии XIX века о тюркском населении северо-западного Азербайджана – мугалах	Елвира Летифова, д.и.по.ф., доц.	449
Şimali Azərbaycanın Qarabağ regionunda musiqinin inkişafı tarixindən (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri)	Bəxtiyar Həsənov	450
XVIII əsrin əvvəllərində Marağanın və Soyuqbulağın inzibati bölgüsü	Gülər Qafqazlı	454
Qərb dövlətləri və Rusiyanın Osmanlı dövlətinin şərqində və Azərbaycan ərazisində Erməni dövləti yaratmaq planlarının tarixi kökləri	Həsən Səfəri	458
XVIII əsrin əvvəllərində Səlmas qəzasının etnodemoqrafik vəziyyəti	Yaxşixanım Nəsirova	463
V.V.Bartold türk xalqları tarixinin tədqiqatçısı kimi	Səidə Nəbiyeva	467
История Османской Империи XIX века в западных мемуарах	Natavan Ağayeva, dissertant	467
Qoruz aləti müxtəlif türk xalqlarında	Lalə İsmayılova	468
Tabrizi influence on painting in Ottoman Turkey	Haldun Ozbudun, doktorant	469
II Dünya Müharibəsi illərində türk xalqları	Müzəffər Müzəffərli, magistrant	473
Türk dünyasında doğum ilə ilgili inanışlara bir baxış	Sürəyya Kaya	474

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış: **04.11.2016**
Şərti çap vərəqi: 60,5. Sifariş: № **493**
Kağız formatı: **60x84 1/8**. Tiraj: **150**

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.